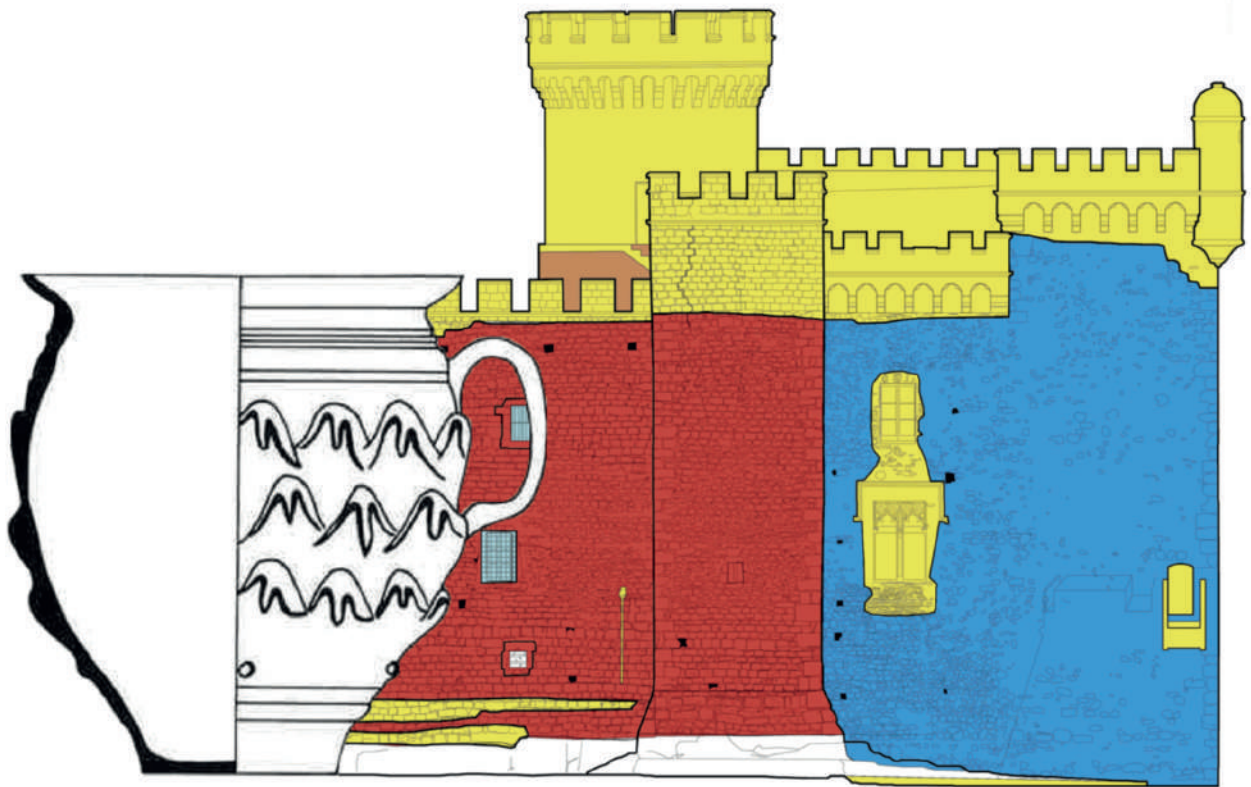

Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura

Homenatge al Dr. Alberto López Mullor

Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura

Homenatge al Dr. Alberto López Mullor

Barcelona, 14 de maig de 2018

Bellaterra, 15 i 16 de maig de 2018

Edició a cura de

Xavier Aquilué, Julia Beltrán de Heredia, Àlvar Caixal,

Javier Fierro, Helena Kirchner

Barcelona, 2020

Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor

Editors: Xavier Aquilué, Julia Beltrán de Heredia, Àlvar Caixal, Javier Fierro, Helena Kirchner

Any: 2020

Pàgines: 636 + il·lustracions

DL: B-3459-2020

ISBN: 978-84-9156-273-3

Citar com:

Aquilué, X.; Beltrán de Heredia, J.; Caixal, À.; Fierro, J.; Kirchner, H. (eds.) 2020: *Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor*. Barcelona.

Edició a cura de:

Xavier Aquilué (Generalitat de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya)

Julia Beltrán de Heredia (Ajuntament de Barcelona, Museu d'Història de Barcelona)

Àlvar Caixal (Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local)

Javier Fierro (Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local)

Helena Kirchner (Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana)

© del text, els autors.

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari.

© de l'edició: Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Diputació de Barcelona), Museu d'Història de Barcelona (Ajuntament de Barcelona), Museu d'Arqueologia de Catalunya (Generalitat de Catalunya), Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana (Universitat Autònoma de Barcelona).

Primera edició: 2020

Maquetació: Lucía Fernández Arias

Impressió: DRG. Diputació de Barcelona

Disseny de la coberta: Lucía Fernández Arias, Marina Mateu

Dipòsit legal: B-3459-2020

ISBN: 978-84-9156-273-3

Dr. Alberto López Mullor
(1952-2017)

ÍNDIX

PRESENTACIÓ	13
SEMBLANÇA DEL DR. ALBERTO LÓPEZ MULLOR Mateu Riera Rullan	15
BIBLIOGRAFIA DEL DR. ALBERTO LÓPEZ MULLOR	21
PRODUCCIONS INDÍGENES TARDO-REPUBLICANES DE L'ÀREA EMPORITANA. ALGUNES CONSIDERACIONS Josep Casas, Josep M. Nolla	45
APUNTS SOBRE LES CERÀMIQUES DE L'ESTABLIMENT DE SANT MIQUEL DE VINEBRE I ALTRES INDRETS AL NORD DEL PAS DE L'ASE (VINEBRE-ASCÓ, LA RIBERA D'ÈBRE) SEGLES IV - I AC Margarida Genera i Monells	55
LA <i>OINOCHOE</i> DE LAS AVES DE BADALONA Y LA CIRCULACIÓN DE CERÁMICAS IBÉRICAS PINTADAS EN EL LITORAL CATALÁN A FINALES DE LA REPÚBLICA ROMANA Ignasi Garcés Estallo	67
UNA SINGULAR PEÇA CERÀMICA TROBADA A SON ESPASES DE PALMA (MALLORCA) M. ^a Magdalena Estarellas, Jaume Cardell, Josep Merino, Francisca Torres	75
REFLEXIONES SOBRE EL YACIMIENTO DE SON ESPASES VELL (PALMA, MALLORCA) María José Pena	81
LES PRIMERES CERÀMIQUES DE PARETS FINES EN POMPEIA I <i>VALENTIA</i> Albert Ribera i Lacomba	89
VELL I NOUS CONTEXTOS AMB CERÀMICA DE PARETS FINES DE L'ÀREA DEL FÒRUM I DE LA ÍNSULA 30 DE LA CIUTAT ROMANA D'ÈMPÚRIES Joaquim Tremoleda, Marta Santos, Pere Castanyer, Elisa Hernández	97
A OCUPAÇÃO TARDO-REPUBLICANA DO CASTELO DE CASTRO MARIM: O CONTRIBUTO DA CERÂMICA DE PAREDES FINAS PARA A SUA CARACTERIZAÇÃO Pedro Angeja, Ana Margarida Arruda.....	111
FORMES ET DÉCORS ORIGINAUX DE CÉRAMIQUE À PAROI FINE À FRÉJUS Lucien Rivet	123
UN DEBAT AMB L'ÀLBERT SOBRE LES PARETS FINES DE LA BÈTICA Eleni Schindler Kaudelka	127
PRODUCCIÓ DE VASOS DE PARETS FINES A TÀRRACO: LES FORMES 54 I 21 Francesc Tarrats Bou.....	135
EL CONSUM DE VAIXELLA EN UN CONTEXT RURAL DEL SEGLE II DC AL TERRITORI D' <i>ILERDA</i> : LES CERÀMIQUES DE PARETS FINES I VIDRIADES DE CAL MONTBLANC (ÀLBESA) Lluís Marí i Sala, Víctor Revilla Calvo.....	147
LOS VASOS CON DECORACIÓN DE ROSTROS HUMANOS EN EL NORESTE DE LA PENÍNSULA IBÉRICA José Antonio Mínguez Morales	159

DOS FRAGMENTOS DE <i>SKYPHOI</i> EN CERÁMICA VIDRIADA CON REPRESENTACIÓN DEL JUICIO DE ORESTES PROCEDENTES DEL CAMPAMENTO ROMANO DE LEÓN (ESPAÑA) Ángel Morillo, Rui Morais, Rosalía M. ^a Durán Cabello	169
LA CONCURRENCIA DE LA <i>TERRA SIGILLATA EN LA COLONIA VICTRIX IULIA LEPIDA CELSA</i> (VELILLA DE EBRO, ZARAGOZA) Miguel Beltrán Lloris	177
VERINSUR: DE LAS ESTRUCTURAS DE PRODUCCIÓN DE UNA NUEVA <i>FIGLINA</i> TARDORREPUBLICANA GADITANA Darío Bernal-Casasola, José Juan Díaz Rodríguez, María Luisa Lavado Florido, José Luis Portillo Sotelo	187
PROPIETATS I PROPIETARIS VINÍCOLES A LA LAIETÀNIA ROMANA. UN CONTEXT HISTÒRIC LOCAL, PROVINCIAL I IMPERIAL Oriol Olesti Vila	203
LA VERSIÓ CATALANA DEL CORPUS INTERNATIONALE DES TIMBRES AMPHORIQUES I LA SEVA PROJECCIÓ DIGITAL Josep Guitart, Cèsar Carreras	215
LA PRODUCCIÓ DEL CENTRE TERRISSAIRE DEL MUJAL O EL ROSER (CALELLA) Albert Martín Menéndez	221
ÁNFORAS DE PRODUCCIÓN TARRACONENSE PROCEDENTES DEL POBLADO IBÉRICO DE CASTELL (PALAMÓS, GIRONA) Xavier Aquilué	237
UN EXCEPCIONAL CONJUNT D'ÀMFORES LAIETANES TROBADES A LA FONT DE SES AIGUDES (ALCÚDIA, MALLORCA) Enric Colom Mendoza, Ramon Járrega Domínguez	253
CERÀMIQUES D'IMITACIÓ D'AFRICANES DE CUINA AL JACIMENT DE LA GRAN VIA - CAN FERRERONS, PREMIÀ DE MAR Marta Prevosti, Ramon Coll, Jordi Bagà	263
EL CONJUNT VASCULAR BAIXIMPERIAL D'UNA CISTERNA DE LA PLAÇA DE SA DRASSANETA (EIVISSA) Rosa Gurrea, Joan Ramon	275
LA CERÀMICA MEDIEVAL DE L'ESQUERDA: APROXIMACIÓ TIPOLÒGICA I ARQUEOMÈTRICA Imma Ollich, Esther Travé, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Montserrat de Rocafiguera ..	289
CATÚFOLS DE SÍNIA ANDALUSINS I ESPAIS DE CULTIU A MIRAVET Helena Kirchner, Antoni Virgili, Manel Pica, Montserrat Rovira	301
LOS REFRESCADORES DE CERÁMICA (SIGLOS XIII-XVI/XVII). UNA PROPUESTA DE TIPOLOGÍA Julia Beltrán de Heredia	307
UNA GERRA CERÀMICA PROCEDENT DE DJERBA (TUNÍSIA) TROBADA A SITGES (GARRAF, BARCELONA) Magí Miret i Mestre, Xavier Miret i Mestre	317

IMPORTACIONS CERÀMIQUES DEL SUD-OEST ATLÀNTIC PENINSULAR A LA BARCELONA MODERNA	
Núria Miró i Alaix, Emili Revilla i Cubero, Mikel Soberón Rodríguez	325
ESTUDI ARQUEOLÒGIC DEL MATERIAL DE VOLTES DE LA CASA DE CONVALESCÈNCIA (VIC, OSONA)	
Carles Gil Jordán, Anna Gómez Bach	337
UN LOT DE CERÀMICA PROCEDENT DE LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA A LES COL·LECCIONS DEL MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA	
Xavier Pascual Marques, Àngels Casanovas Romeu	347
LA PRODUCCIÓ DE PISA DE PEDRENYAL DE LA FÀBRICA FERRER, MONFORT I CIA (BARCELONA, 1827-1848)	
Josep Antoni Cerdà i Mellado	359
BAJO EL SUELO DE ZAMORA. CIUDAD. ARQUEOLOGÍA. MUSEO	
Rosario García Rozas	369
EINES DE CLASSIFICACIÓ. UNA MOSTRA DEL REPERTORI CERÀMIC CATALÀ AL MUSEU DEL DISSENY DE BARCELONA	
Isabel Fernández del Moral	381
EL MATERIAL CONSTRUCTIU DE LA FORTIFICACIÓ MILITAR DE SEGLE II AC DE PUIG CASTELLAR DE BIOSCA (LLEIDA): PAVIMENTS, REVESTIMENTS PARIETALS I COBERTES	
Núria Romaní Sala, Esther Rodrigo Requena, Joaquim Pera Isern, Anna Gutiérrez García-Moreno	391
DARRERES ACTUACIONS ARQUEOLÒGIQUES A LES MURALLES DE TARRAGONA (2012-2017): BAIXADA DEL ROSER (2A FASE), COL·LEGI LESTONNAC, PUIG D'EN SITGES 3, PASSEIG DE SANT ANTONI I GRANADA 7	
Pilar Bravo, Marta Bru, Judit Ciurana, Frederic Cervelló, Reis Fabregat, Joan Menchon, Carme Subiranas, Dolores Ynguanzo	405
UN <i>TORCULARIUM</i> DE LOS SIGLOS I A. C. - I D. C. DEL YACIMIENTO ROMANO PIECORDERO I (CASCANTE, NAVARRA)	
Marta Gómara Miramón, Begoña Serrano Arnáez, Óscar Bonilla Santander	417
EL LLOC DE SALES, UNA EXPLOTACIÓ AGRÍCOLA ROMANA A VILADECANS (BARCELONA)	
Javier Fierro Macía, Jordi Morera Camprubi	427
LA CISTERNA ROMANA DE CAN VALLS DE LA ROCA (GAVÀ)	
Toni Barcons Grau, Àlvar Caixal Mata	437
EL "BROCCATELLO" O JASPI DE LA CINTA A <i>BARCINO</i>	
Isabel Rodà, Daniel Alcubierre	445
TENDENCIAS Y PERSPECTIVAS EN LA ARQUEOLOGÍA DE LA ARQUITECTURA	
Miguel Ángel Tabales Rodríguez	455
LES FINESTRES DE CENTCELLES. APORTACIONS AL CONEIXEMENT DE L'EDIFICI BAIXIMPERIAL	
Josep M. Puche Fontanilles, Jordi López Vilar	465

L'ARQUEOLOGIA DE L'ARQUITECTURA APLICADA A LES ESGLÉSIES DE SANTA MARGARIDA I SANT GENÍS DEL PRIORAT DE ROCAFORT (MARTORELL) Alfred Mauri Martí, Pablo del Fresno Bernal, David Baena Asencio, Josep Socorregut Domènech, Rosario Navarro Sáez, Montserrat Farreny Agràs, Esther Travé Allepuz ..	477
LA TORRE DE VALLFEROSA (TORÀ, LA SEGARRA, SEGLES VIII-IX). PRIMER BALANÇ DELS ESTUDIS D'UNA CONSTRUCCIÓ SINGULAR Joan Menchon, Carme Subiranas, Mariona Valldepérez, Josep Blasco, Pilar Giráldez, Màrius Vendrell, Joan S. Mestres, Roger Sala, Helena Ortiz-Quintana, Josep Esteve, Lurdes Verdés	487
EL CASTELL D'ERAMPRUNYÀ (GAVÀ, BAIX LLOBREGAT). HIPÒTESI GENERAL D'EVOLUCIÓ HISTÒRICA Àlvar Caixal, Javier Fierro	501
UNA NOVA VISIÓ DEL CONJUNT MONUMENTAL DEL CASTELL DE BESORA (SANTA MARIA DE BESORA, EL BISAURA). UN EXEMPLE DE PROJECTE PATRIMONIAL PLURIDISCIPLINARI Cesc Busquets i Costa, Marta Fàbregas i Espadaler	511
EL CASTELL DE PUIG-REIG (SEGLES IX – XVI) Eudald Serra Giménez	519
LA TORRE DE BURJASSÉNIA (L'ALDEA, BAIX EBRE). UN CENTRE DE COLONITZACIÓ AGRÀRIA (SEGLES XII-XIII) Marina Mateu, Antoni Virgili	527
ANÀLISI ESTRATIGRÀFICA DEL PONT VELL DE MONTBLANC (CONCA DE BARBERÀ) Josep M. Vila i Carabasa	535
EL PONT NOU DE MANRESA (BAGES) I LA IMPLEMENTACIÓ DE L'ARQUEOLOGIA DE L'ARQUITECTURA Anna Gómez Bach	545
ANÀLISI ARQUITECTÒNICA I ESTRATIGRÀFICA DE L'ARC DE L'ALMUDAINA (PALMA, MALLORCA). UN SUPERVIVENT, O UNA MERA REMINISCÈNCIA? Bartomeu Vallori Márquez	553
EL PORTAL DELS CONSELLERS DEL MONESTIR DE PEDRALBES. UN EXEMPLE DE CONSTRUCCIÓ "EN LO MODO Y MANERA" DEL SEGLE XVI Anna Castellano-Tresserra	563
LA ALHAMBRA Y SU PROYECTO ARQUEOLÓGICO Antonio Malpica Cuello	571
ELS REVESTIMENTS: DE LA DOCUMENTACIÓ PARIETAL A LA POSADA EN VALOR Isidre Pastor i Batalla	581
L'ARQUITECTÒLEG I L'ARQUEOTECTE EN LA RESTAURACIÓ MONUMENTAL Joan Closa Pujabet	589
LA INVESTIGACIÓ HISTÒRICA AL SERVEI DE PATRIMONI ARQUITECTÒNIC LOCAL David Galí	597

EL MONTGRÒS (EL BRULL), EL MONUMENT COM A DOCUMENT Claudi Aranyó Bertrán, Cecília Sanjurjo Marquine	605
SANT LLORENÇ PROP BAGÀ. <i>LA FORMA DE L'AIGUA</i> Jordi Grabau Fígols	611
RESTAURACIÓ DEL CASTELL DE CASTELLDEFELS (2000-2011) José Luis Sanz Botey	619
LES RESTES ARQUEOLÒGIQUES DE DARRÓ (VILANOVA I LA GELTRÚ): DE LA RECERCA CIENTÍFICA A LA RECREACIÓ ARQUITECTÒNICA Juan Garcia Targa	627
TABULA GRATULATORIA D'INSTITUCIONS	635

PRESENTACIÓ

Els actes d'homenatge al Dr. Alberto López Mullor es van celebrar els dies 14 al 16 de maig del 2018 i van estar organitzats per quatre institucions; aquelles amb les quals l'Alberto López va tenir una major vinculació professional al llarg de la seva vida: el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona (on va treballar 9 anys), la Diputació de Barcelona (on va fer la major part de la seva carrera professional, ja que va estar al Servei del Patrimoni Arquitectònic Local 33 anys), la Universitat Autònoma de Barcelona (on va donar classes els darrers 11 anys i on va desenvolupar la seva gran vocació: la docència) i el Museu d'Història de Barcelona, vinculat a aquesta institució, a través de la revista *Quarhis*, durant 14 anys.

El primer acte va tenir lloc el dia 14 a la seu de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya i va reunir més de 240 persones, familiars, amics i col·legues de l'Alberto López vinguts de tot arreu. Després dels parlaments dels representants de les quatre institucions patrocinadores (el doctor Josep Manuel Rueda, director del Museu d'Arqueologia de Catalunya; el senyor Josep Solé, gerent dels Serveis d'Equipaments, Infraestructures Urbanes i Patrimoni Arquitectònic de l'Àrea de Territori i Sostenibilitat de la Diputació de Barcelona; el senyor Joan Roca, director del Museu d'Història de Barcelona; i, finalment, el doctor Antoni Virgili, secretari del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona), van intervenir la doctora Julia Beltrán de Heredia en nom de l'organització, i el doctor Mateu Riera, amic i deixeble de l'Alberto López Mullor, que va fer una sentida i entranyable glosa personal i professional.

Els dos dies posteriors, la Sala de Juntes de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona va acollir el *Congrés Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura* que es va estructurar en dues sessions monogràfiques relacionades amb la trajectòria professional d'Alberto: una dedicada a l'estudi de la ceràmica i l'altra a l'arqueologia de l'arquitectura i la seva aplicació pràctica a les intervencions en el patrimoni edificat. En la primera es van presentar estudis sobre ceràmica abordant la producció i el comerç al llarg dels segles. La segona sessió va estar centrada en l'arqueologia de l'arquitectura, un mètode que combina l'anàlisi estratigràfica dels paraments, l'estudi dels materials i tècniques de construcció, la relació amb l'estratigrafia del subsol i la informació procedent de la documentació escrita, mètode en el que l'Alberto López va ser el pioner pel que fa a la seva implantació a Catalunya. Dues sessions diacròniques, diverses i plurals –com era l'Alberto– amb la participació d'arqueòlegs, arquitectes, historiadors, documentalistes, historiadors de l'art i gestors de patrimoni, amb aquesta mirada interdisciplinari que ell sempre va desenvolupar i que va saber inculcar als seus deixebles i col·laboradors.

L'organització va rebre 59 comunicacions, redactades per 121 investigadors que pertanyen a 51 institucions i nombrosos professionals, amb una àmplia representació territorial. No només van ser presents col·legues vinguts de diferents punts de Catalunya, sinó també de Cadis, Saragossa, Sevilla, Granada, Madrid, Palma de Mallorca, Eivissa, Navarra, Alacant, València o Zamora, sense oblidar als col·legues portuguesos i francesos. Al final d'aquesta publicació, hi trobareu un llistat de diferents institucions que s'han volgut adherir de manera oficial a l'homenatge. Són organismes vinculats amb l'activitat acadèmica i científica del Dr. Alberto López Mullor, però hi figuren diversos ajuntaments, com els del Brull, Castelldefels, l'Hospitalet de Llobregat i Vilanova i la Geltrú, que simbolitzen perfectament l'esforç i la implicació que va tenir en la recuperació del patrimoni arqueològic i arquitectònic de titularitat pública, al qual va dedicar molts anys de treball. Els quatre consistoris esmentats representen especialment quatre dels jaciments als quals l'Alberto López va dedicar més esforços: el poblat ibèric del Brull, el castell de Castelldefels, l'ermita de la Mare de Déu de Bellvitge de l'Hospitalet i el poblat ibèric i vil·la romana de Darró de Vilanova i la Geltrú.

L'Alberto López va ser un treballador incansable, ens ha deixat prop de 400 publicacions i l'edició d'aquestes actes és el millor homenatge que podem fer a qui va ser autor d'una excepcional producció científica.

Finalment, volem agrair a la Maria Gràcia Salvà i a la Catalina, esposa i filla, la seva inestimable ajuda i contribució. Agraïm també a la Lucía Fernández (SPAL), a la Sara Martínez i a la Marta Moreno (MAC-CIG), al Joan Muñoz i a l'Agnès Lupión (MAC-BCN) i a la Marina Mateu (UAB), la col·laboració que ens han ofert en les diferents tasques d'organització de l'homenatge i en l'edició de les actes. No voldríem acabar sense reiterar l'agraïment a les nostres institucions, que ens han donat el suport imprescindible per fer realitat tant el congrés com la publicació de les actes, i també a tots els professionals, amics i familiars que han respost de manera unànime a la nostra crida per poder dur a terme aquest merescut homenatge.

Xavier Aquilué (MAC-CIG)
Julia Beltrán de Heredia (MUHBA)
Àlvar Caixal (SPAL)
Javier Fierro (SPAL)
Helena Kirchner (UAB)

SEMBLANÇA DEL DOCTOR ALBERTO LÓPEZ MULLOR

És un gran honor per a mi poder fer aquest petit homenatge a l'Alberto López Mullor, que ha estat un molt bon amic, però també un gran mestre, "gran mestre" en el més ampli sentit de la paraula. És un gran honor, però us puc ben assegurar que preparar aquestes paraules m'ha causat una gran aflicció. Us he de dir que, si vaig acceptar l'encàrrec, va ser per dues raons principals: la primera, per l'enorme respecte que tinc cap a l'Alberto (un immens respecte); la segona, perquè vaig saber que la Maria Gràcia, la seva formidable dona, va voler –i així ho va fer saber als organitzadors d'aquest homenatge–, que fes jo la semblança.

Una sortida dels alumnes de la UAB, 1974-1976.

L'Alberto López Mullor va néixer a Barcelona l'any 1952 i va deixar aquest món el dia 6 d'abril de 2017. Va partir poc temps abans de retirar-se, tot i que de ben segur que només s'hauria jubilat oficialment i, a la pràctica, hauria continuat fent tanta feina com sempre. Per què ho dic, això? Crec que hi ha una anècdota que ho il·lustra molt bé i que, amb el permís de la seva estimada filla, la Catalina López Salvà, ara us explicaré:

Doncs bé, resulta que, cansada de veure el seu pare fent feina els dissabtes, diumenges i festius, gairebé sempre davant de l'ordinador, un dia li va dir: –«papa, el teu problema és que no tens cap *hobby*». I l'Alberto li va contestar: –«Catalineta, sí que en tinc un, de *hobby*: la meua feina». I era exactament així, a l'Alberto li encantava la seva feina, tant la d'arqueòleg com la de professor.

Certament, va tenir la gran sort de poder treballar en aquestes dues branques que confluïen ininterrompudament, però està ben clar que, tot i la seva extraordinària vàlua, va haver de lluitar a fons i durant molts d'anys. Em consta que no era gens fàcil guanyar-se la vida com a arqueòleg o professor universitari durant els anys 70 i 80. I també sé que l'Alberto es va trobar ben al mig de diverses guerres de poder que li varen causar uns enormes disgustos com, per exemple, no poder seguir com a professor de la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 1980 o no poder defensar la seva tesi doctoral dirigida per Eduard Ripoll en aquesta mateixa universitat.

Ara bé, cap d'aquests episodis, ni tampoc d'altres, no el van desencoratjar, sinó tot al contrari. És per això que avui estic al davant de l'enorme dificultat de resumir tot allò que va fer en el camp de l'arqueologia i de la docència.

Però anem a pams! Abans de parlar de la feina que va fer, m'agradaria escriure unes paraules de la seva formació acadèmica. D'aquesta, se'n pot destacar que:

L'any 1974 es va llicenciar en Filosofia i Lletres (secció d'Història) per la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona i, aquell mateix any i en la mateixa universitat, va defensar la memòria de llicenciatura –el que també es deia tesina– amb el títol *Estudio preliminar sobre las cerámicas de paredes finas en Ampurias* –aquestes ceràmiques primetes que tant estimava i que tant l'emocionaven quan n'hi ensenyàvem qualcuna que havíem trobat en alguna de les nostres excavacions.

L'any 1988 va assolir el rang de doctor en Geografia i Història (secció d'Història) per la Facultat de Geografia i Història de la *Universidad Nacional de Educación a Distancia* (la UNED), i va defensar la tesi doctoral titulada *Las cerámicas de paredes finas en Cataluña*.

Empúries, L'Escala, 1978-1979.

Tant a la tesina com a la tesi va obtenir les màximes qualificacions possibles, tal com havia fet en l'excel·lent trajectòria de la carrera. No és estrany, doncs, que aconseguís el premi extraordinari de llicenciatura. Gràcies al seu magnífic expedient acadèmic, va poder accedir a successives beques de la Diputació de Barcelona per a la formació d'estudiants d'arqueologia (entre els anys 1971 i 1974), a una beca de la *Fondazione Lerici* de Roma (l'any 1977), i a una beca del *Ministerio de Educación y Ciencia* per fer la tesi doctoral (anys 1978 a 1980).

Com a bon investigador que era, no va deixar mai de banda la seva formació, de la qual val la pena esmentar tres etapes: entre els anys 1973 i 1974, les pràctiques que va dur a terme en el Museu Arqueològic de Barcelona i que sovint estaven lligades al conjunt d'Empúries; entre els anys 1975 i 1976, les pràctiques professionals que va fer al *Museo Arqueológico Nacional* de Madrid; i els treballs pràctics de l'any 1977 al Museu Etrusc de *Villa Giulia* i als jaciments toscans de Tarquinia i Cerveteri. Tres etapes de la seva vida de les quals recordo que parlava amb molta estimació.

Sempre que podia seguia fent cursos de formació com els organitzats per als treballadors de la Diputació o per millorar encara més el seu francès. I és que sempre volia estar al dia de tot allò que podríem anomenar "les seves eines de treball". Així, per exemple, vull recordar que, a mitjans dels anys 90 del segle XX, era ell qui ens ensenyava com fer anar alguns programes informàtics. Instruïa becaris com jo, que acabàvem la carrera i que, per edat, teòricament n'havíem de saber molt més, dels avenços en el món de la informàtica. Però no! Era ell qui en sabia més. Un altre exemple que crec que és molt il·lustratiu és que, tot i ser de pares no catalanoparlants, parlava i escrivia el català amb una correcció que m'atreveixo a qualificar de gairebé absoluta. Tant en català com en castellà el seu domini de la llengua era tal que no es cansava de corregir-nos quan dèiem o escrivíem alguna cosa malament i, fins i tot, sovint ens recordava alguna norma general que ens ajudava a no repetir aquell error.

Tal com ha escrit la seva gran amiga Julia Beltrán, com a bon mestre que era, també fou molt exigent, i som molts els que mai podrem oblidar aquells textos, dibuixos o plànols plens de correccions i anotacions en vermell fetes pel gran mestre. Una de les màximes que ens va ensenyar l'Alberto és que s'aprèn més dels errors que dels encerts. Però, per això, cal que algú que en sap més et vulgui corregir, i ell no se'n cansava mai.

En un altre lloc, amb altres col·legues mallorquins, l'hem descrit com a *Homo universalis*, definició que li he sentit a dir a molts altres companys catalans. I és que era ben bé així. L'Alberto era un savi. Sabia molt i de molts temes diferents.

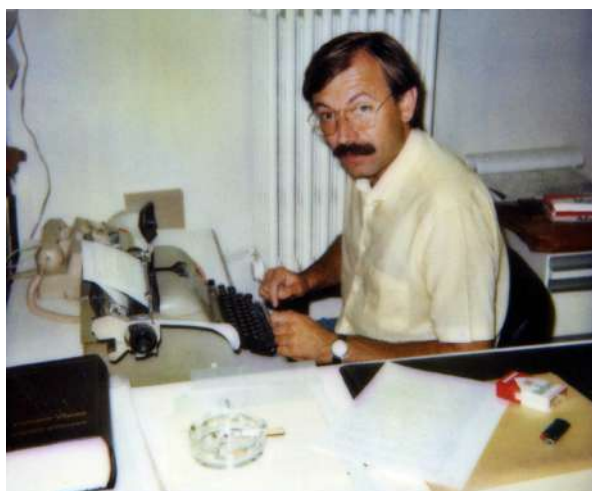
Passant a l'àmbit professional, podem fer referència a les etapes següents: entre 1974 i 1979 fou investigador de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona - Museu Arqueològic de Barcelona; l'any 1979 va ser arqueòleg contractat de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona; entre 1980 i 1983 fou conservador de plantilla del Museu Arqueològic de Barcelona, dependent del Servei de Cultura de la Diputació de Barcelona; entre 1984 i 1989 va ser cap de la Unitat d'Investigació i Documentació del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (SCCM) de la Diputació de Barcelona; a partir de 1989 i fins que li va sobrevenir la terrible malaltia, va ser el cap de la Unitat d'Investigació Històrica del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

Aquí m'agradaria fer un incís per recordar que l'Alberto va lluitar valentament contra el càncer durant 7 anys, es va sotmetre a uns tractaments força invasius, i va patir unes seqüeles i uns dolors davant dels quals molta altra gent hauria tirat la tovallola. Però ell mai no ho va fer i, a més, per poc que pogués, no aturava de contestar trucades i missatges, resoldre consultes o donar consells, i tampoc no deixava de treballar.

Des del 2011, fins al darrer dels seus dies, va ser director del programa de Conjunts Històrics del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Veiem doncs, que Alberto va treballar 44 anys per a la Diputació de Barcelona, la qual era per a ell com una segona casa.

Les preferències a l'hora d'investigar, però també les troballes o els elements a estudiar relacionats amb el seu lloc de treball, varen fer que, en paraules seves, s'hagués especialitzat en les línies de recerca següents: *estudi de jaciments d'època ibèrica i romana, així com d'edificis, principalment públics –religiosos i militars– de les èpoques medieval i moderna. Arqueologia de l'arquitectura i ceràmica de les èpoques antiga, medieval i moderna.* Trobo, per tant, encertadíssim, que en aquest homenatge s'hagin organitzat sessions dedicades a la ceràmica i a l'arqueologia de l'arquitectura, les dues grans especialitats de l'homenatjat i en les quals més aportacions va fer.

L'Alberto era un perfeccionista i volia tenir apamats tots els aspectes que implicaven l'estudi d'un jaciment. Un bon exemple d'això va ser la seva aposta per la numismàtica, plasmada en la persona de la Maria Clua, a qui va ajudar en la seva formació com a investigadora i de qui va dirigir la tesi doctoral dedicada a *La circulació monetària des de l'època medieval a les comarques de Barcelona*. Aquests dies recordàvem amb la Maria quan amb aquella tesi va descobrir com diferenciar els diners de Jaume I dels de Jaume II (els "jaimitos" que ell en deia). També va dirigir tesines d'àmfores romanes i de ceràmica baixmedieval i moderna. Va ser membre de tribunals de tesines i de tesis i, fins i tot, president d'algun d'aquests tribunals.

Seu del SCCM, Barcelona, 1984.

La combinació de treballador i investigador incansable, persona altament qualificada, extremadament ordenada i resolutiva i sempre disposada a aprendre'n més, li varen permetre, entre moltes altres coses, dirigir nombroses campanyes d'excavació arqueològica, fer moltíssimes publicacions i impartir centenars de classes, conferències, comunicacions, cursos, i un llarg etcètera.

Pel que fa a les direccions d'excavació, són ben pocs els arqueòlegs que n'han pogut dirigir tantes. En va dirigir en més de 30 jaciments, d'entre els quals es poden destacar les ciutats grega i romana d'Empúries, el poblat ibèric i vila romana de Darró, la fortificació ibèrica i el mas del Turó del Montgròs, l'església i el castell de Castelldefels i el monestir de Sant Llorenç prop Bagà. Aclarir quantes campanyes va arribar a fer és una tasca vertaderament difícil i complicada. Però són unes dades prou significatives les referides a una desena de direccions en assentaments d'època romana i en una dotzena d'esglésies diferents.

A més, l'Alberto va ser dels primers a Espanya a emprar el mètode Harris, el primer a Catalunya a dur a terme excavacions estratigràfiques integrals en el patrimoni edificat i un dels primers a fer-ho en tot l'àmbit espanyol i europeu. També fou pioner en l'excavació arqueològica de ponts, tant en l'àmbit estatal com europeu.

A les intervencions en el patrimoni edificat va ser un ferm defensor d'una arqueologia global, interdisciplinària i alliberada de fronteres cronològiques. És a dir, una intervenció integral

prèvia. Insisteixo! Integral i prèvia! L'única manera que conec per després poder arribar a fer una bona i correcta restauració.

Si ens detenim a l'obra publicada, em ve una paraula al cap: ingent. Va escriure en més de 500 publicacions, 388 de les quals en l'àmbit científic. D'aquestes últimes, 144 les va firmar com a únic autor, mentre que en va signar 244 amb altres investigadors, 117 investigadors en total. Torno a insistir: va publicar treballs científics amb un total de 117 estudiosos! Tot plegat, una bona demostració de la seva voluntat i de les seves enormes capacitats per treballar en equip.

Congrés de la SFECAG, Versailles, 1993.

En les seves publicacions trobem com a coautors, a més dels arqueòlegs, historiadors, historiadors de l'art, numismàtics, arquitectes, documentalistes, antropòlegs, etc., un fet que evidencia l'interès de voler treballar amb equips vertaderament multidisciplinaris. De tots aquests coautors, cal remarcar que aquells que més treballs varen subscriure amb ell són els seus companys de feina de la Diputació, els arqueòlegs Àlvar Caixal i Javier Fierro, amb 87 i 84 col·laboracions respectivament. Però, per la gran amistat que sé que tingueren amb l'Alberto, també vull esmentar les publicacions fetes amb la Julia Beltrán, la Maria Clua, la Maria Magdalena Estarellas, l'Albert Martín i el Josep Maria Vila. Sé ben cert i

segur que l'Alberto no era d'aquells *popes* que signen treballs sense fer res o gairebé res. Tot el contrari, era tan perfeccionista que, si no havia fet ell la feina inicial, l'acabava retocant tant que sovint pareixia que ho havia fet gairebé tot ell. De fet, era tal la seva influència, que –i això ho hem comentat amb més de mitja dotzena de deixebles–, sovint acabàvem redactant tots com si ell ens estigués dictant.

Una altra bona mostra de la seva enorme dedicació a la recerca, és que érem molts els que anàvem en dissabte, diumenge o en dia festiu a fer feina a casa seva per acabar una memòria o algun article. Tota la comunitat arqueològica, i del patrimoni històric en general, ha tingut la gran sort que Alberto hagués tingut aquesta mentalitat. Si no hagués estat així, segur que gran part de les informacions documentades durant totes les excavacions que va dirigir o de les obres que va controlar, haurien quedat arraconades i, tal vegada també, perdudes per sempre. En canvi, de totes les memòries que va fer i de tot allò que va publicar se'n podrà treure un bon profit durant molt de temps. Encara sento les seves paraules: Mateu, publica, no deixis res dins dels calaixos.

Pel que fa al seu magisteri, he pogut comptabilitzar que Alberto va impartir lliçons en 51 cursos, repartits tant en territori espanyol, com també a l'estranger. D'aquests, podem destacar els cursos internacionals d'arqueologia d'Empúries. Pel que fa a congressos, va fer tasques de direcció o coordinació en 6 ocasions i va presentar més de 100 ponències o comunicacions, 37 de les quals en congressos internacionals.

Com a professor universitari va exercir la docència a tres universitats catalanes: els anys 1979 i 1980 com a professor associat a la Universitat Autònoma de Barcelona, entre els

Fortificació ibèrica del Montgròs, el Brull, 2012.

anys 1996 i 1997 va treballar com a professor col·laborador a la Universitat de Barcelona, entre 1996 i 1998 va exercir de professor col·laborador a la Universitat de Girona, entre els anys 2006 i 2017 va ser professor associat del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona. Encara recordo la seva cara d'emoció i felicitat, l'any 2006, quan m'explicava que tornaria a fer classes a l'Autònoma, que ell considerava la seva universitat més estimada.

A l'Alberto li encantava ensenyar. Ensenyava a totes hores i cada dia de la setmana –fins i tot, estant ingressat a l'hospital. Donava lliçons de temes variadíssims, com per exemple de cotxes (una de les seves grans passions). També ens il·lustrava amb nombrosos llatínismes, que li agradava anomenar *latinajos*. A molts dels becaris del Servei de Patrimoni i a molts dels seus ajudants ens va ensenyar a excavar, a documentar, a dirigir les excavacions i a fer les memòries. Som molts els que ens podem considerar deixebles seus, moltíssims! I jo em sento molt orgullós de ser-ho.

Durant dècades he sentit el gran respecte que la gent té cap a l'Alberto tant en l'àmbit personal com professional, i segur que no deixaré de notar-lo. Un respecte que tenen cap a la seva persona moltíssims arqueòlegs, historiadors i professors universitaris i també, fins i tot, arquitectes i arquitectes tècnics, tot i que moltes vegades no entenien de la mateixa manera la defensa del patrimoni històric. Per això, no pot sorprendre a ningú que entre els anys 2001 i 2011 fos membre de la Comissió Assessora d'Arqueologia i, entre 2012 i 2014, membre de la Comissió de Subvencions, totes dues integrades en la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya. També va ser membre de dues entitats científiques catalanes, dues d'espanyoles i quatre d'internacionals: *Istituto Internazionale di Studi Liguri*, Bordighera (des de 1974); *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*, Marsella (des de 1986); *Asociación de Arqueología Medieval Española*, Madrid (des de 1987); *Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée*, Aix-en-Provence (des de 1993); Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Barcelona (des de 1994); Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, Barcelona (des de 1997, any de la seva creació); *European Association of Archaeologists* (des de 1998); i *Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua en Hispania* (des de 2009, any de la seva creació).

D'altra banda, també va ser membre del consell de redacció de les publicacions científiques següents: *Informació Arqueològica*, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona, Barcelona (1977-1986, any en el qual va deixar d'aparèixer); *Empúries, revista de Prehistòria, Arqueologia i Etnologia*, Museu Arqueològic de Barcelona, Diputació de Barcelona (1980-1987); *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat (Quarhis)*, Museu d'Història de Barcelona, Ajuntament de Barcelona (2004-2017); *Arqueología de la Arquitectura*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid (2001-2017); *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, Associació Catalana de Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Barcelona (2005-2017).

L'Alberto va ser una persona especial, un savi, un senyor amb tracte i unes maneres exquisides. Sempre estava disposat a ajudar a tot aquell que li demanava i ho va fer fins als darrers dies de la seva vida. Fins allà on jo conec, va ser absolutament fidel a les seves idees i als seus amics. Era molt divertit i tenia un sentit de l'humor –sovint un pèl irònic– que us he de confessar que m'encantava.

Encara no em puc creure que ja no sigui entre nosaltres. Em sento orfe d'un dels meus pares i m'omple de tristor cada vegada que m'adono que el mestre i amic ja no hi és. Però llavors procuro pensar com era l'Alberto, com era davant de les adversitats i, tot seguit, em ve al cap la seva actitud: al mal temps, bona cara. Estic convençut, a més, que és l'actitud que ell voldria que seguíssim adoptant tota la vida i, com un homenatge més cap a ell, és l'actitud que procuraré no perdre mai.

Moltes gràcies per tot, Alberto!

Mateu Riera Rullan

BIBLIOGRAFIA DEL DOCTOR ALBERTO LÓPEZ MULLOR

Abreviatures utilitzades

I ACRAM: Actes del I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. 15 anys d'intervencions arqueològiques: mancances i resultats. Igualada 13-15 de novembre de 1998, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Ajuntament d'Igualada, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

II ACRAM: Actes del II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Ajuntament de Sant Cugat del Vallès, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

III ACRAM: Actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sabadell 18-21 de maig de 2006, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Ajuntament de Sabadell, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

IV ACRAM: Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Tarragona 10-13 de juny de 2010. TAU-Treballs d'Arqueologia Urbana, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Ajuntament de Tarragona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

V ACRAM: Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014. 2 vols., Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Ajuntament de Barcelona.

AEspA: Archivo Español de Arqueología (Madrid).

AIA: Anuari d'Intervencions Arqueològiques 1982-1989, Època romana, antiguitat tardana, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Barcelona).

AM: Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia (Barcelona).

AMA: Arqueologia Medieval a l'Anoia (Igualada).

BB – VB: Butlletí de la Biblioteca Museu Balaguer (Vilanova i la Geltrú).

BSAL: Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (Palma de Mallorca).

I CAME: Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española, Huesca 17-19 abril de 1985, 5 vols., Diputación General de Aragón, Departamento de Cultura y Educación (Zaragoza).

II CAME: Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española, Madrid 19-24 de enero de 1987, 3 vols., Comunidad de Madrid, Consejería de Cultura, Dirección General de Patrimonio Cultural (Madrid).

IV CAME: Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española, Sociedades en transición, Alicante 1993, 3 vols (Alicante).

CR: Catalunya Romànica.

EAC: Excavacions Arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Barcelona).

ELS CASTELLS MEDIEVALS: Actes del congrés Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental, Arbúcies, 5-7 de març de 2003, Museu Etnològic del Montseny (Girona).

ETF: Espacio, Tiempo y Forma. Revista de la Facultad de Geografía e Historia (Madrid).

IA: Informació Arqueològica, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona (Barcelona).

JORNADES BARCELONA: Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2000. La Garriga, 29 i 30 de novembre, i 1 de desembre de 2001, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Ajuntament de la Garriga, 2 vols. (Barcelona).

I JORNADES CATALUNYA CENTRAL: Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Manresa 28-30 d'octubre de

2010, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Barcelona).

II JORNADES CATALUNYA CENTRAL: Actes de les II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Vic, 13-15 de desembre de 2012, Museu Episcopal de Vic, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Barcelona).

III JORNADES CATALUNYA CENTRAL: Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Museu de l'Esquerda, Roda de Ter, 17 i 18 d'octubre de 2014, Museu de l'Esquerda (Roda de Ter), Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Barcelona).

MARQUES I TERRISSERIES: Barcino II. Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat, Union Académique Internationale, Corpus International des timbres amphoriques (fascicule 18), Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (C. Carreras, A. López Mullor, J. Guitart) [eds.] (Barcelona).

MEMÒRIA 1983: Memòria 1983, Diputació de Barcelona, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, Diputació de Barcelona (Barcelona).

MEMÒRIA 1984: Memòria 1984, Diputació de Barcelona, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, Diputació de Barcelona (Barcelona).

MEMÒRIA 1985-1989: Memòria 1986-1989, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona (Barcelona).

MEMÒRIA 1990-1992: Memòria 1990-1992, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona (Barcelona).

MEMÒRIA 1993-1998: Memòria 1993-1998, 2 vols., Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona (Barcelona).

MEMÒRIA 1999-2001: Memòria 1999-2001, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona (Barcelona).

MEMÒRIA 2002-2012: Restaurar o reconstruir. Actuacions del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local en els monuments. Memòria SPAL 2002-

2012, 2 vols., Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona (Barcelona).

MONOGRAFIES 7: Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història, Art. [Llibre primer: Arqueologia. Excavacions a l'establiment ibèric, la vil·la romana, l'església de Santa Maria i el castell de Castelldefels. Campanyes 1989-1994; 1995 i 2001], Monografies 7, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona).

MP: Miscel·lània Penedesenca (Sant Sadurní d'Anoia).

QCT 1: Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà (1983-1986). Església de Sant Vicenç de Rus. Església de Santa Eulàlia de Gironella. Pont de la Poble de Lillet, Quaderns Científics i Tècnics 1, Diputació de Barcelona, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (Barcelona), A. López Mullor [ed.].

QCT 3: I Simposi Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII). I. La intervenció arquitectònica, II. La recerca arqueològica, Barcelona, 5-7 d'octubre de 1989, Quaderns Científics i Tècnics 3, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic (Barcelona), A. González Moreno-Navarro, A. López Mullor [dirs.].

QCT 4: II Simposi Actuacions en el patrimoni edificat: la restauració de l'arquitectura dels segles IX i X (investigació històrica i disseny arquitectònic), Barcelona, 1991, Quaderns científics i tècnics 4, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona), A. González Moreno-Navarro, A. López Mullor [dirs.].

QCT 5: III Simposi sobre restauració monumental, Barcelona, del 19 al 21 de novembre de 1992, Quaderns científics i tècnics 5, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona).

QCT 6: Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II). Sant Llorenç prop Bagà. Sant Quirze de Pedret, Quaderns Científics i Tècnics 6, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona), A. López Mullor [ed.].

QCT 7: IV Simposi sobre restauració monumental. Restaurar o conservar?, Quaderns Científics i Tècnics 7, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona).

QCT 9: *Ceràmica medieval catalana. El monument, document, Quaderns científics i tècnics* 9, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona).

QCT 10: *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental* 10, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona).

QCT 11: *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental* 11, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona).

QCT 13: *Actas de la I Bienal de la restauración monumental Academia del Partal. L'Hospitalet de Llobregat (Barcelona), del 23 al 26 de novembre de 2000, Quaderns científics i tècnics de restauració monumental* 13, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (Barcelona).

SFECAG: *Actes du Congrès, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule* (Marsella).

SPAL: *Servei de Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona (Barcelona)*.

Repertori

- 1 López Mullor, A. 1971-1972: Crónica del XXV Curso Internacional de Prehistoria y Arqueología de Ampurias, *Ampurias* 33-34, Barcelona, 401-404.
- 2 López Mullor, A. 1974: Un vaso de paredes finas con decoración a la barbotina del Museo Monográfico de Ampurias, *Miscelánea Arqueológica* I, Barcelona, 407-410.
- 3 López Mullor, A. 1974-1975: Crónica del XXVIII Curso Internacional de Prehistoria y Arqueología y otros trabajos en Ampurias, *Ampurias* 36-37, Barcelona, 265-266.
- 4 López Mullor, A. 1977a: Cerámicas romanas de paredes finas, *IA* 24, Barcelona, 162-168.
- 5 López Mullor, A. 1977b: XIV Curso de Prospección Arqueológica (Fundación Lericí), *IA* 24, Barcelona, 181.
- 6 López Mullor, A. 1977c: Cronología de unas tazas de paredes finas en Ampurias, *XIV Congreso Nacional de Arqueología, Vitoria 1975*, Zaragoza, 943-956.
- 7 Ripoll, E., López Mullor, A., Batista, R. 1977: Numismática y Arqueología, *Numisma* XXVII, fasc. 147-149, Barcelona, 169-173.
- 8 López Mullor, A. 1978a: Cerámica vidriada romana, *IA* 27-28, Barcelona, 68-74.
- 9 López Mullor, A. 1978b: Secuencia histórico arqueológica de Cataluña, *Cuaderno de Cultura* 1, Ministerio de Cultura, Madrid, 6-9.
- 10 López Mullor, A. 1979: Cerámicas de paredes finas con decoración a molde halladas en la costa catalana, *XV Congreso Nacional de Arqueología, Lugo 1977*, Zaragoza, 1027-1046.
- 11 López Mullor, A., Nieto, J. 1979: Hornos de cerámica gris medieval en el castillo de Cabrera d'Anoia, *IA* 30, Barcelona, 154-161.
- 12 López Mullor, A. 1979-1980a: Cronología de un tipo de cubiletes de paredes finas en Ampurias, *Ampurias* 41-42, Barcelona, 475-478.
- 13 López Mullor, A. 1979-1980b: Actividades en Ampurias durante el período 1975-1980, *Ampurias* 41-42, Barcelona, 475-478.
- 14 Batista, R., López Mullor, A., Zucchitello, M. 1980: *Noves aportacions al coneixement de la vil·la romana dels Ametllers, Tossa, Quaderns d'Estudis Tossencs* 1, Tossa de Mar.
- 15 López Mullor, A. 1980a: Notes d'Arqueologia de Catalunya: Jorba (Anoia), *IA* 32, Barcelona, 20-21.
- 16 López Mullor, A. 1980b: De nuevo sobre la cerámica vidriada de Mataró, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 11-12, juny-desembre 1980, Mataró, 408-421.
- 17 López Mullor, A. 1981a: Excavacions a la necròpoli de Serraparera, Cerdanyola del Vallès (Vallès Occidental), *IA* 35, Barcelona, 107-109.
- 18 López Mullor, A. 1981b: Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de la cerámica vidriada romana en Cataluña, *Ampurias* 43, Barcelona, 201-215.
- 19 López Mullor, A., Ferrer, A., Mormeneo, L. 1981: Materials superficials recollits al poblat ibero-romà de Darró (Vilanova i la Geltrú), *Butlletí de la Biblioteca Museu Balaguer, Vilanova i la Geltrú*, 123-140.
- 20 López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí, E. 1981a: Resultats d'una prospecció arqueo-

- lògica a la vall de l'Aigua d'Ora, *IA* 35, Barcelona, 110-114.
- 21 López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí, E. 1981b: Excavacions a la cista del Pla de la Pinassa (Sorba, Montmajor, Berguedà), *IA* 36 37, Barcelona, 155-161.
- 22 Batista, R., Bertranpetit, J., Campillo, D., Llongueras, M., López Mullor, A., Rovira, J., Santacana, J., Santafé, J., Turbón, D., Vives, E. 1982: *Darwin 100 anys*, Barcelona.
- 23 López Mullor, A. 1982a: El Roser o el Mujal, Calella, *EAC*, Barcelona, 305-307.
- 24 López Mullor, A. 1982b: Necròpolis de Serraparera, Cerdanyola del Vallès, *EAC*, Barcelona, 319-320.
- 25 López Mullor, A. 1982c: Ermita de la Mare de Déu de Bellvitge, l'Hospitalet de Llobregat, *EAC*, Barcelona, 380-382.
- 26 López Mullor, A., Ferrer, A. 1982a: Notes d'Arqueologia de Catalunya: Vilanova i la Geltrú, *IA* 38, Barcelona, 47-49.
- 27 López Mullor, A., Ferrer, A. 1982b: Hallazgos anfóricos en el establecimiento ibérico y romano de Darró (Vilanova i la Geltrú), *IA* 39, Barcelona, 82-89.
- 28 López Mullor, A., Ferrer, A. 1982c: Darró o Aderró o Adarró, Vilanova i la Geltrú, *EAC*, Barcelona, 342-344.
- 29 López Mullor, A., Ferrer, A. 1982d: Avenç dels resultats obtinguts a les excavacions de l'establiment ibèric i romà de Darró (Vilanova i la Geltrú), *Campanyes de 1977 a 1981, BB-MB*, Vilanova i la Geltrú, 171-198.
- 30 López Mullor, A., Ferrer, A. 1982e: Avance de los resultados de las excavaciones en el establecimiento ibérico y romano de Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona (1979-1981), *Homenaje al prof. Martín Almagro Basch III*, Madrid, 109-119.
- 31 López Mullor, A., Rovira, J. 1982: La fortificació ibèrica del turó del Montgròs (El Brull, Osona), *Ausa X/102-104*, Vic, 193-199.
- 32 López Mullor, A., Sanmartí, E. 1982: Vic, *EAC*, Barcelona, 358-360.
- 33 López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí, E. 1982a: Nous treballs a la fortificació ibèrica del turó del Montgròs (El Brull, Osona), *IA* 38, Barcelona, 37-39.
- 34 López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí, E. 1982b: Turó del Vent o Poblat del Far, Llinars del Vallès, *EAC*, Barcelona, 188-189.
- 35 López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí, E. 1982c: *Excavaciones en el poblado la-yetano del Turó del Vent, Llinars del Vallès. Campañas de 1980 y 1981, Monografies arqueològiques* 3, Diputació de Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia, Barcelona.
- 36 Ripoll, E., Sanmartí, E., López Mullor, A. 1982: Empúries, l'Escala, *EAC*, Barcelona, 324-328.
- 37 Rovira, J., López Mullor, A. 1982: L'assentament del Bronze Final del turó del Montgròs (El Brull, Osona), *Ausa X/102-104*, Vic, 187-192.
- 38 Rovira, J., López Mullor, A., González, J. R., Rodríguez, J. L. 1982: Tossal de Solibernat, Torres de Segre, *EAC*, Barcelona, 162-164.
- 39 Sanmartí, E., López Mullor, A. 1982: Excavacions al temple romà de Vic, *Campanya de 1980, Ausa X/102-104*, Vic, 187-192.
- 40 López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí, E. 1982-1983: Excavacions al poblat ibèric del turó del Vent, Llinars del Vallès, Vallès Oriental, *Laietania* 2-3, Mataró, 32-35.
- 41 Barberà, J., Carreras, T., Enrich, J., Llongueras, M., López Mullor, A., Nuix, J. M., Rovira, J. 1983: *Exposició. L'Arqueologia i la nostra història. Deu anys d'excavacions arqueològiques de la Diputació de Barcelona*, Barcelona.
- 42 López Mullor, A. 1983a: Una peculiar producció de ceràmica de paretes fines en la Costa Catalana, *Rivista di Studi Liguri XLVI*, (1980), Bordighera, 33-40.
- 43 López Mullor, A., Rovira, J., Sanmartí, E. 1983: Excavaciones en el poblado ibérico del Turó del Vent, Llinars del Vallès (Barcelona), *XVI Congreso Nacional de Arqueología, Murcia-Cartagena 1982*, Zaragoza, 615-623.
- 44 López Mullor, A. 1983-1984: Excavaciones medievales en las comarcas de Barcelona, *Ampurias* 45-46, Barcelona, 246-263.

- 45 González, A., López Mullor, A., Sureda, M. J. 1984: Església de Sant Vicenç de Malla (II fase). Notícia històrica, Les fonts arqueològiques, *Memòria 1983*, Barcelona, 88-90, 95-104, 243-244, 246-249.
- 46 López Mullor, A. 1984a: Església de Sant Vicenç de Torelló. Resum cronològic. Descripció de l'edifici. Recerca arqueològica, *Memòria 1983*, Barcelona, 134-140, 255-259.
- 47 López Mullor, A. 1984b: Sant Vicenç de Malla, *CR II*, Osona I, Barcelona.
- 48 López Mullor, A., Ferrer, A. 1984: Les excavacions a Darró durant l'any 1983, *BB-MB*, Vilanova i la Geltrú, 1984.
- 49 López Mullor, A., Sureda, M. J. 1984a: Església de Sant Vicenç de Rus. Situació geogràfica. Notícia històrica, La recerca arqueològica, *Memòria 1983*, Barcelona, 174-178, 268-270.
- 50 López Mullor, A., Sureda, M. J. 1984b: Església de Santa Càndia d'Orpí. Notícia històrica, La recerca arqueològica, *Memòria 1983*, Barcelona, 182-184, 187-191, 271-274.
- 51 Bosch, A., Cuspinera, L., Fierro, J., González, A., López Mullor, A. (R. Lacuesta, dir.) 1985: *Diputación de Barcelona: setenta años de catalogación y conservación de monumentos*, Diputació de Barcelona, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (eds. posteriors 1986, 1987).
- 52 López Mullor, A. 1985a: Castellar de N'Hug, Sant Vicenç de Rus, *CR XII*, *El Berguedà*, Barcelona, 179-185.
- 53 López Mullor, A. 1985b: Guardiola de Berguedà, Sant Llorenç prop Bagà, *CR XII*, *El Berguedà*, Barcelona, 298-303.
- 54 López Mullor, A. 1985c: Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona), Campañas de 1981 y 1982, *Empúries* 47, Barcelona, 162-208.
- 55 López Mullor, A., Fierro, J., Zucchitello, M. 1985: Resultats de la primera campanya d'excavació a la vil·la romana del Mas Carbotí (Tossa, la Selva), *IA* 44, Barcelona, 38-43.
- 56 López Mullor, A. 1986a: Sant Vicenç de Torelló, *CR III*, *Osona II*, Barcelona, 533-540.
- 57 López Mullor, A. 1986b: Avanç dels resultats de les darreres excavacions, J. Bolós, M. Pagès (eds.), *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona, 277-292.
- 58 López Mullor, A. 1986c: Monestir de Sant Llorenç prop Bagà. Resultat de les excavacions arqueològiques, *Memòria 1984*, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 88-98, 186-189.
- 59 López Mullor, A. 1986d: Pont Vell de la Pobla de Lillet. Excavacions arqueològiques, *Memòria 1984*, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 119-127, 195-196.
- 60 López Mullor, A. 1986e: Establiment ibèric i romà de Darró, *Memòria 1984*, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 129-142, 198-203.
- 61 López Mullor, A. 1986f: Producción e importación de cerámicas de paredes finas en Cataluña, *Actes du Congrès de Toulouse*, SFECAG, Marseille, 57-72.
- 62 López Mullor, A. 1986g: Excavaciones en el monasterio de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà, Barcelona), Resultados de la campaña 1984, *I CAME*, Zaragoza, 29-44.
- 63 López Mullor, A. 1986h: Consideracions metodològiques sobre l'actuació del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments en el camp de la recerca arqueològica, *Memòria 1984*, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 19-21, 158-160.
- 64 López Mullor, A. 1986i: Excavacions arqueològiques a l'ermita de Bellvitge, *Butlletí del Centre d'Estudis de l'Hospitalet*, l'Hospitalet de Llobregat, 7 de juny de 1986, 6-8.
- 65 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, X. 1986: *Monument funerari ibèric de Malla: Restes descobertes prop de l'església de Sant Vicenç de Malla (Osona)/ Monumento funerario ibérico de Malla*, SPAL, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 66 López Mullor, A., Juan, M., Fierro, J. 1986: Excavaciones en la iglesia de Sant Vicenç de Torelló (Barcelona), *I CAME*, Zaragoza, 45-57.
- 67 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J., Domingo, R. 1986: Excavaciones en la iglesia

- de Santa Càndia d'Orpí (Barcelona), I *CAME*, Zaragoza, 95-110.
- 68 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J., Juan, M. 1986: Excavaciones en el Pont Vell de La Pobla de Lillet (Barcelona), I *CAME*, Zaragoza, 235-244.
- 69 López Mullor, A., Domingo, R., Caixal, À., Fierro, X. 1986: Excavaciones en la iglesia de Sant Vicenç de Malla (Barcelona), I *CAME*, Zaragoza, 79-94.
- 70 López Mullor, A., Caixal, À. 1987a: Monasterio de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà, Barcelona). Novedades arqueológicas, II *CAME* III, Madrid, 339-349.
- 71 López Mullor, A., Caixal, À. 1987b: La época medieval en la iglesia de Sant Vicenç de Rus, Castellar de N'Hug (Barcelona). Resultados de las excavaciones, II *CAME* III, Madrid, 533-544.
- 72 López Mullor, A., Fierro, J. 1987: Les excavacions al conjunt de Darró durant l'any 1986, *Primera Edició* 1, Vilanova i la Geltrú, 1 de novembre de 1987, Barcelona, 5-12.
- 73 López Mullor, A., Batista, R., Zucchiteillo, M. 1987: La producción vitivinícola de la Tarraconense. Algunos ejemplos sintomáticos, I *Col·loqui d'Arqueologia Romana El vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, 28-30 de novembre y 1 de diciembre de 1987, Badalona, 319-325.
- 74 López Mullor, A. 1988: Excavacions a l'ermita de la Mare de Déu de Bellvitge, L'Hospitalet de Llobregat, Barcelonès, Campanyes 1979 1981, *Identitats* 1, L'Hospitalet de Llobregat, 17-35.
- 75 López Mullor, A., Fierro, J. 1988a: La época ibérica en Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona. Evidencias e hipótesis proporcionadas por las últimas excavaciones (1984 1988), *Espacio, Tiempo y Forma Serie II, (Homenaje al Profesor Eduardo Ripoll Perelló)*, Madrid, 117-141.
- 76 López Mullor, A., Fierro, J. 1988b: *La campanya d'excavacions de 1987 a l'assentament ibèric i vil·la romana de Darró*, Vilanova i la Geltrú.
- 77 López Mullor, A., Fierro, J. 1988c: L'època ibèrica a Darró. Hipòtesis i evidències proporcionades per les darreres excavacions, *MP XI*, Sant Sadurní d'Anoia, 37-68.
- 78 López Mullor, A., Fierro, J. 1988d: Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 53-68.
- 79 López Mullor, A. 1989a: Església de Sant Vicenç de Rus. Descripció de l'edifici, A. López Mullor (dir.), *QCT* 1, 8-9.
- 80 López Mullor, A. 1989b: Retrobament d'una inscripció llatina a la vil·la romana del castell de Castelldefels, *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat*, Castelldefels (Pre-actes), Castelldefels.
- 81 López Mullor, A. 1989c: Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña, 2 vols., *Quaderns Científics i Tècnics* 2, SPAL, Barcelona, (Segona edició: Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña 2 vols., Zaragoza, 1990).
- 82 López Mullor, A. 1989d: Ceràmiques romanes de parets fines del Museu Episcopal de Vic, *Studia Vicensia* 1, Vic, 9-33.
- 83 López Mullor, A. 1989e: Nota preliminar sobre la producció anfòrica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona), *Actes du Congrès de Lezoux*, SFECAG, Marseille, 109-122.
- 84 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1989a: Església de Santa Eulàlia de Gironella. Classificació i datació de la ceràmica, A. López Mullor (dir.), *QCT* 1, 165-166, 182.
- 85 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1989b: Resum cronològic. Resultats de l'excavació arqueològica, A. González (dir.), *Església de Santa Càndia d'Orpí*, Monografies 1, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 7-9, 35-42.
- 86 López Mullor, A., Caixal, À., Juan, M. 1989: Església de Sant Vicenç de Rus. L'excavació arqueològica, Classificació i datació de la ceràmica i el vidre, A. López Mullor (dir.), *QCT* 1, 12-67, 105-135.
- 87 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1989: Pont Vell de la Pobla de Lillet. L'excavació arqueològica, A. López Mullor (dir.), *QCT* 1, 197-200.

- 88 Amigó, J., López Mullor, A., Lacuesta, R., Vilamala, I. 1990: Església de Sant Pere de Vilademàger. La Llacuna. Notícia històrica, *Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 341-342, 349-350.
- 89 López Mullor, A. 1990a: Set anys d'investigació arqueològica del patrimoni arquitectònic, *Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 13-18.
- 90 López Mullor, A. 1990b: Muralla Rubert. Empúries. Notícia històrica, *Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 34-35, 37.
- 91 López Mullor, A. 1990c: Església parroquial de Santa Eulàlia de Riuprimer, Treballs d'arqueologia, *Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 153, 158.
- 92 López Mullor, A. 1990d: Monestir de Sant Llorenç prop Bagà. Guardiola de Berguedà. Descripció del conjunt. Notícia històrica, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 212-216, 219-220.
- 93 López Mullor, A. 1990e: Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *Actes du Congrès de Mandeure Mathay* (24-27 mai 1990), SFECAG, Marseille, 187-198.
- 94 López Mullor, A. 1990f: Les ceràmiques romanes de parets fines, *Laietania* 5, (*Exemplar dedicat a: Can Xammar (Mataró, el Marresme): Campanyes d'excavació 1964-1968 i 1970*, Mataró, 122-151.
- 95 López Mullor, A., Caballero, M. 1990: Pont Vell de Castellbell i El Vilar. Notícia històrica, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 109-110, 113-114.
- 96 López Mullor, A., Caixal, À. 1990: La evolució arquitectònica de la iglesia de Sant Vicenç de Rus (Castellar de N'Hug, Barcelona) durante el período medieval: resultados de las excavaciones, *ETF* s. VII, n. 3, Madrid, 31-54.
- 97 López Mullor, A., Clua, M. 1990: Capella gòtica de l'església de Sant Pere de Castell-
folit del Boix, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 243-249.
- 98 López Mullor, A., Fierro, J. 1990a: L'època romana a Darró, Vilanova i la Geltrú. Zones. Jornades d'Estudis Penedesencs, Sitges juny 1989, *MP* XIII, Sant Sadurní d'Anoia, 69-116.
- 99 López Mullor, A., Fierro, J. 1990b: La època romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *ETF* s. I, n. 3, Madrid, 203-254.
- 100 López Mullor, A., González, A. 1990: Església de Santa Càndia d'Orpí. Notícia històrica, *Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 26-27, 31.
- 101 López Mullor, A., Juan, M. 1990: Església parroquial de Santa Maria de Rubió. Notícia històrica, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 252-254, 261-262.
- 102 López Mullor, A., Solé, X. 1990: Església de Sant Bartomeu de Navarcles, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 269, 274.
- 103 López Mullor, A., Vallès, J. 1990: Campanar de la basílica de Santa Maria. Vilafranca del Penedès, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 321, 328.
- 104 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1990: El monumento funerario ibérico de Malla (Barcelona), *Zephyrus* XLIII, Salamanca, 349-362.
- 105 López Mullor, A., Lacuesta, R., Caixal, À. 1990: Església de Sant Vicenç de Rus. Castellar de N'Hug. Descripció de l'edifici. Notícia històrica, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 198-202, 207-208.
- 106 López Mullor, A., Lacuesta, R., Sureda, M. J. 1990: Església de Sant Vicenç de Torelló. Descripció de l'edifici. Notícia històrica, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 54-60.

- 107 López Mullor, A., Castellano, A., González, À., Caixal, À. 1990: Església de Sant Vicenç de Malla. Notícia històrica, *Treballs d'Arqueologia, Memòria 1985-1989*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 41-42, 50.
- 108 González, A., López Mullor, A. 1991: Noticia sobre la segunda restauración de la iglesia de Sant Quirze de Pedret. La investigación preliminar, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 3*, 231-252.
- 109 López Mullor, A. 1991: La excavación del monasterio de Sant Llorenç prop Bagà, campanyes 1984-1989, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 3*, 67-90.
- 110 López Mullor, A., Caixal, À. 1991: Resultados de las excavaciones realizadas en el monasterio de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà, Barcelona), Campañas 1984-1987, *Actas del Congreso Internacional de Historia de los Pirineos*, Cervera, 1988 vol. II, Madrid, 243-258.
- 111 López Mullor, A., Cudeiro, C. 1991: Matadepera. Sant Llorenç del Munt. Les darreres excavacions arqueològiques, *CR XVIII*, El Vallès Occidental, El Vallès Oriental, Barcelona, 123-125.
- 112 López Mullor, A., Juan, M. 1991: Excavaciones arqueológicas en la iglesia de Santa María de Rubió, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 3*, 44-50.
- 113 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1991: Resultats de l'excavació arqueològica en la galeria alta del Pati Manning de l'antiga Casa de Caritat, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 3*, 16-20.
- 114 López Mullor, A., Caixal, À., Juan, M. 1991: La evolución histórica y formal de la iglesia de Sant Vicenç de Rus (Castellar de n'Hug) según los resultados de las excavaciones, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 3*, 221-230.
- 115 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1991: Hallazgos de cerámica gris medieval en las comarcas de Barcelona, *A cerâmica medieval no Mediterrâneo Occidental*, Lisboa, 16-22 novembro 1987, Mértola, 87-97.
- 116 López Mullor, A., Fierro, J., Clua, M. 1991: L'excavació de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes (Alt Penedès), *MP XIV*, *3eres. Jornades d'Estudis Penedesencs, 1-3 juny 1990, El Vendrell*, Sant Sadurní d'Anoia, 71-100.
- 117 López Mullor, A., Juan, M., Fierro, J. 1991: Síntesis de los resultados de la excavación en la iglesia de Sant Vicenç de Torelló, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 3*, 29-36.
- 118 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À., Juan, M. 1991: Resum de les conclusions de les investigacions històriques a l'església de Sant Vicenç de Malla, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 3*, 183-192.
- 119 López Mullor, A. 1992a: Les recerques arqueològiques a Sant Bartomeu de Navarres, Santa Magdalena del Pla, Sant Pere de Castellfolit del Boix i el Pont Vell de Castellbell i el Vilar, *Arqueologia i Patrimoni a la Catalunya interior* (últimes investigacions), *Miscel·lània d'Estudis Bagencs 8*, Manresa, 13-34.
- 120 López Mullor, A. 1992b: Castells i edificis militars dels Baix Llobregat anteriors al 1300. Castelldefels, *CR XX, El Barcelonès, El Baix Llobregat, el Maresme*, Barcelona, 298.
- 121 López Mullor, A. 1992c: L'Hospitalet de Llobregat. Santa Maria de Bellvitge. Arquitectura. Jaciment arqueològic, *CR XX, El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*, Barcelona, 266-267.
- 122 López Mullor, A. 1992d: Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels. Jaciment arqueològic, *CR XX, El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*, Barcelona, 325.
- 123 López Mullor, A. 1992e: Les primeres estratigrafies a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (la Selva), *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 73-95.
- 124 López Mullor, A. 1992f: El conocimiento de la arquitectura religiosa catalana de los siglos IX y X a través de la arqueología. Dificultades y perspectivas, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 4*, 15-20.
- 125 López Mullor, A. 1992g: Noves evidències per al coneixement de Sant Quirze de Pedret. Les campanyes d'excavació de 1991 i 1992, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT 4*, 163-179.
- 126 López Mullor, A. 1992h: Les Cabanyes. Sant Valentí de les Cabanyes. Jaciment ar-

- queològic, *CR XIX*, El Penedès, L'Anoia. Barcelona, 97-99.
- 127 López Mullor, A. 1992i: Sensacions contradictòries, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, Lleida, 248-250.
- 128 López Mullor, A. 1992j: Un cipo con inscripción latina hallado en la villa romana del castillo de Castelldefels (Barcelona), *ETF* s. I, n. 5, Madrid, 389-400.
- 129 López Mullor, A., Caixal, À. 1992: Una nueva excavación en la iglesia de Sant Quirze de Pedret (Cercs, Barcelona), *ETF* s. I, n. 5, Madrid, 315-374.
- 130 López Mullor, A., Fierro, J. 1992a: Apèndix. Dades històriques sobre l'església de Sant Miquel de Cardona i la capella del Santíssim, A. González, *La capella del Santíssim de l'església de Sant Miquel. Cardona*, Monografies 2, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Barcelona, 43-46.
- 131 López Mullor, A., Fierro, J. 1992b: Materials per a una classificació de la ceràmica ibèrica al torn produïda a Darró, *MP XVI*, I, Vilanova i la Geltrú, 7-96.
- 132 López Mullor, A., Fierro, J. 1992c: Un conjunt ceràmic de l'època baix republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i la Geltrú, *MP XV* (1991), Sant Sadurn d'Anoia, 137-196.
- 133 López Mullor, A., González, A. 1992: Nous treballs de recerca i restauració a Sant Quirze de Pedret, *Quaderns de l'Àmbit de Recerques del Berguedà* 2, Berga, 131-143.
- 134 López Mullor, A., Juan, M. 1992: Rubió. Santa Maria de Rubió. Jaciment arqueològic, *CR XIX*, *El Penedès, L'Anoia*, Barcelona, 488-489.
- 135 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1992: Vestigis pre-romànics localitzats en excavacions recents a les comarques de Barcelona, A. González, A. López Mullor (dirs.), *QCT* 4, 135-146.
- 136 López Mullor, A., Amigó, J., Lacuesta, R., Vilamala, I. 1992: La Llacuna. Sant Pere de Màger (o de Vilademàger). Història, *CR XIX*, El Penedès, L'Anoia, Barcelona, 430-431.
- 137 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À., Castellano, A. 1992: *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Sant Sadurn d'Anoia.
- 138 López Mullor, A., Fierro, J., Clua, M., Salvà, M. G., Castellano, A., Salvadó, J. 1992: *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*, Sant Sadurn d'Anoia.
- 139 López Mullor, A. 1993a: Vil·la del castell, Castelldefels, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiguitat tardana*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 97-98.
- 140 López Mullor, A. 1993b: El Roser o el Mujal, Calella, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiguitat tardana*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 157.
- 141 López Mullor, A. 1993c: Els Ametllers, Tossa de Mar, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiguitat tardana*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 212-213.
- 142 López Mullor, A. 1993d: Resultados de la investigación histórico-arqueológica en la iglesia de Sant Quirze y Santa Julita de Muntanyola, *QCT* 5, 85-96.
- 143 López Mullor, A. 1993e: Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo, *Empúries* 48-50 (1986-1989) II, Barcelona, 64-76.
- 144 López Mullor, A. 1993f: El establecimiento ibérico y la villa romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *Actes du XIIIè Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* (Bratislava, 1-7 septembre 1991) vol. 3, Institut archéologique de l'Academie Slovaque des Sciences, Bratislava, 416-425.
- 145 López Mullor, A., Beltrán de Heredia, J. 1993: Església de Sant Llätzer de Barcelona. Resultats de l'excavació arqueològica, *QCT* 5, 291-305.
- 146 López Mullor, A., Caixal, À. 1993: Sant Bartomeu, Navarcles, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiguitat tardana*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 39-40.
- 147 López Mullor, A., Estany, I. 1993a: Termes romanes, Sant Boi de Llobregat, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiguitat tardana*,

- Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 83-84.
- 148 López Mullor, A., Estany, I. 1993b: L'excavació a l'àrea de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (campanyes de 1989-1991), *QCT* 5, 339-362.
- 149 López Mullor, A., Fierro, J. 1993a: Sant Valentí de les Cabanyes. Les Cabanyes del Penedès, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiquitat tardana*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 34.
- 150 López Mullor, A., Fierro, J. 1993b: Arró, Darró o Adarró, Vilanova i la Geltrú, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiquitat tardana*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 133-134.
- 151 López Mullor, A., Fierro, J. 1993c: Mas Carbotí, Tossa de Mar, *AIA 1982-1989, Època romana, Antiquitat tardana*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 211.
- 152 López Mullor, A., Fierro, J. 1993d: Un dépôt céramique fermé du Ve siècle après J.-C., trouvé à Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelone), *Actes du Congrès de Versailles*, SFECAG, Marseille, 329-340.
- 153 López Mullor, A., Fierro, J. 1993e: Un conjunt ceràmic tancat, del segle V d.C., trobat a la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú), *MP* XVIII, Sant Sadurní d'Anoia, 113-139.
- 154 López Mullor, A., Fierro, J. 1993f: Un conjunto cerámico cerrado, del siglo V d.C., hallado en Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona, *ETF* s. I, n. 6, Madrid, 343-364.
- 155 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1993: L'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada, l'Anoia), *Gala* 2, Sant Feliu de Codines, 259-276.
- 156 López Mullor, A. 1994a: Arqueología y función social. Alguna teoria y unos cuantos ejemplos, *Problemas en Arqueología Medieval (Jaén 1993)*, (*Arqueología y territoria medieval* 1), Jaén, 51-63.
- 157 López Mullor, A. 1994b: 5.2. Conjunt del castell de Castelldefels. Arqueologia medieval a Catalunya, *Recull d'intervencions, 1990-93, AM* 14-15 (1993-1994), Barcelona, 422-424.
- 158 López Mullor, A., Beltrán de Heredia, J. 1994: Resultats de l'excavació arqueològica a l'església i a l'hospital de Sant Llàtzer, *Lambard. Estudis d'art medieval* VI, 1991-1993, Barcelona, 51-71.
- 159 López Mullor, A., Caixal, À. 1994: 4.2. Església de Sant Quirze de Pedret (Cercs, Berguedà), *Arqueologia medieval a Catalunya, Recull d'intervencions, 1990-93, AM* 14-15 (1993-1994), Barcelona, 407-411.
- 160 López Mullor, A., Fierro, J. 1994a: Un horno con ánforas de tipo púnico-ebusitano hallado en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *Coloquios de Cartagena I. El mundo púnico. Historia, sociedad y cultura (Cartagena, 17-19 de noviembre de 1990)*, Murcia, 443-463.
- 161 López Mullor, A., Fierro, J. 1994b: La evolución arquitectónica de la villa romana de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona), *La ciudad en el mundo romano, XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, (Tarragona, 1993), vol. 2, Tarragona, 245-246.
- 162 López Mullor, A., Gumà, M. M. 1994: 1.4. Vila Vella de Tossa (Tossa/La Selva), *Arqueologia medieval a Catalunya. Recull d'intervencions, 1990-93, AM* 14-15 (1993-1994), Barcelona, 391-392.
- 163 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1994: La primera campanya d'excavacions a la vil·la romana i al castell de Cubelles, *MP* XX-II, Sant Sadurní d'Anoia, 101-140.
- 164 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1994a: Difusión de las cerámicas grises/oxidadas medievales catalanas en las comarcas de Barcelona (siglos IX-XIII), *IV CAME* vol. III, Alicante, 1027-1033.
- 165 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1994b: 4.4. Església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada/Anoia), *Arqueologia medieval a Catalunya. Recull d'intervencions, 1990-93, AM* 14-15 (1993-1994), Barcelona, 415-416.
- 166 Alonso, M. A., Cervera, B., Fierro, J., Lacuesta, R., López Mullor, A. 1995: Monestir de Sant Llorenç del Munt. Matadepera, *Memòria 1990-1992*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 69-84.
- 167 Argentí, V., Caixal, À., López Mullor, A. 1995: Antiga església de Santa Eulàlia de Gi-

- ronella, *Memòria 1990-1992*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 111-123.
- 168 Balañà, F., Lacuesta, R., López Mullor, A. 1995: *Restauració de la Torre del Baró, Viladecans (Baix Llobregat, Barcelona), 1979-1994*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 169 Bastardes, A., Castellano, A., Espadaler, R., González, A., Guitart, X., Juan, M., Lacuesta, R., López Mullor, A. 1995: Església parroquial de Sant Miquel de Cardona, *Memòria 1990-1992*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 41-53.
- 170 Castellano, A., Gimeno, M., López Mullor, A., Rovira, J., Sunyol, M., Sureda, M. J. 1995: Campanar de l'església de Sant Esteve. Granollers, *Memòria 1990-1992*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 99-109.
- 171 Castellano, A., Fierro, J., González, A., López Mullor, A., Sureda, M. J. 1995: Capella del Santíssim de l'església de Sant Miquel. Cardona, *Memòria 1990-1992*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 133-142.
- 172 Castellano, A., Fierro, J., Gasol, R. M., González, A. M., Lacuesta, R., López Mullor, A., Miquel, A., Moreno, J. M., Sureda, M. J., Vila, J. M. 1995: Església de Sant Quirze i Santa Julita. Muntanyola, *Memòria 1990-1992*, Servei de Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona, Barcelona, 143-158.
- 173 López Mullor, A. 1995: Nouvelles marques d'amphores trouvées au centre producteur de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *Actes du Congrès de Rouen*, SFECAG, Marseille, 177-185.
- 174 López Mullor, A., Caixal, À. 1995a: Llibre I. Excavacions al monestir de Sant Llorenç prop Bagà, Guardiola de Berguedà. Campanyes 1984-1989, QCT 6, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 7-10, 24-76, figs. 1-99.
- 175 López Mullor, A., Caixal, À. 1995b: Llibre II. Església de Sant Quirze de Pedret. Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992, QCT 6, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 181-183, 194-244, figs. 1-76, làms. I-XV.
- 176 López Mullor, A., Caixal, À. 1995c: Ceràmica altmedieval d'alguns jaciments del Berguedà, *X Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà*, 10-12 de novembre de 1994, Puigcerdà, 689-698.
- 177 López Mullor, A., Fierro, J. 1995: Recent work on villas around Ampurias, Girona, Iluro and Barcelona (NE Spain). Villa romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *Journal of Roman Archaeology* 8, Michigan, 301-306.
- 178 López Mullor, A., Caixal, À., Parera, M. 1995: Llibre I. Excavacions al monestir de Sant Llorenç prop Bagà, Guardiola de Berguedà. Campanyes 1984-1989. 3. La ceràmica baix-medieval i moderna, QCT 6, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 76-79, làms. I-XX.
- 179 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1995: La excavación en la iglesia de Sant Jaume Sesoliveres (Igalada, Barcelona), *1º Congresso de Arqueologia Peninsular, Porto 1993 vol. V, (Trabalhos de Antropologia e Etnologia, Porto, XXXV, fasc. 1)*, Porto, 431-450.
- 180 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1995-1996a: Resultats de l'excavació a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igalada, Anoia), *AM* 16-17, Barcelona, 267-290.
- 181 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1995-1996b: Arqueologia medieval a Catalunya. Castell de Cubelles (Cubelles, Garraf), *AM* 16-17, Barcelona, 340-341.
- 182 Caixal, À., Fierro, J., López Mullor, A. 1996: Vestigia di chiese preromaniche scoperte in scavi archeologici nella provincia di Barcellona, *XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Forli -Italia- 8/14 september 1996, Abstracts 1*, Subsection/Sottosezione 14.2. The cult sites/lughi di culto. Forli, 443.
- 183 López Mullor, A. 1996: La excavación del conjunto del castillo de Castelldefels, QCT 7, Diputació de Barcelona, SPAL, Barcelona, 359-374.
- 184 López Mullor, A., Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 1996a: Un ensemble céramique du début de l'époque de Claude découvert dans la ville de Palma (Majorque, Espagne), *Actes du Congrès de Dijon*, SFECAG, Marseille, 237-254.

- 185 López Mullor, A., Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 1996b: Un conjunt ceràmic del començament de l'època de Claudi trobat a la ciutat de Palma, *BSAL* 52, Palma de Mallorca, 3-20.
- 186 Comas, M., Gurt, J. M., López Mullor, A., Padrós, P., Roca, M. (eds.) 1997: Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X), Actes Taula Rodona (Badalona, 6, 7 i 8 de novembre de 1996), *Arqueo Mediterrània* 2/1997, SPAL, Diputació de Barcelona, Universitat de Barcelona, Museu de Badalona, Barcelona.
- 187 López Mullor, A. 1997a: Estudi arqueològic del conjunt del castell de Castelldefels (Barcelona), *QCT* 9, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 325-350.
- 188 López Mullor, A. 1997b: Estudio arqueológico del conjunto del castillo de Castelldefels (Barcelona), L. Caballero, C. Escribano (eds.), *Actas. Arqueología de la arquitectura. El método arqueológico aplicado al proceso de estudio y de intervención en edificios históricos* (Burgos, 1996), Junta de Castilla y León, Salamanca, 153-168.
- 189 López Mullor, A. 1997c: Difusió i datació de materials procedents de la terrisseria de Cabrera d'Anoia o Cabrera d'Igualada (Anoia, Barcelona), *XV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (segles XIV-XVII)*, Palma de l'11 al 13 de desembre de 1996, Palma, 75-90.
- 190 López Mullor, A., Caixal, À. 1997: Sant Quirze de Pedret, una recerca arqueològica integral, *L'Erol* 55, Berga, 11-14.
- 191 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1997a: Un nou jaciment a l'ager de Tarraco: la vil·la romana del castell de Cubelles, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany, Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2 (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII, 1996-1997)*, Girona, 853-873.
- 192 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1997b: Cronologia i difusió d'un grup de ceràmiques medievals trobades a les comarques de Barcelona (segles VII-XIV), *QCT* 9, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 101-142.
- 193 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1997c: Elementos para la difusión y cronología de la cerámica gris medieval en las comarcas de Barcelona, *Material Culture in Medieval Europe. Papers of the Medieval Europe Conference*, vol. 7, Zellik, 293-310.
- 194 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1997d: Elements per a la difusió i la cronologia de la ceràmica grisa medieval a les comarques de Barcelona, *Actes del 4rt curs d'arqueologia d'Andorra 1994. La vida medieval als dos vessants del Pirineu*, Ministeri de Cultura, Servei de Recerca Històrica, Andorra, 105-126.
- 195 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1997: Ceràmica dels segles IV al X procedent de les comarques de Barcelona, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Actes Taula Rodona (Badalona, 6-8 de novembre de 1996), *Arqueo Mediterrània* 2/1997, SPAL, Diputació de Barcelona, Universitat de Barcelona, Museu de Badalona, Barcelona, 59-82.
- 196 Rovira, J., López Mullor, A., González, J. R., Rodríguez, J. L. 1997: Solibernat: un model d'assentament protourbà en el Bronze Final de Catalunya. Síntesi de les campanyes de 1981-1982, *Miscel·lània Arqueològica (1996-1997)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 39-82.
- 197 López Mullor, A. 1998a: Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Anoia. Cabrera d'Igualada. Taller i forns de ceràmica grisa del castell de Cabrera, *CR XXVII. Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 172-174.
- 198 López Mullor, A. 1998b: Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Bages. El Pont de Vilomara i Rocafort. Santa Magdalena del Pla, *CR XXVII, Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 178-179.
- 199 López Mullor, A. 1998c: Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Baix Llobregat. Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels, *CR XXVII, Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 180-181.
- 200 López Mullor, A. 1998d: Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Osona. Muntanyola. Sant Quirze i Santa Julita de Muntanyola, *CR XXVII, Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 207-208.

- 201 López Mullor, A. 1998e: Precisions i notícia d'altres restauracions i descobertes. Garraf. Castell de Cubelles, *CR XXVII, Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 241.
- 202 López Mullor, A. 1998f: Resultats de l'excavació duta a terme al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona), *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte* vol. I, Barcelona, 53-64.
- 203 López Mullor, A. 1998g: Una base sòlida, *AMA*, Valls, 5-6.
- 204 López Mullor, A. 1998h: La ciutat ibèrica de Darró, primera Vilanova. Les noves excavacions a Darró, *08800. La revista de Vilanova i la Geltrú*, 8 de juny de 1998, Vilanova i la Geltrú, 12-15.
- 205 López Mullor, A. 1998i: Céramiques tardo-republicaines et augustéennes découvertes à Emporiae (Ampurias, Espagne), *Actes du Congrès d'Istres*, (21-24 de maig de 1998), SFECAG, Marsella, 131-138.
- 206 López Mullor, A. 1998j: El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), *II Col·loqui internacional d'arqueologia romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Badalona, 233-245.
- 207 López Mullor, A., Caixal, À. 1998a: Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Berguedà. Sant Quirze de Pedret, *CR XXVII, Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 182-184.
- 208 López Mullor, A., Caixal, À. 1998b: Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Berguedà. Sant Llorenç prop Bagà, *CR XXVII, Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 184-188.
- 209 López Mullor, A., Clua, M. 1998: Capella gòtica i retaule major de l'església de Sant Pere (Castellfollit del Boix), *Treballs d'Arqueologia, AMA*, Valls, 16-17.
- 210 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1998a: El lloc del castell de Cubelles a l'època antiga i medieval (s. II aC - s. XV) a través de l'arqueologia, *QCT 10*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 136-178.
- 211 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 1998b: Alguns materials ceràmics apareguts en contextos de l'època medieval a les comarques de Barcelona, *Ceràmica medieval i post-medieval. Circuits productius i seqüències culturals*, Monografies d'Arqueologia medieval i postmedieval 4, Universitat de Barcelona, Barcelona, 39-55.
- 212 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1998a: Ceràmica trobada a l'excavació de la vil·la romana i el castell de Cubelles, campanyes 1994-1995, *8enes. Jornades d'Estudis Penedesencs, Sant Pere de Ribes, 1995, III, Garraf, MP XXIII*, Sant Sadurn d'Anoia, 7-34.
- 213 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 1998b: Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Anoia. Igualada. Sant Jaume Sesoliveres, *CR XXVII. Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 178-179.
- 214 López Mullor, A., González, A., Caixal, À. 1998: Església de Santa Càndia d'Orpí. Notícia Històrica, *Treballs d'Arqueologia, AMA*, Valls, 55-58.
- 215 López Mullor, A., Vila, J. M., Juan, M. 1998: Església de Santa Maria (Rubió). Notícia Històrica, *Treballs d'Arqueologia, AMA*, Valls, 63-66.
- 216 López Mullor, A., Estany, I., Niño, V., Vila, J. M., Fàbregas, M. 1998: Situació i descripció de l'edifici. L'excavació arqueològica: campanyes 1985-1986, 1990-1991 i 1993. Ceràmica antiga i ceràmica medieval de cuina, *Torre del Baró (Viladecans)*, Monografies 4, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 7-11, 15-69.
- 217 López Mullor, A., Caixal, À., Castellano, A., Fierro, J., González, A., Lacuesta, R. 1998: Sant Jaume Sesoliveres (Igualada), *AMA*, Valls, 35-40.
- 218 López Mullor, A., Estany, I., Niño, V., Vila, J. M., Fàbregas, M., Parera, M., Clua, M., Götzen, V. 1998: *Torre del Baró, Viladecans: arqueologia*, Monografies 4, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 219 Balañá, F., González, A., Lacuesta, R., López Mullor, A., Niño, V., Vila, J. M. 1999: Torre del Baró. Viladecans, *Memòria 1993-1998* volum 2, Servei de Cooperació, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 89-110.

- 220 Caixal, À., Carrasco, M. A., Castellano, A., González, A., Lacuesta, R., López Mullor, A. 1999: Església de Sant Quirze de Pedret. Cercs/Iglesia de Sant Quirze de Pedret. Cercs, *Memòria 1993-1998* volum 2, Servei de Cooperació, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 137-164.
- 221 Castellano, A., González, A., Lacuesta, R., López Mullor, A., Gasol, R., Miquel, A. 1999: Noves actuacions a Sant Vicenç de Malla/Nuevas actuaciones en Sant Vicenç de Malla, *Memòria 1993-1998* volum 2, Servei de Cooperació, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 39-54.
- 222 Castellano, A., González, A., González, J. L., Lacuesta, R., López Mullor, A., Moreno, J. M., Sureda, M. J. 1999: Església de Sant Jaume Sesoliveres. Igualada/Iglesia de Sant Jaume Sesoliveres. Igualada, *Memòria 1993-1998* volum 2, Servei de Cooperació, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 111-135.
- 223 Elizondo, A., Fierro, J., González, A., Lacuesta, R., López Mullor, A., Santolaria, S. 1999: Edifici d'aixopluc de les termes romanes. Sant Boi de Llobregat/Edificio de protección de las termas romanas. Sant Boi de Llobregat, *Memòria 1993-1998* volum 2, Servei de Cooperació, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 241-267.
- 224 González, A., Lacuesta, R., López Mullor, A., Vila, J. M. 1999: Església de Santa Maria del Castell. Castelldefels / Iglesia de Santa María del Castillo. Castelldefels, *Memòria 1993-1998* volum 2, Servei de Cooperació, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 165-193.
- 225 López Mullor, A. 1999a: Dos estudios recientes de arqueología del patrimonio edificado, *XXV Congreso Nacional de Arqueología*. Actas, Valencia, 161-177.
- 226 López Mullor, A. 1999b: El territori i el món rural. Estudis monogràfics. Vil·la dels Ametllers, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 151-153.
- 227 López Mullor, A. 1999c: Arqueología del patrimonio edificado. Una definición y dos ejemplos, *Actas del Congreso Internacional Restaurar la Memoria. Métodos, técnicas y criterios en la conservación del Patrimonio mueble e inmueble* (Valladolid, 16-18 de octubre de 1998), Valladolid, 139-166.
- 228 López Mullor, A., Caixal, À. 1999: Nous descobriments arqueològics al monestir de Sant Llorenç prop Bagà, *L'Erol* 18, n. 61, Berga, 21-30.
- 229 López Mullor, A., Parera, M. 1999: Ceràmica trobada a l'excavació del santuari de la Mare de Déu de Foix (Torrelles de Foix), *9enes. Jornades d'Estudis Penedesencs* (Calafell 1996), MP XXIV, Sant Sadurní d'Anoia, 399-426.
- 230 López Mullor, A., Riera, M. 1999: L'època medieval al recinte fortificat del turó del Montgròs (el Brull, Osona), *Congrès Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni* (Vic-Ripoll, 10-15 de novembre de 1999), Vic, 419-435.
- 231 López Mullor, A., Fierro, J., Riera, M., Suau, L. 1999: Resultats de les darreres campanyes d'excavació a l'establiment ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), *9enes. Jornades d'Estudis Penedesencs* (Calafell 1996), MP XXIV, Sant Sadurní d'Anoia, 217-268.
- 232 López Mullor, A. 2000a: *El Castell i les Torres de Castelldefels*, Guia del patrimoni arquitectònic I, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels.
- 233 López Mullor, A. 2000b: La ceràmica romana de parets fines, Investigacions al voltant de l'excavació del solar de Correus de Ciutadella, *Treballs de la Secció d'Estudis 7*, Ciutadella de Menorca, 151-165.
- 234 López Mullor, A. 2000c: Les torres de Castelldefels, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi XIV*, Barcelona, 85-111.
- 235 López Mullor, A., Caixal, À. 2000a: Resultats dels darrers treballs d'excavació al monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà), *I ACRAM*, Barcelona, 472-489.
- 236 López Mullor, A., Caixal, À. 2000b: Bibliografia essencial sobre jaciments de l'època medieval estudiats pel Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, *I ACRAM*, Barcelona, 504-513.
- 237 López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2000: La céramique à parois fines du sanctuaire de So n'Oms (Palma de Majorque, Espagne), *Actes du Congrès de Libourne*, SFECAG, Marseille, 211-223.

- 238 López Mullor, A., Fierro, J. 2000a: Darró i el poblament ibèric al Garraf, *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro (AFEAF'98. XXII Colloque International pour l'étude de l'âge du Fer* (Girona, 21-24 de maig de 1998), Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Sèrie monogràfica 19, Girona, 43-58.
- 239 López Mullor, A., Fierro, J. 2000b: Las termas romanas de Sant Boi de Llobregat (Barcelona), *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Termas romanas en el Occidente del Imperio* (Gijón, 1-3 de diciembre de 1999), Gijón, 319-326.
- 240 López Mullor, A., García Targa, J. 2000: La primera campanya d'excavació al despoblament del Puig d'Esparreguera (Baix Llobregat), QCT 11, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 167-182.
- 241 López Mullor, A., Suau, L. 2000: Resultats de l'excavació al monestir de Sant Llorenç del Munt. Campanyes 1989-1990 i 1997, *IV Trobada d'Estudiosos de Sant Llorenç del Munt i l'Obac* (Casa de l'Obac, 20 de novembre de 1997), Diputació de Barcelona, Servei de Parcs Naturals, Barcelona, 185-196.
- 242 López Mullor, A. 2001: Catàleg. La vida quotidiana. Domus i cultura material. Fitxes 95-97, 99. Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona. Fitxes 259-261, J. Beltrán de Heredia Bercero (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Museu d'Història de la Ciutat, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 162-163, 210-21.
- 243 López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2001: La ceràmica romana de parets fines del santuari de So n'Oms. Palma de Mallorca. Nuevas producciones de Mallorca e Ibiza, *AEspA* 74, n. 183-184, Madrid, 97-115.
- 244 López Mullor, A., Rodà, I. 2001: Una Roma de marbre. 50. Bol fragmentari de ceràmica de parets fines, reconstruït, *Tarraco. Porta de Roma*, Fundació La Caixa, Barcelona, 95.
- 245 López Mullor, A., Baldomà, M., Clua, M., Estany, I., Gumà, M., Martín, A., Niño, V., Solé, X., Viñas, J., Zucchitello, M. 2001: *Les excavacions de 1985-1989 i 1992 a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (Selva)*, Patronat de la vil·la romana dels Ametllers, Ajuntament de Tossa de Mar, Consell Comarcal de la Selva, Diputació de Girona, Institut d'Estudis Catalans, Barberà del Vallès.
- 246 López Mullor, A., Caixal, À. 2001-2002: Resultats dels darrers treballs d'excavació al monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà), *Lambard. Estudis d'art medieval XIV*, Barcelona, 47-74.
- 247 Campmany, J., López Mullor, A., Puigdemont, J., Sanz, M. 2002: *Les masies de Castelldefels*, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels.
- 248 López Mullor, A. 2002a: Un cuenco de paredes finas con decoración a molde e inscripción procedente de Baetulo (Badalona), *Sylloge Epigraphica Barcinonensis IV*, Cornucopia, Repertoris i materials per a l'estudi del Món Clàssic 9, *Tabularium*, Murcia, 103-118.
- 249 López Mullor, A. 2002b: Arqueología y restauración. El oppidum del Turó del Montgròs (El Brull, Barcelona), QCT 13, SPAL, Àrea de Cooperació, Diputació de Barcelona, Barcelona, 53-65.
- 250 López Mullor, A. 2002c: Veinte años después, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Vitoria, 159-174.
- 251 López Mullor, A., Estany, I. 2002: La Torre del Baró. La torre des de l'any 1000 al 1400. L'excavació arqueològica. La ceràmica medieval de cuina, *Viladecans, terra de pagesos i senyors. Els temps medievals. Història de Viladecans II*, Ajuntament de Viladecans, Viladecans, 84-101.
- 252 López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2002: La céramique à parois fines d'Ibiza (I), *Actes du Congrès de Bayeux*, SFECAG, Marseille, 229-250.
- 253 López Mullor, A., Fierro, J. 2002: Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat. Datació i tipologia, *Empúries* 53, Barcelona, 261-296.
- 254 López Mullor, A., Estarellas, M. M., Torres, F. 2002: Ceràmica clàssica i vidre de dues col·leccions conservades al Museu de Mallorca, *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma de Mallorca, 385-407.
- 255 López Mullor, A., Fierro, J., Estany, I., Lacuesta, R. 2002: Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat, *Col·lecció Carles Martí*

- i Vila d'Estudis Històrics* 3, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat, Sant Boi de Llobregat.
- 256 López Mullor, A., Fierro, J., Riera, M., Suau, L. 2002: Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998, *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 175-210.
- 257 López Mullor, A. 2003: Edat antiga, L'antiga església parroquial de Santa Maria, Torre de guaita davant el castell, *Del Casttrum Felix* al castell de Castelldefels, Torre d'en Climent Savall, Reformes a l'església del Castell, El castell de Castelldefels, J. Campmany, A. López Mullor, J. Navarro, D. Sanahuja, M. Sanz, *Castelldefels. Temps d'història*, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels, 33-60, 65-66, 73-76, 96-97, 269-271, 309-311.
- 258 López Mullor, A., Caixal, A., Vila, J. M. 2003: El monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà), Assaig d'evolució històrica, *II ACRAM*, Barcelona, 35-48.
- 259 López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2003: La céramique à parois fines d'Ibiza (II), *Actes du Congrès de Saint-Roman-en-Gal*, SFECAG, Marseille, 359-368.
- 260 López Mullor, A., Gutiérrez García-Moreno, A. 2003: Arqueologia de l'arquitectura a l'antiga rectoria de Sant Andreu de Castellnou de Bages, *II ACRAM*, Barcelona, 697-712.
- 261 López Mullor, A., Suau, L. 2003: L'excavació a les ruïnes de la capella de Sant Adutori (Sant Cugat del Vallès, Vallès Occidental), *II ACRAM*, Barcelona, 513-521.
- 262 López Mullor, A., Pancorbo, A., Caixal, À. 2003: L'excavació al castell de Boixadors (Sant Pere Sallavinera, Anoia), *II ACRAM*, Barcelona, 735-744.
- 263 González, A., López Mullor, A., Caixal, À. 2004: Las excavaciones en el monasterio de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà, Barcelona), *2ª Bienal de la Restauración Monumental* (Vitoria-Gasteiz, del 21 al 24 de noviembre de 2002), Academia del Patal, Fundación Catedral de Santa María, Vitoria, 203-209.
- 264 López Mullor, A. 2004a: La recerca arqueològica del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona), *Els castells medievals*, Girona, 381-396.
- 265 López Mullor, A. 2004b: Troballa arqueològica d'època ibèrica a Súria, *Crònica de Súria* 1241, Súria, 8.
- 266 López Mullor, A. 2004c: Resultats de les excavacions al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona), *Jornades Barcelona* vol. III, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona 983-1009.
- 267 López Mullor, A., Fierro, J. 2004: La céramique grise fine ibérique des Ier-IIes siècles av. J.-C. en Cossétanie (Catalogne, Espagne), *Actes du Congrès International de Vallauris*, SFECAG, Marseille, 459-472.
- 268 López Mullor, A., Gómez Bach, A. 2004: L'inici de l'excavació al castell d'Orís (Osona, Barcelona), *Els castells medievals*, Girona, 547-558.
- 269 López Mullor, A., Gutiérrez García-Moreno, A. 2004: Estudi arqueològic de l'antiga casa rectoral de Sant Andreu de Castellnou de Bages, *Jornades Barcelona* vol. III, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1186-1206.
- 270 López Mullor, A., Pancorbo, A. 2004a: Els treballs d'excavació arqueològica fets a l'església del Roser, *El Salí* 129, Súria, 21.
- 271 López Mullor, A., Pancorbo, A. 2004b: L'estudi arqueològic de Can Saragossa (Lloret de Mar, La Selva), *Actes de les Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona* (La Bisbal d'Empordà, 4 i 5 de juny de 2004), Consell Comarcal del Baix Empordà, La Bisbal d'Empordà, 619-624.
- 272 López Mullor, A., Riera, M. 2004a: Intervencions recents (1997-2001) a l'oppidum del Turó del Montgròs (el Brull, Osona), *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 135-185.
- 273 López Mullor, A., Riera, M. 2004b: La fortificació medieval del turó del Montgròs (el Brull, Osona, Barcelona), *Els castells medievals*, Girona, 473-482.
- 274 López Mullor, A., Riera, M. 2004c: Resultats de les excavacions de 1997 a 2001 a l'oppidum del Turó del Montgròs (el Brull, Osona), *Jornades Barcelona* vol. I, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1011-1020.

- ment de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 267-282.
- 275 López Mullor, A., Suau, L. 2004a: L'excavació a l'església i el forn de Sant Adjutori (Sant Cugat del Vallès, Vallès Occidental), *Jornades Barcelona* vol. III, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1137-1154.
- 276 López Mullor, A., Suau, L. 2004b: Resultat de l'excavació al monestir de Sant Llorenç del Munt (Matadepera, Vallès Occidental), *Jornades Barcelona* vol. III, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1155-1177.
- 277 López Mullor, A., Caixal, À., Fierro, J. 2004: Resultats de la recerca arqueològica a la vil·la romana i el castell de Cubelles (Cubelles, Garraf), *Jornades Barcelona* vol. II, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 458-488.
- 278 López Mullor, A., Caixal, À., Pancorbo, A. 2004: Excavacions recents a castells del centre del límit meridional de la Marca Hispànica, *Els castells medievals*, Girona, 141-178.
- 279 López Mullor, A., Pancorbo, A., Caixal, À. 2004: L'excavació al Castell de Boixadors (Sant Pere Sallavinera, Anoia), *Jornades Barcelona* vol. III, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1026-1037.
- 280 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À., Estany, I. 2004: Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat), Datació i tipologia, *Jornades Barcelona* vol. II, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 508-529.
- 281 López Mullor, A., Fierro, J., Suau, L., Riera, M. 2004: Excavació de dues cases a l'establiment ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), *Jornades Barcelona* vol. I, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 218-230.
- 282 López Mullor, A., Fierro, J., Enrich, J., Sales, J., Beltrán de Heredia, J. 2004: Ceràmica tardorromana y medieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X, *Cerámicas tardo-romanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (Segundo Simposio de Arqueología. Mérida, 2001)*, Anejos de AEspA XXVIII, Madrid, 41-66.
- 283 López Mullor, A. 2005: Conclusiones, A. López Mullor, I. Estany, R. Lacuesta (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història, Art*, Monografies 7, Barcelona, 95-102, fig. 91-107.
- 284 López Mullor, A. 2005: 3. Estudis monogràfics. 4. El cippus amb inscripció llatina. Castell de Castelldefels, A. López Mullor, I. Estany, R. Lacuesta (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història, Art*, Monografies 7, Barcelona, 205-207, fig. 260, 440.
- 285 López Mullor, A., Fierro, J. 2005: *El poblament d'època antiga al terme municipal de Vilanova i la Geltrú. El poblamiento de época antigua en el término municipal de Vilanova i la Geltrú, Cossetans i romans. Els antics pobladors de Solicrup i Darró*, Catàleg de l'exposició, Museu Víctor Balaguer, Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, Vilanova i la Geltrú, 67-74.
- 286 López Mullor, A., Pancorbo, A. 2005: L'estudi arqueològic de Can Saragossa (Lloret de Mar, la Selva), *Arqueologia Medieval, Revista catalana d'Arqueologia Medieval* 1, Barcelona, 84-103.
- 287 López Mullor, A., Solé, X. 2005: 7. Estudis monogràfics. 8. Materials per a la carta arqueològica del terme municipal de Castelldefels, A. López Mullor, I. Estany, R. Lacuesta (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història, Art*, Monografies 7, Barcelona, 225-227.
- 288 López Mullor, A., Caixal, À., Pancorbo, A., Fierro, J. 2005: Les fouilles des châteaux forts de Castellnou de Bages, Callús et Boixadors, à la frontière méridionale de la Marche Hispanique, *Actes du XIVème Congrès UISP, Université de Liège, Belgique, 2-8 septembre 2001, Section 14, Archéologie et histoire du Moyen Âge, Sessions générales et posters*, BAR International Series 1355, Oxford, 63-69.
- 289 López Mullor, A., Estany, I., Gutiérrez García-Moreno, A., Kirchner, H. 2005: Estudis monogràfics. 1. La ceràmica i altres materials antics. 2. La ceràmica medieval i moderna, A. López Mullor, I. Estany, R. Lacuesta (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història, Art*, Monografies 7, Barcelona, 103-121, lám. I-LXXXIII, LXXXI.
- 290 López Mullor, A., Estany, I., Lacuesta, R. (coords.) 2005: *Castell de Castelldefels: Arqueologia, Història, Art*, Monografies 7, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 291 López Mullor, A., Fierro, J., Riera, M. 2005: Resultats de les excavacions de 1997 a

- 2003 a l'oppidum del Turó del Montgròs, el Brull (Osona), *Món ibèric als països catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, (13-15 de novembre de 2003) vol. I, Puigcerdà, 141-162.
- 292 López Mullor, A., García Targa, J., Fierro, J. 2005: Catàleg de peces. Catálogo de piezas, *Cossetans i romans. Els antics pobladors de Solicrup i Darró, Catàleg de l'exposició*, Museu Víctor Balaguer, Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, Vilanova i la Geltrú, 125-141.
- 293 López Mullor, A., Estany, I., Kirchner, H., Caixal, À. 2005: L'excavació del Castell, A. López Mullor, I. Estany, R. Lacuesta (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història, Art*, Monografies 7, Barcelona, 43-71, fig. 45-143, 238-283.
- 294 López Mullor, A., Gumà, M. M., Solé, X., Niño, V. 2005: I. Introducció. II. Objectius generals i mètode de l'excavació. III. L'excavació de l'església, A. López Mullor, I. Estany, R. Lacuesta (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, Història, Art*, Monografies 7, Barcelona, 15-42, 192-219, 220-237.
- 295 Pancorbo, A., Caixal, À., López Mullor, A. 2005: La céramique mise au jour à la couche d'abandon du château fort de Callús (Barcelone, Espagne), *Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 septembre 2001, Section 14, Archéologie et histoire du Moyen Âge, Sessions générales et posters*, BAR International Series 1355, Oxford, 71-79.
- 296 López Mullor, A., Caixal, À., Pancorbo, A. 2004-2005: Estudi arqueològic de tres castells de la Marca Hispànica, *Lambard. Estudis d'art medieval XVII*, Barcelona, 85-124.
- 297 Arribas, A., Barcons, A., Bassas, J., Bru, R., Caixal, À., Closa, J., Díez, M., Elizondo, A., Fierro, X., Galí, D., González, A., Lacuesta, R., López Mullor, A., Pujades, J., Rius, A., Rovira, J., Sanz, J. L., Sureda, M. J., Vila, J. M., Vilamala, I. 2006: *Memòria SPAL 1999-2001*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 298 López Mullor, A., Martín, A. 2006: La production d'amphores gréco-italiques, Dressel 1, Lamboglia 2 et Tarraconaise 1 à 3 en Catalogne, typologie et chronologie, *Actes du Congrès de Pézenas* (25-28 mai 2006), SFECAG, Marseille, 441-460.
- 299 Martínez, V., Buxeda, J., López Mullor, A. 2006: Caractérisation archéométrique des amphores vinaires produites dans l'atelier du Barri Antic (Sant Boi de Llobregat, Barcelone, Espagne), *Actes du Congrès de Pézenas* (25-28 mai 2006), SFECAG, Marseille, 599-610.
- 300 Caixal, À., López Mullor, A. 2007: La recerca arqueològica al castell de Godmar. Callús, *El Poble* 50, Callús, 19-23.
- 301 López Mullor, A. 2007a: Eduard Ripoll Perelló (Tarragona, 1923-Barcelona, 2006), *AEspA* 79, Madrid, 9-10.
- 302 López Mullor, A. 2007b: Cronologia i difusió d'un grup de ceràmica procedent del taller de Cabrera d'Anoia, A. López Mullor (coord.), *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'Arqueologia i Història*, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Recursos Culturals 4, Diputació de Barcelona, Barcelona, 65-70.
- 303 López Mullor, A., Aquilué, X. (coords.) 2007: *La producció i el comerç de les àmfores de la província Hispania Tarraconensis, Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, Barcelona.
- 304 López Mullor, A., Martín, A. 2007: Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya, A. López Mullor, X. Aquilué (coords.), *La producció i el comerç de les àmfores de la província Hispania Tarraconensis, Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, Barcelona, 33-94.
- 305 López Mullor, A., Caixal, À., Gómez, A. 2007: L'excavació arqueològica a l'entorn immediat de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (el Pont de Vilomara i Rocafort, Bages), *III ACRAM*, Sabadell, 680-688.
- 306 López Mullor, A., Caixal, À., Pancorbo, A. 2007: Cronologia dels recintes del castell de Boixadors (Sant Pere Sallavinera, Anoia) a partir dels resultats de les excavacions arqueològiques de 1999-2000, 2002 i 2004, *III ACRAM*, Sabadell, 458-471.
- 307 López Mullor, A., Caixal, À., Vila, J. M. 2007: El recinte medieval del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà, Berguedà). Campanyes arqueològiques dels

- anys 2000-2004, *III ACRAM*, Sabadell, 585-604.
- 308 López Mullor, A., Gutiérrez García-Moreno, A., Traveset, A. 2007: Llibre primer. La intervenció arqueològica, A. López Mullor (coord.), *Antiga casa rectoral de Castellnou de Bages. Memòria d'Arqueologia i Història*, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Recursos Culturals 7, Diputació de Barcelona, Barcelona, 9-204.
- 309 López Mullor, A., Espadaler, R., Juan, M., Fierro, J. 2007: La intervenció arqueològica, A. López Mullor (coord.), *Església de Sant Miquel de Cardona. Memòria d'Arqueologia i Història*, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Recursos Culturals 6, Diputació de Barcelona, Barcelona, 23-52.
- 310 López Mullor, A., González, J. L., Pancorbo, A., Salvà, M. G., Zucchitello, M., Calsals, A., Sanz, J. 2007: *Can Saragossa de Lloret de Mar. Estudi arqueològic, històric, artístic i procés de restauració*, Col·lecció Es Frares 10, Ajuntament de Lloret de Mar, Diputació de Girona, Lloret de Mar.
- 311 López Mullor, A., Juan, M., Sanz, N., Vila, J. M., Gutiérrez, A. 2007: L'excavació arqueològica. El material arqueològic, A. López Mullor (coord.), *Església de Santa Maria de Rubió. Memòria d'Arqueologia i Història*, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Recursos Culturals 4, Diputació de Barcelona. Barcelona, 9-64.
- 312 López Mullor, A. 2008: Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 343-384.
- 313 López Mullor, A., Aquilué, X. 2008: *Emporiae*, capitale de la céramologie hispanique!, *Actes du Congrès de L'Escala-Empúries* (1er-4 mai 2008), SFECAG, Saint-Paul-Trois-Châteaux, 11-14.
- 314 López Mullor, A., Beltrán de Heredia, J. 2008: La cultura material en Barcelona y su hinterland en época de Almanzor, J. L. del Pino, (coord.), *La Península Ibérica al filo del año 1000. Congreso Internacional Almanzor y su época* (Córdoba, 14 al 18 de octubre de 2002), Córdoba, 61-102.
- 315 López Mullor, A., Beltrán Lloris, M. 2008: Elements pour une synthèse sur les productions céramiques en Hispanie Tarraconaise (Ile s. av.-VIe s. apr. J.-C.), *Actes du Congrès de L'Escala-Empúries* (1er-4 mai 2008), SFECAG, Saint-Paul-Trois-Châteaux, 331-334.
- 316 López Mullor, A., Caixal, À. 2008: Dossier. El nou monestir de Sant Llorenç. L'evolució històrica del monestir, *L'Erol* 99, Berga, 15-20.
- 317 López Mullor, A., Martín, A. 2008: Lás ánforas de la Tarraconense, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 689-724.
- 318 López Mullor, A., Estarellas, M. M., Merino, J. 2008: Tres conjuntos cerámicos del final de la República y del Alto Imperio hallados en Can Muntanyans, Palma (Mallorca), *Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, (1er-4 mai 2008), SFECAG, Saint-Paul-Trois-Châteaux, 129-152.
- 319 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 2008: El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l'ager *Barcinonensis* i el septentrional de l'ager *Tarraconenses*, *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy, Studies on the Rural World in the Roman Period*, 3. *El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia*, Estudis sobre el món rural d'època romana 3, Universitat de Girona, Girona, 79-104.
- 320 Pancorbo, A., Caixal, À., López Mullor, A., Cascante, P. 2008: L'excavació arqueològica, A. López Mullor (coord.), *Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera. Memòria d'Arqueologia i Història*, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Recursos Culturals 8, Diputació de Barcelona, Barcelona, 9-72.
- 321 Pancorbo, A., López Mullor, A. 2008: *L'excavació arqueològica a l'església de la Mare de Déu del Roser de Súria*, Quaderns científics i tècnics de restauració monumental, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Recursos Culturals 9, Diputació de Barcelona, Barcelona, 365-392.
- 322 Suau, L., López Mullor, A. 2008: *L'excavació a l'església i al forn de Sant Adjutori, a Sant Cugat del Vallès*, Quaderns científics i tècnics de restauració monumental, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Recursos Culturals 9, Diputació de Barcelona, Barcelona, 241-264.

- 323 López Mullor, A. 2009a: Els centres productors d'àmfores de Sant Boi de Llobregat i Darró (Vilanova i la Geltrú), M. Prevosti, A. Martín (eds.), *El vi tarraconense i laietà ahir i avui. Actes del simpòsium*, Documenta 7, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 61-98.
- 324 López Mullor, A. 2009b: El fet històric. El pont de la Corredora, *El Castell* 38, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels.
- 325 López Mullor, A. 2009c: La ceràmica ibèrica i romana de Darró, *Els romans al Garraf i Penedès*, Ajuntament de Sitges, Sitges, 38-49.
- 326 López Mullor, A., Beltrán de Heredia, J. 2009: La ceràmica utilitària de los siglos XII al XIV en la provincia de Barcelona, *VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo* (Ciudad Real, 28 de febrero al 4 de marzo de 2006), vol. I, Ciudad Real, 489-508.
- 327 López Mullor, A., Caixal, À. 2009a: El monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Hipòtesis general d'evolució històrica. *1907: el paper de l'IEC en la història de l'art i en la restauració de monuments medievals a Catalunya i Europa. Commemoració del centenari de l'Institut d'Estudis Catalans*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 173-218.
- 328 López Mullor, A., Caixal, À. 2009b: La primera campanya de excavació en la iglesia de Santa María de Matadars o del Marquet, *ETF, Prehistoria y Arqueología, Serie I, Nueva época*, nº 1 (*Homenaje al profesor Eduardo Ripoll Perelló*), Madrid, 337-352.
- 329 López Mullor, A., Caixal, A., Pancorbo, A. 2009: Un conjunto cerámico cerrado de ca. 1464 en el castillo de Godmar (Callús, Barcelona), J. Zozaya, M. Retuerce, M. A. Hervás, A. de Juan, (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo* (Ciudad Real-Almagro, del 27 de febrero al 3 de marzo de 2006), vol. II, Asociación Española de Arqueología Medieval, Ciudad Real, 987-994.
- 330 López Mullor, A., Fierro, J., Caixal, À. 2009: Les vil·les romanes al sector meridional de l'ager *barcinonensis* i el septentrional de l'ager *tarraconenses*, V. Revilla, J. R. González, M. Prevosti (eds.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana* (Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007), volum I, Monografies 10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 125-143.
- 331 López Mullor, A. 2010: La construcción de un método arqueológico de intervención en el patrimonio arqueológico edificado, *Arqueología aplicada al estudio e interpretación de edificios históricos. Últimas tendencias metodológicas*, Ministerio de Cultura, Madrid, 65-102.
- 332 López Mullor, A., Fierro, J. 2010: La ricerca arqueològica a l'*oppidum* del Montgròs, *Monografies del Montseny* 25, Viladrau, 71-94.
- 333 López Mullor, A., Martín, A. 2010a: Un nuevo centro productor de ánforas tarraconenses, paredes finas y otras cerámicas en Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar, Barcelona), *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 41, Congressus Vicesimus Sextus Rei Cretariae Romanae Fautorum Gadibus Habitus MMVIII*, Bonn, 397-410.
- 334 López Mullor, A., Martín, A. 2010b: Productions de céramiques à parois fines dans l'agglomération italique d'Ilturo (Cabrera de Mar, Barcelona), *Actes du Congrès de Chelles 2010*, SFECAG, Marseille, 655-664.
- 335 López Mullor, A. (coord.), Fierro, J., Pujol, M., Castellano, A., Mas, I. 2010: *Església de Sant Pere de Serrallonga (Alpens). Arqueologia i Història*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 336 Caixal, À., López Mullor, A. 2011: L'excavació arqueològica de l'església de Santa Maria de Matadars o del Marquet (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages), O. Achón, P. de Vingo, T. Juárez, J. Miquel, J. Pinar (eds.), *Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, Taula rodona, Esparreguera-Montserrat, 25-27 d'octubre de 2007, BraDypUS communicating cultural heritage, Bologna, 197-211.
- 337 Caixal, À., López Mullor, A. 2011: Les campanyes d'excavació de 2007 i 2009 a l'església de Santa Maria de Matadars (el Pont de Vilomara i Rocafort, el Bages), *IV ACRAM*, vol II, Barcelona, 679-688.
- 338 Lacuesta, R., López Mullor, A. 2011: *Borredà. Església de Sant Sadurní de Rotgers (segles XI-XII)*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.

- 339 López Mullor, A. 2011a: Ricard Pascual Guasch (1926-2004), M. Tudela, P. Izquierdo (eds.), *La nissaga catalana del món clàssic*, Auriga, Barcelona, 495-497.
- 340 López Mullor, A. 2011b: La fortificació ibèrica del Turó del Montgròs (El Brull, Barcelona), A. Poveda, J. Uroz (eds.), *La Iberia de los oppida ante su romanización* (Elda, 11-12 de diciembre de 2003), Alebus. Cuadernos de Estudios Históricos del Valle de Elda 2003, Elda, 105-132.
- 341 López Mullor, A. 2011c: La muralla principal de l'*oppidum* ibèric del Montgròs (el Brull) i les seves defenses perifèriques, Reunió internacional. Les defenses exteriors i la polioercètica preromana en la Mediterrània centreoccidental: els fossats (Lleida-Arbeca, 29-30 de novembre de 2010), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 21, Lleida, 141-156.
- 342 López Mullor, A., Caixal, À. 2011: Anàlisi i evolució del conjunt de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà). Els resultats de les darreres campanyes d'excavació, *IV ACRAM vol II*, Barcelona, 697-718.
- 343 López Mullor, A., Fierro, J. 2011: Les darreres excavacions al Montgròs, el Brull (Osona), *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 215-242.
- 344 López Mullor, A., Martín, A. 2011: Les produccions de ceràmica romana de parets fines del nucli itàlic d'*Illuro* (Cabrera de Mar), *Estudis d'Arqueologia i Història de Cabrera de Mar* 7, Cabrera de Mar, 17-44.
- 345 López Mullor, A. (coord.), Vila, J. M. 2011: *Pont de Pedret (Cercs)*. *Arqueologia i Història*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 346 López Mullor, A., Martín, A., Estarellas, M. M., Merino, J., F. Torres 2011: La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque). Ile-ler siècles av. J.-C., *Actes du Congrès d'Arles*, SFECAG, Marseille, 449-466.
- 347 López Mullor, A. (coord.), Caixal, À., Pancorbo, A., Sureda, M. J., Torras, M., Galea, A. 2011: *Castell de Godmar (Callús)*. *Arqueologia i Història*, Diputació de Barcelona, Àrea d'Infraestructures, Habitatge i Urbanisme, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 348 López Mullor, A. 2012a: Algunes necròpolis altmedievales del Berguedà i el Bages, segles VII-X, N. Molist, G. Ripoll (eds.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, Monografies d'Olèrdola 3.1, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 237-263.
- 349 López Mullor, A. 2012b: Historia de la investigación, X. Aquilué Abadías (ed.), *Empúries. Municipium Emporiae*, Ciudades romanas de Hispania 6, L'Erma di Bretschneider, Roma, 9-24.
- 350 López Mullor, A. 2012c: Notes metodològiques sobre l'arqueologia del patrimoni edificat a l'àmbit local, *Gestió municipal i Arqueologia a Catalunya*, Tarragona, 13 de juliol de 2012, Ajuntament de Tarragona, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 351 López Mullor, A., Caixal, À. 2012a: Monestir de Sant Llorenç prop Bagà, Guardiola de Berguedà, *I Jornades Catalunya Central*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 235-238.
- 352 López Mullor, A., Caixal, À. 2012b: Església de Santa Maria de Matadars, el Pont de Vilomara i Rocafort (Bages), *I Jornades Catalunya Central*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 240-241.
- 353 López Mullor, A., Fierro, J. 2012: Fortificació ibèrica i mas medieval del Montgròs. El Brull (Osona), *I Jornades Catalunya Central*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 231-233.
- 354 Pancorbo, A., López Mullor, A. 2012a: Resultats de la intervenció arqueològica realitzada a la masia de Can Roca de Baix, Castelletdefels, *IV Trobada de Centres d'Estudis i Estudiosos d'Eramprunyà* (Castelletdefels, 3 de desembre de 2011), Centre d'Estudis de Gavà, Gavà.
- 355 Pancorbo, A., López Mullor, A. 2012b: Jaciment ibèric i església de la Mare de Déu del Roser. Súria (Bages), *I Jornades Catalunya Central*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 233-234.
- 356 Carreras, C., López Mullor, A., Guitart, J. 2013: El Baix Llobregat: una vall vinícola i terrissera de l'ager Barcinonensis, C. Carreras, A. López Mullor, J. Guitart (eds.), *Corpus Internacional des timbres amphoriques (fas-*

- cicule 18*). *Barcino II, Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*, Unión Académique Internationale, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona, 11-16.
- 357 Estarellas, M. M., López Mullor, A., Martín, A., Merino, J., Torres, F. 2013: La cerámica asociada a las Construcciones del establecimiento itálico de Son Espases (Palma de Mallorca), siglos II-I a.C., D. Bernal, L. C. Juan, J. J. Díaz, A. M. Sáez (eds.), *I Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana* (Cádiz, 3-4 de marzo de 2011), *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*, Monografías Ex Officina Hispana 1, vol. 2, Universidad de Cádiz, Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua en Hispania, Cádiz, 73-112.
- 358 López Mullor, A. 2013a: La cerámica de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusteo-Tiberiano, A. Ribera (coord.), *Manual de Cerámica Romana. Del Mundo Helenístico al Imperio Romano*, Museo Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid, Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y Ciencias, Sección de Arqueología, Alcalá de Henares, 147-214.
- 359 López Mullor, A. 2013b: La figlina i les àmfores de l'àrea de les Termes Romanes de Sant Boi de Llobregat, C. Carreras, A. López Mullor, J. Guitart (eds.), *Corpus Internacional des timbres amphoriques (fascicule 18). Barcino II, Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*, Unión Académique Internationale, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona, 61-82.
- 360 López Mullor, A. 2013c: Evolució constructiva i material arqueològic de la casa núm. 3 del poblat ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú), segles II-I aC., M. Prevosti, J. López, J. Guitart (eds.), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història*, Actes del Simposi internacional, Documenta 16, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 367-391.
- 361 López Mullor, A., Lacuesta, R. 2013: *Avià. Església de Sant Vicenç d'Obiols (segles VIII-XX)*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 362 López Mullor, A., Martín, A., Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2013: La cerámica dels horitzons fundacionals del lloc itàlic de Son Espases, Palma (Mallorca), *V Jornades d'Arqueologia de les illes Balears* (Palma, 28-30 de setembre de 2012), Consell de Mallorca, Col·legi Oficial de Llicenciats i Doctors en Filosofia i Lletres i Ciències de les Balears, Palma, 155-166.
- 363 Bru, R., López Mullor, A. 2014a: Fortificació ibèrica del Montgròs. El Brull, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 395-412.
- 364 Bru, R., López Mullor, A. 2014b: Poblat ibèric i vil·la romana de Darró. Vilanova i la Geltrú, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 413-424.
- 365 Bru, R., Lacuesta, R., López Mullor, A., Sureda, M. J. 2014: Ermita vella de Sant Salvador del Quer. Súria, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2014: 339-347.
- 366 Bru, R., Díez, M., Galí, D., Lacuesta, R., López Mullor, A., Sanz, J. L., Sureda, M. J. 2014: Castell de Castelldefels, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 67-86.
- 367 Bru, R., Díez, M., Lacuesta, R., López Mullor, A., Pancorbo, A., Sanjurjo, C., Sureda, M. J. 2014: Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 108-123.
- 368 Bru, R., Caixal, À., Díez, M., Galí, D., Gracia, M., Lacuesta, R., López Mullor, A. 2014: Església de Santa Maria de Matadars. El Pont de Vilomara i Rocafort, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 237-253.
- 369 Bru, R., Díez, M., Galí, D., Lacuesta, R., López Mullor, A., Rius, A., Sureda, M. J. 2014: Església de Sant Julià de Coaner. Sant Mateu de Bages, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 319-327.
- 370 López Mullor, A. 2014a: La arqueologia medieval en Catalunya, 1980-2010, *Boletín de Arqueología Medieval* (Asociación Española de Arqueología Medieval) 15, Barcelona, 265-398.
- 371 López Mullor, A. 2014b: Les excavacions arqueològiques a la fortalesa ibèrica del Montgròs (el Brull) els anys 2011-2012, *VIII Monografies del Montseny. Comunicacions presentades els dies 22-23 de novembre de 2012 a la VIII Trobada d'Estudiosos del Mont-*

- seny, Universitat de Girona, Col·lecció Documents de Treball, Sèrie Territori 25, Diputació de Barcelona, Diputació de Girona, Universitat de Girona, Barcelona, 383-395.
- 372 López Mullor, A. 2014c: Excavacions arqueològiques a la fortalesa ibèrica del Montgròs (el Brull), campanyes 2010-2012, *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Museu Episcopal de Vic, Vic, 86-99.
- 373 López Mullor, A., Guàrdia, M. 2014: El Montgròs i Can Oliver. Llocs ibèrics, M. Molist, I. Rodà, A. Pladevall (eds.), *Patrimoni monumental de Catalunya. De la Prehistòria a l'Edat Mitjana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 16-17.
- 374 López Mullor, A., Caixal, À., Bru, R., González Moreno-Navarro, A., Barnadas, M., Lacuesta, R., Sureda, M. J. 2014: Nou monestir de Sant Llorenç. Guardiola de Berguedà, *Memòria SPAL 2002-2012*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 455-483.
- 375 Pancorbo, A., López Mullor, A. 2014: *La masia de Can Roca de Baix de Castelldefels. Memòria d'Arqueologia i Història*, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels.
- 376 López Mullor, A. 2015a: Darró, de poblat ibèric a vil·la romana, P. Izquierdo (ed.), *Arqueologia de Sitges, I Jornada, Palau de Maricel, 28 de febrer de 2014*, Consorci del Patrimoni de Sitges, Sitges, 90-95, 191-193.
- 377 López Mullor, A. 2015b: La ceràmica del mas Montgròs, El Brull (Barcelona), siglos XI-XV, M. J. Gonçalves, S. Gómez-Martínez (eds.), *Actas do X Congresso Internacional a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo* (Silves-Mértola, 22 a 27 outubro 2012), AIECM2, Câmara Municipal de Silves, Campo Arqueológico de Mértola, 303-309.
- 378 López Mullor, A. 2015c: Les excavacions de l'antiga *Emporion / Emporiae* a l'època de la Mancomunitat, J. Rovira, À. Casanovas (eds.), *La dècada prodigiosa 1914-1924. L'arqueologia catalana, un instrument vertebrador al servei de la Mancomunitat de Catalunya*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Diputació de Barcelona, Barcelona, 89-102.
- 379 López Mullor, A. 2015d: Les excavacions de la Mancomunitat de Catalunya a l'illa de Mallorca, J. Rovira, À. Casanovas (eds.), *La dècada prodigiosa 1914-1924. L'arqueologia catalana, un instrument vertebrador al servei de la Mancomunitat de Catalunya*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Diputació de Barcelona, Barcelona, 127-144.
- 380 López Mullor, A. 2015: Marco cronològic de la fortalesa ibèrica de El Montgròs (El Brull, Barcelona), I. Aguilera, F. Beltrán, M. J. Dueñas, C. Lomba, J. À. Paz (eds.), *De las ánforas al museo. Estudios dedicados a Miguel Beltrán Lloris*, Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza, Zaragoza, 531-548.
- 381 López Mullor, A. 2015: Les excavacions de la fortalesa ibèrica del Montgròs durant els anys 2013 i 2014, *III Jornades Catalunya Central*, Vic, 135-153.
- 382 López Mullor, A. 2015: Vasos de terra sigillata hispànica apareguts a les excavacions de la vil·la romana de Darró o Adarró, X. Esteve et alii (eds.), *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*, Vilafranca del Penedès, 3-27.
- 383 López Mullor, A., Amorós, J. 2015: L'excavació de 2014 al turó de Sant Gervasi, dins el poblat ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú), *Butlletí de la Biblioteca Museu Balaguer* (Vilanova i la Geltrú), setena època, Vilanova i la Geltrú, 143-175.
- 384 López Mullor, A., Fierro, J. 2015: L'excavació arqueològica del mas Montgròs, segles XI-XV. El Brull (Osona), V *ACRAM*, Barcelona, 729-744.
- 385 Pancorbo, A., López Mullor, A. 2015: Estudi arqueològic de la masia de Can Roca de Baix, Castelldefels, V *ACRAM*, Barcelona, 1185-1200.
- 386 López Mullor, A. 2016a: *El Montgròs, El Brull. Una fortificació ibèrica al Montseny. Guia del conjunt arqueològic*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- 387 López Mullor, A. 2016b: Sigillées hispaniques de la villa romaine de Darró (Espagne), D. Djaoui (ed.), *Histoires matérielles: terre cuite, bois, métal et autres objets: des pots et des potes. Mélanges offerts à Lucien Rivet*, Archeologie et histoire romaine 33, Autun, 77-98.
- 388 López Mullor, A. 2016c: Vasos de terra sigillata hispànica decorada hallados en la

villa romana de Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona, R. Járrega, P. Berni (eds.), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y consumo. III Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana* (Tarragona, 10-13 de diciembre de 2014), Monografías Ex Officina Hispana III, Tarragona, 756-776.

389 López Mullor, A. 2017: *Vilanova i la Geltrú (Garraf). Poblament ibèric i vil·la romana de Darró o Adarró (segles VI aC-VI dC.)*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, (edicions en català, castellà, anglès i francès).

PRODUCCIONS INDÍGENES TARDO-REPUBLICANES DE L'ÀREA EMPORITANA. ALGUNES CONSIDERACIONS

Josep Casas,* Josep M. Nolla*

A *Emporion* mateix o al seu entorn immediat es van consolidar uns centres terrissaires que produïen ceràmiques fines preferentment reduïdes, d'excel·lent qualitat amb un repertori de formes d'origen indígena i mediterrani. A partir de la segona dècada del segle II aC, conseqüència directa de la intervenció catoniana, l'activitat d'aquells centres s'intensificà amb unes produccions molt ben definides, amb molta personalitat que van dominar el mercat. Cap a mitjan segle, aquests centres incorporaren productes nous sorgits en els mateixos tallers, les anomenades ceràmiques ibèriques pintades i les d'engalba blanca, amb unes característiques molt determinades. Les relacions formals i ornamentals entre aquests diferents grups d'un mateix centre productor, són analitzades en aquest treball.

Paraules clau: baixa república, ceràmiques fines locals, decoració pintada.

In *Emporion* or in its immediate surroundings, pottery centres that made preferentially fine reducing ceramic of excellent quality and that had a repertoire of forms with native and Mediterranean origin were consolidated. Since the second decade of the second century BC, a direct consequence of the Catonian intervention, the activity of those centres was intensified by well-defined productions with great personality that dominated the market. Towards the middle of the century, these centres incorporated new products emerging from the same workshops, the so-called Iberian painted ceramics and white slip, which had highly particular features. The formal and ornamental relations between these different groups of the same producer centre are analyzed in this paper.

Keywords: Low Roman Republic, fine local ceramic, painted decoration.

* Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona

Com a mínim des de mitjan segle IV aC era actiu a *Emporion* (Fig. 1) o en els entorns immediats un taller ceràmic que produïa allò que convencionalment anomenem ceràmica grisa de la costa catalana (gots, escudelles, ansats, gerres). Era, tècnicament, un producte d'alt nivell, amb personalitat contrastada, que dominava a bastament el mercat terrissaire a l'entorn de la *polis* grega. Produï en paral·lel peces de tradició indígena i moltes altres procedents del fons mediterrani, grec preferentment, adaptades al tarannà de la terrisseria (Nolla 1977: 830-842; Rodríguez 2003; Casas, Nolla 2012a: 639-641). La segona guerra púnica significà, per a aquest territori, un canvi copernicà d'enormes conseqüències amb un punt final que caldria situar amb la intervenció catoniana que assenyalaria, immediatament després, un canvi substancial que se'ns fa evident a través del registre ceràmic. A partir de la segona dècada del segle II aC, aquell producte ceràmic era diferent (una visió de conjunt a Burch *et alii* 2010: 129-159).

Aquestes circumstàncies que degueren ser fatals per a molts, significaren una oportunitat aprofitada per les terrisseries que abastien el territori de la variant emporitana de la ceràmica grisa de la costa catalana. Va ser, a partir d'aquell moment, una producció molt més ben definida, molt uniforme, de gran qualitat que acabaria obrant una part molt important de la ceràmica local de taula consumida intensament a l'antiga Indigècia (sobre la definició d'aquest territori Burch *et alii* 2010: 8) i amb presència puntual en àrees geogràfiques immediates i, de vegades, a través dels contactes nàutics propiciats pel paper determinant del port emporità durant aquelles dues centúries, a la Itàlia tirrènica, a la Gàl·lia Transalpina, al nord d'Àfrica i a bona part de la costa oriental de la península ibèrica i espais que s'hi relacionaven.

Aleshores, aquells atuells adquiririen una personalitat ben marcada, amb un repertori de formes renovat i ben definit, on continuaven coexistint dues tradicions ben imbricades amb la presència de peces d'origen autòcton, indígenes, al costat d'altres que imitaven i adaptaven peces d'èxit del fons mediterrani, vehiculades a través del comerç transmarí. Eren terrisses preferentment cuites a foc reductor, grises, d'una alta qualitat tècnica que cal distingir d'altres d'obrades un xic arreu del territori, de qualitat molt menor, que anomenem, per fer-nos entenedors, ceràmica grisa de la costa catalana.

La consolidació del domini romà a partir del 195 aC i, com a conseqüència d'aquest fet, la implantació d'unes intensíssimes rela-

Fig. 1: Situació geogràfica dels jaciments esmentats.

cions comercials amb la Itàlia tirrènica a través del port de *Puteoli*, al golf de Nàpols, que tenien el punt directe d'arribada la ciutat d'*Emporion*, amplià enormement el paper de centre distribuïdor de productes forans, preferentment el vi italià, durant aquells anys (Burch *et alii* 2010: 95-101, amb bibliografia). Aquestes circumstàncies tingueren un efecte directe sobre les produccions locals de terrissa que van incrementar la seva activitat alhora que definien de manera més precisa uns trets morfològics molt determinats i, ben aviat, tot aprofitant unes condicions del tot favorables, ampliaven la producció amb altres tipus elaborats en els mateixos tallers però adreçats a cobrir aspectes d'ús que allò que anomenem genèricament ceràmica emporitana, no havia previst. Recordem, també, que en paral·lel a la producció reduïda se'n coïa una altra d'oxidada, amb les mateixes formes però amb tonalitats beix, rosades, ataronjades, molt minoritària en relació a les grises, que, tanmateix, feia servir el mateix repertori (percentatges de diferents jaciments aplegats a Burch *et alii* 2010: 146-151 i 158). A partir d'aquell moment (segona dècada del segle II aC), es van deixar de fer determinades formes, substituïdes per altres que s'anaren incorporant paulatinament conforme els models originals assolien més èxit i començaven a

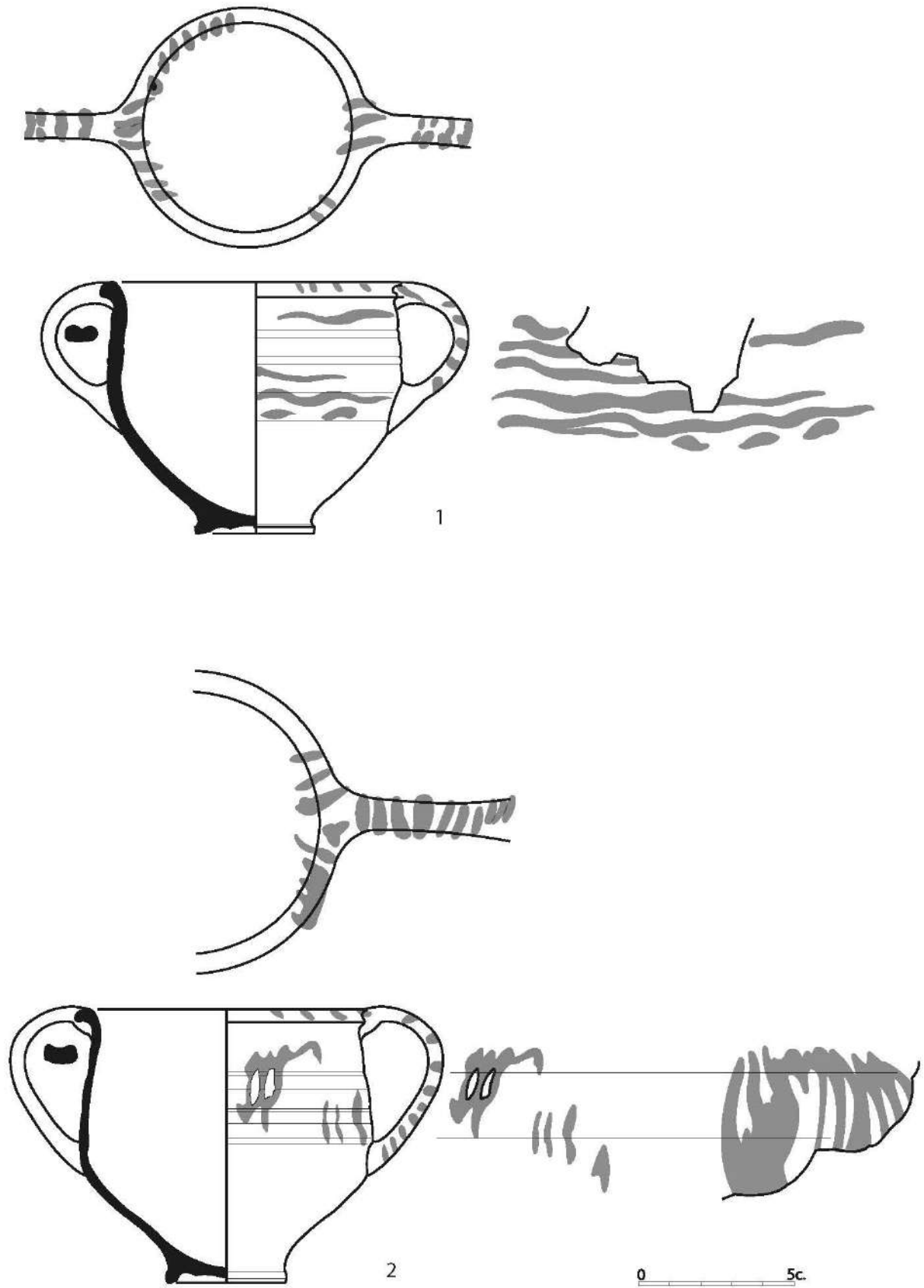

Fig. 2: Empúries. Sitges Gall 1 i 2 del fòrum. Copes de la forma F amb decoració pintada.

tenir més demanda. Simultàniament, hom dotava aquells productes d'un peu determinat que, deixant de banda casos ben concrets que exigien una altra solució, esdevingué marca de la casa i element definidor d'aquell(s) taller(s).

Un xic més endavant, a partir del segon quart / segon terç de la segona centúria abans del canvi d'era (Burch *et alii* 2010: 129-159), el gestors d'aquells centres terrissaires van decidir ampliar l'oferta amb dues produccions molt especialitzades i encaminades a cobrir uns determinats nínxols de consum, cosa que podem veure sobretot en aquell grup que anomenem, per comoditat, ibèrica pintada. En efecte, des de finals del segle III i durant el primer terç del segle II aC, constataríem entre el material ceràmic recuperat, la presència puntual de *kalathoi* d'origen forà (Nolla 1977: 959-969; Burch *et alii* 2010: 129-140). Aquesta forma tan peculiar que no sabem massa bé per a què servia però ben present en el món ibèric, hauria tingut, d'ençà de la seva aparició, un èxit aclaparador que no degué passar desapercebut entre els ceramistes de l'entorn d'Empúries, que adaptaren la forma, crearen uns programes ornamentals propis, esbandiren els productes forans, amb un domini absolut arreu de la Indigècia i, a través del comerç i les relacions transmarines, fent ben palesa la seva presència un xic arreu (Nolla 1982: 133, nota 3; Conde 1991: 141-168). La designació d'aquest grup és massa ambigua, atès que no es diferencia d'altres produccions coetànies obrades en altres tallers. Les peces sortides dels tallers emporitans són fàcils d'identificar, de reconèixer i d'individualitzar davant d'altres de similars però cuites en altres llocs. A més del «barret de copa», nom que sovint donem al *kalathos*, hi hauríem d'afegir alguna altra forma, molt poques certament, que mostren una decoració exterior amb motius geomètrics i florals obrats amb pintura de color roig vinós, idèntica a la que decora els *kalathoi*. Són, tanmateix, escassament representades i de cronologia avançada en el conjunt de la producció. La forma és reinterpretada, amb uns perfils ben definits que s'anaren repetint al llarg dels anys sense que pugui observar-se canvis que facin possible proposar una determinada cronologia. Convé recordar que la oferta era de tres recipients: gran (entre 50 i 30 cm d'alçada i diàmetre de boca a l'entorn de 25 cm), mitjà (amb alçades de 25 cm a 17'5 cm i amb diàmetres de boca entre 16 i 25 cm) i petit (entre 12 i 17 cm d'alçada i amb diàmetres de boca entre 15'5 i 19'5 cm), idèntics en totes les altres coses. No cal dir que els de mida mitjana aca paraven una part important de la producció.

El tercer gran grup l'ocuparia l'anomenada ceràmica d'engalba blanca, una terrissa majoritàriament oxidada, de tons rosats, beix, ataronjats, que anava recoberta exteriorment amb una engalba blanca o blanc-grogosa de notable qualitat i ben adherida (Casas, Nolla 2012b: 655-660, amb la bibliografia anterior). El repertori de formes servia per omplir l'apartat de les gerres per a servir líquids i de les olles i les urnes de mida mitjana, polifuncionals. La seva aparició s'ha de situar a mitjan segle II aC (Nolla, Nieto 1989: 380; Casas, Nolla 2012b: 658), amb una marcada expansió a partir dels primers anys del segle I aC i durant tota la primera meitat d'aquella centúria. En tractar-se de productes fràgils, difícils d'encabir dins d'un vaixell, no ens ha de sorprendre que més enllà de l'antic territori indiget, la seva presència sigui sempre testimonial però no pas inexistent. Recordem la marcada personalitat formal d'aquesta terrissa amb uns determinats perfils de vora, amb unes nanses característiques i amb uns peus peculiars, que ajuden a reconèixer-la i identificar-la i que la posa amb relació amb els altres productes sorgits dels mateixos tallers (emporitanes i ibèriques pintades).

La identitat formal entre uns i altres productes obrí la porta a reconèixer un lloc únic de producció. Una anàlisi més acurada d'altres característiques de les diverses formes i la seva repetició en un grup o altre, confirmaven, des d'un angle diferent, aquella possibilitat. Finalment, l'ús, certament puntual, dels mateixos motius decoratius entre aquests tres tipus ceràmics, si calgués ho acabaria confirmant. Recordem que Conde, en el seu rigorós estudi sobre els *kalathoi* de l'actual Catalunya, realitzà estudis arqueomètrics que van confirmar des d'un punt de vista geològic i químic allò que havíem observat treballant amb aquelles ceràmiques (Conde 1991: 141-168). Així doncs, potser ha arribat el moment de fer servir una altra terminologia, molt menys ambigua que la que hem utilitzat fins ara, i, per tant, molt més adequada i parlar globalment de ceràmiques emporitànes amb tres produccions diferents encaminades a cobrir, cada una d'elles, diverses necessitats.

Pel que fa a la cuita, dos dels grups optaren per les peces oxidades (amb alguna interessant excepció) i el tercer, les anomenades emporitanes, ho van fer per les reduïdes però mai al cent per cent. Les peces oxidades, formalment idèntiques, afecten totes les formes amb percentatges entre el 5 i el 10% (Burch *et alii* 2010: 146-151 i 158 i *supra*).

A part de les característiques pròpies del tractament de les argiles, dels acabats i de

les cuites, dels estudis d'arqueometria, un altre aspecte que confirma les interrelacions d'aquests tres tipus ceràmics és l'ús d'unes determinades decoracions que essent pròpies d'un grup, podien ser usades esporàdicament per embellir-ne d'altres. La decoració pintada que cobria la paret exterior dels atuellis i la cara superior dels llavis d'uns determinats recipients va ser la més utilitzada. Essent característica consubstancial de les anomenades ceràmiques ibèriques pintades, veurem a continuació com es féu servir per embellir altres atuellis. Es tracta, sempre, d'una pintura de color vermell fosc (roig vinós), molt uniforme, ben adherida i que aguanta molt bé el pas

del temps. Com acabem de dir, en un dels tipus és sempre present i esdevé un element definitori (ceràmica ibèrica pintada); en els altres, el seu ús és puntual, minoritari, amb una cronologia també precisa, com tindrem ocasió de constatar.

És un fet ben conegut que les ceràmiques emporitanes en particular i les ceràmiques grises de la costa catalana, en general, són d'una absoluta austeritat pel que fa a decoracions exteriors. Si deixem de costat la presència d'algun mugró ornamental simètricament disposat a la panxa d'algunes copes o d'alguns bicònics, en cronologies sempre anteriors, *grosso modo*, al 200 aC, o, amb

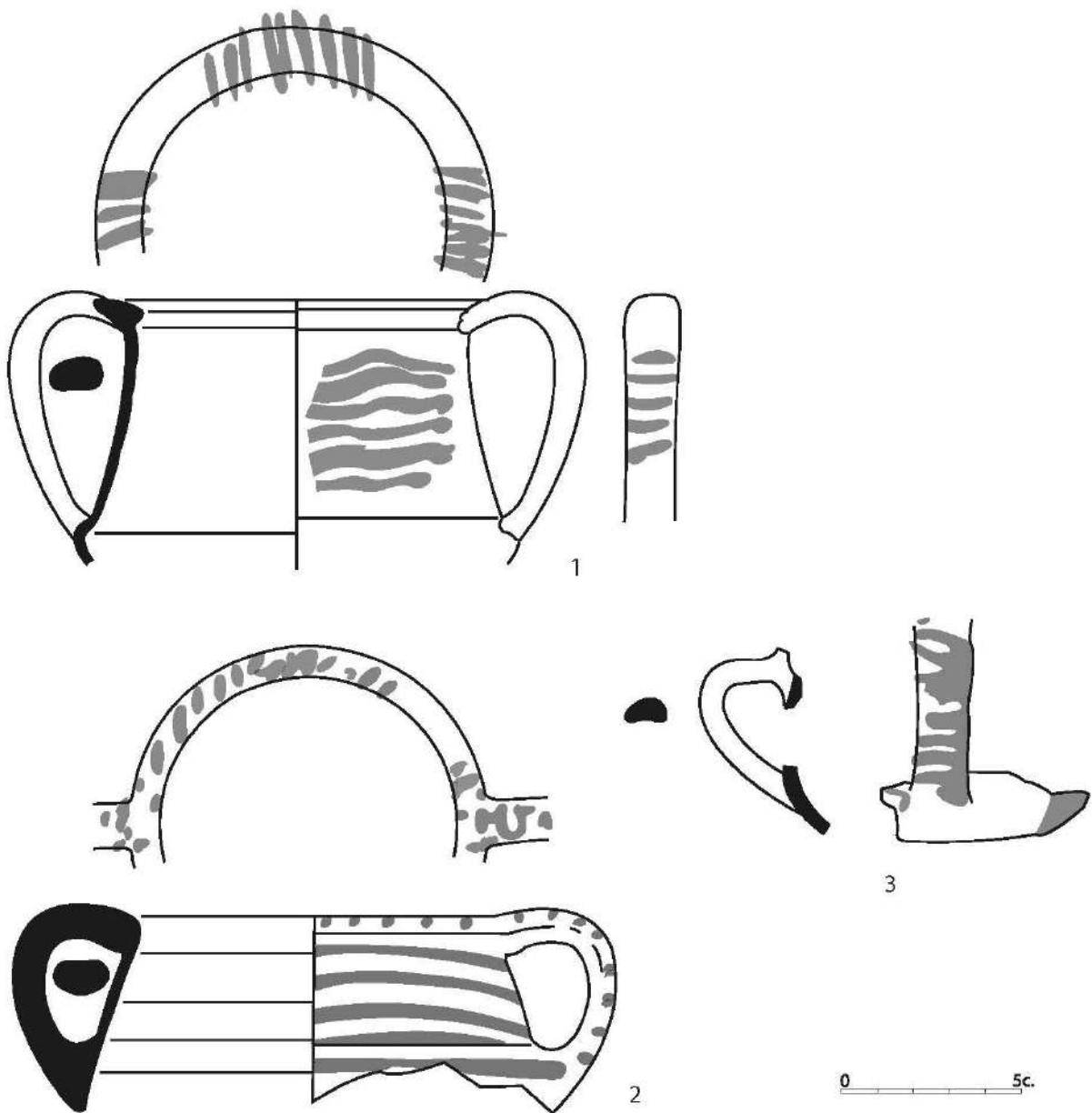

Fig. 3: Copes de la forma F amb decoració pintada. 1) *oppidum* de Sant Julià de Ramis; 2) Girona. Nivells inferiors de Casa Pastors; vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter).

més assiduïtat, filets decoratius trencant la uniformitat del coll de determinades peces (preferentment bicònics, forma D), en aquest cas, amb cronologies més llargues, hi ha ben poca cosa més i, generalment, extraordinària, almenys fins a la segona meitat del segle II aC i, filant més prim, fins a partir del darrer quart d'aquella centúria (amb diversos exemples a Nolla 1982: 133-155), quan constatem l'aparició d'altres ornaments que són pràcticament exclusius de la ceràmica emporitana i, si de cas, d'algun taller pròxim i molt influït. Convé recordar que es tracta d'ornamentacions més aviat senzilles que haurien agafat una certa força a partir del primer quart del segle I aC. D'entre les diferents propostes destaca, per sobre de totes, l'ús de la pintura de color vinós, dins de la manera d'obrar pròpia d'allò que anomenem ceràmica ibèrica pintada que, pràcticament, queda reduïda al «barret de copa» o *kalathos* i, molt de tant en tant, algunes altres peces molt poc freqüents com els *pithoi* amb exemples a Mas Gusó (Fig. 1 i 5,4) (Casas, Nolla, Soler: 2018, 117, fig. 83,2 i 268-272, fig. 227,5), Sant Julià de Ramis (Fig. 1) (Burch *et alii* 2001: 111, fig. 64,7; Burch, Sagrera 2009: 236-237, fig. 387-388), Girona (Fig. 1) (Nolla, Casas 2009: 76-80) i Empúries (Fig. 1) (Aquilué *et alii* 1984: 372, fig. 129,4).

Entre les anomenades emporitanes, reduïdes i oxidades, la decoració pintada és menys extraordinària tot i representar un percentatge modestíssim. Tanmateix, en tenim uns quants exemples repartits en diversos jaciments d'aquest territori, cosa que dona més valor a la mostra. En general, com veurem a continuació, la presència d'ornaments pintats es limita de moment a dues formes, el bicònic (D-II i/o D-III) (Barbera/Nolla/Mata 1993: 37; Burch, Sagrera 2009: 216-220) i la copa o calze (F-I) (Barbera/Nolla/Mata 1993: 40-41; Burch, Sagrera 2009: 222-223) i amb una cronologia ben fixada que situariem en l'etapa de maduresa d'aquells tallers, entre molt a finals del segle II i mitjan segle I aC. Com veurem tot seguit, aquesta decoració es féu servir, sobretot, per decorar copes de dues nanses F-I. Ara com ara, els bicònics són més rars.

D'Empúries (Fig. 1) tenim notícia de tres peces que procedeixen de l'àrea del fòrum o de l'entorn immediat. És probable que corresponguin, en totes les ocasions, a copes F-1 (Nolla 1982: 137-138, fig. 2 i 2A, 140, fig.4, 4B i 4C, i fig. 5; Aquilué *et alii* 1984: 373-374. Fig. 128,3, 4 i 8) (Fig. 2).

De Girona en coneixem quatre fragments (Fig. 1). Una copa F-I que procedeix

del farciment inferior de Casa Pastors (Nolla 1982: 140-142, fig. 6; Nolla, Casas 2009: 72-73) (Fig. 3,2), amb un cronologia ferma de tercera dècada del segle I aC. Les dues altres peces procedeixen de la part central de la nau la catedral (Nolla 1982: 142, fig. 7) o de la sala de sosteniment de l'ala occidental del claustre (Nolla 1982: 138, fig. 3.). Un dels fragments, d'una nansa, igual podia pertànyer a una copa (F-I) o a un got bicònic (D-II/ DIV).

La darrera peça ressenyada procedia de les excavacions de la vil·la suburbana del Pla de l'Horta (Fig. 1), amb un origen tardo-republicà. Era un fragment notable que per les mides i característiques assimilaríem a la forma F-I (Nolla 1982: 142, fig. 8) (Fig. 3,3).

D'aleshores ençà, la nòmina ha augmentat. Les excavacions intensives i de llarga durada de Mas Gusó han proporcionat nou material ben contextualitzat (Fig. 1). Majoritàriament són copes F-I. Un fragment procedeix de la UE 2082 (Casas, Nolla, Soler 2018: 84, fig. 56,14) (Fig. 4,6), un altre de la UE 2099 (Casas, Nolla, Soler 2018: 279, fig. 234,10) (Fig. 4,5), un tercer de la 3031 (Casas, Soler 2004: 164, fig. 129,5) (Fig. 4,1) i un darrer de la UE 3033 (Casas, Soler 2004: 161, fig. 127,4) (Fig. 4,2). S'han recuperat també dues peces prou ben conservades que corresponen a gots bicònics d'una nansa. Una procedeix de la UE 3098 (Casas, Nolla, Soler 2018: 207, fig. 169,4) (Fig. 4,3) i l'altra de la UE 3104 (Casas, Nolla, Soler 2018: 211, fig. 173,11) (Fig. 4,4).

Entre el material dels nivells d'abandonament de **Kerunta* (UE 1010, zona de l'antiga església parroquial) (Fig. 1), fou recuperada la part superior de dues copes F-I amb la corresponent decoració pintada (Burch *et alii* 2001: 110, fig. 63.8) (Fig.3,1).

La cronologia dels contextos s'ha de situar entre els darrers anys del segle II i, majoritàriament, dins del primer quart del segle I aC. La decoració s'aplicava a la vora, a les nanses, al coll i, puntualment a la panxa. Era de tipus geomètric, amb abstraccions. Es tracta sempre de gots per a beure. Altres vegades hem proposat considerar que serien recipients d'ús especial fets servir en banquets i rituals on es consumia vi (Nolla, Casas 2009: 72-73).

Caldria afegir-hi altres formes, algunes prou ben representades, cuites sempre a foc oxidant, amb una decoració complexa de palmes i/o cercles concèntrics ocupant el fons intern i, de vegades, també, el llavi

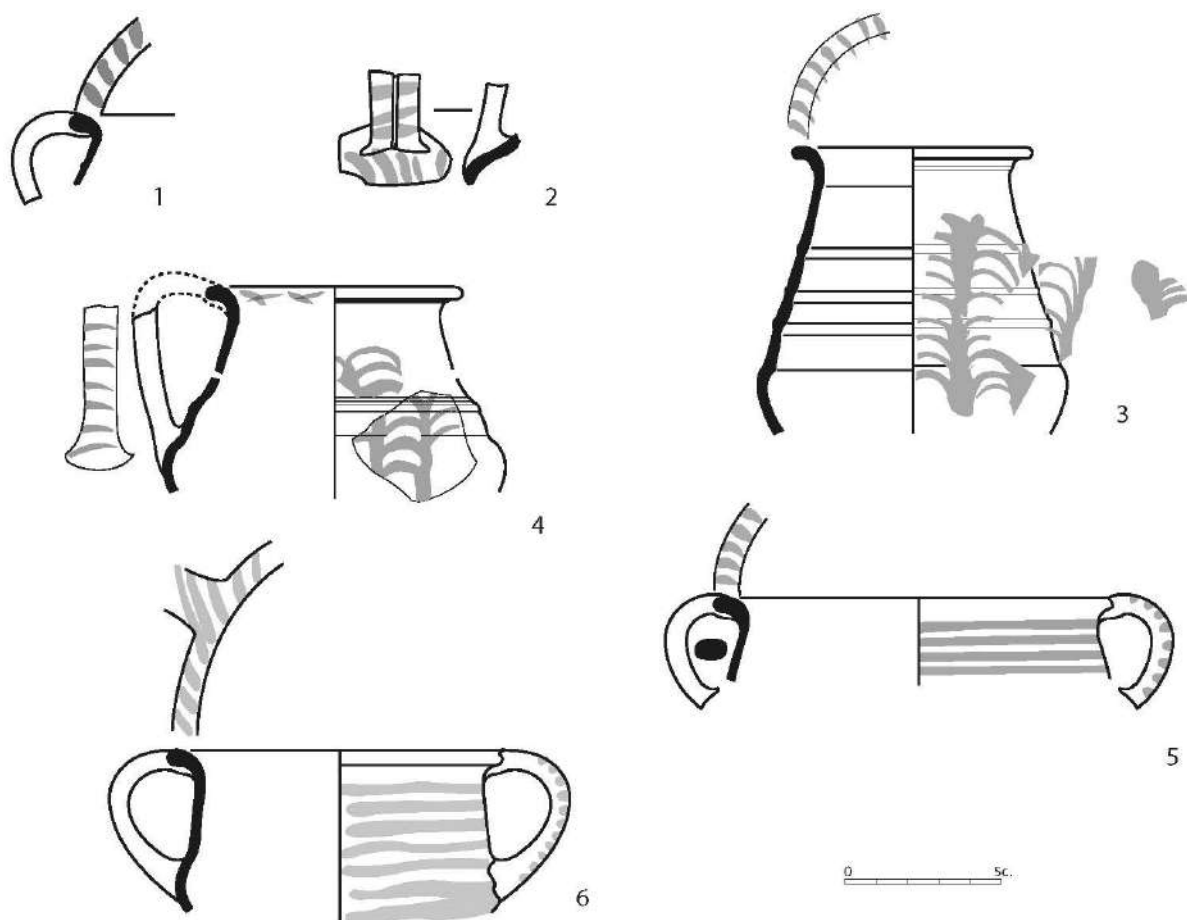

Fig. 4: Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà). 1, 2, 5 i 6, Copes de la forma F; 3 i 4 gots de la forma DII, uns i altres amb decoració pintada.

exterior (forma C1 i C4¹). El nivell on aparegueren s'ha de datar entre el 80-70 aC. (Burch *et alii* 2001: 108-112, fig. 62, 16, 63, 9, 10 i 11 i fig. 64, 1, 4, 5 i 6; Burch, Sagrera 2009: 236-240, fig. 387 i 388) (Fig. 5, 1 a 3). Es tracta d'unes peces esplèndides que tant són considerades com a emporitanes oxidades (Burch *et alii* 2001: 108-112), com ibèriques pintades emporitanes (Burch, Sagrera 2009: 236-237). És un fals problema atès que es tracta de les mateixes produccions. Ara com ara només han aparegut a l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià i en un context cronològic molt poc anterior o del mateix moment del seu abandonament.

Si recapitem hauríem de convenir que l'afegit de decoració pintada en les produccions emporitanes (reduïdes i oxidades) es reservà a uns determinats atuells (sobretot F-I i,

també, D-II, C-I (Lamboglia 5) i C4 (Lamboglia 36), característiques d'aquesta fase plena d'aquells tallers. Podríem arribar a pensar en què hi ha, fins a cert punt, una relació entre decoració pintada i forma. Només les copes de dues nanses verticals contraposades (F-I) es presentaven, fins on sabem, sempre pintades. En les altres, de tant en tant.

Tenim constància que molt puntualment alguna peça del grup de les engalbes blanques podia ser decorada exteriorment amb pintura de color vinós, fent servir els mateixos temes ornamentals. Coneixem una peça prou sençera procedent de Mas Castell de Porqueres (Fig. 1), forma 7, un *pitthos* pràcticament sencer (Nolla 1985: 189-195) (Fig. 5,5). No és un cas únic. Tenim identificats uns quants fragments informes procedents d'Empúries o Girona, amb aquesta mateixa decoració.

¹ S'inspiren directament amb la forma Lamboglia 5 i 36, respectivament, de les ceràmiques de vernís negre. Convé recordar que tant una com l'altra són les més representades pel que fa a la ceràmica fina d'importació, en contextos baix-republicans dels jaciments d'aquest territori.

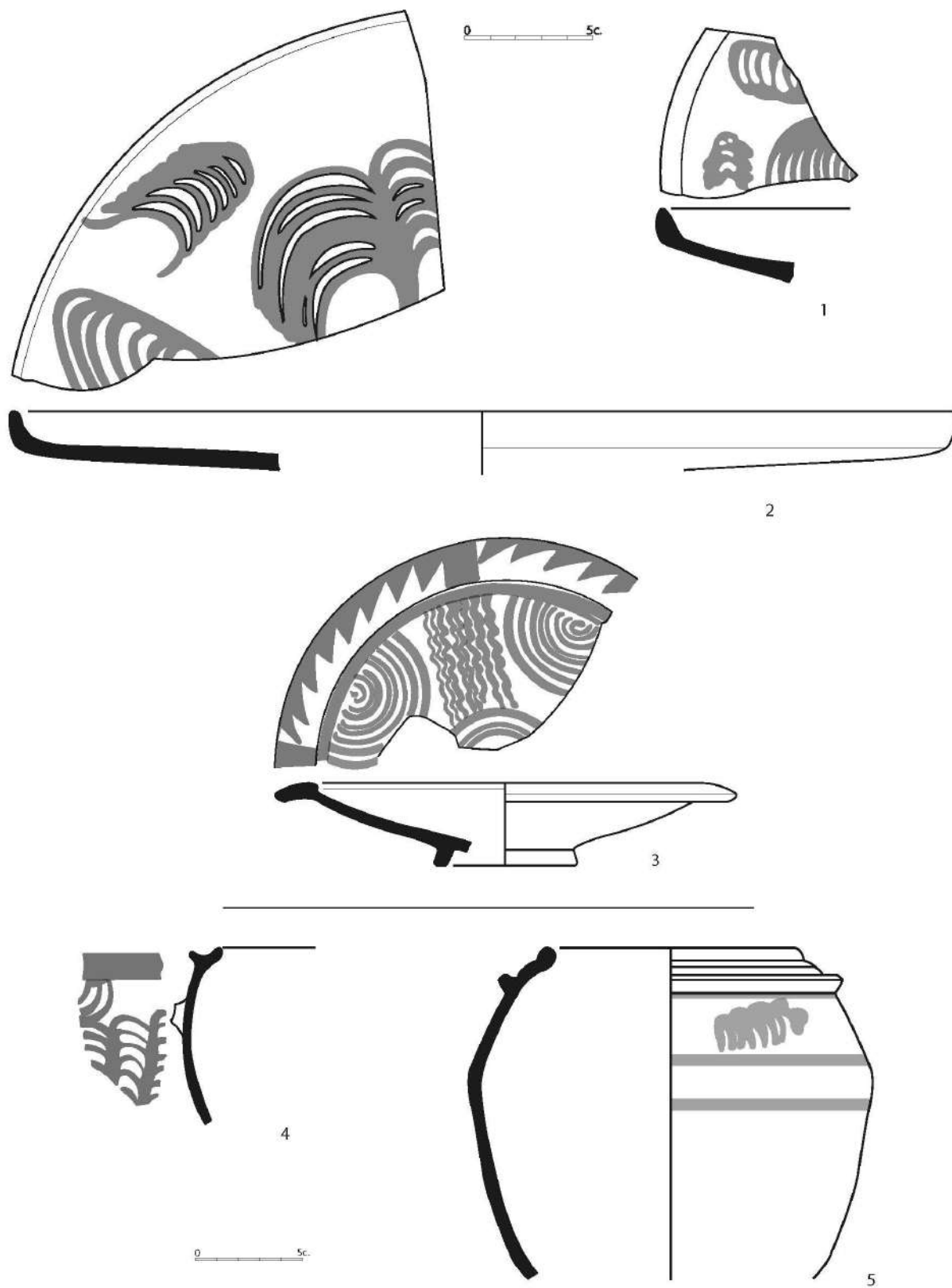

Fig. 5: *Oppidum* de Sant Julià de Ramis. 1 i 2, plats de la forma C1; 3, plat de la forma C4. Ceràmica emporitana oxidada amb decoració pintada.

Altres elements de relació

Tot observant globalment la ceràmica del grup de l'engalba blanca constatem que algunes formes (2, 3, 4 i 6), fan servir en part el peu tradicional de les ceràmiques emporitanes. Són, en darrera instància, les que tenen peu. Les altres, àpodes, presentaven el fons bombat i umbilicat (com el del *kalathos*), característic de les formes 1, 5, 7. Altrament, el tractament de les nanses és, moltes vegades, del mateix tipus que algunes gerres i gots de les emporitanes. Recordem, per finalitzar, que la forma 6 correspon sense cap modificació la I-I de les emporitanes (Casas/Nolla 2012b: 655-660 i Casas/Nolla 2012a: 639-654).

Pel que fa als *kalathoi* pintats, la immensa majoria són peces cuites amb foc oxidant (beix, ataronjat, rosat). Tanmateix, puntualment alguns foren cuits conscientment amb foc reductor, a la manera de les emporitanes. El resultat és impactant, d'un efecte extraordinari, la decoració pintada de color vinós, sobre el fons gris uniforme (Nolla 1977: 944-946; Conde 1991: 152-153).

Coneixem l'existència d'un fragment prou gran de *kalathos* on la decoració, ben convencional, no féu servir pintura de color de vi roig sinó blanca, recuperat a l'*oppidum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et alii* 2001: 111, fig. 64,8).

Interessa saber que la decadència i desaparició de totes aquestes ceràmiques va ser simultània, dins del tercer quart del segle I abans del canvi d'era o molt poc després. Només tingueren continuïtat, potser produïdes en diversos tallers, les ceràmiques emporitanes reduïdes en la variant tardana o moderna a bastament presents en aquest territori potser perquè haurien sabut adaptar-se a nous temps, a noves realitats (sobre aquesta producció: Nolla, Sagrera, Burch 2007: 47-67; Casas, Nolla 2012a: 648-654).

Bibliografia

Aquilué, X., Mar, R., Nolla, J. M., Ruiz de Arbuló, J., Sanmartí, E. 1984: *El fòrum romà d'Empúries (excavacions de 1984). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VI, Barcelona.

Barbera, J., Nolla, J. M., Mata, E. 1993: *La ceràmica grisa emporitana*, Barcelona, Cuadernos de Arqueología 6, Barcelona.

Burch, J., Casas, J., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Rojas, A., Sagrera, J., Vivó, D., Vivo,

J., Simon, J. 2010: La síntesi, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Vivo (eds.), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 5-188.

Burch, J., Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D. 2001: *Excavacions arqueològiques a la Muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona-Sant Julià de Ramis.

Burch, J., Sagrera, J. 2009: *Excavacions arqueològiques a la Muntanya de Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*, Girona-Sant Julià de Ramis.

Casas, J., Nolla, J. M. 2012a: La ceràmica gris (y oxidada) ampuritana, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. II. Producciones regionales*, Cádiz, 639-654.

Casas, J., Nolla, J. M. 2012b: La ceràmica de engobe blanco, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. II. Producciones regionales* Cádiz, 655-660.

Casas, J., Nolla, J. M., Soler, V. 2018: *La statio romana de Mas Gusó. Vigilancia y control del territorio de Ampurias, Hispania Citerior, desde el siglo II a.C. al siglo III d.C. Estructura, secuencias e interpretación*, BAR International Series 2890, Oxford.

Casas, J., Soler, V. 2004: *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó. Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR International Series 1215, Oxford.

Conde, M.ª J. 1991: Les produccions de *kalathoi* d'Empúries i la seva distribució mediterrània, *Cypsela* IX, Girona, 141-168.

Nolla, J. M. 1977: *La ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

Nolla, J. M. 1982: Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, *Cypsela* IV, Girona, 133-155.

Nolla, J. M. 1985: Les ceràmiques indígenes fines del nord-est de Catalunya. Una forma nova de la ceràmica d'engalba blanca, *Homeatge al Dr. Josep Maria Corominas. Volum II. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 189-195.

Nolla, J. M., Casas, J. 2009: *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*, Estudis Arqueològics 8, Girona.

Nolla, J. M., Nieto, F. J. 1989: La importación de ánforas romanas en Cataluña durante el período tardo-republicano, *Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche. Atti del colloquio di Siena (22-24 maggio 1986)*, Collection de l'École Française de Rome 114, Roma, 367-391.

Nolla, J. M., Sagrera, J., Burch, J. 2007: III. Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regional a cavall entre el canvi d'era. Estat de la qüestió, M. Roca, J. Principal (eds.), *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Documenta 6, Tarragona, 47-67.

Rodríguez, A. 2003: *La ceràmica de la costa catalana a Ullastret*, Estudis 1, Girona.

APUNTS SOBRE LES CERÀMIQUES DE L'ESTABLIMENT DE SANT MIQUEL DE VINEBRE I ALTRES INDRETS AL NORD DEL PAS DE L'ASE (VINEBRE-ASCÓ, LA RIBERA D'EBRE) SEGLES IV-I AC

Margarida Genera i Monells*

Ens sumem a aquest sentit homenatge a l'amic i arqueòleg Alberto López Mullor amb la presentació dels resultats preliminars de l'estudi de conjunt dels materials ceràmics recuperats en el decurs de les recerques dutes a terme en l'establiment de Sant Miquel a Vinebre, la Ribera d'Ebre, tot aprofundint en la caracterització dels vasos fets al torn amb decoració pintada, per tal de mostrar una visió de conjunt que serveixi com a punt de partida de futures investigacions. L'elecció del tema ha estat fonamentalment per dos motius. En primer lloc, perquè l'Alberto era un autèntic especialista en ceramologia i, des de feia anys havíem acordat que en la monografia final d'aquest jaciment col·laboraria en l'estudi de les ceràmiques de parets fines. En segon, perquè tenim la convicció que una de les millors maneres d'honorar un científic apassionat per l'arqueologia com ho va ser ell, pot ser prosseguir la recerca amb l'objectiu de generar més coneixement sobre la temàtica i avançar en el llarg camí de la ciència.

Paraules clau: Ceramologia, Ebre final, època ibero-romana, produccions autòctones.

We join this tribute to the archaeologist and friend Alberto López Mullor with a preliminary study on the ceramic materials recovered during the research carried out at the site of Sant Miquel in Vinebre, the Ribera d'Ebre, especially in depth in the characterization of the vases with painted decoration in order to present a joint overview that will serve as a starting point, for future research. The choice of the subject has been fundamentally for two reasons. First of all, because Alberto was a true specialist in ceramology and, for years, we had agreed that, in the final monograph of this site, he would collaborate in the study of fine-wall ceramics. In second place, because we are convinced that one of the best ways to honour a passionate scientist for archaeology, as he was, can be to continue the research with the objective of generating more knowledge about the subject and advancing in the long path of science.

Keywords: Ceramology, final Ebro, Iberian-Roman period, local productions.

* UNED-Barcelona, ICHN (IEC), ACC, Fundació Maurí. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (1981-2014). margaridagenera9@gmail.com

1. Introducció

Ens sumem a aquest sentit homenatge a l'amic i arqueòleg Alberto López Mullor amb la presentació dels resultats preliminars de l'estudi de conjunt dels materials ceràmics recuperats en el decurs de les recerques dutes a terme en l'establiment de Sant Miquel a Vinebre, la Ribera d'Ebre (Fig. 1), per tal d'oferir-ne una primera aproximació que serveixi com a punt de partida de futures investigacions.

L'elecció del tema ha estat fonamentalment per dos motius:

- En primer lloc, perquè l'Alberto era un autèntic especialista en ceramologia i, des de feia anys havíem acordat que en la monografia final d'aquest jaciment col·laboraria en l'estudi de les ceràmiques de parets fines.

- En segon, perquè tenim la convicció que una de les millors maneres d'honorar un científic apassionat per l'arqueologia –com ho va ser ell– és prosseguir la recerca amb la finali-

tat de generar més coneixement sobre la temàtica i avançar en el llarg camí de la ciència.

Així mateix, avui ens centrem particularment en les produccions autòctones, amb les terrisses fetes a mà i les tornejades amb decoració pintada, inclosa una terracota que hem trobat amb restes de pigment roig.

2. L'establiment de Sant Miquel de Vinebre

Es troba emplaçat al cim d'un serral de 100 m snm, al nord del Pas de l'Ase, en el contrafort de la Serralada Prelitoral, a 1,5 km al sud-est del poble de Vinebre, en la zona de contacte entre el Mesozoic i el Terciari, amb una discordança progressiva, observable des de l'establiment. Aquesta estructura anticlinal hauria establert un límit territorial, ja en temps prehistòrics, però sobretot a partir d'època ibèrica, que, en certa manera determina una xarxa de camins i petits senders que menen vers les terres més a l'interior, en particular la

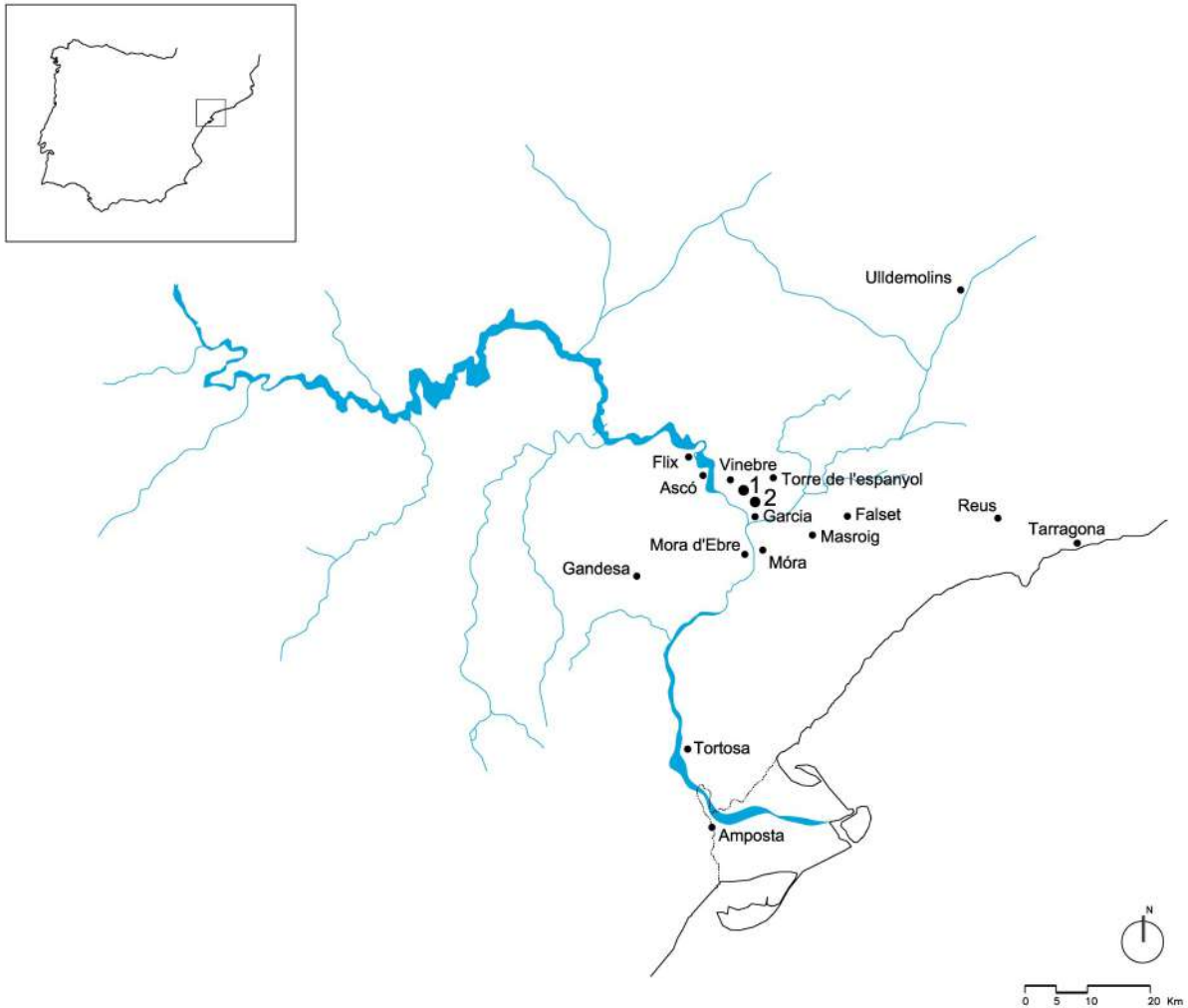

Fig. 1: Emplaçament dels jaciments estudiats: 1.- Establiment de Sant Miquel; 2.- Racó de Sant Miquel o Racó d'Aixerí.

conca minera del Priorat, especialment rica en galena i altres minerals, explotats ja pels fenicis, almenys pel que fa al plom.

Les restes s'estenen pel cim del turó que forma com un petit esperó de poc més de 130 metres de longitud x 50 d'amplada, com

Fig. 2: Vista aèria amb indicació del turó de Sant Miquel (1), Racó d'Aixerí o Racó de Sant Miquel (2). Hi podem veure part de la discordança progressiva, molt afectada per les diferents obres dutes a terme en els darrers anys (Fotografia: Òptim.gr.).

una prolongació d'aquella serralada sobre el riu. Es tracta d'un punt geoestratègic, des d'on es gaudeix d'un domini visual de gairebé 360°, en particular sobre un tram de la via de l'Ebre. Entre els temes més específics i rellevants que hi trobem documentats hem de citar la poliorcètica i el control del comerç fluvial per un destacament militar. A molt pocs metres al sud es troba el jaciment del Racó de Sant Miquel o del Racó d'Aixerí, on s'ha localitzat un petit port fluvial, l'activitat del qual, de moment s'adscriu en un marc cronològic anterior a l'establiment de Sant Miquel (Genera, Adell 2017: 221-233) (Fig. 2).

A començaments del decenni dels anys cinquanta, arran de les obres de construcció d'un canal que condueix les aigües de l'Ebre a la població veïna de la Torre de l'Espanyol, ja es varen recollir algunes ceràmiques interpretades pels seus descobridors com a "fireda" i algunes monedes ibèriques del "cavallet", que varen servir de joguines a la mainada de Vinebre, que desconeixien el seu autèntic valor patrimonial. Malgrat tots aquests indicis no és fins a les darreries dels anys seixanta que Carmel Biarnés, un autèntic intel·lectual

Fig. 3: Vista general de l'establiment de Sant Miquel en procés de museïtzació (Fotografia: Òptim.gr.).

d'Ascó va publicar la seva descoberta a través d'una nota en el *Correo Catalán*, l'any 1968. Posteriorment, hi ha algunes publicacions de M. Sanz en el *Boletín Arqueológico de Tarragona* l'any 1973 i 1982, mentre que el 1976, ja havíem realitzat els primers treballs de prospecció, que precediren una sèrie de campanyes d'excavació que han continuat fins a l'actualitat. Després de tots aquests anys de recerques, comptant en diverses ocasions amb la codirecció d'altres arqueòlegs, als quals ja ens referim en la monografia que estem preparant, avui podem visitar tot un recinte, que tanca un complex d'estructures molt adaptades a la morfologia del terreny, corresponent a l'etapa final de l'època ibèrica o tardorepublicana (Fig. 3).

3. Context cronològic i cultural

Des del punt de vista arquitectònic, l'establiment s'estructura en dos sistemes defensius ben diferenciats, que ens permeten percebre diverses etapes de planificació constructiva en un lapse molt curt:

1. El primer hauria estat format per una murada, probablement una torre, una sèrie d'àmbits i l'accés amb una portella que respon a la tipologia dels establiments en barrera. Aquest fet, juntament amb els aspectes mètrics, que segueixen la modulació del peu ibèric del voltant de 32 cm, ens permet adscriure la seva construcció en un àmbit cultural indígena que, cronològicament situem en el moment inicial de l'ocupació dalt del turó: en el darrer quart del segle II aC, potser uns anys abans. D'acord amb aquesta informació, podem considerar que es tracta d'un conjunt unitari planificat i dissenyat per un col·lectiu humà amb suficients coneixements de les tradicions constructives i tàctiques de defensa locals, com per a poder-ho aplicar en l'estructuració dels diferents espais del recinte.

2. El segon sistema de defensa hauria constatat d'una muralla amb contraforts i un pas de ronda desmuntable. Per la seva metrologia i característiques constructives ja respondria a un context pròpiament romà en un moment avançant del segle I aC, tanmateix, no massa allunyat del que es devia produir el setge, assalt, destrucció i abandonament d'aquest paratge, que fins fa poc situàvem vers l'any 44 aC, basant-nos principalment en l'absència total de terra sigil·lada. Aquesta datació probablement s'hagi de modificar després d'haver identificat alguns fragments de ceràmica que correspondrien a formes i acabats propis de les produccions de vernís negre, però en aquest cas amb pigments semblants

als aplicats a la terra sigil·lada, que ens retarden alguns anys l'abandó final de l'establiment.

A l'interior del recinte s'ha documentat una rica i molt diversa mostra de ceràmiques que comprèn diferents tipus de vasos, entre els quals hi ha un percentatge força elevat de terrisses de tradició indígena feta a mà i tornejada, coincidint amb la cronologia atribuïda a la resta de materials, a més a més d'àmfores de diverses procedències, morters, ceràmica de vernís negre, recipients de "pigment roig pompejà", vaixel·la domèstica, o altres objectes de caràcter més luxós, etc. Així mateix, es va identificar una àrea de processat i elaboració de vi (Genera 1987: 223-237; 2019: 249-256), mentre que molt pròxima a l'entrada s'ha localitzat un reduït àmbit amb una concentració d'objectes singulars que hem atribuït a un espai de caràcter cultural. Entre ells esmentem la troballa de diverses terracotes (Genera 1988: 215-226; Genera *et alii* 1989: 101-106) i altres peces de caràcter ritual, com una arracada naviforme d'or de filiació púnica, que hauria tingut una funció cerimonial (Genera *et alii* 2005: 889-901). Així mateix, també s'ha recuperat un nombre important de grafitis ibèrics sobre ceràmica, la major part de vernís negre, gairebé sempre a la part externa del vas, en general, a la base, que han estat atribuïdes a marques de propietat (Genera 2005: 995-1012). En aquest mateix context, van aparèixer les restes d'alguns *simpula* de bronze, un d'ells gairebé sencer i en bon estat de conservació amb una cartela en llatí, dos fragments de *situla*, un *kalathos* de petites dimensions (vegeu Fig. 4.1), alguns vasets en miniatura de ceràmica grisa catalana, algunes campanetes de bronze, restes de plom, (Genera: en premsa) etc... que ens reforcen la interpretació que havíem donat referent a l'existència d'un espai sacre, prop de l'accés principal. D'aquesta manera, la porta –com a zona de pas– hauria tingut un alt valor simbòlic i ritual. Així, els diferents elements que constituïen el sistema defensiu, tindrien la doble funció de protegir l'establiment i els seus ocupants, a més de definir-ne els límits, tot separant el recinte interior del món exterior. Alguns santuaris d'entrada poden tenir relació amb zones portuàries, sigui fluvials, sigui marítimes, i haurien estat vinculats, almenys originàriament amb activitats de tipus comercial i d'asil.

Durant la Guerra civil, en particular la Batalla de l'Ebre es van aprofitar novament els valors estratègics, convertint-se en una posició operativa de gran importància. Encara avui en podem veure nombrosos vestigis.

Fig. 4: Una selecció de la ceràmica al torn pintada. De la 1 a la 4, provenen de l'establiment de Sant Miquel. La 5 i 6 pertanyen al Racó d'Aixerí (Arxiu fotogràfic M. Genera).

Així mateix, molt pocs metres al sud del turó, en una petita badia natural, trobem el Racó d'Aixerí o de Sant Miquel. Si bé ho sospitàvem des dels inicis de les investigacions, es va comprovar l'existència d'un petit port fluvial, arran de les obres de *modificació de l'antiga carretera C-230 entre Garcia i Ascó*, actualment la C-12 (Adell, Bru 2010). Els treballs realitzats aleshores varen fer possible la documentació d'aquest fonejador, datat entre els segles V començaments del IV aC, és a dir, durant l'ibèric ple, moment en què es va dur una gran activitat comercial. El tret més remarcable, és que la ceràmica d'importació millor representada és la de procedència àtica, que en general pertany a vaixel·la de simposi relacionada amb la consumició de vi, que va arribar a través de l'àrea emporitana, principalment al llarg del segle IV aC. Per tant, el Racó d'Aixerí podria representar un punt *clau* pel comerç d'origen hel·lènic vers les terres de l'interior. Avui disposem de molta més informació que ens permetrà esbossar una sèrie de rutes de penetració transitades pels indígenes en contacte amb els grecs (Genera, Adell 2017).

4. Estudi dels materials ceràmics

De tots els vestigis recuperats, la ceràmica constitueix el grup majoritari i amb més representativitat cronològica. En una primera classificació hem identificat les categories que relacionem a continuació, fonamentades en l'origen dels tallers de fabricació i la tecnologia emprada, tot i que opino que en un futur, caldrà establir un criteri més sòlid, que tingui en compte també la funcionalitat de cada grup.

I. Producció indígena o local: terrissa feta a mà, un determinat grup dels grans contenidors/tines per a l'emmagatzematge, ceràmica al torn/amb decoració pintada.

II. Importacions: ceràmica grisa de la costa catalana, de parets fines, de vernís negre, ceràmica amb "pigment roig pompejà", morters, ceràmica púnico-ebussitana, ceràmica itàlica, entre altres.

III. Objectes de fang cuit amb funcions relacionades amb activitats artesanals o pertanyents al món de les creences: pesos de teler, fusaioles, retalls d'àmfora, fitxes i discos (un en forma de peix), terracotes, etc.

4.1. Terrissa feta a mà. Estris per a cuinar i servir a la taula

Aquest tipus de vaixel·la és present amb un percentatge d'aproximadament un 7% i

apareix distribuïda de manera força regular en tots els sectors i àmbits. Pel que fa a la tipologia dels vasos, que fins i tot n'hem trobat alguna peça sencera o en gran part reconstruïble, observem una gran variabilitat i també pel que fa a les dimensions de les peces, que hem classificat com a olles, cassoles, tapadores i recipients per a contenir diferents productes. De fet, considerem que aquest grup s'hauria d'incloure dins del gran conjunt de peces corresponents a la vaixel·la de cuina (amb la funció d'escalfar, cuinar (bullir, rostir, fregir, ...) de taula (servir, menjar, beure, contenir líquids, sòlids, ...), a més d'envasos per a conservar provisions, ..., estris auxiliars per a remenar, barrejar, preparar salses, ... En realitat, aquestes terrisses devien tenir un valor gens menyspreable, ja que en el cas d'una fractura i, fins i tot, una esquerda eren reparades mitjançant grapes de plom, fet ben comprovat en el registre arqueològic.

En general, la pasta presenta tonalitats molt fosques fins gairebé negres, sovint és poc depurada amb desgreixants rics en quars de granulometries considerables. En aquest jaciment hem recuperat bàsicament objectes relacionats amb la cuina, prova d'aquesta suposició són les argiles emprades, que sovint tenen uns desgreixants heterogenis, adequats per ser sotmesos a l'escalfor i contacte directe del foc, per la qual cosa sembla que molts d'aquests estris van ser fabricats. Per tant i, de moment, de forma provisional, vinculem aquesta vaixel·la amb les activitats culinàries específiques i de consum d'aliments, fins i tot més enllà de l'àmbit domèstic. Vàrem trobar un vas sencer en el fonament de la murada nord, que ens fa plantejar si s'hauria tractat realment d'una ofrena fundacional, el contingut de la qual no s'hagués conservat.

Les formes més freqüents són: olles amb perfil en "S", vasos gairebé cilíndrics, gerres de mides mitjanes, petits vasos i alguna tapadora. En la major part dels casos les bases són planes. Quan ho conserven, els elements de subjecció són del tipus horitzontal, mentre que els agafadors de les tapadores de vegades porten una decoració zoomorfa molt estilitzada. També trobem amb certa freqüència alguns exemplars que presenten una decoració feta amb cordons aplicats i –molt menys habitual– amb algunes incisions. D'aquest grup s'havien analitzat algunes mostres l'any 1978 (Genera 1979: 902-911; Genera *et alii* 1980: 307-314) i molt posteriorment arran de la tesis doctoral de Lucien Jouan Dias Coelho, (Jouan Dias 2016) que ens amplien la informació de caràcter tecnològic. També s'han practicat algunes anàlisis dels continguts en

els recipients. Els realitzats mitjançant *chromatografia de gasos acoplada a l'espectrometria de masses* (Genera *et alii* 2017: 409-413), concretament, en la mostra extreta d'un fragment de cassola de mida petita s'hi va identificar la presència de residus de llavors de plantes amb alguns components d'olis essencials provinents de plantes, com 14-beta-H-pregna, compost majoritari a la família de les Liliàcies i àcid gras present a les plantes malvàcies, com és la flor del cotó (Genera *et alii* 2017: 412). Per l'interès del tema caldrà corroborar-ho amb altres tipus d'anàlisis.

4.2. Ceràmica al torn/amb decoració pintada

4.2.1. La vaixel·la

En general és nombrosa i en trobem distribuïda per tot el jaciment. No obstant això, en un dels sectors apareix una gran concentració de càlats, tal i com ja havíem expressat anteriorment.

Dins del grup de ceràmiques tornejades amb decoració pintada, trobem, en general, alguns exemplars de molt bona qualitat, tant pel que fa als aspectes tecnològics com pot ser el domini del torn, com de la correcte superació de les diferents fases de la cadena

operativa que comporta la realització de la peça en si mateixa.

De tot el conjunt, hi distingim una gran varietat de pastes que solen ser molt ben depurades, de diferents tonalitats que van des dels ocres, passant per beixos, ataronjats i rogencs. La cocció també és gairebé sempre molt bona, oxidant i regular a foc continu. Quan als acabats i decoració, podem afirmar que la superfície com a mínim apareix allisada, però amb freqüència està tractada encara més per a millorar el resultat final, mitjançant la realització d'un brunyit o bé l'aplicació d'un engalba, que sol ser de tonalitats blanquinoses o d'un rosa pàl·lid. Així mateix, hem pogut veure, sota dels engalbes alguns traços dels elements decoratius, que després es repassen amb pinzell amb resultats propis d'autèntics especialistes en dibuix i pintura. La temàtica decorativa consisteix en l'alternança de línies paral·leles i semicercles, cercles i espirals, mentre que a les vores sol aparèixer la decoració a base de triangles coneguda com a "dents de llop". També són molt freqüents els motius vegetals, estilitzats, radials i geomètrics en colors de diverses gammes que van des del vermell al marró. Les línies de gruixos diferents, però inferiors als 10 mm es fan amb

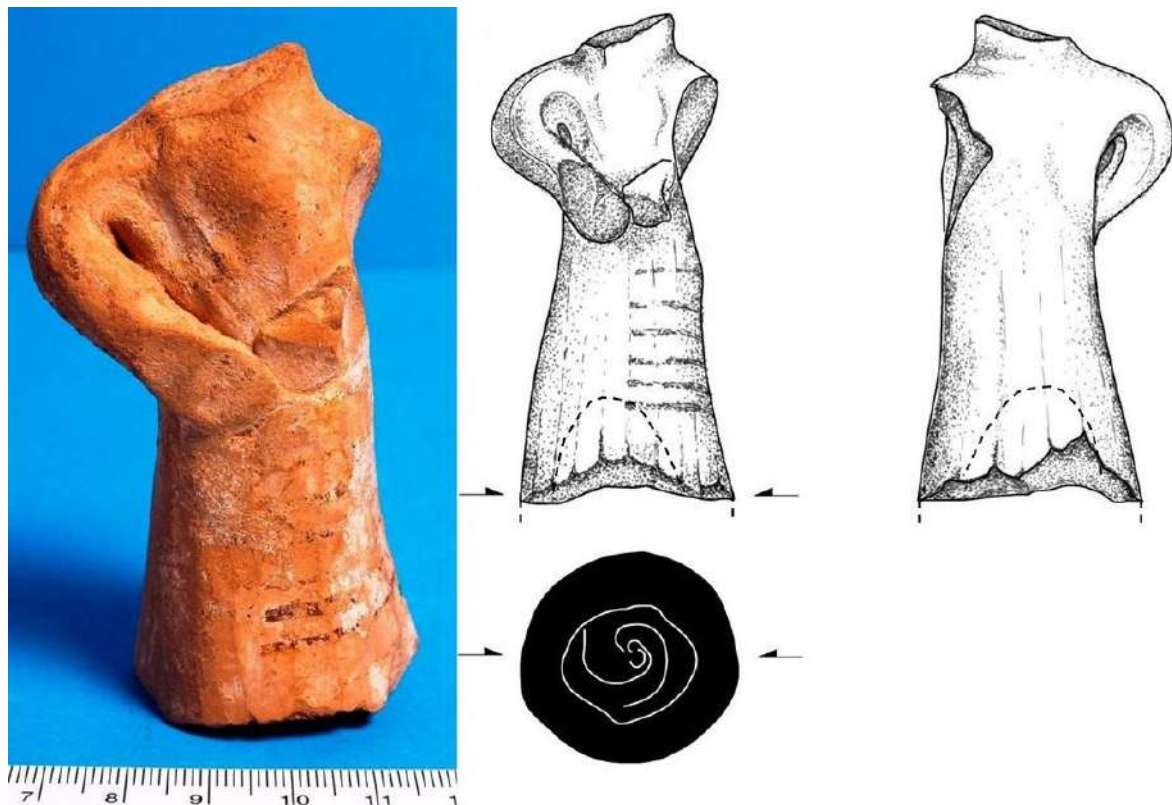

Fig. 5: Terracota amb restes de pigment en la indumentària
(Dibuix: M. Casalí. Fotografia: J. Daura. Arxiu fotogràfic M. Genera).

pinzell. En algunes ocasions trobem que els vasos han estat arranjats amb elements de plom, igualment com trobàvem en el cas de les terrisses a mà. En un cas (Fig. 4, 2), hi ha fins a 12 forats, 4 dels quals amb la grapa corresponent.

Pel que fa el grup de ceràmiques decorades, provinents del Racó d'Aixerí també presenten una gran varietat de pastes i textures amb una decoració feta amb pigments de color vinós o gairebé negre, de vegades també amb un tractament previ de la superfície amb engalbes i pàtines. Els motius decoratius són lineals a bandes geomètrics simple o complexa, però en aquest cas mai apareixen ornamentacions fitomorfes. Pel que fa a les formes hi ha diversitat de tipologies com geres, tapadores, escudelles, plats i alguna urna amb tapadora hermètica i orelletes de petites dimensions (Fig. 4, 5), mentre que constatem una total absència de càlats, fet pel qual es corrobora una cronologia més antiga que l'establiment de Sant Miquel, on justament allí és la forma més majoritària.

4.2.2. Terracotes

D'acord amb el criteri de classificació proposat per I. Garcés, (Garcés 1993: 207-226) incloem aquí l'única terracota trobada a Sant Miquel que té traces de pintura roja (SM 2002). Es tracta d'una figureta antropomorfa, a la qual li manca el cap, molt probablement femenina ja que presenta una insinuació de protuberàncies a l'alçada del pit, malgrat pogués ser també fruit de la incúria de l'artesà. Porta una llarga túnica (truncocònica) decorada amb 7 línies horitzontals, més o menys visibles, paral·leles i pintades de vermell d'entre 1 i 2 mm de gruix. S'ha modelat de forma també molt estilitzada. Conserva el braç dret complet amb la mà reclinada sobre el ventre. L'altre, apareix trencat ja a nivell de l'espatlla i només li resta la mà que es troba al costat de la dreta a la mateixa alçada del cos (Fig. 5).

Dimensions:

Alçada total de la part conservada, 8,5 mm.

Amplada màxima de la base, 37,5 mm.

Diàmetre del cos, 22 mm.

Diàmetre del coll, 19x13,5 mm.

Diàmetre del braç, 11 mm.

La tècnica de fabricació és molt senzilla, però que va comportar tot un procés acurat per aconseguir una peça d'aquestes característiques, combinant l'ús del torn i el modelat manual.

De manera breu, opinem que la seva fabricació va comportar els següents passos:

1. Selecció de la pasta molt depurada per decantació. És inclús més fina que la majoria de les ceràmiques pintades de millor qualitat.

2. Tornejat d'una peça truncocònica.

3. Inversió d'aquesta peça. Encara tendra, se li afegeix una massa d'argila que fou modelada de forma molt simple. Se li afegiren els braços.

4. Assecatge fins a endurir la peça, però conservant cert grau d'humitat.

5. Repàs d'alguns detalls resseguint alguna línia de la mà.

6. Espatulat de la túnica, deixant les marques de l'eina.

7. Brunyit. En resten algunes empremtes digitals de l'artesà.

8. Aplicació d'engalba blanca que afecta la part interna de la base.

9. Decoració pintada amb pinzell per a representar alguns detalls de la indumentària. Les 7 línies (visibles) de la part inferior de la túnica i 2 línies inclinades en la part alta del cos. Es podria tractar d'un mantell o d'una mena de drapejat.

10. Cocció.

En conjunt, es tracta de petites figuretes de manufactura molt senzilla, sense cap motlle, que no responen a una producció seriada, sinó que són, en realitat, autèntiques peces úniques. Totes elles varen ser afaïçonades amb l'espontaneïtat pròpia de la majoria de manifestacions artístiques d'arrels mil·lenàries, on preval la creativitat de l'artesà i que solen mostrar certa desproporció anatòmica, sense respondre a cap cànon predefinit.

Pel que fa a la seva atribució cronològica, la primera dificultat rau en què, en general no provenen de contextos arqueològics precisos, que ens ofereixin garanties de datació, fet que incrementa encara més el valor de la majoria d'exemplars trobats a Vinebre. Devien tenir un significat votiu o religiós amb certes connotacions específiques, segons els punts on han aparegut. La major part de les peces, a les quals hem accedit directament presenten pastes semblants a les de la ceràmica, però més depurades. Tot i així, aquesta constatació ens permet suposar que no es fabricarien en tallers específics de terracotes, sinó que es farien en els mateixos indrets que les ceràmiques. De fet, en una de les terrisses més conegudes que tenim a la demarcació de Tarragona de ceràmica pintada, la de Fontscaldes, es va trobar una mostra de coroplàstia d'aquestes característiques (Balil 1955-1956, 257, fig. 1; Genera 1988).

5. Consideracions finals

Un cop feta una primera anàlisi valorativa de la ceràmica provinent de l'establiment de Sant Miquel podem fer les següents consideracions:

1. L'estudi minuciós d'aquest material pot aportar una informació de gran valor, no solament per a poder matisar la seqüència cronològica de tot el conjunt, sinó també per a identificar amb més precisió la funcionalitat dels diferents àmbits de l'establiment.

2. Tenint en compte que ens referim a un paratge habitat durant les darreres fases de l'època ibèrica amb plena convivència amb els romans, esperem poder discriminar a través de la ceràmica quins són els elements forans i avaluar-ne l'impacte sobre la població nadiua.

3. La ceràmica al torn pintada és la que presenta millor qualitat tècnica, tant pel que fa al domini del torn ràpid, com en la selecció de les matèries primeres emprades i la decoració. Hem pogut veure, sota dels engalbes alguns traços dels elements decoratius, que després es repassen amb pinzell mitjançant traços propis d'autèntics especialistes en dibuix i pintura.

4. Pel que fa a la tipologia d'aquest grup de ceràmica hi trobem un clar predomini de càlats de mides diverses, alguns d'ells gairebé, ara, reconstruïts del tot, que presenten una rica i variada decoració sovint amb una temàtica vegetal. Les argiles solen presentar característiques similars a les de les terracotes. Per aquest motiu, podem deduir, encara que provisionalment, que tant la terrissa com les figuretes s'haurien fabricat en els mateixos tallers.

Com a cloenda, expressem vivament els nostres anhels en què l'esforç i perseverança d'una munió de persones amb fermes conviccions, en el decurs de més de quatre decennis, es projecti molt properament a la societat amb l'exposició de tots els materials de forma adequada i sensible —en principi en el propi poble de Vinebre— on s'ha està apostant amb energia i resolució per l'arqueologia. Ara bé, sempre s'hauria de fer —un cop estudiat a fons tot el seu conjunt— com molt aviat serà el nostre cas, per tal de mostrar realment l'essència del jaciment amb els trets que l'identifiquen, ben fonamentada a través de la recerca científica i mai de forma fragmentària, dispersant els materials per exposar-los unitàriament, de vegades massa lluny.

Agraïments

Maria Garcia per la seva col·laboració en les traducció a l'anglès i a la realització

dels inventaris, juntament amb altres membres de l'equip com Paco Lavega i Maite Roig.

Bibliografia

AAVV 2010: *Flora ibérica. De lo real a lo imaginario*, C. Mata, E. Badal, E. Collado, P. P. Ripollès (eds.), Diputació de València.

Adell Chavarria, S., Bru Virgili, M. 2010: *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades al jaciment del Racó d'Aixerí. (Vinebre, Ribera d'Ebre)*, presentada al Departament de Cultura de la Generalitat (15 de març de 2010), núm. 7886.

Balil, A. 1955-1956: Tres ejemplares de la coroplastia ibérica en el Museo Arqueológico de Barcelona, *Ampurias* XVII-XVIII, 255-266.

Campo, M. 1978: Material numismático del poblado de Sant Miquel de Vinebre, *Butll. Arq. Tarrac.*, Ep. IV, fasc. 141-144, Tarragona, 49-53.

Colominas, J. 1915-1920: El forn de Fontscalades, *Anuari de l'IEC*, Barcelona, 602-605.

Conde, M. J. 1990: La producció ceràmica ibèrica tardana (ss II-I aC.) a les comarques de Tarragona, *Acta Arqueològica de Tarragona* III, Tarragona, 33-39.

Conde, M. J. 1998: Estado actual de la investigación sobre la cerámica ibérica pintada de época plena y tardía, *Revista de Estudios Ibéricos* 3, Madrid, 299-335.

Fernandes Vieira, G. 2016: *Aplicación de las técnicas analíticas a la investigación de elementos constructivos de tierra*, Tesis Doctoral, Dep. de Química Analítica, Facultad de Ciencias, Universidad de Granada, Granada.

Garcés i Estallo, I. 1993: Terracotas femeninas de aspecto ibérico en Cataluña y Aragón, *Pyrenae* 24, Barcelona, 207-226.

Garcés i Estallo, I. 1995: Delfines sin mar, entorno a una temàtica pictórica de Baja época ibérica en el Valle del Segre, *Verdolay* 7, Murcia, 315-319.

Genera i Monells, M. 1978: El poblado Ibérico de Sant Miquel de Vinebre. Notas preliminares, *Butll. Arq. Tarrac.*, Ep. IV, fasc. 141-144, Tarragona, 17-42.

- Genera i Monells, M. 1979: *Evolució del poblament prehistòric i protohistòric a les comarques de la Ribera d'Ebre i del Priorat*, Publicat el resum de la Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, 1980.
- Genera i Monells, M. 1981: Anotaciones sobre nuevos hallazgos de yacimientos ibéricos, en la comarca de Ribera d'Ebre (Tarragona), *Actes de la Mesa Redonda sobre la Baja Época Ibérica* (Madrid, 1979), Madrid, 297-302.
- Genera i Monells, M. 1982: Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre, *Fonaments* 3, Barcelona, 47-134 i làmines, IV-XIII.
- Genera i Monells, M. 1987: Notícia preliminar sobre la troballa d'una premsa a Sant Miquel de Vinebre, *I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat*, (Badalona, 1985), Badalona, 223-237.
- Genera i Monells, M. 1988: Arts plàstiques d'època ibèrica a Catalunya, *Actes del VIII col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (juny de 1986), Puigcerdà, 215-226.
- Genera i Monells, M. 1993: *Vinebre: els primers establiments del riberal*, Recerques arqueològiques. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Secció d'Arqueologia i Història 87, Tarragona.
- Genera i Monells, M. 1994: Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, la Ribera d'Ebre): els darrers vestigis ibèrics a la part final de l'Ebre, *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 85-94.
- Genera i Monells, M. 2005: Metodologia per a l'estudi i classificació de les ceràmiques i possibles aplicacions en el camp de l'arqueologia, *Actes del I Congrés d'Analítiques aplicades a l'arqueologia*, Igualada, 47-61.
- Genera i Monells, M. 2005: Grafits ibèrics sobre ceràmica. Darreres troballes a l'Ebre, *Acta Paleohispanica* 5, Zaragoza, 995-1012.
- Genera i Monells, M. 2008: El Pas de L'Ase (Ribera d'Ebre): un importante enclave dentro de las antiguas rutas comerciales del Ebro, *Actes de les V Jornades Internacionals d'Arqueologia Subaquàtica*, (Gandia, 8-10 novembre de 2006), València, 291-303.
- Genera i Monells, M. 2009: El Pas de l'Ase (Ribera d'Ebre) ¿Un límite territorial de época ibero-romana?, *Actes of XX Internacional Congress of Roman Frontier Studies* (León, setembre de 2006), *Limes XX*. Estudios sobre la frontera romana, Madrid, 311-322.
- Genera i Monells, M. 2010: Noves aportacions sobre l'elaboració i el consum de vi a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (La Ribera d'Ebre), C. Mata, G. Pérez, J. Vives-Ferrandiz (eds.), *Saguntum-Extra* 9, *De la cuina a la taula. IV Reunió d'economia en el primer mil·lenni aC.*, Universitat de València, València, 249-256.
- Genera i Monells, M. 2013: *La Conca minera del Priorat. L'establiment del Puig Roig del Roget, I*. El Medi Natural, Ed. Pragma, Reus.
- Genera i Monells, M. 2016: *Retrobant els pobles ibers, dades per a la seva interpretació. Tarragona i les Terres de l'Ebre*, 2 vols, Diputació de Tarragona.
- Genera, M., Adell, S. 2017: El Racó d'Aixerí o Racó de Sant Miquel: un puerto natural clave en la antigua red comercial del Ebro, X. Aquilué, P. Cabrera, M. Orfila (eds.), *Home natge a Gloria Trias Rubiés. Cerámicas griegas de la península Ibérica: Cincuenta años después (1967-2017)*, Barcelona, 221-233.
- Genera, M., Járrega, R. 2010: *Aproximació a l'Ager Dertosanus: La vil·la romana de Barrugat, Bitem, Tortosa (El Baix Ebre). Resultats de les investigacions de l'any 1984*, Reus.
- Genera, M., Pocoví, A. 2012: Un punto de interés patrimonial en la cuenca del Ebro: El Pas de l'Ase (Ascó-Vinebre-Garcia, comarca de la Ribera d'Ebre, Tarragona, VIII Reunión de la Comisión de Patrimonio Geológico, Daroca 2009, *Geo-Temas* 12, Zaragoza, 55-58.
- Genera, M., Perea, A., Gómez, A. 2005: Troballa d'un objecte singular a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre): una arracada naviforme d'or, *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (14-16 de novembre de 2003), Puigcerdà, 889-901.
- Genera, M., Plana, F., Travería, A. 1980: Algunas consideraciones sobre cerámicas prehistóricas y protohistóricas del Priorato y la Ribera de Ebro, *Actes de las Jornadas Científicas de la Cerámica y vidrio*, Barcelona, 307-314.
- Genera, M., Ros, E., Ruíz, P. 1989: Terracotes ibèriques de Sant Miquel de Vinebre, *B. Arq. Tarrac. Ep. V*, any 1981, núm. 3, 101-106.

- Genera, M., Brull, C., Gómez, A., Alberich, J. 2005: Modificació i canvi en el sistema defensiu de l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre). Un efecte de la romanització del territori?, *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (14-16 de novembre de 2003), Puigcerdà, 629-644.
- Genera, M., Ayarzagüena, M., Vílchez, J. L., Manzano, E., Cantero, S., García, A., Valiente, S., Fedele, I., Ramos, F. 2017: Datos sobre contenidos y funcionalidad de algunas vasijas procedentes de asentamientos mineros, mediante cromatografía de gases acoplada a la espectrometría de masas, L. J. García-Pulido, L. Arboledas Martínez, E. Alarcón García, Contreras Cortés, F. (eds.), *Actes del VIII Congrés Internacional sobre Minería y Metalurgia Históricas en el Suro-este europeo*, Presente y futuro de los paisajes mineros del pasado. Estudios sobre minería, metalurgia y poblamiento, Granada, 409-413.
- Grau, I., Amorós, I., Segura, J. M., 2017: *El santuario ibérico y romano de la Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila)*, Ajuntament d'Alcoi i Museu Municipal Camil Visedo Moltó.
- Jouan Dias Coelho, L. 2016: *Técnicas analíticas aplicadas a la investigación arqueológica. Aportación al estudio de las pastas cerámicas*, U. de Granada. Fac. Ciencias, Dep. de Química Analítica, cod: M. Genera i E. Manzano.
- Manzano, E., Vílchez, J. L., Cantaro, S., García, A., Fedele, I., Genera, M. 2015: Metodología analítica para la identificación de residuos orgánicos en la cerámica arqueológica, M. I. Fernández, P. Ruíz, M. Peinado (eds.), *Terra Sigillata Hispánica. 50 años de investigación*, Edizioni Quasar, 525-531.
- Noguera, J. 2002: *Ibers a l'Ebre*, Col·lecció Dalíner-3, Flix: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre.
- Nolla, J. M. 1981: La cerámica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a.C.) al nord-est del Principat, *Revista del Col·legi Universitari de Girona*, vol. I, Girona, 51-62.
- Sanmartí, E. 1978: La cerámica de barniz negro del poblado de Sant Miquel de Vinebre, *But. Arq. Tarrac.*, Ep. IV, fasc.141-144, Tarragona, 43-47.
- Sanz, M. 1973-74: Población ibérica del valle del Ebro (I), *But. Arq. Tarrac.*, Època IV, fasc. 121-128, 11-22.
- Sanz, M. 1982: Población ibérica del valle del Ebro (III). Aportación al estudio del *oppidum* ibérico de Sant Miquel de Vinebre, *But. Arq. Tarrac.*, Tarragona, 11-42.
- Vegas, M. 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

LA OINOCHOE DE LAS AVES DE BADALONA Y LA CIRCULACIÓN DE CERÁMICAS IBÉRICAS PINTADAS EN EL LITORAL CATALÁN A FINALES DE LA REPÚBLICA ROMANA

Ignasi Garcés Estallo*

Con el presente estudio de dos vasos singulares y las reflexiones derivadas sobre circulación de cerámicas queremos rendir un sentido homenaje a Alberto López Mullor, por su gran aportación al conocimiento de las cerámicas antiguas realizada siempre desde una enorme humanidad.

En este artículo se da a conocer una singular e inédita *oinochoe* ibérica pintada con temas geométricos y aves seriadas, que fue localizada en el interior de un silo en Badalona, al parecer en un conjunto cerrado que debe fecharse en el tercer cuarto del siglo I a. C. El estudio nos conduce a revisar el antiguo hallazgo de una tapadera pintada con idéntico motivo zoomorfo en Tarragona. La circulación litoral de producciones ibéricas pintadas durante los siglos II-I a. C., en el marco comercial de la República romana, no constituye una novedad, pero deberá tenerse en cuenta un nuevo taller diferente a los conocidos en Ampurias o el Sudeste. Las aves seriadas tienen su réplica en los delfines seriados ilerdenses, fechables en el último tercio del siglo I a. C., por lo que se sugiere para las primeras una localización litoral desde Tarragona hacia el sur.

Palabras clave: cerámica ibérica pintada, comercio de cerámicas, República romana.

This paper presents a unique and unpublished Iberian oinochoe painted with geometric motifs and bird series, which was found inside a silo in Badalona, apparently in a closed set that should be dated to the third quarter of the first century BC. The study leads us to revise the old finding of a lid in Tarraco with the same zoomorphic motif. The coastal circulation of painted Iberian ware during the second and first centuries BC, within the commercial framework of the Roman Republic, is not a novelty, but we should consider a new atelier different from those known in Emporium or in the south-eastern Iberian Peninsula. The bird series have their counterpart in the dolphin series from Ilerda, datable to the last third of the first century BC; this is the reason why it is suggested that the former were produced on the coast to the south of Tarraco.

Keywords: painted Iberian ceramics, trade of ceramics, Roman Republic.

* Universidad de Barcelona

1. El vaso de Badalona

1.1. Descripción

Núm. Inv.: MB 3.403; Sigla: 76-SIT-38 (Figs. 1 y 2). Vaso de boca trilobulada provisto de dos “ojos” en el exterior mediante la aplicación de pastillas circulares en relieve, cuello estrecho y cuerpo piriforme ligeramente alargado; la pérdida del fondo impide conocer la base. Está dotado de un asa que gira en ángulo casi recto en el extremo superior, sin exceder por encima del extremo más alto de la boca, y presenta sección en forma de cinta dotada de canal en la superficie dorsal. En la actualidad consta de veintitrés fragmentos. Pasta anaranjada clara, que contiene finas partículas blancas y marrones, así como algunas vacuolas y fractura sin aristas vivas. La superficie exterior y la parte interior de la boca han sido tratadas con una débil aguada marfileña antes de aplicar la pintura marrón rojiza, de desigual intensidad, más densa en las figuras que en la mayoría de las bandas, pero a grandes rasgos bien conservada.

La decoración cubre diversas partes del vaso: pequeños dientes, algo estirados, aparecen dispuestos en el borde interior de la boca; dos finas líneas forman una composición almendrada que resalta cada uno de los ojos aplicados en el exterior; una apretada serie de trazos horizontales recubre el exterior del asa. Donde la sintaxis decorativa alcanza mayor complejidad es, no obstante, en el cuerpo, que, hasta donde se conserva, aparece dividido en cinco registros horizontales separados por grupos de tres bandas de anchuras desiguales. Los registros son estrechos, a excepción del penúltimo, que resulta ser de mayor tamaño. En orden descendente, se decoran así: el primero con una seriación de signos que recuerdan *sigmas* inversas; el segundo presenta dos seriaciones: la superior formada por gusanillos en forma de “eses” estiradas y cabalgadas, la inferior por arcuaciones secantes de medio punto realizadas a mano alzada; el tercero por una seriación de siete aves que vuelan a izquierda, dotadas de largos picos, cuellos y alas, con indicación de un pequeño ojo en negativo y haciendo constar toscamente las extremidades inferiores, unas aves que miden unos 5 cm de largo; el cuarto y más ancho aparece cubierto por una compleja greca con prolongaciones picudas en los ángulos, que, en los extremos mayores se aproximan sin tocarse; el quinto y último registro está formado por una seriación de hojas afines a la hiedra, realizadas en tinta plana, con largo y ondulado pedúnculo, que arrancan a la

izquierda y ascienden a derecha. El pintor tuvo algunos problemas para resolver los registros de aves y grecas en la zona de contacto con el asa, interrumpiendo bruscamente las seriaciones y dejando un espacio en blanco en ese punto.

Dimensiones: Altura máxima conservada: 23 cm; ancho máximo: 17,2 cm; ancho mínimo en el cuello: 6,8 cm.

Bibliografía: inédita. En el Museo de Badalona se conserva un dibujo inédito de Antoni Fonollà que nos ha sido de gran utilidad para realizar el nuestro.

1.2. Hallazgo y contexto

El vaso apareció en el transcurso de una intervención arqueológica de urgencia realizada, con motivo del rebaje del terreno y urbanización del extremo meridional de la calle Pujol, en 1976, y fue dirigida por Francesc Tarrats. En esa intervención se realizaron cinco sondeos y ya iniciadas las obras se documentaron estructuras fuera de ellos (Tarrats 1976: 4-6; Padrós 1985: 22-25). En los sectores occidental y central se localizaron estructuras domésticas de diversas fases y la continuación de un conducto abastecedor de aguas a la ciudad de época tardo-republicana, que unos años antes se había identificado algo más al norte (Guitart 1976: 132-134). En el extremo nororiental se documentaron dos muros del peristilo de una *domus* y una gran cisterna circular, de casi 3 m de diámetro, de época Claudia (Tarrats 1976: 5; Padrós 1985: 24-25); a corta distancia de la cisterna, y sin relación cronológica con ella, apareció un silo de casi 1,5 m de diámetro, fechable en el siglo I a. C. En el relleno del interior de ese silo apareció el vaso. Las interpretaciones recientes señalan que esa zona de la ciudad todavía no había sido urbanizada en el siglo I a. C. y que entonces se reutilizaban como vertederos de residuos los silos que anteriormente habían servido para almacenar cereales (Padrós, Sánchez 2012: 17).

Pese al carácter urgente de los trabajos, Tarrats insinuaba dos momentos en el relleno del silo, aunque con escasos años de diferencia, y databa el superior en 50-25 a. C. La presencia de dos fragmentos de *terra sigillata* itálica hacía que se inclinase por una fecha de clausura más cercana a la fecha más baja de las dos horquillas (Tarrats 1976: 5).

El silo contenía un total de 4.626 fragmentos cerámicos, según consta en los inventarios consultados, de los que tan solo 26 correspondían a cerámica ibérica pintada y 23

Fig. 1: Dibujo de la oinochoe de Badalona.

de ellos al vaso que nos ocupa, que debe considerarse excepcional. Las importaciones de mesa las constituían 17 fragmentos de campaniense A tardía; 94 de la considerada B oïde, con las formas Lamb. 1, 2, 3 y 5/7 (dibujos en Comas 1987: 162 y fig. 2); 91 de gris imitación de barniz negro; 131 de paredes finas y 7 de *sigillata italica*, por lo que desde el principio se sospechó en la presencia de un conjunto cerrado.

Los materiales no han sido editados en su totalidad, pero se conocen diversas categorías incluidas en otros estudios monográficos. La *sigillata italica* solo se documenta mediante cinco individuos aparecidos exclusivamente en los niveles superiores; los dos más representativos pertenecen a las formas Consp. 1.1 y 8, y coinciden con la fecha apuntada por Tarrats (Madrid 1999: 152-153). Las paredes finas, de las que se pueden identificar 29 vasos, con un predominio, en la tipología de Mayet, de las formas altas III y XIV sobre las

Fig. 2: Fotografía de la oinochoe de Badalona (Fotografía: Museu de Badalona, A. Guillén).

testimoniales formas bajas X y XXXIII, confirman una fecha coherente con lo expuesto: importante presencia tardo-republicana y algunos ejemplares que podrían ser compatibles con los primeros años del principado de Augusto (Puerta 1989: 50-53). Las ánforas, con 967 fragmentos constituían, después de las cerámicas comunes, el segundo grupo en importancia, con un total de 33 individuos, de los que 9 correspondían a la forma Layetana 1 y 6 a la Pascual 1 (Comas 1985: 17-23; 1987: 162-164 y fig. 4). La presencia de algunos ejemplares de la forma Dressel 2/4 de producción Tarraconense que, en principio, no debería aparecer hasta el cambio de era, constituye cierto problema, pero se sospecha en la posibilidad de ejemplares precoces (Comas 1985: 22). En síntesis, la cronología del conjunto orienta sobre una formación con materiales propios del tercer cuarto del siglo I a. C., donde los más modernos indican una fecha de clausura hacia el final del mismo.

2. La tapadera de Tarragona

2.1. Circunstancias del hallazgo

Cuando, hacia el año 2000, vimos por vez primera expuesta la oinochoe de Badalona inmediatamente recordamos que María Dolores del Amo había publicado una tapadera con

Fig. 3: Etiqueta indicadora de la procedencia de la tapadera de Tarragona (Fotografía: I. Garcés).

aves seriadas procedente de Tarragona (del Amo 1981: 17 y fig. 14). Dicho objeto se conserva en los almacenes del MNA-Tarragona, por lo que, para la redacción de este trabajo, decidimos realizar una nueva autopsia y un dibujo más preciso, pues la imagen reproducida por del Amo plateaba algunas carencias.¹ Uno de los problemas derivaba de la indefinición del costado interior del pomo; nuestra sorpresa fue que se debía a estar oculto bajo una antigua etiqueta adherida, de la que la autora no daba noticia (Fig. 3), y donde puede leerse: “*Tapadera de barro con pinturas etruscas (sic.). Descubierta el 18 Febrero de 1854 por el cabo Ulague*”. Por consiguiente, desconocemos el lugar exacto del hallazgo y su contexto, aunque bien podemos deducir que tuvo lugar en algún punto de la ciudad o sus alrededores, en una recuperación efectuada a mediados del siglo XIX por un militar curioso, en una época precoz para la arqueología en nuestro país pero que, por suerte, acabó en el museo. Pese al tiempo transcurrido la pintura se conserva en aceptable estado de conservación.

Aunque del Amo no recogió la bibliografía anterior, hemos podido comprobar que fue incluida como tapadera etrusca en el inventario del Museo de Tarragona realizado por B. Hernández Sanahuja (del Arco y Molinero

1894: 166), reproducida a la acuarela y definida como fondo de copa ibérica por Pierre Paris (1904: 97 y fig. 191), para volver a ser repuesta como fragmento de tapadera ibérico-egaea con influencias de la cerámica micénica (Gibert 1909: 177).

2.2. Descripción

Núm. Inv. MNAT 2.563 (Figs. 4 y 5). Fragmento de tapadera de perfil triangular carente del extremo del borde exterior. El pomo aparece bien resaltado, dotado de una moldura en la parte más saliente y en la cara superior presenta una suave concavidad. Pasta de tipo sándwich, con el núcleo rojizo y capas grises, que contiene pequeñas partículas desgrasantes calcáreas y micáceas, así como alguna vacuola, y fractura en arista recta y marcada. Las superficies son de color marrón rojizo tendentes al gris resultado de una cocción elevada, y fueron alisadas al exterior. Del Amo ya indicaba en su nota que contenía también una banda de pintura blanca, en realidad son dos, ambas en mal estado de conservación. La pintura rojiza de óxido férrico, densa pero algo gastada, sigue la sintaxis esperable en las tapaderas ibéricas tar-

Fig. 4: Dibujo de la tapadera de Tarragona.

¹ La autora indica, en la nota que abre su trabajo, que los dibujos se deben a Josep Maria Brull i Pagès (1907-1995), artista originario de la Ribera d'Ebre y aficionado a la arqueología, que estudió magisterio en la ciudad de Tarragona y residió en ella hasta 1927, legando diversos dibujos y contribuciones.

Fig. 5: Tapadera de Tarragona
(Fotografía: I. Garcés).

días: una espiral que llega a las cuatro vueltas cubre la cara superior del pomo; ya en el cuerpo, y en la parte superior, cuatro filetes dejan paso a una banda blanca, otra de similar medida roja y dos filetes del mismo color enmarcan un espacio decorado con aves mirando a la izquierda; por la parte inferior la enmarcan otros dos filetes y una banda roja que a su vez delimita una segunda banda blanca de similar medida, que estaba flanqueada por otra de roja hasta dónde se conserva el fragmento. En la acuarela realizada por J. Dupas para Pierre Paris (1904: fig. 191) se apunta la posible existencia de cortos trazos verticales rojos que rellenarían la banda blanca superior. Esa solución no sería imposible, pero en la actualidad resulta difícil de confirmar dado que la base blanca prácticamente ha desaparecido, como se puede ver en la fotografía (Fig. 5).

Las aves son muy parecidas en técnica y acabado al caso anterior: picos y cuellos largos, alas extendidas con los extremos vueltos, lo que facilita su enmarque, estilización de la cola y de las dos extremidades inferiores y representación del ojo mediante un círculo vacío. Se cuentan ocho cabezas conservadas y una punta de ala de una novena, por lo que el número total de aves originales puede calcularse en doce. Las aves conservadas miden

de forma constante entre 3,5 y 4,1 cm, excepto una que solo mide 2,7 cm, tal vez como resultado forzado de no haber calculado bien la distribución.

Dimensiones: Altura conservada del vaso: 6 cm; diámetro máximo del pomo: 5,4 cm; diámetro conservado: 16,5 cm.

Bibliografía: del Arco y Molinero 1894: 166; Paris 1904: 97 y fig. 191; Gibert 1909: 177; del Amo 1981: 17 y fig. 14.

2.3. ¿Un “Pintor de los cisnes”?

Las afinidades técnicas y estilísticas en el tratamiento de las aves en los dos vasos descritos sugieren un taller o un círculo de talleres próximos en el tiempo y el espacio, incluso es lícito sospechar una misma mano, pero ello todavía es prematuro, máxime sin haberse realizado analíticas ni disponer de otros ejemplares.

De ser así, ¿qué tipo de aves se quiso representar? del Amo (1981: 17) se preguntó si tal vez eran ánades. Estrabón menciona, de forma general, la abundancia de aves en las lagunas de Iberia (3, 4, 15) y la migración de las grullas (1, 2, 27), aunque nada nos garantiza que el pintor acudiese a los modelos de la naturaleza, pues bien pudo tomarlos prestados de otras iconografías. Se ha señalado que en las cerámicas con decoración figurada de los siglos II-I a. C., se puede generalizar que el lenguaje iconográfico tiende a ser cada vez menos narrativo (Bonet, Mata 2008: 158).

Las características de las aves representadas en Badalona y Tarragona, pese a su esquematismo, son: picos y cuellos largos, patas más cortas que la cola y grandes alas. Por consiguiente, grullas, flamencos y cigüeñas, las aves mencionadas por Estrabón, no se corresponden debido a la evidente longitud de sus patas que, representadas en vuelo, sobrepasarían la longitud de la cola. Patos y gansos cumplen mejor las coincidencias respecto las extremidades inferiores, pero el cuello corto, propio de esas especies, habría tenido que ser sustituido por una intencionada estilización. Las aves de la tapadera de Tarragona en el catálogo de Buenaventura Hernández Sanhuja fueron consideradas grullas (del Arco y Molinero 1894: 166); por su parte, Pierre Paris sugirió la posibilidad de gansos o cisnes (Paris 1904: 97), y, Agustí M. Gibert volvió a indicar grullas, relacionándolas eruditamente con uno de los trabajos de Hércules (Gibert 1909: 177), que, aunque no lo cite, se puede hallar en Pausanias (8, 22, 5). Las especies que encajan mejor con menos modificaciones anatómicas resultan ser las aves de

gran embergadura: avutardas, cormoranes y, especialmente, cisnes en vuelo. Consideramos posible una atribución a los cisnes, pese a reconocer que el ceramista ibero elabora sus imágenes a partir de referencias zoomorfas genéricas respecto al realismo, sirva de ejemplo los rasgos distintivos de aves y lobos que, sin embargo, pueden coincidir en el tratamiento de las patas (Tortosa 2006: 94).

En el excelente trabajo sobre la fauna en la iconografía ibérica compilado por Consuelo Mata (2014: 55-76), las aves son abundantes, pero no las del tipo que tratamos. En particular, las aves de agua dulce resultan escasas, tanto en el registro arqueológico como en el imaginario, y cuando aparecen lo hacen preferentemente en soportes metálicos, con el pico alargado y el cuello estilizado (Mata 2014: 66-68). La ausencia total de cisnes en ambos registros tal vez pueda justificarse aquí como resultado de un préstamo tardío procedente de las iconografías helenísticas, junto a las grecas y las hojas que también decoran el vaso de Badalona o la pintura blanca en el de Tarragona.

Por consiguiente, debemos acudir al análisis de los otros elementos decorativos en ambos vasos. En el de Badalona, las “sigmas” son equiparables al motivo 100 de la seriación de Azaila (Beltrán Lloris 1976: 297) y al motivo 8.3 de la seriación de la zona del Segre-Cinca (Garcés 2000: 54), donde se corresponde con vasos pintados a lo largo de todo el siglo I a. C.; incluso un vaso producido en el sudeste con esa temática y exportado a Mallorca se data ya a comienzos del Alto Imperio (Nicolás, Conde 1993: 30). Los arcos secantes a mano alzada, motivo 13 de Azaila (Beltrán Lloris 1976: fig. 70) y 5.5 de la zona Segre-Cinca (Garcés 2000: 50) fueron frecuentes en esas áreas desde el segundo cuarto del siglo I a. C., para alcanzar, a mediados del siglo I d. C., las producciones pintadas del Sudeste, por un lado, y Celtiberia, por otro. No merece la pena extendernos en las “eses” horizontales, uno de los temas decorativos más comunes en todo el mundo ibérico a partir del siglo III a. C. (Nicolás, Conde 1993: 30). Las grecas, están presentes, aunque bajo otras formas no estrictamente iguales, en Azaila en vasos que pertenecen a la destrucción que tuvo lugar a comienzos del segundo cuarto de siglo I a. C. (Beltrán Lloris 2013: 488). El ojo del vaso en relieve recuerda soluciones meridionales en los vasos pintados ibéricos. Aunque todos estos elementos puedan ser anteriores, las hojas de hiedra planas serían, junto con los arcos a mano alzada, las pistas que la sitúan en sintonía con las

producciones tardías, confirmadas, en el caso de Badalona, por el contexto, ya en un momento final Republicano o máxime de principios del período augustal. La presencia de pintura blanca combinada en la tapadera de Tarragona nos lleva de nuevo a paralelizar con una amplia zona que va desde el sudeste al interior del valle del Ebro, entre finales del siglo II y a lo largo de todo el siglo I a. C. (Garcés 2000: 15-16).

3. La circulación de cerámicas pintadas ibéricas tardías

3.1. Otras evidencias de importaciones en Badalona

La posibilidad de una recepción en Badalona de importaciones de cerámica ibérica pintada procedentes de otras zonas, como puede ser el sudeste peninsular, no es nueva pues ya había sido indicada por Ramon Montanyà cuando dio a conocer tres fragmentos recuperados en antiguas excavaciones de mediados del siglo XX, dos de ellos del Clos de la Torre, aunque desgraciadamente sin contexto preciso (Montanyà 1977-78: 143-152). De hecho, la conexión marítima entre Cataluña y el sudeste cuenta con ejemplos identificados todavía antes en Ampurias (del Castillo 1943: 1-48). Sin embargo, en el caso que aquí nos ocupa, las afinidades parecen orientar a otra zona de expedición.

3.2. Aves, delfines y peces seriados

La seriación decorativa de temas zoomorfos es un recurso que se abre paso en la etapa final de las figuraciones pintadas ibéricas y varía según sus diferentes zonas. Las aves seriadas, aunque no en tinta plana conocen, cuando menos, un ejemplar en la singular *phialé* con ónfalo imitación de la forma Lamb. 63 en La Alcudia (Elche, Alicante) (Tortosa 2004: núm. 109 y fig. 122; 2006: 165).

En una breve nota de 1995 dábamos a conocer cinco casos de cerámicas pintadas con un registro de pequeños delfines seriados procedentes de la antigua *Ilerda* (Lleida) o su área de influencia (Garcés 1995: 315-319). Aunque ninguno de los casos aportados disponía de contexto, la asociación estilística con decoraciones ausentes en los niveles tardo-republicanos de la excavación estratigráfica de La Paeria de Lleida nos sugería una cronología augustal. La aparición de tres nuevos casos en la intervención del Turó de la Seu Vella, en la misma ciudad y en contextos fechables en 30-1 a. C., lo confirma (Costa,

Garcés: en prensa). Esos delfines también se han realizado en tinta plana, en esta ocasión mirando a derecha.

Otro taller, quizás en sintonía con los anteriores, parece sugerirlo el fragmento de jarra de una colección particular localizado en Son Boter (Alaior, Menorca). Dispone de engobe blanquinoso, y en el registro se observan dos peces seriados mirando a derecha precedidos por un motivo incierto, aunque en esta ocasión ya no se trata de figuras planas sino de dibujos detallistas, y debe reconocerse que lo conservado del vaso no es mucho (Nicolás, Conde 1993: 109, catálogo 1.4.7.2, también motivo 68 en la página 35), siendo por ahora también el único caso de su grupo.

4. Conclusiones

Con el presente trabajo creemos evidenciar un nuevo taller tardo-ibérico e, incluso sugerir la posibilidad de aislar un posible pintor para los dos vasos figurados hallados en Badalona y Tarragona, que incorpora a su repertorio, básicamente geométrico, aves en vuelo, verosímilmente cisnes seriados, y que estuvo activo hacia 50-25 a. C. Se caracteriza por crear piezas detallistas, que aprovechan influencias eclécticas, de ascendencia ibérica y helenística, en un afán de hallar un hueco en un mercado dominado por las importaciones extra-peninsulares en lo referente al servicio de mesa. Esa posibilidad justificaría también la singular forma piriforme y la posición del asa de la *oinochoe* de Badalona que, pese al aspecto ibérico proporcionado por la boca trilobulada, los ojos aplicados y la decoración pintada, formalmente recuerda las jarras piriformes en bronce con asa en giro brusco de época tardo-republicana. Si bien ese modelo no se distribuye exactamente por Hispania, si lo hacen sus parientes con carena baja, tipo Piatra Neamt (Boube 1991: 23-45). Esa función de sustituto de una jarra metálica bien puede haber sido la causa de tan singular producto cerámico.

Los dos casos detectados en Badalona y Tarragona se hallan a unos 110 kilómetros de distancia entre sí, por lo que debemos suponer una difusión marítima. Ello no constituye nada extraño, dada la conocida circulación general por el Mediterráneo occidental de producciones ibéricas pintadas (Conde 1998: 328-331), un comercio impulsado en los siglos II-I a. C. por agentes itálicos (Montanyà 1977-1978: 148-152).

La difusión no resuelve completamente el origen del taller. Dada la rareza de las cerámicas pintadas en fechas tan avanzadas en

Badalona, es razonable suponer un origen foráneo. Es más plausible su relación con el entorno de Tarragona, pues allí sí hay figuraciones entre los ejemplares recuperados en la antigua excavación en la zona del Foro Bajo con cronologías del siglo I a. C. Tampoco se puede descartar un origen todavía más meridional, pero, por el momento, no encaja ni con las formas ni con las composiciones conocidas. El éxito de los pequeños registros con seriaciones de animales parece que proliferó entre los talleres tardo-republicanos y augustales, con variantes en Elche, Lleida, y con mayor dificultad en productos que alcanzaron Menorca. En definitiva, unos pintores que no se inspiran directamente en la naturaleza sino en iconografías (y en ocasiones en formas) tomadas de otros soportes.

Agradecimientos

El presente trabajo se enmarca en el proyecto de investigación: HAR2014-59503-P *Espacios de integración en la Roma republicana: el N.E. de la Hispania citerior (133-72 a. C.)*.

Nuestro agradecimiento a Pepita Padrós por las facilidades recibidas en el Museo de Badalona durante nuestro primer contacto con el vaso, allá por el año 2000; agradecimiento extensivo a Esther Gurri por toda la ayuda suministrada durante las revisiones finales efectuadas en la primavera de 2018. Igualmente, estoy en deuda con Josep Anton Remolà y con el personal del MAN-Tarragona, por la cordial acogida durante la autopsia que realizamos el 9 de abril de 2018.

Bibliografía

Beltrán Lloris, M. 1976: *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Institución "Fernando El Católico", Zaragoza.

Beltrán Lloris, M. 2013: *Azaila. Estado de la cuestión en el año 2013 (contiene documentación inédita de Juan Cabré)*, *Caesaraugusta* 83, Institución "Fernando El Católico", Zaragoza.

Bonet, H., Mata, C. 2008: Las cerámicas ibéricas. Estado de la cuestión, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 147-169.

Boube, C. 1991: Les cruches, M. Feugère, C. Rolley (eds.), *La vaiseille tardo-republicaine en bronze. Actes de la table-ronde C.N.R.S.*,

- Lattes, avril 1990, Université de Bourgogne, Dijon, 23-45.
- Comas, M. 1985: *Baetulo. Les àmfors*, Monografies Badalonines 8, Museu de Badalona, Badalona.
- Comas, M. 1987: Importació i exportació de vi a *Baetulo*: l'estudi de les àmfors, *El vi a l'Antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Actes del I Col·loqui d'Arqueologia romana (Badalona, 1985), Monografies Badalonines 9, Museu de Badalona, Badalona, 161-173.
- Conde, M. J. 1998: Estado actual de la investigación sobre la cerámica ibérica pintada de época plena y tardía, *Revista de Estudios Ibéricos* 3, Madrid, 299-336.
- Costa, G., Garcés, I. en prensa: Cerámicas humanas y zoomorfas pintadas en la cerámica ilergete, *Actas del IV Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana. Opera Fictiles: Estudios transversales sobre cerámicas antiguas de la península ibérica*, Valencia, 26-29 de abril de 2017.
- del Amo, M. D. 1981: Catálogo y breves consideraciones sobre algunas cerámicas ibéricas en el Museo Arqueológico de Tarragona, *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense* 3, Tarragona, 13-46.
- del Arco y Molinero, D. 1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona con la clasificación hecha en 1878 por D. Buenaventura Hernández Sanahuja continuado hasta el presente y precedido de una reseña histórica sobre su fundación, vicisitudes y acrecentamientos*, Tipografía de Adolfo Alegret, Tarragona.
- del Castillo, A. 1943: La cerámica ibérica de Ampurias: cerámica del Sudeste, *Archivo Español de Arqueología* XVI, Madrid, 1-48.
- Garcés, I. 1995: Delfines sin mar. En torno a una temática pictórica de baja época ibérica en el Valle del Segre", *Verdolay* 7, Murcia, 315-319.
- Garcés, I. 2000: Les ceràmiques ibèriques pintades tardanes i romanes de tradició indígena a les valls del Segre i Cinca, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 10, Lleida, 11-64.
- Gibert y Olivé, A. M. 1909: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*, L'Avenç, Barcelona.
- Guitart Duran, J. 1976: *Baetulo. Topografía arqueològica, urbanismo e historia*, Monografías Badalonesas 1, Museu de Badalona, Badalona.
- Madrid, M. 1999: Primers resultats de l'estudi de la ceràmica *terra sigillata* de *Baetulo*: circulació ceràmica i aportacions cronològiques a la ciutat, *Pyrenae* 30, Barcelona, 147-172.
- Mata, C. (coord.) 2014: *Fauna ibérica. De lo real a lo imaginario (II)*, S.I.P. Serie Trabajos Varios 117, Valencia, Museu de València y Diputació de València.
- Montanyà Maluquer, R. 1977-78: Cerámica ibérica del sudeste en Badalona (Barcelona), *Pyrenae* 13-14, Barcelona, 143-152.
- Nicolás, J. C. de, Conde, M. J. 1993: *La cerámica ibérica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*, Institut d'Estudis Menorquins, Maó.
- Padrós, P. 1985: *Baetulo. Arqueología urbana, 1975-1985*, Monografies Badalonines 7, Museu de Badalona, Badalona.
- Padrós, P., Sánchez, J. 2012: La gestió dels residus urbans a la ciutat romana de *Baetulo*, *Carrer dels Arbres. Revista Anuari del Museu de Badalona* 22 (3ª época), Badalona, 7-22.
- Paris, P. 1904: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, vol. II, Ernest Leroux, Paris.
- Puerta, C. 1989: *Baetulo. Ceràmica de parets fines*, Monografies Badalonines 11, Museu de Badalona, Badalona.
- Tarrats, F. 1976: Campaña de Excavaciones Arqueológicas *Baetulo-76* (1). Interesantes hallazgos en el sector del Pasaje Pujol, *Amistad. Boletín del Museo Municipal* 78 (septiembre-octubre 1976), Badalona, 4-6.
- Tortosa, T. (coord.) 2004: *El yacimiento de La Alcudia: pasado y presente de un enclave ibérico*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XXX, Madrid.
- Tortosa, T. 2006: *Los estilos y grupos pictóricos de la cerámica ibérica figurada en la Contestania*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XXXIII, Mérida.

UNA SINGULAR PEÇA CERÀMICA TROBADA A SON ESPASES DE PALMA (MALLORCA)

M.ª Magdalena Estarellas,* Jaume Cardell,** Josep Merino,* Francisca Torres*

En aquest treball es vol donar a conèixer una de les ceràmiques més destacades que es recuperaren durant les excavacions del jaciment de Son Espases a Palma (Mallorca). La cronologia d'aquest assentament, tan lligada a la conquesta romana de Mallorca el 123 aC, permet plantejar algunes hipòtesis sobre l'ús i el significat de la peça.

Paraules clau: Romanització, *clibanos*, Eivissa.

This article wants to show one of the most important ceramic ware that was recovered during the excavations of the site of Son Espases in Palma (Majorca). The chronology of this settlement, linked to the Roman conquest of Majorca in 123 BC, let consider some hypotheses about the use and the meaning of the piece.

Keywords: Romanization, *clibanus*, Ibiza.

* Director de l'excavació

**Departament de Patrimoni Històric del Consell de Mallorca

L'objectiu d'aquest treball és presentar la que, segurament, és la ceràmica més singular que vam recuperar a Son Espases, el jaciment descobert durant el seguiment arqueològic de les obres de construcció del nou hospital públic de Mallorca, als afores de la ciutat de Palma, camí de Valldemossa. La volíem estudiar juntament amb n'Alberto López ja que, amb ell, havíem iniciat també la publicació d'altres contextos ceràmics del jaciment, preocupats des d'un principi per establir la seva cronologia.¹ Aquesta peça aparegué dispersa dins un gran lot de materials fins al punt que en cap moment de l'excavació fórem conscients de la seva troballa, confusos els seus fragments amb els de les àmfores. Tanmateix la començarem a identificar durant la redacció de l'inventari de materials gràcies a les singularitats d'algunes parts (anses, incisions, aplics...). Tots aquets bocins s'anaren reservant poc a poc fins que els restauradors, amb el seu treball, els remuntaren i convertiren en la peça que és avui.²

1. El jaciment

El control dels treballs d'excavació del solar que ocupa l'hospital de Son Espases tingué com a conseqüència el descobriment d'un jaciment arqueològic molt distint al que hom imaginava localitzar. De fet la cautela arqueològica de les obres s'havia imposat per la preocupació que s'afectés algun tram o canal de la font de la Vila i de la Síquia d'en Baster, un sistema hidràulic que des de l'Edat Mitjana ha abastit d'aigua potable la ciutat de Palma i que es considera d'origen islàmic.³ Tanmateix sobtà des del principi l'aparició de ceràmica romana amb formes i materials propis del darrer quart del segle II aC i de principis del segle I aC, unes evidències que pareixien demostrar que estàvem davant un assentament dels primers moments de la conquesta romana de Mallorca iniciada el 123 aC pel cònsol Quint Cecili Metel. Una constatació, en definitiva, que constitueix una gran novetat dins el relat existent sobre els inicis de la romanització a l'illa el qual fins ara, passava per considerar exclusivament les noves fundacions de les ciutats de Palma i

Pol·lència, a la vora de la mar i poc després de l'ocupació, com l'únic escenari on es desenvoluparen els fets.⁴

D'entre les restes aparegudes a Son Espases destaca la troballa d'un assentament amb estructures ortogonals disposades a banda i banda d'una explanada o carrer central, que mantenien entre elles una relació de simetria i proporcionalitat.⁵ La seva construcció implicà la retirada de la terra vegetal d'una superfície d'uns 2.800 metres quadrats i la substitució per un nivell de terra argilosa, molt fina i pitjada, d'uns 30 cm de gruix. Sobre aquest sòcol es disposaren pedres de petites dimensions que conformaven les parets i que acabaren definint estructures quadrades de 15 metres de costat. La millor conservació d'una d'aquestes cases permeté identificar un model constructiu que s'anava repetint de forma sistemàtica fins assolir l'assentament complet. Aquesta característica fou molt útil per poder reconstruir el traçat hipotètic d'aquelles edificacions que s'havien conservat pitjor. Així mateix aquestes estructures estaven separades per estrets passadissos d'escassos 70 cm d'amplària de manera que cada una era independent i exempta (Fig. 1).

A l'hora d'interpretar aquestes restes, tenint en compte la cronologia del jaciment tan proper, com deim, a la conquesta romana del 123 aC, per la troballa de peces de l'exèrcit (com és el cas de tres esperons típics de la cavalleria romana, piquetes de ferro per a la subjecció de les tendes de campanya, etc.), i per la gran quantitat d'àmfores vinàries recuperades, hem plantejat que podríem estar davant d'algun assentament de caràcter militar (Estarellas *et alii*, 2012: 44). Per altre part, però, s'ha de reconèixer que l'absència de murada o de fossat al voltants d'aquestes estructures és un argument en contra d'aquesta possibilitat. No hem de descartar tampoc que ens trobam davant la fundació d'un primer nucli de població en el qual està sobradament justificada la presència de militars. Aquesta darrera possibilitat està avalada per una altra dada que aquí cobra vertader interès: la conservació a documents medievals del topònim "Palma alta" referint-se precisament a aquest

¹ Fruit d'aquesta col·laboració fou la publicació d'una primera aproximació als materials apareguts a les estructures de Son Espases (Estarellas *et alii* 2011: 73-112).

² Els tècnics responsables dels treballs de conservació i restauració dels objectes recuperats a Son Espases foren Bernat Burgaya i Margalida Munar.

³ La sèquia de la Vila i tot el sistema hidràulic associat gaudeix de la declaració de Bé d'Interès Cultural amb categoria de monument.

⁴ Existeix una síntesi recent on es comenten totes aquestes qüestions referides a la problemàtica de la conquesta i els primers anys de la romanització (Marimón 2014).

⁵ Durant les excavacions localitzàrem restes de 9 d'aquestes estructures amb moltes diferències quan a la seva conservació.

Fig. 1: Planimetria de les restes arquitectòniques de Son Espases.

indret (Barceló 1981: 131-133). En concret al *Còdex Llatí del Llibre del Repartiment de Mallorca* redactat poc temps després de la conquesta catalana del 1.229. A partir d'aquest i d'altres escrits de l'època, la historiadora Reis Fontanals situa aquest lloc amb precisió sobre el terreny, el qual ve a coincidir amb el llogaret de Son Sardina, molt a prop de Son Espases (Fontanals 1982: 192). Així, doncs, assimilar el nostre jaciment com una primera fundació romana de Palma és una idea sobre la qual caldrà continuar treballant.

2. Els conjunts

Tanmateix la realitat arqueològica de Son Espases és més complexa ja que, als voltants de les estructures localitzarem un elevat nombre de dipòsits de materials (170 repartits pel terreny afectat per les obres). En general es defineixen per la troballa d'agrupacions de fragments ceràmics ubicats en petites excavacions al subsol, que sovint es limiten a simples retirades de la terra vegetal situada a sobre de la roca que ni es retalla ni aprofundeix. Dins aquests dipòsits es recuperaven materials ceràmics, sempre àmfores, encara que no hi faltaven plats, olles, llànties o altres ceràmiques d'ús quotidià. No obstant, a partir de les carac-

terístiques en la disposició dels materials dins aquests conjunts, els creim més propis del resultat de la celebració d'un ritual o una festa que no pas d'un abocament de deixalles. Ho deim, també, per l'absència generalment de restes orgàniques (ossos, copinyes, espines de peix...) pròpies del consum quotidià i per l'aparició, en canvi, d'objectes "personals" o distintes a les ceràmiques: monedes, anells, esperons per governar els cavalls, *sympulum*, espàtules, etc. D'entre aquests dipòsits n'hi havia de certament singulars amb un gran volum de materials i una major profunditat. El núm.199, per exemple, concentrava tots els ossos recuperats a l'excavació ja que s'han identificat un nombre elevat de restes de bous (més de 200) i on les restes esquelètiques es troben en situació primària. El núm. 175, proper a aquest i també d'uns 2 metres de fondària, proporcionà una gran quantitat d'àmfores pràcticament senceres i amb una col·locació que semblava respondre a una acció premeditada més que no pas a un llançament indiscriminat propi d'un simple abocador.

3. El conjunt 88

El conjunt 88, on aparegué la peça que tractam, era un dels més singulars, no tant

Fig. 2: Detall de l'excavació del conjunt 88.

per la seva profunditat com hem vist en els anteriors, sinó més bé per la seva extensió. Hem de tenir en compte que per a la seva construcció es va fer un gran clot de 30 metres de llarg per 12 d'ample, mentre que la seva profunditat variava en funció dels indrets encara que mai se superava el metre de fondària. Si no haguéssim tengut l'experiència en l'excavació d'altres conjunts anteriors, la seva identificació hagués estat complicada ja que semblava que estàvem davant un gran estrat natural. En primer lloc procedírem a identificar el seu ample perímetre, a cercar els seus límits i el retall a la roca abans de procedir a l'excavació de l'interior. Tanmateix sorprenia la concentració d'unitats definides per nombroses pedres sota les quals apareixien nombroses agrupacions de materials antics, sobretot en la part central del conjunt. Les agrupacions es caracteritzen per la presència d'àmfores, majoritàriament itàliques Dressel 1A i alguna ebusitana PE 17. També n'hi ha d'adriàtiques, així com tripolitanes i sud-hispàniques. Les àmfores sempre anaven acompanyades de peces de menors dimensions i d'ús quotidià. Aquestes ceràmiques són generalment itàliques i

ebusitanes: llumetes, parets fines i peces de cuina. També hi ha ceràmiques campanianes A, de les formes Lamb. 5, 6, 31 i 36 i campaniana B de les formes Lamb. 5 i 5/7. A més hi trobam de manera esporàdica, materials talaiòtics, algun kalathos i ceràmica grisa ibèrica. Junta-ment amb les ceràmiques recuperarem fins a 41 petits objectes metàl·lics (hams, botons, anelles, sivelles, tatxes, claus...). I entre ells, la peça més destacada fou una plomada en forma d'àmfora amb les anses adossades al cos i el pivot arrodonit que constituïa l'extrem inferior. De les 5 monedes recuperades, les tres llegibles són un Victoriat de plata (211-208 aC) i dos asos de bronze (211-segle II aC), amb unes cronologies, en definitiva, que corroboren l'antiguitat de l'assentament romà.⁶ Cal dir també que el conjunt 88 és un dels pocs dipòsits que ha proporcionat restes orgàniques (malacofauna).⁷ Així hi ha caragols terrestres (*Otala làctia*, *Rumina decollata*, *Helix aspersa* i *Cer- nuella cisalpina*) i mol·luscs marins (*Mytillus galloprovincialis*; *Pecten jacobaeus*, *Spondylus gaederopus* i *Glycymeris pilosa*) (Fig. 2).

4. La peça

Com dèiem al principi, la ceràmica que presentam aparegué molt fragmentada i dispersa en el dipòsit. Després de la seva restauració vam veure que es tractava d'una peça relativament grossa ja que la part conservada té una altura de 53 cm. a la qual s'hauria d'afegir la part perduda de la base. Si fos simètrica arribaria als 70 cm. El seu perfil és bi-troncocònic i d'aquí que es muntés a partir del tornejat de dues peces per separat que s'uniren a la part central. La vora és simple amb el llavi engruixit cap a l'interior. A la meitat del perfil s'aplicaren dues parelles d'anses (de les quals només s'han conservat les del costat esquerre), disposades en vertical i més juntes a la part superior. Aquesta duplictat de les anses podria significar que per alguns moviments de la peça com l'elevació hi haurien de participar dues persones alhora, una a cada costat, i subjectant les anses amb les dues mans; un fet que pot ser il·lustratiu alhora d'imaginar el seu ús durant la celebració d'un acte ritual, per exemple, sobretot si tenim en compte que pel seu pes real seria innecessari aplicar aquest sistema.

A la relativa simplicitat de la forma s'hi ha de contraposar el major protagonisme de la decoració, disposada en exclusiva a l'an-

⁶ L'estudi numismàtic anà a càrrec de Marta Campo i Maria Clua.

⁷ La malacofauna fou estudiada pel Dr. Guillem X. Pons.

Fig. 3 i 4: La peça de Son Espases.

vers de la peça la qual cosa fa pensar en una manipulació frontal o en l'interès de conferir protagonisme només a aquest costat. De la decoració cal destacar, per damunt de tot, la presència de tres aplics en forma de cap de lleó situats a la meitat superior, sota el llavi. Un es troba al centre de la peça i els altres dos equidistants als costats i situats una mica més a baix. En el nostre cas el de la dreta s'ha perdut i només es pot veure la seva empremta així com la decoració incisa al voltant que vol representar la crinera de l'animal. En aquests aplics, tot i l'escassa definició de l'obra, es veu la cara del lleó amb la boca oberta i la llengua treta. Així mateix els dos apèndixs inferiors es podrien interpretar com les cames del davant, tot plegat en una postura que podria significar submissió i docilitat, un lleó domat en definitiva. Al voltant de la cara, i com a límits de l'aplic, existeix una banda circular amb petites incisions que representa els inicis de la crinera la qual, com deim, es desplega a base d'incisions a la pròpia paret de la ceràmica. Al centre de la peça i entre les anses hi ha dues bandes d'oves su-

perposades que no recorren la circumferència sinó que es limiten, com deim, a la part frontal.

Juntament amb aquestes decoracions aplicades i incises també presenta diversos calats i forats que traspassen la peça els quals, encara que tenen com a principal missió la circulació de l'aire per l'interior, també contribueixen a la seva estètica. Així entre els dos aplics de caps de lleó hi ha dues fulles d'heure. Al centre de la peça, en el que seria l'eix principal, tenim un forat circular en el qual es devia ajustar una peça mòbil, segurament també acabada en cap de lleó ja que al seu voltant hi ha les mateixes incisions que dibuixen la crinera en els aplics superiors. Més a prop de la base s'intueix l'obertura principal, la qual devia tenir un perfil ogival o apuntat encara que la fragmentació de la ceràmica en aquest punt impedeix ser més explícits. Cal apuntar també que a la part superior, sota el llavi, existeixen evidències molt dèbils de pintura, amb una mena de morter blanc i restes de vermell a sobre (Figs. 3 i 4).

Aquests tipus ceràmics, anomenats *clibanos* són, en la seva realitat més simple,

vertaders fogons. Per la forma i per la disposició de les obertures es devia crear un circuit d'aire al seu interior que millorava la combustió de les matèries o els carbons que cremarien a una altra peça, calada a manera de braser, no localitzada en el nostre cas, i que hauria d'encaixar a la part superior. Ha estat precisament la troballa de fragments d'aquestes peces superiors a diferents llocs de la Península Ibèrica (Empúries, Cartagena, Tàrraco, Cabrera de Mar) el que ha confirmat l'arribada de *clibanos* a Hispània (Pérez Ballester 2012: 72). S'identifiquen sobretot per constar de suports rectangulars que sovint van decorats amb la representació d'un home tocat amb un capell cilíndric i amb llarga barba que s'ha assimilat a Hefest, déu del foc. Aquest tipus de peces són freqüents a la Mediterrània Oriental on estan ben contextualitzades a partir del primer quart del segle II aC. Quan aquestes peces passen a la Mediterrània Central i Occidental sembla que més que fogons són utilitzats en ambients rituals. En contextos hispànics republicans els *clibanos*, més que amb una funció domèstica, s'utilitzarien en ambients sacres. Per tant la peça de Son Espases vendria a confirmar aquesta tendència i també el caràcter ritual que venim defensant com a justificació de la presència de tots els conjunts de materials als quals ens hem referit. Rituals que podrien ser ofrenes propiciatòries per a la fundació d'aquest assentament o celebracions festives d'aquest nou contingent de població arribat amb la conquesta romana i que, a través d'aquests cerimonials es reivindicava i cohesionava en un territori acabat d'ocupar.

Finalment no volíem deixar de plantejar la possibilitat que la peça de Son Espases s'hagués fabricat a Eivissa. De fet en un primer moment així ho creïem tant per la textura de la pasta, com pel color, pel tornejat o per la forma de les anses. L'única cosa que no ens encaixava era el tipus de desgreixant utilitzat, amb presència de punts blancs i negres que no solen aparèixer a les àmfores ebusitanes. La comparació amb pastes d'àmfores adriàtiques, també presents al jaciment, ens allunyà d'aquesta primera impressió. No obstant també s'ha de reconèixer que a diferents excavacions de l'illa d'Eivissa han aparegut fragments ceràmics amb aplics de caps de lleó com el de la peça que tractam.⁸ Així mateix la recent publicació d'una forma semblant localitzada a Cadis (Bernal, Vargas 2017: 36-41) ens demostra que aquests objectes eren també utilitzats en ambients púnics i en cronologies com la de Son Espases. De confirmar-se l'origen eivis-

senc de la peça de Son Espases, s'obrien nous interrogants sobre la seva presència en un lloc de fundació típicament romana i amb una aclaparadora majoria de productes itàlics.

Bibliografia

Barceló, M. 1981: Nou nòtules sobre toponímia de Mayurqa i de Mallorca, *Faventia* 2/2, Barcelona, 131-133.

Bernal, D., Vargas, J. M. 2017: El *clibano* decorado del Olivillo: un posible brasero de tradición helenística en Gades, *Boletín Ex officina hispana* 8, Madrid, 36-41.

Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2012: Noves dades sobre els inicis de la romanització de Mallorca. Els treballs arqueològics a Son Espases Vell de Palma, María Luisa Sánchez León (ed.), *Les Balears romanes. Nous estudis*, 31-60.

Estarellas, M. M., López, A., Martín, A., Merino, J., Torres, F. 2013: La cerámica asociada a las construcciones del establecimiento romano de Son Espases (Palma de Mallorca), siglos II-I a.C., *Actas del I Congreso Internacional de la SECAH*, Madrid, 621-660.

Fontanals, R. 1982: Una hipòtesi sobre la situació de Palma Alta, *Estudis de Prehistòria d'Història de Mayúrqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoy*, Mallorca, 187-194.

López, A., Martín, A., Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2011: La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque), Ile-ler siècles avant J.-C., *SFECAG, Actes du Congrès d'Arles*, 449-466.

Llinàs, M., Marí, J. J. 2008: La intervenció arqueològica a la via púnica, 34. Vestigis de la ciutat d'Eivissa en època antiga, *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana* 1, Eivissa, 79-86.

Marimón Ribas, P. 2014: *Mallorca: de Roma a l'Islam (123aC-903 dC)*, Palma.

Pérez Ballester, J. 2012: Sobre cerámicas helenísticas en Iberia/Hispania. Significado y funcionalidad, *Archivo Español de Arqueología* 85, Madrid, 65-78.

⁸ A tall d'exemple a una excavació a la Via Púnica, 34 de la ciutat d'Eivissa (Llinàs, Marí 2008).

REFLEXIONES SOBRE EL YACIMIENTO DE SON ESPASES VELL (PALMA, MALLORCA)

María José Pena*

Este texto es en recuerdo de Alberto. Es un recuerdo diferente al que tienen de él la mayoría de los participantes en el Homenaje: Alberto fue alumno mío, en el curso 1972-73, en St. Cugat del Vallés, en un edificio que hay detrás del monasterio. Fue mi primer año en la UAB y Alberto hacía 4º (eran cinco cursos); la relación personal que se estableció entonces ha durado una infinidad de años; hubo los Cursos de Empúries, muchas conversaciones sobre Emporion, hubo su tesis (leída en la UNED de Madrid en abril de 1988) de cuyo tribunal formé parte, hubo los grafitos de So n'Oms, que animada y aconsejada por él publiqué gracias a su gentileza en 2005. En fin, hubo las conversaciones, vía mail, sobre el tema que voy a tratar.

Reflexiones personales sobre el yacimiento de Son Espases Vell (Palma, Mallorca) a partir de las cronologías cerámicas establecidas por Alberto López Mullor y el equipo de excavación; data, de modo incontestable, del último cuarto del siglo II a. C. y es, con seguridad, un yacimiento romano, el más antiguo de la Isla, que ocupa unas 6 ha y que estaba situado junto a un poblado talaiótico; podría tratarse de una parte de un campamento de Q. Cecilio Metelo. Consideraciones sobre su emplazamiento, sus estructuras y provisionalidad, sus materiales y los objetos singulares hallados en él, entre ellos una plomada de una *groma*. Referencias a la problemática general de los inicios de la presencia romana en la Isla.

Palabras clave: Son Espases, romanización.

This paper contains some personal reflections on the archaeological site of Son Espases Vell (Palma, Mallorca), based upon the ceramic chronologies established by Alberto López Mullor and his excavation team. The site undoubtedly belongs to the last quarter of the 2nd c. B.C. and is a Roman site, the oldest one on the island, recovering about 6 hectares. It was placed next to a Talaiotic village and it could be part of a military camp of Q. Caecilius Metellus. Considerations about its location, its structures and provisional status, its materials and unique objects found there –including a plummet of a *groma*– are made. References to the general problem of the beginnings of the Roman presence on the island are also included.

Keywords: Son Espases, Romanization.

* Universitat Autònoma de Barcelona

El objetivo de estas páginas quiere ser el contribuir a mantener vivo el interés público y científico por el yacimiento de Son Espases y a que se valore el trabajo que Alberto le dedicó; temo que con su desaparición las cosas puedan quedar en el limbo, como ha ocurrido en otros casos. Así que voy a hacer algunas reflexiones y a plantear algunos interrogantes. Los datos que aquí utilizo son, por decirlo de algún modo, “de segunda mano”; aunque visité el yacimiento en el verano de 2012 y también vi los materiales expuestos en una sala de Sa Nostra, parto de los trabajos publicados por Alberto y los excavadores (llevan un asterisco en la bibliografía final); los estudios ceramológicos son sin duda de Alberto y lo que voy a cuestionar no son esos datos sino algunas interpretaciones que de ellos se han hecho.

Todo el mundo sabe que, según las fuentes literarias, las Baleares fueron conquistadas por Q. Cecilio Metelo, hijo mayor del Macedónico, en el 123-121 a. C. Pero, la arqueología mallorquina tiene un grave problema: en *Pollentia*, la referencia en este caso, no se conocen estructuras romanas datables en el último tercio del siglo II a. C., sino que, al parecer, la ciudad “arranca” en torno al 70 a. C.; 50 años de “agujero”. De *Palma* se sabe muy poco, a pesar de los sondeos y catas realizados, pero en muchos casos nunca publicados. Esto ha dado pie a que en la bibliografía se repita que Q. Cecilio Metelo no fundó las dos ciudades y a que, en algún caso, se cuestionen más o menos veladamente las fuentes escritas. Con cierta frecuencia se olvida que la fundación de ciudades por parte de Roma es un hecho histórico que se produce en unas determinadas circunstancias concretas y es fruto de una determinada política; en consecuencia, es arriesgado proponer fechas sin un contexto político e institucional bien definido. El caso de Mallorca es lo contrario a lo que ocurre en *Valentia* (Ribera 2017) fundada quince años antes, donde fuentes literarias y documentación arqueológica se complementan sin problemas.

El yacimiento de Son Espases resuelve algunas dudas, pero plantea otras; data, sin ninguna duda, del último cuarto del siglo II a. C. y, también sin ninguna duda, es un yacimiento romano, el más antiguo conocido en Mallorca. En las primeras publicaciones y también en la prensa local, se formularon hipótesis arriesgadas y apresuradas: fue considerado como la “primera Palma”, que hacia el año 50 a. C., habría sido transferida y refundada en el emplazamiento actual. Pero, en las publicaciones posteriores, de los propios excavadores, se ha impuesto una mayor prudencia.

Debemos partir de una premisa: no sabemos prácticamente nada sobre el desarrollo de la conquista romana de las Baleares; si más o menos cruenta, si más o menos fácil o difícil; deducimos que fue rápida por la celebración del triunfo de Metelo, como procónsul, en el 121 a. C. Hay un dato objetivo: la continuidad del hábitat talayótico (Cardell, Cau, Orfila 1990), algo sobre lo que hay acuerdo en la bibliografía pues nadie habla de niveles de destrucciones violentas. Esto es por tanto un punto de partida. Desconocemos también la densidad de población de la Isla, pero se supone que podría ser baja a causa del continuado flujo de hombres jóvenes para servir como honderos en los ejércitos de las potencias de la época; parte de ellos no debía volver, sea por defunción sea porque decidía buscarse la vida allende la mar. Esta circunstancia podría contribuir a explicar la supuesta poca resistencia. También desconocemos cuántos efectivos llevó Metelo a las Islas. En suma, nuestro desconocimiento es notable.

El yacimiento de Son Espases fue descubierto en el año 2007, durante los trabajos previos a la construcción del gran hospital, en unos terrenos que habían sido agrícolas hasta 1960. Tiene unas 6 ha en total y comprende tres áreas tipológicamente distintas: un poblado talayótico, del que se distingue claramente un santuario de planta de herradura; un conjunto de estructuras de trazado ortogonal, que ocupan una superficie de 2.800 m² y 169 “depósitos rituales”, de los que luego hablaremos.

El yacimiento está situado en un lugar estratégico: una loma elevada sobre el nivel del mar, a 3/4 km de Palma, como un palco desde donde se contempla toda la llanura y la bahía. De hecho, forma parte de Es Secar de la Real y a escasos metros se encuentra el monasterio cisterciense de La Real, construido tras la conquista cristiana de 1229, en el lugar en que Jaume I había plantado sus Reales antes de la toma de Madina Mayurqa, la Palma islámica. Una casualidad, pero significativa. Otro dato importante es la presencia de agua: por el lugar pasan dos acequias de origen islámico, la d'en Baster (cuyo manantial se halla en territorio de Esporlas) y la de la Vila (Ayn al Amir, en época islámica, que brota en Son Espanyol, muy próxima a la UIB); ambas afloran a unos 90/100 m sobre el nivel del mar, en el punto de contacto entre la Serra de Tramuntana y el Pla de Palma. El agua es un bien preciado en territorios como las Baleares y prueba de ello es que las fuentes siguen abasteciendo la Palma actual. Es cierto que todo el sistema hidráulico de acequias, aljibes, molinos, etc. es medieval, pero

no se puede descartar la hipótesis de que ya los romanos hubieran localizado y utilizado alguno de estos manantiales.

Ligado a la cuestión del agua está el problema del “fugaz” topónimo *Palma alta*. En 1980, cuando nadie conocía la existencia del yacimiento de Son Espases, Miquel Barceló llamó la atención sobre una referencia topográfica que aparece en el *Llibre del Repartiment* de Jaume I y que dice así: *Hec omnia predicta XI molendina computata sunt per ordinem secundum sita sunt per ordinem incipiendo iuxta principium fontis qui dicitur Ayu Alemir descendendo per aquam ipsius usque prope Palmam Altam in termino Sancti Laurentii...* Aunque no he realizado un auténtico estudio topográfico, lo cierto es que si se sigue aguas abajo la acequia de la Vila, se va a parar a Son Espases. No es este el lugar para abordar las cuestiones que esto plantea, empezando por el hecho de que es la única vez que tal topónimo aparece en la documentación, pero convendría dedicar al tema un estudio minucioso. Se supone que el nombre de *Palma* se perdió durante la dominación islámica y, al parecer, se volvió a perder hasta el decreto de Nueva Planta de 1716. Por otra parte, en latín clásico, el adjetivo *altus, -a, -um* significa que algo/alguien “es” alto (no que “está” en alto) o “profundo” (de ahí la expresión “alta mar”); es en las lenguas romances en las que “ciudad alta” designa efectivamente la parte más elevada, que suele ser la más antigua. ¿Qué pudo motivar este topónimo? ¿Había algunas ruinas visibles de las que no han llegado referencias? ¿Aparecían cerámicas antiguas al trabajar la tierra? ¿Puede tener alguna relación con el hecho de que no había canales medievales en la zona? Ni idea, pero sería interesante saberlo.

Dada la situación del yacimiento, debemos hacernos una pregunta: ¿dónde desembarcaron las tropas romanas? ¿por el Este o por el Oeste? ¿en la bahía de Palma o en el Port de Pollença? Tanto viniendo de Italia como de Hispania (*Tarraco*), lo lógico sería ir al Port de Pollença. Livio, 28, 37, cuando narra el episodio de Magón, dice que la *Balearis Maior* tiene “un” puerto. Jaume I, que salió de Tarragona y Salou, pretendía desembarcar en Pollença, pero un temporal lo obligó a desembarcar en Sta. Ponça, al norte de Palma. Si consideramos la posibilidad del Port de Pollença, percibimos que allí estaba *Bocchor/Bocchoris*, en el actual Pedret de Bóquer (a unos 8 km de *Pollentia*) que debió ser un importante poblado talayótico que llegaba hasta el mar y que debió tener algún tipo de instalaciones portuarias, por rudimentarias que

fueran, a juzgar por los materiales allí encontrados (Estarellas, Merino 2005), ciertamente anteriores al desembarco de Cecilio Metelo. Esto podría explicar la condición de ciudad federada de *Bocchor/-is* (única en la Isla) (García Riaza 1999), al menos en una primera época; los *bocchoritani* habrían sido los primeros isleños con los que Roma (entiéndase Cecilio Metelo) habría negociado y es muy interesante –y quizás significativo– que dos de sus representantes en las tábulas de patronato de época augustea (CIB números 21 y 22) se llamaran *Caecilius*.

El lugar del desembarco tiene su importancia a la hora de valorar el sitio de Son Espases; los romanos ¿suben? o ¿bajan? Si desembarcaron por el Este, por Pollença, atravesaron toda la Isla por el llano e instalaron su campamento (sus “reales”) justo en el lugar desde el que dominaban la llanura y la bahía del sur-oeste de la Isla. Testimonios de su marcha (o de su despliegue) por el interior de la Isla podrían ser los cascos romanos de tipo Montefortino (García-Mauriño 1993) hallados en diversos puntos, siempre en yacimientos indígenas del interior (Llubí, Capocorb (Llucmajor), Son Gelabert de Dalt (Sineu), Ses Païses (Artá, en una tumba hallada en 1963). En Son Espases se ha encontrado un botón de la parte superior de un casco, que convendría comparar con los ya conocidos. Hay quien los ha puesto en relación con episodios de la 2ª guerra púnica, pero estos cascos estuvieron en uso hasta el siglo I a. C.

Estoy de acuerdo con los excavadores en considerar las estructuras como parte de un campamento romano, pero tengo muchas dudas sobre su duración. Me resulta difícil creer que se tratara de un campamento estable, puesto que todo apunta a la provisionalidad: de los muros, de poca entidad y solidez y de una media de tan sólo 40 cm de anchura, solo se conserva una hilada; en realidad, hacen pensar en un zócalo de piedra para unas paredes de adobe o de madera (los excavadores hablan de “barracons”). No se ha encontrado ni un solo fragmento de tégula, lo cual hace pensar en una cubierta de cuero o de ramaje, ...; no parece haber protección, no hay muralla, ni *vallum* ni *agger*, la explanada central libre de construcciones está pavimentada con fragmentos de ánforas (mayoritariamente ebusitanas). Además, si realmente se ha excavado todo (cabe la posibilidad de que una parte se perdiera en los movimientos de tierras previos a la construcción del hospital), sería muy pequeño. Si, por ejemplo, y para seguir con los Cecilios Metelos, se compara con *Castra Caecilia* (Cáceres el Viejo), nos

encontramos con que ocupa 24 ha (Alonso Sánchez 1989). El campamento estable de la *legio VII Gemina* (León) tiene unas 20 ha, lo más habitual para una legión. Los excavadores de Son Espases lo comparan con el campamento de Ciadella (Sobrado, A Coruña), que ocupa 2'40 ha y estuvo en uso entre los siglos II y IV, pero que albergaba tan solo una cohorte, unos 500 hombres. Así, que nuevo misterio. ¿Cuántas tropas llevó Metelo a las Baleares? De todos modos, mejor no lanzarse a especular; pudo haber otros campamentos parecidos, que no se han encontrado o que se han perdido. También es posible que el de Son Espases fuera más grande y que el resto haya desaparecido. Pienso que es un campamento, que pudo durar el tiempo de la conquista y poco más. Pero, no fue una ciudad, ni creo que fuera la primera *Palma* y dudo mucho que durara largo tiempo.

1. Los materiales y su cronología

En 2011, Alberto y el equipo excavador publicaron un estudio (López *et alii* 2011) de los materiales cerámicos hallados en las estructuras ortogonales; posteriormente, se han publicado algunos comentarios con una perspectiva más general, pero con los mismos resultados. El elemento mayoritario son las ánforas vinarias del tipo Dressel 1A (de la región del golfo de Nápoles) –no hay Dressel 1C ni 1B– y en menor cantidad las ánforas ebusitanas PE-17 y ánforas de Apulia (Lamb. 2); hay también Mañá C (púnicas), greco-italicas tardías y ebusitanas PE-24. Las ánforas representan el 75% del material de los horizontes A y B y el 97% del C. La vajilla de mesa está compuesta por cubiletes de paredes finas sólo de las formas Mayet I y II, platos de Campaniense A (pero no B), cerámica de cocina itálica, lucernas,... Todo este material forma un conjunto homogéneo datado en el último cuarto del siglo II a. C. Pero, no todo es tan sencillo: admitiendo que la estratigrafía pone en evidencia que se trata de un espacio ocupado durante un corto periodo, los autores establecieron tres horizontes cronológicos: el A, los estratos de nivelación del terreno, es decir la ocupación, el B, los materiales hallados en las construcciones, es decir el uso, y el C, el nivel de abandono. El A y el B se datan en 120-110 a. C. (antes de final del siglo por la ausencia de Dressel 1C), el C hacia el 50 a. C., pues en él (en el área de las estructuras ortogonales) se halló una cierta cantidad (el 2'5% de la cerámica de barniz negro) de fragmentos de cerámica aretina de barniz negro (pero no de barniz rojo, es decir de sigi-

llata), una producción escasa, difícil de datar con precisión (que oscila entre el 70 a. C. y el 40 a. C.). Pero, esto no significa que el establecimiento estuviera ocupado durante setenta años (120 a. C. - 50 a. C.); tengo la impresión de que aquí ha habido, y sigue habiendo, un malentendido generalizado. Los excavadores nunca han afirmado tal cosa, aunque lo han dejado en la ambigüedad; pero en 2015 escribieron (Estarellas, Merino, Torres 2015: 1654) “Al final de su ocupación entre 50/40 a. C., sólo dentro de algunos ámbitos restaban detalles de pequeños talleres que debieron ocupar el lugar cuando ya había perdido su función original”. ¿Podría tratarse de la reutilización parcial de las estructuras un tiempo después? ¿De una frecuentación más o menos esporádica? Sería sumamente importante estudiar con minuciosidad tanto si hay o no una ocupación continuada como los niveles de abandono de las distintas áreas.

Los hallazgos monetarios, que están siendo estudiados por la Dra. Marta Campo, –a quien deseo expresar mi agradecimiento por haberme comentado sus conclusiones provisionales– confirmarían lo que muestra el material cerámico: en su mayor parte se trata de moneda romana del siglo II a. C., incluso en muchos casos datada antes de la fundación del establecimiento; hay también algunas emisiones griegas, algunas de *Ebusus*, algunas ibéricas (finales siglo II a. C.-inicios siglo I a. C.); pero, y esto es importante, hay también algunas monedas de bronce partidas, que corresponderían a la fase del abandono final, a mediados del siglo I a. C.

¿Qué representa el material de Son Espases? ¿Se trata de un testimonio del abastecimiento de un ejército en un territorio insular sin grandes recursos? Según el testimonio de Diodoro, 5, 17, 2, en las Baleares no había vino, aunque más tarde la vid fue introducida por los romanos. Así que había que “importarlo” todo.

Además de la gran cantidad de ánforas, hay algunos hallazgos insólitos.

El primero y, en mi opinión, el más importante (por la escasez de estos objetos) es una plomada, perteneciente a una *groma*, hallada en el depósito 88. ¿Quién, sino el ejército, iba a tener en esta época no sólo una *groma* sino también individuos que supieran utilizarla? Eran los *finitores* (o *mensores*), los agrimensores militares, que trazaban los campamentos y también los parcelarios para los repartos de tierras. Pudiera ser que un estudio minucioso de esta pieza y la búsqueda de paralelos proporcionara información interesante. Habría que preguntarse qué podría significar la amortiza-

ción de un objeto así; una plomada no se tira ni a una fosa ritual ni a un vertedero, de ahí su rareza. ¿Podría significar el final del trabajo? ¿O un proyecto fallido? Cuestión abierta. Se constata (Amengual *et alii* 2003: 23-24) la existencia de testimonios de la ordenación del territorio en las comarcas del Pla y del Raiguer; sería muy interesante comparar con precisión la orientación de estos trazados y la de los edificios y los surcos de Son Espases. Quizás no hay ninguna relación o quizás la plomada podría ser una pista para el estudio del territorio. También cabría preguntarse si la “plomada amortizada” pudiera ser una de las claves para explicar el “vacío” arqueológico posterior a la conquista, dada la época convulsa de la política romana (Pena 2012: 149-150) en que esta se produjo en pleno debate sobre la política colonial (Caio Sempronio Graco murió asesinado el 121 a. C., el mismo año en que el Baleárico celebró su triunfo).

En segundo lugar, un anillo de oro con un chatón de ónice en el que está grabada una figura masculina desnuda con lanza y escudo redondo, que posiblemente representa a Marte/Ares. Fue hallado en un depósito “ritual” considerado como el depósito fundacional, ya que estaba situado en el centro de la explanada. Hay además tres espuelas, un botón de casco,... un *stilus*, algunas fíbulas,... y una pieza insólita sobre la que hablaron en el Homenaje a Alberto Josep Merino y Francisca Torres: un gran objeto cerámico, hueco, de pasta clara, amarillenta, con dos asas dobles (de las que sólo se conserva una), con una decoración de ovas y de cabecitas de felinos aplicadas; a partir de ellas podría pensarse que salió de algún taller de cerámica de paredes finas, aunque los ejemplos que conozco son de cronología posterior. El objeto, sin duda votivo, es insólito y no conozco nada similar ni en Hispania ni en Italia. Habrá que esperar al estudio de los excavadores.

2. Los depósitos

Además de las estructuras ortogonales, se excavaron 169 depósitos considerados “rituales”, que han dado pie a interpretaciones varias, casi siempre votivas. Son fosas de poca profundidad, excavadas en la roca, y de extensión variable (la más extensa, la nº 88, donde se encontró la plomada y algunas de las monedas); estaban llenas de cerámica rota, sobre todo ánforas. Pero, había otro elemento: huesos de animales, sobre todo bueyes (un centenar), de lo que se deducen sacrificios rituales.

Los excavadores lo consideran todo ritual y religioso, ven colocaciones voluntarias e intencionadas donde es dudoso que las hubiera, descartan completamente que se trate de vertederos. La verdad es que no conozco nada parecido y me planteo en primer lugar si estas fosas fueron excavadas voluntariamente o si ya existían y fueron acondicionadas; nunca lo sabremos. Lo cierto es que me es difícil creer en tantos rituales y no puedo evitar plantearme la posibilidad de que pudieran constituir la amortización sistemática y rápida del campamento, que habría sido desmantelado voluntariamente. No hay matices cronológicos entre los depósitos y eso me parece importante. Ya he comentado que bajo el pavimento de la explanada central se encontró un depósito considerado “fundacional”; también en *Valentia* (calle Roc Chabás) se ha excavado una gran fosa de este tipo (Ribera 1995), de 3 m x 2 m, con campaniense A, ánforas Dressel 1A, ánforas de Tripolitania, cerámica de paredes finas Mayet I y II, en total unas 44 piezas mínimamente distinguibles. Es posible admitir la existencia de estos depósitos supuestamente “rituales”, pero 169 en una misma área es bastante más difícil de explicar.

Aquí se plantea otro problema: se insiste en la ausencia de restos orgánicos, sedimentos, cenizas,...; pero, el depósito 199 estaba lleno de huesos de buey, se calcula que más de un centenar de animales, que “debieron ser utilizados en estos sacrificios rituales”; y, pienso yo, después de sacrificarlos (admitiendo que sacrificio hubiera), debieron servir como alimentación; aunque fueran animales de poca envergadura, representan el abastecimiento para las tropas durante... imagino que podría hacerse un cálculo.

Además de los depósitos rituales, se excavaron dos surcos paralelos (a unos 3 m uno de otro) (orientados norte-sur) completamente llenos de cerámica; con unos 40 cm de profundidad máxima y 111 m uno y 70 m otro de longitud; su función sería la de constituir límites que separaban el área construida de la exterior propiamente dicha. Son muy poco profundos para considerarlos como una defensa, pero habría que estudiarlo; también en *Castra Caecilia* existen dos fosos defensivos en forma de V y separados por unos 3'5 m entre ellos. Estos surcos me han traído a la memoria un foso (Nin 2014), hallado en 1991, que constituye el más antiguo vestigio conocido de la ciudad de Aix-en-Provence, *Aquae Sextiae*, fundada en el año 122 a. C. por C. *Sextius Calvinus* tras vencer a los *Salluuii*; tiene 1/1'5 m de ancho, 1'20 de profundidad y más de 120 m de longitud, ya que no se

alcanzaron sus límites. Aunque el de Aix sea más grande, los paralelismos son notables: el 90% del material estaba constituido por ánforas (miles de fragmentos, unas 260 piezas), la mayoría Dressel 1A, algunas Lamb. 2 de Brindis; había también molinos rotativos de basalto, vajilla fina (campaniense A y B) y poca fauna, entre ella, un oso. Como se pueden imaginar, ha habido todo tipo de hipótesis sobre este foso, puesto que en Aix no se conoce ningún dispositivo militar; la hipótesis de un gran banquete "ritual" parece actualmente abandonada, también la de una obra de drenaje; queda la idea de un parcelario, lo cual es muy interesante para su comparación con Son Espases. No tengo ninguna solución, pero aporto el dato porque las coincidencias, incluida la temporal, son bastante llamativas. Los surcos, o fosos, pudieron ser utilizados como vertederos en el momento de amortizar y desmantelar el campamento.

Como hemos hablado de "Palma alta" y "Palma baja", he estudiado también los resultados de una excavación realizada en Can Muntanyans, junto al ábside de la catedral de Palma, en 1998, donde se encontraron tres niveles: uno tardorrepublicano, otro tiberiano y otro flavio. En el primero, el que nos interesa, los datos son los siguientes: campaniense A 23% de la vajilla de mesa, con formas de producción continuada durante un siglo o más, como la forma Lamb. 5, en conjunto "facies tardía campaniense A"; paredes finas: 60% vajilla de mesa, de ellas 40% itálica, sólo formas Mayet I y II. Ánforas: 35% itálicas, Dr. 1A. "A pesar de que la cerámica de barniz negro, teórico fósil director de este horizonte, no termina de darnos la precisión necesaria para fecharlo" (López Mullor, Estarellas, Merino 2008: 136), el horizonte se fecha en la mitad del siglo I a. C. Resulta evidente que todo son formas de producción muy larga y que todo se data por la fase final, pero también que todo podría ser más antiguo.

En 1999 (Riera, Orfila 2005) se realizó también una campaña de excavación dentro de la catedral, en una de las naves laterales, pero los trabajos se dieron por finalizados antes de alcanzar los niveles profundos y sin poder saber si había evidencias anteriores al año 50 a. C.

Quizás mis reflexiones e hipótesis sean desacertadas, pero confío en que contribuyan a concienciar de que Son Espases es un yacimiento muy importante, excepcional por lo poco frecuente; se conocen numerosos poblados talayóticos, pero escasos campamentos romanos y todavía menos republicanos.

Se trataría de impulsar una gran monografía, con una buena planimetría, con estudios de las clases cerámicas y de las piezas singulares; quizás serviría también para hacer un replanteamiento de la fase inicial de la presencia romana en Mallorca en el marco de la política de Roma a finales del siglo II a. C. Animo a los arqueólogos, en especial a los baleáricos, a intentar llevarla a cabo.

Bibliografía

Adam, J.-P. 1982: *Groma et chorobate. Exercices de topographie antique*, *MEFRA* 94/2, Roma, 1003-1029.

Alonso Sánchez, A. 1989: *Fortificaciones romanas en Extremadura: la defensa del territorio*, Cáceres.

Amengual, J., Cardell, J., Moranta, Ll. 2003: La conquista romana y la planificación del territorio a Mallorca, *Mayurqa* 29, Palma, 11-26.

Barceló, M. 1980: Nou nòtules sobre toponímia de Mayürqa i de Mallorca, *Els Marges* 18-19, Barcelona, 39-45.

Cardell, J., Cau, M. A., Orfila, M. 1990: La continuidad de ocupación en época romana de los asentamientos prerromanos de Mallorca, *L'Africa Romana* 7, Sassari, 703-725.

Estarellas, M. M., Merino, J. 2005: Treballs arqueològics preliminars al Pedret de Bóquer (Pollença), *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears*, Palma, 377-393.

Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2012: Noves dades sobre els inicis de la romanització de Mallorca. Els treballs arqueològics a Son Espases Vell de Palma, *Les Balears romanes. Nous estudis*, Palma, 31-60.

Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, J. 2013: El jaciment romà de Son Espases: l'organització de les estructures", *V Jornades d'arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 149-154.

Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2014: *Roma conquesta Mallorca. Les excavacions a Son Espases*, Palma.

Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2015: El yacimiento arqueológico de Son Espases Vell de Palma (Illes Balears) y los inicios de la romanización de Mallorca, *L'Africa Romana* 20/2, Roma, 1651-1659.

- García Mauriño, J. 1993: Los cascos de tipo Montefortino en la Península Ibérica, *Complutum* 4, Madrid, 95-146.
- García Riaza, E. 1999: La *ciuitas Bocchoritana*: una cuestión abierta, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 9, Lleida, 75-85.
- García Riaza, E. 2003: Las ciudades romanas de Mallorca y su diversidad estatutaria, *Mayurqa* 29, Palma, 73-83.
- López Mullor, A., Estarellas, M. M., Merino, J. 2008: Tres conjuntos cerámicos del final de la República y del Alto Imperio hallados en Can Muntanyans, Palma (Mallorca), *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marseille, 129-152.
- López Mullor, A., Martín, A., Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2011: La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque), Ile et Ier siècles avant J.-C., *SFECAG, Actes du Congrès d'Arles*, Marseille, 449-466.
- López Mullor, A., Martín, A., Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2013: La cerámica dels horitzons fundacionals del lloc itàlic de Son Espases, Palma (Mallorca), *V Jornades d'arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 155-166.
- Mocci, F., Nin, N. 2006: *Carte Archéologique de la Gaule* 13/4, Paris, 189-192.
- Morillo, A. 2003: Los establecimientos militares temporales: conquista y defensa del territorio en la Hispania republicana, *Defensa y territorio en Hispania, de los Escipiones a Augusto*, Universidad de León-Casa de Velázquez, 41-80.
- Nin, N. 2014: Aux origines de la ville, un fossé à amphores. Anciennes fonderies Coq-Esplanade de l'Arche, *Aix en Archéologie, 25 ans de découvertes*, Bruxelles, 142-144.
- Pena, M. J. 2012: De *Caeciliis Metellis*. Sobre los orígenes de la *gens* y sus relaciones con el Adriático (la *via Caecilia*) y con las Islas Baleares, *RSA* 42, Bologna, 139-170.
- Ramón, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Eivissa.
- Ribera i Lacomba, A. 1995: Una peculiar fosa de fundación en *Valentia*, *Saguntum* 29, Valencia, 187-195.
- Ribera i Lacomba, A. 2017: Contextos cerámicos de *Valentia* (Hispania) entre su fundación (138 A. C.) y su destrucción (75 A. C.), *SFECAG, Actes du Congrès de Narbonne*, Marseille, 517-542.
- Riera Rullan, M., Orfila Pons, M. 2005: Els nivells d'època antiga de l'excavació arqueològica de 1999 a la Catedral de Mallorca, *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, Palma, 313-321.
- Rosselló Bordoy, G. 2007: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del repartiment*, Palma, 3 vols.
- Veny, C. 1965: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Roma. (CIB).

LES PRIMERES CERÀMIQUES DE PARETS FINES EN POMPEIA I VALENTIA

Albert Ribera i Lacomba*

La recent delimitació i investigació a Pompeia d'uns quants contextos ceràmics de la primera meitat del segle II aC ens ha permès determinar l'aparició de les primeres formes de parets fines en aquest període, la Mayet II/Marabini III i una que sembla exclusiva de Pompeia. Aquests primers gots ceràmics per a beure no pareix que arribaren a Iberia, tot i la presència d'abundants importacions de vaixel·la de l'àrea campana a tot el litoral.

Als nivells de fundació de *Valentia*, cap el 138 aC, es troben ja alguns gobelets de parets fines, de les formes Mayet I i II gairebé exclusivament, que són les més antigues que es coneixen a la península Ibèrica. En aquest cas, la Mayet II també es troba als contextos pompeians anteriors.

Es farà un estudi comparatiu de la situació inicial de les ceràmiques de parets fines als dos jaciments a partir d'agrupacions de materials ben datats a tot el llarg del segle II aC.

Paraules clau: Itàlia, Hispania, ceràmica de parets fines, segle II aC.

By a few new ceramic contexts of the first half of the 2nd century BC we have determined the first forms of the thin walled pottery. They were the Marabini Mayet II/III and another one that seems exclusive to Pompeii. These early ceramic are long cups for drinking. In this first moment they do not arrive in Iberia, in spite of the presence of abundant imports from Campania along the Iberian coast.

In the foundation levels of *Valentia*, around 138 BC., there are already some vessels of thin walled shapes, the Mayet I and II almost exclusively. They are the oldest known in the Iberian Peninsula. The Mayet II appears too in the Pompeian contexts.

We will compare the initial situation of the thin walled ceramics by the two sites with the different groups of well dated materials throughout the course of the 2nd century BC.

Keywords: Italia, Hispania, Thin Walled Pottery, 2nd century BC.

* Secció d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM). Ajuntament de València

1. Introducció

És ben sabut que les denominades ceràmiques de parets fines van ser un especial objecte d'estudi per part d'Albert López Mullor, que va esdevenir el millor especialista d'aquesta vaixela i al que deguem, entre altres moltes obres, tot un seguit de treballs de referència al respecte (López Mullor 1986, 1989, 2008, 2013), tasca a la que va dedicar al menys 40 anys de la seua vida (López Mullor 1977).

Una part dels materials que presentem a continuació, els de Pompeia concretament, fa uns anys li havíem proposat que els estudiés, atès la seua condició de principal especialista i a que eren una novetat tocant als orígens i els inicis d'aquesta producció a Itàlia. Però malauradament no va poder ser.

La suposició tradicional respecte als orígens d'aquesta producció es que al llarg del primer quart del segle II aC es va iniciar a la Toscana la producció dita de parets fines, terminologia creada per N. Lamboglia als anys trenta del segle XX. Les primeres formes detectades, fins ara, foren gobelets més o menys allargats, que s'exportaren en reduï-

des quantitats a bona part del Mediterrani, sempre acompanyant a la vaixela de vernís negre i, especialment als vins de les àmfores greco-itàliques i Dressel 1. Tingueren una gran acceptació en la façana mediterrània Ibèrica, on foren imitats ben aviat als talleres locals i especialment en Eivissa (López Mullor 2013: 149-158). Els exemplars més antics serien els de la forma Mayet II de Cosa, del segon quart del segle II aC, que derivarien d'uns vasos del període de la Tène (Marabini 1973: 51 i 58).

El origen de les ceràmiques de parets fines és itàlic, suposadament etrusc (Ricci 1985: 245), però tampoc cal descartar la Campania litoral per als seus inicis. Tanmateix, al no formar una producció homogènia i al expandir-se ràpidament la seua fabricació als nous llocs de consum es difícil esbrinar on foren exactament els seus inicis.

És ben sabut que les primeres i pràcticament úniques formes d'aquest període són els cubilets o gobelets, de dimensions variades, tot i que cal distingir entre una sèrie de peces altes, que arriben de 12 a 15 cm, i altra de més baixa, de 5 a 7 cm, produïdes simultàniament.

Fig. 1: Pompeia. Les excavacions de la insula VII 4. 1: Temple de la Fortuna Augusta. 2/4: Via degli Augustali, taberna 28. 3: casa d'Ariadna.

La forma més antiga seria la Mayet II/ Marabini III, que començaria cap a la meitat del segle II aC a Etruria del nord (Marabini 1973: 59, 263. Ricci 1985: 245). La difusió també començaria a partir de la meitat del segle II aC (Passelac 1993: 511).

2. Les parets fines de Pompeia

La fabricació de parets fines a Pompeia està ben atestada al període anterior al 79 dC (Cavassa *et alii* 2015) però a les etapes anteriors no estaria demostrada encara, tot i que seria molt probable, atesa la llarga i intensa tradició terrissera de la ciutat. En tot cas, i de moment, abans de la meitat del segle II aC no es coneixia la presència de ceràmiques de parets fines a Pompeia.

A un primer recull, sense context estratigràfic, de les ceràmiques de parets fines de Pompeia, sols apareixen peces del segle I dC, molt probablement del moment de l'erupció, el que explica l'absència de formes més antigues (Carandini 1977).

Les peces més antigues conegudes serien les de la forma Mayet I/Marabini I de la casa "dei Fiori" (VI 5). A les excavacions del port de Nàpols tampoc s'han trobat abans de les mateixes dates però s'ha establert que es farien a Itàlia Central, no a Etruria (Faga 2008: 643-645; 2010). Posteriors troballes a Pompeia, a la insula VII 4, en una zona privilegiada al costat del fòrum i el macellum (Fig. 1), han ampliat el coneixement dels materials de la primera meitat del segle II aC., moment clau per esbrinar els inicis de la producció de parets fines.

2.1. Un context del temple de la Fortuna Augusta 2012

A les excavacions dirigides per W. Van Andringa, de la universitat de Lille, en 2012, just a l'angle nord-oest de la insula, a la part meridional del temple de la Fortuna Augusta, es va trobar una latrina. Al seu fons aparegué un menut però homogeni conjunt de ceràmiques ben conservades (UE 7235). En un principi es va suposar que es tractaria de peces que marcarien el final de l'ús de l'estructura. Reflexions posteriors ens indicarien precisament el contrari, que aquestes ceràmiques marcarien l'inici del us. El seu bon estat de conservació, la seua homogeneïtat cronològica i el que es trobaren al fons serien més pròpies d'una mena d'ofrena ritual d'inici (Ribera 2010).

Es composava (Fig. 2) de vaixel·la de taula de la fàcies antiga de la producció napo-

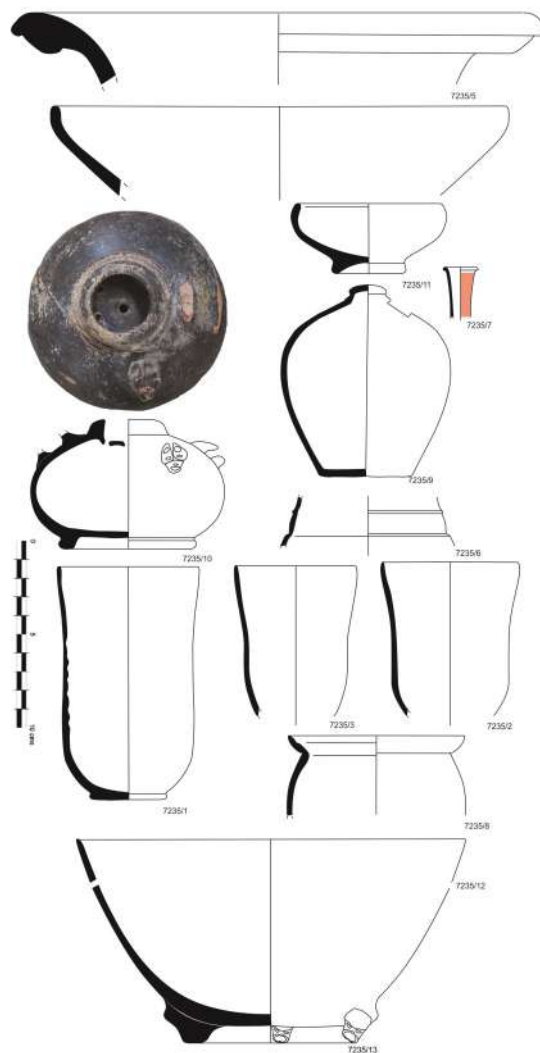

Fig. 2: Pompeia. Context de la latrina de les excavacions del Temple de la Fortuna Augusta.

litana-ischiàna (campaniana A), amb dues peces, una tan rellevant com un *guttus* de cap de lleó i pic vessador, que es trobà gairebé intacte, sols li faltava l'ansa. Seria semblant al del relicte del Grand Congloué, dels inicis del segle II aC (Sanmartí, Principal 1998).

La resta del vernís negre eren quatre exemplars de la fase antiga inicial de Cales, amb altra peça destacada, un bol de la forma F2132 (Morel 1981) amb la base sustentada en tres mascarees teatrals, element decoratiu característic d'aquesta forma, algo expandida en el litoral de la Península Ibèrica en contextos del primer quart del segle II aC, com la necròpolis de la Albufereta d'Alacant (Marín, Ribera 2001).

Tot i la cronologia del conjunt, que, a partir del vernís negre, cal situar als principis del segle II aC, també es trobaren algunes peces de parets fines: un gobelet de la forma May. II/Marabini III i quatre exemplars d'una

forma fins ara desconeguda per a nosaltres, que proposaríem denominar Pompeia 1. És un gobelet alt de vora i parets rectes, bastant verticals, i amb un menut peu d'anell. Aquesta forma antiga de parets fines, la primera coneguda d'aquesta producció, constitueix el grup predominant en aquest conjunt.

La part superior d'un ungüentari fusiforme i un fragment de coll de una gerreta gris emporitana del nord-est del litoral ibèric, completa la ceràmica fina del context. Una vora d'un àmfora púnica del àrea tunicina del tipus 7.4.2.1., també d'inicis del segle II aC (Ramón 1995: 538-539), refermaria la cronologia de les primeres dècades del segle II aC per al conjunt.

Evidentment, la datació d'aquest grup de material permet plantejar noves propostes i alguns dubtes tocant al moment i el lloc d'origen de la ceràmica de parets fines, com aixina farem.

2.2. Via degli Augustali (VII, 4, 28)

A prop del fòrum, i al davant del *maceillum*, a una taberna excavada dintre del projecte "Via degli Augustali" desenvolupat per la Secció d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) de l'Ajuntament de València, l'Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals (IVCR) de la Generalitat Valenciana i pel Centre Jean Berard (CJB) de Nàpols, es va trobar una gran fossa (UE 8035) que, entre altres característiques interessants, era l'indici de la represa de l'activitat antròpica de la zona des del període arcaic (Bustamante *et alii* 2017: 87). Aquesta fossa singular, tallava nivells arcaics i estava per sota de les estructures de les primeres perfumeries, que foren amortitzades a les darreries del segle II aC. (Principal, Ribera, en premsa).

La fossa era de forma oblonga. Es va excavar una part de 85 cm. nord-sud i 50 cm. est-oest, amb una profunditat considerable, 2'30 m. La resta estava fora de la zona excavada. Estava reblida per terra (UE. 8034) de textura sorrenca i negrenca, molt solta, amb una gran quantitat de material ceràmic i orgànic.

Des d'un principi, ja no donava la sensació que fos un abocador domèstic, per la constant repetició dels tipus ceràmics de cuina i taula itàlics (cassoles, tapadores i, especialment, la particular abundància del tipus *sartago*) i vernís negre (plats i escudelles), que indicarien un us específic de la ceràmica. A més a més, la reiteració dels peculiars i nombrosos restes faunístics, amb una ingent quantitat de banyes d'ovicapríds, senyalarien que es tractaria d'una ofrena votiva o de les restes d'un banquet ritual. El rebliment de la fossa hauria estat l'acte terminal de algun tipus de ritual comunitari en el que haurien participat una certa quantitat de persones i les restes trobades són el resultat final d'una celebració associada a alguna mena de banquet públic, col·lectiu i ritual. Cal tenir compte que fins el moment que ens marcaria aquest conjunt, tota la insula estaria lliure de construccions precisament fins l'època de formació del dipòsit. És a dir, que coincidiria plenament amb l'inici de la primera fase constructiva a la propera casa d'Ariadna i amb la construcció de les primeres instal·lacions per a perfums, localitzades també a aquesta i a les adjacents *tabernae*. Caldria pensar, doncs, en una mena de ritus d'inici previ a la urbanització de la zona (Bustamante *et alii* 2017: 112), tal com es feia a les fundacions de ciutats i per propiciar la construcció de nous edificis (Ribera 2010).

Mitjançant les evidències, sembla inqüestionable que aquest dipòsit de Via "degli

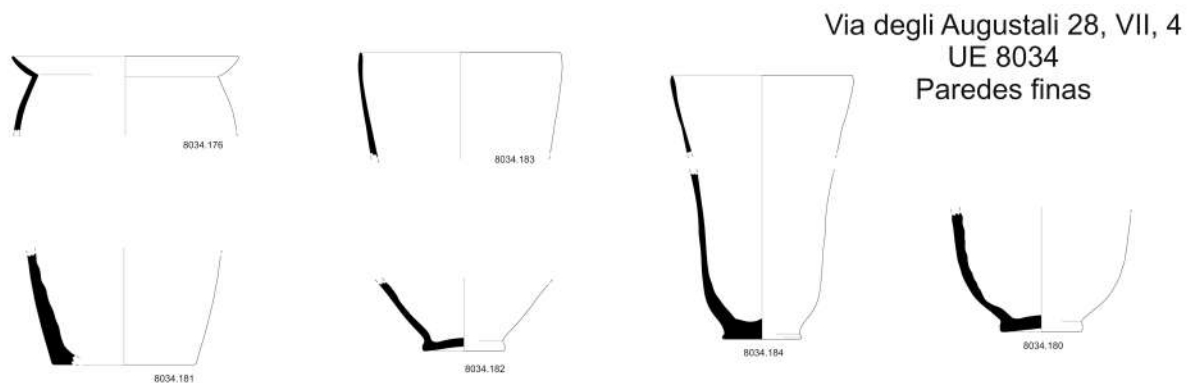

Fig. 3: Pompeia. Taberna VII, 4, 28. Formes de parets fines.

Augustali” (U.E. 8034) seria un conjunt tancat, unitari i creat en una seqüència deposicional casi simultània. És a dir, que el material arqueològic procedent del rebliment de la fossa hauria estat soterrat de manera conjunta i al mateix temps, després d’haver estat utilitzat a una mateixa acció.

En total, es recuperaran 4781 fragments ceràmics que representen un número mínim d’individus de 1072, distribuïts en diferents classes de terrissa: vaixel·la fina de taula, comuna i de cuina, ceràmica votiva i àmfors. Cal tenir en compte que sols es va excavar una part, menys de la meitat, perquè la resta estava fora de la zona excavada.

Del nombrós vernís negre s’han identificat dos tipus principals, Cales antic i Campaniana A napolitana mitjana, a més d’una producció molt minoritària definida com “Grup 2 de València”.

Les peces de parets fines, tipològicament, són les mateixes que al anterior context, és a dir, tornem a trobar les primeres formes d’aquesta producció ceràmica. Ara, a la inversa, la més representada és el gobelet Marabini III/Mayet II (Fig. 3 8034/176). L’altra forma que apareix és la denominada Pompei 1, que era la més nombrosa al context del Temple de la Fortuna (Fig. 3 8034/183 y 184). Tots els fragments de parets fines presenten pastes amb desgreixants volcànics, molt similars a les de la ceràmica comuna local, el que probablement indicaria una producció del entorn vesuvià.

La més que abundant fàcies ceràmica permet proposar sense dubtes una data centrada a la meitat del segle II aC (165-145 aC) per a la formació del rebliment, tal com indica no sols la ceràmica de vernís negre de Cales antiga, que és la majoritària, acompanyada de Campaniana A; àmfors africanes Mañá C2/7.4.2.1., absència d’àmfora itàlica Dr. 1 i, especialment, cal destacar un segell d’àmfora ròdia d’un epònim datat entre 170-168 aC (Bustamante *et alii* 2017: 108-109).

Tornem, doncs, a trobar per a les parets fines unes dates anteriors a les que es suposaven per als inicis d’aquesta varietat ceràmica i, a més, a un altra àrea geogràfica, la Campania.

3. Les parets fines del nivell de fundació de València

La nova ciutat, creada *ex novo* el 138 aC, seria una colònia llatina, en un entorn plenament ibèric. Les nombroses excavacions arqueològiques dels darrers 35 anys han donat gran quantitat de ceràmiques de contextos

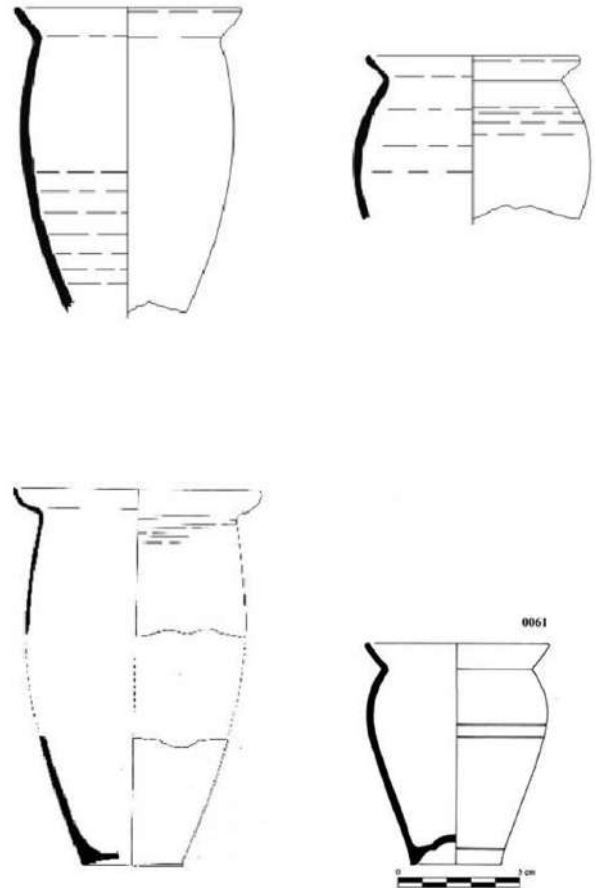

Fig. 4: València. Parets fines del nivell de fundació.

molt ben delimitats i datats, mitjançant els quals s’han resolt alguns dels problemes essencials, com verificar la validesa de la data històrica de la fundació (Ribera 2014), el 138 aC, i demostrar l’origen itàlic dels seus primers habitants (Ribera 1998: 77-98; Ribera 2009; Pena 2002).

Aquesta condició romana-itàlica explica l’abundància de les importacions de ceràmiques d’origen itàlic, més nombroses que les ibèriques. El abundant registre arqueològic, combinat amb les dates històriques, fan de València un lloc privilegiat per l’estudi de la cultura material de l’època republicana.

Els nivells inicials són molt variats. Des de fosses rituals i de deixalles a fons de cambanya i abocadors (Ribera 2013). En ells es troben des d’un principi els gobelets Mayet I y II, tot i que la seua presència es escassa. Són vasos molt austers, de perfil fusiforme u ovoide i llavis ganxuts amb escassa variació. No estan engobats, són llisos i la única decoració constatada es redueix a una rodeta continua que forma traços paral·lels lleugerament inclinats, sobre tot en la forma II (Fig. 4).

La situació de València tocant a les primeres parets fines seria semblant a la

d'altres llocs hispànics, com seria el cas dels campaments del setge de Numància, on també es troben exclusivament les formes Mayet I i II (Principal 2013: 347).

4. Conclusions

Sí les troballes de *Valentia* resultarien normals per als contextos de la meitat avançada del segle II aC, les peces de Pompeia, pel contrari, inviten a la reflexió tocant als inicis d'aquesta producció. Les dades indicarien un moment proper a les primeries del segle II aC per als començaments de les parets fines al entorn vesuvià. A més del nou panorama cronològic, ara també caldria proposar un origen a la Campania i no exclusivament a Etrúria. Si la nova forma Pompeia 1 sembla que no seria exportada, sí que ho va ser l'altra ben atestada a la primera meitat del segle II aC, la Mayet II, que si la trobem per tot arreu del Mediterrani occidental. Una de les primeres probes, sinó la primera, de l'exportació dels gobelets de parets fines és la del relicte d'"Escombreras" 1, enfonsat cap al 150 aC, on, entre una nombrosa càrrega d'àmfores greco-itàliques i vernís negre de Cales i del entorn de Nàpols, és a dir, de la Campania, es recuperaren uns quants gobelets de les formes Mayet I i II (Pinedo, Alonso 2004). En relictes anteriors no hem detectat la presència d'aquesta producció (Ribera 2013).

Als jaciments hispànics es comencen a trobar aquestes ceràmiques a partir de les mateixes dates, cap a la meitat del segle II aC, però no a tots els llocs. Les més antigues atestades serien les Mayet II del nivell datat entre 200-150 aC de l'amfiteatre de Cartagena (Pérez 2000: 133) o les Mayet I i II d'algunes sitges del poblat de Burriac datades entre 150-125 aC (García et alii 2000: 65), que serien més o menys coetànies a les ja esmentades de *Valentia* i Numància.

La seua introducció no seria del tot general ni ràpida perquè es troben absents als nivells anteriors al 120 aC d'alguns altres jaciments costaners com Son Espases (López et alii 2011) o Empúries i els seus voltants (Nolla et alii 2010).

A *Lattara* també es data el seu inici a partir del 150 aC (Passelac 1993: 512-513).

Bibliografia

Bustamante, M., Heras, F. J., Huguet, E., Iborra, M.P., Malignas, A., Principal, J., Ribera, A. 2017: Via degli Augustali VII, 4, 28: una fosa singular de mediados del siglo II a. C. en Pompeya, *Empúries* 57, Barcelona, 85-118.

Carandini, A. 1977: La ceramica a pareti sottili di Pompei e del Museo Nazionale di Napoli, *L'Instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei*, Roma, 25-32.

Cavassa, L., Lacombe, A., Lemaire, B. 2015: Une production de gobelets a parois fines à Pompei en 79 notre ère, *Actes du Congrès de Nyon. Societe Française d'Etude de la céramique Antique en Gaule*, Marsella, 285-292.

Faga, I. 2008: Ceramica a pareti sottili nella Campania romana tra età tardo-repubblicana e prima età imperiale: nuovi dati dal porto di Napoli, *Actes du congrès de L'Escala-Empúries. Societe Française d'Etude de la céramique Antique en Gaule*, Marsella, 643-654.

Faga, I. 2010: Vasi a pareti sottili del porto di Napoli. Tecnologia e archeometria, *Rivista di Archeologia* XXXIV, 159-177.

García Rosselló, J., Pujol, J., Zamora, D. 2000: Las cerámicas de barniz negro de los siglos II-I a.C. en la zona central de la costa layetana: los ejemplos de Burriac, lluro y sus territorios, *La cerámica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Mataró, 59-70.

López Mullor, A. 1977: Cronología de unas tazas de paredes finas en Ampurias, *XIV Congreso Nacional de Arqueología, Vitoria 1975*, Saragossa 943 - 956.

López Mullor, A. 1986: Producción e importación de cerámicas de paredes finas en Cataluña, *Actes du Congrès de Toulouse. Societe Française d'Etude de la céramique Antique en Gaule*, Marsella, 57-72.

López Mullor, A. 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics 2, Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Barcelona.

López Mullor, A. 2008: Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 343-384.

López Mullor, A. 2013: Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el periodo Augusteo-Tiberian, A. Ribera (coord.), *Manual de cerámica romana. Del mundo helenístico al Imperio Romano*, Cursos

- de formación permanente para arqueólogos, Madrid, 149-190.
- López Mullor, A., Martín, A., Estarellas, M. M., Merino, J., Torres, F. 2011: La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque), Ile-Iers. av. J.-C., *Actes du Congrès d'Arles, Societe Française d'Etude de la céramique Antique en Gaule*, Marsella, 440-466.
- Marabini, M. T. 1973: *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa (1948-1954)*, Memoirs of the American Academy at Rome XXXII, Roma.
- Marín, C., Ribera, A. 2001: Las cerámicas de barniz negro de Cales en Hispania (y las Galias), L. Pedroni (ed.), *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Città di Castello, 246-295.
- Mayet, F. 1975: *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, Publications du Centre Pierre Paris 1, Paris.
- Morel, J.-P. 1981: *Céramiques Campanienne. Les Formes*, Ecole Française de Rome, Roma.
- Nolla, J. M., Palahí, L., Vivó, J. 2010: *De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Universitat de Girona, Girona.
- Passelac, M. 1993: Céramique à parois fines, M. Py (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe a. av. n.è-VIIe s. de n.è) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, 511-521.
- Pena, M. J. 2002: Problemas históricos en torno a la fundación de Valentia, J. L. Jiménez y A. Ribera (eds.), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Grandes Temas Arqueológicos 3, Valencia, 267-278.
- Pérez, J. 2000: Cerámicas de barniz negro de los niveles republicanos del anfiteatro (Cartagena), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Mataró, 129-142.
- Pinedo, J., Alonso, D. 2004: El yacimiento submarino de la Isla de Escombreras, *Scombraria. La Historia Oculta bajo el mar. Arqueología Submarina en Escombreras*, Cartagena, 128-151.
- Principal, J. 2013: Cuando Arqueología e historia se dan la mano: Cartago y Numancia, dos buenos referentes, A. Ribera (coord.), *Manual de ceràmica romana del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Museu Arqueològic Regional de la Comunidad de Madrid, Madrid, 333-356.
- Principal, J., Ribera, A. en prensa: 2nd century B.C.E. fine wares from Pompeii: the regio VII, insula 4 evidence, *Daily life in a cosmopolitan world: pottery and culture during the hellenistic period. 2nd Conference IARPotHP (Lyon 2015)*.
- Ramon, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Instrumenta 2, Barcelona.
- Ribera, A. 1998: *La fundació de Valencia. La ciutat a l'època romanarepulicana (Segles II-I a. de C.)*, Estudios Universitarios 71, Valencia.
- Ribera, A. 2009: La fundación de Valentia: un apéndice de Italia y Campania en la Hispania del siglo II a.C., *Oebalus. Studi sulla Campania nell'Antichità* 4, Nápoles, 46-77.
- Ribera, A. 2010: Depósitos rituales de Valentia (Hispania). De la primera fundación republicana (138 a.C.) a la segunda augustea, H. Di Giuseppe, M. Serlorenzi (eds.), *I riti del costruire nelle acque violate*, Roma, 269-294.
- Ribera, A. 2013: Los pecios del litoral ibérico y la fundación (138 a. C.) y la destrucción de Valentia (75 a. C.), G. Olcese (ed.), *Inmensa Aequeora 3. Ricerche archeologiche, archeometriche e informatiche per la ricostruzione dell'economia e dei commerci nel bacino occidentale del Mediterraneo (metà IV sec. a. C.-I sec. d. C.)*, Roma, 455-468.
- Ribera, A. 2014: La fundación de Valentia: historia, arqueología, ritos, basureros y baños, *Atas do Congresso Internacional de Arqueologia Conquista e Romanização do Vale do Tejo, CIRA Arqueologia* 3, Vila Franca de Xira, 61-85.
- Ricci, A. 1985: Ceramica a pareti sottili, *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fina romana nel bacino Mediterraneo (tardo Ellenismo e primo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Roma, 231-357.
- Sanmartí, E., Principal, J. 1998: Cronología y evolución tipológica de la Campaniense A del siglo II aC: la evidencia de los pecios y de

algunos yacimientos históricamente fechados, J. Ramon, J. Sanmartí, D. Asensio, J. Principal (eds.), *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània 4, Barcelona, 193-216.

VELL I NOUS CONTEXTOS AMB CERÀMICA DE PARETS FINES DE L'ÀREA DEL FÒRUM I DE LA ÍNSULA 30 DE LA CIUTAT ROMANA D'EMPÚRIES

Joaquim Tremoleda,* Marta Santos,* Pere Castanyer,* Elisa Hernández*

El Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries havia d'estar present en el merescut homenatge a l'Alberto López Mullor, ja que la presència de l'Alberto a Empúries va ser important, especialment en dos aspectes: com a arqueòleg i membre de l'equip en l'etapa de la direcció d'Eduard Ripoll i com a investigador i revisor del seu fons, que finalment va conduir a la presentació i publicació de la seva tesi. Aquest estudi fou publicat per primera vegada per la Diputació de Barcelona i, posteriorment, per la llibreria Pórtico de Saragossa (López Mullor 1989; 1990).

Una part fonamental de la tesi d'Alberto López Mullor, dedicada a l'estudi de la ceràmica de parets fines a Catalunya, fou la revisió del fons del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, amb el que va tenir una vinculació directa durant molts anys de la seva trajectòria com a arqueòleg. En aquesta comunicació presentem les parets fines que procedeixen de nous contextos cronològics procedents de les darreres excavacions del fòrum romà i de les termes públiques efectuades al jaciment.

Paraules clau: Empúries, fòrum, termes, ceràmica de parets fines, estratigrafia.

A fundamental part of the thesis of Alberto López Mullor, dedicated to the study of thin-walled pottery in Catalonia, was the review of the collection of the Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, with which it had a direct link during many years of his career as an archaeologist. In this paper, we present the roman thin-walled pottery that come from new chronological contexts from the last excavations of the Roman forum and the public terms carried out at the site.

Keywords: Empúries, Forum, therms, thin-walled pottery, stratigraphy.

* Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

1. Introducció

Abans, com en tants camps de la ceramologia, Nino Lamboglia havia obert la carpea de les "parete sottili", com les va anomenar, especialment amb un valuós treball dedicat a les peces del jaciment d'Albintimilium (Lamboglia 1950). A aquest treball van seguir els d'altres autors centrats en jaciments i àrees diverses, com la ciutat italiana de Cosa (Marabini 1973), l'àrea vesubiana (Carandini 1977), la península Ibèrica (Mayet 1975), la badia de Nàpols i Itàlia central (Faga 2008; 2010; 2016), Sardenya (Pinna 1986), Sicília (Denaro 2008) i Eivissa (López Mullor, Estarellas 2002; 2003) o en l'àmbit mediterrani més general (Vegas 1973; Ricci 1985; Passelac 1993). Darrerament A. López Mullor havia publicat diversos treballs de síntesi, més genèrics o cenyits només a l'etapa tardorepublicana (López Mullor 2008; 2013).

2. Seqüència cronològica de diversos contextos

Els projectes d'intervenció arqueològica efectuats al fòrum i a la insula 30 de la ciutat romana d'Empúries han proporcionat diversos contextos (Fig. 1) que formen una seriació força completa a nivell cronològic, que correspon amb la seqüència de l'ocupació del turó emporità fins al segle II dC.

2.1. Necròpolis de Les Corts i sitges del segle II aC

En el període tardorepublicà, segle II i primera meitat del segle I aC, la presència de ceràmica de parets fines a Empúries és només testimonial. Per exemple, a les dues sitges excavades a la banda nord de l'ala est del criptopòrtic (96-F-4300 i 4350) (Fig. 1 i 2), que varem datar a mitjan segle II aC, i que són de capacitat petita i fons pla, i mesuren, en un primer cas 1,20 m de diàmetre i 1,40 m de profunditat i, en l'altre, 1,20 m d'alçada per 2 m d'amplada. Van proporcionar un conjunt de material, a partir dels diversos estrats coetanis que farcien el seu interior, que totalitzava 2.999 fragments, equivalents a 499 individus, dels quals només tres fragments sense forma pertanyien a la producció de parets fines (Aquilué *et alii* 2000: 32-35).

A la necròpolis de Les Corts, ocupada per incineracions tumulars hi ha una molt bona presència de gobelets de parets fines. La presència més nombrosa correspon a les peces del tipus M. 2, 1 i 3, els més antics que es documenten a Empúries, sovint acompanyats

de peces de campaniana A i B, pàteres de comuna itàlica, ceràmica grisa de la costa catalana, d'engalba blanca. També destaca una tassa amb doble nansa amb un llaç simplificat i decoració incisa que podem classificar com del tipus M. 9A, procedent de la tomba 40 (Almagro 1953: 249-399).

2.2. Context Sertorià (80-70 aC). Dues sitges de l'anomenat Camp Laia (ala est del criptopòrtic)

En aquest cas, ens fixarem en l'excavació de dues sitges realitzada els primers anys de la dècada dels anys 70 al sector septentrional de l'ala est del criptopòrtic (Figs. 1 i 2), una mica més al sud de les ciutades anteriorment, just en el sector de les primeres excavacions estratigràfiques efectuades a la ciutat romana per Nino Lamboglia i Martín Almagro (Lamboglia 1955: 195-212). Hi ha diversos treballs que s'han ocupat dels materials procedents d'aquestes sitges, centrats en la ceràmica de vernís negre (Sanmartí 1978), en les àmfores (Nolla 1975) o en les ceràmiques de parets fines d'Empúries (López Mullor 1990). Una d'aquestes sitges era molt gran, mesurava 3,60 m d'alçada per 2,10 m d'amplada i és anomenada també en la documentació i bibliografia emporitanes com a "sitja Gall 1". Posteriorment, arran dels treballs d'excavació arqueològica al fòrum de la ciutat romana l'any 1982, es va efectuar una anàlisi ceramològica dels materials d'aquesta sitja juntament amb els materials d'una altra sitja ("sitja Gall 2") apareguda a les excavacions de 1971-1972 i molt propera a la primera (Aquilué *et alii* 1984, 365-423). Les ceràmiques de parets fines són de producció itàlica, i també de producció local amb pastes reduïdes i oxidades, amb les formes Mayet 1, 2, 3 (Fig. 2, 1-2) i Maribini 50 (López Mullor 1990: 59-61 i 500-502).

2.3. Sitja del fòrum 99-CR-F-2833 (70-60 aC)

La sitja 2845 es localitza en el subsòl de la taberna sud de la filada d'àmbits que tanca per la banda de ponent l'estructura del fòrum de la ciutat romana (Figs. 1 i 2). Es tracta d'una sitja amb un perfil molt irregular, ja que l'extracció de les vetes de roca natural va fer que es buidés cap a la banda nord, mentre que la sud presentava la roca de base molt compacta. En total la sitja mesurava 2,5 m d'amplada per 4,10 m d'alçada.

De l'estrat de farciment 99-CR-F-2833 es van recuperar 601 fragments, que van aportar 121 individus, entre els quals només

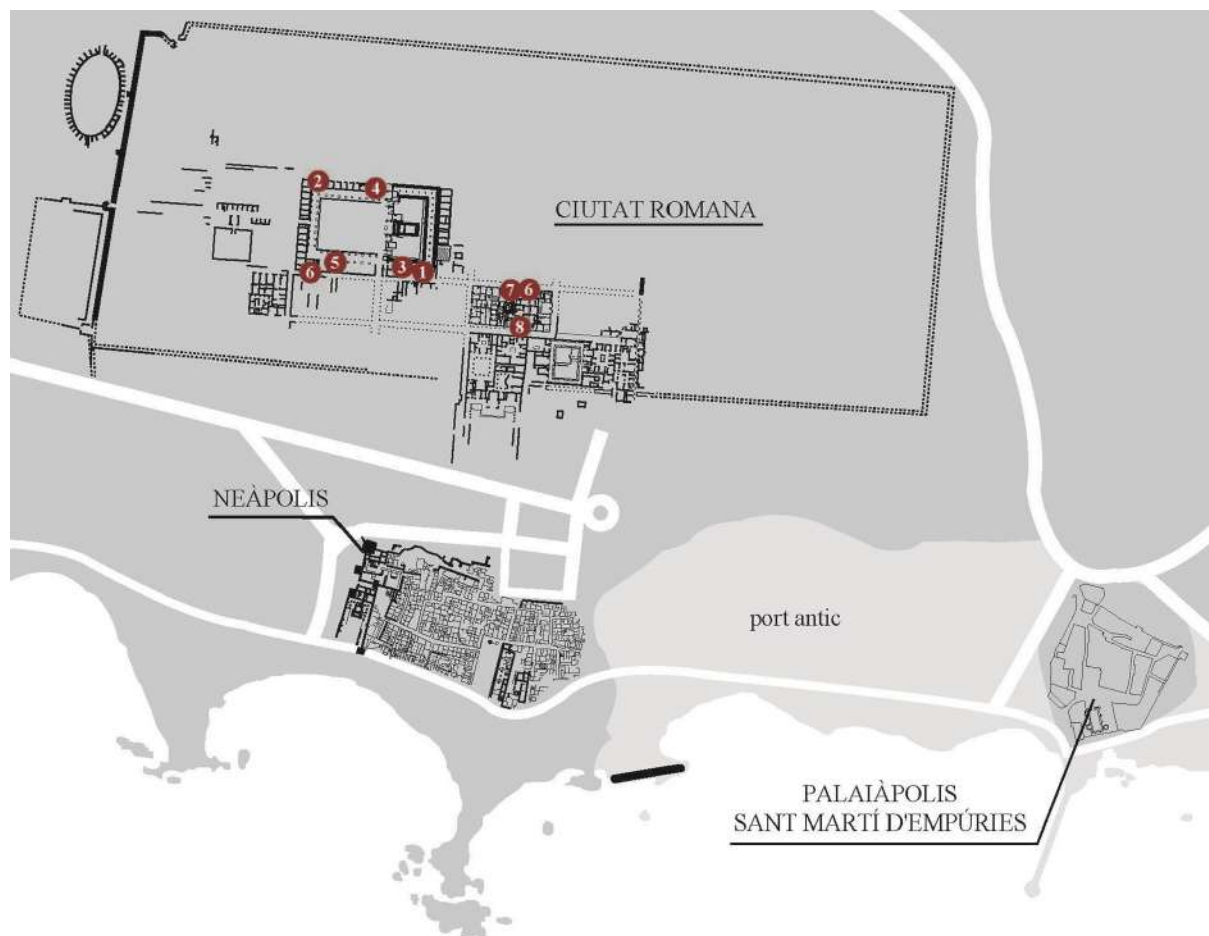

Fig. 1: Plànol general d'Empúries amb indicació dels punts estudiats.

hi tenim una peça de parets fines, un gobelet de la forma Mayet 3, amb una vora i 7 fragments sense forma que defineixen un perfil força complet (Fig. 2, 3). El conjunt està dominat per la presència de la campaniana B, la ceràmica comuna itàlica, produccions ibèriques de la zona, àmfors itàliques del tipus Dr. 1B, àmfors púniques i ebussitanes. Cal destacar la presència d'una peça de TS itàlica de vernís negre i tres vores d'àmfora Dr. 1 imitada a la Tarraconense.

2.4. Context cesarià (50 aC). Sitja del fòrum 96-CR-F-4777

Aquesta sitja es va localitzar també al subsòl de l'ala oriental del criptopòrtic del fòrum (Fig. 1 i 2). Les seves dimensions eren grans, d'1,10 m de diàmetre i 3,50 m de fondària, en forma de sac. Tot i la seva grandària, la homogeneïtat del seu reblliment no feu necessària la diferenciació dels nivells de colmatació, de manera que l'estrat 96-CR-F-4777 és el que reuneix la major part de material recuperat a la sitja. La cronologia proposada per aquest conjunt s'hauria de situar entorn del 50 aC.

En aquest cas, i a diferència dels contextos anteriors, ja trobem una presència significativa de ceràmica de parets fines, ja que amb 174 fragments, representa el 4,57% del total de fragments (i pràcticament el 30% respecte les ceràmiques fines importades) i un 5% del total d'individus (el 26,49% pel que fa a la categoria). Aquesta presència només està superada per la ceràmica comuna itàlica i uns vernissos negres en els que les derivades de la campaniana B doblen els números de la campaniana A i ja tenim ben present l'aparició de la campaniana C i la TS Itàlica de vernís negre.

Del repertori de formes que tenim present en el farciment d'aquesta sitja en destaca la part baixa d'un gran gobelet amb el peu motllurat i decoració d'espines en relleu, que pertany a la forma Mayet 2.1 (Fig. 3,4). Encara tenim un parell més d'exemplars de la forma Mayet 2.3, un amb el perfil gairebé complet, amb una vora petita i arrodonida, un cos ovalat i alt, decorat amb espines, excepte una banda reservada sota la vora (Fig. 3, 5), mentre que l'altre és una vora de diàmetre més gran, amb una motllura a la part baixa i una

filada de decoració d'espines en relleu (Fig. 3, 10). La forma més nombrosa correspon a les diverses variants del tipus Mayet 3, amb unes vores molt destacades, de perfil convex, respecte el cos per un estrangulament i, de vegades, una motllura. De les variants en podem diferenciar els gobelets de parets llises, baixos i de perfil globular, amb bases que tenen el peu marcat en forma de taló i el fons lleugerament alçat (Fig. 3, 6-7), Mayet 3B; també el tipus Mayet 3.1, molt similar, però alt i estilitzat (Fig. 3, 8), així com el Mayet 3.2, amb decoració d'espines a la part del cos (Fig. 3, 11). L'altre repertori correspon a les tasses de doble nansa, entre les quals tenim les Mayet 10, amb la vora curta i exvasada i les nanses que enganxen de la vora a la carena, de secció amb diverses ranures a la cara externa i discos adherits (Fig. 3, 13), encara que també en tenim amb la vora més alta i nanses més allargades (Fig. 3, 9). Totes dues variants presenten restes de decoració d'espines sobre el cos. Finalment, tenim un vora que podem adscriure a la forma Mayet 11, amb la vora motllurada i nanses de secció circular (Fig. 3, 12).

2.5. Context triumviral o preaugustal (40/30 aC). Sitja del fòrum 96-CR-F-2150

La sitja 2150 es va trobar al subsòl de l'àmbit situat a l'extrem nord de la filada de locals que tanquen per ponent l'àrea del fòrum i que obria directament a l'*ambulacrum* (Figs. 1 i 2). Es tracta d'una sitja molt gran, en forma de sac irregular, creada com a resultat de l'extracció de diversos blocs seguint les vetes, amb unes dimensions superiors als 3,5 m de profunditat per 2,5 m d'amplada.

De l'interior de la mateixa sitja procedeix una seqüència continuada de colmatació formada per diversos estrats, perfectament assimilables els uns amb els altres, només diferenciats en diverses UE's per aspectes de composició i textura. Es tracta, per tant, d'una diferenciació metodològica, que fa aconsellable totalitzar l'inventari d'aquests quatre estrats de forma conjunta (94-F-2156 a 2159). El conjunt ceràmic recuperat en aquests estrats supera els 5.500 fragments, que comporten gairebé la diferenciació de 1.000 individus. Com elements ceràmics cal afegir 228 fragments de teula, 75 d'*imbrices*, 6 de *pondera* i un fragment de *dolium*.

La datació que proposem se situaria en el decenni que va entre el 40 i el 30 aC, és a dir, justament en un moment preaugustal, com sembla indicar la total absència de TS Itàlica i també per la presència exclusiva de la forma Tarraconense 1 pel que fa a les àmfo-

res de la costa catalana, mentre que encara no hi ha Pascual 1. D'aquest conjunt en vàrem publicar un primer avanç, però, la part gràfica es va limitar a un quadre de formes (Aquilué *et alii* 2002: 25-29, fig. 10) i un darrer comentari (Aquilué *et alii* 2008: 37-41).

La ceràmica de parets fines constitueix un grup important, tot i que el repertori formal és curt. Representen un percentatge proper al 5,34% sobre el total de fragments, que puja fins al 6,62% si comptem per individus. Les formes presents són repetitives i es limiten als gobelets i Mayet 1, 2, 3, de parets llises, amb dos tipus de vora, curta i lleugerament motllurada (Fig. 3, 14 i 20) i vores més altres, de perfil convex, amb el coll ben marcat (Fig. 3, 15-18 i 20). Els cossos són sempre alts i estilitzats, mentre que les bases tenen marcats els peus en forma de taló i els fons alçats. Aquestes formes estan acompanyats per fragments amb decoracions d'espines, incises, puntillades i de cordons (Fig. 3, 14 i 19). Pel que fa al moment final de la presència d'aquestes primeres formes hi ha coincidència en situar-les a la fi del segle I aC (López Mullor 1990: 188-238).

2.6. Context augustal (10/1 aC). Sitja del fòrum 96-CR-F-1115

La sitja 98-CR-F-1107, farcida per un únic estrat (98-CR-F-1115), es va localitzar en els nivells anteriors al terraplenament i arranament del sector que va portar a la construcció de la basílica del fòrum, situada a la seva banda oriental (fig. 1 i 2). Es tracta d'una sitja molt gran, en forma de sac irregular, creada com a resultat de l'extracció de diversos blocs seguint les vetes, amb unes dimensions superiors als 3,5 m de profunditat per 2,5 m d'amplada. L'interior de la sitja estava farcida per un sediment molt homogeni, que feu impossible de distingir-ne composicions diferents, la qual cosa indica que es va colgar d'un cop. Aquesta acció continuada es troba avalada per l'absoluta homogeneïtat de l'abundant material que contenia, la qual cosa permet afinar una cronologia molt precisa (Aquilué *et alii* 2010: 41-46).

La datació que proposem se situaria en el darrer decenni del segle I aC, és a dir, molt proper al canvi d'era i, per tant, en la part central del Principat d'August, com indica la presència massiva de totes les produccions pròpies d'aquest moment: TS Itàlica, llànties de volutes, àmfores dels tipus Tarraconense 1, Pascual 1 i també les àmfores d'oli de la Bètica, Dressel 20.

El conjunt ceràmic recuperat en aquests estrats supera els 3.000 fragments, que

VELL I NOUS CONTEXTOS AMB CERÀMICA DE PARETS FINES DE L'ÀREA
DEL FÒRUM DE LA ÍNSULA 30 DE LA CIUTAT ROMANA D'EMPÚRIES

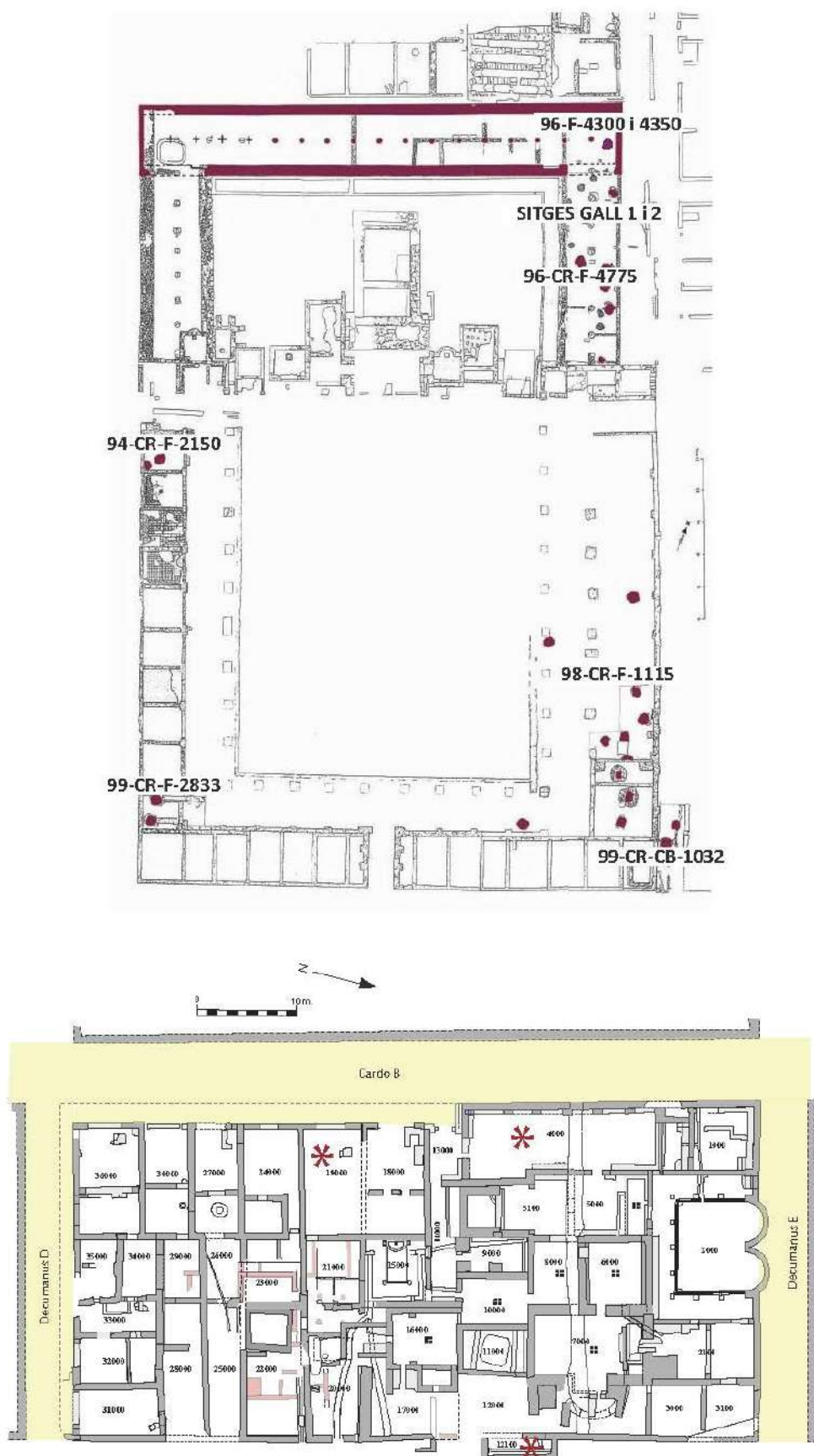

Fig. 2: Planta del fòrum i de la Insula 30, amb indicació de la procedència dels conjunts estudiats.

comporten la diferenciació de 444 individus. A aquest total hi hem de comptar 7 *pondera* i un fragment de *dolium*; el material de construcció hi és absent, només es van recuperar dos fragments d'*imbrex*. D'aquest conjunt, com passava amb l'anterior, en vàrem publicar un primer avanç, amb un quadre de formes (Aquilué *et alii* 2002: 30-34, fig. 11), i un estudi una mica extens a Aquilué *et alii* 2008: 43, fig. 8-10).

El conjunt format per les produccions de parets fines és, sense discussió, el més important pel que fa al grup de ceràmiques fines i d'importació i representa més del 50% dels fragments del grup i pràcticament el 40% en relació al NMI. En aquest horitzó trobem una notable varietat de formes que mantenen, però, una gran homogeneïtat en l'aspecte cronològic. Per altra banda, ja no trobem les formes més antigues, presents en el context anterior i que solen desaparèixer entorn del 20 aC.

Tenim dues formes senceres similars al tipus Mayet 9, sense separació entre la vora i el cos, sinó amb un perfil continu, sota una vora petita i oberta, que crea un cos recte fins a la carena inferior on es realitza la transició, més o menys pronunciada, cap a la part de la base. Les nanses són de forma circular, de secció motllurada a la banda superior i amb uns discos a la part superior. Semblantment, el cos està decorat amb bandes incises fetes amb rodeta (Fig. 4, 1-2). Un altre fragment de tassa, que no ha conservat les nanses, correspon a la forma 10B de Mayet, amb una vora alta i vertical que deixa pas a un cos pronunciadament convex (Fig. 4, 9). També trobem tasses amb nanses dobles del tipus Mayet 11, amb decoració de rodeta incisa que ocupa tot l'espai que es troba per sota de la vora fins a la carena baixa; les nanses són lligades en forma de laç (Fig. 4, 3). Aquesta forma està ben documentada a Empúries (Muralla Rubert, La Coma, sitja sud-oest del fòrum, cisternes 1-3) en els dos últims decennis del segle I aC (López Mullor 1990: 260-265).

Pel que fa als gots o gobelets, hem de fer referència a diverses variants dins la forma Mayet 17. En primer lloc hem de destacar diversos individus dels vasos ACO, de les formes altes, un dels quals en conserva la marca, amb la part superior del cos amb una petita vora bisellada i una franja llisa, separada per un petit fris decoratiu que deixa pas a la part mitja i baixa profusament decorada pel fet de ser fabricats a motllo, fins arribar a la base, plana i el peu marcat (Fig. 4, 10-11). Els frisos decoratius són de motius vegetals, unes branques amb doble fulla i fruit rodó, en un cas i

d'una sola fulla inferior i fruit rodó, en l'altre. Aquests vasos, avui sabem que foren fabricats als tallers lionesos, particularment de La Muette, on han aparegut múltiples vasos i fragments dels motllos (Desbat *et alii* 1996: lám. 41-81). Els altres vasos que s'inscriuen en la mateixa forma 17, de perfil lleugerament troncocònic, amb la vora petita, marcada per una concavitat i un llavi bisellat. La decoració, d'estries fetes a rodeta, ocupa gran part del vas, per sota la vora i per damunt de la base (Fig. 4, 5-8). Un altre dels vasos ben coneguts és de la forma Mayet 8, amb una vora petita i motllurada, un coll llarg i ample, que se separa del cos, globular, amb una motllura en relleu. La part central del cos està decorada amb faixes de rodeta incisa (Fig. 4, 4). Per altra banda, tenim la part baixa d'un vas amb la decoració típica de la forma Mayet 16, que combina una fulla de palma, flanquejada amb zigues-zagues i línies verticals (Fig. 4, 13).

Finalment, la sèrie de vasos llisos reuneix diverses formes, des de la 3B, urneta de cos globular i vora exvasada, amb llavi pla (Fig. 4, 14); un vas de perfil cilíndric amb la paret decorada amb estries (Fig. 4, 12); una altra forma representada és la Mayet 5A, només amb una vora alta i vertical, que, amb un ressalt, comença la part del cos (Fig. 4, 15). Les formes següents són relativament senceres: hi trobem una Mayet 12, gobelet alt i cilíndric, amb una carena baixa, marcada per una incisió i un peu bifid (Fig. 4, 16), amb altres exemplars ben coneguts d'Empúries, apareguts en els mateixos contextos que la forma Mayet 11, en el darrer decenni aC i en altres contextos catalans (López Mullor 1990: 266-270); un vas de la forma Mayet 14A, amb una vora en forma de ganxo i base plana, lleugerament alçada en el fons (Fig. 4, 20); diversos gobelets més, alts i amb la vora engruixida (Fig. 4, 17-19). Com passava en comentar les sigil·lades i els vasos d'ACO, podem contemplar la possibilitat que alguns d'aquest vasos per anar a taula siguin produccions de Lió, especialment els vasos que són llisos (Desbat *et alii* 1997: lám. 32-39).

2.7. Context tardeoaugustal o tiberià (1-14). Sitja 99-CR-CB-1032

La sitja 99-CR-CB-1030 es localitza en el cardo B, carrer que està orientat en sentit nord-sud i, per tant, en el sentit longitudinal de la ciutat romana, concretament al costat mateix de l'angle sud-est de fòrum, ocupat per l'edifici de la cúria (Fig. 1 i 2).

L'estrat 99-CR-CB-1032 és el farciment de la sitja, que estava cobert per un altre

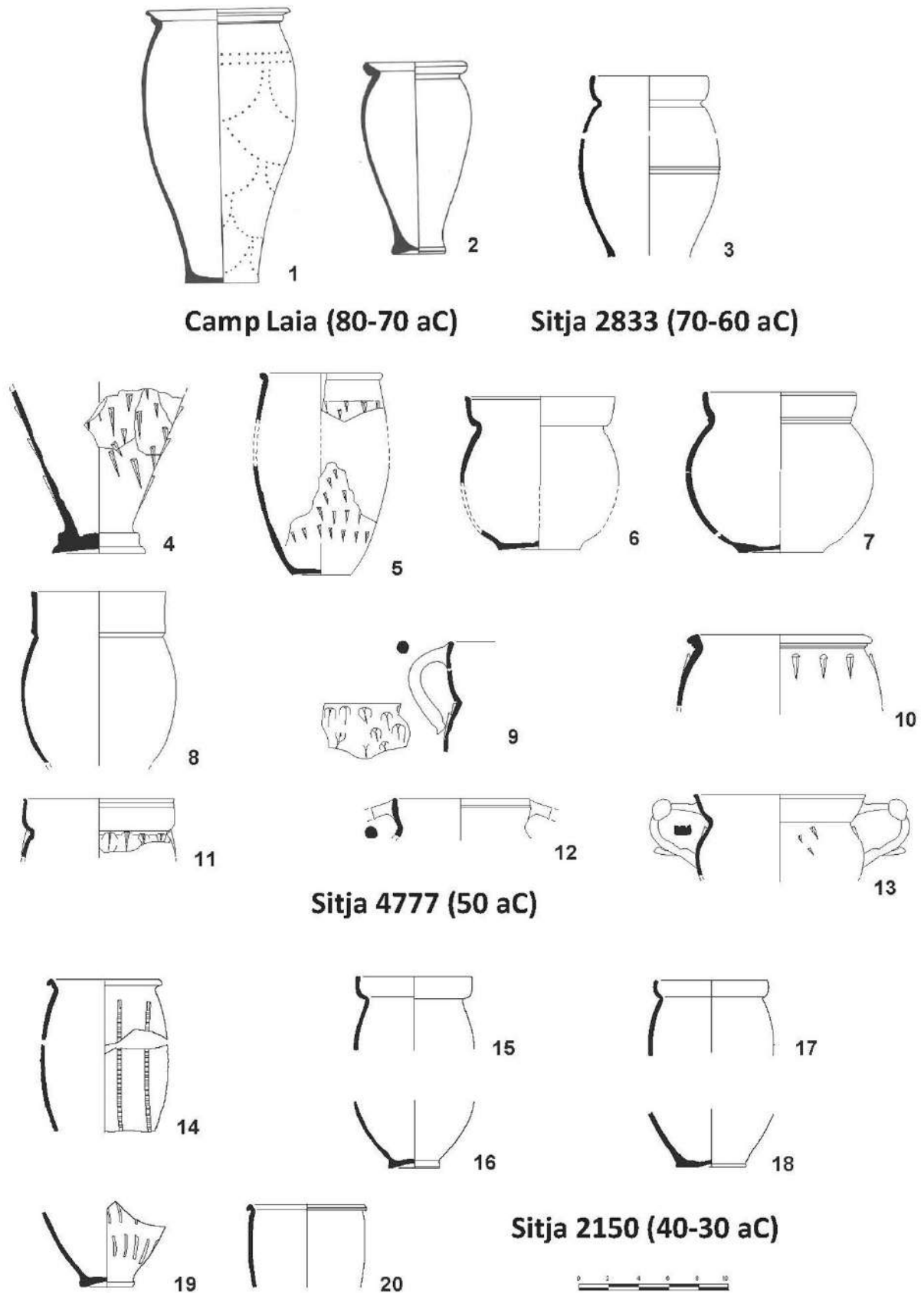

Fig. 3: Dibuixos de les peces de ceràmica de parets fines procedents dels farciments de les sitges d'època tardorepublicana.

estrat (99-CR-CB-1031) que omplia la part de la boca i que, potser per efectes de la pressió, va ser compactat amb materials més moderns que van contaminar la seva composició. Per aquesta raó només considerem com a bo l'estudi del farcit més profund. És una sitja de mides mitjanes, de forma regular i farcida d'un sol cop; com a conseqüència d'aquesta acció el material que contenia era homogeni i sincrònic, permetent una datació precisa. La datació que proposem se situaria en el segon decenni del segle I dC i, per tant, en el darrer moment del Principat d'August o ja en els primers anys de Tiberi (Aquilué *et alii* 2010: 46-51).

El volum de material ceràmic exhumat en aquesta unitat estratigràfica és d'un total de 1875 fragments que comporten un mínim de 275 individus. La ceràmica de parets fines representa un 3,52% del total de fragments, mentre que per individus encara suposa un elevat 6,91%.

D'aquesta producció documentem diverses formes, totes ben encaixades en la cronologia de l'estrat, a inicis del segle I. La forma 40, probablement la que ens acosta al moment més modern, és un got amb la vora exvasada, coll estrangulat i cos de forma globular, sobre el qual hi ha decoració vegetal de fulles i puntets a la barbotina (Fig. 4, 23). Aquest vas comença a produir-se en el segon decenni del segle I i perdurarà fins a l'època flàvia. La resta de formes són totes sense recobriments decoratius ni engalbes i segueixen la tradició del repertori tardorepublicà. Tenim el got o bol Mayet 33, baix i sense vora marcada, de panxa semi-esfèrica i decorat amb una ranura profunda de forma còncava (Fig. 4, 24). En trobem un paral·lel a la tomba Bonjoan 1 d'Empúries (Almagro 1955: 280, fig. 256, 2). També hi trobem el got Mayet 12, de parts altes, vora poc marcada i ranura al cos (Fig. 4, 26); el got Mayet 17, amb motllura sota la vora, la part alta llisa i decoració a la part central del vas (Fig. 4, 25); la part baixa d'una tassa monoansada, forma Mayet 24, amb un feix d'incisions verticals fet amb pinta (Fig. 4, 27). Els contextos on apareix aquesta forma es daten, generalment, molt a inicis del segle I dC (López Mullor 1990: 297-300). Finalment hi ha dues formes de dimensions superiors, que podrien correspondre a produccions locals, un de perfil sinuós i l'altre de perfil hemisfèric de perfil continu, amb un petit ressalt per marcar la vora (Fig. 4, 21-22).

2.8. Nivells relacionats amb la reforma flàvia de les termes (60-70 dC)

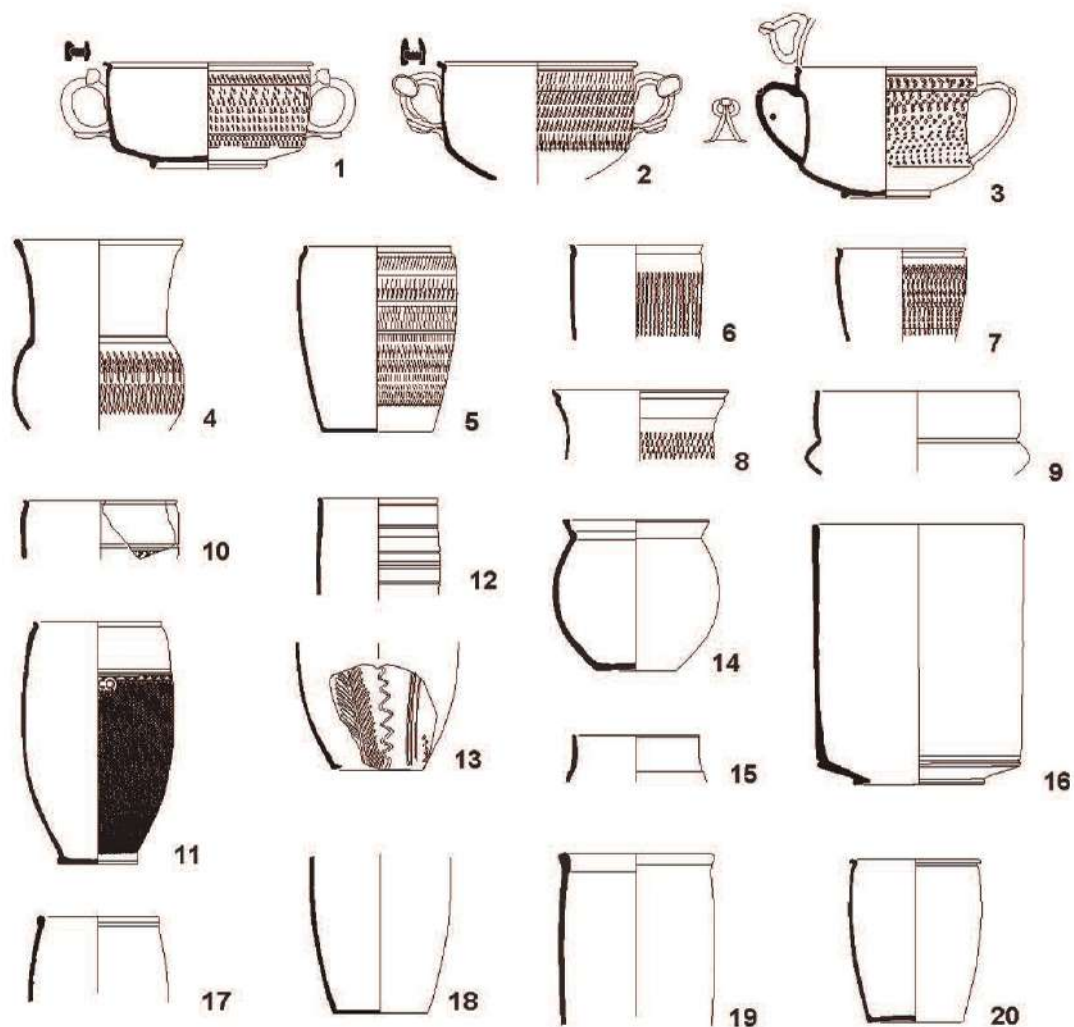
Si ens situem ara a les termes i considerem els nivells relacionats amb la reforma

de l'edifici termal realitzada en la segona meitat del segle I dC, s'han seleccionat els materials procedents de determinats estrats excavats en el sondeig realitzat l'any 2006 per sota del paviment de la *basilica thermarum* (Figs. 1 i 2). Es tracta de la gran sala de recepció, amb funcions de vestidor i de gimnàs cobert, que dominava la part davantera de l'edifici de les termes, immediatament al nord del vestíbul d'entrada des del *cardo* B. Va ser edificada durant la fase constructiva antonina de les termes i, amb diverses reformes posteriors, va restar en ús fins a l'abandonament de l'edifici en el segle III dC. La construcció d'aquesta gran sala va comportar l'escapçament previ de la zona, arrasant les estructures precedents i rebaixant els nivells relacionats amb fases constructives anteriors de les termes. El rebaix deixava encara a la vista restes de les estructures corresponents a la fase constructiva immediatament anterior de l'edifici termal, d'època flàvia. No es conservaven, però, els nivells de circulació, sinó que directament per sota del *rudus* de la pavimentació posterior afloraven només restes de fonaments arrasats i de farcits constructius.

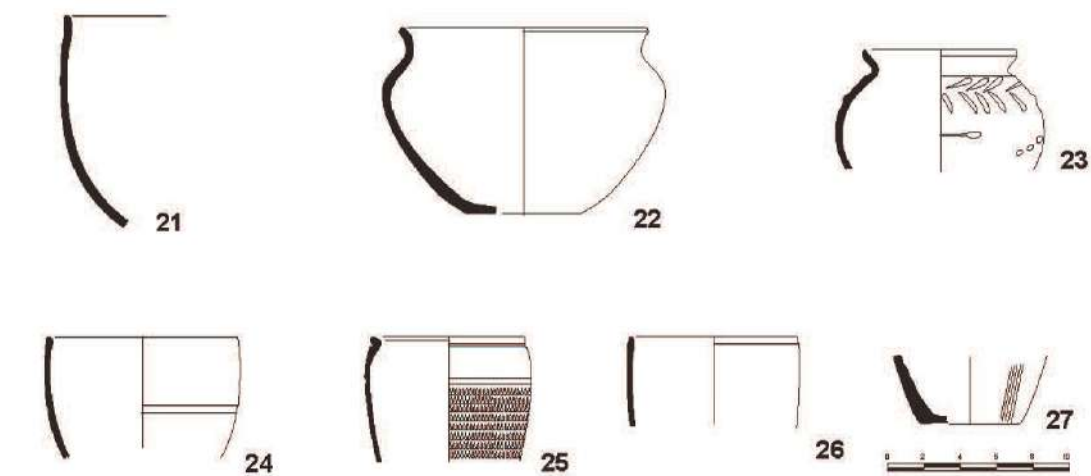
La seqüència de nivells d'aquesta etapa precedent de les termes començava amb les restes dels farcits constructius esmentats (UE 4109, 4111, 4114, 4112). Per sota dels estrats d'anivellació citats, s'excavaren altres nivells heterogenis (UE 4115, 4116, 4117, 4118, 4121, 4123) que cobrien i amortitzaven les estructures d'una fase constructiva anterior del conjunt termal, que hem de situar en la primera meitat del segle I dC (Tremoleda *et alii* 2014: 13-22).

Així, s'han considerat fins a 10 unitats estratigràfiques que podem agrupar en la mateixa fase, que han aportat un total de gairebé 2000 fragments ceràmics, que equivalen a 299 individus. D'aquest gruix de materials, les ceràmiques fines importades totalitzen 571 fragments (29,4% del total), que aporten 151 individus (50,5% del total). La ceràmica de parets fines és la segona de la categoria en quantitat de fragments, gairebé un 25%, mentre que, degut a la seva fragmentarietat, com a individus suposa només el 10% del total de la categoria.

El grup format per les ceràmiques comunes, majoritàriament ceràmica comuna romana, oxidada o grisa i també la ceràmica de cuina de producció local, representa el conjunt més nombrós, que aporta gairebé un 50% del total de fragments i el 43,48% dels individus. Les àmfores, relativament poc nombroses, representen el 21,78% i només el 6,02% del total, respectivament.

Sitja 1115 (10-1 aC)

Sitja 1032 (1-14 dC)

Fig. 4: Dibuixos de les peces de ceràmica de parets fines procedents dels farciments de les sitges d'època augustal.

Les formes que hi trobem representades són els gobelets Mayet 12, 14 i la tassa Mayet 20 (Fig. 5, 1), les tasses 23A, 27, el bol semiesfèric amb decoració sorrenca Mayet 33-35 (Fig. 5, 3), el bol carenat Mayet 34, conegut com clofolla d'ou (Fig. 5, 7-8), finalment els vasos Mayet 37, 42, amb decoració a la barbotina. A més a més, hi ha alguns vasos de parets fines de probable producció local (Fig. 5, 6 i 10). Encara conté elements residuals, com ara les formes tardorepublicanes Mayet 1-3 (Fig. 5, 2 i 5).

2.9. Context flavi (60-70). *Dolium*, 13-CR-I30-19024 i 19026

Durant l'excavació de la *taberna* 19000 de la insula 30 es va localitzar un *dolium in situ* que procedia de la primera instal·lació comercial en aquest sector i que fou reutilitzat fins a un moment de reforma posterior del local. Al seu interior es van diferenciar dos estrats de farciment que podem datar en època flàvia.

El primer, 13-CR-I30-19024, era un estrat més potent, amb 499 fragments recuperats, que aportava 59 individus. En aquest conjunt, la presència de les parets fines, 44 fragments, que representen el 8,82% del total i 20 individus, que percentualment són el 33,9% del total. El segon estrat, 13-CR-I30-19026, era més petit, amb 174 fragments i 22 individus, entre els quals només hi havia 4 individus, equivalents a 2 individus, que representen un escàs 2,3% i un 9%, respectivament. El repertori de la ceràmica de parets fines que hi havia es concreta en diversos vasos de la forma Mayet 33-35, alguns de perfil complet, amb decoració de sorra (Fig. 5, 11-15), la forma Mayet 37, amb decoració de diverses línies de barbotina (Fig. 5, 16), la forma Mayet 34, els gots de clofolla d'ou, també molt ben representats (Fig. 5, 17, 20 i 21). Més enllà d'aquests gots, hi ha la presència de diverses tasses Mayet 42 de producció bètica (Fig. 5, 18-19) i diversos fragments de decoració feta amb rodeta.

2.10. Context d'època antonina (140-160). Inutilització de l'espai de l'antiga latrina de les termes

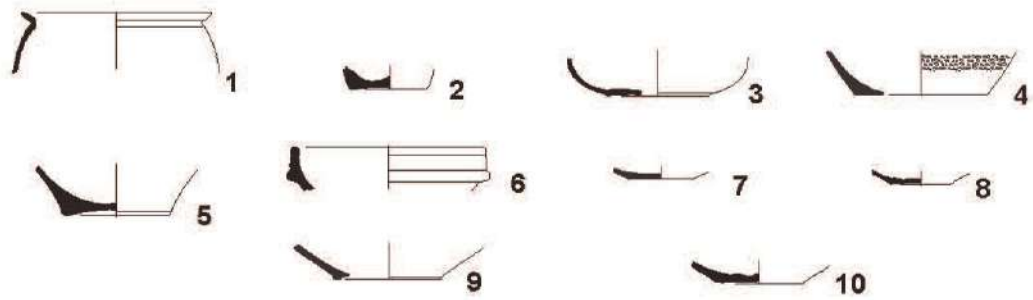
El següent context que hem seleccionat és d'època antonina i correspon a la seqüència estratigràfica que parla de l'abandonament de les primeres latrines de les termes, que identifiquem amb el quadre 12100 (Fig. 1 i 2). L'estratigrafia excavada en aquest sector, dins de l'espai delimitat pels murs de la latrina, consistia sobretot en un potent farcit de

terra amb restes de materials constructius i un context de materials abundant, que omplia i amortitza aquest àmbit (UE12101=12111, 12112, 12113, 12118), englobava també restes de l'enderroc de les estructures (UE 12108 a 12110), Aquest farciment cobria directament el paviment i la claveguera del carrer que s'aprofitava per al sanejament de la latrina. En el fons d'aquesta claveguera es varen distingir alguns nivells de llims (UE 12123) formats durant la darrera etapa de funcionament i posterior abandonament d'aquesta instal·lació (Tremoleda *et alii* 2014: 22-31).

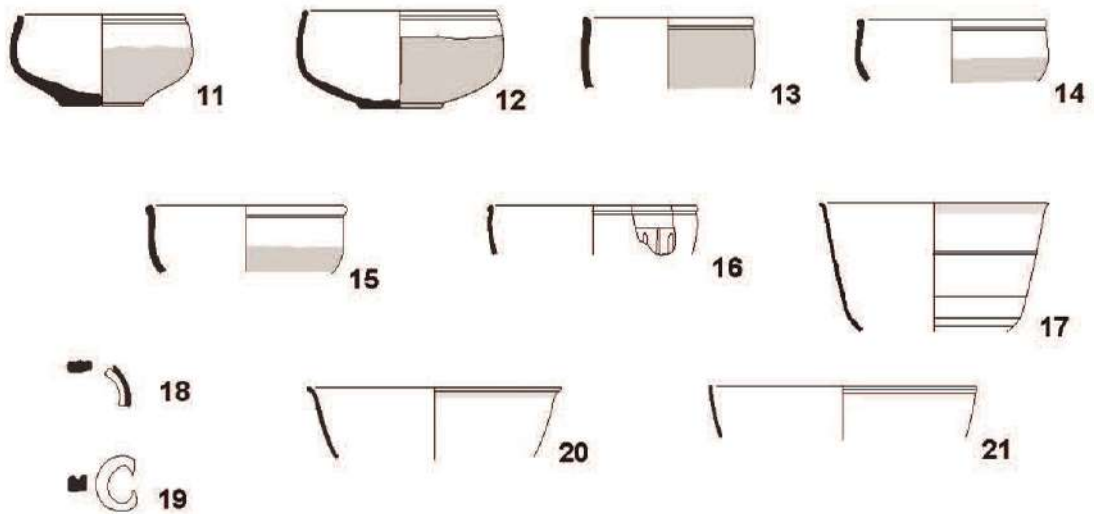
Quantitativament és un conjunt de 2006 fragments, que equivalen a 440 individus, en el qual els estrats que aporten més material són la UE 12101 i la 12112 (Tremoleda *et alii* 2014: 23-31). En aquest conjunt, les ceràmiques de cuina de procedència africana tenen un pes molt important en el grup format per les diverses categories de la ceràmica fina i d'importació, com és normal per l'època de formació d'aquests estrats. Aquestes categories abasten una gran varietat de produccions, que suposen el 37% del total de fragments recuperats, tot i que, pel que fa al NMI, puja fins al 66,59%. La ceràmica de parets fines, en aquest moment, ja té poca incidència en aquest grup i només representa el 5,91% dels fragments i el 3,41% dels individus.

El grup de les ceràmiques comunes, majoritàriament ceràmica comuna romana i ceràmica de cuina, forma el conjunt més nombrós pel que fa als fragments, un 48,50%, gairebé la meitat del total. En canvi, redueix sensiblement el nombre d'individus, que queda en un 28,18% dels individus. Les àmfores tenen poc pes específic sobre els totals; pel que fa als fragments representen el 14,31%, que equivalen al 5,23% del total dels individus.

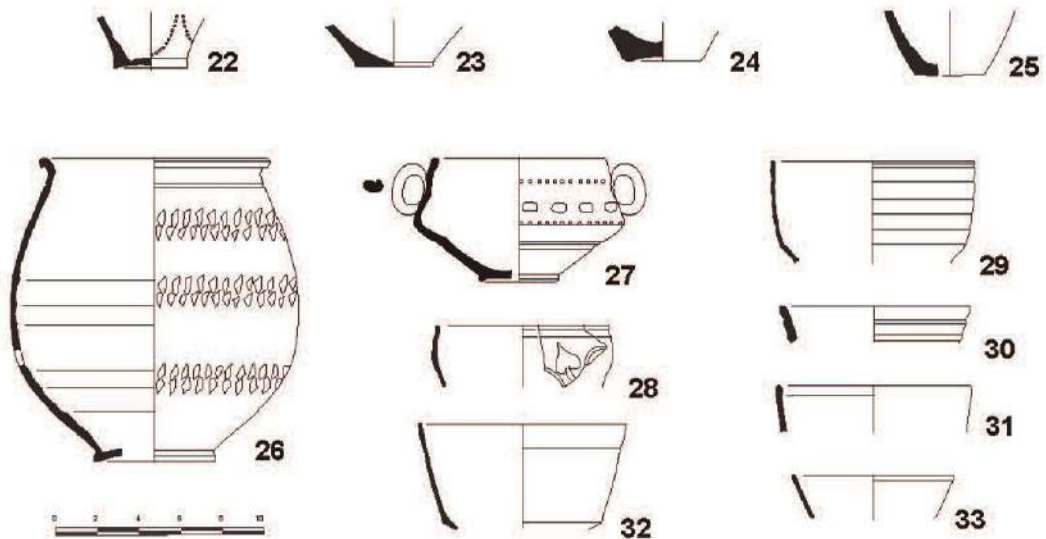
Si ens referim a la ceràmica de parets fines, hem de dir que tenim poca varietat formal. Encara hi ha algun element residual, com una base de Mayet 1 i diversos fragments d'un gobelet decorat a rodeta, sense envernissar (Fig. 5, 22-25). Entre les formes pròpies del moment de formació del conjunt podem esmentar el gobelet de perfil ovoide Mayet 44 (Fig. 5, 26), amb tres franges de decoració feta amb rodeta; una forma sencera de la tassa amb nanses i decoració a la barbotina, amb franges de puntets i mamellons Mayet 38B (Fig. 5, 27), dues vores de la copa Mayet 34 (Fig. 5, 32-33); la part superior d'un gobelet amb nanses del tipus Mayet 37A, amb barbotina de motius vegetals, tiges i fulles d'aigua (Fig. 5, 28). Completen aquest grup diversos fragments indeterminats decorats amb barbotines, especialment amb el motiu de fulles de pinya.

Reforma flàvia les termes (60-70)

Abandonament *dolium* taberna I-30-19000 (60-70)

Inutilització antiga latrina de les termes (segle II)

Fig. 5: Dibuixos de les peces de ceràmica de parets fines procedents de diferents contextos d'època altimperial.

3. Conclusions

La primera conclusió d'aquest recull és l'evidència que Empúries és capaç de proporcionar uns conjunts de material arqueològic que permeten precisar, amb gran detall, una seqüència cronològica completa. Per tant, reivindiquem la utilitat i la necessitat d'estudis centrats en la tipologia i l'evolució de la cultura material, ja que continua essent la gran font per avançar en la precisió de les cronologies arqueològiques.

Dins d'aquest magma de produccions que formen els diversos horitzons cronològics, en aquesta contribució ens hem centrat en la ceràmica de parets fines, el gran objecte d'estudi de l'homenatjat, al qual hem d'agrair l'esforç que va fer per estudiar els conjunts emporitans i el seny de no crear una nova tipologia, sinó de precisar les ja existents, en especial la de F. Mayet. Malgrat això, les seves aportacions han estat transcendentals en aquest camp, reconeixent noves àrees de producció (López Mullor 2008) i proposant una seriació de les diverses formes que, amb el que hem pogut presentar, hem de validar (López Mullor 2013).

A. López Mullor proposava que la forma 2 es va crear a Etrúria, i que estava present en el mercat des del primer quart del segle II aC i que, posteriorment, vint o trenta anys més tard, va sorgir la forma 1 i 1a, que es va fabricar fins a final del segle I aC i que ja fou objecte d'imitació. Tot això ho podem corroborar a partir de les peces procedents de la necròpolis de Les Corts. La forma 3, alta i baixa, és més globular i presenta moltes variants. A partir del 70 aC es van fer tasses, formes 9, 10 i 11, que es van generalitzar al 50 aC i van esdevenir populars amb August, com hem pogut veure en els nostres contextos, tot i que s'extingiren amb Tiberi per l'èxit dels bols i conchs. La forma 5B representa l'última evolució dels gobelets, a la vegada que sorgien els vasos cilíndrics de la forma 14 i amb carena baixa de la forma 12. Semblantment, les formes 13 i 15 són vasos troncocònics, amb grans nanses i rodeta, que acaben amb Tiberi. Una de les formes més ben definides en els conjunts emporitans, hem vist que era la Mayet 17, decorada a rodeta, que comença cap al 50 aC i són molt propis dels regnats d'August i de Tiberi. La forma 24, amb nansa triangular i bandes pentinades, va tenir el seu inici amb August i perviu fins Neró. A partir d'època flàvia trobem un domini força evident de les formes 33 i 35, llises amb motlures i, sobretot, amb decoració de sorra, que comparteixen amb els gobelets de clofolla d'ou, forma 34 i també els gots i les

tasses de la forma 37. Aquestes produccions es van deixar de produir cap a la fi del segle I, esdevenint residuals en contextos més tardans, com els que hem presentat d'època antonina, malgrat que encara hi siguin presents.

Bibliografia

Almagro, M. 1953: *Las necrópolis de Ampurias*, Monografias Ampuritanas III, vol. I, Barcelona.

Almagro, M. 1955: *Las necrópolis de Ampurias*, Monografias Ampuritanas III, vol. II, Barcelona.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. 2000: Les ceràmiques de vernís negre dels segles II i I aC a Empúries (l'Escala, Alt Empordà), *La ceràmica de vernís negre dels segles II-I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica* (Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries els dies 4 i 5 de juny de 1998), Mataró, 31-58.

Aquilué, X., Santos, M., Tremoleda, J., Castanyer, P. 2010: Contextos d'època d'August procedents del fòrum de la ciutat romana d'Empúries, V. Revilla, M. Roca (editors científics), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Barcelona, 36-91.

Aquilué, X., Mar, R., Nolla, J. M., Ruiz de Arbulo, J., Sanmartí, E. 1984: *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VI, Àrea de Cultura de la Diputació de Barcelona, Barcelona.

Carandini, A. 1977: La ceramica a parete sottili di Pompei e del Museo di Napoli, Anecchino *et alii*, *L'instrumentum domesticum di Herculano e Pompei*, Roma, 25-32.

Denaro, M. 2008: *La ceramica a parete sottili in Sicilia*, SAP, Società Archeologica Padana.

Faga, I. 2008: Ceramica a pareti sottili dal complesso archeologico di S. Lorenzo Maggiore (Napoli), *Rei Cretariae Romanae Fautorum* 40, Bonn, 397-402.

Faga, I. 2010: Ceramica "a pareti sottili" della prima età imperiale dal Porto di Neapolis. Primi risultati dello studio crono-tipologico, *Rei Cretariae Romanae Fautorum* 41, Bonn, 189-191.

- Faga, I. 2016: Ceramica a pareti sottili da un contesto augusteo-tiberiano di Puteoli (Pozzuoli), *Rei Cretariae Romanae Fautorum* 44, Bonn, 155-166.
- Lamboglia, N. 1950: *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia de la ceramica romana, Parte prima. Campagne di scavo 1938-1940*, Bordighera.
- Lamboglia, N. 1955: Scavi italo-spagnoli ad Ampurias, *Rivista di Studi Liguri* XXI, Bordighera, 195-212.
- López Mullor, A. 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics 2, Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Barcelona.
- López Mullor, A. 1990: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña, Vol. I-II*, Libros Pórtico, Zaragoza.
- López Mullor, A. 2008: Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares, D. Bernal, A. Ribera, A (eds.), *Cerámicas hispano-romanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 343-383.
- López Mullor, A. 2013: Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusto-Tiberiano, *Manual de cerámica romana I. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Museo Arqueológico de la Comunidad de Madrid, Madrid, 149-190.
- López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2002: La céramique à parois fines d'Ibiza, I, *Actes du Congrès de Bayeux*, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, Marseille, 229-250.
- López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2003: La céramique à parois fines d'Ibiza, I, *Actes du Congrès de Saint-Roman-en-Gal*, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, Marseille, 259-268.
- Marabini, M. T. 1973: *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa (1948-1954)*, Memoirs of The American Academy at Rome XXXII, Rome.
- Martín, E., Rodríguez, G. 2008: Paredes finas de Lusitania y del cuadrante noroccidental, *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 385-406.
- Mayet, F. 1975: *Les céramiques a parois fines dans la Péninsule Ibérique*, Diffusion E. de Boccard, Paris.
- Mínguez, J. A. 1991: *La cerámica romana de paredes finas: generalidades*, Departamento de Ciencias de la Antigüedad, Zaragoza.
- Passelac, M. 1993: Céramique à parois fines, *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. au. n. è.-VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidental (Provence, Languadoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 511-521.
- Pinna, M. 1986: La ceramica a parete sottili del Museu de Cagliari, *Studi Sardi*, Cagliari, 239-302.
- Ricci, A. 1985: Ceramica a parete sottili, *Atlante delle forme ceramiche, II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo Hellenismo e primo Impero)*, A. Carandini (ed.), Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma, 231-357.
- Tremoleda, J., Castanyer, P., Santos, M. 2014: Contextos ceràmics altoimperials del Municipium Emporiae, M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època altoimperial en el Mediterrani Occidental*, Barcelona, 9-72.
- Vegas, M. 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Barcelona.

A OCUPAÇÃO TARDO-REPUBLICANA DO CASTELO DE CASTRO MARIM: O CONTRIBUTO DA CERÂMICA DE PAREDES FINAS PARA A SUA CARACTERIZAÇÃO

Pedro Angeja,* Ana Margarida Arruda**

A cerâmica de paredes finas recolhida no Castelo de Castro Marim é abundante, sendo o conjunto datável do final da época republicana o mais bem representado. Para esta cronologia, a diversidade formal e a origem são consideráveis, dominando, contudo, as importações itálicas, sobretudo as etruscas, apesar de terem sido identificadas produções de outras áreas da península centro-mediterrânea e também ocidentais, como Ibiza.

No alto-império, as importações desta categoria cerâmica diminuíram substancialmente, tendo-se a Bética assumido como principal centro abastecedor de Castro Marim, no que à cerâmica de paredes finas diz respeito. Ainda assim, quer a Península Itálica quer também Ibiza contribuíram para esse abastecimento.

Palavras-Chave: Romano Republicano, Cerâmica de Paredes Finas.

Thin-walled wares are abundant in Castro Marim, especially those belonging to the final stages of the Roman Republic. During this period, the different shapes available and their provenance are very diverse, even though there is a clear prevalence of Etruscan productions. Notwithstanding several other origins have been noted, such as other italic makes and also from Ibiza.

In the beginning of the empire imports of thin-walled wares drop substantially and *Baetica* becomes the main supplier of Castro Marim, even though the previous suppliers are still active, albeit to a smaller degree.

Keywords: Roman Republic, Thin-Walled Pottery.

* Centro de Arqueologia da Universidade de Lisboa (pedro.a24@hotmail.com)

** Uniarq-Centro de Arqueologia/Centro de Estudos Clássicos. Faculdade de Letras. Universidade de Lisboa (a.m.arruda@letras.ulisboa.pt)

1. Introdução

O Castelo de Castro Marim foi interencionado entre 1983 e 2003, num total de 10 campanhas de trabalho de campo, sob a direcção científica de um de nós (AMA), o que permitiu a recolha de um expressivo conjunto artefactual, entre o qual estava presente o conjunto de cerâmica de paredes finas que analisamos neste trabalho.

Devido à grande dimensão do acervo e à escassez de espaço, decidimos apresentar aqui apenas a cerâmica de paredes finas proveniente dos níveis republicanos de Castro Marim. Trata-se de contextos escavados em 1987, bem preservados, e datados de período tardo-republicano, concretamente, entre 50-30 a. C. (Arruda 1988), cronologia que está bem atestada pelos materiais arqueológicos, especificamente a cerâmica campaniense (Viegas 2011), os contentores anfóricos (Arruda *et alii* 2006; Viegas 2011) e os artefactos metálicos (Pereira 2008) e, como veremos, pela cerâmica de paredes finas.

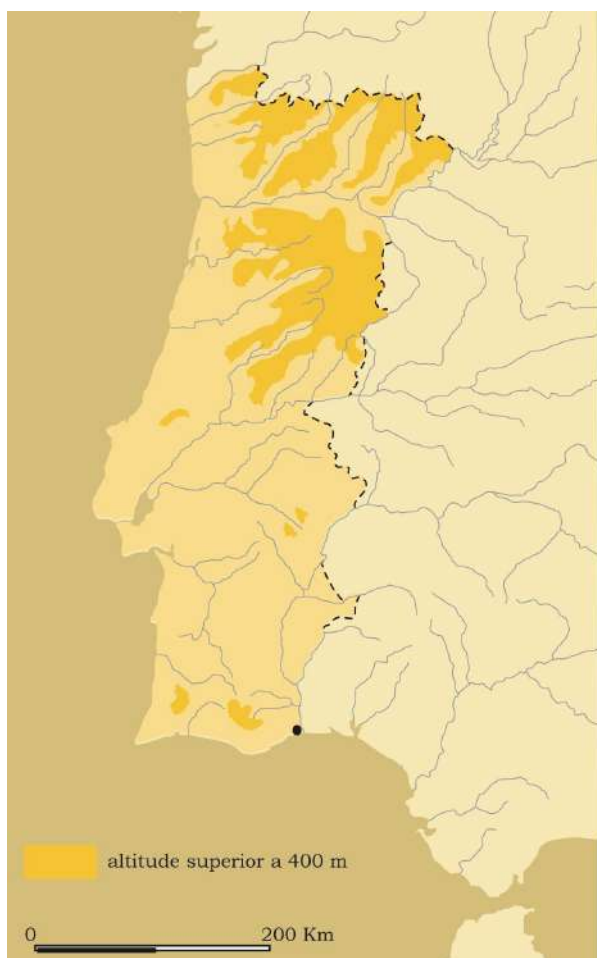

Fig. 1: Enquadramento Geográfico do Castelo de Castro Marim.

O Castelo de Castro Marim (Faro, Portugal) situa-se próximo da foz do rio Guadiana (Fig. 1), implantando-se numa colina com ampla visibilidade e boas condições naturais de defesa. Estas condições geográficas e topográficas conferem-lhe uma posição privilegiada de controlo do território envolvente e do próprio rio, que certamente funcionou na Antiguidade, tal como durante as Idades Média, Moderna e Contemporânea, como uma importante via de comunicação entre o litoral e o interior.

As intervenções arqueológicas no sítio e o estudo dos seus resultados permitiram confirmar a identificação de Castro Marim com o topónimo *Baesuri* citado no Itinerário de Antonino, como já foi, aliás, referido por A. Faria que afirmou que os dados disponíveis conferem “*grande verosimilhança à inclusão de Baesuri entre os nove oppida stipendiaria da Lusitânia cujos nomes Plínio não menciona*” (Faria 2006: 241).

2. O conjunto de paredes finas de época republicana do Castelo de Castro Marim

2.1. Opções metodológicas

O conjunto dos materiais em apreço apresenta-se, como é frequente em sítios de habitat, bastante fragmentado. Porém, tornou-se possível uma análise formal para a grande maioria dos fragmentos, que se concretizou, sempre que possível, em associação directa a áreas de produção concretas, o que foi conseguido através da análise macroscópica das suas pastas e da identificação de Grupos Técnicos (Tabela 1). Apesar de estarmos conscientes que as associações entre “grupos técnicos” e áreas de produção concretas baseadas em análises macroscópicas acarretam sempre algum risco de falibilidade, pois apenas as análises químicas podem identificar com confiança a origem de materiais, as inferências com base na identificação de grupos de fabrico e suporte bibliográfico podem verificar-se acertadas, como demonstra o recente trabalho de Illuminata Faga (Guarino *et alii* 2016: 111, *table 5*).

O conjunto foi classificado segundo a sua proveniência e tipologias de referência para cada região. Para os materiais oriundos da Península Ibérica, utilizaram-se as tabelas tipológicas criadas por Françoise Mayet (1975), com as modificações e novas formas inseridas por López Mullor (1989); para os procedentes da Península Itálica empregou-se a tipologia de Andreina Ricci (1985) e Marabini (1973). Quando existem tipologias

A OCUPAÇÃO TARDO-REPUBLICANA DO CASTELO DE CASTRO MARIM: O CONTRIBUTO DA CERÂMICA DE PAREDES FINAS PARA A SUA CARACTERIZAÇÃO

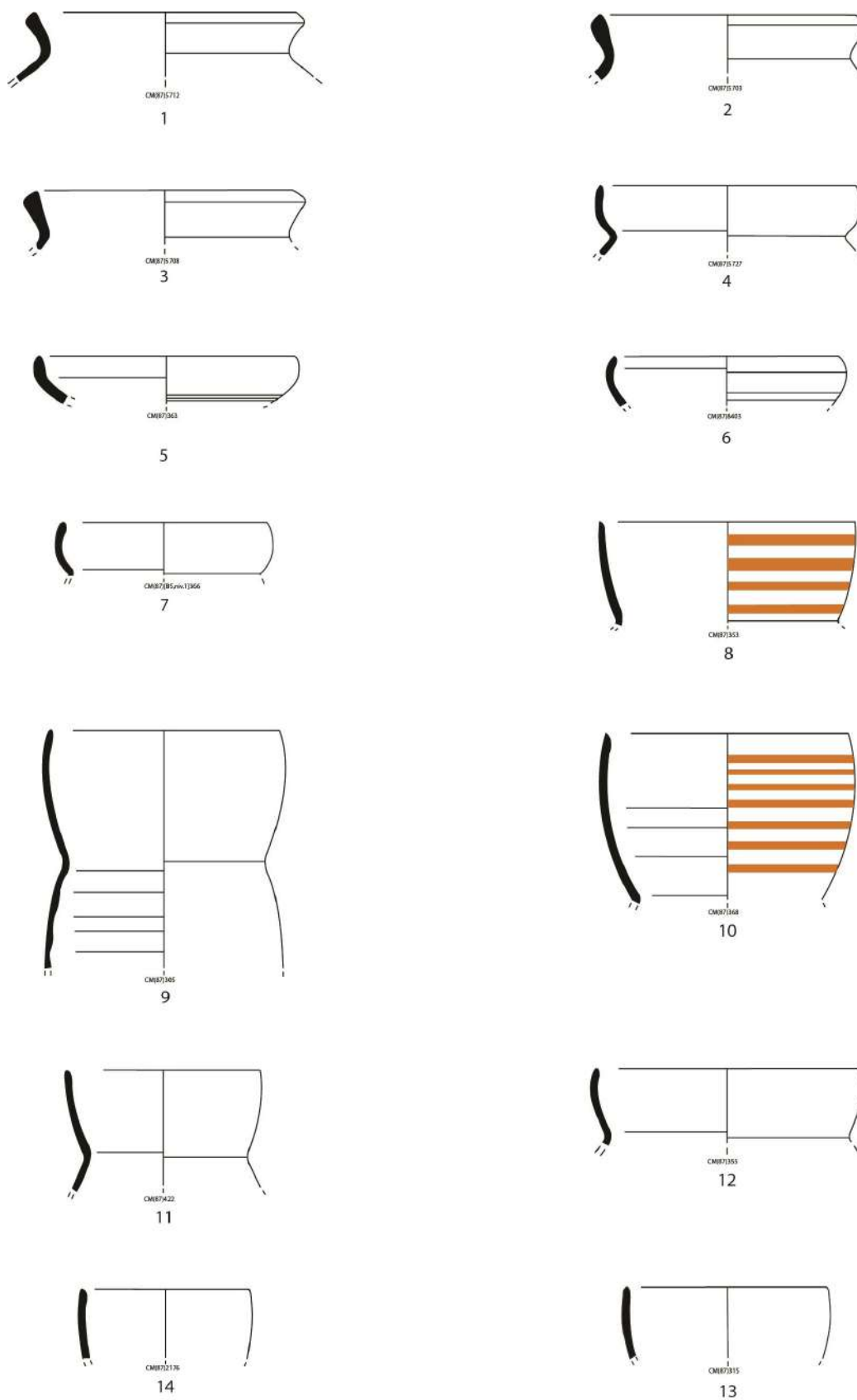

Fig. 2: Cerâmica de paredes finas da Etrúria.

para as áreas de produção específicas foram estas que utilizámos, como foi o caso de Ibiza (López Mullor, Estarellas 2002).

2.2. As produções da Etrúria (Grupos técnicos 1 e 2)

No conjunto de cerâmica de paredes finas tardo-republicanas do Castelo de Castro Marim, destacam-se os vasos de produção etrusca (117 fragmentos-67 indivíduos).

A forma mais bem representada é o copo Ricci 1/20-1/362 (Mayet III, Marabini VII) com 32 fragmentos, 18 NMI (Fig. 2 e 3, nº 11-19). A cronologia deste vaso deve centrar-se entre os inícios do século I a. C. e o principado de Augusto (Ricci 1985: 248), como se constata pela estratigrafia de Cosa (Marabini 1973: 67-68). No actual território português, o tipo 1/20,1/362 encontrou-se no Caladinho, datado entre o final do século I a. C. e o início do século I d. C. (Angeja 2017: estampa XXVI.376; Mataloto *et alii no prelo*;) e também no Castelo da Lousa, com pastas que Rui Morais associou às produções republicanas da Etrúria (Morais 2010: 155-156).

Os copos de corpo alongado e de tendência ovóide, com o bordo côncavo formando uma garganta interna do tipo 1/14 (Mayet II), estão atestados em Castro Marim por oito fragmentos, 8 NMI (Fig. 2, nº 4 a 7). No actual território português, esta forma 1/14 foi identificada nas Mesas do Castelhinho, “*provavelmente também de fabrico itálico*” (Fabião 1998: 335) e em Santarém, igualmente em contextos republicanos (Arruda, Sousa 2003: 255, nº 76).

Com igual número de exemplares (oito fragmentos - 7 NMI) (Fig. 3 e 4 - 30 a 32), o copo do tipo 1/101 (Mayet III), de corpo globular, bordo alto e encurvado para o interior, formando uma garganta interna, está presente no conjunto, sendo também no Castelo da Lousa que foi reconhecida, em manufacturas etruscas, com as características associadas que Rui Morais associou a produções Augustanas (Morais 2010: 155-156).

Menos numerosos são os copos da forma 1/30 de Ricci (Mayet XXIV), de que, em Castro Marim, se recuperaram cinco fragmentos de bordo, que correspondem a outros tantos indivíduos (Fig. 3, nº 20-22). Trata-se de um copo provido de uma asa, com perfil maioritariamente ovóide, por vezes, alongado. Este tipo de copo não é frequente no território do Ocidente peninsular, tendo sido reconhecido apenas na Rocha da Mina (Alandroal), em contexto republicano, com manufactura etrusca (Mataloto *et alii no prelo*).

Com quatro exemplares contamos com as formas Ricci 1/12 (Mayet II), 1/16 (Mayet III), 1/35 (Mayet II). Os primeiros (4 NMI) possuem lábio ligeiramente espessado, notando-se o arranque da parede de tendência ovóide (Fig. 2, nº 1 a 3) e os segundos (4 NMI), têm bordo alto, voltado para o exterior e côncavo, estando as superfícies externas polidos em bandas (estampa 1 - 8 a 10). A. Ricci propôs que os vasos deste último tipo tivessem origem nos centros de Siracusa (Ricci 1985: 247), o que talvez justifique o facto de no Castelo da Lousa a forma ter sido adstrita a esta área de produção siciliana (Morais 2010: 156). Não obstante, recentes investigações não confirmam a presença destes copos entre as manufacturas deste centro produtor (Malfitana *et alii* 2016). Assim, e tendo também em atenção as características técnicas das peças de Castro Marim, atribuímos-lhes uma proveniência *etrusca*. A classificação de quatro fragmentos de fundo, 4 NMI (Fig. 3, nº 23 a 24) como tipo 1/35 (Mayet II) é feita com reservas devido à reduzida dimensão das peças em análise. Lembre-se, a propósito, que o copo 1/35, originário da Etrúria, se encontra entre o acervo do Castelo da Lousa (Morais 2010: 155-156) e na Rocha da Mina, em ambos casos em contextos tardo-republicanos (Angeja 2017: estampa XXV.371; Mataloto *et alii no prelo*).

Quatro outros fragmentos de bordo (Fig. 4, nº 37 a 38) foram exumados no Castelo de Castro Marim, cuja morfologia se assemelha à peça que Marabini Moevs recolheu na sua Forma V, nomeadamente, o vaso com o bordo voltado para o exterior com o lábio arredondado (Marabini 1973: *pl.* 6, nº 59). A forma terá sido produzida a partir do início do século I a. C. (Marabini 1973: 62), mas, mais concretamente, a peça com o bordo arredondado que serviu de paralelo para os fragmentos de Castro Marim foi exumada em níveis datados entre o segundo e o terceiro quartel do século I a. C. (Marabini 1973: 266). Estes vasos são ainda inéditos no actual território português.

Também escassas são as formas Ricci 1/47 (Mayet V) (Fig. 3, nº 27-28) e Ricci 1/97 (Marabini XIV), ambas com três exemplares. A primeira está representada por bordos altos, espessados, de tendência oval, um dos quais possui ainda parte da parede (Fig. 3, nº 27) que indicia um corpo de tendência ovoide. Uma origem siracusana para esta forma foi proposta por Andreina Ricci (Ricci 1985: 255), embora, até ao momento, ela não esteja atestada entre as produções desta região (Malfitana *et alii* 2016). A proveniência avançada para as peças do Castelo da Lousa (Morais,

A OCUPAÇÃO TARDO-REPUBLICANA DO CASTELO DE CASTRO MARIM: O CONTRIBUTO DA CERÂMICA DE PAREDES FINAS PARA A SUA CARACTERIZAÇÃO

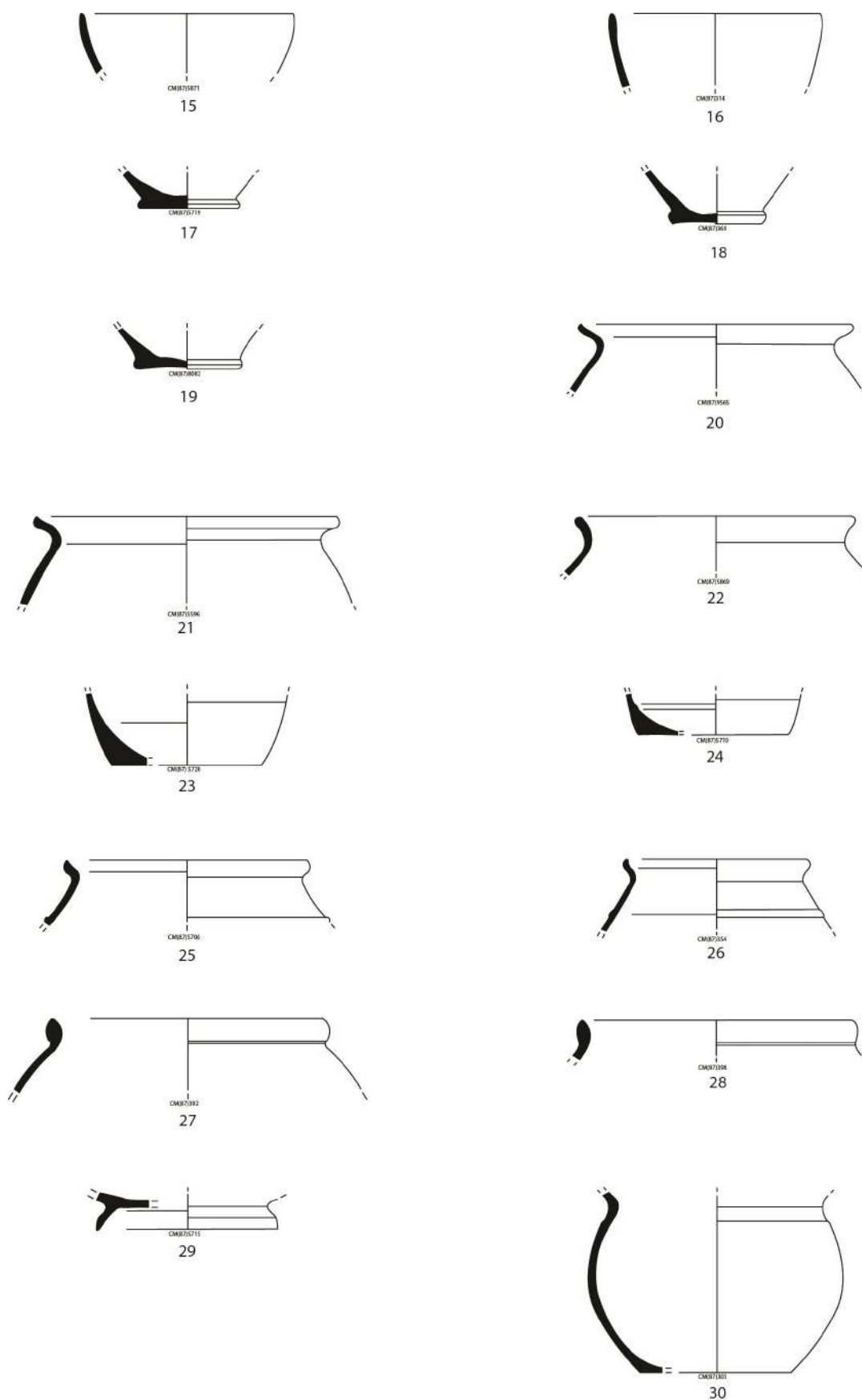

Fig. 3: Cerâmica de paredes finas da Etrúria.

2010) e para Braga (Morais 2005) deve, portanto, ser revista, de acordo com os novos dados, entretanto aduzidos para os ateliers de Siracusa.

A atribuição de três fundos (Fig. 3, nº 29) à forma 1/97 (Marabini XIV) é aqui avançada com reservas, dadas as reduzidas dimensões dos fragmentos. Lembra-se que este tipo de copo se encontrou em Cosa, em contexto que puderam ser datados entre os finais do século II a. C. e o último quartel do século I a. C. (Marabini 1974: 75-76). No actual território português, apenas uma peça das Mesas do Castelhino (Fabião 1998, vol. 3: estampa 99, nº 5) poderá ser integrada neste tipo.

O tipo Ricci 1/40 (Mayet IV) foi reconhecido no conjunto em apreço –dois exemplares (Fig. 3, nº 25-26). Estas peças ostentam o típico bordo encurvado para o interior, com o arranque do corpo a ser tendencialmente recto. Apresentam, contudo, uma canelura que não está documentada nos exemplares apresentados por F. Mayet (*vide* Mayet 1975: *planche IX*). Desconhecemos paralelos para o tipo Ricci 1/40 em manufactura etrusca, mas mantemos a classificação e a respectiva origem dadas as características formais e técnicas que os nossos exemplares exibem.

Também com dois únicos exemplares, o tipo Ricci 2/243 (Marabini XXIII) está presente nos níveis republicanos de Castro Marim (Fig. 4, nº 34). A forma encontra-se entre o acervo de Cosa, onde surgiu em contextos datados entre o segundo e o terceiro quartel do século I a. C. (Marabini 1973: 80). No actual território português, não existe, que tenhamos conhecimento, paralelos para esta forma.

Os copos de corpo praticamente cilíndrico recolhidos na forma Ricci 1/161 (Mayet XII; Marabini XXX) estão representados no sítio da foz do Guadiana por um único exemplar, concretamente um fragmento de bordo (Fig. 4, nº 33). Em Cosa, as peças com esta morfologia foram todas exumadas em níveis que datam do principado de Augusto (Marabini 1973: 95). No actual território português, a forma está presente em Santarém, em produções atribuídas à região da Campânia (Arruda e Sousa 2003: 272-273, nº 175), e em Braga, onde lhe foi atribuída uma origem gálica (Morais 2005: 302 e 333).

As taças Ricci 2/316 (Mayet X; Marabini XXV) (Fig. 4, nº 35) e Marabini XX (Fig. 4, nº 36) surgem no conjunto representadas por um único fragmento de bordo. No actual território português, a primeira documentou-se nas Mesas do Castelhino (Fabião 1998: vol. II: 335-336) e no Castelo da Lousa, sítio onde possui

as características das produções etruscas do principado de Augusto (Morais 2010: 155-156). A parede da segunda mostra uma orientação que se diferencia da dos protótipos de Cosa (Marabini 1973: 79 e *pl.* 11, nºs 116 e 117), pelo que a nossa classificação é feita com as necessárias reservas. Em Cosa, esta forma está presente em níveis do primeiro quartel do século I a. C. (Marabini 1973: 79). No actual território português, e até ao momento presente, é inédita.

Entre as produções que atribuímos à Etrúria não foi possível classificar quanto à forma 35 fragmentos (Fig. 4, nº 39-40), uma vez que ou ostentavam perfis que não pudemos enquadrar tipologicamente, ou, mais frequentemente, pelas suas reduzidas dimensões. Um deles (Fig. 4, nº 42), porém, merece destaque, uma vez que apresenta um grafito pós-cozedura, onde se lê -DIIFICIA(N)-

2.3. As produções Área Centro-Occidental do Vale do Pó (Grupo técnico 3)

Entre as manufacturas de provável proveniência itálica presentes em Castro Marim, encontram-se as da área Centro-Occidental do Vale do Pó com 13 fragmentos, oito NMI, representando 8,9% dos NMI das paredes finas do contexto republicano de Castro Marim.

O tipo Ricci 1/20-1/362 (Mayet III, Marabini VII) conta com cinco fragmentos de fundo (Fig. 4, nº 43-44). A cronologia desta forma deve situar-se entre os inícios do século I a. C. e o principado de Augusto (Ricci 1985: 248), como se constata na estratigrafia de Cosa (Marabini 1973: 67-68). Desconhecemos a presença de peças da forma 1/20, 1/362 de produção da área centro-occidental do Vale do Pó no actual território português.

O copo Ricci 1/35 (Mayet II) encontra-se representado entre o acervo republicano de Castro Marim por um fragmento de fundo (Fig. 4, nº 45). Trata-se de um copo de corpo alongado e ligeiramente ovóide. O bordo é inclinado para o exterior com o lábio tendencialmente arredondado. Não conhecemos qualquer paralelo para a forma 1/35 de produção padana no actual território português.

Um fragmento de bordo (Fig. 4, nº 46) foi integrado na forma Ricci 1/161 (Mayet XII; Marabini XXX). Em Cosa, as peças com esta morfologia foram todas exumadas em níveis que datam do principado de Augusto (Marabini 1973: 95). Também neste caso, a forma é inédita em Portugal.

A taça hemisférica Ricci 2/232, 2/405 (Mayet XXXIII; Marabini XXXVI) está atestado

A OCUPAÇÃO TARDO-REPUBLICANA DO CASTELO DE CASTRO MARIM: O CONTRIBUTO DA CERÂMICA DE PAREDES FINAS PARA A SUA CARACTERIZAÇÃO

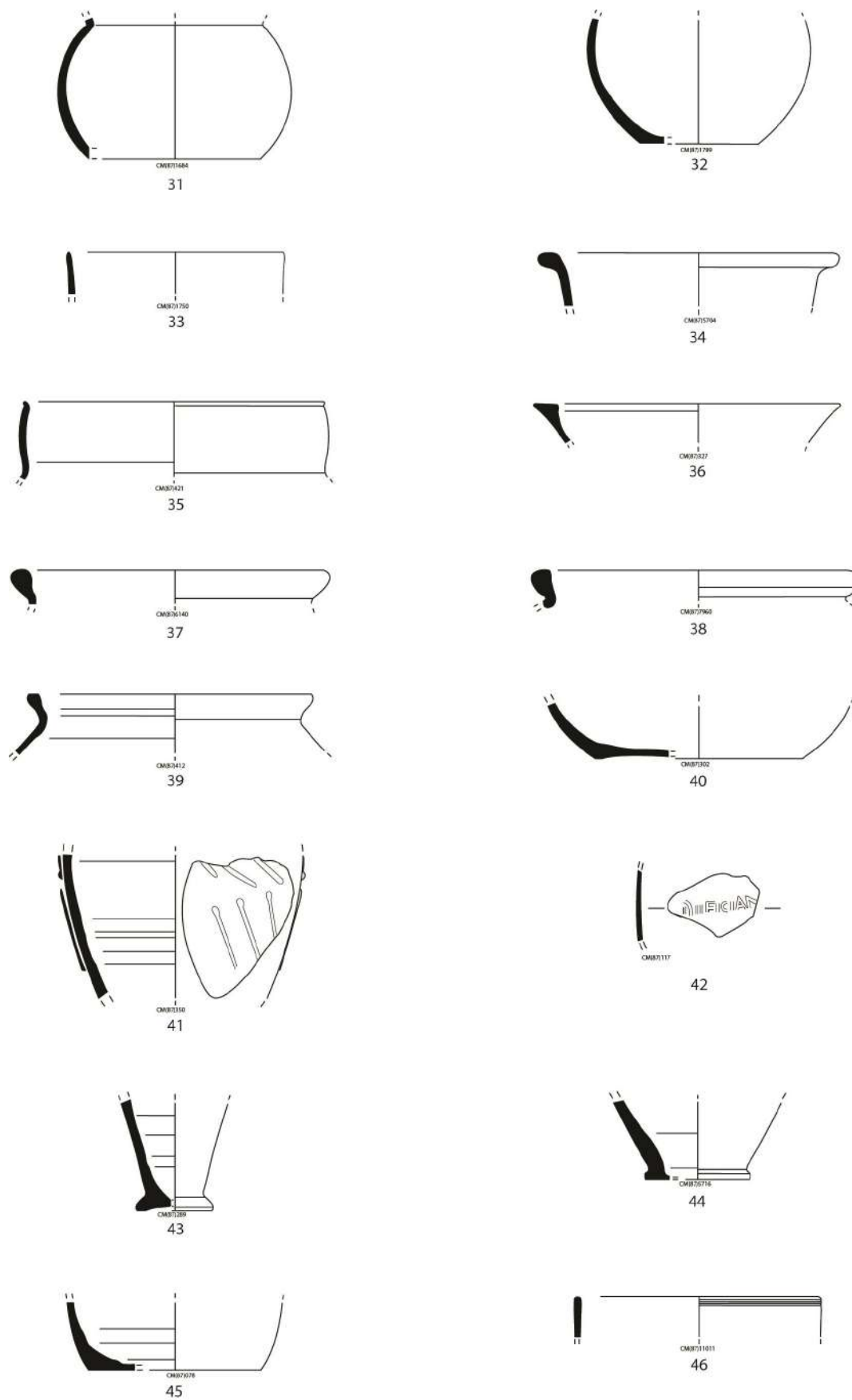

Fig. 4: Cerâmica de paredes finas da Etrúria e Vale do Pó.

no acervo por um fragmento de fundo (Fig. 5, nº 47). Esta morfologia de vasos encontra-se presente em Cosa e em Magdalensberg, em contextos datados a partir do principado de Augusto e Tibério (Marabini 1973: 106-11; Schindler-Kaudelka 1975: forma 50). No actual território português, este tipo de taças de produção padana foi reconhecido em Braga, em contextos datados entre 30 a. C. e Cláudio (Morais 2005: 300-301 e 330-331).

Não foi possível classificar quanto à forma cinco fragmentos de fundo de provável produção padana (Fig. 5, nº 48), dadas as reduzidas dimensões que os fragmentos apresentavam.

2.4. As produções Centro-italicas? (Grupo técnico 4)

Uma origem centro-italiana pode ser atribuída a um fundo recuperado no Castelo de Castro Marim, que se enquadra no tipo Ricci 1/159 (Marabini XII, Mayet XIV) (Fig. 5, nº 49), podendo, assim, ter pertencido a um copo tronco-cónico sem o bordo destacado. Ainda que a forma se tenha produzido, num momento inicial, na Península Itálica (Ricci 1985: 275), nomeadamente, na zona centro itálica (Faga 2008: 646), foi posteriormente imitada em La Murette (Grataloup 1988: 46-47) e em Ibiza (López Mullor 2013: 178). Em Cosa, esta morfologia foi atestada em contextos do terceiro quartel do século I a. C. (Marabini 1973: 74), sendo frequente em níveis augustanos em sítios de consumo da Península Itálica (Ricci 1985: 275). Desconhecemos quaisquer peças com esta morfologia atestadas em sítios do actual território português.

2.5. As produções de Ibiza (Grupos técnicos 5 e 6)

A Forma 2 (Mayet II, Marabini II, III e IV) enquadra uma série de copos fusiformes ou ovóides, de bordo pronunciado, oblíquo e voltado para o exterior. Está atestada nos níveis republicanos de Castro Marim por um fragmento de bordo (Fig. 5, nº 50). Esta forma foi produzida em Ibiza a partir do último quartel do século II a. C. até ao principado de Augusto, tendo atingido o seu auge no século I a. C. (López Mullor, Estarellas 2002: 231 e 234). Não conhecemos paralelos para esta morfologia de manufactura ibicenta no actual território português.

Os típicos copos ovóides de bordo voltado para o exterior e côncavo da Forma 3 (Mayet III, Marabini IV) estão atestados no conjunto por seis fragmentos, 3 NMI (Fig. 5,

nº 51-53). Estes copos manufacturados em Ibiza começaram a ser produzidos nos meados do século I a. C., tendo o seu fabrico cessado nos primeiros decénios da centúria seguinte (López Mullor 2013: 173). A Forma 3 A (Mayet III A), que se produziu exclusivamente em Ibiza e data dos principados de Augusto e Tibério, tendo alcançado uma grande difusão no Mediterrâneo (López Mullor 2013: 173), está representada em Castro Marim por um fragmento de bordo com arranque de asa (Fig. 5, nº 54). No actual território português, registe-se os exemplares da Rocha da Mina, com datação centrada nos meados e o terceiro quartel do século I a. C. (Angeja 2017: estampa XXV.373; Mataloto *et alii no prelo*);

Na Forma 4 (Mayet IV; Ricci 1/40) incluímos dois fragmentos de bordo (Fig. 5, nº 55). A presença exclusiva desta morfologia nas Baleares levou à proposta de uma produção ibérica (Mayet 1975: 34), concretamente em Ibiza (López Mullor e Magdalena Estarellas 2002: 235), entre 70-60 a. C. e a época de Nero, com um período de máxima expansão centrado entre os principados de Augusto e de Cláudio (López Mullor 2013: 174). No actual território português, apenas se encontra documentada no Castelo da Lousa, com um fabrico “*relativamente grosseiro, com a pasta de cor alaranjada, e uma superfície externa rugosa com os desengordurantes da pasta bem visíveis*”, tendo sido atribuída aos centros oleiros de Maiorca (Morais 2010: 159 e 171, peça 86).

Entre o acervo de Castro Marim encontra-se um bordo amendoado com o arranque do corpo, com vestígios de um engobe negro na parede externa (Fig. 5, nº 56), e que inserimos, com reservas, na Forma 5 A (Mayet V). Trata-se de uma morfologia “claramente” ibicenta, com uma cronologia centrada entre os principados de Augusto e Tibério (López Mullor, Estarellas 2002: 235). Desconhecemos paralelos para esta forma no actual território português.

Na Forma 10 (Mayet X), que foi produzida na Península Itálica (Mayet 1975: 44-45; López Mullor 2013) e, posteriormente, em Ibiza (López Mullor, Estarellas 2002: 238), incluímos um fragmento de fundo. Os copos deste tipo fabricados nos ateliers de *Ebusus* datam-se dos principados de Augusto e de Tibério (López Mullor, Estarellas 2002: 238 e 241; López Mullor 2013: 177). No actual território português, estes copos foram documentados em Santarém, mas serão aqui de produção itálica (Arruda, Sousa 2003: 270-271 e 273).

A OCUPAÇÃO TARDO-REPUBLICANA DO CASTELO DE CASTRO MARIM: O CONTRIBUTO DA CERÂMICA DE PAREDES FINAS PARA A SUA CARACTERIZAÇÃO

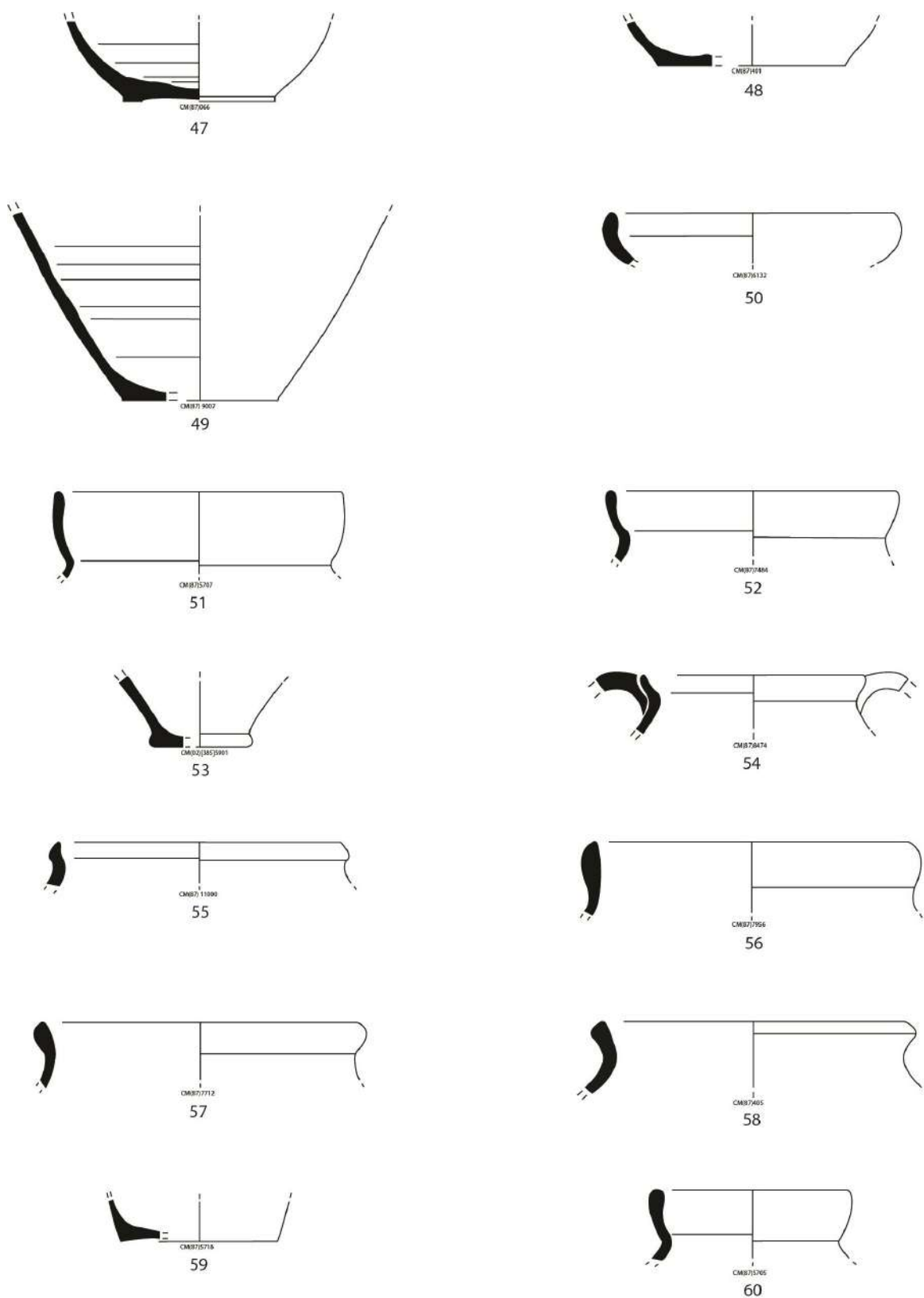

Fig. 5: Cerâmica de paredes finas do Vale do Pó, zona Centro-Itálica?, Ibiza e Ulterior.

Três fragmentos de bordo (Fig. 5, nº 57 a 58) foram classificados como Forma 21 (Mayet XXI; Marabini XXXI). A sua presença entre o acervo de Cosa (Marabini 1973: 100-101) permitiu avançar com a hipótese de um fabrico itálico, mas uma produção em Ibiza parece, actualmente, também indesmentível (López Mullor e Magdalena Estarellas 2002; López Mullor 2013). No actual território português, a Forma 21 encontra-se atestada no Castelo da Lousa (Morais 2010: 159) e em Torre d'Ares (Pereira 2014: 99). Em ambos sítios, os vasos terão sido importados de Ibiza, ao contrário de Santarém (Arruda, Sousa 2003: 272-274), onde as peças terão como local de origem a Península Itálica. Esta forma também está presente na área de Cádiz (Reinoso del Rio 2004: 42).

A peça representada na Estampa 4, produzida, também muito provavelmente, em Ibiza não foi passível de atribuição tipológica pela reduzida dimensão que apresenta (estampa 4-59).

2.6. As produções da Província da Ulterior (Grupo técnico 7)

As produções precoces da Ulterior, recentemente identificadas (Morais 2010; Ruiz Montes *et alii* 2013), encontram-se representadas no Castelo de Castro Marim por uma única peça.

Trata-se, neste caso concreto, da Forma VIII C, com bordo côncavo, voltado para o exterior (Fig. 5, nº 60). Com base na geografia da distribuição destes materiais, diversos autores propuseram que a forma tivesse sido produzida na Ulterior/Bética, (Mayet 1975: 39-42; López Mullor 1989: 122; Reinoso del Rio 2004: 49). Em Portugal, este copo Mayet foi encontrado no Castelo da Lousa (Morais 2010: 159-160) e no Caladinho (Mataloto *et alii no prelo*), sítios em que a datação contextual se situa entre os finais do século I a. C. e os inícios do seguinte.

3. Considerações Finais

O conjunto da cerâmica de paredes finas objecto de estudo neste trabalho foi recuperado num contexto primário e corrobora, em absoluto, a cronologia que lhe tinha sido atribuída com base no estudo de outros materiais 50-30 a. C. (Arruda 1988; Viegas 2011: 414). Uma datação da segunda metade do século I a. C. foi, portanto, confirmada, podendo agora admitir-se o terceiro quartel como datação mais provável para a sua formação. De facto, quer as morfologias,

maioritariamente copos ovóides de bordo alto e côncavo ou recto e a escassez de taças, quer a própria proveniência dos materiais, sobretudo itálica, mas não exclusivamente dos centros etruscos, fornecem elementos consistentes para assumir, sem preconceitos esta cronologia.

Deste contexto, provêm 91 fragmentos (NMI), que correspondem a 45,5 % das peças com atribuição tipológica de todo o acervo de cerâmica de paredes finas do Castelo de Castro Marim. Maioritariamente são importações da Península Itálica (77), ou seja, 84,6% do conjunto, sendo as restantes originárias da Península Ibérica (14).

Entre as manufacturas itálicas, estão muito representados os vasos provenientes da Etrúria, com 73,6 %, maioritariamente, os copos de bordo voltado para o exterior e recto (Ricci 1/12, 1/30, 1/35) ou côncavo (Ricci 1/14, 1/16, 1/20-1/362, 1/40, 1/97, 1/101). Foram igualmente reconhecidos os copos de bordo não destacado (Ricci 1/161) e arredondado ou amendoado (Ricci 1/47 e *sim.*; Marabini V), bem como quatro taças (Ricci 2/243, 2/316 e Marabini XX).

Igualmente oriundos da Península Itálica são os copos de bordo voltado para o exterior (Ricci 1/20-1/362, 1/35) e uma taça (2/232-2/405) importada da área centro-ocidental do Vale do Pó, estando as produções centro-itálicas representadas por um copo (Ricci 1/159). O vaso originário da costa Adriática (Ricci 1/122), de cronologia posterior, deve tratar-se de material residual, infiltrado num depósito bastante homogéneo.

Estes materiais não destoam do panorama conhecido no sudoeste peninsular, nos finais do período republicano e início da centúria seguinte, onde a presença de vasos originários da Etrúria é sempre maioritária nos conjuntos de cerâmica de paredes finas. Recorde-se que no Castelo da Lousa estas produções representam praticamente 55% do conjunto (Morais 2010). A escassa presença de materiais de outros *ateliers* itálicos também se encontra atestado no Castelo da Lousa (Morais 2010), na Rocha da Mina e Caladinho (Angeja 2017; Mataloto *et alii no prelo*).

Embora minoritárias, as produções hispânicas de cerâmica de paredes finas encontram-se bem representadas entre a baixela de mesa utilizada no Castelo de Castro Marim na segunda metade do século I a. C. A presença de produções de Ibiza, com cerca de 15,4 % do total do conjunto, a segunda proveniência mais bem atestada, demonstra a importância das olarias da Península Ibérica ainda em período republicano. Também proveniente

deste contexto é um fragmento oriundo dos centros localizados na Província da Ulterior, concretamente, na Andaluzia.

Entre o conjunto originário de Ibiza, surgem maioritariamente representados os copos de bordo côncavo (Forma II, III e IV), amendoado (Forma V A?) e arredondado, com colo (Forma XXI). Apenas uma taça, da Forma X, foi identificada. O vaso oriundo da Ulterior é um copo de bordo alto e côncavo (Mayet VIII C), que demonstra que as produções de cerâmica de paredes finas da futura província da Bética já se encontram presentes no período republicano. Torna-se, pois, evidente que as manufacturas peninsulares circulavam no mercado, maioritariamente, com morfologias que emulam os protótipos itálicos.

Os dados conhecidos para o sudoeste peninsular, nos finais do século I a. C. e inícios da centúria seguinte, coincidem, também neste caso, com os do conjunto de cerâmica de paredes finas do Castelo de Castro Marim, parecendo importante insistir no facto de a presença de produções de Ibiza, a partir da segunda metade do século I a. C., ser conhecida na Rocha da Mina (Angeja 2017; Mataloto *et alii no prelo*), alcançando uma considerável expressão, cerca de 11%, no caso do Castelo da Lousa (Morais 2010: 159). Também o início de importação de vasos da Ulterior, concretamente, da zona da Andaluzia, está atestado no Caladinho (Angeja, 2017: estampa XXVI.384 e 385; Mataloto *et alii no prelo*) e no Castelo da Lousa (Morais 2010: 159-160).

A realidade que o estudo da cerâmica de paredes finas proveniente do Castelo de Castro Marim documentou deve também ser lida em função dos restantes elementos exumados neste mesmo contexto, concretamente os da cerâmica campaniense e das ânforas. A primeira corresponde maioritariamente a importações itálicas, da Campânia e da Etrúria (Viegas 2011: 431 e catálogo 6), havendo, no entanto, dados que permitem admitir o consumo de produtos sud-hispânicos (Scavion *et alii* 2015). Entre as ânforas, dominam as de preparados piscícolas (Arruda *et alii* 2006), as de azeite e as vinárias importadas da Ulterior (Viegas 2011), apesar do vinho itálico ter chegado também à foz do Guadiana envasado em contentores oriundos da região campana (Arruda 1988; Arruda, Gonçalves 1994; Arruda, Almeida 1999; Viegas 2011). Assim, os centros que abasteciam Castro Marim de produtos alimentares também forneciam os recipientes onde aqueles eram consumidos à mesa, tendo a Península

itálica um papel determinante nestes aprovisionamentos.

Outra leitura que ressalta do estudo que efectuámos refere-se a aspectos que se relacionam directamente com a ingestão de líquidos à mesa, parecendo claro que a introdução dos "copos" coincide com o processo de romanização do sítio, o que contrasta com o que conhecemos para os vasos destinados a consumir produtos mais ou menos sólidos. Se os pratos eram já utilizados durante a Idade do Ferro (Arruda 1997; Sousa 2009), os copos constituíram-se como uma novidade absoluta, uma vez que as *killikes* e os *skyphoi* gregos (Arruda 1997), primeiro, e as taças em cerâmica de tipo Kuass (Sousa 2009), depois, foram os vasos usados no consumo de líquidos, concretamente do vinho.

A expressão quantitativa do acervo de vasa *potoria* demonstra que na segunda metade do século I a. C. a utilização de copos para ingerir líquidos estava generalizada,

Bibliografia

- Angeja, P. 2017: *A cerâmica de paredes finas do Castelo de Castro Marim*, Dissertação de Mestrado, Policopiado, Faculdade de Letra da Universidade de Lisboa, Lisboa.
- Arruda, A. M. 1988: Nota acerca da ocupação romana/republicana do Castelo de Castro Marim, *Actas do 5º Congresso sobre o Algarve*, Racial Clube, vol. 2, Montechoro.
- Arruda, A. M. 1997: *As cerâmicas áticas do Castelo de Castro Marim*, Colibri, Lisboa.
- Arruda, A. M., Almeida, R. R. 1999: Importações de vinho itálico para o território português: contextos, cronologias e significado, *Économie et territoire en Lusitanie romaine*, Casa de Velazquez, Madrid, 307-337.
- Arruda, A. M., Gonçalves, L. 1994: Acerca da Romanização do Algarve, *Actas do II Congresso peninsular de História Antiga*, Universidade de Coimbra, Coimbra, 455-465.
- Arruda, A. M., Sousa, E. 2003: Cerâmica de paredes finas da Alcáçova de Santarém, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 6, Lisboa, 235-286.
- Arruda, A. M., Viegas, C., Bargão, P., Pereira, R. 2006: A importação de preparados de peixe em Castro Marim: da Idade do Ferro à época romana, *Setúbal Arqueológica* 13, Setúbal, 153-176.

- Fabião, C. 1998: *O Mundo Indígena e a sua Romanização na área céltica do território hoje português*, Dissertação de Doutoramento em Arqueologia. Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 3 volumes, Policopiado, Lisboa.
- Faria, A. 2006: Novas notas historiográficas sobre Augusta Emerita e outras cidades hispano-romanas, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 9/2, Lisboa, 211-238.
- Grataloup, C. 1988: *Les ceramiques à parois fines de la rue de Farges (Lyon)*, B.A.R. International Series 457, Oxford.
- Guarino, V., Bonis, A., Faga, I., Giampaola, D., Grifa, C., Langella, A., Liuzza, V., Benoit, R., Romano, P., Morra, V. 2016: Production and circulation of thin walled pottery from the Roman porto of Neapolis, Campania (Italy), *Periodico di Mineralogia* 85, 95-114.
- López Mullor, A. 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, *Quaderns Científics i Tècnics* 2, Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Barcelona.
- López Mullor, A. 2013: Las Cerámicas de Paredes Finas del final de la república Romana y el período Augusteo-Tiberiano, A. Ribera (coord.), *Manual de cerámica romana del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Museu Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid, Madrid, 149-190.
- López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2002: La céramique à parois fines d'Ibiza. I, *Actes du Congrès de Bayeux, SFECAG*, Marseille, 229-250.
- Malfitana, D., Cacciaguerra, G., Branca, A., Cannata, A., Carilli, L., Pantellaro, C. 2016: Archeologia della produzione cerâmica a Siracusa tra l'eta ellenistica e la prima eta imperiale, *Quaderni di Archeologia*, Genova.
- Marabini Moevs, M. T. 1973: *The roman thin walled pottery from Cosa (1948-1954)*, American Academy in Rome, Roma.
- Mataloto, R., Williams, J., Roque, C., Angeja, P. *no prelo*: Changing Times: Rocha da Mina e Caladinho - entre romanos e indígenas na segunda metade do séc. I aC na vertente Sul da Serra d'Ossa (Alentejo, Portugal), Poster apresentado no congresso Cultura Marerial Romana en la Hispania Republicana, Contextos privilegiados y estado de la cuestion, Abril, 2016.
- Mayet, F. 1975: *La céramique a parois fines dans la Péninsule Ibérique*, Centre Pierre Paris/CNRS, Paris.
- Morais, R. 2005: *Autarcia e comércio em Bracara Augusta: contributo para o estudo económico da cidade no período Alto-Imperial*, Braga.
- Morais, R. 2010: As paredes finas. In Castelo da Lousa-Intervenções arqueológicas de 1997 a 2002, *Studia Lusitana* 5.
- Pereira, C. 2014: *As necrópoles romanas do Algarve*, Dissertação de doutoramento apresentada à Universidade de Lisboa, 2 volumes, Policopiado, Lisboa.
- Pereira, T. 2008: *Os artefactos metálicos do Castelo de Castro Marim na Idade do Ferro e época romana*, Mestrado em Arqueologia apresentada à Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, Policopiada, Lisboa.
- Reinoso del Rio, M. 2004: Ceramica de paredes finas de Baelo Claudia (Tarifa, Cádiz). Estudio de materiales, 1998, *Anuario Arqueologico de Andalucia, Actividades Sistemáticas y Puntuales, Informes y Memorias*, Sevilla, 39-52.
- Ricci, A. 1985: Ceramica a pareti sottili, *Atlante delle Forme Ceramiche*, Vol. II, Istituto della Enciclopedia italiana, Roma.
- Schindler-Kaudelka, E. 1975: *Die Dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*, Klagenfurt.
- Scavion, N., Soria, V., Arruda, A. M., Beltrane, M., Mirão, J. 2015: "Losanga" decorated Imitations of Italic Late Republican Black Gloss Tableware from South-Western Iberia: Multi-analytical/Microchemical Characterization, *Microchemical Journal*.
- Sousa, E. 2009: *A cerâmica de tipo Kuass no Algarve: os casos de Castro Marim e Faro*, Uniarq, Lisboa.
- Viegas, C. 2011: A ocupação romana do Algarve: estudo do povoamento e economia do Algarve central e oriental no período romano, *Estudos e Memórias* 3, Uniarq, Lisboa.

FORMES ET DÉCORS ORIGINAUX DE CÉRAMIQUE À PAROI FINE À FRÉJUS

Lucien Rivet*

Les fouilles archéologiques menées sur la Butte Saint-Antoine à Fréjus procurent quelques céramiques à paroi fine renvoyant à des formes et à des décors peu courants; ces objets s'intègrent dans trois paliers chronologiques situés entre la fin de l'époque républicaine et le début du principat d'Auguste.

Mots clés: Fréjus, céramique à paroi fine, 1er siècle avant JC.

The archaeological excavations carried on the Butte Saint-Antoine in Fréjus provide some Roman Thin Walled Pottery referring to unusual forms and decorations. These objects are integrated in three chronological levels situated between the end of the Republican period and the beginning of the Principate of Augustus.

Keywords: Fréjus, Thin Walled Pottery, 1st Century BD.

* Aix Marseille Université, CNRS, CCJ, Aix-en-Provence, France

À Fréjus (Var, F), le site de la Butte Saint-Antoine occupe une position privilégiée: haute d'une dizaine de mètres à l'extrémité méridionale de la ville romaine, il domine le territoire de tous côtés et forme un promontoire engagé dans la mer.

Neuf campagnes de fouilles, menées entre 2008 et 2017 –en cours d'étude et de publication–, procurent des données qui renouvellent les connaissances sur les occupations d'époque romaine. Les premières constructions représentent des habitations plus ou moins élaborées dont les éléments de datation paraissent renvoyer à la fondation césarienne de la ville, probablement à la fin de l'année -45 ou au début de -44. Puis, à une date précise difficile à déterminer, autour de -30, une partie

de ces maisons est radicalement détruite pour faire place à d'autres, de statut tout autant modeste et isolées les unes des autres mais mieux desservies par des rues inscrites de façon orthogonale. Enfin, autour des années -17/-15, l'ensemble du site est aménagé en une esplanade, entourée d'un rempart spécifique qui englobe un bâtiment d'un seul tenant, d'environ 10000 m², un prétoire que nous qualifions, dans notre vocabulaire actuel, comme une préfecture maritime dans la mesure où le port jouxte la butte, immédiatement à l'est.

Chacun de ces trois contextes chronologiques procure une quantité importante de mobilier, formant des corpus particulièrement bien datés.

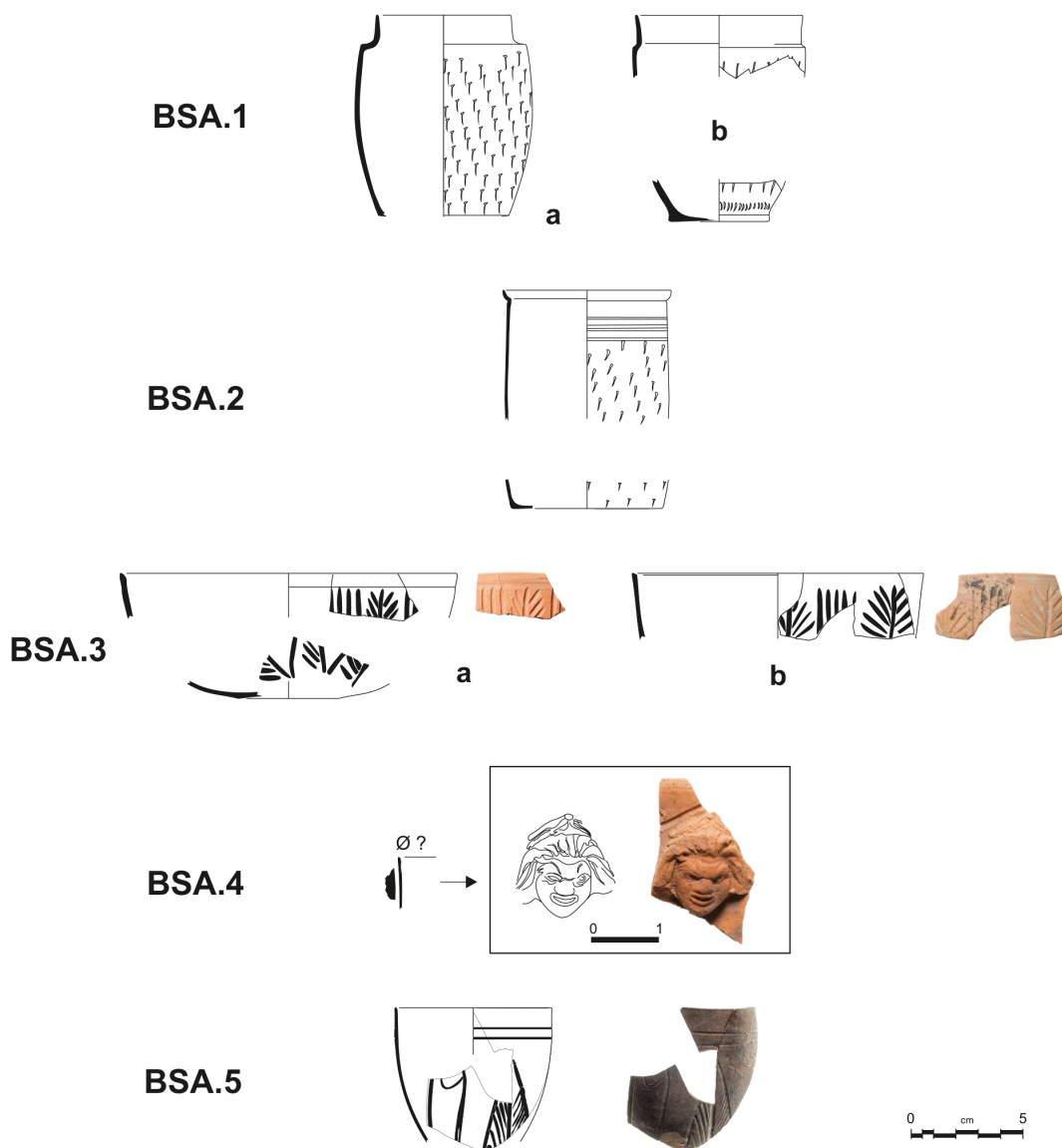

Fig. 1: Butte Saint-Antoine (Fréjus, France), céramiques à paroi fine de formes et décorations originales (Dessin: L. Rivet; cliché et dao: S. Saulnier).

En signe d'amitié à Albert, je choisis de présenter dans cette courte note cinq types de vases à paroi fine dont la particularité est de ne pas apparaître de manière évidente dans les principaux catalogues typologiques (Mayet 1975; Marabini 1980; López Mullor 1991). Il est parfaitement logique que de nombreuses variétés de formes aient échappé à ces enquêtes et, lorsque le cas se présente, elles méritent d'être mieux connues. Les quelques objets suivants présentent une pâte siliceuse et sont presque à coup sûr des importations italiennes sauf pour l'une d'elles qui provient très probablement d'Ibiza.

1. Le profil de l'ouverture de ce superbe gobelet est tout à fait original, en forme de baïonnette tournée vers l'intérieur; les exemplaires attestés sur le site (surfaces brun-rouge et pâte rouge orangée) sont décorés d'un semis d'épines. Les publications ne rendent compte de son existence qu'à Dangstetten, forme 6.1 (Roth-Rubi 2006: pl. 29), soit dans un contexte compris entre -15 et -9/-8. Or, à Fréjus, un objet presque entier (1a) provient de la strate la plus profonde des aménagements romains, datée des années -45/-44; il en est de même d'une autre encolure à la baïonnette moins accentuée (1b) renvoyant à la forme Marabini 1973, pl. 8, n° 89.

2. Ce gobelet cylindrique muni d'un bord court, étiré vers l'extérieur, et d'un large fond plat, offre une panse couverte d'un décor constitué d'un semis d'épines; cet exemplaire (sur-face extérieure brun-rouge, surface intérieure et pâte rouge orangée) provient également du contexte des années -45/-44.

3. De forme classique, cette petite coupe est basse. La fouille livre une vingtaine de fragments qui doivent correspondre à trois objets différents (surfaces et pâte orangée). Aucun ne peut être reconstitué pour être assuré de son profil. Cette coupe se distingue par son décor: une alternance de larges striures verticales et de feuilles de fougères stylisées obtenues par excision. Un des exemplaires a été trouvé dans un contexte daté autour de -30.

4. Cette applique représentant un petit masque de théâtre est d'une rare finesse; collée immédiatement sous le bord vertical doté d'une lèvre simplement effilée, il peut s'agir d'une petite coupe ou d'un gobelet (surfaces orangé clair et pâte grise à cœur) dont le diamètre n'est pas mesurable; la paroi est particulièrement mince. À première vue, comme le segment d'une large striure oblique est visible au-dessus du masque, il est possible d'envisager une bande de décor par excision. Ce petit fragment de vase provient d'une couche datée des années -17/-15.

5. De forme ovoïde (proche de la forme ébusitaine 5B: López Mullor, Estarellas 2002: 235), ce gobelet offre également une paroi très mince (surfaces brun-gris et pâte grise); deux striures sous le bord délimitent la panse décorée de palmettes et d'autres figures excisées. Les fragments de deux vases sont attestés sur le site, le plus complet provenant d'un contexte daté des années -17/-15.

Bibliographie

López Mullor, A. 1991: *Las Cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns científics i tècnics, 2 vols., Diputació de Barcelona, Barcelona.

López Mullor, A., Estarellas, M. M. 2002: *La céramique à parois fines d'Ibiza (I)*, SFECAG, Actes du Congrès de Bayeux, 229-250.

Marabini, M. T. 1973: *The roman thin walled pottery from Cosa*, MAA 3, Rome.

Mayet, F. 1975: *Les céramiques à parois fines de la péninsule ibérique*, de Boccard, Paris.

UN DEBAT AMB L'ALBERT SOBRE LES PARETS FINES DE LA BÈTICA

Eleni Schindler Kaudelka*

Tout au long de l'Adriatique et des voies terrestres desservies à partir des ports et des escales, notamment la voie de l'Ambré entre *Aquileia* et *Carnuntum*, nombreuses sont les importations de la Péninsule Ibérique dès le premier siècle de notre ère. Dans les ensembles et les lots de produits alimentaires, notamment les conserves de poissons et les lingots de plomb, l'on trouve toujours des vases à parois fines de la Bétique, les coupes caractéristiques Mayet 34 en argile blanche soyeuse. Beaucoup de ces vases exposés dans les petits Musées Régionaux sont inédits voire ni même identifiés. Un tour d'horizon a ouvert la discussion sur une éventuelle provenance bétique des petits gobelets à dépressions Mayet 6 tournés dans les argiles blanches analogues, présentes dans les sites du Norique méridional proches de la *Regio Decima Italica*. Il reste à évaluer si un certain nombre de vases à parois fines ne représenterait pas des produits régionaux inspirés par l'aspect typique des importations ibériques.

Mots clés: Coupes à parois fines de la Bétique, 1er siècle après JC, Adriatique, Europe Centrale.

Throughout the Adriatic and the land routes that start from its ports and landing places including the Amber road between Aquileia and Carnuntum, many first century AD importations from the Iberian Peninsula testify of thriving trade. The assemblages, mainly containers for fish and fishsauces as well as lead ingots were often loaded with thinwalled cups Mayet 34 made in a most characteristic white silky ceramic. A survey in the museums of the region confirmed that they are frequently unpublished albeit unrecognized although on display opened the discussion whether small indented cups Mayet 6 made in similar clay present in Southern Noricum and the regio decima italica could be imports from Baetica as well or whether they belonged to regional workshop productions inspired by baetican imports.

Keywords: Baetican thin-walled cups, 1st century AD, Adriatic, Central Europe.

* Archäologischer Park Magdalensberg, Austria

Graz, le 13 Janvier 2012

Cher Albert,

Je ne sais pas si tu te souviens, mais en Arles nous avons causé d'un groupe de gobelets Mayet 34B trouvés dans une cave à Linz (Schindler Kaudelka, Ruprechtsberger 2012). J'attache une photo pour me faire comprendre (Fig. 1).

La date de cette cave dépend d'une part de ces parois fines bétiques, mais le contexte contient également une Consp. 26 (ou 27) avec la marque Gellius (OCK 787.44) et une Consp. 37 timbrée Perennius Crescens (OCK 1408.1). Plus deux amphores carotte, dont l'une porte un *titulus pictus*. Avec ceci nous sommes bien calés en époque tibérienne tardive, dans les années 30-45 de notre ère.

J'ai suivi cette forme à tout au long de l'Adriatique où des deux côtés elle apparaît assez fréquemment. D'ailleurs nous la trouvons également dans tous les contextes un peu riches en importations dans le Norique et dans certains sites de la Pannonie. Je suis donc tentée d'écrire qu'il s'agit d'un accompagnement des transports de conserves de poissons, *garum*, *liquamen*, et tous les produits similaires (Dr 7-11). Partant du Sud de la Péninsule Ibérique les bateaux ont pris une des routes maritimes de la Méditerranée occidentale pour entrer ensuite dans l'Adriatique et poursuivre le chemin avec un certain nombre d'escales jusqu'à Aquilée. De là les transports terrestres ont pris la voie de l'Ambre vers l'Est pour arriver au Danube d'une part et la via Claudia Augusta en direction Ouest pour traverser les Alpes de l'autre.

Plusieurs questions:

- est-ce que cette idée paraît plausible?
- est-ce que la datation de 30-45 ap. J.C. reste correcte?
- est-ce que nous avons des connaissances plus détaillées sur l'origine et la production?

Je n'ai pas l'intention de produire une carte de distribution, surtout parce que les trouvailles en Croatie, dans le Montenegro et en Albanie sont majoritairement inédites

Toutes mes amitiés

E

Fig. 1: Groupe de six bols Mayet 34b trouvés dans une cave à *Lentia*/Linz en Autriche (Eleni Schindler).

 Barcelona, le 14 Janvier 2012

Chère Eleni,

... Quant au type Mayet XXXIV de la céramique à coquille d'œuf, son origine bétique a été proposée il y a longtemps par l'auteur cité, bien que jusqu'à nos jours aucun centre producteur n'ait été découvert en Andalousie. En tout cas, il semble que l'épave Port-Vendres II (Colls, D. *et alii* (1977), *L'épave Port-Vendres II et le commerce de la Bétique à l'époque de Claude*, *Archaeonautica*, 1. Paris) soit bien significative au sujet du commerce de cette classe de céramique bétique, étant donné que, dans sa cargaison, le type XXXIV accompagne des amphores au vin Haltern 70, des céramiques à vernis rouge de la baie de Cadix et des lingots métalliques de la même zone. Cette épave, de plus, a une datation précise à l'époque de Claude.

Comme tu sais bien, nous avons constaté en Espagne d'autres productions à coquille d'œuf sur la province de Teruel, dans la région d'Aragon, relativement près de la région de Valence, et aussi au nord-ouest de la péninsule Ibérique. Il s'agit, cependant, de produits qui ont fourni un commerce de courte portée. Je crois, donc, que effectivement les pièces que tu m'envoies sur cette magnifique photographie proviennent du sud-ouest de la péninsule, peut-être de la région de Cadix, et elles peuvent parfaitement avoir suivi la route maritime que tu me décris. Le type XXXIV et en général toutes les manufactures bétiques à coquille d'œuf on les a traditionnellement daté entre les règnes de Tibère et Néron, quoique l'épave Culip IV indique qu'elles sont arrivées jusqu'à la période flavienne –malgré que, vu les pièces publiées par Lucien parvenant de Fos-sur-mer, il conviendrait de se poser un jour la question de l'origine des parois fines qui transportait ce bateau, du moins celles décorées à la barbotine et celles de surface sableuse–. En tout cas la date de 35-40 que tu proposes pour tes pièces me semble correcte.

Bien cordialement,

Albert López Mullor

 Graz, le 25 Juin 2016

Cher Albert,

...une question typologique sur les parois fines de la Bétique. En Europe Centrale nous trouvons çà et là et pratiquement toujours ensemble avec les Mayet 34B des petits gobelets à dépression (Fig. 2) comme ceux sur les deux photos et le dessin adjointes. Je les ai tous eu en main –un peu plus de 12 pièces– et je suis absolument persuadée qu'il s'agit de produits de la Bétique, mais je ne saurais les classer dans les classifications usuelles si je ne veux pas les attacher avec une certaine mauvaise conscience à la forme Mayet 6. Quels conseils pourrais-tu me donner?

Merci d'avance

E

Fig. 2: Gobelet à dépression en pâte blanche trouvé à *Siscia* en Croatie (Eleni Schindler).

Barcelone, le 26 Juin 2016

Chère Eleni,

...En ce qui concerne tes deux fragments de parois fines d'aspect bétique, je suspecte qu'ils ne proviennent pas du sud d'Hispanie. La céramique nommée à coquille d'œuf a été produite au centre de Rubielos de Mora (Teruel, Aragón), à celui d'Herrera de Pisuerga (Palencia, Castilla y León) et naturellement en Andalousie, dans un ou plusieurs centres pour l'instant inconnus qu'on devrait placer à proximité de la ville de Cadix, compte tenu la cargaison de l'épave Port-Vendres II. La pâte de tous ces produits n'est jamais monochrome, sinon en couleur grise au nucleus et blanche ou plutôt blanchâtre sur les surfaces, à l'extérieur tout comme à l'intérieur. Cette dernière couleur s'obtient moyennant un certain enduit. Par conséquent, il est très difficile d'avoir de la céramique de cette classe-ci d'une seule couleur, comme tes pièces qui, en outre, sont jaunâtre et grise. D'ailleurs, le décor d'une ou deux incisions longitudinales (Fig. 3) n'est non plus typique de ce genre de matériel. Enfin, la forme de ces exemplaires ne s'accorde pas avec la typologie connue jusqu'à présent.

Si tu as besoin plus d'information, récente et brève, sur les productions hispaniques de coquille d'œuf, va réviser mon chapitre à ce sujet (López Mullor 2008) dans le livre de l'Université de Cadix *Cerámicas romanas. Un estado de la cuestión* (2008), où tu trouveras aussi l'apport d'Esperanza Martín et Germán Rodríguez, sur les productions occidentales.

Quant au type VI, dans ma thèse d'état (1989, 1990), dans le même article cité plus en haut et dans le chapitre correspondant du manuel de céramique édité par A. Ribera (2013), est contenue la démonstration qu'une quantité importante de ces pièces-là appartiennent à la production d'Ibiza quoique certaines puissent avoir été produites dans d'autres régions d'Hispanie (cfr. par exemple: Martín, Rodríguez 2008). Celles de Melgar de Tera (Palencia) ont une forte personnalité, mais elles font partie des productions militaires du nord-ouest de la Péninsule Ibérique.

En synthèse: je ne crois pas que les pièces qui apparaissent sur les photos que tu m'as envoyées parviennent d'Hispanie Bétique. Le type 6, tel qu'il a été défini par Mayet, comprend uniquement des vases produits à Ibiza, soit en gris soit avec un vernis rougeâtre. Evidemment, il y a partout d'autres types avec des dépressions. En Hispanie nous les avons sur la côte méditerranéenne et aussi à Mérida et ses environs et près des campements militaires du nord-ouest.

Albert López Mullor

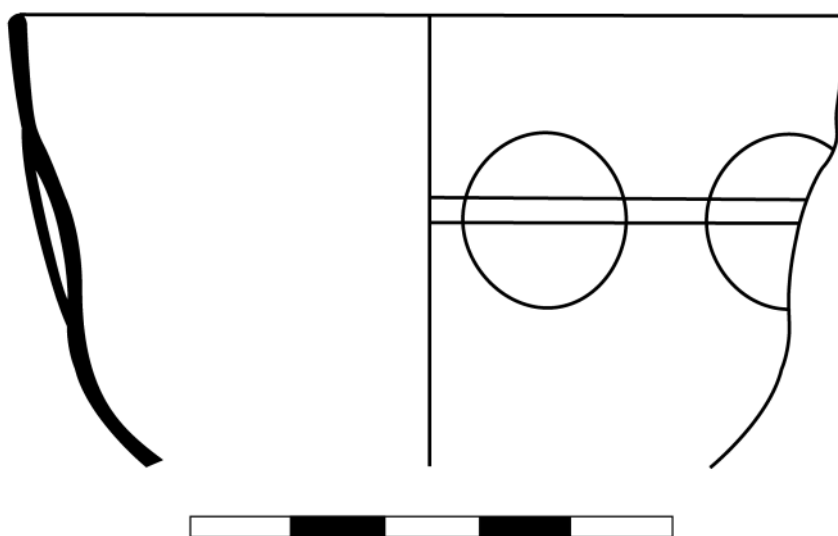

Fig. 3: Bol à dépressions à pâte blanche trouvé à *Virunum* en Autriche (Eleni Schindler).

Graz, le 28 Juin 2016

Bien cher Albert,

Merci de toutes ces informations. J'avais bien regardé la bibliographie indiquée avant de t'envoyer mon message. C'est justement la question d'insérer une forme non éditée dans une production bien définie. Je n'oserais jamais faire cela d'une distance de plusieurs milliers de kilomètres sans m'adresser aux spécialistes de la région. Néanmoins pour moi l'aspect extérieur des gobelets à dépressions ne diffère pas de ce que je connais en Europe Centrale comme parois fines classiques de la Bétique (Fig. 4). La couleur sur les photos n'est peut-être pas tout à fait naturelle.

Si j'ai bien compris, les gobelets à dépressions fabriqués en argile blanche et savonneuse peuvent provenir de la région de Mérida. Ceci ne me donnerait pas de problèmes, puisque l'acheminement serait identique à celui des Mayet 34 (Fig. 5). Je t'envoie la photo d'un fragment trouvé à Oberdrauburg en Autriche. Et ils voyageraient toujours en compagnie des amphores qui transportaient des produits de poisson à travers l'Adriatique.

Merci encore et tous mes bons vœux et mes bonnes pensées pour ta santé. Fais-toi traiter et guérir au mieux.

E

Fig. 4: Bol Mayet 34B var trouvé à Oberdrauburg en Autriche (Eleni Schindler).

Barcelone, le 4 Juillet 2016

Chère Eleni,

Encore je ne suis pas très bien mais je voudrais, sans plus aucun délai, finir ma réponse à ta question et ton commentaire postérieur. La pièce de ta première photo ne m'est pas complètement étrange. Je suis sûr d'avoir vu quelqu'un vas pareil –peut-être à *Emporiae*– il y a quelques années.

En tout cas, ce genre de produits n'est pas normal dans les ensembles de parois fines de la seconde moitié du 1er siècle de notre ère que je suis habitué de voir sur nos sites. Sa diffusion méditerranéenne, alors, ne serait pas habituelle. Les deux épaves avec des parois fines que nous connaissons indiqueraient la même chose. Dans mon courriel antérieur, j'ai déjà mentionné les productions de Mérida et ses environs et celles militaires du nord-ouest. Pour

l'instant, peu connues et avec une typologie en construction.

Par conséquent, mon apport à ton doute doit être essentiellement négatif. Je ne sais pas si ta pièce –surtout la première– est exactement bétique mais, si elle parviendrait de l'Andalousie, elle semble très rare à côté des matériaux où nous fixons habituellement cette origine. Je comprends très bien que, dans l'Europe Centrale, elle soit bien identifiée et connue et son attribution à l'aire méridionale d'Espagne soit aussi presque automatique. Nous, cependant ne sommes pas habitués à la voir. De temps en temps, j'ai dû recouper la longueur des flèches que j'avais mises sur les cartes en indiquant les centres de production et le commerce de quelques types. Si j'avais quelque chose de plus qu'une photo, je pourrais, peut-être, t'indiquer plus exactement vers ce sens.

Albert López Mullor

Graz, le 5 juillet 2016

Merci beaucoup, cher Albert,

de continuer cette discussion qui du moins pour moi est très éclairante. Tes idées vont entrer dans mes propos. Nous avons vu ce phénomène de formes quasiment inusitées dans les régions de production tandis qu'elles font partie du répertoire pas vraiment quotidien mais usuel dans les régions d'importation dans d'autres classes de matériel. Je me demande si l'observation pourrait présenter une allusion aux potiers itinérants ou si le fond en est un autre. Je suis contente de voir ceci en répétition, parce que parfois on peut se douter si l'on a bien vu ou si l'on a simplement ignoré une production régionale.

Pour les pâtes blanchâtres, claires savonneuses la question ne se pose pas dans les régions alpines, elles n'existent pas à cause des conditions géologiques et géochimiques. Par contre il y a une production probable du début du second siècle à *Vindobona*, dans la vallée du Danube, qui pourtant n'a pas de ressemblances de répertoire avec les gobelets à dépressions desquels nous sommes partis. Donat 1999, fig 6,3 semble bien apparenté aux Mayet 34.

Je te souhaite une reprise de tes forces rapide et une guérison la plus totale possible.

Toutes mes amitiés

E

Barcelone, le 6 avril 2017

...je suis très triste que le débat se soit arrêté, pourtant les questions ont trouvé une réponse partielle...

La discussion par correspondance bien qu'interrompue par la mort a mené à quelques conclusions.

- La chronologie

Les trouvailles dans le Norique, dans la Pannonie et dans les sites tout au long de la Mer Adriatique ont confirmé le début de la circulation dans les années 30-45 de notre ère proposée par Albert Lopez Mullor. L'ancienne date évoquée d'abord par Mercedes Vegas et Françoise Mayet s'en trouve légèrement modifiée.

- L'acheminement

Les gobelets et bols à coquille d'œuf voyagent dans les bateaux qui transportent l'huile et les saumures de la Bétique jusque la Mer Adriatique. En grande partie inédits, ils sont repérés dans les musées entre autres à Budva/Montenegro, Zadar/Croatie, *Burnum*/Croatie, Aquileia/Italie (Fig. 6), *Urbs Salvia*/Italie, Suasa/Italie, pour en nommer quelques-uns.

Fig. 5: Bol Mayet 34B trouvé à Aquileia/Italie (Eleni Schindler).

- La diffusion

On constate une distribution systématique des céramiques à parois fines de la Bétique dans les réseaux des commerçants. Dans le Norique à part Linz et le Magdalensberg *Aguntum*, Oberdrauburg, *Virunum* ont livré des exemples, en Slovénie *Celeia* (Fig. 7). Tout au long de la voie de l'ambre les sites italiens et pannoniques ont été fournis par les transports venant d'Aquileia soit *Emona*, *Poetovio*, mettre Savaria en italique, *Carnuntum* et dans les sites importants danubiens comme *Aquincum* ou *Vindobona* et même les sites secondaires comme Mautern. A ceci s'ajoutent les camps militaires au long de la Save, *Siscia*, *Tilurium* et les *vici* et *canabae* qui en dépendent. Là aussi, le matériel reste inédit dans la plupart des cas, ou simplement cité sans image.

Fig. 6: Bol Mayet 34C trouvé à *Celeia*/Celje en Slovénie (Eleni Schindler).

- Le répertoire

Plusieurs raisons peuvent aider à expliquer les lacunes dans le répertoire formel des céramiques à parois fines à coquille d'œuf dans la région où elles étaient fabriquées. Faute d'ateliers fouillés la connaissance du répertoire reste nécessairement fragmentaire. En plus l'extrême fragilité des produits rarement trouvés en état assez complet rend une étude

Fig. 7: Gobelet à dépression en pâte blanche trouvé à *Aguntum/Dölsach* en Autriche (Eleni Schindler).

Bibliographie

Colls, D. et alii 1977: *L'épave Port-Vendres II et le commerce de la Bétique à l'époque de Claude*, *Archaeonautica* 1, Paris.

Donat, P. 1999: Feinkeramik aus Vindobona-Hinweise auf eine lokale Produktion?, *Fundort Wien* 2, 32-46.

López Mullor, A. 2008: Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadiz, 343-384.

Schindler Kaudelka, E., Ruprechtsberger, E. M. 2012: Das Fundmaterial aus zwei römischen Erdkellern auf der Keplerwiese in Linz/Römerberg, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 81, 233-276.

PRODUCCIÓ DE VASOS DE PARETS FINES A TÀRRACO: LES FORMES 54 I 21

Francesc Tarrats Bou*

L'estudi dels materials aportats per l'excavació (entre els anys 1970 i 1974) d'un abocador va permetre confirmar l'activitat d'un taller ceràmic en la ciutat romana de Tàrraco, actiu en la primera meitat del segle I dC. Una de les produccions més característiques i novadores de la *figlina*, és la de vasos de diferent tipologia de ceràmica de parets fines. Aquest treball es centra en els vasos de la Forma 54 definida per A. López Mullor i, per extensió, en els de la Forma 21. Actuacions arqueològiques més recents en diferents llocs de Tàrraco han permès reforçar els arguments per posar en valor la capacitat productiva de les *figlinae tarraconenses* en els períodes júlio-claudi i flàvi.

Paraules clau: Tàrraco, *figlina*, ceràmica de parets fines, Forma 54, Forma 21.

The study of the materials provided by the excavation (in 1970 and 1974) of a rubbish dump, allowed to confirm the activity of a ceramic workshop in the Roman city of Tarraco, active in the first half of the 1st century AD. One of the most characteristic and novel productions of the *figlina*, is the presence of vessels of different forms of Roman Thin Walled Pottery. This work focuses on the vessels of Form 54 defined by A. López Mullor and, by extension, on those of Form 21. Recent archaeological works in different places of Tarraco have allowed reinforcing the arguments to point out the value of the productive capacity of the *figlinae tarraconenses* along the Julio-Claudian and Flavian periods.

Keywords: Tarraco, *figlina*, Thin Walled Pottery, Form 54, Form 21.

* Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (1979-2016)

L'any 1970, les obres que es duïen a terme en el solar del Passatge de Cobos núm. 8, en ple centre urbà de la ciutat de Tarragona, en un sector urbanitzat i edificat en els primers anys del segle XX, van propiciar la localització d'un dipòsit arqueològic que va proporcionar gran quantitat de materials de diversa índole, especialment ceràmics, amb una absoluta absència d'estructures arquitectòniques. Ben aviat, el jaciment fou identificat com a un abocador suburbà de grans proporcions, contigu a la ciutat de Tàrraco. Més endavant, l'any 1974, s'emprengueren noves excavacions arqueològiques en un solar adjacent a aquell, amb la finalitat de poder disposar de les dades estratigràfiques que en la campanya de 1970, degut a les precàries circumstàncies en que s'havia hagut d'intervenir, no es van poder documentar.

Els materials recuperats en ambdues campanyes van romandre dipositats en els magatzems del Museu Arqueològic de Tarragona, sense que aleshores fos possible plantejar-se el seu estudi atesa la precarietat dels recursos humans i materials disponibles i la mateixa magnitud quantitativa dels materials (aproximadament 500.000 fragments). Puntualment, diferents autors¹ van anar incorporant en treballs de distinta naturalesa alguns dels materials de l'abocador, treballs que, no obstant, no pretenien establir una panoràmica de conjunt –cronològica i funcional– d'aquest jaciment arqueològic.

A finals d'un ja llunyà 1992, vam decidir emprendre l'estudi de l'abocador del Passatge de Cobos, com a tema d'una tesi doctoral avui encara en elaboració, encara inacabada.

Bona part del material recuperat en el decurs de la primera campanya d'excavacions (1970) no provenia d'un context estratigràfic clar, diferenciat, per la qual cosa els responsables de l'actuació ja havien procedit a agrupar-los en una unitat estratigràfica genèrica que van anomenar "Derribos escombrera" que englobava, doncs, els materials resultants dels primers treballs mecànics de remoció de terres en el solar en els primers moments de les obres i prèvia l'actuació arqueològica sistemàtica. Per tant, des d'una perspectiva estrictament estratigràfica, es tracta d'un material no aprofitable. Sí que ho és, en canvi, considerat com a complement del que, responent a la mateixa tipologia, prové

de l'estratigrafia documentada en la campanya de l'any 1974.

No tots els materials són ceràmics, lògicament: importants i significatius són també les restes faunístiques i malacològiques, els vasos de vidre o la numismàtica. Tampoc no són rars elements residuals de mobiliari (frontisses, aplics, claus de fuster, claus de pany...) que, una vegada amortitzat, degué de ser llançat a l'abocador, on es va cremar.

Entre els materials ceràmics, semblava prou clara ja des d'un primer moment –ateses les evidències de nombrosos casos de rebutjos de cocció– l'associació en el farciment dels de producció local (ceràmiques de cuina, comunes, de parets fines, comunes pintades de tradició ibèrica, àmfores, llànties, peses de teler...) amb altres – presents en gran quantitat, també– d'importació (terra sigil·lata itàlica i sudgàl·lica, ceràmiques comunes i de cuina itàliques i africanes, llànties...). Aquest fet ha permès datar amb prou exactitud el període d'activitat de l'abocador i, per extensió, la cronologia de les diferents produccions no importades que hi són representades.

L'inventari dels materials procedents de l'abocador s'apropa, després d'aplicar criteris selectius, als 8.000 individus. Estadísticament, doncs, no hi ha dubte de la seva importància i significació.

L'abocador es localitza molt a prop del traçat del pany occidental del recinte emmurallat del sector residencial de la ciutat romana, en el seu exterior, a uns 50 m de distància, en una zona ocupada per un important dipòsit argil·lós que travessa la ciutat en sentit N-S, associat a un cabalós aquífer, perfectament conegut i aprofitat fins pràcticament als nostres dies.²

L'excavació va permetre comprovar que ocupava una fondalada del terreny originada antròpicament com a conseqüència del procés d'extracció de les argiles. Més tard –possiblement amb la intenció d'anivellar el terreny– aquest fondal fou reomplert amb l'abocament de deixalles urbanes i dels rebutjos de cocció dels suposadament propers forns ceràmics: això és el que explica la coexistència en l'abocador de materials d'importació i de producció local.

Quant a la qüestió cronològica, l'àmplia representació de vasos de terra sigil·lata, amb

¹ Vegeu p.e.: Dupré 1982-1983; Montón 1990; Aquilué 1991; Tarrats 1992; Garcés 1993.

² No lluny de l'abocador, aproximadament a uns 150 m de distància, concretament en l'Av. Ramón y Cajal 33-47, hi va haver, si més no fins l'any 1936, la indústria "Pablo Valls, fábrica de ladrillos, cal y tejas" dedicada, doncs, específicament, a la producció de materials ceràmics per a la construcció.

—creiem— un valor estadístic fora de dubte, permet arribar a conclusions irrefutables: entre el nombrós lot de terra sigil·lata localitzat (dir —només a títol orientatiu— que són aproximadament 500 les marques de terrisser) no hi és representada la producció hispànica. Correspon, en la seva totalitat, a la itàlica (amb, a més, un clar predomini dels segells *in planta pedis*) i a la sudgàlica, exclusivament —com és habitual en la zona de la Hispània mediterrànea— del grup de La Graufesenque. I en aquest darrer cas no es detecta ni un sol fragment corresponent a la formes Drag. 37 ó 35/36 ni, en general, a cap de les que conformen els serveis flavis de la TSS. En canvi, hi són àmpliament representades totes les formes —lises i decorades— definitòries del període julioclaudi. El mateix es pot dir, a efectes d'indicacions cronològiques, de la resta dels materials d'importació continguts en l'abocador, els quals evidencien, en aquest sentit, una absoluta homogeneïtat.³

La numismàtica, representada per unes quaranta monedes —força deteriorades, però que han pogut ser en bona part classificades— es mostra perfectament coherent amb la cronologia de la totalitat del material ceràmic contingut en l'abocador i confirma les dades proporcionades per la terra sigil·lata: l'exemplar més tardà correspon a una moneda de Claudi I. Sembla, però, que —atenent les indicacions fornides pels exemplars de TSS decorada (especialment Drag. 29b i Drag. 11) que hi són representats— cal fixar el *terminus ante quem* de la seva clausura en els anys 55-60.

Creiem, doncs, que les dades aportades per aquest important lot de materials importats, permet caracteritzar i delimitar amb prou garanties la cronologia de les produccions locals que, sens dubte, degueren tenir un àmbit territorial de difusió relativament àmpli —especialment, cal suposar, en la zona nord-oriental peninsular— atès el reconegut paper que la ciutat va jugar, també en la dinàmica comercial, en el decurs d'aquest període.

Un dels conjunts més quantiosos i, al mateix temps, més interessant i innovador de tots els que ens permet analitzar l'abocador del Passatge de Cobos és el de les ceràmiques de parets fines. Els arguments que apor-

ta, tant des del punt estadístic dels individus representats com des de la constatació de la presència inequívoca de rebutjos pertanyents a vasos de distinta tipologia, permet apuntar la seva producció en una *figlina* necessàriament vinculada a l'abocador.⁴

Del total de les 7.788 peces que s'han pogut individualitzar entre el material fornit per l'abocador, 3.926 corresponen a vasos ceràmics de taula o cuina i, dintre d'aquests, 552 als de parets fines.

Entre les moltes formes representades predominen, de manera molt destacada, el vasos de la forma 54, amb 117 individus identificats. En un segon nivell, però igualment prou significatiu, les formes 3Ba (57 individus) i 24 (50 individus). I ja una mica més lluny, les formes 18 (31 individus), 33 (26), 1839.191.4 (21), 21 (14), 37 (14) i 34 (12).

En la comunicació que va presentar en el Congrés de l'SFECAG celebrat a Tolosa de Llenguadoc el maig de 1986 (López Mullor 1986: 64) —coincidint en el temps, doncs, amb el tram final de l'elaboració de la seva tesi doctoral— López Mullor va proposar afegir tres noves formes “catalanes” a la tipologia establerta per F. Mayet (Mayet 1975) per a la ceràmica romana de parets fines: 54, 55 i 56.

En aquest treball dedicat a la memòria d'Alberto López Mullor, hem volgut centrarnos essencialment en una d'aquelles formes ceràmiques de parets fines presents en l'abocador, la 54 i, per extensió, la 21.

De la forma 54, López Mullor (López Mullor 1989: 420-424) en diu que “comprén bols carenats, dotats d'una vora girada sense llavi diferenciat. El peu, rarament conservat en els fragments que va poder estudiar, se suposa que devia ser anul·lar. La decoració és molt característica: sempre incisa i situada en el terç superior de la paret, entre la vora i la carena. Fins ara es coneixen dos motius distints. El més abundant el formen una sèrie d'ondulacions o meandres, col·locats paral·lelament. Menys usual és l'aparició d'una banda a rodet de pas simple”.

La defineix com a una forma de forta tradició local que, al seu parer, s'enceta en la producció de ceràmiques comunes ibèriques i que va evolucionant fins a l'època de Tiberi.

Atenent a consideracions formals i morfològiques i, també, a característiques

³ En aquest aspecte, és sorprenent la similitud dels materials del Passatge de Cobos amb els que, localitzats en les excavacions del claustre de la catedral de Tarragona, van ser publicats en el seu moment per C. B. Rüger (Rüger 1968). Més concretament, els provinents dels nivells G i H, datats per Rüger en època de Tiberi i Claudi, respectivament.

⁴ Malgrat no haver-se localitzat cap mena d'estructura (forns, basses de decantació de l'argila...) són molt nombrosos els elements específics per a les operacions d'enfornat —ajustadors, ferrets...— recuperats en el decurs de l'excavació.

diferencials dels exemplars fins aleshores⁵ coneguts en el territori català (19 frags.) i a Nîmes (1 frag.), l'autor proposava –invocant la prudència que l'escassetat d'exemplars coneguts aconsellava– la possibilitat de l'existència de dues àrees productores –“septentrional” i “meridional”– per aquesta forma (López Mullor 1989: 422): el grup septentrional, caracteritzat per les pastes grises i dures i possiblement també per les vermelloses, estaria localitzat en la zona central de la franja costanera catalana, concretament en les actuals comarques del Barcelonès o del Maresme, possiblement relacionat amb la dinàmica dels *parva oppida* d'aquesta àrea geogràfica. El grup meridional, hipotèticament produït a Tàrraco o al seu voltant, caracteritzat per les pastes oxidades de tonalitats beix i rosades, en general més toves que les que definirien el grup septentrional. López Mullor no descartava, però, la possibilitat de que algunes produccions reduïdes poguessin adscriure's també en aquest grup.

Cronològicament, proposava un ventall ampli –del 10 aC fins al regnat de Tiberi, amb extensions, però, que porta fins al 60-70 dC– basant-se en les dades proporcionades pels nivells arqueològics dels diferents jaciments on s'havien localitzat les poques peces que li servien per definir la forma (López Mullor 1989: 422). Més endavant (López Mullor 2008: 364), en disposició de noves informacions, ratifica la seva convicció de la producció d'aquesta forma en la ciutat de Tàrraco o en el seu territori immediat.

Creiem que la quantitat realment important de peces corresponents a aquesta forma 54 que va furnir l'abocador del Passatge de Cobos aporta arguments suficients per ajudar a aclarir la problemàtica general d'aquest tipus de vasos i de totes les seves variants, tant pel que es refereix a les pastes, engalbes, estils decoratius com –també– la seva modulació.

Cal significar a més que –ultra la valoració que la gran incidència quantitativa permet fer– es tracta d'una de les formes que han proporcionat fragments amb clares evidències de defectes de cocció. Aquest fet, autoritza, si més no, d'entrada, a afirmar la seva producció en l'alfar necessàriament associat a l'abocador que estem estudiant i, per tant, a confirmar l'existència de la *figlina* que López Mullor proposava situar –ja en els

seus primers treballs i malgrat els pocs exemplars aleshores coneguts– a Tàrraco o en les seves rodalies.

Intervencions arqueològiques empreses a Tàrraco en anys posteriors a la del Passatge de Cobos, han afegit importants novetats, prou esclaridores i contundents, entorn d'aquesta qüestió. Una d'aquestes intervencions, a la Plaça de la Font, duta a terme en el primer semestre de 1996, va portar a la localització d'un nivell de terraplenament del terreny –un abocador– contenint grans quantitats de carbons, ceràmiques i restes d'elements estructurals dels forns d'una *figlina* (AAVV 2000); entre el material ceràmic –com passa en l'abocador del Passatge de Cobos– la convivència en el mateix dipòsit de peces de producció local amb moltes altres d'importació ha permès –una vegada més– proposar un *terminus ante quem* prou precís, el 60 dC, coincident –doncs– amb el del Passatge de Cobos. Entre el quantios material proporcionat per aquest nivell són prou contundents les evidències de la producció –en la *figlina* clausurada per l'abocador– de ceràmiques de molt diversa naturalesa, entre les quals vasos de ceràmica comuna i –també en gran nombre– de parets fines. Unes evidències que són especialment clares respecte els vasos de la forma 54 com, també, de la forma 21 amb decoració –ambdues formes– d'ondulacions pentinades (Trullén 2010: 244). L'altra intervenció, en el marc del projecte de reforma i rehabilitació del Mercat Central de Tarragona –en un espai directament en contacte amb l'ocupat per l'abocador del Passatge de Cobos– ha afegit dades molt significatives, complementàries a les fornides pels abocadors del Passatge de Cobos i de la Plaça de la Font (Roig 2014).

Convé recalcar que, en el Passatge de Cobos, entre els 117 individus inventariats d'aquesta forma, hi conviuen exemplars decorats amb el motiu d'ondulacions pentinades (Fig. 1) amb les decoracions a rodets o puntillada (Fig. 2), en una proporció de 4:1, i que només en 1 exemplar no s'observen restes de decoració de cap mena. I que malgrat això, els quasi 25 exemplars decorats a rodets o amb motius puntillats capgiren, des del punt de vista taxonòmic, la perspectiva que es tenia fins ara sobre aquesta forma ceràmica, en la que les peces amb decoració a rodets / puntillada eren poc més que

⁵ López Mullor (1989: 422) assenyala exemplars d'aquesta forma ceràmica a Empúries, Calella (El Roser), Mataró (Can Majoral, Can Xammar, Torre Llauder), Cabrera de Mar (Can Modolell), Cabriels (Veïnat de Sant Crist), Badalona, Barcelona (Plaça del Rei, Plaça Sant Miquel), Vilanova i la Geltrú (Darró), Cunit, Tarragona, Reus (Els Antigons), Lleida (La Paeria, Alpicat) i Nîmes.

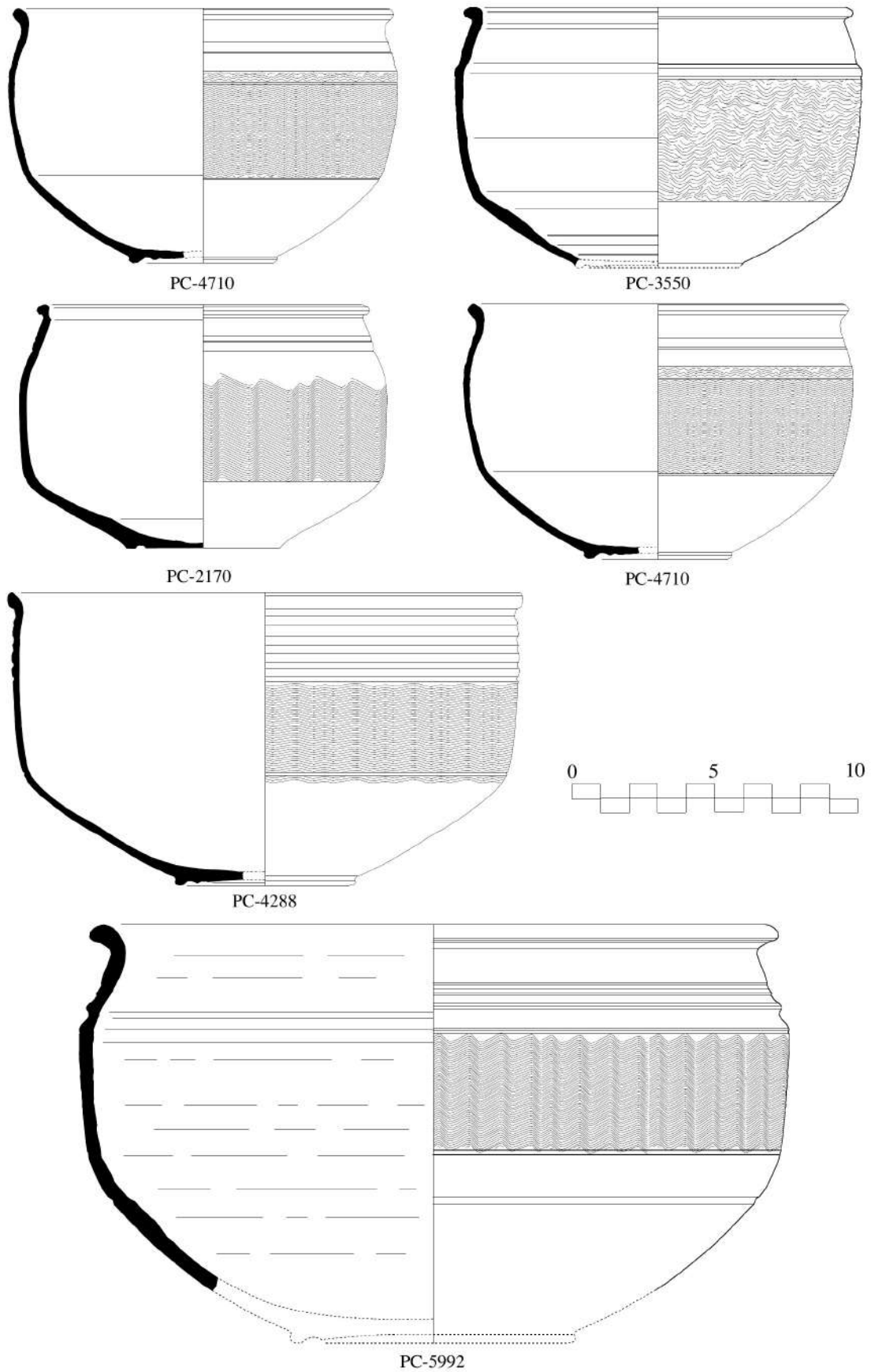

Fig. 1: Vasos Forma 54 del Passatge de Cobos, amb decoració pentinada formant ondulacions (F. Tarrats).

anecdòtiques.⁶ D'altra part, en la bibliografia fins ara publicada respecte els materials de la Plaça de la Font no s'assenyala la presència de cap exemplar de la Forma 54 amb decoració a rodet o puntillada (Trullén 2010: 244). Tenint present que són 463 els individus s'hi ha recomptat, d'aquesta forma, front als "només" 117 del Passatge de Cobos, sembla que caldrà buscar el perquè d'aquesta diferència. Seria relativament fàcil invocar l'argument de produccions no exactament coincidents en dues *figlinae* distintes. Però no està tant clar que realment es pugui parlar de dues *figlinae* distintes: no es pot obviar que tot sembla indicar que la gènesi de l'abocador de la Plaça de la Font és l'amortització de les estructures d'una *figlina* preexistent, bé al llarg del període julioclaudi (AAVV 2000: 63), bé –més concretament– en època tiberiana (Trullén 2010: 228-229). Essent així, creiem perfectament plausible la possibilitat de que la *figlina* del Mercat Central/Passatge de Cobos no sigui altra cosa que el resultat de la reubicació de la que, segurament per imperatius urbanístics, va haver de traslladar-se des de l'actual Plaça de la Font (Tarrats 2000: 133-134).

Creiem igualment important destacar, també, que es constata un àmpli ventall en les dimensions dels vasos –amb un diàmetre màxim comprès entre els 10 i els 26 cm– sense que es pugui parlar del predomini de cap d'elles. En aquest sentit, creiem que –probablement en complementarietat dels vasos classificats dins de la forma 21– es pot pensar en un autèntic servei auxiliar de taula, cobrint bona part de les necessitats funcionals, tret del que serien els plats que caldrà cercar-los, possiblement, en altres formes ceràmiques a bastament presents en l'abocador.

Fora de Tàrraco i de la franja litoral, creiem oportú destacar la presència de materials d'aquesta forma en dos jaciments del Segrià –Raïmat⁷ i Antic Portal de Magdalena (Lleida)– perquè, d'una part, documenten peces d'aquestes característiques en un context cronològic prou ben delimitat (segle I dC, en un moment anterior –però– a la dinastia Flàvia) i, per una altra, perquè forneixen indicacions prou clares de cara a definir vies de

penetració cap a les terres interiors d'uns productes que normalment es detecten en jaciments situats en la franja costanera del *conventus tarraconensis*. Del material de Raïmat –presència ja assenyalada per López Mullor– és interessant constatar que la totalitat dels individus d'aquesta forma representats pertanyen a la variant de pastes oxidants (sempre dintre de la gamma del marrons, del marró rogenc al beix) i que en tots els casos la decoració és la pentinada, amb una absoluta absència, doncs, de la decoració a rodet o puntillada.

En el cas de l'Antic Portal de Magdalena (Loriente-Oliver 1992) –a part de la presència d'un vas Forma 21 amb decoració incisa pentinada, perfectament homologable amb les dels abocadors tarraconenses– volem destacar la d'una peça de la Forma 54 que, en l'esmentada publicació, es classifica dintre de la categoria de ceràmiques de parets fines de "clofolla d'ou", dintre de la forma Mayet 34. Desconeixem els arguments que van portar a proposar aquesta classificació. Des del punt de vista estrictament tipològic, la peça en qüestió s'emmarca decididament en la Forma 54. Probablement van ser les característiques taxonòmiques de la peça, el que va portar a classificar-la en el grup de parets fines de clofolla d'ou: també en l'abocador del Passatge de Cobos, es documenten fragments que, emmarcats també amb claretat en la tipologia i en les característiques definitòries de la Forma 54, amb decoració pentinada, responen clarament en uns casos o s'acosten en altres a les característiques morfològiques que defineixen les produccions ceràmiques de parets fines de clofolla d'ou. Cal valorar, tanmateix, que essent també important la representació de vasos de ceràmica de parets fines de clofolla d'ou –Forma 34– entre el material de l'abocador del Passatge de Cobos, la major part d'individus respón a unes característiques taxonòmiques que s'aparten prou clarament de les definides per Mayet (MAYET 1975: 69 i 148) i Vegas (VEGAS 1973: 78) per a les produccions bètiques. Aquesta constatació, junt a la identificació d'individus d'aquestes característiques dintre de la Forma 54 –que considerem un producte fabricat en l'alfar

⁶ Alguns dels exemplars d'aquesta variant –per exemple, especialment, Fig. 3: PC-4275– han perdut o han minimitzat la carena característica dels vasos de la Forma 54 i presenten una vora exvasada. Potser caldria classificar-los com a Forma 56 (López Mullor 1990: 426-427). Atenent, però, d'una part, a l'escassa informació disponible respecte a aquesta forma i a que el conjunt de peces suggereix (tant pel perfil general com per la tipologia de la vora) una dinàmica evolutiva amb referències clares a la Forma 54 i, d'una altra, que aquesta possibilitat no influeix en el fons de la qüestió, hem optat per mantenir-los com a Forma 54.

⁷ Vegeu Marco 1988: 104-105 i [115-116], núms. 49 a 53. En aquest treball, M. T. Marco, no disposant encara de la proposta de López Mullor d'afegir un nou tipus –la Forma 54– en la tipologia de Mayet, agrupa aquestes peces en l'apartat "Forma indeterminada I".

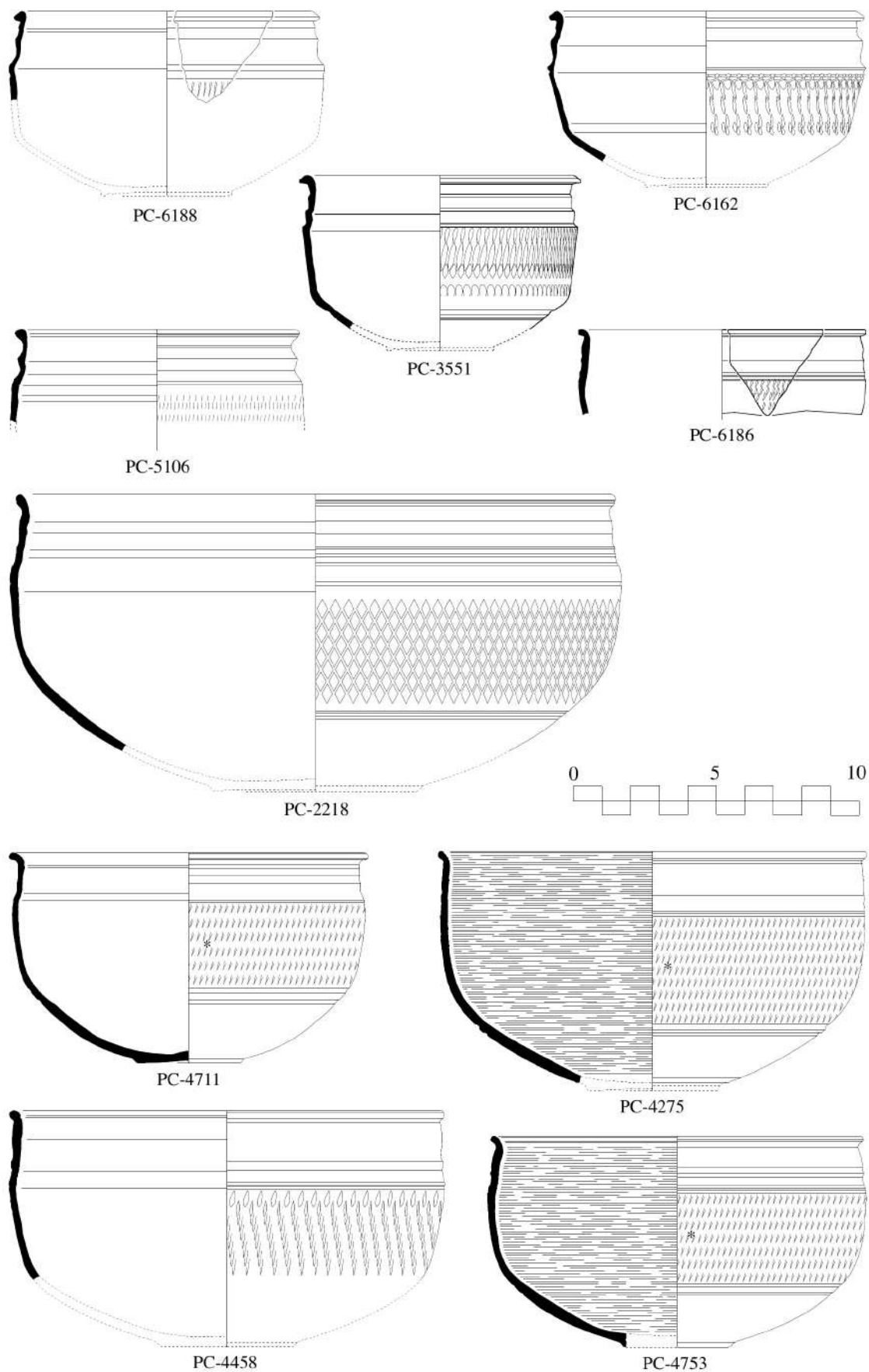

Fig. 2: Vasos Forma 54 del Passatge de Cobos, amb decoració a rodet i puntillada (F. Tarrats).

vinculat amb l'abocador que estudiem (cal insistir, a part de les consideracions estadístiques, en la presència de fragments amb signes clars de defectes de coccio)– reforça la hipòtesi d'un ventall més ampli de centres productors de ceràmiques de parets fines de clofolla d'ou no bètics.

Planteja una vegada més, també, la complexitat de la problemàtica que atany a les ceràmiques de parets fines i, en concret, a determinades formes tipològiques d'aquesta producció. En el cas de la Forma 54, l'abocador del Passatge de Cobos evidencia una amplíssima varietat de característiques taxonòmiques, un cert equilibri entre les diferents variants d'estils ornamentals (decoració pintada / decoració a rodet / decoració puntillada), un considerable ventall en les mesures i –per tant– en la capacitat de les peces –i, doncs, en la seva funcionalitat– i, com acabem de veure, una indubtable interacció entre les diferents tècniques de producció d'aquesta categoria ceràmica.

Quant a la cronologia, la datació global de l'abocador del Passatge de Cobos, atenent a la que ens proporciona l'estudi de les ceràmiques importades –amb un *t.a.q.* que, com ja s'ha dit, creiem poder fixar en els anys 55-60 dC– ens porta a aproximar-nos amb quasi absoluta coincidència amb l'establerta per als jaciments lleidatans de Raïmat i Antic Portal de Magdalena, plènamment en el segle I dC. De tota manera, cal insistir que, tant pel davant com pel darrere, res no exclou la possibilitat d'uns antecedents i d'un perllongament en el temps per a la seva producció: ni en cas de que Tàrraco hagués estat l'únic centre productor d'aquests vasos, no hi ha arguments per negar l'existència de possibles tallers –podria ser, perfectament, per exemple, el cas de la *figlina* de la Plaça de la Font– que, anteriors cronològicament al de Passatge de Cobos haguessin manufacturat vasos d'aquesta tipologia. Al contrari: si acceptem –com sembla irrefutable– la tradició ibèrica que traspuen les seves formes –tal com ja afirmava López Mullor– caldrà cercar els tallers que enllacin en el temps el de l'abocador del Passatge de Cobos/Mercat Central de Tarragona i el de la *figlina* de la Plaça de la Font de Tarragona amb els que, en el seu moment, van assumir la continuïtat de l'esmentada línia de tradició tipològica.

I el que sí podem afirmar avui amb rotunditat és el perllongament de la fabrica-

ció de la Forma 54 dins, si més no, d'època Flàvia. Així es desprèn dels individus d'aquesta forma representats en els nivells de base de la necròpolis localitzada i excavada l'any 1993 per Albert Vilaseca en la confluència dels carrers Prat de la Riba i de Ramón y Cajal de Tarragona, encara avui inèdita. Els esmentats nivells es poden datar –malgrat la manca d'un estudi detallat– si més no en època flàvia avançada atenent a la presència de massives quantitats de ceràmica TS Sudgàl·lica (amb formes nètament flàvies –Drag. 37, Drag. 35/36...) i TS Hispànica característiques d'aquests moments, de ceràmica de cuina nordafricana i de TS Africana A, amb l'absència absoluta de materials d'una fàcies anterior. En aquest cas, però, les peces d'aquesta Forma 54 només mantenen les característiques tipològiques generals de la forma però, en canvi, han esdevingut molt més barrueres i s'han decantat –quant a les seves dimensions i als gruixos de les parets– prou clarament cap a la categoria del que entenem com a ceràmica comuna, amb coccio oxidant, pastes toves, clares i farinoses, força allunyades de les peces de l'etapa anterior, de pastes dures i compactes i amb un predomini aclaparador de la coccio reductora.

En el cas de Badalona, on aquesta forma es localitza en nivells datats en època flàvia i a inicis del segle II dC, s'apunta la probabilitat de que els fragments documentats tinguin, en aquests nivells, un caire residual (Puerta 1989: 37 i 66 –núm. 283–, 68 –núms. 307 i 312–).⁸ En principi, sembla realment que als fragments badalonins (pel diàmetre –relativament reduït, entre 12 i 17 cm–, pels perfils –esvelts i decididament integrats en les característiques de la ceràmica de parets fines–, i, també, per la descripció de les característiques i coloració de les pastes) els correspongui una cronologia anterior a la que indica la resta de materials de l'estrat. Cal tenir en compte, però, que en els nivells datats entre els anys 14-37 dC i 69-79 dC per Puerta, no s'hi documenta cap exemplar d'aquesta forma (Puerta 1989: 74).

Si els exemplars de la Forma 54 recuperats a Tarragona en els anys posteriors als treballs de López Mullor aporten dades complementàries i clarificadorres respecte a aquesta producció ceràmica, creiem que més significatives encara ho són les que concerneixen la Forma 21. Essencialment perquè mostren una gran coherència amb el

⁸ Puerta considera aquesta forma com una producció local, classificant-la com a "Forma IX" malgrat associar-la amb la forma 54 de López Mullor.

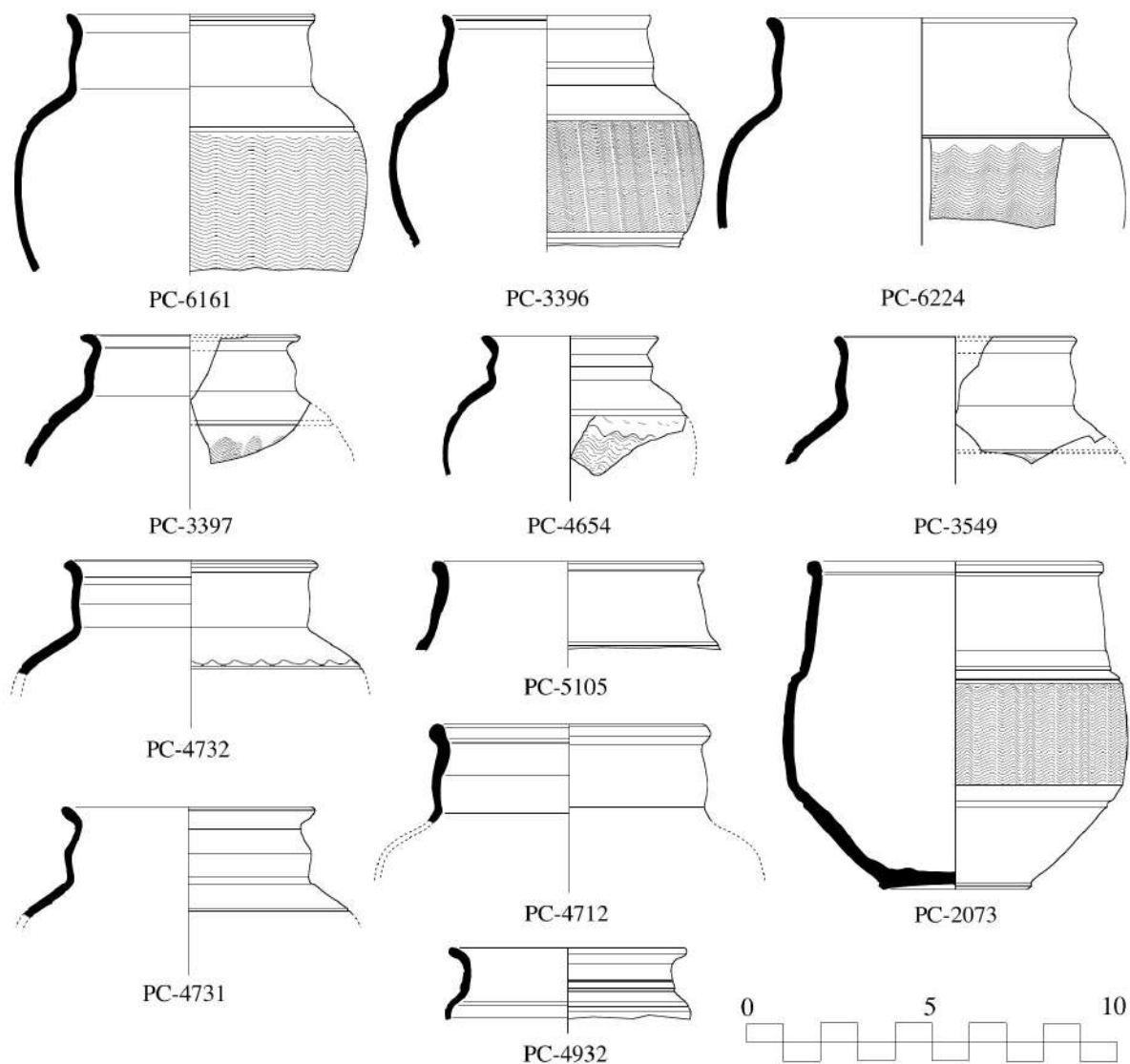

Fig. 3: Vasos Forma 21 del Passatge de Cobos (F. Tarrats).

comportament documentat per a la Forma 54 en quasi tots els jaciments als quals ens hem referit: Passatge de Cobos, Mercat Central i Plaça de la Font, a Tarragona i –a Lleida– l’Antic Portal de Magdalena. En la totalitat dels casos (excepte, per absència, a Raïmat), es pot documentar la convivència sistemàtica d’ambdues formes.

Significativament, tots els exemplars d’aquesta Forma 21 de l’abocador del Passatge de Cobos i de la resta de jaciments tarragonins, s’ajusten a les característiques d’una de les variants descrites per A. López (López Mullor 1989: 292), la decorada mitjançant fines línies ondulades, pentinades, que ocupen

la pràctica totalitat del cos del vas (Fig. 3). I el mateix passa amb el vas de l’Antic Portal de Magdalena (Loriente-Oliver 1992: 52 i [59], núm. T.F-I-27).⁹

Pensem, doncs, que com també apuntava Lòpez Mullor, comença a haver-hi arguments prou consistents per suggerir la producció d’aquest tipus de vasos –d’aquesta variant en concret de la Forma 21– a Tarragona, associada indiscutiblement a la Forma 54 i vinculades, una i altra, a la tradició ibèrica. Creiem plausible que per aquesta Forma 21 calgui pensar en l’existència de diverses branques de produccions locals que, a partir probablement d’uns prototipus

⁹ Aquesta peça incorporada en la publicació de l’Antic Portal de Magdalena ha de ser una a les que Lòpez Mullor es refereix quan diu: “También deben tenerse en cuenta los fragmentos de Lleida, con una decoración idéntica a la de nuestro tipo LIV, cuyo origen local creemos haber probado”.

comuns, adapten als seus gustos, necessitats i tradicions l'esmentada forma. Si bé sembla que això és així en relació a la possible producció de la mateixa forma (amb altres estils decoratius) a Eivissa, caldrà veure si –en el cas dels exemplars decorats amb línies incises ondulades– s'ha de parlar de diferents centres de producció (amb *Tarraco*, *Emporiae*, *Ilerda*... com a centres de referència) o, tal comensem, cal parlar d'un sol centre –Tàrraco– des del qual aquesta forma cobreix el territori costaner de la zona del golf de Lleó i les rutes de penetració cap a la Vall de l'Ebre.

En el cas de l'abocador del Passatge de Cobos, es constata quasi en exclusivitat –amb l'excepció d'un únic exemplar– la cocció reductora, amb pastes que oscil·len del gris clar fins el negre intens; en alguns casos, presenten pasta de sandvitx, bicolor gris i negre. I normalment les peces van recobertes d'una engalba de densitat variable que fluctua –igual que les pastes– del gris clar al negre intens. En alguns casos, presenta clares senyals d'espulat. No hi manquen, però, les peces sense engalba, caracteritzades, en aquests cas per pastes de color gris clar, depurades i dures.

Igual que succeeix amb la Forma 54, els individus de la 21 representats en l'abocador del Passatge de Cobos i en altres dipòsits tarraconenes datats *grosso modo* en la primera meitat del segle IdC són, doncs, estadísticament molt importants en el total dels fins ara documentats en l'arqueologia del *conventus tarraconensis*. Si fins ara es podia pensar –partint d'uns arguments estadístics més febles– en la possibilitat d'un centre de producció a les Balears, concretament a Eivissa (López Mullor 1989), i hipotèticament –essencialment pels exemplars documentats a *Baetulo*– a l'àrea de la Laietània (Puerta 1989) creiem que ara cal afirmar amb força garanties una producció tarraconense d'aquesta forma, sempre –insistim– en la seva variant de la decoració incisa, pentinada, amb ondulacions.

No podem de cap manera posar en dubte la relació d'aquesta forma amb les ceràmiques de La Tène tal com apuntava Marabini per Cosa i com recullen i segueixen els autors que posteriorment s'han ocupat de les produccions de parets fines a Catalunya i al territori del *conventus tarraconensis*. De fet, considerem que aquesta no és, ara, una qüestió important. Però sí que creiem disposar d'arguments per a defensar que, en el cas dels vasos que presenten aquesta decoració tant característica de les línies incises ondulades, podem parlar d'una producció local

tarraconense que, en tot cas, adopta i adapta aquella forma primigènia a una tradició estrictament local que possiblement vulgui complementar funcionalment l'oferta de la Forma 54. Aquesta afirmació podria discutir-se adduint que, malgrat respondre a una mateixa tècnica decorativa, una i altra forma presenten vores de distinta tipologia i, per tant, influències diverses. Però és indubtable que hi ha connexions clares entre una i altra formes en alguns casos, concretament en les peces que presenten vores amb un perfil molt angulat.

Quant a la qüestió de la variabilitat de pastes i engalbes, les indicacions fornides a partir dels individus d'aquesta forma ceràmica, no fan altra cosa que confirmar quelcom que es repeteix quasi sistemàticament en les distintes produccions –i, dintre d'aquestes, en la diverses tipologies– representades en l'abocador del Passatge de Cobos / Mercat Central i en el de la Plaça de la Font: tot dona a entendre que la variabilitat en les qualitats de pasta i d'engalbes és conseqüència, bàsicament, de circumstàncies aleatòries en les distintes fornades.

Els materials continguts en els abocadors tarraconenses, semblen –a més– confirmar suposicions assenyalades en la bibliografia anterior (especialment López Mullor i Mayet) pel que fa a la producció de determinades formes de la ceràmica de parets fines estadísticament molt ben representades, especialment, en la franja litoral del *conventus tarraconensis*. Però també, una vegada més, proporcionen noves dades que ajuden a reforçar els arguments a l'hora de formular l'important paper de la comercialització de les produccions ceràmiques en aquell territori, més enllà de l'*hinterland* estricte de la ciutat de Tàrraco, i també cap a les terres interiors. Creiem que no cal insistir més en la significació que la localització d'aquest material a Lleida pot implicar de cara a ampliar el radi de difusió d'aquesta forma en particular i de l'àrea d'influència de les produccions tarraconenses en general. I denoten, si més no per a la primera meitat del segle I dC, una clara autosuficiència –i una destacada personalitat– d'aquest espai territorial en relació a les potents oficines documentades per a la mateixa època en la zona bètica de la vall del Guadalquivir.

En definitiva, l'anàlisi dels materials aportats per les excavacions arqueològiques dels abocadors del Passatge de Cobos, Mercat Central i Plaça de la Font de la ciutat de Tarragona sembla confirmar el que fins fa relativament poc, per manca de dades concloents, no pasava de ser una hipòtesi formulada successivament pels diversos

autors (Vegas, Mayet, López Mullor...)¹⁰ en els seus estudis monogràfics: l'activitat en la ciutat de Tàrraco de *figlinae* dedicades a la producció de vasos ceràmics de naturalesa diversa (parets fines, ceràmica comuna, ceràmica de cuina, àmfores, llànties...) així com de materials per a la construcció (*tegulae*, an-tefixes...) els quals, si més no en determinats casos, van orientar-se a un mercat territorial ampli.

Bibliografia

AAVV 2000: Excavacions arqueològiques a la Plaça de la Font de Tarragona, J. Ruiz de Arbulo (ed.), *TÀRRACO 99. Arqueologia d'una Capital Provincial Romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 61-67.

Aquilué, X. 1991: *Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Tesi doctoral microfitxada, Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

Dupré, X. 1982-1983: Tres fragments de lastra "campana" a Tarragona, *Butlletí Arqueològic* 4-5, Tarragona, 142-153.

Garcés, I. 1993: Terracotas femeninas de aspecto ibérico en Cataluña y Aragón, *Pyrenae* 24, Barcelona, 207-226.

López Mullor, A. 1986: Producción e importación de cerámicas de paredes finas en Cataluña, *Actes du Congrès de Toulouse, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*, Marseille, 57-72.

López Mullor, A. 1990: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña* (2 vols), Segona edició, Libros Pórtico, Zaragoza; Primera edició 1989, Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Quaderns científics i tècnics (2 vols.), Barcelona.

López Mullor, A. 2008: Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares, D. Bernal, A. Ribera (eds. científicos), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 343-383.

Marabini, M. T. 1973: *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa (1948-1954)*, *Memoirs of the American Academy of Rome* XXXII, Roma.

Marco, M. T. 1988: Les parets fines, A. Pérez (ed.), *Els materials del jaciment romà de Raimat, Lleida*, Lleida, 93-116.

Mayet, F. 1975: *Les céramiques a parois fines dans la péninsule Ibérique*, Publications du Centre Pierre Paris, Paris.

Montón, F. J. 1990: *Las arulas de los conventos jurídicos Caesaraugustano y Tarraconense*, Tesi doctoral inèdita, Universidad de Zaragoza, Zaragoza.

Puerta, C. 1989: *Baetulo. Ceràmica de parets fines*, Monografies Badalonines 11, Badalona.

Roig, J. F. 2014: La *figlina* del Mercat Central: evidències d'un taller ceràmic al suburbi occidental de la colònia Tàrraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 24, Lleida, 55-74.

Rüger, C. B. 1968: Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Kathedrale von Tarragona, *Madrid Mitteilungen* 9, Heidelberg, 237-258, Abb. 1-17.

Tarrats, F. 1992: Terra Sigillata del Passatge de Cobos (Tarragona): les marques de terrisser, *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 155-176.

Tarrats, F. 2000: Tàrraco, topografia urbana y arqueología de los vertederos, X. Dupré i J. A. Remolà (eds.), *Sordes Urbis. La eliminación de residuos en la ciudad romana, actas de la reunión de Roma (15-16 de noviembre de 1996)*, Roma, 129-137.

Trullén, A. 2010: *Tarraco urbs opulentissima: anàlisi de contextos ceràmics del segle I al III dC*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

Vegas, M. 1973: *Ceràmica común romana del Mediterráneo occidental*, Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Publicaciones eventuales 22, Barcelona.

¹⁰ Vid. Vegas, M. 1973; Mayet, F. 1975; López Mullor, A. 1989.

EL CONSUM DE VAIXELLA EN UN CONTEXT RURAL DEL SEGLE II DC AL TERRITORI D'ILERDA: LES CERÀMIQUES DE PARETS FINES I VIDRIADES DE CAL MONTBLANC (ALBESA)

Lluís Marí i Sala,* Víctor Revilla Calvo**

Una intervenció arqueològica realitzada en el terme d'Albesa va permetre excavar parcialment un assentament rural amb diverses fases d'ocupació entre l'època imperial i la Baixa Edat Mitjana. En una d'aquestes fases es va formar un important dipòsit de material ceràmic que amortitzava una cisterna. El repertori inclou totes les classes ceràmiques: vaixel·la de taula, ceràmiques comunes i cuina, àmfores, llàn·ties i *dolia*. El conjunt es data a inicis del segle II dC. La vaixel·la de taula està formada, sobretot, per sigil·lata hispànica, però també inclou un conjunt de ceràmica de parets fines de producció tarraconense, bètica i oriental, i ceràmica vidriada. La qualitat i la diversitat del repertori de taula ofereixen una imatge particular de la cultura material, que permet proposar algunes hipòtesis sobre la distribució de manufactures a l'àrea d'Ilerda en aquest període.

Paraules clau: Cultura material, parets fines, ceràmica, vidriada.

An archaeological intervention carried out in Albesa allowed to partially excavate a rural settlement with several phases of occupation between the Imperial period and the middle Ages. Belongs to one of these phases an important deposit of ceramic materials. This deposit amortized a cistern. The repertoire includes all ceramic classes: tableware, common ceramics and kitchen, amphorae, lightness and *dolia*. The set dates back to the beginning of the 2nd century AD. The tableware is made up mainly of Hispanic steath, but it also includes a set of thin-walled ceramics of *Tarraconensis*, *Baetica* and the Eastern Mediterranean, and some glazed ceramics. The quality and diversity of the table repertoire offer a particular image of the material culture, which make it possible to propose some hypotheses about the distribution of manufactures in the area of *Ilerda* during this period.

Keywords: Material culture, thin-walled pottery, glazed pottery.

* Orcid 0000-0001-6183-4234

** Orcid 0000-0002-2779-159X. Universitat de Barcelona

1. Localització i context del dipòsit

La població d'Albesa, es troba en el marge esquerre del riu Noguera Ribagorçana, a 13 km de la seva confluència amb riu Segre i a 18 km al N de la ciutat de Lleida. L'establiment romà i un posterior hàbitat medieval (s'ha identificat una fase andalusina i una altra baixmedieval) se situen en una petita elevació de pedra sorrenca que s'alça uns quatre metres per sobre dels terrenys de cultiu circumdants. Aquesta elevació es localitza a l'esquerra del camí que comunica Albesa i Castelló de Farfanya, a poc més de quatre km. de la primera (coordenades UTM 31N/ETRS 89: I (x) 307625.9 i N (y) 4627914.5; 250.5 metres s.n.m.) (Fig. 1). L'aflorament de roca apareix com un polígon irregular de 210 m de llarg per 65 m d'amplada màxima, amb l'eix major orientat en direcció SE-NW. L'establiment romà es troba sobre una plataforma quadrada d'uns 400 m², formada al retallar l'extrem SE del tossal, el més pròxim a la cruïlla de dos camins: el ja esmentat d'Albesa a Castelló de Farfanya (SW-NE) i el que unia Menàrguens i Algerri (SE-NW).

El lloc va ser descobert per aficionats locals i la seva freqüentació, a les dècades de 1970 i 1980, va aportar alguns materials. L'any 1986, en el curs d'una investigació sobre el viari romà, es va interpretar com una *statio* romana fortificada amb una *turris* dataada, pels materials recuperats en superfície,

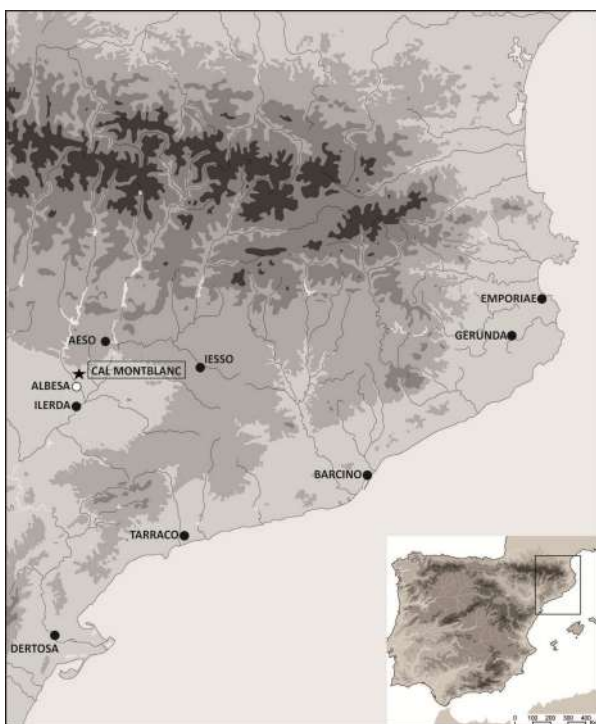

Fig. 1: Localització de Cal Montblanc.

entre els segles I i IV dC. Dues intervencions arqueològiques, el 1998 i 2012, aporten l'essencial del nostre coneixement sobre la naturalesa i cronologia de l'ocupació, encara que l'estat de conservació del conjunt dificulta la interpretació (Marí, Revilla 2018). L'única estructura d'època romana identificada amb precisió és una cisterna situada al vessant NW (Fig. 2). L'obra, practicada en la pedra sorrenca i en les margues subjacents, consisteix en un retall circular de 3 m de diàmetre i una profunditat de 2,20 m. La seva amortització es va produir en un únic moment, amb aportació de terres i de materials datats en els segles I-II dC. Aquesta cronologia contrasta amb la que ofereix la ceràmica recollida al voltant de la plataforma quadrada: segle III avançat i IV, procedent de la zona superior del tossal; aquí s'intueix la presència d'altres estructures, la funció i cronologia de les quals no es pot precisar.

2. La cultura material

El contingut de les UEs que omplien el retall ofereix una representació relativament àmplia de la cultura material de l'Alt Imperi (estudi sistemàtic a Marí, Revilla 2018). En la seva major part, es tracta de ceràmiques destinades a servei de taula i cuina, però també hi ha alguns recipients de transport, emmagatzematge domèstic i il·luminació. A més, es va recuperar una limitada quantitat de *tegulae* i *imbrices*, vidre, metall i fauna. El repertori ceràmic inclou totes les classes ceràmiques, amb percentatges molt diferents: les vaixelles, la ceràmica comuna oxidada i les ceràmiques de cuina local i importada estan ben representades, mentre que àmfors, llànties o certes produccions locals (ceràmiques engalbades) apareixen en quantitat reduïda. El dipòsit inclou 778 individus distribuïts de la següent manera: vaixel·la de taula, 401 individus (el 51% del total del dipòsit); ceràmica comuna, 160 (21%); ceràmica culinària, 183 (23%); àmfors, 9 (1%); llànties, 20 (3%); dolia, 5 individus (quasi un 1%). Les produccions identificades procedeixen, majoritàriament, de la Península Ibèrica i el Nord d'Àfrica. El material residual és molt escàs i inclou fragments de Campaniana A, sigil·lata itàlica i gàl·lica, *kalathoi* ibèrics i àmfora Dressel 2-4 itàlica (Fig. 3). Donada la cronologia de formació del dipòsit, possiblement cal considerar residual la ceràmica de cuina itàlica i una part de la ceràmica de parets fines (cronologies augustal i julioclaudia) i de les llànties.

La vaixel·la de taula inclou produccions amb una representació molt diferent: terra

Fig. 2: Vista general de l'establiment (imatge superior) i detall de la cisterna (imatge inferior).

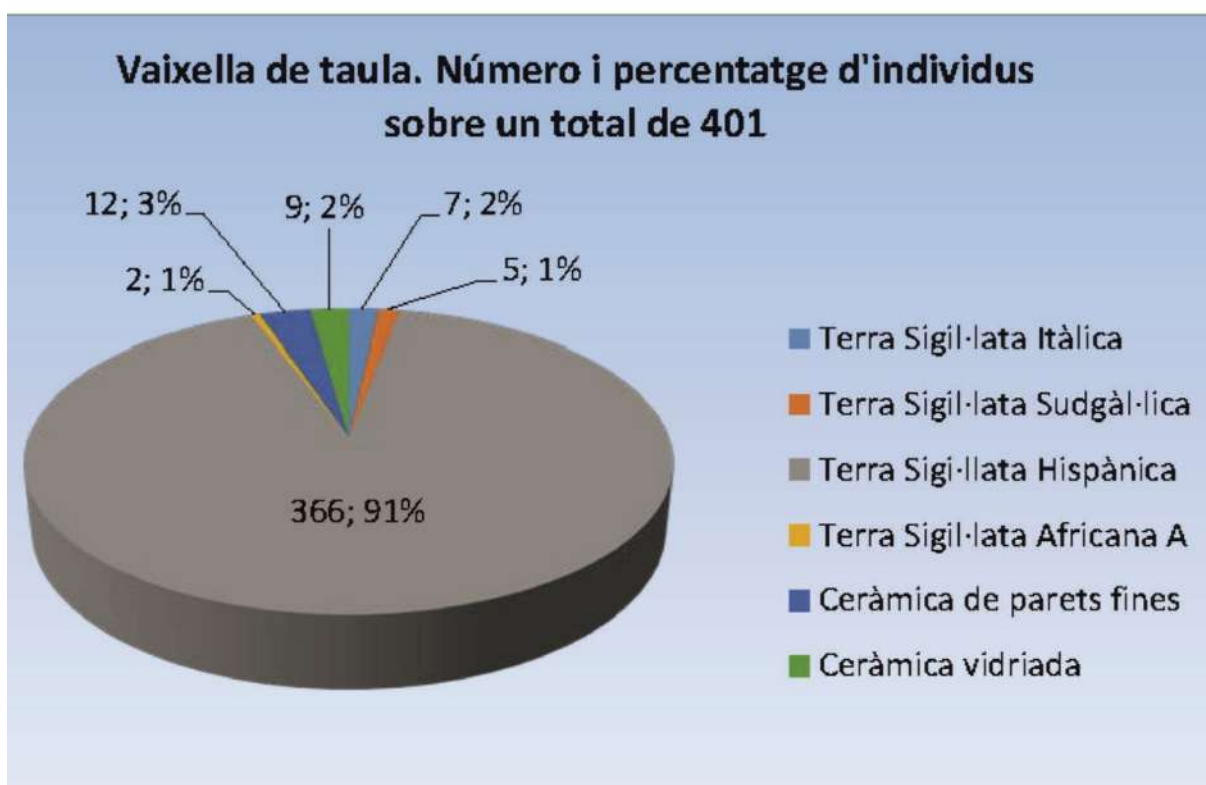
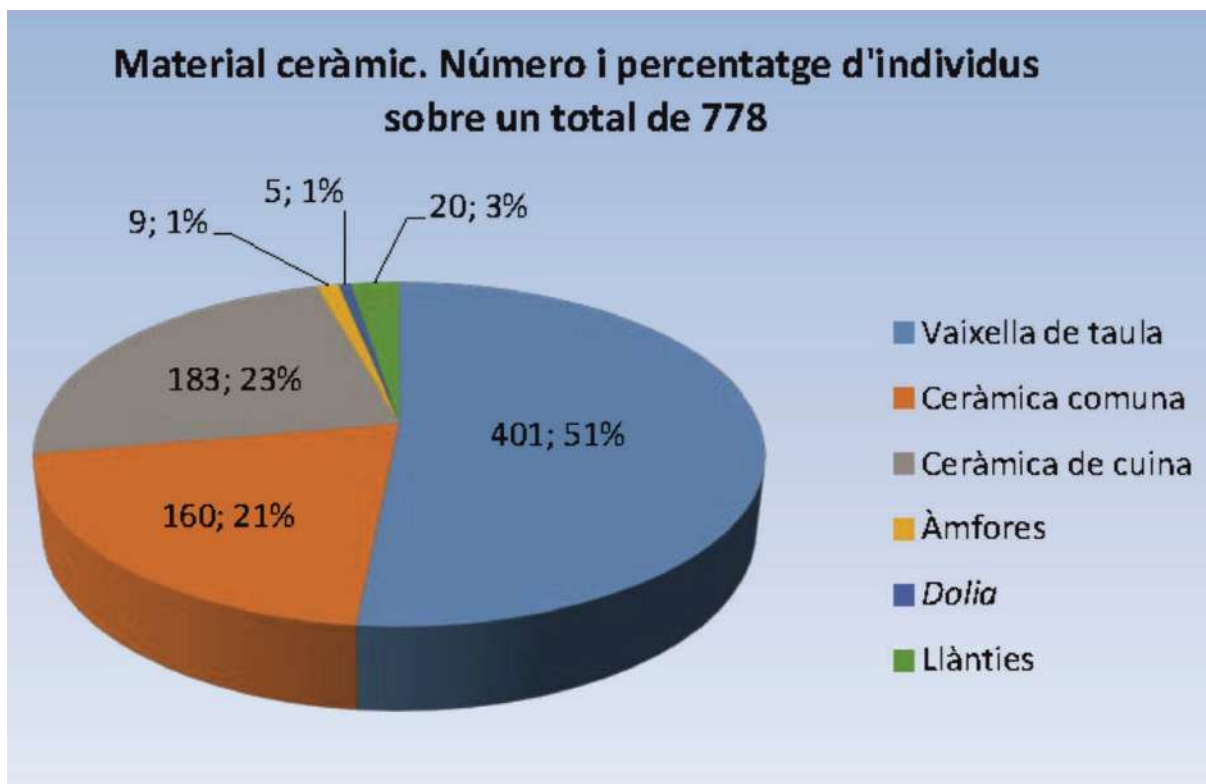

Fig. 3: Representació dels percentatges de ceràmica i de vaixella.

sigil·lata itàlica, gà·lica, hispànica i africana A, ceràmica de parets fines i ceràmiques vidriades (una descripció sistemàtica, que aquí es limita a la vaixel·la de taula i les importacions, a Marí, Revilla 2018). En aquest conjunt predomina clarament la sigil·lata hispànica, que amb 366 individus representa poc més del 91% de la vaixel·la de taula i el 47,04% de tota la ceràmica del dipòsit. El repertori de sigil·lata hispànica és ampli, tot i que es concentra en unes poques formes: Hisp. 8, 27 i 15/17, entre les llises; Hisp. 37, en el cas de les decorades. La resta de formes (Hisp. 2, 7, 33, 35, 36, 44, llises; Hisp. 13, entre les decorades) apareix en quantitat molt reduïda. Per si soles, les formes Hisp. 8, 15/17, 27 i 37 suposen el 85,24% de tota la sigil·lata hispànica. L'anàlisi macroscòpic de pastes i engalbes, així com la diversitat de composicions decoratives suggereix una multiplicitat de procedències. Una part important del conjunt sembla originària dels tallers de la Rioja (Marí, Revilla 2018: 224). Amb tot, alguns vasos podrien procedir de tallers d'Ilerda i el seu territori (Buxeda *et alii* 2014). Una producció de vaixel·la contemporània a la sigil·lata hispànica, la sigil·lata africana A, és representada per dos fragments.

Un altre conjunt d'importacions correspon a la ceràmica de cuina itàlica, molt escassa (potser residual, com ja s'ha indicat) i nord-africana. La primera inclou tapadores, cassoles amb vernís intern i cassoles profundes (per la presència en contextos altimperialis:

Quevedo 2015: 58-59). La segona producció inclou formes típiques de finals de segle I dC-inicis del II dC: cassoles Lamb. 10A=Hayes 23B i Hayes 197=Ostia III, 267, i plats-tapadora Hayes 185 i 196. Finalment, cal assenyalar la presència d'alguns recipients amfòrics. El repertori identificat inclou les formes Dressel 2-4 Citerior i Dressel 20, un fragment d'àmfora de salaons del litoral gadità i un altre possible fragment d'àmfora sudhispànica. Els exemplars de Dressel 2-4 poden atribuir-se a derivacions tardanes de la forma, dels segles II i III dC (López Mullor, Martín 2008; Járrega, Otiña 2008: 283, fig. 2). El grup de les llànties inclou les formes Deneauve VIIA i C/Loeschke VIII/Bussière D II 1 (marques OPPI·RES [---] i C·OPREST, datades entre el 80 i el 160 dC) i Loeschke X/Bussière CVII 2.

3. Les ceràmiques de parets fines i ceràmiques vidriades

En el conjunt de vaixel·la de taula de Cal Montblanc destaquen, per la seva singularitat, algunes produccions. Una d'elles, la ceràmica de parets fines, és habitual en contextos de l'alt Imperi. El progrés de la investigació, en les últimes dècades, ha permès definir les regions productores (Mayet 1975; López Mullor 1989 i 2008). Això contribueix a entendre millor la posició d'aquesta producció en els repertoris ceràmics: sempre per darrere dels diversos tipus de terra sigil·lata, però amb percentatges

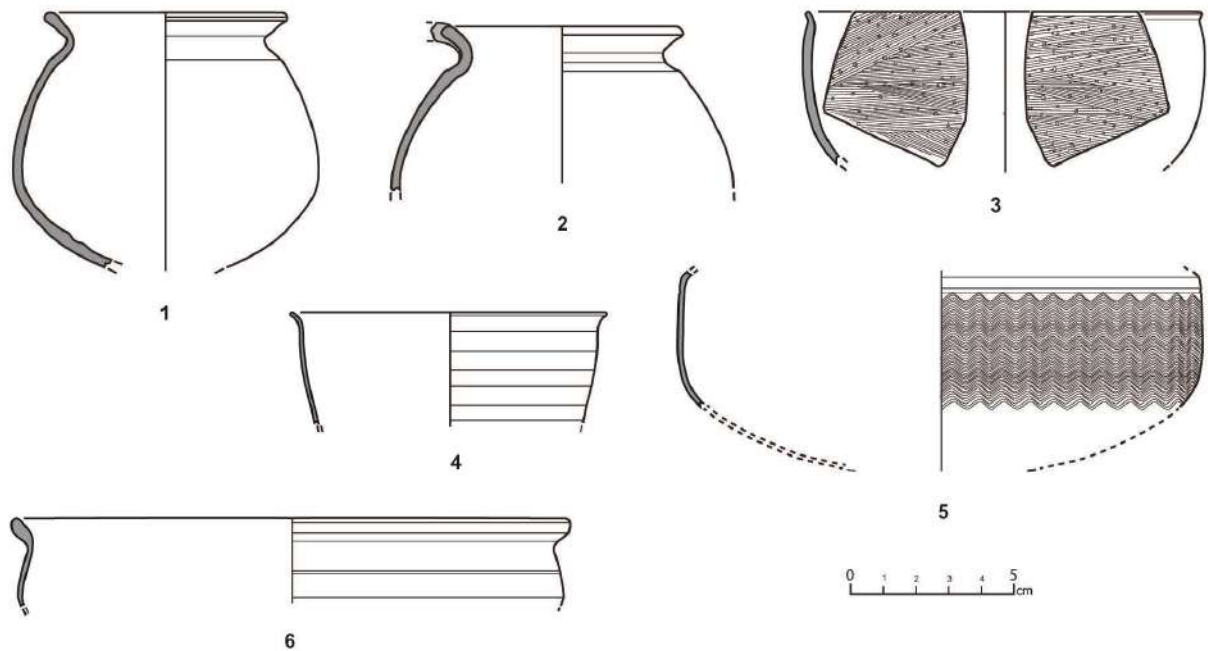

Fig. 4: Ceràmica de parets fines: 1-2, forma Marabini LXVIII; 3, López Mullor 37 1d; 4, Mullor 34 B; 5, López Mullor 54 Ab4; 6, forma no definida (Dibuixos: Ramón Álvarez Arza, UB).

de representació de certa importància. Una altra de les produccions, la ceràmica vidriada, s'identifica rarament i genera problemes d'identificació (de procedència, cronologia i tipologia) que fan difícil interpretar la seva presència en contextos del període. Es tracta, amb tot, d'una vaixel·la que sembla haver conegut una certa difusió a partir de tallers orientals i de produccions itàliques i occidentals posteriors (per *Hispania*: López Mullor 1981; Paz Peralta 2008). La presència de les dues categories de vaixel·la de taula en un petit assentament permet aprofundir en el coneixement dels mecanismes de distribució i consum de vaixel·la en el territori d'*Ilerda*.

Amb 12 vasos, la ceràmica de parets fines és la segona producció millor representada dins la vaixel·la de taula de Cal Montblanc (Fig. 4). La majoria de formes corresponen a la segona meitat del segle I dC i inicis del II dC. Una de les més nombroses és el vas Marabini LXVIII. Aquesta forma es caracteritza per una vora exvasada i recta, amb un petit ressalt en la unió amb el coll, un cos globular i una nansa de secció ovalada (Ricci 1985: 267-278 –tipus 1/122–; Pellegrino 2009: 251). La forma, de producció oriental i amb gran difusió, es troba en contextos del litoral oriental de la península Ibèrica amb cronologies de segle II i de segle III (Revilla 2014; Quevedo 2015). També es va recuperar un bol hemisfèric forma LM 37 1d, amb decoració sorrenca. La seva cronologia se situa en època de Claudi i Neró, però sembla arribar a la dècada del 80 dC (López Mullor 2008: 369; els centres de producció se situarien a la vall de l'Ebre).

Altres vasos presenten cronologies més àmplies, des de finals del segle I aC o els primers decennis del I dC fins a època flàvia, amb un moment de gran difusió a mitjan d'aquesta centúria. És el cas de la forma LM 34B, del repertori amb tècnica denominada de "closca d'ou" (López Mullor 2008; possible producció bètica); o del vas LM 54 A 4b, amb decoració de meandres (centres de producció a l'àrea de *Tarraco*, amb difusió a la vall de l'Ebre i Balears: López Mullor 2008: 364; cronologies de mitjan segle I dC en contextos de *Tarraco*: Fernández, Remolà 2008: 88-90 i figura 3). Finalment, destaca un fragment de bol Mayet XVIII o XIX, amb decoració de fulles de pinya (centres de producció a *Tarraco*: López Mullor 2008: 362).

Fins al moment, a l'àrea d'*Ilerda* no es coneixen dipòsits ceràmics de característiques similars als recuperats a Cal Montblanc. Aquest fet es motivat, en bona part, per la manca de publicació sistemàtica. Ara per ara només s'han publicat estudis d'algunes cate-

gories ceràmiques (generalment vaixel·la de taula) amb perspectives diverses: estrictament tipològica (per *Ilerda*: Pérez Almoguera 1983-1984; 1990; 1993; 1999; 2005) o bé des de la arqueometria (Madrid *et alii* 2014); però rarament s'han definit conjunts i la posició del material en les seqüències estratigràfiques. Aquesta situació impedeix establir comparacions adequades. En altres casos –la vil·la de Raimat és un bon exemple– les ceràmiques recuperades manquen totalment de context (Pérez Almoguera, ed. 1988). En qualsevol cas les dades disponibles mostren que la ceràmica de parets fines és ben representada en contextos urbans, com el Portal de Magdalena. Aquí s'han recuperat, amb una cronologia global de segles I-III, les formes Mayet V i XIV (residuals) i XXXIV (tècnica de "closca d'ou"), XXX, XXXVI, XXXVII (totes amb decoracions arenoses), XLII (barbotina) i XXI; la cronologia del conjunt se situa entre Tiberi i els flavis (Loriente, Oliver 1992: 51-52).

En àmbit rural els repertoris mostren certa diversificació. En el cas ja citat de Raimat, les formes Mayet IXA, XVIII-XIX, XXVIII, XXXIII, XXXIV, XXXVII, XXXVIIB i XL o XLII, a més de la Marabini LXI. El conjunt presenta una cronologia similar al Portal de Magdalena (Marco García 1988: 93-116). Igualment interessant és el conjunt de ceràmica de parets fines de La Gravera, un assentament rural situat a Artesa de Segre. El lloc sembla haver estat ocupat entre finals del segle I aC i mitjan del I dC, però és difícil definir la seva naturalesa precisa. Les úniques evidències disponibles es limiten a una depressió irregular de poca profunditat, excavada a terra, i una llar que correspondrien a una petita cabana ocupada de forma esporàdica i que s'hauria utilitzat per a activitats relacionades amb la ramaderia (Morín *et alii* 2010). Tot i l'escassa entitat de l'ocupació, s'ha recuperat una cultura material variada que inclou sigil·lata itàlica (formes Cons. 18.1, 19.1, 11.1 i potser 20.4) i gàl·lica (Drag. 27, una possible Drag. 15/ 17 i una possible Drag. 37). Aquesta vaixel·la acompanya un petit lot de parets fines que inclou les formes Mayet XVIII i XXVIII, així com recipients de parets amb decoració sorrenca formes Mayet XXXVII, XXXVIII i XXXIX. Aquest conjunt de materials, procedents de tallers bètics i de l'àrea de *Tarraco*, se situa en el segon i tercer quart del segle I dC, potser arribant fins època flàvia en alguns casos (Morín *et alii* 2010: 30-31, lám. 5).

El repertori tipològic de Cal Montblanc també presenta algunes coincidències amb el material d'assentaments més allunyats. El dipòsit d'inicis de segle II dC de la vil·la del

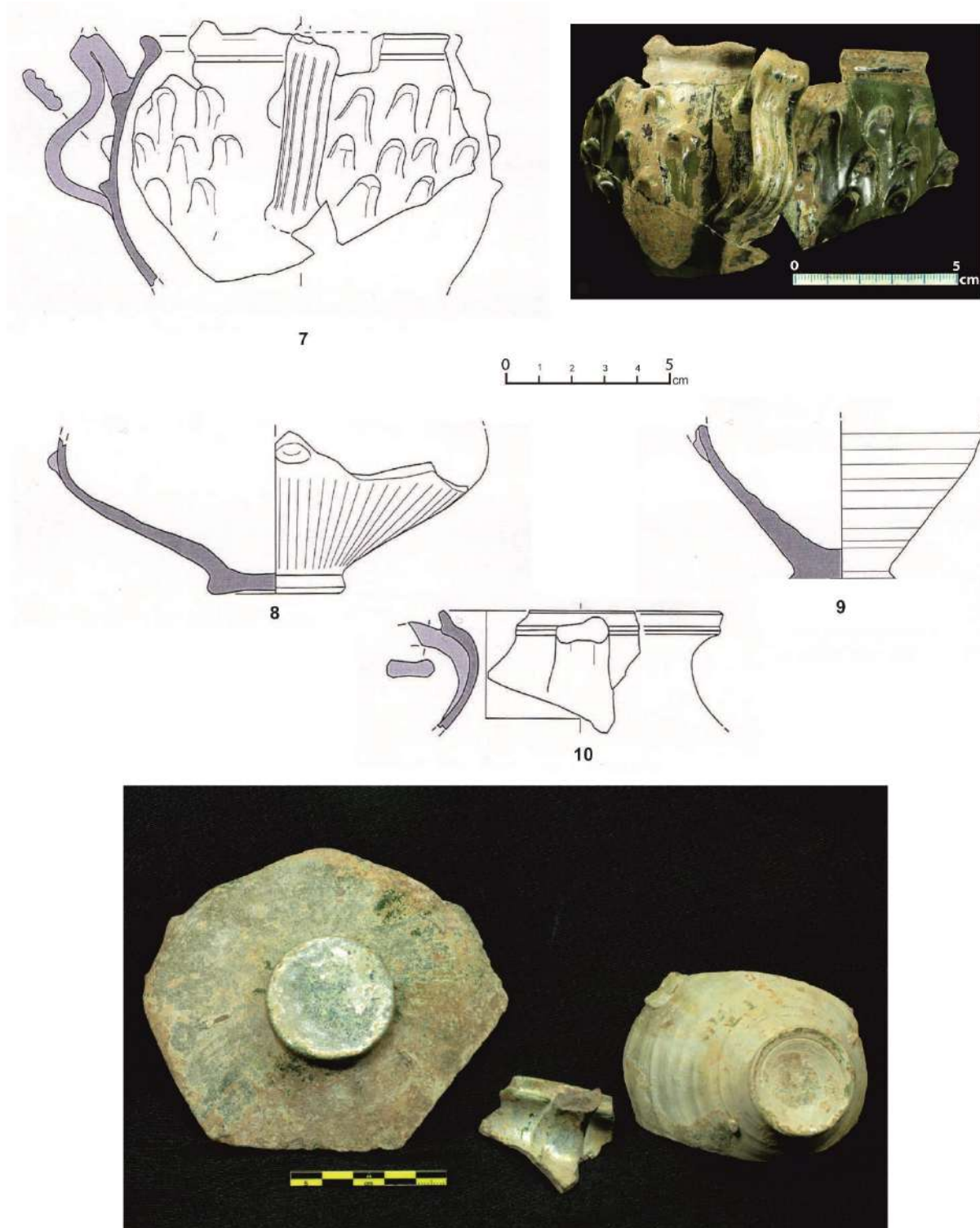

Fig. 5: Ceràmica vidriada (Dibuixos i fotografies: Ramón Àlvarez Arza, UB).

Vilarenc (Calafell, Tarragona), per exemple, va aportar un limitat repertori amb les formes Mayet XVIII, Marabini LXVIII i altres tipus de difícil classificació. Entre aquests destaca un petit bol de perfil lleugerament còncau i un llavi arrodonit i ben diferenciat de la paret per una estria propera al tipus Mayet XLIII). Les característiques de l'argila suggereixen una atribució a centres de producció del territori de *Tarraco* (Revilla 2014: 129).

En contextos urbans, el repertori és força més ampli. En el cas de *Tarraco*, la ceràmica de parets fines representa un percentatge important de la vaixel·la de taula en nombrosos contextos de mitjan el segle I; pel que fa a l'origen s'indica una procedència itàlica i sudhispanica, tot i que també s'assenyala la tradició artesanal local de vaixel·la fina (Trullén, Remolà 2014: 105-106, fig. 14). En nivells de finals de segle I - inicis del II, coincidents amb la cronologia de Cal Montblanc, s'evidencia un canvi de situació, amb una presència testimonial de parets fines i vidriades. El fet, que no s'indica clarament a les publicacions, sembla anar associat a la fi de l'activitat artesana en certes àrees de la ciutat (Trullén, Remolà 2014: 107). A *Emporiae*, en nivells de cronologia julioclaudia-flavis, apareixen formes republicanes residuals (Mayet I-II) junt a gots Mayet XII, XIV, XX, XXIII, XXVII, Mayet XXXIII-XXXV (amb decoració sorrenca), XXXIV (en closca d'ou) i Mayet XXXVII i XLII (a la barbotina). El conjunt suposa el 10,60% de la vaixel·les de taula (Tremoleda *et alii* 2014: 16-18 i fig. 4). En nivells d'època antonina (140-160 dC) el repertori es redueix (el 3,41% de la vaixel·la de taula): Mayet XLIV (decoració a rodeta), XXXIV, XXXVIIA (a barbotina) i XXXVIIIB (Tremoleda *et alii* 2014: 24-27, fig. 24). Els repertoris identificats en nivells flavis i del segle II en altres territoris mostren la coexistència d'importacions. A *Valentia*, en els nivells flavis, apareixen les formes Mayet XXXIV, XXXVIII i XLII; en la primera meitat del segle II dC coincideixen importacions bètiques, ebusitanes i itàliques (residuals) amb produccions properes; en concret, del taller de Rubielos de Mora (Huguet, Ribera 2014: 156 i 161).

L'altra producció de vaixel·la destacable a Cal Montblanc és la ceràmica vidriada. El grup, amb 9 individus, inclou copes amb nanses, bols i gerretes de vora motllurada (Fig. 5). La majoria de recipients presenta un revestiment vidrat, espès, de coloració verd fosc amb vetes groguenques; altres mostren un revestiment verd pàl·lid, parcialment perdut a l'exterior i amb l'interior d'un color verd

fosc uniforme. Tan sols un got mostra decoració d'escates de pinya a la barbotina. Donada l'absència d'una tipologia general, així com de tipologies regionals ben definides, trobar paral·lels propers per aquest petit repertori és difícil. Un bon exemple és un got definit pel seu perfil globular, un llavi vertical i lleugerament engrossit i marcat per una motllura inferior, una nansa amb el colze marcat i enlairada i una decoració d'escates de pinya. El llavi és rematat per petites protuberàncies (Fig. 5, núm. 7). Algunes característiques suggereixen una relació amb el tipus VII de López Mullor, de perfil menys globular (que el autor identifica com un dels primers tipus de fabricació hispana, amb paral·lels en les produccions de parets fines bètiques de segona meitat del segle I: López Mullor 1981: 212); però també hi ha elements de relació amb el tipus IIIb, de producció oriental i amb imitacions itàliques i occidentals (amb tot, aquest tipus té un major diàmetre: López Mullor 1981: 210; cronologia de primera meitat del segle I). Per alguns autors la decoració de fulles de pinya i protuberàncies al llavi són característics de productes itàlics, amb cronologies de segle II dC, fet que encaixa bé amb l'exemplar de Cal Montblanc (Casas, Merino 1990: 149-150).

A *Hispania*, la ceràmica vidriada apareix en contextos altimperials, sempre en petites quantitats (estudis generals: López Mullor 1981; Paz Peralta 2008; troballes concretes al litoral mediterrani: Quevedo 2015: 56, fig. 29, 1). Els paral·lels més propers els ofereixen els dipòsits del Portal de Magdalena, amb una datació genèrica de segles I-III (gobelets i recipients de majors dimensions: Oriente, Oliver 1992: 52). A Catalunya, es poden destacar els materials identificats la vil·la de Torre Llauder, sense contextualització estratigràfica (Ribas 1965; Ribas 1972: 153-156, fig. 26) i a les comarques nord-orientals (Casas, Merino 1990). A *Emporiae* apareix representada en proporcions molt escasses en nivells antonins (el 0'34% de la vaixel·la i el 0'23% del total: Tremoleda *et alii* 2014: 27, fig. 24). La seva presència s'indica com testimonial en nivells de mitjan segle I dC i de segle II a *Tarraco* (Trullén, Remolà 2014: 106-107). També es pot esmentar troballes molt escasses, però ben datades. És el cas del dipòsit de la vil·la del Vilarenc, d'on prové un fragment de coloració verdosa i decoració de fulles en relleu, amb revestiment espès i de tons irisats, que podria atribuir-se a una copa (Revilla 2014). Més importants són les troballes, amb cronologies de mitjan de segle I dC, de Celsa (Paz Peralta 1998). Allunyats geogràficament, però interessants per la seva

cronologia, són els escassos exemplars dels nivells flavis de *Valentia* (potser d'una forma XII de López Mullor: Huguet, Ribera 2014: 157).

L'origen d'aquest conjunt és impossible de precisar. Es coneixen centres de fabricació de ceràmica vidriada a la Mediterrània oriental, Itàlia i algunes províncies occidentals i s'ha suggerit la seva existència a la Península Ibèrica (López Mullor 1981; Paz Peralta 2008: 489). Els fragments recuperats a Cal Montblanc mostren una diversitat tècnica que suggereix procedències diverses, però a falta d'anàlisis arqueomètriques és impossible anar més enllà d'aquesta hipòtesi.

En conjunt, els vasos de parets fines i la ceràmica vidriada suposen una mica més del 5% de la vaixel·la de taula i el 2'70% de tota la ceràmica del dipòsit. Les possibilitats de comparació amb conjunts similars són escasses. A tall de comparació a la *villa* del Vilarenc el conjunt de ceràmica de parets fines i vidriada suposa el 9,58% de la vaixel·la de taula i el 1'95% del total (Revilla 2014). Aquests valors mostren certes coincidències, que semblarien suggerir una configuració similar de repertoris de vaixel·la de taula, que podrien atribuir-se, al seu torn, a condicions d'aprovisionament i consum similars a aquest sector de la *Citerior*. Amb tot, el valor de la comparació és relatiu, ja que tan sols s'ha publicat una part dels dipòsits d'inicis del segle II del Vilarenc i els percentatges podrien modificar-se en el futur.

4. Cronologia del dipòsit

La datació del moment de formació del dipòsit es basa, en primer lloc, en el repertori de sigil·lata hispànica, dominat per formes característiques de segona meitat del segle I dC i primera meitat del II: Hisp. 8, 13, 15/17, 27 i 37. Per precisar aquesta cronologia es poden utilitzar contextos geogràficament propers, que presenten, però, alguns problemes per a la seva comparació. Les excavacions realitzades des de la dècada de 1980 a Lleida han aportat evidències importants, però estudiades parcialment (Pérez Almoguera 1990, Lorient, Oliver 1992). Les dades més recents, a més, mostren un panorama de produccions locals i importacions (algunes imitades pels tallers locals) particularment complex (Buxeda *et alii* 2014). En el cas de Guissona (*Iesso*), la situació al segle II mostra algunes coincidències amb el dipòsit de Cal Montblanc, com l'escassetat de sigil·lata africana A, en un repertori dominat per la sigil·lata hispànica, fet que contrasta amb percentatges elevats de ceràmica culinària africana. Amb tot, la

vaixel·la d'aquesta ciutat s'ha publicat de forma limitada i no ofereix elements de referència adequats (Pera, De Solà 2014: 250-251).

La comparació amb contextos del litoral mediterrani d'*Hispania* mostra coincidències que confirmarien la datació global i permeten algunes precisions. Es poden citar, en primer lloc, els dipòsits de *Tarraco* i algunes vil·les del seu territori (García *et alii* 1997; Fernández, Remolà 2008; Trullén, Remolà 2014; Revilla 2014). En tots ells la sigil·lata hispànica és la producció millor representada entre la vaixel·la de taula (formes Hisp. 2, 7, 8, 15/17, 18, 24/25, 27, 36, 37, 44), acompanyada sempre d'africana A i parets fines i, més rarament, de ceràmica vidriada. Altres dipòsits, més allunyats geogràficament, ofereixen situacions comparables: *Baetulo* (Aquilué 1987: 30); *Emporiae* (Aquilué *et alii* 2008: 54-56; Tremoleda *et alii* 2014); *Edeta* (Corell *et alii* 2012: 95); *Valentia* (Escrivà 1989: 11, 175-177; la situació a *Carthago Nova* mostra diferències importants: Quevedo 2015: 54-55).

Les coincidències entre els dipòsits esmentats i el repertori de Cal Montblanc són indicatives a l'efecte de precisar la cronologia: escassetat de sigil·lata africana A, més abundant a partir del segon quart del segle II dC en els contextos litorals catalans i valencians; un repertori ben definit de ceràmica llisa i decorada de sigil·lata hispànica; abundància (relativa) de vasos de parets fines amb datacions de mitjan-segona meitat del segle I dC fins el II dC; presència de formes de ceràmica culinària africana que inicia la seva producció i difusió al voltant del 100 dC. Aquestes dades suggereixen una datació dins el primer terç segle II dC com a moment del farciment de la cisterna (Marí, Revilla 2018: 235-236).

5. Consideracions finals

El repertori de vaixel·la en què s'integra el conjunt format per ceràmica de parets fines i vidriada s'insereix clarament en la cultura material del segle I dC avançat-inicis del II dC. Aquest fet permet intuir alguns trets de la composició dels dipòsits ceràmics al territori en aquest període. No obstant això, la falta de dades sobre l'assentament i sobre l'hàbitat del territori d'*l'lerda* dificulta la interpretació del conjunt.

Un primer fet destacable són les coincidències del repertori recuperat amb el material de contextos, urbans i rurals, distribuïts en una geografia extensa. Entre aquestes coincidències, cal recordar el predomini absolut de la sigil·lata hispànica i l'escassetat de ceràmica de parets fines i vidriada, al costat de la

raresa de la sigil·lata africana A, així com la presència d'un repertori ben definit de ceràmica culinària africana (però els repertoris de Cal Montblanc també mostren algunes divergències respecte als dipòsits esmentats; resum de la qüestió: Marí, Revilla 2018).

Al costat de les importacions, una altre fet important és la procedència exacta de certes categories de ceràmica. D'una banda, no és possible determinar l'origen de la sigil·lata hispànica de Cal Montblanc, exceptuant alguns vasos segellats en els tallers de La Rioja. En les últimes dècades s'havia proposat l'existència de tallers locals a *Ilerda* (Pérez 1991, 1993 i 1999; Pérez 2005: 109; Junyent, Pérez 1994). Aquesta hipòtesi ha estat confirmada recentment (Buxeda *et alii* 2014; Pera, De Solà 2014). Aquestes dades s'afegeixen a altres evidències que indiquen l'existència d'una activitat artesanal important, desenvolupada per una multiplicitat de petites unitats que es distribuïen a la perifèria urbana i al territori (per exemple: Marí, Revilla 2003). Aquest fenomen artesanal s'explicaria per l'existència d'una demanda urbana i rural de certa importància que no es podia satisfer exclusivament amb les produccions de la Rioja. És possible, per tant, que una part del repertori de sigil·lata hispànica de Cal Montblanc procedeixi d'algun dels tallers d'*Ilerda* o la seva perifèria. El mateix podria succeir amb altres produccions, com la ceràmica engalbada (per un taller local a *Ilerda*: Payà, Morán 2007; aquest centre també podria haver abastit nuclis rurals com La Gravera: Morín *et alii* 2010: 34).

En aquest context, *Ilerda* sembla actuar com a centre proveïdor del territori en un doble sentit. D'una banda, com a punt de redistribució, per la seva vinculació a les xarxes comercials de mitjana i llarga distància, a través de l'eix Ebre-Segre-Noguera Ribagorçana. Com a centre fluvial, la ciutat estava en condicions de rebre produccions manufacturades regionals (una part de la ceràmica de parets fines) i un repertori diversificat de productes agrícoles o artesanals "mediterranis" (part de les parets fines; una part o tota la vaixel·la vidriada?). De l'altra banda, *Ilerda* i la seva perifèria semblen constituir una àrea de concentració d'activitat artesanal vinculada a les necessitats d'utilitatge i vaixelles del territori, fabricant un repertori diversificat de sigil·lata, ceràmica engalbada, comuna i de cuina. L'efectivitat d'aquesta doble funció es veu confirmada per la distribució d'aquests productes a escala local, arribant a establiments que, com Cal Montblanc o La Gravera, no poden definir-se com edificis residencials.

Agraïments

Aquests treball s'integra en els projectes "Production and Distribution of Food during the Roman Empire: Economic and Political Dynamics" (European Research Council FP7/2007-2013/ERC-2013-ADG-340828) i "Relaciones interprovinciales en el Imperio Romano. Producción y comercio de alimentos hispanos (provincias *Baeticae* y *Tarraconensis*)" (MINECO, HAR2017-85635-P). Desenvolupat dins un grup de recerca reconegut per l'AGAUR (2017SGR512).

Bibliografia

- Aquilué, X. 1987: *Las cerámicas africanas de la ciudad romana de Baetulo (Hispania Tarraconensis)*, BAR International Series 337, Oxford.
- Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. 2008: L'evolució dels contextos ceràmics d'Empúries entre els segles II aC. i VII dC., *SFECAG, Actes du congrès de l'Escala-Empúries, 1er-4 mai 2008*, Empúries-l'Escala, 33-62.
- Buxeda, J., Madrid, M., Morán, M., Payà, X. 2014: *La terra sigil·lata d'Ilerda*. Caracterització arqueomètrica i estudi històric-arqueològic de la seva producció i de la seva relació amb les ceràmiques engalbades, M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època altimperial a la Mediterrània occidental*, Barcelona, 182-249.
- Casas, J., Merino, J. 1990: Troballes de ceràmica vidriada d'època romana a les comarques costaneres de Girona, *Cypselà VIII*, Girona, 139-155.
- Corell, J., Gómez, X., Escrivà, V., Vidal, X. 2012: Grafitos sobre ceràmica romana de Edeta (Llíria, València), M. Fuchs, R. Sylvestre, C. Schmidt Heidenreich, C. (eds.), *Inscriptions mineures. Nouveautés et réflexions, Actes du premier colloque Ductus (19-20 juin, Université de Lausanne)*, Berna, 95-124.
- Escrivà, V. 1989: *Ceràmica romana de Valentia. La terra sigil·lata hispànica*, Série arqueològica municipal 8, València.
- Fernández, A., Remolà, J. A. 2008: Tarraco: contextos ceràmics d'època altoimperial (segles I-III), *SFECAG, Actes du congrès de l'Escala-Empúries, 1er-4 mai 2008*, Empúries-l'Escala, 87-102.

- Huguet, E., Ribera, A. 2014: Contextos ceràmics altimperials de Valentia, M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època altoimperial a la Mediterrània occidental*, Barcelona, 150-181.
- Járrega, R., Otiña, P. 2008: Un tipo de ánfora Tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada, *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries, 1er-4 mai 2008*, Empúries-l'Escala, 281-286.
- López Mullor, A. 1981: Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de la cerámica vidriada romana en Cataluña, *Ampurias* 43, Barcelona, 201-215.
- López Mullor, A. 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics 2, Barcelona (2ª edició, Zaragoza, 1990).
- López Mullor, A. 2008: Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 343-38.
- López Mullor, A., Martín Menéndez, A. 2008: Las ánforas de la Tarraconense, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hipanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 689-724.
- Lorient, A., Oliver, A. 1992: *L'antic portal de Magdalena*, Monografies d'Arqueologia Urbana 4, Lleida.
- Marco García, M. T. 1988: Les parets fines, A. Pérez Almoguera (ed.), *Els materials del jaciment romà de Raïmat*, Lleida, Lleida.
- Marí, L., Revilla, V. 2003: El Tossal del Moro (Corbins, Segrià). Economia i organització de l'espai en una vil·la del territori d'Illerdà, *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia 2000, Comarques de Lleida, Lleida, 30 novembre, 1-2 desembre de 2000*, Barcelona, 343-361.
- Marí Sala, L., Revilla Calvo, V. 2018: Cultura material y cultura escrita en la sociedad rural de Hispania en los siglos I-II dC: el conjunto cerámico y los grafitos del asentamiento de Cal Montblanc (Albesa, Lleida), *Archivo Español de Arqueología* 91, 217-242. Doi.org/10.3989/aespa.091.018.011
- Mayet, F. 1975: *Les céramique a parois fines dans la péninsule ibérique*, Paris.
- Morán, M., Payá, X. 2007: La vaixel·la de taula recoberta amb engal·ba de la ciutat d'Illerdà i el fenomen de les imitacions durant el període tardorepublià i altimperial. Estudi preliminar i identificació tipològica, M. Roca, J. Principal (eds.), *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispània Citerior (segles I a.C.-I dC)*, Tarragona, 187-234.
- Morín, J. et alii 2010: *La Gravera de l'Eugeni (Artesa de Lleidà, Segrià). Una cabana d'època romana*, Quaderns d'arqueologia del Grup de Recerques de la Femosa 9, Artesa.
- Paz Peralta, J. A. 1998: Cerámica vidriada y fayenza, M. Beltrán et alii, *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza). III, vols. 1-2. El Instrumentum Domesticum de la "Casa de los Delfines"*, Zaragoza, 476-492, 874-876.
- Paz Peralta, J. A. 2008: La producción de cerámica vidriada, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas Hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 489-494.
- Pellegrino, E. 2009: Les céramiques comunes d'origine orientales dans le Sud de la Gaule au Haut-Empire: le gobelet Marabini LXVIII, M. Pasqualini (dir.), *Les céramiques comunes d'Italie et de Narbonnaise. Structures de production, typologies et contextes inédits. IIe s. av. J.-C. - IIIe s. apr. J.-C., (Naples, 2-3 novembre 2006)*, Nàpols, 251-281.
- Pera, J., De Solà, G. 2014: La problemàtica de la terra sigil·lata hispànica en las ciudades de interior: el caso de Ileso, M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època altoimperial a la Mediterrània occidental*, Barcelona, 250-269.
- Pérez Almoguera, A. 1983-1984: Marcas de Terra Sigil·lata de Illerdà, *Pyrenae* 19-20, Barcelona, 127-139.
- Pérez Almoguera, A. (ed.) 1988: *Els materials del jaciment romà de Raïmat, Lleida*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.
- Pérez Almoguera, A. 1990: *La "terra sigil·lata" de l'antic Portal de Magdalena*, Monografies d'Arqueologia Urbana 1, Lleida.
- Pérez Almoguera, A. 1993: Imitaciones de "terra sigil·lata" de Lérida, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 767-777.
- Pérez Almoguera, A. 1999: T.P.M.T., alfarero illerdense de terra sigil·lata, *Anales de Prehisto-*

ria y Arqueología de la Universidad de Murcia 15, Murcia, 169-177.

Pérez Almoquera, A. 2005: El municipium de Ilerda y la terra sigillata sudgálica, X. Nieto, M. Roca, A. Vernhet, P. Sciau (eds.), *La difusió de la Terra Sigillata Sudgàlica al nord d'Hispania*, Barcelona, 105-110.

Quevedo, A. 2015: *Contextos cerámicos y transformaciones urbanas en Carthago Nova (s. II-III dC)*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 7, Oxford.

Revilla, V. 2014: Contextos cerámicos de época altoimperial de la villa del Vil·larenc (Calafell, Tarragona), M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època alt-imperial a la Mediterrània occidental*, Barcelona, 123-149.

Ribas, M. 1965: Cerámica vidriada romana de Mataró, *Pyrenae* 1, Barcelona, 155-171.

Ribas, M. 1972: La villa romana de la Torre Llauder de Mataró, *Noticiario Arqueológico Hispánico*, *Arqueología* 1, Madrid, 115-180.

Ricci, A. 1985: Ceramica a pareti sotili, *Atlante delle forme ceramiche II, tardo ellenismo e primo impero*, Roma, 231-357.

Tremoleda, J., Castanyer, P., Santos, M. 2014: Contextos ceràmics altoimperials del *Municipium Emporiae*, M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època alt-imperial a la Mediterrània occidental*, Barcelona, 9-71.

Trullén, A., Remolà, J. A. 2014: Contextos cerámicos alto-imperiales de Tarraco (siglos I-III dC), M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època altoimperial a la Mediterrània occidental*, Barcelona, 94-122.

LOS VASOS CON DECORACIÓN DE ROSTROS HUMANOS EN EL NORESTE DE LA PENÍNSULA IBÉRICA

José Antonio Mínguez Morales*

El trabajo versa sobre una serie de vasos procedentes de diversos yacimientos del Noreste de la península Ibérica. Su característica común es que han sido ornamentados con una decoración plástica figurando rostros humanos. Todos ellos proceden de asentamientos de habitación (ciudades y *villae*). Por comparación con lo que sucede en el cuadrante noroccidental de la Península, aquí se diferencian diversas áreas y talleres en la procedencia de los productos. Probablemente también subyacen diferentes tradiciones a la hora de explicar esa iconografía. El arco cronológico en el que se mueven los ejemplares estudiados es bastante amplio, pues va desde el periodo tardorrepublicano hasta la segunda mitad del siglo segundo de la Era. El pionero en el estudio de esta decoración en *Hispania* fue precisamente el ahora homenajeado Alberto López Mullor.

Palabras clave: vasos de caras, Noreste de *Hispania*.

This paper focuses on a series of beakers found at several archaeological sites in the North-East of the Iberian peninsula. Their common characteristic is that they were decorated with an applied plastic decor which conforms human faces. All of them proceed from human habitats (towns and *villae*). In comparison with what happens in the North-West quarter of the peninsula, here can be established several areas and workshops in relation with the origin of these products. Probably, can be perceived some traditions to understand this kind of iconography. The chronological span in which these items move is quite long, from the late republican period to the second half of the 2nd century CE. The pioneer in the study of this decoration was, precisely, the here honoured Alberto López Mullor.

Keywords: Face beakers, Northeast of *Hispania*.

* Nota de los editores: Durante el proceso de edición de esta publicación, el Prof. Dr. José Antonio Mínguez nos dejó el día 22 de mayo de 2019. Siempre recordaremos su afabilidad y simpatía así como su valía como docente e investigador. Descanse en paz.

1. Introducción

El trabajo se centrará en una serie de vasos de diferente cronología localizados a lo largo de los años en diversos yacimientos del cuadrante noroeste de la península Ibérica (Fig. 1). Prácticamente todos ellos pueden clasificarse técnica y funcionalmente dentro de la familia de las cerámicas de paredes finas. Pero fundamentalmente la característica común que permite reunirlos es la decoración que ostentan ocupando una importante zona de su superficie; es una decoración que representa rostros humanos varoniles, con o sin barba, vistos de frente. Los elementos que conforman el rostro han sido modelados individualmente y luego han sido unidos al vaso. Aunque en ocasiones parece que han podido ser hechos directamente a la barbotina. En algunos casos se aprecia que, una vez cosida la decoración a la pared del recipiente, esos rostros han sido retocados mediante incisiones para obtener un resultado final más veraz y cuidado.

Son producciones de época romana a las que, por esa peculiar característica, se conoce en castellano con el término de

“vasos de caras”. El investigador de referencia para esta clase de decoraciones ha sido el británico Gillian Braithwaite, quien se ocupó de este tipo de vasos en un memorable trabajo referido al conjunto del Imperio romano (Braithwaite 2007).

El pionero en constatar la existencia de vasos con esa decoración en la Península fue Alberto López Mullor, quien dio a conocer dos ejemplares procedentes de la costa catalana (López Mullor: 1980 y 1990: 284-285, 294). Desde entonces se han ido publicando numerosos hallazgos en el cuadrante opuesto de la península Ibérica, el noroccidental, donde incluso se ha localizado el lugar principal de fabricación en Melgar de Tera (Zamora) (Mínguez 2005: 357-359, fig. 16; Carretero 2008: 262-263), cuyos productos, incluidos los “vasos de caras”, gozaron de una importante difusión (Martín 2009). Esta decoración se ha relacionado, para el Noroeste, con el acantonamiento permanente en *Legio* (León) de la *legio VII Gemina* y especialmente con la instalación, desde el último cuarto del siglo I d. C. hasta finales de la segunda centuria, en *Peta- vonium* (Rosino de Vidriales, Zamora) del *ala II Flavia civium romanorum* de esa misma

Fig. 1: Hallazgos de “vasos de caras” en el Noreste de la península Ibérica.

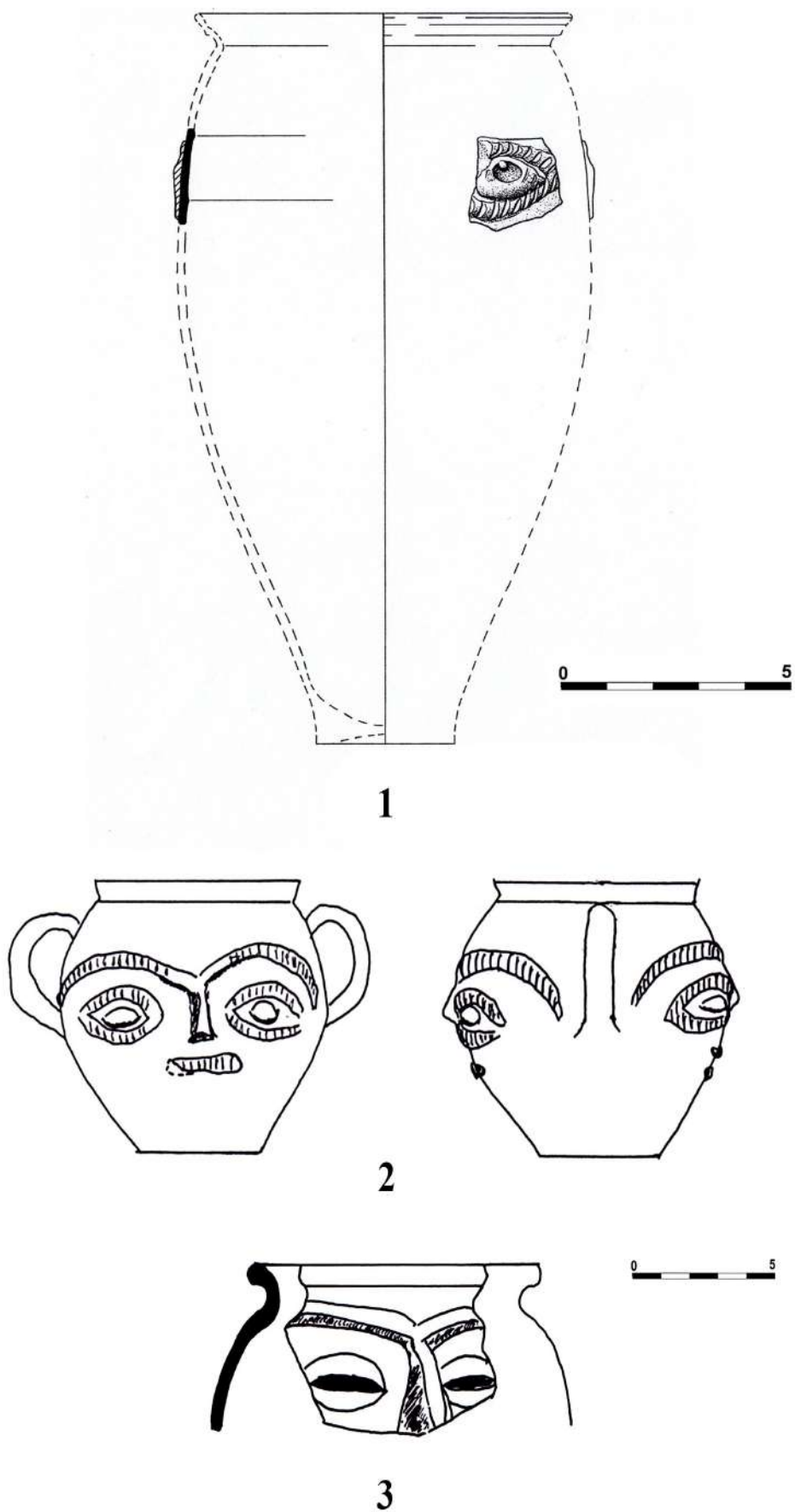

Fig. 2: 1. La Cabañeta, 2. *Emporiae* (según Braithwaite 2007), 3. *Emporiae*? (según Braithwaite 2007).

legión (Carretero 2008: 262). Sin embargo, para el Noreste no se había dado a conocer ningún nuevo ejemplar hasta muy recientemente (Járrega 2017). A ellos sumaremos otros inéditos.

2. Los vasos de caras en el Noreste: yacimientos

2.1. La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza) (Fig. 2, 1)

Hasta ahora inédito. Se conserva solo un pequeño fragmento del ojo derecho de un rostro de factura muy cuidada. A pesar de que es muy poco lo que nos ha llegado, se aprecia que el vaso era de color gris oscuro con la superficie externa bien alisada y sin engobar. Su pasta es dura y en ella no se distingue desgrasante. Por comparación con el único paralelo que hemos encontrado, que es un vaso del yacimiento francés de Enserune datado entre la República tardía y Augusto (Braithwaite 2007: 57), la forma a la que se asociaría es la Mayet I. Se encontró en una zona adyacente a la calle lateral, por su flanco occidental, a unos grandes *balnea*. Inserto en un nivel anterior a la urbanización definitiva del sector, para la que se arrasaron unas estructuras de habitación anteriores. Lamentablemente todavía no ha sido estudiado ese contexto, pero indudablemente es anterior a esa reorganización urbana, previa al trazado de la calle y a la construcción de los baños, que debió acontecer a fines del siglo II o comienzos del I a. C. También puedo comentar que sus características técnicas son similares a las de otros vasos de paredes finas, también con decoración plástica, encontrados en el nivel de destrucción y abandono de la ciudad, que ha sido fechado en los años 70 del siglo I a. C. durante la guerra Sertoriana, lo que puede indicar una continuidad en la fabricación del taller.

2.2. Emporion (L'Escala, Gerona) (Fig. 2, 2-3)

Hasta el presente trabajo, en el que damos a conocer el fragmento de La Cabañeta, en España solo se conocían dos ejemplares de origen extrapeninsular. Ambos se conservan en el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona (Braithwaite 2007: 142-144) y se encontraron en el norte de la costa catalana. Uno de ellos en paredes finas, biansado y casi completo, en Ampurias. El otro es un fragmento de borde y pared de vaso, cuya procedencia exacta es desconocida ya que ingresó en el museo mediante compra, pero

también parece que puede tener el mismo origen. Los dos se han datado en el siglo I d. C.; el vaso biansado quizá en época claudio-neroniana y el fragmento posiblemente a finales del siglo I d. C., o en la segunda centuria. Respecto a sus áreas de procedencia, el primero se considera una importación italiana, mientras que el segundo puede relacionarse con las producciones del Danubio.

2.3. Yacimientos de las costas de Barcelona (Darró, Vilanova i la Geltrú) y Tarragona (Les Timbes i Canelots en Riudoms y Els Masos en Cambrils) (Fig. 3, 1-3)

Los hallazgos procedentes de Darró (Fig. 3, 1) y de Les Timbes i Canelots, (Fig. 3, 2) fueron publicados hace tiempo (López Mullor 1980), mientras que el de la *villa* de Els Masos (Fig. 3, 3) lo ha sido recientemente (Járrega 2017). Los tres son vasos altos. El de Cambrils conserva el perfil completo, por lo que puede clasificarse sin dudas dentro de la forma Mayet XVIII (Járrega 2017: 81). Los otros dos lo han sido en su variante XVIII A (López Mullor 1990: 284). Los tres revisten su pared externa con un engobe de color anaranjado.

El de Riudoms carece de contexto claro, pero el de Vilanova i la Geltrú procede de un silo ibérico que fue colmatado de una sola vez hacia finales del siglo I d. C. (López Mullor 1980: 36), por lo que el vaso ha sido fechado de forma más amplia en la segunda mitad del siglo primero a partir de época de Claudio (López Mullor 1980: 38-39). El de Cambrils se encontró en un vertedero datado a finales del siglo I o inicios del siglo II d. C. (Járrega 2017: 80). Puede considerarse, manteniendo lo propuesto para los dos primeros (López Mullor 1980: 39), que los tres habrían sido fabricados en un alfar del *ager* tarraconense o incluso quizá en la propia capital provincial.

2.4. Ilerda (Lérida)

Hacia el año 1986 tuve la oportunidad de ver en Lérida un lote importante de materiales de las excavaciones realizadas en la ciudad (La Paeria y El Portal de Magdalena) y entorno (*villa* de Raïmat) que estaban siendo estudiados. Entre ellos había varios fragmentos de vasitos de paredes finas con decoración de "caras", similares a los que unos años atrás habían sido dados a conocer en yacimientos de la costa catalana (López Mullor 1980). Nunca han sido publicados, ni quedan recogidos en la Memoria de Licenciatura que sobre las paredes finas de La Paeria y Raïmat

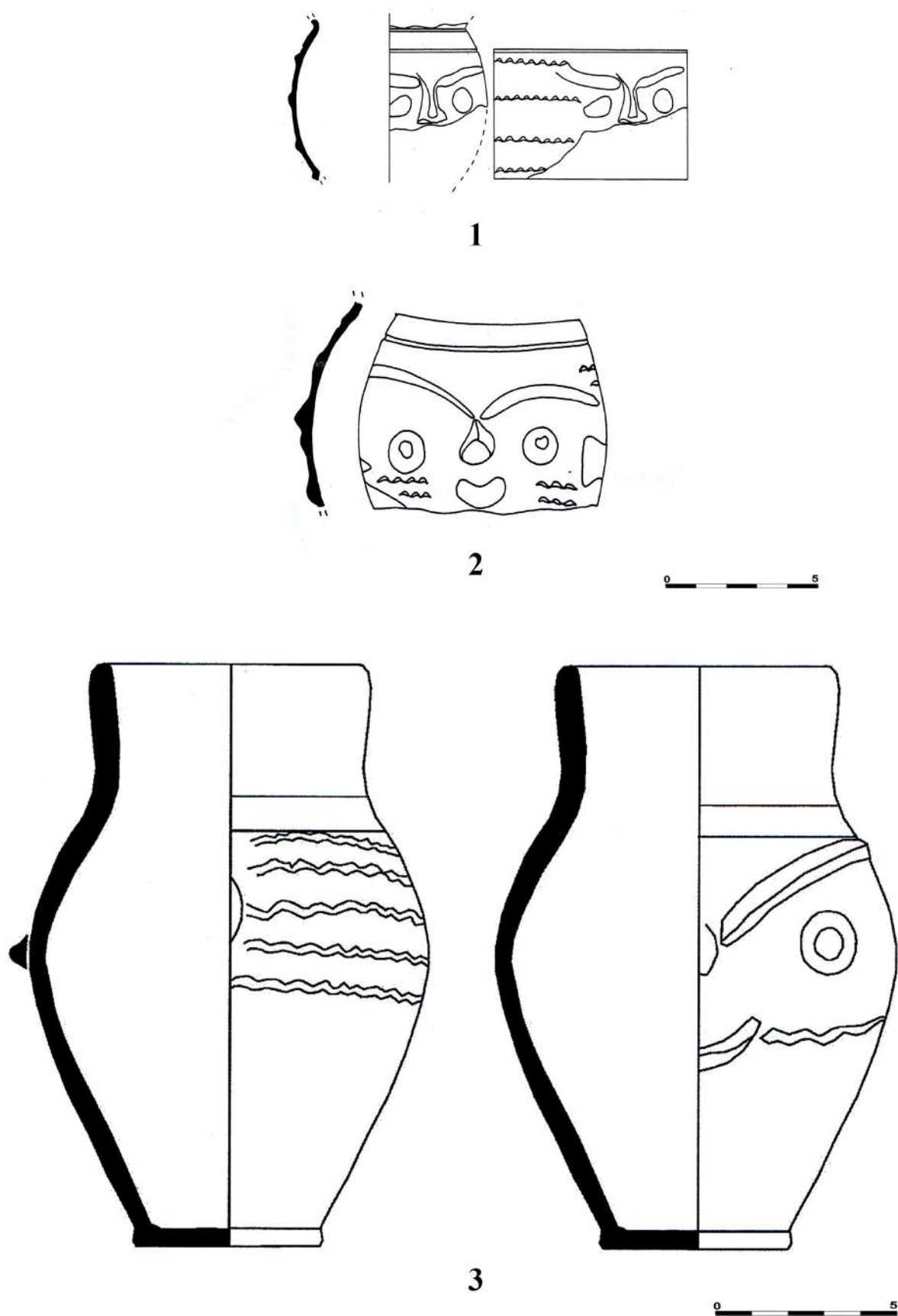

Fig. 3: 1. Darró (según López Mullor 1980), 2. Les Timbes i Canelots (según López Mullor 1980), 3. Els Masos (según Járrega 2017).

y una parte de las del Portal de Magdalena se presentó en la Universidad de Lérida hacia el año 1987 (Marco s.d.). No queda claro pues cual es la intervención de la que proceden. Por todo ello, y con el objetivo de incluirlos en este trabajo, emprendí un rastreo digno de una novela de detectives hasta volver a localizar, treinta años después, a la persona en cuyo poder obraban –indudablemente eran otros tiempos– en aquel entonces. El conjunto de materiales presuntamente sigue estando en sus manos y aunque al principio me mostró su voluntad de buscar las piezas y permitirme su autopsia, recientemente ha aducido problemas de tiempo para hacerlo y también, al menos por ahora, para depositar los materiales en el Servicio Municipal de Arqueología de Lérida. Por ello, no he podido comprobar el dato ni aportar documentación gráfica. Pero no me resisto a comentar su existencia, ya que es el único caso que conozco que permite constatar la presencia de estas producciones, en principio también del área catalana, en el interior del valle medio del Ebro.

2.5. Tricio (La Rioja) (Fig. 4)

La localidad se corresponde con el antiguo municipio de *Tritivm Magallvm*, ciudad conocida fundamentalmente por la instalación en su *territorium*, en la segunda mitad del siglo I de la Era, de talleres de producción de *terra sigillata* hispánica; llegándose a constituir allí el complejo alfarero más importante de la península Ibérica de época romana. La fabricación no se circunscribió solo a la *sigillata*, sino que en Tricio se manufacturaron otras familias cerámicas para consumo local y una difusión mucho menor.

A una de esas otras fabricaciones responde el único vaso de caras hasta ahora encontrado en Tricio (Mínguez y Sáenz e. p.). Se trata de un recipiente que reproduce la forma Mayet XL; con similitudes también con la Mayet XLV (Mayet 1975: fig. LXX, fundamentalmente el núm. 590) y con la Melgar I (Mínguez 2005: 357, fig. 16), de paredes finas. En principio su tamaño es mayor de lo que es habitual para estas cerámicas, pero es similar al de otros vasos de caras extrapeninsulares y por otro lado también son frecuentes los vasos de paredes finas de tamaño considerable en la fase final de esta familia. Su pasta es muy depurada, de color rosado claro (relacionable con las que son habituales en la familia de las cerámicas engobadas del valle medio del Ebro) e iba revestido por un engobe rojizo claro, hoy en día perdido. La decoración plástica, de gran

calidad, reproduce un rostro varonil barbado y con un apéndice nasal prominente.

Procede de una intervención arqueológica de urgencia, realizada al pie del cerro en el que se ubicaba el área principal de la ciudad romana, en la que fue una arteria principal a través de la cual se accedía a la población. Se la considera un tramo de la vía romana *De Italia en Hispanias* referenciada en el *Itinerario de Antonino*, que penetraría en la ciudad atravesándola y volviéndose a unir a la vía poco después de salir de la población. El vaso de caras se encontró en un contexto de reparación de la calzada que puede datarse en el siglo II d. C., “a mediados o, quizá todavía mejor, en una fecha incierta ya de la segunda mitad del siglo” (Mínguez/Sáenz: e. p.). Creo que el motivo de su fabricación y presencia en Tricio puede relacionarse con el acantonamiento en este lugar de una *vexillatio* de la *legio VII Gemina* (Mínguez/Sáenz: e.p.).

2.6. Clunia (Peñalba de Castro/Huerta de Rey, Burgos) (Fig. 5)

Vaso hasta ahora inédito. Se expone en el Centro de Interpretación de la *colonia Clunia Sulpicia*, que se encuentra en la falda del monte en el que se asienta el yacimiento.

Procede de la denominada Casa número 3 o del *cardo* inmediato a esa *domus*. No queda por lo tanto claro si se encontró en un lugar de habitación, o no, y desconocemos a ciencia cierta el contexto arqueológico que lo acompañaba.

Es una ollita, globular y con un pequeño labio vuelto, realizada en cerámica de pasta gris. Puede buscársele un cierto parecido con alguno de los perfiles de la forma Mayet XX de paredes finas (Mayet 1975: lám. XXV, 192). Puede clasificarse, con alguna duda, dentro de esta familia. La superficie externa va revestida por un engobe ligero, cuyo color varía del gris oscuro al negro, que en alguna zona se ha perdido. La decoración también se ha perdido en gran medida, ya que ha saltado parcialmente quedando en esos casos ahora tan solo su huella. La pasta es de color gris de tono entre claro y medio, depurada, de aspecto muy ligeramente arenoso y con fractura rectilínea; no se aprecia desgrasante salvo algún puntito, muy disperso, de tamaño pequeño-medio y de color negro, o gris muy oscuro. La pared interna, sin engobe, es de color gris de tono medio con zonas más oscuras.

Se decora en dos zonas simétricamente opuestas (Fig. 5, 1a-1b), con sendos rostros humanos en los que se identifican las cejas, ojos, nariz, boca circular y orejas, ligeramente

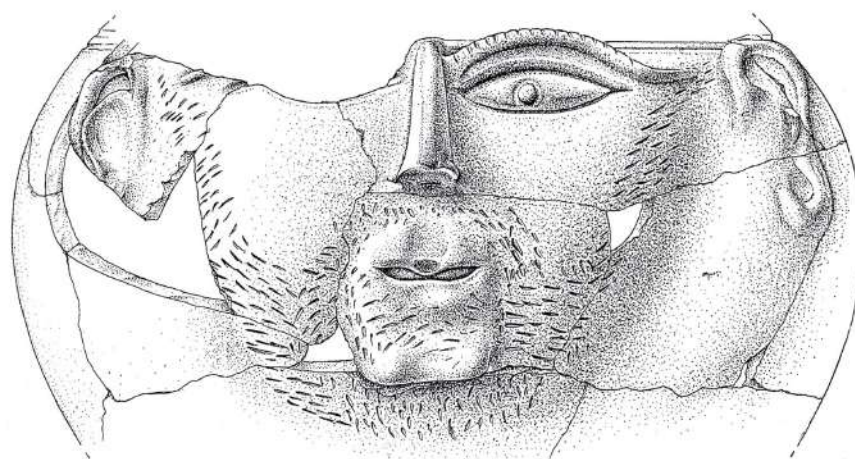
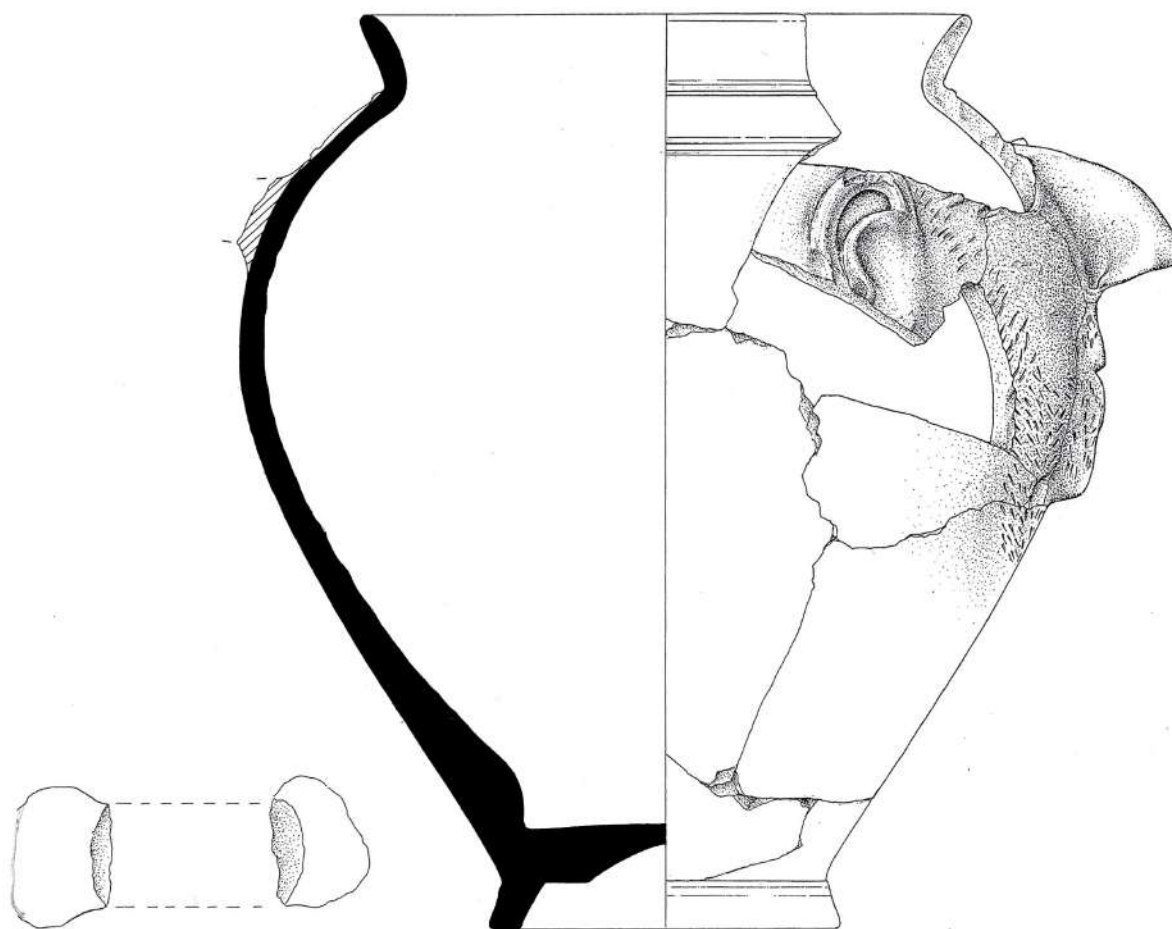

Fig. 4: Tricio

curvas y colocadas en posición vertical. De uno de los rostros (Fig. 5, 1a) solo se han conservado las cejas, uno de los ojos, globular y con la pupila marcada, e ínfimos restos de las orejas. Del otro (Fig. 5, 1b) solo queda una de las cejas y un pequeño resto de la otra, así como una pequeña parte, y muy alterada, de la nariz.

Puede ser fruto de una producción local. En este sentido hay que valorar que cerca de la ciudad, en el pago de Los Pedregales, se excavó “una mínima parte” de un testar (Palol 1991: 35-38). Según las escuetas referencias que hay a esa intervención, lo encontrado se atribuyó al vertedero de “un solo horno, dada la uniformidad de pastas, coloración de la pintura y temática” (Palol 1991: 36). Lo esencial de lo arrojado a esa zona del testar fue pues al parecer cerámica pintada, que es la que tradicionalmente se ha valorado al hablar de las manufacturas clunienses. Sin embargo, la producción debió ser lógicamente mucho más variada como nos refiere el propio Palol, ya que mezclados con los fragmentos pintados encontramos otros en los que “la complejidad de tipos y formas va desde las grandes ánforas sin cuello acusado y con sencillo reborde, a una gran variedad de vasijas ordinarias sin decorar, entre ellas grandes barreños o cuencos semiesféricos; abundantes pesas de telar prismáticas” (Palol 1991: 36).

La cronología de las fabricaciones clunienses en su conjunto, a falta de otros datos, por el momento deberemos deducirla de la que se ha aplicado a las producciones pintadas. Para ellas, tradicionalmente se acepta que su fabricación comenzase entre los años 50 y 60 d. C. (Blanco 2015: 445). Inicialmente se planteó que la actividad alfarera pudiese prolongarse hasta el siglo III d. C. (Palol 1991: 36), mientras que en la actualidad se piensa que la producción se desarrollaría en un relativamente corto lapso temporal, al menos por lo que a las pintadas se refiere, pues su ciclo productivo habría concluido “hacia finales del siglo I d. C.”. Serían sus imitaciones, realizadas en otros lugares, las que se considera que perviven a lo largo de los siglos II y III d. C. (Blanco 2015: 448-449).

3. Comentario

Como vemos estamos ante un conjunto no muy numeroso de vasos (ocho ejemplares o pocos más si consideramos los de Lérida), cuyos elementos comunes son la característica decoración de caras humanas que ostentan en su pared y las técnicas con las que éstas han sido realizadas: modelado

independiente de las distintas partes y parece que en otros casos barbotina. El uso de estas técnicas los separa de los otros grupos en los que también figuran rostros humanos (head pots y mask vases). También probablemente los diferencia su fuente de inspiración, ya que para las decoraciones a molde ésta parece proceder claramente de la coroplastia, mientras que para los “vasos de caras” ese origen no se ha podido por ahora establecer.

Respecto a su presencia en la península Ibérica, ya hemos comentado su abundancia en el Noroeste y la vinculación de las “caras”, asociadas a vasos para beber o contener bebida, con la instalación en ese territorio de la *legio VII Gemina*, que en el 71 d. C. había venido a *Hispania* desde el *limes* germano. Para esa fecha este tipo de decoración, en origen de tradición etrusca (Braithwaite 2007: 48), ya estaba plenamente vinculado al estamento militar.

Sin embargo, frente a la homogeneidad en procedencia, cronología e incluso motivación claramente militar para la decoración que se aprecia en el Noroeste, en los vasos del Noreste nos encontramos con una gran variedad que atañe a diversos aspectos. En primer lugar, no todos se asimilan a la familia de las paredes finas, ya que a ello escapa uno de los ejemplares de Ampurias. Lo mismo sucede con las posibles áreas de procedencia y manufacturas a las que atribuir a los recipientes, ya que hay productos importados como ocurre con los vasos de Ampurias (el completo de muy probable procedencia itálica y el fragmento de borde y pared relacionable con las producciones del Danubio). El origen itálico es seguro para el de La Cabañeta. El resto han sido fabricados en el Noreste peninsular: en *Tarraco* o entorno, en Tricio y probablemente en *Clunia*. Además, su arco cronológico es muy amplio pues oscila desde el periodo tardorrepublicano hasta la segunda mitad del siglo II de la Era.

Finalmente, también parece que son diversos los posibles trasfondos culturales que podrían explicar la presencia de esta iconografía en el Noreste. De hecho, solo parece claro que con bastante seguridad en el caso de Tricio, y por su procedencia quizá en el del fragmento de Ampurias, existe una vinculación con el estamento militar. Puede que sea la misma motivación la que explicaría la fabricación del vaso de *Clunia*, ciudad en la que parece que hubo una *vexillatio* de la legión *IV Macedonica* (Irujo 2008), pero desconocemos la cronología de la pieza y además no sabemos si allí también pudo haber después un destacamento de la *VII Gemina*. No parece

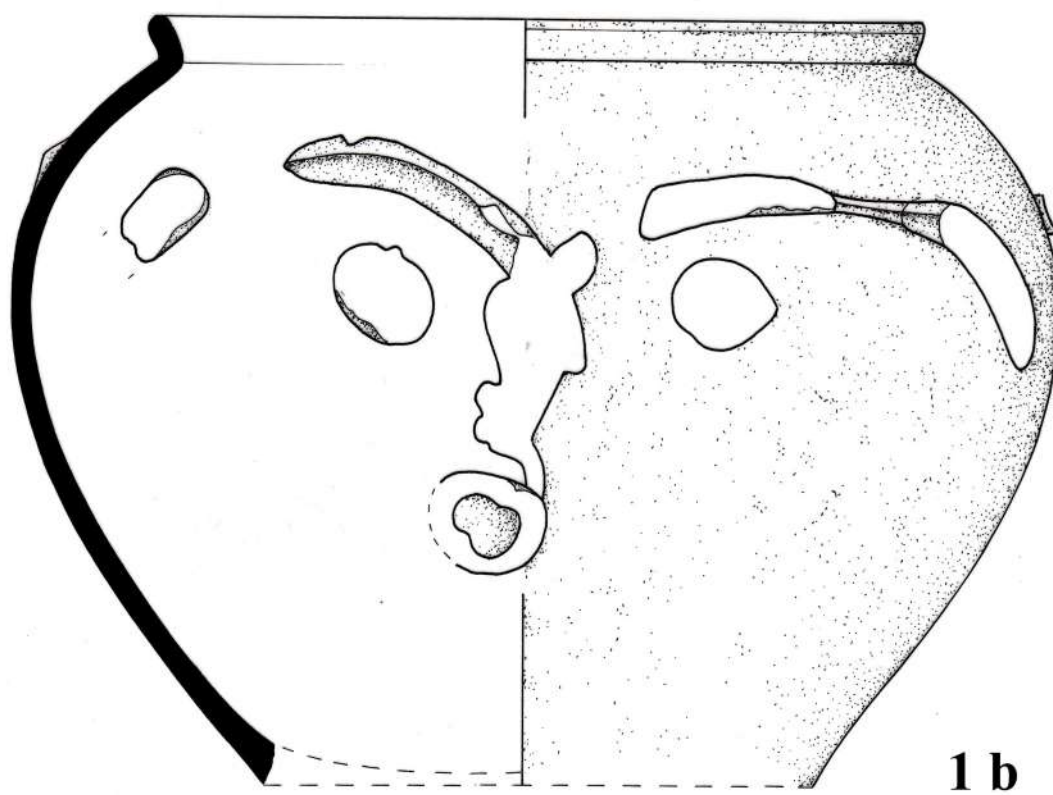
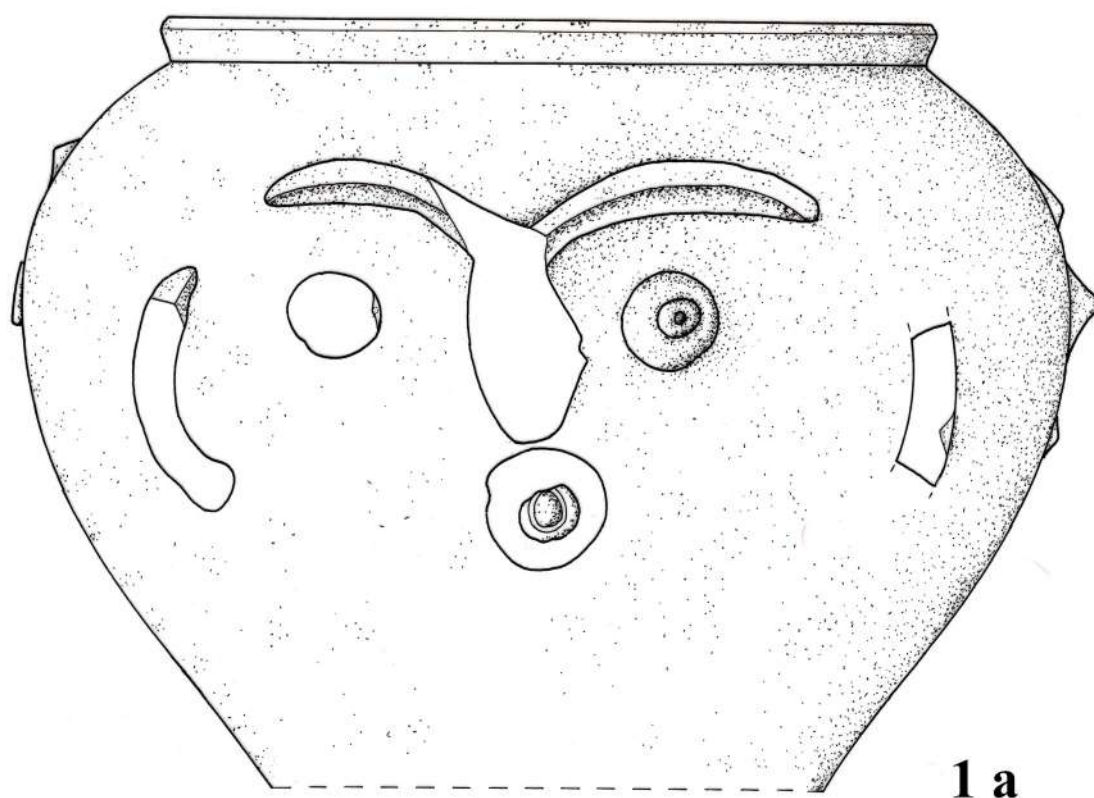

Fig. 5: *Clunia*

que lo sea para el fragmento de La Cabañeta, ya que su cronología es anterior a esa relación simbólica con el ejército que parece que cristalizó hacia el año 30 de la Era, cuando se inició su fabricación en el limes del Rin medio y bajo (Braithwaite 2007: 73). Y tampoco, por el momento, hay evidencias que nos permitan establecer un vínculo de esa naturaleza ni para una de las importaciones de Ampurias ni para las producciones de la costa tarraconense.

Agradecimientos

Deseo expresar mi más sincero agradecimiento al Dr. Francesc Tuset y a D. Gerardo Martínez, por haberme permitido y facilitado el estudio del vaso de *Clunia*.

Bibliografía

Blanco, J. F. 2015: La cerámica pintada me-seteña desde Augusto hasta Adriano, C. Fernández Ochoa *et alii* (eds.), *Manual de cerámica romana II*, Madrid, 429-491.

Braithwaite, G. 2007: *Faces from the past. A Study of Roman Face Pots from Italy and the Western Provinces of the Roman Empire*, British Archaeological Reports International Series 1651, Oxford.

Carretero, S. 2008: Producciones cerámicas militares en la Tarraconense, *SFECAG Actas del Congreso de L' Escala-Empuries*, Marseille, 255-264.

Irujo, J. 2008: Sellos sobre material latericio de la legio IIII Macedonica en la colonia Clunia Sulpicia, *Oppidum 4*, Segovia, 99-112.

Járrega, R. 2017: Un ejemplar de cerámica de paredes finas de la forma Mayet 18, con representación de un rostro humano, de la villa romana de Els Masos (Cambrils, Tarragona), *Boletín de la SECAH 8*, Madrid, 79-81.

López Mullor, A. 1980: Una peculiar producción de cerámica de paredes finas en la costa catalana, *Rivista di Studi Liguri XLV-1/4*, Bordighera, 33-40.

López Mullor, A. 1990: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Zaragoza.

Marco, M. T. *sine data*: *La cerámica romana de paredes finas de Ilerda*, Memoria de Licenciatura Inédita, Biblioteca de la Facultad de Letras de Lérida, Lérida.

Martín, E. 2009: Roman thin-walled Face Pots from Northwestern Hispania. A. Reappraisal, A. Morillo, N. Hanel, E. Martín (eds.), *XX Congreso Internacional del Estudios sobre la Frontera Romana*, Anejos de Gladius 13, vol. 2, Madrid, 587-606.

Mayet, F. 1975: *Les céramiques à parois fines de la Península Ibérique*, Paris.

Mínguez, J. A. 2005: La cerámica de paredes finas, M. Roca, M.ª I. Fernández (eds.), *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 317-404.

Mínguez, J. A., Sáenz, M.ª P. en prensa: Vaso con rostro humano procedente de un contexto de reparación de la vía De Italia in Hispanias a su paso por Tricio (La Rioja), *SECAH Congreso de Valencia, 2017*.

Palol, P. 1991: Cerámica y objetos de arte menor, P. Palol *et alii*, *Clunia 0. Studia varia cluniensia*, Valladolid, 35-40.

DOS FRAGMENTOS DE *SKYPHOI* EN CERÁMICA VIDRIADA CON REPRESENTACIÓN DEL JUICIO DE ORESTES PROCEDENTES DEL CAMPAMENTO ROMANO DE LEÓN (ESPAÑA)

Ángel Morillo,* Rui Morais,** Rosalía M.ª Durán Cabello***

Queremos dedicar estas breves páginas a Alberto López Mullor, quien dedicó buena parte de su obra científica al estudio de la cerámica romana. Precisamente fue quien por primera vez se hizo eco de la presencia de las producciones vidriadas en la Península Ibérica, elaborando una tipología que fue una guía para muchos investigadores posteriores. Vaya por delante nuestro sincero homenaje póstumo.

Las intervenciones arqueológicas desarrolladas durante las últimas décadas en la ciudad de León, asentamiento de la *legio VI victrix* y de la *legio VII gemina* durante el Alto Imperio, han proporcionado una considerable cantidad de cerámica vidriada romana. Entre este material destacan dos fragmentos de *skyphoi* fabricados a molde e importados de algún taller mino-rasiático. Dichos ejemplares, recuperados en contextos de mediados de siglo, presentan un curioso tema iconográfico relacionada con el Juicio de Orestes, representado en metalistería en plata y que podemos relacionar incluso con una referencia de Plinio. La asociación de la figura de Orestes con Augusto en su acceso al poder convierte este tema en un motivo de propaganda política sobre las virtudes y justificación del *princeps*.

Palabras clave: León, campamento legionario, cerámica vidriada romana, Juicio de Orestes, *princeps*.

Archaeological interventions developed during the last decades in the city of León, where the *Legio VI victrix* and the *Legio VII Gemina* was settled during the Early Empire, have uncovered a considerable amount of Roman glazed pottery. Among these findings, two fragments of *skyphoi* manufactured by molding processes and imported from some micro Asiatic workshop stand out. These fragments, from mid-1st AD century stratigraphic contexts, present a curious iconographic motive related to the Orestes Judgment and are represented in silver metalwork that we can relate to a Pliny reference. The association of the figure of Orestes with Augustus in his access to power turns this subject into a motive for political propaganda about the virtues and justification of the *princeps*.

Keywords: León, Legionary fortress, Roman glazed pottery, Orestes Judgement, *princeps*.

* Universidad Complutense/Universidade do Porto

** Universidade do Porto

*** Universidad Complutense

1. Introducción: la cerámica vidriada romana en la península Ibérica

La cerámica romana vidriada, que imitaba las copas y vasos para beber y servir líquidos de las vajillas metálicas de bronce y plata (*skyphos*, *kantharos*, cáliz...), constituía un producto de semilujo, muy estimado por estratos de la sociedad romana de cierto poder adquisitivo (Ballardini 1964: 77-91; Maccabruni 1987: 168-170). Desde sus centros productivos originarios en la costa de Asia Menor (Hochuli-Gysel 1977; Hatcher *et alii* 1994; Tekkök *et alii* 2009), los recipientes vidriados realizados a molde se difundieron por todo el Mediterráneo. Su momento de mayor auge corresponde al periodo comprendido entre el 50 a. C y el 50 d. C. Su presencia en los mercados occidentales provocó la aparición de talleres que imitaron dichos recipientes en Campania (Hatcher *et alii* 1994: 446; Gioia 2006: 139-140) y el sur de la Galia (Desbat 1986a; 1986b; 1995; Gohier *et alii* 2016), a los que más adelante se sumaron el Lacio (Martin 1992 y 1995; Lusuardi Siena, Sannazaro 1991; Biagini 1992; Sannazaro 2003), el norte de Italia (Maccabruni 1995: 51), el centro de la Galia (Vertet 1986; Vilvorder 2010: 288-289) e Hispania (Paz Peralta 2008: 491-492), adaptándose paulatinamente a los gustos regionales y reduciendo las formas fabricadas a un repertorio cada vez menos refinado y más utilitario, como tazas, boles, platos, jarras, ollas, etc., fabricado a torno (cf. Morillo 2017: 397).

La cerámica romana vidriada no es demasiado abundante en las provincias hispanas. Si en los años ochenta del siglo XX estos recipientes parecían concentrarse en la costa catalano-levantina y las Baleares, además de los valles del Ebro y el Guadalquivir, y la costa lusitana (v. Alarcão 1976; Serrano Ramos 1979; López Mullor 1981; Amaré, Martín Bueno 1989; Beltrán Lloris 1990), hoy en día su difusión alcanza las regiones septentrionales de la Península Ibérica (cf. Morillo 2017: 414-423). Sin duda las publicaciones que mayor repercusión tuvieron entre los investigadores hispanos fueron las de López Mullor sobre la villa de Torre Llauder (López Mullor 1978; 1980; 1981), cuyo repertorio tipológico se convirtió en una referencia imprescindible. Muchos materiales, depositados en museos y colecciones, deben permanecer inéditos. El avance de la investigación durante los últimos veinte años ha permitido constatar que dichos recipientes se encuentran repartidos por toda la geografía peninsular.

Hoy en día, los principales problemas que tenemos para abordar el estudio de estos

materiales son, por una parte, la ausencia de contextos estratigráficos definidos, particularmente en las publicaciones más antiguas, más preocupadas por la importancia estética de la pieza que por su valor como elemento de datación en los registros arqueológicos. Las publicaciones más modernas (p. e. Chávez Álvarez *et alii* 2008) van superando esta orientación de corte anticuarista. Una segunda cuestión deriva de la dificultad de determinar regiones o centros concretos de fabricación. Las atribuciones a partir de la calidad o rasgos estilísticos de las piezas son hipótesis de trabajo que deben ser confrontadas en la medida de lo posible con los correspondientes análisis arqueométricos (Pérez Arantegui *et alii* 1996; Paz Peralta 1998; Morillo *et alii* 2018: e. p.).

2. El juicio de Orestes en dos recipientes vidriados de León. Descripción y paralelos iconográficos

Tal y como hemos apuntado más arriba, uno de los conjuntos más numerosos que se han dado a conocer procede de los contextos estratigráficos de los campamentos de León, que cubren un abanico cronológico que se extiende entre el periodo augusteo y la primera mitad del siglo II d. C., si bien la mayor concentración de piezas correspondería a los campamentos augusteo y julioclaudio de la *legio VI victrix*, disminuyendo notablemente a partir del establecimiento de la *legio VII gemina* en el 74 d. C. (Morillo, 2012; Morillo *et alii* 2018: e. p.).

Entre estas piezas destacan dos de las que nos vamos a ocupar aquí con mayor detalle, ya que muestran representaciones iconográficas muy particulares. Nos referimos a dos fragmentos de galbo de *skyphoi* fabricados mediante la técnica del molde. El primero de ellos (Morillo *et alii* 2018: e. p., nº 3, nº inv. 2001/2/1/148/1297) está realizado en una pasta de color amarillento, dura y de tacto jabonoso, muy bien depurada, con pequeñas vacuolas, cuyo vidriado exterior verde intenso se ha perdido completamente a causa de las condiciones de conservación. Se conserva, sin embargo, el vidriado interior amarillo melado, de muy buena calidad. Se puede apreciar parte de un personaje masculino desnudo de perfil, cubierto con clámide que va sobre el hombro izquierdo, a la izquierda de dicha figura se aprecia una roseta y un águila posada y con las alas plegadas. Procede de una unidad estratigráfica con materiales correspondiente a las décadas centrales del siglo I d. C. (UE 148) de las intervenciones desarrolladas en el sector Edificio Botines en 1995 (Fig. 1).

Fig. 1: Fragmento de *skyphos* vidriado procedente del Edificio Botines (León). N° inv. 2001/2/1/148/1297 (Fotografía: A. Morillo).

El segundo ejemplar (Morillo *et alii* 2018: e. p., n° 4, n° inv. 2005/49/19), procedente de un contexto cronoestratigráfico muy semejante del sector San Pedro 2 (UE 49), fue dado a conocer hace algunos años (Morillo, Martín Hernández 2013: 220-221, fig. 9), pero solo recientemente hemos podido avanzar en su identificación iconográfica. En este caso es también un fragmento de pared de una copa, también realizada a molde. Su pasta es amarillenta, blanda y muy bien depurada, sin desengrasantes. En este caso tanto el vidriado interior como el exterior son de color amarillo melado, denso y untuoso, craquelado pero que mantiene su adherencia. Presenta restos de una decoración figurada en la que se distingue la parte inferior de una representación humana con botas, observándose asimismo el extremo inferior de un elemento de

Fig. 2: Fragmento de vaso vidriado (*skyphos*) procedente del sector San Pedro 2 (León). N° inv. 2005/49/19 (Fotografía: A. Morillo).

difícil interpretación. Los paralelos nos han permitido identificar dicho elemento con la llama invertida de una tea. A su lado, se aprecia una pequeña roseta (Fig. 2).

El análisis iconográfico de ambas imágenes nos permite relacionarlas con el conocido tema del Juicio de Orestes (*Iudicium Orestis*) (Fig. 3). En el primero de los casos estaríamos ante una representación de Orestes, desnudo como símbolo de heroización, o del propio Apolo observando la escena. En el segundo ejemplar se muestra otro de los elementos propios de la representación, en este caso una de las tres Furias o Erinias (Tisifone, Megera y Alecto) portando un látigo y una antorcha encendida, como símbolos del castigo y la culpa.

La escena representada es bien conocida y se refiere al momento final del ciclo de los tantalidas. Orestes, por instigación de Apolo, dio muerte a su madre Clitemnestra que, junto con su amante Egisto, había asesinado a su marido Agamenón. A partir de ese momento Orestes enloquece, perseguido por las Furias. En las *Euménides*, tragedia final de la *Orestíada* de Esquilo, se relata su refugio en Delfos, donde Apolo no puede redimirlo y su marcha hacia Atenas, donde Atenea organiza un juicio en la colina del Areópago, con un tribunal constituido a tal efecto por 12 jueces. Apolo y Atenea defienden al héroe mientras las Erinias ejercen de acusación. En la votación los jueces empatan, siendo Atenea quien inclina la balanza en favor de Orestes, que es perdonado de esta manera. Las Erinias son apaciguadas y a partir de ese momento recibirán el nombre de Euménides (Benévolas).

Aunque no cabe duda de que proceden de ejemplares diferentes, en ambos fragmentos de León aparecen figuras que forman parte del mismo ciclo iconográfico. Este ciclo se representa completo en un *kantharos* de plata de finales del siglo I a. C., la llamada *Coppa Corsini*, proveniente de *Antium* (Anzio, Italia), y actualmente conservada en el Palacio Corsini en Roma (*LIMC*, Aletes 3 = Athena/Minerva 389 = Erigone II 5 = Erinys 75 = Elektra I 76). Este ejemplar de *Antium* copia muy probablemente los dos famosos *skyphoi* valorados en 12000 sestercios, donde el artista Zopiro representó la escena de los Areopagitas y el juicio de Orestes (Plinio, *Nat.* 33. 156): *Zopyros, qui Areopagitas et iudicium Orestis in duobus scyphis HS XII aestimatis [caelaviit]*. En dicho *kantharos* se representa el momento del voto de Atenea en una urna colocada sobre una mesa. Al otro lado de dicha mesa se encuentra una Erinia portando una

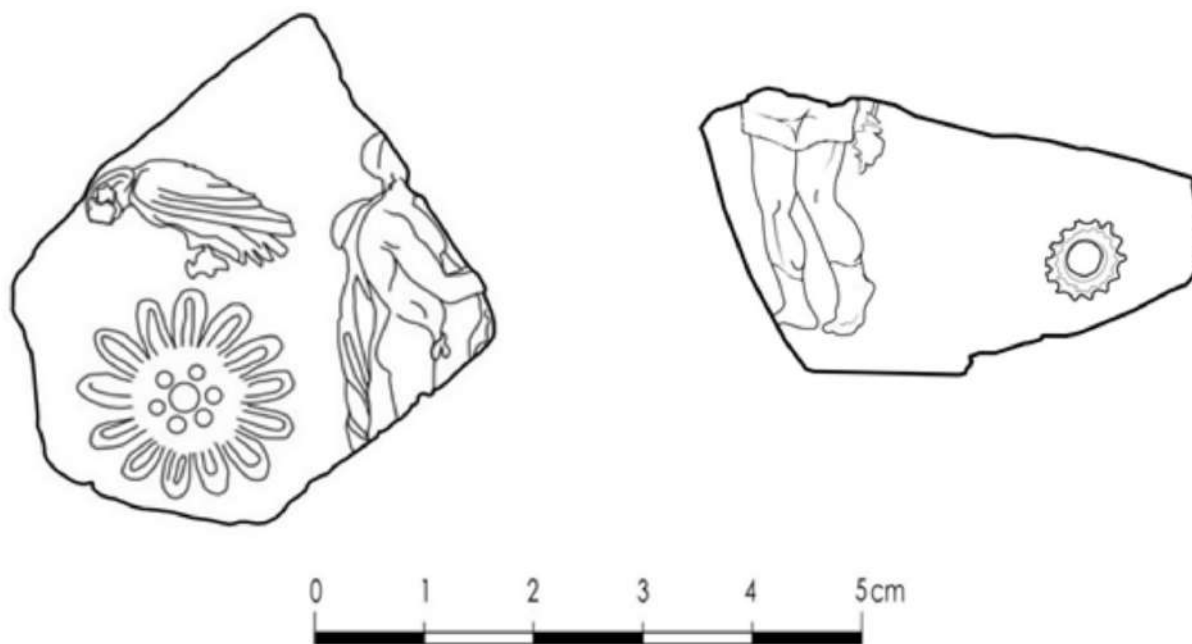

Fig. 3: Dibujos de ambos fragmentos decorados con escenas del Juicio de Orestes (A. Morillo).

antorcha y a su lado un personaje masculino desnudo con clámide sobre el hombro derecho, el mismo motivo que documentamos en el primero de los ejemplares que aquí presentamos. Dicho personaje puede ser tanto Orestes esperando su destino como el propio Apolo, que interviene en el juicio. Al otro lado de la diosa Atenea se dispone una figura femenina sentada, cuyo gesto de dolor hace que se le identifique con Erígone, hija de Clitemnestra y de su amante Egisto que, desesperada por la absolución del asesino de su madre, se suicidará más tarde. A la derecha, separado por una columna que sostiene un reloj solar, hay otros dos personajes, uno masculino, desnudo y vestido con clámide y otro femenino, mirando la escena anterior. No existe consenso sobre la identidad de estos personajes, que podrían tratarse de Orestes y Electra o las sombras de Clitemnestra y Egisto (Fig. 4).

No cabe duda que la vajilla en plata o bronce debió constituir la fuente de inspiración original de esta escena. El mismo ciclo complejo también está presente en un camafeo en sardónice datado de la época de Augusto, actualmente en el Museo del Ermitage, en San Petersburgo (LIMC, Aletes 4 = Athena/Minerva 392). Sus motivos, aislados o combinados entre sí o con otros diferentes, aparecen en otros soportes como relieves escultóricos, de los cuales uno de sus mejores ejemplos se encuentra en el sarcófago de Husillos (Palencia), de mediados del siglo

II d. C. y actualmente conservado en el Museo Arqueológico Nacional. En uno de sus laterales se aprecia la imagen de la diosa Atenea depositando su voto, con la misma figura femenina de una Furia al otro lado de la mesa (García y Bellido 1949: 213; Giraud 1997; Bielfeldt 2005). La misma representación, pero más simplificada, sólo con la divinidad en el momento de votar, se encuentra en varias lucernas entre las que podemos mencionar un ejemplar de volutas Loeschcke IC conservado en el Kunsthistorisches Museum, en Viena (LIMC, Erinys 77); otra pieza de la forma Loeschcke IV del pecio de Arles-Rhône 3 (Chrzanovski 2016: 175, fig. 4); y un tercer ejemplar de disco de tipo Dressel 20, de *Mauritania Cesariana*, conservado en el Museo Arqueológico de Cherchel, en Argelia (Bussièrre 2000: n° 2741, lám. 74).

Esta representación también aparece en cerámica vidriada minorasiática, tal y como recoge Hochuli-Gysel (1977: 66-67, lám. 41, motivos 84, 42, 91 y 86; lám. 54, T. 176 y T. 48). Al menos dos de las cuatro figuras que se recogen en la representación en cerámica vidriada, Atenea depositando la piedra como voto en la urna (motivo 91) y el personaje masculino desnudo con clámide sobre el hombro izquierdo, Orestes o Apolo (motivo 84) son paralelos tipológicos de la representación de la Copa Corsini. Por analogía con las figuras de dicho recipiente, se considera la tercera figura que aparece en la representación de cerámica vidriada como una Erinia, lo que se

Fig. 4: Coppa Corsini. Palacio Corsini (Roma) (<http://iviaggidiraffaella.blogspot.com/2016/09/roma-la-galleria-nazionale-darte-antica.html>).

confirma por la presencia del látigo y la antorcha (motivo 42). Sin embargo esta tercera figura fue separada de las otras dos, por lo que probablemente el alfarero no conocía el sentido de las distintas imágenes humanas y se limitó a yuxtaponer punzones figurados (Hafner 1957: 9). Por este motivo, frente a figuras que podemos identificar fácilmente, también aparecen otras representaciones más ambiguas, que pudieron ser usadas según fueran necesarias para completar el espacio decorativo. Este es el caso de las aves y de los recipientes que adornan el vaso, además de las rosetas (Hochuli-Gysel 1977: 66-67) (Fig. 5).

Los ejemplares de León que aquí presentamos vienen a completar los recogidos por Hochuli-Gysel entre las producciones de cerámica romana vidriada del taller de Tarso (Grupo 3) decorados con esta representación, que se documentan por primera vez en la Península Ibérica. Sin embargo, recientemente se dio a conocer un motivo muy semejante al personaje masculino desnudo de perfil

hacia la derecha con una clámide con sobre el hombro izquierdo que se representa en una de nuestras piezas (motivo 84 de Hochuli-Gysel). En este caso ornamentaba un vaso de paredes finas de la *colonia Lepida Celsa* (Minguez 2005: Fig. 28, VI), desgraciadamente sin contexto arqueológico. Tal vez estamos ante un ejemplar vidriado que ha perdido el revestimiento, ya que este motivo no se ha constatado hasta ahora sobre cerámica de paredes finas.

3. La absolución final del héroe y su significado en el principado de Augusto

En esta escena están presentes una serie de conflictos entre personajes y fuerzas en el plano divino y humano. En el plano divino son varios los dioses y entidades sobrenaturales directa o indirectamente asociadas. En un lado las Erinias o Furias, fuerzas primitivas anteriores a los dioses olímpicos, por lo que no se someten a la autoridad de Zeus. Moraban en el Érebo (o en el Tártaro según otras tradiciones), del que solo volvían a la Tierra para castigar a los criminales vivos; en el otro lado los “nuevos” dioses, en particular Apolo, Zeus, Artemis y Atenea. El dios Apolo aquí no debe ser considerado como un mero defensor de Orestes, sino como aliado de los atenienses, ayudándoles a crear un nuevo orden y civilización (Euben 1990: 76). El dios máximo del Olimpo, Zeus, podría estar representado incluso por uno de sus atributos, el águila. En este caso, se trata de una alusión al sacrificio exigido por su hija Artemis, por el hecho de que el ave emblema del Padre de los Dioses había devorado las crías inocentes de una liebre preñada (Euben 1990: 68). El papel crucial es, sin embargo, representado por la diosa Atenea, aliada de los atenienses y divinidad protectora de la ciudad, que a través de sus buenos oficios procura conciliar el pasado, el presente y el futuro. La diosa, respetuosa de los viejos y de los jóvenes, intenta la reconciliación a través de la justicia y el juicio, en lugar del ciclo mecánico de la

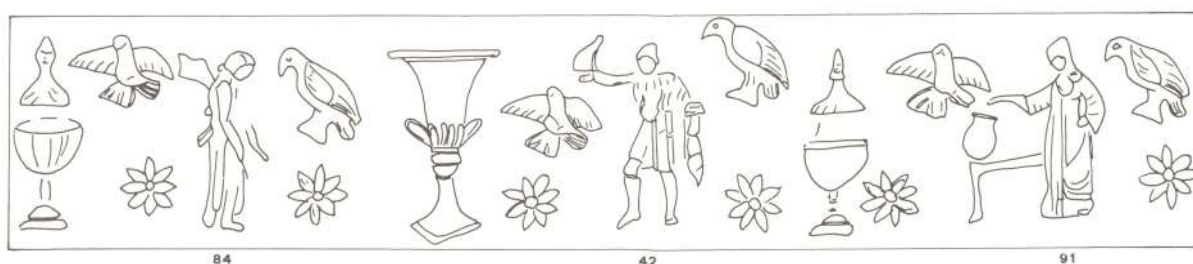

Fig. 5: Esquema de la representación de la escena del Juicio de Orestes en la cerámica vidriada romana del Grupo 3 de Tarso (Hochuli-Gysel 1977: lám. 41, motivos 84, 42 y 91).

venganza que marcó el asesinato de Agamenón y amenazó la existencia de su casa y su ciudad. El crimen del matricidio se resuelve a través de un proceso judicial en un tribunal humano, el Areópago (Farrar 1988: 109). Como menciona J. Peter Euben (1990: 77-81) “el juicio es una cuestión de equilibrio y proporción, de evidencia y reflexión, de mirar hacia atrás y hacia adelante. Implica la capacidad de ver las cosas desde el punto de vista del otro y así aceptar la condición humana de la pluralidad”. Cuando se le solicita para juzgar entre las Furias de Clitemnestra y Apolo-Orestes, Atenea instituye el Areópago, un tribunal humano, para ayudarla en la decisión y unir las partes en conflicto (Euben 1990: 83). Atenea se esfuerza para vencer esas divinidades del pasado y convencerlas a convertirse en entidades caritativas, transformándolas en Euménides, divinidades benévolas (Leão 2010: 53-54).

Por otra parte, según la interpretación de Gastaldi, la tragedia alude asimismo al concepto del patriarcado, muy presente en la obra de Esquilo. Esta cuestión supone un cambio radical en la concepción del derecho y de la religión griega, simbolizado por el cambio de las Erinias a Euménides como manifestación de la razón y la restitución del poder masculino. Apolo, se convierte en el instigador que obliga a Orestes a romper con el deber matrilineal de manera violenta, basando toda la argumentación racional en la superioridad del padre. En esta tesitura aparece la figura de Atenea, que deberá aportar pruebas positivas para avalar la restauración del patriarcado, por lo que es ella la figura crucial responsable del cambio (Gastaldi 1999: 34). La diosa protegería a los héroes del derecho paternal mientras que deja indefensas a las mujeres de los derechos de su género (Gastaldi 1999: 35). La elección del lugar donde celebrar el juicio estaría en sintonía con lo expuesto. La colina de Ares, o Areópago, fue el escenario donde Teseo venció a las Amazonas y aquellas se sometieron voluntariamente al matrimonio y al poder masculino. Todo ello supuso el decaimiento del orden matrilineal y la forma de derecho más antiguo de la tierra (Gastaldi 1999: 35).

La difusión que este episodio final de la historia trágica de Orestes, desgarrado entre dos fuerzas antagónicas, en la nueva Roma de Augusto, está asociada a cuestiones de sincretismo y de propaganda política. Este modo de ilustrar estas narrativas dramáticas no es extraño en el lenguaje iconográfico helenístico y romano (Hafner 1957: 9). Según la tradición romana las cenizas de Orestes fueron depositadas por Augusto en el foro romano, concretamente en las proximidades del

templo de la Concordia, con motivo de la restauración del templo de Saturno (Koch Piettre 2009: 241-242). Virgilio señala que las cenizas del héroe son uno de los siete talismanes que garantizan la perennidad de Roma (Eneida VII, 188).

La intención era clara: asociar la figura de Orestes al ascenso del joven emperador al principado tras la batalla de *Actium*. En el estudio de Koch Piettre (2009: 256-259), la asociación alegórica con la figura de Orestes pretendía transmitir el amor filial del *princeps* hacia su padre adoptivo, Julio César y justificar excesos cometidos en la guerra civil y la conquista de la *pax Augusta* (en este caso sirviéndose de la metafórica transformación de las Furias en las pacificadas Erinias). Como en el caso de Orestes, el joven *princeps* se habría colocado, en su acción vengativa, bajo la autoridad de Apolo, el gran dios de Delfos, y de su hermana Artemis, y, bajo la acción pacificadora de Atenea, transformando una época de crisis en una época de oro. Roma retomaba el papel de Atenas como culmen de la civilización y los dioses aplacaban la venganza, justa y legítima, como la de Orestes, pero dolorosa, de Octaviano sobre sus enemigos.

Dicho mensaje político se hace presente en la vajilla de plata destinada a la élite romana de los primeros tiempos del principado. Y de ahí a las imitaciones en cerámica vidriada destinadas a un público de menor poder adquisitivo, pero aun así receptivo en alguna medida a un determinado tipo de mensajes. De ahí que Juicio de Orestes sea una de las escasas representaciones mitológicas que encuentra eco en la cerámica vidriada romana.

Agradecimientos

Este trabajo se inscribe dentro del Proyecto de Investigación “Paisaje y territorio militarizado en la Hispania romana: movilidad y transferencia cultural (siglos IIa. C. -IV d. C.)” (I+D HAR2017-85929-P), concedidos por el Ministerio de Ciencia e Innovación de España, cuyos investigadores principales son Ángel Morillo y Cruces Blázquez Cerrato.

Bibliografía

- Alarcão, J. 1976: Céramique à glaçure plombifère, *Fouilles de Conimbriga VI (Céramiques diverses et verres)*, Paris, 39-42.
- Amare, M. T., Martín Bueno, M. 1986: La cerámica vidriada romana procedente de Bilbilis, *II Encuentro de Estudios Bilbilitanos*, Calatayud, 99-110.

- Ballardini, G. 1964: *L' eredità ceramistica dell'antico mondo romano*, Roma.
- Beltrán Llorís, M. 1990: Cerámica vidriada, M. Beltrán Llorís (ed.), *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza, 187-191.
- Biagini, M. 1992: Ceramica invetriata campanolaziale in Liguria, *Rivista Studi Liguri* LVIII, Bordighera, 131-146.
- Bielfeldt, R. 2005: *Orestes auf römischen Sarcophagen*, München.
- Bussière, J. 2000: *Lampes antiques d'Algerie*, Monographies Instrumentum 16, Montagnac.
- Chavez Álvarez, M. E., Orfila, M., Cau Ontiveros, M. A. 2008: Cerámicas vidriadas en la ciudad romana de Pollentia (Alcudia, Mallorca, España), *SFECAG, Actes du Congrès de l'Escala-Empúries*, Marseille, 153-158.
- Chrzanowski, L. 2016: Une Minerve touchate, maternelle et féminine. Une scène inédite sur une lampe des fouilles du dépotoir d'Arles-Rhône 3, D. Djaoui (ed.), *Histoires matérielles: terre cuite, bois, métal et autres objets. Des pots et des potes: Melanges offerts à Lucien Rivet*, Autun, 173-179.
- Desbat, A. 1986a: Céramiques romaines à glaçure plombifère de Lyon et de Vienne, *SFECAG, Actes du Congrès de Toulouse*, Marseille, 33-39.
- Desbat, A. 1986b: Céramiques romaines à glaçure plombifère des fouilles de Lyon (Hauts-de-Saint-Just, Rue des Farges, La Solitude), *Figlina* 7, Alicante, 105-124.
- Desbat, A. 1995: Les productions précoces de Céramiques à glaçure plombifère de la Vallée du Rhône, *RCRF Acta* 34, Székesfehérvár, 39-48.
- Euben, J. P. 1990: *The Tragedy of political theory. The road not taken*, Princeton.
- Farrar, C. 1988: *The Origins of Democratic Thinking. The invention of politics in classical Athens*, New York & Melbourne.
- García y Bellido, A. 1949: *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid.
- Gastaldi, V. 1999: El juicio de Orestes: Prodikasia y zétesis, *Faventia* 21/1, Barcelona, 29-35.
- Gioia, E. di 2006: *La ceramica invetriata in area vesubiana*, Roma.
- Giraud, F. 1997: La legenda d'Orestes sur les sarcophages romaines. Scenographie. *Latomus, Revue d'Études Latines* 56, Paris, 134-141.
- Gohier, P., Capelli, C., Cabella, R. 2016: Les céramiques à glaçure plombifère en Gaule Méridionale: nouvelles données archéologiques et archéométriques, *SFECAG, Actes du Congrès d'Autun*, Marseille, 583-596.
- Hafner, G. 1957: *Iudicium Orestis*, Klassisches und Klassizistisches 113. Winkelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin, Berlin.
- Hatcher, H., Kaczmarczyk, A., Scherer, A., Symonds, R. 1994: Chemical Classification and Provenance of some Glazed Ceramics, *American Journal of Archaeology* 98.3, Boston, 431-456.
- Hochuli-Gysel, A. 1977: *Kleinasiatische glasierete Reliefkeramik (50 v. Chr. Bis 50 n. Chr.) und ihre oberitalischen Nachahmungen*, Acta Berniensa 7, Bern.
- Knoepfler, D. 1993: *Catalogue. Les imagiers de l'Orestie. Mille ans d'Art antique autour d'un mythe grec*. Zurich.
- Koch Piettre, R. 2009: Oreste, un héros grec dans la religion romaine, C. Batsch & M. Vártejanu-Joubert (eds.), *Manières de penser dans l'Antiquité méditerranéenne et orientale. Mélanges offerts à Francis Schmidt par ses élèves, ses collègues et ses amis*, Leiden-Boston, 239-268.
- Leão, D. F. 2010: The Legal Horizon of the *Oresteia*: The Crime of Homicide and the Founding of the Areopagus, E. M. Harris, D. F. Leão, P. J. Rhodes (eds.), *Law and Drama in Ancient Greece*, Duckworth, 39-60.
- LIMC 1981-1999: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zürich, München and Düsseldorf.
- López Mullor, A. 1978: Cerámica vidriada romana, *Butlletí Informatiu de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona* 27-28, Barcelona, 68-74.
- López Mullor, A. 1980: De nuevo sobre la cerámica vidriada de Mataró, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme* 11-12, Mataró, 408-421.

- López Mullor, A. 1981: Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de cerámica vidriada romana en Cataluña, *Ampurias* 43, Barcelona, 201-215.
- Lusuardi Siena, S., Sannazaro, M. 1991: Cerámica invetriata, D. Caporusso (ed.), *Scavi MM3. Ricerche di archeologia urbana a Milano durante la costruzione della linea 3 della Metropolitana*, Milano, 107-128.
- Maccabruni, C. 1987: Cerámica con invetriatura al plomo, *Céramiques hellénistiques et romaines* II, Paris, 167-189.
- Maccabruni, C. 1995: Cerámica invetriata con decoración a relieve. Nuevo ritrovamenti del territorio pavese, *RCRF, Acta* 34, Székesfehérvár, 49-61.
- Martin, A. 1992: La cerámica invetriata romana: la testimonianza dell'area NE delle terme del Nuotatore ad Ostia, L. Paroli (ed.), *La cerámica invetriata tardoantiga e altomedieval en Italia*, Firenze, 323-329.
- Martin, A. 1995: Central Italian lead-glazed ware, *RCRF, Acta* 34, Székesfehérvár, 63-68.
- Mínguez Morales, J. A. 2005: La cerámica de paredes finas, M. Roca, M. I. Fernández García (coords.), *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 317-404.
- Morillo, A. 2012: Investigación científica y arqueología urbana en la ciudad de León, J. Beltrán, O. Rodríguez (eds.), *Hispaniae urbes. Investigaciones arqueológicas en ciudades históricas*, Sevilla, 211-256.
- Morillo, A. 2017: La cerámica vidriada romana en Hispania, C. Fernández Ochoa, A. Morillo, M. Zarzalejos (eds.), *Manual de Cerámica romana III. Cerámicas romanas de época altoimperial en Hispania. Cerámica común de mesa, cocina y almacenaje. Imitaciones hispanas de producciones romanas universales*, Alcalá de Henares, 381-433.
- Morillo, A., Martín Hernández, E. 2013: Un contexto cerámico de mediados del siglo I d. C. en el campamento de la *legio VI victrix* en León, D. Bernal, L. C. Juan, M. Bustamante, J. J. Díaz, A. M. Sáez (eds.), *I Congreso Internacional de la SECAH. Ex Officina Hispana, Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*, Cádiz, 209-225.
- Morillo, A., Morais, R., Durán Cabello, R. 2018: Cerámica vidriada romana en los contextos altoimperiales del campamento de León (España), en prensa.
- Paz Peralta, J. A. 1998: Cerámica vidriada y Fayenza, M. Beltrán Llorís et alii (eds.), *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla del Ebro, Zaragoza) III, 1-2. El Instrumentum Domesticum de la "Casa de los Delfines"*, Zaragoza, 476-492 y 874-876.
- Paz Peralta, J. A. 2008: La producción de cerámica vidriada, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 489-494.
- Perez Arantegui, J., Uruñuela, M. I., Castillo, J. R. 1996: Roman Glazed Ceramics in the Western Mediterranean: Chemical Characterization by Inductively Coupled Plasma Atomic Emission Spectrometry of Ceramic Bodies, *Journal of Archaeological Science* 23, Editorial Board, 903-914.
- Sannazaro, M. 2003: Cerámica invetriata, G. Gandolfi (ed.), *La cerámica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*, Scuola Interdisciplinare delle Metodologie Archeologiche 2, Bordighera, 423-432.
- Serrano Ramos, E. 1979: Hallazgos de cerámica romana vidriada en la Bética, *Baetica* 2 (I), Málaga, 147-154.
- Tekkök, B., Akyol, A. A., Kadioglu, Y. K., Demirci, S. 2009: The importance of archaeometric analysis on ceramics from archaeological excavations: the example of Early Roman glazed ware from Tarsus and Troia, *Seres 09, International Ceramic, Glass, Porcelain Enamel, Glaze and Pigment Congress*, 1-21.
- Vertet, H. 1986: Recherches sur les glaçures plombifères fabriquées dans le centre de la Gaule, *SFECAG, Actes du Congrès de Toulouse*, Marseille, 25-32.
- Vilvorder, F. 2010: La céramique à glaçure plombifère du Haut-Empire, R. Brulet, F. Vilvorder, R. Delage, *La Céramique romaine en Gaule du Nord. Dictionnaire des céramiques. La vaisselle à large diffusion*, Turnhout, 286-293.

LA CONCURRENCIA DE LA *TERRA SIGILLATA* EN LA COLONIA *VICTRIX IULIA LEPIDA* *CELSA* (VELILLA DE EBRO, ZARAGOZA)

Miguel Beltrán Lloris*

La Colonia *Lepida Celsa*, fundación de *M. Aemilius Lepidus* en el año 44 a. C., constituye uno de los más significativos enclaves de Roma en el valle del Ebro; gracias a su corto recorrido temporal (44 a. C.-69/70 d. C.), proporciona una ajustada visión de un conjunto urbano de la primera mitad del siglo I, escasamente modificado por las alteraciones del tiempo y vital para entender el progreso de la cultura romana en dicho territorio.

La *terra sigillata*, como uno de los principales fósiles directores del mundo cerámico, permite trazar las líneas maestras, cronológicas, del yacimiento, a través de la concurrencia de las distintas especies: *tsi* (desde el 40/30 a. C.), *tsg* (desde 41-45/48 d. C.) y *tsh* (69-70 d. C.).

Palabras clave: Colonia *Lepida Celsa*, *terra sigillata* itálica, *terra sigillata* gálica, *terra sigillata* hispánica.

The Colony *Lepida Celsa*, foundation of *M. Aemilius Lepidus* in the year 44 BC., it constitutes one of the most significant settlement of Rome in the valley of the Ebro; thanks to its short life span (44 BC-69/70 AD), it provides a accurate view of an urban set of the first half of the first century. I, scarcely modified by the alterations of time and vital to understand the progress of Roman culture in said territory.

The *terra sigillata*, as one of the main fossils directors of the ceramic world, allows to draw the master lines, chronological, of the deposit, through the concurrence of the different species: *tsi* (from 40/30 BC), *tsg* (from 4-45/48 AD) and *tsh* (69-70 AD).

Keywords: Colonia *Lepida Celsa*, Italic *terra sigillata*, Gallo-roman *terra sigillata*, Hispanic *terra sigillata*.

* Exdirector Museo de Zaragoza. miguelbeltran1947@gmail.com

1. La *terra sigillata* itálica

1.1. Los antecedentes: ausencia de *tsi* en los niveles fundacionales

Conviene recordar la ausencia de *tsi* en los niveles correspondientes al establecimiento de la colonia (44 a. C.) (nivel 2) (Beltrán, Mostalac e. p. 1.1) y también en otros de cronología análoga, como en los *caementa* del pavimento del atrio 4 de *opus signinum tessellatum* de la casa III A-3, de la ínsula I (Beltrán, Mostalac 1994: 15) (fecha *circa* 40 a. C.).

Como fecha inicial de difusión de la *tsi*, se está haciendo clásica la datación *ante quem* de la pátera C.1 en el año 50/47 a. C. según Planier 3 (Tchernia 1968-70: 51 ss.). En Bolsena la *tsi* aretina hace acto de presencia en las zonas B (50/40 a. C.-10/20 d. C.), C (50 a. C.-50 d. C.), y A (30-15 a. C.), con proporciones variadas de CBN (Goudineau 1990: 52) y en Magdalensberg en los más antiguos niveles (40-15 a. C.) (Conspectus 1990: 52).

Pero la cronología de los centros productores no rebasa el año 40 a. C., según el periodo inicial de Goudineau, aretino arcaico (50/45-30/25 a. C.) (Goudineau 1868: 278 ss.), equivalente a la *fase A*, de Oxe, Comfort, Kenrick (40-20/15 a. C.?), a partir de los hallazgos de Arezzo (Orciolaia: 40-20 a. C.?: Via degli Albergotti, entre el 40-10 a. C.) (Oxe, Comfort, Kenrick 2000: 26, 27 ss.), y como sucede en *Hispania*.

1.2. La primera presencia de *tsi* en Hispania

Su llegada viene preludiada por las formas de prearetina de barniz negro (L. 7) según fragmento de *Baetulo* en los niveles de Hacienda 85/ES-5 (Grau Segu *et alii* 2000: 77) (mediados de siglo I a. C.), con CBNat (62 frags.) y B calena (79 frags.) y el Silo de la calle Pujol (Comas, Casas 1989: 580, 581), anterior al 40/30 a. C., con dos fragmentos de Goud. 1 (C.8.1.2, de comienzos de Augusto) (Conspectus 1990: 86) y 5, ánforas Tarraconense 1 y Pascual 1 y paredes finas Mayet 2, 3 A y 14 (último 1/3 siglo I a. C.; Magdalensberg: 25-10 a. C.).

En *Iluro* (García Roselló *et alii* 2000: 66), (Can Puig/Can Fullerachs, UE 2077 y 2177; Can Castany, UE 3018; C. Barcelona 45 UE 4030; Can Palauet 410000, Les Piques UE 13004), se sitúa entre 50-24 a. C., con CBN A y B calena y confluencias con el nivel 2 de *Lepida*. Aquí se registran la prearetina de

barniz negro L. 7 y *ts* oriental, un ejemplar de Conspectus 1, y la forma p/f Mayet 14 (augustea a. C.). Las mismas conclusiones en el estrato III de la muralla Rubert de Ampurias (2^a 1/2 siglo I a. de C.: 50/40 y 30/25 a. C.) (Sanmartí 1978: 305 ss.), con abundante CBN calena, siendo mayoritaria la *tsi*. En *Carthago Noua*, los niveles de la fase 4 (siglo I hasta el 40/30 a. C.) registran, entre CBN A, B y gris, dos fragmentos de *tsi* (Goud. 12 y Goud. 17) (Pérez Ballester 2000: 134).

1.3. El modelo de *Celsa*

El inicio de la difusión de la *tsi* en nuestro territorio se sitúa en el periodo 40/30 a. C. (momento medio del *Periodo A*, según Comfort, Kenrick -2000: 37-, y fase precoz de Goudineau -1968: 286-).

Sin estratigrafías de dicho horizonte en *Lepida-Celsa*, hemos de acudir a las conclusiones de los sellos conocidos (380 ejemplares). Entre ellos, los productores del primer *Periodo A* (40-20/15 a. C.), significan el 7,4 %, equivalentes a una débil penetración aretina. De dicha masa los productores activos en el 40 a. C., suponen el 2,36%¹ y a partir del 30 a. C., el 1,84%², siendo sobresaliente el incremento en el *Periodo B* (*clásico/avanzado*), desde el 20 a. C., con un porcentaje de 70 % y el descendimiento en el *Periodo C* (12 %), haciéndose anecdótica en el *Periodo D* (2%). Estos porcentajes se ajustan a las cifras globales de difusión constatadas en el mundo romano (Oxe, Comfort, Kenrick 2000: 37) resaltando en *Celsa* los años 5 a. de C. al 10 d. C. (*Periodo B*) como los de máxima afluencia de productores.

1.4. Las formas más antiguas

En lo relativo al aspecto formal, las vajillas más antiguas C.1.1., C.4.1, C.4.2, y C.7.1, apenas son relevantes en los niveles 3, 5 y 7.1/2, de la ínsula I, al igual que en la ínsula II, (niveles 3 y 4.2), siendo los elementos más antiguos en dichas estratificaciones de cronología posterior (desde Tiberio) y representando solo 1,42 % (en 1260 individuos), lo que abonaría las conclusiones emitidas sobre el tímido inicio de la presencia de la *tsi* en la colonia, que se plantea en un momento posterior a la fundación de la misma (44 a. C.) y con los márgenes que ofrecen los alfareros y formas documentadas (40/30 a. C.).

¹ 40-20 a. C.: *S(ex) Pe()* (1 ej.), *L. Ravius* (1 ej.), *A. Sestius* (2 ej.); 40-15 a. C.: *A. Vibius Scrofula* (4 ej.), *C. Sertorius Ocella* (1 ej.).

² 30-10 a. C.: Arezzo: *P. Hertorius* (1 ej.), *Titius Figulus* (1 ej.), *A. Vibius* (1 ej.); Arezzo/Po: *A. Titius* (4 ej.).

	A 40-20/15 a. C.	B 20 a. C.-15d. C.	C 15-50 d. C.	D 50 d. C. ...	¿?	Total
Arezzo	7 (63,6 %)	35 (33,9 %)	3 (15,7 %)		4	49 (33,3 %)
Arezzo/Pisa/Lión		2 (1,9 %)				2 (1,3 %)
Arezzo/Po	3 (27,2 %)					2 (1,3 %)
Pisa		9 (8,7 %)	2 (10,5 %)	1 (33,3 %)		12 (8,1 %)
Pisa/Lión		1 (0,9 %)				1 (0,6 %)
Valle del Po		5 (4,8 %)	2 (10,5 %)			7 (4,7 %)
Etruria		1 (0,9 %)				1 (0,6 %)
Italia central		19 (18,4 %)	3 (15,7 %)	1 (33,3 %)	2	23 (16,6 %)
Pozzuoli		12 (11,6 %)	1 (2,2 %)		2	15 (10,2 %)
Desconocido	1 (9,09 %)	19 (18,4 %)	8 (42,1 %)	1 (33,3 %)	3	29 (19,7 %)
Total	11 (7,4 %)	103 (70 %)	19 (12,9 %)	3 (2 %)	11 (7,4%)	147

Fig. 1: Densidades en *Celsa* por número de productores, según los periodos de Oxe, Comfort, Kenrick 2000 (según M. Beltrán).

1.5. La época inicial de Tiberio: niveles 3 (15/20 d. C.) (ínsula I) y 2.2 (ínsula II)

Hay un vacío estratigráfico entre los primeros niveles asociados a la *Colonia Lepida*, y la aparición en nuestro solar de la *tsi*. El primer nivel con *tsi*, el 3 (ínsula I), se sitúa al final de Augusto e inicios de Tiberio (circa 20 d. C.) (Beltrán *et alii* 1998: 254, 255, 708 ss.), en el *Periodo B* (clásico), en donde la *tsi*, exclusiva, supone el 59,31 %, con ausencia de estampillas *in p. p.* (Vindonissa: 20 d.C.) (Ettlinger, Fellmann 1955: 364). Hay formas de la etapa augustea (C.1, 7.1.1, 8.3.1, 10.3.3, 18.1, 22.1.1), así como dos estampillas radiales de *S(ex) Pe()* (40-20 a. C.) (Oxe, Comfort, Kenrick 2000: 1383, 4) y una del aretino *Sex. Annius* (20 a. C.-10 d. C.) (Oxe, Comfort, Kenrick 2000: 183, 55); otras formas rebasan el cambio de Era: C.12.5, 14.1, 14.1.2 y 18.2. Las formas C.3, 22.1 (15 a. C.-15 d. C.), 36.3/4, 38/Ha.16 (Augusto-Tiberio) y fondos de tipo F2 también se mantienen en la etapa tiberiana. Solo la C.36.3/4 se inicia *circa* el año 10 d. C. y otra a inicios de Tiberio, la C.4.6 (1 ej.). La presencia de las imitaciones del área napolitana llega hasta el segundo decenio de la Era (23% del total). El conjunto de materiales se relaciona con el nivel del foro de *Caesar Augusta* (inicios de Tiberio) (Mostalac, Pérez 1989: 103; Beltrán *et alii* 1998a: 713; Cantos 2000: 234 ss.) y el de la antigua Audiencia de *Tarraco*, del mismo momento (Dupré, Carrete 1993: 105; Beltrán *et alii* 1998a: 713).

El reducido nivel 2.2 de la Casa IIF (ínsula II) (Beltrán, Mostalac e. p.: F. II, 3.6.1), se sitúa a inicios de Tiberio. Además de la residual CBN A y B, interesan las formas de paredes finas (My. 2-3, 5B, 7C y 14, augusteas), con matices que añaden dos fragmentos

de *tsi* de Arezzo, C.5.1.1 (inicios de Augusto) (Conspectus, 1990: 60) y C.27.1.1 (Tiberio-Nerón) (Conspectus, 1990: 100), así como una lucerna Dres. 4, de Augusto-Tiberio (Ricci 1973: 205; Morillo 1996 a: 57 ss.) y una fuente de barniz rojo Aguarod 4/Luni 2-4 (Tiberio y Claudio) (Aguarod 1991: 71).

1.6. La época final de Tiberio: el nivel 2.3 (ínsula II)

El nivel 2.3, espacio IIE, se fecha a finales de Tiberio (Beltrán, Mostalac e. p.: II, 3.5.2) según la forma C.14.1.5 (hacia el cambio de Era), dos fragmentos sin forma y una estampilla rectangular intradecorativa, de *Sex Murr* (¿Pisa?) (Oxe, Comfort, Kenrick 2000: 1209). Además, un plato C.1 de *tsi* napolitana, presente en *Celsa*, en el nivel 3 (15/20 d. C.), y en el 5 (41-48 d. C.) (Beltrán *et alii* 1998: 263-64). Suponemos la pertenencia de la estampilla de *Sex. Murrius*, a la primera etapa de esta oficina pisana, a partir del final del siglo I a. C. (Kenrick 2004: 254), y las de *Sex. M(vrriv)s T()*, a partir del año 30 d. C. (Oxe, Comfort, Kenrick 2000: 1217).

Matizan esta cronología las paredes finas Mayet 13 (Final Augusto-Tiberio) (Marabini 1973: 136; Mayet 1975: 51; Mínguez 1998: 326), 21 (Augusto-Tiberio) (Mayet 1975: 56; Mínguez 1998: 329) y *Celsa* III/López Mullor 54 (final del siglo I a. C. y Tiberio) (López Mullor 1989: 211; Mínguez 1998: 339). Las lucernas son de la etapa de Tiberio (Dres. 9B) (Loeschcke 1919: 26-27), con mayor elasticidad (Augusto-flavios) para el borde de Dres. 11 o 14 (Beltrán *et alii* 1998a: 607). Las paredes finas Mayet 36 y 37 (Tiberio-Claudio), (Mayet 1975: 73-74; Mínguez 1998: 334), darían la nota más avanzada para este nivel, respecto del anterior (2.2) de la ínsula II.

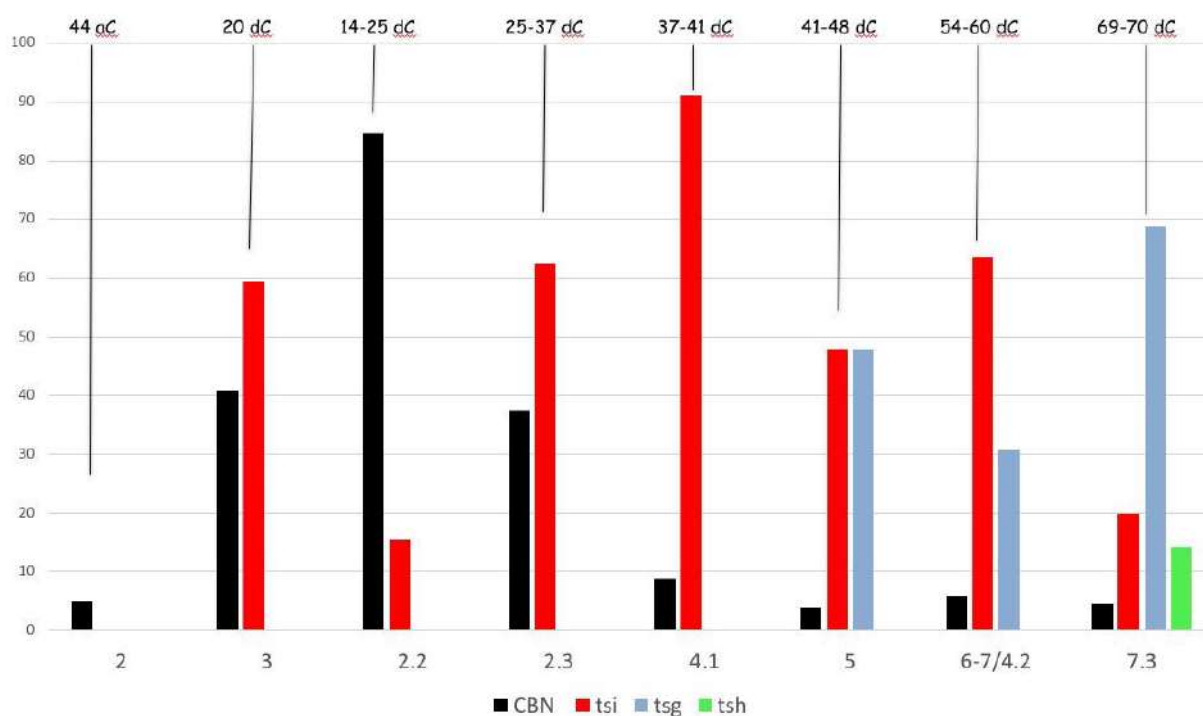

Fig. 2: *Lepida-Celsa*. Porcentajes de presencia de TS y CBN en los distintos niveles estratigráficos. 2: 44 a. C.; 3: 15/20 d. C.; 2.2: 14-25 d. C.; 2.3: 25-37 d. C.; 4.1: 37-41 d. C.; 5: 41-48 d. C.; 6/7-4: 54-60 d. C.; 7.3: 69-70 d. C. (según M. Beltrán).

1.7. La etapa de Calígula: el nivel 4.1

En el nivel 4.1, formado en el *compitus* III-1 (Beltrán, Mostalac e. p.: VII, 2), llama la atención la ausencia de la *tsg*, junto a una facies de *tsi* típica del momento final de Tiberio y los años de Calígula.

Interesa la forma C.4.6, de cronología tiberio-claudiana (2 ej.), así como C.26.1.2 (1-50 d. C.) y 28.1.1, la C.35 (15-50 d. C.), y la 36.4 (5 ej.), que, desde Tiberio se prolonga durante la segunda mitad del siglo I d. C. (15-90 d. C.); la forma C.20.4.1, es la más avanzada, con datación entre el 40/80 de la Era. No desdican dicha propuesta las estampillas de los productores *A Vib Scrof* (40-15 a. C.), *C. Anni* (15-1 a. C.), *Ateid* (Augusto), *Vetti/Optat* (10 a. C.-10 d. C.), *C. Sent.* (20 a. C.-20 d. C.), *P. Cornel.* (5 a. C.-40 d. C.), *Primv* (20 a. C.-20 d. C.), o del pisano *M. Atei* (5 a. C.-20 d. C.).

La misma sensación provocan los fragmentos de lucernas, como la tiberio-claudiana Dres. 9B y las paredes finas, hasta inicios de Claudio (Mayet 13, 18) y Nerón (Mayet 21, 28, 36, *Celsa* III, *Celsa* V). La datación de este relleno debería fijarse, según la forma más avanzada, C.20.4.1, en el reinado de Calígula (37-41 d. C.), en un momento inmediatamente anterior a la introducción de la *tsg* de la Graufesenque.

1.8. Los primeros abandonos: niveles 6-7 y 4.2

El nivel 6-7 de abandono de la ínsula I (semejante al 4.2/ínsula II) (Mostalac, Beltrán 1994: 21), manifiesta gran densidad de hallazgos, con presencia de *tsg* y ausencia de *tsh*.

Nótese la presencia mayoritaria de *tsi* (55,3 %), frente a la *tsg* de la Graufesenque (10,9 %), semejante a los porcentajes (sobre todo formales) de la ínsula I, aunque en esta última la *tsg* constituía el 30,6 % (Beltrán *et alii* 1998a: 716). Se anotan entre la *tsi*, las formas C.20.4.2 y 20.4.4, y la C.21.1, 21.3.1, 23.1.2, 23.2, 27.1, 27.2, 33.1.2, 33.4, 34, 35.5, o 37.3, unidas a un único fragmento de *tsi* tardía decorada, (desde Claudio) (Pucci 1990: 15). Las formas de *tsi* se sitúan en el periodo más avanzado de su difusión, hasta el inicio de la etapa de Nerón. Esta cronología viene corroborada por la *tsg*, entre cuyos materiales decorados (Drag. 29 A y B) siguen ausentes la Drag. 29 C y la Drag. 37, además de las formas lisas que caracterizan a los servicios flavios. Entre los sellos, ejemplares de *Of. Silvan* (Claudio-Nerón) (Hartley, Dickinson 2008: 211, 3c, 296, 303) y *Cresti* (45-75 d. C.) (Hartley, Dickinson 2008: 17c, 181 y 183). Se siguen constatando las semejanzas con los niveles de la Nautique (circa 60 d. C.),

Camulodunum (65 d. C.) o Colchester (61 d. C.) (Beltrán *et alii* 1998a: 719).

1.9. Talleres y productores

La *tsi* de la ínsula I (Beltrán *et alii* 1998: 267 ss.), manifiesta predominio de las producciones aretinas (56,71 %), seguidas de Italia central (5,69 %), Pisa (4,70 %), Pozzuoli (3,53 %) y un supuesto taller napolitano (1,56 %), además de procedencias indeterminadas (27,77 %). El conjunto de estampillas de *Celsa* incide en las mismas líneas: predominio de Arezzo, (¿35,52 %), con el punto más bajo en Etruria? y valle del Po (1,57 % y 1,84 %) y modesta presencia de Pisa y Pozzuoli (12,10 % y 3,94 %), además de producciones dudosas de Arezzo/Pisa/Lyon (3,42 %), Arezzo/Po (1,84 %) o Pisa/Lyon (2,63 %) e indeterminadas (18,42 %).

La llegada más temprana corresponde a Arezzo, con escasa presencia de los alfaretos iniciales y mantenimiento estable a lo largo de todo el periodo. Desde el cambio de Era se incentiva la presencia de los talleres de Pisa, las procedencias etruscas, de Italia central, Pozzuoli y valle del Po. Entre los productores sobresale *Ateius*, (13,94 %), repartido entre Arezzo (4,73 %), Pisa (5,78 %) y las atribuciones dudosas Arezzo/Pisa/Lyon (3,42 %). Entre los aretinos *Rasinus* (17,03 %), *Tettius Samia* (3,42 %) y *Perennius Tigranus* (1,84 %), con un bellísimo modiollo (R.3.3.1.;10 a. C.-10 d. C.) (Beltrán, Paz 2014: 103). A las producciones atribuidas a Etruria, pertenece *C. Sentius* (1,57 %), y en las de Italia central, sobresale *Optatus* (1,38 %); en Pisa *Murrius* (4,47 %), por detrás de *Ateius*, siendo escasos los talleres del valle del Po y Pozzuoli.

El punto álgido se sitúa en época de Augusto, con disminución en la etapa de Tiberio y escasa presencia de productores activos en la de Claudio. Entre los más tardíos se cuenta *Cn. Ateius Amarantus* (30-75 d. C.), y el más avanzado y único, *Sextus Murrius P* (isanus?), activo entre el 60-150 d. C. (Oxe, Comfort, Kenrick 2000: 281 y 1213), que marcan una fecha avanzada en el nivel de abandono de la ínsula VII (circa 60 d. C.). La *tsg*, a partir de la década de los 40, sustituye a las producciones itálicas.

2. La *terra sigillata* gálica

2.1. *Celsa*. Mercado de la Graufesenque

En su totalidad la *tsg* de *Celsa* procede de La Graufesenque (Beltrán 1998: 290 ss.; Mínguez 2005: 111). El nivel más antiguo con

presencia de *tsg*, es el 5 (ínsula I: 41-45/48 d. C.) (Beltrán *et alii* 1998a: 714 ss.), comparando el espectro con la *tsi* y presencia testimonial de la CBN. Predomina la forma Drag. 27 y son significativas las estampillas de *Crispus* (20-40 d. C.), *Silvanus* (40-70 d. C.) y *Montanus*. Este último no aparece en los depósitos de La Nautique y la Fosa 78, neronianos (50-60 d. C.), lo que presupone su fecha anterior, como dedujo Mary situándolo entre los años 40-80 d. C. (Mary: 1967:43). Hartley y Dickinson (2010: 159), a pesar de la fecha genérica que proponen (55-80 d. C.), con base en la asociación a las formas Drag. 24 y 16, señalan la presencia de las producciones de *Montanus* i (estampilla 13 a) en Hofheim, anotándolas como las fechas más tempranas, en cronología que se ajustaría a la propuesta para el nivel 5 de la ínsula I (Beltrán *et alii* 1998: fig. 154, 9). La forma Drag. 27B de labio redondeado, corresponde a la etapa claudia (Beltrán *et alii* 1998: 292). El resto de *tsi* (C.14.2, C.15. 1, C.16, C.24), lucernas (Dres. 9 y 7/11) y vidrios (Isings 43), sitúan su cronología en los años 45-48 d. C. (Beltrán *et alii* 1998: 716).

Ya llamamos (1998) la atención del paralelismo del nivel 5 con el de la calle de la Cadena de *Caesar Augusta* (45-50 a. C.) (Beltrán *et alii* 1998a: 716; Paz 1991: 302 ss.), además del nivel *i* del teatro de *Caesar Augusta*, de inicios de Claudio, entre el 41-45 d. C., y en donde, con predominio de la *tsi* (97,82 %), se localizan, por primera vez, cuatro fragmentos de *tsg* (2,17 %) (formas Drag. 15/17 y 27 ab) (Beltrán, Paz, Cisneros 2013: 926).

Con la ausencia de *tsg* en el nivel 3.1 (30-37 d. C.), el momento de penetración podría situarse en el reinado de Calígula (37-41 d. C.) y el inicio de Claudio (41-54 d. C.). En este punto toma significado el nivel 4.2 de la ínsula II (*compitus* III-1), ya citado, con *tsi* y ausencia de *tsg*.

2.2. Primeros abandonos de la colonia: época de Nerón (54-60 d. C.)

El nivel 6 -7 de la ínsula I (inicio del abandono de *Lepida-Celsa*), manifiesta en la *tsg* la ausencia de la forma Drag. 29C, Drag. 37 y de los servicios lisos de la etapa flavia (Beltrán *et alii* 1998a: 718 ss.) como en el depósito de Nerón de Port de la Nautique (55-60 d. C.) (Fichez, Guy, Poncin 1978: 188), o el análogo de La Graufesenque (Malaval I) (Bourgeois, Mayet 1991: 140 ss.); la ausencia de las formas del servicio A (Drag. 35, 36 y Hermet 29, 29 A y 9), año 60 d. C., constituye un *terminus* significativo.

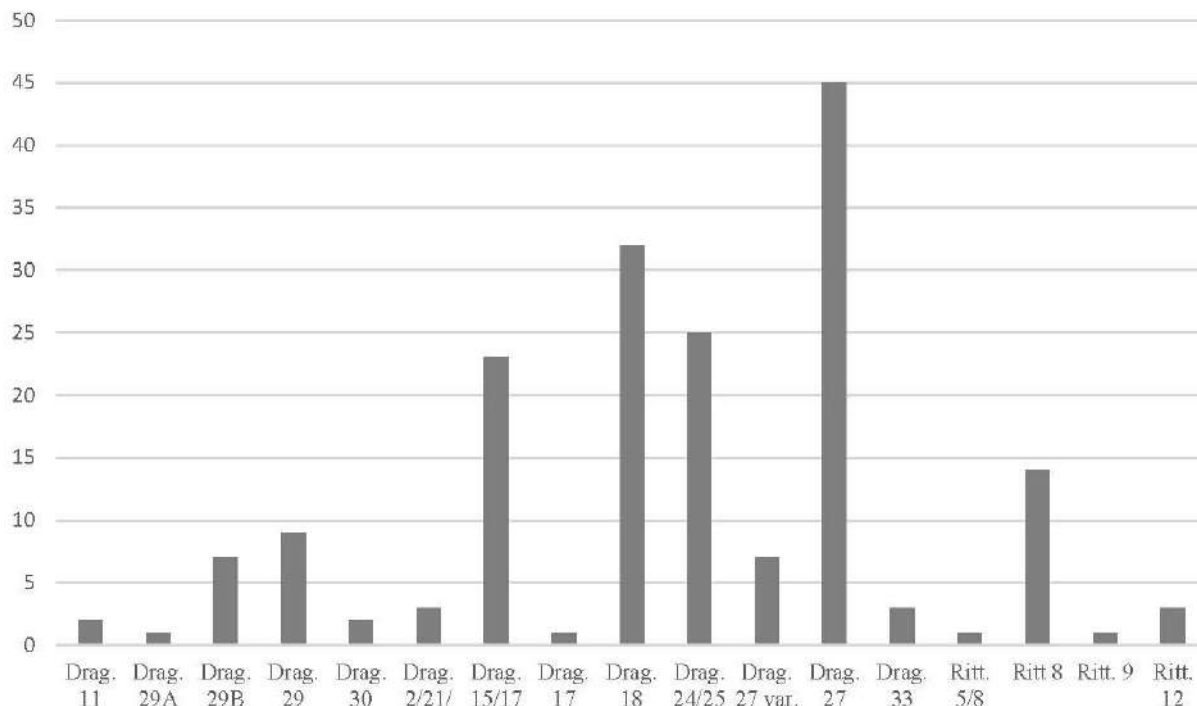

Fig. 3: La tsg en el nivel 6-7, de la ínsula I (según M. Beltrán).

2.3. El nivel de abandono más moderno: el año de los tres emperadores (69-70 d. C.)

El nivel 7.3 de la calle XII, es el más avanzado. El conjunto está encuadrado por una estampilla de OF PRIMI (Ritt. 8), de la Graufesenque (40-80 d. C.) (Hartley, Dickinson, 2011: 244, 222, est. 12), como evidencia el conjunto de hacia el 74 d. C. de Caerleon (Dickinson, Webster 2002: 255, fig. 7). Otra de IVCVN, sobre Drag. 27a de cronología claudio-flavia; aunque esta variante de la co-

pa (con surco sobre el pie externo) se fecha ya entre el 10 y el 40 d. C. (Dicocer: 573). Hay una tercera de MEDDILLVS (doble *d* barrada) (54 y 79 d. C.) (Oswald 1983: 199; Hartley, Dickinson 2010: 52, 10b). También se ha localizado una intradecorativa de *Caius Iulius Sabinus* (C.I.SA) (70-90 d. C.) (Drag. 37a), análoga a la de la Graufesenque sobre Drag. 29 y 37 (Hermet 1934: lám. 55, 41; lám. 82, 7); se fecha gracias al pecio de Culip IV (Nieto *et alii* 1989: 235), en el periodo flavio temprano (69 y 79 d. C.). Otros hallazgos la llevan

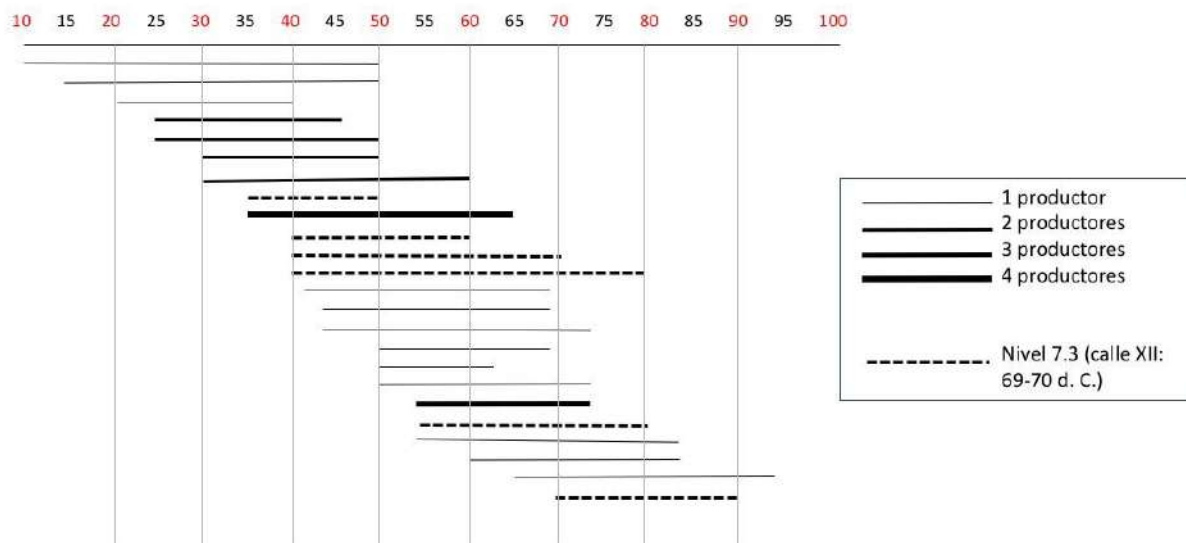

Fig. 4: Cronología de los alfareros de tsg presentes en la *Colonia Celsa* (según. M. Beltrán).

entre el año 70 y el 90 (Hartley, Dickinson 2009: 355). En el pecio de Culip IV también aparecen productos de *Primus* y *Lucundus* (Nieto *et alii* 1989: 200 ss.).

Las formas Drag. 35 y 36 surgen poco antes de la etapa flavia en la *tsg*, tomando su apogeo a partir de Nerón (Oswald, Pryce 1920: 189-191). Su cronología general se mantiene en la segunda mitad del siglo primero, prolongándose en la primera mitad del segundo: años 69-160 de la Era (Vernhet 1976: 13 ss.; Mayet 1984: 74; Passelac, Vernhet 1993: 578), según su presencia en el pecio Culip IV (años 69-79) (Nieto *et alii* 1989: 135-137).

Esta perspectiva cronológica se reconfirma por la presencia de ejemplares de Drag. 18 a, Drag. 24/25 b, Ritt. 8 b, Drag. 15 a y Drag. 27; destaca el hallazgo de un ejemplar Drag. 27 c avanzado, fechado hacia el 80-120 (Oswald, Pryce 1920: lám. 49, 11-17), que marcaría el momento extremo. En la forma 18, la existencia de determinadas variaciones evidencia una evolución lineal entre los labios de tipo semicircular (no excesivo) en la variante 18a, o la forma de paredes más pesadas y labio más resaltado Drag. 18b (Passelac, Vernhet 1993: 572), predominante en Culip IV (69-79 d. C.), con 973 páteras en la variante

exclusiva de la primera modalidad de labio (Nieto *et alii* 1989: 144-150). Todos los ejemplares de Drag. 29 manifiestan homogeneidad formal, con perfiles de labio exvasado, decoración de ruedecilla y molduración interior.

El nivel 7.3 significa el nivel más avanzado de la historia de la colonia *Celsa*, posterior al año 60, en la etapa final del reinado de Nerón (54-68 d. C.) y verosímilmente en el periodo de la crisis del año 69 d. C.

Las estampillas clasificadas, 81, se distribuyen entre 41 productores, con evidente diversificación y predominando por índice de presencia *Silvanus* y *Primus* (6 ej.), *Mommo* y *Crestio* (5 ej.), *Vitalis* (4 ej.) y *Cacabus*, *Cocus*, *Pasienus* y *Scotnus* (3 ej.).

Entre los años 40 y 60 tiene lugar el máximo índice de presencia, siendo el alfarero más moderno hasta la fecha *C. Iulius Sabinus*, que inicia su producción en los años 69/70 d. C., cuya cronología se ve reforzada, en el mismo nivel 7.3 (con *tsh*), por los vasos ya citados de *Lucundus* (40-70 d. C.), *Meddillus* (55-80 d. C.) y *Primus* iii (40-80 d. C.).

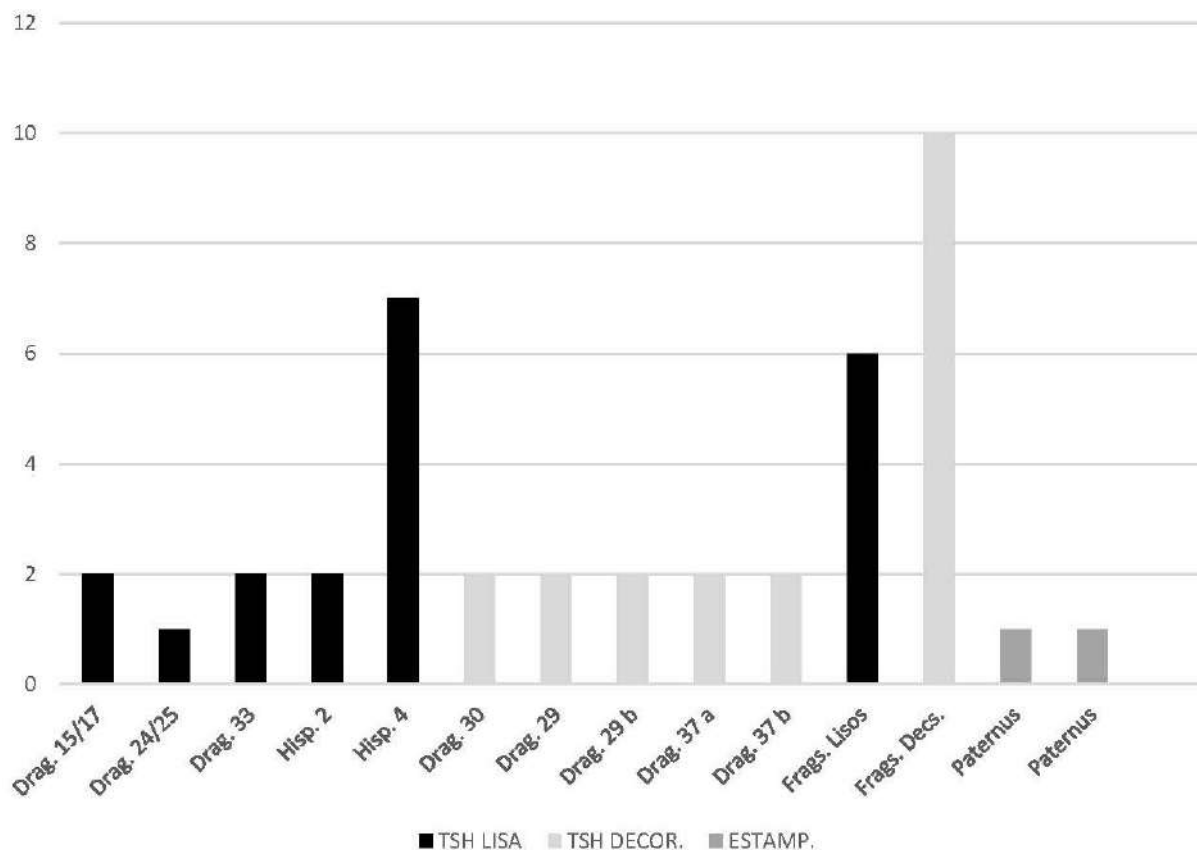

Fig. 5: *Terra sigillata* hispánica en el nivel 7.3 de la Colonia *Celsa* (según M. Beltrán).

3. La primera presencia de la *terra sigillata* hispánica

3.1. El nivel 7.3. de la calle XII (69-70 d. C.)

En el nivel 7.3 de la calle XII, significa, por vez primera, un porcentaje del 14,24%, ante el predominio neto de la *tsg*, que con el 68,89 %, domina el mercado mayoritario de la *terra sigillata*, seguido por la *tsi* con el 19,76 % (Beltrán, Mínguez 2012: 270 ss).

La forma Drag. 29 A reproduce los prototipos gálicos (Oswald, Pryce 1920: láms. 3-4; Dicocer: 573) de los años 40-80 (Roca, Fernández 2008: 325; Romero, Ruiz 2005: fig. 3). Se sitúa en los inicios de Nerón (años 55-60 d. C.) (Romero 1985: 91) y su final se ha llevado (Mezquíriz 1961: 93-94; Mayet 1984: 83) hacia los años 60-70, como en las producciones gálicas (Oswald, Pryce 1920: 86-95). Destaca el ejemplar metopado de *Tritium Magallum*, con el tema de Acteón, atacado por sus perros sin paralelo exacto en el repertorio gálico, o el hispánico.

Se constatan dos fragmentos metopados de Drag. 30 (Mayet 1984: 83, láms. XCVIII-XCIX), que acompaña a la Drag. 29, cuya data sugerimos (ausencia de círculos) antes de final del siglo I (Mayet 1984: 83). Se añade la Drag. 37a, situada en torno al año 70, término *post quem* para las primeras variantes de esta forma 37a, entre el 60-100. La datación (finales del siglo I y principios del siglo II), es la que le atribuyó Mezquíriz (1961: 110) siguiendo la propuesta de la *tsg* (Oswald, Pryce 1920: 95-105), admitida después por Mayet (1984: 168; Sáenz, Sáenz 1999: 211). La variante de borde almendrado (1,45 %) se sitúa en el último cuarto del siglo I, según las estratigrafías de Pamplona (Mezquíriz 1961: 256), confirmadas en los niveles flavios de *Conimbriga* (Mayet 1984: 84).

Del mismo nivel proceden las estampillas de *Paternus* (Drag. 15/17 ¿?) (Mayet 1984: 168; Sáenz, Sáenz 1999: 116), *Saturninus* (Drag. 24/25) (Mayet 1984: 168; Sáenz, Sáenz 1999: 211), y la de dudosa lectura [O]F CA (...) (Drag. 33), todas de *Tritium Magallum*.

Quedan los fragmentos de la forma lisa Hispánica 4 (Mayet 1984: 77, láms. 66-69), de buena calidad de pasta y barniz y un fragmento de la Hispánica 2 (Mayet 1984: 281, lám. 70). Su cronología se inspira en la gálica Dechelette 67 (flavia), siendo original de la aportación hispánica la decoración de bastones a la barbotina, como en las paredes finas (Mayet 1984: 79).

Bibliografía

Aguarod, M. C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.

Beltrán Lloris, M., Aguarod, M. C., Hernández, M. A., Mínguez, J. A., Paz, J. 1998: *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*, III, 1, *El Instrumentum Domesticum de la "Casa de los Delfines"*, Zaragoza.

Beltrán Lloris, M., Aguarod, M. C., Hernández, M. A., Mínguez, J. A., Paz, J., Cabrera, M. L., González, M. L. 1998a: *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*, III, 2, *El Instrumentum Domesticum de la "Casa de los Delfines"*, Zaragoza.

Beltrán Lloris, M., Mínguez Morales, J. A. 2012: El abandono de la Colonia Celsa y los inicios de la *terra sigillata* hispánica en el valle del Ebro, M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos cerámicos de época altoimperial en el Mediterráneo occidental*, Barcelona, 270-297.

Beltrán Lloris, M., Mostalac, A., Lasheras, J. A. 1984: *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*, I. *La arquitectura de la Casa de los Delfines*, Museo de Zaragoza. Monografías 1, Zaragoza.

Beltrán Lloris, M., Mostalac, A., en prensa: *Colonia Victrix Iulia Lepida Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*, IV, 1. *La Arquitectura de la insula II y su contexto histórico*, Caesaraugusta 88, Zaragoza.

Beltrán Lloris, M., Paz Peralta, J. Á. 2014: *Augustus annus augustus mxxiv*, Zaragoza.

Beltrán Lloris, M., Paz Peralta, J. Á., Cisneros Cunchillos, M. 2013: Marbles from the theatre of Colonia Caesar Augusta (provincia *Hispania Citerior*), en P. Pensabene, E. Gasparini (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, ASMOSIA X, Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA, Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome, 21-26 May 2012, 923-932.

Bourgeois, A., Mayet, F. 1991: *Les sigillées*. Fouilles de Belo. Belo VI, Collection de la Casa de Velazquez. Archéologie XIV, Madrid.

Comas Sola, M., Casas Selvas, T. 1989: Nuevas aportaciones para el conocimiento

- del ánfora laietana 1: cronología, difusión y producción, *Amphores Romaines et Histoire économique: dix ans de recherche, Collection de l'Ecole Française de Rome* 144, Roma, 580-585.
- Conspectus: Ettliger, E., Hedinger, B. et alii 1990: *Conspectus Formarum Terra Sigillatae italico modo confectae*, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt A.M., Bonn.
- Dickinson, B., Webster, P. 2002: A group of Flavian samian from Caerleon, *Ceramiques de la Graufesenque et autres productions d'epoque romaine. Nouvelles recherches, Hommages a Bettina Hoffmann*, Archéologie et Histoire Romaine 7, Montagnac, 247-258.
- DICOCER, 1993: DICOCER 1, Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe s. av. n. è.-VIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), *Lattara* 6.
- Dupré, X., Carrete, J. M. 1993: *La "Antigua Audiencia". Un acces al foro provincial de Tarraco*, Excavaciones Arqueológicas en España 165, Madrid.
- Ettlinger, E., Fellmann, R. 1955: Ein Sigillata-Depotfund aus dem Legionslager Vindonissa, *Germania* 33, Instituto Arqueológico Alemán, 364-373.
- Fiches, J. L., Guy, M., Poncin, L. 1979: Un lot de vases sigillés des premières années du règne de Néron dans l'un des ports de Narbonne, *Archaeonautica* 2, Centre Camille Julian, Paris, 185-220.
- García Roselló, J., Pujol, J., Zamora Moreno, M. D. 2000: Las cerámicas de barniz negro de los siglos II-I a.C. en la zona central de la costa Layetana: los ejemplos de Burriac, Iluro y sus territorios, *La ceràmica de vernís negre dels segles. II i I a. C.: Centres productors mediterranis i comercialització a la península ibèrica*, Mataró, 59-70.
- Goudineau, Ch. 1968: La céramique arétine lisse, Fouilles de Bolsena 4, *Melanges d'Archéologie et d'Histoire* sup. 6, Paris.
- Grau i Segú, M., et alii 2000: La ceràmica de vernís negre de Baetulo (Badalona, el Barcelonés), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I a. C.: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península ibèrica*, (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998), Mataró, 71-84.
- Hartley, B. R., Dickinson, B. M. 2008: *Names on terra sigillata. An Index of Makers'stamps & signatures on gallo-roman terra sigillata (Samian Ware)*, vol. 2, London.
- Hartley, B. R., Dickinson, B. M. 2009: *Names on terra sigillata. An Index of Makers'stamps & signatures on gallo-roman terra sigillata (Samian Ware)*, vol. 4, London.
- Hartley, B. R., Dickinson, B. M. 2010: *Names on terra sigillata. An Index of Makers'stamps & signatures on gallo-roman terra sigillata (Samian Ware)*, vol. 6, London.
- Hartley, B. R., Dickinson, B. M. 2011: *Names on terra sigillata. An Index of Makers'stamps & signatures on gallo-roman terra sigillata (Samian Ware)*, vol. 7, London.
- Hermet, F. 1934: *La Graufesenque (Condatomago)*, Paris.
- Kenrick, Ph. 2004: Signatures on Italian sigillata: a new perspective, J. Poblome et alii (eds.), *Early Italian sigillata. The chronological framework and trade patterns. First Inter. ROCT-Congress*, Leuven, 253-262.
- Loeschcke, S. 1919: *Lampen aus Vindonissa*, Zurich.
- López Mullor, A. 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics 2, Barcelona.
- Marabini Moevus, M. T. 1973: *The Roman thin walled Pottery from Cosa (1948-1954)*, *Memoirs of the American Academy in Rome* XXXII, Roma.
- Mayet, F. 1975: *Les céramiques à parois fines dans la Peninsule Iberique*, PCPP, Centre Pierre, Paris.
- Mayet, F. 1984: *Les ceramiques sigillées hispaniques*, PCPP 12, Centre Pierre, Paris.
- Mezquíriz, M. A. 1961: *Terra sigillata hispanica*, Valencia.
- Mínguez Morales, J. A. 1998: La cerámica de paredes finas, M. Beltrán Lloris (coord.), *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*, III 2, *El Instrumentum Domesticum de la "Casa de los Delfines"*, Zaragoza, 322-383.
- Mínguez Morales, J. A. 2005: Las producciones de terra sigillata sudgálica en el valle

- medio del Ebro, *La difusió de la Terra Sigillata Sud.gàl.lica al nord d'Hispania*, Monografies 6, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 111-139.
- Morillo, A. 1996a: Las lucernas del tipo de "cabeza de ave" (Vogelkopflampen) en la península Ibérica, *Madridrer Mitteilungen* vol. 37, Madrid, 103-120.
- Mostalac Carrillo, A., Beltrán Lloris, M. 1994: *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)*, II, *Estratigrafía, pinturas y cornisas de la "Casa de los Delfines"*, Colección Arqueología 15, Zaragoza.
- Mostalac, A., Pérez Casas, J. A. 1989: La excavación del Foro de Zaragoza, *La Plaza de La Seo. Zaragoza. Investigaciones Histórico-Artísticas*, Zaragoza, 81-155.
- Nieto, J. et alii 1989: La terra sigillata decorada, *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*, Gerona.
- Oswald, F., Pryce, T. D. 1920: *An Introduction to the Study of Terra Sigillata, treated from a Chronological Standpoint*, London.
- Oswald, F. 1983: *Index des estampilles sur sigillee*, Revue Archéologique Sites, Avignon.
- Oxe, A., Comfort, H., Kenrick, PH. 2000: *Corpus Vasorum Arretinorum. A catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*, Second Edition.
- Passelac, M., Vernhet, A. 1993: Céramique sigillée sud-galoise, DICOCER 1, *Lattara 6*, Lattes, 569-580.
- Paz Peralta, J. Á. 1991: Excavación del solar de la calle Antonio Agustín angular a las calles la Cadena y Félix Garcés (Zaragoza), *Arqueología Aragonesa 1988-1989*, Zaragoza, 301-305, 6 figs.
- Pérez Ballester, J. 2000: Cerámicas de barniz negro de los niveles republicanos del anfiteatro (Cartagena), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I a. C.: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, (Empúries, 4 i 5 de juny de 1998), Mataró, 129-141.
- Pucci, G., Ettlinger, E., Hedinger, B. 1990: Terra sigillata Tardo Italica, *Conspectus Formarum Terra Sigillatae italico modo confectae*, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt A. M., Bonn, 13-16.
- Ricci, A. 1973: Per una cronologia delle lucerne tardo-republicane, *Revista di Studi Liguri XXXIX*, Bordighera, 168-233.
- Ritterling, E. 1913: *Das frürömische Lager bei Hofheim im Taunus*, Annalen des Vereins für Nassavisches Altertumskunde und Geschichtsforschung, XL, Wiesbaden.
- Roca, M., Fernández, M.ª I. 2008: Producciones de Terra Sigillata Hispánica, *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 307-332.
- Romero Carnicero, M. V. 1985: *Numancia I. La Terra sigillata*, Excavaciones Arqueológicas en España 146, Madrid.
- Romero Carnicero, M. V., Ruiz, P. 2005: Los centros de producción de TSH en la zona septentrional de la Península Ibérica, M. Roca, M.ª I. Fernández (coords.), *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 183-224.
- Sáenz, M. P., Sáenz, C. 1999: Estado de la cuestión de los alfares riojanos. La terra sigillata hispánica altoimperial, *Terra sigillata hispánica. Centros de fabricación y producciones altoimperiales*, Málaga, 61-136.
- Sanmartí, E. 1978: *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Monografies Emporitanes IV, Barcelona.
- Tchernia, A. 1968-1970: Premiers résultats des fouilles de juin 1968 sur l'épave 3 de Planier, *Etudes Classiques III*, Aix-en-Provence, 51-82.
- Vernhet, A. 1976: Creation flavienne de six services de vaisselle a la Graufesenque, *Figlina 1*. Société Française d'étude de la céramique antique en Gaule, 13 y ss.

VERINSUR: DE LAS ESTRUCTURAS DE PRODUCCIÓN DE UNA NUEVA *FIGLINA* TARDORREPUBLICANA GADITANA

Darío Bernal-Casasola,* José Juan Díaz Rodríguez,* María Luisa Lavado Florido,**
José Luis Portillo Sotelo*

En cariñoso recuerdo de nuestro amigo Alberto López Mullor, ceramólogo
de prestigio internacional, pero, ante todo, caballero y excelente compañero.

Sin duda le habría alegrado este nuevo descubrimiento gaditano...

Una reciente intervención arqueológica preventiva realizada en la bahía de Cádiz (2016 - 2017) ha permitido el descubrimiento y la excavación de un taller alfarero inédito, denominado Verinsur (Jerez de la Frontera). Se han podido excavar varias estructuras productivas (fosas de extracción de arcillas, una cisterna, la posible sala de torneado y un horno), además de los testares con material defectuoso. La importancia de este hallazgo radica en la temprana cronología del alfar, situada entre inicios y mediados del siglo I a. C. (110/100 - 50/40 a. C.), un momento mal conocido aún de las producciones alfareras púnico-gaditanas, en transición a las tradiciones artesanales romanas. Asimismo, destaca por la manufactura de ánforas ovoideas (Ovoide 1 = LC 67), siendo éste el primer taller excavado en la *Uterior* en el cual se han constatado estas producciones, las cuales conviven con la manufactura de ánforas tardopúnicas (Ramon T-7.4.3.3) e imitaciones de Dressel 1, junto a cerámicas comunes y material latericio.

Palabras clave: Alfar, ánforas romanas, bahía de Cádiz, siglo I a.C.

A recent rescue archaeological excavation carried out in the bay of Cádiz (2016 - 2017) has allowed the discovery and excavation of an unknown pottery workshop, called Verinsur (Jerez de la Frontera municipality). Several structures have been unearthed (clay extraction pits, a cistern, the possible turning room and a kiln), in addition to the wasters with discarded overfired pottery sherds. The importance of this finding lies in the early chronology of the Roman atelier, located between the beginning and middle of I century BC (110/100 - 50/40 a.C.). This first half of the I c. BC is still little-known, a crucial moment between the late punic pottery production in transition to Roman artisanal innovations. It also stands out for the manufacture of Ovoid 1 = LC 67 amphoras, this being the first workshop excavated in the *Uterior* in which these productions have been verified, which coexist with the manufacture of late-punic amphoras (Ramon T-7.4.3.3) and imitations of Dressel 1, together with plain pottery and bricks.

Keywords: Kiln site, Roman amphorae, bay of Cádiz, I c. BC.

* Universidad de Cádiz. Departamento de Historia, Geografía y Filosofía. Área de Arqueología

** Arqueólogo profesional

1. Verinsur. De las estructuras de producción del alfar

1.1. Introducción

La bahía de Cádiz es una de las áreas alfareras más importantes de la *Hispania* romana, y sin dudas de todo el ámbito atlántico-mediterráneo tanto a tenor de su fecundidad en la Antigüedad, desde época púnica hasta especialmente el siglo II d. C., como por la variedad e intensidad de las investigaciones realizadas en este singular ámbito geohistórico, que permiten actualmente contar con aproximadamente un centenar de alfares romanos conocidos (Lagóstena, Bernal 2004; Díaz 2014; Díaz, Bernal 2017). Uno de los periodos peor caracterizados arqueológicamente de esta *longue durée* alfarera gaditana es precisamente el siglo I a. C., clave para entender los procesos de transición entre la ocupación romana, oficial desde el *foedus* del 206 a. C. pero efectiva —o al menos claramente rastreable en el registro material— a partir precisamente de estos momentos. Continuidad e innovación, claves fundamentales para comprender la adaptación de la milenaria *Gadir* a los nuevos tiempos instaurados por Roma.

En este sensible e interesante contexto histórico-arqueológico se sitúa la reciente excavación del alfar de Verinsur, un área arqueológica —la de la denominada Finca Bolaños— muy prolífica y con una dilatada ocupación diacrónica (al menos entre época púnica y almohade; Rodrigo 2002), en la cual ya a inicios del siglo XXI se localizaron defectos de cocción que auguraban la existencia de un taller romano en la zona más alta de la propiedad (Benítez, Mata, Ramírez 2010). La actividad arqueológica que ha propiciado este descubrimiento ha sido dirigida por uno de los firmantes (MLLF) entre los años 2016 y 2017. Además del preceptivo Informe-Memoria final de la misma, entregado para su edición en los *Anuarios Arqueológicos de Andalucía* pero no publicado aún; y de las páginas que el lector tiene ahora entre sus manos, únicamente se ha presentado un estudio sobre la producción anfórica del alfar en la monografía del Congreso Internacional sobre las ánforas ovoides occidentales, al cual nos referiremos a lo largo de este artículo para intentar sintetizar

(Bernal *et alii* e. p.). En dicho trabajo se presenta en detalle la producción anfórica del taller, sin duda la más significativa de todas las documentadas (junto a cerámicas comunes y material constructivo latericio); al tiempo que se discute detenidamente la cronología del mismo, propuesta entre el 110/100 y el 50/40 a. C. Ese estudio se complementa con este segundo trabajo, centrado en el análisis de las estructuras de producción del yacimiento y en la presentación de algunos elementos singulares de mobiliario recuperados.

En relación a la ubicación geográfica del *atelier*, el mismo se sitúa en el fondo de saco de la bahía de Cádiz, a escasos kilómetros de la aglomeración de El Portal (término municipal de Jerez de la Frontera), sobre el denominado Cerro de las Calandrias, cerca de la marisma de La Tapa, en la margen izquierda del río Guadalete. Aunque pueda dar apriorísticamente la impresión de situarse en el retro tierra (Fig. 1 A), su localización coincide con la conexión entre la campiña y la bahía, ya que la línea de costa actual no coincide con la de época romana, por la progresiva colmatación sedimentaria del interior de la rada gaditana.

En lo que respecta a los límites del taller romano, la zona objeto de la intervención arqueológica ocupa una superficie aproximada de una hectárea y media (Fig. 1 B y 1 C, polígono definido por la línea roja rectilínea), la cual había sido alterada por remociones de tierras, no siendo posible determinar su morfología primigenia —posiblemente alomada—, ya que especialmente al sur y al oeste la existencia de taludes de entre 1 y 3 m de potencia es artificial (Fig. 1 C, línea rosa curva). Los transectos realizados durante la actividad arqueológica han permitido restringir el hallazgo de estructuras a la zona central y occidental del citado cerro, definiendo un perímetro de forma tendente al rectángulo de unos 4 mil m² de superficie (75 m E-O por 55 m N-S *circa*); a los cuales les podemos unir unos mil metros más de superficie al noreste —zona de posibles almacenes, como luego veremos— lo que permite plantear una extensión aproximada para la *figlina* de media hectárea aproximadamente.¹

Las estructuras de producción documentadas y excavadas se pueden interpretar de la siguiente manera, atendiendo a las diversas

¹ No obstante, tenemos constancia por noticias orales del hallazgo de restos de testares en la zona más occidental, bajo las balsas y estructuras de la actual planta de Residuos Sólidos Urbanos Las Calandrias; y de un horno cerca de uno los aerogeneradores construidos hace años, que tuvo que ser desplazado para garantizar su conservación; por lo que en origen el yacimiento pudo haber ocupado mayores dimensiones: no olvidemos que parte de las estructuras —algunas fosas y el horno— se han localizado seccionadas en el talud occidental del cerro.

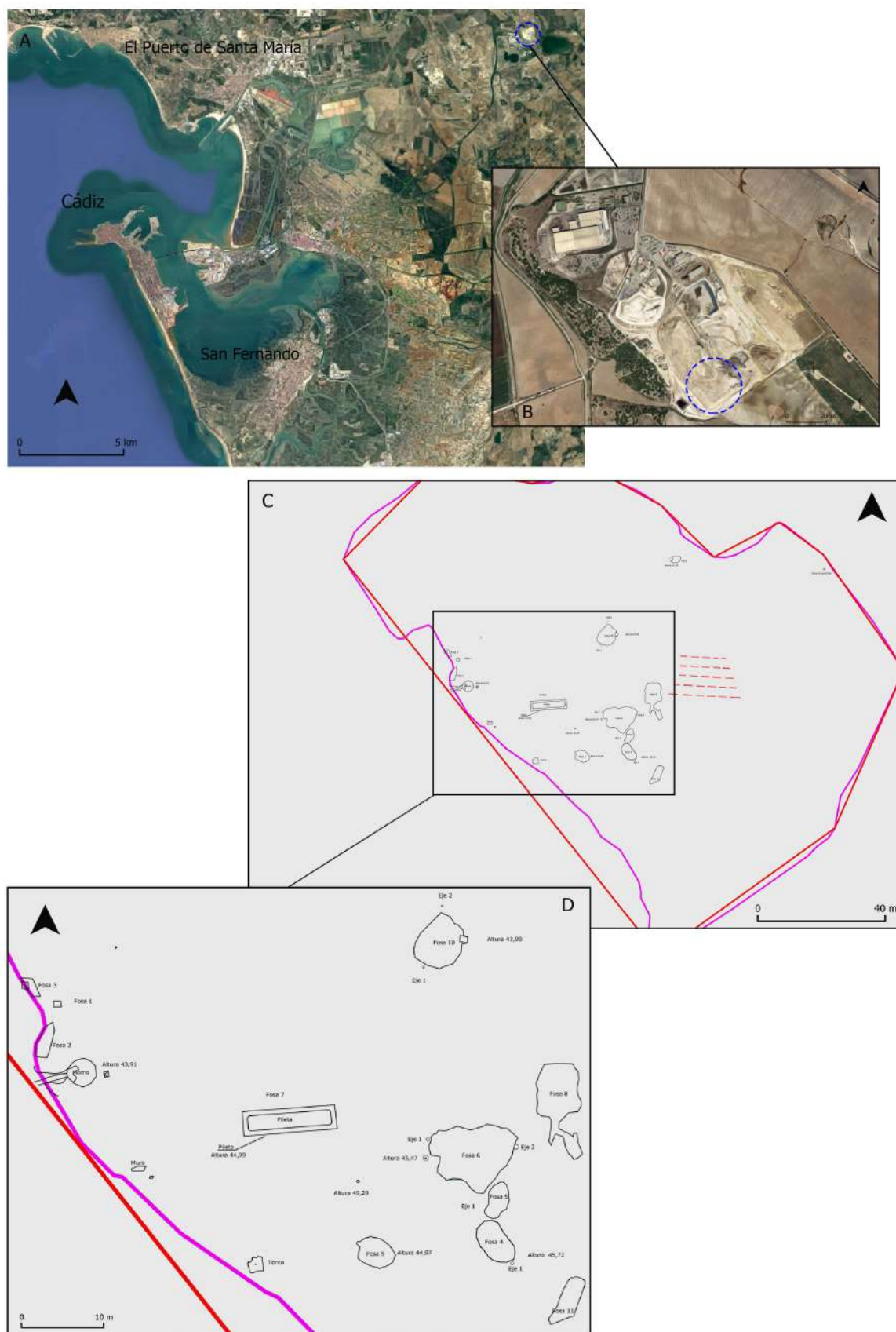

Fig. 1: Localización del taller alfarero de Verinsur en la Bahía de Cádiz (A) y detalle del yacimiento (B), junto a la planimetría general del área excavada (C) y de las estructuras exhumadas en su parte central (D).

fases consecutivas del ciclo productivo de la cerámica: obtención de las materias primas (fosas de extracción de arcilla o barreros y cisterna de captación hídrica), modelado de la cerámica (base de torno), cocción (horno alfarero), desecho (vertederos) y posibles almacenes, los cuales también podrían haber actuado como áreas de secado de las piezas previamente a su introducción en los hornos. A continuación sintetizamos los diversos hallazgos siguiendo el orden de la cadena operativa alfarera.

1.2. De los barreros: localización y excavación de fosas de extracción de arcilla

Se han documentado un total de once fosas de extracción de arcillas, cuya localización y morfología general se presenta en la Fig. 1 D. Se sitúan en dos espacios bien definidos: especialmente al sureste, sobre la parte más elevada del cerro amesetado, y en un área entre la cisterna y los posibles almacenes, donde se localizan la mayor parte de ellas (fosas F-4, F-5, F-6, F-8, F-9, F-10 y F-11); tres pequeñas fosas se sitúan al norte y noroeste de la única piroestructura excavada (F-1, F-2 y F-3), y una se encuentra aislada, al norte de la cisterna (F-7). No es fácil determinar las relaciones de antigüedad/modernidad de las mismas, ni por criterios estratigráficos (no se intersectan entre sí) ni atendiendo a la datación de sus niveles de relleno, ya que como se ha visto al tratar la cronología (Bernal *et alii* e. p.) y luego recordaremos, el reducido lapso de vida del taller (apenas dos generaciones), no permite tal grado de precisión. Da la impresión, si atendemos a las mayores dimensiones de los barreros y a la cercanía de los mismos que los primeros citados (zona oriental del yacimiento) fueron los fundamentales del taller, habiéndose procedido a la extracción de arcilla en otras zonas de manera complementaria.² Se trata en todos los casos de canteras de extracción de arcilla a cielo abierto, no frentes de extracción propiamente dichos aprovechando desniveles, si no fosas realizadas por medios manuales excavando el subsuelo con herramientas. La dispersión de las mismas es totalmente irregular, encontrándose algunas prácticamente tangentes (F-4 y F-5; F-5 y F-6) y otras separadas entre sí varias decenas de metros (F-1 y F-10, o F-8 y F-10, por

ejemplo), verificando indirectamente que la abundancia de arcilla y el corto periodo de vida del taller no había agotado los filones, obligando a extracciones más profundas y costosas; si no que por el contrario las mismas se realizaban a demanda. Respecto a la morfología de estos barreros, normalmente las fosas son de tendencia ovalada (F-4, F-5, F-9 y F-10) o pseudo ovalada (F-2 y F-3), aunque algunas tienen una planta polilobulada (F-6 y F-8) o incluso angular (F-1). Da la impresión que esta diversidad de morfologías, unida a la escasa potencia de las mismas (nunca superior a 50/60 cm) remite a una estrategia no planificada, centrada en la extracción de la cantidad de arcilla necesaria para cada proceso de torneado, realizando una excavación circular en torno al punto de extracción, que era ampliada hacia un lado u otro dependiendo de la necesidad (como en la F-4, ilustrada en la Fig. 2 A); y sorteando la dureza del substrato o las impurezas de las vetas, lo que genera estructuras negativas de forma polilobulada que se podrían relacionar con el itinerario seguido por el extractor, especialmente visible en el caso de la F-8 (en dirección S-N), en la F-5 (Fig. 2 B), o en el vértice de la F-9 (posiblemente el canal dejado por las herramientas). Una característica común a todas ellas es la horizontalidad de su superficie interior (cfr. las secciones de las F-4 y F-5 en la Fig. 2), resultado de la plataforma de trabajo necesaria para facilitar la extracción, realizada desde el interior de la propia estructura negativa.

La superficie de las fosas oscila notablemente entre los 0,66 m² (F-1) a los 61 m² (F-6), pasando por un conjunto de barreros de pequeño tamaño, menores o en torno a 5 m² (F-3 = 2,83; F-2 = 6,25); de medianas dimensiones, cifradas en torno a los 10-15 m² (F-5 = 9,27; F-11 = 12,88; F-9 = 13,21; F-4 = 16,48); o de más de 30 m² (F-10 = 34,25; F-8 = 39,46). La localización a la misma cota de suelos de trabajo –como es el caso del área de torneado– con respecto al arranque de las fosas, nos permite afirmar que los procesos postdeposicionales y de desmonte acaecidos en el lugar no han afectado a la interfaz superior de estas fosas, por lo que el registro de las mismas –y todas las inferencias que de ello podemos extraer– ha sido completo. En este sentido, si tenemos en cuenta que en ningún caso las fosas superan los 30-50 cm de profundidad (Fig. 2),

² La colmatación mayoritaria de las fosas 1, 2 y 3 con desechos de alfar y su localización junto al horno, puede estar indicando indirectamente la motivación de su excavación y posterior relleno.

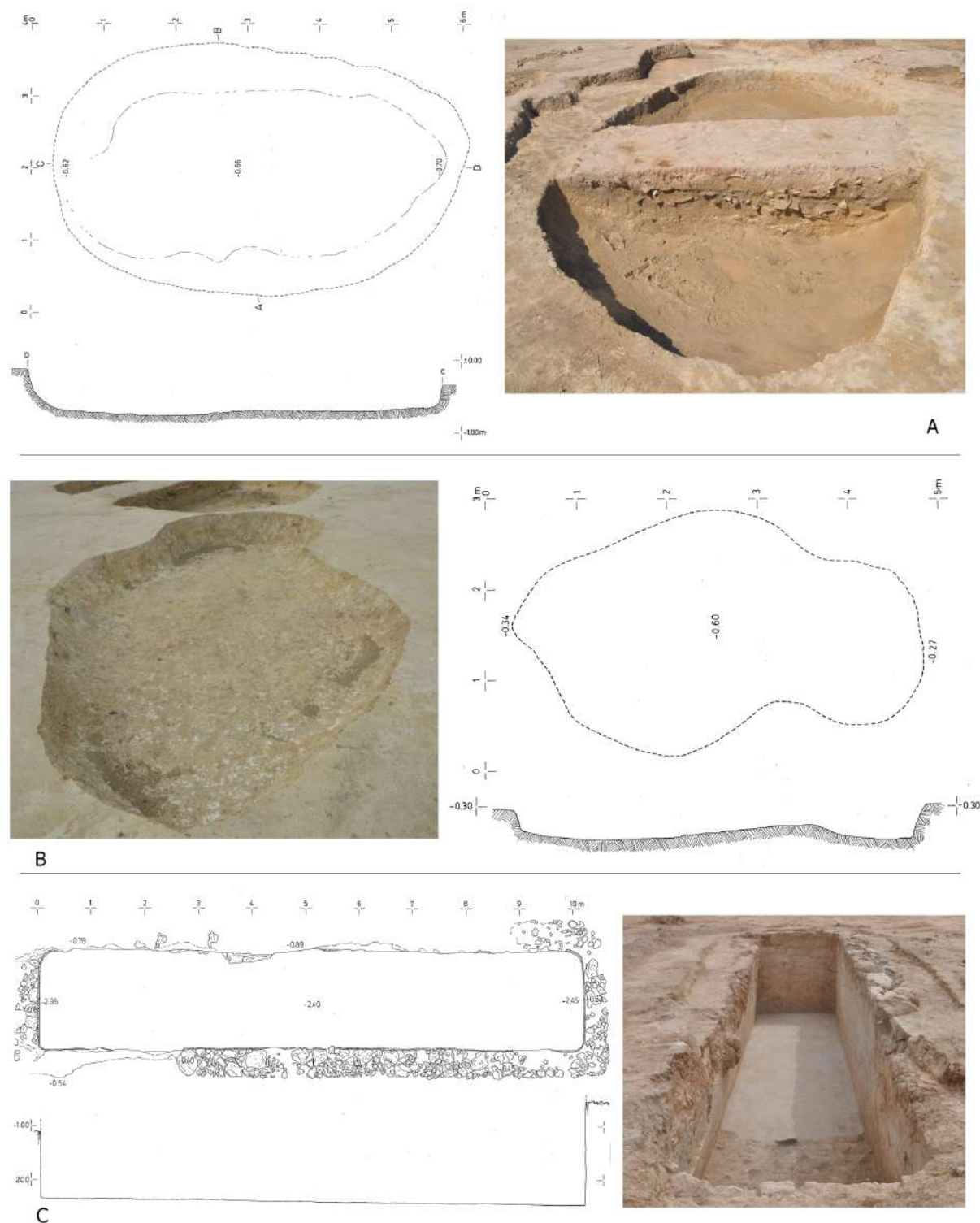

Fig. 2: Fosas F-4 y F-5 de extracción de arcilla (A y B), y cisterna (C).

consideramos que no conviene categorizar tipológica o métricamente las mismas, ya que pensamos responden más a necesidades concretas: que apenas darían para moldear algunos enseres a volúmenes de entre 15 y 25 m³ de arcilla que darían para el modelado a escala industrial de entre aproximadamente 1000 a 2000 ánforas.³

Por último, indicar que todas ellas fueron reutilizadas en época romana como vertederos antrópicos, no habiéndose documentado ninguna de estas interfases negativas colmatada por niveles naturales. Se han detectado dos situaciones: aquellas rellenas casi exclusivamente con desechos de alfar (zona noroeste, fosas F-1, F-2, F-3); y la situación más frecuente, ilustrada por vertidos procedentes de ambientes domésticos, que generan unidades estratigráficas con cerámicas utilitarias (tales como vajilla fina, lucernas, ánforas, paredes finas), junto a elementos metálicos (fíbulas, monedas, un anzuelo) o incluso fauna (fosas F-4, F-5, F-6, F-8, F-9, F-10, F-11), con una presencia mayoritaria de materiales importados. La naturaleza del material documentado en el interior de estas últimas fosas nos hace pensar en su reutilización como basureros domésticos por parte de la comunidad establecida en el alfar, donde desecharon objetos de vida cotidiana y enseres personales, procedentes del área habitacional del yacimiento, la cual no ha sido identificada arqueológicamente aún.

Indicar, en última instancia, que todas las fosas fueron rápidamente colmatadas tras su excavación a cielo abierto, como verifica el carácter arizado de la superficie interior de las mismas –con marcas de herramientas, no claramente interpretables–. Esto es fácilmente comprensible si observamos espacialmente cómo las fosas de obtención de arcillas se encontraban en el espacio nuclear del taller en la zona de paso entre el área de modelado y área de cocción y los almacenes. Evitar oquedades en el terreno durante el trasiego de productos entre una zona y otra sería imprescindible, de ahí que entendamos que las fosas serían rellenas casi de forma inmediata a su génesis. Estos aspectos funcionales comentados (irregularidad de la concepción del barrero y su trazado; escasa productividad de muchas de las fosas; reutilización de las mismas como vertederos domésticos) inciden en el poco tiempo de vida del taller que, como hemos indicado por los contextos cerámicos, hemos datado entre el 110/100 y el 50/40 a. C.,

intervalo derivado de la cronología artefactual, que quizás incluso sea más reducido teniendo en cuenta estas apreciaciones.

El interés que revisten estos hallazgos es que estas zonas relacionadas con la extracción de arcilla siguen siendo muy mal conocidas en *Hispania*, frente a otras como las áreas de cocción (Díaz 2014). En nuestro entorno geográfico destacamos el taller de Rabatún en Jerez como el paralelo más cercano, aunque ya de época altoimperial, con más de un centenar de fosas (Díaz, Bernal, Castro 2016); aunque no faltan otros como Polígono IIC Casines-La Cachucha o Jardín de Cano en la bahía gaditana, además de la villa del Ringo Rango en la Bahía de Algeciras (Bernal, Lorenzo 2016: 57, fig. 8) o Pinguele en Huelva y Castillo de Azanaque en el Guadalquivir; fosas similares en otras alfarerías tarraconenses las tenemos en L'Almadrava, La Magdalena II, Mercado de Santa Caterina, Mambriillas de Lara, Praza do Ferrol, Solar de Bengasa, c/ Quiroga Ballesteros-Bolaños, c/ San Marcos o c/ Rúanova; y Escuela de Hostelería en la capital de *Lusitania*, por poner algunos ejemplos (datos y referencias detalladas en Díaz 2014).

1.3. Captación y almacenaje de agua: la cisterna

De bastante interés ha sido el hallazgo de una cisterna en la parte más alta del cerro, coronando su cúspide, y casi equidistante entre la mayor concentración de barreros, el horno y la zona de torneado (Fig. 1 D). Da la impresión de que esta estructura debió centralizar el yacimiento, o al menos la parte excavada del mismo; pues además de su posición privilegiada en altura, una banda en torno a 10-15 m de radio en torno a ella está totalmente vacante de estructuras, siendo posiblemente utilizada como zona de tránsito y de acopio.

La estructura es de notables dimensiones, conservando su planta completa, de morfología rectangular, con unos 18 m² de superficie (10,2 x 1,8 m) y más de 30 m³ de capacidad, difíciles de cuantificar, ya que el volumen total interior de la estructura se desconoce, pues no han sido recuperados restos de su cubierta –posiblemente abovedada– que debió ser semiaérea (la altura máxima conservada oscila entre 1,4 y 1,79 m). La interpretación de la estructura deja pocas dudas, ya que la misma, elaborada en sus muros perimetrales con mampostería trabada con argamasa, se encuentra totalmente revestida de *opus signinum*

³ Es decir, entre 22.500–37.500 k, a razón de 1500 kg/m³, y de un peso de unos 20 k para cada ánfora.

impermeabilizante, tanto en el suelo como en sus paredes (Fig. 2 C). Estuvo destinada a la captación de agua de pluviales, ya que no se conservan restos de canalizaciones que la alimentasen o que permitieran el desagüe, el cual posiblemente debió ser manual (sítulas o sistema similar).

A pesar de la consabida necesidad de agua en las instalaciones alfareras, especialmente en las fases de preparación de la arcilla y de torneado, son escasas las estructuras hídricas conservadas en las *figlinae* del *conventus Gaditanus* como la aquí presentada, limitadas a las de la finca La Zarza y a la de Villanueva (Lagóstena, Bernal 2004), además de las de las *figlinae* de El Olivar y de Puente Melchor –talleres II y IV–; Díaz 2014). Un paralelo muy cercano para la misma es el del taller emeritense de la Avenida Lusitania (Méndez, Alba 2004), o el de Martinhal en Sagres; así como el depósito baetulonense de Illa Fradera (datos desarrollados en Díaz 2014), si bien en algunos de estos casos la cisterna contaba además con un sistema de canalizaciones anexas.

1.4. Área de torneado

De singular interés ha sido la localización de una estructura de planta cuadrangular, de algo menos de 4 m² de superficie (1,88 x 1,74 m), situada en la zona más meridional (Fig. 1 D). Constituye una plataforma de trabajo generada mediante el empleo de mampostería heterométrica en su ejecución, con bloques de mayores dimensiones en torno a los límites perimetrales y ripios en la parte central (Fig. 3 A). Conservada a nivel de cimentación, pensamos que debió disponer de una pavimentación, posiblemente de tierra batida, de la cual no han quedado evidencias. En su parte central dispone de una oquedad circular de unos 25 cm de diámetro, que ha sido interpretada como el negativo del hueco para el apoyo de una base de torno, que tampoco se ha conservado. Oquedades en ambientes alfareros interpretadas como huecos de torno se han localizado en este espacio geográfico en los yacimientos de El Olivar (Ramos, García 2004) y Puente Melchor (Lavado 2004; Bernal, Lavado 2016). De ellas se conocen diversos ejemplares de piedra de grandes dimensiones que encontrarían buen acomodo en esta estructura negativa, como el inédito de Torremelgarejo o los conocidos de época protohistórica de la colección de Prehistoria de la comarca emeritense (Jiménez Ávila 2013: 189-190, figs. 1 y 2) o los encontrados en el Cerro de las Cabezas (Fernández 2013).

Desconocemos paralelos exactos para este tipo de estructuras en el sur de *Hispania*, y somos conscientes de que no es necesaria la existencia de estructuras fijas para los tornos, como ilustran otras instalaciones artesanales, en las cuales basta una simple concavidad para la instalación del elemento rotatorio o del elemento pétreo que facilita la rotación de la rueda (Pérez 2017, con ejemplos). Pensamos que esta instalación de Verinsur responde a la pavimentación de una habitación, posiblemente con muros y cubierta en tapial y/o materia perecedera, pues no se han conservado evidencias en el entorno que hagan pensar en estructuras aéreas en mampostería. El hueco para el apoyo del torno, centralizado, permitiría el trabajo del alfarero con holgura, y la cuidada pavimentación estaría relacionada con los pesos a los que sería sometida la zona por el apilado de la arcilla y el acopio de los objetos en proceso de manufactura. Quizás el elemento pulimentado de piedra documentado en los rellenos interiores de la fosa F-8 (Fig. 5, 13) pudiera haber sido utilizado en estas instalaciones, siendo la única herramienta de alfar aparecida en las instalaciones.

1.5. Horno alfarero

Se ha localizado y excavado un único horno alfarero, situado en la zona noroeste, junto a uno de los taludes (Fig. 1 D), documentado en un estado de conservación notable, conservándose incluso la parrilla y el arranque de la cámara de cocción (Fig. 3 B). Sabemos de la existencia de al menos otro más, tanto por testimonios orales como por la reutilización del que ha sido excavado tras su abandono como testar, de lo que se infiere la continuidad de la actividad alfarera en otras piroestructuras cercanas.

Constituye un ejemplo más de hornos de planta circular con pilar central en la cámara de combustión (tipo Cuomo I A), que es el tipo de piroestructura, derivado de la herencia fenicio-púnica, más abundante en la bahía de Cádiz y por extensión en el *conventus Gaditanus*, con una representatividad cercana al 90% en la actual provincia de Cádiz –88,46% exactamente, estimación hecha hace unos años sobre 54 hornos conocidos (Lagóstena, Bernal 2004: 91-92, fig. 76)–. Podemos calificarlo como un horno de grandes dimensiones, que se sitúan en la tónica de los 3 o 4 m de diámetro medio de la parrilla (3,60-3,74 exactamente, denotando cierta irregularidad en su ejecución, no totalmente circular). Los elementos más singulares del horno son por un lado la disposición de las

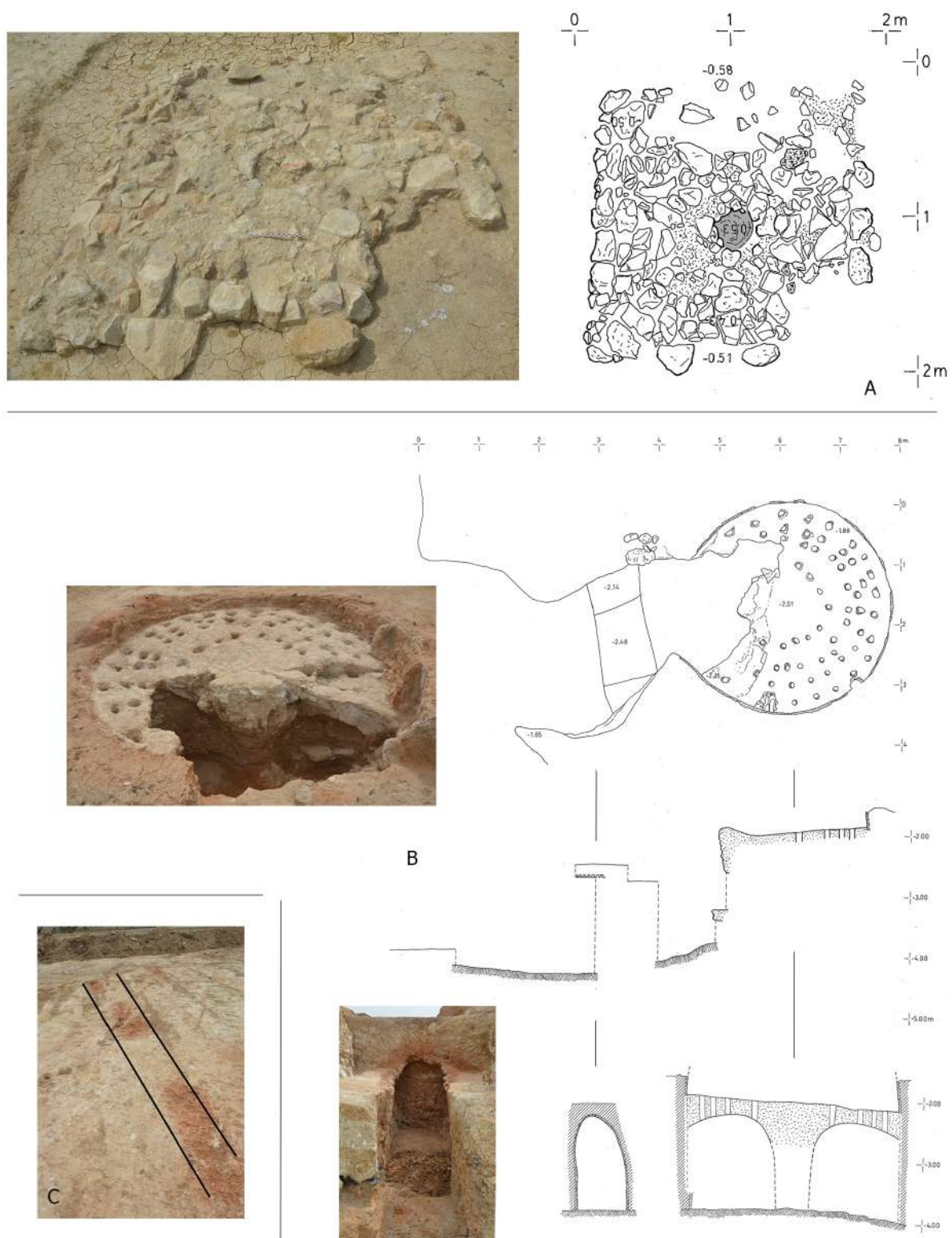

Fig. 3: Posible habitación para el torno (A), detalles del horno (B) y de las fosas alineadas (C).

toberas, las cuales presentan una disposición a modo de círculos concéntricos, contorneando el pilar central y dejando por ello vacante de orificios la parte central de la estructura (Fig. 3 B). Esta es una característica propia de los talleres alfareros del Valle del Guadalquivir, dotados de amplios pilares centrales y de la parte central de la parrilla maciza, como ocurre en Verinsur: quizás de ellos proceda esta singular morfología, que por otro lado no es nada frecuente en los talleres gaditanos.

Elementos derivados de la tradición tardopúnica pueden observarse en esta piroestructura tanto en el empleo de arcilla para enfoscar la pared de la cámara de combustión, dotando al *formax* del característico aspecto de rubefacción degradada que presentan sus paredes; como en el uso de adobes para la sustentación de la parrilla, generando largos arcos (1,78-1,84 m). El uso de adobes y, por extensión, la total ausencia de *testae* en la construcción del horno es un elemento que implica la resistencia al empleo de técnicas claramente romanas, como fue la introducción del ladrillo. En el propio taller de Verinsur se fabricaron ladrillos, pero fueron los conocidos *laterculi* de pequeño formato, no así los de mayores dimensiones que sí se generalizan en las *figlinae* gaditanas a partir de época augustea. Estos datos refrendan, por tanto, un *terminus post quem* para la introducción del ladrillo en las técnicas edilicias de la *Ulterior*. Indicar, por último, que el *praefurnium* es bastante desarrollado (3,95-1,61 m), como corresponde a hornos plenamente de tipología romana, si bien el mismo se encuentra bastante descentrado respecto al eje de simetría del horno (Fig. 3 B).

1.6. Indicios de otras posibles estructuras del taller. ¿*Horrea*?

Por último, indicar la constatación en la zona más alejada del taller, hacia el sureste, de una serie de oquedades excavadas en el subsuelo (tierras albarizas), fáciles de identificar por su característico relleno a base de arcillas rojas (Fig. 3 C) o tierras negras. De dimensiones reducidas (170 x 40-45 cm la mayor, aunque con cierta variabilidad), se alinean entre sí –separadas más o menos un metro–, generando calles de unos 4 o 5 m de anchura, de las cuales se conservan cinco (Fig. 1 C, líneas rojas discontinuas); en la parte central de las cuales a veces se sitúan

otras oquedades de morfología circular (60-70 cm de diámetro). La interpretación de estas estructuras negativas no es sencilla, pero habiendo corroborado que no se corresponden con zanjas de cultivo, alcorques artificiales u otros elementos vinculados con plantaciones u horticultura,⁴ tendemos a interpretarlos como negativos de elementos de huecos de poste, que alineados generarían naves con techumbres. Estos posibles *horrea*, realizados con elementos sustentantes y techumbres en materia perecedera, podrían haber sido utilizados bien como secaderos previamente a la cocción, bien como áreas de almacenaje para los productos alfareros o para las materias primas (arcilla o combustible, por ejemplo). En ámbito regional no tenemos constancia de estructuras similares, pero sí se conocen en otros lugares como en la alfarería de Mas Moreno en Foz Calanda en Teruel, con una cronología similar (Fase 3, 75-50/40 a. C.; Gorgues y Benavente 2007) a la del taller de Verinsur.

2. Valoración histórico-arqueológica y perspectivas

Respecto a la cronología de vida del taller, ya hemos comentado cómo el estudio de materiales ha permitido la datación del periodo de actividad entre finales del siglo II o mejor inicios del siglo I a. C. (110/100) y época de César (50/40 a. C.; Bernal *et alii* e. p.). Este carácter monofásico del yacimiento es muy interesante, pues elimina los fenómenos de residualidad o intrusiones. Han sido las cerámicas de importación las que han permitido, como es habitual, la datación del periodo de vida del yacimiento, ya que las cuatro monedas halladas (todas ellas mitades de *Gadiri* de las series V y VI), a pesar de acomodarse bien a un intervalo de los siglos II y I a. C. no son muy explícitas al respecto.⁵ Por una parte, recordar que toda la vajilla fina de mesa aparecida se corresponde con cerámicas de barniz negro, especialmente del Círculo de la B o afines, como las formas L2, L3, L5 o 7 ya publicadas, a las que sumamos la L1 (Fig. 4, 2) y la L6 (Fig. 4, 3 y 4), repertorio característico de la primera mitad del siglo I a. C., antes de época augustea (total ausencia de sigilatas). Destaca además la identificación de cerámica megárica con barniz parcial y decoración de "godrons" bajo cenefa con dobles volutas (Bernal *et alii* e.p. fig. 2, 5; Bernal *et*

⁴ En dos ocasiones se han vaciado y cribado, habiendo resultado totalmente estériles en cuanto a restos carpológicos o de otra naturaleza.

⁵ Agradecemos la catalogación y estudio realizado por la Dra. Elena Moreno Pulido, de la Universidad de Cádiz.

alii 2019), además de cerámica de paredes finas itálicas de la forma Mayet I/II o afín (Fig. 4, 5), discretas cantidades de barniz rojo púnico-gaditano, cerámicas pintadas y lucernas de *rostrum* y unquiforme, todas ellas claramente preaugusteas. Entre la cerámica de cocina y además de las series locales-regionales, las más abundantes, destacan especialmente las fuentes de engobe rojo pompeyano de grandes dimensiones, sobre todo de la forma Aguarod 3-Luni 1 (Fig. 4, 7), que aparecen en el 120/110 y que caracterizan a todo el siglo I a. C. (Aguarod 1991: 93-96). Las dos fíbulas bronceas aparecidas son de resorte (Fig. 4, 8 y 10), y se adecúan a la serie 1 o 2 de Mariné, propias del siglo I a. C. hasta época cesariana (2001), junto a las que se ha documentado un anzuelo de bronce (Fig. 4, 12), única evidencia del desarrollo de actividades haliéuticas en Verinsur. Por último, entre las ánforas de importación aparecidas, destacan escasas Ramon T-12.1.1.1/2 púnico-gaditanas, alguna púnico-ebusitana como la T-8.1.3.2 (Fig. 4, 6), en producción hasta el 120 a. C. (Ramon 1995: 224, fig. 190, nº 353-355) y por ello quizás residual; junto a Pellicer D (T-4.2.2.5) y algunas tripolitanas antiguas (Fig. 4, 11). Por último, destacan las importaciones de Dr. 1 del área campana, posiblemente casi todas del entorno vesubiano a tenor de la cantidad de inclusiones volcánicas: todas ellas se ajustan a las variantes A o C, y en dos casos presentan sellos, como el que es posible restituir como (C.S)EX (Fig. 4, 1); esta última pieza cuenta con un paralelo idéntico en una Dr. 1 C itálica recién publicada procedente de Ciudad Real, también con sello C.SEX *in labro*, en su parte central, recogiendo paralelos hispanos procedentes de Cartagena, Numancia, Ampurias u *Olisipo*, siendo una marca muy abundante en Francia, desde Lyon a *Mont Beauvray*, Roanne, Tournous, Verdun-Sur-le-Doubs o Vieille-Toulouse, en contextos de finales del siglo II o de inicios del siglo I a. C. (Pina 2017).⁶

En lo concerniente a las producciones locales, la producción mayoritaria del taller se centra en ánforas (89,7%), seguida de cerámicas comunes (5,6%) —sobre todo formas abiertas de diversa tipología, cuyo estudio tendrá que ser desarrollado en el futuro—, y en menor medida el material constructivo latericio (4,8%). Dentro de estos últimos, destacamos como ya hemos indicado unos *laterculi* casi cuadrangulares de módulo mucho más reducido que el habitual, el cual oscila entre

los 6-7 x 5,6 cm, de notable grosor (Fig. 5, 12). Algunos de ellos han aparecido conexiados, generando pavimentos con disposición al tresbolillo y alternante, como el que ilustramos en el nº 12 de la Fig. 5, con fragmentos de argamasa en la parte inferior, en los niveles de colmatación en el entorno del *praefurnium* del horno. Parece que este tipo de *laterculi* de tendencia cuadrada y dimensiones tan reducidas no se encuentra bien seriado en los repertorios latericios conocidos (Roldán, Bustamante 2017: 451), por lo que en el futuro habrá que rastrear su representatividad, al proceder de contextos prácticamente coincidentes con el inicio de la introducción del material constructivo latericio en la Península Ibérica (siglos II-I a. C.). A las ánforas ya le hemos dedicado el trabajo reiteradamente citado en estas páginas, especialmente porque de las tres formas de manufactura local, como han verificado los defectos de cocción, una de ellas, la Ovoide 1 gaditana = LC 67 (Fig. 5, 4-6, 9, 11), no estaba bien seriada en los manuales de referencia sobre esta familia tipológica derivada de las brindisinas (Almeida 2008), de ahí su interés; así como su elevada producción, que alcanza el 25% en este taller, lo que demuestra la alta representatividad de las ovoides gaditanas, y por ende la necesidad de su rastreo en contextos de consumo en el futuro (Bernal *et alii* e. p.). Además de ellas, se manufacturaron mayoritariamente ánforas tardopúnicas del tipo Ramon T-7.4.3.3 (Fig. 5, 1-3), las cuales capitalizan el 70,2% del total de las ánforas, cuya producción en *Gadir/Gades* está muy bien atestiguada entre el 150/140 y Augusto; siendo los ejemplares de Verinsur de morfología desarrollada, y similares por tanto a los conocidos del taller de Asteroides (Sáez *et alii* 2016). Por último, imitaciones de Dr. 1, de las variantes A (Fig. 5, 7 y 8) y C (Fig. 5, 10): unas imitaciones bien conocidas desde hace años en la bahía de Cádiz y en otros puntos de la *Ulterior* (García Vargas *et alii* 2016). Se ha realizado asimismo el estudio macroscópico de las pastas de las ánforas de producción local, determinando la existencia de dos fábricas, diferenciadas sobre todo por la diferente colorimetría (amarillenta-anaranjada); y se han caracterizado arqueométricamente las pastas cerámicas, desde un punto de vista tanto mineralógico-petrográfico como físico-químico (Bernal *et alii* e. p.); lo cual permitirá en el futuro su rastreo e identificación en contextos de consumo.

⁶ En la Base de Datos CEIPAC, a la cual remitimos, el sello C.SEX cuenta con 17 atestaciones (septiembre de 2018).

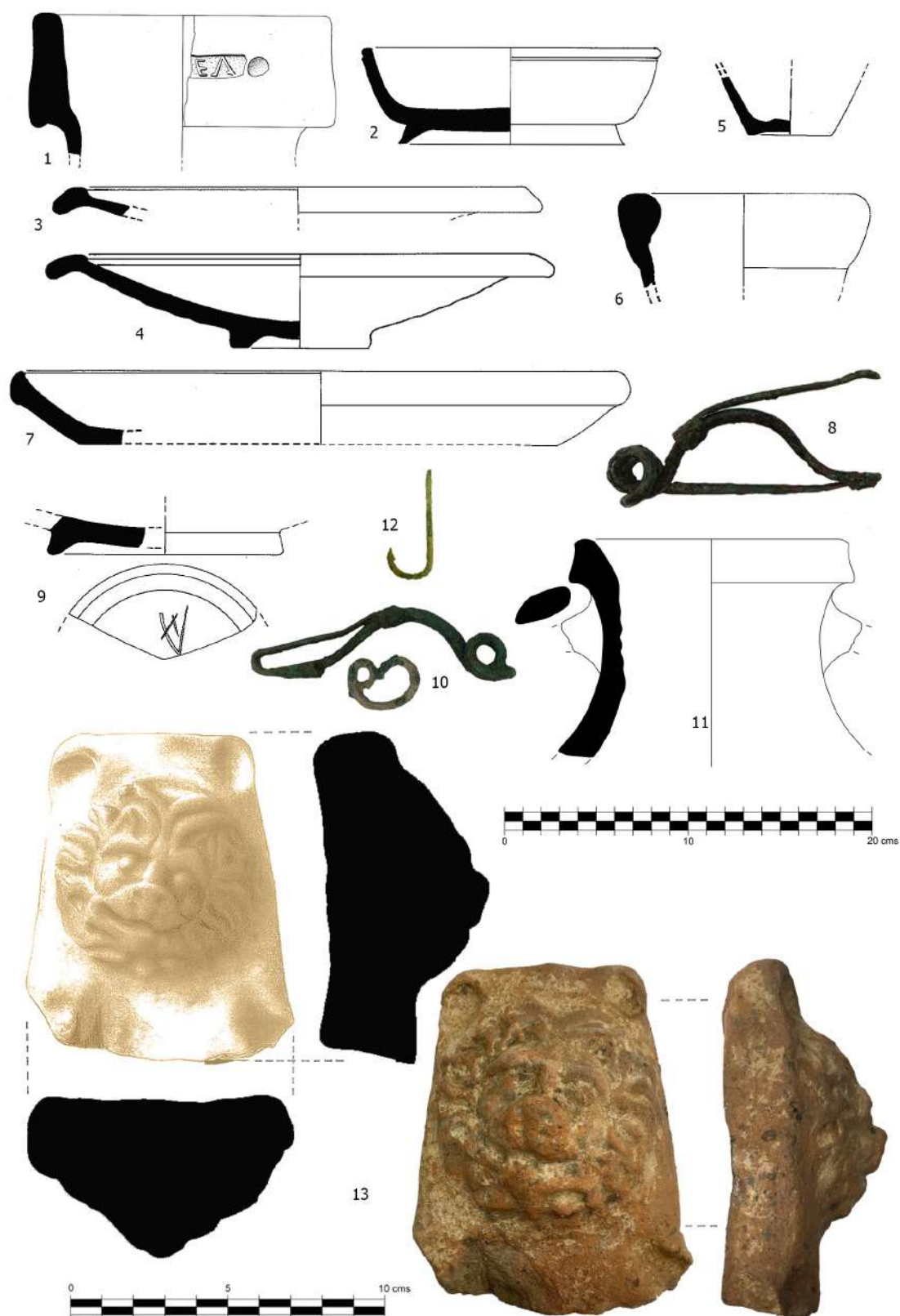

Fig. 4: Selección de materiales de importación (C= Cisterna; F= Fosa).

1. Ánfora Dr. 1 vesubiana con sello (C.S)EX (V17/F4/60); 2. Plato de barniz negro Lamboglia 1 (V17/F4/63); 3, 4. Platos de barniz negro Lamboglia 6 (V17/F5/1, 2); 5. Cubilete de paredes finas (V17/F6/10); 6. Ánfora púnico-ebusitana (V17/F6/1); 7. Fuente de engobe rojo pompeyano (V17/F6/2); 8, 10. Fíbulas (V17/F6, F10); 9. Plato de barniz negro con grafito (V17/F10/1); 11. Tripolitana Antigua (V17/C/7); 12. Anzuelo de bronce (V17/F10); 13. Elemento de cíbano (brasero) con prótomo de león (V17/sup).

Por último, traemos a colación una pieza singular, que se caracteriza por constituir un apéndice de forma troncocónica decorado con un prótomo de león por una de sus caras –sensiblemente descentrado–, en la cual además se advierten cuatro pinzamientos en los extremos (Fig. 4, 13).⁷ Su parte baja está fragmentada, formando parte en origen de una pieza de mayores dimensiones. Este ejemplar, que apriorísticamente podría parecer una antefija no lo es, ya que no hay espacio suficiente en su reverso para cobijar un *imbrex*, al contar con unos 10 cm de longitud total. Tampoco se ajusta al modelo de piezas de decoración arquitectónica denominadas "falsas gárgolas" –que imitan a las de sima lateral–, de las cuales se conocen incluso algunas decoradas con leones, como las de *Emporiae* en cronologías similares –siglos I a. C.-I d. C.– adscritas a los tipos 133 y 134 de M. Ramos (1996: 74-75, 262, 318-319), al ser éstas circulares y con sección cóncava trasera. Por el contrario, formalmente se ajustan perfectamente a los apéndices decorados superiores de la cazoleta de los braseros de tradición helenística documentados en otros contextos mediterráneos, como ilustra el caso del recientemente recuperado en El Olivillo, también en pleno siglo I a. C. (Bernal, Vargas 2017). Este tipo de clíbano, que en otros ambientes se asocia a funciones rituales, ha de interpretarse como un calentador-brasero usado posiblemente con finalidad eminentemente culinaria, habiendo sido desechado tras su rotura en los contextos de amortización del yacimiento.⁸

Este nuevo alfar gadirita también ha permitido arrojar información relevante sobre el proceso de ocupación territorial de las campiñas que rodean la orla interior de la bahía de Cádiz, cuya parcelación con fines alfareros parece arrancar ya en estos momentos de pleno siglo I a. C., intensificándose la roturación del *ager* de la ciudad con el nuevo catastro augusteo, como es bien sabido. Las estructuras productivas aparecidas, presentadas preliminarmente en este trabajo, muestran una hibridación entre la tradición fenicio-púnica y las innovaciones tecnológicas itálicas. Algunas de ellas, como las fosas de extracción de arcilla, la plataforma del torno y los posibles almacenes con puntales lígneos son poco conocidas aún en la *Ulterior/Baetica*, lo cual magnifica su interés. La producción cerámica de Verinsur se ajusta a la conocida trilogía

(ánforas, cerámicas comunes, material late-ricio - capitalizada por unos *laterculi* poco conocidos en la bibliografía de referencia), destacando la producción de envases de transporte –ánforas– que ilustran la fertilidad de las campiñas del entorno. Destaca la constatación de la producción de ánforas del tipo Ovoide 1 de producción gaditana, aún mal caracterizadas por la comunidad científica, y que a partir de ahora será más fácil identificar. Por último, la temprana cronología del enclave, que situamos en la primera mitad del siglo I a. C. (110/100-50/40), aunque posiblemente el periodo de actividad real fuera más reducido del que podemos determinar a tenor de las cerámicas recuperadas, lo sitúa entre las pocas alfarerías gaditanas conocidas de estos momentos, entre las cuales destacan la c/ Aseteroides en San Fernando, la Avenida de Portugal y la c/ Gregorio Marañón en Cádiz; o Javier de Burgos y Jardín de Cano en El Puerto de Santa María, esta última con producciones similares pero un poco posteriores.

Para el futuro será importante realizar una publicación detallada de todos los contextos cerámicos aparecidos, importantes para una mayor precisión sobre las cerámicas locales e importadas en estos sensibles momentos anteriores a la *Pax Augusta*, que tanto motivaban al profesor Alberto López Mullor, a quien le dedicamos, con todo nuestro cariño y reconocimiento, estas páginas.

Agradecimientos

Este trabajo se inscribe en el marco de desarrollo del proyecto HAR-2016/78691-P del Plan Estatal de I+D+i del MINECO del Gobierno de España/FEDER y del proyecto SACEIMAR del Campus de Excelencia CEIMAR. Los dibujos originales de las piezas han sido realizados por José Gregorio Fernández, retocados por los autores.

⁷ Esta pieza se recuperó en los niveles superficiales durante la ejecución de transectos para la verificación de estructuras en la zona situada entre la cisterna y el área del torno.

⁸ Este segundo hallazgo gaditano se completa con otro más procedente de las excavaciones en la Plaza de Asdrúbal (1998), aún inédito, conservado en el Museo de Cádiz.

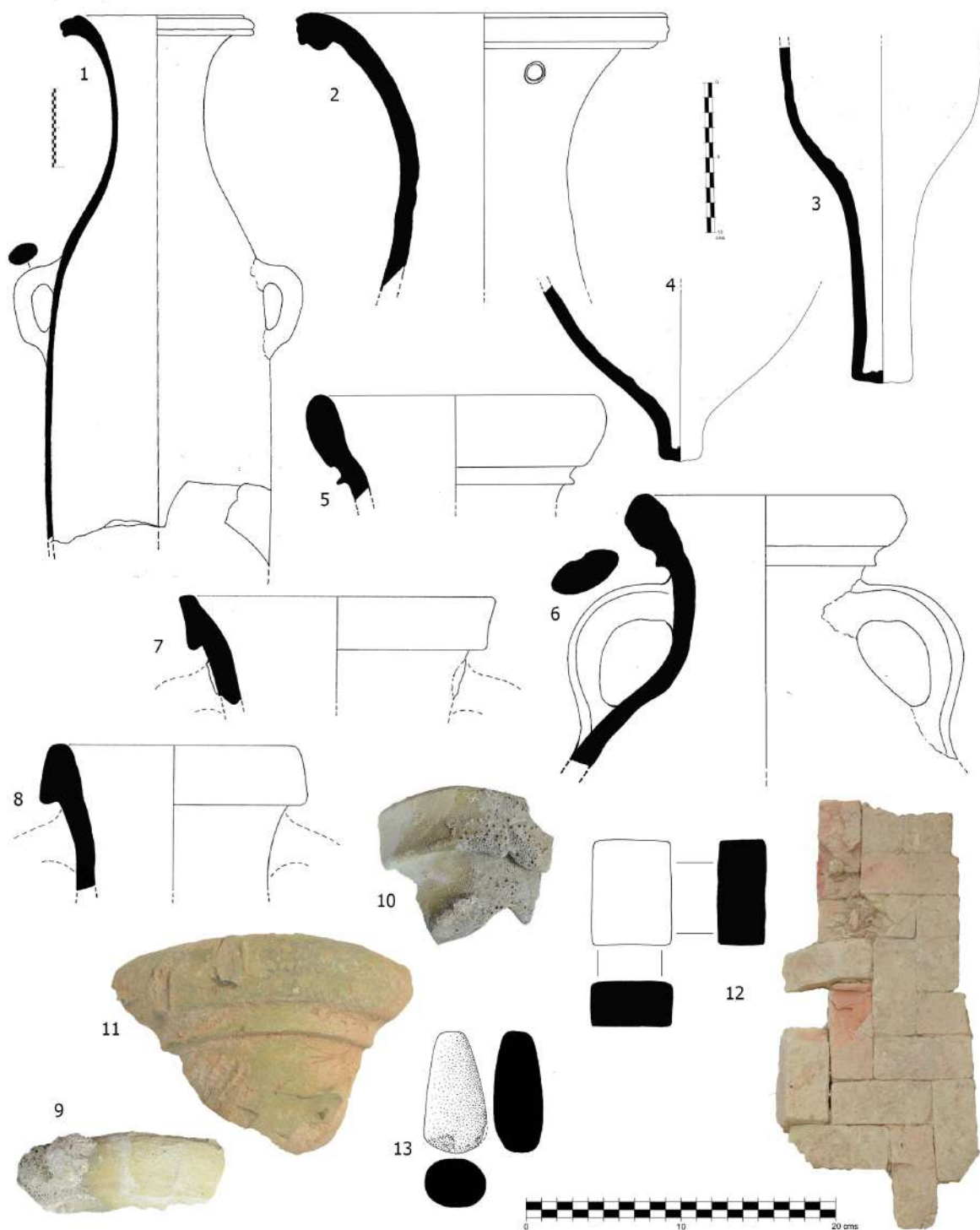

Fig. 5: Selección de materiales de producción local
 (C= Cisterna; CV = Cordón Vertedero; F= Fosa; V = Vertedero).
 1, 3. Ánforas T-7.4.3.3 (V17/F8/1, V17/V/5); 2. Ánfora T-7.4.3.3 con sello circular anepígrafo (V17/F1/1/33); 4-6. Ovoides 1 (V17/V/4, 1; V17/CV/43); 7, 8. Dr. 1 locales de pasta amarilla (V17/CV/5, 2); 9, 11. Defectos de cocción de Ovoide 1 gaditana (V17/V); 10. Defecto de cocción de Dr. 1 (V17/V); 12. *Laterculus* y fragmento de pavimento indicando su disposición (V17/CV/19); 13. Posible alisador de piedra (V17/F-8/1).

Bibliografía

Aguarod Otal, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la tarraconense*, Zaragoza.

Almeida, R. R. de 2008: *Las ánforas del Guadalquivir en Scallabis*, Col.lecció Instrumenta 28, Barcelona.

Benítez, R., Mata, E., Ramírez, J. 2010: Prospección arqueológica superficial con sondeos en Finca Bolaños, Jerez de la Frontera, *Anuario Arqueológico de Andalucía*, 2005, Sevilla, 315-322.

Bernal-Casasola, D., Lavado, M. L. 2016: Puente Melchor (Puerto Real, Cádiz), R. Hidalgo Prieto (coord.), *Las villas romanas de la Bética*, vol. II, Sevilla, 76-91.

Bernal-Casasola, D., Lorenzo, L. 2016: Puente Grande-Ringo Rango (Los Barrios, Cádiz), R. Hidalgo Prieto (coord.), *Las villas romanas de la Bética*, vol. II, Sevilla, 50-59.

Bernal-Casasola, D., Vargas Girón, J. M. 2017: El clíbano decorado del Olivillo: un posible brasero de tradición helenística en Gades, *Boletín de la Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua en Hispania* 8, Madrid, 36-41.

Bernal-Casasola, D., Díaz, J. J., Lavado Florido, M. L., García-Giménez, R. en prensa: De la producción de ánforas Ovoide 1 gaditanas: aportaciones del alfar de Verinsur, E. García, R. R. De Almeida, H. González, A. M. Sáez (eds.), *A Family Business... Las ánforas ovoideas en el Mediterráneo Central y Occidental*, Editorial Universidad de Sevilla, Sevilla, en prensa.

Bernal-Casasola, D., Puppo, P., Portillo, J. L., Díaz, J. J., Lavado, M. L. 2019: Una copa jonio/efesia de cerámica helenística con relieves firmada por Gorgias en la bahía de Cádiz, *Boletín de la SECAH* 10, Madrid, 28-32.

Díaz, J. J. 2014: *Los alfares romanos en Hispania (s. II a. C.-VII d.C). Sistematización de la documentación del conventus Gaditanus y análisis comparativo interprovincial*, Tesis Doctoral, Universidad de Cádiz.

Díaz, J. J., Bernal-Casasola, D. 2017: De las alfarerías de *Baetica*. Focos de producción, tecnología y análisis microespacial de las estructuras de producción, C. Fabião, J. Raposo, A. Guerra, F. Silva (coords.), *Olaria Romana*.

Seminário Internacional e Ateliêr de Arqueologia Experimental, Lisboa, 139-174.

Díaz, J. J., Bernal-Casasola, D., Castro, G. 2016: Sin arcillas no hay cerámicas. Análisis de las fosas de extracción de materia prima en el alfar de Rabatún (Jerez de la Frontera, Cádiz) y reflexiones sobre los barreros hispanorromanos, R. Járrega, P. Berni (eds.), *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo*, Tarragona, 703-743.

Fernández Maroto, D. 2013: Tornos de alfarero protohistóricos del Cerro de las Cabezas (Valdepeñas, Ciudad Real), *Espacio, Tiempo y Forma* 6, Serie I, Madrid, 297-322.

García Vargas, E., Bernal-Casasola, D., Sáez-Romero, A. M., Díaz, J. J. 2016: Dressel 1 (Costa Bética Ulterior), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo* (<http://amphorae.icac.cat/amphora/dressel-1-baetica-ulterior-coast>), 08 julio, 2016, Tarragona.

Gorgues, A., Benavente, J. A. 2007: Les ateliers de potiers de Foz-Calanda (Teruel, Espagne) aux Ier et IIe s. av. J-C., *Mélanges de la Casa de Velázquez* 37.1, Madrid, 295-312.

Jiménez Ávila, J. 2013: En torno a los tornos. A propósito de una piedra de torno de alfarero de la I Edad del Hierro conservada en la Colección de Prehistoria de la Comarca de Mérida (Badajoz), D. Bernal, L. C. Juan, M. Bustamante, J. J. Díaz, A. M. Sáez (eds.), *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*, Tomo I, Madrid, 187-198.

Lagóstena, L., Bernal-Casasola, D. 2004: Alfares y producciones cerámicas en la provincia de Cádiz. Balance y perspectivas, D. Bernal, L. Lagóstena (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a. C.-VII d. C.)*, BAR 1266, vol. I, Oxford, 39-124.

Lavado Florido, M. L. 2004: El complejo industrial de Puente Melchor: el centro productor y la organización del espacio y su área de influencia, D. Bernal, L. Lagóstena (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a. C.-VII d. C.)*, BAR 1266, vol. II, Oxford, 473-488.

Mariné Isidro, M. 2001: *Fíbulas romanas en Hispania: la Meseta*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XXIV, Madrid, 179-185.

Méndez, G., Alba, M. 2004: Un conjunto de hornos cerámicos romanos situados junto al río Anas. Intervención arqueológica realizada en un solar de la Avda. de Lusitania, esquina con la c/Dámaso Alonso (1ª Fase), Mérida. *Excavaciones Arqueológicas 2001, Memoria 7*, Mérida, 307-332.

Pérez Rodríguez-Aragón, F. 2017: La rueda de alfarero en la Antigüedad, *Boletín de la SECAH 8*, Madrid, 103-132.

Pina Burón, R. M. 2017: Nueva marca C. SEX sobre un ánfora Dressel 1 de Villanueva de la Fuente (Ciudad Real), *Boletín de la SECAH 8*, Madrid, 28-31.

Ramon, J. 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Colección Instrumenta 2, Barcelona.

Ramos Sáinz, M. L. 1996: *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania romana: la Tarracoenense*, Monografías de Arquitectura Romana 3.1, Madrid.

Ramos, A., García, E. 2004: El alfar romano de El Olivar (Chipiona, Cádiz). Resultados de la intervención del año 2001, D. Bernal, L. Lagóstena (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a. C.-VII d.C.)*, BAR 1266, Oxford, 447-456.

Rodrigo Cámara, J. M. 2002: Prospección arqueológica superficial con sondeos en "Parcela Bolaños" (Jerez de la Frontera, Cádiz), *Anuario Arqueológico de Andalucía*, 1999, Sevilla, 56-67.

Roldán, L., Bustamante, M. 2017: El material latericio en *Hispania*, C. Fernández, A. Morillo, M. Zarzalejos (eds.), *Manual de cerámica romana III*, Alcalá, 437-475.

Sáez Romero, A. M., Bernal-Casasola, D., García Vargas, E., Díaz, J. J. 2016: Ramon T-7433 (Costa Bética), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo* (<http://amphorae.icac.cat/amphora/ramon-t-7433-baetica-coast>), 10 julio, 2016, Tarragona.

PROPIETATS I PROPIETARIS VINÍCOLES A LA LAIETÀNIA ROMANA. UN CONTEXT HISTÒRIC LOCAL, PROVINCIAL I IMPERIAL

Oriol Olesti Vila*

La producció vinícola de la Laietània romana ha de ser estudiada en el marc de les formes de propietat de la terra i de l'organització territorial i social de les diverses comunitats urbanes que conformaren aquest territori, en especial la colònia de *Barcino*. No s'ha d'oblidar, però, el complex context històric i polític dels segles I-II d.n.e. i les seves repercussions en l'economia imperial.

Paraules clau: Producció vinícola, Laietània romana, *fundi*, *Barcino*.

The wine production of the Roman Laetanian region must be analyzed in his social and historical framework: forms of land ownership, social landscape, territorial organization, legal status of the cities, specially in the case of the Roman colony of *Barcino*. We have also to take into the account the historical and political context of the s. I-II c. AD, and their consequences in relation to the imperial economy.

Keywords: Wine production, Roman Laetania, *fundi*, *Barcino*.

* Universitat Autònoma de Barcelona. Projecte *Paisajes de la Hispania Romana-2* (HAR2017-87488-R).

Ja a principis dels anys 80, i després dels seus emblemàtics treballs sobre els anomenats vasos de parets fines, l'Alberto López es va interessar pel fenomen de la producció del vi romà a Catalunya, amb les seves excavacions al Mujal-Roser, al Mas Carbotí, a l'anomenada *Villa Vitalis* de Tossa, a Darró, a Castelldefels.... No només es va interessar per les àmfores, sinó que es va plantejar qüestions com la funció i el significat del marcatge de les peces, la seva integració en el marc del sistema productiu, el món de les *villae*, etc.

Seguint en bona part aquests treballs, però intentant donar una visió més global i territorial al món de la producció vinícola, ja fa alguns anys iniciarem una línia d'estudi que pretenia englobar en un única recerca tant la informació procedent de l'arqueologia (tallers, granges i vil·les), l'epigrafia (tant la monumental com la de la producció) i la territorial (vies, paisatge, toponímia alt-medieval...), intentant elaborar una única síntesi històrica (Olesti, Carreras 2002; Berni, Carreras, Olesti 2005; Clavel, Olesti 2009; Olesti, Carreras, Morera 2010; Olesti, Carreras 2013). Un dels objectius d'aquests treballs era analitzar un element fonamental per l'estudi de la societat romana i de la seva producció agrícola com era l'anàlisi de les formes de propietat de la terra, centrant-nos en el nostre cas en l'àrea de la Laietània.

No reprendrem aquí tots aquests treballs, que ja han estat publicats, i que en alguns casos sabem van generar dubtes i preguntes –sempre pertinents– al nostre bon amic Alberto López. Ens centrarem en un aspecte més puntual, com és el rol inicial de les grans famílies de *Barcino* i els *municipia* veïns en aquesta producció, i com al llarg dels segles I-II aquest rol va anar canviant, passant a mans dels seus grups de dependents. Creiem, a més, que algunes decisions polítiques imperials van influir en aquesta evolució, el que planteja també el veritable abast, sempre qüestionat, de les decisions imperials en l'economia imperial.

Som conscients d'alguns dels problemes que pot suposar aquest tipus d'estudi. Per una banda, la utilització de la toponímia medieval com a document històric ha de ser emprada amb prudència, com pretenem fer. En segon lloc, la freqüent homonímia entre les diverses famílies romanes que habitaven aquest territori, i per tant la dificultat en iden-

tificar amb seguretat els personatges que apareixen en les inscripcions lapídies i sobre *instrumentum*, ha de ser sempre tinguda en compte. En tercer lloc hi ha també alguns problemes cronològics, per la dificultat de fixar amb prou precisió la coetaneïtat d'alguns personatges. Finalment, un darrer problema rau en el nostre interès per trobar explicacions globals i permanents a una problemàtica que segurament fou complexa i canviant. És més que probable que el fenomen de la producció vinícola, les formes de propietat, el sistema de marcatge de les àmfores, les relacions de dependència, etc., anessin canviant al llarg del període d'estudi, entre finals de l'època republicana i el segle II d.n.e. El fenomen de la mobilitat dels productors (*institores*, encarregats, artesans), dels fluxos en la distribució comercial (zones de destí), o del marc polític i jurídic, mostra una gran variabilitat, i probablement estem cercant explicacions massa unitàries per a un fenomen més divers i canviant del que pensàvem.

1. Les grans famílies de *Barcino* i el vi laietà

Alguns dels estudis precedents mencionats ens han permès posar de manifest la forta relació entre les grans famílies documentades a l'epigrafia de *Barcino* –i les ciutats laietanes properes– i la producció vinícola, documentada per les estampilles i les seves finques agrícoles (Olesti 2005; Olesti, Carreras 2013). Així, per exemple, d'un total de 50 possibles *fundi* documentats a la Laietània a través de la toponímia medieval,¹ 30 han estat efectivament contrastats amb famílies existents a la epigrafia colonial de *Barcino* (Fig. 1). D'aquestes, una mica més d'una vintena mostren una relació directe amb la producció vitivinícola, és a dir, més de dues terceres parts de les confirmades.

Aquestes *gentes* han estat ben estudiades a nivell prosopogràfic (*IRC* III i IV, Rodà 2016, Rodà *et alii* 2005) i responen a diversos perfils socials, des d'algunes famílies fundacionals que assoleixen les magistratures locals, fins a famílies que assoliren el rang eqüestre o senatorial, passant per altres molt més modestes.

La promoció d'aquestes elits contrasta amb la presència al negoci del vi laietà d'alguns personatges d'origen forà (molts d'ells Narbonesos, però també alguns itàlics) que especialment a la primera fase d'aquesta

¹ Es tracta del conegut fenomen del *vocabulum fundi*, el nom del primer propietari de la finca format a partir del *nomen* més el sufixe *-anum*, *-ana* (Digest, 50, 15, 4).

producció (de mitjans del segle I a.n.e. fins època augustal inclosa, bàsicament) intervingueren en aquest sector, sense però aparentment residir a la zona (no estan presents ni a l'epigrafia monumental, ni en la toponímia dels *fundi*).²

Els treballs d'autors com M. J. Pena, A. Barreda o J. Tremoleda han posat de manifest el fenomen (especialment lligat a les àmfores Tarraconesa 1, i en menys proporció a les Pascual 1) de personatges d'origen Narbonès o Cisalpí invertint en la producció vinícola de la costa catalana.³ Com destaquen aquests autors, la seva petjada sobre el territori es redueix a aquestes marques amfòriques i –quan es pot precisar– a la presència dels seus lliberts. Com bé indiquen, no es tracta de colons, però sí de personatges amb interessos i intervenció directa a la regió (potser a nivell de *mercatores* o d'"inversors"). Cal entendre aquesta intervenció per l'existència prèvia d'una notable estructura de producció vinícola a la regió (com a mínim des del segon quart del segle I a.n.e.), que permeté desenvolupar ja una producció vinícola laietana important, on el rol del món indígena fou decisiu (Olesti 1998; Olesti 2016). Pel que fa a la intervenció forana, podria estar vinculada a un fenomen històric ben limitat en el temps i poc valorada per la historiografia: cal recordar la referència de Ciceró (*De Res Publica*, 3, 9,15) a la prohibició que hi havia en el seu temps de plantar vinya i olivera a la Transalpina per augmentar així el preu dels vins i olis italians. Una inversió per part de personatges d'origen itàlic amb terres a la Transalpina (com els establerts especialment a partir de la política colonitzadora de César) en produccions vinícoles hispanes, justament a la propera regió de la Laietània, podria ser una bona opció estratègica, esquivant per una banda aquesta prohibició i beneficiant-se a la vegada possiblement d'uns costos de producció més baixos. La tradició local –ibèrica final– en la producció vinícola garantiria l'èxit d'aquesta empresa, fortament especulativa i puntual (Olesti 2016).

No és casual que la intervenció d'aquests personatges justament acabi al llarg del període augustal, precisament quan la fundació de *Barcino* i la consolidació de les noves elits colonials sembla posar en marxa un model força diferent de producció vinícola, ja lligat a

la darrera etapa de les produccions Pascual 1 i a l'auge les produccions d'àmfora Dr. 2/4, i on sembla que l'activitat en la producció amfòrica passa a mans de personatges dependents i d'origen servil. Aquest nou model no respon ja a una inversió forana, sinó a l'establiment a la Laietània de *gentes* amb propietats plenes (no oblidem la categoria colonial de dret romà de *Barcino*, amb *inmunitas*), i a la consolidació de les famílies locals a través dels nous municipis augustals (com *Baetulo*, *Iluro* i *Blandae*). En altres paraules, la terra, fins aquell moment *ager provincialis* sotmesa a tribut, quedaria ara organitzada en una part a partir del model de l'*ager divisus et adsignatus* (a la zona centuriada de *Barcino*), i en una altra part a partir del model de l'*ager arcifinius*, amb la *professio* de cadascun dels propietaris en la declaració en el nou cens (colonial o municipal, segons el cas). En algun cas les *gentes* correspondrien als nous colons de *Barcino* (probablement d'origen militar), però sens dubte hi hauria un important component local, amb *gentes* establertes a la colònia, i *gentes* que ubicades als municipis ara promocionats al dret romà passarien a formar part de la nova elit municipal. En tots els casos, aquest moment seria el punt de partida del nou registre tributari territorial, un nou cadastre, on els diversos *fundi* serien enregistrats canònicament amb el nom del primer propietari, la seva ubicació, els dos veïns propers, i la seva superfície (Digest 50, 15, 4; Olesti 2005).

No és estrany que sigui precisament en aquest moment, quan apareix a la Laietània el *dominium* sobre la terra,⁴ quan comencin a aparèixer les primeres *villae* a la regió, és a dir, les formes residencials organitzades entorn una *pars urbana* i una *pars rustica*, i que no podem dissociar de les noves elits urbanes en procés de consolidació. Cal destacar, però, que la veritable unitat rural territorial romana no és la *villa*, sinó el *fundus* o *praedium*, la propietat rural, que pot manifestar-se arquitectònicament –o no– en forma de vil·la luxosa. No deixa de ser en aquest sentit molt sorprenent que la cronologia de l'aparició de les vil·les a la Laietània sigui força diferent entre unes àrees costaneres (com el Maresme), amb una cronologia augustal en molts casos, i una regió com el Vallés, on l'aparició d'aquest tipus d'establiment s'allarga al llarg del segle I i fins

² Un estat de la qüestió sobre aquesta evolució i aquests personatges a Prevosti (2009: 254 i ss.).

³ Veure de manera breu les seves aportacions a Prevosti 2009.

⁴ Una contrastació arqueològica d'aquest nou *dominium* el pot indicar el límit de propietat d'època augustea excavat al territori d'*Iluro*, a Can Soleret (Mataró), un límit que seguint les tècniques agrimensòries (coll i boques d'àmfora Pascual 1 plantades a la inversa) definia per primer cop els termes d'un *fundus* del nou municipi (Gurrera, Gallemí 1994; Clavel, Olesti 2009).

i tot el segle II (Oller 2015: 278). La vil·la és el reflex arqueològic de la consolidació de les elits urbanes i de la seva projecció sobre el territori, i aquest procés no es desenvolupà a tot arreu en el mateix moment. De fet, en molts casos l'aparició de la vil·la és posterior a la gran eclosió del vi laietà, mostrant que si bé els *fundi* es consolidaren clarament a partir d'època augustal –i l'eclosió de *cellae vinariae* o tallers amfòrics en són una bona mostra–, el sorgiment de les *villae* no fou automàtic, i molts *fundi* s'organitzaren des de granges o edificis sense cap tipus de luxe, com centres rurals productius que no anaren més enllà en el procés d'eclosió arquitectònica. La vil·la no era el centre del model territorial romà, sinó que ho era la propietat, el *fundus*, independentment de la seva projecció edilícia. A més, en el cas de *Barcino*, aquests *fundi* tenien el privilegi de la immunitat, és a dir, el no pagament del tribut sobre el sol, el que en un marc

provincial (i àdhuc interprovincial) els feia especialment interessants i competitius.⁵

2. Alguns exemples significatius

Si efectuem una ràpida anàlisi de l'epigrafia de la colònia augustal de *Barcino* (IRC IV, pp. 403-405), és possible apreciar que la major part de les famílies notables de la ciutat –identificades pel nombre de personatges mencionats, així com per l'exercici de magistratures– apareixen ja documentades en inscripcions del segle I d.n.e., el que permet acostar-les al període fundacional (recentment, Rodà 2016). *Gentes* com els *Pedanii*, els *Minicii*, els *Licinii* o els *Porcii* formen part ja d'aquestes famílies fundacionals de la colònia, i almenys fins ben entrat el segle II seguiran apareixent en l'epigrafia honorífica i monumental. Algunes d'aquestes famílies accedeixen al rang eqüestre o fins i tot senatorial, i

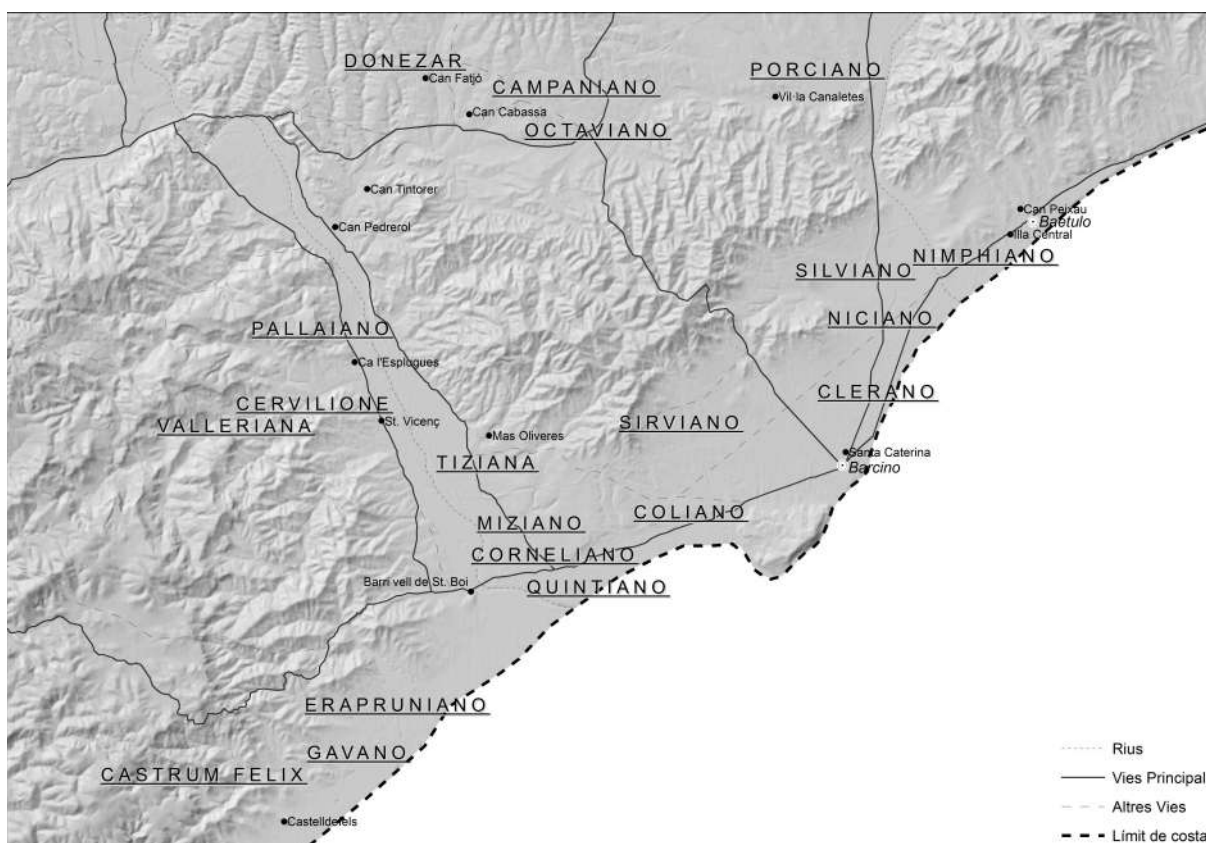

Fig. 1: Topònims alt-medievals originats en *fundi* romans al Baix Llobregat i Barcelonès.

⁵ Aquesta immunitat podria ser un element important a l'hora de planificar determinades inversions. Ha estat destacat el cas de diversos personatges foranis que com *Cn. Lentulus Augur*, *P. Baebius Tuticanus* o *P. Usulenus Veientus* produïren àmfores Pascual 1 a la regió –o teules en el cas de *L. Herennius Optatus*–, tots ells amb una cronologia al voltant d'època augustea (Prevosti 2009). La possible immunitat d'algunes d'aquestes finques podia haver estat una variable important en aquestes inversions, com succeí per exemple en el cas de la regió d'Istria, quan al ser inclosa per August a la regió italiana les seves terres passaren a ser *immunes*, i foren objecte d'importants inversions per part de les elits senatorials i la mateixa família imperial (Tassaux 2005).

estableixen forts vincles amb altres elits de la província o fins i tot de la mateixa Roma. Sense ànim exhaustiu ni estadístic, podem destacar altres llinatges que, bé pel nombre de membres documentats o per la presència de personatges de rang senatorial, permeten pensar en famílies destacades de la colònia. Es tracta de *gentes* com els *Aemilii*, *Domitii*, *Fabii*, *Iulii*, *Valerii*, etc. És lògic suposar que bona part d'aquestes *gentes* van ser efectivament propietàries de terres en el territori de *Barcino* i ciutats veïnes, tenint en compte el paper de la terra com un referent de prestigi per a les classes privilegiades, i donat l'interès de les elits romanes per invertir i consolidar les seves riqueses a través de l'adquisició de finques. A més, d'altra banda, si bona part d'aquestes famílies van participar en la *deductio* fundacional de la colònia, és possible pensar que els seus lots inicials havien de trobar-se en el territori colonial, conservant el nom del primer propietari, el *nomen* de la *gens*.

Presentarem en aquest treball alguns exemples significatius d'aquesta evolució.

Així, per exemple, entre els primers colons de *Barcino* trobem a L. Licinius, C. Iulius (IRC IV 62) i C. Coelius Atisius (IRC IV 57). De tots tres tenim indicis de l'existència de *fundi* a l'*ager* de la colònia o a la Laietània. Així, *Liciniano* o *Liciano* (*Liciano subteriore* (CSC 233, 989) i *Lizano superiore* (CSC 383, 1002)), s'ubica sense problemes en l'actual Lliçà d'Amunt i d'Avall, prop de Granollers (Fig. 2). *Coliano* es troba a l'actual Pla de Barcelona (Mauri 2006), també documentat a la toponímia alt-medieval, i podria provenir del *nomen* *Coelius* d'un dels primers magistrats de la ciutat. Pel que fa als C. *Iulii*, la localització al Mas Oliveres (St. Just Desvern) d'una inscripció funerària de membres de la *gens* (IRC I 5), associada a un establiment romà, fan pensar en un dels seus *fundi*. És ben coneguda la relació amb la producció vitivinícola de dues d'aquestes *gentes*, amb nombrosos individus de la *gens* Licinia (L. *LICIN. CHRESIMUS, SLL, LICIN...*) i Iulia (*Officina*).*IULI ANTER, IULI.ANICETI, IULI TEOPHIL...*) que apareixen a les estampilles d'àmfora i dolia, datables tots ells a partir d'època augustal.⁶

Una altra família fundacional sembla ser la *Porcia*, amb diversos membres amb el

praenomen *Marcus*, i podrien correspondre al *Porciano* documentat a l'àrea de Montcada-Cerdanyola, prop de la vil·la de Canaletes, i productor d'àmfora Pascual 1 a *Baetulo* (marques *M.PORCI* i *M.PORCI FIC(lina)*). Similar seria el cas de la *gens Cornelia* (amb el seu *fundus Cornelianus* ben documentat a Cornellà, i també un bon nombre de membres de la *gens* implicada en la producció amfòrica, com *L.COR PRO, Q. COR. NER*), o de la *gens Gavia* (amb el seu *fundus Gavano*, actual Sant Pere de Gavà), amb una *officina* documentada recentment en mans d'un *Gavidienus* (marca *O.GAVIDENI*), possiblement d'origen servil (Olesti, Carreras 2013). Ja en altres publicacions analitzarem també el cas de la *gens Valeria* (amb dos *fundi* documentats a la toponímia, un a *Valleriana* –Vallirana– i un a *Valrano* –al Vallès–), on diversos personatges amb el *praenomen Quintus* apareixen a l'epigrafia de la ciutat i també en diversos tallers d'àmfores vinícoles, com les produïdes a St. Boi de Llobregat (*Q.VAL, i FAV*, potser vinculada a *Q. Valerius Faventinus* (IRC IV 222)).

Ja més recentment, hem analitzat el cas de la *Gens Minicia*, una de les més importants de la colònia, amb un *fundus* localitzat en el traçat de la via romana a St. Joan Despí, prop del dotzè mil·liari, a l'anomenat *Miziano*. La relació amb la producció vinícola d'aquesta *gens* ha estat posada de manifest en marques de la zona com *MIN.CEL* i *(M)INICI*. També seria el cas del *fundus* de la *gens Domitia*, que podria trobar-se a l'indret anomenat *Domezar* en època alt-medieval, prop del Llobregat (Mauri 2006). Cal recordar que justament en aquesta zona, concretament a St. Genís de Casanoves (Rubí), es localitzà una inscripció rural mencionant a *Domitius Macri F. Ma(ternus)* (IRC I 54), i que aquesta *gens* presenta un volum important de lliberts (IRV IV 157), que en algun cas (*Primulus, Pyramus, Phoebus*) es podrien posar en relació amb marques servils en àmfores produïdes en tallers de St. Vicenç dels Horts, riu avall. En la mateixa línia podríem parlar de la *gens Aemilia*, probablement també de les més antigues a *Barcino*, amb un *fundus* que podríem ubicar a St. Quirze del Vallès, a Villamilans (*Villa qui dicunt Milanos*, topònim originat en una *fundus Aemiliano*), i que es podria posar

⁶ En el cas dels *Iulii*, molts amb *praenomen Caius*, ens inclinem a pensar en indígenes promocionats a la ciutadania en el moment de la fundació colonial. R. Járrega creu que en el cas dels lliberts amb aquest *nomen* i *cognomen* podria tractar-se de lliberts imperials (Járrega 2016: 178), però sembla més versemblant considerar-los lliberts dels primers indígenes promocionats a la colònia. També podria ser el cas d'alguns *Licinii*, que com *L. Licini Adin* semblen portar un *cognomen* d'origen local. De fet, un bon paral·lel amb la situació de *Barcino* el podem trobar a la *Raethia* i el *Noricum*, on a partir del període Augusteu i Tiberià les aristocràcies locals que reben la ciutadania romana adopten els noms de *C. Iulius*, que subsisteix després al llarg dels segles I-II d.n.e. (Gallego 1999: 33-35).

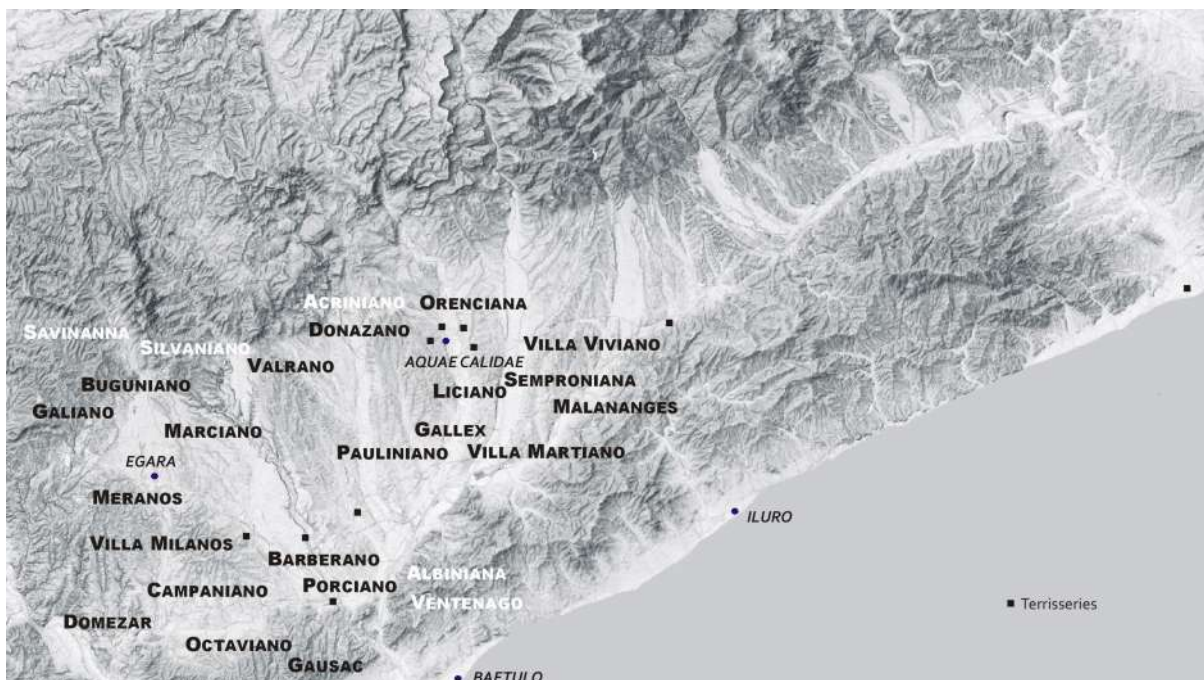

Fig. 2: Topònims alt-medievals originats en *fundi* romans al Vallès i Maresme.

en relació amb la marca amfòrica *AEMU*, de St. Vicenç dels Horts.

Per acabar aquests exemples, caldria mencionar el cas de la *gens Pedania*, una de les famílies més importants de la colònia i de la que fins fa poc no coneixíem cap *fundi* a nom seu. Ja fa alguns anys es va localitzar al Veral de Vallmora, a Teià, un *signaculum* que feia referència a l'esclau *EPICET(us) L(uci) P(edanii) CLEMENTIS*, i que sembla correspondre al posterior llibert documentat a l'epigrafi de *Barcino* (IRC IV 106, Rodà et alii 2005). La relació de la *gens Pedania* amb aquest *fundus* i centre vitivinícola es veuria reforçat pel topònim, *Taliano*, *fundus (A)tilianus*, i la seva possible pertinença a *Lucius Pedanius Atilianus* (IRC IV 68), edil de la colònia.

3. Personatges d'origen servil com a propietaris?

Es també interessant observar com alguns *fundi* de la regió no es corresponen amb *nomina* de membres distingits d'aquestes *gentes*, sinó que es poden posar en relació amb personatges d'origen servil. Seria el cas, per exemple, de *Nymphiano* (actual Llefià), un *fundus* ubicat prop de *Baetulo* i que es pot posar en relació amb el sevir augustal de *Barcino*, *Q. Calpurnius Q. Lib Nymphius* (IRC IV 78), un membre de la *Gens Calpurnia*, força notable a la ciutat. També seria el cas de *Nisiano*, topònim medieval perdut ubicat al pla de Barcelona, i que podríem posar en relació

amb el raríssim *cognomen* de *Nicia*, esposa del llibert *C.L. Myron* (IRC IV 185), o ja en el Maresme amb el *fundus Primiliano* (actual Premià) un *cognomen* força habitual entre els esclaus i lliberts, d'on en tenim l'exemple ja mencionat del llibert *Domitius Primulus* (IRC IV 157).

Ja més recentment, hem documentat també el cas d'un *fundus* prop d'Agell (Maresme) anomenat en època medieval com *Grazano* (ACB 42), i que podria provenir bé d'una *gens Gratiana* o bé d'un personatge amb *cognomen Graecus*. És interessant que de Cabriels, prop d'Agell, prové un grafit sobre T.S.S, amb el *cognomen Graecus* (IRC V 21), que podria documentar la presència del mateix personatge a la zona. En qualsevol cas, l'origen del topònim fundiari en un *cognomen* de personatge servil sembla força probable.

Un darrer exemple confirmaria aquest fenomen: la localització a la vil·la de Castelldefels d'un pedestal dedicat a *C. Trocina Synecdemus*, llibert i Sevir augustal de *Barcino*. La propietat de la vil·la per part de *Synecdemus*, un personatge per altra banda documentat encara com esclau en la producció d'àmfores al proper forn del Mercat (St. Vicenç dels Horts), mostraria de nou el fenomen de la promoció social d'alguns d'aquests personatges, i el seu èxit econòmic vinculat al fenomen de la producció vinícola (Morera, Olesti, Carreras 2010). Cal destacar també el mateix topònim alt-medieval del lloc, *Castrum Felix*, que ens posa en relació amb un *cognomen* típic de

personatges d'origen servil. No deixa de ser sorprenent que en alguna de les àmfors del Mercat la marca *Syne(cdemus)* aparegui associada precisament a la de *FELI(cis)*, potser estrets col·laboradors des del seu origen servil fins a una posterior promoció com a lliberts.⁷

4. Algunes claus d'interpretació imperial: la política econòmica

Arribats a aquest punt, sembla clar que el "dossier" del vi laietà és força complex, amb clares diferències tant a nivell territorial com cronològic. Del cas laietà sembla desprendre's que –a partir sobretot de les produccions d'àmfors Dr. 2/4– el món de la producció vinícola sembla estar coordinat per algunes de les grans famílies colonials, però en mans efectives dels seus personatges dependents, esclaus en les primeres cadenes operatives i ja segurament lliberts en les més avançades.

Aquesta evolució podria anar de la mà de canvis en les formes de propietat a la zona, on alguns *fundī* colonials fundacionals es veurien absorbits pel patrimoni de determinades famílies preeminentes, donant lloc al fenomen de la concentració de la terra típica de l'Alt Imperi, que sembla intuïr-se de fet a nivell arqueològic pel creixement monumental d'algunes *villae* i per la desaparició d'altres establiments rurals més modestos (Prevosti 2009; Oller 2015).

Aquest fenomen de concentració de les propietats agràries podria coincidir amb el fenomen de la crisi o reestructuració del model de la producció vinícola laietana, que si bé no desapareix mostra una forta inflexió a partir del darrer terç del segle I d.n.e. De fet, dona la impressió que especialment a les zones costaneres i del pre-litoral laietà aquells centres més especialitzats en la producció vinícola/amfòrica (amb exemples com el Moré, Mujal, vil·la de St. Boi, El Mercat de St. Vicenç dels Horts, etc.) s'abandonen de manera força sobtada. Això no vol dir que s'aturi la producció de vi a la regió, però és evident que la producció intensiva per ser comercialitzada a través dels envasos amfòrics té una forta regressió, i no sembla que la possibilitat de comercialització mitjançant altres envasos (com

botes de fusta) compensi ni de bon tros la dimensió productiva i comercial de la fase anterior.

Aquesta inflexió ha estat posada sovint en relació amb la mesura, mencionada a les fonts literàries per diversos autors, de la limitació de la plantació de noves vinyes a Itàlia i l'arrencament de la meitat de les existents a les províncies, per part de Domicià l'any 92.⁸ Es tracta sens dubte d'una mesura polèmica, d'un abast relatiu segons menciona el propi Suetoni (*Dom.*7, 6), i que per a molts historiadors no podia haver tingut un veritable efecte sobre els territoris provincials donada la manca d'eines efectives per ser imposada.⁹ Val a dir, però, que algunes de les fonts –especialment les provinents dels territoris d'Àsia– semblen confirmar que hi hagué una efectiva oposició a la mesura i que es produïren maniobres reeixides per anul·lar-la. En el cas d'Occident, només sabem que en època de Probus aquesta mesura fou derogada, el que indica la seva existència encara al segle III, fos o no realment efectiva (Sanz 2010).

Potser més que analitzar la veritable aplicació i efectivitat de la mesura de Domicià, difícil de valorar, caldria anar a l'arrel del problema que pretenia solucionar l'emperador Flavi. Queda clar en el text de Suetoni que la causa del problema foren els episodis de carestia en la producció de blat i d'altres productes agrícoles que el cultiu especulatiu del vi havia provocat. Els grans beneficis obtinguts en el negoci del vi (ja no només a Itàlia, sinó especialment en les emergents províncies productores) havia provocat una especialització productiva en algunes àrees, amb posteriors episodis de fam –i disturbis en el cas de l'Orient– per manca d'aprovisionament. L'administració imperial decidí limitar-ne la producció, tractant de manera diferenciada Itàlia de les províncies. Caldria veure en aquest privilegi italià, més que una novadora política "proteccionista" dels productes itàlics (de fet, la prohibició a la Narbonesa de plantar noves vinyes en època de Ciceró ja anava en aquesta línia), com la simple continuació de la tradicional diferenciació entre els territoris d'Itàlia i els provincials, jurídicament i tributàriament totalment diversos. No oblidem que

⁷ Només a títol hipotètic, cal recordar l'existència a *Barcino* de C. Granius Felix, un dels amics de L. Licini Segón, coetani per tant de C. Trocina Onesimus. Fins i tot, anant potser ja una mica lluny, cal recordar que L. Licini Segón també és homenatjat a Tarraco per part d'un *Gavius Felicianus*, potser vinculat a la *gens* documentada a *Barcino* i al món de la producció vinícola.

⁸ Un bon estat de la qüestió d'aquesta problemàtica a Sanz Palomera (2010).

⁹ De fet, sembla que a la Laietània el final de molts centres productors és anterior a aquesta mesura, amb jaciments que deixen de produir a partir del 60 d.n.e., i altres al llarg del darrer terç del segle I. També es significatiu que en el cas de la Narbonesa aquesta inflexió en la producció vinícola no hagi tingut la mateixa dimensió, amb una forta embranzida al llarg del segle II d.n.e.

jurídicament el territori Italià formava part de l'*ager romanus*, mentre que les províncies eren *ager provincialis*, sotmeses a Roma però no plenament romanes, excepte en els comptadíssims casos de colònies dotades amb *ius italicum* i *inmunitas*, com Barcino.

El que caldria preguntar-se és si la causa de la mesura Domiciana era versemblant o no. Hi havia sobreproducció de vi en algunes regions provincials, fins al punt d'amenaçar la situació interna d'aquestes comunitats? Recordem la voluntat romana de garantir la perdurabilitat de les seves *civitates*, colònies i municipis, ben contrastada en les lleis municipals o colonials. Seria possible que l'excessiva especialització en la producció de vi per a l'exportació posés en crisi algunes d'aquestes comunitats urbanes?

És difícil contestar la pregunta, però en podem tenir alguns indicis. Per una banda, alguns establiments laietans, com el forn amfòric de Can Collet (Llinars del Vallès), posen de manifest que la demanda existent per a l'aprovisionament d'àmfores havia assolit un rerepaís ja força allunyat de les condicions òptimes (Járrega, Clariana 2013). La seva ubicació en un punt elevat de la serralada litoral sembla indicar una manca de terres disponibles a la plana –o bé l'entrada en el negoci vinícola de productors en àrees quasi marginals o secundàries–, i podria mostrar un cert desequilibri o saturació del sector vinícola. Es coneixen dos segells amfòrics procedents del lloc, VAL, que sembla vincular l'indret amb una de les *gentes* amb diverses propietats com són els *Valerii*, i *PRIM*, que sembla fer referència a un personatge dependent, potser precisament el *Primulus* ja documentat en altres indrets.

Un segon element el podríem trobar precisament en el model de propietats que, sempre des d'un punt de vista hipotètic, sembla posar de manifest l'estudi territorial. Així, és possible detectar en el pas del sistema productiu de les àmfores Pascual 1 al de les Dr. 2/4, i especialment en les pautes d'ocupació territorial, un fenomen de concentració territorial i d'increment de la dimensió productiva que seria compatible amb el fenomen que pretingué un temps després –sense massa èxit– combatre Domicià. És possible observar en el cas de la Laietània com al llarg del segle I d.n.e., vinculat especialment al món de les Dr. 2/4, es concentra una part important de la gran producció amfòrica en grans àrees industrials (El Mercat, Can Tintorer, Sta. Caterina, St. Boi, Can Pedrerol, El Mujal, Can Feu, Caldes de Montbui...), diferent d'un model més atomitzat de producció de les Tarraconenses 1 i les Pascual 1. Aquests centres indus-

trials s'ubiquen en punts clau que afavoreixen la sortida de la producció dels *fundi* agrícoles, en una evident economia d'escala. Al mateix temps, augmenta la dimensió de les finques vinícoles i les seves *cellae vinaria* (el Moré, Veral de Vallmora, etc.), seguint la mateixa lògica econòmica.

Això seria plenament compatible amb el que sembla indicar l'estudi de les formes de propietat. Després del període inicial augustal, i la repartició dels lots colonials i la consolidació del *dominium* en les àrees municipals, poc a poc, al llarg del segle I d.n.e., algunes *gentes* semblen desenvolupar una xarxa de dependents especialment especialitzats i vinculats a la producció vinícola i terrissaire. Famílies com els *Licinii* –amb personatges com *Chresimus* o *Adin*–, els *Lulii* –amb *Teophilus*, *Eros* o *Anicetus*–, els *Minicii* –amb *Celsus*–, els *Cornelii* –amb *Proculus* o *Ner(eus?)*, els *Domitii* –amb *Primulus*–, o els *Valerii* –amb *Faventinus* i altres–, pogueren no només desenvolupar la producció vinícola als seus respectius *fundi*, sinó adquirir (bé per compra, o sobretot pel joc d'adopcions i aliances matrimonials ben conegut de les elits romanes) una veritable xarxa de *fundi* gestionats de manera coherent per part d'aquestes *gentes*.

Evidentment es tracta d'una hipòtesi, però en tindriem alguns elements que la reforcen:

- La presència de membres gentils d'aquestes *gentes* que en la seva major part resideixen a *Barcino* (on són objecte d'homenatges epigràfics, i alguns hi desenvolupen magistratures) però tenen finques en el territori d'altres ciutats, on també són homenatjats (Gai Mari Emilià a Torre Llauder (Iluro) i duovir *immune* a *Barcino*, Quintia Severa amb propietats a *Iluro* i present també a *Barcino*, etc...).

- L'existència freqüent de cadenes de dependència, és a dir, lliberts de lliberts (i aquests, al seu temps, amb els seus propis esclaus), en un model piramidal que permetria gestionar les fluctuacions i adaptar-se a les necessitats d'una producció tan intensiva i a la vegada tan complexa com la vinícola.

- L'existència de personatges d'aquestes *gentes*, normalment d'origen servil, que apareixen actuant en diverses propietats al mateix temps (i que tenim documentats per les mateixes marques amfòriques, i la mateixa matriu fins i tot, en diversos centres productors, i amb diversos tipus de pastes). És el cas de personatges com *AEMVLI*, *ACASTI*, *HILARI* i *SEC* que produeixen en terrisseries del Baix Llobregat –pròximes a *Barcino* (zona Sud)– i també en tallers del Nord de la costa

laietana propers a *Iluro* (Mataró) com Torre Llauder i El Mujal. Es tracta de distàncies notables, ja que entre el Baix Llobregat i Torre Llauder hi ha 40 km., i la distància fins al Mujal s'incrementa cap als 70 km. El mateix passa amb la marca *PRIM*, que apareix al Baix Llobregat i també al Maresme, a prop del Primiliano, a uns 25 km. Un cas similar seria el de *VA[L(eria) T(h)ALLUSA* (IRC V, 44), personatge que apareix en un grafit sobre T.S. a la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró), i també a la dedicatòria del seu marit, *Valerio Hedisto*, sevir augustal a *Barcino* de principis del segle II d.n.e. (IRC IV, 113). *Thalusa* es un *cognomen* molt poc freqüent, amb només dos exemples més a Hispania, el que fa pensar en un mateix personatge, una probable lliberta vinculada a la *gens Valeria*, una família amb propietats al Maresme (Can Collet), Vallès (Valrano) i el Baix Llobregat.

- Aquest fenomen no afectaria només la Laietània. Personatges com *C.IULII LAETI*, productor d'àmfores i de *tegulae* al territori de *Barcino*, a Ermedàs i a St. Bézard (Herauld) (Jarrega 2016: 177), ens indiquen que la concentració de propietats i terres –lligades en part a l'explotació vinícola– fou un fenomen més ampli, que assolí una dimensió no només local o provincial, sinó fins i tot interprovincial.¹⁰ Podria també ser el cas de *Porciano*, documentat en un segell per marcar àmfores localitzat a Platja d'Aro, amb un *cognomen* que podríem vincular sense dificultat a la dinàmica *gens Porcia*.

- L'existència en el món dels lliberts, especialment però no únicament, de personatges que presenten en els seus *nomina* i *cognomina* el vincle amb més d'una d'aquestes *gentes*. Es tractaria de casos com *Pedanius Clemens Minicianus* (IRC IV 123), que mostren la vinculació –en el món dels servils, però reflex al meu entendre del món de les propietats– de les aliances entre aquestes grans *gentes* que podrien estar monopolitzant i concentrant una part dels *fundi* laietans. A vegades aquests vincles s'observen també a partir de les unions matrimonials, plenes en el cas dels ciutadans i *de facto* en el cas dels dependents, com la mateixa unió entre *L. Pedanius Epictetus* i *Acilia Arethusa* (IRC IV 106), o la unió entre els probables lliberts

Pedanius Lucundus i *Porcia Filete* (IRC IV 204), o el llibert *L. Fabius Quietus* i *Minicia lucunda* (IRC IV 161).

- En alguns casos aquests vincles es donen també entre els gentils d'algunes d'aquestes influents famílies, com *L. Pedanius Aemilianus*, (IRC IV 67), *C. Iulius Seneca Licianus* (IRC IV 41, personatge que tot i d'origen forà sembla estar en contacte amb aquestes dues potents famílies de *Barcino*), o *L. Pedanius Secundus Iulius Persicus*, (IRC IV 37), exemples que mostren la interrelació (casaments, adopcions) entre els membres d'aquestes elits. Aquestes unions podrien arribar fins a les més altes capes socials, si –com sembla– es pot confirmar l'origen a *Barcino* de personatges com *Gn. Pedanius Fuscus Salinator*, cònsol l'any 118 d.n.e., casat amb la filla del senador –possiblement també de *Barcino*–, *L. Iulius Ursus Servianus* (Rodà 2016).

- Finalment, i ja a nivell arqueològic, l'abandonament d'alguns petits hàbitats rurals i granges podria estar darrera de la concentració de la propietat en aquestes àrees, amb la potenciació paral·lela d'algunes *villae* properes. De fet, la gran eclosió monumental i decorativa d'algunes d'aquestes vil·les –sobretot a partir de mitjans del segle II d.n.e., i especialment a l'època severa– podria indicar tant l'èxit d'aquests grans propietaris, com el seu allunyament dels espais i magistratures urbanes.

La dimensió d'aquest fenomen, i la seva vinculació directa en el cas que ens ocupa amb la producció de vi (perquè fou el vi el producte que generà aquesta dinàmica especulativa i de concentració fundiària), podria explicar la voluntat de Domicià per aturar un fenomen que podia posar en crisi l'equilibri intern de moltes *civitates* de l'Imperi.

5. L'auge relatiu dels lliberts i personatges dependents

Ja avançat el segle I, i coincidint en part amb les mesures de Domicià, sembla que algunes famílies, com els *Licini*, *Pedani* o *Trocina*, intervenen de manera encara més intensiva en aquest negoci. En aquests casos es tracta de personatges de segon nivell, molts d'ells lliberts (*Licini Segon*, *Pedani*

¹⁰ No oblidem tampoc que prop de Girona hi ha també el lloc medieval de Julià, que podria ser indicatiu d'un nou *fundi* d'aquesta *gens*. També coneixem una *Iulia Marcia* a *Gerunda* (IRC III, 3). Pel que fa a Ermedàs, és interessant el seu topònim medieval (1123): *Ste. Mariae de Heremitanus* (*Onom.Cat.*, IV: 85), que al nostre entendre prové molt clarament d'un topònim fundiari originat en un *cognomen* servil relativament habitual: *Hermes*, *Hermetianus*. Pot ser casual, però no deixa de ser curiós que a *Barcino* coneguem un sevir augustal *C. Publicius Hermes* (IRC IV 66) i un possible *L. Iulius Hermetianus* (IRC IV 129), el que permetria de nou vincular aquest *fundus* amb la *gens Iulia* i els seus lliberts productors.

Clemens i Pedani Epictet, Trocina Synecdemus i potser Trocina Onèsim) que potser partint d'un origen servil –i vinculats directament a les activitats productives com en el contrastat cas d'Epictet i Synecdemus– assolixen un estatus relativament privilegiat, que fins i tot els permeté assolir en algun cas el rang de propietaris fundiaris (i recordem aquí els casos de personatges com *Nymphianus* o *Primulus*).

Aquesta segona fase podria estar també vinculada a una altra mesura imperial de difícil valoració, però ben coneguda: l'obligació per part de Trajà que els nous senadors invertissin a Itàlia una part de les seves rendes en la compra de terra.

Aquesta mesura, de nou polèmica, tenia com a objecte afavorir l'agricultura italiana, però al mateix temps va tenir com a conseqüència la baixada dels preus de la terra a províncies, com ens indica Plini el Jove (*Ep.* 6, 19).

És significatiu veure com en el cas de la Laietània coincideix amb aquest moment Trajaneu el gran auge de personatges com Licini Segon, Pedani Clement, Pedani Epictet, Calpurni Nymphus, Trocina Synecdemus, Trocina Onesimus, i molts dels sevirs augustals de la colònia que apareixen en dedicatòries a Licini Segon. Seria també el cas de *L. Minicius Myron* (IRC IV 1), que com indiquen els editors del pedestal podria molt bé ser un encarregat de les propietats agrícoles dels Minicis Natsals.¹¹ Alguns d'ells, com hem vist, assoliren el rang de propietaris fundiaris, potser precisament aprofitant la reducció del preu de la terra provincial que menciona Plini el Jove, però en tot cas assoliren de ben segur un èxit econòmic prou notable com per accedir al sevirat augustal.

No es tractaria, però, d'una veritable revolució social, o almenys no completa. Sembla possible relacionar aquests personatges –tots ells (no ho oblidem) encara clients i dependents com a lliberts del seu antic propietari–, amb l'èxit molt més real dels descendents dels seus antics propietaris: Pedani Salinator, Juli Servià, Minici Natal, personatges que assoliren el Senat o fins i tot el consolat. Com ja va destacar fa algun temps Patrick Le Roux parlant de *Barcino* (2008, 2014: 392), es sorprenent com tot i el gran nombre de dependents dels *Pedanii* –i podríem afegir nosaltres també d'altres famílies com els *Licinii* o *Minicii*– no hi hagi hagut cap membre d'aquests grups que

hagi assolit el rang de cavaller, una evolució que si es troba en altres ciutats dinàmiques, on els descendents dels lliberts assoliren l'ordre eqüestre. Dona la impressió que la promoció d'aquests grups a *Barcino* sempre fou limitada, i possiblement controlada pels seus patrons. De fet, com ha indicat en diverses ocasions I. Rodà (2016), la tercera generació d'aquests lliberts enriquits sembla ja mostrar un nivell social i econòmic molt inferior als precedents. No sembla un fenomen aïllat, que coincideix força bé amb l'auge de les vil·les rurals del territori, on hauríem d'ubicar els membres coetanis de les grans famílies terratinents.

Un altre element indirecte confirma aquesta limitada promoció: quan ja ben entrat el segle II d.n.e. Luci Cecili Optat efectua la seva coneguda donació a *Barcino* (IRC IV 45), deixa ben explícita la seva demanda (en podríem dir també imposició) que els seus lliberts es vegin alliberats de la càrrega del Sevirat Augustal, mencionant que això afectaria no només als seus lliberts, sinó també als lliberts dels seus lliberts i llibertes. Queda ben clar en aquest cas l'interès de Cecili Optat per afavorir els seus dependents, però també els seus propis interessos, i que vol que aquests perdurin en el temps, doncs molt probablement hi havia en joc els beneficis dels seus hereus i probablement de les seves propietats. Els lliberts de *Barcino* seguien vinculats, generació darrera generació, als seus antics propietaris i patrons. El gran negoci del vi laietà d'exportació s'havia reduït força, però el rol dels lliberts i esclaus en la gestió dels rics patrimonis fundiaris havia perdurat.

¹¹ IRC IV, p. 60. Es interessant destacar, com fan els editors, que el rar *cognomen* d'aquest personatge és el mateix que el del Sevir Augustal d'*Iluro* (IRC I 98), que té com a patrona Quinta Severa, una de les dedicants de Licini Segon. Un nou cas de lligam entre lliberts i les seves respectives *gentes* més enllà dels estrictes límits municipals o colonials?

Bibliografia

- Berni, P., Carreras, C., Olesti, O. 2005: La Gens Licinia y el Nordeste Peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y gestión de un rico patrimonio familiar, *Archivo Español de Arqueología* 79, Madrid, 167-187.
- Clavel-Lévêque, M., Olesti, O. 2009: Regards croisés sur la viticulture en Catalogne et en Languedoc romains, A. Orejas, D. Mattingly, M. Clavel-Lévêque (eds.), *From present to past through landscape, Action COST A27*, Thingvellir, Madrid-Office Cost.
- Gallego, H. 1999: Los *Lulii* en Europa central: un grupo gentilicio romano a través de las fuentes epigráficas, *Lucentum* 17-18, Alicante, 195-209.
- Gurrera, M., Gallemí, F. 1994: El jaciment de Can Soleret (Mataró). Un límit de propietat rural privada en época romana, *Laietania* 9, Mataró, 159-180.
- Járrega, R. 2016: Personajes foráneos en la epigrafía de las ánforas Pascual 1 y Oberaden 74, *Dialogues d'histoire ancienne*, vol. 42, nº 2, 155-190.
- Járrega, R., Clariana, J. F. 2013: Un atípico centro productor de ánforas de la forma Dressel 2-4 en la Layetania. El taller de Can Collet, *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*, Universidad de Cadiz, Cádiz, 411-419.
- Le Roux, P. 2014: Les sénateurs originaires d'Espagne Citérieure: un bilan 11982-2006, *Espagnes romaines*, Rennes, 381-401.
- Mauri, A. 2006: *Configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins el s. XI*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Morera, J., Olesti, O., Carreras, C. 2010: Centres de producció amfòrica i territori a la riba dreta del Llobregat: novetats de la terrisseria del Mercat (Sant Vicenç dels Horts), *Pyrenae* 41, Vol. 2, Universitat de Barcelona, Barcelona, 49-79.
- Olesti, O. 1998: Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena, *El vi a l'antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, II Col·loqui Internacional d'Arqueologia romana*, Badalona, 246-257.
- Olesti, O. 2005: Propiedad de la tierra y élites locales. El ejemplo del ager barcinonensis, *Histoire, Espaces et Marges de l'Antiquité, Hommages à Monique Clavel-Lévêque*, vol. 4, Besançon, 175-200.
- Olesti, O. 2016: El paisaje social de la producción vitivinícola Layetana: la génesis de un modelo de éxito, *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 153-162.
- Olesti, O., Carreras, C. 2013: Le paysage social de la production vitivinicole dans l'ager Barcinonensis: esclaves, affranchis et instituteurs, *Dialogues d'Histoire Ancienne* 39/2, Besançon, 147-189.
- Oller, J. 2015: *El territorio y poblamiento de la Layetania interior en época antigua (ss. IV a.C.-V d.C.)*, Instrumenta 51, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Prevosti, M. 2009: L'arqueologia del vi a l'àrea costanera de la Tarraconesa. Algunes reflexions, M. Prevosti, A. Martín (coord.), *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 249-259.
- Rodà, I. 2016: Tarraco y Barcino en el Alto Imperio, *Revista de Historiografía* 25, Tarragona, 245-272.
- Rodà, I., Martín, A., Velasco, C., Arcós, R. 2005: Personatges de "Barcino" i el vi laietà: localització d'un "fundus" dels "Pedanii Clementes" a Teià (El Maresme) a partir de la troballa d'un "signaculum" de plom amb inscripció, *Revista Quarhis*, Barcelona, 47-57.
- Sanz Palomera, G. 2010: *La annona y la política agraria durante el Alto Imperio romano*, BAR International Series 2112, Oxford.
- Tassaux, F. 2005: Patrimoines sénatoriaux de la *Decima Regio*, *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 16, 139-164.

LA VERSIÓ CATALANA DEL CORPUS INTERNATIONALE DES TIMBRES AMPHORIKUES I LA SEVA PROJECCIÓ DIGITAL

Josep Guitart,* Cèsar Carreras**

El programa internacional «Corpus des Timbres amphoriques», patrocinat per la Unió Acadèmica Internacional i promogut a Catalunya per l'Institut d'Estudis Catalans pretén la publicació de totes les marques d'àmfora trobades als diversos països de la Unió Acadèmica Internacional, seguint uns protocols i un estàndards ben definits. El desig final és que aquest gran catàleg de marques i la seva distribució permetin reconstruir, a la llarga, els grans circuits comercials del món grecoromà. Per aquesta raó, tota la documentació amb fotografies en colors i detalls inèdits s'està reproduint en un portal web a Internet per tal que sigui accessible en línia en diverses llengües, i que permeti identificar les marques i àmfores catalanes a partir de les seves pastes o per fragments de la seva epigrafia.

Paraules clau: Catalunya, *Instrumentum domesticum*, àmfores romanes, epigrafia.

The international program «Corpus of amphorae stamps», sponsored by the International Union of Academies Union and promoted in Catalonia by the Institut d'Estudis Catalans, aims to publish all the stamps of amphora found in the various countries of the International Union of Academies, following some protocols and well-defined standards. The ultimate desire is that this great catalogue of marks and their distribution allow us to reconstruct the great commercial circuits of the Greco-Roman world. For this reason, all the documentation with colours photographs and unpublished details is being reproduced in a web site on the Internet so that it is accessible online in several languages, and that allows identifying Catalan stamps and amphorae from their ceramic pastes or by fragments of his epigraphy.

Keywords: Catalunya, *Instrumentum domesticum*, Roman amphorae, epigraphy.

* Universitat Autònoma de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans

** Universitat Autònoma de Barcelona

Un dels projectes en què darrerament vam col·laborar amb Albert López Mullor va ser l'elaboració d'un dels volums de marques d'àmfora i terrisseries de la col·lecció CITA (Corpus Internationale des Timbres Amphoriques), concretament el que comprenia una part del territori de la colònia de *Barcino*, l'actual comarca del Baix Llobregat. Durant les reunions d'elaboració d'aquest volum, entre el 2011 i 2013, vam arribar a la conclusió que la nostra tasca de recerca bàsica de recollida de marques i terrisseries romanes a Catalunya requeria d'una projecció digital a Internet. Aquesta digitalització del projecte CITA és una de les seves propostes, que avui ja ha esdevingut una realitat.

Però, que és el projecte CITA?

El projecte CITA és un projecte de la Union Académique Internationale que neix el 1993 per iniciativa de l'Acadèmia francesa. Vol ser un inventari de totes les marques d'àmfores que es troben en l'Imperi romà amb la seva descripció formal i epigràfica. L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) s'afegeix al projecte en el 1996 amb la voluntat de recollir totes les marques d'àmfora de les ciutats romanes de Catalunya.

La primera iniciativa de l'IEC va ser la publicació de l'epigrafia amfòrica de la ciutat romana de *Baetulo* (Badalona) realitzada per Montserrat Comas en el 1997 amb el títol "*Baetulo. Les marques d'àmfora*" (Comas 1997), a on es feia un catàleg exclusivament de segells

ordenats de forma alfabètica i per tipologia amfòrica. El catàleg arriba a unes 200 marques, de les quals la immensa majoria eren produccions locals, entre les que destaca el nombre de marques de la família de segells M. PORCI, un dels productors locals.

Hauran de passar més de 10 anys fins la publicació d'un segon volum de la col·lecció sobre les marques de la ciutat de *Barcino* i el Pla de la ciutat. El llibre amb el títol "*Barcino I. Marques i terrisseries del Pla de Barcelona*" (Carreras, Guitart 2009) és un recull d'articles, que a més d'un catàleg de 150 marques, incorpora estudis contextuais de les terrisseries de producció de les àmfores, zones de premsat del vi envasat, prosopografia de les marques, caracterització arqueomètrica de les argiles dels segells i estudi del paleopaisatge del Pla de Barcelona. Tots aquests canvis en l'enfoc de la publicació es deuen a una voluntat de recollir dades sobre el context dels segells d'àmfora per entendre millor la seva funció.

Seguint la mateixa aproximació, es realitza un segon volum sobre *Barcino* amb el títol "*Barcino II. Marques i terrisseries del Baix Llobregat*" (Carreras, López Mullor, Guitart 2013) en que l'Albert participa activament tant com autor com editor. El llibre representa un canvi substancial en el coneixement de les marques d'àmfora de la *Laietània* ja que recull uns 700 segells, quasi exclusivament locals, produïts en 4 grans terrisseries de la vall del Llobregat: Sant Boi, Sant Vicenç dels Horts, Can Pedrerol i Can Tintorer. El propi Albert realitza un article sobre la producció de Sant

Fig. 1: Mapa de terrisseries d'àmfora de Catalunya (després Revilla, 1995).

Boi que és anterior a la fundació de la colònia de *Barcino*, cap al 40 aC, i amb una gran diversitat tipològica d'àmfores Pascual 1, Dressel 7-11, Dressel 20 similis i Dressel 2-4. També aquest volum inclou estudis interdisciplinars sobre les terrisseries, transport, derelictes i arqueometria.

En l'actualitat, s'està en fase de publicació d'un nou volum de les marques i terrisseries de les dues comarques del Vallès (Carreras, Folch, Guitart 2019), que inclou més de 400 nous segells. A més a més, explora una regió vinícola romana molt desconeguda fins ara com és la zona *Lauro*, i que es concentra en terrisseries al voltant del nucli actual de Caldes de Montbui. Apart de l'estudi de terrisseries, transport i arqueometria, l'epigrafia amfòrica del Vallès resulta especialment rellevant perquè poden identificar alguns dels personatges més importants de l'epigrafia monumental de *Barcino*. Per exemple, existeixen alguns segells que poden vincular-se a la gens *Licina* i *Domitia*.

El projecte té, hores d'ara, dos objectius a curt termini com són la recollida i publicació de totes marques del Maresme –potser la regió amb un major potencial de segells que inclouria la ciutat d'*Iluro*– i la reedició dels segells de *Baetulo* amb totes les novetats dels darrers 20 anys que inclouen l'excavació del conjunt de terrisseries d'Illa Fradera (estació Pompeu Fabra).

Com es pot observar, ja es disposa de més de 1400 segells documentats i publicats, i en breu podem arribar als 2000 segells. Per qualsevol estudiós o professional de l'arqueologia que cerqui paral·lels d'alguna marca, l'accés a una bibliografia tan específica com la del projecte CITA català pot resultar complexa. Per aquesta raó, ja fa uns anys en l'elaboració del volum del Baix Llobregat en el qual col·laborava l'Albert, es va discutir la possibilitat de posar tota aquesta informació a l'abast a Internet, no tan sols la publicada, sinó també moltes imatges i dibuixos inèdits.

El projecte digital¹ s'entén com una gran base de dades relacional amb 4 grans taules que incorporarien informació sobre els SEGELLS, les TERRISSERIES, les TIPOLOGIES d'àmfores i les PASTES CERÀMIQUES. Per suposat, s'han desenvolupat altres taules subsidiàries que complementen i articulen millor tota la documentació associada com per exemple les imatges o la bibliografia.

Fig. 2: Mostra de segells de la Tarraconense i la seva pasta ceràmica.

Una de les taules més complexes és la de TERRISSERIES,² que inclouria tots aquells centres que s'han definit com productors d'àmfores. Ara bé, quan s'accedeix a la bibliografia especialitzada el grau del seu coneixement és molt heterogeni, des de la informació obtinguda d'una simple prospecció amb presència d'àmfores en superfície, un petit sondeig o una completa excavació en extensió. Així doncs, és una taula en constant construcció a mida que es disposi d'una documentació més precisa. Partim del treball de Revilla (1995) en que feia un inventari de terrisseries a Catalunya que s'ha completat amb les darreres novetats d'aquests anys fins a arribar a un total de 89 terrisseries conegudes (Fig. 1).

Dins de la fitxa de cada terrisseria, es fa una descripció del jaciment, la seva localització i producció ceràmica, bibliografia i es vinculen a taules de les tipologies amfòriques produïdes, la pasta ceràmica de la terrisseria (amb més d'un exemple) i per últim, aquells segells que sembla produir-se en ella. Val a dir, que hi ha casos de marques d'àmfora foranes en centres de producció, per la qual

¹ <http://cita.recerca.iec.cat/>

² <http://taller.iec.cat/cita/terrissaries.asp>

cosa la comparació del exemplars de segells amb la pasta de la terrisseria és clau per determinar la seva producció local. De cadascuna de les terrisseries s'inclouen imatges i planimetries si han sigut excavades, i també es vinculen a les publicacions, quan aquestes són accessibles a la xarxa. La voluntat és que a partir del segell o de la pasta ceràmica es pugui conèixer l'origen concret de la terrisseria de producció.

Potser la taula més innovadora de la base de dades és precisament la de PASTES CERÀMIQUES. Al llarg d'aquests anys estudiant les marques de diversos territoris s'ha col·laborat amb la Verònica Martínez (ERAUB-UB) i amb l'Anna Gutiérrez (ICAC) per descriure arqueomètricament les mostres de les terrisseries i d'alguns dels segells. Tota aquesta documentació s'ha anat publicant de forma limitada en les diferents monografies, i ara es poden reproduir totes les imatges de les mostres. De cadascuna de les mostres s'ha fet una làmina prima amb la seva descripció mineralògica, i una imatge macroscòpica i una altra microscòpica. En alguns casos, també s'inclou anàlisis de difracció de raigs X (DRX) i fluorescència de raigs X (FRX). Hores d'ara es disposa si més no una mostra del 49,4% de les 89 terrisseries documentades a Catalunya, i existeix la voluntat de completar les mostres de tot aquest univers.

En un catàleg anterior de marques d'àmfores tarraconenses (Pascual 1991), només un 30% es podien vincular a una terrisseria, ja que s'havien trobat a centres de consum o punts de trànsit (p. e. derelictes). La identificació de la pasta ceràmica dels segells a través de les imatges macroscòpiques (Fig. 2) i descripcions arqueomètriques i la vinculació a una de les nostres terrisseries permetria conèixer el lloc de producció de totes elles o bé de les regions properes, malgrat que encara no s'hagi trobat la terrisseria.

Pel que fa a la taula TIPOLOGIA, descriu les diverses formes amfòriques produïdes als tallers de la Tarraconense. No es tracta d'una descripció molt exhaustiva, ja que existeixen altres publicacions o webs (p.e. <http://amphorae.icac.cat>) que ho fan, sinó una taula funcional per interrelacionar les marques, les pastes ceràmiques i les terrisseries juntament amb la forma, quan això sigui possible.

Per suposat, la taula més important és la de SEGELLS, que inclou tots els exemplars que s'han estudiat en el projecte de Timbres Amfòriques de Catalunya, amb la seva descripció física, epigràfica i amb el repertori gràfic complet. Per suposat que existeixen d'altres bases de dades de segells d'àmfora com la del CEIPAC (<http://www.romanopendata.eu>) però en el nostre cas es concentra només en el territori actual de Catalunya i cerquem

The screenshot shows a web browser displaying the 'TABVLA IMPERII ROMANI' website. The page title is 'TABVLA IMPERII ROMANI' with the subtitle 'FORMA ORBIS ROMANI'. Below the title is a navigation menu with links: 'Pàgina principal', 'Jaciments', 'Mapa', 'Cerca', 'Bibliografia', and 'English'. The main content area is titled 'JACIMENT' and contains the following information:

- Grup: IEC
- DATA DE LES DADES ARQUEOLÒGIQUES:
- DATA D'ENTRADA O DARRERA MODIFICACIÓ DE LA FITXA: 22-02-2018
- NOM ANTIC:
- NOM MODERN: Darró / Adarró / Arró
- LLOC: Vilanova i la Geltrú - Garraf
- COORDENADES UTM X: 392205.683 Y: 4563095.913
- COORDENADES DECIMALS
- LAT: 41.212066819
- LONG: 1.714167816
- COORDENADES UNIVERSALS:
- N 41° 12' 43.4406"
- E 1° 42' 51.0042"

Below the text is a map showing the location of the site in the region of Vilanova i la Geltrú, with labels for 'La Collada', 'Vilanova i la Geltrú', 'Cubelles', 'Les Roquetes', and 'Can Gineta'. At the bottom of the page, there is a 'CRONOLOGIA' section with the following text: 'Epoca Roman Epoca Pre-Roman' and 'Monarchy (-753 to -509) Early Republic (-509 to -338) Late Republic (-146 to -27) Early Empire (-27 to 193) Late Empire (284 to 476)'. The browser's taskbar at the bottom shows several open applications, including 'Inicio', 'Tabula Imperii Romani...', '2019_Plenitatge_La...', 'Microsoft PowerPoint...', and 'Adobe Photoshop'.

Fig. 3: Fitxa de la terrisseria de Darró en la *Tabula Imperii Romani*.

cadascuna de les marques en les col·leccions o fons de museu, no a partir de fonts indirectes com publicacions. Aquest detall resulta important perquè evita confusions de lectures errònies o repeticions de la mateixa marca. Totes les nostres àmfors tenen la referència al museu o institució a on es conserven, excepte aquelles de les quals disposem d'informació escrita i gràfica però que no han estat trobades en el fons del Museu. Aquest buidat minuciós de les col·leccions dels Museus, accedint als magatzems han donat algunes sorpreses agradables, però també de pèrdues de difícil explicació.

Aquesta revisió exhaustiva dels fons de museus de cada territori permet disposar d'una imatge exacte de la ubicació de la gran majoria de marques, i per això finalment s'ha incorporat una taula MUSEUS en la nostra base de dades. Així doncs, la web de marques d'àmfors del Conventus de la Tarraconense (Mac-TAR)³ del projecte CITA a Catalunya està formada per 5 taules interrelacionades entre sí, SEGELLS, PASTES CERÀMIQUES, TIPOLOGIA, TERRISSERIES i MUSEUS, que es complementa amb d'altres taules auxiliars.

Ara bé, la web no pretén estar aïllada, sinó vincular-se a d'altres projectes com la TABVLA IMPERII ROMANI (FORMA ORBIS ROMANI⁴) que és un altre projecte de la Union Acadèmique que té com a objectiu la creació un mapa detallat de l'Imperi romà, fins i tot amb una versió digital (Fig. 3).

Des de la nostra base de dades es pot connectar a la base de dades del TIR-FOR a partir de jaciments comuns com per exemple les terrisseries, com s'il·lustra en la figura 3 amb la fitxa de la terrisseria de Darró (Vilanova i la Geltrú). Dins de la Tabvla, la nostra base de dades són una sèrie de capes georeferenciades que permeten relacionar la producció d'àmfors de la Tarraconense amb d'altre tipus d'informació com la localització de vil·les, les vies, les ciutats, els ports etc... Aquesta possibilitat de combinar dades de diversos projectes en un mateix mapa permet donar un àmplia dimensió a la nostra recerca de marques i terrisseries de la Tarraconense.

El portal web de marques d'àmfors del Conventus de la Tarraconense (Mac-TAR)⁵ de Catalunya té també d'altres avantatges. Permet publicar segells trobats en excavacions recents que procedeixen de zones ja estudiades, sense haver de publicar de nou el catàleg. Per tant, és un recurs sempre viu que facilita

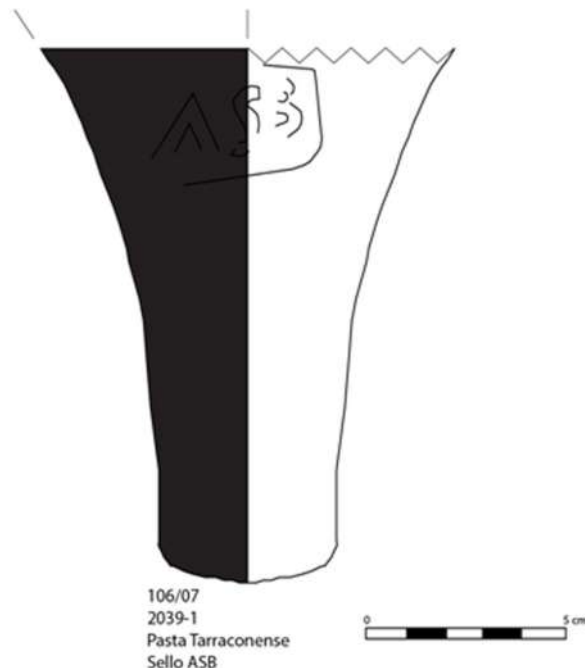

Fig. 4: Marca ASB de l'excavació del C/Ample 1 (2008).

l'actualització de les dades de forma ràpida, sense que calgui una publicació en paper. Per exemple, la marca ASB trobada en les excavacions del 2008 en el C/Ample, 1 de Barcelona, no era coneguda quan es va publicar el catàleg *Barcino I* (Carreras, Guitart 2009), per això la millor alternativa és la seva edició en la web a l'espera de què algun dia es faci en paper (Fig. 4).

Un altre de les avantatges del portal web és afavorir a solucionar el problema de la homonímia, o sigui marques de lectura idèntica produïdes en diferents tallers. En aquest sentit, la combinació de les imatges (dibuix, fotografia) i la imatge de la pasta ceràmica permetrà identificar les procedències dels diferents exemplars.

El portal ja està accessible des de principis del 2019 en una versió en català, si bé intentarem oferir solucions per les persones que puguin accedir en altres llengües. Gran part de les dades estan introduïdes, només falta completar un bon nombre de segells i sobretot desenvolupar eines per tot tipus de cerques pels possibles usuaris potencials (investigador, aficionat, professional, local o estranger). Es podrà cercar per marques incompletes, pastes ceràmiques o per proximitat a una possible terrisseria.

³ <http://taller.iec.cat/cita/>

⁴ <https://tir-for.iec.cat/>

⁵ <http://taller.iec.cat/cita/>

Després de quasi 21 anys del projecte CITA a Catalunya, s'ha desenvolupat el coneixement de l'epigrafia i terrisseries de la Tarraconense. Tal com havíem comentat, Pascual (1991) publicava el primer catàleg general de les marques d'àmfora de Catalunya en què identificava un total de 256 tipus o famílies de segells –algunes amb lectures rectificades al llarg del temps– i d'elles tan sols un 30% es coneixia la seva terrisseria d'origen. Hores d'ara, el projecte CITA ja comptabilitza 344 tipus o famílies de segells tarraconenses, dels quals un 67% ja tenen atribuït una possible taller de producció. S'han publicat unes 1450 marques, i ja es tenen en preparació unes 200 més a falta de territoris amb potencial com serien el Maresme, Empúries o la ciutat de *Tarraco*.

Bibliografia

Carreras, C., Guitart, J. 2009: *Barcino I. Marques i terrisseries del Pla de Barcelona*, Barcelona.

Carreras, C., López Mullor, A., Guitart, J. 2013: *Barcino II. Marques i terrisseries del Baix Llobregat*, Barcelona.

Carreras, C., Folch, J., Guitart, J. 2019: *La Laietània interior. Marques i terrisseries d'àmfores del Vallès Occidental i Oriental*, Barcelona.

Comas, M. 1997: *Baetulo. Les marques d'àmfora*, Barcelona.

Pascual, R. 1991: *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Barcelona.

Revilla, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarracensis (siglos I aC-III dC)*, Barcelona.

LA PRODUCCIÓ DEL CENTRE TERRISSAIRE DEL MUJAL O EL ROSER (CALELLA)

Albert Martín Menéndez*

El centre productor de El Mujal-El Roser és un dels més grans de la Laietània i un dels que ha aportat major quantitat de material amforal corresponent a les formes Tarraconense 1, Pascual 1 i Dressel 3. La majoria d'aquestes àmfores procedeixen dels abocadors i de la zona adjacent als tallers de producció que es van excavar el 1988. Les estratigrafies documentades en aquesta intervenció reflecteixen una evolució en la fabricació de les àmfores que ha aportat dades molt significatives, com és el cas de l'existència d'una fase inicial que fabrica Tarraconense 1 amb exclusivitat, la aparició posterior de les Pascual 1, la presència d'una fase primerenca de la producció de les Dressel 3 que intenta imitar els prototips itàlics d'aquesta forma a finals del segle I aC, la fabricació alterna d'aquestes últimes i les Pascual 1, així com també la continuïtat de la producció d'aquestes Pascual 1 fins almenys el decenni 60-70 dC.

Paraules clau: Àmfores, Laietània, tipologia.

The production centre of El Mujal-El Roser is one of the biggest of the Laietània area and one of those that have given a greatest quantity of amphoral material corresponding to types Tarraconense 1, Pascual 1 i Dressel 3. Most of these amphorae come from the dumps and from the area next to the production workshops which were excavated in 1988. The stratigraphy registered during those works reflect an evolution in the manufacture of the amphorae that has given very significant data, as the existence of an initial phase in which Tarraconense 1 is manufactured in exclusivity, the later appearance of Pascual 1, the presence of an early phase of Dressel 3 production that attempts to imitate the italic prototypes of the shape at the end of the 1st century BC, the alternate manufacture of Dressel 3 along with Pascual 1 as well as the continuity of the production of these last ones until at least the decade 60-70 AD.

Keywords: Amphorae, Laietània, typology.

* Ajuntament de Cabrera de Mar

1. Introducció

Aquest jaciment es situa entre la riera de Calella i el desaparegut turó del Mujal on hi havia hagut fins el segle XIX la capella del Roser, fet pel qual es coneix principalment amb aquests dos noms. Es tracta d'un jaciment que ocupa una important extensió de terreny (Fig. 1) situada a tocar de la platja que en aquella època s'estendria per aquesta zona i, on ja hi havia hagut un assentament ibèric des del segle IV aC (López Mullor 1985: 185 i 203). Les primeres dades sobre restes arqueològiques són del 1947, quan durant els treballs de modificació del traçat de la carretera N-II, es varen malmetre estructures d'època romana. Aquella troballa no va transcendir excessivament fora de l'àmbit local, però més tard, el 1957, varen aparèixer àmfors de producció local més a ponent, en una zona llavors ocupada per habitatges i equipaments d'us turístic coneguda amb el nom de "Toyca", les quals foren donades a conèixer uns anys després per Ricard Pascual en successius treballs (Pascual 1977; 1988; 1991).

El grup de col·laboradors del Museu-Arxiu Municipal de Calella, durant els estius de 1978 i 1979, va fer una primera excavació arqueològica al vessant occidental del turó del Roser, just sobre el talús que havia deixat la construcció de la carretera N-II, on en aquells moments eren visibles el tall d'un paviment d'*opus signinum* i altres restes (Codina 1978; Lobet 1980). Aquesta zona estava pendent d'una urbanització motivada per l'ampliació de l'Hospital Comarcal Sant Jaume i dels seus accessos i aparcaments. A tot això, l'entitat de les troballes que s'havien fet, motivaren que el Museu-Arxiu Municipal de Calella demanés a l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona que promogués una intervenció arqueològica d'urgència, que va ser encarregada a Alberto López, el qual va poder excavar allà en dues campanyes successives, el març de 1981 i el febrer de 1982, publicant després els resultats el 1985.

Tot i aquestes dues intervencions, era evident que el jaciment encara no estava esgotat i en canvi la pressió urbanística era cada cop més punyent. Per això, el 1983 es va fer una petita intervenció dirigida per Maite Miró, després de la qual es varen destruir una bona part de les restes situades en les cotes més altes, així com el que quedava del turó del Mujal. Dos anys més tard es va haver d'actuar de nou d'urgència just a ponent de la zona excavada per Alberto López. En aquesta ocasió, els treballs foren dirigits per Cristina Bastit, però a causa del seu prematur traspàs,

no conservem més que la documentació topogràfica dipositada al Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya i els materials que es van trobar, que encara estan dipositats al Museu-Arxiu Municipal de Calella. Les restes constructives documentades varen ser tapades sota els accessos i aparcaments de l'Hospital Comarcal Sant Jaume de Calella.

El 1988 es va fer una extensa intervenció d'urgència en la zona d'on procedien els materials publicats per Ricard Pascual, que va ser dirigida per Josep Maria Defaus, Antoni Rigo i qui signa aquest treball. Tot i tractar-se d'una intervenció que no va esgotar la seqüència estratigràfica en la major part del solar, va provocar la troballa de tal quantitat de fragments d'àmfors, que no es va autoritzar a recollir els que eren informes i també, la memòria de la intervenció va haver de ser lliurada sense poder ni tant sols netejar el material. De fet, aquesta tasca no va ser assolida fins el 1994 i els inventaris i el dibuix de les peces significatives es varen allargar fins molts anys més tard, per la qual cosa, aquest material roman encara gairebé inèdit i només s'han publicat algunes peces en treballs de síntesi (López Mullor, Martín Menéndez 2008) o en estudis concrets sobre marques d'àmfora (Martín Menéndez 2015).

Les excavacions de 1988 afectaren una àmplia superfície de terreny, en la qual podem distingir en primer lloc, una part d'instal·lacions productives o de magatzems situada al quadrant nord-oest, de la que solament es van poder excavar algunes extensions dels nivells d'abandó, i en segon lloc, una potent zona d'abocadors de material amb fallades de producció situada en la meitat est. Aquesta zona d'abocadors és la més ben coneguda, tot i la important i intencionada destrucció que va patir poc abans de l'inici de la intervenció d'urgència. Pel que sembla, aquests abocadors podrien haver estat farcint una depressió del terreny situada entre la part de les instal·lacions que hi havia a ponent i les construccions que es van trobar a llevant durant els treballs fets en la següent fase d'intervencions del 2001-2002.

Les darreres intervencions que es varen fer en aquest jaciment es desenvoluparen entre el juny de 2001 i l'abril de 2002 i foren dirigides per Ferran Antequera. En aquesta ocasió es va excavar de manera parcial una parcel·la de terreny situada a llevant de l'excavació del 1988, just a tocar de la carretera d'Hortsavinyà. Tal i com es detalla a la memòria de la intervenció (Antequera 2004), es va documentar la presència d'estructures de

Fig. 1: Planta general del centre productor El Mujal-El Roser.

producció, consistents en habitacions pavimentades amb *opus signinum* i conduccions, que presentaven successives ampliacions i modificacions, així com l'evidència que havia existit també algun tipus d'hàbitat residencial. En conjunt, les estructures aparegudes recorren d'alguna manera el que va trobar Cristina Bastit el 1985 a l'altre extrem del jaciment.

2. La Tarraconense 1

Els nivells més antics de producció amforal que hem pogut documentar són el 2027 i el 2022, els quals contenen àmfors exclusivament de la forma Tarraconense 1. Es tracta de peces majorment assimilables a la variant A d'aquesta forma, i que aquí presenten com a característica més rellevant una vora alta, de fins a 6 cm d'alçada, desenvolupada o inclinada cap enfora i d'aspecte més aviat convex (Fig. 2, 1, 3-4 i 6). El coll és curt i d'aspecte robust, així com també les nanses que poden tenir un o dos solcs decoratius. També trobem alguns fragments de vora corresponents a la variant C de la forma, que presenten els seus trets característics de vora vertical amb tendència còncaua i la part superior més engruixida vers endins (Fig. 2, 7-8). Els pivots també són curts, massissos i amb tendència a ser plans pel seu extrem inferior (Fig. 2, 2 i 5). Les característiques de la pasta de tot aquest material són molt homogènies i tenen un tacte sabonós i un color marronós que no és habitual en els fragments procedents de nivells més tardans d'aquest centre productor.

Els estrats que hi havia just per sobre dels que hem descrit (2018, 2016 i 2012), tots ells molt mal coneguts i excavats de manera testimonial, ja contenien fragments de la forma Pascual 1 com a element majoritari enfront d'una feble presència de la Tarraconense 1. En aquest cas si que tenim uns pocs elements de datació absoluta com és el cas d'una grisa envernissada Consp. 14 i una tassa de parets fines Mayet 10 en el 2018, i una TSI Consp. 18.2 en el 2016, amb la qual cosa tindrien una datació dins els darrers quinze anys del segle I aC.

En una posició estratigràfica similar, tot i que no s'estenia per la mateixa zona, tenim l'estrat 2015, el qual va poder ser excavat en

la seva totalitat i on es van localitzar 111 vores de la forma Tarraconense 1. Aquestes àmfors són formalment més variades que les que es trobaven a les UEs 2022 i 2027, ja que al costat d'exemplars de Tarraconense 1A completament semblants als d'aquells estrats (Fig. 2, 9-12), n'hi ha molts que tenen la vora més curta (Fig. 2, 13-16), i també tenim una bona quantitat de vores de la variant 1C (Fig. 2, 17-20 i 22-23). A més, aquí també s'han documentat exemplars atribuïbles a l'àmfora de transició amb la Pascual 1, la Tarraconense 1E (Fig. 3, 1-3), la qual també ha estat darremament identificada en la revisió del material procedent de les excavacions antigues del 1978-1979 al peu del turó del Mujal (Fig. 3, 4). Els pivots d'aquest estrat que podem classificar com a Tarraconense 1, són també força variats i, alguns d'ells, són més grans i alts que la resta, fruit segurament de la gran diversitat formal que acaba tenint aquest tipus d'envàs.¹ En aquest estrat, també tenim uns pocs elements de datació, com són una grisa envernissada Consp. 13.2 i dues tasses de parets fines de producció local Mayet 12 i Mayet 14, juntament amb una presència majoritària d'àmfors Pascual 1 i un petit conjunt de Dressel 3 primerenques, de les que parlarem més endavant. Tot plegat ens dona una cronologia dins dels dos darrers decennis del segle I aC.

Un cop tractat el que hi ha d'aquest tipus d'àmfora, volem fer un apunt sobre la qüestió cronològica d'aquesta producció. El moment d'aparició de la Tarraconense 1 s'ha considerat anterior a la Pascual 1 des de fa temps (Comas 1985: 21, 42, 155-156) i, ja s'havia detectat que entre el 50 i el 40 aC hauria funcionat sola (Comas 1988a: 221-222), inclús precisant-ho dins un període de 8 a 10 anys abans de l'aparició de la Pascual 1 (Comas 1988b: 228). Avui dia ja s'ha comprovat l'existència de la fabricació de Tarraconense 1 sense producció contemporània de Pascual 1, tant al centre productor de El Roser-El Mujal, com també als de Ca l'Arnau a Cabrera de Mar, Les Casetes a Mataró, Can Notxa a Argentona (Rigo 1994) i potser també a Can Portell a Argentona (Codex SCCL 1992: 170-173) i a Can Jalpí a Arenys de Munt (Bosch, Vidal 2002). De la mateixa manera, apareix

¹ Respecte a l'aportació feta per Járrega (2016: 62-63) seguint les investigacions de Jordi Miró, volem fer les següents consideracions: Si bé estem d'acord que les tipologies s'han de fonamentar en els exemplars complets, s'ha de tenir present que dins del conjunt d'àmfors del derelicte Cala Bona I (Martín Menéndez 2008), les Tarr. 1A de la fig. 4.6, 5.8, 6.5 a 6.8 i les Tar. 1C de la fig. 8.5 a 8.8 no són gaire ovoïdals. Per tant, la classificació basada exclusivament entre àmfors ovoïdes i no ovoïdes és poc ajustada a la realitat tipològica d'aquestes àmfors, que engloba panxes de tot tipus. Possiblement la diferenciació tipològica entre els tipus 1A a 1D, si no acaba donant dades cronològiques, pot acabar per aportar-les pel que fa a l'atribució a uns o altres centres productors. A part d'això, si bé les Tarr. 1E són clarament posteriors a la resta, això no podem afirmar-ho avui dia amb seguretat per a la variant 1B.

Fig. 2: Àmfores Tarraconense 1: UE 2027, 2-8: UE 2022, 9-24: UE 2015.

comercialitzada juntament amb peces de la Ulterior de tipologia més antiga, en cronologies situades entre el 50 i el 30 aC (Martín Menéndez 2008) i, en contextos estratigràfics amb absència de Pascual 1 com és el cas de Ses Païses, a Artà, Mallorca (Quintana 2005: 102) o també d'Empúries amb cronologies de 40-30 aC, on trobem totes les variants de la Tarraconense 1, inclosa la "E" (Aquilue *et alii* 2002; Tremoleda *et alii* 2015: 98).

Per altra banda s'accepta que la Pascual 1 es podria haver començat a produir vers el 40 aC (López Mullor, Martín Menéndez 2008: 57-64), la qual cosa ens fa a portar l'inici de la producció de la Tarraconense 1 en una data anterior a aquesta, almenys en els centres productors laietans que hem esmentat, els quals són dels pocs on podem constatar aquest procés d'evolució productiva amb fiabilitat. Arribats a aquest punt la datació tant restringida proposada per Járrega (2015: 93-94; 2016: 59) portaria el moment de producció en solitari de la Tarraconense 1 a un període extremadament curt o a l'admissió d'una cronologia inicial de la producció de la Pascual 1 encara més tardana, la qual cosa caldria valorar amb molta cura i revisant cas per cas. A dia d'avui creiem que les evidències que tenim fins al moment ens porten a situar l'inici de la producció de la Tarraconense 1 en un moment indeterminat del decenni 50-40 aC, així com també, proposar l'aparició de la producció de la Tarraconense 1E amb posterioritat a la resta de variants i amb anterioritat a les primeres Pascual 1, que apareixerien vers el 40 aC o poc després dins el decenni 40-30 aC.

Respecte a la datació final de la producció d'aquest tipus d'àmfores, sempre serà difícil de detectar a causa de la presència de materials residuals, però si que podem recordar la seva presència a l'estrat 2015 de El Mujal-El Roser i la seva existència testimonial als centres productors més septentrionals de Fenals (Lloret de Mar), Llafranc (Palafrugell) i Collet de Sant Antoni (Calonge) (Tremoleda 2000: 115-117; Tremoleda, Buxó 2002: 255; Nolla, Santamaria, Sureda 2002: 87-112; Barti, Plana, Tremoleda 2004: 103-106; Nolla *et alii* 2004: 193-200), en tots els quals es fa molt difícil de verificar si s'havien produït en solitari en el moment inicial del centre productiu o, si pel contrari, la producció es va fer simultàniament a la de les Pascual 1. Tot plegat, ens situaria ja en una data indeterminada entre el 30-10 aC, tot i que almenys en el cas de Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), la fabricació d'aquest tipus no sembla ser contemporània a la de la Pascual 1 i és anterior a la darrera reforma estructural del forn de producció.

3. La Pascual 1

Tornant a l'estrat 2015, el tipus amfòric majoritari que conté és la Pascual 1, amb 277 exemplars de vora. Per desgràcia, ateses les característiques d'aquest estrat (Martín Menéndez 2015: 43) i que no s'ha pogut documentar la producció més que a nivell de material fragmentari, no podem proposar gaire cosa sobre el seu perfil complet, ni tant sols si s'assembla a alguns dels exemplars més sencers que tenim de cronologia posterior. El que si podem dir és que les vores d'aquestes Pascual 1 són normalment verticals o lleument inclinades vers enfora, amb una alçada de 70 a 95 cm i, solen tenir el característic engruiximent vers endins a la part superior de la vora (Fig. 3, 5-10). A més, sis d'aquestes àmfores porten la marca IVL.PAP dins una cartella rectangular sobre la vora (Fig. 3, 13-18), essent gairebé aquest estrat l'únic on es troba aquesta marca en tot el jaciment (Martín Menéndez 2015: 46). Els pivots, són difícils de classificar amb seguretat, ja que poden confondre's amb els de les Tarraconense 1E, però tot i així, creiem que els tres que presentem (Fig. 3, 19-21), són atribuïbles amb seguretat a aquesta forma. Es tracta de pivots alts, verticals i més aviat estrets. De fet, tot aquest material no presenta gaires diferències amb el dels estrats 2018, 2016 i 2012 (Fig. 3, 11-12), mencionats anteriorment, així com tampoc amb alguns de cronologia similar o una mica posterior i, per desgràcia, també molt mal coneguts, com són el 2010 i el 2017.

Amb posterioritat a l'estrat 2015, tenim el conjunt 2013/2014, en el que només hi ha 47 fragments de vora d'aquesta forma (Fig. 3, 22-23 i 26) enfront dels 551 de Dressel 3. Aquesta quantitat tant baixa ens fa pensar que potser es tracti de material residual o més probablement d'intrusions de les capes superiors, sobretot ateses les característiques de l'estrat i que aquest va ser destapat amb retroexcavadora. Un nivell de deposició posterior, situat més al nord i del qual comptem amb molt poc material ja que no va poder ser excavat, és el 2045, que està compost exclusivament per fragments d'àmfores Pascual 1 (Fig. 3, 24-25 i 28-29), les quals presenten unes característiques formals molt similars a les de les poques peces del 2013/2014 (Fig. 3, 22-23 i 26-27). Aquestes Pascual 1 tindrien un aspecte més aviat robust, amb el coll bastant curt, les nanses gruixudes i arrodonides amb un solc no gaire marcat, la vora alta (6,8 a 9,6 cm) i inclinada cap enfora amb el típic engruiximent a la part superior, i amb uns pivots molt característics, ja que són força alts,

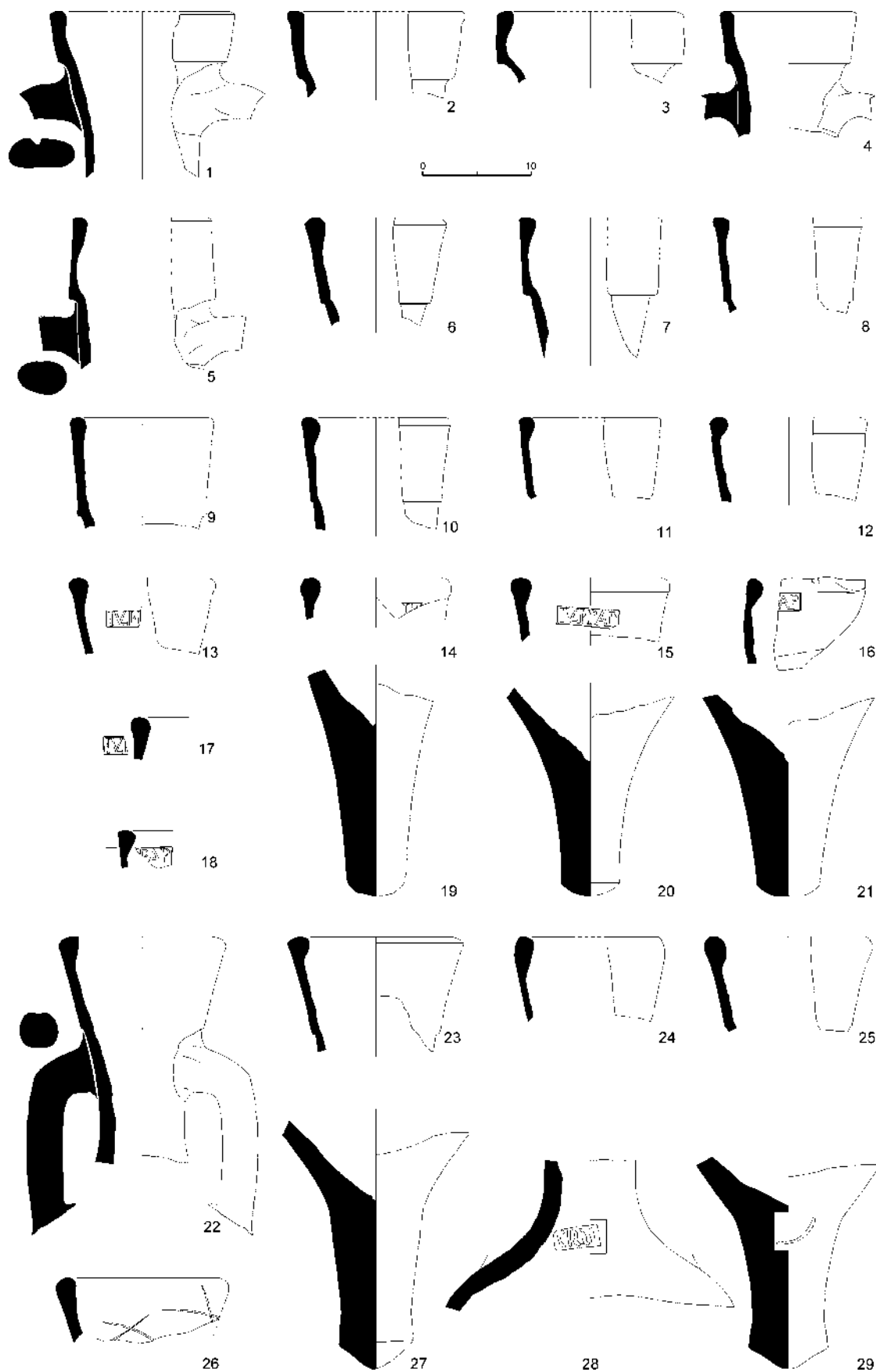

Fig. 3: Tarraconense 1E: 1-3: UE 2015, 4: Sense context.
 Pascual 1: 5-21: UE 2015, 22-23 i 26-27: UE 2013/2014, 24-25 i 28-29: UE 2045.

pesats i amb l'extrem final apuntat, recordant una mica els que tenen algunes àmfors del tipus Dressel 2, amb els quals es podrien arribar a confondre. De fet, tot aquest material és molt similar al que trobarem en el darrer estrat (2011) on és documentada la producció d'aquest tipus d'àmfors. En aquest últim moment, les Pascual 1, de les que tenim 492 fragments de vora (López Mullor, Martín Menéndez 2008: fig.11, 5-8), estan sempre acompanyades de les Dressel 3, que són la producció majoritària amb 607 fragments de vora inventariats.

Respecte a la cronologia inicial de la producció de la Pascual 1, a l'igual que passa amb la de les Tarraconense 1, no podem oferir dades fiables de cronologia absoluta, ja que només podem constatar que s'està produint dins del darrer quart o els darrers quinze anys del segle I aC, però també sabem que hi havia nivells estratigràfics més antics, que no varen poder ser excavats durant els treballs de 1988.

En canvi, tenim dades més concretes pel que fa a la cronologia dels darrers moments de la seva fabricació i, concretament, dins l'àrea dedicada a la producció d'àmfors que es va excavar el 1988, on hi ha l'estrat 2011, amb 492 fragments de vora d'àmfors Pascual 1 associables a una de les últimes acumulacions de deixalles d'aquesta bòvila i, que presenta materials d'importació com la TS Sud-gàl·lica, i la TSI Tardo-itàlica Consp. 40.1, que ens situen la cronologia vers 60-70 (López Mullor, Martín Menéndez 2008: 63). Aquestes cronologies són coincidents amb les dades de les intervencions situades al peu del turó, que ja s'havien donat a conèixer anteriorment (López Mullor 1985: 169; López Mullor *et alii* 1987) i que situaven els darrers moments de funcionament de les estructures dins l'inici de la dinastia Flavia.

Per altra banda, s'han de valorar les conclusions cronològiques que ens aporten les excavacions del 2001-2002, respecte del final de les estructures que hi ha a tocar els abocadors excavats el 1988 i que els seus abocadors porten inclús a inicis del segle II, en base a les cronologies ofertes per la ceràmica africana de cuina (Antequera 2004: 20, 33, 38 i 91-92). Aquestes datacions més avançades les hem pogut complementar darrerament amb l'estudi del material trobat durant la campanya de 1985, durant el qual s'ha documentat la troballa de cuina africana i d'Africana A en el nivell d'abandó corresponent a aquest sector.

4. La Dressel 3

Les àmfors que agrupem dins la categoria Dressel 2-3 fabricades a El Mujal-El

Roser són gairebé totes Dressel 3. Aquesta afirmació la fonamentem en la observació de la forma dels seus pivots, ja que només un amb la marca MALI i un altre amb un grafit, trobats el 1985 i un darrer amb la marca ASE (Martín Menéndez 2015: 46), de l'estrat 2011 del 1988, podrien classificar-se com a àmfors Dressel 2. La resta, o bé són massa petits o podrien correspondre a àmfors Pascual 1 com els que hi ha a la UE 2045 i a altres estrats, els quals són molt similars als que podem trobar en algunes àmfors Dressel 2 de producció laietana, com és el cas d'algun dels exemplars del derelicta Calella I, que hem tingut ocasió d'examinar (Fig. 7, 6).

En parlar dels anteriors tipus amforals, ja hem esmentat la datació de l'estrat 2015 i que aquest nivell és el més antic on documentem la presència de les Dressel 3, de les quals tenim només 22 fragments de vora. En base a les seves característiques sedimentàries i al grau de fragmentació del material, creiem que aquest estrat no sembla respondre a un abocament compost de deixalles de producció originades totes de cop en un període immediat, sinó que s'hauria d'interpretar com una acumulació de material bastant fragmentat que es produeix durant un lapse de temps sensiblement més llarg i on les Dressel 3, serien l'exponent més recent.

Les Dressel 3 de l'estrat 2015 tenen una forta personalitat i uns trets distintius que en els nivells posteriors es perdran definitivament i que nosaltres entenem que responen a un intent d'imitació de les Dressel 2-4 de producció itàlica que sovintejaven en el mercat d'aleshores com a un envàs amforal ja consolidat, i de les quals s'ha trobat un exemplar sencer precisament a l'estrat 2014 d'aquest abocador. Per desgràcia no tenim exemplars complerts d'aquesta producció local i per definir-la haurem de treballar amb el que conservem de material fragmentat (Fig. 4, 1-10).

Aquestes àmfors estan fabricades amb una argila dura i de color vermellós i, la seva superfície està recoberta d'una engalba de qualitat de color blanquinós que constitueix una característica gens habitual en aquest centre productor. A nivell formal, podríem afirmar que són àmfors de parets una mica més fines que el material posterior, i segurament també, es deu tractar d'un envàs més lleuger. Els colls són més aviat curts i d'aspecte vertical, rematats per una vora arrodonida, normalment petita i quasi sempre poc sortida cap enfora, que té un diàmetre de boca d'uns 13 cm. Les nanses són majorment bífides (Fig. 4, 6), però també n'hi ha unes quantes amb només un solc exterior que recorden molt les

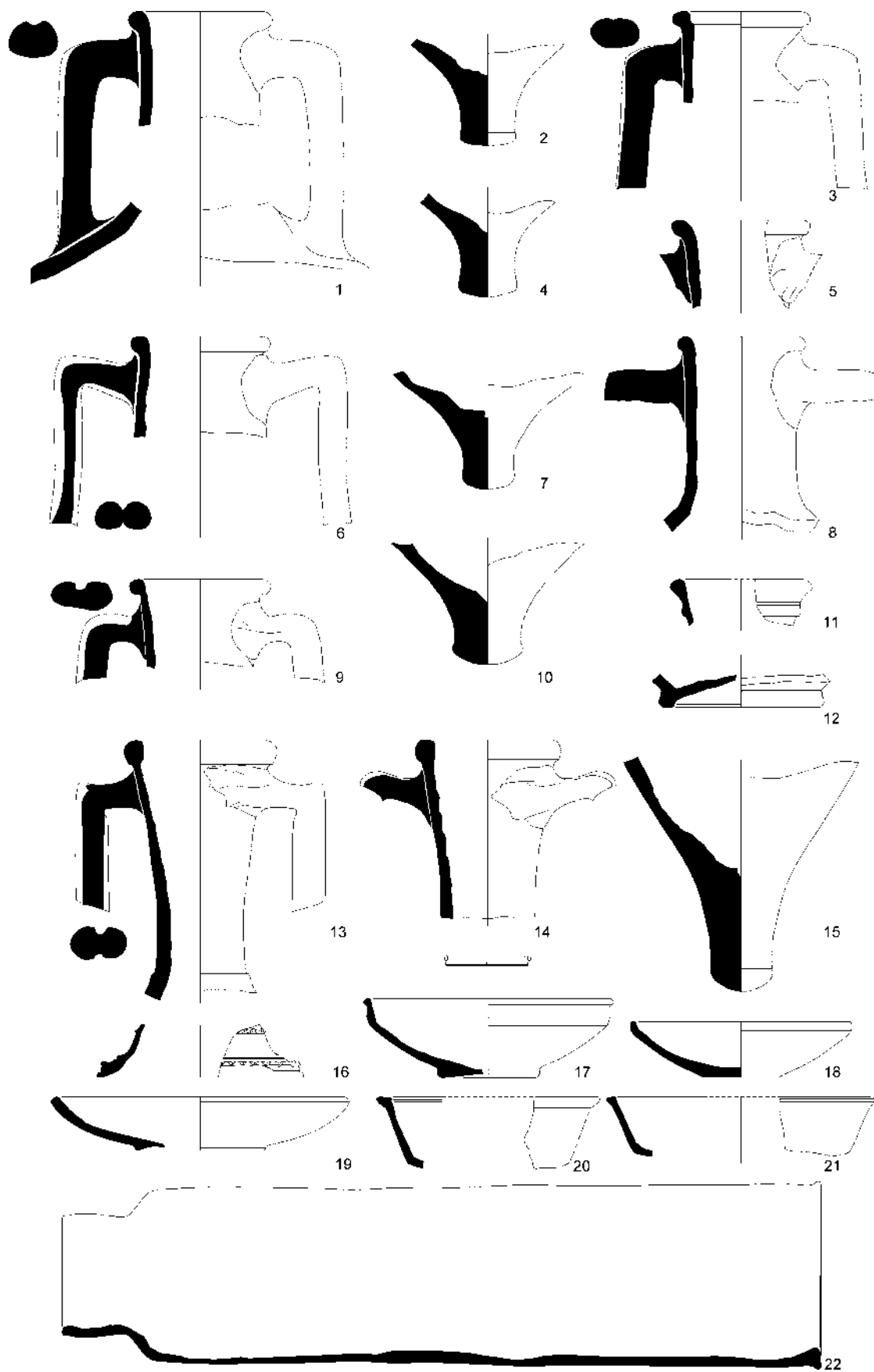

Fig. 4: Àmfores Dressel 3: 1-10 i 13-15. Àmfores Oberaden 74: 11-12.
Ceràmica comuna: 16-21. Tub ceràmic: 22.

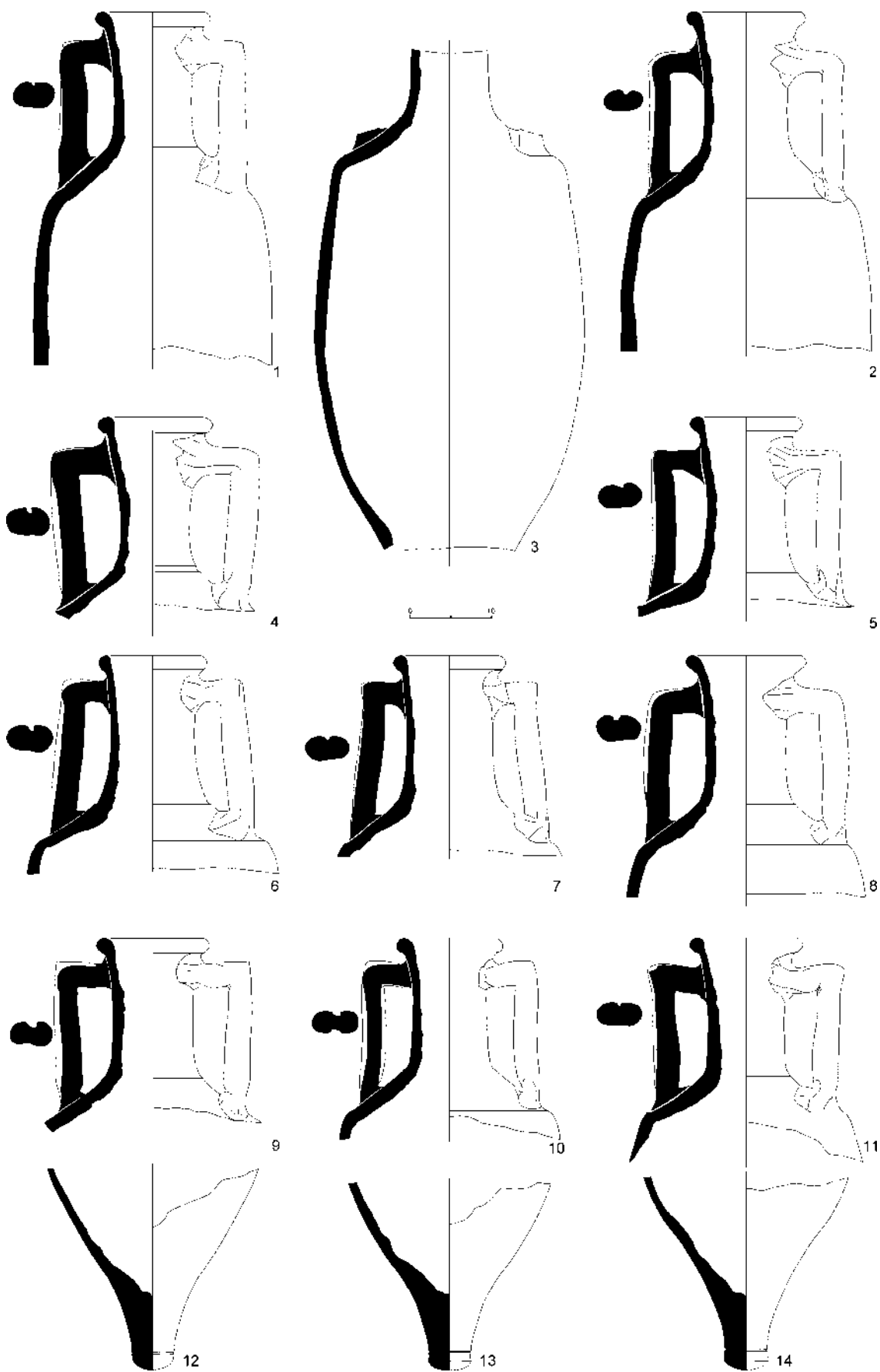

Fig. 5: Àmfores Dressel 3 de la UE 2013/2014.

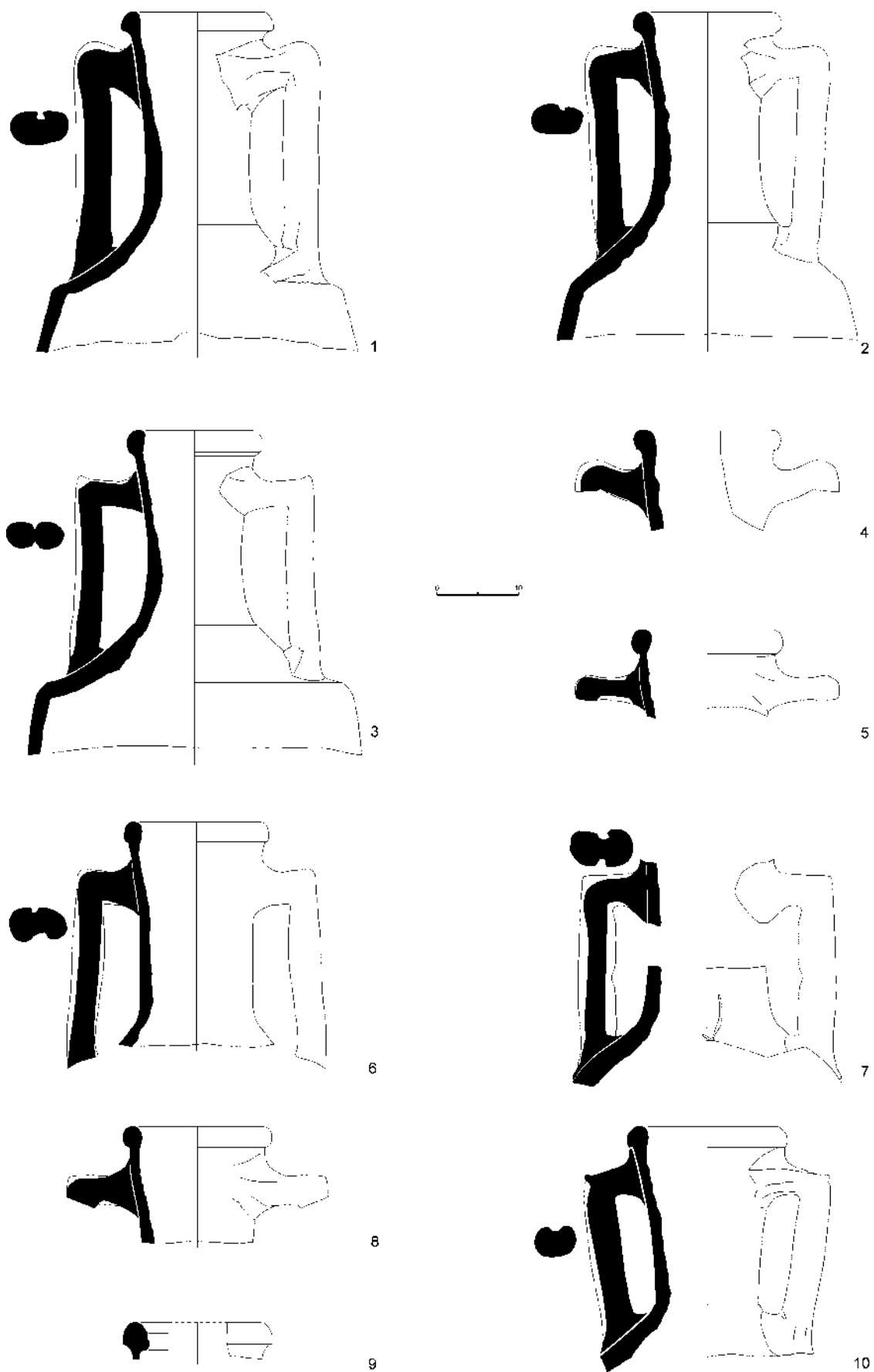

Fig. 6: Àmfores Dressel 3 de la UE 2011.

que tenen les contemporànies Pascual 1 (Fig. 4, 1, 3 i 8). Els pivots són molt característics, ja que són molt petits, curts i arrodonits per la seva part baixa. Aquí volem fer l'esment que la tipologia d'aquestes peces no és gens assemblada a la de les produccions primigènies de Dressel 2-4 de la bòvila de Can Viader a Malgrat de Mar (Járrega, Berni 2015: 396-398).

La següent fase de producció ve representada pel nivell 2013/2014 (Fig. 5), on les Dressel 3 ja són un producte consolidat i absolutament majoritari. La cronologia d'aquest conjunt és difícil de precisar ja que com a únic element de datació només hi ha un fons d'una copa de T.S. Itàlica amb la marca RASIN.

Aquestes àmfores ja no estan engalbadades, però presenten una factura acurada, amb una argila de qualitat, de color carbassa a vermellós o marronós. Si bé no tenim cap exemplar complet, hi ha suficients fragments de la meitat superior, les panxes o el terç inferior que ens permeten proposar que eren àmfores més aviat baixes, d'uns 86 cm d'alçada total per 33 cm d'amplada màxima a la panxa, i amb un coll de 22 cm d'alçada que presenta una lleu tendència a la inclinació cap enfora en el seva meitat o terç superior. El diàmetre de boca oscil·la entre 13 i 14,5 cm. La carena està ben marcada i l'aresta del coll amb l'esquena també.

Les vores són normalment de secció arrodonida, ben definides i poden tenir tendència a sortir cap enfora. Les nanses són normalment verticals, de secció el·líptica, bastant massisses i tenen sempre un ampli solc exterior, més marcat que el que veiem en les Pascual 1. A més, també n'hi ha unes poques (Fig. 5, 10) que a banda del solc per la cara exterior, en tenen un de menys evident per la cara interior, simulant l'aspecte de nanses bífides del prototip itàlic. Aquesta característica pseudobífida apareix per primer cop en aquest nivell estratigràfic. També hi ha alguns colls amb les nanses menys verticals, ja sigui inclinades cap enfora o cap endins (Fig. 5, 4, 6-7). Els pivots són curts, amb la part baixa arrodonida i molts d'ells porten un solc decoratiu en el punt més estret del seu extrem inferior (Fig. 5, 12-14).

El següents conjunts estratigràfics són per una banda els estrats 2044 i 2003, tots dos de característiques similars i sense cronologia absoluta associada, i per altra banda, l'extens estrat 2011, on sí que tenim els elements de datació que ens varen permetre establir el final de l'activitat productiva d'aquest taller vers el decenni 60-70, tal i com hem detallat anteriorment.

Les àmfores Dressel 3 dels estrats 2044 i 2003 són una mica més altes i esveltes que les precedents, ja que tenen uns 91 cm d'alçada total i uns colls que fan entre 23 i 25 cm d'alçada, mentre que l'amplada màxima és manté al voltant dels 32 cm. De l'estrat 2003 tenim només dues peces, però una d'elles està sencera (López Mullor, Martín Menéndez 2008: fig. 14, 5), i de l'estrat 2044 (Fig. 4, 13-15), conservem 27 fragments de vores o de colls millor conservats, tots de característiques similars a les del 2003.

En canvi, l'estrat 2011 ens ha aportat més de 600 fragments de vora, incloent-hi uns quants colls millor conservats (Fig. 6) que ens donen una visió fiable dels detalls formals d'aquesta fase productiva. Aquestes àmfores tenen una ampla variabilitat quant la forma dels llavis, que poden ser més alts i allargats o més arrodonits i clàssics, així com molt o poc sortints cap enfora. L'amplada de la boca també és variada, ja que hi ha exemplars de poc més de 12 cm de diàmetre i altres que passen dels 14,5, però la majoria oscil·la entre els 13 i els 14 cm. La forma de les nanses continua tenint tendència a la verticalitat, però ara la seva secció més habitual és la pseudo-bífida, amb 362 exemplars, seguida de prop de la que només té un solc exterior (328 exemplars) i amb una curta representació de les nanses autènticament bífides, amb 76 exemplars. El colze d'aquestes nanses també ha evolucionat de les fases anteriors, ja que ara són molt abundants els que el tenen aixecat, amb 153 exemplars comptabilitzats, seguit dels més aviat plans (110) i més escassos els que el tenen caigut (23). Finalment, hi ha algunes peces de característiques poc freqüents, com és el cas d'un coll (Fig. 6, 10) que té unes nanses inclinades cap enfora amb un colze ben marcat, però que en secció podrien passar perfectament per les d'una Pascual 1, o també una vora (Fig. 6, 9) que presenta un fort engruiximent vers la seva part interior.

Els pivots d'aquestes Dressel 3 inclouen pocs trets distintius per definir-los i, a més, en molts casos veiem que es poden confondre amb els de les Pascual 1. Podem dir que en general es tracta de pivots més aviat petits, amb un perfil que els distingeix poc del final de la panxa de l'àmfora, però que en alguns casos incorporen un cert engruiximent en el seu extrem inferior seguit d'un final apuntat, tot i que el més habitual és que tinguin la punta arrodonida. Podem veure clarament, que els pivots d'aquestes Dressel 3, són molt diferents dels pivots de les Dressel 2 de producció laietana que es documenten, per exemple al derelicta Calella I (Fig. 7), on veiem uns

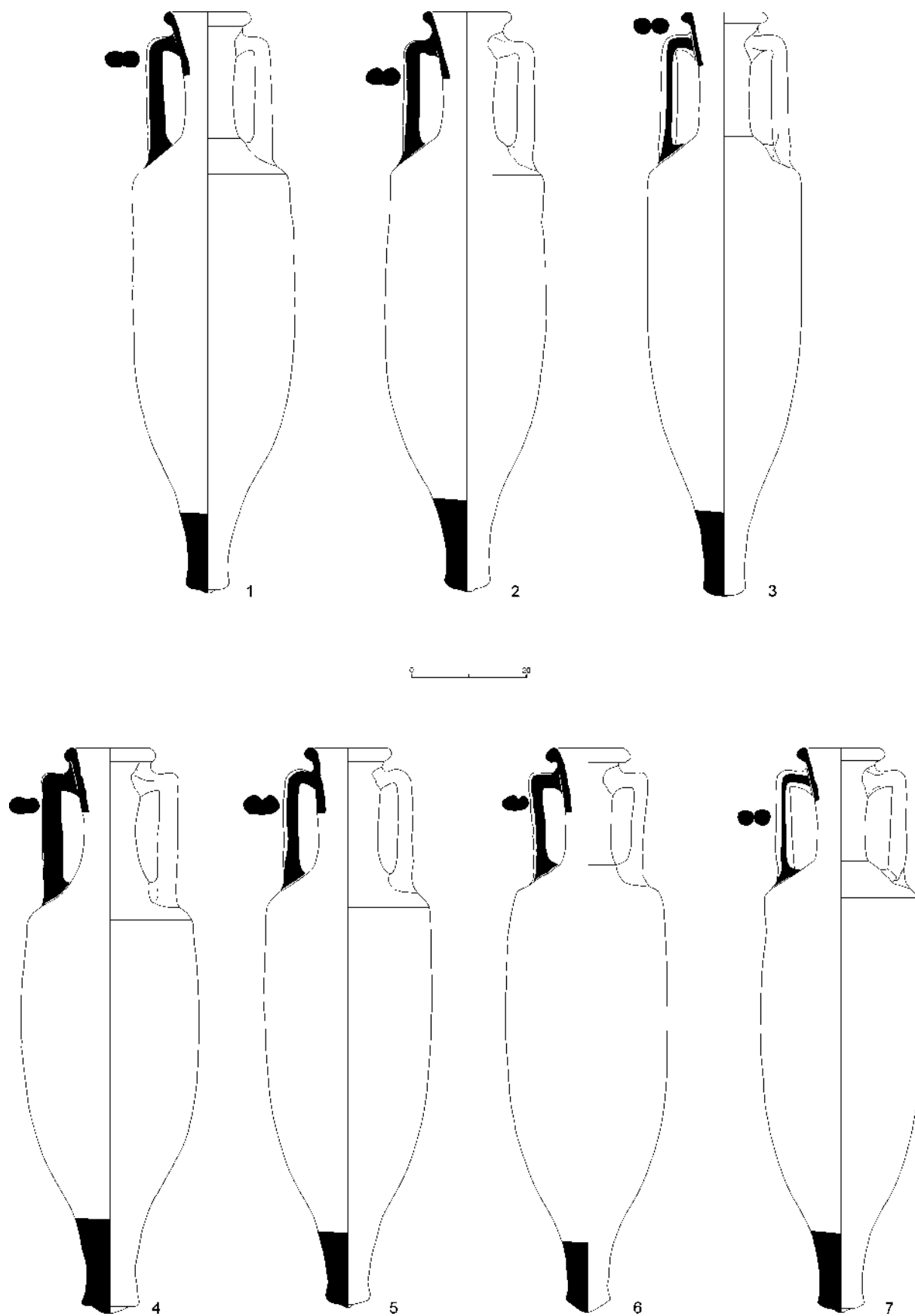

Fig. 7: Àmfores Dressel 2 del derelicte Calella 1.

pivots molt alts que tenen un característic engruïment a la part més baixa, seguit d'un apèndix arrodonit a l'extrem final. Arribats a aquest punt, podem suposar que les àmfores d'aquest derelictes difícilment poden haver estat manufacturades a El Mujal-El Roser, ja que en només dos dels tres exemplars més amunt esmentats hem vist aquest tipus de característiques. Per tant, aquestes Dressel 2 haurien de venir d'algun altre centre productor, ja que en altres jaciments de la regió si que es coneixen peces d'aquest tipus, com per exemple, els propers centres productors de Torre Martina (Sant Pol de Mar), Can Jalpí (Arenys de Munt) i Can Viader (Malgrat de Mar), tot i que en aquest darrer cas els pivots són sensiblement diferents a la resta (Járrega, Berni 2014: 398).

5. La Oberaden 74, la ceràmica comuna i el material constructiu

La *figlina* de El Mujal-El Roser no solament va produir les àmfores que hem descrit fins el moment sinó que també va dedicar la seva activitat a la producció tant de materials constructius, ceràmica comuna i de parets fines i fins i tot alguns exemples d'àmfores de base plana Oberaden 74. Malauradament, les característiques de la intervenció, en la qual molts estrats no es varen poder excavar o es va fer de manera molt parcial i recollint sempre només els fragments amb forma, fa que molts tipus de material, com el constructiu i la ceràmica comuna ens siguin els més desconeguts.

Respecte a les Oberaden 74, només comptem amb dos exemplars (Fig. 4, 11-12), amb els quals poca cosa més es pot fer que afirmar que aquestes àmfores s'havien estat produïnt. La primera d'aquestes va sortir a l'estrat 2011 i segurament s'ha de considerar com a material residual, i la segona, a l'estrat 2018, per la qual cosa la seva producció hauria de situar-se cronològicament al costat de les primeres Pascual 1.

Les excavacions del 1988, varen constatar que la producció de ceràmica comuna, de vasos de parets fines i de material constructiu ja comença en els primers temps de la producció d'àmfores, però ens és molt mal coneguda. De fet la majoria del material que tenim de peces de ceràmica comuna ha estat trobat fora de la zona dels abocadors i correspon principalment als conjunts situats a l'interior (2011) o al costat del complex constructiu (2067), com també dels moviments de terres que afectaren tot aquesta part del jaciment a l'inici de la intervenció arqueològica. Menció

apart mereix la troballa dins l'estrat 2011 d'una concentració d'una cinquantena, entre peces senceres (Fig. 4, 22) o vores, de tubs de conducció, de 69,7 cm de llarg per 16,5 de diàmetre, que va ser abocat conjuntament amb els fragments d'àmfores.

Pel que fa a la ceràmica comuna produïda en aquest jaciment, seguirem la proposta tipològica feta per Alberto López Mullor el 1985, en estudiar el material trobat en la part situada al peu del turó. En aquest treball presentarem alguns dels exemplars millor conservats amb que comptem, i que corresponen tant a pàteres de la forma 1A procedents respectivament de l'estrat 2067 (Fig. 4, 19) i de material sense context (Fig. 4, 18), com de la forma 1B, que va ser trobada a l'estrat 2011 (Fig. 4, 17). També s'han trobat unes quantes cassoles que recorden vagament les primeres produccions africanes de ceràmica comuna, que ja existien en els darrers contextos cronològics que estem tractant, com és el cas de les dues que presentem, procedents respectivament dels estrats 2067 i 2000 (Fig. 4, 20-21). Per acabar, volem presentar una peça curiosa (Fig. 4, 16), procedent també de l'estrat 2011 i que creiem correspon a una copa que tindria un peu molt alt, motllurat i decorat amb dues bandes de cordons aplicats compostes de quadrats trapezoïdals. Probablement es tracta d'una peça molt particular o de lluïment d'algun terrissaire que treballava en aquest complex productiu.

Bibliografia

- Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. 2002: El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries, *Romula* 1, Sevilla, 9-38.
- Antequera, F. 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica al solar carretera a Hortsavinyà, 1 a 11-El Roser (Calella, Maresme), Juny 2001-abril 2002*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (inèdit), Barcelona.
- Barti, A., Plana, R., Tremoleda, J. 2004: *Llafranc romà, Quaderns de Palafrugell* 13, Palafrugell.
- Codex 1992: Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització, *Laietania* 7, Mataró, 155-189.
- Bosch de Doria, M., Vidal Sánchez, A. 2002: Intervenció arqueològica, Memòria científica. Prospecció, control d'obra i excavació arqueològica al jaciment de Can Jalpí, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (inèdit), Barcelona.
- Codina Bagué, J. M. 1978: Museu-Arxiu Municipal de Calella, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, 5-6, juliol-desembre de 1978, Mataró, 176.
- Comas Solà, M. 1985: *Baetulo. Les Àmfores*, Museu de Badalona, Badalona.
- Comas Solà, M. 1998a: La producció i el comerç del vi a Baetulo. Estat de la qüestió, *El vi a l'antiguitat*, II, Badalona, 219-232.
- Comas Solà, M. 1998b: Présence et absence des amphores léetaniennes en Gaule, *Actes du Congrès d'Istres*, SFECAG, Marseille, 225-234.
- Defaus, J. M., Martín, A., Rigo, A. 1988: *Memòria preliminar de l'excavació d'urgència al Roser (Mujal-Toyca), Setembre-octubre 1988*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya (inèdit), Barcelona.
- Járrega, R. 2015: Ánforas vinarias en el este de la Hispania Citerior en época tardorepública (siglo I a.C.): epigrafía anfórica y organización de la producción, *SPAL: Revista de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Sevilla* 24, Sevilla, 77-98.
- Járrega, R. 2016: La tarraconense 1, un ánfora ovoide de época triunviral, R. Járrega, P. Berni (eds.), *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo, Monografías Ex Officina Hispania III, III Congreso Internacional de la Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua (SECAH)-Ex Officina Hispania (Tarragona, 10-13 de diciembre de 2014)*, Tarragona, 55-65.
- Járrega, R., Berni, P. 2014: El taller de ánforas de Malgrat de Mar (Barcelona): Arqueometría y epigrafía, R. Morais, A. Fernández, M. J. Sousa (eds.), *Monografías Ex Officina Hispania II*, Porto, 393-493.
- López Mullor, A. 1985: Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (El Maresme, Barcelona), Campañas de 1981 y 1982, *Empúries* 47, Barcelona, 162-208.
- López Mullor, A., Martín Menéndez, A. 2008: Tipología i datació de les àmfors tarraconenses produïdes a Catalunya, A. López Mullor, X. Aquilué Abadías (eds.), *La producció i el comerç de les àmfors de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 33-94.
- López Mullor, A., Batista, R., Zucchitello, M. 1987: La producción vitivinícola de la Tarraconense. Algunos ejemplos sintomáticos, *I Coloquio Internacional El vi a l'Antiguitat. Economía producción i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badalonines 9, Museu de Badalona, Badalona, 319-325.
- Llobet, J. 1980: Una vil·la romana a la muntanya del Roser (Calella), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 10, Mataró, 334.
- Martín Menéndez, A. 2008: Àmfores tarraconenses i bètiques en els derelictes de mitjan segle I a.C. a la costa catalana, *Actes du congrès de L'Escala-Empúries, 1er-4 mai 2008*, SFECAG, Marseille, 103-127.
- Martín Menéndez, A. 2015: Consideraciones sobre las marcas en ánforas tarraconenses en la Layetania septentrional. Los casos de El Mujal-El Roser (Calella) y Can Rodon y Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), V. Martínez Ferreras (ed.), *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior-Tarraconensis (s. I a.C.- I d.C.)*, Oxford, 39-54.

Nolla, J. M., Santamaría, P., Sureda, M. 2002: Excavacions arqueològiques al Collet de Sant Antoni de Calonge, *Estudis del Baix Empordà* 21, Sant Feliu de Guixols, 87-112.

Nolla, J. M., Prados, A., Rojas, A., Santamaría, P., Soler, A. 2004: La terrisseria romana del Collet de Sant Antoni de Calonge, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, La Bisbal de l'Empordà*, 193-200.

Pascual Guasch, R. 1977: Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores. Actes du colloque de Rome, 27-29 mai 1974*, Collection de l'École Française de Rome 32, Roma, 47-96.

Pascual Guasch, R. 1988: The stamps on amphoras from the kiln at El Mujal, *International Journal of Nautical Archaeology* 17-2, Londres, 181.

Pascual Guasch, R. 1991: *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología 5, Barcelona.

Quintana, C. 2005: El conjunt amfòric del poblat de Ses Païses, segles V aC-I/II dC, J. Aramburu, J. Hernández (eds.), *Ses Païses 1999-2000 (Artà, Mallorca)*, Palma (CD-ROM).

Rigo Jovells, A. 1994: *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada a can Notxa*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, (inèdit), Barcelona.

Tremoleda Trilla, J. 2000: *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña. (Época augústea y altoimperial)*, BAR-International Series 835, Archaeopress Oxford.

Tremoleda Trilla, J., Buxó Capdevila, R. 2002: *La bòbila romana de Fenals (Lloret de Mar)*, Lloret de Mar.

Tremoleda, J., Castanyer, P., Santos, M. 2015: Empúries, puerto de recepción y redistribución del vino de la Tarraconense, V. Martínez Ferreras (ed.), *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior-Tarraconensis (s. I a.C.- I d.C.)*, Oxford, 91-108.

ÁNFORAS DE PRODUCCIÓN TARRACONENSE PROCEDENTES DEL POBLADO IBÉRICO DE CASTELL (PALAMÓS, GIRONA)

Xavier Aquilué*

El objetivo de este trabajo es presentar diversos ejemplares de ánforas tarraconenses de las formas Tarraconense 1 y Pascual 1, con las marcas C.IVNI y MEVI, procedentes de la última fase de ocupación y de la fase de abandono del poblado ibérico de Castell (Palamós, Girona), datadas en época de Augusto.

Palabras clave: Ánfora Tarraconense 1, ánfora Pascual 1, producción de vino, cultura ibérica, época de Augusto.

The objective of this work is to present different samples of Tarraconense amphorae of the Tarraconense 1 and Pascual 1 forms, with the C.IVNI and MEVI marks, coming from the last phase of occupation and the phase of abandonment of the Iberian settlement of Castell (Palamós, Girona), dated in the time of Augustus.

Keywords: Tarraconense 1 amphora, Pascual 1 amphora, wine production, Iberian society, Augustan Age.

* Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya

Presentación

Mis primeros trabajos como arqueólogo de campo, siendo estudiante universitario en el lejano 1979, fueron posibles gracias al Dr. Alberto López Mullor quien me facilitó intervenir en las excavaciones donde él participaba, entre ellas, en el conjunto arqueológico de Empúries (l'Escala, Girona). Me acuerdo que se empeñó en que debía dedicarme a estudiar las ánforas de Empúries que aparecían en los contextos arqueológicos de las excavaciones que se estaban efectuando en ese momento en el yacimiento. Y que un día fuimos juntos a casa de Ricardo Pascual, donde nos atendió con una educación exquisita que me impactó y en la que nos enseñó un montón de fichas, calcos de marcas y documentación escrita y gráfica que tenía sobre ánforas tarraconenses. Estuvimos hablando (en realidad estuvieron hablando Alberto y Ricardo Pascual) de la necesidad de que arqueólogos jóvenes como yo pudieran ocuparse de este campo de la investigación ceramológica, al que finalmente no me dediqué. Él continuó con sus estudios sobre estas producciones (y sobre tantas otras cerámicas romanas, como las cerámicas de paredes finas), convirtiéndose en un referente en este tipo de estudios. Siempre fue un guía para mí, además de un amigo noble y leal. Con gratitud y admiración le dedico este trabajo.

El poblado de Castell

El poblado ibérico de Castell está situado en el municipio de Palamós, en la comarca del Baix Empordà (Girona), habiendo pertenecido sus habitantes a la tribu de los indiketes. El poblado se ubica en una península, denominada "Punta de Castell", que cierra por el este la playa de Castell (Fig. 1). Esta península, unida a tierra firme por un estrecho istmo, está formada por un promontorio que se eleva en pendiente hasta alcanzar los 36 metros sobre el nivel del mar, promontorio en el que se asentaron los pobladores ibéricos. El yacimiento es conocido desde el año 1935 y fue objeto de excavaciones arqueológicas entre 1943 y 1949, por Lluís Pericot y Miquel Oliva (Pericot 1952: 110-129, lám. XVIII-XXVI; Verdager 1994). Entre los años 2000 y 2010 el yacimiento fue gestionado por la sede de Empúries del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC), bajo mi dirección, efectuándose diversas campañas de excavación, de las cuales se está preparando actualmente su publicación científica (Aquilué 2001; Aquilué, Hernández 2010: 253-254; Aquilué 2015: 141-153).

La primera ocupación del sector de Castell se sitúa a inicios del siglo VI a. C., con una actividad importante durante los siglos V-III a. C. La singularidad del poblado recae en que no fue abandonado después de la conquista romana a inicios del siglo II a. C., como sucedió con otros asentamientos ibéricos de la zona. Al contrario, el *oppidum* de Castell experimenta en esta época una importante reforma urbana que comportó la ampliación del poblado hacia la parte baja del istmo, amortizando un campo de silos anterior e incorporando la muralla del poblado del siglo III a. C. dentro de esta nueva estructuración. Se construyó un nuevo sistema de acceso y de defensa, una plaza porticada (la denominada "plaza de los silos") y diferentes espacios relacionados con la misma. El poblado estuvo activo durante todo el siglo II y I a. C., con diferentes reformas efectuadas en los primeros decenios del Principado de Augusto, anteriores al cambio de Era. Se abandonó, como zona de habitación, también en época augustea (Nolla, Palahí, Burch 1998: 59-78), seguramente en el primer decenio del siglo I d. C., aunque se detectan frecuentaciones, de naturaleza indeterminada, en el Alto Imperio y en la Antigüedad Tardía, dada la presencia de materiales arqueológicos que se fechan desde el siglo I hasta el siglo V d. C., entre ellos, por ejemplo, un as de Domiciano del año 84 ó 85, ungüentarios de vidrio de los siglos I-II, o diversos AE-3 del siglo IV.

Las ánforas tarraconenses con marcas de la calle 16000

Los materiales que presentamos proceden de la campaña del año 2004 efectuada en el sector de la plaza de los silos, concretamente de la calle 16000 (Fig. 1), situada en el ángulo suroeste de la plaza. La calle descendía hacia la terraza inferior (o terrazas) que se extendía hacia la playa de Castell, facilitando la conexión entre las estructuras urbanas situadas en la plaza y las habitaciones ubicadas en esta terraza inferior (Aquilué, Amigo, Gallegos 2006: 195-205).

Gran parte de esta terraza inferior ha desaparecido debido a los desprendimientos causados por la inestabilidad geológica del terreno, con toda seguridad producidos en época antigua. La excavación permitió documentar los estratos 16001 a 16005 que, junto a diferentes tramos de muros o alineaciones de piedras de contención y materiales constructivos amortizados (entre ellos un gran bloque de piedra y un fuste de columna), colmataban y cerraban la calle. Este bloqueo de la calle,

Fig. 1: Arriba, la península sobre la que se asienta el poblado ibérico de Castell con las estructuras conservadas del sector occidental (Fotografía: X. Aquilué, Archivo MAC-Castell). Abajo, planta de las estructuras del poblado ibérico de Castell. Se ha señalado, en la planta de detalle de la plaza de los silos, la calle 16000, la habitación 15000 y las cinco habitaciones excavadas por Lluís Pericot (Planimetría: G. Bigarós, Archivo MAC-Castell).

totalmente intencionado y que imposibilitó el acceso a las estructuras urbanas de la terraza (o terrazas) situada a occidente de la plaza de los silos, pensamos que debe relacionarse con el proceso de colapso sufrido por este sector del poblado. Con este cierre se garantizaba la seguridad de los habitantes que seguían ocupando la plaza. Pensamos que esta operación debe ponerse en relación con la construcción de cinco habitaciones de época romana que se realizaron adosándose al lienzo de la muralla del siglo III a. C., y que fueron excavadas por Lluís Pericot en las campañas de los años 40 del siglo pasado (Pericot 1952). Estas cinco habitaciones, de poca entidad constructiva, recibieron la denominación de “cabañas” por parte de Pericot y habían desaparecido casi en su totalidad, debido a la degradación y abandono que había experimentado durante décadas el yacimiento, cuando nos hicimos cargo del mismo en el año 2000 (Fig. 2).

Los ejemplares de ánforas con marcas documentados son los siguientes:

Número 1 (Fig. 3, 1)

Núm. inventario: C-04-16002-26.

Fragmento de borde y cuello de la forma Pascual 1. Diámetro: 12'50 cm. Altura: 6'70 cm.

Cartela rectangular: 3'50 por 1'70 cm. Sello: MEVI

Pasta de color beige, con partículas blanquecinas y micas doradas de pequeño tamaño. Fragmento muy rodado y desgastado. El sello en el borde se encuentra casi ilegible, muy perdido.

Contenido: vino.

Contexto cerámico: T.S. Itálica (un fragmento minúsculo de borde difícil de clasificar y un informe), cerámica de paredes finas, cerámica común, cerámica común ibérica, cerámica reducida de cocina, ánfora ibérica, ánfora púnica, ánfora itálica, *tegulae* e *imbrices*. Otro borde de ánfora tarraconense de la forma Pascual 1 y un fragmento de asa de la misma forma.

Número 2 (Fig. 3, 2)

Núm. inventario: C-04-16003-197 y 198.

Dos fragmentos de borde y cuello de la forma Pascual 1. Diámetro: indeterminado. Altura: 6'20 cm.

Cartela rectangular: 4'30 por 1'90 cm. Sello: MEVI

Pasta de color marrón-rojizo, con partículas de cuarzo de color blanco y numerosas vacuolas. Fragmentos rodados y desgastados.

El sello en el borde se encuentra fragmentado en su parte superior, pero es legible en su totalidad.

Contenido: vino.

Contexto cerámico: Campaniense A, Campaniense B, cerámica de barniz negro indeterminado, cerámica de paredes finas, cerámica gris emporitana, cerámica común, cerámica común ibérica, cerámica reducida de cocina, ungüentarios, ánfora ibérica y ánfora púnica. Además de los tres ejemplares con marca que presentamos (nº 2, 3 y 4) apareció otro borde de ánfora tarraconense Pascual 1, un fragmento de borde de Tarraconense 1 o Pascual 1 y un fragmento informe de Tarraconense 1 o Pascual 1 con el inicio de un sello ilegible.

Número 3 (Fig. 3, 3)

Núm. inventario: C-04-16003-199 y 200.

Dos fragmentos de borde de la forma Pascual 1. Diámetro: indeterminado. Altura: superior a 6'70 cm.

Cartela rectangular: 4'20 por 1'70 cm. Sello: MEVI

Pasta de color beige-anaranjado, con desgrasante de cuarzo blanco, mica dorada y otras partículas. Fragmentos muy rodados y desgastados. El sello en el borde se encuentra erosionado, casi ilegible. A resaltar la presencia de un pequeño trazo horizontal entre la letra I y el límite lateral del sello.

Contenido: vino.

Contexto cerámico: Pertenece al mismo contexto que el número 2.

Número 4 (Fig. 3, 4)

Núm. inventario: C-04-16003-201, 202, 293.

Tres fragmentos de borde y cuello de la forma Pascual 1. Diámetro: 12'50 cm. Altura: 6'40 cm.

Cartela rectangular: 4'10 por 1'70 cm. Sello: MEVI

Pasta de color beige-anaranjado, con desgrasante de partículas de cuarzo de color blanco, marrón y micas doradas. Fragmentos rodados y desgastados. El sello en el borde también está muy desgastado.

Contenido: vino.

Contexto cerámico: Pertenece al mismo contexto que los números 2 y 3.

Número 5 (Fig. 3, 5)

Núm. inventario: C-04-16005-68.

Fragmento de borde y cuello de la forma Tarraconense 1. Diámetro: 13 cm. Altura: 3'60 cm.

Fig. 2: Imagen del estado de la plaza de los silos de Castell durante las excavaciones efectuadas por Lluís Pericot (1952, lám. XXI) y, abajo, estado actual de la plaza después de los trabajos de adecuación y restauración (Fotografía: X. Aquilué, Archivo MAC-Castell).

Cartela rectangular: 5'00 por 1'50 cm. Sello: C.IVNI

Pasta de color rojizo, de buena factura, compacta y de sección cuarteada, con desgrasante de partículas de cuarzo blanco y micas doradas características. El sello en el borde se encuentra bien conservado. Es posible relacionarla con la variante D de la forma Tarraconense 1 establecida por López Mullor y Martín (2008: 47, fig. 6, 3-6).

Contenido: vino.

Contexto cerámico: Campaniense de Roses, Campaniense B, cerámica rojo interno pompeyano, cerámica común, cerámica común ibérica, cerámica ibérica de engobe blanco, cerámica gris emporitana, cerámica reducida de cocina, ánfora ibérica, ánfora itálica Dressel 1B, ánfora tarraconense Oberaden 74 y este ejemplar de ánfora Tarraconense 1.

La presencia en estos estratos de ánforas de la forma Tarraconense 1, con la marca C.IVNI, y de la forma Pascual 1, con la marca MEVI, es de gran interés para demostrar, una vez más, la convivencia de ambas formas en los decenios anteriores al cambio de era, junto con la presencia de los primeros ejemplares de la forma Oberaden 74. La cronología que podemos dar a estos rellenos creemos que debe situarse entre el 30 y el 1 a. C., sin mayores precisiones, dada la escasez de producciones de vajilla que permitan afinar la datación, resaltando, no obstante, la presencia de T.S. Itálica que nos situaría en una fecha posterior al 30 a. C.

Otros ejemplares con la marca MEVI del poblado

Si bien no tenemos documentado ningún ejemplar más de ánforas tarraconenses con la marca C.IVNI, sí que disponemos de otros seis ejemplares que presentan la marca MEVI, procedentes todos ellos del sector de la plaza de los silos.

El primero de ellos apareció en la campaña del año 2005, en la habitación 15000, entre los materiales del estrato de preparación (UE-15017) de la nueva pavimentación del ámbito, dentro de la última fase de reformas documentadas en este sector relacionadas con la conexión con la calle 16000 (Fig. 1). El ejemplar es este:

Número 6 (Fig. 3, 6)

Núm. inventario: C-05-15017-175.

Fragmento de borde de la forma Tarraconense 1. Diámetro: 13 cm. Altura: 5'00 cm.

Cartela rectangular: longitud indeterminada

por 1'80 cm. Sello: M[EV]I

Pasta de color beige claro, muy dura y compacta, de sección cuarteada, con partículas muy finas de cuarzo blanco, mica dorada e impurezas de color marrón claro que no destacan del tono general beige claro de la pasta. El sello en el borde se encuentra desgastado y fragmentado, conservándose la primera letra. Variante E de la forma Tarraconense 1 establecida por López Mullor y Martín (2008: 47, fig. 6, 7-10).

Contenido: vino.

Contexto cerámico: Campaniense B, un fragmento informe de T.S. Aretina de buena factura, un fragmento minúsculo de borde de Presigillata Sudgálica (imitaciones de la T.S. Aretina producidas en el sur de Francia) que podría pertenecer a la forma 10 o a la forma 20, cerámica de paredes finas con las formas Mayet 2, 3 y 17, cerámica común, cerámica común ibérica, cerámica gris emporitana, cerámica reducida de cocina, ánfora ibérica, ánfora púnica, dos pesas de telar, *tegulae* e *imbrices*. Además de este fragmento de ánfora Tarraconense 1, aparece también otro fragmento de borde de la misma forma que podría pertenecer al mismo ejemplar, otro borde de Tarraconense 1, un borde de Pascual 1 o de Tarraconense 1 y otro fragmento de borde con arranque de asa de forma indeterminada.

La cronología de este estrato debe situarse en un momento posterior al 30 a. C., como demuestra la presencia del fragmento de T.S. Aretina y del borde de la forma 10 ó 20 de la Presigillata Sudgálica, ambas formas, datadas entre el 30 a. C. y el 10 d. C. La forma Mayet 17 de cerámica de paredes finas presenta dataciones seguras dentro de los dos últimos decenios del siglo I a. C. La variante Tarraconense 1 E no se encuentra, por ejemplo, en contextos de 40-30 a. C. en Empúries, donde si aparecen el resto de las variantes de esta forma (Aquilué *et alii* 2010: 40). La cronología que proponemos para este estrato es del 30 al 10 a. C., dado que la escasez de material nos impide precisar más. Por tanto, la reforma de esta habitación tuvo una vida muy corta, ya que pronto fue cegada y amortizada con la inutilización de la calle 16000, cuyos rellenos, como ya hemos dicho, se sitúan también en época augustea (entre el 30 y el 1 a. C.)

Así mismo, la marca MEVI apareció en cinco ejemplares de la forma Pascual 1 durante las primeras campañas de excavación efectuadas por Pericot en la plaza de los silos, procedentes de la última fase de ocupación y abandono de las "cabañas" o habitaciones, construidas también en época augustea,

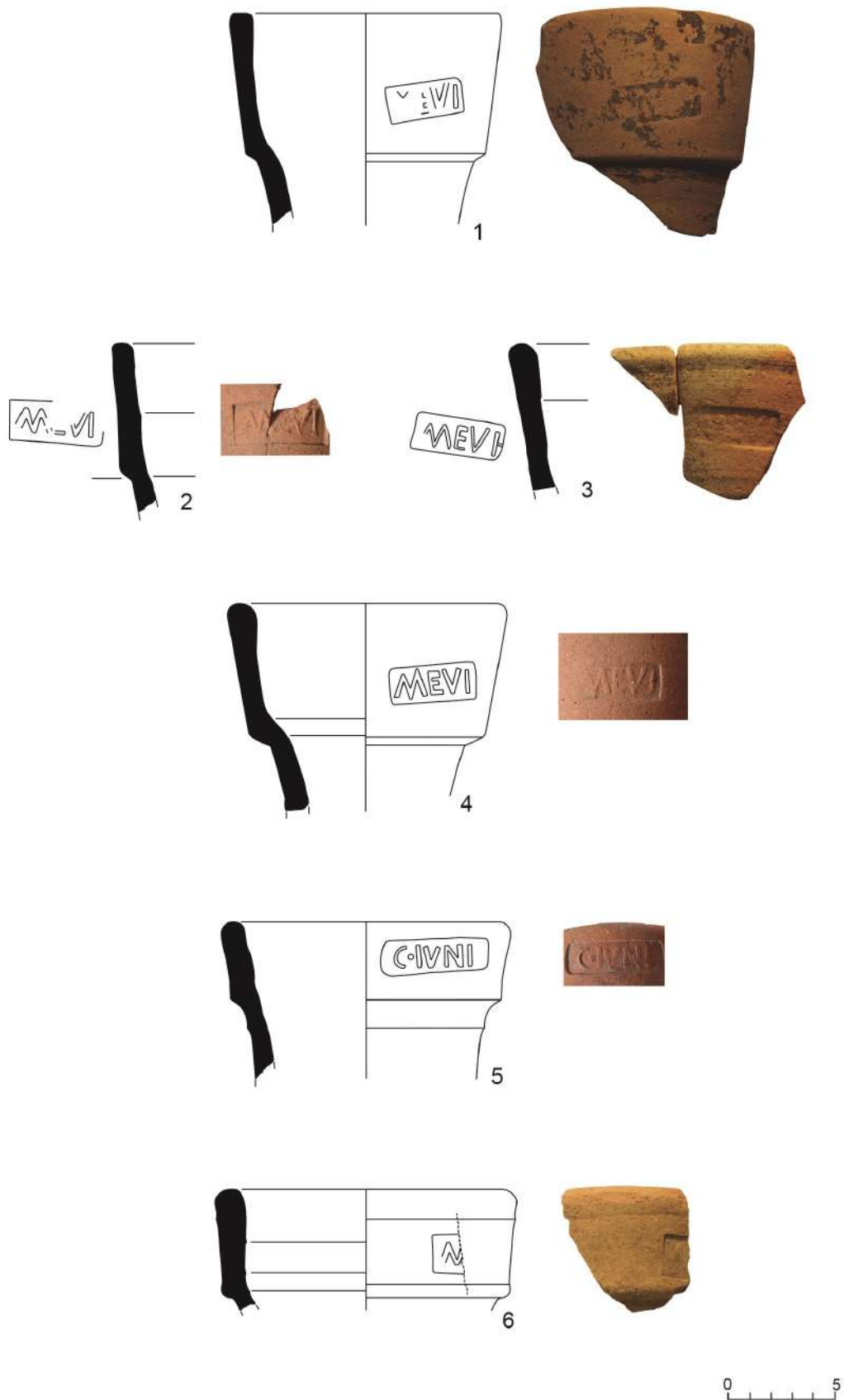

Fig. 3: Ánforas tarraconenses de las formas Pascual 1 (nº 1-4) y Tarraconense 1 (nº 5-6) procedentes de la calle 16000 y de la habitación 15000 de Castell (Dibujos: X. Font 1-5 y X. Aquilué 6. Fotografías: J. Curto 2, 4 y 5 y X. Aquilué 1, 3 y 6, Archivo MAC-Castell).

como hemos comentado (Fig. 1). Los ejemplares documentados son los siguientes:

Número 7 (Fig. 4, 7)

Núm. inventario: C-1851.

Núm. inventario MAC-GIRONA: 41.498.

Cuerpo superior restaurado, con el borde, cuello, arranque de los hombros y dos asas de la forma Pascual 1. Diámetro: 12'70 cm. Altura: 6'50 cm.

Cartela rectangular: 4'20 por 1'80 cm. Sello: MEVI

Contenido: vino.

Pasta de color rojizo claro, compactada y de sección cuarteada, con abundantes partículas de cuarzo blanco y de color gris. Sello bien conservado situado bajo el borde de la pieza, en la parte superior del cuello y entre las dos asas.

Ejemplar publicado en Nolla, Palahí, Burch 1998: 69-71, fig. 4, nº 4.

Contexto cerámico: Se encuentra en la Caja 131-Pedret 16-3-A, con una etiqueta rectangular, donde se lee escrito a mano con pluma estilográfica: "2ª Camp. Castell Palamos 1945/(')/boca de ánfora con asas (tiene marca fet ficha)/frag. cer. a mano/trozos de esqueleto pescado (sepia)/peso telar, disco de cer. fet ficha/huesos, moluscos". En realidad, se trata de la 4ª campaña y no de la 2ª, dado que la cuarta campaña se realizó en el año 1945, entre los meses de mayo a julio (Pericot 1952: 118-121).

Número 8 (Fig. 4, 8)

Núm. inventario: C-666.

Fragmento de borde y cuello de la forma Pascual 1. Diámetro: 14 cm. Altura: 6'70 cm.

Cartela rectangular: longitud indeterminada por 1'80 cm. Sello: M[EVI]

Contenido: vino.

Pasta de color rojizo amarronado, con desgrasante característico de partículas de cuarzo blanco y otras impurezas. El sello ubicado en el borde se encuentra fragmentado y solo se conserva la primera letra.

Contexto cerámico: Se encuentra en la Caja 239-Pedret 17-1-B, con una etiqueta rectangular donde se ha escrito a mano con pluma estilográfica: "5ª Cam. Castell (Palamós) 1947/Silo 35 hacia centro Plaza Silos/(no hay diario)/formas de ánforas: bocas planas, asas, pivote ánfora massaliota fet ficha/todo inventariado". En esta caja aparecen fragmentos de *imbrices* de tipología romana, ánfora ibérica de boca plana, otro borde de ánfora tarracense Pascual 1, un mortero de pasta amari-

lla, y un fondo plano de un gran vaso de cerámica común. El hallazgo procede de uno de los silos existentes en el centro de la plaza excavados en el año 1947 (Pericot 1952: 118-119).

Número 9 (Fig. 4, 9)

Núm. inventario: C-1016.

Dos fragmentos de borde de la forma Pascual 1. Diámetro: 13'50 cm. Altura: 7'00 cm.

Cartela rectangular: longitud indeterminada por 1'30 cm. Sello: MEV[I]

Contenido: vino.

Pasta de color marrón, con aspecto de haberse pasado de cocción, y abundante desgrasante de partículas blancas de cuarzo muy finas y otras impurezas. Sello fragmentado, en el borde de la pieza, al que le falta la última letra.

Ejemplar publicado en Nolla, Palahí, Burch 1998: 69-71, fig. 4, nº 5.

Contexto cerámico: Se encuentra en la caja 248 Pedret 17-1-C, con una nota en etiqueta rectangular escrita a mano con pluma estilográfica donde se lee: "5ª Camp. Castell Palamós 1947/Plaça, matabán que quedaba al centro/22-VII-47/frag. de piezas formas varias/ " " testimonio (¿?)/ " parecido a otro que hay del mismo lugar/imitación de sigillata local/fet ficha/pesos de telar/TOT INVENTARIAT". La misma caja conserva fragmentos de cerámica común, común ibérica, ánfora ibérica, cerámica ibérica de engobe blanco, cerámica engobada de color rojizo, cubilete de cerámica de paredes finas, cazuela de cerámica común itálica de borde bífido, dos pesas de telar de cerámica y sorprendentemente un fragmento de borde de una cazuela de la forma Hayes 196=Ostia II, 267 de cerámica común africana con patina cenicienta, forma cuya presencia se documenta a partir de inicios del siglo II. Sin duda, debe tratarse de materiales procedentes de varios estratos, tanto de los niveles de abandono de este sector como de las frecuentaciones posteriores que se producen a partir del siglo I d. C.

Número 10 (Fig. 4, 10)

Núm. inventario: C-2608.

Fragmento de borde de la forma Pascual 1. Diámetro: indeterminado. Altura: 6'30 cm.

Cartela rectangular: longitud indeterminada por 1'70 cm. Sello: MEVI

Contenido: vino.

Pasta de color beige-anaranjado, sin el característico color rojizo, con desgrasante de partículas de diversa naturaleza. El sello en el

borde se encuentra muy desgastado y le falta un trozo de la primera letra. Como ocurría con el ejemplar número 3 presenta un pequeño trazo horizontal entre la l y el límite lateral del sello, con lo que es probable que ambos ejemplares hayan sido estampados con el mismo sello matriz.

Contexto cerámico: Se encuentra en la caja 382-Pedret 17-3-E, con una etiqueta fragmentada de papel, donde escrito a mano con pluma estilográfica dentro de la cajita donde estaba el ejemplar se lee: “Castell 6 campanya 1948/Cab. 4 de les adossades al mur”. Se trata de una de las cinco “cabañas” o habitaciones adosadas a la muralla del siglo III a. C. excavadas por Pericot en los años 1947 (cabañas 1, 2 y 3) y 1948 (cabañas 4 y 5). Sobre la cabaña número 4 Pericot escribe: “Los hallazgos de la cabaña número 4 consisten en cuatro monedas de bronce, dos de ellas ases ibéricos de Ampurias, un medio de as de Lérida (Ilerda)? y una moneda romana de época republicana. Un disco de bronce, de aplique, cóncavo, decorado con una incisión central que mide 55 mm. de diámetro, dos pesos de telar y fragmentos grandes de cerámica a mano, decorada con cordones en relieve e impresiones digitales en los mismos” (Pericot 1952: 127-128).

Número 11 (Fig. 4, 11)

Núm. inventario: C-1078.

Fragmento del hombro y arranque del cuello de un ánfora de la forma Tarraconense I o Pascual 1.

Cartela rectangular: 3'30 por 1'80 cm. Sello: MEVI

Contenido: vino.

Pasta de color rojizo, de sección cuarteada característica, con desgrasante de cuarzo blanco, partículas de mica doradas y grisáceas. Sello bien conservado.

Ejemplar publicado en Nolla, Palahí, Burch 1998: 69-71, fig. 4, nº 6.

Contexto cerámico: Se encuentra en la caja 339. Pedret 17-22-G con un fragmento de papel recortado escrito a mano con pluma estilográfica donde se lee: “6ª Camp. Castell 1948/Cabana nº 5, Estrato/d encima/(romana adossada al gran murs dels espais)/ v. VI. III jul.7.8”. Por la indicación de la nota procede de los niveles superiores de amortización de esta habitación donde se hallaron “dos pesos de telar, uno de ellos decorados con incisiones, muchas bases y fragmentos de ánfora, *tegula* e *imbrex*, todo ello mezclado con los sillares de arenisca caídos”, ya que “en el interior de la habitación, a más profundidad, y

ya perteneciente a su sedimento, un vasito de paredes finas, de Acco, que podrá reconstruirse, fragmentos de vasos de cerámica gris, a torno, otro vaso romano, de paredes finas, un fondo de patera aretina, clavos y trozos de herramientas de hierro, informes, y muy mal conservados. Todo esto procede del ángulo NE de la habitación”, materiales que deben corresponder al abandono de la habitación (Pericot 1952: 128). Este ejemplar número 11 es el único de todos los estudiados referenciados por Pericot, dado que señala que apareció en la cabaña nº 5: “En el ángulo Sur, los hallazgos se han repetido, consisten principalmente en muchos trozos de ánforas de paredes muy gruesas, un fragmento de las mismas piezas con marca en la que se lee MEVI, un afilador de piedra, clavos de hierro y de bronce, y gran cantidad de *tégula*, pesos de telar y fragmentos de cerámica campaniense” (Pericot 1952: 128).

Dada la metodología empleada de la época y las características constructivas de estas habitaciones, no se diferenció con claridad los estratos propiamente de construcción, de abandono, de amortización y de frecuentación de la plaza. Sin embargo, todos los materiales recuperados, si exceptuamos la cazuela de cerámica africana de la forma Hayes 196=Ostia III, 267 claramente del siglo II, pueden adscribirse a una fase de ocupación de época augustea, entre los años 30 a. C. y 1 d. C., señalando una vez más la falta de T.S. Sudgálica o de ánforas tarraconenses del tipo Dressel 2/4 (Nolla, Palahí, Burch 1998: 59-78).

Sobre la marca C.IVNI en la forma Tarraconense 1

La marca C.IVNI aparece documentada en Castell únicamente en un ejemplar de la forma Tarraconense 1 (Fig. 3 y 5, nº 5), forma individualizada por M. Comas (1985) y por J. M.ª Nolla y J. M.ª Solias (1985), con unas cronologías de producción entre el 50 a. C. y el 1 a. C. (López Mullor, Martín 2008: 50-54). Además de en nuestro ejemplar, la marca *Caius Iunius* aparece en un ejemplar de la forma Tarraconense 1 procedente de un contexto subacuático en la zona de Llevaneres-Mataró (Pascual 1991: 47, nº 53.1., lám. VI, nº 127) y en un ejemplar de la misma forma del Port-la-Nautique en Narbona (Sciallano 2008: 376, nº 219, fig. 17), en ambos casos en el borde. El *praenomem* aparece separado por un punto del *nomem*, como es el caso de los ejemplares de Castell y de Narbona, aunque en el dibujo publicado del ejemplar de Llevaneres no aparece esta separación. Esta marca no

ha sido identificada de momento en ejemplares de la forma Pascual 1. Sobre el origen centro-italico de esta familia de los *lunii* ya se han manifestado diversos autores (Miró 1988: 243-263; Pena, Barreda 1997: 51-73; Járrega 2015: 84-85) pero hay que tener en cuenta la existencia de diversos *Caii lunii* en otros puntos del Imperio que nada tuvieron que ver con el *Caius lunius* de nuestras ánforas, como el fabricante de lucernas del Cerro de los Mártires de San Fernando (Cádiz), *Caius lunius Dracus* (Corzo 1982: 389-396), o el productor de *tegulae* de Aquileia, C.IVNI.L. Miembros de la *gens lunia* aparecen en Istria, produciendo ánforas de aceite de la forma Dressel 6B con la marca L.IVNI.PAETIN (Tassaux 2001: 531, nº 42). No hay que olvidar tampoco la presencia de *Marcus lunius Silanus* en Empúries, patrono de la ciudad romana, según una inscripción datada en el 26-25 a. C. procedente del foro (*IRC III* 1991: 63-64, nº 29).

No podemos precisar, a día de hoy, donde se ubicaba el taller tarraconense de este *Caius lunius*. Las características de la pasta cerámica pueden relacionarse con las producciones de la zona layetana: una pasta de color rojizo fuerte, cuarteada, con inclusiones bien visibles de cuarzo blanco, micas doradas y otras impurezas.

Sobre la marca MEVI en las formas Tarraconense 1 y Pascual 1

La marca MEVI aparece documentada en un ejemplar de la forma Tarraconense 1 de Castell (Fig. 3 y 5, nº 6) y en 9 ejemplares de la forma Pascual 1 (Fig. 3-5, nº 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10 y 11). Hasta el momento en la forma Tarraconense 1 se conoce otro ejemplar procedente de un hallazgo subacuático en la zona de Lloret de Mar (Girona), aunque aquí la marca se encuentra ubicada en el inicio del cuello del ánfora y presenta también un grafito ibérico (Vilà 1996: 295-299). Esta marca aparece también en diversas ánforas del tipo Tarraconense 1 del pecio Cala Bonica (Cadaqués, Girona), datado entre el 50-30 a. C. a falta de un estudio definitivo, donde también se encuentran ejemplares con el sello Q.MEVI (López Mullor, Martín 2008: 53-54). No obstante, la mayoría de los ejemplares conocidos de Tarraconense 1 sellados con el *nomem* MEVI presentan la marca Q.MEVI (*Quintus Mevius*). Los primeros ejemplares de Tarraconense 1 con este sello fueron identificados de forma clara en *Baetulo* (Badalona) por M. Comas (1997: 17-18, nº 4, 5, 6, 7 y 8, con bibliografía anterior) y en *Emporiae* (Empúries) por J. M.ª Nolla y J. M.ª Solias (1985: 134, fig. 4, nº 10),

en este último caso clasificando un antiguo ejemplar publicado por M. Almagro (1952: 209, nº 210), el cual había sido recogido en los diferentes índices de estampillas de ánforas tarraconenses realizados con posterioridad (Beltrán 1970: 182, nº 405, entre otros). Precisamente, la publicación del sello de Q.MEVI del ejemplar de Empúries por parte de M. Almagro motivó que durante años se adscribiera también al poblado ibérico de Castell la presencia de ejemplares de ánforas con la marca Q.MEVI. Al referirse a los paralelos de este sello emporitano, Almagro escribe: "Esta misma estampilla, lograda con igual sello, ha sido hallada en las excavaciones del poblado ibero-romano de Castell (Palamós) en ejemplares de cuellos fragmentados correspondientes a ánforas del mismo tipo, conservándose los dos fragmentos conocidos, uno en el Museo Arqueológico de Gerona, y otros en el Museo Municipal de Palamós" (Almagro 1952: 209). Estamos convencidos que debe tratarse de una confusión de Almagro con la estampilla MEVI, como ya señaló Josep M.ª Nolla en la revisión efectuada en los años ochenta del siglo pasado de los materiales de Castell conservados en los almacenes del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona (Nolla, Solias 1985: 134). Confusión que hemos podido confirmar personalmente en la revisión efectuada por nosotros en 2018, donde no hemos encontrado ningún ejemplar con la marca Q.MEVI. La confusión de Almagro debió producirse porque el sello MEVI ya era conocido en el momento que recopiló el material para el estudio y publicación de las inscripciones emporitanas dado que había sido documentado en las excavaciones de Castell realizadas por Pericot en la campaña de 1948, tal y como hemos explicado al hablar de nuestro ejemplar número 11. Pericot menciona la marca MEVI y no hace ninguna referencia a Q.MEVI (Pericot 1952: 128), debiendo deducirse que Almagro creyó que se trataba de la misma marca. Al seguir la cita de Almagro, diferentes investigadores (Beltrán 1970: 182, nº 405; Verdguer 1994: 57; Comas 1997: 17, nº 4; Járrega 2015: 88, entre otros) han inventariado la presencia de la marca Q.MEVI en Castell, presencia que, de momento, debe ser descartada.

A los ejemplares en ánforas Tarraconense 1 de *Baetulo* y *Emporiae* con el sello Q.MEVI se les ha añadido diversos ejemplares procedentes del Sur de Francia, tanto de hallazgos terrestres como submarinos (Comas 1997: 17; Járrega 2015: 85-86). A señalar también la existencia de la marca P.MEVI en el pecio de Cap Bear III (Port-Vendres),

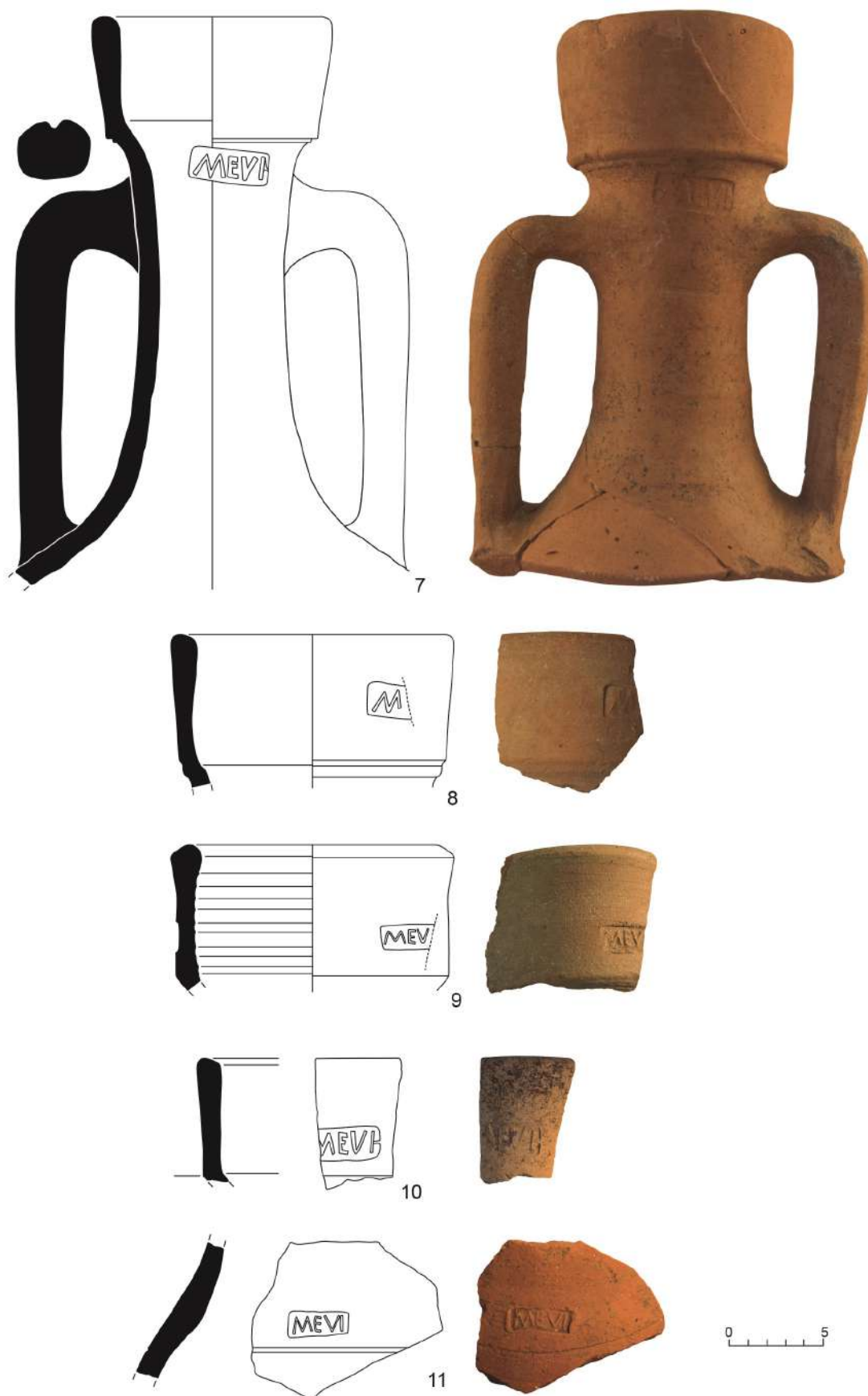

Fig. 4: Ánforas tarraconenses de la forma Pascual 1 procedentes de las excavaciones de Lluís Pericot en la plaza de los silos (Dibujos y fotografías: X. Aquilué, Archivo MAC-Castell).

datado entre el 50 y el 25 a. C., donde aparece un cargamento mayoritario de ánforas Dressel 1B, junto con ánforas Dressel 12 y ánforas tarraconenses del tipo Tarraconense 1 y Pascual 1. En ejemplares de Tarraconense 1 aparece en el cuello la marca P.MEVI (Colls 1986: 205, fig. 39, nº 5), que se relaciona con las marcas Q.MEVI y MEVI, señalándose que *Publius* y *Quintus Mevius* formarían parte de una misma familia de productores (Colls 1986: 205).

Sin duda, la marca MEVI es mayoritaria en ejemplares de la forma Pascual 1 como hemos visto en Castell. El inicio de la producción de este tipo de ánfora se sitúa a partir del 40 a. C., con un momento de máximo esplendor en época de Augusto y Tiberio y perdurando hasta la época flavia (López Mullor, Martín 2008: 57-64). Esta marca está bien atestiguada en ejemplares procedentes de *Baetulo*, en un contexto de época de Tiberio (Comas 1997: 28, nº 31); de *Valentia* (Valencia) en un relleno datado entre el 30 y el 10 a. C., donde el sello aparece en el cuello de la pieza (Ribera 2010: 277, fig. 6); del yacimiento submarino del Gran Bassin B (Gruisann), entre materiales descontextualizados, donde aparece en una posible forma Pascual 1, un sello en cartela rectangular con la marca MEVI, ubicado en el hombro del ánfora (Solier 1981: 61-62, fig. 20.13, en el dibujo se aprecia que el sello está completo y un posible nexo entre las letras M y E). También aparece entre el material subacuático recuperado en el Port-la-Nautique, en Narbona, con una marca donde la letra I está unida con un trazo horizontal al lateral de la cartela, como sucede en nuestros ejemplares 3 y 10 (Sciallano 2008: 376, nº 186 y fig. 15, nº 186) y en diferentes yacimientos señalados por R. Pascual (1991: 89-90), M.ª J. Pena (1998: 306-308) o R. Járrega (2016: 79-80), algunos de los cuales será necesario verificar.

También hay que señalar la publicación de una marca MEVI en un fragmento de cuello de un ánfora tarraconense procedente de *Tarraco* (Tarragona) que ha sido clasificada como una forma Oberaden 74 (González Cesteros, Járrega 2011: 19-21). De ser cierta esta adscripción, que uno de sus autores cuestiona posteriormente al afirmar que “al faltar el borde, no podemos atribuirle con total seguridad a esta forma” (Járrega 2016: 83), tendríamos también la presencia de la marca MEVI en una tercera forma de ánfora tarraconense.

No podemos aceptar, sin embargo, la presencia de la marca MEVI en ánforas Dressel 2/4 tarraconenses como afirma R. Járrega: “Este sello aparece también en las formas

Tarraconense 1 y Pascual 1 (como hemos visto más arriba), y también al parecer en Dressel 2-4 (Comas 1997: 28; Revilla 1993)” (Járrega 2016: 83), y más adelante: “Nos estamos refiriendo a *Mevius* y *L. Volteilius*, que presentan en ambos casos un largo período de producción (con las formas Tarraconense 1, Pascual 1 y Dressel 2-4, y posiblemente Oberaden 74 en el caso de *Mevius*)” (Járrega 2016: 86). Las referencias que cita Járrega para basarse en esta afirmación son erróneas. En la cita “Comas 1997: 28”, la autora dice con claridad que la marca del ejemplar que presenta se encuentra en un labio de la forma Pascual 1, mientras que la cita de Revilla referente al taller de l’Aumedina en Tivissa (Tarragona), el mismo autor señala que se trata de una marca de “lectura incierta; posición y forma anfórica desconocidas” (Revilla 1995: 166 con bibliografía anterior), por lo que queda descartada de momento la presencia de esta marca en ejemplares de la forma Dressel 2/4.

Nos encontramos, pues, con una marca, MEVI, que aparece documentada, con seguridad, tanto en ejemplares de la forma Tarraconense 1 como de la forma Pascual 1, evidenciando la producción en un mismo momento de ambas formas en unos mismos talleres que pudieron estar, o no, en diferentes zonas del territorio oriental de la actual Catalunya. La ubicación de estos talleres no puede precisarse de momento hasta que no tengamos evidencias seguras de los hornos donde se produjeron o bien análisis arqueométricos que demuestren clara su procedencia. Por el tipo de pastas de los ejemplares de Castell, parece claro que hay dos grupos diferentes: unos que presentan pastas de color beige, compactas y con desgrasante muy fino (ejemplares nº 1, 3, 4, 6, 9 y 10) y otros con pastas de color rojizo, cuarteadas y con inclusiones bien visibles de cuarzo blanco, micas doradas y otras impurezas, pastas que conocemos como “pastas layetanas” (ejemplares nº 2, 5 –este con la marca C.IVNI–, 7, 8 y 11). Hay que volver a insistir que la presencia de ejemplares de una forma o de una marca de ánfora en un yacimiento concreto no implica que esta se haya producido en la zona donde aparece. Así, se ha apuntado siempre que las ánforas de Q.MEVI y de MEVI procederían seguramente de la zona de *Baetulo* (Badalona), simplemente porque aquí habían aparecido más ejemplares que en otros lugares de la costa catalana. Sin embargo, la caracterización arqueométrica efectuada de una muestra de ánfora con la marca Q.MEVI procedente de *Baetulo*, junto con otras muestras de ánforas fabricadas con seguridad en la ciudad, como

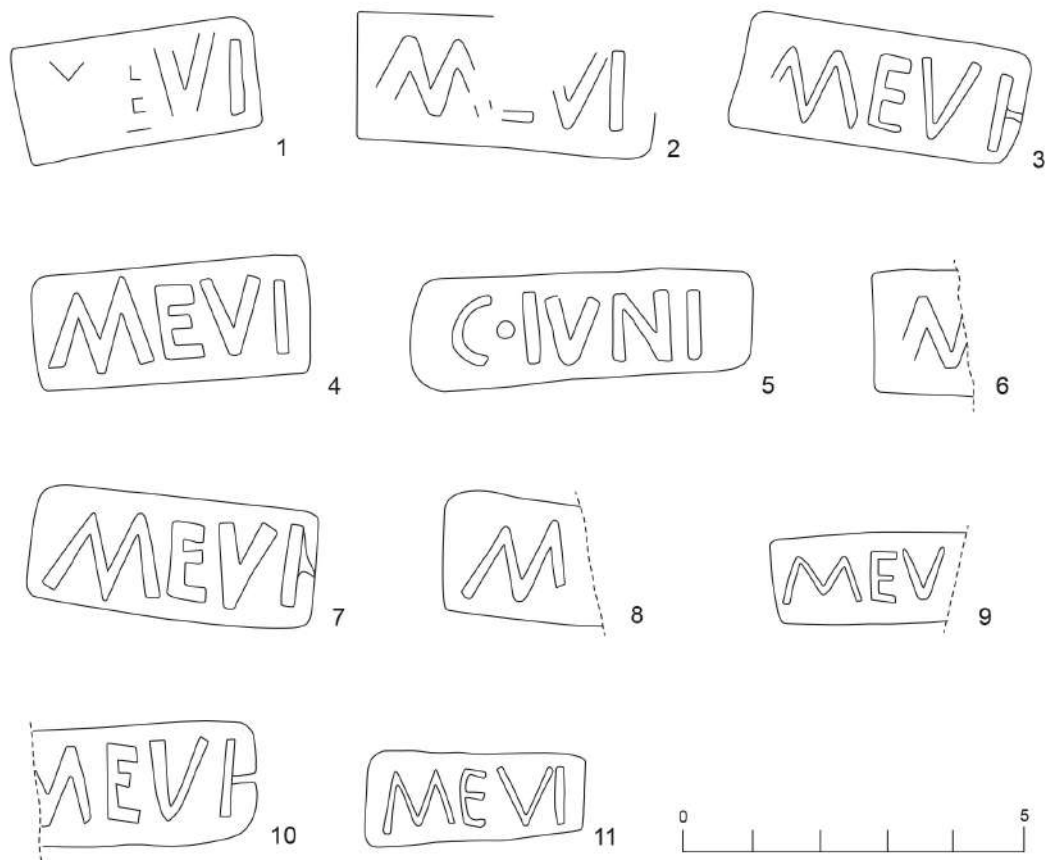

Fig. 5: Marcas de C.IVNI y MEVI en los ejemplares de ánforas tarraconenses de Castell (Dibujos: X. Font 1-5 y X. Aquilué 6-11, Archivo MAC-Castell).

las ánforas producidas en los hornos de Can Peixau, demuestran que esta marca “no guarda ninguna relación con las marcas de *M. Porcius de Baetulo*, ni con los materiales de Can Peixau” (Buxeda, Gurt 1998: 198). Y, lo que es más importante, tampoco con los hornos próximos conocidos de Ca l’Arnau (Cabrera de Mar, Barcelona) y de Cal Ros de les Cabres (El Masnou, Barcelona), deduciéndose que el ánfora de Q.MEVI analizada no fue producida en “un área cercana a la ciudad [de *Baetulo*]” (Buxeda, Gurt 1998: 293). En el mismo sentido, apuntan nuevos análisis arqueométricos efectuados sobre las ánforas del alfar de Can Peixau, donde se han analizado dos ejemplares de Tarraconense 1 con la marca Q.MEVI (Martínez 2014: 149-159), y del alfar de la Illa Fradera, también en Badalona (Martínez 2014: 160-174), demostrándose que estos dos ejemplares de Q.MEVI no fueron producidos en ninguno de los dos talleres (Martínez 2014: 178).

No podemos, siguiendo estos razonamientos, plantear de donde proceden las ánforas tarraconenses de Castell hasta que tengamos pruebas científicas de su procedencia. Hay que mencionar, sin embargo, la presencia de numerosos talleres de ánforas vinarias documentados en el territorio próximo a Castell: Llafranc (Palafrugell), Cap Roig (Calonge), Palamós, Collet de Sant Antoni (Calonge), Can Lloverons (Castell-Platja d’Aro), S’Agaró (Castell-Platja d’Aro) o La Caleta (Sant Feliu de Guixols) y esperar a que el avance de los estudios arqueométricos permitan identificar las características productivas de todos estos talleres (Nolla 2008: 163-175; Tremoleda 2008: 113-150; Martínez 2014: 261-276).

Conclusiones

La continuidad de la ocupación a inicios de la época de Augusto del poblado de Castell está bien demostrada en el sector de la

plaza de los silos, efectuándose diversas reformas en las habitaciones de la terraza occidental, vinculadas a una de las calles que daban acceso a la plaza. En un espacio de tiempo muy corto, se producen cambios sintomáticos en el sector que demuestran el fuerte grado de degradación que sufre el poblado. Se construyen unas pobres habitaciones (las “cabañas” denominadas por Pericot) en el interior de la antigua plaza porticada del siglo II a. C. y se cierra una de las calles que conducía a las terrazas que se extendían hacia la playa de Castell, con materiales constructivos amortizados y rellenos de tierra, para impedir el paso a esta parte del poblado que seguramente se había desprendido. La acrópolis del poblado, también en estado ruinoso, completaría este precario espacio de hábitat, que fue definitivamente abandonado en los primeros años del siglo I d. C., en un momento anterior al emperador Tiberio (14 d. C.), confirmando las evidencias que teníamos de las excavaciones del siglo pasado (Nolla, Palahí, Burch 1998: 59-78). La cultura material recuperada es muy limitada. Sorprende los escasos fragmentos de vajillas de mesa de calidad hallados en el poblado, como la T.S. Itálica, frente a una cantidad importante de cerámicas comunes y de cocina. Y entre ellos, los restos de las ánforas que contuvieron el vino tarraconense. Vino procedente de diversos centros productores que fue envasado en dos contenedores tipológicamente diferentes, las formas Tarraconense 1 (con las marcas C.IVNI y MEVI) y Pascual 1 (con la marca MEVI) y que fue comercializado y consumido por los pobladores de Castell entre los años 30 y 1 a. C.

Agradecimientos

Agradecemos la colaboración en las excavaciones de los años 2004 y 2005 de los arqueólogos Xavier Amigo y Jordi Gallegos. También la ayuda desde el Museu de la Pesca de Palamós de su director, Miquel Martí, y desde la “Escola-Taller Les Gavarres” de su responsable, Joan Andreu. La recuperación de Castell fue posible también gracias a las ocho ediciones del “Curso de iniciación a la Arqueología Ibérica de Castell” (2003-2010) patrocinadas por Fernando Romero y Jordi Cerqueda, de Mas de Castell. Para la redacción de este artículo hemos contado con el apoyo de Ramon Buxó, Sara Martínez y Gabriel de Prado del Museu d’Arqueologia de Catalunya y del arqueólogo Xavier Font. A todos ellos, nuestro agradecimiento más sincero.

Bibliografía

- Almagro, M. 1952: *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas II, Barcelona.
- Aquilué, X. 2001: *Pla d’actuacions arqueològiques a desenvolupar al poblat ibèric de Castell (Palamós, Baix Empordà)*, Museu d’Arqueologia de Catalunya-Empúries, Empúries.
- Aquilué, X. 2015: Un conjunto de ofrendas votivas procedente del poblado ibérico de Castell (Palamós, Girona), I. Aguilera, F. Beltrán, M.ª J. Dueñas, C. Lomba, J. Á. Paz (eds.), *De las ánforas al museo. Estudios dedicados a Miguel Beltrán Lloris*, Zaragoza, 141-153.
- Aquilué, X., Hernández, E. 2010: Palamós. 67.- Castell. *Oppidum*, J. M.ª Nolla, Ll. Palahí, J. Vivo (eds.), *De l’oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 253-254.
- Aquilué, X., Amigo, X., Gallegos, J. 2006: Actuacions arqueològiques efectuades al poblat ibèric de Castell (Palamós, Baix Empordà) als anys 2004 i 2005, *VIII Jornades d’Arqueologia de les Comarques Gironines*, Roses, 6 i 7 d’octubre de 2006, Girona 195-205.
- Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. 2010: Contextos d’època d’August procedents del fòrum de la ciutat romana d’Empúries, V. Revilla, M. Roca (eds.), *Contextos ceràmics y cultura material de época augustea en el Occidente romano (Actas de la reunió, Barcelona, 15 y 16 de abril de 2007)*, Figueres, 36-91.
- Beltrán, M. 1970: *Las ánforas romanas en España*, Zaragoza.
- Buxeda, J., Gurt, J. M.^a 1998: La caracterització arqueomètrica de les àmfores de Can Peixau (Badalona) i la seva aportació al coneixement de la producció de Pascual 1 al territori de *Baetulo*, *2n Col·loqui Internacional d’Arqueologia Romana. El vi a l’Antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 193-217.
- Colls, D. 1986: Les amphores léétaniennes de l’épave Cap Béar III, *Revue des Études Anciennes* 88 (1-4), Paris, 201-213.
- Comas, M. 1985: *Baetulo: les àmfores*, Monografies Badalonines 8, Badalona.

- Comas, M. 1997: *Baetulo. Les marques d'àmfora*, Union Académique Internationale. Corpus International des Timbres Amphoriques (fascicule 2), Barcelona.
- Corzo, R. 1982: Un taller de ceramista en la bahía de Cádiz: *Gaius Iunius Dracus, Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Badajoz, 389-396.
- González Cesteros, H., Járrega, R. 2011: Un fragmento de ánfora tarraconense de la forma Oberaden 74 con el sello MEVI, hallado en *Tarraco* (Tarragona), *Boletín Ex Officina Hispana* 3, Madrid, 19-21.
- IRC III 1991: G. Fabre, M. Mayer, I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, Paris.
- Járrega, R. 2015: Ánforas vinarias en el este de la *Hispania Citerior* en época tardorrepública (siglo I a. C.): Epigrafía anfórica y organización de la producción, *SPAL. Revista de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Sevilla* 24, Sevilla, 77-98.
- Járrega, R. 2016: Los *nomina* en las marcas de ánforas de las formas Pascual 1 y Oberaden 74. Contribución al estudio de la producción de ánforas vinarias en el noreste de la *Hispania Citerior* en época de Augusto, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 26, Lleida, 76-93.
- López Mullor, A., Aquilué, X. (coords.) 2008: *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona.
- López Mullor, A., Martín, A. 2008: Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya, A. López Mullor, X. Aquilué (coords.) 2008, 33-94.
- Martínez Ferreras, V. 2014: *Anforas vinarias de Hispania Citerior-Tarraconensis (s. I a.C.-I d.C.): Caracterización arqueométrica*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 4, Archaeopress, Oxford.
- Miró, J. 1988: Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del Conventus Tarraconensis a finals de la República i principis de l'Imperi, *Fonaments* 7, Barcelona, 243-263.
- Nolla, J. M.^a 2008: La producció de les àmfores tarraconenses a la Catalunya Septentrional, A. López Mullor, X. Aquilué (coords.) 2008, 163-175.
- Nolla, J. M.^a, Solias, J. M.^a 1985: L'àmfora tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia, *Butlletí Arqueològic* 6-7 (1984-1985), Tarragona, 107-144.
- Nolla, J. M.^a, Palahí, Ll., Burch, J. 1998: L'abandonament de l'*oppidum* de Castell, *Revista d'Estudis del Baix Empordà* 17, Sant Feliu de Guíxols, 59-78.
- Pascual, R. 1991: *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología 5, L'Estaquírol, Barcelona.
- Pena, M.ª J. 1998: Productores y comerciantes de vino layetano, *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 305-318.
- Pena, M.ª J., Barreda, A. 1997: Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudio de algunos *nomina* sobre ánforas Laietana 1 (= Tarraconense 1), *Faventia* 19/2, Barcelona, 51-73.
- Pericot, L. 1952: *La labor de la comisaría provincial de excavaciones arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948*, Ministerio de Educación Nacional, Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas, Informes y memorias 27, Madrid.
- Revilla, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a. C.-III d. C.)*, Cuadernos de Arqueología 8, L'Estaquírol, Barcelona.
- Ribera, A. 2010: Los materiales de época augustea de *Valentia*: símbolo de una etapa precaria o muestra del inicio del renacer de la ciudad, V. Revilla, M. Roca (eds.), *Contextos cerámicos y cultura material de época augustea en el Occidente romano (Actas de la reunión, Barcelona, 15 y 16 de abril de 2007)*, Figueres, 262-293.
- Sciallano, M. 2008: Amphores de Tarraconaise: nouvelles découvertes sur le litoral de Gaule Méridionale, A. López Mullor, X. Aquilué (coords.) 2008, 353-381.
- Solier, Y. 1981: Epave du Gran Bassin B, Y. Solier (dir.), *Les épaves de Gruissan*, Archéonautica 3, Paris, 59-85.

Tassaux, F. 2001: Production et diffusion des amphores à huile istriennes, *Antichità Altoadriatiche* XLVI, *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di Età Romana*, Università di Trieste, Trieste, 501-543.

Tremoleda, J. 2008: Les instal·lacions productives d'àmfores tarraconenses, A. López Mullor, X. Aquilué (coords.) 2008, 113-150.

Verdaguer, E. 1994: *El poblat ibèric de Castell*, Quaderns del Museu Municipal Cau de la Costa Brava, Palamós.

Vilà, M.ª V. 1996: Àmfora amb inscripció llatina i grafit ibèric, *Pyrenae* 27, Barcelona 1996, 295-299.

UN EXCEPCIONAL CONJUNT D'ÀMFORES LAIETANES TROBADES A LA FONT DE SES AIGUADES (ALCÚDIA, MALLORCA)

Enric Colom Mendoza,* Ramon Járrega Domínguez*

Presentem a continuació l'estudi preliminar d'un importantíssim conjunt amforal documentat a la Font de ses Aiguades, una cavitat endocàrstica subaquàtica del terme municipal d'Alcúdia, Mallorca. Es tracta d'un conjunt ceràmic molt homogeni, format en la seva quasi totalitat per àmfores manufacturades a diferents *figlinae* de la *Provincia Hispania Tarraconensis*, que aportaran noves dades en la investigació de les rutes comercials en el Mediterrani occidental durant el període alt-imperial. Per altre banda, també proposem diverses hipòtesis que ajudin a la millor comprensió de la naturalesa d'aquest jaciment.

Paraules Clau: Àmfores laietanes, Mallorca, comerç marítim.

We present here the preliminary study of an important amphorae set documented in the Font de ses Aiguades, an underwater endocarstic cavity of Alcúdia, Mallorca. It is a very homogeneous ceramic set, formed almost entirely by amphorae manufactured in some *figlinae* of the *Provincia Hispania Tarraconensis* which will provide new data in the investigation of commercial routes in the western Mediterranean during the first half of the 1st Century AD. On the other hand, we also propose different hypotheses that could help to better understand the nature of this archaeological site.

Keywords: Laietanian amphorae, Mallorca, sea trade.

* Institut Català d'Arqueologia Clàssica, ICAC

1. Introducció

La Font de ses Aiguades és una cavitat endocàrstica subaquàtica, ubicada a l'actual municipi d'Alcúdia, al nord-est de l'illa de Mallorca (Fig. 1). Es troba a poc més d'un centenar de metres de la línia de costa actual, a uns 4,5 km del fòrum de la ciutat de *Pollentia* i a pocs kilòmetres d'on estaria ubicat el *portus maior* d'aquesta colònia romana (Giàime *et alii* 2017). Cal recalcar que el jaciment es troba molt a prop de l'illot d'Alcanada, on es localitza abundant material amforal en context subaquàtic amb un ampli ventall cronològic; això es deu a la bona situació geogràfica d'aquest indret, que fa que sigui un excel·lent punt d'ancoratge, arrecerat dels vents de component nord que són els predominants en aquesta zona i, per tant, molt utilitzat al llarg de la història. La cavitat fou descoberta en 1998 per un grup d'espeleobussejadors del Grup Nord de Mallorca i la Societat Espeleològica Balear (GNM i SEB), els quals donaren l'avis a la Comissió de Patrimoni del Consell de Mallorca, anunciant que es tractava d'un important jaciment arqueològic sobre el que calia actuar ràpidament, ja que els materials es trobaven en risc de pèrdua per la construcció d'un camp de golf en els mateixos terrenys on s'ubica la Font de ses Aiguades. D'aquesta manera, entre desembre de 1998 i novembre de 2000, es recuperaren, sota supervisió arqueològica, alguns dels materials trobats en els nivells més superficials de la cavitat, essent entregats posteriorment al Museu de Mallorca. S'ha de recalcar l'important i complicada tas-

ca realitzada per a recuperar aquests contenidors ceràmics, ja que es va treballar en condicions de foscor total en un medi subaquàtic i amb un accés molt difícil. El mateix GNM publicà un article (Gràcia *et alii* 2001) en el qual es presentava el plànol topogràfic de la cova (Fig. 2), els resultats de l'estudi geològic i paleontològic de la mateixa, i fotografies d'alguns dels materials amforals documentats.

La gruta es troba inundada en la seva quasi totalitat per aigua dolça amb una elevada concentració de clorurs a la capa més superficial, tornant-se molt salada a partir d'una haloclina que les separa. L'entrada s'efectua a través d'una galeria vertical d'uns 6 m d'alçada amb una secció d'uns 0,90 x 0,60 m, sent l'accés molt complicat degut a l'evident estretor. Un cop superat aquest pou s'arriba a la denominada "Sala de les àmfores", ja en un medi subaquàtic, que és la zona d'interès arqueològic i en la qual hi convergeixen les altres galeries d'aquest sistema endocàrstic. Presenta unes dimensions màximes de 16 x 14 m, amb una fondària de fins a -14 m, i està formada per un con d'enderrocs d'aproximadament 12 m d'altura, on s'hi acumulen centenars de fragments ceràmics que han anat rodant i relliscant des de l'entrada fins al perímetre de la base, trobant-se els materials més moderns just a la cúspide del con. La hipòtesi de què la cavitat no estigués inundada a l'Antiguitat queda totalment descartada, gràcies a la troballa d'una àmfora itàlica de tipologia desconeguda que, surant, va quedar concrecionada per formacions estalagmítiques al mateix nivell freàtic que l'actual (Gràcia *et alii* 2001: 59).

Fig. 1: Situació geogràfica del jaciment (Elaboració pròpia).

Els materials ceràmics van romandre inèdits i foren catalogats, incorrectament, com de procedència itàlica. Durant la lectura de l'esmentat article publicat per alguns membres del GNM-SEB, ens va sobtar la presència de segells amforals, així com la morfologia d'algunes de les àmfores, que semblaven ser, amb quasi total seguretat, de procedència tarraconense. Això ens motivà a contactar amb Francesc Gràcia, qui ens va proporcionar tot el material gràfic que disposava del jaciment. Un cop confirmada la sospita de que ens trobàvem davant un importantíssim lot d'àmfores produïdes en la seva major part a la *Provincia Hispania Tarraconensis*, ens posàrem en contacte amb el Museu de Mallorca per tal de realitzar l'estudi d'aquests materials.

2. Els materials arqueològics

El conjunt ceràmic de la Font de ses Aiguades està format per, aproximadament, un centenar de caixes que contenen el material ceràmic més fragmentari, així com una cinquantena d'àmfores semi-completes, la majoria conservades fins a l'arrencament del coll, per la qual cosa, malauradament, no aporten massa informació en quant a la seva morfologia, i alguns casos d'àmfores completes que s'han conservat en perfecte estat. Cal recalcar que entre el material més fragmentat hi abunden especialment les àmfores, si bé hem pogut detectar la presència d'algunes alfàbies d'època islàmica i fins a 38 exemplars de "gerretes mallorquines" d'època moderna, així com un

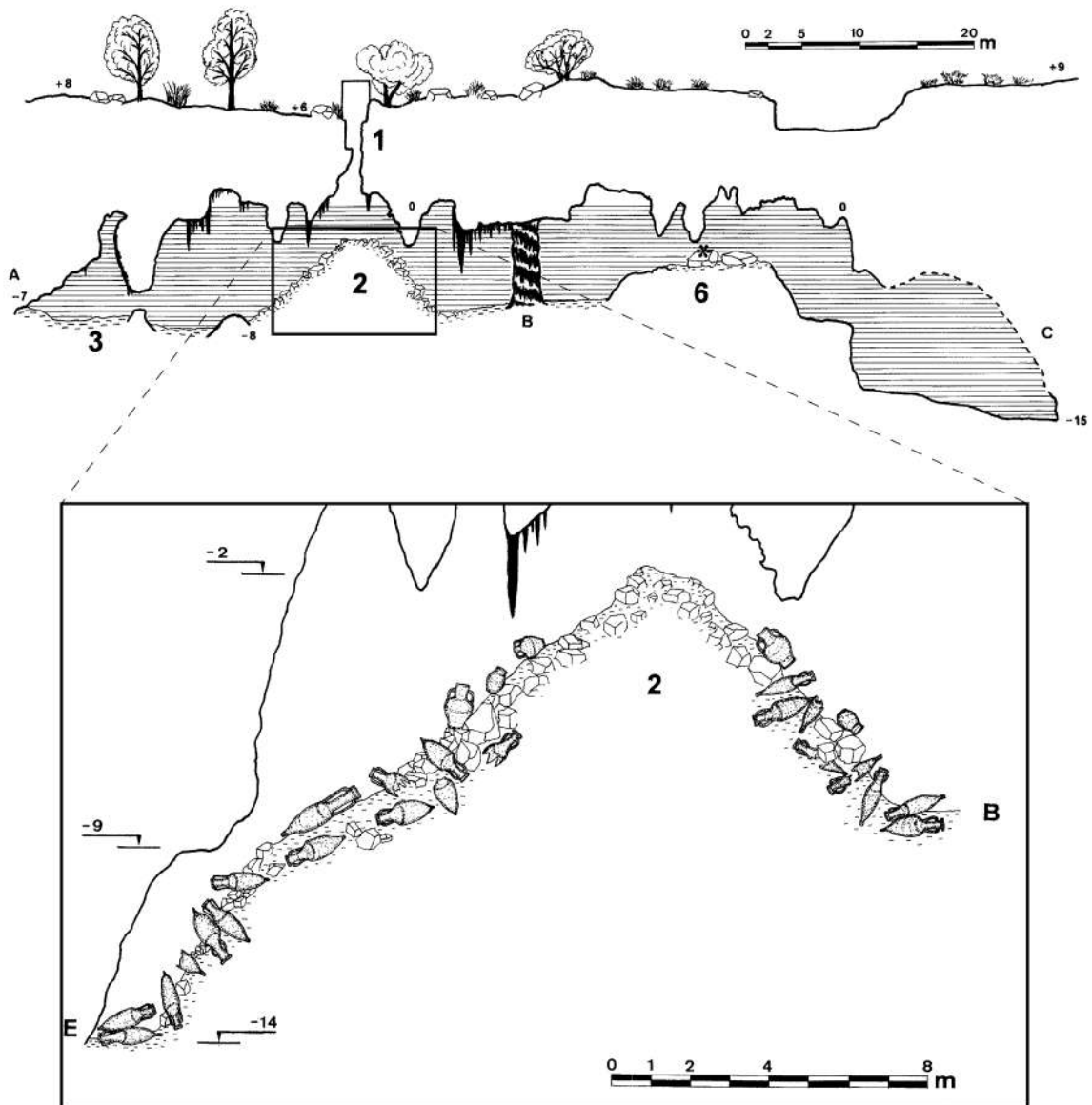

Fig. 2: Plànol topogràfic de la cova. Extret a partir de Gràcia *et alii* 2001: 63, làm. I (Autors: Francesc Gràcia, Bernat Clamor, Pedro Gracia).

interessant cas d'una possible gerra d'època bizantina amb inscripció *ante cocturam* que actualment es troba en procés d'estudi.

Si bé s'ha pogut documentar un important conjunt de segells amforals, format per un total de 25 exemplars diferents, alguns d'ells inèdits, i fins a tres *títuli picti*, en aquest present article, per qüestions d'espai, donat l'elevat volum de material, ens centrarem exclusivament en les àmfores que no presenten marques epigràfiques i que es troben més fragmentades. Entre les àmfores de producció tarraconense, dins del material més fragmentari, hem pogut distingir fins a 36 pivots i 24 fragments corresponents a terços superiors més o menys complets. Les àmfores de procedència bètica estan representades per dos terços superiors i una àmfora quasi completa de tipologia Dressel 7-11 amb segell *in campana*, a més de quatre exemplars del tipus Haltern 70. Les importacions itàliques són gairebé inexistentes, amb els únics casos d'una Dressel 1C i una Dressel 4 amb *titulus pictus* completes. Per tant, com s'ha pogut comprovar, ens trobem davant d'un conjunt molt homogeni amb una aclapara-

dora majoria d'àmfores produïdes a diverses terrisseries de la *Provincia Hispania Tarraconensis*, concretament de l'àrea laietana, ja que no hem documentat produccions d'altres regions, com l'*ager Tarraconensis* o de l'*ager Emporitanus* i *Gerundensis*.

El conjunt d'àmfores laietanes pot ser dividit en quatre grups: en primer lloc, el format per contenidors de tipologia Pascual 1; en segon lloc el format per àmfores Dressel 3 amb característiques morfològiques arcaïques; a continuació el format per la tipologia Dressel 2-3 i, finalment, les Dressel 2. Tot això seguint la classificació feta per diferents autors (López Mullor, Martín Menéndez 2008; Berni 2015).

Comptem amb un NMI de vuit àmfores de tipologia Pascual 1. Tal i com es pot comprovar (Fig. 1), presenten variacions tant en la morfologia de les anses, algunes més curtes i properes al coll de l'habitual, com en el propi llavi, de major o menor altura, i perfils més o menys exvasats, com és el cas de la Fig. 3.2, amb una forma més atrompetada i anses més curtes que en els models estàndard. La secció de les anses és la típica, es a dir, oval amb

Fig. 3: Ortoimatges de les àmfores de tipologia Pascual 1 documentades al jaciment (Elaboració pròpia).

Fig. 4: Ortoimatges de les àmfores Dressel 3 de Font de ses Aiguades (Elaboració pròpia).

incisió marcada i profunda a la cara externa. Les pastes ceràmiques utilitzades en la fabricació d'aquests contenidors també mostren diferències. Algunes, que podrien ser pròpies de la zona productora del Baix Llobregat, (com Can Tintorer-el Papiol, Can Manyoses-Viladecans), o d'alguns dels tallers situats prop de la ciutat de Barcino (Aguelo, Huertas 2009; Casas 2009), presenten una pasta calcària, de color beix clar o groguenc, amb un aspecte depurat i desgriquant de mida petita. D'altres, presenten la típica pasta ceràmica utilitzada en els tallers situats a l'actual comarca del Maresme, amb pastes poc calcàries, de colors marró clar i obscur i engalbes amb tonalitats que van des del groguenc-ocre fins al marró obscur. La majoria dels exemplars presenten una pasta ceràmica d'aspecte força depurat en comparació a altres produccions d'aquesta àrea, encara que un d'ells, concretament el que es pot observar a la Fig. 3.4 mostra un aspecte més groller, amb una abundant presència de desgriquant format per nòduls de quars i partícules detrítiques de fracció molt gruixuda.

Pel que fa al grup format per les Dressel 3, algunes de les àmfores d'aquesta tipologia presenten característiques morfològiques força arcaïques, com és el cas de la Fig. 4.2, amb un llavi poc desenvolupat i unes anses

bífides molt curtes, separades del cos i rematades amb una aresta viva. La separació a la zona d'unió de la campana, ben oberta, amb la part inferior del coll (que és força curt), és molt marcada, a l'igual que la carena. D'altres, com el fragment que apareix a la Fig. 4.4, presenten una morfologia molt similar a la de les àmfores de tipologia Dressel 4, amb un coll d'aspecte més robust i un llavi poc alt i quasi recte, amb la qual cosa dubtem entre atribuir-li una hipotètica procedència hispana, o que pugui tractar-se d'una àmfora itàlica. La resta presenten, *mutatis mutandis*, les característiques morfològiques canòniques per aquestes produccions, amb anses curtes força separades del coll, rematades en moltes ocasions per una aresta sobre-elevada, colls rectes i curts amb una estria ben marcada a la zona d'unió amb la campana, encara que més suavitzada que en les formes més arcaïques, i vores poc desenvolupades.

El següent grup està format per les denominades Dressel 2-3, molt ben representades per l'exemplar gairebé complet de la Fig. 5.1. Com es pot observar, mostra una morfologia de transició entre ambdues tipologies. La Dressel 3, en general, presenta un perfil ovoide, unes vores de petites o mitjanes dimensions i pivot curt, mentre que la Dressel 2,

que és de cronologia posterior, té un perfil clarament fusiforme i unes vores desenvolupades i més grans, i un pivot llarg i prominent. Per bé que s'han volgut diferenciar clarament aquests dos grups (Berni 2015), hi ha exemplars que presenten característiques híbrides entre ambdós tipus, la qual cosa pot explicar-se per una fase de transició. També hem documentat Dressel 2 de tipologia plenament assentada, amb anses bífides i rectes amb colze en angle recte o acabat en aresta viva o sobre-elevada, llavi desenvolupat, i coll més alt i lleugerament exvasat. Una de les Dressel 2 documentades (Fig. 5.2), si bé mostra una morfologia típica de les produccions tarraconenses, presenta una pasta ceràmica calcària, amb un desgredant format per partícules arrodonides de grandària moderada ($\approx 2\text{mm}$) que, a ull nu, sembla tractar-se de gres de Muschelkalk (agraïm personalment a Anna Gutiérrez la informació facilitada). Es tracta d'un desgredant que mai havíem vist en aquest tipus de produccions i, per tant, descobrim l'àrea productora de procedència.

També hem de destacar, com a mostra de les fases de canvi morfològic que experimentaren aquestes àmfors, la presència d'algunes semi-completes que no s'han inclòs en aquest treball. Aquestes mostren cossos de tendència més ovoide, pertanyents a les tipologies Dressel 3 o Dressel 2-3, però amb la secció de les nanses encara fortament influïda per la forma Pascual 1, és a dir, de tendència oval i amb la típica estria profunda a la cara externa de la mateixa.

Dins de les àmfors d'aquesta tipologia, volem destacar la troballa del que molt possiblement sigui el primer cas documentat, recentment publicat (Colom, Járrega 2018), d'intent de reparació d'una àmfora. Aquesta es duria a terme mitjançant l'aplicació d'una resina per la cara externa, amb l'objectiu de cobrir una esquerda que amenaçava la seva estanqueïtat.

3. Interpretació del jaciment

La primera referència escrita, que fa esment a la utilització d'aquest pou com a punt d'aiguada, és un document signat per Carlos Berenguer, el 15 d'abril de 1738, en el

qual descriu la importància estratègica de la Font de ses Aiguades, així com la quantitat i qualitat de les seves aigües.¹ Un cop analitzat el conjunt amforal del jaciment, format en gairebé la seva totalitat per exemplars de producció tarraconense, la pregunta més òbvia que sorgeix és: quina fou la funcionalitat de la Font de ses Aiguades, a l'època romana? O més aviat, per quin motiu ens trobem amb aquesta elevadíssima concentració d'àmfors en el seu interior? Resulta evident que, degut a la seva situació geogràfica, prop del nucli urbà la ciutat de *Pollentia*, així com del *portus maior* d'aquesta colònia, aquesta cavitat fou susceptible de ser utilitzada com a punt d'aiguada per les embarcacions, que feren escala a la *Balearis Maior*, en les diferents rutes que creuaven aquesta important fita marítima del Mediterrani occidental. Malgrat aquest fet, pensem que els materials amforals que s'hi troben en el seu interior no s'ajusten amb aquesta explicació, si no que són el testimoni d'un ús que res té a veure amb l'abastament d'aigua potable.

D'altra banda, cap de les vint-i-cinc marques epigràfiques que han aparegut a la Font de ses Aiguades s'han documentat fins ara en contextos terrestres de l'illa de Mallorca, per la qual cosa cal pensar, en principi, que la major de les Balears no fou la destinació final d'aquests vins provinents de la Tarraconense. Per tant, podria ser que aquestes àmfors es trobessin plenes en el moment de la seva deposició.

Per qüestions evidents, un àmfora que ha contingut vi, com així ho demostren les restes que encara es poden observar a les parets dels recipients, a més de les resines aplicades per impermeabilitzar l'interior, no pot considerar-se un bon contenidor per emmagatzemar aigua sense una neteja prèvia del seu interior.

La presència d'àmfors completes també fa vulnerable la hipòtesi de que aquestes fossin emprades com a recipient per fer aigua, ja que no tindria cap sentit abandonar aquests recipients; i si s'haguessin relliscat accidentalment durant les maniobres dutes a terme, suposadament amb cordes, des de l'accés superior, no apareixerien en tan bon estat, ja que l'estretor del pou fa que sigui

¹ [...] Esta fuente esta a manera de Pozo, formando una caverna grande o zisterna natural de la que no se puede sacar el agua sino a brazo, o con una bomba, porque esta profunda desde el piso de tierra, hasta llegar a la superficie del agua unas tres toisas y media (6,8 m), y de agua tiene una toisa (1,95 m), es tan existente y perena la abundancia que despues de haver sacado quanta agua pudieren dos o tres armadas no baja una pulgada de su nivel [...] (Su agua) se purifica y no se corrompe transportada sobre el mar, dizen es conozidissima de todos los Nauticos frequentada de ellos y que a proposito la vienen a buscar desde lexos en los presentes tiempos, y se conoze por los señales, y surcos de las rocas de su boca que aconterceria lo mismo en los pasados [...]. (Ordinas, Rotger 2004).

molt difícil que aquestes caiguin fins a la sala principal sense esmicolar-se contra les parets. Tal i com van apuntar els espeleobussejadors que recuperaren els materials, el motiu pel qual moltes de les peces apareixen fragmentades, fou degut al llançament de grans blocs i, fins i tot, piques de pedra des de la boca de la cavitat en moments molt posteriors. A més, resulta absolutament inversemblant pensar que, les persones que manipularen les àmfores de producció tarraconense, fossin menys hàbils carregant aigua que la resta d'individus que hi feren aiguada al llarg de la història d'aquesta cova.

El fet de que no s'hagi documentat, a dia d'avui, cap exvot, ni cap ara votiva dedicada a nimfes o divinitats relacionades amb el culte a les aigües, ens sembla un argument

ex silentio força feble per descartar aquesta hipòtesi, ja que el jaciment no ha estat objecte d'una intervenció arqueològica programada (només s'ha dut a terme una recollida selectiva de materials superficials), i els terrenys on s'ubica l'entrada a la cavitat, han sofert una forta activitat antròpica, ja que actualment el jaciment es troba al bell mig d'un camp de golf, i es té constància de que pels voltants hi existí una antiga pedrera que podria haver transformat completament l'indret; per aquesta raó, podrien haver desaparegut indicis d'aquest culte en superfície. Tanmateix, també és molt possible que hi hagués hagut algun tipus de ritual que no comportés la presència de cap ara o inscripció.

S'ha de recalcar que, com ja hem avançat a l'inici del present treball, l'aigua continguda

Fig. 5: Ortoimatges de les àmfores de tipologia Dressel 2-3 i Dressel 2 (Elaboració pròpia).

dins la Font de ses Aiguades presenta una alta concentració de clorurs degut a la seva proximitat amb el mar. Les propietats mèdiques de les aigües clorurades són molt diverses, i estan indicades per pal·liar afeccions traumàtiques, ginecològiques, hepàtiques, intestinals i de la pell (Jiménez Espinosa 2002: 251), sent considerada com el que comunament es denominen “aigües medicinals”. A Catoira (Pon-tevedra), es trobà un fragment d’ara votiva dedicada al *deus Bandua* (Andreu 2017: 101) en una font d’on brollen aigües amb propietats clorurades, com és el cas de Font de ses Aiguades.

Comptem amb alguns paral·lels de coves-santuaris on també es documenten deposicions d’àmfores com exvots, com és el cas de Cueva de la Nariz i la caverna càrstica de Verdolay a Múrcia (1991-1992: 120), la Cova de les Dones, a Alacant (López, Valero 2003), la Cova de les Encantades de Montcabrer, a Barcelona (Cazorla, Coll 1998: 62-64) entre d’altres, encara que en aquests casos la presència d’àmfores és molt més minoritària que en el cas de Font de ses Aiguades, sent casos gairebé testimonials i residuals. També comptem amb un símil força proper, concretament a l’arxipèlag de Cabrera (Mallorca), a sa Font, un dels pocs punts de l’illa on hi brolla aigua potable, on s’hi trobà un fragment d’ara de marbre d’època altimperial amb una inscripció dedicada a CYNTHI[VS] o CYNTHI[A], que degut a la seva proximitat a la font podria tractar-se d’un exvot dedicat al sobrenom de la deessa Diana, a la qual fou encomanada aquest punt d’aiguada (Riera Rullan 2015: 152-153), encara que també pugui tractar-se del nom de la persona dedicant. Al País Valencià hi ha una inscripció dedicada a les nimfes a la font de Sant Vicenç, prop de Lliria (Camp de Túria) (Corell, Gómez 1996: núm.1) i també es coneix un ara votiva dedicada, probablement, a una divinitat aquàtica a la Fuente de Morredondo (Viver), a la comarca de l’Alt Palància (Járrega 2003).

També, cal tenir en compte que les fonts properes a les ciutats solien estar molt lligades, dins l’imaginari romà, amb les forces de la natura i els nùmens. Fins i tot, el 13 d’octubre es celebraven les *Fontinalia*, festes en honor al déu *Fons* i en les que s’honoraven aquest tipus de dipòsits aquífers (Gómez Santacruz 2007: 83).

No té sentit pensar en un possible amagatall d’àmfores procedent de l’espoli subaquàtic, ja que cap dels materials presenta cap tipus de concreció marina, i tampoc pot tractar-se, de cap de les maneres, d’un abocador. Més aviat ens inclinem per la ja esmentada

hipòtesi de la deposició d’àmfores en un context de santuari, que considerant la situació de l’indret, podríem potser relacionar, no sols amb divinitats aquàtiques en sí, sinó també amb la navegació marítima, més encara tenint en compte el tipus de contenidor dipositat, íntimament lligat amb la navegació. Hem de recordar que una de les principals rutes comercials que unia la península ibèrica amb la itàlica, passava per les Illes Balears i l’estret de Bonifaci, després de travessar un dels majors deserts visuals del mediterrani, com alguns autors han posat de manifest (Schüle 1970; Medas 2005), en unes condicions de navegació oceànica o d’altura, sense referències geogràfiques de la costa. Per tant, aquesta ruta a l’antiguitat podria ser considerada com una de les més complicades a nivell tècnic, i això es traduiria, dins l’imaginari romà, en la necessitat de sol·licitar la protecció de les divinitats.

Amb aquesta exposició no volem afirmar rotundament que es tracti d’una cavitat-santuari, encara que aquesta ens sembli la hipòtesi més plausible, tan sols volem aportar diferents punts de vista al respecte i establir possibles interpretacions per a una millor comprensió del jaciment.

4. Conclusions

Sigui quina sigui la funció a l’antiguitat d’aquesta cavitat endocàrstica subaquàtica, s’ha de destacar que es tracta d’un *unicum*, ja que no tenim constància d’un altre paral·lel semblant amb aquesta elevadíssima concentració de material amforal que a més, és compacte des del punt de vista del seu origen i la seva cronologia. D’altra banda, aquest jaciment esdevé un testimoni de primer ordre per tal d’avançar en la comprensió de les dinàmiques comercials del vi envasat a la *Provincia Hispania Citerior (o Tarraconensis)*, així com les rutes marítimes que el distribuïren al llarg del Mediterrani occidental.

En quant a la cronologia del conjunt podem establir un termini *post quem* des d’època d’August/canvi d’Era, per la presència de Pascual 1 i la inexistència de Tarraconense 1 i Dressel 1 *Tarraconensis* fins, aproximadament, mitjans del segle I dC-inicis d’època flàvia, per la presència de Dressel 2 de morfologia plenament assentada i d’un segell documentat al derelict de Diano Marina, datat en torn al 50 dC (Corsi-Sciallano, Liou 1985: 98; Dell’amico, Pallarés 2005), encara que altres autors proposen que el naufragi es va produir entre el 15-30 dC (Berni 2015: 194-195). Tanmateix, la presència majoritària d’àmfores Dressel 3 i Dressel 2-3 suggereix un

període d'activitat especialment intens durant els darrers anys de l'Imperi d'August i els primers anys del de Tiberi.

La Font de ses Aiguades és un jaciment que encara es troba pendent d'una correcta excavació de forma programada, a partir de la qual es podrien establir noves hipòtesis o corroborar les existents, sobre la funcionalitat d'aquesta peculiar cavitat endocàrstica del nord-est de l'illa de Mallorca.

Agraïments i fonts de finançament

El present treball ha estat realitzat dins del marc del projecte I+D "Amphorae ex Hispania: sistematización y accesibilidad en red de los centros de producción" HAR2015-68554-P, amb el finançament del Ministerio de Economía y Competitividad i el Fondo Europeo de Desarrollo Regional (MINECO/FEDER).

Volem agrair a Francesc Gràcia el haver-nos facilitat el material fotogràfic de la Font de ses Aiguades, així com per la resolució d'alguns dubtes. També volem agrair especialment a Bartomeu Salvà Simonet, director del Museu de Mallorca, tota la bona voluntat i les facilitats que ens ha ofert a l'hora d'estudiar els materials.

Bibliografia

Aguelo Mas, J., Huertas Arroyo, J. 2009: Una terrisseria epigràfica: el solar del mercat de Santa Caterina de Barcelona en el moment altimperial romà, C. Carreras Monfort, J. Guitart Duran (eds.), *Barcino I: marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*. Corpus International des Timbres Amphoriques, Bucarest, 89-95.

Andreu Pintado, J. 2017: La sacralització del agua en la Hispania romana: una perspectiva epigràfica, M. J. Peréx Agorreta, C. Miró Alaix (eds.), *Vbi Aqvae Ibi Salvs. Aguas mineromedicinales, termas curatives y culto a las aguas en la Península Ibérica (desde la Protohistoria a la Tardoantigüedad)*, Madrid, 91-120.

Berni Millet, P. 2015: Novedades sobre la tipología de las ánforas Dressel 2-4 tarraconenses, *Archivo Español de Arqueología* 88, Madrid, 187-201.

Casas Blasi, J. 2009: Una terrisseria del pla de Barcelona: l'excavació del carrer de la Princesa número 21, C. Carreras Monfort, J. Guitart Duran (eds.), *Barcino I: marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*. Corpus International des Timbres Amphoriques, Bucarest, 63-88.

Cazorla Carrera, F., Coll Monteagudo, R. 1998: Una cueva-santuario ibérica en el Maresme: La cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, Barcelona), *Saguntum (Extra 1)*, Valencia, 275-282.

Corsi-Sciallano, M., Liou, B. 1985: Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4, *Archaeonautica* 5, París, 5-178.

Colom Mendoza, E., Járrega Domínguez, R. 2018: Un extraordinario e inédito caso de ánfora reparada. La Dressel 3 de la Font de ses Aiguades (Mallorca, Illes Balears), *Boletín Ex Officina Hispana* 9, Madrid, 19-21.

Corell, J. (X. Gómez col·l.) 1996: *Inscripcions romanes d'Edeta i el seu territori*, València.

Dell'Amico, P., Pallarés, F. 2005: Il relitto di Diano Marina e le navi a dolia: nuove considerazioni, *De Triremibus, Festschrift in honour of Joseph Muscat*, Berlin, 67-114.

Giaime, M., Morhange, C., Cau Ontiveros, M. A., Fornós, J. J., Vacchi, M., Marriner, N. 2017: In search of Pollentia's southern harbour: Geoarchaeological evidence from the Bay of Alcúdia (Mallorca, Spain), *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 466, Editorial Board, Paises Bajos, 184-201.

Gómez Santacruz, J. 2007: La simbología del agua en la cultura romana, J. Mangas Manjarrés, S. Martínez Caballero (coords.), *El agua y las ciudades romanas*, Madrid, 73-97.

Gràcia, F., Clamor, B., Gracia, P., Merino, A., Vega, P., Mulet, G. 2001: Notícia preliminar del jaciment arqueològic de la Font de ses Aiguades (Alcúdia, Mallorca), *Endins* 24, Palma, 59-73.

Járrega Domínguez, R. 2003: Inscripción romana de carácter religioso hallada en el termino municipal de Viver (Alto Palancia, Castellón), *Studia Philologica Valentina* 6, Valencia, 285-293.

Jiménez Espinosa, R. 2002: Indicaciones y técnicas crenoterápicas de las aguas mineromedicinales, J. A. López Geta, J. C. Rubio Campos (eds.), *Presente y futuro de las aguas subterráneas en la provincia de Jaén*, IGME, Jaén, 247-252.

Lillo Carpio, P. A. 1991-1992: Los exvotos de bronce del santuario ibérica de La Luz y su contexto arqueológico (1990-1992), *Anales de Prehistoria y Arqueología* 7-8, Universidad de Murcia, Murcia, 107-142.

López Mullor, A., Martín Menéndez, A. 2008: Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya, A. López Mullor, X. Aquilué (eds.), *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraco-nensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 33-94.

López Serrano, D., Valero, A. 2003: El Campello, Busot, Aigües, Mutxamel, Carta arqueològica de los valles meridionales del Cabeçó d'Or, Actuaciones arqueológicas de la provincia de Alicante, Alicante.

Medas, S. 2005: La navigazione di Posidonio dall'Iberia all'Italia e le rotte d'altura nel Mediterraneo occidentale in età romana, *Mayurqa: Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts* 30, Illes Balears, 577-609.

Ordinas Marcé, G., Rotger Moyà, F. 2004: La defensa d'Alcúdia el 1738, una descripció militar de la ciutat i la costa, *III Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia*, Alacant, 275-292.

Riera Rullan, M. 2015: *Arqueologia d'una instal·lació monacal primerenca a l'arxipèlag de Cabrera (Illes Balears) (segles V-VIII DC). Restes arquitectòniques, de producció, ceràmica i altres materials arqueològics*, Tesi doctoral dirigida per Helena Kirschner Granell, Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Estat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.

Schüle, W. 1970: Navegación primitiva y visibilidad de la tierra en el Mediterráneo, *XI Congreso Nacional de Arqueología* (Mérida, 1969), Mérida, 449-462.

CERÀMIQUES D'IMITACIÓ D'AFRICANES DE CUINA AL JACIMENT DE LA GRAN VIA - CAN FERRERONS, PREMIÀ DE MAR

Marta Prevosti,* Ramon Coll,** Jordi Bagà**

L'estudi de les ceràmiques ens recorda l'Alberto López Mullor, en què ell excel·lí, i del qual ens ha deixat un llegat excepcional. Que serveixi aquest petit estudi d'imitacions de ceràmiques de cuina africanes –allò que teníem entre mans quan ens va sorprendre la trista notícia del seu traspàs– per retre-li homenatge.

El jaciment de la Gran Via-Can Ferrerons, a Premià de Mar, ocupa unes 5,5 ha. S'han fet excavacions arqueològiques en quatre sectors, corresponents a diferents períodes. La quantitat important de material recuperat, ha permès fer un estudi de les ceràmiques d'imitació de les africanes de cuina, amb la presència d'algunes formes poc comunes. Molt possiblement, aquestes ceràmiques es van produir a la pròpia terrisseria del jaciment. Aquestes produccions són habituals al Maresme. Actualment, el Baix Maresme és la zona de major densitat de tallers productius d'aquestes ceràmiques, que coneixem.

Paraules clau: Ceràmica romana, imitacions de ceràmica africana de cuina, Maresme, *Tarraconensis*.

The site of the Gran Via-Can Ferrerons, in Premià de Mar, occupies 5.5 h. Archaeological excavations have been carried out in four sectors, corresponding to different periods. The important amount of recovered material has allowed a study of the imitation African Cooking Wares, with the presence of some unusual forms. Very possibly, these potteries took place in the own pottery of the site. There productions are common in the Maresme. At present, Baix Maresme is the area with the highest density of production workshops of these ceramics, which we know.

Keywords: Roman Pottery, imitation African.

* ICAC

** Museu Romà de Premià de Mar

El jaciment de la Gran Via-Can Ferrerons ocupa unes 5,5 ha, dins de l'actual espai urbà de Premià de Mar, entre el mar i la Via Augusta (Fig. 1). Sabem que es va construir sobre un jaciment prehistòric precedent, del bronze recent i primera edat del ferro. Les restes més antigues daten de la primera meitat del segle I aC i les més recents corresponen al segle VI o primera meitat del VII. Se n'han anat excavant diferents sectors, per bé que no en tenim encara una visió de conjunt. Com quatre finestres obertes dins de l'antic establiment, les excavacions d'aquests sectors han permès conèixer-hi una terrisseria, una àrea de treball amb forns metal·lúrgics, una possible indústria de salaons, amortitzada en època severiana, sobre la què es va construir una gran sala noble, amb mosaic de motius geomètrics, que a la seva vegada es va engrandir amb l'afegit d'una nova franja de mosaic, en el segle IV o V, així com un pavelló octogonal, que també es data en el segle V.¹

La part excavada de la terrisseria es data entre el darrer quart del segle I aC i la primera meitat del II dC, per bé que la ceràmica dona indicis d'una antiguitat major, segurament de primera meitat del segle I aC, probablement corresponent a algun altre sector de la mateixa terrisseria. La producció més abundant van ser les àmfors vinàries. Ara bé, també sembla haver fabricat ceràmica comuna. En la primera meitat del segle II dC s'amortitza l'àrea de treball excavada, i es converteix en una àrea cultivada, potser un hort o un jardí. No sabem si la terrisseria va tenir continuïtat en algun altre sector del jaciment. (Prevosti, Coll, Bagà 2015).

Entre el material procedent de les excavacions, destaquen, per la seva freqüència, les imitacions de ceràmica de cuina africana. No hem localitzat cap peça defectuosa, que confirmi la seva fabricació a la terrisseria, per bé que hem de sospitar que se n'hi van produir, per la seva abundància relativa.

Aquestes imitacions estan fabricades amb pasta local, amb desgreixant que sol ser relativament abundant, de gra de gruix petit i mitjà, de quars, feldspat i mica daurada i vacúols. La cocció varia entre correcta i justa. Abunden les peces de color marronós, més mal cuites, per bé que algunes són de color taronja, més ben cuites, i fins algunes presenten una certa cocció reductora alternada amb l'oxidada, amb la part central del tall grisa o

negrosa o marró, o bé la capa interna negrosa. Algunes peces porten el típic acabat de vora fumada o la pàtina cendrosa. Alguns exemplars presenten la superfície allisada o bé restes d'engalba vermellosa interna.

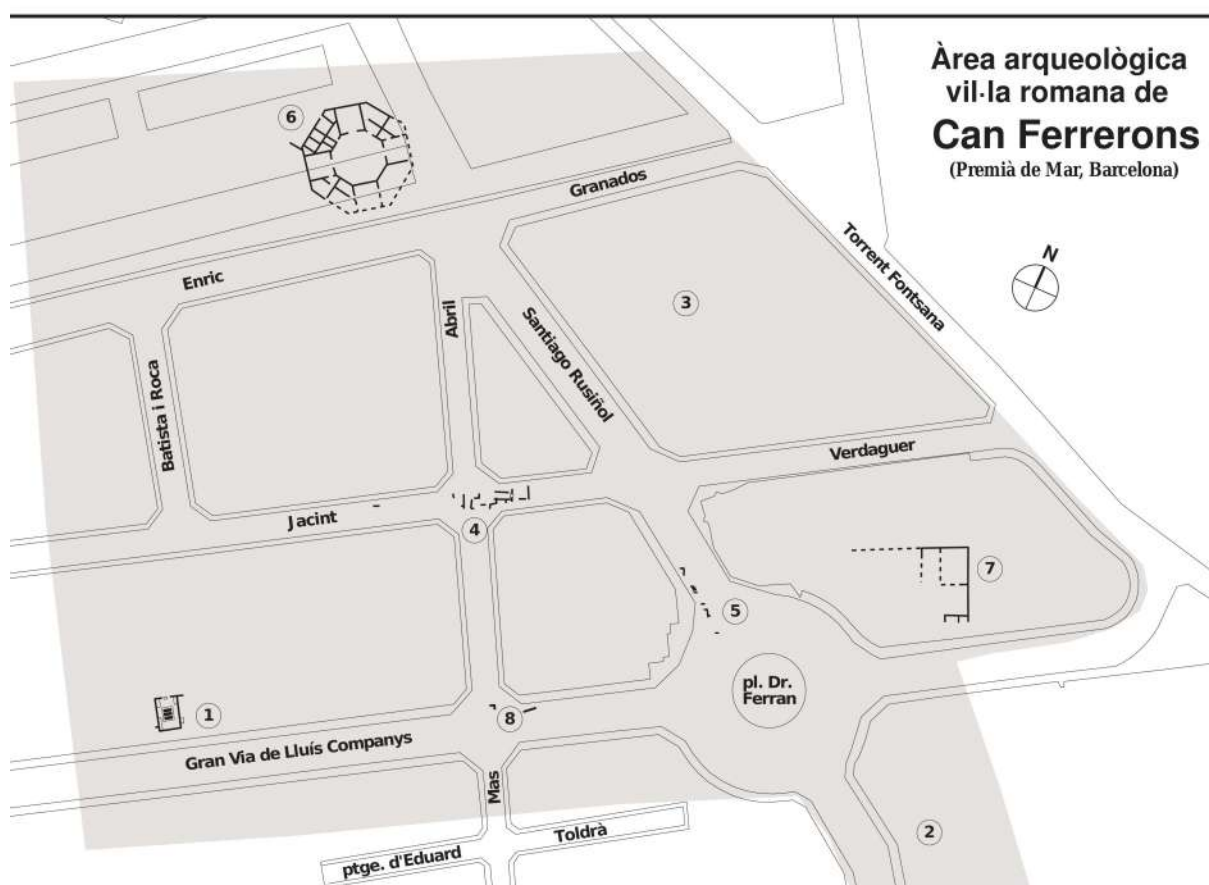
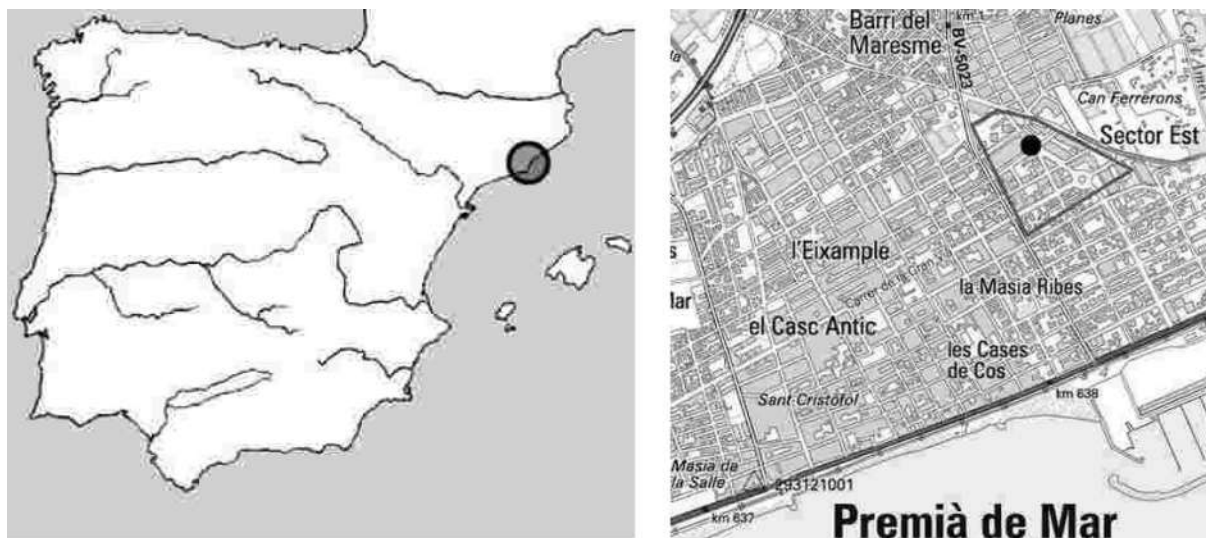
Les formes identificades són essencialment de cassoles i plats/tapadores, dues formes enormement comunes en el Mediterrani occidental, que deriven de formes produïdes a l'àrea itàlica des d'època republicana i que prenen força en la producció nord africana a partir del segle I dC.

1. Plats/tapadores

Forma Ostia II, 302. 3 exemplars de pasta local de color taronja-vermellós, amb desgreixant abundant de quars, feldspat i mica, amb vora amb pàtina cendrosa tirant a marró, amb la vora que tendeix a exvasar-se i una mica engruixida a la cara externa: C-00-3633, C-00-3620, GV-SR-02-1042-193 (Fig. 2: 1 a 3). S'assembla a la forma itàlica Celsa 80.8145. Segons Aguarod (1991) les peces itàliques es documenten a la Tarraconense a partir del 120-100 aC. El tipus de pasta dels exemplars de la Gran Via-Can Ferrerons ens fa pensar que són dins del món de les imitacions africanes, com una interpretació de la forma Ostia II, 302, amb reminiscències de la forma itàlica. Tot i la semblança formal amb els tipus 3308 i 3311 de Puerta (2000: 73-74), que es data entre final del segle III i inici del IV i final de segle IV a inici del segle VI dC, no creiem que hi correspongui, ja que es presenten en pasta grollera, i fins el segon tipus, de color marró o gris. El context dels tres fragments és de primera meitat de segle II, per tant proposem la seva datació en el segle I o II.

Forma Ostia II, 302 o Hayes 196. 3 exemplars de pasta local amb desgreixant abundant de gra petit i mitjà de quars, feldspat i vacúols, de color taronja: JV148-06-51-142, GV-SR-02-1042-160, GV-SR-02-1042-R-87 (Fig. 2: 4 a 6). La producció africana d'aquesta forma comença cap a final del segle I aC o inici del segle I dC i dura fins a la segona meitat del segle II (Atlante I, 212). En l'entorn de l'àrea catalana és present ja en estrats d'època augustal i arriba fins a la meitat del segle II (Aquilué 1985; 1995). El fragment 4 s'ha trobat en context de mitjan segle I, mentre que els altres dos provenen d'un context de primera meitat del segle II.

¹ Prevosti 1981: 128-132, lám. XVIII, núms. 1-9; Coll, 2004: 261-270, amb bibliografia anterior; Bosch, Coll, Font 2005; Carbonell 2006; Coll 2009a; Coll 2009b: 219-220; Carbonell 2009; Font 2013; Puche *et alii* 2014; Chorén, Parra, Salvadó 2015; Prevosti, Coll, Bagà 2015; Coll, Prevosti, Bagà 2016: 120-138; Coll, Prevosti 2016; Prevosti *et alii* 2016; Prevosti, Coll 2017.

1 - Gran Via 229; 2 - Mas Foixà; 3- Vallpremià; 4 - carrer Jacint Verdaguer; 5 - carrer Santiago Rusiñol; 6 - edifici octogonal; 7- pl. del Dr. Ferran; 8 - Troballes 2015.

Àrea de jaciment

Fig. 1: Situació del jaciment de la Gran Via - Can Ferrerons, de Premià de Mar, amb el detall dels vuit sectors que se'n coneix.

Forma Ostia III, 332 o Hayes 185.

1 exemplar de pasta local, amb desgredant de quars, feldspat i vacúols, de color taronja: C-00-201 (Fig. 2: 7). La forma africana comença en contextos d'època flàvia i és més abundant en els segles II i III (Aquilué 1995). També s'assembla al tipus culinari 9, variant C, de Bonifay (2004: 221), que es data entre la fi del segle II i la meitat del III. Aquest exemplar s'ha trobat en un context que arriba fins a la segona meitat del segle V.

Forma Ostia I, 18. 1 exemplar de pasta local, amb desgredant de quars, feldspat i vacúols: C-00-1903. La forma africana es data en la primera meitat de segle III. Es tracta d'una forma poc freqüent (Atlante I, 212). Aquest exemplar s'ha trobat en un context que arriba a la primera meitat del segle V.

Forma Ostia I, 20. 1 exemplar de pasta local, amb desgredant de quars, feldspat i vacúols: C-00-1898. La forma africana es data en la primera meitat de segle III (Atlante I, 212). Aquest exemplar s'ha trobat en un context que arriba a la primera meitat del segle V.

Forma Ostia I, 261. 6 exemplars de pasta local amb desgredant de quars, feldspat i vacúols: C-00-1899, C-00-1900, C-00-1901, C-00-1902, C-00-1904, C-00-1906. La forma africana es data des de la meitat del segle II, però és més freqüent a l'època severa i fins al segle IV o inici del V (Atlante I, 212; Aquilué 1995). Aquests exemplars s'han trobat en un context que arriba a la primera meitat del segle V.

Forma Ostia I, 262 o Hayes 182. 1 exemplar de pasta local amb desgredant abundant de gra petit i mitjà de quars, feldspat i vacúols: JV148-06-51-202 (Fig. 2: 8). Aquesta forma africana es data des de la meitat del segle II i és més freqüent a època severa i fins el segle IV o inici del V (Atlante I, 213; Bonifay, 2004, 217). El present exemplar s'ha trobat en un context de mitjan segle I, per tant s'ha de tractar d'una intrusió.

Forma Ostia III, 170 o Hayes 182. 1 exemplar de pasta local, amb desgredant de quars, feldspat i mica, de color marró a l'exterior i gris a la paret interna: C-00-203 (Fig. 2: 9). La forma africana es data entre el darrer quart del segle II i el segle IV segons Aquilué (1995). Correspon al tipus culinari 6 (B) variant D, característica del segle IV, de Bonifay (2004: 217). Aquest exemplar s'ha trobat en un context que arriba fins a la segona meitat del segle V.

Forma Ostia IV, 61 o Hayes 196. 1 exemplar de pasta local, amb desgredant de quars, feldspat i vacúols, de color taronja, amb vora fumada en el llavi extern: C-00-200 (Fig. 2: 10). Es data, a Carthago, entre 320-360 i 360-440. Es data a Ostia entre el segle IV i l'inici del segle V (Atlante I, 212). També correspon al tipus culinari 11, variant tardana, de Bonifay (2004: 227), datada entre el segle IV i l'inici del V. Aquest exemplar s'ha trobat en un context que arriba fins a la segona meitat del segle V.

Forma Hayes 196. sense poder donar més precisions sobre la forma. 6 exemplars de pasta local, amb desgredant de quars, feldspat i mica: C-00-1892, C-00-1893, C-00-1905, C-00-3621, C-00-3622, GV-SR-02-1001-209. S'han trobat en contextos que van de primera meitat de segle II fins a segle V

Agafador de Hayes 196. 1 exemplar en pasta local, amb desgredant de quars, feldspat i mica: C-00-1897 (Fig. 2: 11). Es va trobar en un context de primera meitat de segle V.

Forma Ostia II, 302 *sui generis*. Un exemplar de plat o tapadora de forma desconeguda, potser dins de la influència de l'Ostia II, 302. Es tracta d'un exemplar de producció local, que presenta dos acanalats sota la vora. Pasta taronja vermellosa, amb desgredant abundant de quars, feldspat i mica daurada, d'estructura fullada: JV148-06-51-110 (Fig. 2: 12). Es va trobar en un context de mitjan segle I.

2. Cassoles

Forma Vegas 14, 4 o Ostia II, 306. 6 exemplars de ceràmica local de cassola de vora bifida, en pasta local grollera, amb desgredant de quars, feldspat i mica, amb pastes de color negre i rosat a l'interior i superfície externa que presenta patina cendrosa, com els exemplars africans. Apareix en africana a partir d'època de Tiberi (Aquilué, 1995, 68), i és característica fins Adrià; apareix a l'àrea catalana en època julio-clàudia i flàvia. És una forma poc freqüent en imitacions locals de l'àrea catalana. En el cas present la interpretació local particular d'aquesta forma resulta interessant, per la inclinació de les parets i especialment pels acanalats que presenten a la paret externa els exemplars GV-SR-02-1042-196, GV-SR-02-1219-10, JV148-06-51-R254 i JV148-06-51-377 (Fig. 3: 2 a 5). Els acanalats semblen ser una interpretació lliure del polit a bandes de les africanes. Els

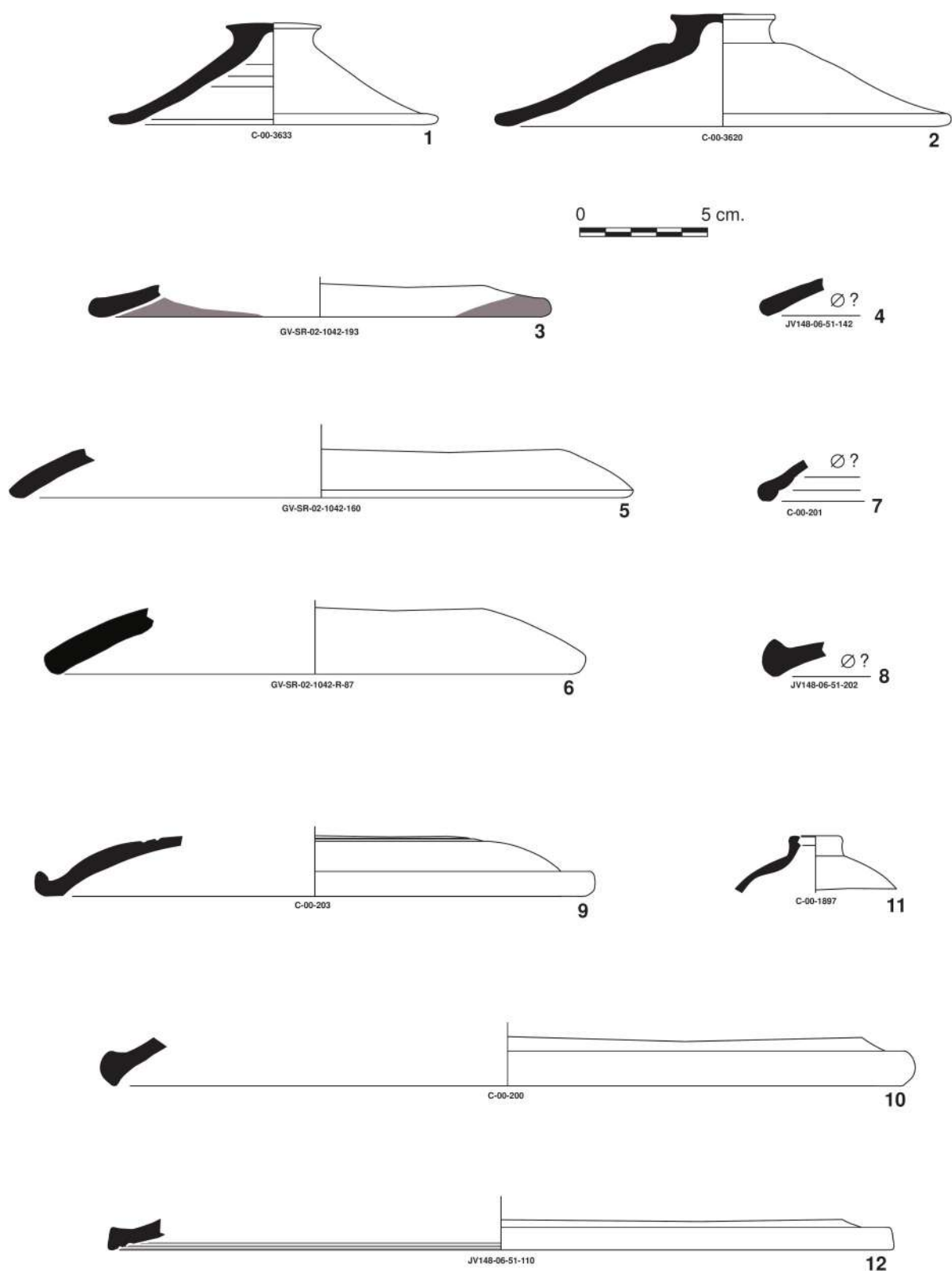

Fig. 2: Plats tapadores d'imitació de la ceràmica de cuina africana.

GV-SR-02-1042-195 (Fig. 3: 1) i GV-SR-02-1001-R37 no presenten acanalats. Segons l'Atlante (Atlante I, 216) es data d'època de Tiberi a Trajà-Adrià. Aquilué (1985) en reproduïx 4 exemplars, que situa a la fàcies julio-clàudia. El context en què s'han trobat les peces de la Gran Via-Can Ferrerons és de meitat de segle I a primera meitat de segle II. Per tant poden haver estat fetes perfectament a la terrisseria que hi coneixem, suposem que en el transcurs del segle I.

Cassoles Hayes 23

Forma Lamb. 10 B o Hayes 23 A. 3 exemplars clarament d'aquesta forma: C-00-199, C-00-204 (Fig. 4: 1), JV148-06-03-R60 (Fig. 4: 2), en pasta local, amb desgreixant de quars i feldspat. Aquesta forma africana comença en època flàvia (Atlante I, 217; Aquilué 1985: 211; 1995, 69) o fins en època de Claudi (Aguarod 1991: 269), per bé que és més corrent en el segle II (Bonifay 2004: 211). Les peces que analitzem s'han trobat: la 2 en context de primera meitat del segle II i la 1 en context de segona meitat del segle V, on segurament era una peça residual.

Forma Lamb. 10 A o Hayes 23 B. Un fragment clarament d'aquesta forma: C-00-205 (Fig. 4: 3), de pasta local, gris a la paret interna i marró a l'exterior, amb desgreixant de quars i feldspat. Aquesta forma africana comença cap a la fi del segle I o inici del segle II i arriba fins el segle V, segurament en la segona meitat (Aquilué 1985: 212, 1995: 69; Bonifay 2004: 211). L'exemplar en qüestió s'ha trobat en un context de primera meitat de segle V.

Forma Hayes 23. de forma poc ortodoxa, com una reinterpretació local, que difícilment podem dir que s'adaptin al tipus A o B, com és la C-00-2379 (Fig. 4: 5), classificada com Hayes 23 *sui generis*, molt matussera; la C-00-1890 (Fig. 4: 4), classificada com Lamb. 10 A o Hayes 23 A/B *sui generis*, amb vora de A i amb ranura de B. Tots dos exemplars són de pasta local i s'han trobat en context de primera meitat de segle V. També en pasta local, el GV-SR-02-1105-73 (Fig. 4: 6) sembla una Lamboglia 10 A o Hayes 23 B *sui generis*, en canvi, no pot ser la Lamboglia 9, ja que aquesta apareix a la segona meitat del segle II i aquest exemplar correspon a un estrat de la fi del segle I o inici del II; a més d'altres: 2 dubtoses i altres 2 que són simplement Hayes 23 (C-00-206, C-00-1894, C-00-1895, C-00-2380); també és dubtosa la C-00-1891.

Cassoles Hayes 197

Forma Ostia III, 324. 1 exemplar: C-00-1889 (Fig. 3: 6) en pasta local, amb desgreixant de quars, feldspat i vacúols. La forma africana es data entre el període flavi tardà i la meitat del segle II dC (Atlante I, 219). Segons Aquilué (1995: 68), aquesta forma s'assimila a la Ostia III, 267, es comença a documentar a l'inici del segle II i dura fins el segle V. L'exemplar en qüestió s'ha trobat en un context de primera meitat de segle V.

Forma Hayes 197 o Ostia III, 267. 2 exemplars típics: el 46006 (Fig. 3: 7), el C-00-1888 (Fig. 3: 8) i un més dubtós, el GV-SR-02-1001-267, fets amb pasta local, de color taronja, excepte el tercer que és de color gris, amb desgreixant de quars, feldspat i mica. El primer presenta pàtina cendrosa. Aquesta forma es data entre la primera meitat del segle II i el segle IV-inici del V, segons l'Atlante (Atlante I, 219). Segons Aquilué (1995: 68), aquesta forma s'assimila a la Ostia III, 324, es comença a documentar a l'inici del segle II i dura fins el segle V. El núm. 7 s'ha trobat en context de primera meitat del segle V, mentre que el 8 s'ha trobat en un dipòsit segellat a l'època severa.

Cassoles Hayes 183 i 184

Forma Ostia I, 56 o Hayes 184. Un fragment, C-00-1896, amb pasta local, amb desgreixant de quars, feldspat i mica, possiblement assimilable a aquesta forma. Cassola amb la vora girada cap enfora i perfil per encaixar la tapadora. Atestat a la primera meitat del segle III (Atlante I, 223). S'ha trobat en un context de primera meitat de segle V.

Forma Atlante CVII, 11 o Hayes, 183 o 184. Dos fragments que presenten pasta local, amb desgreixant de quars, feldspat i vacúols, de color taronja i pàtina fumada al llavi extern: GV-SR-02-1066-4 (Fig. 3: 9), GV-SR-02-1066-R3. És una forma relativament poc freqüent, que no apareix a Aquilué 1985. Aquilué (1995: 69) descriu la Atlante CVII, 12, molt semblant, per bé que amb major inflexió interior del llavi, i la data a l'àrea catalana a final segle II i especialment en el segle III. Pensa que no s'ha pogut determinar el moment final de la forma. Es data entre 360-440 a la segona meitat del segle VI, a Carthago, segons Atlante I, 220, mentre que Hayes la donava de datació incerta en els segles II i III. Bonifay (2004: 219) l'assimila a la Hayes 184, amb vernís exterior, en el seu tipus culinari 7, i a la Hayes 183,

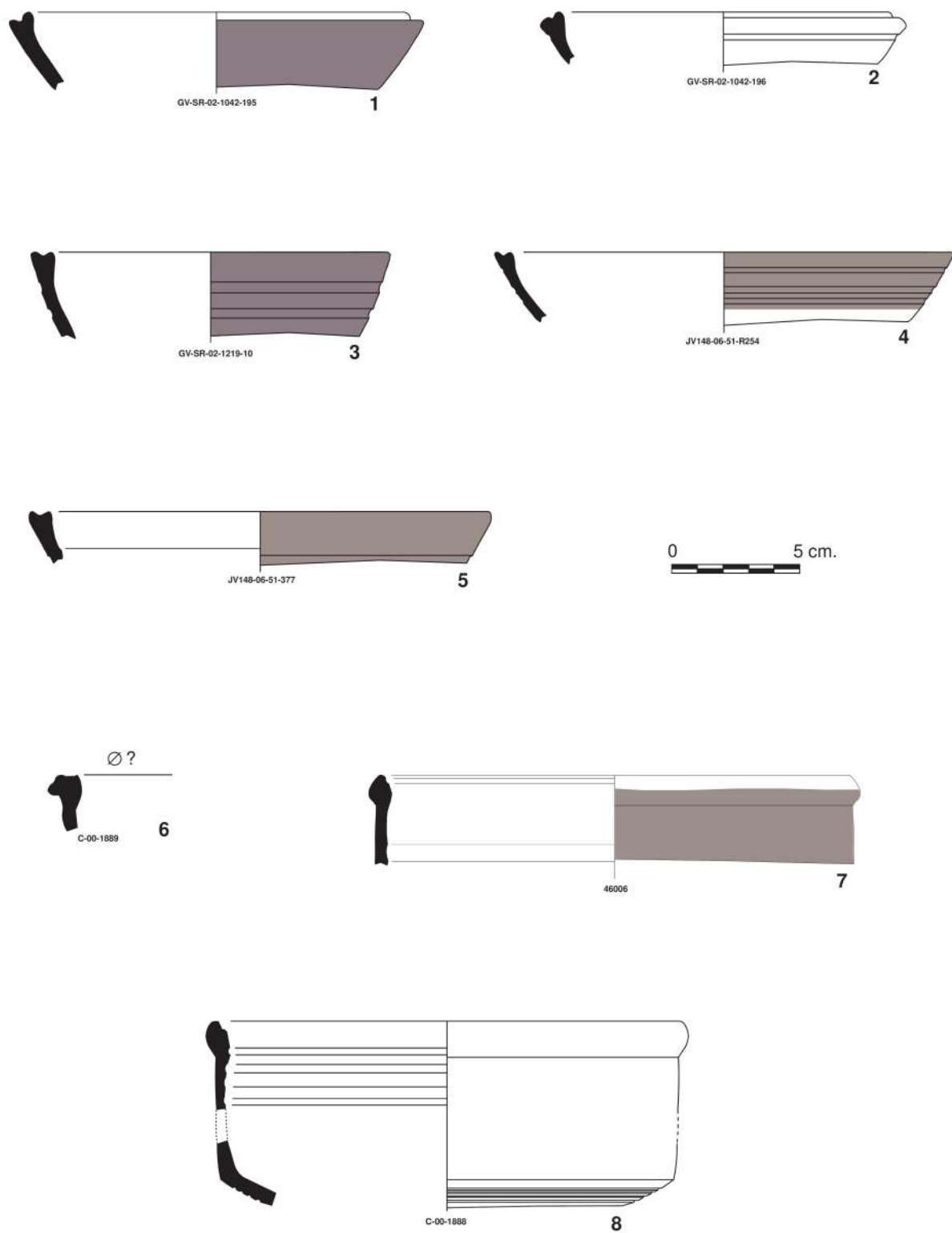

Fig. 3: Imitació de ceràmica de cuina africana. 1 a 5: cassoles de vora bífida, Vegas 14 o Ostia II, 306; 6 a 8: cassoles Hayes 197.

sense vernís, en el seu tipus culinari 15. En data les variants tardanes en la segona meitat de segle III i segle IV. Es caracteritzen per tenir unes parets força gruixudes, tot i que es tracta de cassoles de petites dimensions (Hayes 184). Els fragments en qüestió provenen d'estrats superficials.

3. Conclusions

Segons Aquilué (2008), les ceràmiques africanes d'imitació hispàniques es van produir entre la primera meitat del segle II fins la primera meitat del segle V. Les imitacions de ceràmiques de cuina es localitzen a la majoria de jaciments importants de l'àrea costanera, tot i que sovint no sabem especificar el lloc exacte on es van produir. Badalona va ser dels primers jaciments on es van estudiar, on Aquilué (1987: 204) va identificar plats/tapadora Ostia III, 332 i cassoles Hayes 23B o Lamboglia 10A. També s'han estudiat bé a les comarques de Girona, on són presents en molts jaciments des del començament del segle II i fins a la fi del segle III, amb plats/tapadores Ostia III, 332, cassoles Hayes 23A o Lamboglia 10B, Hayes 23B o Lamboglia 10A, Lamboglia 9A o Hayes 181 i Ostia III, 267 o Hayes 197 (Casas *et alii* 1990; 1995). A l'àrea de Tarragona i el seu *ager*, s'han trobat en nombrosos jaciments, per bé que costa identificar les terrisseries que les fabricaven (Roig 2017). Al Penedès destaca la vil·la del Vilarenc, a Calafell, on també s'han documentat ceràmiques d'imitació de les africanes de cuina, concretament les formes Lamb. 10 A o Hayes 23B, Lamb 10B o Hayes 23 A, Hayes 197 o Ostia III-267 i Hayes 196, fetes amb argila dura i compacta, de superfície rugosa. Revilla (2014: 131) suposa que deuen haver estat fabricades en diferents llocs de la regió, entre l'inici del segle II i la fi del III dC, per bé que no se'n coneix cap indret concret de fabricació.

A l'interior de Catalunya, també s'han descrit imitacions de ceràmica de cuina africana, a Cal Montblanc (Albesa, Lleida), concretament de la forma Hayes 197 o Ostia III, 267, trobades en un context de segona meitat del segle I i primer terç del segle II (Marí, Revilla 2018: 226). Els autors suposen que es tracta de fabricacions de la regió de Lleida.

A la vall de l'Ebre, Aguarod (1991: 245, 568-569; 1995) també detecta les imitacions de ceràmiques comunes africanes en diversos jaciments, en una cronologia que abasta els segles II i III.

Com hem vist, la presència de ceràmiques de cuina d'imitació de les africanes es dona arreu del territori. Ara bé, més difícil re-

sulta conèixer exactament on es van fabricar i els diferents autors suposen que són produccions regionals, que no devien viatjar gaires quilòmetres. Per això és important el coneixement d'alguns centres productors. Al taller de Llafranc es van produir ceràmiques comunes, entre la fi del segle I i el segle III, entre les quals, imitacions de ceràmica africana de cuina, amb plats/tapadora, cassoles de vora ametllada i alguns plats forma Lamboglia 9 i Lamboglia 10A o B/Hayes 181. Com en els nostres exemplars, la pasta també intenta imitar al màxim les pastes rugoses de l'africana de cuina "... no per manca de possibilitat d'obtenir pastes més depurades, sinó per obtenir un gra que suporti amb garanties la funció principal d'aquestes peces, la funció culinària, és a dir, anar directament al foc." (Casas *et alii* 1995: 106; Barti, Plana, Tremoleda 2004). A la terrisseria de Fenals es van produir imitacions de les formes Lamboglia 10, Hayes 194, Ostia II, 303 o Atlante CVI, 8 (Casas *et alii* 1995: 100). Entre el segle II i la segona meitat del segle III, al forn de S'Agaró, hom pensa que es van fabricar imitacions dels plats/tapadora, dels quals s'han trobat dos fragments defectuosos per cuita excessiva (Casas *et alii* 1995: 108). A la vil·la dels Ametllers, de Tossa, també s'han identificat imitacions de Lamboglia 10 a i d'Ostia III, 267 (Palahi, Nolla 2010: 165, 298), probablement fabricades a la terrisseria del lloc.

En altres indrets del Mediterrani occidental també es dona el mateix fenomen, de les imitacions locals de ceràmica comuna africana, com és el cas de la Bètica (Peinado 2017: 131), on els tallers productors es situen a la vall del Guadalquivir (Alonso 2004). S'hi imiten les formes Ostia I, 261, Ostia III, 332, Hayes 23 A o Lamboglia 10 B, Hayes 23 B o Lamboglia 10 B, Hayes 181 o Lamboglia 9 i Ostia III, 267. A l'àrea de Màlaga es coneixen les terrisseries de la Colegiata de Antequera i el de la finca del Secretario (Fuengirola), que es daten en els segles II i III, i que produeixen les formes Hayes 23 B o Lamboglia 10 A i Ostia III, 267. A Granada existeix també el taller de Los Matagallares (Salobreña) que es data en el segle III (Bernal *et alii* 1998).

Ara bé, l'àrea del Baix Maresme, on es troba la Gran Via - Can Ferrerons, comença a ser una zona d'alt coneixement de tallers productius, ara mateix, la de major densitat de Catalunya. A la terrisseria de Can Rodon de l'Hort de Cabrera de Mar (López, Martín 2010: 402) es va produir la forma Vegas 14, 4 o Ostia II, 306, una forma poc comuna dins de les imitacions d'africana, com comentàvem més amunt. Coneixem, també la producció

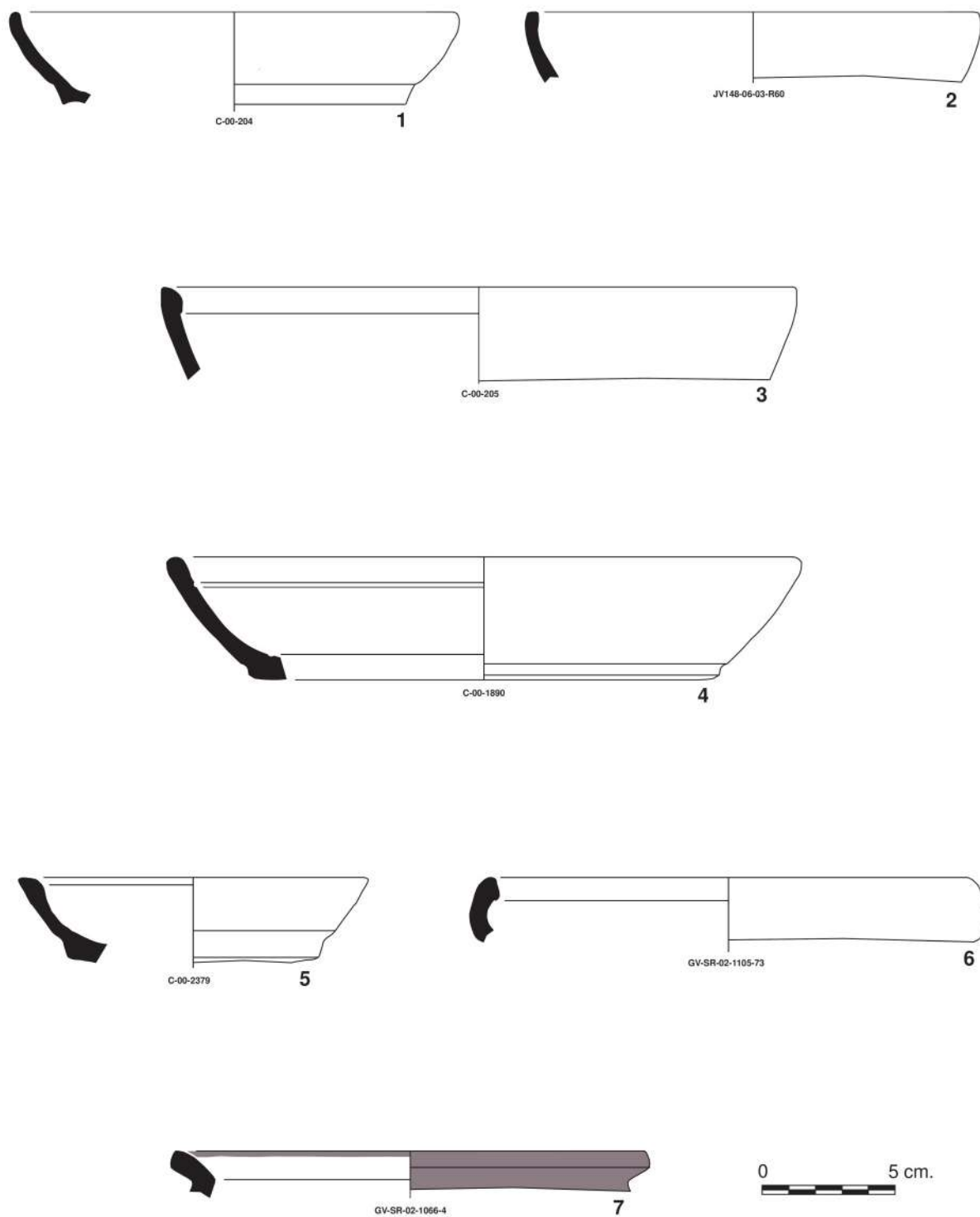

Fig. 4: Imitació de ceràmica de cuina africana. 1 a 6: cassoles Hayes 23;
7: cassola Atlante CVII, 11 o Hayes, 183 o 184.

del jaciment del Mas Coll, d'Alella. S'hi ha recuperat imitacions locals de cassoles Ostia III, 324. Concretament a la UE 4 = UE 8, a la UE 9, UE 13, UE 10, UE 11, amb alguns exemplars deformats i cremats, que indiquen que es fabricava a la terrisseria d'aquest lloc (Coll *et alii* 2001: 222; Coll 2018: 47). La seva cronologia s'ha de situar en la segona meitat de segle I o l'inici del II, per tant amb clara coincidència amb el funcionament de la terrisseria de la Gran Via - Can Ferrerons.

Les imitacions d'africanes de cuina localitzades a la Gran Via - Can Ferrerons, com hem vist, comprenen una gran varietat de formes, entre les quals destaquen els típics plats/tapadora, les cassoles Lamboglia 10 A i B, reinterpretades i relativament petites, les cassoles Hayes 197 o Ostia, 267 i les Ostia III, 324, també relativament petites, per bé que el tipus que sobresurt de forma excepcional és la cassola de vora bifida, Ostia II, 306. Es tracta de la típica Vegas 14, una forma de llarga tradició itàlica republicana, que es comença a produir en africana a partir de Tiberi i que és característica del segle I dC. No és gaire freqüent als jaciments de l'àrea catalana, on apareix a partir d'època julio-clàudia. Aquesta forma africana és, en canvi, més freqüent als jaciments de la Bètica (Vegas 1973; Serrano 1995; Sánchez 1995).

La interpretació local particular d'aquesta forma Ostia II, 306, a la Gran Via - Can Ferrerons, resulta interessant, per la inclinació de les parets, per les dimensions petites i especialment pels acanalats que presenten a la paret externa, segurament una forma original de reproduir l'efecte de les franges horitzontals del polit a bandes de les africanes. Això les fa característiques i fàcils d'identificar. Totes elles apareixen en estrats datats entre mitjan segle I i la primera meitat del segle II. De la mateixa cronologia són la majoria de plats/tapadores, per bé que alguns pertanyen a estrats que arriben fins al segle V. Alguns plats/tapadores, algunes cassoles Hayes 197 i algunes Lamboglia 10 A i B s'han trobat en els estrats del sector del col·lector de Jacint Verdguer, que arriben fins al segle V. Com hem vist, alguns podrien ser residuals, però altres són formes tardanes, que fan pensar en la continuïtat de la producció d'aquestes imitacions locals fins al segle III o IV, al jaciment o en algun altre lloc de la regió.

Fins a la data d'avui, a la Gran Via-Can Ferrerons, no s'han trobat exemplars d'imitacions locals d'africanes defectuosos, cremats o deformats, ni crus, per bé que solament s'ha excavat una petita part de la terrisseria, a la Plaça Dr. Ferran. Esperem que en un futur es

pugui seguir excavant aquesta indústria terrissera i s'aclareixi si realment s'hi van fabricar, en quines cronologies, o bé si s'adquirien produccions d'indústries veïnes.

Bibliografia

Aguarod, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.

Aguarod, C. 1995: La cerámica común de producción local/regional e importada. Estado de la cuestión en el Valle del Ebro, X. Aquilué, M. Roca (eds.), *Cerámica comuna d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Barcelona, 129-153.

Alonso de la Sierra, J. 2004: Imitaciones de cerámicas africanas en el valle del Guadalquivir, D. Bernal, L. Lagóstena (eds.), *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a.C.-VII d.C.)*, II, BAR-IS 1266, Oxford, 537-544.

Aquilué, X. 1985: Algunas consideraciones sobre el comercio africano. Tres facies características de la cerámica común africana de época alto-imperial, *Empúries* 46, Barcelona, 210-222.

Aquilué, X. 1987: *Las cerámicas africanas de la Ciudad romana de Baetulo (Hispania Tarraconensis)*, BAR-IS 337, Oxford.

Aquilué, X. 1995: La cerámica común africana, *Cerámica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, 61-72.

Aquilué, X. 2008: Las imitaciones de cerámica africana en Hispania, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanoromanas. Un estado de la cuestión*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 553-561.

Barti, A., Plana, R., Tremoleda, J. 2004: *Ll'franc romà*, Quaderns de Palafrugell, Ajuntament de Palafrugell, Palafrugell.

Bernal Casasola, D., Navas, J., Lorenzo, L., Gómez, E. 1998: Las imitaciones de africanas de cocina, D. Bernal Casasola (ed.), *Los Matagallares (Salobreña, Granada). Un centro romano de producción alfarera en el siglo III d.C.*, Salobreña, 363-394.

Bosch, M., Coll, R., Font, J. 2005: La vil·la romana de Can Ferrerons (Premià de Mar,

- Maresme). Resultats de les darreres intervencions, *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 167-188.
- Carbonell, C. 2006: *Intervenció arqueològica a la vil·la romana de Can Ferrerons. Parcel·la delimitada pels carrers Gran Via, Jacint Verdaguer, Santiago Russinyol i torrent Fontsana. Premià de Mar, el Maresme. 26 de juliol-25 de setembre de 2006*, Memòria inèdita, Arxiu del Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Carbonell, C. 2009: Noves aportacions a l'estudi de la pars rustica de la vil·la romana de Can Ferrerons (Premià de Mar): el recinte de Llevant, V. Revilla, J. R. González, M. Prevosti, *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense* vol II, Monografies 11, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 139-154.
- Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M., Tremoleda, J. 1990: *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica 12, Girona.
- Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M., Tremoleda, J. 1995: Les ceràmiques comunes locals del N. E. de Catalunya, X. Aquilué, M. Roca (eds.), *Ceràmica comuna d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Barcelona, 99-127.
- Chorén, J., Parra, I., Salvadó, I. 2016: *Consolidacions puntuals, neteja i estudi arqueo-constructiu dels paraments de Can Ferrerons*, Memòria inèdita, Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Coll, R. 2004: *Història arqueològica de Premià*, Ajuntament de Premià de Mar, Editorial Clavell, Premià de Mar.
- Coll, R. 2009a: La vil·la romana de Can Ferrerons (Premià de Mar, El Maresme), *Auriga. Revista de divulgació i debat del món clàssic* 55, Tarragona, 10-12.
- Coll, R. 2009b: Les darreres novetats arqueològiques a Premià de Mar (anys 2004-2007), *XXV Sessió d'Estudis Mataronins*, Museu Arxiu de Santa Maria, Mataró, 209-232.
- Coll, R. 2018: La terrisseria romana de Mas Coll, *Revista Alella* 354, Alella, 45-48.
- Coll, R., Prevosti, M. 2016: La tècnica constructiva de l'edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona), *Revista Quarhis* 12, Barcelona, 94-105.
- Coll, R., Pera, J., Cazorla, F. 2001: El jaciment romà de Mas Coll (Alella, el Maresme), *XVII Sessió d'Estudis Mataronins*, Museu-Arxiu de Santa Maria, Mataró, Mataró, 219-238.
- Coll, R., Prevosti, M., Bagà, J. 2016: Primeros resultados del estudio del taller anfórico de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona), R. Járrega, P. Berni (eds.), *III Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana. Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo*, Tarragona, 120-138.
- Font, J. 2013: *Intervenció arqueològica Horta Ferrerons. Vil·la romana de Can Ferrerons. Premià de Mar, el Maresme, 2001-2008*, Memòria inèdita, Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- López, A., Martín, A. 2010: Un nuevo centro productor de ánforas tarraconenses, paredes finas y otras cerámicas en Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar, Barcelona), *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 41, Roma, 397-409.
- Marí, Ll., Revilla, V. 2018: Cultura material y cultura escrita en la sociedad rural de Hispania en los siglos I-II d. C.: el conjunto cerámico y los grafitos del asentamiento de Cal Montblanc (Albesa, Lleida), *Archivo Español de Arqueología* 91, Madrid, 217-242.
- Peinado, M. V. 2017: Cerámicas comunes romanas producidas en la Bética, C. Fernández Ochoa, A. Morillo, M. Zarzalejos (eds.), *Manual de cerámica romana II* cap. 2, Madrid, 99-141.
- Prevosti, M. 1981: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Editorial Dalmau, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró.
- Prevosti, M., Coll, R. 2017: Un balneum du Ve siècle dans le bâtiment octogonal de Can Ferrerons (Barcelone), *Heating Systems in Roman Villas, Studies on the rural world in the Roman period* 10, Universitat de Girona, Girona, 69-80.
- Prevosti, M., Coll, R., Bagà, J. 2015: El moment fundacional de la vil·la romana de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona), J. López Vilar (ed.), *Tarraco Biennal. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August*, Tarragona, 199-205.

Puche, J. M., Prevosti, M., Padreny, J. M., Coll, R. 2014: El edificio octogonal de Can Ferrerons, estudio métrico y arquitectónico, *XVIII CIAC: Centro y periferia en el Mundo Clásico/ Centre and periphery in the ancient world* vol. II, Mérida, 1077-1081.

Puerta, C. 2000: La ceràmica comuna romana a la costa Laietana, *Laietania* 12, Mataró, 5-263.

Revilla, V. 2014: Contextos ceràmicos de época altoimperial de la villa del Vilarenc (Calafell, Tarragona), M. Roca, M. Madrid, R. Celis (eds.), *Contextos ceràmics d'època altoimperial en el Mediterrani occidental*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 123-149.

Roig, J. F. 2017: L'abocador ceràmic de finals del segle III dC de la vil·la romana dels Castellets (la Canonja, Tarragonès), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 27, Lleida, 185-207.

Sánchez, M. A. 1995: Producciones importadas en la vajilla culinaria romana del Bajo Guadalquivir, X. Aquilué, M. Roca (eds.), *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Barcelona, 251-279.

Serrano, E. 1995: Producciones de ceràmica comunes locales de la Bética, X. Aquilué, M. Roca (eds.), *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Barcelona, 227-249.

Vegas, M. 1973: *Ceràmica común romana del Mediterráneo occidental*, Publicaciones Eventuales 22, Universitat de Barcelona, Barcelona.

EL CONJUNT VASCULAR BAIXIMPERIAL D'UNA CISTERNA DE LA PLAÇA DE SA DRASSANETA (EIVISSA)

Rosa Gurrea,* Joan Ramon**

Un homenatge dels signants al Dr. Albert López Mullor, conegut des dels anys 70. Per la seva amistat des de llavors i en reconeixement de la seva obra científica.

Els elements arqueològics objecte d'aquest estudi procedeixen d'una excavació d'urgència feta l'any 1994 amb motiu de la reforma d'un edifici situat entre la plaça de sa Drassaneta i el carreró del Gall, al barri de sa Penya (Eivissa). Es tracta principalment de ceràmiques de procedències molt diverses, però també d'altres elements, com ceràmica de construcció i altres elements arquitectònics, o vasos de vidre. Destaca la presència d'un projectil de balista i d'alguns ossos humans. La cronologia de formació de l'estrat que els contenia i significà l'amortització d'una de les cisternes, se situa en els primers trenta anys de la segona meitat del segle III dC. Tot plegat, es plantejen algunes qüestions entorn de l'ensorrament urbà d'Ebusus i, fins i tot, la possibilitat d'atacs de pobles germànics al principi del Baix Imperi.

Paraules clau: Ebusus, ceràmica romana, balista, pobles germànics, segle III dC

The archaeological elements subject of this study comes from an emergency digging made in 1994 on the occasion of the reform of a building located between Sa Drassaneta Square and the Alley of el Gall, in the neighborhood of Sa Penya (Ibiza). Is mainly composed by vascular ceramics of very different origins, but also construction ceramics and other architectural elements, in addition to glass vessels. Highlights in this context the presence of a balista missile and some human bones. The training chronology of the stratum that contained them, and meant the amortization of one of the cisterns, is located in the first thirty years of the second half of the 3rd century AD. All in all, some questions arise in relation to the urban collapse of Ebusus and even the possibility of attacks performed by Germanic peoples at the beginning of the late Roman imperial period.

Keywords: Ebusus, Roman pottery, balista, Germanic peoples, 3rd century AD

* Tècnic de patrimoni de l'Ajuntament d'Eivissa

** Tècnic de patrimoni i director de l'Àrea d'Arqueologia del Consell Insular d'Eivissa

1. Presentació

El conjunt vascular objecte de la present comunicació procedeix d'una intervenció arqueològica que va tenir lloc l'octubre de 1994, en el barri popular de sa penya de la Ciutat d'Eivissa.¹ Aquesta va venir motivada per una obra, a càrrec del Govern de les Illes Balears i va ser portada a terme per un dels sotassignants.² L'espai afectat tenia doble entrada, la principal pel costat de llevant de la popular plaça de sa Drassaneta i la segona amb comunicació amb el carreró del Gall (Fig. 1 i 2), amb una cota al sòl de la planta baixa d'aproximadament 12 m d'alçària snm.

Deixant ara de banda l'edifici preexistent, típica obra de finals del segle XVII, quant a restes de l'època antiga, foren localitzades dues cisternes (Fig. 2 i 6). Una d'elles (CT.2), que patí un rebaixament considerable arran de la construcció de l'edifici modern que ocupa actualment el núm. 6 del carreró del Gall, va ser dotada d'una nova coberta de lloses i reutilitzada fins ple segle XX i, per aquest motiu, aparegué completament buida. Té planta en colze i extrems absidials, com és molt típic de les cisternes púniques, trobades profusament a la ciutat antiga d'Eivissa (Fig. 1).

La segona cisterna (CT.1), en canvi, rere el seu abandonament en època romana,

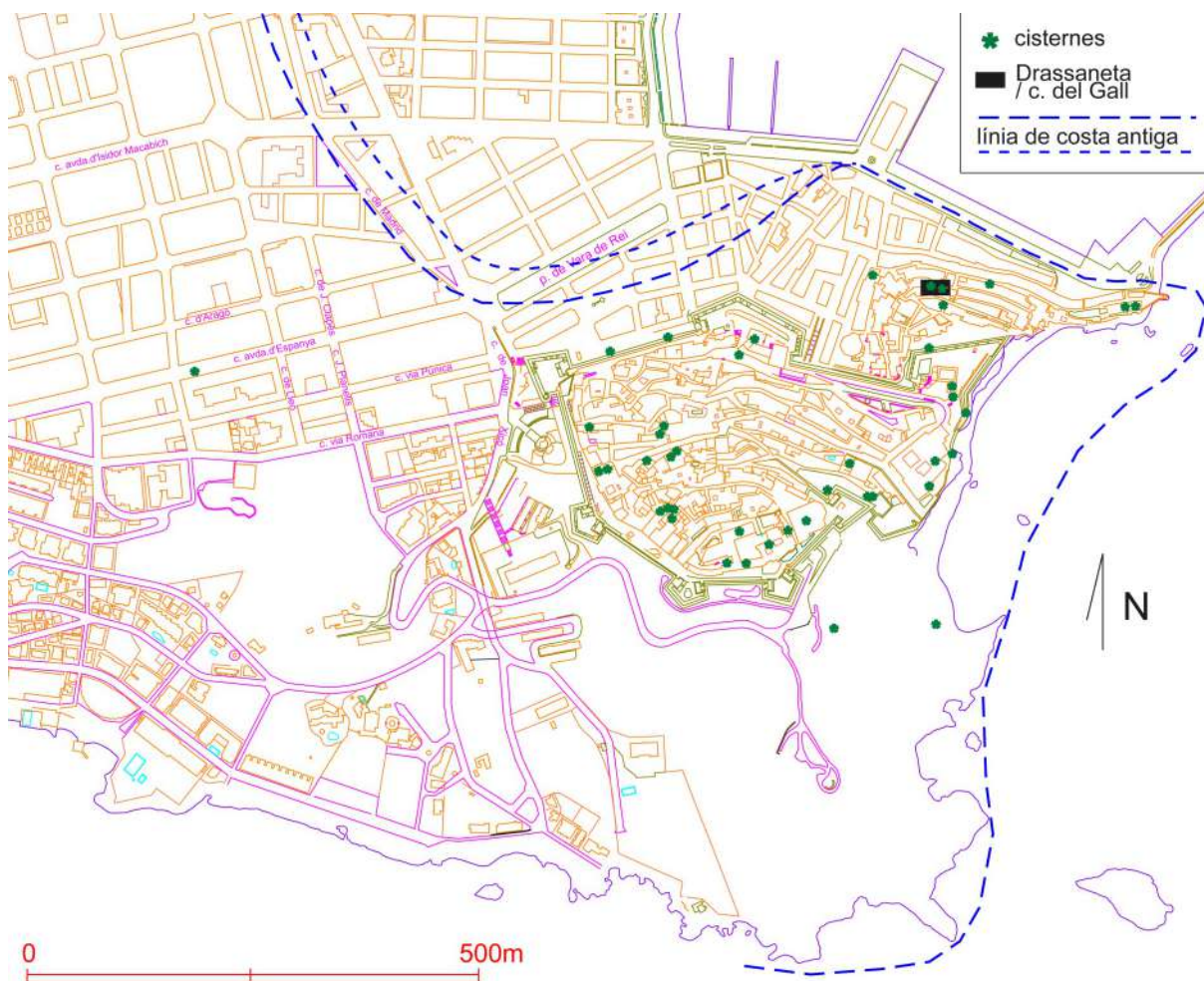

Fig. 1: Mapa de la ciutat d'Eivissa amb indicació del sector estudiat, a partir de Ramon 2004, fig. 9.1 modificada.

¹ Un agraïment als organitzadors d'aquest homenatge, especialment a la Dra. H. Kirchner, per la invitació a participar-hi i també a Jaume Cardell que, en el nostre nom, va fer la presentació oral.

² Aquesta obra, en la qual injustificadament l'immoble històric va ser del tot substituït per una construcció moderna, de molta més alçària i estèticament impactant i parasitaria, no passà, per motius que desconeixem, pel filtre de la llavors Comissió Insular del Patrimoni Históricoartístic i, arqueològicament parlant, provocà una veritable situació d'urgència en punt que té la categoria de BIC-Zona Arqueològica.

com es veurà, a l'inici del baiximperi, mai més recuperà aquesta funció original; tota la part superior del seu reblit d'amortització inicial va ser buidada quan la construcció de l'edifici de l'edat moderna, passant a ser una fossa de deixalleries (FS.20), útil també per a la datació de l'immoble, ja que la cronologia de les ceràmiques vidrades contingudes en la UE.012 i, sobretot, en la UE.013, amb potències màximes respectives de 0,78 i 0,18 m, és de final del XVII, fet que encaixa bé amb el que representen alguns plànols històrics, on tots aquests edificis apareixen ja construïts.

Aproximadament la meitat inferior de la cisterna, de llarg a llarg de la mateixa, estava ocupada per la UE.014, un reblit inalterat, de 0,80 m de potència màxima, de terra marró ataronjat que, a banda de la sèrie d'elements vasculars ceràmics, de vidre i ossos, objecte

principal de la present comunicació, contenia nombroses peces arquitectòniques que, amb tota evidència, provenien de reformes o enderrocaments d'edificis pertanyents a la ciutat altimperial o, fins i tot, la tardopúnica.

Fins la data, el material vascular a l'E-bus de la primera part del baiximperi, amb algunes excepcions, de les quals després se'n parlarà, ha estat conegut a partir de contextos sepulcral. Alguns d'ells havien estat publicats molts d'anys enrere (Colomines 1942), mentre que altres, fruit de les actuacions arqueològiques preventives recents, romanen encara inèdits. L'interès d'aquests contextos funeraris rau en el fet que sovint s'associen amb monedes, per contra, l'escàs nombre de vasos que solen formar part, i no sempre, del seu mobiliari i, tant o més, el seu caràcter totalment selectiu, no dona altre que visions parcials

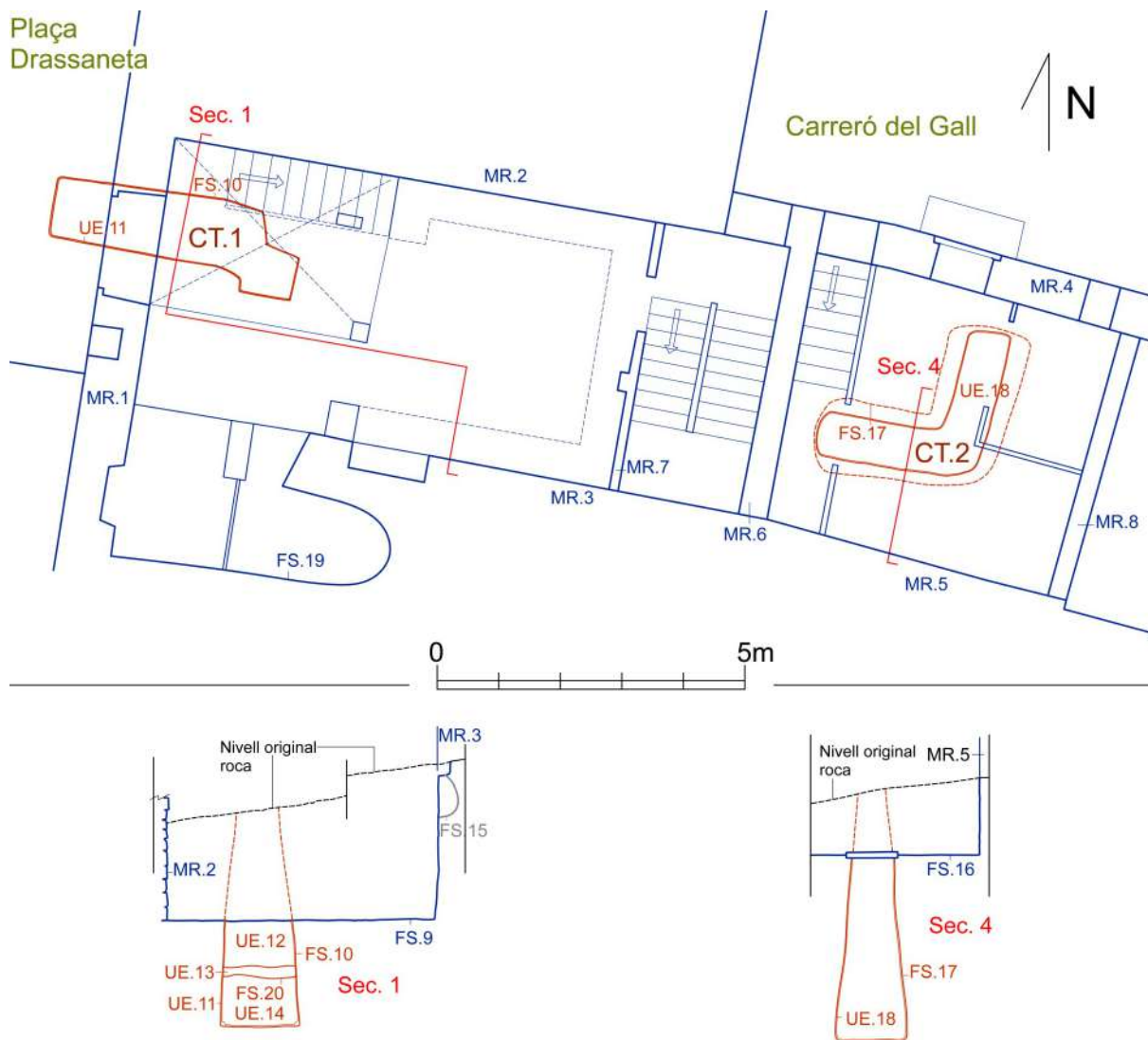

Fig. 2: Planta i seccions del solar de la plaça de sa Drassaneta/carrer del Gall.

d'una realitat, necessàriament més àmplia, dels complexos vasculars d'aquesta etapa.

Quant a contextos ebusitans de caràcter quotidià, destaca la publicació d'un petit, però ric en materials, abocador, a l'avinguda d'Espanya núm. 3 (González 1990), que va ser datat entorn de la meitat del segle III de l'Era Cristiana. Al mateix temps, s'utilitzarà aquí la informació procedent d'un altre abocador localitzat a les rodalies de la ciutat, a l'antic hort d'en Xim, anomenat convencionalment HX-3, actualment en curs d'estudi per part del Dr. R. González, juntament amb un dels que subscriuen. La seva datació sembla situar-se entorn de l'inici del segle IV de l'Era Cristiana. Igualment, s'ha fet servir la informació de l'estrat PCH-A/12903, ric en materials ceràmics, en curs també d'estudi,³ per part d'un dels signants, la cronologia de formació del qual és, probablement, el segon quart del segle III de l'Era Cristiana.

2. Estudi dels materials

Àmfores

El conjunt d'àmfores de fabricació ebusitana es compon d'una vora atribuïda al T-8131 (Fig. 3, núm. 014-1), una altra al T-8132 (Fig. 3, núm. 014-2), una més al T-8133 (Fig. 3, núm. 014-3), dues a la PE-41 antiga Fig. 3, núm. 014-5 i 7) i altres dues de PE-25, una de model també antic (Fig. 3, núm. 014-4) i una altra tardà (Fig. 3, núm. 014-6). Cal també fer esment d'una ansa retallada i llimada de T-8132/3 (núm. 8), que va ser reutilitzada com a pesa i, finalment, una punta T-8133 *similis* (Fig. 3, núm. 014-24). Existeixen, a més, fragments d'anses d'àmfores PE-41, PE-25 (núm. 014-16-21) i RE-0101a (núm. 014-13). Completa aquest lot una tapadora d'àmfora ebusitana (Fig. 3, núm. 014-56).

En definitiva, un lot cronològicament heterogeni, que arrenca en la segona meitat del segle III aC, amb l'esmentada T-8131, segueix, ja en el II aC, amb una T-8132 i esdevé més nombrós en la primera centúria de l'Era Cristiana, amb una PE-25 antiga (segona meitat de segle), una T-8133 i dues PE-41 (primera meitat) (Ramon 1991, 1995), deixant de banda algunes parts corresponents als extrems inferiors d'àmfores ebusitanes, també d'aquesta època. En contrapartida, una PE-25 correspon clarament a la darrera fase, de segle II avançat o, més probablement, primera meitat del segle III (Ramon 2006: 259-263) de l'Era Cristiana.

Quant a les àmfores d'importació, cal esmentar, en primer lloc, el terç superior (Fig. 3, núm. 014-29), recompost a partir de diversos fragments, d'una àmfora amb la vora recte i alta, anses molt arquejades, esquena ample i coll estret. A nivell formal segueix la mateixa concepció de tipus com la Lusitana 3 (Quaresma, Cordeiro 2016), la Dressel 30 (Bernal 2016a) i la Beltran 68 (Bernal 2016b), entre d'altres. A nivell de detall és, però, mala d'assemblar a cap altra peça en concret.

Destaca també la meitat inferior d'una àmfora amb pivot ample de fons còncau i apreciables acanalacions de tornejat a tot el cos (Fig. 3, núm. 014-27). Tot i que, novament, les Dressel 30 (= Keay IB/amphore 60 de Bonifay 2004: 148-150, fig. 81), abans esmentades segueixen aquest esquema, la morfologia concreta de la punta de la peça de sa Drassaneta és mala d'ajustar a qualsevol altra de les formes publicades, amb poques excepcions (Bonifay 2004: fig. 81, nº 1). En qualsevol dels cassos, tant l'àmfora núm. 27 com la núm. 29 son indubtablement produccions del segle III dC, la primera, tal volta, de la Mauritània Cesariana i la segona, tal volta, de la Lusitània.

Existeix també una ansa amb la típica pasta africana (Fig. 3, núm. 014-37), però que, de fet, és difícil d'atribuir a una àmfora, o a una gerra de format gran, i l'arrenc inferior de coll i part de l'esquena d'una àmfora (bètica?) (Fig. 3, núm. 014-30), a més d'un pivot igualment de difícil atribució (Fig. 3, núm. 014-25). Cal destacar també un fragment de cos molt acanalat, que podria pertànyer a una àmfora de producció oriental (Fig. 3, núm. 014-68). A banda d'això, cal esmentar fragments de cossos molt rodats d'àmfores d'importació que van des de Dressel 1, fins a produccions africanes imperials entre d'altres, en tots els cassos, de classificació precisa impossible, degut al seu estat de fragmentació extrema.

Contenidors de format mitjà i petit

Tots els elements d'aquesta categoria vascular pertanyen a la producció ebusitana, tret del que s'ha dit abans en relació a l'ansa núm. 014-37.

En primer lloc, cal fer esment d'un gerro complet, amb dues anses en posició lateral arrencant de sota la vora i de l'esquena (Fig. 4 i 6, núm. 014-32), El vas ha pogut ser reconstruït quasi per complet, excepte una de les anses de la qual resten tanmateix els arrencs.

³ Quant a l'edifici A de ses Païsses de cala d'Hort cf. Ramon 1995b.

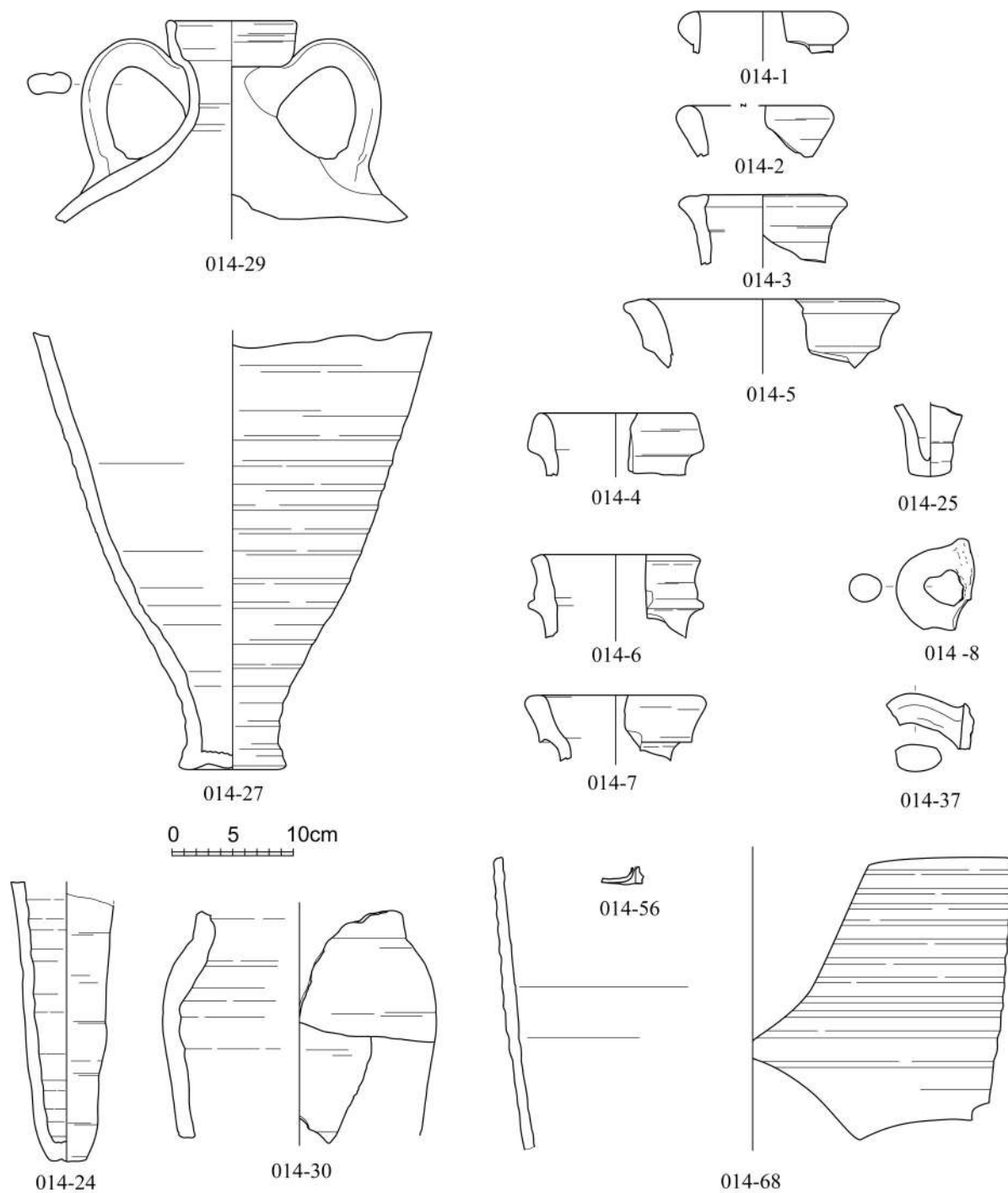

Fig. 3: Àmfores de procedència diversa de la UE.014.

Té pasta color vermellós, típicament ebusitana i una alçària total de 23,7 cm. Tot i la diferència en la posició de les anses, pot assemblar-se amb el tipus RE-0202a (Ramon 1986: fig. 7, núm. 1), que té com a prototipus un exemplar complet de la necròpolis localitzada al sud de la badia de Sant Antoni de Portmany (Ramon 1986: fig. 7, núm. 1) que, estimativament, va ser datat 250-350 dC.

En segon lloc, un altre gerro amb dues anses contraposades (Fig. 4 i 6, núm. 014-33), és a dir en la posició habitual. Es troba complet, però amb algunes llacunes, té pasta color groguenc, també típicament ebusitana i una alçària total de 25,7 cm. Pertany al tipus RE-0204 (Ramon 1986: fig. 7, núm. 6), forma que va ser definida mitjançant diferents exemplars, coneguts en aquell moment, com un de la tomba 2 de la necròpolis de can Frit (Colomines 1942: 146, lám. III, núm. 9, Roca 1974: núm. 27), on era acompanyat d'un altre gerro tipus RE-0203a (*id.* lám. III, núm. 6; Ramon 1986: fig. 10, núm. 5).

En tercer lloc, una altra gerra, en aquest cas de format més gran (Fig. 4, núm. 014-34). Es troba completa, excepte la vora, però amb llacunes, té pasta color roig-rosat, igualment de les característiques típiques de la terrissa ebusitana i una alçària total aproximada de 33 cm. Sembla poder-se enquadrar en el tipus RE-0205a (Ramon 1986: fig. 8, núm. 1), que té prototipus amb un exemplar no contextualitzat de la necròpolis del Puig des Molins i que, també de manera aproximada, va ser datat entre el 200 i el 300 dC.

Existeixen anses i altres fragments (Fig. 4, núm. 014-39), així com bases de gerrets o gerretes similars (Fig. 4, núm. 014-43).

Aquest repertori de contenidors mitjans i petits es complementa amb un petit (alt. conservada 8 cm) gerret de pasta grisa (Fig. 4, núm. 014-44) del tipus RE-0311 (Ramon 1986: fig. 10), al qual manca la base i l'ansa. Se'n coneixen individus complets d'aquest tipus, amb petites variables morfològiques, a les tombes 20, 22, 25 i 26 de can Frit (Colomines 1942: 150-151, lám. IV, fila inferior, Roca 1974: núm. 17 i 18, Ramon 1986: fig. 10, núm. 1), sense altres elements, però, de significació cronològica. A la tomba 4 de la necròpolis de can Prats, un individu d'aquesta sèrie va ser trobat amb una moneda de Gal·liè (253-268 dC), una altra de Salonina, la seva esposa (mateix període d'encunyació), i altres dues inclassificables (Colomines 1942: 143, lám. II, 3ª fila, a la dreta) i també a la tomba 5 de del mateix cementiri (Colomines 1942: 144, Roca 1974: núm. 20, Ramon 1986: fig. 10, núm. 2), acompanyat d'un altre gerret,

però sense monedes. A l'estrat PCH-A/12903 n'hi ha varis de fragmentaris.

Amb aquestes dades, la cronologia d'aquest tipus de gerret, amb ansa al cos, que va ser produït a Ebusus, preferentment amb pasta grisa, va ser atribuïda al 250-350 dC, i avui, en línies generals, sembla encara vàlida, però bé que és possible que comparegués ja en un moment avançat del segon quart del segle III dC de l'Era Cristiana, perllongant-se, com demostra la tomba 4 de can Prats. En qualsevol dels cassos, només és, per ara, segura l'existència d'aquest model en contextos datats entre c. 240 i 270 dC.

Vaixella

La seva presència a la UE.014 és gairebé nul·la, ja que contem sols amb una base anular, baixa, d'escudella (Fig. 4, núm. 014-50), amb un cercle de roda de dents, d'ARSW A. Malauradament és un tipus de base que semblen compartir diversos tipus de la classificació d'Hayes (1972), com ara els que porten els núm. 8 a 10, el 14, el 14/17, etc. La seva cronologia, degut a la dificultat d'atribució tipològica precisa, ha de ser considerada en un marge ampli de segle II o III dC. Una alta peça, sense dubte residual, és la vora d'un conc carenat, de fabricació ebusitana, tractat amb pintura marró-roigenc, tant a l'interior com a l'exterior (Fig. 4, núm. 014-48). Tot i que és un tipus poc estudiat, per les seves característiques morfològiques i tècniques i altres dades contextuais inèdites, es considera la seva atribució més probable al segle I de l'Era Cristiana.

Vasos de processament

Existeixen en aquest grup dos concs o plàteres, amb vora motllurada (Fig. 4, núm. 014-45 i 46), de producció ebusitana i ceràmica comuna que, genèricament, formen part del grup RE-0816 (Ramon 1986: fig. 12, núm. 1). Son molt freqüents en horitzons, com PCH-A/12903, Av. d'Espanya, 3 o HX-3, amb cronologies, per tant, que cobreixen el segle III i el començament del IV de l'Era Cristiana.

Es documenta també la vora d'un concmorter amb la vora ungulada (Fig. 4, núm. 014-47), encara que podria també tractar-se d'una tapadora. En qualsevol dels cassos, la forma de la seva vorera anticipa el que seran els concs de «visera» (sèrie RE-0812), tan típics de tota l'Antiguitat Tardana.

Finalment, un possible gran morter (Fig. 5, núm. 014-59), amb pasta de desgriant molt gruixut, és un element d'importació, difícil

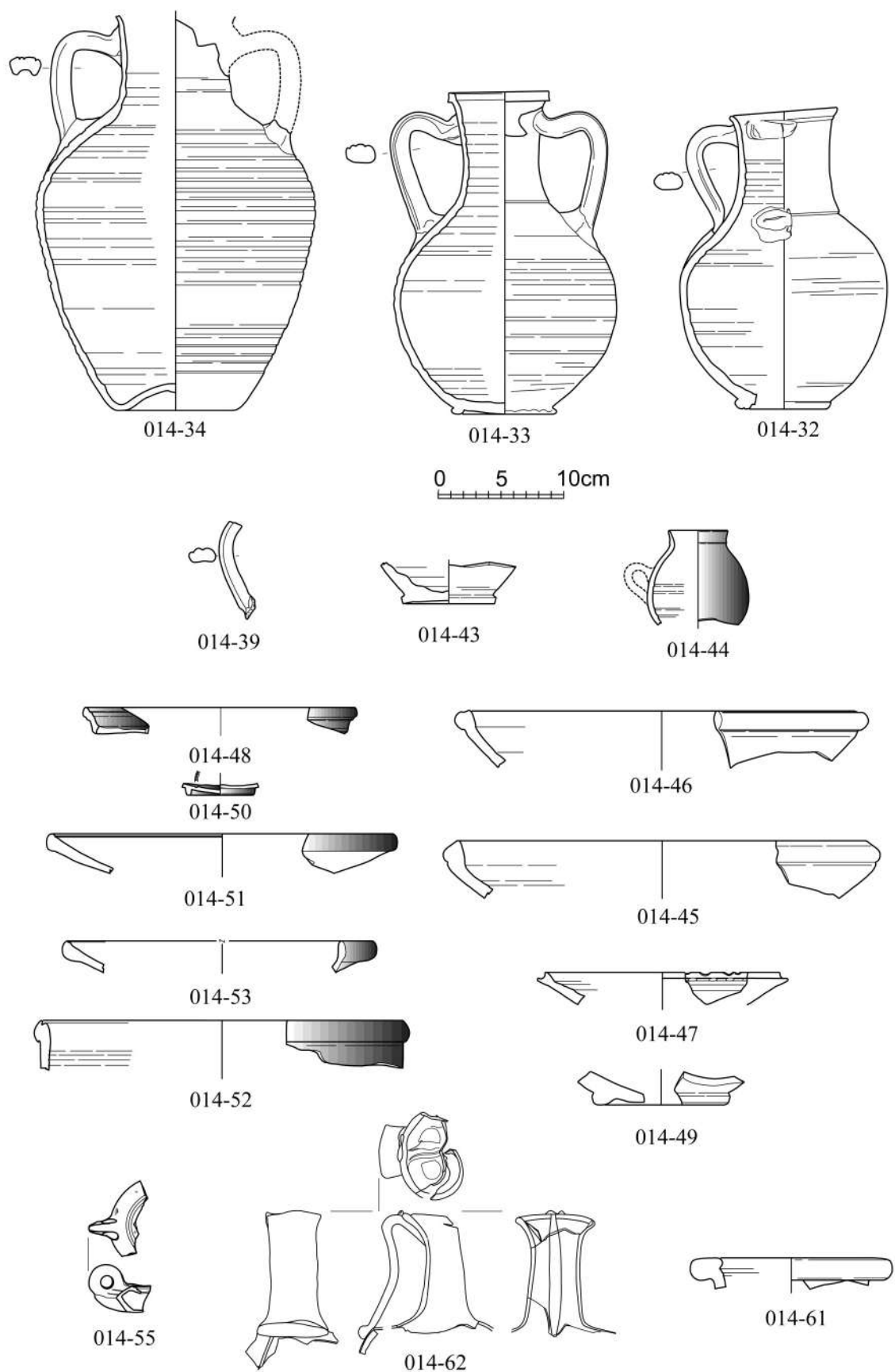

Fig. 4: Ceràmiques diverses i vidres de la UE.014.

d'emmarcar degut a la seva fragmentació, que impedeix esbrinar la seva forma exacta.

Vasos de coccio

Tota la mostra d'aquesta categoria correspon a les produccions de l'Àfrica, amb tractament conegut com Black Top. Per una banda, un fragment de vorera i perfil superior (Fig. 4, núm. 014-52) de cassola Ostia III, 267, Hayes 197 (1972, fig. 36) (= Culinaire (C/A) Type 10-Bonifay 2004), de final del segle II i III dC. Per l'altra, dos fragments de vorera i perfil superior (Fig. 4, núm. 014-51 i 53) de tapadores africanes Ostia I, 261, Hayes 196 (1972: fig. 36) (= Culinaire type 11, variant A de la forma clàssica-Bonifay 2004). La seva cronologia és, sobretot, l'època del Severus i, en general, el segle III dC. Destaca aquí la total absència de ceràmica de cuina ebusitana.

Vasos d'il·luminació

Es conserva només l'ansa completa i la part posterior del disc d'una lucerna (Fig. 4, núm. 014-55) de pasta comuna clara, però amb indicis de pintura vermella, que pertany al tipus Deneauve VII, sous-type 1 var. B (Deneauve 1969) (=Lampe type 4-Bonifay 2004: 33). La seva cronologia es centra en la segona meitat i el final del segle II dC.

Vasos de vidre

Dos vasos de vidre foren també trobats a la UE.014. Un d'ells correspon a un vas globular amb vora planoconvexa gruixuda (Fig. 4, núm. 014-61). Es tracta d'una forma de vas globular o esferoidal, de boca ampla i normalment sense anses, que molt freqüentment va ser utilitzat com a urna cinerària, i que pot ser atribuït a les formes Kisa (1908) 170-171, Morin-Jean (1922) 1, Isings (1957) 67a, Lancel (1967) 1, Hayes (1975) 618 i Goethert-Polaschek (1977) 147. La seva cronologia és segles I-II dC. A Eivissa es coneixen quant menys dos exemples d'aquest tipus, concretament del Puig des Molins (Miguélez 1989: 61-63, núm. 208).

L'altra, és una ampolla de coll estret, amb ansa de secció molt ampla, que enllaça la seva part superior en la mateixa vorera del vas i la inferior sobre l'esquena (Fig. 4 i 6, núm. 014-62). Pel fragment conservat, que concretament és la meitat, o terç superior, aquest doble vas, ja que té paret mitjanera per l'interior, el cos podria ser esferoidal o cònic, però no quadrat. Tot i que el tipus d'ansa, molt ampla i plana, és típica de vasos de

vidre de l'Alt i principi del Baix Imperi, no ha estat possible trobar paral·lels exactes per a aquesta peça.

3. Elements constructius

Existeixen en aquest conjunt fragments d'almenys tres canonades ceràmiques (Fig. 5 i 6, núm. 014-58 a 014-60). Es tracta de tubs de parets gruixudes i acanalades per l'exterior, amb perfil lleugerament convex. També han estat trobats fragments de diverses *tegulae* (Fig. 5, núm. 013-5, 014-63 i 014-64). Una d'elles presenta les típiques ditades en fresc i totes ofereixen la clàssica vorera. Per la seva pasta, també es tracta d'elements de ceràmica ebusitana. No es localitzaren, en canvi, fragments d'*imbrices*.

4. Altres

Un element singular dins aquest conjunt és un projectil de *balista*, treballat amb pedra calcària grisa i dura, amb vetejats blancs de calcites (Fig. 5 i 6, núm. 014-65). Té un diàmetre de 10,6 cm i un pes de 1,620 kg. La seva talla és relativament bona, amb una forma esfèrica acurada. És possible que es tracti de pedra local, però abans d'una afirmació taxativa, convindrà fer les anàlisis petrogràfiques pertinents, ja que aquest fet pot tenir connotacions quant al seu us ofensiu o defensiu. Dit en altres paraules, si era un element de l'artilleria ebusitana o, per contra, un projectil utilitzat en algun atac extern. Tot i que no té marques clares d'impacte, aquest fet no pot considerar-se una dada conclouent en el sentit que mai arribés a ser disparat.

En tot cas, per la seva datació de segona meitat del segle III dC, *ante quem* i per les seves característiques, correspon amb seguretat a una *balista*, arma de torsió utilitzada arreu de la Mediterrània des d'època hel·lènica. Llàstima aquí, que el fet d'existir en la UE.014, de la qual procedeix el projectil, una quantitat significativa de material residual, impedeixi del tot afirmar la seva contemporaneïtat amb el moment baiximperial de la formació del reblit. De fet, se'n coneixen alguns altres a Eivissa, almenys un d'ells associat a un estrat d'època tardopúnica. També, per la seva forma esfèrica, podria haver estat conservat llargament, encara que, certament, res descarta tampoc la seva pertinença al Baix Imperi.

Cal, finalment, fer esment d'un petit lot d'ossos en estat fragmentari. Quant a fauna domèstica cal esmentar restes principalment de porc. Més sorprenent, en canvi, és la

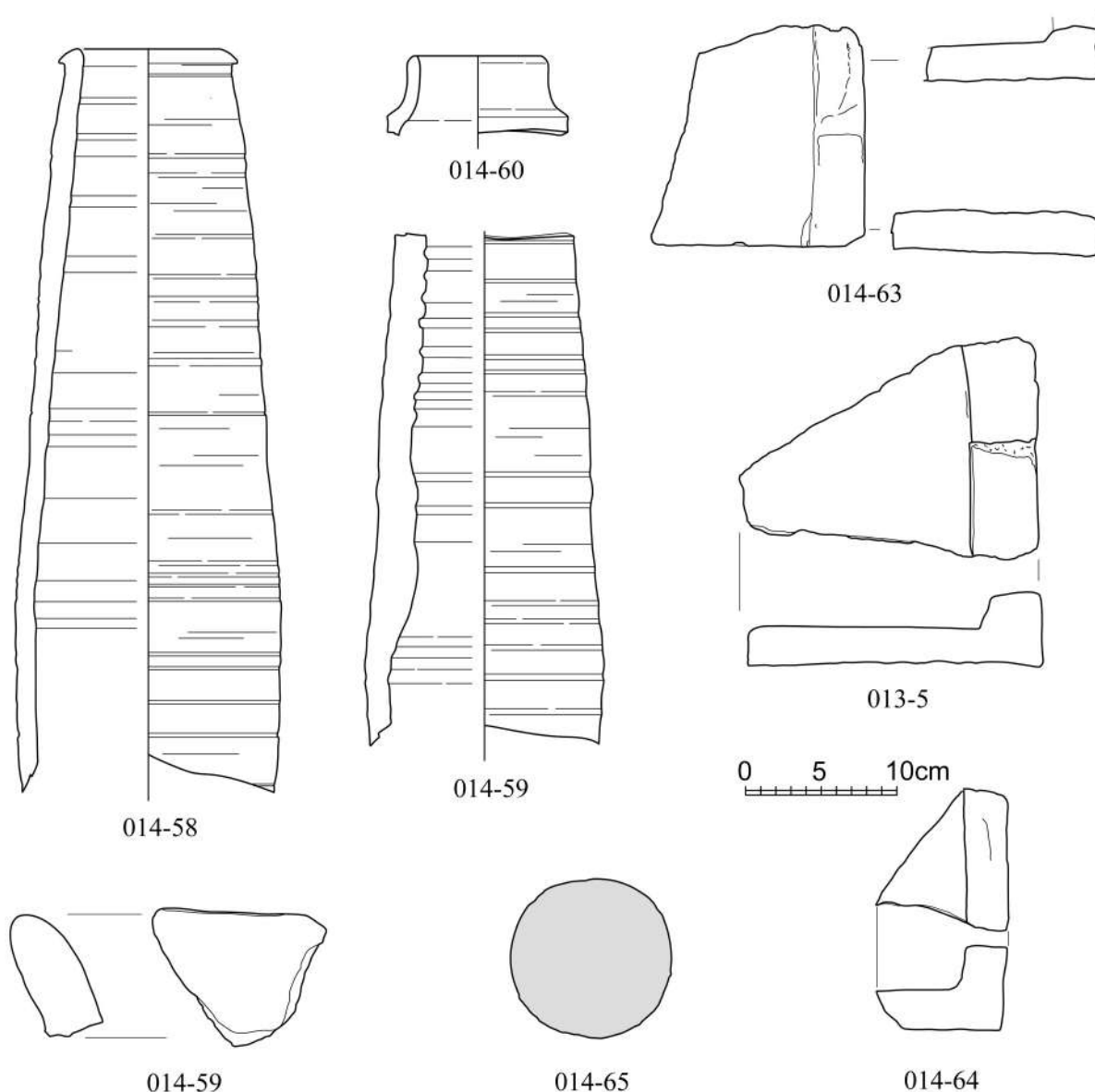

Fig. 5: Ceràmiques arquitectòniques, gran vas i projectil de balista de les UE.013 i 014.

presència d'almenys un húmer i dos cúbits humans.⁴

5. Cronologia de la UE.014

Com s'ha vist en les línies anteriors, una part significativa de les peces de la UE.014 té caràcter residual, amb materials a partir de la segona meitat del segle III aC, però també del II aC i, sobretot, de l'I i II de l'Era Cristiana.

En canvi, la resta de materials ha de considerar-se de datació pròxima, sinó con-

temporània, a la formació de la UE.014 i, per tal de fixar aquest moment, cal tenir presents diferents elements de consideració.

El primer, és la possible presència d'àmfores RE-0101a i/o, quant menys, de formes transicionals (tema no del tot clar per mor de la fragmentació extrema dels individus). En base a la informació d'altres conjunts contextualitzats (PCH-A/12903, Av. d'Espanya, 3) això acostaria el fet a moments molt propers a la meitat del segle III dC o, com a molt aviat, dins del segon quart d'aquesta centúria. Per altra banda, aquesta dada vendria recolzada

⁴ S'agraeix a Àlex Valenzuela, que té en estudi el conjunt d'ossos, haver-nos anticipat aquestes interessants dades.

per la cronologia de la ceràmica de cuina africana i, en conjunt, per la datació que s'ha atribuït aquí a altres vasos ebusitans de la UE.014.

Per aquest motiu, es considera com a més probable una cronologia entre poc abans de mitjans del segle III de l'Era Cristiana i els tres primers decennis de la segona meitat d'aquesta centúria; en xifres: c. 240-280 dC.

6. Conclusions

El segle I de l'Era Cristiana, va ser un moment en el qual diferents cisternes –de fet, relativament properes a les de Plaça Drassaneta 5/carreró del Gall– varen ser completament amortitzades. En aquest sentit, cal esmentar la cisterna 1 de santa Llúcia (inèdita, fou utilitzada com a bodega de petits contenidors en la primera meitat de segle i reomplerta completament en època flàvia), una altra al baluard de Sant Joan (inèdita), una altra al carrer Alt núm. 8-10 (Roig 2018) i, a més, la cisterna 3 de Santa Llúcia (Marlière, Martín, Torres 2016).

Versemblantment, cal atribuir aquest fenomen a un període de reformes urbanes que, tal volta, tindria un punt àlgid arran del decret

de Vespasià de l'any 79, que elevà la ciutat d'Eivissa al rang de *Municipium Flavium Ebusum* i, presumiblement, comportà millores i monumentalitzacions de la ciutat, a l'alçaria de les circumstàncies.

Altres casos d'amortització de cisternes pertanyents a la ciutat antiga d'Eivissa, la cronologia constructiva de les quals, amb tota evidència, és anterior al canvi d'era i que, més exactament, se situa en època tardopúnica, són dues al castell d'Eivissa (Ramon 2000: fig. 6-9, fig. 27, 28), amb indicis de reutilització amb altres finalitats en època andalusina (Gurrea, Martín 2009). Al solar de l'antic Hospital civil, la cisterna CT-3404 (Ramon 2014: fig. 2-3, 6) va ser completament amortitzada en el segle V dC.

A partir de ple segle III de l'Era Cristiana, com passa amb tantes altres ciutats de l'Imperi, Ebusus podria haver entrat en un fenomen de decadència i eventualment haver sofert un procés d'ensorrament de l'estructura urbana anterior (Ramon 2004: 308-309) o, fins i tot, de destrucció. En aquest sentit, cal dir que l'arqueologia preventiva recent n'ha aportat diferents indicis, almenys pel que fa a ruïna i abandonament.

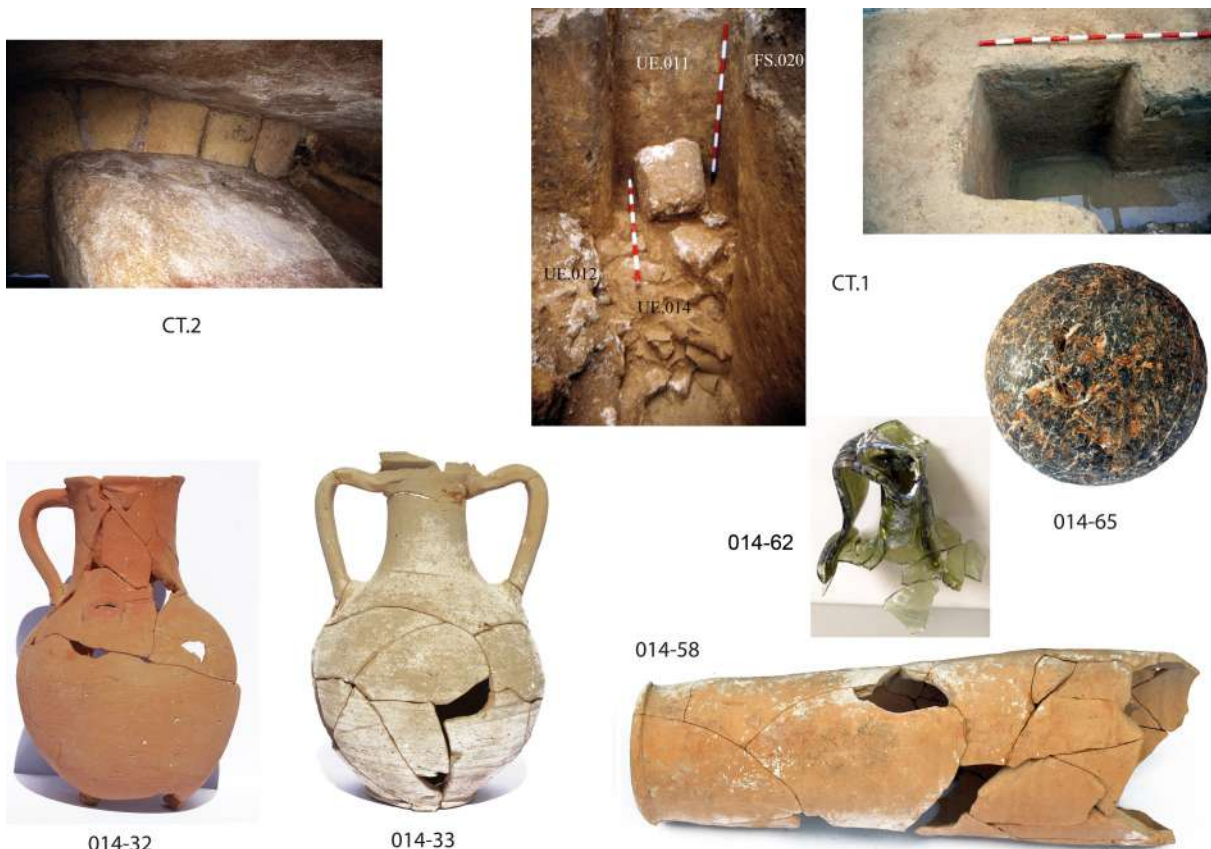

Fig. 6: Les cisternes CT.1 i CT.2 i materials diversos de la UE.014.

Tot això ve al cas de la datació que s'ha atorgat a la UE.014, com s'ha dit repetidament, relacionada amb el final d'us de l'estructura hidràulica, junt amb l'evidència d'acumulació de runes arquitectòniques i d'altra mena.

És ben conegut per tothom que en la segona meitat del segle III francs i alamans, dos pobles germànics, devastaren grans territoris de la Gàl·lia i d'Hispania, i que havent aconseguit les oportunes naus feren el mateix amb la Tingitana, al nord d'Àfrica (Aureli Víctor: *Epitome de Caesaribus* 33.3; Eutropi: IX, 8, 2.). Pel que afirmen aquestes i altres fonts històriques (Orosi, Nazari, etc.), moltes ciutats, inclosa *Tarraco*, haurien estat destruïdes. Quant a les Illes Balears, el fet, des de fa dècades (Tarradell 1977), ha cridat igualment l'atenció.

Segons alguns assajos recents (per ex., Rosselló, Busquets 2013): estaria demostrada una etapa d'instabilitat en aquestes illes entre l'any 271 i el 274 per mor d'una invasió de francs, a la qual l'emperador Probo hauria posat ordre (276-278 dC).

Quant a Eivissa, tot i que cal advertir que romanen moltes dades d'excavacions encara per processar i estudiar de manera sistemàtica, si que és cert que entre mitjans del segle III avançat i els inicis del segle IV dC, hi ha evidències d'alguna mena de crisi. Ni que dir, que la UE.014 de sa Drassaneta, on no només és palès el fet de destrucció d'edificis, sinó que, per si fos poc, conté de manera anòmala ossos humans barrejats i, fins i tot, un projectil de *balista*, pot esdevenir una gran temptació pel defensors d'aquesta tesi. Nosaltes, per la nostra banda, ens limitem ara a posar els fets objectius sobre la taula i a esperar posteriors troballes i estudis que confirmin o desmenteixin aquesta qüestió.

Quant a la ceràmica ebusitana, vagi per davant que entre la darrera època de l'Alt Imperi i la primera del Baix Imperi o, *grosso modo*, el segle III i els primers decennis del IV dC, aquesta no sembla precisament rica en varietat de formes, almenys si se la compara amb etapes, no només anteriors, sinó també subsegüents.

Per una banda, sembla pràcticament renunciar a la producció pròpia de vasos de cuina i de cocció, fenomen molt rellevant durant tota l'època púnica i fins el segle I dC, a

favor, quasi exclusivament de les produccions africanes *Black Top ware*. Fins i tot, la vaixel·la sembla també preferir les homòlogues de l'Àfrica, és a dir, les ARSW-A tardanes i les primeres ARSW-C, ja que la seva presència en els conjunts coneguts d'aquesta època, inclosa la UE.014 de sa Drassaneta, es pràcticament nul·la.

Són abundoses, en canvi, les grans plàteres, o grans concs, en ceràmica comuna i sense decoració de cap mena, amb bases anulars i vores amb diferents tipus de motlures. Podria, però, per les seves característiques, tractar-se de vasos de processament.

Cal fer notar també com roman encara, almenys entre els petits contenidors, la producció local de ceràmiques reductores grises, tècnica amb fortes arrels en l'Alt Imperi, però que en aquest moment, i com a pas previ a la seva desaparició gairebé total en èpoques posteriors, sembla més aviat minoritària.

Un altre tret, també significatiu de la terrisseria d'aquesta època, és la rarsa de tota mena de decoracions⁵ i, en general, de tractaments de les superfícies, com ara la pintura. És només a partir del segle V que la ceràmica eivissenca exhibirà una rica, i sovent profusa, decoració impresa i incisa (Ramon 1986, 2008).

Quant a formes, en aquesta etapa, la producció amfòrica principal ve donada per les darrers PE-25, que, potser, passant per formes híbrides,⁶ abocaren en el sorgiment de les RE-0101a, entorn de mitjans del segle III dC. Tot i aquesta producció local, les àmfores d'importació tenen una presència significativa amb llocs d'origen presumiblement molt diversos.

⁵ És excepcional la presència de gerros amb tímids i solitaris meandres monolinials en el depòsit d'Av. d'Espanya, 3 (González 1990: fig. 35, núm 102) i a les tombes 5 i 11 de can Frit, que no troba correspondència en els altres conjunts esmentats en el present treball. Una mena d'anticipació puntual, que no va quallar sinó un segle i mig més tard.

⁶ Sembla ser el cas d'una àmfora procedent de la Carrova (Amposta) (Járrega 1996: fig. 1), amb un cos i perfil general més aviat de RE-0101a i una vora més aviat de PE-25 tardana.

Bibliografia

- Bernal, D. 2016a: Dressel 30 (Costa Bética), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo*, (<http://amphorae.icac.cat/amphora/dressel-30-baetica-coast>).
- Bernal, D. 2016b: Beltrán 68 (Costa Bética), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo*, (<http://amphorae.icac.cat/amphora/beltran-68-baetica-coast>).
- Bonifay, M. 2004: *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, *British Archaeological Reports International Series 1301*, Archaeopress, Oxford.
- Colomines, J. 1942: Excavaciones de necrópolis romanas en Ibiza y Formentera, *Ampurias* 4, Barcelona, 139-154.
- Deneauve, J. 1969: *Lampes de Carthage*, *Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris.
- Goethert-Polascheck, K. 1977: *Römische Glasser im Rheinischen Landesmuseum Trier*, Trier.
- González, R. 1990: *El vertedero de la avenida de España, 3 y el siglo III en Ebusus*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 22, Eivissa.
- Gurrea, R., Martín, A. 2009: Contextos cerámicos de época islámica de la ciudad de Ibiza, *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval*, Ciudad Real, 313-326.
- Hayes, J. W. 1972: *Late roman pottery*, *The British School at Rome*, London.
- Hayes, J. W. 1975: *Roman and Pre-Roman glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto.
- Isings, C. 1957: *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen-Djakarta.
- Járrega, R. 1996: Àmfores tardoromanes de procedència ebusitana a la costa oriental d'Hispania. Les troballes de la Carrova (Amposta, Montsià), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII*, Girona, 911-921.
- Kisa, A. 1908: *Das Glas im Altertume*. Leipzig (3 vol.).
- Marlière, E., Martín, Á., Torres, J. 2016: *Rvbrvm, piperatvm et servilianvm*. Algunos vinos y preparados vinarios consumidos en Ebusus, *Actas del III Congreso Internacional de la SECAH* (Tarragona, 2014), *Ex Officina Hispana, Monografías III*, Madrid, 407-422.
- Miguélez, C. 1989: *El vidrio romano en el Museo del Puig des Molins*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 21, Ibiza.
- Morin-Jean, J. A. J. 1922: *La Verrerie en Gaule sous l'Empire Romain*, Paris.
- Quaresma, J. C., Cordeiro, J. M. 2016: Lusitana 3 (Lusitania Occidental), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo*, (<http://amphorae.icac.cat/amphora/lusitana-3-western-lusitania>).
- Ramon, J. 1986: *El Baix Imperi i l'època bizantina a les Illes Pitiüses*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- Ramon, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 23, Ibiza.
- Ramon, J. 1995a: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Instrumenta 2, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Ramon, J. 1995b: *Ses Païsses de cala d'Hort. Un establiment rural d'època antiga al sud-oest d'Eivissa*, *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa* 1 (2a. edició actualitzada i ampliada), Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- Ramon, J. 2000: *Estudi arqueològic i històric del castell d'Eivissa. I. Estructures i elements arquitectònics*, *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa* 6, Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- Ramon, J. 2004: La ciutat romana d'Ebusus, *Ciutats romanes del llevant peninsular i les illes Balears, Els Juliols. Biblioteca Universitària*, Barcelona, 261-314.
- Ramon, J. 2006: Les àmfores altimperials d'Ebusus, *Monografies* 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, Barcelona, 241-270.
- Ramon, J. 2008: La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía, D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión* Universidad de Cádiz, Cádiz, 563-583.
- Ramon, J. 2014: Arquitectura urbana y espacio doméstico en la ciudad de Ibiza, *Arquitectura urbana y espacio doméstico en las sociedades fenicio-púnicas* (28 Jornadas de Arqueología

fenicio-púnica, nov. 2013), *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* 70, Eivissa, 191-221.

Roca, M. 1974: Estudio de los materiales procedentes de las necrópolis tardorromanas de can Gabino (Formentera), can Prats y can Frit (Ibiza), *VI Simposium Internacional de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, 407-434.

Roselló, J. M., Busquets, I. 2013: La crisis del siglo III y su impacto en los espacios urbanos de las Baleares, *VI Jornadas de jóvenes en investigación arqueológica*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

Tarradell, M. 1977: Primeres notícies de la crisi del segle III d. C. a Mallorca, *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona* 28, Barcelona.

LA CERÀMICA MEDIEVAL DE L'ESQUERDA: APROXIMACIÓ TIPOLÒGICA I ARQUEOMÈTRICA

Imma Ollich,* Esther Travé,* Maria Ocaña,* Albert Pratdesaba,*
Montserrat de Rocafiguera*

L'estudi de la ceràmica medieval procedent del jaciment arqueològic de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona) no ha estat objecte encara d'una sistematització tipològica completa. Les campanyes d'excavació dutes a terme al jaciment des del 1977 al poble medieval han proporcionat una gran quantitat de ceràmica grisa que abasta del segle IX fins el segle XIII dC. D'ençà el 2010, les campanyes realitzades a la zona de la muralla han documentat la presència de ceràmiques més antigues, concretament d'espatulades corresponents a temps carolingis, finals s.VIII - inicis s. X. Com a homenatge al Dr. Alberto López Mullor, que ens havia ajudat en la classificació de la ceràmica grisa de l'Esquerda, en aquest article es proposa una definició tipològica formal i tecnològica de les ceràmiques medievals de l'Esquerda, des del segle VII al XIV, incloent-hi les últimes troballes i els resultats dels darrers estudis arqueomètrics realitzats.

Paraules clau: Ceràmica de cuina, Edat Mitjana, Morfologia.

The study of medieval pottery found at the archaeological site of L'Esquerda (Roda de Ter, Osona) was still lacking a complete morphological systematization. Since 1977, archaeological fieldwork allowed us to discover a considerable amount of medieval greywares from 9th to 13th Centuries. From 2010 onwards, we discovered new Carolingian ceramic contexts (*spatulated*) in relation to the wall, probably from late 8th Century to the beginning of 10th Century. As a tribute to Dr. Alberto López Mullor, who kindly advised us on our pottery studies, this paper offers a typological definition of earthenware from 8th to 14th Centuries and the results of latest archaeometric studies carried out.

Keywords: Cooking Pots, Middle Age, Morphology.

* Universitat de Barcelona - GRAMP, Museu Arqueològic de l'Esquerda

Introducció

L'estudi de la ceràmica sempre ha estat un pilar cabdal en els jaciments arqueològics de totes les èpoques posteriors al neolític, ja que constitueix un dels fòssils directors i la troballa més comuna. Des de l'òptica diacrònica, és habitual una distinció quasi per defecte dels principals grups ceràmics, la seriació dels quals aporta cronologia i contribueix molt significativament a la interpretació arqueològica del conjunt. En el cas del jaciment de l'Esquerda, la llarga seqüència cronològica de l'assentament possibilita la presència de ceràmiques des del Bronze Final fetes a mà (de tipus bitroncocònic, de cordó, i ceràmica de Merlès), fins arribar a l'època ibèrica amb ceràmiques comunes de producció local, sobretot de cuita oxidant i algunes reductores, i un ampli ventall de ceràmiques d'importació (àtiques, vernís negre i figures roges, grises de la costa catalana, campaniformes). Aquesta varietat tipològica contrasta amb la quasi uniformitat de producció que presenta la ceràmica en època medieval. Per a aquest període, el volum de l'anomenada *ceràmica grisa*, és a dir, les produccions utilitàries de cuina, de cocció reductora, pròpies del període feudal, constitueix una quantitat ingent de materials que arriba al 97% del total de materials recuperats en les excavacions arqueològiques del sector medieval.

Juntament amb aquestes produccions, en cronologies una mica més tardanes, cap al segle XIII, l'Esquerda compta també amb algunes produccions vidrades, també d'ús quotidià, ben allunyades en termes generals de les produccions més sumptuoses de les grans ciutats, decorades en verd i manganès o blau. Al contrari, es tracta de produccions pròpies d'un entorn rural, amb una tipologia limitada, habitualment amb vidrats verds o melats, i en un volum prou minso (2%) en comparació amb les produccions reductores. La descoberta recent de la muralla visigòtica-carolíngia que fortifica l'assentament pel nord i que reaprofitava parcialment la muralla ibèrica, ha permès recuperar algunes produccions (1%) morfològicament més antigues, com ara ceràmiques atribuïbles a l'època visigòtica (que no estudiem aquí) i ceràmiques espatulades corresponents al període carolingi.

Durant els 40 anys llargs transcorreguts des dels inicis de projecte de recerca arqueològica a l'Esquerda, el coneixement de la ceràmica medieval ha experimentat avenços significatius, tant des de l'òptica estrictament arqueològica (Ollich 1980; 1982; 1984) com, més recentment, amb la incorporació de tèc-

niques analítiques. El nostre equip de treball ha contribuït significativament en alguns d'aquestes avenços (Gutiérrez *et alii* 2008, Travé *et alii* 2013). Així, s'han portat a terme diversos assajos de classificació formal d'aquests materials que han permès conèixer a grans trets les produccions i definir estratègies de mostreig de cara a la realització d'algunes anàlisis de caracterització arqueomètrica de materials. Ens trobem, doncs, en un moment adequat per dur a terme una revisió completa de tots aquests conjunts, des d'una perspectiva i criteris metodològics renovats que ens permetin extreure un volum major d'informació i adreçar noves preguntes per a l'anàlisi del material ceràmic.

1. El jaciment de l'Esquerda i el seu context: Darreres novetats arqueològiques

L'especial situació de l'Esquerda enmig de la comarca d'Osona, encimbellada dalt d'un meandre de 12 Ha sobre el riu Ter al seu pas per Roda, abans d'entrar a les Guilleries, li confereix unes característiques excel·lents per a l'assentament poblacional al llarg dels segles.

Les recents descobertes tant pel que fa als orígens de l'assentament, amb cabanes circulars amb parets de terra i fusta que es poden datar al Bronze final; com pel que fa la gran muralla dels períodes visigot i carolingi, fins fa poc desconeguts a l'Esquerda, ens porten a reconèixer fins a deu etapes d'ocupació en el jaciment (Ollich, Rocafiguera *et alii* 2018): des del Bronze Final-Primer Ferro (segles VIII-VII aC) fins a l'Edat Mitjana (segle XIV dC). Així, des d'un primer assentament a la fi de l'Edat del Bronze (fase 1), el poblat evoluciona a partir del segle VI aC amb l'arribada dels productes, tècniques i idees que porten els pobles colonitzadors, com la metal·lúrgia del ferro i el torn de terrissaire (fase 2).

Entre els segles V i III aC, l'assentament es transforma en un gran *oppidum* fortificat amb un urbanisme planificat i una organització econòmica i social evident, amb control sobre el territori ausetà (fase 3). Entre la fi del segle III aC, i degut a la seva participació en les Guerres Púniques com aliada dels cartaginesos, l'Esquerda reforça les seves defenses i participa en aixecaments contra els romans (fase 4). Després de la seva destrucció i enderrocament, l'*oppidum* ausetà va seguir ocupat fins el segle I aC, durant el període iberoromà (fase 5). Amb la fundació de la ciutat romana d'*Auso* a Vic, l'Esquerda s'abandona durant un temps (fase 6). Tanmateix, a partir de la crisi baiximperial,

l'Esquerda torna a ser ocupada en època visigòtica (fase 7), i carolíngia (fase 8), fins a esdevenir un poblat feudal (fases 9 i 10), que perviurà fins a la seva destrucció l'any 1314.

Podem parlar, doncs, de 2.500 anys d'ocupació continuada, amb alguns buits, degut a destruccions i abandonaments puntuals, que proporcionen informació important sobre l'evolució d'una població, la continuïtat de la planificació urbanística (Ollich i Rocafiguera, 2018), i fins i tot sobre l'evolució tipològica de la ceràmica segons les èpoques. És en aquest darrer aspecte que volem centrar-nos, plantejant-ne les tipologies ceràmiques posteriors al món antic, des de les primeres etapes visigoda i carolíngia fins al segle XIII-XIV.

2. Proposta de sistematització i mètode

Davant la realitat molt homogènia dels materials ceràmics medievals de l'Esquerda, hem dut a terme una anàlisi morfomètrica, encara en curs, que ha de permetre al llarg dels propers mesos precisar els principals tipus formals des d'una òptica objectivable, a partir de l'explotació estadística d'una sèrie de paràmetres comparables. Aquesta classificació formal, que oferim de manera preliminar, juntament amb una anàlisi macroscòpica de les pastes permet establir hipòtesis de treball sòlides per tal d'esbrinar la provenença d'aquests productes ceràmics i la tecnologia de fabricació emprada.

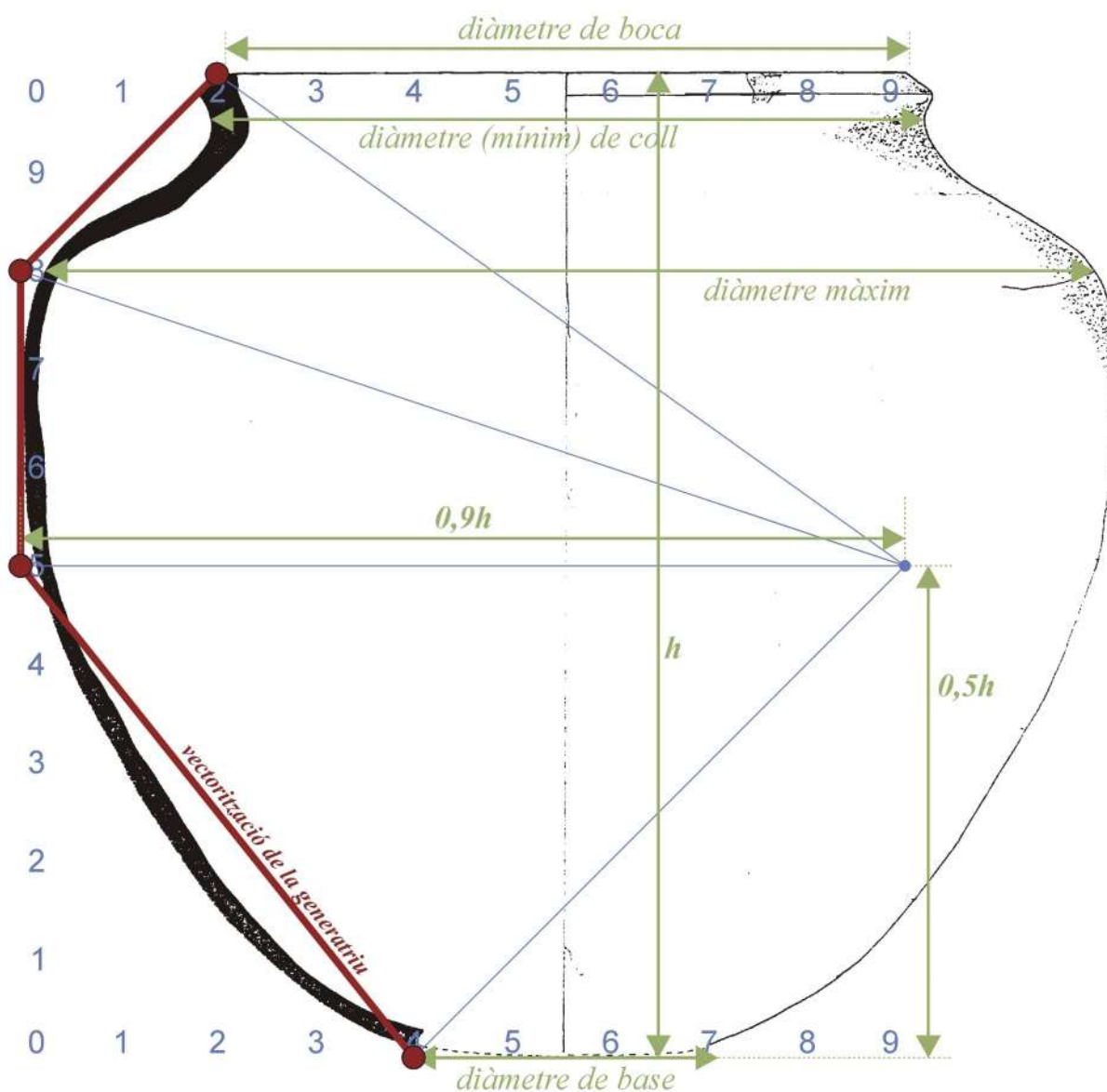

Fig. 1: Paràmetres morfomètrics analitzats per a cada forma ceràmica.

Cadascuna de les peces amb forma ha estat documentada gràficament a partir d'un dibuix en alçat i secció a escala real. A partir de la representació gràfica d'aquestes peces hem considerat com a paràmetres estàndard els diàmetres de boca i base, els diàmetres mínim i màxim del cos, els gruixos mínim i màxim de les parets, juntament amb un gruix intermedi, l'alçada conservada –absoluta en la majoria de casos– o restituïda i la vectorització de la generatriu del vas.

Aquest darrer paràmetre, que anomenem *vectorització de línies corbes* (Travé 2009: 217) (Fig. 1), és especialment útil perquè permet posar en relació els graus d'obertura o de tancament de la boca de cada individu en relació amb la base o la carena, el grau d'esfericitat de la panxa o el caràcter més o menys exvasat de les vores en base a un càlcul senzill. En els conjunts amb material altament fragmentat –tret força habitual del material arqueològic– la vectorització de la generatriu permet, a més, agrupar els materials segons llur grau de fragmentació, per la qual cosa facilita l'ordenament i estudi de material molt homogeni (Llanos, Vegas 1974: 265-282; Travé 2009: 217-231; Mauri *et alii* 2012: 51-52; Arcos, Travé 2017; Vicens, Travé 2018).

3. La ceràmica medieval de l'Esquerda

La ceràmica grisa constitueix el conjunt majoritari amb una proporció respecte del total que arriba al 97% dels materials ceràmics. Molt menys freqüents, en proporció respecte a la ceràmica reductora, són els conjunts de ceràmica oxidant (1%) i vidrada baix-medieval (2%). Pel que fa la seva funcionalitat, la gran majoria són ceràmiques comunes de cuina, d'ús quotidià, amb la funció d'anar al foc o de contenir líquids. Les lluites feudals, constants des de finals del segle XIII i la destrucció i abandonament del poble a inicis del segle XIV expliquen la poca abundància de ceràmiques vidrades, més luxoses, així com la presència uniforme de ceràmiques grises destinades a un ús utilitari, potser complementades amb alguns atuells de fusta que no ens han arribat. Les agrupem aquí per tipus de cuita (oxidant-reductora) i cronologia.

3.1. Ceràmica comuna oxidant

Cronològicament, podem adscriure aquest tipus de ceràmica a contextos alt-medievals, cap els segles IX i X. El conjunt de ceràmica oxidant recuperat a l'Esquerda no és gens homogeni. Cal distingir d'una banda unes produccions més bastes, en alguns casos fetes a

mà, de coloracions irregulars i pastes força grolleres, que semblen conviure en alguns períodes amb les produccions reductores, i de l'altra una ceràmica espatulada pròpia del període carolingi (Riu Barrera 1991; Beltrán de Heredia 2006), poc coneguda encara tant des de l'òptica formal com de l'anàlisi de pastes.

La ceràmica oxidant més grollera compta amb un nombre majoritari d'olles, amb gran simplicitat en la forma dels llavis, habitualment senzills i arrodonits. Els llavis motllurats i triangulars tan característics de la ceràmica de l'Esquerda, com veurem més endavant, són exclusius de la producció reductora. Tot i la major simplicitat de les formes, els motius decoratius presenten semblances molt notables respecte de la producció grisa, així com les pastes. En aquesta tipologia ceràmica hi podem incloure els dos exemplars de fons de possibles gerretes, localitzats als peus de les tombes antropomorfes excavades a la roca de la necròpolis al sud de l'església. Identificades i descrites en el seu moment (Ollich 1982: 610), són ceràmiques d'una pasta vermellosa grollera, amb grossos grans de quars irregulars i ben visibles, fetes a torn lent o a mà, de cuita dolenta, amb una cronologia associada a les tombes de segles IX-X dC.

D'altra banda, el camp de sitges localitzat sobre la muralla i que trenca els nivells ibèrics, ha proporcionat diversos fragments de ceràmica de pasta grollera i cuita irregular, amb una datació associada per radiocarboni d'inicis del segle VII, pertanyent per tant a l'època visigòtica. Aquesta tipologia ceràmica està en curs d'estudi, i caldrà tenir-la en compte en futurs plantejaments diacrònics.

Quant al conjunt de ceràmica espatulada, encara es troba en una fase inicial de l'estudi. Les ceràmiques classificades sota aquest epígraf presenten un acabat espatulat per la cara exterior que confereixen als vasos un aspecte brunyit o lleugerament brillant. L'espatulat de la peça per norma general utilitza traços horitzontals, tot i que pot adaptar-se a la morfologia específica de cada vas. Possiblement aquest acabat hauria tingut una funció eminentment pràctica basada en el segellat dels porus de la peça, evitant la pèrdua de líquid cap a l'exterior, alhora que estètica, donant brillantor, fins i tot un aspecte metàl·lic a la peça i possiblement amb la voluntat d'imitar una ceràmica sigil·lata.

Les ceràmiques espatulades de l'Esquerda, habitualment són oxidants tot i que en trobem alguns casos de cocció reductora. De pastes força fines, l'atuell més significatiu trobat al jaciment pertanyent a aquest tipus de

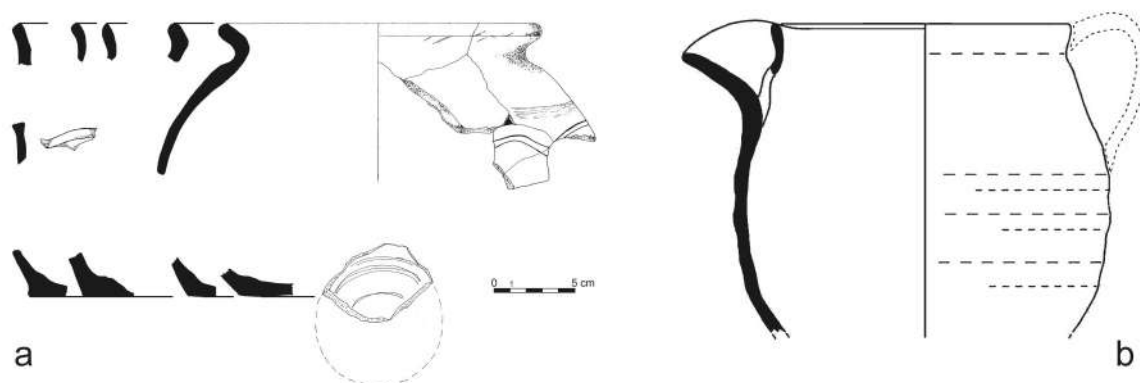

Fig. 2: Principals formes de ceràmica oxidant recuperades a l'Esquerda: (a) vores i bases d'olles de pasta grollera, (b) sitra de ceràmica espatulada.

produccions és un recipient contenidor de líquids, conegut com a sitra en les tipologies d'aquests materials publicades. Tot i que el nom pogués vincular llur utilització a la contenció o servei d'oli, aquesta funcionalitat no ha estat encara contrastada, malgrat la fortuna que ha fet la denominació. Més enllà del seu nom, sí que seria lògic pensar que es tractaria d'un recipient per a líquids ja que presenta dos trets característics: un bec vessador i una nansa. En el nostre cas, hem pogut recuperar la zona del bec, sense que –de moment– haguem pogut recuperar cap fragment de la nansa. S'atribueix aquest tipus de ceràmica al període carolingi. S'ha trobat en entorns d'aquest període tant a la Plaça del Rei de Barcelona com a Sant Pere de Casserres al Berguedà.

El bec és format durant el procés mateix de modelatge de la peça, estirant un tros de la pasta, sense afegir-lo a posteriori. Aquest bec quedaria reforçat per la incorporació de la vora a la zona interior del bec. Aquest afegit s'entendria per a limitar el pas del líquid o impedir que passessin objectes sòlids d'unes certes dimensions, que en el nostre cas serien d'uns 2 cm d'amplada. La vora que hem pogut recuperar és simple, pràcticament vertical i un xic arrodonida a la zona del bec. Les dimensions de la boca de la peça són de gairebé 20 cm de diàmetre de boca, arribant a ser més ample de la panxa que les parts superior i inferior, donant com a resultat, aquest volum arrodonit (Fig. 2).

La forma general d'aquesta peça seria globular tal i com mostra el contorn de la panxa si bé no hem pogut recuperar la part del fons de la peça, podríem dir que tindria un fons pla, apte per al seu posicionament vertical sense l'ajuda de cap suport o trípode associat a la peça. Són interessants les on-

dulacions observables a la zona de la panxa de la peça, on varia també el gruix de la pasta.

3.2. Ceràmica reductora de cuina o ceràmica grisa

La ceràmica reductora de cuina o ceràmica grisa constitueix sense dubte el conjunt majoritari. El conjunt és representatiu dels atuells de cuina propis del període feudal (segle X - XII) i, malgrat la proporció majoritària d'olles que arriba al 95%, compta amb alguns elements singulars poc habituals però documentats també en altres jaciments del mateix període. Les olles, amb nanses o sense són clarament predominants, juntament amb algunes formes tancades més específiques, com ara unes gerres de carena baixa i boca ampla, potser també relacionables amb possibles fogons, o recipients portàtils per contenir brases. El repertori queda completat per altres grups que apareixen en una proporció molt menor: ens referim a les *cannatae* per a la contenció de líquids (2%), les cassoles greixoneres (1%), algunes gerretes (0,2%) i alguns altres elements representats únicament per un o dos exemplars de cada: un cassó, una paella i dos ritons (Fig. 3).

La majoria dels exemplars presenta una cuita reductora evident, fet que els hi confereix unes tonalitats variables entre els colors gris i negre, habitualment amb predominança del gris plom o blavós característic d'aquestes tipus de productes. En alguns casos, podem trobar algunes peces més brunes que potser podrien manifestar la irregularitat d'algunes coccions. Una anàlisi morfològica detallada del conjunt majoritari d'olles, permet precisar alguns tipus en funció de: la morfologia dels llavis, el grau d'obertura o tancament de la

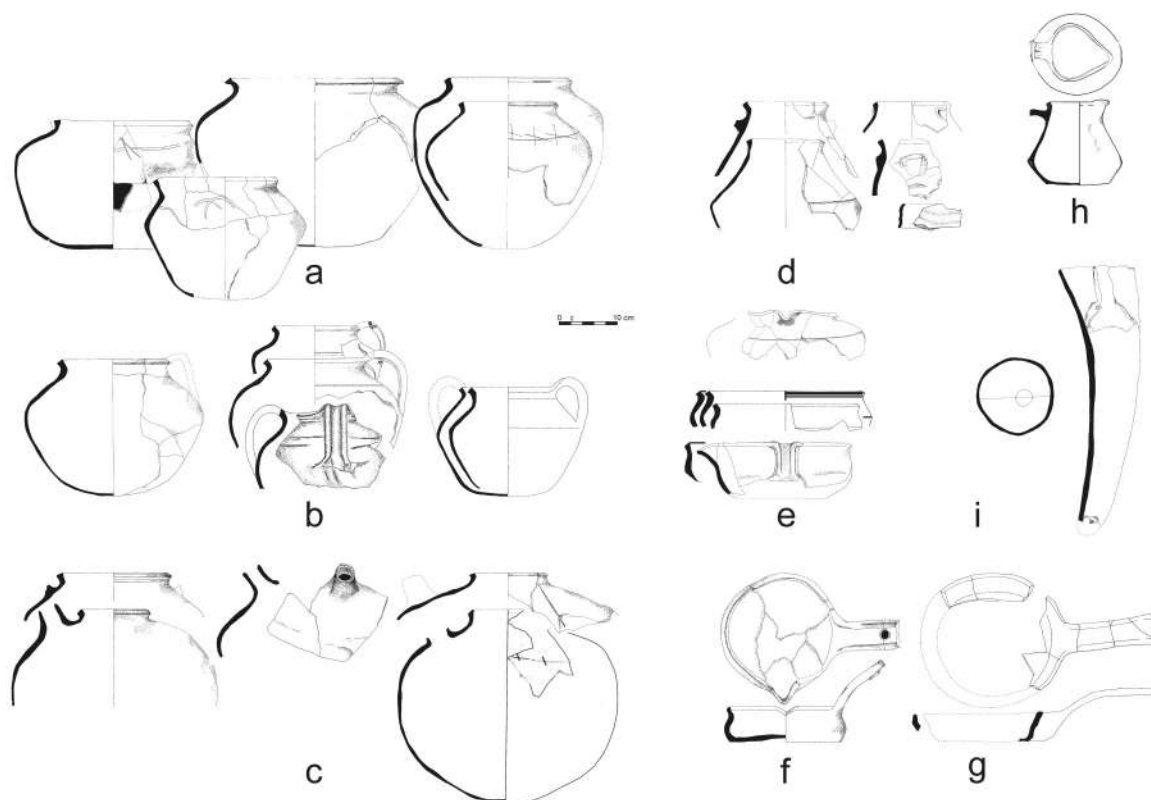

Fig. 3: Quadre general de les principals formes de ceràmica grisa recuperades al jaciment de L'Esquerda: (a) olles, (b) olles amb nansa, (c) *cannatae*, (d) fogons, (e) cassoles o greixoneres, (f) cassó, (g) paella, (h) gerreta, (i) ríton.

peça en funció de la relació existent entre l'alçada, el diàmetre de boca i el diàmetre màxim, o bé les variants en les dimensions dins d'un mateix tipus.

La forma dels llavis a les olles recuperades a l'Esquerda presenta alguns trets genuïns que responen a una sèrie de produccions osonenques identificades a través de l'anàlisi arqueomètrica (Travé *et alii* 2013). Predominen els llavis amb formes triangulars, lleugerament motllurades, amb o sense recolzament de tapadora. Essent aquests els tipus majoritaris, és habitual també trobar llavis senzills rodons i exvasats, comuns arreu del territori i, en el nostre cas, també a les produccions oxidants.

El grau d'obertura o de tancament de la peça ve determinat per la relació existent entre l'alçada, el diàmetre de boca i el diàmetre màxim. La tendència és que una part considerable de les olles de ceràmica grisa de l'Esquerda presentin carenes molt altes, ben marcades, i panxes abombades amb unes boques proporcionalment menudes. Aquesta sembla constituir una morfologia bàsica dels recipients de cos globular, comuna tant a les olles com a les *cannatae* i que ja havia es-

tat singularitzada en treballs anteriors (Ollich 1984). En el cas de les *cannatae*, la presència d'una boca circular molt tancada amb un cos esfèric és ben característica d'aquests atuells, que presenten també un broc tubular a la part superior, sota el coll, en absència d'una carena marcada.

Els grups majoritaris d'olles oscil·len al voltant dels 20-22 cm de diàmetre de vora, amb diàmetres màxims al voltant de 25-30 cm, essent habituals els de grans proporcions. D'altra banda, en olles de morfologies molt similars, sovint la distinció ve marcada exclusivament per les dimensions del recipient, per la qual cosa podem inferir l'existència de mides més o menys seriades i variants d'olla o olleta per a una mateixa forma. En aquest sentit, cal considerar també l'existència d'un grup nombrós d'olletes, de parets relativament fines i diàmetres de boca que oscil·len al voltant dels 10-15 cm.

Un nombre molt elevat de fragments –amb forma o sense, tant d'olla com de *cannata*– presenten decoració incisa (Fig. 4). El motiu sempre són senzills, preferentment línies rectes i ondulades, contínues, acompanyades o no de petites incisions obliqües

de formes diverses, que també poden aparèixer aïllades. Una qüestió recurrent davant d'aquest tipus de motius decoratius és la presència o no de marques de terrissaire, especialment en el cas de les incisions menors. L'estudi d'aquest tipus de marques és complex donada l'elevada fragmentació del material. Les línies rectes apareixen en associacions entre una o quatre línies paral·leles, essent les associacions de dues les més habituals. És freqüent també trobar associacions d'una línia recta i una d'ondulada, a la part superior o inferior de la primera de manera arbitrària. Les línies obliqües aïllades o no, incisions verticals o petites unguacions podrien respondre a estratègies d'identificació de les peces per part dels terrissers, però només ocasionalment.

Una línia obliqua en combinació amb una d'horitzontal, per exemple, en cap cas no pot ser interpretada com a marca de terrisser, car se'n coneixen paral·lels a tot el territori català i europeu (Bolós, Padilla 1986; Lécuyer 1998; Amigó *et alii* 1997). Algunes combinacions de línies obliqües en forma d'A o V capiculada –generalment dues línies secants als extrems superiors amb una inclinació de 45°– semblen genuïnes de l'Esquerda o, si

més no, de l'entorn osonenc, però la seva identificació com a marques de terrissaire no és possible, donada l'escassetat d'exemplars i llur heterogeneïtat. També es podria tractar de marques de capacitat. Hi ha alguns elements decoratius que poden ser interpretats com a marques, però numèricament no són representatius.

3.3. Ceràmica comuna vidrada baixmedieval

El poble de l'Esquerda queda abandonat a partir del segle XIV i únicament serà afectat amb posterioritat degut a activitats marginals o bé d'ús agrícola al llarg de l'Edat Moderna. Els materials postmedievals recuperats són molt escassos i es localitzen sobretot a la zona de la muralla, on les activitats agrícoles són continuades fins ben entrat el segle XX.

Pel que fa a les produccions de luxe recuperades al poble medieval, per exemple les series barcelonines decorades en verd i manganès, i posteriorment en blau cobalt, són veritablement escasses, i no apareixen fins la segona meitat del segle XIII (Padilla, Vila 1998). Es tracta majoritàriament de petits fragments de plat, realitzats a torn, amb pastes

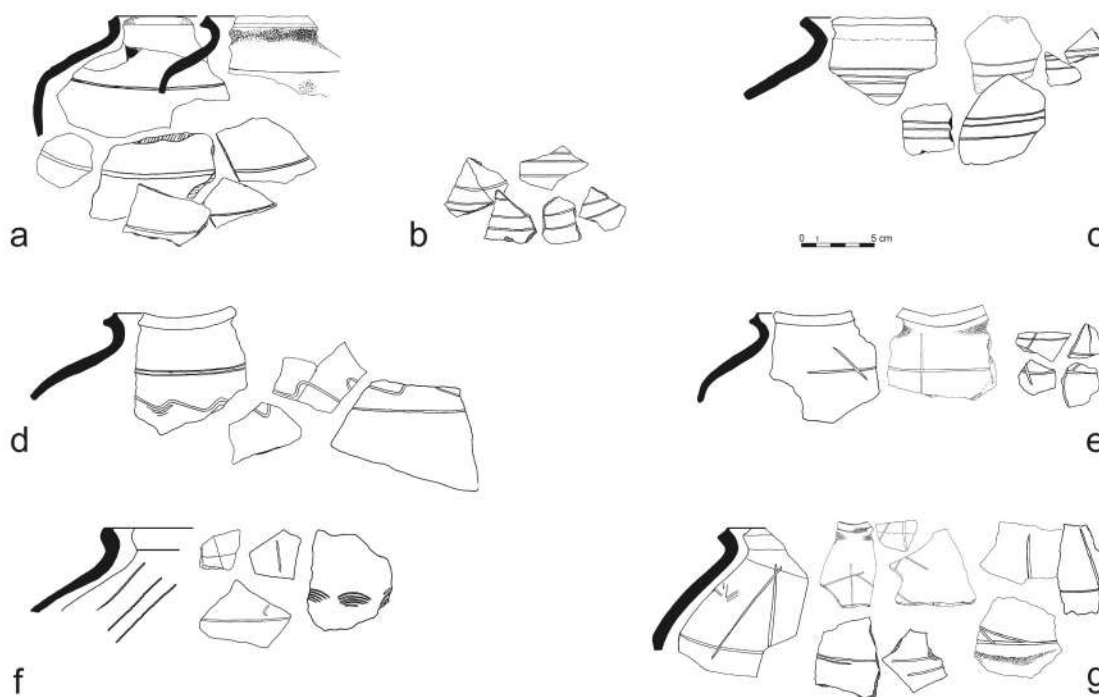

Fig. 4: Motius decoratius principals incisos sobre els atuellis de ceràmica grisa: (a) línies incises horitzontals senzilles, (b) combinació de dues línies horitzontals, (c) i de tres línies, (d) combinació de línies rectes i ondulades, (e) línies horitzontals amb una incisió obliqua secant, (f) combinacions d'incisions interpretables com a marca de terrisser, (g) combinacions d'incisions pròpies de l'Esquerda que, en algun cas, podrien ser interpretades com a mesures de capacitat o marca de terrissaire.

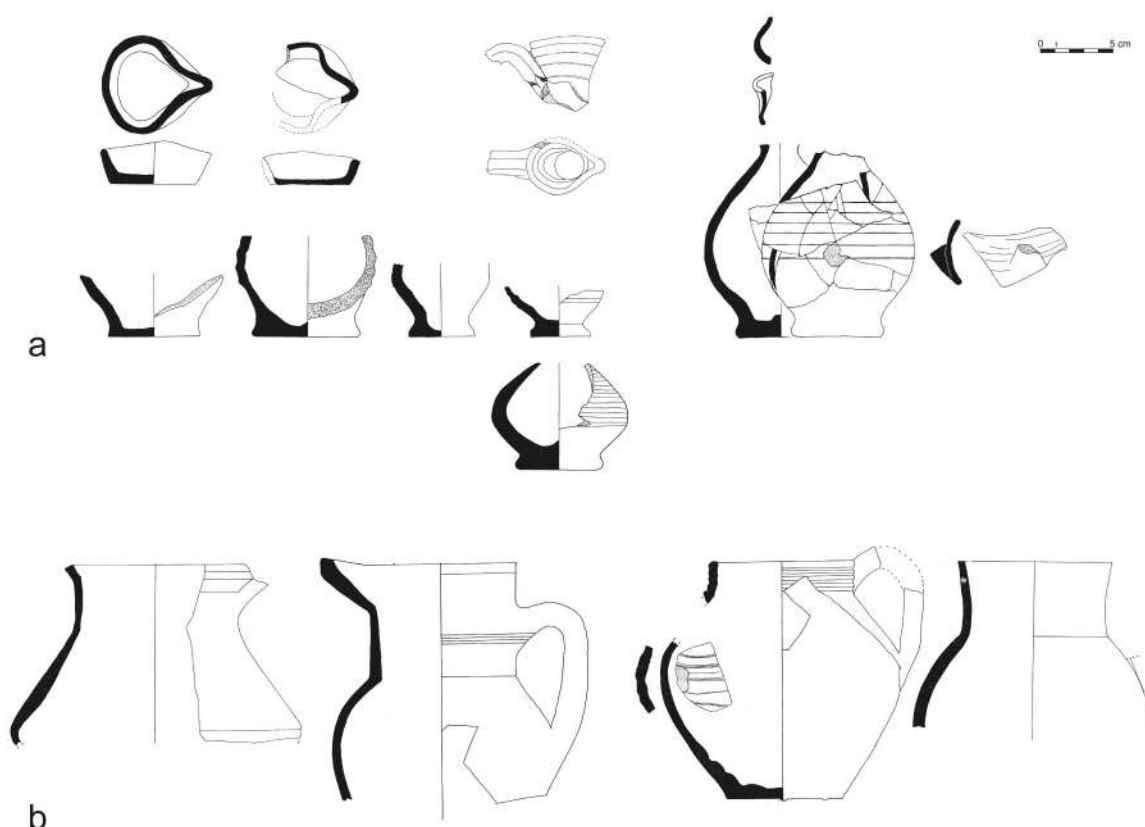

Fig. 5: Principals formes de ceràmica amb vidrat verd (a), i melat o castany (b), corresponents a gerretes o pitxers.

fines i depurades de color ataronjat pàl·lid o beix, generalment d'una qualitat mediocre.

Són més freqüents les produccions vidrades comunes, d'ús quotidià, monocromes, amb un vidrat funcional més que no pas decoratiu, de bona qualitat i d'un color verd oliva intens. Les formes habituals responen normalment a gerretes globulars amb fons anular i boques tancades amb llavis llisos i rectes i un coll més o menys estilitzat en els casos en què s'ha conservat. També es conserva una gerreta globular melada. De cronologia una mica més tardana, tenim alguns exemplars de ceràmica vidrada, també comuna, d'època moderna, amb vidrats melats o castanys i alguns exemplars molt aïllats de ceràmica de la sèrie Blava Catalana (Fig. 5).

4. La caracterització arqueomètrica

Els estudis de caracterització arqueomètrica que han tingut lloc des de 1997 han estat centrats sobretot en les produccions grises d'època medieval. Els primers treballs realitzats per l'equip de M. Vendrell (Vendrell *et alii* 1997) ja van permetre determinar l'e-

xistència d'unes produccions osonenques, pròpies de la comarca, i distribuïdes en un radi d'acció regional relativament reduït. Un estudi posterior (Gutiérrez 2008) va comparar les produccions reductores d'època medieval amb les ceràmiques reductores d'època ibèrica i va posar en relleu els trets petrogràfics fonamentals d'unes i altres.

El darrer treball publicat (Travé *et alii* 2013) va presentar els resultats d'una caracterització petrogràfica, química i mineralògica d'un conjunt de ceràmica grisa d'època medieval, específicament mostrejat en un context de recerca més ampli, que pretenia relacionar les produccions de l'Esquerda amb altres produccions conegudes al territori. L'estudi va permetre identificar diversos grups de producció relacionables amb unes matèries primeres i una tecnologia de producció específiques, que denoten l'existència de diversos centres productors a la rodalia, fins i tot un de molt proper al jaciment, que haurien establert una relació habitual de subministrament respecte del poblat medieval. És precisament aquesta variabilitat interna elevada d'un conjunt aparentment molt homogeni, el què permet

Fig. 6: Diferents tipus de ceràmica medieval a l'Esquerda: 1. sitra de ceràmica espatulada carolíngia, segle IX; 2., 3. i 4. olla amb broc vessador, cassó i paella, de ceràmica grisa, segle XII-XIII; 5. gerreta globular de coll estret, de ceràmica vidrada verda, segle XIII.

identificar fins a tres terrisseries a la zona, probablement a l'entorn de Sant Romà de Sau, de Sant Julià de Vilatorrada o del propi jaciment (Travé *et alii* 2013: 274-276) i determinar-ne els trets propis de llurs processos productius.

Pel que fa la ceràmica espatulada, recentment s'ha dut a terme un petit projecte de recerca –encara inèdit (Travé 2018)– per tal de caracteritzar un mostreig preliminar

d'aquest tipus de ceràmica procedent de l'Esquerda. Les excavacions a redós de la muralla visigòtico-carolíngia realitzades al llarg de les darreres campanyes, han permès recuperar alguns fragments d'aquest tipus de ceràmica, que encara són poc conegudes des del punt de vista petrogràfic i que poden contribuir a aportar noves dades per al coneixement del procés de consolidació del domini carolíngi a la Catalunya Vella.

De manera preliminar, podem afirmar que malgrat l'aparença externa de les mostres analitzades, que efectivament respon a la classificació de les ceràmiques espatulades, conegudes arreu del territori de la costa septentrional catalana per al període carolingi (Llinàs 1988; Mataró *et alii* 1994), és possible advertir entre les diferents mostres estudiades una certa variació susceptible d'ésser interpretada en termes cronològics. La preparació d'algunes de les pastes respon a la utilització d'una matèria primera inequívocament local que, a més, presenten semblances microestructurals i composicionals respecte de les produccions de ceràmica grisa més tardanes, tot i que no s'hi inclouen. Únicament podem sospitar d'una producció forana en dos casos, un d'ells la sitra descrita amb anterioritat.

5. Conclusions

El conjunt de materials ceràmics medievals de l'Esquerda el conformen les produccions pròpies del món rural en època tardoantiga i medieval, generalment d'ús quotidià i destinades a la cuina, tant atuell pel foc com per contenir líquids (fig. 6). En aquest sentit, l'Esquerda esdevé un element singular d'un territori marcat pels circuits regionals propis de l'entorn osonenc. En aquest context, la ceràmica grisa constitueix el grup majoritari, format quasi exclusivament per olles, amb alguns altres atuell representats com les cassoles i les *cannatae*, així com determinats elements singulars poc habituals en les tipologies medievals; mentre que la ceràmica oxidant i les produccions vidrades baixmedievals són representades en proporcions molt menors. La caracterització arqueomètrica de la ceràmica grisa ha permès identificar les produccions principals i els trets tecnològics fonamentals d'aquestes produccions, i els projectes en curs permeten albirar algunes característiques de llur evolució al llarg de l'alta edat mitjana.

En aquest treball hem sintetitzat de manera preliminar una revisió dels conjunts ceràmics que estem portant a terme de manera global i a partir de mètodes renovats. L'anàlisi morfomètrica del conjunt majoritari d'olles ha permès identificar alguns tipus habituals, en la interpretació dels quals encara cal aprofundir a partir del creuament de les dades morfològiques i arqueomètriques. Tot plegat constitueix un projecte de futur els resultats del qual esperem presentar properament de manera més extensa.

Agraïments

La recerca presentada en aquest article s'emmarca en la línia *Estudi de la ceràmica medieval i post-medieval i dels processos productius* del Grup de Recerca en Arqueologia Medieval i Postmedieval GRAMP-UB, consolidat per la Generalitat de Catalunya (2017SGR-833-GRC), del qual els autors en són membres. Part del material publicat en aquest article és inèdit i pertany al fons documental del Museu Arqueològic de l'Esquerda i del GRAMP-UB.

Bibliografia

- Amigó, J. *et alii* 1997: La ceràmica grisa medieval del monestir de Sant Llorenç de Sous. *Ceràmica medieval catalana. El monument, document*, Quaderns científics i tècnics 9, Barcelona, 177-197.
- Arcos, F., Travé, E. 2018: La ceràmica andalusí de Yábisa (Ibiza, Islas Baleares): Una propuesta metodológica para su análisis morfológico y funcional, *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* 33, Barcelona, (en premsa).
- Beltrán de Heredia, J. 2006: Els contextos altmedievals de la Plaça del Rei de Barcelona: La ceràmica de tradició carolíngia (segles IX-X). *QUARIS Quaderns d'Historia de la Ciutat de Barcelona* 2, Barcelona, 108-139.
- Bolós, J., Padilla, J. I. 1986: Algunes formes de ceràmica grisa conservada al Museu de Manresa, *II Coloquio de Ceràmica Medieval del Mediterráneo Occidental, Toledo, 1981*, Toledo, 251-262.
- Gutiérrez, A., Ollich, I., Rocafiguera, M. 2008: Las cerámicas de cocción reductora del yacimiento de L'Esquerda (Roda de Ter, Barcelona), *Actas del VII Congreso Ibérico de Arqueometría. Madrid 8 - 10 de octubre 2007*, Madrid, 297-308.
- Lécuyer, N. 1998: Cuisine Languedocienne, Cuisine Méditerranéenne? Approche anthropologique de la vaisselle céramique méridionale (Xe-XIVe s.), *Archéologie du Midi Medieval* 15-16, CNRS, 235-243.
- Llanos, A., Vegas, J. I. 1974: *Ensayo de un método para el estudio y clasificación tipológica de la cerámica*. Vitoria.
- Llinàs, J. 1988: *La Perelada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de*

- 1980 a 1995, Monografies Empordaneses 4, Figueres.
- Mataró, M. *et alii* 1994: Sant Pere de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà). Les excavacions del 1990 al 1992 i les propostes del Pla Director, *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, Barcelona, 139-156.
- Mauri, A., Travé, E., Del Fresno, P. 2012: An Integrated Implementation of Written and Material Sources - Conceptual Challenge and Technological Resources, *Archaeology. New approaches in theory and techniques*, Rijeka (Croàcia), 41-64.
- Ollich, I. 1980: Algunes peces de ceràmica grisa medieval a Catalunya, *Colloques internationaux du CNRS n. 584. La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale X-XV siècles. Vallbonne 1978*, Paris, 403-405.
- Ollich, I. 1982: El jaciment arqueològic medieval de l'Esquerda a les Masies de Roda de Ter, Osona, i V. El material arqueològic, *Quaderns d'Estudis Medievals* 10, vol 1, Barcelona, 609-619.
- Ollich, I. 1984: Formes i decoració de la ceràmica grisa medieval procedent del jaciment de l'Esquerda, Barcelona, *Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya Medieval*. Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, Annex 2, Universitat de Barcelona, 81-98.
- Ollich, I., Rocafiguera, M. 2018 (en premsa): Antiguas pautas de asentamiento en el yacimiento de l'Esquerda (Osona, Barcelona): Un ejemplo de arqueología diacrónica. *Asociación Española de Arqueología Medieval, Homenaje a Juan Zozaya Stabel-Hansen*, Madrid-Alicante 2018.
- Ollich, I., Rocafiguera, M. *et alii* 2018 (en premsa): De Roda Ciutat a la parròquia de Sant Pere de Roda. Evidències arqueològiques a l'Esquerda en el període inicial del Bisbat d'Osona, *Congrés EPISCOPUS*, Vic 29 novembre-1 desembre 2017.
- Padilla, J.I., Vila, J.M. (coord.) 1998: *Ceràmica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals*, Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval 4, GRAMP-UB, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Riu, M. (coord.) 1984: *Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval*, Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, Annex 2, Universitat de Barcelona.
- Riu Barrera, E. 1991: La ceràmica espatulada de Barcelona. *A ceràmica medieval no Mediterraneo occidental: Actas do IV Congreso Internacional Lisboa, 16-22 novembro 1987*, Mértola, 587-592.
- Travé, E. 2009: *Producció i distribució d'una terrisseria medieval: Cabrera d'Anoia*, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral (<https://www.tdx.cat/handle/10803/2072>).
- Travé, E., Ollich, I., Rocafiguera, M. 2013: Les terrisseries i la producció d'atuell de cuina a Osona en època medieval: caracterització química i petrogràfica d'un conjunt de ceràmica grisa de l'Esquerda, *Ausa* 172, Vic, 259-285.
- Vendrell, M. *et alii* 1997: Producció i difusió de la ceràmica gris a Catalunya durant l'Edat Mitjana, *Ceràmica medieval catalana. El monument, document*, Quaderns científics i tècnics 9, Barcelona, 263-272.
- Vicens, J., Travé, E. 2018: La terrissa popular de Josep Escortell i Cerqueda: La tipologia de Quart, *Estudis del Baix Empordà* 37, Sant Feliu de Guíxols, 97-129.

CATÚFOLS DE SÍNIA ANDALUSINS I ESPAIS DE CULTIU A MIRAVET

Helena Kirchner,* Antoni Virgili,* Manel Pica,* Montserrat Rovira*

En unes obres de neteja d'una sínia situada en la plana fluvial adjacent a Miravet (Ribera d'Ebre) es van recuperar fa uns anys tres catúfols islàmics. Les troballes permeten assegurar que aquesta sínia es va construir en època andalusina. A més, com a resultat de la recerca documental i del treball de camp s'ha pogut reconstruir el parcel·lari en el qual aquesta i altres sínies van funcionar des d'aleshores fins a temps recents. Les parcel·les i estructures agràries documentades se situen en les zones de plana fluvial. No consta cap indicatiu documental ni arqueològic que es realitzessin assuts o derivacions d'aigua del riu.

Paraules clau: Ribera d'Ebre, arqueologia andalusina, espais agraris, catúfol.

Three noria pots were found a few years ago while cleaning a water well located in the Ebro fluvial plain of Miravet (Ribera d'Ebre). This finding allows us to propose that the well was excavated during the Andalusian period. Furthermore, thanks to the combination of documentary research and archaeological surveying it has been possible to identify the plots in which this well and its waterwheel, along with other wells, were used for irrigation since the Medieval period until recent times. All these plots and wells are located in the fluvial plain. There are no textual nor archaeological traces of the usage of any other means of irrigation, such as dams.

Keywords: Ribera d'Ebre, Andalusian archeology, agricultural spaces, noria pot.

* Universitat Autònoma de Barcelona

1. Introducció

En el marc del projecte “Museïtzació del Castell de Miravet” impulsat per l’Agència Catalana del Patrimoni Cultural (Generalitat de Catalunya), l’any 2016 es va dur a terme l’estudi “Espais agraris entorn del castell de Miravet (Ribera d’Ebre),” que incloïa els actuals termes municipals de Miravet, Benissanet, Rasquera i Ginestar. Fa anys, arran d’una neteja d’un pou de sínia, es van trobar alguns catúfols sencers o fragments força grossos i alguns particulars els van conservar. Es tracta de tres peces que actualment es troben en col·leccions privades.¹ La prospecció practica en el meandre de Miravet va permetre localitzar un conjunt de pous de sínia, adjacents al camí de Móra, que són mencionats a la documentació escrita. Entre ells, es troba el pou d’on procedeixen els catúfols. Els espais de cultiu associats a aquestes sínies havien de ser, en conseqüència, anteriors a la conquesta cristiana de mitjan segle XII.

2. Antecedents: el marc històric

Miravet era un dels *huṣūn* del curs baix de la vall de l’Ebre que formava part de l’anomenada Frontera Superior d’al-Andalus (*al-thaḡr al-a’lā*) i el primer dels situats a la ribera del riu venint de Tortosa. Més amunt es trobaven els de Tivissa, Ascó i Flix. En els últims anys, el *ḡiḡ* de Miravet ha estat objecte d’excavacions i accions de restauració fins a la seva museïtzació. S’hi han distingit dues fases constructives, una del segle X i una altra de l’XI, amb estructures modificades per les intervencions arquitectòniques posteriors a la conquesta realitzades pels Templers (Artigues 2002; Artigues *et alii* 2010). Tan sols al-Idrīsī menciona el *ḡiḡ* de Mirabīt en els itineraris que descriu respecte Tortosa (Bramon 2000: 142).

A mitjan segle XII, Ramon Berenguer IV coordinà l’ofensiva militar que va conquerir les valls de l’Ebre i Segre. Un cop preses Tortosa (1148) i Lleida (1149), les àrees intermèdies foren ocupades entorn de l’any 1153 (Miravet i Siurana). El 24 d’agost de 1153, el comte Ramon Berenguer IV va donar el castell de Miravet, amb tots els seus termes, a la Milícia del Temple (Bages, Feliu, Salrach, dirs. 2010, vol. IV, doc. 960). El terme d’aquest *castrum* era amplíssim: abastava els actuals municipis de Miravet, Benissanet, el Pinell de Brai, Gandesa, Corbera, Batea i la Pobla de Massalu-

ca, a la riba dreta, i Rasquera i Ginestar, a la riba esquerra. L’orde gestionà el territori fins el 1307, quan s’inicià l’expedient que havia de portar a l’extinció del Temple, per iniciativa de Felip IV de França i del papa Climent V, culminat en el concili de Vienne del Delfinat, l’any 1312. A la Corona d’Aragó, Jaume II va decretar l’arrest dels templers l’1 de desembre de 1307. Davant la resistència dels frares, les tropes reials van posar setge a les fortaleses que resistien. Miravet va ser pres entre el 6 i el 7 de desembre de 1308. Acte seguit, la monarquia es va convertir en l’administradora dels béns de l’orde, entre els anys 1307 i 1317, però en va assignar la gestió a diversos concessionaris. Les comandes de la Ribera d’Ebre foren adjudicades, el 1308, a Mascarós Garidell, ciutadà de Tortosa, i després, a Guillem Çallimona. Les darreres disposicions sobre els béns del Temple, ja extingit, ordenaven la seva transferència a l’orde de Sant Joan de l’Hospital de Jerusalem, que va prendre possessió de Miravet i de les altres comandes de la Ribera d’Ebre l’any 1317, i en va tenir la jurisdicció fins a la dissolució del règim senyorial, entrat el segle XIX.

Amb la conquesta cristiana, la població sarraïna existent es concentrà als nuclis de Miravet i Benissanet, on sembla que va continuar l’explotació de les terres de conreu; obligats a batejar-se a inicis del segle XVI, es van mantenir en diverses poblacions de la Ribera d’Ebre fins la seva expulsió (1611). L’esquema de poblament descrit és apreciable a nivell documental, ja que de totes les mencions que hi ha per al terme de Miravet, amb anterioritat a l’any 1610, només s’hi documenten un o dos cristians. La resta del terme va ser dividit en termes més petits, pels quals la senyoria templera va atorgar sengles cartes de població per atreure colons exclusivament cristians. Així es van formar els assentaments de Gandesa, Pinell, Corbera, Batea i Rasquera.

3. L’espai agrari del meandre de Miravet

Actualment, aquest espai de cultiu ocupa una extensió de 115 ha. de plana fluvial dedicades al conreu d’arbres fruiters i, en menor mesura, de vinya. Les primeres mencions documentals d’aquest indret daten de l’any 1312, quan Mascarós Garidell, el primer administrador dels béns del Temple per la monarquia, com hem dit, feia nous establiments agraris o renovava els fets per l’orde. A

¹ Vegeu les figures 2 i 3. La peça núm.1 pertany a la col·lecció de Ceràmiques Papasseït, la peça núm. 2 pertany a Ceràmiques Pedrola i la peça núm. 3 a Viveros Ebro.

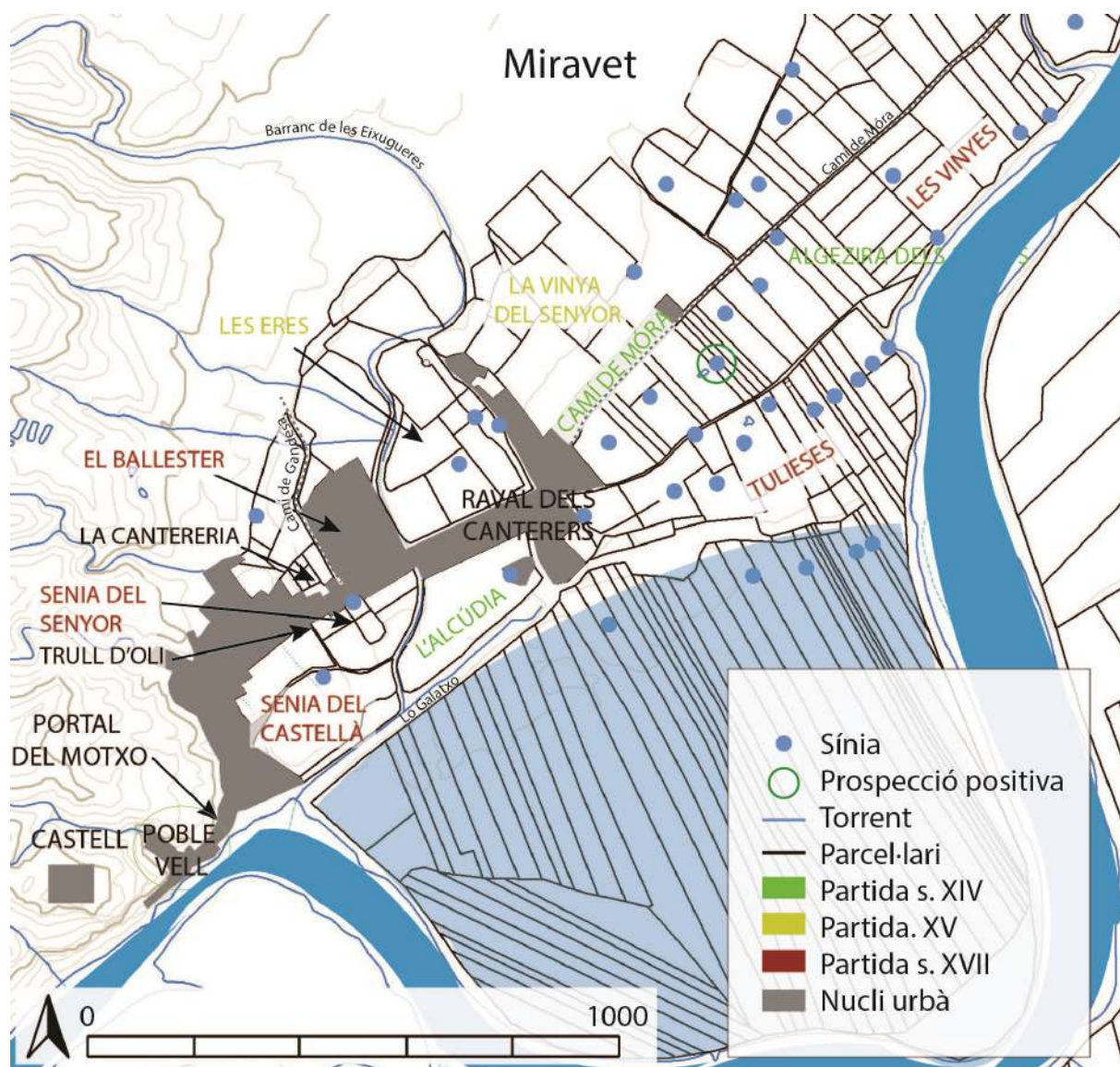

Fig. 1: Espai agrari als peus del castell de Miravet. All llarg del camí de Mora, als dos costats, es troba el parcel·lari regat amb sínies probablement d'època andalusina, on es troba el pou de sínia on es van trobar els catúfols (Autors: M. Pica, M. Rovira).

principis del segle XIV, l'àrea conreada estava formada per una franja de terres que llavors vorejava la llera del riu, molt més extensa que ara i amb diversos braços fluvials. Aquest espai devia correspondre al que ja es cultivava abans de la conquesta.

En aquest sector s'alineen una sèrie de sínies que es poden datar en època andalusina, com indica la troballa de catúfols islàmics en un dels pous. Les sínies i parcel·les associades estaven distribuïdes al llarg del camí de Móra i en la franja de terreny, llavors més estable, que quedava allunyada de la llera fluvial (Fig.1).

Entre el moment de la conquesta i els documents de principis del segle XIV no hi ha constància d'una ampliació de l'espai cultiva-

ble. Sí que es van produir, però, canvis en la seva gestió. Una part va quedar establerta als sarraïns de Miravet: la Parellada i part de les sínies, inclosa la de l'Alcúdia, la tenia l'*alamí*; la "Sínia del Senyor", el trull d'olives i un oliverar a l'Alcúdia eren de gestió directa de la comanda; la "Sínia del Castellà" deu el seu nom al fet d'haver estat establerta al castellà de la fortalesa. Una part de l'espai de cultiu andalusí, doncs, havia deixat d'estar cultivat pels sarraïns de l'aljama.

A principis del segle XV, es documenten les mateixes àrees de conreu i sínies, al llarg del camí de Móra, però l'orde de l'Hospital va fer un nou establiment per tal d'impulsar l'artiga d'una illa fluvial. Es tracta de l'espai immediatament adjacent al de les sínies, que va

haver de ser protegit amb una peixera (una barrera a base de troncs) amb la finalitat d'evitar, en la mesura del possible, l'impacte d'un eventual augment del cabal del riu.

La major part de les parcel·les i estructures agràries documentades se situen en zones properes a la plana fluvial, però en els espais agraris de l'antic terme de Miravet, com tampoc en tot el Baix Ebre, no hi ha absolutament cap indicatiu documental ni arqueològic de l'existència d'assuts o derivacions d'aigua del riu. De fet, les característiques de la llera fluvial a l'edat mitjana i moderna, molt més ampla, amb ribes inestables i formada per braços de riu canviants, amb illes i meandres alterats per avingudes o crescudes del riu, haurien fet impossible una obra de derivació com ara la d'un assut. A més, l'escàs gradient d'aquestes planes fluvials no permetria allunyar el canal resultant de la derivació de la riba fluvial. El riu, doncs, no va ser captat pels andalusins ni tampoc pels colonitzadors feudals.

En l'entorn de Miravet, tampoc consten canalitzacions o sèquies captades en torrents que desemboquen a l'Ebre, ni tampoc la construcció de cap molí hidràulic alimentat per una sèquia. El molí anomenat Molinot o Àrab, adjacent a la riba dreta del riu, a la zona de Blores i per sota de Miravet, no està docu-

mentat per ara, i la intervenció arqueològica realitzada no ha permès datar-lo amb fiabilitat (Pérez Suñé, Rams 2015).

En canvi, com s'ha constatat a bastament al Baix Ebre (Kirchner, Virgili 2018, 2019), la infraestructura hidràulica destinada al regadiu i que es menciona en la documentació escrita eren els pous i tots els seus complexos: les sínies per aixecar l'aigua a la superfície, les basses (o safareigs) per recollir-la i els recs per distribuir-la. La prospecció ha permès fer una planimetria dels pous i sínies encara existents.

4. Els catúfols

Les troballes de catúfols en diferents pous permeten proposar que molts d'ells eren d'origen andalusí. A més, alguns d'aquests s'han pogut relacionar amb precisió amb les mencions específiques dels documents. Tots ells corresponen a la mateixa forma: la vora està inclinada enfora, de secció arrodonida, i el cos té dos estrenyiments, un sota la vora i l'altre a mitja panxa, per a la subjecció amb cordes a la roda de la sínia i la base acaba en punxa i sense forat (Fig. 2). El cos presenta acanaladures de tornejat ben marcades i la base, modelada a mà, presenta una superfície

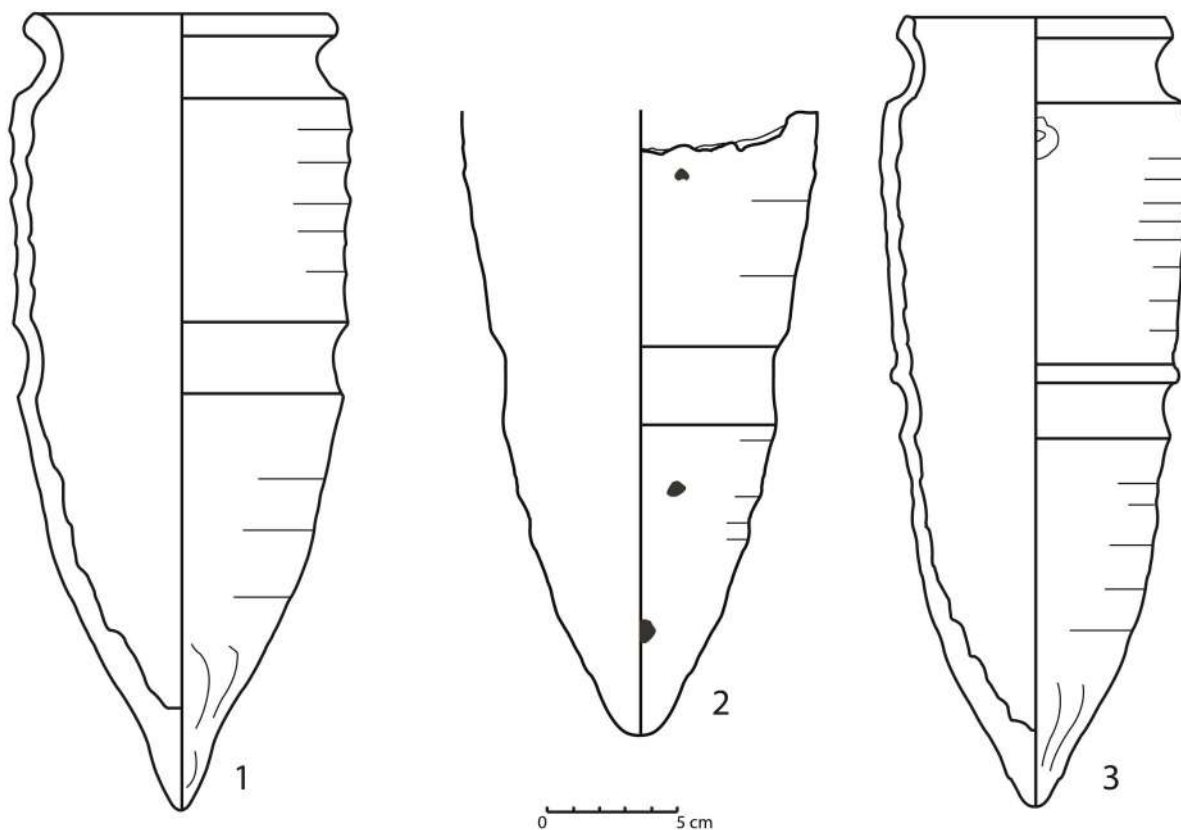

Fig. 2: Dibuix dels tres catúfols (Autora: H. Kirchner).

irregular i ditades. Les pastes són de color beige o ataronjat (núm. 2 i 3). En el cas del catúfol núm. 1, la peça està ennegrida a conseqüència d'una mala cocció atès que presenta una engalba que probablement era beige en origen, com en el cas de la peça núm. 3. Totes tenen partícules de desgreixant de grandària petita, entre les que destaquen les de calç, característiques de les produccions locals del Baix Ebre (Fig. 3). L'exemplar fragmentari, del qual només es conserva la part inferior (núm. 2), té algunes taques d'òxid de manganès accidentals, sense funció decorativa. Aquesta forma de catúfol és freqüent en els repertoris andalusins i es pot datar entre el segle XI i mitjan segle XII. Els paral·lels més destacables els trobem a zones del *šarq* al-Andalus i a les Illes Orientals, amb cronologies dels segles XII i XIII: a València (Bazzana *et alii* 1983: 81-82), Santa Fe de Oliva (València) (Bazzana, Climent 1980: 288); Dènia (Gisbert *et alii* 1992: 170, num. 84); Múrcia (Navarro 1986: n° 653; García Blánquez 2014: tipo II, 84-85, a Eivissa (Kirchner 2002: 98, 344). Però també hi ha una forma semblant a la Meseta (forma N1, amb una cronologia molt àmplia, des del segle X) (Retuerce 1998, vol. 1: 376, vol. 2: 315). Es tracta de zones on hi va haver espais de cultiu irrigats mitjançant sínies que extreien aigua de pous que la captaven de capes freàtiques superficials o bé, en el cas de Múrcia, els pous s'omplien amb aigua procedent d'una sèquia (García Blán-

quez 2015). Aquests camps de sínies són característics de zones de plana, properes a cursos fluvials o aiguamolls.

Bibliografia

Artigues, P. Ll. 2002: El *šarq* andalusí de Miravet. Segles X-XII. Miravet, Ribera d'Ebre, *Actes del II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 755-764.

Artigues, P. Ll., Mesas I., Ortega, M. J. 2010: Les transformacions poliorcètiques al castell de Miravet i el seu paper en les diferents conflagracions bèl·liques, *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, vol. II, 631-640.

Bages, I., J., Feliu, G., Salrach, J. M., (dirs.) 2010: *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV* (4 vols), Fundació Noguera, Barcelona.

Bazzana, A., Climent, S. 1980: El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva (Valencia). Estudio de su cerámica, *Noticiario Arqueológico Hispánico* 18, Madrid, 25-339.

Bramon, D. 2000: *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona.

Fig. 3: Fotografies dels tres catúfols (Autora: H. Kirchner).

García Blánquez, L. A. 2014: Los arcaduces islámicos de la Senda de Granada. Tipología y encuadre cronológico, *Arqueología y Territorio Medieval* 21, Jaén, 69-103.

García Blánquez, L. A. 2015: Las aceñas de acequia (islámicas) del sistema hidráulico andalusí de Murcia (Senda de Granada). Antecedentes tecnológicos y propuesta funcional, *Arqueología y Territorio Medieval* 22, Jaén, 23-61.

Gisbert, J. A., Burguera, V., Bolufer, J. 1992: *La cerámica de Daniya-Dénia*, València.

Kirchner, H. 2002: *La ceràmica de Yābisa (Eivissa). Estudi dels fons de ceràmica del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, Eivissa.

Kirchner, H., Virgili, A. 2018: Espacios agrarios en el Bajo Ebro en época andalusí y después de la conquista catalana (siglos XI-XIII), J. Torró, E. Guinot (eds.), *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)*, Publicacions de la Universitat de València, València, 15-49.

Kirchner, H., Virgili, A. 2019: Espacios de cultivo vinculados a Madīnat Ṭurṭūša (Tortosa, Cataluña): norias, drenajes y campesinos (siglos VIII-XII), *Edad Media. Revista de Historia* (en prensa).

Navarro, J. 1986: *La cerámica islámica en Murcia*, Murcia.

Pérez Suñé, J. M., Rams, P. 2015: *Memòria tècnica. Excavació arqueològica i consolidació del molí fariner anomenat "lo Molinot"*, Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

Retuerce, M. 1998: *La cerámica andalusí de la Meseta*, 2 vols, Marcial Pons, Madrid.

LOS REFRESCADORES DE CERÁMICA (SIGLOS XIII-XVI/XVII). UNA PROPUESTA DE TIPOLOGÍA

Julia Beltrán de Heredia*

El refrescador de cerámica es una pieza poco conocida que tuvo como finalidad enfriar líquidos pero que necesitaba de otra pieza auxiliar para poner el hielo o la nieve, como un lebrillo, una bacina o un cubo. Por su forma se pueden establecer cuatro tipos. Los hallazgos en España se circunscriben principalmente a la Corona de Aragón y se produjeron en cerámica común vidriada o sin vidriar, pisa decorada en verde y manganeso, pisa decorada en azul y en pisa decorada en reflejo metálico. A partir de los siglos XVI-XVII, parece que el refrescador de cerámica comienza a ser sustituido por el de metal. Las fuentes escritas y la iconografía de la época dan testimonio del uso y también de las formas empleadas.

Palabras clave: Refrescador, tipología, producciones, dataciones, documentación.

The ceramic freshener is a little-known piece that was intended to cool liquids but needed another auxiliary piece to put the ice or snow, such as a basin or a cube. Because of its shape, four types can be established. The findings in Spain are mainly limited to the Crown of Aragon and were produced in common glazed or unglazed ceramics, "pisa" decorated in green and manganese, "pisa" decorated in blue and "pisa" decorated in metallic reflection. From the XVI-XVII centuries it seems that the ceramic refresher begins to be replaced by the metal one. The written sources and the iconography of the time testify to the use and of the forms used.

Keywords: Refresher, typology, productions, chronology, documentation.

* Museu d'Història de Barcelona-MUHBA

El refrescador era un contenedor de líquidos que servía para enfriar bebidas. Era una pieza que no funcionaba sola, sino que necesitaba otro recipiente complementario, como un lebrillo, una bacina o un cubo, en el que se disponía hielo o nieve y en el cual se sumergía el refrescador, precedente claro de nuestras cubiteras.

La forma fue identificada como refrescador en 1995¹ y aunque han pasado casi 25 años no se ha precisado más el tema. En general, se puede afirmar que son pocas las piezas que se han individualizado, aunque esta circunstancia podría estar relacionada con el hecho de que no se identifiquen como tales. Hemos localizado algunos ejemplares, sobre todo en Valencia, que aparecen publicados como “toneletes”, “cantirs de taula” o “barriletes” (González Martí 1994: 275, Mesquida García 2007: 342, lám.124.4).

La forma está presente en Barcelona en los registros de la ciudad, pero de una manera discreta. Únicamente podemos hablar de 8 ejemplares que responden a tipologías distintas, como luego veremos. Tampoco parece un objeto muy presente en las fuentes documentales, cosa que no es de extrañar ya que no sería una pieza de presencia obligada en todas las casas –como por ejemplo las ollas– sino más bien al contrario, ya que los refrescadores fueron el resultado de las costumbres propias de las clases más acomodadas.

1. Tipología y producciones

La tipología básica responde a una forma cerrada de poca altura que presenta una o dos bocas de llenado y vertido y un asa alta colocada en la parte superior que quedaría fuera de la inmersión en el hielo o la nieve.

Las formas conocidas hasta el momento permiten establecer cuatro tipos.²

Tipo I. Se caracteriza por tener una forma circular y cuerpo cilíndrico de disposición vertical. Presenta una boca de llenado y vertido lateral en forma de cuello cilíndrico y proyección exvasada para volcar más fácilmente el líquido. A la parte superior del cuerpo, se sitúa un asa curva y alta que puede arrancar del cuerpo o de la propia boca de llenado (Lám. 1, fig. 1-3).

Tipo II. Parece ser el tipo más frecuente ya que es del que se tiene una mayor constancia arqueológica. Su forma es parecida a la de una bota, con uno de los extremos puntiagudos y el otro totalmente vertical. Dispone de una boca de llenado y vertido lateral, totalmente vertical, con el borde normalmente moldurado. A la parte superior y junto a la boca, se localiza un asa alta inclinada de recorrido longitudinal que va a morir al extremo del cuerpo que presenta una forma apuntada (Lám. 1, fig. 4-9).

Tipo III. Presenta un cuerpo cilíndrico de disposición horizontal con un lateral totalmente recto y el otro en forma cónica o de casquete esférico. Una de las diferencias fundamentales con los tipos I, II y IV es la presencia de dos orificios independientes, uno de llenado y otro de vertido. Ambos se sitúan contrapuestos y están unidos por un asa plana horizontal, paralela al cuerpo. La boca de llenado se desarrolla en un cuello vertical cilíndrico y el pico vertedor acostumbra a ser figurado de carácter zoomórfico. Otra característica definitoria del tipo III es el sistema de apoyo que consiste en sendas bases en forma de pequeñas alas que se prolongan a lo largo del todo el cuerpo cilíndrico para dar estabilidad a la pieza (Lám. 2, fig. 10-12).

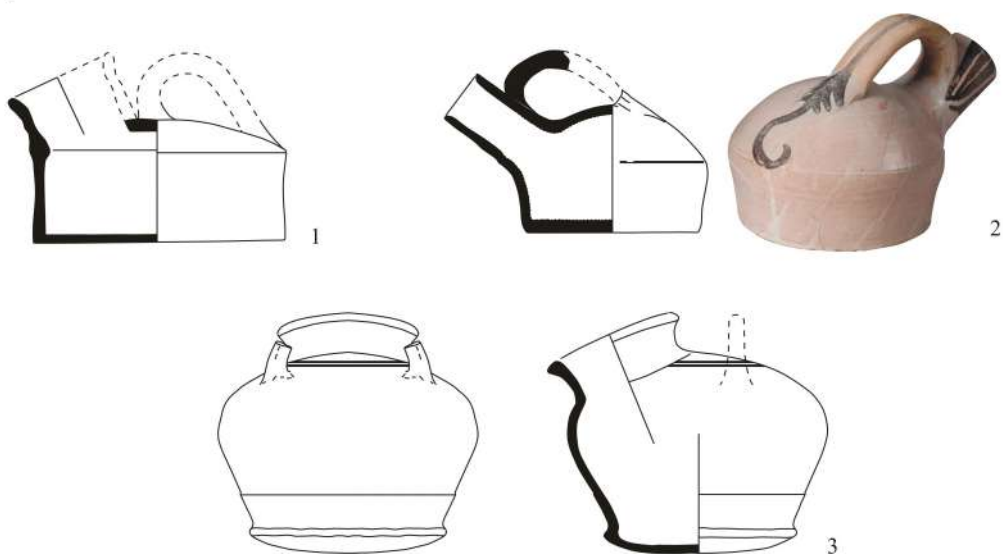
Tipo IV. Su forma se asemeja a la de un pequeño barril/tonel, lo que ha originado el nombre con el que normalmente se encuentra en la bibliografía. El cuerpo es cilíndrico de disposición horizontal, con los dos laterales en forma de casquetes esféricos. Dispone de una sola boca de llenado y vertido formada por un cuello cilíndrico vertical situado en una posición central y del que arrancan sendas asas curvadas (Lám. 2, fig.13).

En relación con las producciones, podemos decir que la forma se conoce en cerámica vidriada en verde o melado, como se puede ver en los hallazgos de Barcelona, pero también en cerámica común de cocción reducida, como la pieza de Tárrega, en pisa o loza decorada en verde y manganeso, como son los ejemplares de Barcelona y Teruel, también en pisa decorada en azul (de talleres valencianos o catalanes) y finalmente en pisa

¹ En el marco de un estudio “Terminología y uso de los recipientes cerámicos de cocina en la baja Edad Media” vinculado a la exposición: *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica* que presentó el Museo de Historia de la Ciudad de Barcelona en 1995, de la cual la que suscribe fue co-comisaria.

² Ya hicimos una primera propuesta de tipología en un estudio realizado en 1998 sobre la producción de cerámica común barcelonesa de época bajomedieval, véase: Beltrán de Heredia 1998: 199-200. En aquel momento, solo teníamos conocimiento de dos tipos, ahora se puede ampliar la propuesta tipológica.

Tipo I

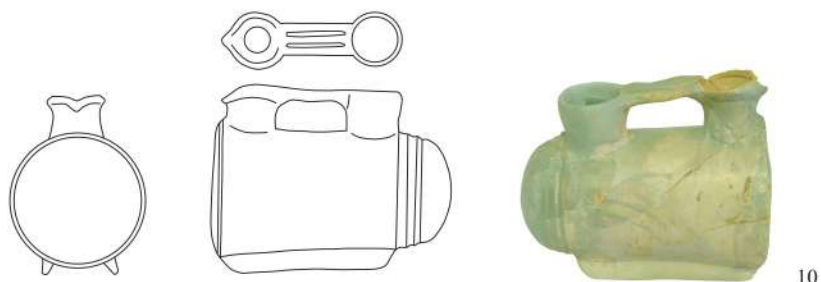

Tipo II

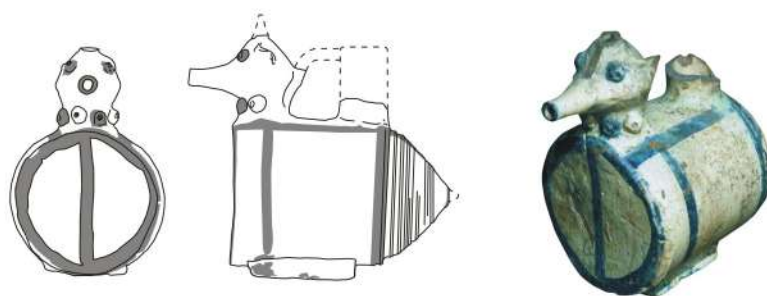

Lám. 1: Fig. 1: Barcelona, Fondo Pi/Hospital, MUHBA, Fig. 2: Teruel, Museo de Teruel (Ortega 2002), Fig. 3: Ceuta (Fernández Sotelo 1988), Fig. 4: Barcelona, Fondo Pi/Hospital, MUHBA, Fig. 5: Barcelona, MUHBA, Fig. 6: Barcelona, MUHBA, Fig. 7: Barcelona, MUHBA, Fig. 8: Barcelona, MUHBA, Fig. 9: Tàrraga, Museu de Tàrraga (Dibujo, montaje y digitalización: I. Camps.).

Tipo III

10

11

12

Tipo IV

13

14

15

Lám. 2: Fig. 10: Valencia (Paterna), Museo de Paterna (Mesquida García 2007), Fig.11: Museu Cau Ferrat, Sitges, Fig. 12: Valencia, Victoria and Albert Museum de Londres, Fig. 13: Valencia, Metropolitan Museum of Art de Nueva York, Fig. 14: Detalle de una escena de banquete donde se puede ver una bacina para refrescar con refrescadores metálicos, año 1491. Publicado a B. Ann Henisch, *Fast and Feast*, 1978, Fig. 15: Detalle de una escena de jardín donde aparece una bacina metálica con dos refrescadores sumergidos, uno de metal y otro presumiblemente de cerámica (tipo II), finales del siglo XV (Fuente: ver nota 4). (Dibujo, montaje y digitalización: I. Camps).

decorada en reflejo metálico, caso de los ejemplares valencianos.

2. Hallazgos y cronología

Hoy por hoy los hallazgos en España se circunscriben a Cataluña, Aragón, Valencia y un posible ejemplar en Ceuta, pero las fuentes documentales prueban su existencia también en Palma de Mallorca (Barceló, Rosello 1996: 80-81), aunque no tengamos constancia arqueológica. En conjunto, no llegan a una veintena los ejemplares conocidos, como ahora veremos.

Las piezas de Cataluña se concentran principalmente en Barcelona, en donde se han documentado 8 piezas en contextos que van del siglo XIII a los siglos XVI-XVII. La pieza más antigua corresponde a un ejemplar, que se puede encuadrar en el tipo II, localizado en las excavaciones del Mercado de Santa Caterina realizadas entre 1994-2004 y datado en el siglo XIII (Lám. 1, fig. 7). Es una pieza incompleta que presenta las características de la pasta y los acabados de los primeros vidriados documentados en nuestra ciudad a finales del siglo XII y siglo XIII (Beltrán de Heredia 2007),

Una pieza excepcional por la decoración y el tipo de producción es la localizada en las excavaciones de las calles Codols/Rull en el año 2010. Se trata de una pieza de pisa catalana decorada en verde y manganeso que lleva el escudo de la ciudad (Lám. 1, fig. 5). Hasta el momento se trata de un *unicum* y sus

características permiten datarla a finales del siglo XIII-siglo XIV y como la anterior, corresponde a un tipo II.

Cuatro ejemplares más, tres pertenecientes a tipo II y uno al tipo I, todos producidos en cerámica común vidriada, proceden del fondo conocido como Pi/Hospital³ (Fig.1). Su cronología se puede encuadrar en los siglos XIV-XV. Un quinto ejemplar, también del tipo II, se localizó en las excavaciones de la calle Regomir en 1998 en un contexto del siglo XVI (Lám.1, fig. 8, Fig.1)

Un contexto más tardío (siglos XVI-XVII) presenta otra pieza igualmente del tipo II que fue localizada en las excavaciones de la plaza de Sant Miquel en el año 1968. Su contexto parece indicar una cronología más dilatada de la forma y/o un amplio periodo de amortización (Lám. 1, fig. 6, Fig.1).

Fuera de Barcelona, conocemos el hallazgo de un refrescador en Tárrega, en las excavaciones del Convents dels Agustins de esta ciudad. Está realizado en cerámica común reducida y presenta un contexto del siglo XV-primera mitad del XVI. Su tipología se puede adscribir también al tipo II, que como vamos viendo es el más frecuente (Lám. 1, fig. 9).

El Museu Cau Ferrat de Sitges conserva otro refrescador realizado en pisa blanca decorado en azul, cuya forma pertenece al tipo III definido en este estudio. Su procedencia es desconocida y su cronología puede situarse en el siglo XV (Lám. 2, fig.11).

En Valencia solo tenemos noticia de cuatro piezas. Una de ellas –que corresponde

Fig. 1: Refrescadores de Barcelona, tipos I y II (Fotografía: MUHBA).

³ Se denomina así al fondo antiguo que procede de las bóvedas góticas de la Basílica de Santa María del Pi y del Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Su proceso de conservación no permite actualmente individualizar las piezas de las dos procedencias. Dos de los refrescadores se conservan en el Museo de Historia de Barcelona (MUHBA) y los otros dos en el Museo Rocaguinarda de Terrissa dels Països Catalans d'Oristà.

al tipo III definido en este artículo— se produjo en los talleres de Paterna y presenta un acabado vidriado en un color verde-turquesa (Lám. 2, fig.10). La pieza, llamada barrilete, ha sido datada en los siglos XV-XVI (Mesquida García 2007: 342, lám.124.4). Excepcionales, por su estado de conservación, podemos considerar a dos refrescadores del siglo XVI producidos en pisa blanca decorada en reflejo metálico (Lam. 2, fig. 12-13). Ambos se conservan en instituciones extranjeras, uno en el Victoria and Albert Museum de Londres (Ray 2000: 99 núm. 215), el cual pertenece al tipo III y el otro —que define el tipo IV— en el Metropolitan Museum of Art de Nueva York, en donde ingresó en 1894 por una donación (González Martí 1994: fig. 156).

Hemos de mencionar un tercer refrescador del tipo III también de pisa valenciana decorada en reflejo metálico y conservado en el Instituto de Valencia de Don Juan. La decoración está muy perdida y se data en la primera mitad del siglo XVI (Martínez Caviro 2010: núm 273).

En referencia a Aragón, solo tenemos conocimiento de una pieza localizada en las excavaciones del casco urbano de Teruel (Lám. 1, fig. 2) —que podemos clasificar en el tipo I— datada a mediados del siglo XIV-siglo XV (Ortega 2002: 260, núm. 97),

Finalmente, hemos de mencionar otro ejemplar localizada en Ceuta (Lám. 1, fig. 3) que podría responder a un refrescador (Fernández Sotelo 1988: 135). Esta propuesta de uso —que creemos acertada— ya fue recogida por J. M. Ortega (2002). Por su forma se puede vincular al tipo I, aunque el cuerpo es más globular y el asa se sitúa de una manera trasversal.

Este sistema de refrescar líquidos continuó en uso durante siglos. Como hemos visto, los hallazgos arqueológicos nos dan una horquilla cronológica que va del siglo XIII al siglo XVII. A partir del siglo XVI-XVII, los refrescadores de cerámica comenzaron a ser sustituidos por los de metal: *refrescador de aram*, *refredadora de llauto*, *refredadora de plata ab son tap* (Alcover-Moll 1969: vol. IX, 276). Esto no implica que algunos refrescadores de cerámica llegaran en uso al siglo XVIII, a juzgar por una referencia documental que cita *una refredadora de pisa* en el año 1774 (Alcover-Moll 1969: vol. IX, 276).

3. Refrescadores en yacimientos franceses

La costumbre de refrescar era generalizada, razón por lo que este tipo de piezas se debieron de producir en todas partes,

aunque existan notables ausencias arqueológicas. En Francia, se han localizado unas formas que creemos son refrescadores. Se trata de unas piezas denominadas “vases tonnelets” de las que se conocen distintos ejemplares, y aunque sin atribuciones funcionales precisas, los estudios disponibles apuntan en la misma dirección. En Caen, se pueden mencionar los ejemplares localizados en las excavaciones de la calle République y de la calle Jeanne d’Arc que están producidos en cerámica común vidriada y datados en el siglo XIII (Berthelot, Marin, Rey-Delque 2002: 275, núm. 74 y 75). Se cita una pieza idéntica encontrada en 1868 en Saint-Cyr du Vaudreui (Eure) que contenía 700 monedas lo que permite datarla con precisión en el siglo XIII (Berthelot, Marin, Rey-Delque 2002: 275). Su tipología se podría vincular con el tipo IV, ya que se trata de un pequeño barril cilíndrico con la boca de llenado en la posición central, pero sin asas, lo que podría constituir una variante de este (Fig. 2).

Con igual denominación, “vases tonnelets” se mencionan dos ejemplares más descubiertos en Vieux Château de Vatteville-la Rue en Normandía (Bocquet-Liénard, Flambard 2009: fig. 26). En este caso, podríamos relacionarlo con el tipo II, ya que presenta un cuerpo en forma de bota y el orificio de llenado/vaciado se sitúa en un extremo, aunque, a diferencia del tipo II establecido por nosotros, no dispone de asas (Fig. 3). El estudio da noticia del contexto del hallazgo y plantea la posibilidad de que sirviera para refrescar líquidos: “ont été découverts dans anfractuosités de murs comme si on y avait laissé un liquide à rafraîchir” (Bocquet-Liénard, Flambard 2009: 230). Se citan también fragmentos decorados con trazos de pintura roja que parecen pertenecer a otros “vases tonnelets” descubiertos en Butte du Château en Bretoncelles (Bocquet-Liénard, Flambard 2009: 230).

4. Decoración y capacidad

Las piezas que presentan una mayor profusión decorativa son las realizadas en pisa. Parece que la presencia de escudos o motivos pseudo-heráldicos fue algo habitual. Los encontramos en la parte frontal o lateral de los refrescadores valencianos del tipo III y IV realizados en pisa decorada en reflejo metálico (Lám. 2, fig. 12-13). En uno de los casos, se ha atribuido el escudo al Duque de Segorbe, Alfonso de Aragón (González Martí 1994: 202, fig. 156), por lo que se ha de suponer se trata de una pieza hecha por encargo. El resto del campo decorativo se llena con motivos

Fig. 2: Refrescadores de Caen (Fotografía: Berthelot, Marin, Rey-Delque 2002).

geométricos y vegetales enmarcados por bandas anchas que juegan con la forma del cuerpo (Lám. 2, fig. 13).

En el otro caso, se trata de un león rampante ubicado en una posición lateral que presenta en el cuerpo la inscripción *surge domine* repetida siete veces (Lám. 2, fig.12) (Ray 2000: 99, núm. 215). Se ha relacionado la inscripción con la bula papal del 15 de junio de 1520 del papa León X, *Exsurge Domine*, contra los errores de Martín Lutero y en respuesta a sus tesis de enseñanza (Ray 2000: 99, núm. 215).

También en el refresco de Barcelona de pisa blanca decorada en verde y manganeso se puede ver el escudo de la ciudad de Barcelona. En este caso, como en uno de los valencianos, su disposición es lateral, en el cuerpo se distribuyen motivos vegetales y una especie de collar de aspas o motivos estrellados alrededor del cuello. Por otro lado, la única pieza que conocemos de pisa blanca decorada en azul, lo está mediante unos sencillos trazos que remarcan la forma del cuerpo cilíndrico y la cabeza de animal del vertedor (Lám. 2, fig.11). Igualmente, la banda de incisiones que vemos en el refresco de Tárrega acentúa la forma cónica del extremo de la “bota” (Lám. 1, fig. 5).

En las piezas de cerámica común vidriada, la decoración –si es que existe– es muy sencilla, únicamente se da en el asa

longitudinal, en donde pueden aparecer amplias acanaladuras longitudinales, digitaciones, decoración aplicada y/o estampillada.

Los refrescadores parecen tener una capacidad estándar que ronda el litro/litro y medio, aunque, en algún caso, como en el ejemplar del tipo I de Barcelona (Lam. 1, fig. 1) supera esta capacidad llegando a 1,7 l.

5. El refresco en las fuentes documentales

Las referencias de esta forma en las fuentes escritas se encuentran entre los siglos XIV al XVIII. Se mencionan como *refridador*, *raffradador*, *refredador* también en femenino (*refrescadora*), variantes ortográficas que no debieron comportar cambios formales. También aparece la pieza complementaria como el *gibrell* o la *bassina apta per refredar vi*. En Mallorca, por ejemplo, se cita una *bassina*, *obra de Malica que es refredador* (Barceló, Rosello 1996:186).

La documentación escrita menciona el refresco como una pieza hecha de cerámica común (*terra*), *obra de Valencia*, *obra de Màllica*, *refredador de terra apte a refredar aigua d'obra de Valencia* (Vinyoles 1997: 400), pero también había refrescadores de metal. Su forma era la de un pichel (*pitxer*) con tapa, como los ejemplares (*pichet*) conservados en el Musée des Antiquités de Rouen (Berthelot, Marin, Rey-Delque 2002: núm. 121). Además, la iconografía europea deja buena constancia de esta manera de refrescar y del uso del refresco metálico con el mismo sistema de refrescar que los refrescadores de cerámica⁴ (Lám. 2, fig. 14-15). Este tipo de pichel también se hacía en cerámica, como muestran los hallazgos de Normandía (Berthelot, Marin, Rey-Delque 2002: núm. 91, (Bocquet-Liénard, Flambard 2009: fig. 25).

Parece que también existió un tipo de refresco para refrescar sólidos, ya que hemos encontrado referencias como *refredador brescat* (refresco agujereado) y *bacines foradades per refredar moneda* (Alcover, Moll 1969: tomo X, 699). Su forma sería lógicamente diferente del refresco de líquido, pero el procedimiento de enfriar es el mismo. En este caso, la descripción es clara, un lebrillo o bacina agujereado que se sumergiría en otro

⁴ Por ejemplo, véase las escenas de jardín donde aparecen recipientes metálicos que contienen unos refrescadores con tapadera y otras formas que se acercan a los refrescadores de cerámica –como el que presentamos en la lámina 2. fig. 15– del maestro de Hansbuch, Paris. Biblioteca Nacional Das Mittelalterliche Hausbuch. Manuscrito de finales del siglo XV. Colección de los Príncipes de Waldburg-Wolfegg. Publicados en Ph- Aries, G. DUBY, ed. *Historia de la vida privada*, vol. 2-3, 1988-89.

Fig. 3: Refrescadores de Vieux Château de Vatteville-la Rue en Normandía (Fotografía: Bocquet-Liénar, Flambard 2009).

recipiente mayor con hielo o nieve. Los agujeros permitirían escurrir el contenido, una vez extraída la pieza principal de la complementaria. En el siglo XVI, se producían unas piezas llamadas *llibrelletes foradades* que podrían tener esta finalidad (Ainaud de Lasarte 1942: 81).

Agradecimientos

Queremos agradecer a Oriol Saula del Museo de Tárrega la información documental de la pieza y la fotografía que incluimos en el presente estudio, al Museu Cau Ferrat de Sitges, por habernos permitido acceder a la pieza para su dibujo y proporcionado la fotografía, al Museo de Paterna y al Museo de Teruel por las fotografías facilitadas y la autorización para poder presentarlas en este artículo y a la conservadora Mariam Rosser-Owen del Victoria and Albert Museum que también nos ha facilitado la fotografía y la ficha documental de la pieza. Finalmente, a Jaume Coll Conesa, Julián Ortega Ortega y a Anne Bocquet-Liénard por las consultas realizadas.

Bibliografía

Ainaud de Lasarte, J. 1942: *Pisa daurada i terrissa barcelonesa. Segles XV-XVI*, Daedalus, Cerámica catalana, Barcelona.

Alcover, A., Moll, B. 1969: *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Barcelona.

Barceló Crespí M., Roselló Bordoy, G. 1996: *Terrissa. Dades documentals per l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Palma de Mallorca.

Beltrán de Heredia Bercero, J. 1994: Terminología i ús dels atuellers ceràmics de cuina a la baixa Edat Mitjana, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona Gòtica*, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Barcelona, 46-58.

Beltrán de Heredia Bercero, J. 1998: Tipologia de la producció barcelonina de ceràmica comuna baix medieval: una proposta de sistematització, *Ceràmica medieval i postmedieval, circuits productius i seqüències culturals. Grup de recerca d'Arqueologia medieval i postmedieval (Gramp-UB), Monografies d'Arqueologia medieval i postmedieval 4*, UB, Barcelona, 177- 204.

Beltrán de Heredia Bercero, J. 2007: Pisa arcaica i vaixel·la verda al segle XIII. L'inici de la producció de pisa decorada en verd i manganès a la ciutat de Barcelona, *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Quarhis 03*, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Barcelona, 138-158.

Berthelot, S., Marin, J.-Y., Rey-Delque, M. 2002: *Vivre au Moyen Age. Archéologie du quotidien en Normandie, XIIIe-XVe siècles*, Musée de Normandie, Caen.

Bocquet-Liénard, A., Flambard, A. M. 2009: La vaisselle céramique en Normandie du XIVe au XVI e siècle et la PCR. Tipochronologie de la céramique bas-normande Xe-XVIe siècle, *La cuisine et la table dans la France de la fin du Moyen Âge*, Publications du CRAHM, Caen, 215-235.

Fernández Sotelo, E. 1988: *Ceuta medieval. Aportación al estudio de cerámica (X-XV)*, Ceuta.

González Martí, M.1944: *La cerámica del Levante Español. Siglos Medievales*. Loza, Barcelona.

Martinez Cavió, B. 2010: *La loza dorada en el Instituto de Valencia de Don Juan: oro y lapislázuli*, Valencia.

Mesquida García, M, 2007: *La ceràmica de l'aigua. Aprovissonament, canalització i distribució de l'aigua en Paterna. El fang, entre l'aigua i el foc*, València.

Ortega, J. M. 2002: *Operis Terre Turolii. La ceràmica bajomedieval en Teruel*, Museo de Teruel.

Ray, A. 2000: *Spanish Pottery 1248-1898*, London.

Vinyoles, T. 1997: La documentació escrita com a font de la coneixença de la ceràmica, XV *Jornades d'Estudis Locals. Tranferencies i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrànea (segles XIV-XVIII)*, Palma de Mallorca, 367-411.

UNA GERRA CERÀMICA PROCEDENT DE DJERBA (TUNÍSIA) TROBADA A SITGES (GARRAF, BARCELONA)

Magí Miret i Mestre,* Xavier Miret i Mestre**

A la masia de Can Girona, al terme municipal de Sitges (Barcelona) es conserva una gran gerra ceràmica que per les seves característiques ha estat identificada com a una producció de l'illa de Djerba, a Tunísia. Presenta un nom propi àrab inscrit amb posterioritat a la seva cocció. Aquests grans contenidors ceràmics s'utilitzaven per contenir aigua o aliments i per exportar oli per via marítima. A la Mediterrània occidental, fins al moment només se'n coneixien alguns exemplars a l'illa de Menorca. Es valora si l'arribada d'aquesta gerra a Sitges es va produir a través d'alguna relació comercial amb el nord d'Àfrica o aprofitant alguna operació de rescat de captius dels corsaris barbarescs o si fou portada per algun vaixell menorquí durant el període de domini britànic de l'illa. Es proposa per a la gerra una cronologia d'època moderna.

Paraules clau: Sitges, Djerba, comerç.

In the Can Girona farmhouse, in the municipality of Sitges (Barcelona), there is a large ceramic jar that has been identified as a production of the island of Djerba in Tunisia. It has an Arabic name registered after its cooking. These large ceramic containers were used to contain water or food and to export oil by sea. In the western Mediterranean, until now only a few specimens were known on the island of Menorca. It is assessed whether the arrival of this jar in Sitges occurred through some commercial relationship with North Africa or taking advantage of any rescue operation of captives of barbarian corsairs or if it was carried by some Menorcan ship during the period of British rule of the island. A chronology of modern times is proposed for the jar.

Keywords: Sitges, Djerba, commerce.

* Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya

** Arxiu Històric Municipal de Sitges

Com a contribució al merescut home-natge al doctor Alberto López Mullor, donem a conèixer la troballa d'una gerra ceràmica que constitueix un testimoni, excepcional per la seva raresa, dels contactes comercials entre Catalunya i la costa de Tunísia.

La masia de Can Girona està situada al terme municipal de Sitges (comarca de Garraf, província de Barcelona), vora el pk 39+300 de la carretera C-246a que comunica la població de Sitges amb la de Vilanova i la Geltrú, a uns 1,2 km de la línia de costa. Al segle XV era coneguda com Mas Roig, després com Mas Sala, i a partir del segle XVII com Can Girona (Muntaner 1986: 101-102). Fa una trentena d'anys, durant unes obres realitzades a la part més antiga de la casa, es va localitzar —en circumstàncies imprecises— una gran gerra de terrissa, sencera, amb la particularitat que sota la seva vora s'havien inscrit després de la cocció unes lletres en llengua àrab. Vàrem conèixer l'existència d'aquesta gerra a través d'en Salvador Nieto, que aleshores conreava les terres de la finca.

La gerra de Can Girona té la part superior gairebé cilíndrica, la part inferior tronco-cònica, una petita base plana de 17 cm de diàmetre, una alçada màxima de 81 cm, un diàmetre intern a la boca de 27 cm i un diàmetre màxim interior de 57 cm (Fig. 1). Va ser fabricada en tres parts diferenciades: el fons, la panxa i la part superior, tal i com es pot comprovar per les traces d'unió visibles a l'interior del recipient. Té un pes en buit de 39 kg i una capacitat de 120 litres (mesurada omplint la gerra amb aigua). Junt a la vora engruixida arranquen dues robustes i curtes nanses per on es podrien fer passar cordes que, penjades d'un tronc portat a espatlles de dues persones, facilitarien el trasllat de la peça (Fig. 2). La pasta és de color vermellós, ben cuïta amb algunes vacuoles, i està recoberta exteriorment per una engalba de color blanquinós. L'única decoració consisteix en vint-i-dos grups de vuit línies horitzontals incises paral·leles, distribuïdes per la part superior de la peça i fetes pressionant una pinta de punxes sobre l'argila quan era tornejada (Fig. 3). Sota mateix de la vora, després de la cocció, es va inscriure en caràcters àrabs el nom propi *Yonis bin Ahmed* (Fig. 4).

L'any 2017 vàrem consultar a l'arqueòloga Julia Beltran de Heredia, conservadora del Museu d'Història de Barcelona i excel·lent coneixedora del comerç d'època medieval i moderna a la Ciutat Comtal, si ens podia orientar sobre l'origen de la gerra de Can Girona. Ens va comunicar que no en coneixia cap paral·lel entre els materials procedents d'ex-

cavacions arqueològiques de Barcelona i ens va suggerir que ens poséssim en contacte amb Lucy Vallauri, del Laboratoire d'Archéologie Médiévale-U.R.A. 6 del Centre National de la Recherche Scientifique, amb seu a Ais de Provença. Aquesta destacada especialista francesa, a partir de les fotografies de la gerra que li vàrem enviar, ens va indicar que la seva forma i característiques de pasta i engalba indicaven que es tractava d'un recipient fabricat a l'illa de Djerba (Tunísia) i que no es coneixen gerres similars ni a la Provença ni al Llenguadoc.

L'illa de Djerba es troba molt a la vora de la costa sud-est tunisenca, al Golf de Gabès, té una superfície de 514 km² i des d'època romana ha acollit nombrosos tallers ceràmics, concentrats a la localitat de Guellala, gràcies a la qualitat de les seves argiles. A partir d'època medieval, a més de peces de terrissa comuna per a emmagatzematge i transport, s'hi fabricaren també recipients esmaltats de petites i mitjanes dimensions destinats a vaixel·la domèstica. La ceràmica comuna es caracteritza per una pasta ceràmica sense vidrar de coloració vermellosa intensa amb la superfície externa blanquinosa, efecte que s'aconseguia mitjançant la immersió dels recipients en aigua salada. Les gerres més grans s'usaren per a emmagatzemar i transportar aigua i aliments (oli, cereals, figues i altres productes secs o humits) a nivell regional i també per a exportar a diferents localitats del Mediterrani oriental, per via marítima des dels ports de Tunísia, oli i altres productes alimentaris. Sovint es gravava a les nanses o sota la vora d'aquestes gerres, després de la seva cocció al forn, el nom del comerciant que les havia adquirit per utilitzar-les com contenidors dels productes que exportava (Amouric, Vallauri 2005).

En alguns museus i cases particulars de la Mediterrània oriental (Xipre, Egipte, Mar Roig, península del Sinaí, sud de Turquia, Egeu, Grècia i oest de Macedònia) han estat localitzats uns pocs exemplars de grans gerres identificades com procedents de l'illa de Djerba. Tenen un diàmetre de vora més petit que el recipient sitgetà i algunes presenten al dors d'una nansa o sota la vora inscripcions de noms propis àrabs, cap dels quals coincideix amb l'exemplar de Can Girona. Aquestes gerres no provenen d'excavacions arqueològiques, sinó que han arribat als nostres dies no per ser considerades com antiguitats sinó per utilitzar-se com contenidors utilitaris o ornamentals, circumstància que fa pensar que la seva cronologia és més probable que sigui d'època moderna que no pas medieval, tot i que no se sap amb certesa. Sí que es coneix un fragment d'àmfora atribuïda a Djerba

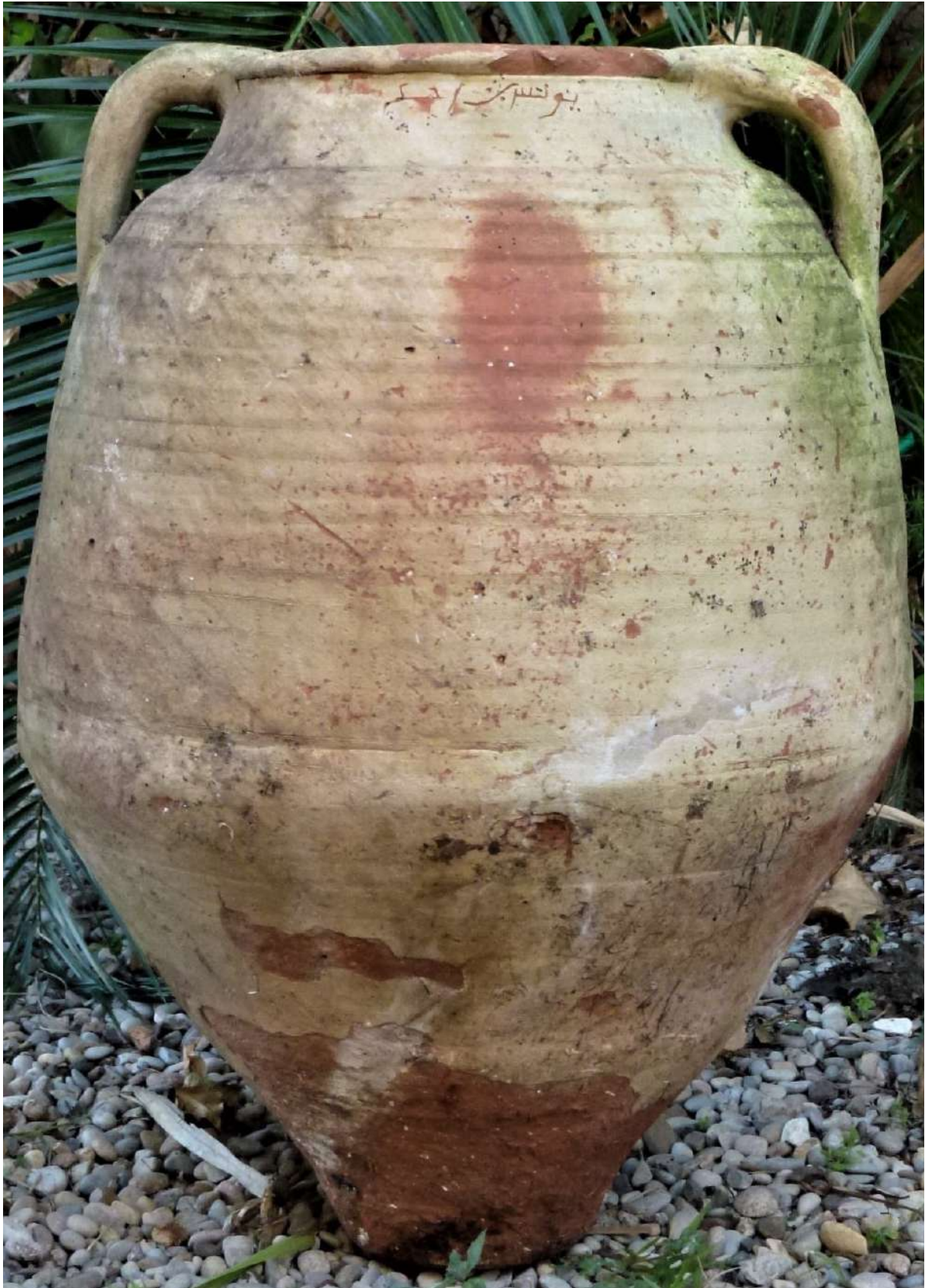

Fig. 1: Vista de perfil de la gerra trobada a Can Girona.

Fig. 2: L'àmplia obertura de la gerra de Can Girona.

localitzat al golf d'Akaba (junt a la península del Sinai) que estava associat a materials ceràmics de mitjan segle XVIII (Michaelides, Bakirtzis 2003).

Com a la Provença i al Llenguadoc, tampoc es coneixen ni a Catalunya –a part de l'exemplar de Sitges– ni al País Valencià ni a Mallorca gerres procedents de la costa tunisenca. En canvi, algunes de les que tenen inscripcions i han estat trobades a l'illa de Menorca (Rosselló Bordoy 1975), malgrat que no s'han donat a conèixer les seves característiques morfològiques deuen provenir de l'illa de Djerba. Guillem Rosselló Bordoy al seu assaig de sistematització de la ceràmica àrab a Mallorca va englobar les gerres cilíndriques de base apuntada i cos poc diferenciat amb nanses robustes trobades només a Menorca dins el tipus 15.E (*tinajas* o alfàbies), les quals presenten decoració estampillada geomètrica o vegetal però sense la profusió dels exemplars mallorquins; estarien destinades a emmagatzemar grans i líquids i, tot i que la majoria d'exemplars tenien en l'actualitat només una funció d'element decoratiu, en molts ambients rurals de Menorca seguien emprant-se com a

sitja o dipòsit d'aigua o oli. Guillem Rosselló va considerar aquest tipus ceràmic específic com fabricat en aquesta illa en la seva fase musulmana o durant el període d'infudació a la Corona d'Aragó, abans de la seva definitiva conquesta en el 1287 (Rosselló Bordoy 1978: 78-81). També va ser considerada una producció musulmana local una gerra molt similar a la de Can Girona, localitzada al municipi menorquí de Sant Climent (De Nicolás, Moll 1987) (Fig. 5). Posteriorment Guillem Rosselló va rectificar i va atribuir a aquest tipus de gerres una procedència de Tunísia: "...productos de los alfares de Jerba y Nabeul, muy posteriores al breve período independiente de Menorca musulmana. Sin duda llegaron en tiempos modernos a la isla vecina como medio elemental de un transporte, posiblemente de granos, comercio esencial para la supervivencia de los habitantes de aquella tierra..." (Rosselló Bordoy 1999: 23).

La nul·la presència de gerres fabricades a Djerba a la costa mediterrània peninsular, a excepció de la de Can Girona, podria indicar que aquesta no hauria arribat a través d'un comerç regular i ben establert com el que va

mantenir la Corona d'Aragó en època baix-medieval amb la costa nord-africana i el Mediterrani oriental, sinó que hauria estat una adquisició puntual per part d'una embarcació que hauria realitzat alguna operació comercial o de rescat de captius a Djerba. L'interès per

Fig. 3: Detall d'una nansa i la decoració de línies incises.

disposar d'aquesta gerra podria haver estat pel seu contingut (oli?) o simplement per utilitzar-la com contenidor d'aigua potable o aliments destinats a cobrir les necessitats de la tripulació durant el seu viatge de retorn, sense que es pugui descartar que hagués estat reblerta de sorra i estat utilitzada simplement com llast.

La manca total de context arqueològic de la gerra de Can Girona impedeix atribuir-li una cronologia concreta, si bé considerem com a més probable l'època moderna. Des del segle XIII es coneix la presència de mercaders catalans a les costes de Barbaria. La conquesta a mitjan segle XIII de Sicília i les illes de Djerba i Malta va permetre a la Corona d'Aragó utilitzar-les com bases marítimes per comerciar amb el nord d'Àfrica (Del Treppo 1976). Comerciants catalans, valencians i mallorquins importaren, directament des del nord d'Àfrica i l'Orient Pròxim o a través de les places sardes, del regne de Nàpols i, sobretot, de Sicília, productes transportats per rutes caravaneres que venien del Sudan, Etiòpia, el Senegal i Mali. A través d'elles arribaven pells, llana, cuirs, catifes, cotó, or, vori, dàtils, sedes, perfums, espècies, ambre gris, alum blanc i plomes d'estruç, i es podia efectuar el rescat de captius cristians en mans de pirates barbarescos i la compra d'esclaus musulmans i d'alguns negres. En contrapartida, els mercaders mallorquins, valencians i catalans exportaven draps de llana i de lli, pells treballades, objectes de vidre, sal, quin-calleria, metalls, armes (dagues i falcons),

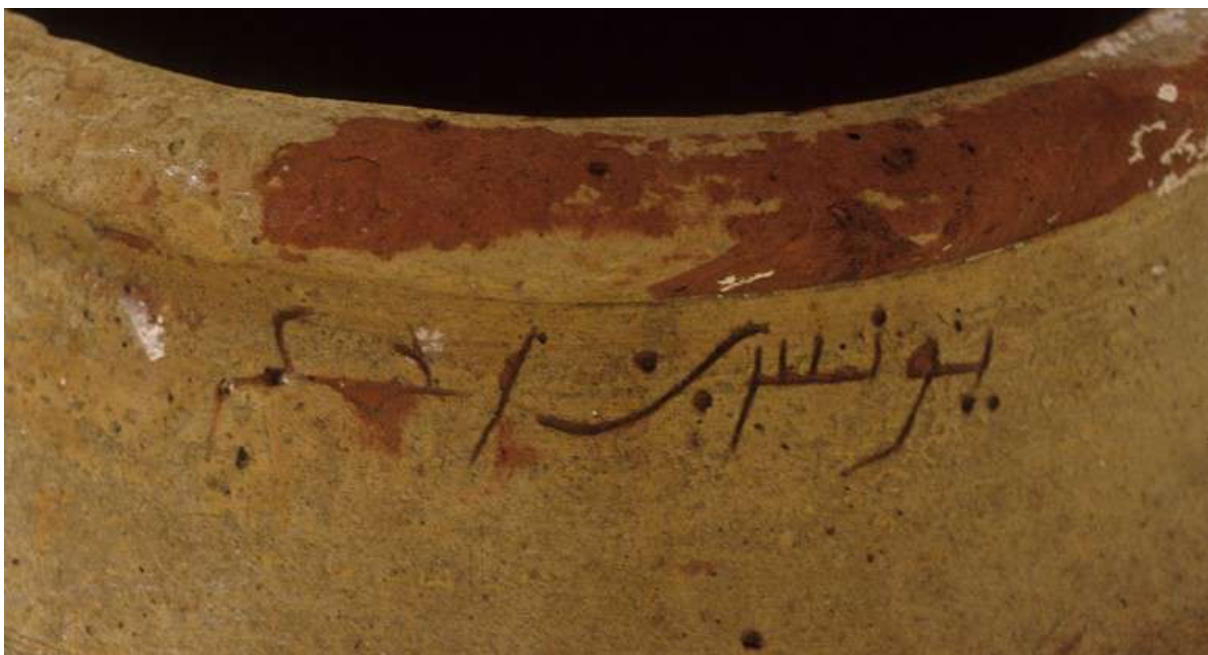

Fig. 4: La inscripció en àrab a la gerra de Can Girona.

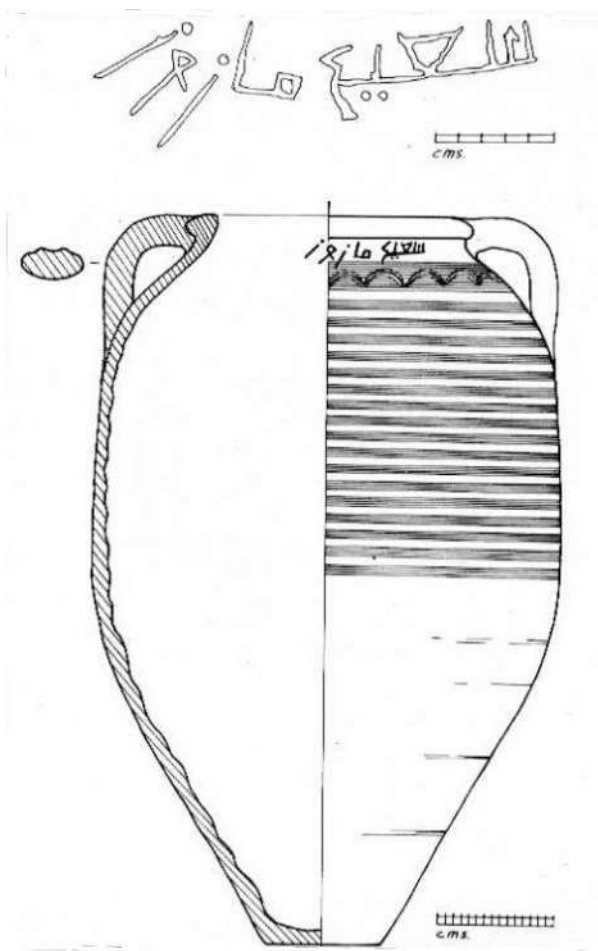

Fig. 5: Alfàbia de Sant Cristòfol, a Menorca (segons De Nicolàs-Bernat 1987).

productes agraris (oli, fruits secs, panses, figues, arròs, garrofes), safrà, terrissa, miralls, corall, esclaus musulmans, fusta, pega i sèu per a la indústria naval, sofre, estany, cavalls i mules (Ferrer 2012).

L'illa de Djerba era productora d'oli, dàtils, panses, figues, teixits de llana i sal. S'hi practicava la pesca i era una base naval immillorable gràcies a la seguretat que proporcionava el seu port i a que era un punt d'encreuament de les vies marítimes que comunicaven els dos extrems de la Mediterrània. A final del segle XIV la Corona d'Aragó va perdre el domini efectiu de l'illa, però va continuar essent utilitzada com a escala per naus cristianes que navegaven en cabotatge vers l'Orient, i no es va deixar de mantenir-hi relacions comercials. N'és testimoni el fet que en el 1455 comerciants mallorquins es proveïren a Djerba de cuirs, que arribaven també a Barcelona, juntament amb esclaus negres adquirits en aquesta mateixa illa (Carrère 1977, II: 70, 114 i 115).

Amb la caiguda de Constantinoble el 1453 i de bona part de la costa nord-africana

en mans dels turcs, el comerç a la Mediterrània va patir un gran trasbals. Als atacs de la flota otomana s'hi va afegir l'increment de les incursions dels corsaris barbarescos, especialment des que van consolidar el seu control sobre gran part de la costa algeriana a partir de 1525-1529. A més de les places corsàries principals d'Alger i Tunis, també l'illa de Djerba va ser utilitzada com a base naval corsària. Els atacs corsaris a vaixells cristians, masies aïllades i algunes poblacions de la costa mediterrània hispànica van obligar a implantar una extensa xarxa de torres de vigilància al llarg de les costes (Català 1987; Colomar 2010). Entre els segles XV i XVIII van ser milers els captius cristians del llevant peninsular que restaren empresonats, com a mínim durant uns quants anys, sobretot a la ciutat d'Alger, fins que no era satisfeta la quantitat de diners sol·licitada com a rescat (Martínez 2004). El perill dels atacs corsaris nord-africans es va perllongar, tot i que amb menor intensitat, durant el segle XVIII (Barrio 1984). De fet, no va ser fins a la decadència de l'imperi otomà a final del segle XVIII i la conquesta d'Alger el 1830 per tropes franceses que les activitats corsàries van cessar definitivament.

Durant el segle XVI el comerç de catalans i valencians amb Barbaria va haver de fer front, a més de l'increment dels atacs corsaris, a la competència comercial dels ports italians i a les prohibicions promulgades per diversos estats europeus de mantenir relacions amb les poblacions musulmanes i les limitacions per vendre'ls determinats productes d'interès militar (armes i materials per a la construcció naval). Tot i així, hi ha constància de l'arribada de naus procedents del nord d'Àfrica als ports catalans i valencians. A banda del tràfic clandestí i de l'aprofitament ocasional per comerciar que efectuaven les embarcacions que s'enviaven per negociar el rescat de captius, va caldre mantenir intercanvis mercantils més o menys reglamentats i regulars amb els territoris del llevant otomà i països musulmans del Mediterrani, ja que eren els únics llocs on es podien aconseguir les apreciades espècies i drogues imprescindibles per a l'activitat manufacturera, la medicina i l'alimentació, així com també, com a mínim fins ben entrat el segle XVIII, teles de cotó crues, pintades i estampades, l'or del Sudan, productes barats del nord d'Àfrica com cuirs, cera i, sobretot, cereals per a pal·liar les repetides crisis frumentàries. Per a pagar aquestes importacions i rescatar captius es va utilitzar, fonamentalment, la plata anomenada americana, que era l'únic producte «peninsular» desitjat en grans quantitats pels musulmans (Martín 2001).

Pel que fa a la vila de Sitges, comptava ja en el segle XIV amb una petita flota naviliera dedicada a la pesca i al comerç. La seva xarxa comercial marítima comprenia bàsicament els territoris de la Corona d'Aragó (Catalunya, Mallorca, València, Sardenya i Sicília), així com també la Provença i el nord d'Itàlia. També es feren alguns viatges a terres més llunyanes de la Mediterrània oriental, concretament a Xipre, dels que en seria fruit la introducció en època medieval del conreu de la varietat de raïm anomenat malvasia, importat a Sitges des de l'illa grega de Monemvàsia, situada vora el Peloponès. En el segle XV consten inversions de sitgetans en comerç amb Alexandria, tot i que vehiculades a través de comerciants de Barcelona (Miret, Miret 2018). Com ja s'ha esmentat, aquestes operacions comercials a voltes es realitzaven paral·lelament a les negociacions per al rescat de captius a les places corsàries nord-africanes. Els habitants de Sitges, així com els de les altres viles litorals catalanes, van patir atacs i preses de captius sobretot durant els segles XVI i XVII, tot i que el perill es va perllongar amb menor intensitat durant el segle següent. Encara en el 1755 va morir un sitgetà captiu a Alger i en els llistats d'habitants del segle XVIII de la vila apareixen sovint anotacions de "detingut en terra de moros" o "esclau en Alger" (Miret 2000). A banda dels ordes religiosos, alguns comerciants de Sitges també van fer viatges per a recuperar captius al temps que aprofitaven per a comerciar en aquelles terres. En concret, es coneixen unes cartes del segle XVI que vinculen explícitament el rescat de captius sitgetans amb tractes comercials amb Alger: a l'any 1584 Mossèn Gatell de Torredembarra va encomanar una càrrega de vi, teixits i cordatges al navilier sitgetà Llorenç Falç per a vendre a Alger, i per a solucionar una discussió entre ells sobre els nòlits del vaixell van recórrer al cònsol francès d'aquella ciutat; a l'any 1586 el mateix patró de vaixell Llorenç Falç va rebre l'encàrrec des de Barcelona de rescatar dos captius a Alger, així com el de repatriar una dona sitgetana capturada a la torre de Garraf, i als escrits es fa esment precís de comerç d'importació de cera i llana des d'Alger i consta que en el viatge de tornada es va aconseguir, si més no, rescatar un presoner originari de Tortosa i que s'havia importat llana (Carbonell 1961: 219-226; Miret, Miret 2018).

El fet que, a part de la de Can Girona, les úniques gerres conegudes a la Mediterrània occidental procedents de Djerba es trobin a Menorca podria no ser fruit d'una simple casualitat. Un fet diferencial de l'illa de Menor-

ca és que va estar sota domini britànic durant gairebé tot el segle XVIII, des de la seva conquesta el 1708 en plena Guerra de Successió Espanyola fins al Tractat d'Amiens del 1802 en què va tornar a sobirania espanyola, i amb la sola excepció de l'interval de la Guerra dels Set Anys (1756-1763), en què va estar ocupada pels francesos, i una reincorporació temporal a la Corona d'Espanya (1781-1798). En el segle XVIII la necessitat d'avituallament de tropes durant la Guerra de Successió espanyola, l'augment demogràfic de la població menorquina i els anys de males collites van fer necessari importar grans quantitats de cereals. Una part significativa d'aquests cereals, que es destinaven a consum propi i a distribuir-los a d'altres indrets de la Mediterrània occidental, procedia del nord d'Àfrica. Gràcies a que els anglesos mantenien amb les regències d'Alger i Tunis excel·lents relacions, els menorquins, en navegar sota pavelló anglès, no havien de patir els atacs corsaris, la qual cosa va intensificar el comerç amb les places nord-africanes des del port de Maó (Marí 1989; Martín 2001: 206-207). No seria, doncs, gens estrany que la concentració de gerres fabricades a Djerba a Menorca fos deguda a que haurien arribat a l'illa durant el període d'intensificació comercial que es va produir durant la dominació britànica del segle XVIII.

Amb les dades actuals, no és possible concretar ni el context ni les circumstàncies que envolten l'existència de la gerra de Djerba a Can Girona: quina és la seva cronologia? quin era el seu contingut? va arribar en una embarcació sitgetana o menorquina? a conseqüència d'un viatge comercial o de rescat de captius?... Tanmateix, malgrat aquestes incerteses, és sens dubte un excepcional testimoni material de les intenses relacions mantingudes entre la costa catalana i la nord-africana. Caldrà perseverar en l'estudi de la distribució mediterrània d'aquest tipus de recipients per aconseguir enquadrar-los en un marc històric i socioeconòmic precís.

Agraïments

A Agnès Zander Vilaclara per les facilitats que ens va donar per examinar la gerra a Can Girona i poder-la estudiar, a Julia Beltran de Heredia per haver-nos posat en contacte amb Lucy Vallauri, a Mateu Riera per la bibliografia sobre les gerres menorquines, a Lucy Vallauri per la identificació de l'origen de la gerra i la bibliografia sobre les produccions ceràmiques de Djerba, i a l'egiptòloga Karin Harzbecher per haver-nos facilitat la transcripció de la inscripció.

Bibliografia

Amouric, H., Vallauri, L. 2005: Ali-Baba et les mille et une jarres, *Voyage d'argile*, Editions Association An Mil d'Aubagne, Aubagne, 10-98.

Barrio, M. 2003: Cautivos españoles en Argel en el siglo ilustrado, *Cuadernos de estudios del siglo XVIII*, Universidad de Salamanca, 135-174.

Carbonell, J. 1961: *Siete ensayos de historia suburense*, Ed. Eco de Sitges, Sitges.

Carrère, C. 1977: *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, II vols.

Català, P. 1987: *De cara a la Mediterrània. Torres del litoral català*, Col·lecció Nissaga 7, Ed. Dalmau, Barcelona.

Colomar, S. 2010: *Una frontera oblidada. Atacs i desembarcaments de corsaris nord-africans a Catalunya, València i Balears (1571-1650)*, Dipòsit digital de la Universitat de Barcelona / Tesis doctorals.

De Nicolàs, J. C., Moll, B. 1987: La alfàbia islàmica de Said Mazuz, de Mussuptà, *Programa de Festes de Sant Climent*, Associació de Veïns de Sant Climent.

Del Treppo, M. 1976: *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa*, Ed. Curial, Barcelona.

Ferrer, M. T. 2012: El comerç català a la baixa edat mitjana, *Catalan Historical Review* 5, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 159-193.

Marí, A. 1989: El comerç del blat al port de Maó 1792-1802, *Estudis d'Història Econòmica*, vol. 1989/2, 133-157.

Martín, E. 2001: *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVIII): el comercio con los «enemigos de la fe»*, Ediciones Bellaterra, Barcelona.

Martínez, J. A. 2004: *Prisioneros de los infieles. Vida y rescate de los cautivos cristianos en el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVII)*, Edicions Bellaterra, Barcelona.

Michaelides, D., Bakirtzis, Ch. 2003: «Arab» amphoras of Cyprus, *VIIe Congrès International sur la céramique médiévale en Méditerranée (Thessalonique, 11-16 octobre 1999)*,

Caisse des Recettes Archéologiques, Athènes, 125-136 (text en grec amb resum en anglès).

Miret, X. 2000: Les costes de Garraf. Corsaris, algerins i bandolers, *La Sentiu. Quadern de Divulgació del Museu de Gavà* 25-26, Gavà, 82-90.

Miret, X., Miret, M. 2018: Relacions entre Sitges i el nord d'Àfrica. Un testimoni material: la gerra de Can Girona, *La Xermada. Revista municipal de cultura popular* 51, tardor de 2018, Ajuntament de Sitges, Sitges.

Muntaner, I. M. 1986: *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes*, Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges.

Rosselló Bordoy, G. 1975: Corpus balear de epigrafia árabe, *Mayurca* 13, Palma, 5-68 (publicat també a *Trabajos del Museo de Mallorca* 18, Palma de Mallorca, 1975).

Rosselló Bordoy, G. 1978: *Ensayo de sistematización de la cerámica árabe de Mallorca*, Instituto de Estudios Baleáricos, Palma.

Rosselló Bordoy, G. 1999: Reflexiones sobre un Ensayo de sistematización y otras historias, *Arqueología y territorio medieval* 6, Jaén, 17-28.

IMPORTACIONS CERÀMIQUES DEL SUD-OEST ATLÀNTIC PENINSULAR A LA BARCELONA MODERNA

Núria Miró i Alaix,* Emili Revilla i Cubero,* Mikel Soberón Rodríguez**

La identificació recent d'importacions ceràmiques del sud-oest atlàntic peninsular, en les excavacions de Barcelona, ens permet fer una primera aproximació a l'estudi d'aquests tipus ceràmics en contextos arqueològics barcelonins d'època moderna. Ens fixarem sobretot en produccions andaluses (gerres de transport, ceràmica per a l'aigua i servei de taula), així com en les produccions portugueses (faiança, búcars) i en l'anàlisi del context comercial en el qual les podem emmarcar.

Paraules clau: Faiança, *botijas*, Sevilla, Portugal, comerç, importacions.

The recent identification of ceramic imports from the peninsular southwest of Spain, in the excavations of Barcelona, allows us to make a first approach to the study of these ceramic types in archaeological contexts of modern times in Barcelona. We will pay attention to Andalusian productions (transport jars, ceramics for water and table service), as well as in Portuguese productions (flooring, búcars) and in the analysis of the commercial context in which we can frame them.

Keywords: Faiança, *botijas*, Sevilla, Portugal, commerce, importation.

* MUHBA

** Universitat de Girona

1. Introducció

En el marc de l'economia i la societat europea en torn al 1600, les majòliques, pisses, faiances o com se'ls vulgui anomenar, en definitiva peces fetes d'argila cuita i coberta d'esmalt estannífer, es poden inserir en uns marcs interpretatius més enllà del pur interès catalogràfic. Marcs que contempnen la proliferació d'una multitud d'objectes destinats a cobrir una demanda cada cop més gran i més ampla. El gust i el desig per les majòliques no només s'explica pels avanços tècnics, que ja des de finals de l'edat mitjana permetien produir aquesta de forma massiva i a costos molt moderats, ni tampoc tan sols per l'expansió de centres productors i fabricants per tota Europa, sinó que respon en bona part a una creixent demanda d'aquests productes. Una demanda que a més en el cas de la ceràmica cal desvincular-la de la posició social del consumidor, ja que tota aquesta vaixela sempre fou barata (Goldthwaite 1987; Wilson 2007). Com recentment es comença a posar en relleu, ja des de l'edat mitjana el consum de pisa anà en augment, atiat sobretot per la demanda urbana i no només per l'oferta. En altres paraules, l'oferta de majòlica, la producció, hauria respòs a una demanda de vaixela, impulsada essencialment pels habitants de les ciutats. El gust i no purament la capacitat adquisitiva es trobaria darrere d'aquest canvi, ja iniciat a època medieval, que no farà sinó accentuar-se en els segles següents (Almenar 2018; Wilson 2007).

És fàcilment comprovable al registre arqueològic baixmedieval i modern la sobrea-bundància de plats, escudelles i d'altres objectes ceràmics decorats o no. En pràcticament qualsevol context arqueològic seran aquests atuellts de taula, enriquits amb més o menys qualitat decorativa o variació formal, els que predominaran. Malauradament els apropaments heretats de l'arqueologia més clàssica, amb la diferenciació mitjançant diverses denominacions que al final no deixen de basar-se en suposades ceràmiques fines o de luxe en front d'altres que no ho són, dirigeixen la interpretació d'aquests materials vers esquemes del tot desajustats. Les majòliques com a productes històrics han d'esser explicats a partir de la formació històrica a la que pertanyen.

Si bé ja fa anys que les seqüències estratigràfiques dels segles XVI fins el XVIII han deixat de ser només allò que s'ha de retirar

per arribar a nivells més antics, són pocs els intents, i menys a casa nostra, de construir una veritable arqueologia d'època moderna capaç de formular i respondre preguntes sobre aquest període. Aquesta absència de l'arqueologia en el discurs històric modern contrasta en certa mesura amb el valor patrimonial que se li atorga i del qual n'és un bon exemple, encara que no únic, el Born Centre de Cultura i Memòria.

El conjunt de ceràmiques que presentem pot ajudar com a mínim a caracteritzar millor les nostres estratigrafies. Per descomptat no ens descobriren cap ruta comercial que no sigui ja coneguda per aquest període, però des de la seva materialitat sí que ho faran del pas d'aquella economia-món d'àmbit fonamentalment mediterrani, a la incorporació en aquest circuit de territoris més llunyans. Aquest procés de mundialització econòmica té però els seus matisos. En el cas de les ceràmiques andaluses, la seva arribada vindria afavorida pel paper de Sevilla com a principal plaça comercial peninsular i com a centre canalitzador i redistribuidor del comerç americà. Una plaça comercial, malgrat certs mites, sovintejada pels negociants catalans.

En el cas portuguès l'arribada d'aquests materials, relativament més refinats que els andalusos, es podria vincular al comerç del peix salat –bacallà sobretot– i a un dels principals tràfics internacionals del moment, com ho fou el del sucre (Varela, Casimiro 2013: 127-179). Des de la perspectiva barcelonina durant el període de 1570 a 1610 s'ha volgut veure un augment dels intercanvis amb Portugal, protagonitzats en bona mesura per embarcacions del Principat (Garcia Espuche 1998: 96-100). S'afegeix a més un altre factor que sembla haver tingut un pes determinant: la unió sota un mateix monarca dels territoris peninsulars entre 1580 i 1640. Com es veurà quasi la totalitat de ceràmiques portugueses trobades es situen en la part superior d'aquesta franja cronològica.

Per últim, si bé encara és aviat per considerar de forma global la distribució d'aquestes ceràmiques sobre la planta de la ciutat de Barcelona i avaluar els contextos d'on provenen, no es pot obviar que la major part de les peces recuperades fins a dia d'avui provenen d'un ambient social, que ens permet enllaçar amb el que s'exposava més a dalt sobre la independència entre capacitat adquisitiva i consum de majòlica.¹ I és que bona part provenen

¹ La distribució socialment ampla i allunyada del consum de luxe ha estat també assenyalat en el cas de les majòliques italianes: Beltrán de Heredia, 2011.

dels rebuigs produïts a les barraques que els pescadors tenien a la platja de la ciutat, lluny per tant de tot refinament (Soberón 2015).

2. Andalusia

L'esquema de classificació que hem seguit és el proposat per Alfonso Pleguezuelo a partir dels materials recuperats durant l'excavació del monestir reial de San Clemente a Sevilla (Pleguezuelo *et alii*, 1997: 130-157). Aquesta classificació normalitza i simplifica a partir de grups i tipus, la no sempre ajustada terminologia en anglès derivada de les excavacions en sòl americà (Lister 1982; Deagan 1986). A més, també hem d'incloure una altra classe ceràmica amb origen a la vall del Guadalquivir dedicada al transport d'oli: les "botijas". Per tant el nostre conjunt de ceràmiques andaluses es divideix des del punt de vista funcional en: ceràmica de transport, ceràmica d'aigua i servei de taula.

2.1. "Botijas" (Fig. 1, 1-6)

Aquests recipients de formes molt característiques, nomenats "botijas peruleras" pel seu contingut més habitual, l'oli, presenten unes argiles que recorden les produccions amfòriques de la bètica amb tons grocs i rosats, i en ocasions apareixent cobertes d'un vidrat verd intens. La seva presència habitual a les publicacions sobre derelictes ens eximeix de fer un repàs bibliogràfic (Avery 1997). Hores d'ara no són un producte habitual a les estratigrafies de Barcelona d'aquest període, situació que es podria derivar del paper tradicional de Mallorca com proveïdora principal d'oli a la ciutat de Barcelona (Franch 2008: 93).

2.2. "Alcarrazas" (Fig. 1, 7)

Són gerres, habitualment amb dues nanses, que recullen la tradició àrab. Estan fetes amb fang blanquinós, de parets molt primes, poroses i sense vidrat. Normalment decorades amb pessics i dobles. Tot i la relativa dispersió de la producció per tota la vall del Guadalquivir, tot indica que les formes polilobulades com la que presentem corresponen a tallers d'Andújar, tot i que també hi ha autors que li donen una filiació Sevillana (Amores, Chisvert 1993: 291; Amores, López 2009: 568; Beltrán de Heredia, Miró 2016: 732-733; Ramos inèdit).

2.3. Pisa

Encara que representats per pocs exemplars, el nostre conjunt recull individus

pertanyents als dos grans grups ceràmics de l'esquema abans citat: el grup morisc i el grup Sevilla. El primer es caracteritza tal i com es pot suposar pel pes que en ell tingué la tradició tecnològica hispano-musulmana, amb peces relativament rústiques produïdes entre 1550 i inici de segle XVII. El segon grup, plenament modern, mostraria la influència de les modes italianes, en bona mesura per l'assentament de ceramistes italians a Sevilla, amb una durada almenys fins el darrer terç de segle XVII (Pleguezuelo *et alii* 1997: 131 i 142).

Pertanyent al primer grup de tradició medieval, trobem un exemplar de plat decorat en blau i morat (Fig. 2.2) amb una orla de motius vegetals en tots dos colors, mentre que la resta del plat és ocupat per circumferències concèntriques. Tot i que el nostre exemplar es trobava descontextualitzat, per tractar-se d'un plat quasi idèntic val la pena destacar el paral·lel que suposa la peça trobada al derelict de Studland Bay a Anglaterra, datat al segle XVI (Gutiérrez 2003: 27, fig. 4). Un segon tipus decoratiu inclòs en aquest grup el representen una peça decorada en blau dins l'anomenat "blau lineal". L'exemplar, una mena de servidora, es correspon amb la variant de línia ondulada, fou recuperat en un context de primer terç de segle XVII (Fig. 2.1).

Del segon grup, el grup Sevilla, disposem d'una major quantitat i varietat d'exemplars. Dos exemplars, sengles plats amb ala ben marcada, pertanyen al tipus "blanca llisa". Com es deriva del nom no presenten cap tipus de decoració, però destaquen per haver emprat de manera generosa un esmalt blanc molt dens i homogeni que recobreix tot el cos format per una pasta neta de color groguenc i unes formes iguals a la resta de la producció sevillana (Fig. 3. 1-2). Semblant a aquests però amb una decoració en negre, carbassa i blau, s'afegeix un altre plat proper a les produccions talaveranes de la sèrie tricolor (Fig. 3.3). Amb tot, la proximitat a nivell compositiu i formal permet situar-la dins les fàbriques sevillanes que sovint imitaven els motius decoratius del centre toledà (Pleguezuelo *et alii* 1997: 143; Portela 2011: 174-182). El context arqueològic d'aquesta peça es pot datar amb força precisió entre 1616 i 1627 (Soberón 2015: 226-227).

Per últim, un darrer conjunt el formen dos plats, també amb l'ala ben delimitada, que manifesten clarament els canvis introduïts a Sevilla per l'emigració genovesa, incorporant patrons decoratius que apropen de forma evident aquestes produccions amb les *bianco e blu* ligurs (Fig. 3. 4-5). La decoració es limita a traços en color blau sobre fons blanc,

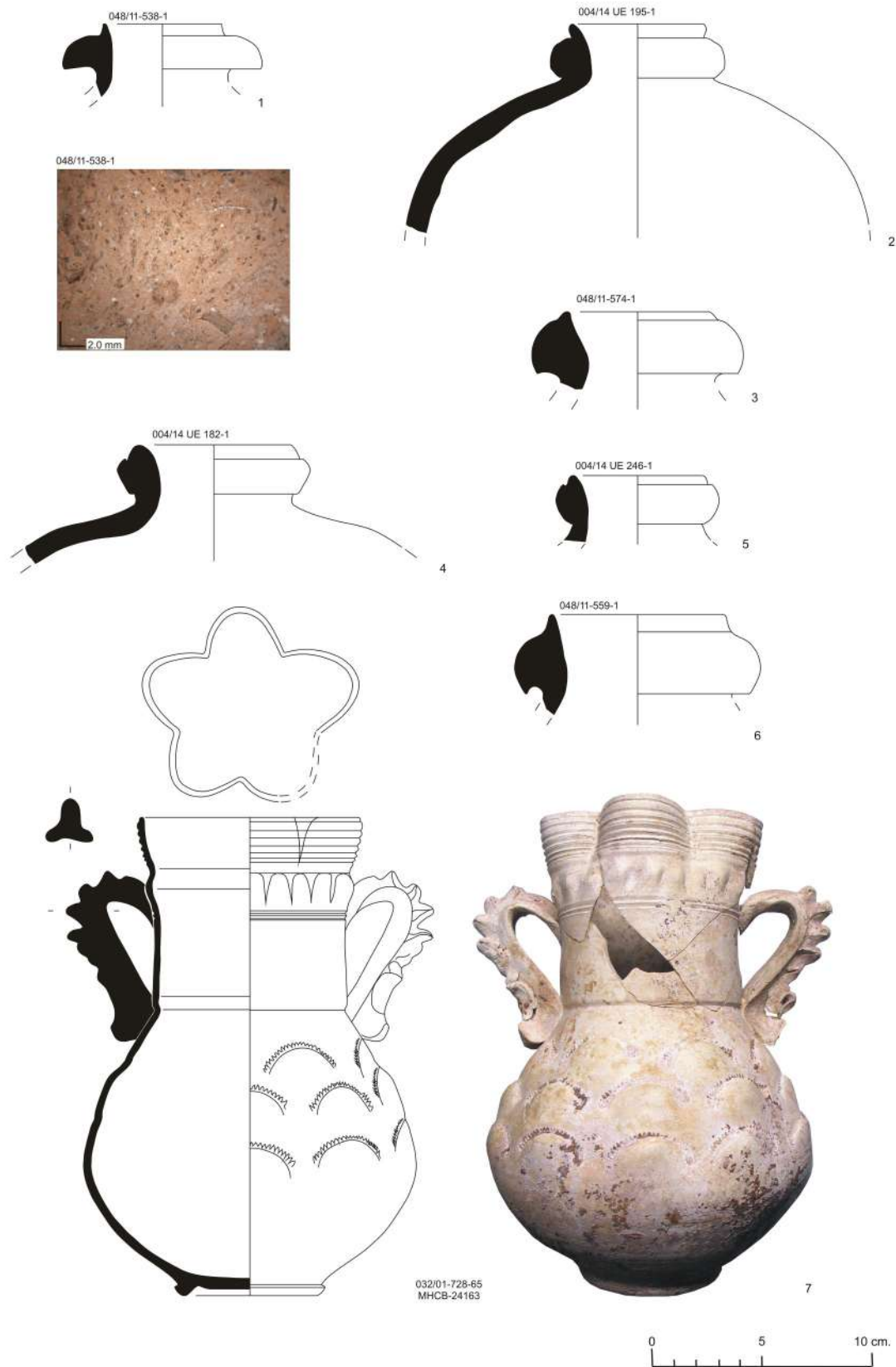

Fig. 1: Produccions andaluses: ceràmica de transport "Botijas peruleras" 1-6. Ceràmica d'aigua "Alcarraza" 7.

formant una orla o en el segon cas dibuixant motius foliars que recorden clarament als models genovesos (Jaspers 2011: 18, fig. 13). El primer exemplar es trobava, probablement descontextualitzat, en un estrat de segona meitat de segle XVII, mentre que el segon es trobaria al primer terç del mateix segle.

Donat que abans fèiem esment del monopoli de la ciutat de Sevilla en el comerç directe amb Amèrica, val la pena incloure dues peces, tot i que no siguin pròpiament produccions hispàncies, d'origen mexicà, aparegudes en un context d'inici de segle XVIII (Fig. 3, n. 6-7) (Soberón, Fernández 2015: 273, lám. 1). Es tracta de dues peces de *Tonalá ware* o *Guadalajara Polychrome*, decorades en negre i vermell sobre un fons crema i superfície bruniada (Deagan 1987: 44, 45 i 110, fig. 4.g i h).

3. Portugal

3.1. Faiança

En termes generals es tracta de ceràmica decorada en blau sobre blanc amb una tendència claríssima a la imitació de la porcellana xinesa i amb una amplíssima distribució que segueix en bona part els eixos de l'expansió transoceànica portuguesa. Resulten relativament fàcils d'identificar per uns motius decoratius que res tenen a veure amb les produccions de blava autòctona i sobretot per uns vidrats molt homogenis i brillants. L'esquema de classificació que hem seguit és a grans trets el proposat a diverses publicacions per Tania Manuel Casimiro i Màrio Varela (Casimiro: 2013; Varela, Casimiro 2013)

Tal i com esmentaven al començament, l'arribada d'aquestes peces hauria estat afavorida pel període d'Unió Ibèrica (1580-1640). Conseqüentment, la major part de les peces presenta motius decoratius corresponents als primers estadis d'aquesta producció. Tot i això, la majoria de materials procedeixen d'estratigrafies posteriors al segon terç de segle XVII.² Únicament una peça, (Fig. 4.1) es podria situar a partir del final de la dècada de 1610.

El motiu de les petites espirals, les quals omplen els espais buits entre línies de traç gruixut que van compartimentant la peça, el trobem fonamentalment en plats amples i de manera excepcional en un plat fondo quasi escudella (Fig. 4. 1-5).

Un segon gran grup d'aquest mateix període, el formen un seguit de plats amb una organització de la decoració en cartel·les dins les quals destaquen, com a motiu principal, els grups de crisantems acompanyats per altres elements vegetals i traços en forma de laç (Fig. 4. 6-11). En aquestes peces resulta evident la incorporació de motius decoratius propis de la ceràmica xinesa que han destacat diversos autors (Varela, Casimiro 2013: 7-8).

Fora d'aquestes produccions primerenques del primer sis-cents, els exemplars localitzats a Barcelona es rarifiquen de manera notable, fins a esdevenir, almenys a l'estat actual dels nostres coneixements, uns materials veritablement anecdòtics. El conjunt es redueix a un exemplar de plat decorat amb cercles concèntrics, localitzat en un context de final segle XVII o inici del XVIII, i un segon plat decorat en blau i morat, producció que cal situar a partir de 1660 (Fig. 4.12-13) (Varela, Casimiro 2013:37).

Quant els centres de producció d'on prové aquesta ceràmica, amb la deguda cautela, podríem dir que la pràctica totalitat s'haurien produït en tallers lisboetes, caracteritzats pels vidrats de qualitat, homogenis i uns blaus intensos. Tot i això, comptem amb algun fragment amb una superfície craquelada que s'ha volgut veure com a tret definitori de les produccions de Vilanova de Gaia, a tocar de Porto (Varela, Casimiro 2013: 21 i 42). Amb tot, ens reiterem en la necessitat de prendre aquestes dades amb precaució.

3.2. Búcaros

Per últim, un darrer tipus ceràmic molt característic amb una funció semblant a les "alcarrasas" abans comentades. Presenten pastes depurades, engalbes vermelloses i sovint profusament decorats amb aplicacions, bruniats, impressions, motlures o incrustacions de pedres, imitant peces d'orfebreria (Fig. 5. 1-6). Tot i ser una producció d'origen portuguès el seu èxit va fer que es copiés en diversos tallers de la Península i fins i tot a Amèrica. Les peces trobades a Barcelona es poden datar majoritàriament a la primera meitat del segle XVII, encara que d'altres apareixen, potser com a material residual, en estratigrafia d'inici segle XVIII. També alguna s'ha trobat en un context conventual (Beltrán de Heredia, Miró 2016: 734).

² Cal tenir en compte que tot i els precedents ja als primers anys de segle XVII, el període d'expansió i d'esplendor de la majòlica portuguesa es situa preferentment a partir de 1635 fins 1660, en relació al que s'ha volgut denominar "democratització del seu consum" (Casimiro 2013: 357-358).

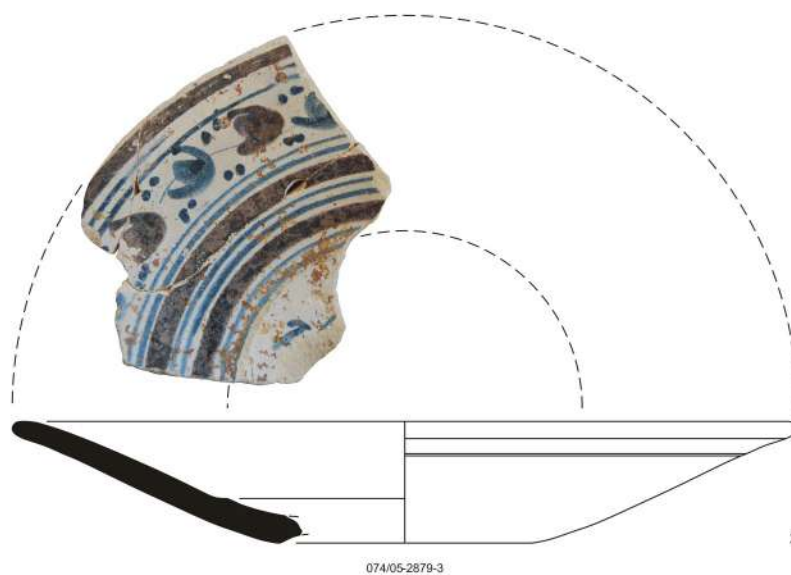
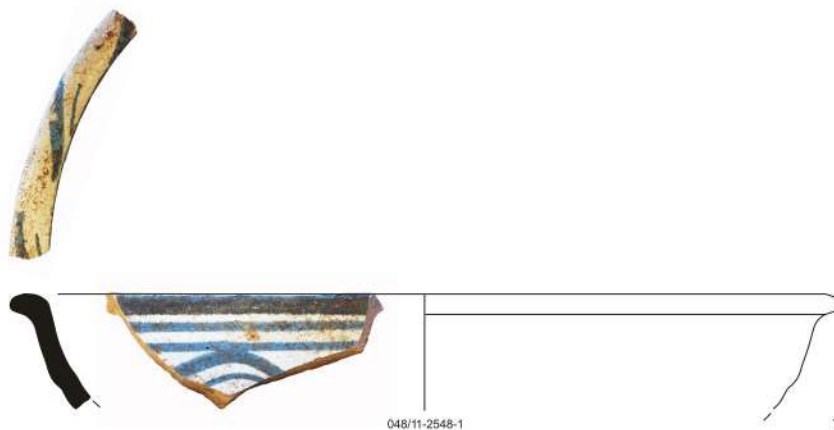

Fig. 2: Produccions andaluses: grup morisc.

Fig. 3: Produccions andaluses grup Sevilla: blanca llisa 1-2; sèrie tricolor 3; sèrie blava 4-5. Produccions mexicanes: *Tonalà ware* o *Guadalajara polychrome* 6-7.

Fig. 4: Faiença portuguesa decorada en blau: petites espirals 1-5; crisantems i motius vegetals 6-11; cercles concèntrics 13; decorada en blau i morat 12.

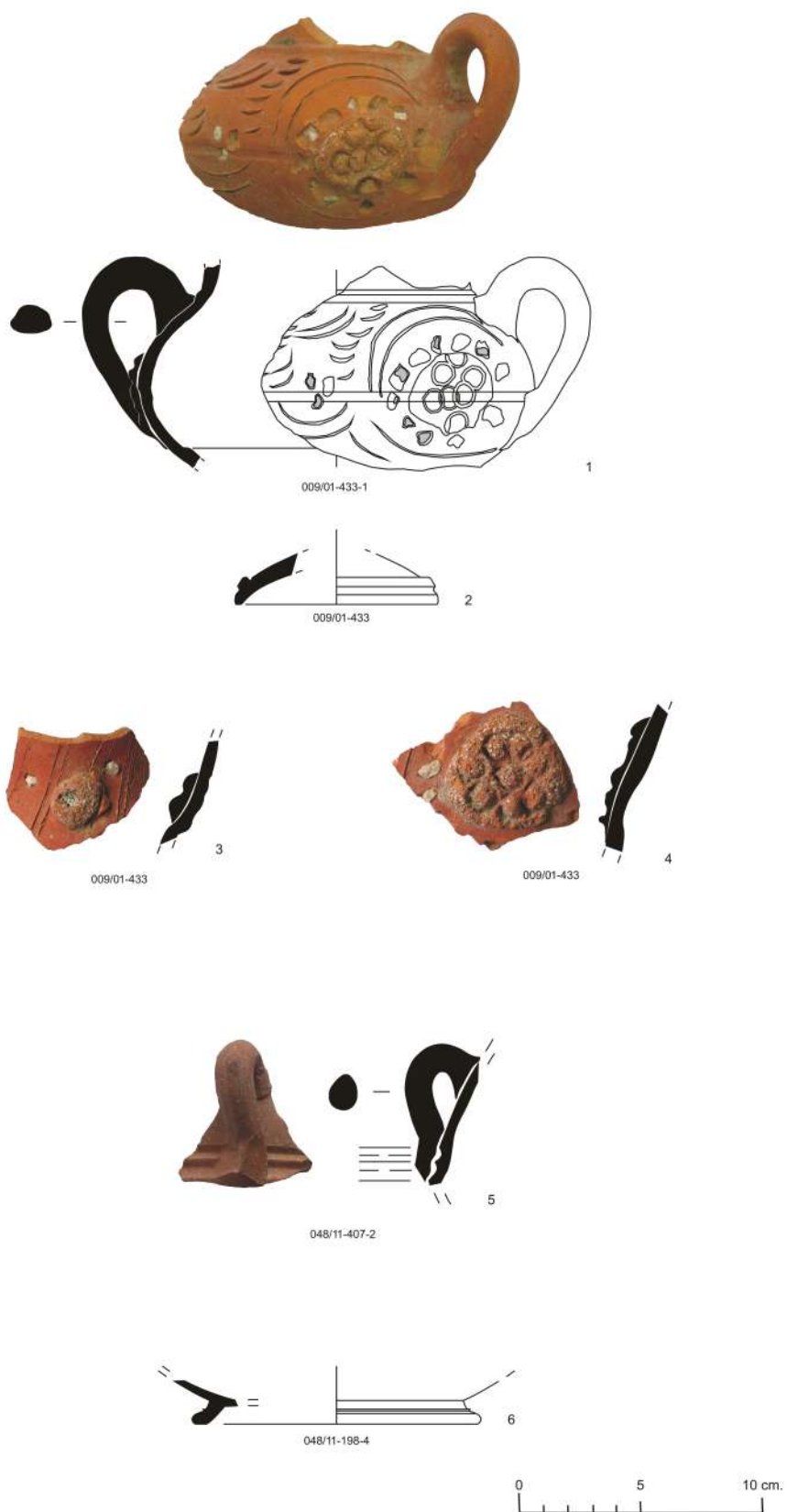

Fig. 5: Produccions portugueses: Búcaros 1-6.

4. Consideracions finals

Reprement els arguments amb els que iniciàvem aquest text, les ceràmiques que hem exposat als anteriors apartats, posen de manifest la important demanda urbana de productes manufacturats, en el cas que ens ocupa de tipus ceràmics, cada cop més variats i que podien arribar fins i tot a l'exotisme, com s'ha vist en el cas de la ceràmica mexicana. Les ceràmiques portugueses i andaluses, si bé formaven un grup molt minoritari en el consum barceloní, permeten donar precisió i detall als contextos arqueològics, condició indispensable per a poder confrontar aquests amb el discurs historiogràfic. Alhora, l'arribada d'aquestes produccions, malgrat que en poc nombre, dona més riquesa al panorama ceràmic modern dominat de manera clara per la producció local de vaixel·la blava i la no menys massiva presència de ceràmiques italianes.

Agraïments

Hem d'agrair a l'arqueòleg sevillà Juan Fournier que amablement va compartir amb nosaltres el seus coneixements sobre la ceràmica andalusa, alhora que ens va indicar el camí bibliogràfic a seguir. Així mateix agraïm també a Domingo Ramos-Corpas l'amabilitat de cedir-nos part del seu estudi de la Ceràmica d'Andújar que resta encara inèdit.

Bibliografia

Almenar Fernández, L. 2018: Consumir la obra de terra. Los orígenes de la cerámica valenciana por el lado de la demanda (1283-1349), *Hispania* vol 78, nº 258, Madrid, 69-101.

Amores, F., Chisvert, N. 1993: Tipología de la cerámica común bajomedieval y moderna sevillana (ss. XV-XVIII): I, la loza quebrada de relleno de bóvedas, *SPAL Revista de Prehistoria y Arqueología* 2, Sevilla, 269-325.

Amores, F., López, P. 2009: Las cerámicas finas –alcarrazas blancas– de Sevilla en la Edad Moderna: la expresión barroca de una tradición almohade, *Estudios de Prehistoria y Arqueología en homenaje a Pilar Acosta Martínez*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 563-573.

Avery, G. 1997: *Pots and Packaging. The Spanish Olive Jars and Andalusian Transatlantic Commercial Activity, 16th-18th centuries*, University of Florida, Tesi doctoral inèdita.

Beltrán de Heredia, J. 2011: Génova y las importaciones de mayólica ligur en Barcelona: los testimonios arqueológicos y las fuentes documentales, *Terre Genovesi. Ceramica a Genova tra Medioevo e Rinascimento. Atti della Giornata di studi in memoria di Guido Farris*, Gènova, 11-16.

Beltrán de Heredia, J., Miró, N. 2016: Barcelona y el comercio interior de cerámica en el siglo XVII y principios del XVIII: Vilafranca del Penedès (Barcelona), Teruel, Villafeliche y Muel (Zaragoza), Valencia, Talavera de la Reina (Toledo), Sevilla y Portugal, *Actas do X Congresso Internacional A Cerâmica Medieval no Mediterrâneo. Silves 22-27 outubro 2012*, Silves, 729-735.

Casimiro, T. M. 2013: Faiança portuguesa: datação e evolução crono-estilística, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 16, Lisboa, 351-367.

Deagan, K. 1987: *Artifacts of Spanish Colonies of Florida and the Caribbean 1500-1800*, Washington.

Franch Benavent, R. 2008: El comercio en el Mediterráneo español durante la edad moderna: del estudio del tráfico a su vinculación con la realidad productiva y su contexto social, *Obra-doiro de Historia Moderna* 17, Santiago, 77-112.

García Espuche, A. 1998: *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*, Madrid.

Goldthwaite, R. 1987: The Empire of Things: Consumer Demand in Renaissance Italy, *Patronage, art and society in Renaissance Italy*, Oxford, 153-175.

Gutiérrez, A. 2003: A Shipwreck cargo of Sevillian pottery from the Studland Bay wreck, Dorset, UK, *The International Journal of Nautical Archaeology* 32.1, 24-41.

Jaspers, N. 2011: *Clean, cheap & trully more enjoyable. Italian maiolica excavated in the Netherlands (1550-1700): the supremacy of Ligurian merchandise and rarities from other production regions*, *Archeologia Postmedievale. Società, ambiente, produzione* 15, Sàsser, 11-39.

Lister, F.C. 1982: *Sixteenth Century Maiolica Pottery in the Valley of Mexico*. Tucson.

Pleguezuelo, A. et alii 1997: Cerámicas de la edad moderna (1450-1632), *El Real Monasterio de San Clemente. Una propuesta arqueológica*, Sevilla, 130-157.

Portela Hernando, D. 2011: Loza estannífera decorada de los siglos XVI al XVIII en la Meseta Central: Talavera de la Reina, Puente del Arzobispo y Toledo, *Manual de Cerámica Medieval y Moderna*, Madrid, 117-212.

Ramos Corpas, D. *Las Alcarrazas de Andújar y la alfarería para agua*, inèdit.

Soberón, M. 2015: Les barraques de pescadors a la Barcelona moderna (f. XVI-m. XVII), *Tribuna d'Arqueologia 2012-2013*, Barcelona, 219-235.

Soberón, M., Fernández, A. 2015: El tram final del Rec Comtal: condicionants i aprofitaments poliorcètics, *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Barcelona, 271-280.

Varela Gomes, M., Casimiro, T. M. (eds.) 2013: *On the World's Routes. Portuguese Faience (16th - 18th centuries)*, Lisboa.

Wilson, T. 2007: Le maioliche, *Il Rinascimento Italiano e l'Europa. Commercio e cultura mercantile*, Treviso, 228-245.

ESTUDI ARQUEOLÒGIC DEL MATERIAL DE VOLTES DE LA CASA DE LA CONVALESCÈNCIA (VIC, OSONA)

Carles Gil Jordán,* Anna Gómez Bach**

El present treball pretén abordar l'estudi dels materials arqueològics trobats a l'edifici de la Casa de la Convalescència de Vic (Osona). Es tracta de material de rebuig que va servir com a rebliment de les voltes del primer i segon pis de l'edifici. Aquesta primera caracterització ha permès comparar-lo amb la ceràmica trobada en context de voltes semblants d'altres cronologies amb l'objectiu de proporcionar més informació de la producció ceràmica del segle XVIII.

Paraules clau: ceràmica del segle XVIII, context de voltes, tipologia ceràmica.

This paper aims to address the study of archaeological materials found in Casa de Convalescència in Vic (Osona). Wasted material was used as filling first and second floor laps. This first approach lets to characterize and compare this assemblage with pottery found in similar contexts and chronologies, in order to provide more information about pottery production in XVIII century.

Keywords: 18th century's pottery, filling laps, typology.

* Universitat de Barcelona

** Universitat Autònoma de Barcelona

1. Introducció: L'edifici de la Casa de la Convalescència

El conjunt de materials estudiats¹ prové de la Casa de la Convalescència, un edifici de tipus civil i assistencial construït durant el segle XVIII per l'arquitecte Josep Morató i Codina, i reformat posteriorment pel seu fill Josep Morató i Sellés (Fig. 1). La documentació escrita conservada aporta dades interessants sobre l'evolució constructiva del conjunt hospitalari del qual en forma part aquest edifici. La primera notícia relacionada amb la presència d'un hospital data de l'any 1342² quan el mercader i ciutadà de Vic, Ramon de Terrades, va fer redactar un testament on llegava tots els seus béns per a la construcció d'un hospital aixecat davant d'un raval incipient i enfront l'antic Convent de Santa Margarida, entre l'actual carrer Sant Pere i el barri de Sant Joan. La seva ubicació no resulta gens estranya, ja que en època altmedieval es documenten diversos espais que haurien funcionat com a hospitals de pelegrins com és Sant Jaume dels Malalts o l'Albergueria.

Cap al segle XVII el recinte passa a anomenar-se Hospital de la Santa Creu i s'habilita un hospital militar. Al 1772, es fa referència a l'edifici de la Casa de la Convalescència però no fou fins l'any 1776 que va tenir lloc la construcció pròpiament dita de l'edifici que passà a formar part de l'actual complex hospitalari. Serà en una segona etapa, a partir de 1798 quan es parla de la compra de terrenys del voltant que permeten la construcció del claustre, els elements que l'envolten i la façana exterior de la Rambla i del carrer Doctor Junyent. A més, es van remodelar parcialment les voltes del primer pis (Gil 2015).

2. Context i estat de la troballa

En el marc del projecte de creació del Parc del Coneixement i la Innovació de Vic, engegat l'any 2012, s'hi va trobar un conjunt ceràmic de quasi tres-cents atuells en el reblliment de voltes de la primera planta de l'edifici de la Casa de la Convalescència (Fig. 2). La recuperació del material no es feu mitjançant el mètode arqueològic ja que fou fruit d'una

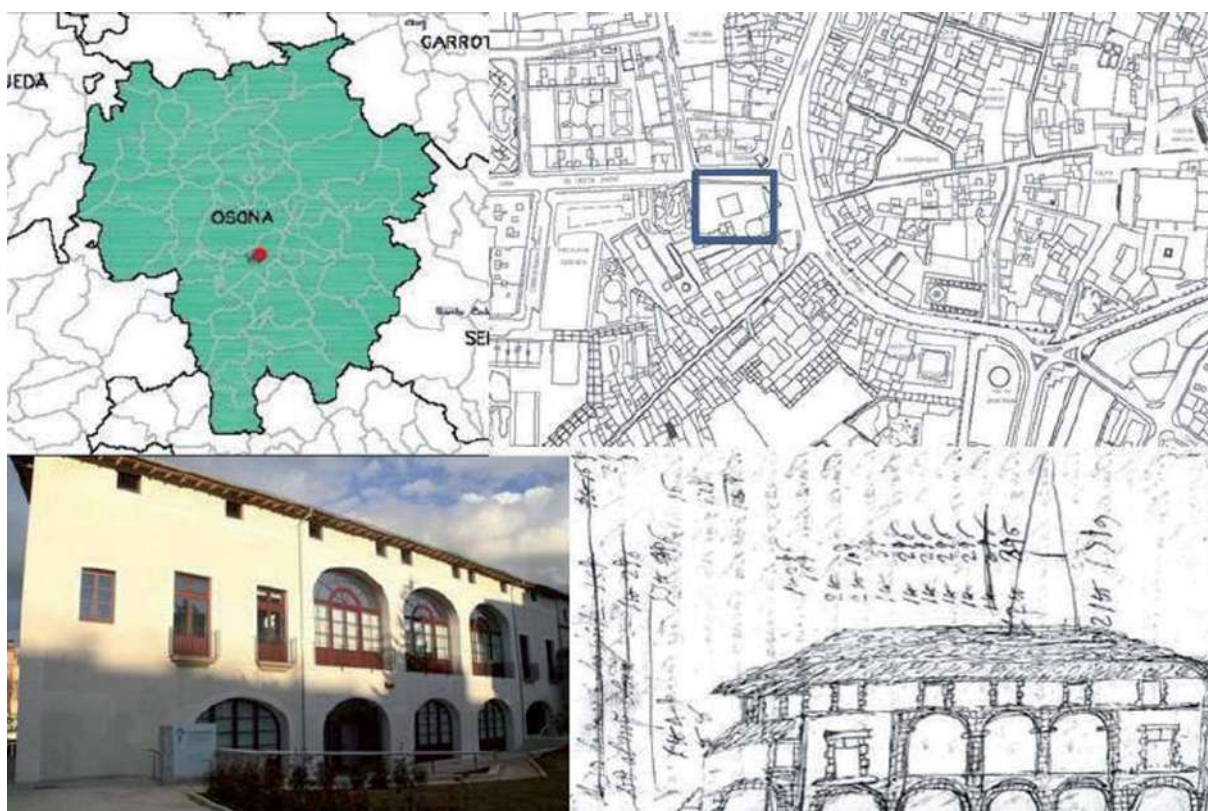

Fig. 1: Localització i imatge de l'edifici de Casa de Convalescència (Vic, Osona).

¹ L'article exposa part dels resultats d'un treball de grau de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest fou dirigit pel Dr. Albert López Mullor i Dra. Anna Gómez Bach. Volem agrair tot el mestratge del professor Albert López així com als prof. Júlia Beltrán de Heredia i Josep M. Vila que formaren part del tribunal avaluador.

² Si bé la construcció s'inicià l'any 1348, no fou fins el 1384 que es considerà acabada.

troballa accidental durant l'execució de les obres. Davant la importància de la troballa, tant en termes quantitius com en termes qualitius, el material fou emmagatzemat en una dependència annexa pel seu estudi posterior.

El conjunt ceràmic de la Casa de la Convalescència compta amb un total de dues-centes vuitanta-dues peces; cinquanta-tres de les quals es troben actualment dipositades al Museu de Terrissa dels Països Catalans d'Orià, i la resta es troba en les dependències de l'Hospital de la Santa Creu. El conjunt presenta un bon estat de conservació malgrat tractar-se principalment de peces de rebuig. En la seva immensa majoria es tracta de peces que s'han deformat o esquerdat durant la manufactura i/o la cuita. Així mateix, també destaquen vidriats defectuosos i la pèrdua d'elements aplicats, entre d'altres. Tot i no tenir constància escrita de la compra o la donació de material ceràmic de rebuig a cap obrador, comptem amb documents que ens

parlen de la utilització de material ceràmic per a la construcció d'edificis. Un document del febrer de 1774, diu així "Y de deuen fer voltas doblades de rajola en los dos pisos enrajolant tots los dos pisos posant peçes en los carcanys per igualar ab la volta tot del millor modo".³

3. Els materials i la variabilitat de representació

El conjunt es caracteritza principalment per recipients de formes, mides i dimensions molt diverses que estan associats a les principals activitats de l'època. Concretament comptem trenta olles, vuitanta-un ansats, dues greixeres, quatre cassoles, dos fogons, tres cobertores, quatre gibrells, cinc cossis, un embut, una escorredora, vuit plats, una xicra, vuitanta-cinc càntirs, sis gerres, un gerro, una sitra, una tramostera, trenta-un bacins, dos canons, dos catúfols, sis gresols, una torratxa i dos fragments de rajola (Fig. 3). Bàsicament

Fig. 2: Vista de conjunt del material ceràmic en el seu context de troballa.

³ Document del 28 de febrer de 1774, Fons ACOS80-23-T2-713.

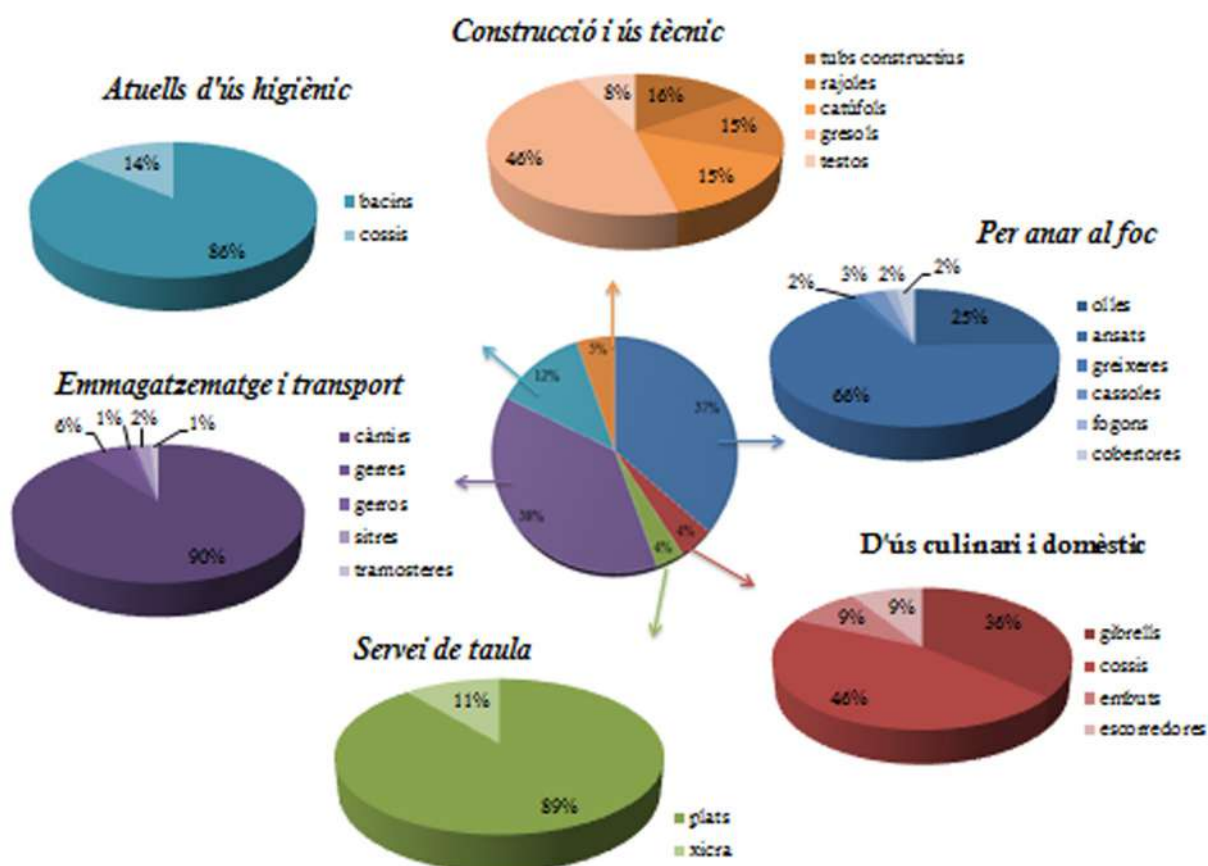

Fig. 3: Principals atuells recuperats i representativitat en percentatges.

atuells per anar al foc; d'ús culinari i domèstic; servei de taula; emmagatzematge i transport; ús higiènic; i, construcció i ús tècnic (Gómez et alii 2015; Gil 2015) (Fig. 3).

3.1. Atuells per anar al foc

Dins d'aquest grup hi trobem els atuells destinats a coure els aliments. Es tracta d'olles, ansats, greixeres, cassoles i fogons. En el primer cas, per les olles es recuperen dues formes principals. La primera forma presenta tres variants i s'identifica amb olles de cos ovoide de perfil en S, base plana i vora exvasada, més o menys girada cap enfora, que facilitaria l'encaix d'una cobertora i des d'on arrenquen dues nanses diametralment oposades. Totes elles, presenten una coccio reductora i vidriat intern melat, verd oliva o marró fosc, amb alguns regalims a l'exterior fruit de la seva aplicació. El segon grup, amb dues variants, queda representat per olles de cos globular, paret aixecada i recta, carena a la part inferior de la vora, llavi arrodonit, dues nanses verticals diametralment oposades i vidriat intern de diverses tonalitats i amb regalims.

Els ansats tindrien la mateixa funció que les olles i, tot i que sovint són de petites dimensions, a la Casa de la Convalescència, també en trobem de mida mitjana. Tots ells força estandarditzats. Juntament amb les olles, és la forma més nombrosa del conjunt i la que presenta una major deformació. El grup majoritari està compost per recipients de fons pla, ventruts, perfil en S, vora exvasada de llavi arrodonit, habitualment amb una nansa acinada de secció aplanada i solc central que surt de la vora o immediatament per sota. Els ansats petits solen presentar vidriat melat per ambdues cares mentre que els mitjans només ho estan per dins. Es tracta d'una forma que ja trobem en contextos medievals i que perduraria fins a l'Edat Moderna.

A la Casa de la Convalescència es compta amb dues greixeres de coccio oxidant i vidriats en el seu interior que presenten senyals d'ús. Es tracta d'un atuell singular dins del conjunt de la Casa de la Convalescència ja que no se solen usar gaire com material de rebliement. La primera greixera és ovalada, de base plana amb un bec vessador a un costat, una nansa i vidriat de bona qualitat en comparació

a la resta d'atuell. El segon exemplar, en canvi, és més rectangular, de base plana, amb la nansa perduda i presenta un l'exterior totalment ennegrit a causa del seu ús. La primera referència textual que es té és de l'any 1410 (Alcover, Moll 1968) i no s'han de confondre amb les greixoneres que compliria més la funció d'una cassola de grans dimensions.

Les cassoles són peces que servirien per coure, guisar i fregir els aliments. A la Casa de la Convalescència, se'n documenten quatre amb variabilitat en l'obertura, que oscil·la entre els 21 i els 29 centímetres de diàmetre. Presenten boca rodona, carena baixa, vora reforçada, cocció oxidant i, en tres recipients dels quatre, hi ha un vidriat verdós clar en el seu interior. En la base i el fons s'observen traces de termoalteració a causa de l'exposició continuada al foc per cuinar els aliments. Malgrat que les vores són diferents, totes elles permetrien l'encaix d'una cobertora. Les nanses són petites, bífides i en cap cas superen l'alçada de la peça. El primer indici d'aquesta producció ceràmica data a inicis del segle XV (López Mullor *et alii* 1998). En època medieval era més freqüent l'ús de cassoles de metall en lloc de les de ceràmica (Beltrán de Heredia 1994), raó per la qual se'n troben poques en aquestes cronologies.

A Vic, comptem amb dos fogons de tres merlets: un d'ells només en conserva un mentre que l'altre cap. Tots dos són de cocció oxidant i presenten vidriat extern parcialment perdut. S'observen, a més, marques de regularització en vertical. És probable que també servissin com a escalfetes. Si bé fins el segle XVII sembla que predominen les de ferro, es tracta d'una forma usual en el reblliment de voltes, sobretot en època gòtica.

Les cobertores o tapadores serien els atuell que tancarien aquest primer grup. Aquesta forma queda representada per tres exemplars. Tenen una forma relativament plana, llavi arrodonit i agafador central de botó cilíndric o troncocònic amb motllura i marques concèntriques visibles. El vidriat adopta unes tonalitats marronoses només a la part superior de la peça. La part inferior apareix ennegrida fruit de la seva utilització. Aquesta forma és àmpliament documentada en contextos d'habitació i de voltes. Els primers testimonis envernissats daten entre el segle XIV i XV (López Mullor *et alii* 1998) malgrat que encara hi predominen les de metall (Beltrán de Heredia 1994).

3.2. Atuell d'ús culinari i domèstic

Dins d'aquest grup hi trobem els atuell destinats a la preparació dels aliments. En el

cas de la Casa de la Convalescència documentem quatre gibrells, dels quals només tres es troben pràcticament sencers. Són recipients de certa profunditat on la boca és molt més ampla que la base, i el vidriat conservat és de baixa qualitat i només es presenta a l'interior. Representa un atuell típic d'època moderna però se'n desconeix el seu enquadrament cronològic. La forma i la solidesa del recipient el fan òptim per ser usat com a material de reblliment de voltes dels edificis.

Els cossis recuperats a la Casa de la Convalescència són força diferents entre ells pel que fa al perfil i a la mida, i en distingim quatre formes principals. La primera és representada per dos cossis de petites dimensions amb dues nanses diametralment oposades que habitualment es coneixen com a cossiols. Presenten vidriat i estan decorats: un d'ells presenta una motllura en forma de decoració i conté restes de guix al seu interior mentre l'altre té una decoració per impressions digitals.

Comptem també amb un tub d'un embut i una escorredora. El primer, de tipus cònic i cocció oxidant presenta un vidriat fosc als dos costats, tot i que a l'exterior està molt malmès. Mentre que l'escorredora presenta tres franges horitzontals de perforacions al voltant de la peça de secció circular de 0'5 centímetres. La base compta també amb cinc orificis a fi i efecte que no quedi líquid duran l'escolament. Només està vidriat a l'interior i presenta regalims a l'exterior que haurien traspasat pels orificis. En ambdós casos no són atuell força comuns de trobar i especialment complicat d'identificar els tubs si apareixen molt fragmentats.

3.3. Servei de taula

Dins d'aquest grup inclouríem totes aquelles peces destinades al servei i al consum d'aliments. A la Casa de la Convalescència tenim plats d'àmplia varietat i una xicra.

Tot i tractar-se d'un conjunt molt petit, a la Casa de la Convalescència s'ha pogut individualitzar segons la grandària i el perfil. La majoria de plats són de dimensions reduïdes, perfil troncocònic més obert, llavi arrodonit i lleugerament exvasat i fons pla. Alguns podrien fins i tot identificar-se com a petits bols. En tan sols dos casos presenta motius foliars. Es comptabilitzen cinc plats d'ala talladors d'entre 20 i 30 centímetres de diàmetre del disc, amb un perfil troncocònic, ala horitzontal motllurada i fons pla. Una forma que queda àmpliament documentada en contextos medievals i sembla que perdura fins a l'època

moderna. De plats no n'hi ha gaires en contextos medievals però en canvi la seva presència és prou significativa en contextos d'habitació i de voltes del segle XVII i XVIII. Tots els atuells presenten importants evidències de desgast fruit de la seva utilització, alguns dels quals fins i tot presenten residus adherits en el seu interior.

Destaca un fragment de plat amb orla de l'arracada, àmpliament coneguda i reproduïda en la ceràmica blava, i un clavell com a motiu central; i, un fragment de la xicra que presenta una decoració amb motius florals de color groc, blau i verd. No ha estat possible determinar la seva procedència per no haver-hi cap marca, però la seva decoració ens fa pensar que fos una producció del XVII afí a faiança.

3.4. Emmagatzematge i transport

Pel que fa als atuells de servir, beure i emmagatzemar en destaquem càntirs, gerres i gerres. Els càntirs representen un dels atuells més populars a Catalunya com així queda reflectit en la gran quantitat de noms que rep en funció de la zona, la mida o la capacitat (Bassegoda 1977; Sempere 1985; Beltrán de Heredia 1994; Argelagués 2009; López Mullor *et alii* 1998). Es tracta de l'atuell més nombrós del conjunt de la Casa de la Convalescència i aquell que, juntament amb olles i ansats, presenta un major grau de deformació. Concretament s'han recuperat un total de vuitanta-cinc càntirs de cocció en atmosfera oxidant, la majoria dels quals es troben en condicions relativament bones i estan força sencers. A un terç de les peces els hi manca la nansa. Probablement es van trencar expressament, juntament amb algun dels brocs, per així poder-les encaixar millor a les voltes. Pel que fa al vidriat d'aquestes peces aquest es troba en l'element de pressió i el broc, amb alguns regalims fruit de la seva aplicació. El fet de no trobar-los envernissats en la seva totalitat es deu a la voluntat de facilitar la transpiració i la frescor de l'aigua i només tenen tot el cos envernissat els càntirs ornamentals.

El mateix que succeeix amb els càntirs, les gerres són atuells molt comuns entre la societat per als seu múltiples usos. A la Casa de la Convalescència, es documenten tres tipus principals. Una primera forma és representada per contenidors de grans dimensions de ceràmica oxidant que presenten un cos globular i un llavi curt i exvasat. Una segona forma es caracteritza per tenir un coll cilíndric unit a un cos globular des d'on arrenquen

dues nanses diametralment oposades. Presenta una cobertura vidriada de tonalitats verdoses tan a l'interior com a la part superior del coll, el qual, a més, compta amb un conjunt d'incisions longitudinals paral·leles a mode d'ornamentació. Aquesta forma presenta similituds amb gerres, càntirs i aiguamans del segle XIV en endavant. Un tercer tipus té cos bitroncocònic, coll curt, vora girada cap enfora amb llavi arrodonit i repeu a la base.

També documentem un gerro de forma el·lipsoidal, coll cilíndric, llavi arrodonit, sense nanses i base totalment plana. Està totalment cremat i és possible veure-hi les marques del torn. De sitres comptem amb dos exemplars. Les dues presenten pujada cònica invertida i convexa d'entre uns 10 i 12 centímetres d'alçada. Tenen un coll cilíndric no gaire ben diferenciat i la vora està formada per un broc arquejat i un element de pressió. La nansa, que es troba diametralment oposada a un abocador en forma de bec, supera lleugerament l'alçada de la peça. Presenten, a més, una cobertura vidriada de tonalitats marronoses a l'interior i parcialment a l'exterior.

La tremostera és una gerra de cos globular, amb dues nanses, de boca ampla i amb galet arquejat que sovint sol presentar vidriat al seu interior. A la Casa de la Convalescència, en documentem tan sols una peça de ceràmica oxidant. A la part interna de la peça presenta un vidriat melat que regalima cap a l'exterior. El fons presenta una lleugera elevació des d'on sorgeixen de forma concèntrica les marques de torn.

3.5. Ús higiènic

Aquest grup està representat pel bací. Es tracta de recipients d'higiene relacionats amb la neteja i els usos escatològics. A la Casa de la Convalescència identifiquem tres tipus principals que estan associats a les dimensions, la fondària i l'obertura de l'atuell. Un primer tipus es caracteritza per un perfil troncocònic, amb vora plana, exvasada i motllurada, fons pla i dues nanses diametralment oposades que arrenquen de la vora. El segon té un cos cilíndric més alt que ample i més fondo que l'anterior, vora oberta, llavi exvasat i dues nanses diametralment oposades a la meitat superior del cos. Finalment, un tercer tipus són de forma troncocònica, més alts que amples i vora girada des d'on arrenca una única nansa, i que presenten diverses mides. Els bacins són els atuells més comuns que trobem i queda àmpliament documentat en contextos des del segle XV al XIX.

3.6. Construcció i ús tècnic

Dins d'aquest apartat tots aquells atuells que estan relacionats a una funcionalitat molt específica, el catúfol, la torratxa o el gresol, així com material de construcció com el canó. Aquesta darrera forma queda representada en contextos des del segle XIV al XVIII i presenta una forma troncocònica o cilíndrica i de secció circular, oberta per les dues bandes, i que pot presentar una motllura en algun dels extrems a mode d'encaix.

Les rajoles localitzades són rajoles de cartabó, ceràmica esmaltada i pintada, amb decoració en verd i blanc estannífer que amb total seguretat varen ser elaborades a motllo. Aquesta producció és força freqüent de trobar en contextos del segle XVI fins al XIX, doncs es tracta d'un material molt utilitzat en la construcció d'edificis.

A Vic, s'han recuperat dos exemplars incomplets de catúfols. Tots dos presenten una petita perforació a la base. Mentre un d'ells presenta una perforació de secció quadrangular realitzada de fora a dins, la de l'altre és circular i va de dins cap a fora. Les marques de torn són visibles en tots dos casos.

4. Aspectes tecnològics destacats

A nivell tecnològic el conjunt destaca per una certa heterogeneïtat. Per una banda, un grup predominant compost per atuells de cocció oxidant; per l'altra, ceràmica de cocció reductora. Els primers presenten una pasta acurada i compacta de tonalitats vermelloses i ataronjades, el desgreixant del qual tan sols és visible a microscopi. Els vidriats predominants d'aquestes peces són verdosos i marronosos, tot i que més minoritàriament també en tenim de groguencs i negres. A excepció del vidriat puntual dels càntirs, alguns dels quals, a més, presenten una nansa pinçada a mode de decoració, el vidriat de la resta de peces es pot trobar o bé a ambdós costats o bé només a l'interior. Pel que fa a les peces de cocció reductora majoritàriament corresponen a olles, brasers, bugaders i algun càntir. Aquest segon grup es caracteritza perquè alguna de les peces presenta decoració incisa de motius geomètrics que formen bandes de línies paral·leles o ondulants de tipus senzill.

Els múltiples processos químics en que va ser sotmesa la ceràmica durant la cocció queden testimoniats en l'anàlisi del vidriat i de les pastes. L'estudi preliminar de la química i mineralògica d'una petita mostra informen d'una distribució granulomètrica inferior a les 100

i 120 µm i desgreixant groller d'entre 150 i 800 µm de composició granítica formada per quars, ortosa i, en alguns casos, biotita. La pasta dels càntirs es força similar a l'anterior amb l'afegit de que alguns presenten fragments de xamota, altres argiles i alguns fragments de ceràmica utilitzats com a desgreixant. La vaixel·la de taula, en canvi, té una pasta calcària depurada i presenta un menor contingut de ferro. El desgreixant d'aquestes peces és granític amb quars, ortosa, biotita i òxids de ferro com havíem observat en els casos interiors, però és inferior a les 100 µm. El grafit només estaria present en els gresols i seria un dels seus constituents principals, per assolir l'estabilitat tèrmica necessària pel seu ús.

Pel que fa als vidriats la diversitat és molt variable. El vidriat de les olles, els bacins i els càntirs s'hauria aplicat sobre la peça crua i s'hauria cuit juntament amb la ceràmica. Els defectes de vidriat són especialment evidents en els càntirs. Els vidriats són relativament gruixuts ja que oscil·len entre 200 i 250 µm, tal i com és habitual en aquesta època. A més, la manca d'interfase ens porta a parlar d'una bicocció, és a dir, que en un primer moment s'hauria cuit la pasta i, posteriorment, el vidriat (Gómez *et alii* 2015).

5. Consideracions al conjunt de la producció

El volum i estat de conservació en què s'ha trobat el material ceràmic de la Casa de la Convalescència és tan singular que, tot i que la majoria són ceràmiques de rebuig, ens donen una visió profunda sobre múltiples aspectes de la vida quotidiana. Per exemple, les olles i els ansats ens parlen de tècniques culinàries com el bullit; les greixeres i les cassoles del consum de carn rostida; les sitres de la conserva i la utilització de l'oli; els càntirs de l'emmagatzematge d'aigua; els usos de caire higiènic quedarien testimoniats pels bacins; els plats, d'altra banda la presència de vaixel·la de taula com els plats, a excepció del plat de l'arracada que té un possible ús decoratiu complementari, ens parlen d'un consum d'aliments líquids o semilíquids; i així successivament. Aquest llistat no és baladí ja que és únicament a través de les formes i de les seves possibles variants, així com l'anàlisi de la pasta i els vidriats, com podem donar resposta a la variabilitat funcional i productiva dels repertoris formals ceràmics del segle XVIII (Fig. 4).

Ja des de la Baixa Edat Mitjana es coneixen d'atuells força estandarditzats per tot el territori. En el segle XVI, però sobretot a partir del segle XVII, es consoliden les

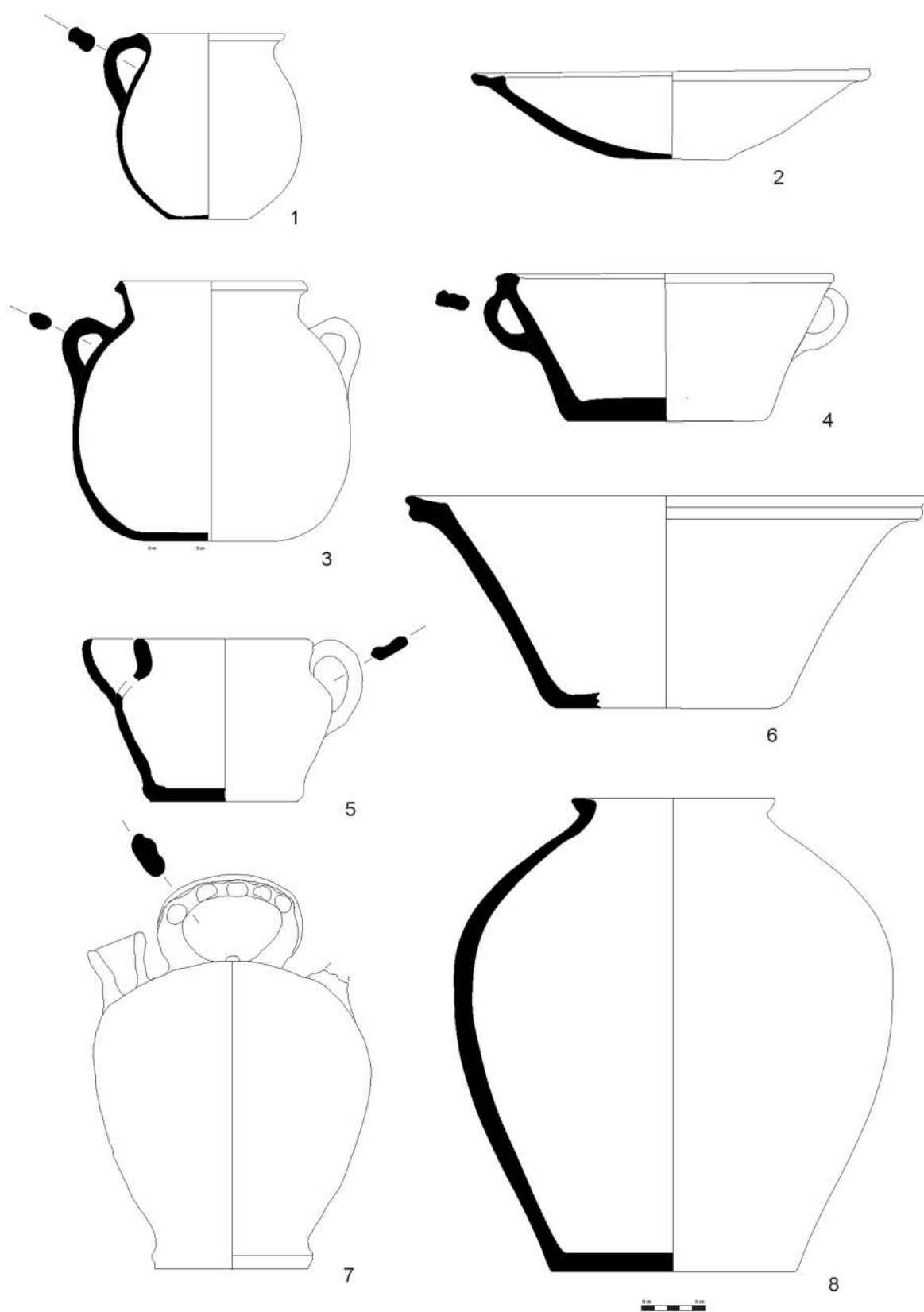

Fig. 4: Repertori de formes recuperades a la Casa de la Convalescència.

característiques formals, fet que dificulta la tasca d'atribució d'un centre productor comú. Malgrat la similitud del material de la Casa de la Convalescència amb contextos contemporanis com Pati Manning (Caixal *et alii* 1991) o l'Hospital de Santa Caterina de Girona (Soler 2006), és plausible pensar que la producció procedís d'un taller pròxim com és el cas de Sant Julià de Vilatorrada, si més no pel que fa a cànirs, tupins, bacins i algunes olles (Sempere 1985, Gómez *et alii* 2015). La comparació amb casos semblants d'altres procedències i cronologies ens permeten reflectir la continuïtat en l'ús d'unes determinades formes i veure'n els possibles paral·lels en conjunts que ens aporten important informació sobre les estratègies de producció dels ceramistes, els usos i funcions dels atuells i també de les tècniques constructives del moment.

Bibliografia

Alcover, A. M., Moll, F.B. 1968: *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals*, Ed. Moll.

Argelaguers, M. (coord.) 2009: *L'església Vella de Sant Martí de Cerdanyola. Història i arqueologia*, Servei de Publicacions de la UAB.

Bassegoda, J. 1977: *La ceràmica popular en la arquitectura gòtica*, Barcelona.

Beltrán de Heredia, J. 1994: Terminologia i ús dels atuells ceràmics de cuina a la baixa Edat Mitjana, *Del Rebost a la Taula*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 46-58.

Caixal, A., Fierro, J., López, A. 1991: Resultats de l'excavació arqueològica en la galeria alta del Pati Manning de l'antiga Casa de Caritat (Barcelona), *I Simposi Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII). I. La intervenció arquitectònica, II. La recerca arqueològica*. Barcelona, 5-7 d'octubre de 1989, *Quaderns Científics i Tècnics* 3, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Barcelona, 16-19.

Gil, C. 2015: *Estudi preliminar d'un conjunt de ceràmica domèstica procedent de les voltes de la Casa de Convalescència de Vic (Osona)*, (Treball de Fi de Grau), Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.

Gómez, A. *et alii* 2015: Casa de Convalescència (Vic, Osona): Aproximació arqueològica i arqueomètrica a un conjunt de vasos

ceràmics del segle XVIII, *III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*, Museu de l'Esquerda, octubre de 2014, Roda de Ter, 70-81.

López Mullor, A. *et alii* 1998: *Torre del Baró (Viladecans)*. *Arqueologia*. Monografies 4, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Barcelona.

Sempere, E. 1985: *La terrissa catalana (tipologia i terminologia)*, Barcelona.

Soler, N. 2006: Terrissa de l'hospital de Santa Caterina de Girona, *Miscel·lània Lluís Esteva*, Institut d'Estudis del Baix Empordà, Sant Feliu de Guíxols, 60-81.

UN LOT DE CERÀMICA PROCEDENT DE LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA A LES COL·LECCIONS DEL MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA

Xavier Pascual Marques,* Àngels Casanovas Romeu**

El Museu d'Arqueologia de Catalunya conserva un conjunt ceràmic procedent de les voltes de l'antic Hospital de la Santa Creu datable del segle XVIII, i 4 morters del segle XV que procedeixen de la mateixa ciutat de Barcelona, sense que hom pugui certificar de manera segura l'origen exacte. Els autors fan un repàs en primer lloc a la història constructiva de l'Hospital; en segon lloc, a la història de la seva rehabilitació per tal de donar-li funció de Biblioteca, i, en tercer lloc, a les intervencions efectuades just en la immediata post guerra. Finalment, a partir dels expedients de les millores efectuades l'edifici per part del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (actual Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, SPAL) a la dècada de 1970, i d'un estudi comparatiu amb les intervencions arqueològiques recents a l'edifici han permès determinar una possible situació de la troballa.

Paraules clau: Hospital de la Santa Creu, Biblioteca de Catalunya, ceràmica, volta.

The Archeology Museum of Catalonia (MAC) retains a ceramic set from the vaults of the old Hospital de la Santa Creu dating back to the 18th century, and 4 mortars from the 15th century that come from the same city of Barcelona, without being able to certify it Safe way the exact origin. The authors take a first look at the constructive history of the Hospital; in the second place, in the history of his rehabilitation in order to give him a function of the Library, and, thirdly, to the interventions carried out just in the immediate post-war period. Finally, from the records of the improvements made by the Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (now Servei de Patrimoni Arquitectònic Local SPAL) in the 1970s, and a comparative study with recent archaeological interventions at the the building has allowed to determine a possible situation of the finding.

Key words: Hospital de la Santa Creu, Library of Catalonia, pottery, vault.

* Arqueòleg

** Museu d'Arqueologia de Catalunya

1. La construcció de l'hospital

Les pedres fundacionals de l'Hospital de la Santa Creu es col·locaren el 17 d'abril de 1401. Fins a mitjan segle XIV sis petites institucions hospitalàries, com ara els hospitals d'en Marcús, l'hospital de Pere Desvilar, l'Hospital de Canonge Vilar i l'Hospital de Colom, entre d'altres, es repartien per la ciutat. Nogensmenys, el primer brot de pesta negra al 1348 va fer replantejar uns serveis sanitaris sens dubte insuficients. Efectivament, l'edificació d'aquest nou equipament mèdic havia estat, en part, una decisió forçada, per les successives crisis sanitàries que s'anaren repetint al llarg de la segona meitat del segle XIV, però també hi influïren altres factors, com la puixança del moviment portuari –extraordinàriament actiu al segle XIV, tot i la important caiguda del comerç exterior entre 1436 i 1446, (Del Treppo 1976: 129)– la voluntat de millorar les estructures urbanes i una certa tendència que es desenvolupà al llarg de segle XV a les principals ciutats europees de fusionar hospitals (Conejo da Pena 2000: 540). La iniciativa va sortir del Consell de Cent, qui reunint amb les altres institucions que regien centres hospitalaris, Bisbat i Capítol de la Catedral, van decidir unificar en un sol edifici tots els serveis i situar-lo en els terrenys d'un d'aquests antics hospitals, el del Canonge Colom, amb els seus patis circumdants que es trobava al barri d'en Raval. La iniciativa va aconseguir també el suport econòmic del Rei Martí que va donar 10.000 sous i les pedres i sorra que tenia previstes per a la construcció d'un nou palau, així com el suport del papa Benet XIII. Els administradors del nou hospital, preveïeren aviat l'ampliació de l'espai i endegaren una política d'adquisició de nous terrenys entre el carrer de Cervelló i el carrer del Carme als particulars que hi tenien cases, terrenys i botigues que es dugueren a terme ja a partir de 1402.

L'edifici de planta claustral sembla que estava prevista en un primer moment en forma de quadrat amb pati central amb les construccions distribuïdes en quatre ales. Però l'edificació es va convertir ben aviat en una planta en forma de U de la qual a les darreries del segle XV ja estava construïda la nau de llevant la nau septentrional, l'església i una part de la nau de ponent. Concebudes en dues plantes superposades, la planta superior, que avui ocupen les sales de lectura i consulta de la Biblioteca de Catalunya estan resoltes amb arcs diafragmàtics apuntats a la part central i de mig punt als angles i coberta de fusta a doble vessant, metre que la planta

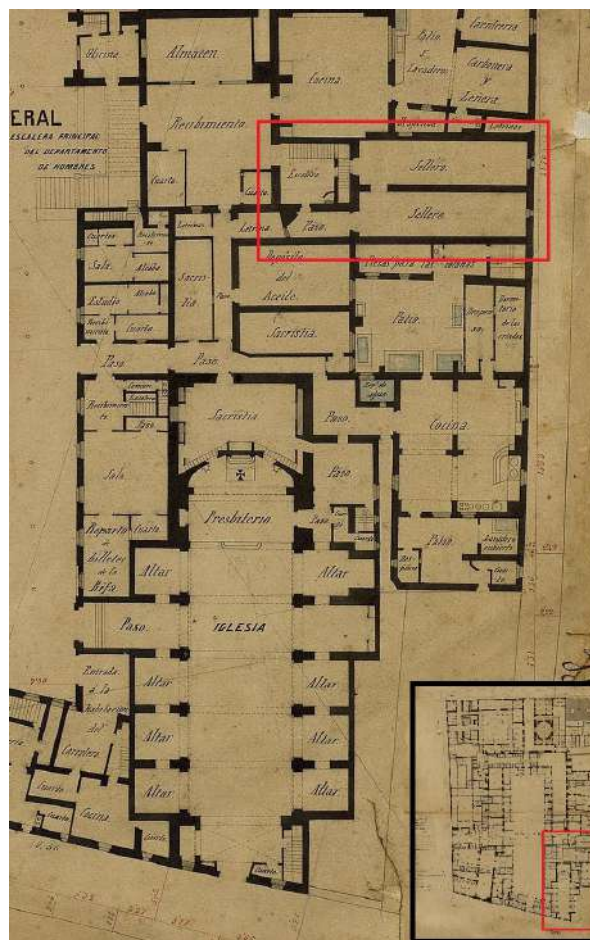

Fig. 1: Planta de l'Hospital de la Santa Creu segons Miquel Garriga i Roca, 1858. A la planta, l'indret on avui dia està situat el muntallibres correspon a antigues zones de servei de l'Hospital (Arxiu Municipal de Barcelona: Quarterons Garriga i Roca núm. 56).

inferior es trobava coberta amb diversos trams de volta de creueria. L'obra més important que s'endegà al segle XVI va ser la nau superior de la crugia occidental, juntament amb la construcció del portal nou al carrer Hospital, cosa que evidència que definitivament no es tancava el claustre interior amb la construcció d'una quarta crugia i encara més, que probablement hi hagués amb anterioritat alguna mena de porta ja que la del segle XVI reaprofitava elements esculturals anteriors (àngels tenants) amb una nova composició arquitectònica, tot plegat unit a una font per al subministrament d'aigua i un pou, les dues grans escales simètriques i d'altres millores.

Al segle XVII els problemes d'espai s'agreguen i a banda de connectar la casa de les donzelles que es trobava al carrer Egipciques amb el mateix hospital es va construir l'anomenada quadre de la comtessa (1630-1633) sobre l'escala que dona accés a la

galeria oest de l'hospital, avui sala general, disposada de manera que dona l'aspecte de l'arrencament d'una quarta crugia. Un lamentable accident que provocà un incendi a la crugia de ponent també obligà a refer la teulada d'aquest sector cosa que aturà momentàniament les obres de la Casa de Convalescència situada a continuació de la crugia oest i nord que s'havien iniciat el 1629. També de les darreries d'aquest segle data la creu del pati, una creu ornamental que s'aixeca sobre una grada quadrada. D'altra banda, entre el segle XVI i principis del XVIII s'aixecaren contra els contraforts de la nau oriental una sèrie d'estances que al final esdevingueren un vast edifici que dona al carrer Cervelló amb estances que sabem d'infermeria i sales per acollir malalts sufragades per diverses confraries (Conejo da Pena 2002: 426-427, lám. 153). Finalment, a partir de 1730 s'allargà la sala de sant Roc fins al carrer Hospital i seguint cap a les Egipcíaques, i hom endegà una gran reforma a l'ala que donava al carrer Hospital (Danon 1978: 31-32).

2. Les obres de restauració per tal de convertir l'antic hospital en Biblioteca de Catalunya

Entrat el segle XX quan les necessitats sanitàries de la ciutat creixeren de manera exponencial, hom construí un nou hospital, el de Sant Pau, encomanat a l'arquitecte Lluís Domènech i Muntaner. D'aquesta manera, l'any 1921¹ l'escriptura de venda de l'edifici de l'Hospital de la Santa Creu a l'Ajuntament de la ciutat indicava el punt de sortida d'un llarg i laboriós trasllat de malalts i dependències al modern hospital. L'any 1930 l'administració municipal entrà en possessió de l'antic edifici amb una primera actuació que consistí en l'enderroc els envans que emmascaraven les estructures de l'antic hospital de la Santa Creu. El 30 de maig de 1931 es signà un acord entre l'ajuntament representat per l'alcalde Joan Antoni Güell, Lluís Massot tinent

d'alcalde delegat de Cultura i Josep Maria Pi i Suney secretari de la Corporació Municipal i el President de la Diputació de Barcelona i de la Junta del Patronat de la Biblioteca de Catalunya Joan Maluquer i Viladot i Josep Puig i Cadafalch President de l'Institut d'Estudis Catalans per a la cessió de les dependències de l'antic Hospital l'acord especifica que la Diputació contribuiria a la instal·lació d'ambdues institucions, mentre que l'Ajuntament es reservava la direcció arquitectònica.² Segons Florensa l'Ajuntament s'havia reservat les tasques que més afectaven a l'estructura de l'edifici, la consolidació de les cobertes i terres i els desaigües. L'any 1932 els espais de l'edifici es repartiren entre diverses institucions, la Casa de Convalescència l'ocuparia l'Institut d'Estudis Catalans, mentre que tres quartes parts de l'edifici es reservava per a ser ocupats per la Biblioteca de Catalunya i es començà a condicionar per aquestes finalitats. La gestió i el disseny de la Biblioteca corresponia a l'acabada d'estrenar Generalitat de Catalunya. El mes de març de 1936 els arquitectes encarregats del condicionament de l'edifici fan un balanç de les obres fetes fins aquell moment informant que les obres de la casa de convalescència estaven gaire bé enllestides i amb una part de les dependències de l'IEC ja en funcionament, mentre que pel que feia a l'espai destinat a Biblioteca ja s'hi havien enderrocat en termes dels arquitectes "les construccions misèrrimes" i s'havia refet la teulada i reforçat les voltes.³ L'any 1938, en plena guerra civil, s'hi instal·là la biblioteca de manera definitiva. Malgrat els bombardejos que patí la ciutat de Barcelona especialment aquell any 1938, l'edifici no se'n ressentí gaire, tot i que el 17 de març caigué una bomba al carrer del Carme cantonada Egipcíaques (Albertí, Albertí, 2004: 204), i que alguns informes parlen dels desperfectes causats pels bombardejos a l'església i a les seves immediacions.⁴ Quan van entrar les tropes franquistes acompanyats dels agents del "Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional"

¹ Encara que la proposta de venda és anterior segons consta al document signat el dia 20 de juny de 1919 per Sebastià Puig en qualitat de presbíter canonge administrador de l'Hospital de la Santa Creu en la que es xifra la proposta de venda a l'Ajuntament i les condicions en 5 milions de pessetes i en 1.750.000 per la casa de convalescència. (Arxiu contemporani de Barcelona número d'expedient 215/19).

² Traducció del document de cessió dels edificis del que fou Hospital de la Santa Creu (Arxiu Contemporani de Barcelona, expedient 2.12).

³ A partir de 1931 la Generalitat consignà diverses quantitats que oscil·laren entre 50.000 pessetes de 1931, amb un màxim de 912.000 pessetes el 1936, el total sumaren fins el 1937, 2.632.500. L'informe dels arquitectes que es troba al mateix expedient és una còpia i no un original signat i la data que hi consta és d'un dia no especificat de març de 1936. En aquest mateix informe es preveia que amb un nou impuls econòmic la biblioteca es podria traslladar en el termini d'un any i mig. (Arxiu contemporani de Barcelona, expedient 2.31).

⁴ Reconstrucció de l'edifici Antic Hospital de la Santa Creu, (Arxiu Contemporani de Barcelona, expedient 137) Les obres de reconstrucció de la coberta aniria a càrrec d'Antoni Falguera arquitecte cap de l'agrupació de Serveis municipals.

un dels primers edificis que visitaren va ser l'antic Hospital de la Santa Creu en el que citaren també el director de la Biblioteca Jordi Rubió, i el mateix feren amb la Casa de Convalescència, seu de l'Institut d'Estudis Catalans, per tal de constatar l'estat en que es trobaven i informar convenientment a la superioritat.⁵ Jordi Rubió va ser destituït com a director de la Biblioteca i inhabilitat per a càrrec públic, durant la guerra s'havia dedicat a més a salvar el patrimoni bibliogràfic català de particulars i institucions (Gudayol 2007). El mes de febrer de 1939 la incautació per part d'aquest servei de recuperació militar provoca les queixes dels arquitectes municipals Florensa, Vilaseca i Falguera davant la impossibilitat d'entrar a l'edifici i continuar les obres que s'hi estaven duent a terme especialment a la teulada.⁶ Pel que sembla els arquitectes municipals varen seguir fent-se càrrec de les obres de reparació, no gensmenys havien de notificar els acords que es prenguessin en relació a l'edifici al "Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones".⁷ Per la seva banda, la recuperació del Patrimoni Bibliogràfic s'encomanà al nou director de la Biblioteca el Dr. Mateu i Llopis.⁸ Ajuntament havia cedit la gestió de la Biblioteca a la Diputació de Barcelona, i determinades dependències del gran edifici es destinaren a acollir l'Escola Massana; la Junta de Museus i locals annexos a l'Arxiu històric de la ciutat. En aquest període s'emprengueren les obres de restauració i enjardinament del pati central de les dues escales monumentals la restauració de la galeria claustral, es suprimiren els edificis de botigues que havien emmascarat la façana del carrer Hospital, també es suprimiren determinades construccions, com el dipòsit de cadàvers, que donaven al carrer del Carme deixant alliberada també aquesta façana. (Florensa 1964). De totes aquestes intervencions de restauració i condicionament en va resultar un volum molt considerable d'a-

tuells de ceràmica amb una cronologia ampla que anava del segle XV fins al segle XVIII i que passarien a formar part de les col·leccions del nou museu de ceràmica inaugurat el 1966. Des de 1990 una mostra significativa d'aquestes ceràmiques es troben exposades al Museu de ceràmica d'Orià. Nogensmenys, en el fons del que fou director de l'antic Museu de Ceràmica de Barcelona Lluís Maria Lluhià avui dia conservat al Museu del Disseny de Barcelona hi podem trobar els apunts per a les seves publicacions i diverses fitxes amb fotografies de ceràmiques de les voltes de l'Hospital de la Santa Creu moltes de tipologia i cronologia semblant a les que aquí presentem.⁹

3. La col·lecció del Museu d'Arqueologia de Catalunya i les obres de conservació i acondicionament de l'edifici de la Biblioteca de Catalunya

A la dècada dels anys 70 ingressaren al museu un seguit d'objectes de ceràmica procedents de la Biblioteca de Catalunya. La naturalesa d'aquells objectes no s'avenia en absolut ni amb les característiques de les col·leccions del Museu, ni amb els interessos i la política d'investigacions que desenvolupava l'aleshores Museu Arqueològic de Barcelona que depenia de la Diputació. No consta el moment exacte del seu ingrés només el record del personal i unes sigles marcades amb llapis ens indiquen la seva procedència Biblioteca de Catalunya. De manera que hem hagut de començar la nostra recerca just al revés del que seria una intervenció arqueològica excavant ens els arxius del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (actual SPAL) buscant les intervencions que podien afectar l'estructura de la Biblioteca realitzades al llarg d'aquells anys. Recordem que la Biblioteca de Catalunya, aleshores coneguda per tothom com a Biblioteca Central, depenia

⁵ El dia 28 de gener de 1939 els agents Joaquín Almeda Ferrer i Mariano Renedo visitaren l'edifici i deixaren i confiaren la custòdia de l'edifici a Arturo Segarra. El dia 29 els agents José Artero, Manuel Ballesteros i Antonio Pérez Gamir informaven que l'edifici de l'Institut situat a l'antiga Casa de Convalescència estava ocupat pel Quartel de General Yagüe i que aquella mateixa tarda l'evacuava (Instituto del Patrimonio Cultural de España, Madrid, expedients referents al "Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Cataluña). El Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional havia estat creat per un decret al bàndol franquista el dia 27 d'abril de 1938. El 20 de maig es promulgà una ordre apliant el Servicio de Defensa del Tesoro Bibliográfico.

⁶ Arxiu Contemporani de Barcelona, expedient 2.31.

⁷ Al mes de maig de 1939 un informe signat per J. Ventosa recomana a la Comissió municipal permanent l'enderroc d'una part de l'edifici situat a l'angle entre el carrer Cervelló i Hospital que segons Conejo da Pena (2003 lám. 153) correspon a estructures de finals del segle XVIII. Aquest enderroc s'havia de notificar al Servicio Nacional de Regiones devastadas. (Arxiu Contemporani de Barcelona, Reconstrucció Edifici antic Hospital de la Santa Creu Expedient 137.

⁸ La proposta la feu el Comisario General del Servicio de defensa del Patrimonio Artístico Nacional en data 12 d'agost de 1940, davant en notable desgavell que al mateix informe descriu pel que fa a les devolucions de biblioteques (Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional. Expedient 00).

⁹ Museu del Disseny de Barcelona, Arxiu caixes A0010 Barcelona II i III, Caixa A0024 Barcelona Fotos V Hospital 71 al 78.

directament, pel que feia a la seva conservació, d'aquest servei que comanava en aquell moment August Pallàs com arquitecte en cap de la Diputació de Barcelona.

La naturalesa dels objectes, ceràmica d'ús domèstic i algunes canonades, ens indicava que podien correspondre perfectament ceràmiques de descàrrega de volta.

Efectivament, la ceràmica utilitzada en l'ompliment de les voltes, és una tècnica antiga d'origen romà que va perdurar al llarg del temps. Normalment, els carcanyols de les voltes eren reblerts amb materials defectuosos o desestimats, barrejats amb terra. Als segles XVII i XVIII, els terrissaires oferien aquests materials per aquest ús, molt segur a un preu més econòmic, així tota la producció era aprofitada i es podrien amortitzar les pèrdues. Aquest sistema alleugerava el pes que havien de suportar les voltes i donaven una estabilitat a la construcció. La quantitat de peces defectuoses, senceres i també fragmentades, localitzades a diverses intervencions a la ciutat de Barcelona certifica aquest fet (Beltrán de Heredia 2006). Uns exemples del que estem dient són les excavacions realitzades al Pati Manning de la Casa de la Caritat, de l'any 1985 (Caixal, Fierro, López 1991); a la catedral de Barcelona (Bassegoda 1975) a la capella de Santa Àgata del Palau Reial Major (1990) (Riu 1992); a la Pia Almoina (1991) (Beltrán de Heredia 1997); al Convent dels Àngels (1991); i a la Biblioteca de Catalunya, antic Hospital de la Santa Creu, (1992) (Miró 2000).

La premissa que la col·lecció del MAC està relacionada amb aquesta tècnica constructiva coincideix amb la naturalesa dels materials localitzats a les intervencions arqueològiques que en aquestes darreres dècades s'han dut a terme a l'edifici de l'antic hospital de la Santa Creu, especialment en el decurs de les intervencions dirigides per Oriol Granados i Núria Miró que l'any 1992 excavaren de manera total la planta de la sala de reserva, on encara es conserva una petita mostra que es deixà in situ, tapada per un vidre.¹⁰ Just al costat d'aquesta sala de reserva es troba una altra estança on hi ha el munta llibres que connecta la reserva amb el passadís just al davant de la sala que funcionava com a sala de consulta de la reserva (avui dia la consulta pública ja no es realitza en aquesta sala, sinó que aquesta funció ha estat tres-

lladada a l'antiga sala de ciències). L'informe de l'arquitecte en cap de la Diputació datat el mes de juny de 1974, especifica, i citem textualment: "Trabajos de albañilería para la instalación de un montalibros en las salas de reserva. Las salas de reserva ocupan dos plantas unidas por una escalera de Servicio para facilitar la distribución y circulación de los libros, los servicios Industriales de esta Diputación han estudiado conjuntamente con la dirección de la Biblioteca, la instalación de un montalibros comunicando ambas plantas. En este proyecto se desarrollaron los trabajos de albañilería y ramos necesarios para la instalación del mencionado montalibros".¹¹

Aquesta sala de reserva comunica amb les sales de consulta a través d'un passadís i s'hi accedeix per una petita escala de servei. Segons el plànol de Miquel Garriga i Roca de 1858 (Fig. 1) que detalla les dependències de l'hospital i la seva funció a mitjan segle XIX aquest petit espai es trobaria destinat a celler. Segons els estudis documentals duts a terme a la Tesi d'Antoni Conejo correspondrien a estructures bastides al segle XVIII.¹²

4. Catalogació del material procedent de la Biblioteca de Catalunya i dipositat al MAC

El material ceràmic és molt divers. Coincidint totes en ser formes obertes i de gran volum. Aquest material pot ser provinent del rebliment de voltes o paviments com ens les altres excavacions ha quedat evidenciat. Com ja s'ha esmenat totes les peces tenen una cronologia dels segles XVII-XVIII, a excepció dels quatre morters que estan datats al segle XV (Beltrán de Heredia 1997). Aquesta intromissió, pot ser deguda al pas del temps i la poca documentació que hi ha d'aquestes peces al museu. Degut a ser un dipòsit casual o temporal, no hi ha cap constància del moment de l'ingrés, malgrat tot sabem que procedeixen de la ciutat de Barcelona. Probablement els morters tenen un origen diferent a la resta de peces, que totes mostren una concordança cronològica.

5. Descripció de les peces

De les 30 peces estudiades corresponen a nou formes diferents, amb diferents tipologies corresponents en alguns casos. En

¹⁰ Un bon resum de les intervencions arqueològiques en aquest edifici la tenim a la memòria de la intervenció arqueològica al carrer Hospital 56-58 Jardins de Rubió i Lluch, realitzada per l'empresa Còdex entre el 4 de novembre i el 12 de desembre de 2015, a les pàgines 18-26.

¹¹ Arxiu Històric SPAL, Biblioteca de Catalunya.

¹² Veure lám.153 de la tesi d'Antoni Conejo (Conejo da Pena A, 2003).

la seva gran majoria podrien pertànyer a l'àmbit de la vida quotidiana amb una predominança de de càntirs, gerres i morters, en menor quantitat pitxers, canonades, cossis, llibrell, bací i mesura. Hi ha una preeminència de formes tancades de mida mitjana, però també una representació significants de peces obertes i algunes de gran volum. Seguint la tipologia de Júlia Beltran (Beltran de Heredia 1997) podem establir la següent catalogació:

Bací (Fig. 2)

Recipient destinat a l'ús personal com a contenidor de deposicions humanes.

Tipus II

21433. Ø: 31,5 cm. Gruix nansa: 3,2 cm. Fragment de vora i paret amb dues nanses. Peça de forma tancada hiperbòlica, tronco-cònica, amb dues nanses oposades, situades al mig del cos. Boca exvasada i el llavi motllurat. Vidriat a l'interior de marró melat i pinzellades d'un marró més obscur. Segles XVI-XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 120; López 1986: 69).

Canó

Peça utilitzada per la conducció de líquids en ús domèstic o desaigües. També anomenat tub (Bassegoda 1983: 118).

21443. Ø: 20 cm. Peça de secció circular amb una carena al punt d'inflexió. El cos és allargat i presenta unes motllures lineals en la seva superfície externa com a decoració. Vidriat marró a l'interior. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 149).

21434 Ø: 56 cm. Peça de secció circular amb una carena al punt d'inflexió. El cos és allargat i presenta unes motllures lineals en la seva superfície externa com a decoració.

Càntir (Fig. 2)

Recipient que servia per transportar l'aigua i beure a galet. Hi ha diverses tipologies amb funcions diverses. Són peces de forma ovalada amb base de peu anular, dos brocs i un nansa en forma de pont a la part superior del cos que permet dur-la agafada amb la mà. Aquestes tipologies porten acabats o decoracions externes, aquest fet està en relació a la seva producció, les peces de cocció oxidant solen tenir envernissat a la part superior, mentre que la resta del cos no ho està per tal

de facilitar la transpiració i que el líquid intern conservi la seva propietats refrescants. (Beltran de Heredia 1994: 51).

Tipus A

La seva decoració externa, té relació amb la producció. Les peces de cocció oxidant acostumen a estar envernissades a la part superior, i la resta del cos no ho està, per facilitar que l'aigua estigui freda.

21030. Amplada màxima: 24,7, Alçada: 25, alçada màx.: 28,2 cm, Ø. Base: 11 cm, Ø. Broc: 4,7 cm, Ø. Galet: 3,8 cm. Vidriat color groguenc pàl·lid a la part superior. No conserva la nansa. Segles XVII-XVIII.

21155. Amplada màxima: 20,6 cm, Alçada: 29,4 cm, Ø. base: 10 cm, Ø. broc: 3 cm, Ampl. nansa: 2,5 cm. No conserva el galet. Vidriat verd de diferents tonalitats en la part superior de la superfície externa. Digitacions a la nansa a mode de decoració. Segles XVII-XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 98-99).

21156. Amplada màxima: 18,4 cm, Alçada: 28,5 cm, Ø. base: 9,6 cm, Ø. broc: 4,3 cm, Ø. galet: 3,4, ampl. nansa: 2,3 cm. Vidriat verd la part superior de la superfície externa i diverses marques en la part inferior. Segles XVII-XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 98-99).

21426. Ø. base: 14 cm, alçada conservada: 23 cm. Part inferior d'un gran càntir, cos i peu. Té decoracions incises de bandes lineals a la seva superfície externa.

21427. Amplada màxima: 16,1 cm, Alçada: 23,9 cm, Ø. base: 8,5 cm, Ø. broc: 2,4 cm, ampl. nansa: 2,5 cm. Vidriat verd la part superior de la superfície externa, no conserva el galet. Segles XVII-XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 98-99).

21438. Amplada màxima: 21,8 cm, Ø base: 11,5 cm. Part inferior del càntir, en la seva superfície presenta una pinzellada de vidriat verd fosc. Segles XVII-XVIII.

21439. Amplada màxima: 16 cm, Ø base: 8,6 cm. Marques de torn molt pronunciades a l'interior. De la part conservada es pot observar un regalim de vidriat fosc en la part central de cos de la peça i evidències del vidriat verd clar que portaria a la part superior. Segles XVII-XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 98-99).

21440. Ø. base: 8,5 cm. Part inferior d'un càntir, peu i part de cos. Presenta marques molt pronunciades de torn al seu interior.

21449. Amplada màxima: 16,1 cm, Alçada: 23,9 cm, Ø. base: 8,5 cm, Ø. broc: 2,4 cm, ampl. nansa: 2,5 cm. Vidriat verd la part superior de la superfície externa, no conserva el galet. Segles XVII-XVIII.

Tipus B o d'obra negra

Són peces de la mateixa forma que el tipus A, però en cocció reductora. No mostren vidriat, en canvi tenen decoracions incises a pinzell en la seva superfície externa, de bandes lineals i ondulades, en forma de franges.

21157. Amplada màxima: 22,2 cm, Alçada: 32,4 cm, Ø. base: 11 cm, Ø. broc: 4 cm, Ø. galet: 2,2, ampl. nansa: 3 cm decoracions incises a pinzell en la seva superfície externa, de bandes lineals i ondulades, en forma de franges. Segle XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 88).

21396. Amplada màxima: 24,2 cm, Alçada: 35,2 cm, Ø. base: 10,5 cm, Ø. broc: 4,5 cm, ampl. nansa: 3 cm. decoracions incises a pinzell en la seva superfície externa, de bandes lineals i ondulades, en forma de franges. No conserva la part del galet. Segle XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 88).

21441. Ø. base: 11 cm. Part inferior d'un càntir, peu. Presenta marques molt pronunciades de torn al seu interior.

Cossi (Fig. 3)

Recipient de mitjana i grans dimensions. Acostumaven a utilitzar-se per acumular aigua i utilitzar-se per la neteja de roba. Són peces de forma exvasada amb llavi pla. Presenten vidriats verd a la superfície externa. Tenen decoracions incises de bandes ondulades i incisions.

Tipus I

21431. Ø: 30,5 cm, Ø. base: 16 cm, alçada: 26,2 cm. Tota la superfície externa vidriada de color verd exceptuant el peu. Decoració incisa de bandes ondulades. Segles XV-XVI. Paral·lels: Convent de sant Agustí (Beltrán de Heredia 2006: 49).

21432. Ø: 30 cm, Ø, gruix nansa: 2 cm Fragment de vora i paret amb un cordó amb incisions a la carena. Té dues nanses. Tota la superfície està vidriada. Decoració incisa de

bandes ondulades. Segles XV-XVI. Paral·lels: Convent de sant Agustí (Beltrán de Heredia 2006: 49).

Gerres/tupí (Fig. 3)

Peces destinades a l'ús domèstic que servien per a contenir diferents tipologies de líquids. Normalment emprades en el moment de taula.

21442. Alçada: 15 cm, Ø. base: 5,5 cm, gruix nansa: 1,8 cm. Peça de cos globular, només resten les arrancades de nansa. Presenta decoració incisa de bandes lineals a la superfície externa.

21444. Alçada: 15,8 cm, Ø. base: 5,4 cm, Ø. boca: 8 cm, gruix nansa: 2,4 cm. Peça de cos globular, amb una nansa. L'interior està cobert per un vidriat melat i presenta restes a la part externa. Segles XVII-XVIII. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 84), Plaça Santa Llúcia (Cascante 2010: 422).

21446. Ø boca: 11 cm. Fragment de vora i paret d'una gerra. Pasta oxidant, vidriat marró a les seves superfícies. La vora és ovalada no circular i mostra defectes en la cocció. Paral·lel: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 141).

21447. Ø base: 4,5 cm. Part inferior d'una gerra de cos globular. Pasta oxidada de color gris. Presenta restes de vitrificació al seu interior.

Llibrell (Fig. 3)

Peça d'una gran diversitat funcional, de diferents mides, podia ser utilitzat per rentar roba o útils domèstics, també com a funcions de safata, també poden ser emprats a la taula. Solen ser peces obertes amb diferents tipologies i peus plans.

Tipus III

21435. Alçada: 13,6 cm, Ø. boca: 60 cm, Ø. base: 35 cm. Llavi engruixit i amb acanalat, forma oberta i peu pla. Tipus III (Beltrán de Heredia 1997: 242). Paral·lels: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992: 148).

Mesura (Fig. 3)

Peça que s'utilitzava per mesurar el vi de les botes i altres líquids.

21445. Ø: 12 cm. Fragment de vora i paret de cos troncocònic. Decorada amb vidriat verd en la seva superfície externa. Segles XVII-XVIII.

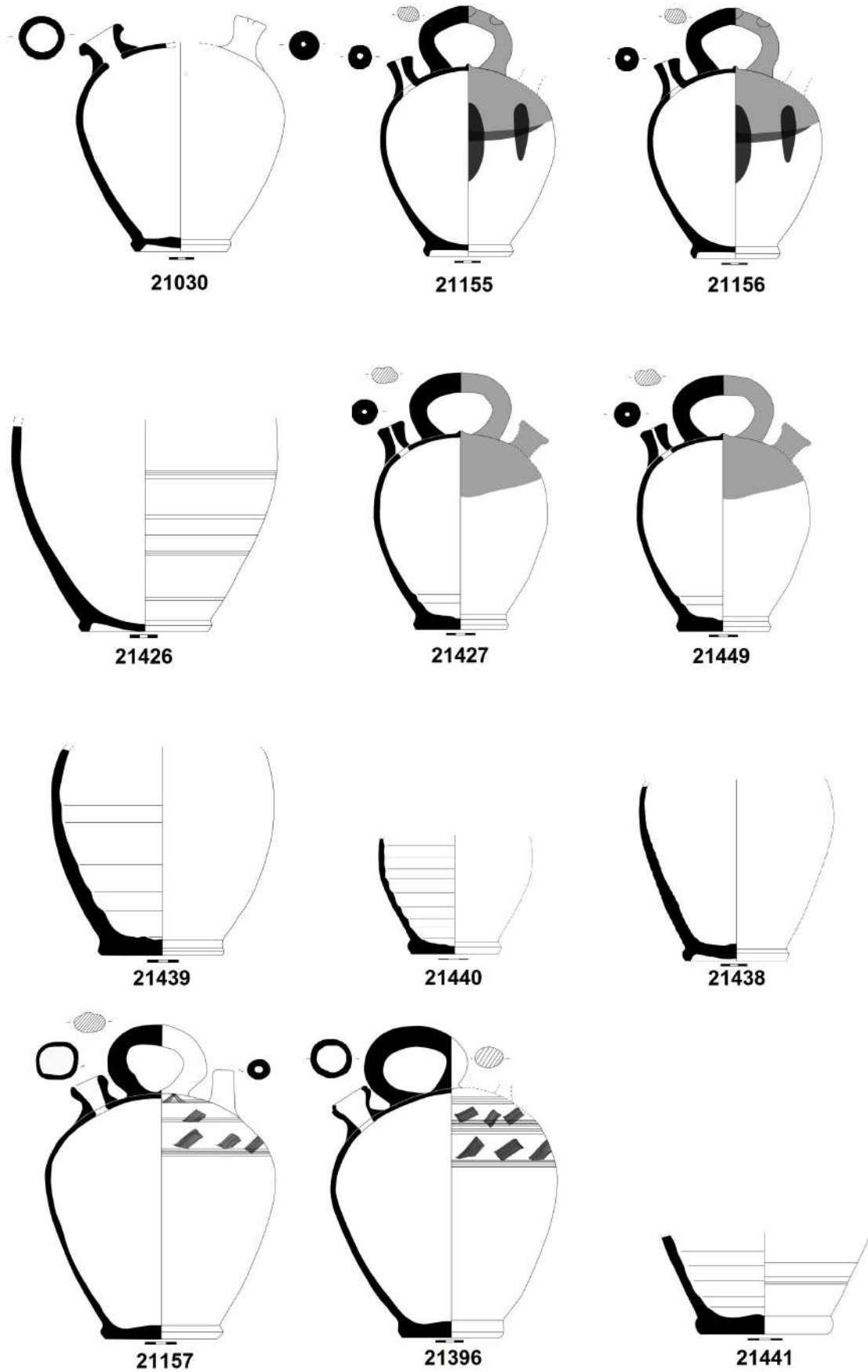

Fig. 2: Tipologia de càntirs.

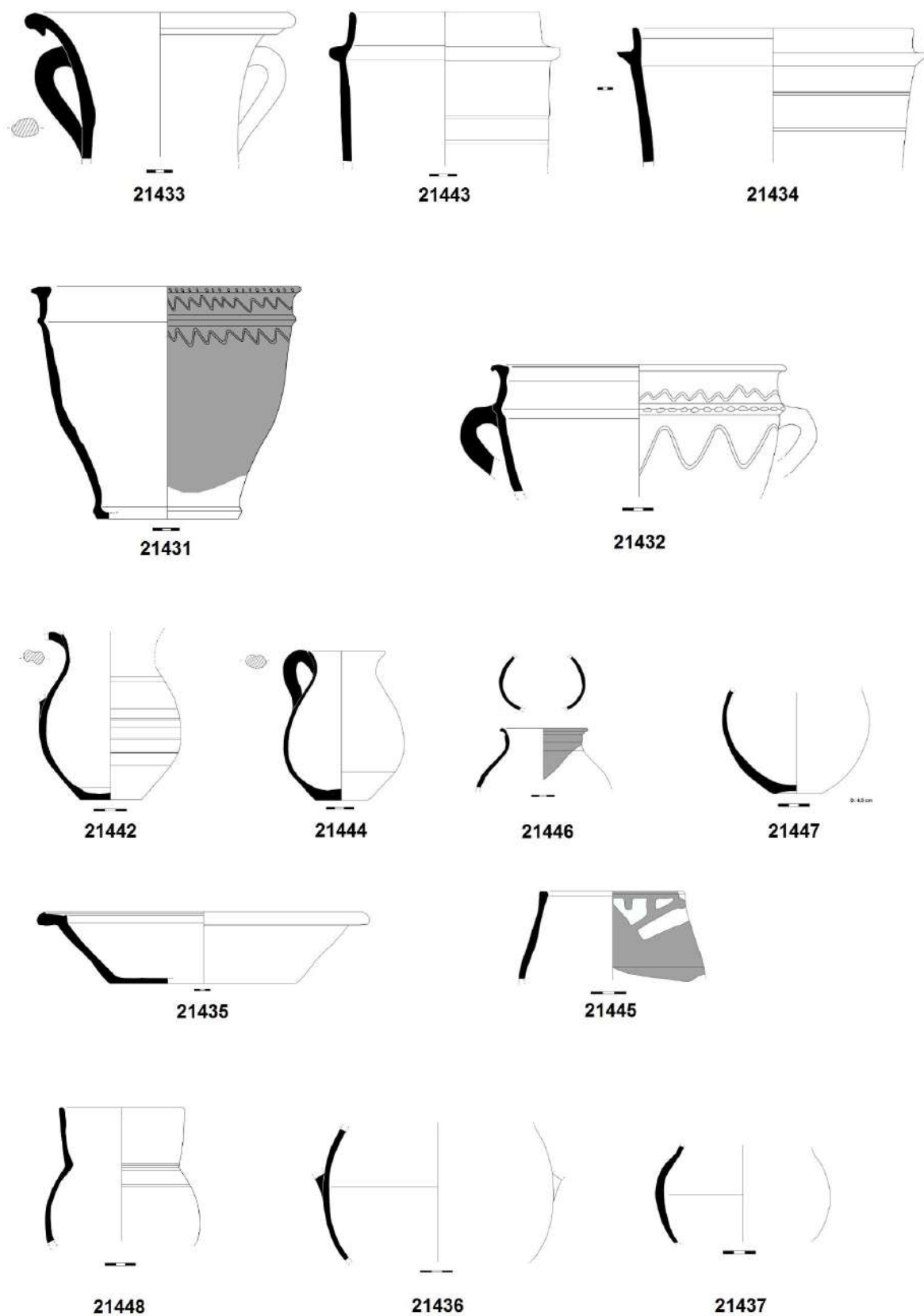

Fig. 3: Tipologia: bací, canó, cossi, pitxer, llibrell, mesura i gerreta.

Morter (Fig. 4)**Tipus I**

Recipient utilitzat per la preparació de condiments. Peces que presenten un cos de perfil troncocònic de parets gruixudes reforçats amb costelles, vessador sota el llavi i agafadors. La vora va a l'interior i el llavi és bisellat. El peu és massís. Tots són de la forma Tipus I catalogada per J. Beltrán (Beltrán de Heredia 1997: 241).

24622. Ø exterior: 20 cm. Ø interior: 12 cm. Ø base: 12,7 cm. Alçada: 15 cm. Vidriat interior i exterior verd. Peu amb regalims. Segle XV. Paral·lels: Convent de Sant Agustí (Beltrán de Heredia 2006: 61), Pia Almoïna (Beltrán de Heredia 1997: 241), Catedral de Barcelona (Riu 1989: 408).

21428. Ø exterior: 19,5 cm. Ø interior: 13,4 cm. Ø base: 11 cm. Alçada: 14 cm. Vidriat interior i exterior verd. Peu amb regalims. Segle XV. Paral·lels: Convent de Sant Agustí (Beltrán de Heredia 2006: 61), Pia Almoïna (Beltrán de Heredia 1997: 241), Catedral de Barcelona (Riu 1989: 408).

21429. Ø exterior: 21,2 cm. Ø interior: 14,8 cm. Ø base: 15 cm. Alçada: 14,5 cm. Vidriat interior i exterior verd. Segle XV. Paral·lels: Convent de Sant Agustí (Beltrán de Heredia 2006: 61), Pia Almoïna (Beltrán de Heredia 1997: 241), Catedral de Barcelona (Riu 1989: 408).

21430. Ø exterior: 23,4 cm. Ø interior: 16,6 cm. Ø base: 16,8 cm. Alçada: 16 cm. Vidriat interior i exterior verd. Decoracions incises i de guirnaldes en el peu. Segle XV. Paral·lels: Convent de Sant Agustí (Beltrán de Heredia 2006: 61), Pia Almoïna (Beltrán de Heredia 1997: 241), Catedral de Barcelona (Riu 1989: 408).

Pitxer (Fig. 3)

Peça amb coll rectilini i cos globular, normalment amb dues nanses laterals. Servia per contenir líquids alhora de menjar.

21448. Ø. boca: 12 cm. Fragment de vora, coll troncocònic i cos globular. Presenta bandes incises paral·leles en la seva superfície. Paral·lels: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992).

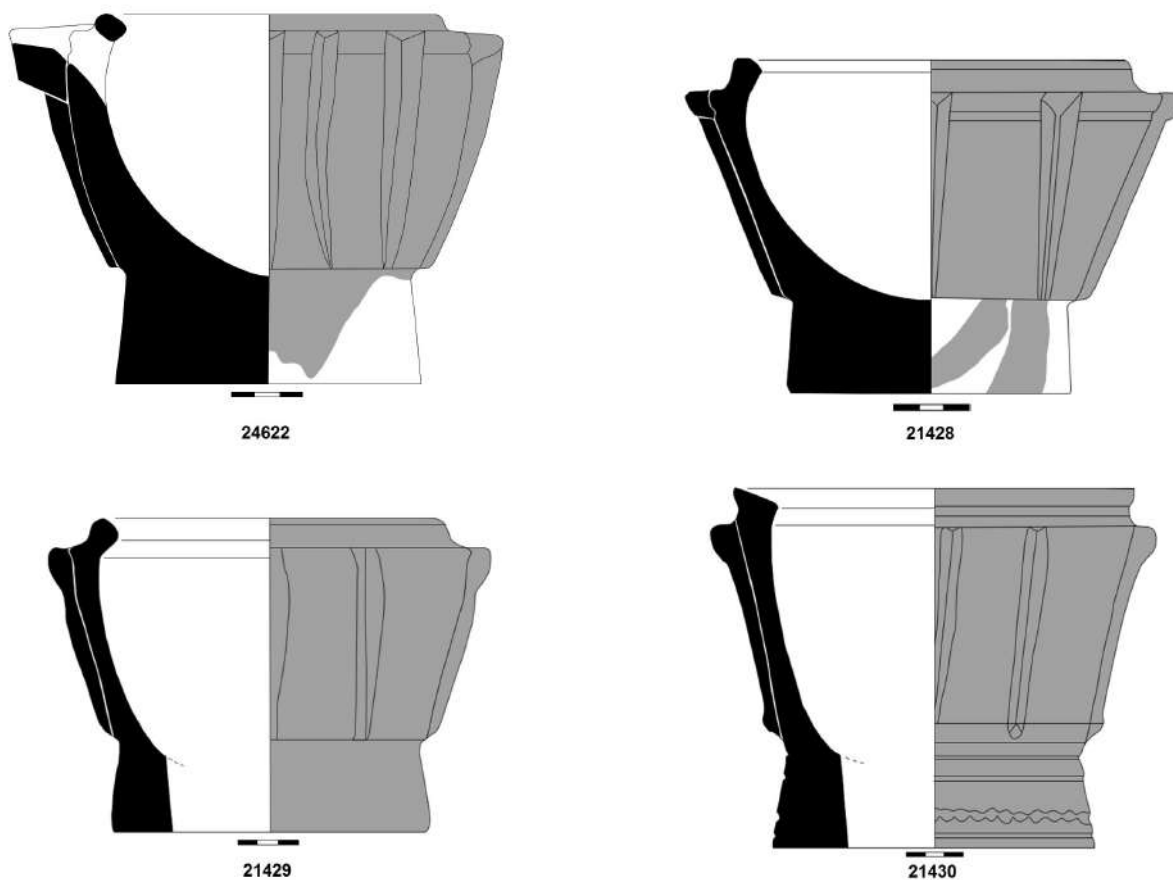

Fig. 4: Morters.

21436. Ø. Max.: 21 cm. Fragment de cos globular d'un pitxer amb arrancada de nanses. Ceràmica oxidada. Paral·lels: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992).

21437. Ø. Max.: 16 cm. Fragment de cos globular d'un pitxer. Ceràmica oxidada. Paral·lels: Biblioteca de Catalunya (Granados 1992).

Agraïments

Isabel Fernández del Moral; Júlia Beltrán de Heredia; Arxiu de l'SPAL (Diputació de Barcelona); Arxiu Museu DUB; Arxiu Contemporani de Barcelona; Biblioteca de Catalunya, i a totes aquelles persones que han fet possible aquest treball.

Bibliografia

Albertí, S., Albertí, E. 2004: *Barcelona sota les bombes*, Barcelona.

Argelagués, M. 2009: *L'església vella de Sant Martí de Cerdanyola: història i arqueologia*. Volum 5 de Quaderns de recerca de Cerdanyola del Vallès, Universitat Autònoma de Barcelona, 198.

Bassegoda, J. 1975: Bóvedas góticas catalanes. Las olles de la catedral, *La Vanguardia Espanyola*, viernes 7 de noviembre, 46.

Bassegoda, J. 1983: *La ceràmica popular en la arquitectura gòtica*, Barcelona.

Beltrán de Heredia, J. 1994: Terminologia i ús dels atuells ceràmics de la cuina a la baixa Edat Mitjana, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Electa, 46-58.

Beltrán de Heredia, J. 1997: La ceràmica localitzada a l'extradós de la voltes de la Pia Almoina de Barcelona, *Ceràmica medieval catalana. El monument, document, Quaderns científics i tècnics* 9, Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Barcelona, 235-253.

Beltrán de Heredia, J. 2006: La ceràmica de les voltes del convent de Sant Agustí de Barcelona. Noves formes per la tipologia de la ceràmica comuna baix medieval de Barcelona. *Arqueologia Medieval* 2, ACRAM, 41-54.

Cascante, P. 2010: Resultat de les darreres intervencions arqueològiques portades a ter-

me al nucli antic de Solsona (El Solsonès), *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 10 al 13 de juny, Ajuntament de Tarragona*, Tarragona, 422-425.

Coll, J. (coord.) 2011: *Manual de Ceràmica medieval y moderna*, Museo Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid, Alcalá de Henares, 335.

Conejo da Pena, A. 2000: Noves aportacions a l'evolució arquitectònica de l'hospital de la santa Creu de Barcelona: segles XVI-XVII, *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta*, Barcelona, 539-572.

Conejo da Pena, A. 2003: *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*, Tesis doctoral: www.thesisenxarxa.net/TDX-0505103-121113.

Danon, J. 1978: *Visió històrica de l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona*, Barcelona.

Del Treppo, M. 1976: *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*, Barcelona.

Florensa, A. 1964: Restauraciones y excavaciones en Barcelona durante los últimos 25 años, *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad VI*, 5-36.

Granados, J.O. 1992: *Memòria de la intervenció arqueològica a l'antic Hospital de la Santa Creu, Biblioteca de Catalunya (Ciutat Vella)*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Barcelona.

Gudayol, A. 2007: El salvament de les biblioteques catalanes durant la Guerra Civil: les "notes" de Jordi Rubió, *Estudis Romànics* 29, 213-234.

Lopez, A. 1986: Troballa d'un conjunt ceràmic al pati Mannig de la Casa de la Caritat, *Diputació de Barcelona: setanta anys de catalogació i conservació de monuments*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 66-68.

Mesquida, M. et alii 2006: *La ceràmica de l'aigua*, Ajuntament de Paterna, Paterna, 352.

Miró, N. 2000: Excavació de les voltes de la sala de reserva de la Biblioteca de Catalunya, antic Hospital de la Santa Creu, Barcelona (el

Barcelonès), *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Igualada, 168-176.

Perelló Ferrer, M. A. 1996: *L'arquitectura civil del segle XVII a Barcelona*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Riu, M. C. 1989: Algunes peces de ceràmica del segle XIV trobades a la catedral de Barcelona, *Acta històrica et archaeologica mediaevalia* 10, Universitat de Barcelona, 437-466.

Riu, M. C. 1992: Las piezas de ceràmica halladas en las bóvedas de las Iglesias barceloneses del siglo XIV, *Acta històrica et archaeologica mediaevalia* 13, Universitat de Barcelona, 375-424.

Roig, J. 2014: Arqueologia d'època moderna a Sabadell: la transformació de la vila fortificada baix medieval i el desenvolupament dels tallers artesanals de vidre i terrissa (s. XVI al XVIII), Dossier temàtic: A l'entorn del 1714. Sabadell/ Barcelona/ Catalunya, *Arraona* 34, Ajuntament de Sabadell, 82-115.

Villarrubias Felio, A. 1969: *Noticia histórico-arquitectónica de los edificios del antiguo Hospital de la Santa Cruz y Casa de Convalecencia de San Pablo de la ciudad de Barcelona (1401-1928)*. Biblioteca Central, Barcelona.

Tenza Ferrer, A., Ferrer Álvarez, C. 2016: *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Hospital 56-58. Jardins de Rubió i Lloch. Districte Ciutat vella Barcelona (Barcelonès)*, <https://tinyurl.com/y653ashc>

LA PRODUCCIÓ DE PISA DE PEDRENYAL DE LA FÀBRICA FERRER, MONFORT I CIA (BARCELONA, 1827-1848)

Josep Antoni Cerdà i Mellado*

L'estudi de la ceràmica feta a Barcelona ha estat, i ho continua essent, objecte preferent d'interès per part de molts investigadors, però la del segle XIX és la menys estudiada, exceptuant la ceràmica vinculada al modernisme, la producció de terracotes i poca cosa més.

A més de les produccions tradicionals canalitzades a través de dues confraries posades sota la protecció del màrtir Sant Hipòlit, en el decurs del segle XIX també es va elaborar a Barcelona porcellana i pisa de pedrenyal.

Aquest breu article resumeix part de les nostres investigacions sobre la producció d'aquest tipus de pisa fina a Barcelona, en concret, sobre la pisa de pedrenyal elaborada a la fàbrica de Ferrer, Monfort i Cia. Forma part d'un estudi molt més ampli sobre els escudellers de Barcelona i la producció de pisa a la ciutat entre els segles XV i XIX.

Paraules clau: Ceràmica catalana, pisa de pedrenyal, fàbrica Ferrer Monfort i Cia.

The study of the ceramic productions made in Barcelona has been, and continues to be, a preferred subject of interest by many researchers, but the one of the 19th century is the least studied, except for ceramics linked to modernism, the production of terracotta and little else.

In addition to the traditional productions channelled through two brotherhoods under the protection of Saint Hipòlit during the 19th century, Barcelona also produced porcelain and silex pottery.

This brief article summarizes part of our research on the production of this type of fine ceramics in Barcelona, in particular, on the one using silex, made in the factory of Ferrer, Monfort and Company. It is part of a much wider study of the Barcelona potters and the production of pottery in the city between the 15th and 19th centuries.

Keywords: Catalan ceramics, Silex Pottery, Ferrer, Monfort and Company factory.

* Associació Catalana de Ceràmica (Barcelona)

1. L'arribada de la pisa fina i l'impacte en la producció local

Algunes de les innovacions més interessants pel que fa a la producció de pisa a Barcelona foren conseqüència de la revolució industrial iniciada a la Gran Bretanya al segle XVIII. Efectivament, a finals del segle XVIII els productes ceràmics anglesos ja havien envaït el mercat europeu posant en perill les produccions locals. Amb aquestes paraules ho justificaven uns contemporanis d'aquest fet: "(...) pues que siendo los ingleses favorecidos no solamente con 150 años de prácticas, si también de la misma naturaleza que les ha reunido todos los materiales, hasta el combustible al pie de las mismas fábricas con abundancia prodigiosa. Ninguna otra nación podrá elaborar con la misma baratura".¹ Revolució tecnològica i matèries primeres abundants i barates, heus aquí les claus de l'èxit de la pisa anglesa.

Tard o d'hora la comercialització d'aquesta producció abundant, barata i de qualitat havia de repercutir en la producció i consum de la pisa feta a Espanya, com posen de relleu els inventaris del segle XVIII dels béns de particulars difunts, que són uns indicadors objectius i fiables del que acabem de dir. La presència de pisa anglesa en els aixovars de membres benestants de la societat barcelonina va a més a mesura que ens apropem al segle XIX. Paral·lelament, també es van fer cada vegada més reiteratives les queixes dels productors locals de pisa, que veien perillar els seus negocis. La reacció de les autoritats borbòniques aplicant mesures proteccionistes (aranzels a les importacions de pisa anglesa i a l'exportació de matèries primeres per fer-ne) va ser la taula de salvació de la producció de pisa fina a l'Estat borbònic.

La pisa de pedrenyal va néixer per a competir avantatjosament amb la porcellana. Tot i que no la va superar en qualitat, era més econòmica, alhora que superior a la pisa tradicional. A més, el sistema d'estampació d'imatges per transferència va abaratir molt el

cost d'aquesta fase del procés productiu. En resultaven peces molt atractives gràcies a les decoracions a base de paisatges, vistes de ciutats, retrats, etc. L'èxit de la pisa de pedrenyal fou tan gran que es van posar en funcionament centres productors des de Bilbao fins a Sevilla i de Sargadelos fins a Mallorca.²

A la mateixa època en què plegaren les dues instal·lacions fabrils de pisa de pedrenyal barcelonines es van posar en funcionament, a la mateixa ciutat, les primeres fàbriques de porcellana: la de Josep Vall (1844), anomenada "Vall y Compañía", que l'any 1853 passà a anomenar-se "La Porcelana" (1853-1867); una altra de molt poc coneguda, del francès Drapeiron, a Sants (1846), i la dels germans Chaminade, naturals de Llemotges "Chaminade Hermanos y Compañía", a Sarrià. La que va durar més de totes, però, va ser la gran fàbrica dels Florensa, hereva de "La Porcelana". Va canviar de nom i de propietaris l'any 1912, essent posteriorment amb el nom popular de "La pajarita". Va tancar definitivament l'any 1984. D'aquesta fàbrica només es conserva una de les grans xemeneies, que ara és un element catalogat del patrimoni industrial d'Hostafrancs.

Així, doncs, entre aproximadament el segon i tercer quarts del segle XIX varen coexistir a Barcelona una producció de pisa de pedrenyal, una de pisa tradicional i una de porcellana. Aquesta darrera és la que va acabar per imposar-se a les altres dues.

A Barcelona no es va elaborar "china opaca", un tipus de pisa de qualitat entremig de la pisa de pedrenyal i de la porcellana.

2. Les fàbriques de pisa de pedrenyal barcelonines

A Barcelona, es van establir dues fàbriques de pisa de pedrenyal. La primera que es va obrir va ser la dels Srs. Ferrer, Monfort i Cia³ i, una mica més tard, la de la Casa de la Caritat. Ambdues foren semblants quant a mides i produccions i van tancar gairebé de manera simultània abans d'arribar a la meitat

¹ Respostes dels Srs. Ferrer, Monfort i Cia. propietaris d'una fàbrica de pisa de pedrenyal de Barcelona, a preguntes de la "Comisión de Aranceles", l'any 1833.

² Sobre la producció a l'Estat espanyol de pisa de pedrenyal al segle XIX i el seu context històric no hi ha gaire literatura. Esmentem només algunes de les publicacions més rellevants, per ordre cronològic. Piñero Bello, F. 1972: *Cerámica de Sargadelos*, Osedo-La Coruña; Ibabe, E. 1981: Las fábricas de loza ordinaria y fina de la Santa Casa de Misericordia de Bilbao (1776-1881), *Kobie*, 11, Bilbao, 319-387; Sierra, J., Tuda, I. 1996: *Las lozas de Valdemorillo (1845-1915)*, Madrid, Feliu Franch. J. 2005: *Dinero color azul cobalto. El negocio americano de la cerámica de la provincia de Castellón en el siglo XIX*, Castelló; Rubio, A. 2007: *Los Zuloaga: Artistas de la cerámica*, Segòvia; «Fábrica de Loza La Cartuja de Sevilla-Pickman S.A.», *Documento del Mes*, Archivo Histórico Provincial de Sevilla, Junta de Andalucía, Diciembre de 2011: <http://www.juntadeandalucia.es/cultura/archivos/web/es>.

³ D'aquesta fàbrica es conserven cinc llibres de comptabilitat que són els que hem buidat per poder presentar les dades que figuren en aquest article (AHT, C.124, 126, 135, 145, 147 i 155).

Fig. 1: Gerro etrusc (?) de pisa de pedrenyal. Fàbrica Ferrer, Monfort i Cia (vers 1827-1848). Barcelona. Col. Particular (Fotografia de l'autor).

del segle XIX. Una part de la seva breu història va coincidir, doncs, amb la producció de pisa estannífera tradicional, ja que el gremi d'escudellers no va deixar de funcionar fins a l'any 1836. Així que quan es van posar en marxa les dues fàbriques encara existia el gremi d'escudellers de Barcelona, que gaudia de certs privilegis atorgats segles enrere entre els quals el de que ningú no podia fabricar a Barcelona obra escudellera feta amb la mateixa argila que la que usaven els mestres escudellers, ni podia fer obra blanca estannífera ni comercialitzar-la dins de les muralles de la ciutat si no n'era mestre examinat per la confraria. La posada en marxa de les fàbriques no vulnerava, però, cap privilegi gremial:

a) Per fer la pisa fina de pedrenyal s'usava una argila totalment diferent de la que van emprar els mestres del gremi, que extreien de la zona de Collblanc. Es portava per terra i per mar de llocs ben llunyans de Barcelona: el Pinell de Brai, Tartareu, França (d'un lloc in-

determinat, via Marsella) i fins i tot de Santander.

b) Per fer el color blanc ja no calia l'estany, sinó que s'emprava l'"albayalde" o blanquet, i com a desgreixant, la plumbagina de Marbella.

c) Les eines i els forns emprats per elaborar i coure la pisa de pedrenyal eren diferents dels forns tradicionals. La conformació es feia a motlle. Les cuites eren de gran foc i de petit foc. Es necessitaven 2 o 3 coccions.

d) Es van elaborar noves formes ceràmiques mai fetes en els obradors barcelonins tradicionals, com ara soperes, jocs de cafè, raveneres, teteres, mantegueres, salseres, paletes per a pintors, bidets o gerros de boca d'ànec, etc. (Fig. 1).

Aquesta pisa fina deuria contribuir a què els obradors tradicionals s'especialitzessin en la producció de rajola de València i d'objectes ceràmics de més demanda, com ara la pisa sanitària: bidets, urinaris, etc.

La fàbrica de pisa de pedrenyal era propietat dels Sr. Joan Ferrer i Albareda, Antoni Monfort, Manuel Lasala i Antoni Satorras i Iglesias (Fig. 2). Estava situada al carrer de l'Om, número 12, districte 4, mançana 1 del barri 1r. Disposava d'un magatzem al mateix carrer, en el número 31, des del qual s'expedia la major part de la pisa posada en venda. Va entrar en funcionament en fase experimental l'any 1824, però l'arribada de grans partides de pisa anglesa va fer posar en perill l'incipient negoci.

Ens podem preguntar si l'estructura i el funcionament de la fàbrica s'assemblaven, o no, als d'un obrador de pisa tradicional com els que hi va haver a la ciutat de Barcelona durant els segles de la baixa edat mitjana i època moderna o, per si el contrari, l'esmentada fàbrica de pisa fina podríem considerar-la ja com un model d'instal·lació industrial. Amb dades reals podem afirmar que tenia més característiques d'un obrador tradicional que no pas d'una indústria moderna. Es tractaria de la típica casa-fàbrica del segle XIX, una instal·lació fabril versàtil que, degudament modificada, podia posar-se a produir altres béns, adaptant-se fàcilment a la demanda del mercat. En el cas que ens ocupa, quan la fàbrica de pisa va tancar es va reconvertir en una fundició de bronze. Les dades parlen per elles mateixes quan la comparem amb altres fàbriques de pisa fina.

Es desconeixen les dimensions reals de la fàbrica, però si tenim en compte el solar que ocupava al carrer de l'Om no podem parlar, de cap de les maneres, d'una gran instal·lació fabril. Hi ha una dada objectiva: sabem que produïa anualment un nombre semblant de

	Operaris	Capacitat forns de bescuit	Producció anual
Ferrer, Monfort i Cia (1825-1847)	12-34	2 forns de 1.300 dotzenes	235.000 peces
La Segoviana (1862-1992)	170	6 forns	?
La Cartuja (Sevilla) (1841-1992)	70 -1200	22 forns de 5-6.000 dotzenes	En el magatzem hi cabien unes 250.000 dotzenes de peces

peces –aproximadament unes 235.000– que la fàbrica de pisa de la Casa de la Caritat –unes 240.000–, cosa que ens fa pensar que es tractaria de dues instal·lacions de dimensions semblants. Per sort, es conserva el plànol de la fàbrica de pisa de la Casa de Caritat.⁴ Es tractava d'un edifici de planta baixa i pis, de forma rectangular. Gràcies a l'escala gràfica que figura en el plànol, encara en pams catalans, i segons les dades que figuren en el pressupost de les obres que s'hi van fer, el solar que ocupava aquesta fàbrica era d'uns 164 m².

A la fàbrica de pisa de pedrenyal hi van treballar entre 12 i 34 operaris, xifres més pròximes a les d'un obrador tradicional que no pas a les d'una gran indústria. L'any 1828 comptava amb un forn de cabuda per 240 dotzenes de plats (20 grosses), un forn petit per calcinar el pedrenyal, una tafona per moldre el pedrenyal i pocs operaris. Més tard es va construir un forn gran de cabuda per 1300 dotzenes de plats (més de 108 grosses), mufla per a la cuita de la pisa pintada, altres oficines

i més operaris, i a Sants, davant la impossibilitat de fer-la créixer a Barcelona mateix, es va llogar un solar on es va fer construir un forn gran per a la calcinació del pedrenyal, un rodet, una taponia i un laboratori d'argiles.

El 29 de gener de 1840 va arribar una circular a la "Contaduría de Rentas de la provincia de Barcelona" enviada per l'intendent de rendes de Barcelona, adreçada al president de la "Junta de Comercio" de la ciutat, en la qual li demanava certes dades sobre les fàbriques que imitaven les produccions de Bristol. En les respostes del director de la fàbrica s'afirma que la fàbrica "(...) elabora en un año aprocsimadamente 10.700 docenas de platos de varios tamaños; 8.200 piezas grandes como son soperas, jarros, fuentes y jofainas; 28.000 piezas medianas; 5.800 docenas de piezas pequeñas. No se comprende en sus números una tercera parte de cada especie que se malogra ó se vende de 2º y 3º clase, según la tara...".

Diu també que distribuïen els seus productes fins a Tarragona, Reus, Lleida, Figueres Girona, València, Múrcia, Cartagena, Saragossa, Madrid, Cadis i el Puerto de Santa María, abonant als distribuïdors el 10% al seu favor sobre els preus establerts, i que "El color de la loza es blanco, tan hermoso y fino como el de la estrangera; sus formas no se diferencian de las inglesas. Se pintan algunos juegos para café, jarros y otras piezas de color negro al pincel sobre el barniz y fuego de mufla, como la porcelana; los dibujos son de gusto. También se ha ensayado el estampado, pero no se egecutará en grande porque se necesitan muchos talleres separados de la demás fabricación hasta que ésta se halle con ecsistencias sobrantes de loza blanca, después de satisfechos los pedidos que ocurran. También se ha ensayado el cobalto de las minas de Gistaín en Aragón que uno de sus directores remitió al efecto: y esta fábrica se propone

Fig. 2: Marca impresa amb el nom de la fàbrica de la peça de la figura 1 (Fotografia de l'autor).

⁴ Gabriel, P. [coord.], Enrech, C. et alii 2016: *La Casa de Caritat*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

no gastar otro, luego que la mina salga más limpia en adelante como esperan sus explotadores: del mismo modo que consume el minio que se fabrica en Cartagena desde que D. Tomás Vallarino estableció allí su elaboración, y prefiere para todo las producciones del país".

3. Estructura organitzativa de la fàbrica

- Propietaris: Joan Ferrer i Albareda (propietari dels terrenys), Antoni Monfort, Antoni Satorras i Iglesias i Manuel Lasala, que feia d'administrador.
- Majordom de la fàbrica (el Sr. Geli, càrrec que només va durar 2 anys).
- Cap del forn o forner principal: el francès Joseph Arnoux (fins al 1836).
- Operaris del forn: fornors i peons ajudants del forn.

- Operaris: "Primer platero, platero de piezas huecas, platero de piezas grandes, tornero tirador, tornero de fino o al torno inglés, moldesta, peón ayudante y guarnicionero".
- Pintura: Joan Barba (fix en plantilla fins al 1834), José Calado, Sr. Alzamora i Gregorio Ferrer. Quan estava en nòmina, el pintor cobrava 320 rals mensuals (80 pessetes). Els altres pintors cobraven segons la peça que pintaven: peces de 3 rals, 4 rals o 8 rals.
- Encarregat de les "gacetas" o caixes d'enfornar. Aquest càrrec no va existir sempre.
- Porter (a Sants).
- Encarregat de la tafona de Sants, que treballava amb la seva esposa. Durant alguns anys s'esmenta un peó encarregat de la tafona.
- Cavallerisses i rodet (a Sants), amb obligació de dormir a la fàbrica, netejar els cavalls i els llençols.

Fig. 3: Pots d'apotecari en forma de copa pintats en morat i en policromia. Fàbrica Ferrer, Monfort i Cia (vers 1827-1848). Barcelona. Col. Particular (Fotografia de l'autor).

• Composició i purificació de terres, fins al 1834. El 1841 torna a aparèixer un peó que s'encarregava d'aquesta feina.

Hi havia alguns elements auxiliars que no estaven en nòmina: una companyia d'estelladors, serrallers "cuberos", el fuster, el picapedrer i el manescal.

També s'esmenten els subministradors de matèries primeres: la barrella (Joan Permanyer); la llenya (pel forn de cremar pedrenyal de Sans i pels forns de la fàbrica). Cada cert temps, l'administrador pagava a la companyia d'estelladors una quantitat de diners a compte del balanç que feia en finalitzar l'any.

4. La producció

Estava molt especialitzada. Hi havia dos platers que només feien els plats de 11 i de 10 polsades, i torners que feien les peces buides. En Joanet feia plats de 11 polsades a 8 rals cada 100. També feia motlles a jornal i coïa guix. L'Antoni Foraster feia els plats de 10, 9 i 8 polsades, a 7, 6 i 5,5 rals, respectivament, cada 100. En Llucià feia soperes a 2 rals cada una o gerros de boca d'ànec a 1 ral. També es dedicava a guarnir. Se'ls descomptaven les peces trencades: "Baxas por roto y defectuoso".

Les formes elaborades per la fàbrica foren les següents: "Platos de primera: trincheros, soperos, medianos y de postres", de diverses mides; "platos de segunda y de tercera, tazas ó escudillas con dos asas y tapa; idem con una asa, sin tapa; idem sin asas, ó sean, bolas; jícaras con asa, de primera; idem sin asa, de primera; hueveras, mantequeras, tinteros, orinales, ensaladeras y aljofaynas, saleros, azucareros, tarros á la inglesa, idem á la Francesa, idem estruscos con pico, idem de tonel, soperas (de 7 mides diferents); platas ovales hondas, idem, redondas planas, platas ovales planas, marcelinas cantarillos a la catalana, jarritas para almívar, lecheras, cubillos para vasos, jarritos para dulces, copas para dulce, mostaceras con plato, orinales de cama y retrete, orinales regulares, orinales sin colle, pequeños vidés, letrinas, escupideras, botes de boticario (Fig. 3, 4 i 5), evaporadoras grandes, paletas de pintor de hoyos o cavidades o senos, tinteros de platillo con todas piezas, tinteros de 3 piezas sueltas". Les formes més comunes presentaven algunes variants morfològiques, com per exemple, els "platos de primera, trincheros, de forma común, de orilla

chafada, espineros o planos". En el "Plan del nuevo Libro de Almacen" s'esmenten els tipus de peces que hi havia emmagatzemades, les mides ("grandores") i els preus. D'algunes peces hi havia fins a 6 models diferents de mides, essent més cares les de "grandor 1" i més barates les de "grandor 6". Les mides en donaven en "pulgades" i "líneas".⁵

La manera d'obtenir nous models de peces era per mitjà de còpies fetes a partir d'originals anglesos, que es podien comprar o fins i tot llogar per un temps determinat.

En el cas que les peces estiguessin decorades, la decoració es podia fer a mà –amb un pinzell o esponja– o estampada. Per poder decorar peces per transferència era necessària una costosa instal·lació fora de la fàbrica, i en el cas de la fàbrica del carrer de l'Om es volia esperar a tenir prou estoc de pisa per assajar la impressió per calc.

A diferència de la producció tradicional, la pisa fina de pedrenyal (i la porcellana) requereixen de fins a tres cuites:

a) De "bizcocho" o bescuit. Calien de dos a tres dies per completar-la.

b) De "barniz" (vernís). Calien uns dos dies per completar-la.

c) De "cristal" (vidre). Calien uns dos dies per completar-la.

A la primera fornada es coïa la pasta ceràmica; a la segona es coïa la coberta i, després, les peces es podien decorar o deixar-les blanques. Una vegada pintades es sotmetien a una tercera cuïta, la del "cristal".

Els materials químics que es van comprar indiquen alguns elements de la composició de les pastes i dels vernissos. Ja eren abundants gràcies a les noves indústries del ram de la química que hi havia a la ciutat aleshores:

• "Albayalde" o blanquet. Era un carbonat bàsic de plom. Se'n consumia aproximadament un quintar per fornada. S'usava com a desgreixant. El subministrava Francisco Torres i Romeu, a 180 rals per quintar i Jaume Torres i Bellveí, a 168 rals.

• "Barilla" o barrella, és a dir, carbonat de sodi. Pel vernís. Es comprava la de la fàbrica de Joan Permanyer, a 80 rals el quintar.

• Plumbagina de Marbella o grafit. Utilitzada en la composició de la pasta com a desgreixant per evitar que les peces es trenquessin degut als canvis de temperatura. La portava Benet Roig de Tortosa (23 quintars i 4 llibres: 426 reals).

⁵ Equivalències (mesures antigues castellanes): 1 "vara" castellana: 0,835 m. 1 "pulgada" = 12 "líneas". 1 "línea" = 1,934965 mm. 10 "pulgadas" = 120 "líneas" = 23,21 cm.

Fig. 4: Pot d'apotecari en forma de copa, pintat en morat. Fàbrica Ferrer, Monfort i Cia (vers 1827-1848). Barcelona. MUHBA, núm ref.: 17.253. Procedeix de la farmàcia Balvey, de la Plaça Nova (Barcelona) (Fotografia de l'autor).

- Guix blanc. Segurament es feia servir per fer els motlles per fer els objectes de pisa.
- Mini (tetròxid de plom). El duien preferentment de la fàbrica de Cartagena.
- Litargiri (òxid de plom). Utilitzat en la composició del vernís.
- Terra de columbí o columbrí (potser colombita?). Un dels components de la columbita és el manganès. Potser s'usava per pintar la

Fig. 5: Marca impresa amb el nom de la fàbrica de la fig. 4 (Fotografia de l'autor).

decoració de color negrós. Terra de "colombri" de l'Hospitalet (a 14 rals la carretada).

- Terra de Mataró i del Papiol, a 14 rals el quintar. Servia per fer les caixes d'enfornar.
- Barraix (bòrax). Es va comprar una partida "para pruebas" la setmana del 18 al 13 d'abril de 1836 i a la setmana següent.
- Nitre. Es va comprar una partida "para pruebas" la setmana del 18 al 13 d'abril de 1836 i a la setmana següent.
- Terra del Pinell,⁶ terra blanca de Tartareu, de Santander o de França. Servia per fer les peces.
- Potassa (de Marsella).
- Carbó, per a la forneta de proves, a 4 rals la rova.
- Àcid nítric i sulfúric. Potser per a reduir la terra de columbri (manganès).
- Essència de trementina. Per fixar la pintura de la decoració i els calcs.

5. Operaris i salaris

Ja hem dit que a la fàbrica hi van treballar un mínim de 12 i un màxim de 34 operaris. No tots cobraven el mateix: depenia del tipus de feines que feien, de l'edat i del sexe.

Hi havia operaris que cobraven 8, 7, 6 rals diaris i "muchachos" que cobraven 3, 2 i 1 ral i 22 morabatins diaris. Un treballador dels menys qualificats cobrava 36 rals setmanals; un noi, 10 rals.

Hi havia setmanes que els nois representaven 1/3 dels treballadors de la plantilla. Si fem uns petits càlculs, ens adonarem de la importància del seu treball:

Nois: 52 setmanes x 5 nois x 10 rals setmanals = 2.600 rals.

Adults: 52 setmanes x 5 treballadors x 36 rals setmanals: 9.360 rals.

⁶ "Paral·lelament es va començar l'explotació de mines d'argila a la depressió del riu Canaletes. Aquestes mines es van esgotar gradualment però han continuat fins a l'actualitat les bòbiles de maons i materials refractaris". https://ca.wikipedia.org/wiki/El_Pinell_de_Brai [Consulta: 11.04.2018].

La diferència era de 6.760 rals. Si tenim en compte que l'any 1836 els guanys de la fàbrica foren d'uns 19.900 rals nets, amb aquests números calculem que gairebé 1/3 dels beneficis d'aquell any es van obtenir gràcies al treball dels 5 nois, enlloc d'usar treballadors adults dels menys qualificats (peons).

Pel que fa les dones adultes, el seu salari era d'un 1/3 o d'1/4 del salari d'un home: 2 sous diaris. Es dedicaven o bé a guarnir les peces (posar-hi nanses tot el dia) o bé a garbellar la terra. No consta que es dediquessin a pintar.

Els "muchachos" de la fàbrica es dedicaven a feines diverses: posar nanses, ajudants del plater, ajudants de torner, "zagal" del forn. N'hi havia sense cap feina assignada. La disciplina era dura i sovintejaven els acomiadaments. No era rar que els nois treballessin uns dies i no tornessin més a la fàbrica.

Pel que fa als operaris que treballaven en el forn, n'hi havia tres. Als inicis del funcionament de la fàbrica, el director i el forner principal, el senyor Amoux, es quedaven durant tota la primera nit, si la cuita durava dos dies (cuita del vernís i la tercera cuita), o durant a la segona nit si en durava tres (cuita del bescuit). Una vegada els operaris van aprendre, els càrrecs de director i forner principal van ser prescindibles. Ja no es va contractar a cap altre director o forner principal. Els tres fornors de la fàbrica s'encarregaven de fer tot el procés.

Quant als horaris, hi ha poca informació. A la tafona de Sants hi treballava un tal Antonio Balloria àlies mantega: "Desde las 8 de la noche a las 6 de la mañana", és a dir, 10 hores nocturnes. Cobrava 8 rals (2 pessetes).

Normalment es treballaven 6 dies setmanals i es cobrava al final de cada setmana en funció de les hores fetes. Per exemple, 6 jornals, 5 jornals, 4^{3/4} de jornal. Això suggereix que hi havia un control molt estricte pel que fa a l'assistència a la fàbrica. A partir de la setmana de 17 al 22 de setembre de 1832 es va decidir pagar als torners no pas per jornals treballats sinó per peces fabricades.

En resum, doncs, hi havia els següents tipus de salaris:

a) Els platers, durant una època cobraven per setmana de treball, a 12-14 pessetes per setmana, encara que no fessin peces. Els plats els cobraven a tant per cent (8, 7 rals el centenar) i la resta de formes, a tant per cada una (en morabatins), d'11 morabatins fins a 5,5 en funció de les mides de les peces. Altres platers cobraven diàriament a 5 rals, quan

no feien peces. Quan en feien, cobraven a un tant per cada cent peces fetes.

b) Els torners cobraven per setmana o per dies.

c) El pintor cobrava per mes.

d) El forner principal cobrava per mes, amb una gratificació extra per fornades (quatre d'assegurades i tantes com pogués fer de més).

6. Venda i distribució de la producció

La fàbrica disposava de diversos punts de distribució dels seus productes ja acabats. A Barcelona, s'esmenten les botigues de Pedro Sterling, de Teresa i de Josepa Demestres, la del Sr. Sanromà i la Pere Jandet (Barcelona); a la Barceloneta, la botiga del Jaume Blandin; a Mataró, la botiga de Jaume Anexi. A Reus, les botigues de Josep Cirera i Casals i de dona Nicolasa; a Tarragona, la botiga de Joan Claramunt i la d'Antònia Gibernet, i a València, la botiga de Sagristà i Soler, etc. També s'exportava pisa via marítima, en galeres o llaüts. El cost del transport de Barcelona a Reus per mar era de 3 rals de billó per cada rova, i a Lleida, per terra, de 4 rals.

La tara (el "*frentum*") es calculava sobre un 30% de la producció. S'anomenava com a "género de 2^a y de 3ª clase", segons la importància de la tara.

En un primer moment, la comercialització es feia a través de factors locals a Catalunya i a València. Més tard, per comerciants distribuïts per la costa mediterrània des de Figueres fins a Cartagena, i per l'interior, a Lleida, Múrcia, Madrid i Saragossa, amb un 10% de marges de benefici.

L'any 1833 la fàbrica va patir un important problema degut a la falta d'argila. Això va impossibilitar atendre algunes comandes a Madrid, Cadis i al Puerto de Santa María. Potser per això, aquell mateix any els propietaris van fer les gestions amb el govern de Madrid per tal d'aprovar una nova llei de calicates que hauria d'afavorir l'obtenció de l'argila que necessitaven per tirar endavant la producció.⁷

7. Els beneficis de la fàbrica

Rarament la documentació escrita informa del balanç econòmic d'una empresa, a no ser que es conservi aquest tipus d'informació que se sol destruir quan el negoci tanca. Afortunadament, aquest no va ser el cas de la fàbrica de pisa de pedrenyal. En els seus cinc llibres de comptabilitat hi consten els ingressos i les despeses setmanals. Són els que

⁷ Real Orden de 2-VIII-1833, *Gaceta de Madrid*, 3-VIII-1833.

figuren a la taula següent, resumits i agrupats per anys.

No disposem de dades posteriors al 1841. És una llàstima, perquè potser hauríem pogut copsar l'impacte de la posada en funcionament de la gran fàbrica Pickman a Sevilla.⁸

L'any 1848, segons el cadastre industrial, la fàbrica estava en mans només del Sr. Monfort. És la darrera referència que en tenim notícia de la seva existència, ja que la *Guia General de Barcelona* de 1849⁹ ja no l'esmenta, per la qual cosa deduïm que deuria plegar aquell any.

1832: 68.465 rals, 26 morabatins	1837: 21.129 rals, 6 morabatins
1833: 86.083 rals, 4 morabatins	1838: 26.027 rals, 28 morabatins
1834: 14.138 rals, 25 morabatins	1839: 29.747 rals, 24 morabatins
1835: 25.986 rals, 23 morabatins	1840: 66.047 rals, 14 morabatins
1836: 19.901, 5 rals	1841: 30.395 rals, 6 morabatins
Equivalències: 34 morabatins = 1 ral; 1 ral: 2 sous; 1 pesseta: 4 rals o 8 sous.	

8. Conclusions

Els anys 1827 i 1833 es van posar en funcionament dues fàbriques de pisa de pedrenyal a Barcelona que, per poder competir amb la pisa anglesa, es dedicaren a imitar-ne les formes, però amb preus més avantatjats. Això va ser possible gràcies als aranzels que gravaven les importacions de pisa fina anglesa pels ports atlàntics de la Península o directament la prohibien pels ports de la Mediterrània. Aquestes dues fàbriques de pisa de pedrenyal també suposaren una seriosa amenaça per als fabricants locals de pisa tradicional que van haver de reorientar la seva producció cap a les rajoles del tipus anomenat "de València" i la ceràmica sanitària.

Hem constatat que tant per les dimensions com pel volum de producció no podem parlar d'unes grans fàbriques, sinó que s'assemblarien més a un obrador tradicional.

A la fàbrica de Ferrer, Monfort i Cia no es va usar la força del vapor, però si el treball molt especialitzat i la producció seriada utilitzant motlles alguns dels quals extrets a partir de peces originals angleses. Hi va treballar mà d'obra especialitzada juntament amb obrers no especialitzats, nois i algunes dones. Els baixos salaris asseguraven bona part dels beneficis empresarials.

L'empresa s'assemblava més a una societat limitada que no pas a un taller gremial, amb quatre socis que en el moment de

constituir la societat es deurien repartir els beneficis proporcionalment a la inversió feta. Potser fins i tot van decidir limitar la durada del negoci, com no era rar de fer en aquella època.

La xarxa de distribució de la producció abastava el vessant mediterrani de la Península des de Girona fins a Cadis per, des d'allà, exportar a les Amèriques, i vers l'interior, fins a Saragossa i Madrid.

L'any 1848 ja havien tancat les dues fàbriques de pisa fina de Barcelona, potser no tant per la competència directa de la pisa anglesa sinó de la que arribava des de diverses poblacions de València i, sobretot, de Sevilla (Pickman). Malgrat això, cal recordar que quan van tancar les dues fàbriques de pisa de pedrenyal van obrir les de porcellana.

La troballa de la documentació comptable de la fàbrica ha permès obtenir dades molt interessants sobre aspectes de funcionament d'una casa-fàbrica del segle XIX rarament documentats abans. Encara hi estem treballant.

Agraïments

Núria Miró i Alaix (MUHBA).

⁸ <http://www.juntadeandalucia.es/cultura/blog/breve-historia-de-la-cartuja-de-sevilla-ii-la-fabrica-de-ceramica-pickman> [Consulta: 10.07.2018].

⁹ *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo ó sea, guía general de Barcelona*. Barcelona: imprenta Manuel Saurí, 1849.

BAJO EL SUELO DE ZAMORA. CIUDAD. ARQUEOLOGÍA. MUSEO

Rosario García Rozas*

En el año 2018 el Museo de Zamora celebraba el vigésimo aniversario de su reapertura con la exposición *Bajo el suelo de Zamora. Ciudad. Arqueología. Museo*, que presentaba importantes novedades y hallazgos aportados por la gran actividad arqueológica desarrollada en la ciudad de Zamora durante este tiempo. Ocho paneles narraban ciertos capítulos de su pasado histórico y los materiales alojados en once vitrinas ilustraban convenientemente su importancia e interés. Los datos extraídos del subsuelo constatan la ocupación del solar zamorano desde momentos prehistóricos, la presencia en época alto-medieval de gentes de origen andalusí, la práctica de actividades artesanales y la existencia desde el medioevo de talleres que trabajaban el metal y el barro, o de tenerías instaladas en las márgenes del Duero, confirmando, enmendando o ampliando lo conocido hasta la fecha por la documentación escrita.

Palabras clave: Ciudad, Arqueología, Museo de Zamora.

In 2018 Zamora Museum celebrated the twentieth anniversary of its reopening with an exhibition *Bajo el suelo de Zamora. Ciudad. Arqueología. Museo*, which showed important novelties and findings contributed by the great archaeological activity developed in the city of Zamora during this period. Eight panels explained certain chapters of its historic past and the materials displayed in the eleven showcases, illustrated its importance and interest. The data extracted from the subsoil confirm the occupation of Zamora site from prehistoric time, the presence of Andalusian people in medieval age, the practice of craft activities and the existence, since the middle ages, of workshops that worked metal and mud, or tanneries installed on the Duero river, confirming, amending or extending what was known so far, by the written documentation.

Keywords: City, Archaeology, Zamora Museum.

* Museo de Zamora

1. Introducción

La preparación de una exposición sobre los descubrimientos arqueológicos más importantes que el subsuelo de la ciudad de Zamora ha deparado en los últimos veinte años impidió en el mes de mayo mi asistencia a este justo y merecido *Homenaje a Albert López Mullor*. Gracias a la insistencia y nueva invitación de los organizadores, se me ha permitido incluir los resultados de dicho trabajo¹ en la publicación científica que recordará a nuestro querido Albert.

No es éste un artículo al uso, de los que dan a conocer las aportaciones científicas que proporciona la arqueología de gestión o de investigación, sino una secuencia de textos que tratan de explicar de forma sencilla y entendible la procedencia y el contexto de unos cuantos bienes arqueológicos, en su mayoría cerámicos, obtenidos en otras tantas excavaciones y de valorar su significado y contribución al conocimiento histórico de la ciudad de Zamora.

El motivo y la idea de la exposición se explican en uno de los paneles, por lo que nos parece más oportuno comentar su gestación y ciertos aspectos que condicionaban la misma, comenzando por el espacio disponible –la sala de exposiciones temporales del Museo de Zamora tiene una superficie que no llega a 100 m²– para exhibir un elenco considerable de hallazgos. La carencia de mobiliario expositivo obligaba a alquilar y escoger vitrinas y contenedores en los que presentar el material, y a su distribución y reparto por la sala. Un presupuesto reducido, escaso personal técnico y un tiempo limitado suponían otras dificultades que había que salvar, junto al desafío más importante, la articulación del relato expositivo y la selección de conjuntos y elementos a exponer. Así que elegimos la ciudad de Zamora, pues la arqueología urbana había suministrado hallazgos significativos y novedades importantes. La ardua selección de materiales resultaba un camino de fácil

recorrido gracias al apoyo y ayuda de la Arqueóloga Territorial² y el paciente trabajo de restauración iba dando forma y comprensión a las piezas. Al tiempo, se iban componiendo los paneles de cada capítulo mediante textos explicativos y alguna imagen ilustrativa y elocuente, se redactaban cartelas aclaratorias de los conjuntos a exhibir y se diseñaba un plano³ –que presidiría el espacio expositivo– con su referencia topográfica y la de todos los trabajos arqueológicos realizados durante estos veinte años, en el que distintos colores destacaban y vinculaban las áreas seleccionadas con la información escrita y los objetos expuestos (Fig. 1). Decidir un título atractivo y adecuado, la imagen gráfica y el folleto divulgativo completarían las labores previas al montaje –que el equipo del museo abordaba la última semana de junio, en plenas fiestas de San Pedro– y a la presentación definitiva de la muestra, abierta al público desde el día 4 de julio.⁴ Se llevaron a cabo visitas comentadas durante todo el verano con numerosa afluencia de público local, de modo que en el mes de septiembre se decidió aumentar su frecuencia.

Hay que señalar que cada bloque temático, cada intervención arqueológica, podrían haber sido objeto de una muestra independiente e individualizada, por lo que síntesis y selección fueron criterios decisivos para determinar los ocho capítulos y las once vitrinas que, junto a un texto sobre la importancia de la cerámica y las correspondientes cartelas explicativas de las piezas mostradas, construyen el hilo narrativo de la exposición.

Bajo el suelo de Zamora. Ciudad. Arqueología. Museo es, en resumen, el resultado final de un largo proceso y de un trabajo en equipo que ha requerido la implicación no sólo de las empresas encargadas de tareas específicas sino también de todos los trabajadores del museo. Pero no hay que olvidar que dicho proceso comienza con el marco jurídico y administrativo que exige trabajos técnicos de documentación arqueológica llevados a cabo por profesionales y empresas y

¹ Los textos de la exposición se dirigen y pretenden llegar a todos sus visitantes. No hemos considerado insertar en ellos las referencias, citas y paralelos acostumbrados en la investigación arqueológica, aunque emanan de la consulta de numerosas publicaciones. La bibliografía final compila las más consultadas y las que aluden directamente a las excavaciones que han aportado materiales incluidos en la muestra.

² Compartimos muchas tardes, abriendo cajas y bolsas, con nuestra amiga Hortensia Larrén, que iba documentando fotográficamente la preselección. Su metodología ordenada facilitaría el trabajo posterior y su conocimiento exhaustivo de las actuaciones arqueológicas y de los materiales hallados, así como de su relevancia histórica y científica, supusieron un auxilio inestimable e impagable durante todo el proceso.

³ Agradecemos la ayuda de nuestros compañeros del Servicio Territorial, el arquitecto Luis Pichel, autor del mismo, y la ya mencionada Hortensia Larrén, Arqueóloga Territorial, que proporcionó la información y elaboró la relación exhaustiva de las 256 intervenciones ejecutadas en este período.

⁴ La muestra fue presentada oficialmente por la Directora General de Políticas Culturales y por el Delegado Territorial el día 27 de julio, víspera del vigésimo aniversario del actual museo.

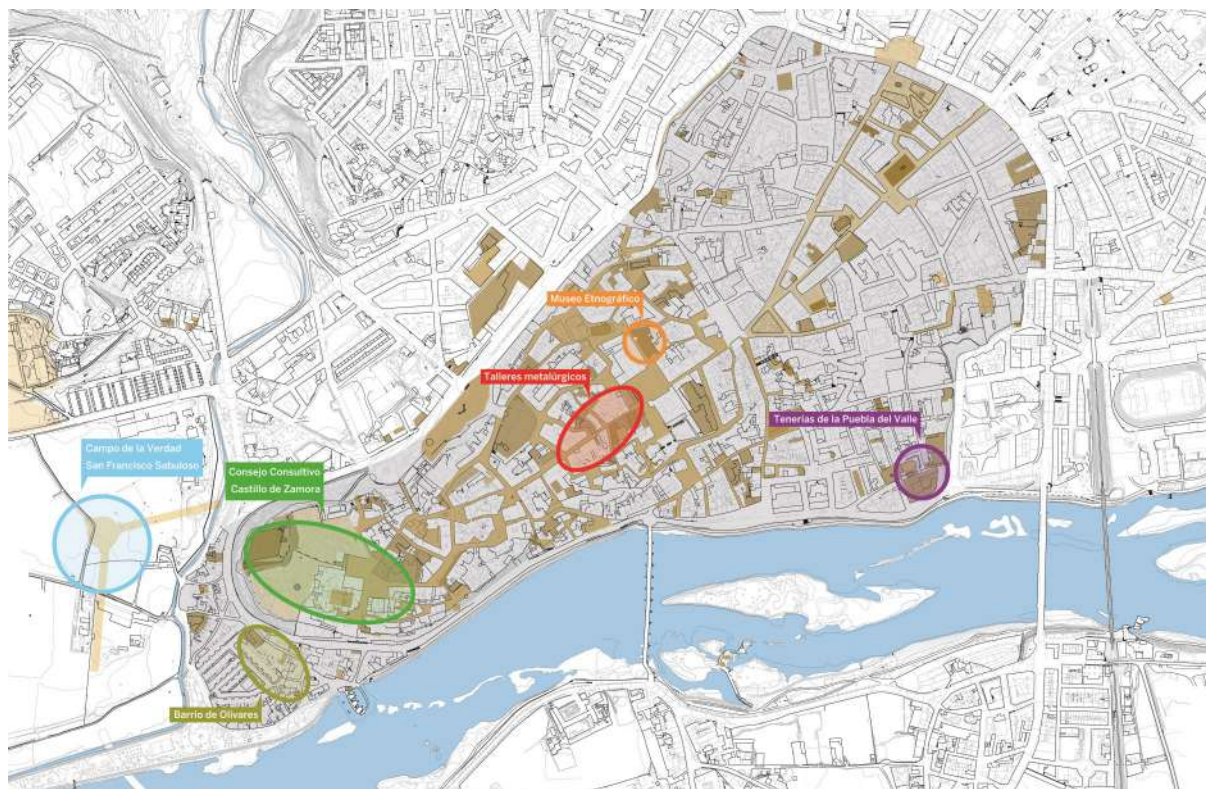

Fig. 1: Intervenciones arqueológicas en la ciudad de Zamora (1998-2018) con la referencia topográfica de los capítulos expositivos.

supervisados por la Arqueóloga Territorial; el estudio de los hallazgos y la elaboración del informe técnico –y en algunos casos su publicación en revistas científicas– son el siguiente paso, junto a la entrega de materiales en el museo, muchos de los cuales se exhiben hoy en esta muestra. El título elegido sintetiza de algún modo todo este procedimiento, el viaje en el tiempo y en el espacio que efectúan las piezas arqueológicas desde su origen y el significado histórico que adquieren mediante su estudio e interpretación antes de llegar a su destino final, el museo, el público y la sociedad (Fig. 2).

2. La exposición. Su información escrita

Se transcriben a continuación los paneles que componen los bloques temáticos de la exposición⁵ a los que precede el texto que justifica la abundancia de restos cerámicos y explica su importancia.

2.1. La importancia de la cerámica en la reconstrucción histórica

Cacharros y pucheros de distinta índole se reparten en unas cuantas vitrinas de esta

sala, como si fueran los puestos de los alfareros que acuden puntualmente a la feria de cerámica que cada fiesta de San Pedro se celebra en Zamora. Pero nuestras piezas no están a la venta, aunque lo estuvieron en épocas pasadas.

La transformación del barro en cerámica es un avance técnico revolucionario en la historia de la humanidad que se remonta al Neolítico. Los recipientes cerámicos son y han sido, en todo momento, útiles imprescindibles en la vida cotidiana. En ellos se trasladan, se almacenan y conservan, se cocinan y se comen o beben alimentos líquidos y sólidos; algunos se destinan a la limpieza y a la higiene y otros a tareas artesanales. Y la pericia de alfareros o ceramistas, que posan su mirada artística sobre los productos que elaboran, torna ciertas piezas en objetos únicos y preciosos.

Frágiles, pero duraderos, los restos cerámicos, conservados durante siglos bajo tierra, se convierten en fósil guía del arqueólogo y en hilo conductor de la reconstrucción histórica. Con ellos, con los hallazgos recuperados en algunas de las muchas excavaciones efectuadas en nuestra ciudad, intentamos

⁵ Al final de cada capítulo se alude brevemente a los fondos expuestos en las vitrinas.

Fig. 2: Aspecto de la muestra en la sala de exposiciones temporales del Museo de Zamora.

evocar tiempos pasados y algunos pormenores de su historia.

2.2. Veinte años de museo y arqueología en la ciudad de Zamora. La importancia de un río

El Museo de Zamora cumple veinte años en sus ya no tan nuevas instalaciones. En 1998 se presentaba una visión actualizada del panorama arqueológico de nuestra ciudad y provincia y algunos materiales significativos ocupaban un lugar en sus vitrinas. Durante este tiempo la gran actividad arqueológica desarrollada (256 intervenciones), asociada a la eclosión constructiva de los años noventa, ha corroborado que la presencia humana en el solar urbano ha sido continua y ha originado alteraciones, modificaciones y rupturas, por lo que la lectura del subsuelo no siempre ha resultado fácil. Pero los abundantes hallazgos proporcionados, protagonistas frecuentes de artículos científicos, permanecen ocultos a los ojos del público. Por eso, hemos decidido sacar algunas piezas de sus cajas, para que puedan narrar ciertos capítulos del pasado histórico de la ciudad de Zamora y confirmar, enmendar o añadir conocimientos a una historia que se escribe y reescribe de forma continuada, a

tenor de los datos que emergen del subsuelo y de los estudios e investigaciones efectuados sobre ellos.

Y lo que han dejado claro, una vez más, estos trabajos arqueológicos es la atracción que supone un río para el asentamiento humano desde tiempos remotos, como se comprueba tanto en el casco urbano, en la zona alta de Zamora, como en sus arrabales de los barrios bajos y en algunos asentamientos localizados en la periferia.

Un recorrido por ambas márgenes del Duero y sus inmediaciones detecta, al norte del río, vestigios calcolíticos que se remontan a más de cuatro mil años de antigüedad en "Los Pasos" y frente a "Las Pallas"; de la Primera Edad del Hierro, en "La Aldehuela", en la confluencia con el Valderaduey, aguas arriba; y un poco más al norte, en la vega de este último, en el yacimiento "El Judío", indicios de época romana y visigoda. Aguas abajo, en el barrio de Olivares, en el entorno de Santiago el Viejo y en la iglesia del Espíritu Santo han aparecido cerámicas de la Edad del Bronce y en terrenos próximos investigados con motivo de las obras del puente nuevo, en el llamado "Campo de la Verdad", también se registran hallazgos romanos y visigodos.

Enfrente, al sur del Duero, en el "Teso del Castro", pequeño cerro conocido también

como "El Temblajo", aparecen cerámicas protohistóricas y romanas, cultura que ha dejado materiales altoimperiales y bajoimperiales en la estación conocida como "Belmonte", cercana a "Los Billares", establecimiento hispanovisigodo de carácter rural.

La reflexión a que nos llevan todos estos datos parece obvia: hay hallazgos que acreditan sobradamente la ocupación del espacio ribereño en épocas pasadas, aunque los asentamientos constatados no siempre tienen una secuencia temporal continuada; a veces, la sucesión es espacial y da la impresión de que muchos de ellos tuvieron una corta vida y un carácter estacional; pero los mismos lugares, abandonados tal vez por los riesgos y estragos que implicaba el río, siguieron siendo señuelo y reclamo para distintas poblaciones en diferentes épocas. Sus huellas rompen los niveles de inundación y los limos y arenales suministrados por las mismas crecidas aparecen en distintas zonas; depósitos fluviales y arqueológicos se combinan y narran la evolución de un río que modificó su curso y experimentó grandes avenidas que influyeron decisivamente en la implantación de los grupos humanos que han configurado la trayectoria urbanística de nuestra ciudad a lo largo de su historia.

Este panel, colocado en el vestíbulo de entrada, se acompañaba de una pequeña vitrina y servía de introducción a la exposición. Las piezas seleccionadas procedían de algunos yacimientos ubicados en la periferia de la ciudad: fragmentos cerámicos de época calcolítica obtenidos en las excavaciones de "Las Pallas"; cerámica celtibérica y romana, altoimperial y bajoimperial, y dos elementos idénticos de bronce, también romanos, encontrados en "Belmonte"; y del yacimiento "El Judío", algunos restos romanos de época antigua, entre los que destaca un recipiente de tradición celtibérica con profusa decoración pintada policroma, y dos piezas de *sigillata* gris "paleocristiana".

2.3. En el corazón de la ciudad, bajo el suelo de la actual sede del Consejo Consultivo

Los hallazgos arqueológicos del subsuelo de la sede del *Consejo Consultivo de Castilla y León* aportan una información esencial sobre las comunidades establecidas desde épocas prehistóricas en esta zona de la ciudad y constituyen, sin duda, una buena síntesis de la evolución de su poblamiento. Un espacio destacado, donde, durante el Medioevo, se asientan y confluyen poder religioso

y político, representados significativamente por monumentos como la catedral y el castillo, en cuyas excavaciones se ha registrado igualmente un conjunto de interesantes materiales prehistóricos y protohistóricos, romanos, visigodos (una moneda de Égica/Witiza) y alto-medievales que revelan una ocupación del lugar previa a la construcción de la fortaleza medieval.

En el solar del Consejo Consultivo, hoyos de postes, hogares, hornos, silos de almacenamiento y numerosos elementos cerámicos, junto a crisoles y escorias de fundición, muestran actividad desde la Edad del Bronce y adobes de sencillas cabañas circulares evidencian los primeros ensayos constructivos durante la Primera Edad del Hierro; pequeños fragmentos de recipientes nos remiten, igualmente, a la Segunda Edad del Hierro y a distintos momentos de época romana. Y también aquí, como en otros puntos de la ciudad y sus arrabales, se advierte la coexistencia en el registro arqueológico de cerámicas altomedievales, hispanovisigodas, "cristianas" (denominación genérica que alude a las distintas producciones de los territorios peninsulares cristianos) y otras muchas de tradición andalusí, que demuestran el establecimiento en nuestra ciudad de comunidades procedentes del Sur peninsular y corroboran la convivencia de grupos culturales diversos, si bien la presencia de algunas monedas omeyas del siglo X podría relacionarse, según algunos investigadores, con las tropas califales que asediaban el valle del Duero en aquellos tiempos. Algunas piezas singulares, como los cangilones, se asocian a norias y sistemas de riego que sugieren la existencia de huertas en el núcleo urbano; pozos, aljibes, atarjeas y sumideros se vinculan a la captación, distribución y almacenamiento de agua de las primitivas redes de saneamiento e indican un avanzado desarrollo urbanístico. Se han constatado también huellas de hornos de fundir campanas y grandes prensas de piedra de supuestos lagares o almazaras que apuntan a trabajos artesanales y a una economía de transformación agraria. Reseñables son, asimismo, ciertos restos arquitectónicos que nos hablan de espacios domésticos e, incluso, de algunas casas señoriales, dentro de un asentamiento urbano en progresivo desarrollo a partir del siglo XIV, como manifiestan significativos hallazgos monetarios y cerámicos (Fig. 3).

Tres vitrinas albergaban los materiales descubiertos, sobre todo, en el solar del Consejo Consultivo, aunque se integraron también en ellas significativos elementos encontrados

Fig. 3: Piezas cerámicas recuperadas en el solar del Consejo Consultivo.

en las excavaciones del aldeaño Castillo. Los hallazgos prehistóricos y prerromanos se presentaron en una gran vitrina exenta situada en el centro de la sala: cerámicas elaboradas a mano, lisas y decoradas, y algunos objetos metálicos de la Edad del Bronce y de la primera Edad del Hierro; y de la segunda Edad del Hierro, algunas piezas torneadas pintadas y una cajita cuadrada típicamente celtibéricas. Escasos ejemplos de época romana y visigoda –a destacar un tremis de Égica y Witiza procedente del Castillo– compartían espacio con la cerámica "cristiana" de época plenomedieval (siglos XI-XIII) y con los recipientes de época moderna de ambos lugares alojados en otra vitrina. Una tercera vitrina se destinaba al abundante repertorio cerámico andalusí datado entre los siglos IX y XI, muy significativo tanto en cantidad como en variedad formal y funcional, y a un conjunto de dirhams de al-Ḥakam II acuñados en Madīnat al-Zahrā' entre los años 963 y 968 d. C. Al lado, sobre pedestal exento, una tinaja de forma ovoide y cuatro asas.

2.4. Artesanos del metal

Entre las novedades aportadas por las intervenciones arqueológicas efectuadas en torno a la Rúa de los Francos (antiguo Carral Mayor), en el espacio comprendido entre las iglesias de la Concepción y de la Magdalena, figura la identificación de un barrio artesanal especializado en la producción de objetos metálicos, ya que se han documentado vestigios de combustión, restos de hornos, moldes y crisoles en distintos solares. El primero de ellos, quizá el más antiguo, es el taller de fundición localizado bajo el convento e iglesia de la Concepción durante las obras de remodelación de la Biblioteca Pública, que debió

de funcionar entre época plenomedieval y el siglo XVI, momento de auge de la platería zamorana. En el solar de las denominadas –y ya desaparecidas– "Arcadas", situadas en uno de los flancos de la plaza de Viriato, también se han encontrado rastros de actividad metalúrgica artesana en los momentos finales de la Edad Media. Muy significativas son las piezas aparecidas entre la Rúa de los Francos y la calle Peñasbrinques, especialmente los moldes de arcilla que todavía conservan la huella de las hebillas y placas de cinturón que se fundirían en su interior, como revelan las radiografías obtenidas en el transcurso de su investigación. Las excavaciones practicadas en solares de la misma Rúa (números 21 y 14-16) han desvelado, asimismo, crisoles de barro y otras señales del trabajo de orfebres y plateros en este barrio durante los siglos XVI y XVII.

Escorias de fundición, crisoles cerámicos, moldes de piezas, tanto cerámicos como líticos, un mortero de arenisca y algunos adornos metálicos –una hebilla calada, una placa ornamental, un botón de bronce– ocupaban la vitrina sobre la actividad metalúrgica desarrollada en Zamora en época moderna (Fig. 4).

2.5. De Cárcel Real a Museo Etnográfico

El nuevo edificio del Museo Etnográfico de Castilla y León ha mantenido en la actual calle Corral Pintado la portada del construido a finales del siglo XVI, destinado a albergar la Cárcel Real. Una inscripción grabada en piedra sobre una cartela moldurada ubicada bajo el escudo real de Felipe II y otra leyenda pintada sobre las dovelas que conforman el arco semicircular resumen la historia y funciones que desempeñó el citado inmueble, precisadas y ampliadas por la documenta-

Fig. 4. Vitrina dedicada a la actividad metalúrgica.

ción escrita y arqueológica: Cárcel Real a partir de 1583; fábrica de lanas en época de Carlos III (1759-1788); Casa de Beneficencia desde 1804; en el siglo XX el edificio recupera su dedicación textil (fábrica y almacenes de tejidos de la empresa *Zamora Industrial*) y comparte su uso con una bodega; un taller de carpintería y una pista de baile parecen haber sido sus últimos destinos antes de su abandono.

Los trabajos arqueológicos realizados en su solar han reconocido cinco fases, con huellas del uso de cada etapa y una interesante cultura material que se remonta al siglo XV o comienzos del XVI, como constatan algunos fragmentos cerámicos de origen foráneo. Las piezas recuperadas ilustran sobradamente el repertorio formal y decorativo, así como las características y evolución técnica de los distintos recipientes que componían el ajuar doméstico a lo largo de los cinco siglos documentados en el subsuelo. Vajilla de mesa, cocina o almacenaje de tipo común, elaborada con barros y pastas más o menos depurados y cuidadas, convive con lozas vidriadas a imitación de productos talaveranos, decoradas o lisas y esmaltadas en blanco, fabricadas tal vez en talleres zamoranos o salmantinos; jarras y jarros, escudillas, cuencos y tazas, platos y fuentes, pucheros y ollas, anafres, candiles, cántaros, tinajas, lebrillos, bacines, cangilones..., junto a algunos objetos metálicos de diferente carácter, evocan unos modos de vida no tan lejanos pero ya desaparecidos.

Los recipientes exhibidos en la vitrina dedicada al solar del Museo Etnográfico mostraban la secuencia cronológica de su ocupación (siglos XVI-XX) y su variedad funcional: ollas, cazuelas y tapaderas para uso culinario, jarros, platos, cuencos y escudillas en la vajilla de mesa y bacines para el servicio higiénico.

2.6. Las tenerías de la Puebla del Valle

Un paseo por la zona más baja de la ciudad, la de la margen derecha del Duero ubicada entre los puentes de hierro y piedra, puede rememorar, aún hoy, su pasado histórico. Los nombres de las estrechas calles que configuran su trazado (Baños, Zapatería, Tenerías, Zumacal, Alfamareros, Plata, Caldereros, Carpilleros...) recuerdan viejos oficios de los vecinos de los Barrios Bajos o de la Puebla del Valle, como se conocía a este arrabal no incluido en el recinto urbano amurallado hasta el siglo XIV. Un espacio en el que se detecta documentalmente la presencia de repobladores desde finales del siglo X, gentes provenientes del sur (andalusíes, mozárabes y judíos) y del norte, de los reinos cristianos peninsulares (asturleonéses, gallegos o cántabros) e incluso foráneos, como los francos, que van a convivir agrupados en barrios, parroquias o colaciones organizadas en torno a una iglesia. Algunas de ellas permanecen todavía (Santo Tomás, Santa María de la Horta, San Leonardo, Santa Lucía) y otras han desaparecido, pero tanto el callejero como algunos textos aluden a las ocupaciones habituales de sus antiguos parroquianos (San Julián del Mercado, San Román de "Cortidores", el Hospital de Peleteros o la Cofradía de San Salvador de Curtidores).

Los trabajos arqueológicos han confirmado en muchos casos las fuentes escritas y han sacado a la luz estructuras y vestigios (piletas, tinajas, pelambres, noques, restos de cal...) que corresponden a complejos manufactureros como las tenerías, factorías instaladas junto al río, y que, por los datos conocidos hasta el momento, proponen un uso secuencial: desde los siglos X-XI las de Santo Tomás,

cuyas piletas se adivinan bajo las tumbas de su necrópolis; en plena y baja Edad Media (siglos XII-XIV) las de la plaza de la Horta; hasta los siglos XVI-XVII las ubicadas en la avenida del Mengue y calle Santo Tomás, y en época moderna las de la calle Zapatería. Un poco más allá, en el barrio de Olivares, alguna otra prolongaba su actividad hasta el siglo pasado. La estratigrafía, por otro lado, ha constatado lechos de arcillas y limos depositados por sucesivas riadas, hoyos y pozos colmatados y convertidos en basureros con fragmentos cerámicos de arcaduces o cangilones que sugieren la existencia de norias que elevaban el agua y que también se han encontrado en zonas altas la ciudad.

Una vasija de gran tamaño, noque para apelarbrar con restos de cal, se exhibía al aire en el centro de la sala. Y junto al panel explicativo, una pequeña vitrina incluía cangilones y un anafre, elementos asociados a las tareas relacionadas con las tenerías descubiertas en la Puebla del Valle (calle de Santo Tomás y avenida del Mengue) (Fig. 5).

2.7. Olivares, un barrio alfarero

Afirmar que Olivares es un barrio alfarero no resulta ninguna novedad, pues casi todos los zamoranos conocen su cerámica y algunos recuerdan, incluso, a alguno de sus artesanos. Las actuaciones arqueológicas han permitido conocer algo más de su historia y comprobar la práctica del oficio en este arrabal o suburbio próximo al río, que cuenta con un destacado conjunto de aceñas, se encuentra muy cerca de la *Puerta Óptima* y aparece citado en las fuentes escritas ya desde el siglo X.

Organizado en plena Edad Media en torno a las iglesias de San Claudio y de San-

Fig. 5: Noque para apelarbrar hallado en la Avda. del Mengue.

tiago el Viejo o de los Caballeros, su subsuelo, además, ha deparado en los alrededores de este último templo, entre las calles Caballeros, Trascastillo y Gijón, huellas de hábitat (silos, fondos de cabaña) y testimonios materiales muy antiguos (tardorromanos, visigodos y andalusíes) que revelan una tímida ocupación desde finales del siglo V, más consolidada en época altomedieval, como también sucede en los terrenos colindantes del llamado "Campo de la Verdad". Junto a ellos, restos de un testar o basurero, con atifles y desechos de la típica cerámica "de Olivares" (esmaltada en blanco y decorada en azul o verde), procedentes de algún alfar cercano de época moderna, y los vestigios de una tenería que prolongó su existencia hasta época contemporánea.

Las piezas cerámicas andalusíes y cristianas rescatadas en excavaciones efectuadas en el arrabal de Olivares revelaban la convivencia de estas gentes ya desde el siglo IX. En la vitrina se podían contemplar también piezas producidas a partir del siglo XVI, imitaciones, acaso, de la cerámica talaverana por los alfareros olivareños.

2.8. El último "Olivares"

El descubrimiento de tres hornos y restos de vajilla en las proximidades de la iglesia de San Claudio y de otros dos cerca de Santiago el Viejo confirma la presencia de complejos alfareros que estuvieron en funcionamiento hasta el siglo XX, conviviendo con otras actividades como el laboreo agrícola o el proceso de curtido de pieles, según muestran ciertas evidencias correspondientes a tenerías.

Sondeos practicados en diversos puntos del mismo barrio han aportado tejas y ladrillos con defectos de fabricación, demostrando, asimismo, la pervivencia, hasta hace pocos años, de tejares que suministraban materiales de construcción. En algunas piezas se han encontrado marcas de fabricación, como la de Lucas Cabañas, el último alfarero conocido de Olivares, en una tubería procedente de los barrios altos de la ciudad, o la del vallisoletano Eloy Silió (en activo entre 1884 y 1904) en unos ladrillos, lo que denota el contacto con otros talleres de la región.

Algunos restos, como pellas de barro manoseadas, residuos y desechos de vajilla, piezas con defectos de cocción y deformes, atifles, tejas pegadas y ladrillos calcinados, elocuentes testimonios de la artesanía alfarera de Olivares llenaban la vitrina dedicada a sus últimos productores, en la que se incluía también un fragmento de codo de tubería vi-

driada, hallada en los barrios altos de la ciudad con la marca de Lucas Cabañas, uno de los últimos alfareros de Olivares.

2.9. El entorno del puente nuevo: el "Campo de la Verdad" y "San Francisco Sabuloso"

"Campo de la Verdad" y "San Francisco Sabuloso". Así se han denominado las dos zonas investigadas arqueológicamente con motivo de la construcción en Zamora, aguas abajo del Duero, del último puente, puente nuevo o "Puente de los Poetas". Cualquier zamorano sabe del lugar conocido como "Campo de la Verdad" por estar relacionado con el histórico y legendario "Cercos de Zamora". Quizá le suene menos "San Francisco Sabuloso", como se apodaba al contiguo convento femenino de clarisas o franciscanas ubicado entre el barrio de Olivares y las aceñas de Gijón, al que la documentación escrita se refiere también como San Francisco de Arnales o Arenales e incluso de Santa Clara. Diferenciadas en el nombre, pero próximas en el espacio, la cultura material de estas dos zonas ofrece singularidades a la par que similitudes entre sí y con otras áreas aledañas como Olivares.

Fragmentos cerámicos de época tardorromana documentan una temprana ocupación en el paraje del "Campo de la Verdad", donde se registran huellas (fondos de cabaña, pozos-norias, silos y vertederos) de una pequeña aldea de carácter rural y de una población de raigambre andalusí desde finales del siglo VIII, a las que se añaden, a lo largo del medievo, testimonios de los habitantes aglutinados en torno a la iglesia de Santiago el Viejo. Un barrio extramuros junto al que se instalará, a partir del siglo XIII y hasta época moderna, el convento de las clarisas, de San Francisco "Sabuloso" o "de Arenales", cuyos vertederos han deparado un interesante elenco de piezas relacionadas con la sede conventual, abandonada a finales del siglo XVI y convertida en viñedos en el siglo XIX. Y en el mismo subsuelo del enclave monástico, la singularidad de un depósito de cerámicas de la Edad del Bronce y de unas cuantas cubetas rellenas con materiales también tardorromanos. Amplio abanico cronológico y cultural, en resumen, para ambos sectores de un mismo yacimiento, cuyas reliquias antropológicas han aflorado en algunos enterramientos.

Dos vitrinas ilustraban las actuaciones arqueológicas efectuadas en el entorno del puente nuevo. Una de ellas contenía las pruebas de una ocupación temprana en el área denominada "Campo de la Verdad": cerámica a mano de época protohistórica, fragmentos tardorromanos y visigodos, junto a cangilones de noria y otros restos de cerámica andalusí coetáneos a una ollita y un cuenco de cerámica medieval cristiana; a ellos se sumaban algunos objetos de hueso trabajado (agarraderos, punzones, una aguja y un mango decorado). La otra vitrina acogía vestigios del antiguo convento de clarisas, "San Francisco Sabuloso o de Arenales" y en su interior convivían cuidadosos recipientes de cocina, mesa o uso higiénico de elaboración local, junto a fragmentos de producciones foráneas de cierta calidad, datadas en el siglo XVI e incluso antes: platos de reflejo metálico y lozas decoradas en azul, o en verde y manganeso, que remiten a creaciones levantinas; platos y cuencos esmaltados en color blanco o verdoso, una cazuelita de cuatro asas y una pequeña taza "de engaño" relacionadas con talleres talaveranos; el fragmento de una botella de cerámica bucarina, de origen portugués y sofisticados restos de recipientes vítreos.

Bibliografía⁶

Alonso, O., Centeno, I. 2005: Belmonte: un nuevo establecimiento de época romana en la vega baja del Río Duero (Zamora), *AIEZFO*, Zamora, 35-50.

Alonso, O., Centeno, I. M. 2005: Una primera intervención arqueológica en el antiguo solar de la residencia Ntra. Sra. de la Paz, plaza de la Catedral, Zamora, c.v. a la calle Obispo Manso (Zamora), *AIEZFO*, Zamora, 101-132.

Bajo el suelo de Zamora. Ciudad. Arqueología. Museo, 2018, Folleto de la exposición, Zamora.

Bueno, M. L. 1983: *Historia de Zamora. Zamora en el siglo X*, Zamora.

Bueno, M. L. 2005: Contactos con la vida material en Zamora. Siglos XII-XV, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, H. Medieval*, t. 18, UNED, Madrid, 39-58.

⁶ En las referencias bibliográficas aparece abreviada la denominación del Instituto de Estudios Zamoranos "Florián de Ocampo", que ha publicado artículos y monografías relacionadas con trabajos arqueológicos tanto en su Anuario (*AIEZFO*) como en los Cuadernos de Investigación.

- Campomanes, E. 2001: *Informe sobre la excavación arqueológica C/ Mediodía, nº32 (Zamora)*, Informe inédito presentado a la Junta de Castilla y León.
- Doval, M. *et alii* 2002: Las Pallas, un enclave de la Edad del Cobre y una necrópolis bajo-medieval en la margen derecha del río Duero en la capital zamorana, *AIEZFO*, Zamora, 81-99.
- Estremera, S., Cruz, P. J. 2002: Un nuevo espacio artesanal en la ciudad de Zamora. La intervención arqueológica en el nº 28-30 de la C/ Zapatería, *AIEZFO*, Zamora, 141-163.
- García, M. F. 1992: *El pasado judío de Zamora*, Valladolid.
- Larrén, H. 1999: La evolución urbana de la ciudad de Zamora a través de los vestigios arqueológicos, *Codex aquilarensis: Cuadernos de investigación del Monasterio de Santa María la Real 15*, Aguilar de Campoo, 91-118.
- Larrén, H., Nuño, J. 2006: Cerámicas pintadas andalusíes en la ciudad de Zamora, *Al-Andalus, espaço de mudança, Balanço de 25 anos de história e arqueologia medievais, Homenagem a Juan Zozaya Stabel-Hansen. Seminario Internacional, Mértola 16, 17 e 18 de Maio de 2005*, Mértola, 244-255.
- Larrén, H. 2016: Registros cerámicos de época tardorromana y altomedieval en la provincia de Zamora, *Congreso internacional de cerámicas altomedievales en Hispania y su entorno (s V-VIII d. C.) Zamora 1, 2 y 3 de junio de 2016*, Valladolid, 697-718.
- Lorenzo, J. 2017: El ladrillo de Zamora. Existencia, desaparición, reaparición y destrucción de la prueba material de que Zamora fue Numancia, *AIEZFO*, Zamora, 211-234.
- Martín, M. A. *et alii* 1997: El solar del futuro Museo Etnográfico de Castilla y León en Zamora, a través de la perspectiva arqueológica, *AIEZFO*, Zamora, 69-86.
- Martín, M. A. *et alii* 1998: Una excavación arqueológica en extensión en el casco urbano de Zamora: el solar del Museo Etnográfico de Castilla y León, *AIEZFO*, Zamora, 127-162.
- Martín, M. A. *et alii* 2000: Poblamiento hispanovisigodo en Zamora: un fondo de cabaña en "Los Billares", *AIEZFO*, Zamora, 37-46.
- Martín, M. A. *et alii* 2002: Trabajos arqueológicos en el solar del antiguo Convento de la Concepción, en Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 115-139.
- Martín, M. A. *et alii* 2004: Intervenciones arqueológicas en dos terrenos extramuros de la capital zamorana: los solares de la calle Trascastillo 32-33 y Trascastillo 11, *AIEZFO*, Zamora, 71-102.
- Martín, M. A. *et alii* 2005: "El Judío", un nuevo yacimiento tardorromano en el término municipal de Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 13-33.
- Martín, M. A. *et alii* 2005: Algunas pinceladas sobre las tenerías bajomedievales de la Puebla del Valle: la excavación arqueológica en el solar de la C/ Santo Tomás 13 de Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 187-205.
- Martín, M. A. *et alii* 2011: El "Campo de la Verdad" y "San Francisco Sabuloso": dos yacimientos inéditos en la construcción del nuevo puente nuevo de Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 11-38.
- Misiego, J. C. *et alii* 1999: La excavación arqueológica en el solar del museo Etnográfico de Zamora: la transformación urbana de este espacio desde la Edad Moderna, *Numantia 8: Arqueología en Castilla y León, 1997-1998*, Valladolid, 245-268.
- Moratinos, M., Villanueva, O. 2006: *La alfarería en la Tierra de Zamora en época moderna*. Cuadernos de Investigación, 28, *AIEZFO*, Zamora.
- Palomino, A., Santamaría, J. E. 2005: Intervención arqueológica en Avenida del Mengue c.v. calle Cigaral, en Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 207-227.
- Sanz, F. J. *et alii* 2002: Trabajos de excavación y documentación arqueológica en el solar de la calle Moreno, nº 3 de Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 165-186.
- Sanz, F. J. *et alii* 2005: Actuación arqueológica en el solar de la Rúa de los Francos 14-16 y calle Misericordia 2 y 4, en Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 169-186.
- Sanz, F. J. *et alii* 2005: La actividad artesanal en el Barrio de Olivares de Zamora: los hallazgos en el solar de la Plaza de San Claudio, 6 c/v a la calle Mediodía, 2, *AIEZFO*, Zamora, 229-240.

Sanz, F. J. *et alii* 2006: Excavación arqueológica en el solar de la calle Rúa de los Francos, 14-16 y calle Misericordia, 2-4, en Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 2006, 115-130.

Sanz, F. J. *et alii* 2008: Trabajos arqueológicos en el solar sito en la calle Caballeros, 5, c/v calle Gijón, de Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 13-28.

Sanz, F. J. *et alii* 2009: Intervención arqueológica previa a la construcción del nuevo edificio de "Las Arcadas", en la plaza de Viriato (Zamora), *AIEZFO*, Zamora, 105-122.

Viñé, A. I., Salvador, M. 1998: Nuevas intervenciones arqueológicas en la Puebla del Valle, Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 87-108.

Viñé, A. I., Salvador, M. 1999: Intervención arqueológica en un solar sito en el primer recinto amurallado de la ciudad de Zamora, Rúa de los Notarios-Calle Peñasbrinques, *AIEZFO*, Zamora, 97-106.

Viñé, A. I., Salvador, M. 2000: Nuevos datos acerca de la necrópolis de Santa María de la Horta y de las dependencias asociadas al cuartel de Caballería, Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 113-120.

Viñé, A. I., Salvador, M., Larrén, H. 1999: La iglesia románica de Santo Tomé de Zamora y las estructuras exhumadas en su entorno, *Numantia: Arqueología en Castilla y León 7, 1995-1996*, Valladolid, 149-162.

Villanueva, L. A. *et alii* 2000: Un taller de orfebrería de época bajomedieval y moderna, bajo los restos de la iglesia y convento de Nuestra Señora de la Concepción, de Zamora, *AIEZFO*, Zamora, 79-112.

Villanueva, O., Palomino, Á. L., Santamaría, J. E. 2011: *El trabajo del cuero en la Castilla medieval: las curtidurías de Zamora*, Valladolid.

Zozaya, J. *et alii* 2012: Asentamientos andalusíes en el Valle Del Duero: el registro cerámico, *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23-27 novembre 2009*, Florencia, 217-229.

EINES DE CLASSIFICACIÓ. UNA MOSTRA DEL REPERTORI CERÀMIC CATALÀ AL MUSEU DEL DISSENY DE BARCELONA

Isabel Fernández del Moral*

La col·lecció de ceràmica del Museu del Disseny brinda una excel·lent oportunitat de conèixer i estudiar les produccions catalanes de pisa des de finals del segle XIII fins al segle XIX. L'extens repertori formal i decoratiu custodiat i l'ampli marc cronològic fan de la col·lecció una eina de referència per a l'estudi d'aquestes produccions. Aquests materials es complementen amb els procedents d'altres centres productors peninsulars, europeus i orientals, amb els quals es poden establir les relacions, influències i connexions produïdes en cada moment.

Paraules clau: Col·lecció de referència, Ceràmica catalana, Producció medieval i moderna, Museu del Disseny de Barcelona.

The Barcelona Design Museum has a fantastic collection of Catalan ceramics dating from the 14th century right through to the 19th century. This can provide you the opportunity to get to know and study this production in depth. Through this extensive repertoire (formal and decorative) and the wide chronological framework, this collection is an important reference tool regarding the knowledge of these productions. We also offer the opportunity to study the relationship, influences and connections with other Peninsular, European and Oriental potteries represented in our collections.

Keywords: Reference collection, Catalan ceramics, Medieval and Modern productions, Barcelona Design Museum.

* Museu de Disseny de Barcelona (ifernandez@bcn.cat)

1. Introducció

El Museu del Disseny de Barcelona custodia una important col·lecció de ceràmica catalana que abasta des del segle XIII fins al XIX. Aquesta col·lecció procedeix en la seva totalitat de l'antic Museu de Ceràmica i ofereix un complet repertori realitzat en els principals centres productors de Catalunya (Barcelona, Reus i Lleida). Comprèn des de les primeres produccions en verd i morat, seguides de les de reflex daurat o blau gòtic, les policromies renaixentistes dels segles XVI-XVII i les tan característiques sèries blaves que ens acompanyen fins a ben entrat el segle XIX, amb el canvi a la producció industrial.

Tot i que, en general, la col·lecció no procedeix de contextos arqueològics, creiem que pot ser una eina important de referència per al coneixement i la classificació dels materials ceràmics apareguts en excavació arqueològica, ja que els objectes de la col·lecció es troben en perfecte estat de conservació, brindant perfils sencers i un repertori tipològic i decoratiu complet de cada producció.

No pretenem, per tant, fer un estudi d'aquestes produccions, que han estat repetidament publicades en compendis sobre la ceràmica catalana (Batllori, Llubià 1949; Lasarte 1952; Olivar 1952; Llubià 1967; Cirici, Manent 1977; Llorens 1977, 1989; Telese 1991, Sánchez-Pacheco 1995; Casanovas 2002), sinó que el nostre objectiu amb aquest article és el de presentar les possibilitats que una col·lecció d'aquestes característiques pot aportar a altres investigadors.

2. La col·lecció de ceràmica catalana

L'origen d'aquesta col·lecció cal situar-lo al segle XIX, en el context de l'Exposició Universal de 1888 quan l'Ajuntament de Barcelona decideix la creació de diferents museus a la ciutat, entre ells el Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic fundat l'any 1902 i instal·lat a la Ciutadella.

Passant per diverses seus i vicissituds, finalment i per la importància adquirida per les col·leccions de ceràmica, l'any 1966 es creà el Museu de Ceràmica de Barcelona. Des de l'any 2013 aquestes col·leccions municipals formen part del Museu del Disseny.

A llarg d'aquests més de cent anys la col·lecció ha anat creixent mitjançant importants compres a col·leccionistes i donacions de particulars que han fet d'aquesta una de les més completes i representatives del panorama museístic en la matèria. També l'entrada de materials ceràmics procedents d'excavacions

antigues de la ciutat, d'enderrocs d'edificis antics, de rebliments de voltes d'edificis medievals de Barcelona o materials procedents de testers de centres ceràmics, ajuden a completar el panorama cronològic i formal de la col·lecció.

Actualment la col·lecció de ceràmica catalana està conformada per uns dotze mil sistents exemplars. La major part correspon a rajoles i plafons d'entre els segles XIV al XIX, amb un repertori de rajola gòtica, renaixentista i barroca, així com un ampli ventall cronològic i decoratiu de rajola de mostra, d'oficis, etc.

La resta són peces de vaixel·la de taula de pisa amb cronologies àmplies d'entre els segles XIV i XIX, i atuells de terrissa datats dels segles XV i XVII procedents dels rebliments de diverses voltes d'edificis gòtics de la ciutat. Tot aquest gruix de material representa un important compendi de peces on es poden trobar tots el repertoris formals i decoratius representatius de cada etapa tecnològica, de cada centre productor, dels diferents usos i costums del moment, etc.

Aquí només parlarem dels conjunts destacats i clarament adscrits a una procedència o datació. S'ha de tenir en compte que la col·lecció del museu comprèn una quantitat ingent de peces (prop de vint-i-tres mil exemplars) de procedències molt diverses.

3. Les produccions medievals

Les primeres produccions conegudes de pisa van ser realitzades a l'orient mitjà als segles IX-X dC. Pel que fa als centre productors peninsulars, aquestes tècniques arriben a través d'Al Andalus. Tant en l'aspecte tècnic com en el formal i decoratiu, aquestes influències arrelaran i es desenvoluparan més enllà de la conquesta cristiana dels regnes andalusins. Aquesta transferència de coneixements tècnics heretats dels terrissers d'origen àrab, permetrà a aquests centres productors hispànics produir peces ceràmiques amb esmalts per impermeabilitzar, cobertes estanníferes opaques de color blanc per aconseguir nous resultats decoratius i posar en pràctica mètodes complexos com el que els permetrà produir pisa decorada amb reflexos daurats.

3.1. La pisa verda i morada

Als territoris de la corona catalanoaragonesa van sorgir diversos centres productors de ceràmica decorada en verd i morat amb òxids de coure i manganès sobre coberta blanca estannífera, com ara Paterna, Terol i Barcelona, cadascun amb unes característiques pròpies.

Fig. 1: Repertori de ceràmica catalana en el context internacional a l'exposició Extraordinàries, Museu del Disseny de Barcelona (©Fotografia: La fotogràfica).

L'obra barcelonina es diferencia de la resta de produccions peninsulars pel seu repertori formal i decoratiu més aviat senzill, amb motius que ocupen tota la superfície, pel color verd oliva de l'òxid de coure, per la tonalitat rosada dels seus esmalts –degut a l'ús escàs de l'òxid d'estany i la composició de les pastes, encara amb poc contingut de calcita, que s'anirà afegint en segles posteriors (Buxeda 2011: 202)–, i pels reversos sense vidrar.

A Barcelona, pel que fa a la documentació escrita, no hi ha referència a cap terrisser d'origen islàmic,¹ al contrari del que passa a la resta de centres productors peninsulars. Tot i així, realitzen una producció seguint els corrents estètics àrabs de moda del moment: ús dels colors verd i morat sobre coberta blanca. Això, sumat a que la clientela era cristiana, portarà gustos diferents i nous resultats adequats a la demanda. Les decoracions, tot i mantenir els motius del món islàmic, a poc a poc aniran incorporant també elements del món gòtic cristià: decoracions zoomorfes, humanes, representacions arquitectòniques de castells, tan propis del món feudal, etc.

En el cas de Catalunya, i des de la identificació d'uns conjunts de pisa arcaica² –clar precedent de la coneguda pisa catalana del segle XIV decorada en verd i morat– molt similars a la majòlica arcaica italiana, tot sembla apuntar que els orígens d'aquesta producció

els hem d'anar a buscar a les influències que arriben de la Itàlia meridional i no del sud de la península a través de València (Beltrán de Heredia 2007). Però el màxim esplendor d'aquesta producció s'assoleix durant el segle XIV, quan, a diferència de les produccions de Paterna o Terol, aconseguiran un estil propi, allunyat de la influència islàmica, i serà exportada des del port de Barcelona a diversos indrets de la Mediterrània.

El Museu del Disseny no compta en els seus fons amb ceràmica de pisa arcaica però sí amb un ampli repertori del moment d'esplendor d'aquesta producció en verd i morat a Barcelona, que han servit tradicionalment com a peces referents per a la datació i tipologia d'aquesta ceràmica.

Hi ha dues peces emblemàtiques que han estat repetidament publicades: l'alfardó MCB 65797 i el plat MCB 39010. El primer prové del paviment de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries (Girona), que inicia la seva obra l'any 1261 i que arriba al museu a través d'un antiquari, no tenim més referències que ens permetin acotar la datació. Aquesta rajola hexagonal de pisa decorada en verd i morat té un motiu central que representa una daina en moviment amb el cap girat mirant cap enrere, entre dos elements vegetals.

Per altra banda, el famós plat del flamenec (Fig. 2), procedent de les obres realitzades

¹ Cal tenir present, però, que l'any 2012 es va localitzar un forn de ceràmica al carrer Carders de Barcelona on es produïen tipologies andalusines probablement realitzades per un terrisser d'aquest origen i dirigida a la població islàmica de la Barcelona del moment (Nadal 2012).

² Segons recents troballes a un abocador excavat al carrer Avinyó de Barcelona, les peces de pisa arcaica han estat datades amb un *terminus ante quem* 1224 (Serra 2016).

Fig. 2: L'anomenat *plat del flamenc* procedent dels Banys àrabs de Girona, MCB 39010. Museu del Disseny de Barcelona (©Fotografia: Guillem Fernández-Huerta).

l'any 1933 als Banys àrabs de Girona i que, segons notícies del moment de la recuperació, procedeix dels nivells de la reconstrucció de l'edifici datats del 1294. Es tracta d'un plat de pisa decorat en verd i morat amb un motiu central que representa una figura d'un flamenc que ocupa tota la superfície del plat, amb el coll molt llarg que s'adapta a la forma i que té una gran vinculació decorativa amb el món àrab i bizantí. Respecte al centre productor, tradicionalment s'havia pensat en Girona però l'anàlisi arqueomètrica portat a terme sobre les peces del Museu del Disseny classificades com a gironines dona com a resultat una provenença barcelonina per a totes elles (García Iñáñez 2007: 387).

Si exceptuem aquests exemplars, la resta de la col·lecció de pisa verda i morada del Museu procedeix de les voltes del presbiteri de l'església de Sta. Maria del Pi de Barcelona on es fan obres l'any 1953 i el material de reblliment és cedit al museu pel rector Salvador Codina. No tenim més informacions de la troballa, tot i així, els materials han estat datats dels volts de l'any 1322, moment en què es fa l'obra de les voltes del presbiteri.

La importància d'aquests materials de volta, com sabem, rau en el fet que es tracta d'un conjunt tancat, amb cronologia adscrita per a totes les peces que conté i que a més ens aporta el coneixement sobre la tipologia del moment, tant formal com decorativa. Aquest conjunt consta d'una seixantena de

peces entre terrissa, obra blanca (la major part escudelles i plats de petites dimensions, així com alguns pitxells, un setrill i una llàntia de doble cassoleta) i la resta amb decoració en verd i morat. Aquest darrer conjunt ens permet parlar d'una tipologia minsa de formes, sent la més abundant de manera destacada el plat tallador, seguit de les escudelles i petits plats d'ala; altres formes aparegudes són les servidores, pitxells, un setrill i un gibrell, repertori típic de la tipologia d'aquesta època.

Els motius decoratius també són senzills i amb repertori limitat. Hi ha diverses representacions de l'arbre de la vida, d'origen islàmic, i altres de tipus zoomorf, amb representacions de conills, ocells i cérvols; algunes representacions arquitectòniques d'una torre-castell emmerletat; més abundoses són les representacions esquemàtiques geomètric-vegetals simplifiades amb branca de pi i les representacions d'aspes i estrelles de mar de sis braços. Les escudelles presenten un motiu central únic geomètric vegetal o pseudoheràldic. Aquest repertori decoratiu ha estat inclòs i detallat al treball de Carme Riu (Riu 2003). Cal destacar també dues servidores i una gerra procedents de les excavacions antigues del Saló del Tinell que han estat datades de l'últim quart del segle XIII - inicis del segle XIV.

3.2. Pisa blava de Barcelona

A finals del segle XIV entra amb força una nova producció de pisa decorada amb blau de cobalt. Té l'origen en el gran auge que la porcellana xinesa està tenint a l'orient i a Europa, desplaçant la producció verda i morada anterior. Aquesta sèrie introdueix l'esmaltat dels reversos tot i que el color dels vernissos continua sent rosat per l'escassetat d'òxid d'estany utilitzat. La combinació de motius islàmics i gòtics cristians són recurrents en aquesta producció, abunden els motius vegetals i la decoració amb alàfies molt freqüent en la segona meitat del segle XV, junt a altres de figuratives amb representacions de bustos i motius heràldics molt esquematitzats.

A les col·leccions del museu destaquen les sèries de vaixel·la, el conjunt de rajoles i els pots de farmàcia, característics d'aquesta producció, que es decoren a mà alçada barrejant motius de tradició islàmica amb els dels nous corrents renaixentistes. Per a aquesta sèrie, les peces del Museu procedeixen principalment d'excavacions de la ciutat destacant les procedents de les intervencions a la Pl. Medinaceli que segons unes notes de l'arxiu

de Lluís M. Llubia³ es localitza un forn i un tester l'any 1941 on J. Tomàs Martí, antiquari valencià, recull alguns fragments de ceràmica dels segles XIV-XVI de les sèries verd i morat, blau, daurat i daurat i blau.

Anys més tard, el 1952, ingressen al museu per compra al dit J. Tomàs i procedents d'aquest mateix taller, unes peces de blau de Barcelona del segle XVI decorades amb pinzell pinta. L'interès d'aquest material i de la notícia de l'aparició d'aquest forn a la ciutat rau en el fet que va ser la confirmació de la producció de blau de Barcelona al segle XV, i de la relació entre aquesta producció i la de reflex daurat, on es veu el clar paral·lel entre la decoració d'ambdues produccions al segle XVI.

Però el gruix de material per aquesta producció en blau és el procedent de les voltes de l'Hospital de la Santa Creu datades de mitjan del segle XV (Cerdà 2018:17). L'any 1951 ingressen al museu una trentena de peces de blau de Barcelona procedents de les "voltes del segle XV de la Capella de la Verge, annexa a l'Hospital de la Santa Creu", segons consta a les fitxes documentals antigues del museu. Tot aquest material comprèn sobretot escudelles amb decoracions senzilles, amb vora decorada amb alàfies i motiu central geomètric o vegetal molt esquematitzat. Aquestes produccions tenen una clara influència de la iconografia islàmica, ja que els referents venen de València: alàfies, palmetes, pinyes, arbre de la vida, etc. Destaca una xaropera com a peça singular del conjunt.

Pel que fa als pots de farmàcia, es conserven dos blaus dels anomenats 'regalats' per acció de la temperatura del forn sobre els vernissos i dos amb decoració geomètrica amb òxid de coure i esgrafiats. Tots ells sense cap referència a la seva procedència, probablement ingressen a inicis del segle XX. D'aquesta sèrie cal destacar un plat datat del segle XVI procedent de la col·lecció Rocamora amb el motiu central d'un cap de guerrer amb cota de malla, es tracta d'una peça singular (Fig. 3).

Com ja hem comentat, el Museu també compta amb una nombrosa col·lecció de terrissa catalana dels segles XV-XVII procedent de les voltes de l'Hospital de la Santa Creu. Aquesta col·lecció, en l'actualitat, es troba dipositada gairebé en la seva totalitat al Museu Rocaguinarda de Terrissa dels Països Catalans d'Oristà i al Museu del Càntir d'Argentina. Tot i així, uns cent setanta exemplars estan a la seu del Museu del Disseny.

Fig. 3: Plat de la sèrie blava del segle XVI amb figura de cap de guerrer amb cota de malla, MCB 65789. Museu del Disseny de Barcelona (Fotografia: Guillem Fernández-Huerta).

No podem obviar la col·lecció de rajoles, datades principalment del segle XVI. Al Museu es conserven al voltant de tres-centes rajoles gòtiques decorades en blau a l'estil de Manises. Es tracta de rajoles de mostra decorades a mà alçada que formen sèries ajuntant-les per fer motius geomètrics, vegetals o heràldics. A inicis del segle XVI s'introdueix l'ús de la trepa per a les decoracions de rajoles de mostra, que proliferen en aquest moment. D'aquestes, gran part procedeixen de la donació que Font i Gumà fa l'any 1918 i que conformen l'excel·lent col·lecció procedent d'esglésies, palaus i monestirs, amb decoracions de motius radials, encara d'ascendència islàmica o escuts heràldics de les famílies o congregacions que les encarregaven. Destaquen les peces procedents de Sant Pere de les Puellas, Santes Creus, Poblet, el Castell de Vulpellac, el Castell de Burriach o la Sala Daurada de la Generalitat, entre d'altres. Especial interès tenen les peces que apareixen datades a la mateixa rajola o d'altres, com és el cas de la rajola amb l'escut de Barcelona de la qual en coneixem per la documentació el nom de l'artífex ja que el 1559, els consellers de Barcelona encarregaren a l'escudeller barceloní, Onofre Espelta, sis-centes rajoles amb l'escut de la ciutat, pel Palau de la Generalitat.

³ L'arxiu Llubia es troba al Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona.

3.3. La pisa de reflex daurat

Com sabem, la producció de pisa daurada revesteix una complexitat addicional a les tècniques terrisseres tradicionals. Però des d'Iraq i Egipte i a través d'Al Andalus, arribaran a occident els coneixements tècnics necessaris per a la realització d'aquesta producció, primer als tallers de Màlaga a finals del segle XII, des d'on es transferirà el coneixement cap a llevant (Paterna i Manises), Aragó (Muel i Calatayud) i Catalunya (Reus i Barcelona).

Pel que fa a les produccions catalanes, la primera notícia que tenim és de l'any 1461, quan el ceramista Pere Eiximeno, coneixedor de la tècnica, ja treballa a Barcelona. Les decoracions tindran una clara influència islàmica dels tallers valencians, però també italiana, tot i que tendiran a la simplificació decorativa que els permetia produir de manera més industrial sobretot a partir de l'ús del pinzell pinta. Al segle XVI es troba la producció a tot rendiment a la ciutat de Barcelona.

Al museu es conserven els materials procedents d'unes obres realitzades al carrer Marqués del Duero de Barcelona (actual avinguda Paral·lel) l'any 1916, on segons una notícia recollida per L. M. Llubià es localitza un tester amb "fragments d'obra daurada de finals del segle XV- inicis del XVI".

Hi ha una altra entrada de peces al museu amb la referència "trobat a les excavacions realitzades a les Drassanes de Barcelona" que ingressa al museu l'any 1940. Aquest any es fan les obres d'arranjament del Museu Marítim i de recuperació patrimonial de la muralla per la qual cosa cal buidar l'espai entre la muralla i la paret lateral de l'edifici de les Drassanes on va aparèixer un rebliment ple de ceràmica. Segons Bofill (Bofill 1941), aquests materials procedeixen dels testers situats a la Porta dels Ollers. El fet que els tallers aboquessin el material de rebuig a la Rambla fa que el municipi ordeni l'any 1700 el buidatge d'aquest tester i la utilització d'aquest material com a rebliment de la muralla en el tram citat. Per altra banda, Bofill també parla de la troballa de materials d'obra, per la qual cosa no descarta que també es fessin servir materials d'algun taller proper a la muralla per a l'ompliment.

Els repertoris formals en ambdós casos està conformat per plats i escudelles i les decoracions poden agrupar-se en dos tipus, les de clara influència valenciana i les de triple traç de pinzell pinta (cap a finals del segle XVI) molt més simplificada amb motius geomètrics molt senzills sempre disposats en distribucions radials. La datació per aquest

material és d'entre el segle XVI-XVII, que en el cas de Drassanes ve acompanyat de material decorat en blau i blau i groc, també d'aquest període.

A les voltes de l'Hospital de la Santa Creu també apareix material de reflex daurat i producció blava localitzat en una volta del segle XVII. D'aquestes voltes procedeix un plat singular amb l'escut del gremi dels terrissers: ollers, gerrers, rajolers i escudellers (MCB 63634).

Tot un repertori de peces procedents de compres a antiquaris i llegats completen aquesta sèrie de reflex daurat. La major part ja produccions del segle XVII on els motius decoratius són més elaborats amb decoració geomètrica i vegetal més variada i complexa, motius zoomorfs centrals, continuació dels anteriors mudèjars (conills, aus camallargues) i altres de nous com àligues bicèfales relacionades amb l'heràldica, etc. Les sèries amb escuts estan representades en aquest canvi de segle amb exemples procedents dels monestirs de Pedralbes, Poblet, les creus de Sant Joan de Jerusalem i de l'Hospital de la Santa Creu, Creu de Malta, entre d'altres. També les formes evolucionen, introdueixen l'umbó central i altres elements propis de l'orfebreria, com la representació de gallons. Hi ha també una important col·lecció d'aigües beneiteres de finals del segle XVI-XVII.

El Museu també té cura d'alguns exemplars de l'altre gran centre productor de daurat català que va ser Reus, que entre els segles XVI i XVII va produir gran quantitat de ceràmica per a centres monacals com Poblet.

Una desena de plats d'aquest centre productor representaren de manera clara el que va significar per a la producció catalana de reflex daurat. Pocs exemplars però d'una excel·lent qualitat artística i documental, ja que molts d'ells presenten datacions precises a la mateixa peça. El plat MCB 100843 amb el motiu típic reusenc de raïms en relleu a la vora i medalló central amb escut amb la inscripció "Reus *pacice* 1592" és la prova fefaent d'aquesta producció.

4. Les produccions d'època moderna

Al segle XVI hi ha canvis significatius en els centres de poder al Mediterrani. Això es fa palès en molts aspectes, també pel que fa a la producció ceràmica i al comerç d'aquests materials. Comencen ara a decaure les exportacions de les produccions daurades valencianes, de clara influència islàmica, per donar pas per una banda, a l'auge de les produccions locals, com és el cas de Barcelona, i

per l'altra, de les importacions d'altres indrets de la Mediterrània (Itàlia i en menor mesura, França, Holanda, etc...).

Les produccions catalanes i en particular la de Barcelona viu un gran moment en aquesta etapa, lluitant contra la forta competència exterior, sobretot italiana, produint imitacions i versions pròpies i senzilles de les produccions de moda per fer-se un lloc competitiu en els mercats del moment.

D'aquest període, el Museu del Disseny també ofereix una selecció representativa de peces altament reconegudes per la qualitat i el nombre, tot i que no procedeixen de contextos coneguts. La col·lecció de sèries blaves i policromes dels segles XVII-XVIII procedeix sobretot de la compra feta l'any 1932 de la col·lecció Plandiura constituïda per set-centes peces de les quals prop de dues-cents cinquanta són catalanes, principalment de Barcelona, i alguns exemplar de Lleida. Es tracta d'una col·lecció exquisida i selecta tant per les tipologies, com per la diversitat i la qualitat de les peces. Aquesta col·lecció es complementa amb nombroses compres, donacions i llegats de particulars, junt a materials d'aquests períodes procedents de les ja esmentades voltes de l'Hospital de la Santa Creu, de les excavacions de les Drassanes i del Convent de les Carmelites Calçades de Barcelona, així com de nombroses obres de la ciutat, sobretot en el cas de les rajoles.

4.1. Les sèries policromes

L'origen s'ha de buscar en la influència del renaixement italià; ja des de final del segle XVI la ceràmica italiana arriba al port de Barcelona convertint-se en model per als terrissaires catalans que comencen a produir aquests acabats policroms, combinant bàsicament els colors blau i groc, blau i verd i en ocasions els tres junts.

Per altra banda, cal destacar una producció policroma de l'últim quart de segle XVII d'inspiració holandesa, la sèrie dels florejats, basada en les natures mortes amb clars paral·lels a la ceràmica de Delft (Casanovas 2012: 49); per altra banda, aquestes influències es deixen veure en altres motius ornamentals com les figures eqüestres, els espadatxins... de clara influència flamenca que també van ser imitats pels ceramistes catalans.

El Museu conserva també una col·lecció de peces de final del segle XVII-inicis XVIII procedents dels tallers de Lleida (la Segarra) decorats amb els característics colors verd i taronja, tot i que alguns exemplars afegeixen el blau. La major part de peces d'aquest

centre productor procedeixen de la col·lecció Plandiura, per tant es tracta d'unes peces excepcionals.

Ja al segle XIX és molt comuna la sèrie anomenada de Banyoles, amb una clara influència de la ceràmica alcorenya de la sèrie de la segona època de la manufactura anomenada "del ramito" (en producció entre els anys 1775-1800).

4.2. La producció blava catalana

Durant els segles XVII i XVIII aquestes influències externes es fan notar sobretot en les diverses produccions barcelonines de pisa blanca decorada en blau, color de moda encara per influència de la molt apreciada porcellana xinesa, i que queda reflectida a les produccions locals de les sèries anomenades d'orles diverses, de la corbata, la ditada, de Poblet, faixes i cintes, de la botifarra, de transició, etc.

En aquest moment les produccions lligures eren les més apreciades, per això entre els segles XVII i XVIII es produeix a Barcelona un tipus de ceràmica que s'ha anomenat d'influència de Savona, amb la tècnica del clarobscur i motius clarament del barroc italià.

També les produccions franceses arriben al port de Barcelona procedents de la Provença i Llenguadoc, això sumat a l'arribada dels Borbons fa que a la segona meitat del segle XVIII aparegui una nova tendència de moda: la sèrie d'influència francesa, decorada amb motius originaris de les terrisseries provençals de Moustiers i Marsella, que arriba probablement a través de la tan en boga manufactura de l'Alcora (Castelló). A Barcelona, com sempre, es fabrica una versió més simplificada i més productiva amb els motius anomenats de l'arracada, de la cirereta i de les puntes de coixí.

Totes aquestes sèries estan representades amb un ampli repertori a les col·leccions del museu, sense oblidar les sèries blaves de Lleida anomenades de la Panotxa o les sèries d'Escornalbou també amb una forta influència de les sèries produïdes a Savona.

Volem destacar la col·lecció de prop de cent pots de farmàcia del segle XVIII que proporciona un repertori variat i complet de la producció d'aquest tipus de recipient i de les sèries de moda del moment (Fig. 4).

Però a la col·lecció d'època moderna també destaca per la quantitat, el ventall cronològic i la varietat de models, la col·lecció de rajola d'aquest període. El primer conjunt destacat té a veure amb l'arribada a Catalunya del terrisser talaverà Lorenzo de Madrid (els

Fig. 4: Conjunt de pots de farmàcia del segle XVIII al seu espai de les reserves del Museu de Disseny de Barcelona.

Fig. 5: Plafó de Sant Jordi encarregat a Lorenzo de Madrid l'any 1596 per a l'actual Palau de la Generalitat de Catalunya, MCB 52778. Museu del Disseny de Barcelona (©Fotografia: Guillem Fernández-Huerta).

tallers peninsulars de Talavera i Sevilla havien contractat terrissers italians i flamencs per posar al dia les seves produccions) que l'any 1596 rep l'encàrrec de fabricar les rajoles destinades a la Sala del Consistori Nou del Palau de la Diputació de Barcelona (avui palau de la Generalitat). D'aquesta sèrie, el Museu conserva com a obra destacada el plafó de sant Jordi (Fig. 5) i més de mil cinc-centes rajoles destinades als arrambadors i paviments de les sales properes al Pati dels Tarongers, que van ser recuperades l'any 1908 durant les obres realitzades per Puig i Cadafalch. D'aquestes, recentment més de tres centes han estat restituïdes a la Generalitat per tal de reintegrar-les al paviment original de la Sala dels Tarongers datat de 1603.

El segle XVII va ser el moment àlgid de la producció de rajola catalana, al Museu destaquen els híper coneguts plafons de la Xocolatada i la Cursa de Braus datats del 1710 i clar exemple de la policromia d'aquelles produccions i l'estil popular i espontani dels motius decoratius.

S'ha de sumar la col·lecció de rajoles de mostra del segle XVII i XVIII, que és ingent.

Al segle XVII es canvia la trepa per l'estergit i continua la producció massiva. Al museu es conserven prop de cinc mil rajoles de mostra del segle XVII i XVIII, així com importants plafons d'aquest període.

Del segle XIX es conserven prop de dues mil cinc-centes rajoles de mostra, a les quals hem d'afegir més de cinc-centes de les anomenades de fruites i una mostra representativa de rajoles d'ofici. Moltes d'elles procedents de les donacions de Font i Gumà i d'Antoni Coll Fort tot i que la major part no en tenim coneixement de l'origen, procedents segurament de diversos 'salvaments' a obres de la ciutat.

5. Algunes consideracions

Com hem vist, la col·lecció de ceràmica catalana del Museu del Disseny està present en tots els seus períodes i aspectes. Però cal destacar la importància de la resta de la col·lecció on queden ben representades les principals manufactures de la península ibèrica en els seus moments àlgids de producció: València (Paterna i Manises),

Andalusia (Sevilla, principalment), Castella (Talavera i Puente del Arzobispo), Aragó (Terol, Muel i Villafeliche). Compta també amb una col·lecció de referència de tots els períodes de la manufactura de l'Alcora; una col·lecció de porcellanes europees dels segles XVII-XX (francesa, italiana, alemanya i anglesa), així com una excel·lent col·lecció de porcellanes de Xina i Japó dels segles XVIII-XX.

Amb tot aquest repertori, de ben segur ens podem fer una idea molt completa del canvi en les tecnologies, l'evolució de les formes i dels corrents artístics, lligats a cada moment polític, econòmic, social i cultural. La cultura material, i sobretot la ceràmica, el més resistent i abundant dels materials recuperats, és un clar referent de l'entorn en què es produïda.

Fins al moment el Museu ja ha col·laborat en diversos projectes, com ara tesis doctorals (García Iñáñez 2007; Ferrer 2014), analítiques, o el més recent amb l'equip de recerca ARQUB d'estudis arqueomètrics del Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, per tal de crear una base de dades de tipologies de la producció de pisa de Barcelona que donarà contingut al projecte ArchAIDE.⁴

Cal fer també esment de les nombroses consultes de professionals, experts, estudiants i investigadors als nostres fons ceràmics i a la biblioteca especialitzada, avui incorporada al Centre de Documentació del Museu del Disseny de Barcelona. Esperem poder continuar contribuint a l'avenç en el coneixement de les produccions ceràmiques amb les nostres col·leccions.

Bibliografia

AADD 2014: *¡Extraordinarias! Colecciones de artes decorativas y artes de autor*, Museu del Disseny de Barcelona, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona.

Ainaud de Lasarte, J. 1952: *Ars Hispaniae*, vol. X, Madrid.

Batllori, A., Llubià, L. M. 1949: *Ceràmica catalana decorada*, Barcelona.

Beltrán de Heredia, J. 2007: Pisa arcaica i vaixel·la verda al segle XIII. L'inici de la producció de pisa decorada en verd i manganès a la ciutat de Barcelona, *Quarhis*, època II, núm. 3, Barcelona, 138-158.

Bofill, F de P. 1941: *Ceràmica barcelonesa de reflejo metálico*, Anales y Boletín de los museos de arte de Barcelona, Vol. 1, núm. 1, Junta de Museus de Barcelona, 53-78.

Buxeda, J. *et alii* 2011: La ceràmica de Barcelona. Organització i producció entre el segle XIII i XVIII a través de la seva caracterització arqueomètrica, *Quarhis*, època II, núm. 7, Barcelona, 192-207.

Casanovas, M. A. 2002: *Breu història de la Ceràmica catalana*, Els llibres de la frontera, Capellades, Barcelona.

Casanovas, M. A. 2012: Els florejats de la ceràmica catalana, al catàleg de l'exposició *Un jardí singular* al Museu de la Ceràmica de Barcelona, octubre 2012-març 2013, Ajuntament de Barcelona.

Cerdà, J. A. 2012: *La loza catalana de la col·lecció Mascort*, Girona.

Cerdà, J. A. 2018: Loza catalana de la Fundació La Fontana, a *Brillo y color. Ceràmica catalana en la Fundació La Fontana. Colecció Helena Folch*, Barcelona.

Ferrer, P. 2014: *Una contribució a la investigació de la electroscopia Raman en el anàlisis de pigmentos: resultados teóricos i experimentales*, Tesis doctoral UPC. <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/95507>

García Iñáñez, J. G. 2007: *Caracterització arqueomètrica de la ceràmica vidriada decorada de la Baixa Edat Mitjana al Renaixement dels principals centres productors de la península Ibèrica*, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/10803/2596>

Llorens, J. 1977: *Plats i pots de ceràmica catalana: segles XV al XVIII*, Barcelona.

Llorens, J. 1989: *Ceràmica catalana de reflex metàl·lic: segles XV al XVII*, Barcelona.

Llubià, L. M. 1967: *Ceràmica medieval espanyola*, Barcelona.

Nadal, E. 2012: El forn de ceràmica del carrer Carders. Un centre productor del segle XIII al *suburbium* oriental de Barcelona, *Quarhis*, època II, núm. 8, Barcelona, 130-149.

⁴ L'App que serà una important eina per a la classificació del material ceràmic arqueològic.

Olivar, M. 1952: *La Ceràmica Trescentista a Aragó, Catalunya i València*, Barcelona.

Riu, M. C. 2003: Ceràmica verde-manganeso localitzada en Catalunya (siglos XIV-XV): elements decoratius, *VIIè Congrès Internacional sur la Céramiques Médiévale en Méditerranée Thessaloniki 11-16 Octobre 1999*, Atenes, 739-749.

Sánchez Pacheco, T. 1995: *Ceràmica Espanyola*, Barcelona.

Serra, J. 2016: Ceràmica de rebuig al carrer d'Avinyó. Un possible nou taller barceloní en el primer quart del segle XIII, *Quarhis*, època II, núm. 12, Barcelona, 194-209.

Telese, A. 1991: *La vaixel·la blava catalana de 1570 a 1670*, Barcelona.

EL MATERIAL CONSTRUCTIU DE LA FORTIFICACIÓ MILITAR DE SEGLE II AC DE PUIG CASTELLAR DE BIOSCA (LLEIDA): PAVIMENTS, REVESTIMENTS PARIETALS I COBERTES

Núria Romaní Sala,* Esther Rodrigo Requena,** Joaquim Pera Isern,***
Anna Gutiérrez García-Moreno*

Les excavacions recents a la fortalesa romanorepublicana de Puig Castellar de Biosca han permès recuperar un interessant conjunt de materials constructius, majoritàriament procedents de l'edifici central de l'assentament, que corresponen als revestiments interiors de les seves estances principals (paviments i pintures murals) i a elements de coberta. Es tracta d'uns materials especialment rellevants, per la cronologia de l'assentament, entre el 180 i el 120 aC, i per la seva funció, un punt de control militar i administratiu del moment inicial de la conquesta romana. L'objectiu d'aquest article és presentar una primera aproximació a aquest conjunt, analitzar-ne els materials i tècniques constructives, la seva procedència i paral·lels, per veure, en darrer terme, com els models i materials constructius emprats a Puig Castellar, d'un cert luxe, un alt nivell tècnic i de clara filiació itàlica, són també indicatius tant de l'origen dels seus ocupants com de la funcionalitat de l'establiment.

Paraules clau: paviments d'*opus signinum*, pintures murals, tègules i imbrex.

An interesting assemblage of building materials has been unearthed during the recent excavations at the Roman Republican fort of Puig Castellar of Biosca. They mostly belonged to the central building of the settlement and consist on the interior revetments of the main rooms (floors and mural paintings) as well as parts of the roof. They are especially relevant not only because of the date of this site, between 180 and 120 BC, but also due to the fact that this site was a post of military and administrative control during the earliest period of the Roman conquest of the Iberian peninsula. This paper presents a first approach to this assemblage, its materials and building techniques, provenance and parallels, to ultimately show how the models and building materials used at Puig Castellar, which display a certain luxury, a high technical level and a clear Italic tradition, could also be an indication of the origin of its inhabitants as well as the function of this establishment.

Keywords: *opus signinum* floors, mural paintings, tegulae and imbrices.

* Universitat Autònoma de Barcelona-Institut Català d'Arqueologia Clàssica

** Institut Català d'Arqueologia Clàssica

*** Universitat Autònoma de Barcelona

Tot dedicant aquest treball al professor Albert López ens volem sumar al merescut homenatge que col·legues i amics fem a la seva persona i a la seva trajectòria científica. El Dr. Albert López va ser una peça important dins l'arqueologia catalana des del darrer terç del segle XX, era habitual coincidir amb ell a congressos, reunions científiques i taules de treball, una veu que es feia escoltar en el camp de la ceràmica romana, el seu estudi sobre les parets fines a Catalunya és encara un llibre clàssic sobre els taulells de classificació. Per la seva feina com a tècnic de patrimoni a la Diputació de Barcelona va tenir ocasió de ser al darrera de moltes intervencions arqueològiques; de totes, però, és en els jaciments de El Brull i Darró on la seva empremta va ser més continuada i decisiva. Tal vegada sigui la seva faceta com a professor de la UAB la que millor conec, amb l'Albert vam tenir una relació estreta, fruit de compartir durant més de 10 cursos l'assignatura de materials arqueològics, un dels puntals del nostre grau d'arqueologia. El devessall de coneixements que mostrava a classe, juntament a la seva aparença senyorívola i pulcra, allunyada dels estereotips arqueològics, imposava força respecte entre els alumnes, aquesta primera impressió quedava atenuada però, per uns texans que delataven la seva condició més humana d'arqueòleg de camp. Mai, durant la seva llarga malaltia, va perdre les ganes per transmetre coneixement als seus alumnes; a classe va estar al peu del canó fins al darrer moment, no volia fallar mai. Un humor intel·ligent, no exempt d'una petita dosi de cinisme, li van permetre encarar amb dignitat els moments més difícils. El desenllaç final, no per previst, ens va colpir i trasbalsar; hem perdut un gran amic i un bon professional. Albert, que la terra et sigui lleu!!!, com toca que així sigui per a un arqueòleg.

Joaquim Pera

1. La fortificació de Puig Castellar de Biosca

Les recents excavacions arqueològiques efectuades en el turó de Puig Castellar de Biosca (Lleida) han deixat al descobert els vestigis d'un establiment militar romà, tipus *castellum* (Fig. 1), que resulta singular per les seves característiques tipològiques i la seva primerenca cronologia dins el marc hispànic, entre el 180 i el 120 aC. El jaciment es troba en una situació estratègica privilegiada, en un turó de poca alçada amb un ampli domini visual a quatre vents, sobretot de la vall del riu Llobregós, que constitueix una via natural de comunicació entre la zona de l'Alta Segarra (Calaf-Els Prats de Rei) i el riu Segre, i, per tant, ofereix un control sobre la ruta cap a l'in-

terior del país. L'excavació en extensió de la part superior del turó de Puig Castellar (sector B), que conforma una petita planura, ha permès identificar les restes de l'edifici principal que presidia l'assentament; es defineix com un edifici de planta quadrada, dissenyat a partir d'una modulació romana (103 per 103 peus). Estem davant d'un complex de dimensions considerables (uns 900 m²), organitzat en dues terrasses, amb 14 habitacions articulades al voltant d'un gran pati central, emmarcat als seus laterals oest i nord per un corredor, possiblement porticat. En aquest pati se situa una gran cisterna amb una capacitat de 35.000 litres d'aigua. Al costat oriental d'aquest edifici principal s'ha identificat un altre cos d'habitacions, separat per un carrer, format per una estructura circular i dues habitacions annexes,

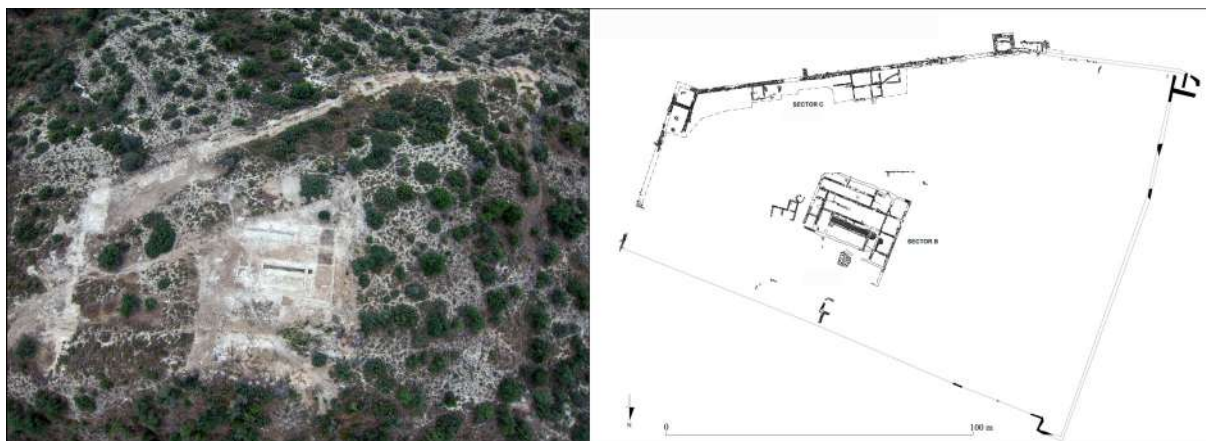

Fig. 1: Vista aèria (2014) i planta del *castellum* del Puig Castellar de Biosca, amb els sectors d'excavació indicats (J.M. Puche, UDG, ICAC, 2017).

constructivament més senzilles i, segurament, amb funció auxiliar o productiva.

L'assentament presenta també una muralla (Sector C) adaptada a la topografia del turó, que tanca un recinte de 1,5 ha. Va ser construïda a partir d'un sòcol de pedra i un alçat de fang i, en el seu traçat, s'hi han pogut documentar cinc torres i dos possibles baluards. Adossats directament a la banda interior de la muralla trobem una bateria d'àmbits que, per les seves característiques, podrien haver-se usat com a habitacles de la tropa i de serveis del *castellum*, entre els quals destaca una factoria metal·lúrgica de fosa de ferro per reducció.

Els materials recuperats ens marquen l'horitzó cronològic que proposem per a l'assentament. Entre la vaixel·la d'importació hi ha un predomini gairebé absolut de produccions de vernís negre del grup de la Campaniana A, antiga i mitjana, i la presència gairebé testimonial del cercle de la B. Aquesta va acompanyada de produccions amfòriques vinàries majoritàriament itàliques, des del Laci i la Campània fins a la costa Adriàtica, passant per Sicília, amb predomini de les formes greco-itàliques, Dressel 1A i Apani I, i més puntualment, tripolitanes. L'àmfora ibèrica, però, és l'envàs millor representat al jaciment. Resulta igualment significativa la presència de vaixel·la comuna i de cuina de procedència itàlica i púnica (*patinae* i cassoles), així com també de morters. Val a dir però, que les produccions predominants són les de ceràmiques locals: la comuna oxidada, reduïda i pintada de tradició ibèrica.

2. El conjunt de materials constructius i el seu context

Com hem pogut veure fins ara, ens trobem davant un jaciment certament excep-

cional, tant per la seva cronologia com per la seva funcionalitat. A l'hora d'establir-ne les característiques, el conjunt de materials constructius emprats, especialment els de revestiment de terres i parets, hi han tingut un paper important. Abans de presentar-los, però, és necessari conèixer les circumstàncies i context de la seva troballa.

Les restes arqueològiques de Puig Castellar de Biosca presenten un grau considerable d'arrasament, fet derivat tant de les condicions de la seva entrada en desús en època antiga com pels processos d'erosió posteriors. La fortalesa va ser abandonada intencionadament després de 60 anys d'ús i havent complert, pensem, la seva funció: el control i gestió d'un territori sota l'òrbita romana ja a inicis de segle II aC abans de la fundació urbana definitiva de *Iesso*, a 6 km, entorn el 120 aC (Cormack *et alii*. 2007). És per aquest motiu que, en el moment del seu desmantellament, els seus ocupants s'enduen tots els utensilis (vaixel·la, eines, armament), així com els materials constructius reutilitzables (teules i ímbrexs, carreus i blocs de pedra), i s'enderroca intencionadament l'assentament, especialment el seu edifici central, on s'incendien algunes de les seves estances (A-9, 14 i 15, de la terrassa inferior sud). La runa generada per la destrucció dels alçats en fang dels murs i els seus revestiments, així com també algunes pavimentacions, va utilitzar-se per a reblir la gran cisterna del pati central de l'edifici principal. Així s'explica el tipus d'estrats d'abandonament localitzats al seu interior, formats per nivells argilosos (procedents del tovo i tàpia desintegrats), barrejats amb gran quantitat de fragments de pintura mural, amb puntuals acumulacions en llocs determinats (Fig. 2) però en cap cas articulats, i algunes restes de paviments.

Entre les campanyes de 2012 a 2016, s'han identificat un total de 3457 fragments de material constructiu de revestiment, el 33% dels quals corresponen a pavimentacions, el 45% a pintures murals i el 22% restant, són d'atribució indeterminada. En aquest conjunt cal sumar-hi els escassos fragments de coberta de teules (5 tèmules planes i 1 ímbrex). El fet que el 99% de fragments de material de revestiment s'hagi localitzat als voltants de l'edifici central de l'assentament deixa clar que va ser exclusivament aquest que va disposar d'uns revestiments més sumptuosos, i no la resta de construccions, constructivament més senzilles.

També és significativa la comparació entre els llocs de recuperació dels fragments de pavimentació amb els de pintura mural. Pel que fa als paviments, els 1154 fragments d'atribució segura s'han localitzat en aquests contextos:

286 frag.(25%)	Estrats superficials
78 frag.(7%)	Dins l'A-3 i 6 (pati i corredor porticat)
320 frag.(28%)	Dins la cisterna o el pou de recollida
470 frag.(40%)	Dins la resta d'àmbits (especialment l'A-4, d'on provenen 399 (85%) dels 470 fragments)

En canvi, els 1536 fragments de pintures parietals i de sostre apareixen distribuïts de la següent manera:

79 frag.(5%)	Estrats superficials
106 frag.(7%)	Dins l'A-3 i 6 (pati i corredor porticat)
1331 frag.(87%)	Dins la cisterna o el pou de recollida
20 frag.(1%)	Dins la resta d'àmbits

Amb això, veiem que els paviments no van tenir una mobilitat tan alta, conseqüència de no haver estat objecte d'una destrucció tan sistemàtica com les parets i els seus enlluïts, com demostra l'elevat 40% de fragments identificats dins les mateixes habitacions que revestien (Fig. 2).

Molt diferent és el cas de les pintures murals, estucs i motlures. Bona part es van arrencar del seu lloc original i es van llençar dins la cisterna, amb un representatiu 87% dels fragments localitzats al seu interior. Amb tot això es vol posar de manifest que el fet que totes les pintures murals s'hagin trobat *ex situ* i, a més, molt fragmentades i mesclades, pot condicionar molt el seu estudi.

3. Els paviments. Tècnica constructiva, descripció de les tipologies conservades, distribució

Els nivells de circulació de l'edifici residencial i de representació del *castellum* mostren una diversitat de pavimentacions, que s'han pogut distribuir entre les seves habitacions perquè s'han conservat, molt malmesos, *in situ* o als entorns del seu emplaçament original (Fig. 3). S'ha comprovat que són precisament les estances més immediates al pati central distribuïdor les que presenten les pavimentacions més vistoses, especialment les dues estances més grans del complex, les situades al nord-oest (A-12) i al sud (A-7) del pati central, però també la bateria d'habitacions més petites a l'oest del pati (A-1, 4, 2 i, segurament, A-13). Les que se situen lleugerament més allunyades, al sud (A-8, l'escala d'accés a la terrassa superior de l'edifici, i la planta primera d'A-9), presenten també sols construïts però més modestos. La resta d'estances, més secundaries, així com els espais descoberts, disposen de paviments de terra compactada, localitzats al pati (A-3) i al porticat que l'envolta (A-6), a les estances inferiors de la terrassa baixa al sud (A-9, 14 i 15) i, aparentment, a les més allunyades a l'oest (A-5, 10 i 11).

En total, s'han localitzat cinc tipus de pavimentació (Fig. 4), que corresponen a diverses variacions del que tradicionalment es coneix com a *opus signinum*. Entre aquests paviments distingim el tipus més clàssic, exclusivament amb picadís ceràmic com a conglomerant dins el morter de calç, que apareix tant en la seva forma llisa com tessel·lada, i tres tipologies més (que per diferenciar-les, les anomenem terratzos), que presenten, en canvi, diferents components petris dins la mescla.

D'alguns dels paviments s'han fet anàlisis arqueomètriques¹ amb resultats molt interessants, que s'aniran desgranant al llarg

¹ L'anàlisi petrogràfica mitjançant la lupa binocular i el microscopi òptic de llum polaritzant, juntament amb l'anàlisi per catodoluminiscència, de dues mostres d'aquests paviments i també d'algunes de les tessel·les, efectuada per la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC, han permès identificar-ne i caracteritzar-ne els materials compostius.

Fig. 2: Localització d'alguns dels paviments i pintures murals de Puig Castellar. En el primer cas (a l'esquerra), el terratzo blanc molt malmès però encara *in situ* de l'A-4, en el segon cas (a la dreta), els punts d'acumulació de conjunts de pintures remogudes i mesclades amb material ceràmic i fragments de pavimentació, entre els estrats d'abandonament de la cisterna.

del text. La tècnica constructiva emprada és similar en tots els casos. En primer lloc, es fa una adaptació dels guixos geològics per tal de crear un pla constructiu on assentar la pavimentació, puntualment regularitzat amb capes de terres però sempre sense una preparació o *rudus* consistent, fet que li dona una gran feblesa estructural. Finalment, es construeix el ferm, format generalment per dues capes diferenciades: una més profunda, el *nucleus*, fet amb una matriu d'argamassa amb conglomerants (normalment picadís ceràmic, amb l'excepció del terratzo blanc que, per mantenir la coloració clara, la ceràmica se substitueix per pedra blanca), i un acabat superficial, el *pavimentum*, fet amb àrids de pedra blanca, negra i/o ceràmica de granulometria variada, molt ben triats i aplicats en diferents combinacions. Aquests es presenten parcialment inserits en la capa inferior però també aglutinats entre ells amb un petit percentatge de morter carbonatat, sempre amb una superfície molt ben acabada i polida.

Com ja s'ha mencionat, fins el moment s'han localitzat cinc tipologies de pavimentacions, que a continuació passarem a descriure i a ubicar dins l'edifici central (Fig. 4).

3.1. *Opus signinum* (Fig. 4.4)

Està format per una mescla de morter de calç i sorra fina com a matriu, amb un picadís de ceràmica, majoritàriament oxidant, de granulometria variable.² En dos fragments (fora del seu context original), la coloració ja rogenca del paviment es reforça pintant de vermell la seva superfície (Fig. 4). És un fenomen ben conegut al món romà, amb altres exemples a Pompeia o Roma en cronologies de finals del segle III i inicis del II aC (Vassal 2006: 48).

Aquesta pavimentació s'ha localitzat, molt malmesa, a l'escala d'accés de l'edifici (A-8) i segurament també revestia el terra del pis superior de l'A-9, fet que s'ha deduït per la recuperació de fragments amb traces de fum i rubefacció per contacte amb el foc, tant dins als estrats més superficials d'aquest àmbit com a l'interior de la cisterna.

3.2. *Opus signinum* tessellat (Fig. 4.5)

Una variant de l'anterior paviment però acabada amb tesselles encastades en la seva superfície s'ha localitzat també a Puig

² Entre els 18 mm i menys d'1 mm de mida.

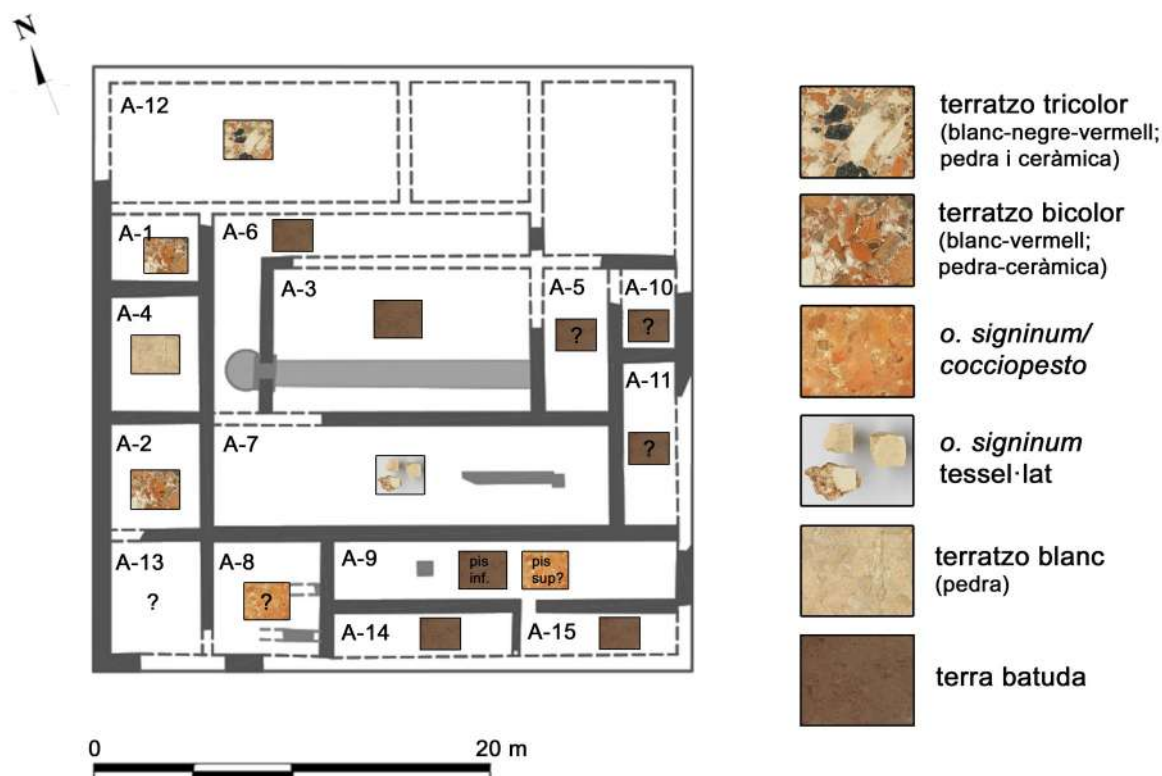

Fig. 3: L'edifici central de Puig Castellar, amb la proposta distributiva dels tipus de pavimentació que revestien cadascun dels seus àmbits.

Castellar. Considerem que devia cobrir el terra de l'A-7, per l'alta concentració de tesselles blanques recuperades en la seva superfície (10 de les 13 identificades en tot el jaciment) així com de restes disgregades del que originàriament va ser un *opus signinum*.

Les anàlisis arqueomètriques de dues de les tesselles han permès determinar que va emprar-se per a la seva fabricació una calcària bioclàstica de color blanc tipus packstone (o grainstone) amb un alt contingut en microfòssils (closques de mol·luscs). La procedència local, o bé regional, sembla la hipòtesi inicialment més plausible, tot i que no podem descartar un origen al Golf de Roses o al massís del Garraf, o inclús de fora de l'àmbit català (Rodà *et alii* 2016). El més interessant, però, és que s'ha pogut determinar que aquesta mateixa pedra va ser la utilitzada per fabricar una sèrie de tesselles localitzades a Can Tacó (Montmeló-Montornès del Vallès), un assentament de tipologia i funció diferent a Puig Castellar però amb una cronologia similar (Pera *et alii* 2014).

3.3. Terratzo monocrom, blanc (Fig. 4.1)

Es tracta d'un paviment fet amb una matriu de morter de calç i un picadís de pedra blanca, molt fi,³ amb un acabat final fet amb fragments petris blancs de major mida que els del *nucleus*,⁴ aglutinats amb un baix percentatge de morter, on es combinen dos tipus de pedra calcària: una calcària fossilífera tipus grainstone amb foraminífers, majoritàriament marins i una calcària tipus packstone amb peloides i matriu micrítica (Rodà *et alii* 2013). Aquesta tipologia de paviment s'ha localitzat únicament a l'àmbit 4, amb poc més de 4 m² dels gairebé 28 que tenia l'habitació preservats encara *in situ* tot i que amb greus deformacions (Fig. 2).

3.4. Terratzo bicolor, blanc i vermell (Fig. 4.2)

El tipus de paviment bicolor identificat a Puig Castellar està format per una barreja de fragments ceràmics mesclats amb trossos de pedra blanca col·locats en la seva superfície

³ Menys d'1 mm.

⁴ Entre 2,5 i 9-10 mm.

de circulació. Aquest està sustentat per un *nucleus* fet, com tots els casos, amb un morter de calç, només barrejat, en aquesta ocasió, amb picadís ceràmic. Aquesta pavimentació s'ha identificat a dues estances de la bateria occidental de l'edifici central, als A-1 i 2, a partir de dos serrells encara *in situ* adossats als seus respectius murs occidentals.

3.5. Terratzo tricolor, blanc, vermell i negre (Fig. 4.3)

La darrera tipologia de revestiment de terra identificada és la cromàticament més complexa, tot i que a nivell compositiu presenta unes característiques molt similars a l'anterior. En aquesta ocasió, la capa de preparació usual es remata amb un acabat final que combina fragments de ceràmica oxidant, de pedra blanca (novament, una calcària micrítica amb foraminífers), i de pedra negra (una metapelita andalusita, vulgarment anomenada pissarra o esquist pigallat), ambdues coherents amb la geologia de la zona on es troba Puig Castellar o l'aportació per via fluvial, pel Segre, des de la zona Pirinenca (Rodà *et alii* 2013). Aquest paviment s'ha identificat només en un dels àmbits de l'edifici, el 12, un dels més erosionats i extensos de tot el complex, a partir de la localització de petits fragments d'aquest terratzo esmicolats en la seva superfície.

4. Revestiments parietals. Descripció de les restes conservades (fragments llisos i fragments motllurats), característiques tècniques (composició, subjecció), ubicació

És molt probable que moltes de les estances pavimentades amb terratzo o *opus signinum* (que, aparentment són les que denoten un grau més alt de luxe), es dotessin de parets enlluïdes i decorades que, en cap cas, s'han detectat *in situ* en aquestes habitacions.

A causa de les circumstàncies ja mencionades de la troballa i l'estadi molt preliminar de l'estudi del conjunt pictòric de Puig Castellar, per ara, no s'ha pogut determinar a quines habitacions pertanyien els revestiments parietals localitzats ni proposar restitucions de l'organització de les pintures. De moment, presentarem les dades que tenim ara per ara disponibles.

Podem separar el conjunt dels 1536 fragments de pintura mural localitzats en dos grans grups: els que corresponen a fragments de pintura llisa, en tots els casos monocroms i sense representació figurada, i els fragments amb motlures simples, generalment d'un sol

color i puntualment, combinant-ne dos. Com aprofundirem amb més detall a les conclusions, per les seves característiques i cronologia considerem que podrien ser assimilables a pintures de primer estil pompejà, tot i que encara ens falten alguns elements per poder-ho corroborar.

4.1. Fragments llisos

Si ens centrem en els fragments llisos, tenim majoritàriament trossos plans, amb un gruix al voltant dels 2 cm, i alguns corbats que ronden els 4 cm. Hi trobem representats tres colors (Fig. 5): el blanc, clarament predominant, el vermell, i l'ocre, molts d'ells amb esgrafiats rectes i corbats que s'entrecreuen, que, per la seva extensió i regularitat, semblen formar part de la decoració pictòrica.

4.2. Fragments motllurats

Dins el conjunt de pintures murals recuperades, els fragments d'estuc amb forma representen un percentatge petit, del 3% del total (40 fragments). Tots ells presenten només ressals en relleu real d'entre 1 i 12 mm de profunditat segons el cas, molt senzills, acabats o bé en angle recte o bé obtús. Algunes de les motlures, segurament pertanyents a cornises, acaben en aresta o, més ocasionalment, són bisellades o arrodonides i presenten un relleu més gran, d'entre 21 i 25 mm. Entre els fragments motllurats, però, n'hi ha un d'especialment singular; es tracta d'una peça de 39 per 41 mm corresponent a una sola ova o llengüeta plana amb relleu real de 5 mm, de color ocre, sobre un fons gris fosc.

Quant als colors, majoritàriament es tracta de motllurats de color blanc, però també se n'han localitzat que combinen el vermell i el blanc, en alguns casos amb la zona ressaltada blanca i d'altres amb la part en relleu vermella, sempre emprant un color de fons, que pot ser el vermell o el blanc indistintament, i el color alternatiu aplicat sobre el color de base. Només en un petit fragment amb un ressalt molt poc marcat sembla que es combina el vermell amb l'ocre i, en el cas de la llengüeta ja citat, l'ocre amb un gris fosc.

4.3. Composició

En termes generals i com sol ser usual, ens trobem amb enlluïts d'entre 3 i 4 capes (una d'elles només discernible microscòpicament), lluny de les 7 suggerides com a ideals

per Vitruvi⁵ o les 5 que cita Plini⁶ (Abad 1982: 137-138). Les analítiques fetes en dos exemplars de revestiment mural, ambdós blancs i llisos (Rodà *et alii* 2013), ens permeten donar una descripció que sembla que va ser la usual a Puig Castellar.

En primer lloc, detectem la cap inicial de morter, o *trullissatio*, que revestia directament la paret, conservada en molts pocs fragments. Els gruixos, en els casos que s'ha localitzat, solen oscil·lar entre els 10 i 13 mm. La capa o dues capes següents estan formades per un

Fig. 4: Mostra dels cinc tipus de pavimentació identificats a Puig Castellar fins al moment: terratzo blanc (1), terratzo bicolor, blanc i vermell (2), terratzo tricolor, blanc, vermell i negre (3) i *opus signinum*, llis (4), amb un exemple dels dos fragments pintats en vermell, i tessellat (5).

⁵ Vitr. 7, 3, 5-6.

⁶ Plin. H.N. 36, 176.

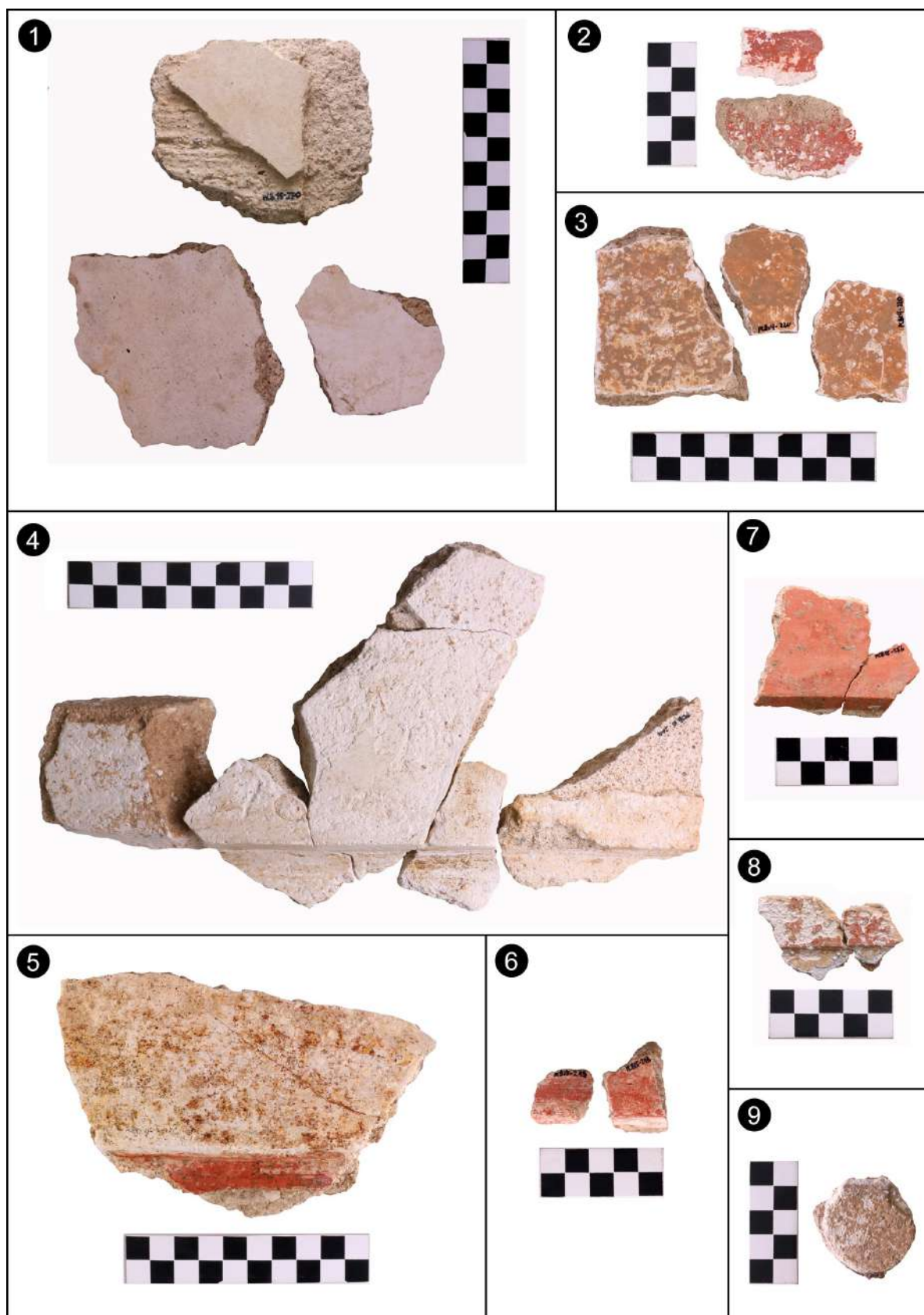

Fig. 5: Mostra dels revestiments pictòrics parietals de Puig Castellar, amb el repertori de colors dels fragments llisos (blanc [1], un d'ells amb les marques de pinzell gruixut per a l'adherència entre capes, vermell [2] i ocre [3], esgrafiats i sense esgrafiar) i del conjunt de fragments motllurats (blancs monocroms [4] o bicolors, combinant el blanc i el vermell [5, 6, 7] i el vermell i l'ocre [8]). En destaca un fragment amb part d'una llengüeta o ova plana [9]).

morter carbonatat amb components i/o àrids fins mesclats en proporció d'entre el 10 i el 40%, i amb una porositat variable, d'entre el 10-15 al 20-30%. Quan els components són més gruixuts, presenten una granulometria d'entre 0,9 mm i 3,5 mm, i són de composició molt diversa (sílexs arrodonits, concrecions de travertí, fragments de quars, de calcària micrítica i de roques granítiques, així com alguns bioclasts). Aquesta o aquestes capes intermèdies tenen un gruix que pot anar de l'1 als 13 mm.

L'acabat final i suport de la pintura, normalment d'entre 1,5 i 4 mm, és un morter blanc carbonatat que sosté petits constituents blancs generalment d'un sol tipus i de menys d'1 mm de grandària (en els casos analitzats, de pedra calcària micrítica amb foraminífers, la mateixa usada per a les pavimentacions). En definitiva, sembla que en aquest llistat final, en la matriu de ciment s'hi mescla la "pols de marbre" citada per Vitruvi,⁷ o en aquest cas, d'una pedra calcària alternativa però amb igual funcionalitat.

4.4. Subjecció

Fins al moment, no s'han identificat evidències dels sistemes de subjecció entre la maçoneria del mur i la capa més profunda de l'enlluït, tot i que, per la tècnica constructiva de la paret, amb alçats en tovot o tàpia, devien ser necessaris.

En canvi, els mètodes per assegurar la bona fixació entre les capes successives de morter sí s'han documentat extensament. En general s'utilitzen les clàssiques incisions en v invertida fetes sobre la primera capa d'arrebossat, substituïdes, més puntualment, per irregularitats o depressions fetes amb els dits o una espàtula. Entre aquesta segona, o en alguns casos, tercera, capa de morter i el llistat final sobre el que s'aplicava la pintura també s'han localitzat ocasionalment marques fetes amb pinzells de pèl dur sobre el morter fresc (Fig. 5.1), que feien augmentar la rugositat de la seva superfície i assegurar l'adherència entre capes.

De moment, només s'ha identificat a Puig Castellar una possible evidència de l'ús de sistemes de travat entre el revestiment mural i la paret amb elements afegits: els entramats de canyes. Molt habituals en sostres voltats i plans (Abad 1982: 145), Vitruvi⁸ cita que també s'usaven comunament per assegurar el primer enlluït a les parets fetes en

argila. El gruix de la majoria de fragments amb traces d'encanyissat ronden els 21 i els 30 mm, i per tant, podrien correspondre tant a revestiments de sostre com de paret; un d'ells, però, que sembla pertànyer a un angle entre sostre i mur i té marques de canyes als dos sectors, pot confirmar l'ús d'encanyissats a Puig Castellar tant en el sostre com en l'alçat de tovot de la paret.

4.5. Ubicació

Fins al moment, en l'estat actual de l'estudi, encara no s'han pogut distingir diferents conjunts pictòrics entre els fragments i, per tant, establir la seva ubicació en una estança específica, i, dins d'aquesta, a una part de la paret concreta. Acabem de veure la possible atribució al sostre (tot i que no es descarta tampoc la paret) dels fragments amb negatius d'encanyissat; també tenim un conjunt de trossos corbats i d'un gruix considerable (entre 23 i 50 mm), que semblen haver format part d'un sostre amb volta.

Els fragments motllurats, per les seves característiques, la majoria amb ressalts en relleu real poc marcat, podrien correspondre a les bandes de separació entre carreus de la imitació d'aparell isòdom de la zona superior de la paret, de la d'ortòstats de la zona mitja o, fins i tot, dels frisos de separació entre aquests.

En alguns casos, el gruix dels fragments, la profunditat dels ressalts i el tipus d'acabats dels seus angles fan pensar que ens trobem davant de seccions de cornisa, sempre molt senzilles a nivell estilístic. L'únic fragment decorativament més complex és la possible llengüeta, que també podria correspondre a un fris decoratiu d'una cornisa de la zona superior de la paret.

5. Cobertes

En darrer lloc, recollirem els escassíssims sis fragments de material de coberta recuperats, una quantitat exageradament baixa que només s'explica, com ja s'ha mencionat, amb un fenomen de reciclatge per a la seva reutilització. Les característiques i filiació de l'assentament no deixen cap mena de dubte que la coberta de l'edifici principal va ser de teules. No descartem, però, que en altres sectors (àmbits adossats al parament sud de la muralla, cos oriental), més modestos

⁷ Vitr. 7, 6, 3.

⁸ Vitr. 2, 8, 16-17 i 20.

constructivament, les cobertes fossin de fibres vegetals.

Tot i l'escassetat, la importància del material ceràmic de coberta és elevada. Les anàlisis arqueomètriques d'una teula i un ímbrex han confirmat que la seva procedència és itàlica (Rodà *et alii* 2015). La teula, amb una elevada presència d'augita i hornblenda a més d'olivina, mostra concordances importants amb l'anomenada "black sand" típica de les produccions de la badia de Nàpols. En canvi, la significativament menor presència d'augita i l'absència d'olivina, combinades amb una quantitat considerable de fragments de roques pelítiques i pissarres identificats en el desgredant de l'ímbrex apunten a un possible origen campano-lacial.

La importació de teules itàliques en aquests moments primerencs de la presència romana és un fenomen detectat en altres jaciments d'aquesta època com són Can Tacó (Montmeló-Montornès del Vallès) i *Itturo* (Cabrera de Mar) (Pera *et alii* 2016: 192).

6. Conclusions

A tall de conclusió, i tenint en compte l'estat encara inicial de l'estudi, volem presentar algunes reflexions globals dels materials analitzats, de com aquests ens permeten conèixer més detalls tant del propi assentament de Puig Castellar com de les dinàmiques que es configuren durant el segle II aC al nord-est de la *P. Citerior*.

No hi ha dubte que les tècniques constructives identificades a Puig Castellar, especialment les de tipus decoratiu, són de clara filiació itàlica. Trobem pavimentacions en *opus signinum* o terratzo revestint els terres de bona part de les estances de l'edifici central del *castellum*, que exercia les funcions directrius i representatives del complex i, per tant, concentrava les úniques mostres de sumptuositat localitzades al jaciment. Existeix una considerable varietat de paviments però tots ells, tot i ser luxosos per trobar-se en ambients militars, no presenten una complexitat decorativa massa destacada, especialment si els comparem amb altres evidències disponibles en diferents jaciments de la Vall de l'Ebre (Guiral, Mostalac 1993, 2011), eminentment urbans i domèstics, on apareixen extenses *opera signina* tessellades, amb decoracions geomètriques refinades, amb reticulats, meandres d'esvàstiques, escates intricades. Es localitzen en contextos ibers on les elits adopten formes arquitectòniques de prestigi pròpies del món romà, com per exemple a la ciutat fundada després de les guerres

celtibèriques de *Sekeiza/Segeda* (Mara Belmonte de Calatayud, Saragossa) o el nucli ibèric romanitzat a partir del 200 aC del Cabezo de Alcalá de Azaila (Mostalac, Guiral 1992), però també en assentaments clarament itàlics, com la Cabañeta (Burgo de Ebro) (Ferreruela, Minguez 2003). En zones més properes, els trobem també a l'edifici residencial militar de Can Tacó, en territori laietà (Rodrigo *et alii* 2013: 224) o a les *domus* de l'assentament itàlic d'*Itturo*, al sector de Can Benet (Cabrera de Mar) (Pera *et alii* 2016: 193-194).

Pel que fa a les pintures parietals, encara en un estadi molt preliminar de la seva anàlisi, se'ns presenta un conjunt unitari, on els fragments blancs llisos o amb motllurats simples representen el volum més important de la decoració pictòrica. Així, és probable que bona part de les habitacions de Puig Castellar estiguessin revestides només amb la capa d'enlluït final de la paret amb el seu color original, sense cap tipus de coloració, molt usual al món romà segons el tipus i la riquesa de l'edifici que revestia. S'han detectat, per exemple, al Cabezo de Alcalá de Azaila en contextos de segona meitat del segle II aC, en els espais domèstics més modestos, on es combinen lliscats en blanc amb cornises simples (Mostalac, Guiral 1992: 148). Això no obstant, la presència de fragments de pintura d'altres colors, ocres, vermells i grisos, i certs elements en relleu real, que en la major part dels casos es limiten a petits ressalts o, més excepcionalment, a un fragment d'ova o llengüeta plana, semblen indicar que es podria tractar de pintures parietals senzilles però assimilables a un primer estil pompeïà. Per confirmar aquesta hipòtesi, però, ens manquen elements més incontrastablement propis del llenguatge decoratiu d'aquest estil pictòric, com poden ser les cornises projectades amb complexos entrants i sortints que coronarien la part superior de la paret, amb franges de separació amb denticulats, oves, perles i astràgals, o evidències més específiques d'imitació de carreus encoixinats en estuc, que els fragments amb ressalls en relleu real combinant dos colors, sovint el blanc i el vermell, recuperats a Puig Castellar semblen apuntar. Si bé és cert que la cronologia especialment antiga de l'assentament, d'entre el 180 i el 120 aC, el faria un dels exemples més primigenis d'aplicació d'un primer estil a Hispània, no és un cas únic, com demostren les decoracions pictòriques de la residència de caràcter militar de Can Tacó, datada a partir del 165 aC (Rodrigo *et alii* 2013), del "templo *in antis*" de Cabezo de Alcalá d'Azaila (Mostalac, Guiral 1992), o de l'assentament rural republicà de Can Martí (Samalús) (Aquilué, Pardo 1990).

El programa decoratiu consistent en pintures de primer estil pompeïà i pavimentacions en *opus signinum* (en les seves diverses variants) és un binomi ben estès en ambients domèstics des de mitjan de segle II aC i especialment en aquest segle, almenys pel que fa a la zona de la Vall de l'Ebre, ja que, més endavant, dels primers anys de segle I aC i fins a les guerres sertorianes apareixeran sovint les pavimentacions però sense pintures murals associades (Guiral, Mostalac 1993: 389, 2011: 608-609). No obstant, la presència d'aquest tipus de decoracions luxoses a Puig Castellar, poc pròpies d'una fortalesa militar, sembla indicar que l'enclavament tenia altres funcions complementàries més enllà de les estrictament campamentals, de representació del poder romà al territori.

L'estudi en detall dels processos constructius i materials d'aquests revestiments ens confirma que es tracta d'acabats de molt bona factura, amb una selecció molt precisa de la composició i granulometria dels àrids, tant als enlluïts com als paviments, no només enfocada a aconseguir efectes cromàtics i decoratius contrastats sinó també per donar-los-hi una integritat estructural considerable. Això contrasta, però, amb la feblesa de la seva fonamentació, feta amb capes de terres d'anivellament o directament sobre la roca de guix regularitzada. El que sembla desprendre's d'aquest contrast és que hi va haver una preocupació més gran per l'aspecte visible i estètic del programa decoratiu i la seva sumptuositat que no pas per la seva durabilitat davant un ús prolongat, fet que reforça la idea que l'assentament no va ser pensat com un establiment definitiu, que hagués de perdurar en el temps. Tot i la temporalitat de l'enclavament de Puig Castellar, els seus ocupants, d'origen itàlic, volien disposar de les comoditats i formes decoratives pròpies del seu lloc de procedència. El programa decoratiu aplicat no només anava orientat a assegurar-se un *modus vivendi* itàlic en un territori llunyà, fet que garantien també les fonts de subministrament corrents de productes itàlics, evidenciades mitjançant la gran quantitat dels envasos de transport recuperats, sinó també a la funció simbòlica de l'assentament. Aquest, per la seva ubicació i característiques, devia representar la presència visible del poder romà en un entorn en procés de romanització i, per tant, era especialment important projectar una imatge de Roma de refinament i civilització entre la població local. Les tècniques decoratives luxoses amb les que es van bastir les sales de recepció del complex devien tenir-hi un paper essencial.

Per l'alta qualitat dels acabats, el gran domini tècnic que denoten i la cronologia primerenca en la que ens movem tenim pocs dubtes que aquests vénen de la mà d'artesans d'origen itàlic, d'un taller que arriba aquí per satisfer els encàrrecs dels nous establiments de l'entorn. De fet, és ben conegut que la primera disseminació de tècniques pictòriques romanes en territoris provincials era introduït per artesans itàlics i, en el cas hispà, el sorgiment de tallers regionals no es detecta almenys fins a finals de segle I dC (Guiral, Mostalac 1994: 157-158, Guiral 2014: 121).

És interessant destacar com, novament, les anàlisis arqueomètriques han estat decisives per conèixer millor aquest taller d'artesans, on segurament treballaven conjuntament pintors i mosaïcistes, tal com ens mostra la utilització de les mateixes matèries primeres en els paviments i pintures murals de Puig Castellar (per exemple, la pedra calcària micrítica emprada tant en la pavimentació de terratzo blanc com en els morters i lliscat final de les pintures murals). A més a més, és molt probable que es tractés d'un taller itinerant amb les seves fonts de subministrament de matèria primera, recurrents i que utilitza en tots els seus encàrrecs. Per tant, que treballa no només a Puig Castellar sinó també a d'altres jaciments itàlics del nord-est peninsular durant el segle II aC. Així ho apunten els resultats de les anàlisis petrològiques dels dos conjunts de tesselles procedents de Can Tacó i Puig Castellar, amb un mateix origen geològic.

Bibliografia

- Abad, L. 1982: Aspectos técnicos de la pintura mural romana, *Lucentum* 1, Alacant, 135-171.
- Aquilué, X., Pardo, J. 1990: La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental), *Cypsela* VIII, 87-100.
- Cormack, I., Loza-Alvarez, P., Sarrado, L., Tomás, S., Amat-Roldan, I., Torner, L., Artigas, D., Guitart, J., Pera, J., Ros, J. 2007: Lost writing uncovered by laser two-photon fluorescence provides a terminus post quem for Roman colonization of *Hispania Citerior*, *Journal of Archaeological Science* 34, 10, 1594-1600.
- Ferreruela, A., Minguez, J. A. 2003: Dos modelos de implantación urbana romanorrepública en el valle medio del Ebro: las ciudades de La Cabañeta y La Corona, *Archivo Español de Arqueología* 76, 247-262.

- Guiral, C. 2014: La decoración pintada en la Hispania romana: artesanos y talleres, M. Bustamante, D. Bernal (eds.), *Artífices idóneos. Artesanos, talleres y manufacturas en Hispania*, Anejos de Archivo Español de Arqueología 71, Mérida, 105-126.
- Guiral, C., Mostalac, A. 1993: Influencias itálicas en los programas decorativos de *cubicula* y *triclinia* de época republicana y altoimperial en España. Algunos ejemplos representativos, *Espacio, tiempo y forma. Serie I, prehistoria y arqueología* 6, 365-392.
- Guiral, C., Mostalac, A. 1994: *Pictores et albarii* en el mundo romano, *Cuadernos emeritenses 8: Artistas y artesanos en la antigüedad clásica*, 137-158.
- Guiral, C., Mostalac, A. 2011: Programas decorativos de época republicana en el valle medio del Ebro: conservadurismo y progresismo, C. Balmelle, H. Eristov, F. Monier, F., (eds.), *Décor et architecture en Gaule entre l'Antiquité et le haut Moyen Âge. Actes du colloque international Université de Toulouse II-Le Mirail 9-12 octobre 2008*, Aquitania Supplément 20, Bordeaux.
- Mostalac, A., Guiral, C. 1992: Decoraciones pictóricas y cornisas de estuco del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, Lleida, 123-153.
- Pera, J., Carreras, C., Rodrigo, E., Padrós, N., Romani, N., Ros, J., Guitart, J. 2014: El proceso previo a la fundación de las ciudades romanas en el NE de la Hispania Citerior: los ejemplos de Can Tacó y Puig Castellar, *Atti del IV Convegno Internazionale di Studi Veleiati*, Bologna, 405-418.
- Pera, J., Carreras, C., Romani, N., Rodrigo, E., Padrós, N., Solà, G. 2016: El proceso de implantación territorial romana en el NE de la Provincia Citerior en el siglo II a.C., J. Vidal, J. Pera (eds.), *Fortificaciones y Control del Territorio en la Hispania Republicana*, Zaragoza, 167-205.
- Rodà, I., Àlvarez, A., De Mesa, A., Royo, H. 2016: *Informe de l'anàlisi de dues tesselles lapídies trobades al jaciment arqueològic de Puig Castellar (Biosca, Lleida)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Unitat d'Estudis Arqueomètrics, Tarragona.
- Rodà, I., Àlvarez, A., Gutiérrez, A., Royo, H. 2013: *Informe de l'anàlisi d'un fragment de paviment i tres enlluïts procedents de Puig Castellar de les Guixeres (Biosca, La Segarra)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Unitat d'Estudis Arqueomètrics, Tarragona.
- Rodà, I., Àlvarez, A., Gutiérrez, A., Royo, H. 2015: *Informe de l'anàlisi d'un conjunt de tègules trobades als jaciments de Can Tacó-Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès), Ca l'Arnau (Cabrera de Mar) i Puig Castellar (Les Guixeres, Biosca)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Unitat d'Estudis Arqueomètrics, Tarragona.
- Rodrigo, E., Garcia, M. G., Mercado, M., Guitart, J. 2013: El jaciment de Can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana, M. Prevosti, J. Guitart, J. López, (eds.), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional*, Tarragona, 217-230.
- Vassal, V. 2006: *Les pavements d'opus signinum. Technique, décor, fonction architecturale*, BAR. International Series 1472, Oxford.

DARRERES ACTUACIONS ARQUEOLÒGIQUES A LES MURALLES DE TARRAGONA (2012-2017): BAIXADA DEL ROSER (2A FASE), COL·LEGI LESTONNAC, PUIG D'EN SITGES 3, PASSEIG DE SANT ANTONI I GRANADA 7

Pilar Bravo,* Marta Bru,** Judit Ciurana,*** Frederic Cervelló,**** Reis Fabregat,*****
Joan Menchon,***** Carme Subiranas,***** Dolores Ynguanzo*****

Serveixin aquestes ratlles per recordar el mestratge i el valor intel·lectual,
professional i humà del mestre i amic Dr. Alberto López Mullor.

En els darrers anys les muralles de Tarragona han continuat essent objecte d'actuacions arqueològiques que han permès poder ampliar el seu coneixement a nivell arqueològic, no solament la fase d'època romana republicana, sinó també la seva evolució en època medieval fins l'actualitat. Amb aquesta comunicació volem presentar els resultats dels treballs arqueològics de dues fases del projecte de restauració del monument vinculats al primer pla director (2007) que es corresponen a la Baixada del Roser (2016, 1% Cultural de Generalitat de Catalunya), col·legi Lestonnac (2013, Instituto del Patrimonio Histórico Español), una actuació d'emergència al Passeig de Sant Antoni (2014), dues obres de promoció privada als carrers Puig d'en Sitges, 3 (2015) i Granada, 7 (2012, 2016). El record del Dr. Albert López Mullor es vincula directament amb les muralles de Tarragona, doncs els anys 1992 i 1993 alguns dels signants varem participar en els simposis d'actuació monumental de la Diputació de Barcelona precisament explicant les intervencions a les muralles de Tarragona.

Paraules clau: Tarragona, muralles de Tarragona, època romana, època medieval, època moderna, porta, fossat, arquitectura.

In recent years, Tarragona's Walls have continued to be an object of archaeological actions that have allowed it to expand its knowledge at the archaeological level, not only the phase of the Roman Republican period, but also its evolution in medieval times to the present day. We show the results of the archaeological works of two phases of the monument restoration project linked to the first master plan (2007) that correspond to the Baixada del Roser (1% Cultural of the Generalitat of Catalonia), Lestonnac school (Instituto del Patrimonio Cultural Español), an emergency action on the Passeig de Sant Antoni (2014), two private promotion works on Puig d'en Sitges, 3 (2015) and Granada, 7 (2012, 2016). The memory to Dr. Albert López Mullor is linked directly to the walls of Tarragona, since in 1992 and 1993 some of the signatories participated in the symposia of monumental performance of the Diputació de Barcelona precisely explaining the actions on the walls of Tarragona.

Keywords: Tarragona, walls of Tarragona, Roman times, medieval times, modern times, door, trench, architecture.

* Arqueòloga municipal, Ajuntament de Tarragona (pbravo@tarragona.cat), ** Arqueòloga (mbru1977@gmail.com), *** Arqueòloga, Eos Arqueologia SCP (juditciurana@gmail.com), **** Arqueòleg, Eos Arqueologia SCP (frederic.cervello@gmail.com), ***** Arqueòloga, Nemesis Arqueologia i Difusió Cultural (nemesisarq@hotmail.com), ***** Cap tècnic de Patrimoni, Ajuntament de Tarragona (jmenchon@tarragona.cat), ***** Arqueòloga (carne@carmesubiranas.cat)

1. Introducció

Les muralles de Tarragona són la construcció més antiga i extensa que els romans van aixecar en territoris d'ultramar, i això ens mostra la seva importància, reconeguda el 2000 en formar part del Conjunt Arqueològic de Tàrraco, inclòs a la Llista del Patrimoni Mundial d'UNESCO.

Són un element bàsic per entendre el que és una ciutat des del món antic. En el cas de Tarragona, tenim unes muralles que es comencen a construir a l'any 200 aC amb unes funcions molt determinades com seria la consolidació de la base d'operacions de la República de Roma en la conquesta d'Hispania. Seria una fortificació a la Part Alta, que defensaria un espai no gaire gran, entre 5 i 8 Ha. Es formava per murs de megàlits d'uns 4 metres d'ample per 6 d'alt, i es reforçava amb torres més altes, amb un segon cos de carreus encoixinats de les quals es conserven

encara les de Minerva, Seminari, Cabiscol i una sota el Fortí Negre.

Es va ampliar cap el 150-125 aC, estenent-se fins el port, amb un perímetre de més de 3500 metres. Es continuà utilitzant una base megalítica, però ara entre 2 i 3 metres d'alt, i a sobre es construeix un magnífic segon cos de carreus encoixinats fins els 10-12 metres, i entre 5 i 6 metres d'ample. Es definia així el perímetre urbà de Tàrraco, el seu *pomoerium*.

Més de nou segles d'Història de Tàrraco van comportar que les velles muralles haguessin estat objecte de reparacions, reformes, i manteniment per part de les autoritats. No en va, coneixem una inscripció ara perduda que ens parla que Gai Calpurni Flac, *flamen* o sacerdot del culte imperial, a més era el *curator templi* i *prefectus murorum*, és a dir el càrrec destinat a la cura del temple i de les muralles.

Al llarg dels segles les muralles han estat refetes, reparades i fins i tot desmuntades. Cal tenir en compte que unes muralles són

Fig. 1: Situació de les intervencions explicades a l'article (base Google maps).

damunt de tot, construccions de tipus defensiu que cal tenir-les llestes davant el perill d'atac. Sumem a això que la ciutat des de l'Antiguitat Tardana, i en especial des de l'Edat Mitjana fins gairebé els segles XVIII-XIX queda polaritzada a la Part Alta i la zona del Port. L'espai entre els dos nuclis va ser usat com horts, camps de conreu, pastures... i com una fantàstica font de matèria primera per construir, un esplèndid dipòsit de materials a reciclar. Els vells edificis, i també les muralles abandonades es desmaneguen sistemàticament: obres del port, habitatges, la Catedral, les muralles de la Part Alta, o es buiden els seus replens per convertir-se en espais habitats que després es tornen a reomplir en cas de perill d'atac.

Passem ara a donar un cop d'ull als resultats d'una sèrie d'actuacions dutes a terme a les muralles de Tarragona en els darrers anys, que ens mostren aquesta interessant evolució històrica del monument romà més antic d'Hispania (Fig. 1).

2. Baixada del Roser, any 2016

L'any 2016 es dugué a terme l'excavació arqueològica dels rebliments interiors del tram de muralla comprès entre la plaça de Sant Joan i el portal del Roser, entre el reclau de muralla que s'adossa a la cara meridional del Fortí Negre (nord) i l'espai buit originat arran l'esllavissada del farciment interior de la muralla de l'any 1935 (sud). Es correspon a la fase V del Pla Director de la Muralla (2007), la qual es va subdividir en tres subfases, essent la primera la part meridional salvat el buit de l'esllavissada de 1935, i on es va actuar el 2010. La tercera subfase es preveu executar entre 2019 i 2020. L'actuació va ser finançada en el marc de la fase de restauració vinculada als convenis d'1% Cultural entre Ajuntament de Tarragona i Generalitat de Catalunya (Ciurana, Cervelló 2016).

Els treballs afectaren uns 17,37 metres lineals (Fig. 2.1) i s'assolí una profunditat màxima de 3,70 m respecte al pas de ronda (Fig. 2.2). Bàsicament ens trobem amb un llenç de la segona fase de muralla romana (150-125 aC) la part superior del qual va ser objecte de reparacions i modificacions al llarg del temps, especialment d'època medieval i moderna com es pot veure en l'estudi del parament interior ja realitzat als anys 90 del segle XX (Arroyo, Menchon 1993).

Podem establir tres grans fases o cronològiques a partir de les relacions estratigràfiques contrastades amb els primers resultats de l'anàlisi de materials. Dins la primera etapa

constructiva, del tercer quart del segle II aC tenim dos reforços o estreps interiors consistents en murs d'*opus quadratum* que lliguen els paraments intern i extern de la muralla romana, tot generant espais rectangulars o caixons que originàriament estaven reblerts amb capes de terra i pedres a la part inferior, i a sobre un impressionant paquet de toves perfectament ordenades fins el nivell del pas de ronda. D'aquestes s'ha conservat una part al costat sud-occidental de la zona excavada, sigui en bon estat o degradades (Fig. 2.3, 2.4).

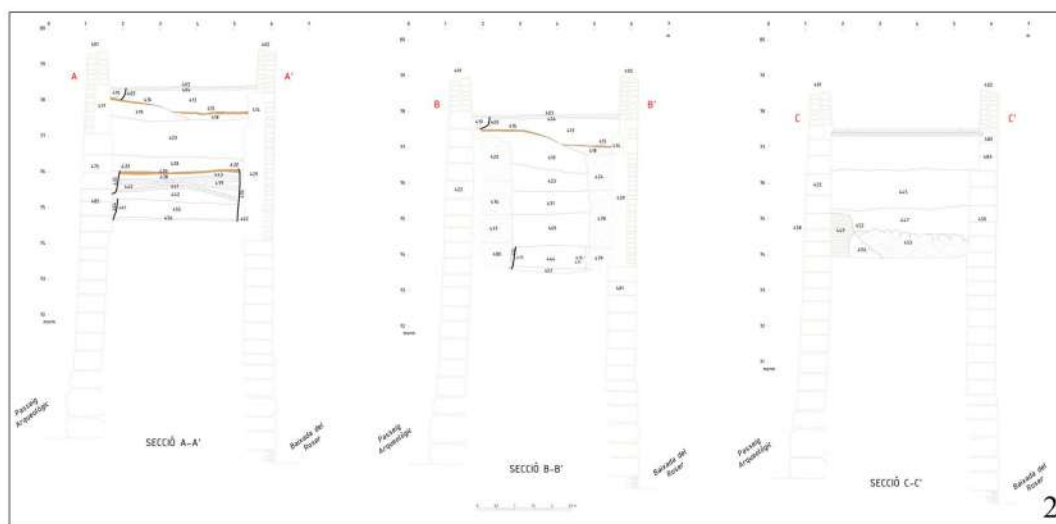
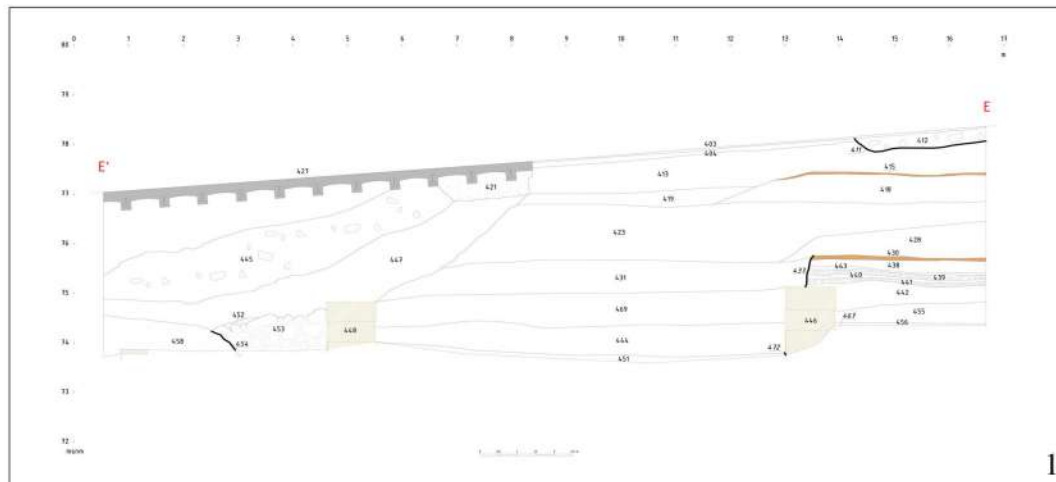
El segon horitzó cronològic s'ubica ja en època moderna al segle XVII. En els dos extrems de l'àrea intervinguda s'ha detectat una fase constructiva centrada en la reconstrucció dels fulls exteriors de la muralla. Al límit sud-oest, una gran depressió reblerta per un potent abocament de pedres i fragments de marbre blanc (Fig. 2.5). En el costat oposat, a l'extrem nord-est, es documentà una seqüència estratigràfica constituïda per una desena de capes d'argiles i graves, totes elles retallades per dues rases relacionades amb la reconstrucció de segments del full exterior. Els materials recuperats estableixen un *terminus post quem* per a aquesta reforma a partir del segon terç del segle XVII. És temptador relacionar aquesta activitat constructiva amb els conflictes bèl·lics ocorreguts durant el segle XVII (Guerra dels Segadors) que tingueren cert impacte en les fortificacions tarragonines.

El següent horitzó cronològic, que situem en el segle XVIII: una reforma a gran escala que afectà tant l'interior com l'exterior motivada pels treballs de reforç dels paraments de muralla manats fer pel governador militar Juan Prado de Portocarrero (1734 a la Baixada del Roser i durant aquells anys en altres punts com a l'actual Via de l'Imperi, col·legi Lestonnac, zona del Trinquet Nou i Baluard de Carles V (Muralleta del segle XIV) o el portal de Sant Antoni el 1737 (Brú *et alii* 2015).

L'obra consisteix en el regruixat dels paraments de muralla amb una obra de maçoneria i morter feta a encofrat perdut en tongades. També es bastiren dos murs-riosta de maçoneria i morter amb la intenció de reforçar les reparacions de la muralla (Fig. 2.6). A l'espera de l'estudi definitiu, l'estratigrafia tallada per aquests regruixats és del segle XVII i els nivells que hi passen per sobre ja del XIX, que es poden vincular amb les reparacions posteriors a les voladures de la Guerra del Francès.

3. Col·legi Lestonnac, any 2013

Al llarg del 2013 l'IPCE va fer una actuació en aquest tram de muralla, i va anar

3

4

5

6

Fig. 2: Intervenció a la Baixada del Roser: 1. Secció longitudinal; 2. Seccions transversals; 3. Tovots del reblliment constructiu de la muralla (època romana); 4. Mur carreat d'estrep (època romana); 5. Abocament de pedres i fragments de marbre (època moderna, segle XVII); 6. Murs de reforç en maçoneria (segle XVIII) (Eos Arqueologia-Ajuntament de Tarragona).

acompanyada per la realització d'un seguit de sondeigs arqueològics i estudis de paraments (Bru, Menchon 2015).

En el parament extern (Passeig Arqueològic) es conserva part del sòcol megalític de 6 m d'alçada corresponent a la primera fase de la muralla republicana (200 aC-fase 1.1) i el recreixement d'aquesta amb carreus de pedra del Llorito durant la segona fase de la muralla republicana (fase 1.2). En el llenç intern, d'aquesta segona fase (pati del col·legi Lestonnac) tan sols se n'observa la base megalítica. Gràcies als sondejos efectuats, hem documentat un dels estreps o riostes que unien els paraments del mur així com també el reblert de toves.

Posteriorment, entre l'antiguitat tardana i època medieval, l'alçat d'*opus quadratum* del parament extern –que possiblement estava quasi desaparegut o molt malmès– fou restituint utilitzant carreus romans reciclats (sencers o fragmentats) units amb morter de calç, possiblement procedents del desmuntatge de les estructures monumentals del Concili Provincial (fase 2-3).

En època medieval (fase 3), es produeix un nou recreixement del llenç extern aquest

cop amb aparell de maçoneria lligada amb morter de calç de bona qualitat i acabada amb un interessant amplit de tàpia reial o calicastroda rematada per un fris de merlets, també de tàpia. Tot i no conservar-se sencers, la representació d'aquest fris en la planxa XLIX del *Voyage Pittoresque* d'Alexandre de Laborde i un dibuix preparatori conservat al Museu d'Art de Catalunya i la gran similitud que presenten amb els de la torre de l'Arquebisbe, determinen una cronologia d'entre els segles XII i XIII. També del període medieval es documenta una sèrie de recreixements de maçoneria del parament extern, documentades gràcies als sondejos efectuats al pas de ronda, així com les gàrgoles pel drenatge (Fig. 3).

L'època moderna està representada, inicialment, pel buidatge parcial del farciment de terres i toves per tal d'habilitar una estança amb un balcó enreixat al parament exterior de la muralla (fase 4.1) i la construcció de tirants de maçoneria per relligar els paraments (fase 4.2).

Posteriorment, a partir del segon terç del segle XVIII (fase 4.3), s'observen una sèrie de reparacions de maçoneria com són: substitució del parament intern corresponent a

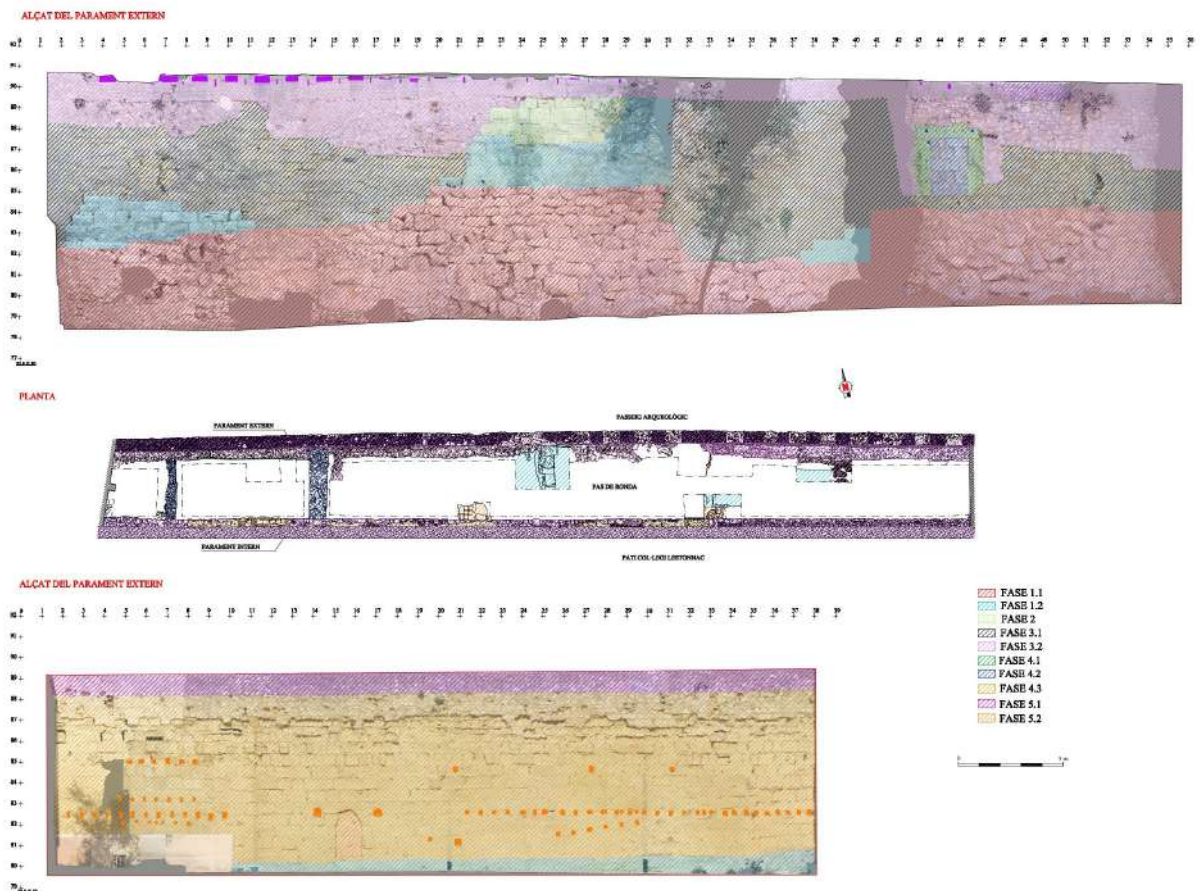

Fig. 3: Alçats i planta de l'actuació al col·legi Lestonnac (Codex-TRYCSA-IPCE).

la segona fase republicana (o el que en quedava) per un de nou fet amb els vells carreus romans retallats de forma homogènia ara units amb morter de calç, el recreixent i regruixat del mur amb un ampit de maçoneria, la construcció de gàrgoles pel drenatge i el tapiat del balcó i de l'estança ja citada.

Desconeixem quan van ser cegats els merlets, però fou necessàriament posterior a inicis del segle XIX –recordem que apareixen en els gravats de Laborde parcialment arruïnats–, ni quan va ser reparada la tàpia ni quan es van tapiar les espitlleres. Sí podem atribuir a aquesta època (fase 5.1), varis fragments de bombes de ferro localitzats en els nivells més superficials dels sondejos realitzats al pas de ronda i que hem d'associar al setge de 1811.

Finalment, de ple segle XIX i al llarg del segle XX (fase 5.2), es documenten els encaixos de les bigues i una fornícula que retallen el parament intern de la muralla, així com reparacions amb ciment pòrtland, estrats de regularització constructiva i les pavimentacions

successives del pas de ronda. Es relaciona amb la presència i ús de l'espai per part del Col·legi de Lestonnac.

4. Passeig de Sant Antoni - Puig d'en Sitges 17, any 2014

L'estudi del tram de muralla del carrer Puig d'en Sitges, 17 - baluard de Sant Antoni, realitzat l'any 2014 es va motivar per una actuació d'emergència provocada per despreniments de pedra i el fort extraplomat del parament exterior. L'actuació va ser finançada per l'Ajuntament de Tarragona (Subiranas 2016).

Si bé el traçat de muralla es correspon a la segona fase d'època romana, només queden alguns megàlits alineats i per sobre el nivell actual de circulació doncs el terreny va ser rebaixat en un moment no determinat de moment però anterior a la construcció del baluard de Sant Antoni (segle XVI).

La segona fase constructiva ja s'ha de datar en època medieval. A la part situada

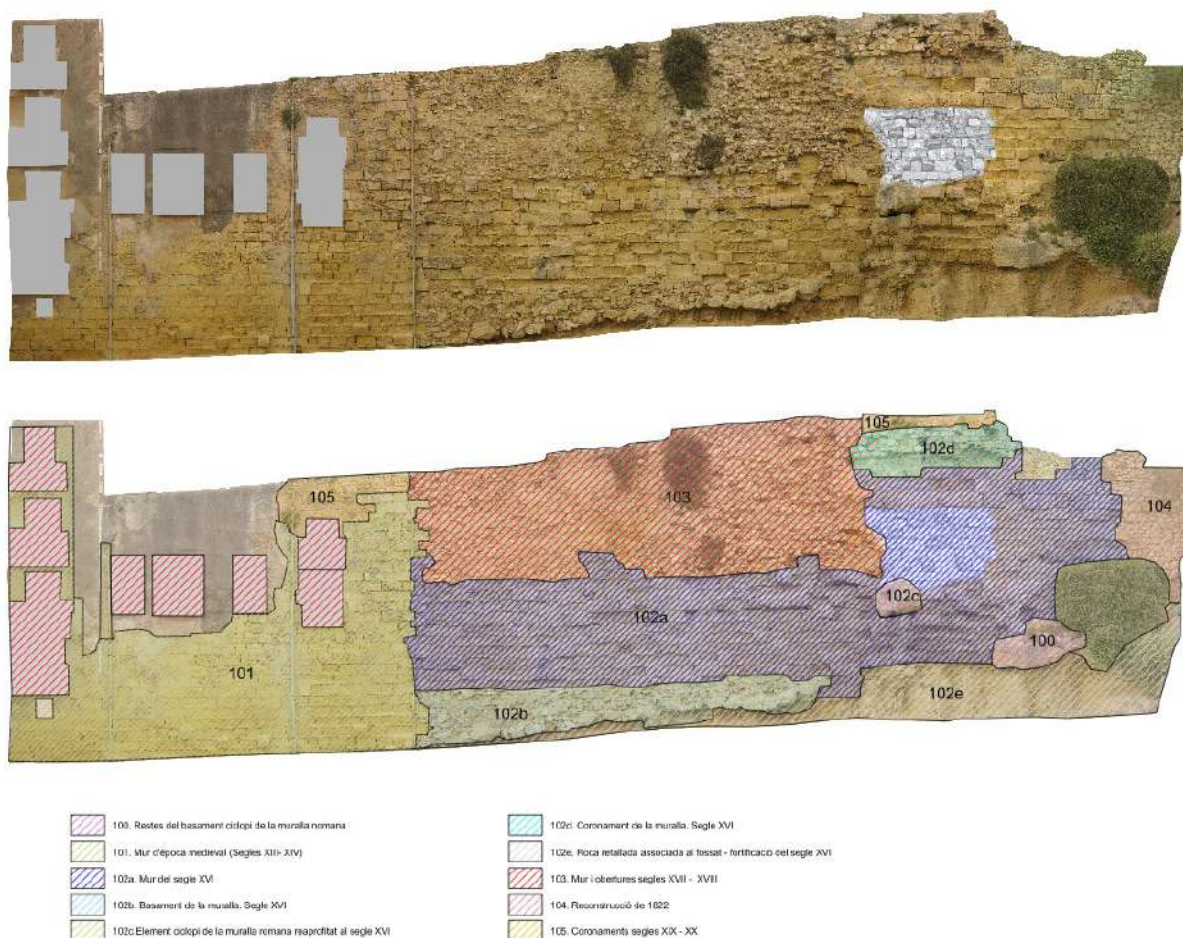

Fig. 4: Alçat i fases del tram de muralla al passeig de Sant Antoni-Puig d'en Sitges 17 (Global Geomatica-C. Subiranas-Ajuntament de Tarragona).

més al sud-oest, on es localitzen els diversos balcons oberts en època moderna, s'hi conserva un parament de característiques clarament medievals. El mur no té basament diferenciat i és constituït en pràcticament tota l'alçada per una fàbrica de carreus romans reciclats, disposats regularment, de mides semblants i units amb morter de calç. La majoria són de pedra de Llorito amb les vores arrodonides on el morter de junta s'hi adapta, cosa que fa pensar en el reciclatge dels blocs originals de la muralla romana, que en aquesta part són de la mateixa litologia. Les característiques d'aquesta part del mur poden assimilar-se als paraments existents al tram de l'Hort de l'Arquebisbe o a la Baixada del Roser, un tipus de fàbrica que en ambdós casos ha estat associada a reparacions/reconstruccions de la muralla realitzades en època medieval. Especialment interessant és poder-los comparar amb el tram de muralla contigu a la torre de les Monges, que es correspon a una reparació posterior al setge de 1462.

Una tercera fase constructiva, a datar de manera definitiva però vinculable a reparacions posteriors al setge de 1462 doncs davant d'aquest tram de muralla es van instal·lar les tropes del comte de Foix i Poncet de Rivera armats d'artilleria de foc (Morera 1997, 244-250; Cortiella 1984), tot i que no es pot descartar que sigui de l'època de la construcció del baluard de Sant Antoni (1527). Correspon al tram de mur que segueix a continuació de l'anterior, en direcció nord-est, al qual substituï, en una longitud d'uns 63 metres fins pràcticament a tocar de la cara sud del baluard de Sant Antoni. És un llenç constituït per un aparell de carreus ben tallats, de mides i estereotomia semblants, units amb morter de calç. Les filades estan ben alineades i d'altura similar en tot el tram. També són, com en el tram medieval, de pedra del Llorito. Aquesta similitud denota clarament una voluntat d'imitar el parament del tram medieval fins al punt que a primer cop d'ull és difícil diferenciar les dues parts. Tot i això, l'anàlisi permet observar la línia de trencament vertical existent i distingir certes diferències i irregularitats en la disposició dels carreus. També s'observa diferència en el basament que aquí és amb un sòcol de maçoneria i morter de calç que parda la base rocosa. Aquesta construcció degué implicar la remodelació dels trams de muralla immediats ja que el nou procés de fortificació motivà també la reparació de les antigues defenses romanes i medievals. Associem a aquesta fase el retall vertical al tapàs documentat durant els treballs al subsol i que podria relacionar-se amb l'existència d'un fossat.

En el cas que fos cert, seria la primera evidència arqueològica d'aquest tipus de defensa a les muralles de Tarragona. De fet el rebaix del tapàs al peu dels megàlits romans explicaria aquesta possibilitat.

Una quarta fase es data entre els segles XVII i XVIII. Es veu com per damunt de la part central i est del parament carreuat corresponent a la fase anterior, s'hi distingeix un tram de fàbrica consistent en un paredat de maçoneria constituït per elements petris de procedència, mides i formes variables units amb morter, sense uniformitat de filades. Aquest canvi ha de relacionar-se amb una nova reparació de l'estructura, probablement motivada per un col·lapse parcial o mal estat del tram de muralla. Es tracta doncs d'una nova reparació de la muralla que en aquest cas hauria de relacionar-se amb els nous processos de fortificació succeïts entre els segles XVII i XVIII. La temptació de relacionar aquestes reparacions amb les reformes del portal de Sant Antoni pel governador Prado de Portocarrero són clares (1737).

La cinquena fase es relaciona amb els fets del setge de la Guerra del Francès (1811) i la posterior evacuació de les tropes imperials acompanyada de la voladura dels punts neuràlgics de les defenses (1813). Certament no s'identifiquen traces de reparació ni preparació però si que es constata la traça de les voladures del 18 d'agost de 1813 que van inutilitzar el baluard de Sant Antoni. L'evidència del seu enderroc és encara visible a l'extrem nord-est de la muralla; just en el punt de contacte entre les dues construccions, on s'identifica una obra de reparació de l'esvoranc provocat el 1813.

Finalment, una sisena fase a datar entre els segles XIX i XX es relaciona amb el procés de colonització del pas de ronda per habitatges, amb la gernació de terrats. Les respectives baranes, de nova construcció en configuraren el coronament, amb murets d'amplada limitada, construïts amb paredat de pedra irregular i maó.

5. Puig d'en Sitges 3, any 2015

A inicis de l'any 2015 es dugué a terme una intervenció arqueològica als baixos d'aquest immoble: el control del repicat i la documentació del mur interior de la muralla, doncs les finques d'aquesta part del carrer, com passa als d'en Granada i Portella, es recolzen i envaeixen la construcció defensiva. El promotor va ser el propietari de la finca (Bru 2015).

Així es va documentar la cara interior, formada pel parament de carreus de la

segona fase romana, amb carreus de pedra del Llorito i un dels estreps –també de carreus– que connecten els paraments intern i extern de l'estructura defensiva, parcialment retallat i reutilitzat com a límit d'un finestral que travessa totalment l'ample de l'estructura defensiva i que es veu des del passeig de Sant Antoni (Fig. 5).

L'element més interessant documentat correspon, però, a una gran arcada adovellada oberta en el parament intern, que pot correspondre's al cap-i-alt interior d'un portal, o també es podria entendre com part de la reutilització de l'interior de la muralla lligat a la retirada prèvia del reblert de toves romanes. Tot i la manca de dades arqueològiques, no sembla descabdelat emmarcar aquesta reforma dins del procés d'urbanització d'aquesta zona de la ciutat emmurallada que s'inicià a finals del segle XIII, i es consolidà al llarg dels segles XIV i XV amb la organització/urbanització del Puig d'en Sitges i el Puig d'en Pallars o, fins hi tot, abans quan l'espai és ocupat per cases aïllades i hortes. Malauradament, la important reforma de la muralla que es produí al segon terç del segle XVIII (construcció del Portal de

Sant Antoni i dels llenços contigus) va segellar/emascarar la sortida exterior d'aquest portal, en el cas que ho fos.

La pèrdua de la funció de portal la determina el tapiat de l'estructura i la presència d'encaixos de bigues tant en el llenç estudiat com en l'arc. L'antic *intervallum* és reutilitzat com a espai d'hàbitat a partir dels segles XIV i XV, i en els segles successius, alternant períodes de recuperació de l'ús defensiu de la muralla amb períodes d'autorització de l'ús de l'estructura defensiva com a espai residencial.

Finalment dir que gràcies a l'existència de l'obertura/finestra practicada a la muralla en època contemporània (la construcció de l'actual immoble es va produir en el segon o en el tercer quart del segle XIX) es va poder documentar la gran reforma del segle XVIII: el parament del llenç exterior va ser completament substituït per un nucli de maçoneria folrat externament amb carreus de dimensions més reduïdes i lligats amb morter de calç, que entre 1990 i 1994 es van haver de substituir davant l'extrem estat de deteriorament del tram de muralla (Menchon, Massó 1998: 175-178).

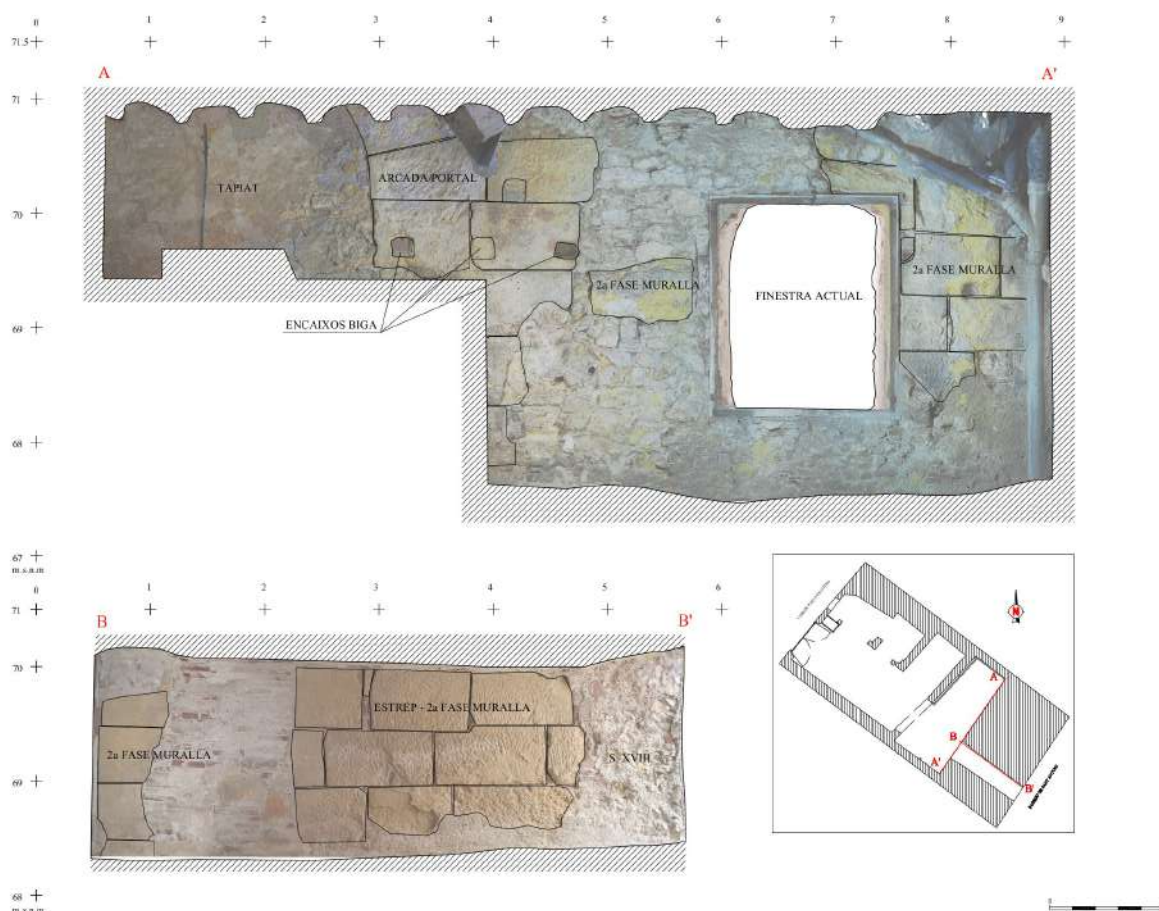

Fig. 5: Alçat del tram del carrer Puig d'en Sitges 3 (Codex SCCL).

Fig. 6: Estat final del parament exterior de la muralla que dona al passeig de Sant Antoni, una vegada finalitzada l'actuació, carrer Granada 7 (Némesis Arqueologia i difusió cultural).

6. Granada 7, anys 2012 i 2016

Els anys 2012 i 2016 es van realitzar treballs arqueològics en aquesta finca que en la seva cara oriental es conforma per la muralla romana que dona al Passeig de Sant Antoni (Serra 2008; Ynguanzo 2012, 2016). Eren motivats pel projecte privat de rehabilitació de l'edifici del segle XIX. Es va fer el control arqueològic de cales verticals i de l'eliminació de forjats (Fig. 6).

A la planta baixa es conserven els carreus i el basament megalític del llenç intramurs corresponents a la segona fase, afectats pels embigats i un intent no reeixit de buidar l'interior de la muralla per generar un espai de l'habitatge. També s'ha documentat el reaprofitament d'una columna de granit de la Tròade (segle II) alineada amb un pilar de carreus, que sustenten arcs apuntats que es veuen a l'entresol i que formarien part d'un edifici medieval (Mar, Mir, Piñol 1995).

A l'entresol es veu com l'habitatge va buidar el replè de la muralla per instal·lar tres habitacions dins. S'han localitzat dos dels murs o riostes de reforç de la muralla que s'aprofiten per establir divisions: un és la paret mitgera amb la casa número 9 i l'altre divideix dues de les tres habitacions, totes amb balcó obert a la façana del passeig de Sant Antoni. Tots els carreus dels balcons i la cara externa del llenç de muralla intramurs es van repicar d'antic per treure'n volum i guanyar espai. Posteriorment es va enlluir durant les obres de reforma. De fet, a l'Arxiu Municipal es conserva documentació que explica que la finca que era de Manuel Figuerola es va comprar per Francesc Bofarull (1814). El 1819 hi ha referència que hi vivia el comandant de Marina (Ortueta 2006; Salvat i Bové 1961). De fet, la nova façana que dona al carrer Granada i la reorganització interior es relacionen amb aquesta adquisició.¹ A la primera planta es reaprofiten els carreus de la muralla com a tancament de

¹ Documentació del 23-12-1814 i del 10-11-1819. Volem agrair l'ajut del senyor Joan Pere Cadena en la recerca arxivística. Els documents es conserven a l'Arxiu Municipal (AM) i a l'Arxiu Històric Provincial (AHP).

les habitacions que donen al passeig de Sant Antoni, tot i que no es conserva el llenç de muralla intramurs ni els murs de reforç.

La utilització de la muralla com a mur de tancament de l'edifici i les diverses remodelacions al llarg dels segles han alterat la seva fesomia original. Per exemple el 1802 amb motiu de l'estada a Tarragona del rei Carles IV, quan es reformen la casa Figuerola i les contigües: Canals, Patau, Llorach, Escolà i dels monjos de Poblet per comunicar-les i configurar un palau, a la qual cosa hem de sumar la instal·lació de les característiques reixes de ferro del passeig de sant Antoni. També es va tapiar una finestra coronada d'estil gòtic al primer pis. Així mateix, cal esmentar que s'han recuperat els arcs de coronament de maons de les golfes, que estava paredada, i que elimina carreus de la muralla. Els treballs realitzats, doncs, mostren com la muralla s'ha reaprofitat al llarg dels segles, des d'un rellevant casal medieval fins ara no documentat, anul·lat abans del segle XIX, a la gran reforma amb repicat de carreus, potser efectuada quan la casa és comprada pels Bofarull.

7. Conclusions

Aquest seguit d'actuacions que s'han descrit de forma breu enriqueixen el coneixement de l'evolució històrica d'un monument com les Muralles de Tarragona, el primer bé cultural d'interès nacional (llavors monument) declarat a la ciutat de Tarragona, i que forma part del conjunt arqueològic de Tàrraco, inclòs a la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO.

S'han pogut definir en diferents punts les característiques constructives de l'anomenada segona fase d'època romana: murs exteriors de carreuada de pedra del tipus Mèdol o soldó i pedra del Llorito o Loreto, murs-riosta cada 8-9 metres que permeten lligar els dos paraments, i replè de capes de toves ordenades que es resisteixen encara a aportar suficients materials per tancar definitivament la datació de la fase. Cal reconèixer però que aquestes capes de toves no han estat objecte en aquests casos d'actuacions intensives d'excavació. Es van extreure dues mostres orgàniques a la Baixada del Roser per fer-ne la datació per radiocarboni, però els resultats no han aclarit res. Caldrà fer-ne més, ras i curt.

També s'ha pogut documentar un arc al número 3 del carrer Puig d'en Sitges però no s'ha resolt si formaria part de l'aprofitament de l'interior de la muralla o d'una porta; així com l'ocupació medieval del gruix de les defenses

en diferents punts. A banda, és interessant veure les reparacions relacionables amb fets bèl·lics, cas de la Guerra de Joan II i el reforç amb la construcció del baluard de Sant Antoni, així com les traces del que podria ser un fossat. Finalment, les reparacions dels segles XVIII i XIX que responen a les darreres fases d'adobament de les muralles com a fortificació de la plaça de Tarragona.

Bibliografia

Arroyo, P., Menchon, J. 1993: La muralla a la baixada del Roser: Proposta per a la seva restauració, *Butlletí Arqueològic* 15, Tarragona, 391-416.

Brú, M. 2015: *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al núm. 3 del carrer Puig d'en Sitges.* (Tarragona, Tarragonès), Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

Brú, M., Menchon, J. 2016: *Memoria de los trabajos arqueológicos realizados en el Proyecto de restauración de la Muralla romana de Tarragona, zona I del Paseo Arqueológico. 1ª etapa del Plan Director-1ª fase tramo Lestonac.* (Tarragona, Tarragonès), Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

Brú, M., Fabregat, R., Ynguanzo, D., Menchon J., Valldepérez, M. 2015: Noves dades sobre la muralla de Tarragona a l'antiguitat tardana i època medieval, *Actes del Vè Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Vol. I, Barcelona, 309-324.

Ciurana, J., Cervelló, F. 2016: *Informe preliminar de resultats. Intervenció arqueològica al tram Baixada del Roser de la Muralla de Tarragona (Fase V), Setembre 2016*, Inèdit.

Cortiella, F. 1984: *Una ciutat catalana a les darreries de la baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona.

Mar, R., Mir, H., Piñol, Ll. 1995: La formació de la topografia urbana de la Tarragona medieval: nuevas aportaciones, *Archivo Storico del Sannio*, Napoli, 165-203.

Menchon, J. 2009: *La muralla romana de Tarragona: una aproximació*, Barcelona.

Menchon, J., Massó, J. 1998: *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC-XX dC)*, Tarragona.

Morera, E. 1997: *Tarragona Cristiana*, vol. III, Tarragona.

Ortueta, E. de 2006: *Tarragona. El camí cap a la modernitat. Urbanisme i Arquitectura*, Barcelona.

Salvat i Bové, J. 1961: *Tarragona Antigua y Moderna a través de su nomenclatura urbana (s. XIII-XIX)*, Tarragona.

Serra, A. I. 2008: *Control arqueològic. Muralla-Passeig de Sant Antoni (Edifici carrer d'en Granada, 11)*, Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

Subiranas, C. 2016: *Memòria de la intervenció arqueològica a Tàrraco. Muralla-Tram carrer Puig d'en Sitges, 17-Baluard de Sant Antoni. Tarragona, Tarragonès*, Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

Ynguanzo, M. D. 2012: *Memòria del control arqueològic al carrer Granada núm. 7 (Tarragona, el Tarragonès)*, Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

Ynguanzo, M. D. 2016: *Memòria del control arqueològic al carrer Granada núm. 7 (Tarragona, el Tarragonès)*, Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

Documentació d'arxiu

Arxiu Municipal (AM) 23-12-1814
Arxiu Històric Provincial (AH) 10-11-1819
Plànol 4081. T.66. 6-11-1871

UN *TORCULARIUM* DE LOS SIGLOS I A.C. - I D.C. DEL YACIMIENTO ROMANO PIECORDERO I (CASCANTE, NAVARRA)

Marta Gómara Miramón,* Begoña Serrano Arnáez,** Óscar Bonilla Santander***

En este trabajo se presenta el estudio de las estructuras y los materiales documentados en las excavaciones realizadas en el yacimiento arqueológico de Piecordero I entre los años 2007 y 2010. Las excavaciones han permitido documentar un *torcularium* para la elaboración de vino o aceite. El edificio se construyó en ladera excavando el nivel geológico en el que se superpondrán pavimentos de mortero, muros de piedra y adobe revestidos con cal. Los espacios identificados corresponden a la zona de pisado o prensado y a los depósitos para contener líquido, así como a la *cella* vinaria u olearia. Los materiales cerámicos recuperados en la excavación abarcan una cronología entre finales del siglo I a.C. y el siglo I d.C. estando presentes ejemplares de ánfora, cerámica tipo Clunia, cerámica de tradición indígena, cerámica engobada del valle medio del Ebro, *terra sigillata* hispánica y cerámica común.

Palabras clave: *Cascantum*, agricultura, vino y aceite.

This work presents the study of the structures and materials documented in the excavations carried out in the archaeological site of Piecordero I between 2007 and 2010. The excavations have allowed to document a *torcularium* for wine or oil production. The building was built on a hillside, digging the geological level in which mortar pavements, stone walls and mould brick with lime will be superimposed. The spaces identified correspond to the stepped or pressed zone and to the deposits to contain liquid, as well as to the vinary or olearia cella. The ceramic materials recovered in the excavation cover a chronology between the end of the first century BC. and the 1st century AD being present examples of amphora, Clunia-type pottery, pottery of indigenous tradition, slip pottery of the middle valley of the Ebro, *terra sigillata* hispánica and common pottery.

Keywords: *Cascantum*, farming, wine and oil.

* Asociación Cultural Amigos de Cascante VICVS

** Universidad de Granada

*** Universidad de Zaragoza. Grupo PPVE-IUCA

1. Introducción¹

Los trabajos arqueológicos realizados en el yacimiento Piecordero I de Cascante (Navarra) se engloban dentro del “Proyecto de Arqueología de Cascante”, un proyecto de investigación arqueológica sobre el mundo romano en el antiguo municipio latino de *Cascantum*. Este proyecto parte de la Asociación Cultural Amigos de Cascante VICVS que ha conseguido la implicación de las administraciones municipales y forales y de entidades privadas, además de la de los vecinos y vecinas de Cascante y de otras localidades vecinas (Gómara 2017: 249-250; Gómara 2016: 519-520).

La villa romana de Piecordero I (Gómara 2009; Gómara, Serrano, Bonilla 2016: 15-19; Gómara, Sola, Bienes 2016: 246-249) se sitúa en el término municipal de la ciudad de Cascante (Navarra), localizándose en el antiguo territorio del municipio latino *Cascantum* en época imperial romana (PLIN. *Nat.*, 3.3.24.; Abascal 2009: 76; Andreu 2006: 187-192; Gómara 2009: 403-404) (Fig. 1). Durante el gobierno del emperador César Augusto se reconfiguró este territorio política y administrativamente con la fundación de la Colonia *Caesar Augusta* hacia el año 15 a.C. suponiendo un cambio definitivo en las estructuras administrativas del valle del Ebro (Beltrán Lloris 2017: 531). Fue en este momento también, y como consecuencia de estas reformas, cuando una serie de ciudades se convierten en municipios de derecho, o bien romano o latino (Beltrán Lloris 2017: 531-533). Ese es el caso de *Kaiskata* que, a partir de este momento, se denominará *Cascantum* y será la ciudad que articulará el territorio donde se encuentra la villa en la que se ha hallado el *torcularium* objeto de estudio y excavado en tres campañas sucesivas entre los años 2007 y 2010.

2. Descripción de las estructuras arquitectónicas

Al igual que ocurre con otros muchos establecimientos rurales de esta zona el lugar no fue elegido al azar (Bonilla 2017: 160-163). Desde él se controla una amplia llanura de gran riqueza agrícola, próxima a zonas de extracción de piedra,² apenas a unos 1600 m, en línea recta, de la *Vía de Italia in Hispania*

(It. 448,2), en dirección a la antigua *Gracchurris* (Alfaro, La Rioja) y en las proximidades de lo que parece ser una presa de época romana (Gómara 2009: 412). La distancia con respecto a la *urbs* es de algo menos de 4 km.

Una de las características principales de las estructuras recuperadas es que están excavadas en los niveles geológicos de la ladera Este de una colina, protegidas en su mayor parte del cierzo, viento del noroeste predominante en la zona. El conjunto arquitectónico está formado por una sala de prensado (Espacio 1) y tres *laci* (Lagos 1, 2 y 3), una *cella* (Espacio 2) y 4 estancias muy deterioradas (Espacios 3, 4, 5 y 6) (Fig. 2).

En el centro del complejo se localiza lo que hemos interpretado como una sala de prensado o pisado, ya que no hemos hallado huellas de ningún tipo de prensa, aunque debemos tener en cuenta que más de la mitad del pavimento está destruido. Esta sala denominada Espacio 1 es cuadrangular y de 12,58 m² de superficie, fue construida en parte sobre la ladera y el resto se construyó con mampostería, muro Sur (UE 18) y muro Oeste (UE 101), y sillería de arenisca, muro Este (UE 14). Toda la sala está revestida con mortero de cal (UE 4) de gran calidad. Gracias a la desaparición de parte del suelo se ha podido documentar cómo fue construido: fue excavado sobre el terreno natural, encima de éste se dispusieron cantos rodados sobre los que se vertió el mortero de cal (UE 15). En la zona de unión del suelo con el muro S (UE 18) se documentó un baquetón de mortero, algo que no ocurre en el resto de la construcción, y adosado al muro O (UE 101) se localizó un escalón formado por un sillar de arenisca revestido con mortero de cal a excepción de su zona superior. Esta sala se completa con tres lagos dos de ellos adosados, Lagos 1 y 2, comunicados con ella directamente y el tercero está adosado a los dos anteriores, siendo el de mayor tamaño y denominado Lago 3. Esta sala estaba rellena por un único estrato (UE 3) en el que apenas aparecieron unos fragmentos cerámicos como veremos en el estudio de materiales (Fig. 1).

Como ocurre con todo el conjunto, los lagos están en parte excavados en la colina, contruidos con muros de adobe y revestidos con mortero de cal, aunque como veremos se aprecian diferencias en los criterios de

¹ Los autores nos sumamos al merecido homenaje al Dr. Alberto López Mullor con este estudio con la intención de honrar la memoria de un gran profesional y colega que nos dejó demasiado pronto. Sirva este trabajo para recordarlo combinando dos de los aspectos a los que mayor atención dedicó en su prolífica obra, el estudio de la cerámica y la arqueología de la arquitectura.

² www.rutasqvadraria.es

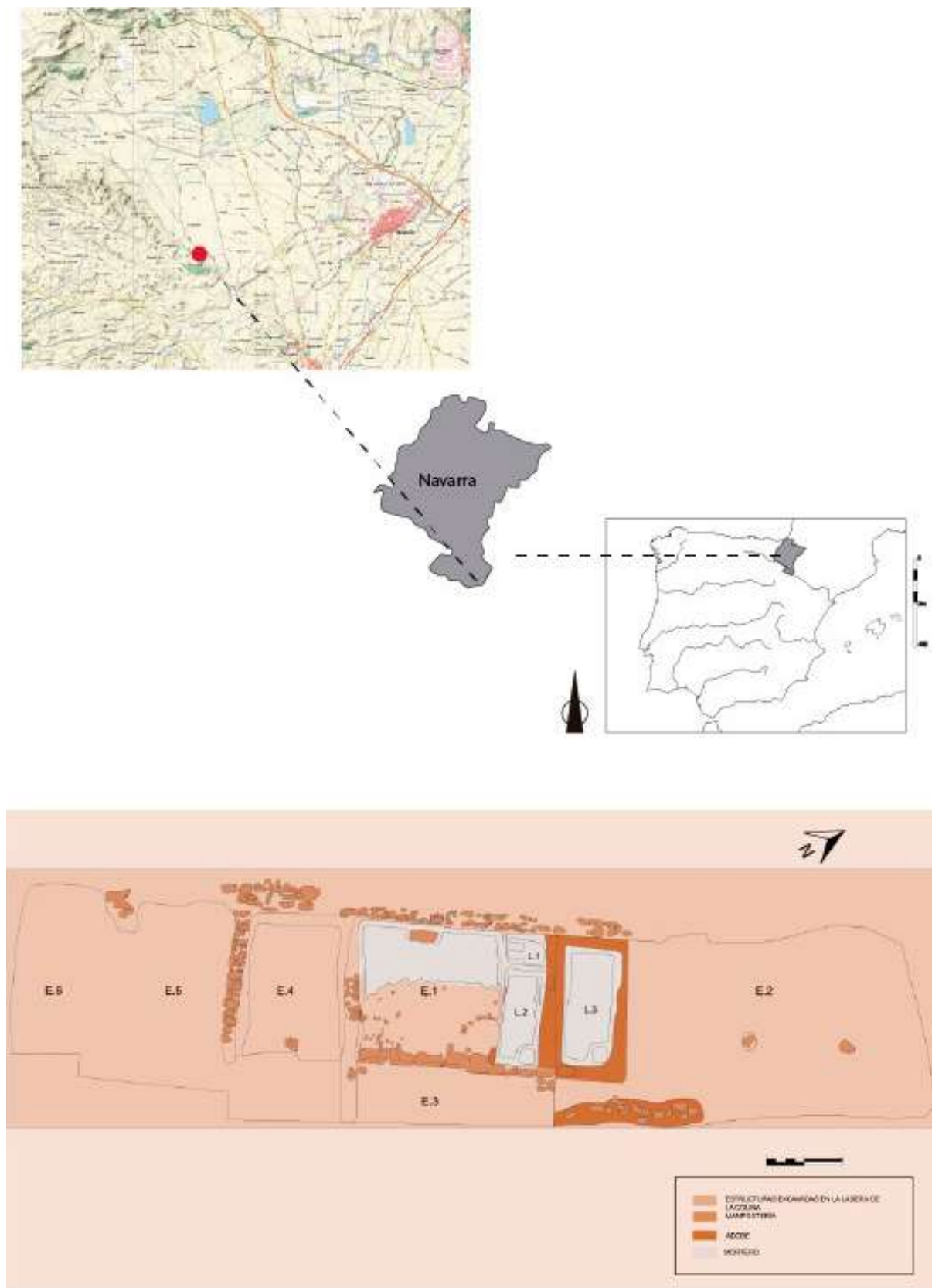

Fig. 1: Mapa de localización y planimetría coloreada con las diferentes partes del *torcularium*.

Fig. 2: Fotografía aérea de la zona excavada entre 2007 y 2010.

construcción. Los dos lagos que están directamente adosados y comunicados con la cella, Lago 1 y Lago 2, están excavados sobre la colina en su totalidad y el resto de la construcción que era necesaria para completarlos fue hecha con muros de adobe y revestidos con mortero de cal (UE 5 y 6). No ocurre lo mismo con el tercero de los lagos, Lago 3, que parece ser un añadido posterior por sus características. Tres de sus paredes están construidas totalmente con muros de adobe (UE 107), la única que está excavada en el terreno natural es su pared O (UE 101) (Fig. 3). Este lago está conectado con el lago pequeño por medio de un canalillo en su pared S (UE 116) que está revestido con mortero de cal, no tiene ningún tipo de conexión con el segundo de los lagos, ni por canal ni por decantación (Fig. 4).

El lago más pequeño denominado Lago 1, tiene una planta cuadrangular de 1,10 x 0,75 m. y una altura máxima de 0,77 m. Tiene 2 canalillos, uno en su pared S que lo conecta con la sala de prensado (UE 17) y otro en la N que lo conecta con el tercer lago (UE 116). En el fondo del lago se documentaron dos bocales de mortero de cal, no hemos podido determinar su funcionalidad, y la única explicación que le hemos encontrado es que sirviesen para canalizar el líquido que se vertía desde la sala de prensado hacia el canalillo que va al tercero de los lagos. El muro medianil con el segundo lago tiene 0,32 m. Es más bajo que los otros tres muros que lo forman y esto nos ha hecho pensar que quizás sirviese para decantar hacia el segundo lago, que está a una cota inferior, el líquido que se producía en la sala de prensado.

El segundo lago, Lago 2, tiene una planta cuadrangular de 0,98 x 2,48 m. con una altura máxima de 1,38 m. Está comunica-

do con la sala de prensado por medio de un canalillo similar a los del lago pequeño (UE 19). En sus paredes E y O tiene dos bocales a una altura de 0,62 m., que tienen una longitud de 0,70 m. el de la pared E y 0,78 m. el de la pared O. Es probable que estos sirviesen para sujetar una estructura de madera. En su esquina N Tiene un escalón y junto a él, en la esquina S una cazoleta de limpieza, ambas parece que sirvieron para facilitar los trabajos de limpieza del lago.

El tercer lago, el Lago 3, es de mayores dimensiones que los dos anteriores 2,34 x 1,08 m. con una altura máxima de 1,53 m., y solo está comunicado con el Lago 1. Como en el caso del Lago 2 en sus esquinas N tiene un escalón y en la S una cazoleta de limpieza. En párrafos anteriores hemos descrito las características de su construcción que nos llevan a pensar que este lago se construyó como una ampliación del complejo del *torcularium* restando espacio a la *cella*, Espacio 2, que es la habitación contigua a éste.

Durante el proceso de excavación, documentamos un nivel de amortización de mortero de cal en los 2 primeros lagos (UE 7 y 8) con ausencia total de cultura material. Parece probable que en el momento en que se decide dejar de utilizar el *torcularium*, ambas estructura se rellenaron con mortero. Este mortero fue localizado también en el interior de medio *dolium* que estaba en la sala contigua al *torcularium* en el Espacio 3, rellena por la UE 10, al E, quizá este *dolium* estaba ya roto en el momento en que fue utilizado para amasar el mortero que después se vertió en los lagos para inutilizarlos. Este nivel no apareció en el Lago 3. Sobre el nivel de amortización de los lagos se identificó la misma unidad de relleno de la sala de prensado (UE 3), no ocurrió lo mismo en el segundo de los *laci*, ya que este

Fig. 3: Planimetría de la excavación en la que se indican las dos fases del conjunto.

había sido objeto de expolio, y estaba afectado por una zanja que llegaba hasta el nivel de amortización de mortero de cal (UE 8).

Junto al *torcularium*, al N, se descubrió una sala denominada Espacio 2 excavada en la roca de la que se conserva parte de su muro E (UE 108), fabricado con mampostería y adobe y el O que está excavado en la ladera (UE 101) y conserva algunos mampuestos de su alzado. Su zona N está totalmente arrasada por la erosión y las labores agrícolas. Esta estancia tiene en su centro dos bloques de arenisca muy deteriorados que sirvieron como zapata de dos pies derechos. Hemos interpretado esta estancia como la zona de almacenaje del *torcularium*, es decir, la *cella*, no sabemos si vinaria u olearia. Tiene unas dimensiones de 36,14 metros cuadrados y la altura máxima conservada es de 1,73 metros. Esta estancia estaba rellena por una gran cantidad de bloques de piedra: mampuestos y sillarejo y muchos fragmentos de adobe (UE 105), como veremos en el estudio de materiales, son muy pocos los restos localizados en este espacio y todos ellos se corresponden con un nivel de relleno, no están en el suelo como cabría esperar en un espacio como una *cella*.

Por último, en cuanto a las estructuras se refiere, en la zona más al sur del complejo, encontramos 3 estancias excavadas en la roca y separadas entre sí por muros en parte excavados en el terreno natural y parte de mampostería, todos ellos muy mal conservados. Sus suelos están también excavados y conservaban parte del manteado de tierra batida. El Espacio 4 es el mejor conservado de los tres y amortizado por el nivel identificado como UE 119, encontramos lo que parece ser la zapata de un pie derecho. Las otras dos estancias, el Espacio 5 y el Espacio 6 se encuentran muy mal conservadas, estaban rellenas por la UE 123. Desgraciadamente en el momento de su amortización ya estaban vacías y los pocos restos recuperados no nos dan ninguna pista sobre su utilidad. Por las características del complejo quizás fuesen salas que estuviesen destinadas a la recepción de la materia prima que sería procesada en el *torcularium*.

3. Estudio de materiales

Durante el proceso de excavación se constató la escasez de restos de cultura

Fig. 4: Fotografías de detalle de los lagos localizados.

material cerámico, los pocos fragmentos recuperados nos hablan del periodo de abandono de uso del *torcularium*.

La sala de prensado, Espacio 1, estaba rellena por un único nivel de amortización, la UE 3, en la que se localizaron únicamente siete fragmentos cerámicos, dos individuos correspondientes a vajilla fina de mesa y cinco individuos pertenecientes a la cerámica común. Los dos individuos correspondientes a la vajilla fina de mesa se inscriben en la clase cerámica identificada como cerámica engobada del valle medio del Ebro (Eng-VME) (Serrano y Delage: e.p.). El primero de ellos identificado con la sigla CAS.72.07.3.1 se trata de un fragmento de borde de cuenco del tipo Unzu 3/Aguarod I (Fig. 5.2), caracterizado por su pequeño tamaño y presentar el cuerpo dividido en dos partes, la inferior troncocónica y la superior cilíndrica, morfología que se ha puesto en relación con la influencia de la tradición celtibérica, producidos en los talleres documentados en la ciudad de *Turiaso* (Aguarod 1984: 27-106). El segundo de ellos con la sigla CAS.72.07.3.2 corresponde a un fragmento de borde de una jarra del tipo 3 (Fig. 5.1). En cuanto a la cerámica común contamos con un individuo de tapadera de *dolium* (Fig. 5.3) con sigla CAS.72.07.3.3 y cuatro fragmentos amorfos de *dolia* con números de sigla CAS.72.07.3.4,

CAS.72.07.3.5, CAS.72.07.3.6, CAS.72.07.3.7. El exiguo lote de materiales recuperados en este espacio nos lleva a plantear el momento de su amortización en la segunda mitad del siglo I d.C.

La zanja de expolio realizada sobre el nivel de amortización del Lago 2, el de medianas dimensiones, estaba colmatada por la UE 9 que rellenaba la zanja de expolio, en la que se documentó durante el proceso de excavación un único fragmento cerámico atribuible a la cerámica pintada de tipo Clunia con número de sigla CAS.72.07.9.1, identificada con un cuenco forma 25 (Fig.5.4), caracterizado por presentar una decoración de espirales y que comienza a producirse a mediados del siglo I d.C. (Abascal 2008: 433).

La UE 10 colmataba el Espacio 3, en este nivel se localizaron cuatro individuos cerámicos y uno metálico, de los restos cerámicos dos de ellos se asocian a la producción de vajilla fina de mesa *terra sigillata* hispánica. El conjunto está formado por un individuo con número de sigla CAS.72.07.10.1 del tipo 37 a (Fig. 5.5), este fragmento presenta dos zonas decoradas, la zona superior con composición metopada, motivo en la metopas vegetal y motivo de separación de metopa tres baquetones lisos y la zona inferior presenta una composición continua con motivo

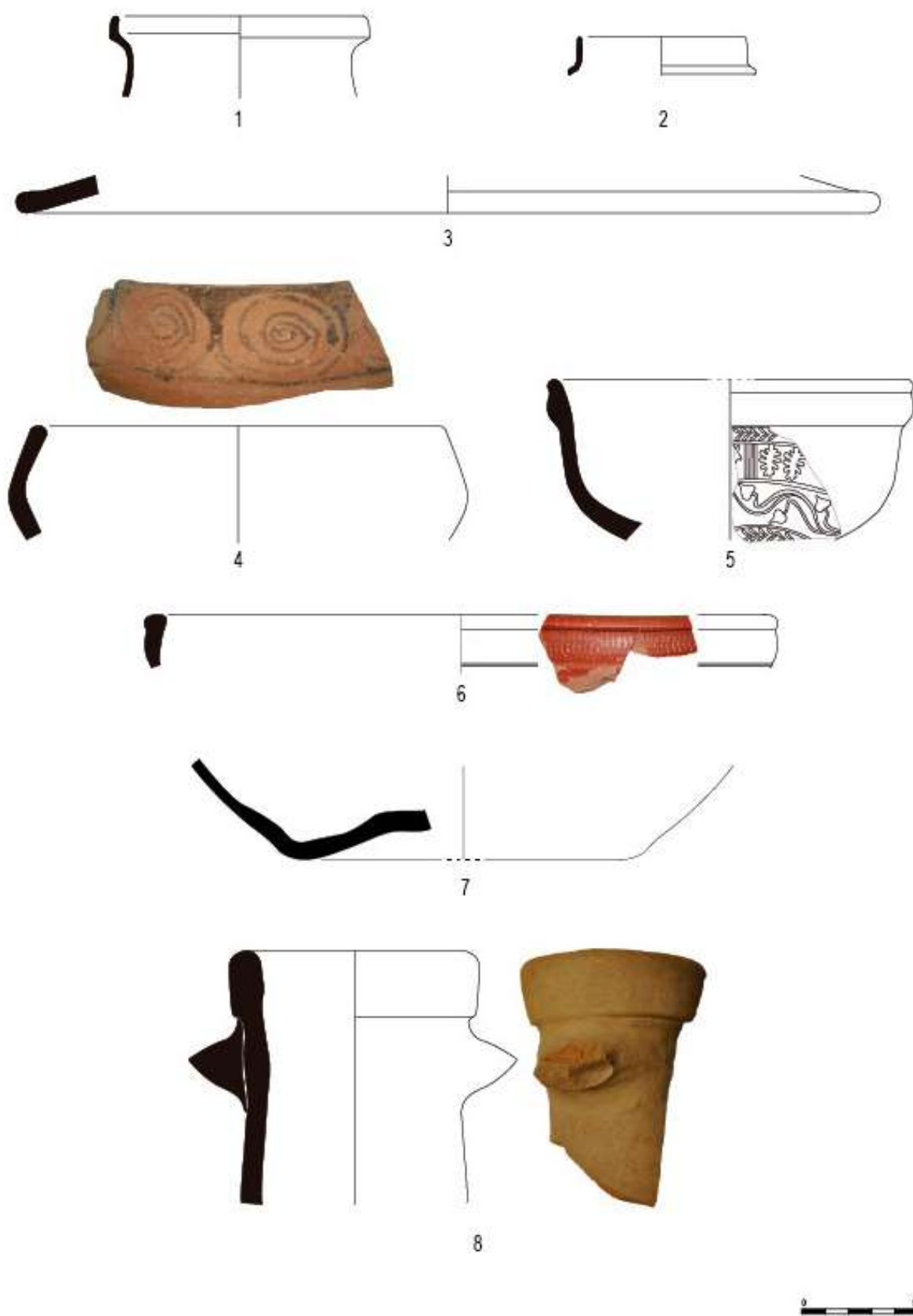

Fig. 5: Lámina de materiales cerámicos recuperados.

de guirnalda, enmarcada por un friso superior e inferior con hojas bifoliáceas. El segundo individuo con número de sigla CAS.72.07.10.2 se trata de un borde del tipo 37 b (Fig. 5.6), de borde almendrado y del que solamente conservamos la parte superior burilada. Ambos fragmentos proceden de los alfares tri-tienses por sus características macroscópicas que nos han permitido vincularlos a la primera etapa productiva del alfar caracterizada por tratarse de una cerámica de pastas rojizas claras, compactas, de corte limpio, poco porosas, con presencia de pequeñas inclusiones de color amarillento (Romero Carnicero 2015: 167). Los otros dos individuos de la muestra corresponden a un fragmento informe de *dolium* con número de sigla CAS.72.07.10.3 y a un fondo umbilicado de cerámica común (Fig. 5.7), CAS.72.07.10.4. El elemento metálico es un fragmento de hierro informe con número de sigla CAS.72.07.10.5. Los elementos recuperados en este nivel arrojan una cronología para la colmatación de los espacios de la segunda mitad del siglo I d.C.

La UE 105 corresponde al nivel de relleno de la *cella*, el Espacio 2, en el que únicamente se recuperaron dos fragmentos cerámicos. El primero de ellos con sigla CAS.72.09.105.1 corresponde a un fragmento de borde de un ánfora vinaria tipo Dressel 1B (Fig. 5.8) con una pasta que nos remite a las producciones itálicas de finales del siglo II a.C. y siglo I a.C. Junto a este fragmento apareció un pequeño fragmento indeterminado de *dolium*, CAS.72.09.105.2, con unas características macroscópicas que nos llevan a identificarlo con la producción altoimperial del valle del río Queiles (Gómara *et alii* 2018). Con los escasos datos que contamos podemos aventurar un momento indeterminado de época imperial para la amortización de este espacio.

La primera estancia situada al sur de la zona de prensado, el Espacio 4, estaba rellena por un único nivel sedimentario identificado como UE 119 en la que únicamente se recuperó un fragmento informe de cerámica engobada del valle medio del Ebro con superficie anaranjada, de la que podemos indicar una cronología de la segunda mitad del siglo I d.C.

La UE 123 se identificó como el relleno de las dos estancias situadas al sur del conjunto, el Espacio 5 y el Espacio 6. En este nivel únicamente se localizaron dos fragmentos cerámicos CAS.72.10.123.1 y CAS.72.10.123.2 identificados con dos individuos informes de *dolium*. Estos escasos restos únicamente permiten establecer un momento indeterminado a lo largo de época imperial para la amortización de estos dos espacios.

Para recapitular, la excavación del conjunto ha permitido documentar un exiguo lote de elementos asociados a la cultura material del asentamiento, únicamente 18 elementos, de los que 17 corresponden a fragmentos cerámicos y el restante a un fragmento informe de hierro. La escasez de individuos de la muestra no permite una aproximación estadística representativa para comprender las dinámicas económicas de comercialización cerámica en el ámbito rural de la antigua ciudad de *Cascantum*, pero nos permite aproximarnos, si la analizamos en su conjunto, a precisiones de índole cronológica. El conjunto es homogéneo en cuanto a la cronología de la cerámica recuperada que puede enmarcarse en la segunda mitad del siglo I d.C. de forma general. De esta tónica general se escaparían el fragmento anfórico y el fondo umbilicado, que podrían remitir a un momento indeterminado del siglo I a.C. momento quizás de construcción del conjunto en torno al cambio de era.

4. Conclusiones

La actividad agrícola relacionada con el vino y aceite durante el Principado en el valle medio del Ebro jugó un papel fundamental en la economía de la región, pero la ausencia de alfares locales dedicados a la producción de ánforas ha impedido valorar en su justa medida la importancia de la producción vitivinícola y oleícola en el *Conventus Caesaraugustano*.

Conforme avanza nuestro conocimiento arqueológico de los establecimientos rurales altoimperiales, se pone de relieve la existencia de estructuras dedicadas a la producción de vino y aceite en ámbitos del interior del valle del Ebro que superan el marco del autoconsumo rural, lo que indican un objetivo de comercialización a escala local o regional y plantean la problemática de identificar los envases en los que se transportaría el vino y el aceite. Una vez que parece claro que no se utilizarían los recipientes anfóricos pensados para el transporte marítimo, cabe plantear la posibilidad de que se utilizasen toneles de madera, bien atestiguados en la iconografía para época romana y prácticamente imposibles de localizar arqueológicamente en el interior de la península Ibérica. Otra posibilidad sería el transporte en odres, que tampoco dejaría huella en el registro arqueológico lo que nos impediría rastrear el destino final del vino o aceite producido en el territorio de *Cascantum* durante el siglo I d.C., aunque probablemente se destinase fundamentalmente a los mercados cercanos, sin descartar la

posibilidad de su distribución hacia zonas más alejadas en la Meseta siguiendo las vías de comunicación *De Italia In Hispania* y *Ab Asturica per Cantabria Caesaraugusta* que atravesaron el territorio cascantino.

Agradecimientos

Desde estas líneas queremos agradecer el trabajo de la Asociación Cultural Amigos de Cascante VICVS que encabeza este proyecto desde el año 2005, también queremos agradecer a la Fundación Fuentes Dutor su apoyo desde el inicio del proyecto al igual que al Ayuntamiento de Cascante. De manera especial queremos agradecer a todos y todas las alumnas del Curso Teórico-Práctico de Arqueología de Cascante que con su trabajo y apoyo hacen que siga funcionando.

Bibliografía

Abascal, J. M. 2008: Las cerámicas "Tipo Clunia" y otras producciones pintadas hispanorromanas, D. Bernal Casasola, A. Ribera i Lacomba (eds.), *Cerámicas hispanorromanas I: estado de la cuestión*, Cádiz, 429-443.

Abascal, J. M. 2009: Los tres viajes de Augusto a Hispania y su relación con la promoción jurídica de ciudades, *Iberia* 9, Logroño, 63-78.

Aguarod, M^a. C. 1984: Avance al estudio de un posible alfar romano en Tarazona: II la cerámica engobadas no decoradas, *Tvriaso V*, Tarazona, 27-106.

Andreu, J. 2006: Ciudad y territorio en el solar de los "Vascones" en época romana, J. Andreu Pintado (coord.), *Navarra en la Antigüedad: propuesta de actualización*, Gobierno de Navarra, Institución Príncipe de Viana, Pamplona, 179-228.

Beltrán Lloris, F. 2017: Augusto y el valle medio del Ebro, *Gerión. Revista de Historia Antigua* 35, 525-540.

Bonilla Santander, Ó. 2017: Poblamiento rural romano en el valle del Queiles a su paso por el Municipium Turiaso. C. García Benito, J. A. García Serrano, J. Pérez Pérez (coords.), *Arqueología y poblamiento en el valle del Queiles*, Centro de Estudios Turiasonenses, Tarazona, 155-170.

Gómara Miramón, M. 2009: El "municipium Cascantum" en la Antigüedad: valoración general y aspectos arqueológicos, J. Andreu

Pintado (ed.), *Los vascones de las fuentes antiguas: en torno a una etnia de la antigüedad peninsular*, Universidad Autónoma de Barcelona, Barcelona, 403-414.

Gómara Miramón, M. 2016: Campaña de excavación de 2015 en la villa romana de Piecordero I (Cascante): la cella vinaria. *Trabajos de Arqueología Navarra* 28, Pamplona, 15-19.

Gómara Miramón, M., Sola Torres, O., Bienes Calvo, J. J. 2017: Arqueología y poblamiento en el curso bajo del Queiles. C. García Benito, J. A. García Serrano, J. Pérez Pérez (eds.), *Arqueología y poblamiento en el valle del Queiles*, Centro de Estudios Turiasonense, Tarazona, 159-189.

Gómara Miramón, M., Serrano Arnáez, B., Bonilla Santander, O. (en prensa): El poblamiento rural de *Cascantum*, en el valle del Queiles, de los siglos II a.C. al III d.C. *Príncipe de Viana*.

Gómara Miramón, M., Andreu Pintado, J., Serrano Arnáez, B., Santos Horneros, Á., Bonilla Santander, O., Pérez Aranda, M. 2018: Un sello inédito sobre dolivm del mvnicipivm cascantvm (Cascante, Navarra), *Sagvntvm* 50, Valencia, 20-215.

Romero Carnicero, M^a. V. 2015: La *terra sigillata* hispánica: producciones del área septentrional, C. Fernández Ochoa, Á. Morillo, M. Zarzalejos (coords.), *Manual de cerámica romana II: Cerámicas romanas de época altoimperial en Hispania, Importación y producción*, Madrid, 149-230.

Serrano Arnáez, B., Delge González, I. (en prensa): Imitaciones en el valle medio del Ebro. La cerámica engobada, *IV congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana. Opera fictiles. Estudios transversales sobre cerámicas antiguas de la Península Ibérica*.

EL LLOC DE SALES, UNA EXPLOTACIÓ AGRÍCOLA ROMANA A VILADECANS (BARCELONA)

Javier Fierro Macía,* Jordi Morera Camprubi**

L'article recull les recerques arqueològiques efectuades a Santa Maria de Sales entre 1995 i 2010, dutes per un equip del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (SPAL) coordinat pel Dr. Albert López Mullor. Aquestes actuacions, realitzades en el marc de les obres de consolidació i restauració del temple i de l'ampliació del cementiri, van permetre avançar en el coneixement del jaciment, parcialment excavat per Josep Maria Solias Arís i Xavier Menéndez Pablo entre 1980 i 1985.

Paraules clau: propietat rural, viticultura, Imperi Romà.

The article includes the archaeological research carried out in Santa Maria de Sales between 1995 and 2010, carried out by a team Local Architectural Heritage Service of the Diputació de Barcelona (SPAL) coordinated by Dr. Albert López Mullor. These actions, carried out in the framework of the consolidation and restoration work of the temple and the extension of the cemetery, allowed to advance the conception of the site, partially excavated by Josep Maria Solias Arís and Xavier Menéndez Pablo between 1980 and 1985.

Keywords: rural property, viticulture, Roman Empire.

* Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona

** Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona

1. Antecedents

La capella de Santa Maria de Sales està situada al nord-est del terme municipal de Viladecans, molt a prop del límit amb el municipi de Sant Boi de Llobregat. L'edifici s'aixeca sobre una plana elevada, als peus del vessant sud-oest de la muntanya de Sant Ramon, que forma part dels darrers contraforts de la Serra Litoral catalana.

El jaciment arqueològic romà està situat al subsol i l'entorn d'aquesta capella i va ser descobert l'any 1976 per Llibert Piera que, conjuntament amb el rector de la parròquia van portar a terme alguns treballs d'excavació (Font 1978). Entre 1981 i 1985 s'hi van desenvolupar diverses campanyes d'excavació científica dirigides primerament per Josep M. Solias i Xavier Menéndez. A banda dels elements d'època medieval i moderna propis del context de l'església, aquestes actuacions van posar al descobert algunes dependències del que es qualificà com la *pars rustica* d'una vil·la romana, entre les que destacava un *torcularius*, diferents dipòsits revestits amb *opus signinum*, camps de *dolia*, un forn ceràmic i d'altres estructures destinades a l'emmagatzematge i la transformació de productes agrícoles. Cap de les estructures o elements localitzats es podia vincular a una eventual *pars urbana* (Solias 1983).

Amb les dades que es tenien fins aquell moment, les estructures relacionades amb el *torcularius* i la sala de premsat, haurien estat bastides a mitjans de segle I dC. No obstant això, i en base al reaprofitament d'alguns elements, es proposava una cronologia tardorrepública per a la seva fundació. A partir de mitjans de segle I dC, la vil·la s'hauria transformat per especialitzar-se en l'explotació de la vinya i en la producció i exportació de vi. A finals d'aquella centúria o a principis de la següent la instal·lació hauria sofert algunes remodelacions internes sense alterar la seva activitat agrícola, la qual prosseguí fins al segle III dC. Per la recollida d'alguns materials descontextualitzats (ceràmiques sigil·lades *lucente*, sigil·lades corínties i africanes del tipus D), se li suposava una ocupació baiximperial que podia arribar fins el segle VI dC (Menéndez, Solias 1997; Izquierdo *et alii* 1998).

2. Les campanyes de 1995 a 2010

La recerca en aquest jaciment es va reprendre l'any 1995 amb motiu de l'ampliació del cementiri municipal i de la restauració de la capella que, a partir d'aquell moment, va

dur a terme el Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

Es documentà parcialment un camp de *dolia* i una canalització de maçoneria associada als *laci* documents al voltant de l'església, construïts a mitjan segle I dC, i amortitzats a cavall del canvi de centúria. A prop, es va documentar un edifici de planta rectangular de 154 m² compartimentat transversalment en un mínim de tres cambres. La topografia del jaciment i les restes conservades permetien situar aquest edifici dins les dependències de treball o d'emmagatzematge de la vil·la romana, aixecat a començament del segle II dC. Per sota es va documentar un estrat associable a l'amortització del magatzem de *dolia* i un forn de planta circular vinculat a activitats metal·lúrgiques (Fierro, Caixal 2004).

També s'hi va tornar a excavar l'interior de l'edifici per documentar científicament els treballs promoguts pel rector de la parròquia a la dècada dels anys 70 del segle XX i l'any 2010 es realitzà la darrera fase d'excavació a l'ermita. La intervenció se centrà en una franja de dos metres d'amplada a tot el llarg de la paret exterior nord de la nau de l'església i va permetre documentar el límit de tramuntana de l'edifici del *torcularium*.

3. Conclusions

3.1. Fase I. Tercer quart del segle I aC

Les recerques efectuades a Sales han permès documentar un celler d'època romana dins del qual és possible seguir tot el procés de la vinificació, des de l'obtenció del most fins l'envasat del vi. L'activitat es va iniciar pels vols del tercer quart del segle I aC, però l'estratigrafia proporciona indicis d'una ocupació d'època ibèrica de l'indret, de la qual, fins al moment, no s'han documentat estructures constructives. El coneixement que tenim d'aquest jaciment és fragmentari, ja que les zones d'actuació arqueològica han estat limitades, inconnexes i condicionades per la superposició de les restes medievals i del cementiri a les restes antigues i per les accions erosives que n'han malmès una part (Fig. 1).

L'església romànica es va bastir sobre les restes de l'edifici principal del celler d'època romana i el traçat d'ambdues retícules constructives se sobreposa, amb una desviació de 9° (Figs. 2-3). El temple ocupa l'angle nord-oriental d'una construcció de planta rectangular, sotsdividida en un mínim de tres àmbits, dels quals coneixem dos de manera parcial. Amidava 9,20 m d'amplària i, encara que desconecem el límit de ponent, la llargària

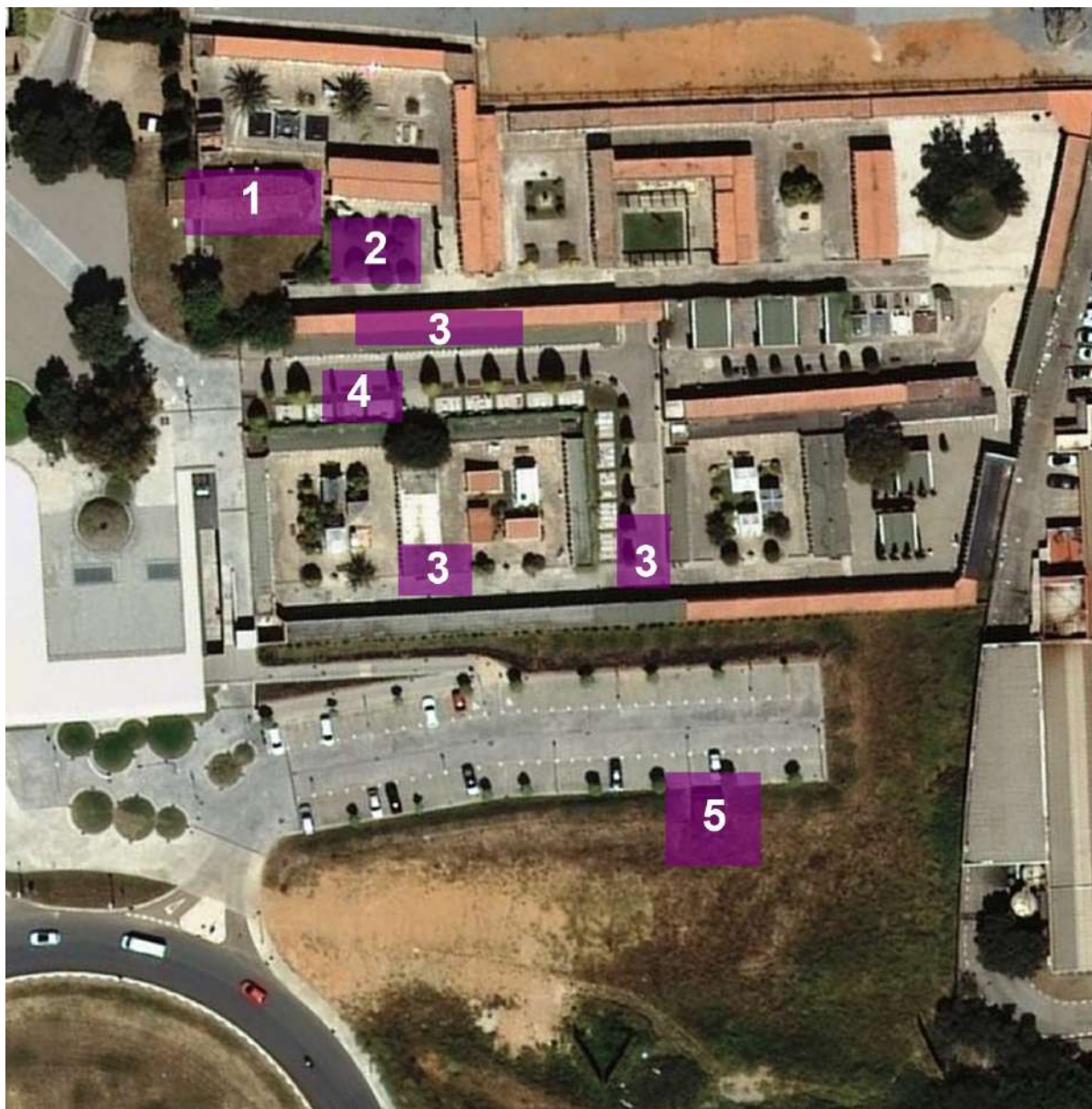

Fig. 1: Ortofot del cementiri de Sales amb indicació de les zones ocupades pel celler del segle I dC. 1. Àrea de trepitjat (*calcatorium*) i premsat (*torcular*) del raïm situada al subsòl de l'església. 2. Dipòsits de fermentació del most (*laci*) 3. Dipòsits d'envelliment del vi (*dolia*) 4. Taller metal·lúrgic (*fornax*) 5. Terrisseria (*figlina*).

documentada fins al moment és de 16,70 m. Els murs de càrrega, de 55 cm d'amplària, van ser bastits amb un sòcol de maçoneria de lloses de llicorella col·locades de pla alternades amb còdols de quars i lligades amb argamassa i la resta de l'alçat era feta de tàpia. Als envans es van utilitzar materials constructius ceràmics (*lateres, tegulae i imbrices*) i pedres. En general, els paraments presentaven un enfoscats per regularitzar les superfícies i en alguns casos conservaven revestiments hidràulics amb cendres utilitzades com a impermeabilitzants. L'edifici es deuria cobrir amb una encavallada de fusta sobre la que recol-

lava una coberta ceràmica. En aquests espais es realitzava la primera fase del procés de vinificació, consistent en la transformació del raïm en most.

La sala de premsat o *torcularius* estava situada a llevant i abasta la totalitat de la superfície del presbiteri, una part de la nau i l'entorn de migdia de l'església. Era una dependència de planta quadrangular d'aproximadament 70 m², pavimentada amb un morter fet amb *opus signinum*. L'ara de la premsa (*torcus*) ocupava l'angle sud-est i la base fou localitzada a l'exterior de l'església, a tocar dels fonaments. Es tracta d'una estructura circular

de 190 cm de diàmetre, pavimentada amb llosetes ceràmiques rectangulars disposades en forma d'espina (*opus spicatum*). Al sud hi havia la canal que recollia el most i el conduïa als *laci* situats a llevant (Fig. 4).

De manera subsidiària dins d'aquesta estança probablement també es va realitzar la mòlta de cereals. A aquesta activitat es pot associar una estructura de planta circular destinada a encaixar la base d'un molí, formada per una base de maçoneria d'1 m de diàmetre, lleugerament elevada en relació al nivell del sòl, semblant a una altra que roman sota els fonaments de l'absis de l'església. En aquest sentit, el lligam entre molins i premsa dins el mateix àmbit permet associar aquesta estança no només amb l'obtenció de vi, paleuada a l'explotació de Sales a través de les troballes amfòriques i de camps de *dolia*, sinó també a la producció oleària i cerealística. L'entrada a la dependència se situava a la façana de migdia i estava alineada amb la premsa. Probablement era un accés força ampli, del qual coneixem parcialment el marxa-peu, format per dos blocs de pedra sorrenca.

A ponent hi havia un passadís en forma de colze, pavimentat amb terra piconada, al qual s'accedia des de l'entorn de tramuntana

de la instal·lació i probablement també des de migdia. Aquest corredor, d'1,30 m d'amplària, vorejava per dos costats un espai de planta quadrangular, adossat a la sala de la premsa, del qual només coneixem de manera íntegra el límit de tramuntana, que amida 3,60 m de llargària, i parcialment el de ponent. Aquesta estança era pavimentada amb *opus signinum* i estava destinada a la contenció de líquids, ja que conservava l'empremta d'un cordó hidràulic. Per la seva situació annexa al *torcus* és plausible que en aquest àmbit es duqués a terme el trepitjat del raïm (*calcatorium*). És per això que per facilitar el buidat del most, el paviment se situava en una cota més elevada que la de les dependències annexes (corredor i sala de la premsa). L'edifici romà continuava cap a l'oest, sota el porxo de l'església que es construiria al damunt a l'època medieval, on hi ha evidències de l'existència de almenys una altra estança, de la qual només es coneix de manera parcial el mur de tramuntana. No creiem que fos una dependència on es treballés amb líquids ja que els paraments no es mostren arrebossats ni enlluïts. I tampoc s'observen traces d'haver-s'hi adossat cordons hidràulics. Tanmateix, en desconeixem la funcionalitat. La presència en els nivells formatius

Fig. 2: Planta general de les estructures arqueològiques trobades al subsol de l'església. A l'esquerra, els espais ocupats pel *calcatorium* i el *torcus*; a la dreta, l'extrem occidental dels *laci*.

d'aquest edifici d'àmfores itàliques de la forma Dressel 1C, ceràmiques campanianes del tipus B, àmfores de producció local imitant la forma Dressel 1 i per què no, la total absència de materials típics del període augustal, ofereix un pla cronològic centrat en el tercer quart de segle I aC (Fig. 5.1)

Immediatament a llevant de la capçalera, a la zona ocupada actualment per un dels jardins del cementiri, es van excavar entre 1981 i 1983 tres dipòsits rectangulars bastits amb maçoneria i pavimentats amb *opus signinum*, on reposaria el most recollit al *torcus* i al *calculatorium*, barrejat amb la pellofa, per dur a terme la primera fermentació que convertiria el suc del raïm en vi. Eren col·locats en bateria per poder remoure d'un a l'altre les parts sòlides i dur a terme la decantació del líquid, que al cap d'uns pocs dies seria trasbalsat a uns contenidors ceràmics de forma globular (*dolia*), parcialment encaixats al terreny natural, que estaven agrupats en denses alineacions, on continuaria el procés de vinificació amb una segona fermentació. El sondeig realitzat sota la agrupació de nínxols 28, situada a uns 35 m al sud-est de l'església, va afectar parcialment una d'aquestes zones d'emmagatzematge; tot i això, es va documentar l'empremta en el terreny de 19 recipients. A través de la troballa d'inscripcions de numerals en alguns fragments es pot deduir que cada *dolium* podria contenir entre 800 i 1000 litres. Aquests números trobats als *dolia* de Sales, se situarien al voltant de la trentena (XXX) i farien referència a la seva capacitat mesurada en àmfores. Sabem que existirien diverses zones d'emmagatzematge en *dolia*, ja que els fragments han estat identificats amb profusió als diversos sondeigs realitzats al jaciment i escampats sobre l'estrat superficial als camps annexos.

A més de les estructures relacionades amb la producció de vi, es va trobar a la perifèria del complex, a uns 100 m al sud-est de l'església, una terrisseria de la que coneixem la cambra de combustió d'un forn de planta circular dotat d'una espina central, que amidava 3,60 m de diàmetre. Encara que pels voltants no es van trobar les restes del testar, és probable que una part de la producció s'hagués dedicat a la fabricació d'àmfores. Malauradament, la zona de la troballa està molt alterada per la formació de terrasses de conreu a l'època moderna. Aquest taller se situava molt a prop de la línia de costa a l'època romana, la qual cosa permet suposar l'existència d'un lloc d'ancoratge per a l'expedició de la producció fins a ports propers com el de les Sorres de Gavà o *Barcino*, des dels quals es feia la comercialització amb altres províncies de l'Imperi Romà.

Fig. 3: Vista de l'excavació realitzada a la nau de l'església, des de llevant. En primer terme, la sala de la premsa bastida al tercer quart del segle I aC i els fonaments de dos murs del segle II dC. Al centre, el *calculatorium*, envoltat d'un corredor. Al fons, continua el jaciment romà, molt degradat com a conseqüència del retall de tombes i sitges a l'època medieval (Fotografia: SPAL).

3.2. Fase II. Terminus post quem Principat de Vespasià

A inicis del darrer terç del segle I es documenta l'abandó progressiu d'algunes àrees, com el camp de *dolia* esmentat i algunes reformes a la instal·lació (Fig. 1). Associat directament a les restes localitzades al subsol de l'església, es troba la formació d'un envà a la sala del *torcular*, que indicaria una modificació del procés productiu. També cal mencionar la reparació que es produeix en l'estança annexa, que hem identificat com a *calculatorium*, on es puja la cota de circulació uns 20 cm, creant-se un nou paviment d'*opus signinum* just a sobre del que ja existia.

3.3. Fase III. La reconversió de l'activitat agrícola a inicis del segle II dC

Entre final del segle I dC i començament del segle II dC, es van produir unes remodelacions importants a tot el complex productiu. L'edifici bastit a les darreries del segle I aC

Fig. 4: Base de la premsa (*torcus*) de planta circular, pavimentada amb peces ceràmiques rectangulars col·locades en *opus spicatum*. Al fons, els fonaments de la capçalera de l'església. A l'esquerra, el mur de la sagristia, actualment desmuntada (Fotografia: J. Fierro (SPAL) 3.12.2000).

que roman sota l'església, tot i conservar-ne el perímetre, va ser objecte de refeccions que van suposar una nova distribució de l'espai i de la circulació al seu voltant. Aquestes reformes van suposar l'amortització de la premsa i del cup on es duia a terme el trepitjat del raïm. L'edifici preexistent no va ser enderrocat, sinó que es va procedir a un desmuntatge parcial, fins assolir el nivell necessari per bastir la preparació dels paviments de les noves dependències. La teulada i els elements de fusta van ser reaprofitats i a les parets que van continuar en ús es van recreïxer-se els sòcols petris amb noves filades de pedra. El desnivell existent entre la sala de la premsa i l'estança annexa ocupada pel cup i el corredor que l'envoltava va ser unificada a la cota més alta mitjançant l'aportació d'un estrat format per la tàpia de les parets i materials constructius inservibles (argamassa de calç i àrids), apilats a tocar dels murs. Sobre aquests reblliments es van assentar nous paviments d'*opus signinum* (Fig. 5.2).

A aquesta fase corresponen també els fonaments de diversos murs, que coneixem de manera parcial. El primer està dividit en dos sectors que travessen longitudinalment la capçalera, gairebé per l'eix. Entre ambdues parets es documenta una obertura de 150 cm, que podria interpretar-se com a porta. A llevant, probablement, va ser tallat en construir-se l'absis de l'església i a ponent resta interromput abans d'arribar a un altre fonament, traçat en direcció nord-sud, bastit en aquell moment. Aquests panys van ser bastits amb pedres molt irregulars de diverses mides, amb gran abundor de lloses de llicorella lligades amb

morter de calç molt dur i compacte. En destaca l'amplària, propera als 140 cm i 90 cm, respectivament, molt més sòlida que l'emprada a la fase precedent.

A tocar del camp de *dolia* amortitzat a començament del darrer quart del segle I dC i sobre el lloc ocupat pel taller metal·lúrgic, s'hi va construir un edifici rectangular de 28 m de llargària per 5 m d'amplària que estava compartimentat transversalment en un mínim de 3 estances. Malgrat desconèixer el tipus d'activitat que es va desenvolupar al seu interior, la tipologia fa pensar que es tracta d'un magatzem o d'una àrea de treball relacionats amb activitats agropecuàries.

Va ser cap al canvi de segle que s'hi va colgar la conducció que s'iniciava a la zona de la premsa, com també es poden datar de la mateixa època les importants amortitzacions d'estructures documentades durant les campanyes realitzades entre 1983 i 1985, i probablement la del taller ceràmic. Amb aquests elements podem pensar que a començament del segle II va tenir lloc la reconversió de les activitats agrícoles de l'establiment, que va suposar l'amortització d'unes instal·lacions especialitzades en la viticultura i la seva substitució per altres edificis, construïts de nova planta o que aprofitaven les estructures preexistents, però dotant-les de nous usos. No sabem si la reconversió de les estructures productives del segle I va suposar, al segle II, la construcció d'una vil·la romana, amb una zona residencial per al propietari (*pars urbana*) i una altra per els treballadors (*pars rustica*), ja que l'estat fragmentari de les restes d'aquell moment no permeten associar-les a usos concrets.

Finalment, una última constatació que afectaria a les dues primeres fases tindria a veure amb el tipus d'assentament existent a Santa Maria de Sales fins aquest moment. Ja des de les primeres intervencions i les primeres publicacions realitzades (Fort 1978) es parlava de l'existència d'una vil·la romana que s'hauria creat a finals de l'etapa romanorepublicana i que hauria estat en funcionament fins al període tardoromà.

D'aquesta manera, totes les restes localitzades correspondrien a la *pars rustica* d'aquesta vil·la, la *pars urbana* de la qual es localitzaria a les immediacions. Pensem que amb les noves dades que tenim del jaciment, però sobretot, amb el nou coneixement que es té dels models d'ocupació del territori al voltant del *Barcino*, centrat en l'eix del Llobregat, podem plantejar unes altres respostes que expliquin l'assentament.

En totes les excavacions arqueològiques realitzades a Sales i pel que fa a les

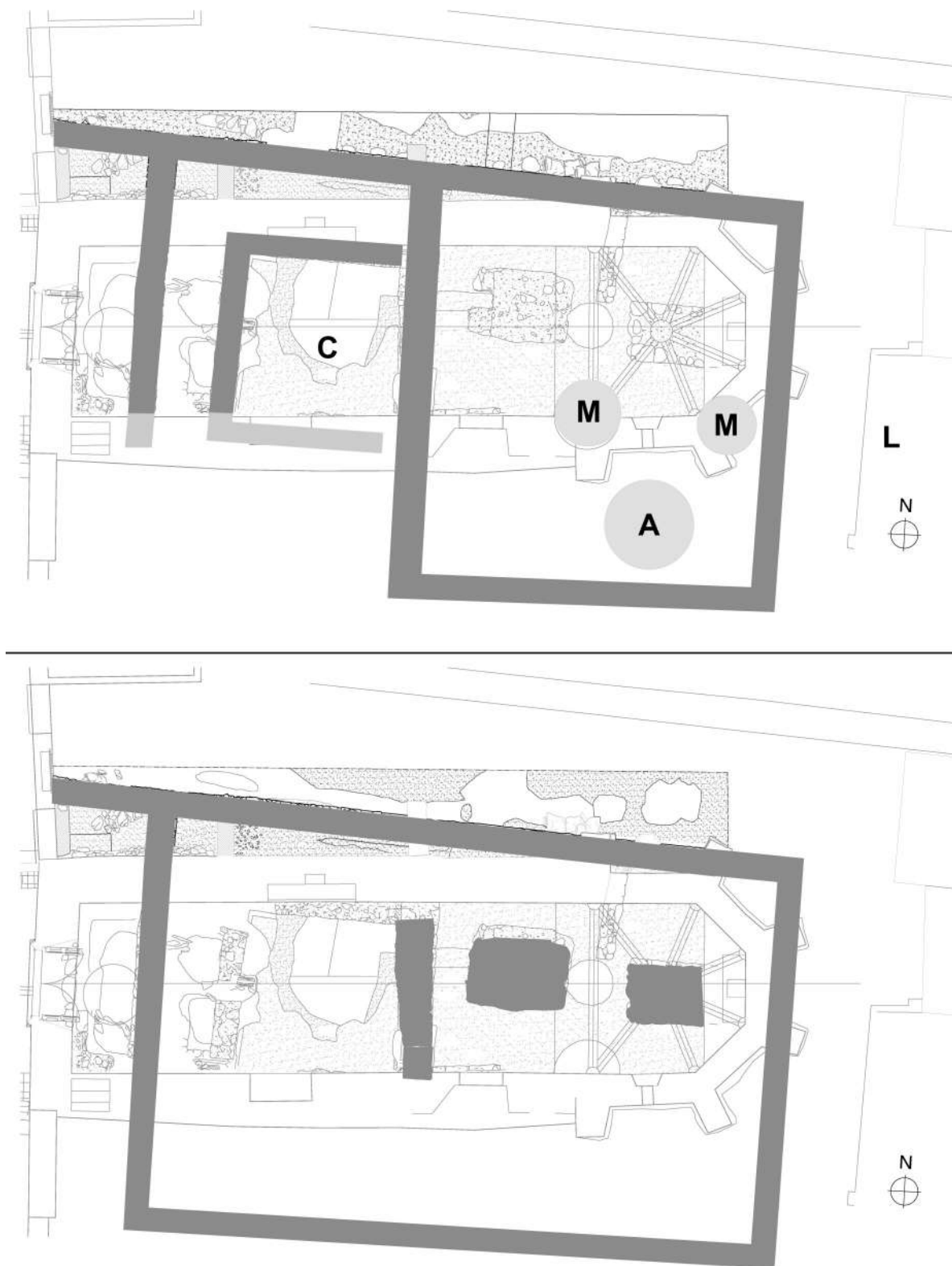

Fig. 5: Planta esquemàtica de les estructures trobades a l'entorn més proper a l'església.
1. A dalt, fase I (tercer quart del segle I aC). A: àrea de la premsa, M: molins,
C: *calcatarium*, L: dipòsits. 2. A baix, fase II (inici del segle II dC).

fases que correspon als segles I aC - I dC, no s'ha localitzat cap element atribuïble a la *pars urbana* d'una vil·la. Contràriament, totes elles (el *torcular*, els *laci*, el forn terrisser, el forn metal·lúrgic, els camps de *dolia*,...) es vinculen directament a la *pars rustica*. D'altra banda, les dimensions conegudes d'aquesta, que superen els 150 m de llargària, faria pensar en una vil·la d'enormes dimensions. En aquest sentit seria possible interpretar les restes del subsol de Sales (almenys en les dues primeres fases d'ocupació) com una zona exclusivament de treball, amb una producció diversificada, però que inclouria tot el procés productiu vinícola, complementat amb d'altres produccions agrícoles.

Aquesta instal·lació podria estar vinculada a una hipotètica vil·la, separada físicament, la qual eventualment també controlaria altres zones productores. Per tant doncs, i si aquest fos el cas per a Sales, no estariem davant d'una vil·la romana canònica i perfectament estudiada tant en els texts documentals (Cató) com en la pràctica arqueològica, sinó en un model on existeix una concentració dels processos productius en una zona, i dels quals existeixen casos a la zona del Guadalquivir (Revilla 1995; Tremoleda 2000).

Amb això no volem excloure aquell plantejament sorgit de les primeres intervencions. Sinó que volem fer notar que davant l'absència notòria d'elements directament atribuïbles a la *pars urbana*, una altra explicació pot ser aquest segon model. Malauradament, en cas que hagués existit una zona residencial es localitzaria dessota l'actual estació elèctrica, amb el que molt probablement ja n'haurà desaparegut qualsevol rastre.

Aquest tipus d'establiment romà centrat en la producció estandaritzada sembla que també es podria donar en altres llocs propers, ja sia en el riu Llobregat com a la costa, el qual s'hauria desenvolupat a redós de la fundació de *Barcino* en els últims decennis del segle I aC. En són exemples els casos de Sant Vicenç dels Horts, Sant Boi de Llobregat, can Baix del Racó a Gavà, Castelldefels o fins i tot a Vilanova i la Geltrú. En el primer cas, a partir de les intervencions efectuades a l'antic mercat municipal (Morera 2011), s'ha plantejat que l'assentament romà d'aquella població fos un gran centre productor i d'emmagatzematge d'àmfores, també partint del fet de la total absència de zones residencials en els primers segles de la nostra era. Les característiques i dispersió de les restes documentades serviren de base per interpretar-les com un centre productor, independent i isolat de qualsevol vil·la romana.

En el cas de Sant Boi de Llobregat, les excavacions realitzades deixaren al descobert un jaciment que des del segle I dC, evoluciona fins a etapes més tardanes de la romanitat. Tanmateix, en la fase corresponent a la primera centúria tan sols s'observava l'existència de forns terrissers (López 1998; López, Fierro, Lacuesta 2002). I no seria fins a l'últim quart de segle I dC que no es documenten estructures atribuïbles a una *pars urbana*. I ja des d'un pla més teòric, recentment s'estan realitzant hipòtesis en les que aquest model podria incloure bona part del Llobregat, abastant poblacions com Pallejà, Castellbisbal o Molins de Rei (Morera, Olesti, Carreras 2010).

A Can Valls de la Roca (Gavà) es situa una hipotètica oficina portuària, associada a l'expedició de les produccions de les instal·lacions agrícoles situades a l'interior de la plana situada a l'est de la Serralada Litoral. Les recents excavacions realitzades per Àlvar Caixal han permès datar la construcció de la imponent cisterna que a l'estat actual de la recerca domina el conjunt a les darreries del segle I aC i constatar la seva utilització al llarg del segle I dC i de començament del segle II dC (Barcons, Caixal en aquest mateix llibre).

Pel que fa a les poblacions de Castelldefels i Vilanova i la Geltrú, les excavacions realitzades al castell de Castelldefels (López, Estany, Lacuesta 2005), i al jaciment de Darró (Lopez Mullor, Fierro 1990; López, 2009), també aporten llum sobre aquest aspecte. Des d'una òptica diferent, ja que lògicament no pertanyen al Llobregat i el seu sorgiment i evolució té unes característiques del tot diferents dels assentaments a redós del riu, pensem que existeixen uns trets comuns. A Darró, es té plenament constatat que del nou assentament romà que es construeix a partir del 50-40 aC, tan sols es coneix el que seria la *pars rustica* del mateix en les primeres fases d'ocupació. I no és fins al segle II dC que no apareix un conjunt d'estructures de tipus residencial. A Castelldefels, també ocorria el mateix. En les excavacions allà realitzades s'ha vist que totes les estructures romanes documentades pertanyen a la part productora d'un hàbitat, construïda a finals de segle I aC. A partir del segle II dC és indubtable l'existència de la *pars urbana* de la vil·la ja que es recuperaren fragments d'estuc, i un *cippus* amb una inscripció dedicada a *Caius Trocina Synecedemus* que es dataria a la segona centúria. Ara bé, és del tot incerta la seva existència al primer segle de la nostra era.

Amb això, volem constatar que a nivell interpretatiu no està clar el sorgiment de del model d'ocupació del territori centrat en les

vil·les, i la seva implementació a l'*ager barcinonensis*. I que existeixen nombrosos dubtes d'un establiment a gran escala de vil·les durant el primer segle de la nostra era (Olesti 1997). En definitiva però, aquesta no és sinó una nova proposta d'interpretació de les restes que, lògicament, s'haurà de contrastar amb futures excavacions, tant a la zona de Santa Maria de Sales, com a la resta del territori.

Desconeixem quin va ser el moment final de l'ocupació romana a Sales, ja que amb la construcció de l'església a sobre mateix de les construccions antigues, es van netejar els estrats d'enderroc per aprofitar els paviments d'*opus signinum* com a base de la construcció medieval, i els murs de l'edifici romà que roman sota l'església van quedar mutilats fins a la fonamentació, que es conserva de manera parcial, alterada per sitges, dipòsits i enterraments. Pel que fa a les estructures perifèriques, com és el cas del magatzem rectangular documentat a migdia, van ser utilitzats com a pedrera. Per intentar establir una data d'abandó d'aquestes dependències, podem prendre en consideració les troballes proporcionades pels diversos sondeigs realitzats al jaciment, que mostren una presència de material baiximperial ínfima (només el 3% del total del material arqueològic documentat) i que gairebé sempre apareix de manera residual en estrats posteriors).

Hom pot suposar, doncs, que el *floruit* de l'ocupació de les edificacions bastides al segle II dC va abastar, com a molt, fins a les darreries del segle III, amb una pervivència o freqüentació que arriba al segle VII. Cal tenir en compte, però, que la construcció de l'estació transformadora, del cementiri municipal i del seu aparcament i els antics camps de conreu, han modificat profundament la topografia del lloc, i són precisament els vestigis corresponents a les darreres fases de l'ocupació romana els que gairebé han desaparegut per complet. És il·lustratiu el fet que al voltant de l'església, les cotes de circulació actuals es troben sensiblement més baixes que les utilitzades al segle II dC. La sèrie estratigràfica més àmplia s'ha documentat a l'interior de l'església, ja que la construcció de l'edifici romànic va servir de contenidor de les troballes, que en d'altres indrets, més exposats a l'erosió o a les successives modificacions de l'entorn, han desaparegut totalment. És per això que per accedir a l'interior cal salvar el desnivell mitjançant uns graons situats al porxo (Lacuesta *et alii* 2013).

Bibliografia

Closa, J., Barcons, A., Caixal, À. en premsa: L'aqüeducte de Sant Pere de Riudebitlles i la cisterna romana de Can Valls de la Roca (Gavà). La pervivència de l'ús i la consolidació material del patrimoni hidràulic, *Camins d'aigua. Restauració i ús del patrimoni hidràulic, XLIè Curset. Jornades internacionals sobre la intervenció en el patrimoni arquitectònic*, Barcelona, desembre de 2018.

Fierro, J., Caixal, À. 2004: Les darreres campanyes d'excavació a la vil·la romana i a l'ermita de Santa Maria de Sales, Viladecans, *II Jornades d'Aqueologia. Intervencions arqueològiques i paleontològiques de les comarques de Barcelona*, celebrades a Sant Boi de Llobregat del 16 al 19 d'octubre de 2003.

Font, J. 1978: *La Mare de Déu de Sales (Viladecans)*, Sant Climent de Llobregat.

Izquierdo, P., Menéndez, F. X., Solías, J. M. 1998: *Història de Viladecans. Els antecedents ibèrics i romans*, Ajuntament de Viladecans, 113-161.

Lacuesta, R. *et alii* 2013: *El misteri de les pintures murals de l'ermita de Santa Maria de Sales (segles XIII i XVI)*, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona.

López Mullor, A., Fierro, J. 1990: La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), *Espacio, Tiempo y Forma sèrie I. Prehistòria i arqueologia, Madrid*, 203-254.

López Mullor, A. 1998: El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat, *2on Col·loqui internacional d'arqueologia romana. El vi a l'Antiguitat: economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, celebrat a Badalona del 6 al 9 del maig de 1998, Museu de Badalona, Badalona, 233-245.

López Mullor, A. 2009: Els centres productors d'àmfores de Sant Boi de Llobregat i Darró (Vilanova i la Geltrú), *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui, Actes del simposium*, celebrat a Tarragona i Teià el 9 i 10 de maig de 2007, Museu de Badalona, Badalona, 233-245.

López Mullor, A., Fierro, J., Lacuesta, R. 2002: *Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat, Pou Comú núm. 3, Col·lecció Carles Martí i Vilà d'Estudis Històrics*, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat-Museu de Sant Boi de Llobregat.

López Mullor, A., Estany, I., Lacuesta, R. 2005: *Castell de Castelldefels. Arqueologia, història, art*, Monografies 7, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

Menéndez, F. X., Solías, J. M. 1997: La *villa* romana de Santa Maria de Sales (Viladecans) en el context de la romanització del Baix Llobregat, *Miscel·lània Arqueològica (1996-1997)*, Barcelona, 165-204.

Morera, J. 2011: Excavació arqueològica al solar de la biblioteca municipal de Sant Vicenç dels Horts, *Tribuna d'Arqueologia 2009*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 213-236.

Morera, J., Olesti, O., Carreras, C. 2010: Centres de producció amfòrica i territori a la riba dreta del Llobregat: novetats de la terrisseria del Mercat (Sant Vicenç dels Horts), *Pyrenae* 41, vol. 2, Barcelona, 49-79.

Olesti, O. 1997: El origen de las *villae* romanas en Cataluña, *Archivo Español de Arqueología* 70, 175-176, Madrid, 71-90.

Revilla, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC-III dC)*, Cuadernos de Arqueología 8, Barcelona.

Solíás, J. M. 1983: *Excavacions arqueològiques a l'Ermida de Nostra Senyora de Sales (Viladecans)*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Tremoleda, J. 2000: *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*, BAR International Series 835, Oxford.

LA CISTERNA ROMANA DE CAN VALLS DE LA ROCA (GAVÀ)

Toni Barcons Grau,* Àlvar Caixal Mata**

La intervenció d'urgència duta a terme pel Servei de Patrimoni Arquitectònic Local a la cisterna romana de Can Valls de la Roca, tenia com a objectiu bàsic aturar el procés de degradació del monument, que presentava un estat de conservació gairebé crític. La cisterna, probablement vinculada a una mena d'oficina portuària, va ser bastida cap al final del segle I aC i va estar en ús almenys fins a la primera meitat del segle II dC. Aproximadament a partir del segle XVI, i fins ben bé les acaballes del segle XVIII, aquesta infraestructura va ser aprofitada com a soterrani i celler de la masia que va donar nom al topònim actual. En el decurs de la nostra intervenció es van efectuar els treballs de recerca arqueològica habituals i es van reparar i consolidar les parts més malmeses de la fàbrica romana, sense esborrar les transformacions posteriors, i sempre amb el criteri de preservar l'autenticitat del monument.

Paraules clau: Cisterna romana, recerca arqueològica, treballs de consolidació.

The urgent intervention carried out by the Local Architectural Heritage Service in the Roman cistern of Can Valls de la Roca had as its basic objective to stop the process of degradation of the monument, which presented a state of almost critical conservation. The cistern, probably linked to a kind of port office, was built at the end of the 1st century BC and was in use at least until the first half of the 2nd century AD. Approximately from the 16th century, and until the end of the 18th century, this infrastructure was used as a basement and cellar of the farmhouse that gave its name to the current place name. During our intervention, the usual archaeological research work was carried out and the most damaged parts of the Roman factory were repaired and consolidated, without removing subsequent transformations, and always with the criterion of preserving the authenticity of the monument.

Keywords: Roman cistern, archaeological research, consolidation works.

* Arquitecte. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL). Diputació de Barcelona

** Arqueòleg. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL). Diputació de Barcelona

El setembre de 2016, l'Ajuntament de Gavà ens va sol·licitar suport tècnic i col·laboració econòmica per tal de poder desenvolupar un pla d'actuació que permetés conèixer, protegir i posar en valor la cisterna romana del jaciment arqueològic de Can Valls de la Roca, que presentava un estat de conservació molt precari, gairebé crític. El quart sud-est del dipòsit havia col·lapsat feia dècades, i els murs i el tram de volta que encara es mantenien dempeus mostraven lesions generalitzades i importants pèrdues de material per efecte, sobretot, de les agressions d'origen antròpic (Fig. 1).

La cisterna té categoria de BCIL i el jaciment figura en el registre de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Generalitat de Catalunya. Les restes arqueològiques estan situades en un terreny de propietat municipal entre els nuclis urbans de Gavà i Castelldefels, a uns 200 metres en línia recta de la carretera comarcal C-245, i s'estenen pel suau pendent d'un petit estrep de conglomerats i gresos del Buntsandstein, molt a prop de la riera dels Canyars. El jaciment es coneix des de fa temps a través de les troballes casuals en superfície i per la presència de vestigis de murs i paviments vinculats a un assentament romà. També s'han identificat altres restes

construïdes que podrien pertànyer a dependències auxiliars de l'antic mas de Can Valls, documentat des del final del segle XVI i que dona nom al topònim.

L'aspecte actual del delta del Llobregat és fruit d'un creixement sobtat dels sediments del riu entre els segles VI i VIII. Cal tenir en compte, però, que ara fa 2.000 anys l'aparença era molt diferent. En època romana, la línia de costa estava molt més reculada, el delta no existia i el riu formava un ampli estuari que arribava fins a Castelldefels. Cap a la banda de ponent, Can Valls ocupava un promontori privilegiat, molt a prop del mar i a tocar d'una badia amb sorrals ben arrecerats, en una posició molt centrada respecte de l'ancoratge de les Sorres. Aquest fondejador, situat ben bé al davant del nostre jaciment, i avui dia sepultat sota els sediments del delta, es va utilitzar almenys des del segle IV aC fins al Baix Imperi, amb pics d'una intensa activitat comercial els dos primers segles de la nostra era. Els vaixells podien ancorar amb comoditat en un fons que oscil·lava entre els 10 i els 15 metres de calat. Un fondejador d'aquesta entitat havia de disposar per força d'un seguit d'instal·lacions terrestres, imprescindibles per a funcionar a ple rendiment: un centre administratiu amb oficines fiscals, un embarcador,

Fig. 1: Vista des de migdia de la cisterna romana de Can Valls abans de la nostra intervenció (Fotografia: Toni Barcons. Arxiu SPAL).

un servei de barques auxiliars per a càrrega i descàrrega, tallers de velers, corders o mestres d'aixa per a les reparacions, magatzems i també cisternes per al subministrament d'aigua dolça als vaixells (Izquierdo 1989; Id. 1992).

La recerca arqueològica es va executar de manera simultània als treballs de consolidació de la cisterna. A l'interior, es van excavar els rebliments contemporanis fins a localitzar el fons original. A mida que l'estructura antiga anava quedant al descobert, s'identificaven totes les alteracions de la fàbrica provocades pels usos posteriors, evidències que la cisterna havia format part de la masia de Can Valls, la ubicació de la qual no es coneixia amb exactitud. A l'exterior de la cisterna, un cop retirat el substrat vegetal, es va iniciar l'excavació dels successius sediments moderns que s'havien acumulat sobre l'extradós de la volta, fins a deixar-la al descobert. També aquí es va evidenciar de seguida que el mas de Can Valls es va construir, en bona part, directament a sobre de la cisterna romana. Un cop buidat l'interior de la cisterna i exhaurida l'excavació de l'extradós de la volta, es va enllestir també la recerca a migdia (Fig. 2), on es van obrir 3 cales de dimensions i característiques diferents que, poc després, es van unificar en una sola trinxera, que es va excavar fins assolir arreu el nivell de circulació corres-

ponent a la darrera fase d'ús de la masia de Can Valls (Fig. 3).

Els resultats de la recerca arqueològica i l'estudi de les dades històriques i documentals ens permeten, de moment, situar l'origen de la cisterna de Can Valls de la Roca als darrers anys del segle I aC, vinculat a la fundació de la ciutat de Bàrcino per l'emperador August, aproximadament entre el 16 i el 8 aC, i als canvis que això va generar tant en els patrons d'assentament en el curs inferior del riu Llobregat com en la intensificació de l'activitat comercial del fondejador de les Sorres. Tot i que no descartem l'opció que Can Valls de la Roca pogués tenir caràcter de vil·la romana tradicional (Julià, Puig, Solías 1985), som del parer, com altres estudiosos, que podria haver estat el lloc idoni per instal·lar alguns dels serveis terrestres de l'ancoratge (Izquierdo, Mauri 1989).

Amb les dades de què disposem actualment, sembla que la cisterna de Can Valls de la Roca va estar en ús almenys fins a la primera meitat del segle II dC. Al nostre entendre, aquest final del jaciment està directament associat a les conseqüències de la davallada de la producció i exportació massiva del vi laietà, a un nou model d'implantació i explotació del territori, i al creixement i millora de les instal·lacions portuàries a la ciutat de Bàrcino. Aquest darrer factor va incidir negativament

Fig. 2: Vista aèria del jaciment de Can Valls en acabar l'excavació arqueològica de l'interior i l'extradós de la volta de la cisterna (Fotogrametria: Pau Majó, Jordi Grabau. Arxiu SPAL).

en l'ancoratge de les Sorres, que perd durant un cert temps protagonisme i centralitat, i redueix l'activitat, cosa que afectarà profundament les àrees terrestres que li donaven cobertura i servei, com ara Can Valls.

Les restes que quedaven de la cisterna romana van ser aprofitades més tard com a fonaments d'una edificació rural (probablement, de dues plantes), de la qual tenim una primera menció documental el 1587, data d'un capbreu que testifica l'existència d'una casa propietat de Joan Valls. El pla del damunt de la volta es va convertir en el paviment de la planta pis i l'espai de la cisterna es va reutilitzar com a soterrani del mas. La recerca arqueològica ens ha permès recuperar alguns dels murs bastits sobre l'aljub romà i empremtes dels terres de cairons de la casa. A la cisterna, s'hi accedia a través d'una porta oberta en el mur de ponent, tapiada en una fase posterior. Cap al final del segle XVII o molt a començament del segle XVIII, es van produir un seguit de reformes de l'edifici. Es va alliberar la banda de migdia dels rebliments de terra que s'hi havien acumulat, es van afegir noves dependències en aquest sector i es

van obrir sengles grans portes al mur sud de la cisterna, que permetien l'accés a peu pla a l'interior, adequat en aquesta fase com a celler de la masia. D'aquest moment data també el cup adossat al mur de tramuntana.

No coneixem amb exactitud el moment en què es va abandonar la masia de Can Valls de la Roca, però creiem que devia ser en el decurs de la segona meitat del segle XVIII, quan la casa i els terrenys van passar per matrimoni a mans de la família Tintorer. Sembla que des d'aleshores ja no hi vivia ningú, a Can Valls, cosa que va contribuir al seu declivi. Durant l'excavació s'han localitzat els sòcols de pedra de les parets de la casa i les empremtes dels paviments ceràmics, però, contràriament, no s'ha trobat cap rastre ni dels cairons ni tampoc de les teules de la coberta, cosa que fa sospitar que, un cop abandonat, l'edifici va patir una espoliació sistemàtica. Des d'aleshores, no se'n coneix cap altra referència física, només el topònim del lloc perdurà al llarg del temps fins arribar als nostres dies.

Pel que fa a l'aspecte físic, la cisterna romana de Can Valls és una construcció semisoterrada que s'adapta i aprofita la

Fig. 3: Imatge general des de migdia de la cisterna romana i de les modificacions efectuades en època moderna (Fotografia: Àlvar Caixal. Arxiu SPAL).

geomorfologia del lloc per plantar-se arrambada al marge de roca que hi aflora. Es tracta d'un dipòsit d'un sol àmbit, de planta rectangular i cobert amb volta de punt rodó. Per dins, fa quaranta peus de llarg (uns 11'80 m),¹ té una amplada que frega els onze peus (uns 3'30 m) i una alçada màxima d'una mica més de vuit peus (entre 2'40 i 2'50 m, en funció del pendent del paviment). D'origen, deuria tenir cinc obertures: la canal de tramuntana, per on hi entrava l'aigua; el brocal del damunt de la volta, des d'on es pouava i des del qual es podia accedir per tal de fer-hi treballs de neteja i manteniment; el forat per buidar-la o desguàs; i, finalment, dos sobreeixidors ubicats a la banda de migdia, dels quals només ens n'ha perviscut un.

Tota la cisterna, volta inclosa, està construïda mitjançant la superposició d'unes tongades d'*opus incertum*, d'uns dos pams d'alçada que s'apilen al damunt d'una base perimètrica de formigó de calç d'uns tres peus de potència. Aquest suport de *caementicium* recolza sobre unes filades de carreus (una o dues segons els va convenir) que venen a regularitzar el terreny on se sustenten les parets. El gruix dels murs és d'uns dos peus romans, tant en els estreps com en les testeres.

A l'interior, s'hi conserven les restes dels revestiments parietals i dels paviments que, originalment, protegien i impermeabilitzaven el dipòsit. L'intradós de la volta està arrebossat amb un morter d'àrid fi, mentre que els murs estan impermeabilitzats amb dues esteses d'*opus signinum*, aplicades sobre la base de formigó esmentada abans. Una mitja canya del mateix material donava continuïtat amb el fons del dipòsit, executat amb tres capes successives anomenades *statumen*, *rudus* i *nucleus*, tal i com ens relata Vitruvi i ens descriu Jean-Pierre Adam.

L'objectiu bàsic de la intervenció ha estat aturar —o alentir tant com s'ha pogut— el procés de degradació del monument, tot garantint la seva estabilitat, pel bé del gaudi col·lectiu i el seu traspàs a les generacions futures. Amb aquesta finalitat, les actuacions que s'han dut a terme s'han adreçat, sobretot, a consolidar l'element que ens ha perviscut, prioritzant la cisterna romana, sense esborrar, però, les transformacions posteriors. Un cop assolit aquest primer objectiu, ens vam proposar també adequar el monument a la visita pública, en la mesura en la que la disponibilitat econòmica ens ho permetés (Fig. 4).

Fig. 4. Vista aèria de l'element un cop enllestits els treballs de consolidació (Fotogrametria: Pau Majó. Arxiu SPAL).

¹ En la nostra anàlisi i com a unitat de mesura, hem adoptat el valor de peu romà equivalent a 29,60 cm.

Pel que fa a les obres de consolidació, el criteri adoptat s'ha basat en la utilització dels mateixos materials i en l'ús de tècniques constructives similars a les emprades en l'obra romana. Quan ha calgut reintegrar volums, ho hem fet formalitzant uns plans lleugerament reculats respecte als originals, per tal d'emfatitzar la diacronia de fàbriques i deixar ben palesa la nostra intervenció. Quant a l'acondicionament del monument a la visita, els criteris d'intervenció s'han fonamentat, d'una banda, en el diàleg geometricoformal establert entre allò que ens ha perviscut i allò que aportem i, de l'altra, en l'ús d'uns materials que expressessin sense cap mena de dubte la contemporaneïtat de la nostra actuació.

Els treballs de consolidació han donat continuïtat i solidesa constructiva a les diferents fàbriques, paviments i revestiments de l'antic dipòsit. S'han completat buits i restituit volumetries perdudes, però només les estrictament imprescindibles que permetin garantir l'estabilitat i pervivència de la construcció i que facilitin, alhora, la lectura i comprensió històrica i arquitectònica del monument. La resta d'elements constructius simplement s'han netejat.

Les pèrdues de material més significatives que afectaven l'*opus incertum* s'han reintegrat amb una fàbrica similar a l'original,

bastida també en tongades, amb la mateixa pedra local i amb morter de calç hidràulica. Les grans llacunes de l'*statumen* del paviment s'han omplert amb còdols de la mida del puny procedents de la riera dels Canyars –com probablement haurien fet els constructors romans– i que, com van fer ells, s'han col·locat en sec. En tots els casos, les nostres superfícies d'acabat queden uns centímetres enretirades respecte les originals.

Les esquerdes que afectaven la volta s'han omplert injectant morter fluït de calç i també s'han rejuntat les zones més degradades de l'intradós. El pla de sobre de la volta s'ha protegit amb una capa de morter de calç, situada a la cota de l'antic paviment de la planta primera del mas, del qual se n'han consolidat les poques restes conservades. També s'han restaurat aquelles zones on el revestiment parietal d'*opus signinum* amenaçava de caure. Les vores d'aquestes clapes s'han bisellat amb un morter de calç tenyit, per aconseguir una correcta integració cromàtica i s'han adherit al seu suport amb injeccions de morters fluïts de calç hidràulica. Les restes dels revestiments d'època moderna s'han consolidat de la mateixa manera.

Les actuacions encaminades a facilitar la visita al monument s'han materialitzat de dues

Fig. 5: Vista des de llevant de la cisterna romana de Can Valls, després de la nostra intervenció (Fotografia: Montserrat Baldomà. Arxiu SPAL).

maneres. D'una banda, s'hi han construït unes escales que guanyen el desnivell existent entre les cotes actuals de circulació exterior i les històriques d'utilització interior i que permeten un accés relativament còmode a dins de la cisterna. D'altra banda, i per tal de protegir tant el monument com els visitants, s'han definit els límits d'aproximació a l'element i delimitat les corresponents zones d'observació exterior.

En paral·lel al tancament sud de la cisterna, s'hi ha construït un mur que conté les terres d'aportació antròpica de la banda de migdia. Aquest element de contenció està separat cinc peus de la construcció romana, té una llargada de trenta-cinc peus per dos d'amplada i una alçada que s'ha fet coincidir amb el primer nivell de les tongades de l'obra romana. Entre els dos murs, el nou i l'històric, s'obre una trinxera que permet, d'una banda, alliberar la cara sud de la cisterna en tota la seva alçada i d'altra banda, poder entrar i sortir de l'antic celler, justament com i per on es feia el segle XVIII, és a dir, a peu pla i per les portes que s'hi van obrir a migjorn. En els dos extrems d'aquesta rasa i de forma tangencial, s'hi situen els dos accessos: una escala a llevant i una rampa graonada a ponent. Són unes escales que semblen lliscar entre ambdós murs i que conviden a baixar fins a la cota de circulació d'època moderna i, des d'allà, entrar a la cisterna romana. Tant en una escala com en l'altra, els graons s'han formalitzat mitjançant sengles esteses de terra compactada i confinada per frontals i laterals de xapa de ferro (Fig. 5).

Bibliografia

Adam, J. P. 1996: *La construcción romana, materiales y técnicas*, León, 138-141.

Izquierdo, P. 1989: Notes sobre l'ancoratge de Les Sorres, *I Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat, Pre-actes*, Castelldefels, 368-372.

Izquierdo, P. 1992: L'ancoratge antic de les Sorres: aportacions a la història econòmica de la costa del Llobregat, *Fonaments* 8, Barcelona, 53-78.

Izquierdo, P., Mauri, A. 1989: L'establiment romà de can Valls del Racó, *I Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat, Pre-actes*, Castelldefels, 390-393.

Julià, M., Puig, F., Solías, J. M. 1985: Introducció a l'estudi del poblament del delta del Llobregat a l'època ibèrica i romana, *XXV As-*

semblea Intercomarcal d'Estudiosos. El Prat de Llobregat, 1980, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Barcelona, 392-413.

Vitruvio Pollion, M. *Los diez libros de arquitectura* (traduït del llatí i comentat per Joseph Ortiz y Sanz. Impremta Reial, Madrid, 1787), Facsímil Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alacant, 2002.

EL “BROCCATELLO” O JASPI DE LA CINTA A *BARCINO*

Isabel Rodà,* Daniel Alcubierre**

Volem sumar-nos a l'homenatge que ens porta més viu que mai el record del professor Alberto López Mullor, immensa figura humana i arqueòleg capdavanter. Voldria recordar només la seva mà estesa des del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona als estudiants universitaris. Vàrem compartir amb ell el Consell de Direcció de la revista *QUARHIS*, on les seves aportacions eren sempre producte d'una feina i reflexió profundes; també en els darrers temps va ser company al Departament de Ciències de l'Antiguitat i Edat Mitjana. Un dels seus terrenys predilectes de recerca fou l'arqueologia de l'arquitectura i per això hem triat parlar del material arquitectònic més noble explotat i exportat a Catalunya en època romana, el “broccatello” de Tortosa i la seva utilització a la ciutat de *Barcino*. Vagi amb aquestes planes, el més sincer testimoni de reconeixement a l'Alberto com a persona i com a investigador i docent.

L'objectiu d'aquest estudi és fer un inventari exhaustiu de les peces treballades en el preuat “broccatello” de Tortosa (*Dertosa*) que han estat trobades a la ciutat romana de *Barcino* i al seu *ager*, tot donant el context arqueològic corresponent. Totes les peces menys una es conserven al Museu d'Història de Barcelona (MUHBA).

Paraules clau: *ager Barcinonensis*, broccatello, *Barcino*, epigrafia.

The target of this study is to make an exhaustive inventory of the pieces made in the appreciated *broccatello* de Tortosa (*Dertosa*) that have been found in the roman city of *Barcino* and his *ager*, giving also his archaeological context. All the pieces, except only one, are keep at the Museu d'Història de Barcelona. (MUHBA).

Keywords: *ager Barcinonensis*, broccatello, *Barcino*, epigraphy.

* Universitat Autònoma de Barcelona-Institut Català d'Arqueologia Clàssica

** Museu d'Història de Barcelona

A Catalunya, en època romana, es va explotar un *marmor* d'extraordinària vistositat, que va ser objecte d'una explotació intensa amb unes àrees d'exportació que abracen àmplies zones de la península Ibèrica (sobre tot el Llevant i les valls del Guadalquivir i l'Ebre) i també arribà a molts punts de la Mediterrània occidental (com a Narbona, Roma i Útica a Tunísia, per exemple).¹ No es tracta d'un marbre, geològicament parlant, sinó d'una calcària amb aspecte de lumaqueu·la, formada per restes de petxines vàries, amb una gran varietat de coloracions, des dels grocs més intensos fins als colors vermellorsos i violetes, que els italians anomenaren "broccatello" perquè pot evocar un brocat d'or sobre un fons porpra i que a Catalunya també anomenem "jaspí de la Cinta" ja que les seves lloses folren la capella de la Verge de la Cinta a la Catedral de Tortosa. És una pedra molt compacta que admet un polit de gran qualitat (Fig. 1).

Les pedreres es troben a proximitat de la ciutat, i la més coneguda és l'anomenada "Pedrera dels Valencians" al Barranc de la Llet.² Pel que fa als seus usos, el més habitual són les plaques de revestiment arquitectònic, altres elements emprats en l'arquitectura, com els fusts de columna, i els suports epigràfics; en canvi, per les seves mateixes característiques físiques, no és un material dúctil per a ser emprat en la manufactura d'escultures.

A la Barcelona romana, han anat apareixent elements de "broccatello" més o menys dispersos en moments diferents. Alguns corresponen a les zones de l'interior de la ciutat i poden ser atribuïts tant a àmbits públics com privats. Altres han anat apareixent a zones periurbanes i de l'ager *Barcinonensis*, atribuïbles a ambients domèstics, els més espectaculars dels quals han sortit en les excavacions de la vil·la de la Sagrera, que constitueixen la joia de la corona.

1. Troballes de "broccatello" intramurs de *Barcino*

1.1. Inscripcions

Les peces més segures que formarien part de la ornamentació del fòrum barcinonense són els pedestals dedicats al poderós llibert Luci Licini Segon. Un fou trobat en enderrocar el convent de l'Ensenyança (*IRC* IV, 86), i de ben segur devia ornar el fòrum al costat dels altres nombrosos pedestals pa-

Fig. 1: Llosa moderna de "broccatello"
(Fotografia: I. Rodà).

ral·lelepipèdics que conformen la sèrie de més d'una vintena de monuments públics d'aquest personatge, nascut esclau, que esdevingué l'home privat més homenatjat de tot l'Imperi (*IRC* IV: 163-188, núms 83-104) i també els esments més reiterats del seu patró, Luci Licini Sura, estret col·laborador de Trajà i cònsol per tres vegades però del que coneixem ben poc de la seva biografia (Rodà 2014). Recentment dos membres del projecte de I+D (HAR2015-65319-P), Diana Gorostidi i Hugo Feliu, han revisat el material lapidi del pedestal de Licini Segon reutilitzat com a muntant de finestra en un edifici del subsol del MUHBA (*IRC* IV, 100) i han determinat *de visu* que sigui de "broccatello"; ho vàrem poder comprovar directament amb la restauradora del MUHBA, Lídia Font, a qui agraiem el seu ajut. Es coneix un altre pedestal de Licini Segon trobat el 1897 fora de Barcelona, al presbiteri de l'antiga església de Sant Andreu de Llavaneres i que fou reutilitzat com a sarcòfag en temps medievals (*IRC* I, 125); avui és perdut però gràcies a una fotografia antiga de l'Arxiu Mas, ara a l'Institut Amatller (clixé C 22634), amb una nota que diu "de calcària vermellosa", podem dir amb tota probabilitat que també és de jaspí de la Cinta. Ens queda, però, el dubte si es tracta d'un pedestal dut en època post-antiga a aquesta localitat del Maresme, o bé va pertànyer a una propietat del propi Licini Segon.

1.2. Troballes procedents de *domus*

Un petit altar (11,5 x 9,5 x 9,5) de fust lliç, ben polit, amb coronament i base motllurats

¹ Falcone, Lazzarini 1998; Mayer, Rodà 1999; Àlvarez, Domènech, Lapuente, Pitarch, Royo 2009: 74-79. Veure obra citada a la nota 2.

² Gutiérrez García-M. 2009: 229-245.

fou trobat a les excavacions dels anys 1931-1934, possiblement al subsol de la Casa Padellàs, i ara es conserva al MUHBA (inventari MHCB 103) (Beltrán de Heredia 2001: 155, cat. 75). Amb tota probabilitat es tracta d'una àrula de culte domèstic, que es pot incloure dintre del tipus V, segons la classificació que en va fer F. Montón per a les àrules de Tarragona (Montón 1996:7) (Fig. 2).

De les excavacions del 1960 a la plaça del Rei procedeix una base de columna de 22,5 cm de diàmetre màxim i un gruix de 8 cm (inventari MHCB 20427). Presenta una tosca motllura amb llistell i una lleugera escòcia; hi ha dos trencs simètrics, potser deguts a una reutilització (Fig. 3).

De tota manera, les restes més nombroses de "broccatello" corresponen a fragments de *crustae* o petites plaques emprades com a element decoratiu dels paviments. El terra més espectacular és l'*opus sectile* de la casa del carrer Avinyó amb motius geomètrics que, segons la tipologia de Guidobaldi (1993: 182-190), seria de dimensions mitjanes amb mòduls quadrats de motius simples tipus Q2, a base de quadrats disposats sobre la punta i les cantonades farcides de triangles; les safes laterals, que emmarquen el motiu central, estan fetes amb materials locals: calcària de Santa Tecla de Tarragona i "broccatello" de Tortosa. En altres indrets de la casa s'han identificat 7 fragments més de *crustae* de "broccatello" (Royo, Mesa 2018).

Altres fragments de petites *crustae* o plaques han estat trobats a les excavacions de la *domus* baix imperial de l'Arxiu Administratiu (carrer del Bisbe Caçador, 4) de l'any 1998 (codi 37/1998, Garcia Biosca, Miró, Revilla 2002); es tracta de dos fragments centrals, un de la UE 5406, corresponent als nivells d'amortització de la fase II dels segles VI-VII (mides: 6 màx. x 4,5 màx. x 1,9 cm) i un altre de la UE 5417 corresponent a la fase III del segle VIII (6 cm màx. x 4,5 màx. x 2,1 cm). A les excavacions del carrer de Sant Honorat, 1-3, amb cantonada al de la Fruita, a tocar del Palau de la Generalitat (codi 011/01), es trobà un angle de *crusta* (8,5 màx. x 7,5 cm x 2 cm) a la UE 35739, que pertany a un nivell de solera per construir un mur dels segles XIV-XVI.³

Finalment, volem esmentar que el "broccatello" s'emprà a *Barcino* per a tallar tesselles per a mosaics i d'aquesta manera en veiem al mosaic policrom de les Tres Gràcies conservat al MAC (inventari 19019; Balil 1958; Barral 1978: 44-47, núm 8, làms XV-XVIII,1;

Fig. 2: Petit altar de les excavacions de 1931-1934 (Fotografia: Josep Casanovas, MUHBA).

Guardia 1992: 47-48, fig. 10), que X. Barral va datar de finals del segle III i principis del IV dC. La presència de les tesselles la van detectar Virginia García-Entero i Anna Gutiérrez García-Moreno a les quals hem d'agrair la informació, quan el mosaic formava part de l'exposició commemorativa dels 150 anys d'arqueologia a Espanya, presentada al Museo Arqueológico Nacional de Madrid (Ruiz Zapatero, dir., 2017: 166-167, cat. 43). Les tesselles de "broccatello" es troben al fons ocre de la banda continua d'ones negres que es cargolen sobre si mateixes i que emmarca l'emblema amb el tema mitològic que dona nom al mosaic (Fig. 4).

2. Troballes de "broccatello" extramurs i a l'ager *Barcinonensis*

2.1. Zones periurbanes

Al carrer de Riudarenes, fora muralles, es varen trobar dues peces de "broccatello" a les excavacions de l'any 2014 (codi 049/14;

³ Volem agrair aquestes informacions a Emili Revilla, del MUHBA.

Fig. 3: Base de columna de les excavacions de la plaça del Rei (Fotografia: Josep Casanovas, MUHBA).

Moreno: 2016), dirigides per Iñaki Moreno, a qui hem d'agrair que ens hagi facilitat generosament les informacions del context arqueològic que aquí recollim. La més gran és un fragment inferior de fust de columna d'un diàmetre de 20 cm i una alçada màxima de 41 cm; a la base, llisa, presenta un encaix central circular de 7 cm de diàmetre i 1 cm de fondària (Fig. 5). Es va trobar a la UE 10079 com a element reaprofitat en un mur d'*opus caementicium* (UE 10083), bastit entre 150 i 200 dC; aquest mur forma part d'un edifici construït en el procés d'urbanització del barri marítim de *Barcino*.

Un altre fragment de "broccatello" fou trobat a la mateixa excavació a la UE 10096 que correspon a un estrat datat entre 550 i 600 dC que faria una possible rasa de fonamentació corresponent al mur en el que es va trobar reaprofitat el fust del que acabem de parlar. Es tracta d'un petit fragment de motllura arrodonida, ben polida, amb unes dimensions de 5,6 màx. x 4 màx. x 2,8 cm.

2.2. Vil·les de l'ager

El 2008 s'excavaren les restes d'una vil·la romana, força arrasada, al districte de Sant Andreu. La intervenció (codi 106/08) fou motivada pels treballs de la LAV Triangle ferroviari-Nus de la Trinitat i el seu director fou Sergio Arroyo, a qui agraïm les informacions que ens ha facilitat personalment, ja que ha estat publicada només una petita nota informativa (*Anuari 2008*: 84). En el curs d'aquests treballs, a la UE 2610-1, es descobrí el fragment superior d'un recipient amb vora plana de "broccatello", fora del seu context original ja que formava part d'una fonamentació del segle V dC; és desbastat per la part exterior i ben allisat per dins; les seves mides són: 13 màx. d'alçada, 19 màx. d'ample i vora de 3,5 cm de gruix (Fig. 6).

Fig. 4: Detall de la sanefa que voreja l'emblema central del mosaic de les Tres Gràcies; al fons ocre és on hi ha tesselles de "broccatello" (Fotografia: V. Garcia-Entero).

La gran sorpresa l'ha proporcionat, però, l'excavació de la vil·la del Pont del Treball Digne, a la Sagrera (Alcubierre, Ardiaca, Artigues, Llobet 2016), excavada entre 2011 i 2014 (codi 099/10). Aquesta vil·la té el seu origen a la segona meitat del segle I aC, quan es varen construir un primer *torcularium* i uns espais domèstics caracteritzats per la presència d'un peristil de grans dimensions (Alcubierre, Ardiaca, Artigues: 2016). Des del segle I dC va ser objecte de diferents reformes destinades a ennobrir la *pars urbana*, possibilitades pels beneficis que generava el centre vitivinícola que en aquest moment ja havia triplicat la seva superfície inicial. A més de les grans estructures de producció, les dimensions de la *pars urbana* coneguda i el seu programa decoratiu, amb nombroses mostres de decoració musivària, pictòrica, escultòrica i epigràfica (Rodà 2013: 162-163), mostren que la vil·la va ser la residència d'una família benestant de *Barcino*.

L'última i més significativa d'aquestes reformes es va dur a terme a finals del segle IV i va comportar, entre d'altres canvis, la construcció d'un conjunt termal i de diverses sales de recepció, en el que sembla un programa destinat a convertir la vil·la en un instrument per posar de manifest l'estatus social del seu propietari i el seu desig d'autorepresentació, dotant-la d'elements sumptuaris (Fig. 7). En aquest context es documenta per primer cop la utilització del "broccatello" a la vil·la.

Es pot interpretar que els elements arquitectònics recuperats a la vil·la formarien part d'un gran porticat que es va construir dividint l'espai del peristil. Aquesta estructura, de 36,8 m de llarg, era formada per un paviment d'*opus signinum*, on s'integraven una sèrie de

Fig. 5: Fust de columna de les excavacions del carrer de Riudarenes (Fotografia: Josep Casanovas, MUHBA).

bases de marbre blanc que per la seva diversitat morfològica s'interpreten com a elements reaprofitats. Les bases, de les quals se'n conservaven 6 in situ, presentaven un intercolumni de 1,5 m, cosa que situa la xifra de columnes del porticat en 24.

Aquest és l'inventari de les peces recuperades tallades en "broccatello":

1. Capitell corinti de columna, procedent de la UE 7090, trencat per la part posterior.

Fig. 6: Fragment de recipient de "broccatello" de la vil·la de Sant Andreu (Fotografia: Josep Casanovas, MUHBA).

Mides: alçada 37, corona superior 28, corona inferior 15, diàmetre de l'encaix del fust 23 cm (Fig. 8).

2. Fust de columna localitzat a la UE 7593. Mides: alçada màx. 52, diàmetre 21 cm.

3. Fust de columna a la UE 5250, amb la seva base (19 cm de diàmetre) i motllura grollera amb llistell i mitja canya. Mides: alçada màx. 41, diàmetre 20 cm (Fig. 9).

4. Fust de columna localitzat a la UE 4937/11. Mides: alçada màx. 45, diàmetre 21 cm.

5. Fragment central de *crusta* (UE 1372) entre moltes altres entre les quals abunden les de *portasanta* de Quios. Mides: 9 màx. a 8 màx. x 1,2 cm.

6. Al mosaic geomètric que es va arrencar i restaurar a les dependències del MUHBA a la Zona Franca, hi ha també tessel·les de "broccatello".

La peça príncep és sense cap mena de dubte el capitell corinti que posa de manifest les dificultats del treball escultòric que presenta el "broccatello".⁵ La meitat posterior del capitell s'ha perdut i a la cara ben conservada, un cop afecta la part superior entre la voluta i el motiu central sortint. Es tracta d'un capitell que ja ha perdut alguns elements propis d'aquest ordre, segons unes característiques que ha definit molt bé J. A. Domingo (2011: 113-114).⁶ D'aquesta manera s'ha prescindit dels caulicles, dels calces i de les hèlixs. Les volutes, un sortint compacte, no neixen dels

⁵ A Tarragona hi ha algunes peces de decoració arquitectònica, procedents de la vil·la dels Munts (Altafulla) i conservades al MNAT. Es tracta d'un fragment superior d'una placa de decoració arquitectònica i d'una placa de les latrines amb la silueta d'un dofí (núm. inventari MNAT AEM-99-3601-52 i MNAT 45394, respectivament). Koppel, Rodà 1996: 157-158, fig. 16; Álvarez, Domènech, Lapuente, Pitarch, Royo 2009: 79; Gutiérrez Garcia-Moreno 2009: 235-236; Tarrats (dir.) 2009: 65, núm. 1.9 i 91, núm. 7,1.

⁶ Volem agrair moltíssim totes les indicacions que ens ha fet arribar J. A. Domingo, com a gran expert en la matèria.

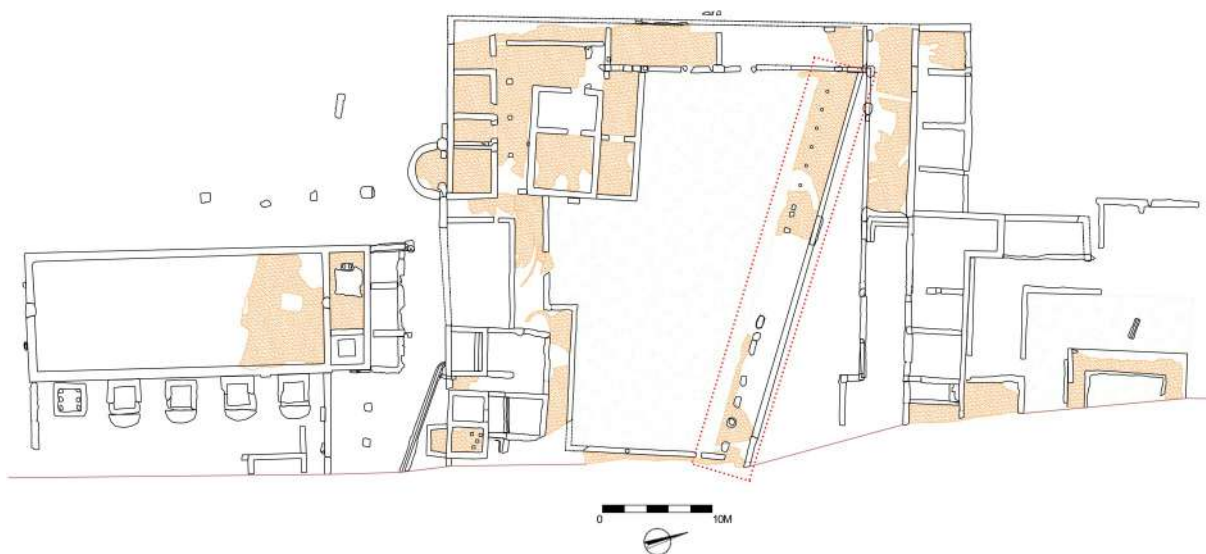

Fig. 7: Planta de la vil·la del Pont del Treball Digne a finals del segle IV. La zona destacada es correspon amb el porticat on es van utilitzar elements de "broccatello" (Autor: D. Alcubierre).

talls sinó que ho fan directament de l'extrem de la fulla angular de la segona corona. Les fulles d'acant han perdut la seva textura clàssica, sense lòbuls i amb els folíols marcats per rítmiques incisions horitzontals que neixen directament de la part central de la fulla, el nervi central de la qual està indicat per tres incisions paral·leles. Les dues corones de fulles d'acant ocupen la totalitat d'alçada de l'àbac, que queda totalment recobert; també la seva flor està reduïda pràcticament a un monyó decorat amb senzilles incisions, ben lluny del motiu inicial en forma de flor.

Amb totes aquestes característiques formals, la cronologia del capitell se'n va a finals del segle IV o començaments del V dC, amb la qual cosa l'estil s'adiu perfectament amb el context arqueològic de la fase tardana de gran monumentalitat de la vil·la de la Sagrera.

El gran porticat quedava tancat pel nord per un mur corregut que presentava restes de decoració pictòrica. L'associació entre les peces presentades i el porticat ve donada per la proximitat en què es van trobar tots els elements, així com per la compatibilitat formal/modular entre ells, ja que tant les bases com els fusts i el capitell presenten un diàmetre de 20 cm a les superfícies d'unió. Aquesta correspondència formal i el fet que els elements de "broccatello" apareguessin exclusivament en estrats d'amortització posteriors a la fase constructiva de mitjans del segle IV defineixen la seva assignació cronològica. El fet de trobar en la mateixa zona dos fusts sense polir

de calcària de Santa Tecla permet plantejar la hipòtesi que al porticat s'alternessin columnes fetes amb aquests dos materials.

Dins el programa d'ennobliment de la vil·la, aquest porticat complia dues funcions molt destacades. D'una banda separava físicament la *pars urbana* en dues meitats, una al nord reservada per a l'ús privat i una al sud, on se situaven les sales de recepció i el conjunt termal, destinades a la representació social. D'altra banda, juntament amb la resta d'ambulacres del peristil, es creava un traçat que connectava les diferents estances de representació de la vil·la, essent una zona de pas obligatòria per als esdeveniments socials.

Aquesta funció d'ostentació es veu reforçada pel fet que el porticat amb la colomnata de "broccatello" i el seu fons pintat serien visibles des de la part pública, tant des del gran espai obert central com, especialment, des de la gran aula de recepció pavimentada amb *opus tessellatum*. L'ús del "broccatello" en un element de representació d'aquesta magnitud confirma la seva vàlua com a material sumptuari.

La vil·la de la Sagrera posa la tanca d'or al que sabíem de l'ús del "broccatello" a *Barcino* ja que fins ara ens havíem d'acontentar amb alguns pedestals epigràfics, paviments d'*opus tessellatum* i *opus sectile*, però amb força *disiecta membra*, de difícil cronologia. Pel que fa a l'ús, no el podem remuntar als moments inicials de l'explotació del "broccatello", que les excavacions de la cúria de

Fig. 8: Capitell corinti de la vil·la de la Sagrera (Fotografia: Josep Casanovas, MUHBA).

Segobriga han situat als primers decennis del segle I dC.⁷ Els elements que podem considerar més antics són els pedestals de Licini Segon, datats entre el 107 i el 108 dC. Seguidament, podem esmentar el fust de columna procedent del carrer Riudarenes que, en ser reaprofitat en un mur d'*opus caementicium* construït entre el 150 i el 200 dC, ha de ser forçosament anterior.

La decoració arquitectònica del gran porticat de la vil·la de la Sagrera ha vingut a confirmar l'ús ben destacat en època tardana (finals del segle IV-V) del "broccatello" i ha tornat a coincidir amb les troballes antigues en què els fusts de columnes dels programes arquitectònics coincideixen tots ells en un mòdul d'un diàmetre de poc més de 20 cm.

Per tant, el que fins el moment semblava un panorama més aviat escarrit pel que fa a la presència de peces de "broccatello" a la ciutat romana de *Barcino*, es va enriquir amb un panorama prou unitari pel que fa a la tipologia i l'ús principalment epigràfic i de decoració arquitectònica d'aquest material lapidi que fou el més preuat *marmor* acolorit explotat a Hispània i exportat a la Mediterrània occidental tant en els segles de l'Imperi romà com després, en l'època del renaixement i el barroc.

Agraïments

Aquest treball ha estat realitzat dintre del projecte HAR2015-65319-P (MINECO/FEDER). Volem tornar a posar de manifest la generositat dels directors de les respectives excava-

Fig. 9: Fust de columna i base de la vil·la de la Sagrera (Fotografia: Josep Casanovas, MUHBA).

cions, Iñaki Moreno, Sergio Arroyo, Jordi Ardiaca, Pere Lluís Artigues i Emiliano Hinojo no només per haver-nos permès incloure en aquest treball diverses peces inèdites trobades a les seves intervencions, sinó també per les precioses informacions sobre els detalls del context i condicions de les troballes. També a Virginia García-Entero, per les informacions sobre les tesselles del mosaic de les Tres Gràcies i per la foto que publiquem.

⁷ Álvarez, Cebrián, Rodà 2009: 112-113.

Reiterem les gràcies al MUHBA per les facilitats de consulta i accés a les peces i en especial volem manifestar el més profund agraïment a Emili Revilla i Núria Miró per la seva inestimable ajuda en la localització de les peces, quasi totes inèdites, l'accés a la documentació i a l'inventari, i haver tramitat la nova documentació fotogràfica que acompanya el nostre treball que és deguda a Josep Casanovas (MUHBA).

Bibliografia

Alcubierre, D., Ardiaca, J., Artigues, P. 2016: LAV estructura de l'estació de la Sagrera, *Anuari d'arqueologia i patrimoni de Barcelona 2014*, Barcelona, 113-120.

Alcubierre, D., Ardiaca, J., Artigues, P., Llobet, S. 2016: Resultats preliminars de la nova intervenció arqueològica a la vil·la romana del Pont del Treball a Barcelona, *Tribuna d'arqueologia 2013-2014*, Barcelona, 271-312.

Àlvarez, A., Domènech, A., Lapuente, P., Pitarch, A., Royo, H. 2009: *Marbles and Stones of Hispania*, Exhibition Catalogue, Tarragona.

Àlvarez, A., Cebrián, R., Rodà, I. 2009: El mármol de Almadén de la Plata y los *marmora* importados del foro de Segobriga, T. Nogales, J. Beltrán (eds.), *Marmora Hispana: explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania romana*, Roma, 101-120.

Anuari d'Arqueologia i Patrimoni de Barcelona 2008, Barcelona 2010.

Balil, A. 1958: El mosaico de "Las Tres Gracias" de Barcelona, *Archivo Español de Arqueología* XXXI, 63-95.

Barral, X. 1978: *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*, Barcelona.

Beltrán de Heredia Bercero, J. (dir.) 2001: *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei a Barcelona*, Barcelona.

Domingo, J. A. 2011: *Capiteles tardorromanos y visigodos en la península Ibérica (siglos IV-VIII d.C.)*, *Documenta* 13, Tarragona.

Falcone, R., Lazzarini L., 1998: Note storico-scientifiche sul broccatello di Spagna, P. Pensabene (ed.), *Marmi antichi 2. Cave e tecnica di lavorazione. Provenienze e distribuzione*, Roma, 87-97.

Garcia Biosca, J. E., Miró, N., Revilla, E. 2003: Un context paleoandalusí a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998), *Actes del II Congrés de l'ACRAM*, Barcelona, 363-380.

Guardia, M. 1992: *Los mosaicos de la Antigüedad tardía en Hispania. Estudios e iconografía*, Barcelona.

Guidobaldi, F. 1993: Pavimenti in *opus sectile* di Roma e dell'area romana: proposte per una classificazione e criteri di datazione, P. Pensabene (ed.), *Marmi antichi. Problema di impiego, di restauro e d'identificazione*, Roma, 171-233.

Gutiérrez Garcia-Moreno, A. 2009: *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, *Documenta* 10, Tarragona.

IRC I= Fabre, G., Mayer, M., Rodà, I. 1984: *Inscriptions romaines de Catalogne I: Barcelone (sauf Barcino)*, París.

IRC IV= Fabre, G., Mayer, M., Rodà, I. 1997: *Inscriptions romaines de Catalogne IV: Barcino*, París.

Koppel, E. M., Rodà, I. 1996: Escultura decorativa de la zona nororiental del *conventus Tarraconensis*, *Actes de la II Reunió sobre Escultura romana a Hispania (Tarragona 2005)*, 135-181.

Mayer, M., Rodà, I. 1999: El *broccatello* de Tortosa. Testimonios arqueológicos. *Pallas* 50, *Mélanges C. Domergue*, 43-62.

Montón Broto, F. 1996: *Las ámulas de Tarraco*, *Forum* 8, Tarragona.

Moreno, I. 2016: Carrer de Riudarenes, 5-7-9, *Anuari d'Arqueologia i Patrimoni de Barcelona 2014*, Barcelona, 91-107.

Rodà, I. 2013: Darrereres troballes epigràfiques en pedra de *Barcino*, *QUARHIS* 9, Barcelona, 156-163.

Rodà, I. 2014: Lucius Licinius Sura, Hispanus, I. Piso, R. Varga (eds.), *Trajan und seine Städte. Colloquium Cluj-Napoca, 26 setembre-2 octubre 2013*, Cluj-Napoca, 21-35.

Royo, H., Mesa, A. de 2018, Els paviments de la Domus d'Avinyó: identificació arqueomètrica, *La Domus d'Avinyó. El luxe d'una casa de Barcino*, MUHBA, Documents 13, 101-109. Barcelona.

Ruiz Zapatero, G. (dir.) 2017: *El poder del pasado. 150 años de arqueología en España*, catálogo de la exposición, Madrid.

Tarrats, F. (dir.) 2009: *Tarraco pedra a pedra*, catàleg de l'exposició, Tarragona.

TENDENCIAS Y PERSPECTIVAS EN LA ARQUEOLOGÍA DE LA ARQUITECTURA

Miguel Ángel Tabales Rodríguez*

Ha sido la nuestra una actividad de largo recorrido sobre la que se ha escrito mucho (Tagliabue, Tabales, Azkárate, Quirós, etc...) si bien es cierto que los trabajos historiográficos sobre su evolución muestran por lo general altos grados de subjetividad motivados por las experiencias de cada autor y la difícil divulgación de resultados, dada la dispersión y atomización de las publicaciones, al menos en España. Un ejemplo de ello es la no suficientemente divulgada experiencia del grupo y modelo de análisis instaurado desde inicios de los 80 en la Diputación de Barcelona gracias a Albert López, heredero a su vez de una larga tradición de estudios desarrollada por el Servicio de Patrimonio Histórico a lo largo del siglo XX. Sirva esta breve reflexión como reivindicación del carácter pionero de Albert López en nuestra disciplina. En las siguientes líneas intentaremos reflejar el panorama de la Arqueología de la Arquitectura (A/A) en la actualidad y para ello dibujaremos su evolución hasta el presente para después plantear una visión personal de su previsible futuro.

Palabras clave: estratigrafía, paramentos, construcción, restauración.

The history of our discipline has been the subject of numerous publications (Tagliabue, Tabales, Azkárate, Quirós, etc...) although it is certain that the works on their evolution show generally high degrees of subjectivity motivated by the experiences of each author and the difficult spreading of results. An example of it is the not sufficiently disclosed experience of the group and model of analysis developed in the Barcelona Provincial Council by Albert Lopez. This reflection intends to be a vindication of his pioneering character in our discipline. In the following lines we will try to reflect the current perspectives of Archaeology of Architecture (A/A) and a personal point of view about its future.

Keywords: stratigraphy, paraments, construction, restoration.

* Departamento de Construcciones Arquitectónicas 2, ETSIE, Universidad de Sevilla

1. La implantación de la disciplina

Han transcurrido casi treinta años desde la aparición del monográfico sobre *Archaeologia e Restauro dei Monumenti* (Firenze 1988), a cargo de R. Francovich y R. Parenti, uno de los eventos de mayor trascendencia en el desarrollo de la Arqueología de la Arquitectura. En él se dieron cita los autores que por entonces desarrollaban experiencias desde las más variadas perspectivas, todas ellas vinculando la investigación arqueológica aplicada a los edificios históricos con los procesos de restauración que la justificaban. Se abrieron allí líneas de trabajo con un largo desarrollo posterior como la estratigrafía aplicada a "lo elevado" (Parenti), el análisis estructural o crítico descriptivo (Doglioni), los sistemas de muestreo y análisis gradual (Brogiolo), la arqueología de la producción y de la construcción (Mannoni), etc., a la par que se desarrollaban herramientas básicas para su desarrollo, a saber la fotogrametría y otros recursos gráficos además de la especialización en los métodos de datación, por entonces mensiocronología, dendrocronología y arqueomagnetismo. A su vez se establecieron conexiones inevitables con la Historia del Arte, la ordenación urbanística, la vinculación con la conservación y restauración de edificios a la par que se ponían en evidencia campos permeables, contradicciones y discusiones sobre las competencias disciplinares entre arqueólogos, historiadores, restauradores y arquitectos.

Por entonces, en España Alberto López desarrollaba ya una larga trayectoria de estudios aplicados a la restauración de edificios y Luís Caballero había teorizado abundantemente sobre la arqueología muraria. Otros estudiosos más tradicionales iban dando pasos inconscientes desde la antigua Historia de la Arquitectura (Jiménez, Latorre...) y Arqueología de la Construcción (Bendala, Roldán...) hacia postulados cercanos a la naciente Arqueología del Edificio. Desde entonces se han producido avances significativos en la compleja convivencia entre Proyecto Arquitectónico e Investigación Arqueológica que podrían resumirse según mi opinión, subjetiva sin duda, en dos grandes períodos: el de implantación, durante los años 80 y 90, y el de desarrollo, hasta el presente. En el primer período proliferaron diferentes tendencias y usos a la par que se consolidaban grupos y líneas de trabajo planteadas en la citada obra mientras se iban acumulando experiencias en función de la praxis particular de cada zona, fundamentalmente varias dentro de España e Italia, con tímidas aportaciones de otros equipos del resto de Europa.

Características de este período fueron el impulso de la vertiente teórica, destacando nombres como Caballero, Francovich, Parenti, Brogiolo y Mannoni, entre otros muchos, o la aparición de grupos de trabajo como el del Consejo Superior de Investigaciones Científicas español, el Servicio de Patrimonio de la Diputación de Barcelona, las universidades del País Vasco o de Sevilla, (entre otros muchos), cada uno de los cuales reflejó en sus escritos las distintas ópticas y retos con los que se había encontrado; una síntesis tal vez demasiado personal de este período establecería dos grandes ejes: por un lado, centrándonos en nuestro país, la tradición teórica aplicada científicamente a estudios históricos (Caballero), otra más prolija asentada sobre los trabajos de apoyo a la restauración (López Mullor, Tabales...) y otra intermedia, a la vez teórica y práctica, representada por Azkárate con motivo de la emblemática (y no superada) experiencia de la restauración de la Catedral de Vitoria.

El desarrollo de la disciplina en procesos de restauración fue meteórica; metodológicamente se observa una primera fase de estudios arqueológicos en los que la excavación es el argumento prioritario, para poco a poco ir cobrando presencia los análisis de paramentos de carácter estratigráfico en algunos muros señalados y finalmente asumir la investigación completa de los alzados como argumento principal a la par que la estratigrafía iba complementándose con estudios cronotipológicos y constructivos (Tabales 1997). Durante este período la figura del arqueólogo del edificio fue cobrando protagonismo hasta ganarse una posición de relevancia cuya mayor consecuencia fue la aplicación de cauteles de análisis de estructuras emergentes en algunos reglamentos arqueológicos y procedimientos urbanísticos, destacando a este nivel el pionero sistema de cartas arqueológicas municipales y Planes Especiales de Protección de sectores urbanos en Andalucía. Se dio la paradoja que en aquellas comunidades donde la presencia del arqueólogo se hacía obligatoria en procesos de restauración fue asentándose la identificación profesional entre la actividad y la figura del arqueólogo director de la intervención, mientras que en aquellos lugares donde esto no se produjo, el campo divisorio entre las competencias del arqueólogo y las del arquitecto seguían diluidas de tal modo que proliferaron los arquitectos que realizaban estudios arqueológicos de edificios sin vinculación alguna a proyectos o permisos de intervención arqueológica.

Otra característica de los primeros años fue la implantación de la disciplina en la do-

cencia universitaria, primero en cursos de especialización y másteres y finalmente en los grados universitarios, inicialmente en Escuelas de Arquitectura o Arquitectura Técnica y posteriormente en los grados de Arqueología.

Por lo general podemos afirmar que la novedad, eficiencia y consecuente implicación en los abundantes procesos de obra de la época propiciaron una gran aceptación social, cuya traducción en su implantación en los mecanismos urbanos de protección, arqueología preventiva y docencia universitaria, fue relativamente fácil y rápida (aunque no en todas partes por igual).

2. Tendencias actuales en Arqueología de la Arquitectura

El día a día durante las dos últimas décadas ha tenido como consecuencia un aumento exponencial de las experiencias a la par que se han incrementado las líneas de investigación y han surgido otras nuevas mientras por otro lado se han detectado fallos e involuciones preocupantes que en ocasiones han repercutido negativamente en la definitiva implantación de esta modalidad de estudios.

Aunque las reuniones científicas sobre la materia proliferaron a lo largo de la década de los ochenta considero como inicio de esta nueva fase la celebración del Seminario Internacional sobre Arqueología de la Arquitectura celebrado en Vitoria en 2002 a consecuencia del cual surgió la que hoy por hoy es la principal referencia internacional sobre esta disciplina. Nos referimos a la revista *Arqueología de la Arquitectura*, editada por la Universidad del País Vasco y el CSIC. En su primer número se plasmaron las principales novedades y se mostraron experiencias ya asentadas tras años de práctica. Los trabajos metodológicos de Azkárate, Francovich, y concretamente sobre estratigrafía a cargo de Parenti, Doglioni y de Caballero Zoreda, o la puesta al día de las experiencias en Arqueología de la Construcción por parte de Mannoni y una amplia definición disciplinar a cargo de Quirós, dieron paso a aportaciones específicas como las aproximaciones arqueológicas a la estructura de los edificios (Cámara y Latorre) o las experiencias regionales como las de Alberto López, Tabales o Almagro, todo ello sintetizado en un magnífico artículo genérico de Brogiolo.

Desde entonces hasta ahora la citada revista ha sido un foro inigualable de aportes de todo tipo que bien puede representar al menos una gran parte de los intereses y vicisitudes de la Arqueología aplicada a la edificación histórica. Por desgracia, la mayor parte

de las investigaciones puntuales sobre inmuebles, sobre todo aquellas que han sido el fruto de centenares de cautelas arqueológicas en apoyo a la restauración, debido a cuestiones que luego analizaremos, siguen estando fuera del circuito de las publicaciones de más alto nivel.

Un análisis de los contenidos de los 19 números hasta ahora publicados permite comprender a la perfección la evolución de una disciplina ya asentada aunque plenamente activa y abierta a nuevas vías de investigación. Desde el punto de vista de las aportaciones por países dominan las españolas, seguidas de las italianas (con foros propios muy activos desde hace décadas; es el caso de la revista *Archeologia dell'Architettura* o *Archeologia Medievale*), Portugal, Hispanoamérica y, en menor medida, aportaciones inglesas y de otros países. Si atendemos a la cronología de los edificios estudiados observamos una deriva progresiva desde el foco de interés primitivo, que es la Arqueología Altomedieval, con 24 casos, hacia la Arqueología Bajomedieval y Moderna, sobre todo de época andalusí tardía, mudéjar o gótica, cada vez más presentes, hasta el punto de alcanzar la treintena de casos. Otros períodos preromanos, prehistóricos, así como otras culturas como las prehispanicas comienzan a abrirse hueco en la temática de referencia.

Por otro lado, a nivel metodológico, los trabajos destinados a clarificar, definir y marcar las líneas de trabajo vinculadas a la estratigrafía, que fueron mayoritarios en décadas anteriores, ahora están ya claramente asentados y no hay aportes significativos. Por contra las temáticas desarrolladas desde 2002, muchas de ellas plasmadas en monográficos específicos, han sido, sin pretender ser sistemáticos, las siguientes:

- Estudios urbanísticos

Aunque aún escasos y muy centrados en lugares con un alto desarrollo de la Arqueología Medieval, dejan abierta una puerta dentro de una larga disciplina frecuentada por historiadores del arte, arquitectos, geógrafos y más recientemente, arqueólogos. Los trabajos desarrollados tienen en común un objeto diferenciador respecto a los habituales en el urbanismo clásico; nos referimos al análisis de la transformación de las edificaciones en contextos urbanos ya ausentes o amortizadas por el urbanismo actual. Cabe destacar (Azkárate 2002: 37-46) o (García 2009: 63-92) para el caso de la antigua Vitoria-Gasteiz en el entorno del cambio de milenio o los posteriores

referidos a Braga (Fontes *et alii* 2010: 102-125) y los trabajos en la ciudad de Oviedo en época contemporánea (Muñiz 2011: 179-217), entre otros.

- La aplicación a la Arqueología de la Arquitectura de la Sintaxis Espacial

Una de las facetas más novedosas y mejor desarrolladas a pesar de su ausencia durante los primeros momentos de implantación. El uso de una serie de herramientas habituales en Prehistoria, aplicadas a la mejor comprensión de la funcionalidad, los tránsitos y comunicaciones en edificios (Bermejo 2009), y ciudades (Bermejo 2015 monográfico) y en viviendas humildes (Quirós 2012, monográfico; Quirós 2017) de otros períodos en conjunción con el análisis constructivo y arquitectónico, ha vivido un auge exponencial.

- La Arqueología del Paisaje y el Territorio bajo la óptica arquitectónica

Al igual que en el caso anterior, lo que era habitual en Prehistoria, ahora se extiende a otros períodos. Partiendo de los primeros estudios (Azkárate 2004: 7-38) sobre implantación en el territorio de torres bajomedievales y llegando a los más recientes (Blanco 2017: 7) que han marcado un posicionamiento metodológico vinculante entre paisaje, territorio y Arqueología de la Arquitectura, asistimos a una verdadera revolución en un campo tradicionalmente frecuentado por otros profesionales ajenos a la Arqueología.

- La Arqueología social aplicada a edificación histórica

En la misma dirección de las dos tendencias anteriores, podemos destacar una progresiva deriva hacia postulados sociales, en este caso representados por investigadores como F. Criado, X. Ayán, J. M. Martín Civantos y otros, tradicionalmente vinculados con la Prehistoria y que ahora se extienden a períodos medievales (Azkárate 2002: 55-72; Ayán 2003: 17-24).

- Mejoras en el análisis de estructuras

No es un campo nuevo pues fue tratado desde el principio por investigadores como Doglioni quienes a través del denominado *método crítico descriptivo* contemplaron una asociación necesaria entre la estratigrafía y la materialidad constructiva-estructural del edifi-

cio en el ámbito de la restauración (Doglioni 1988: 223-248). En España dicho interés está presente en los diferentes estudios de L. Cámara y P. Latorre, desde esa misma época, muy desarrollados a través de la gran intervención en la Catedral de Vitoria. Igualmente en Valencia (Mileto) o Sevilla (Tabales 1997) se propusieron postulados similares. Recientemente, advertimos un incremento de los estudios que intentan poner en evidencia la secuencia estratigráfica junto con los condicionantes patológicos (Martín, Cámara, Murillo 2018: e067). Entendemos que esta es una de las líneas de trabajo a desarrollar más prometedoras por su eficiencia y clara utilidad en procesos de restauración.

- Desarrollo del sistema de clústers

Ideado y divulgado por Azkárate durante los trabajos en la Catedral de Vitoria, como método para el reconocimiento de secuencias arqueológicas complejas mediante la incorporación de técnicas cuantitativas, comienza a trascender ahora las experiencias iniciales para constituirse en herramienta compleja pero efectiva cuyo desarrollo, auge e implantación, auguramos para los próximos años (Azkárate *et alii* 2018: e066).

- Desarrollo de la cronotipología y redefinición de las técnicas constructivas

Uno de los pilares fundamentales de nuestra disciplina, planteado por Parenti en 1988 y representado por Mannoni y otros en Italia, y Caballero, Utrero, Quirós, Sánchez en España. Desde el principio no se ha cejado en la identificación minuciosa de las técnicas constructivas bien caracterizadas, datadas y comprendidas en su dispersión geográfica, trascendiendo las clasificaciones analógicas tradicionales. En la última década se han realizado propuestas cuya traducción en una mejor comprensión de la construcción altomedieval del Norte de España e Italia es ya un hecho como demuestran los estudios de Caballero, Leandro Sánchez o M^a. À. Utrero; cabe destacar el monográfico específico publicado en la Revista Arqueología de la Arquitectura (Quirós y otros 2005) y más recientemente una creciente incorporación de estudios dedicados a la construcción en Al Andalus, entre los que caben destacar los trabajos de Graciani y Tabales para la construcción en tapial, o los de Gurriarán y Alberto León sobre fábricas mixtas y pétreas califales y postcalifales (León 2018; Gurriarán 2018; Graciani y Tabales 2009), que han fraguado en un monográfi-

co (2008) sobre técnicas andaluzas recién publicado y organizado por Pedro Gurriarán para la revista *Arqueología de la Arquitectura*. Algunos trabajos (Vargas 2013: e001) ahondan en propuestas metodológicas para una mejor caracterización de los tipos destinadas a conseguir el mayor rigor posible en las clasificaciones tipológicas.

- El análisis de la metrología desde la perspectiva arqueológica

Aunque la definición de los modelos geométricos y métricos son una constante en la Historia de la Arquitectura, así como en algunos estudios minuciosos de la construcción romana (Roldán), desde 2015 van cobrando fuerza las investigaciones basadas en la identificación de los sistemas métricos de cada civilización y período con los modos constructivos. Esta especificidad arqueológica nace desde la misma cronotipología como apoyo a la datación (Mannoni y Milanese 1998: 383) y se extiende hacia postulados cercanos a la Arqueología de la producción o la Construcción, con interesantes aportes en métrica andalusí, fábricas latericias, estudio de mezquitas, edificios públicos romanos, etc. (Jiménez 2015 y 2018).

- Estudios específicos sobre materiales de construcción

De momento no son demasiado abundantes y están poco representados en la bibliografía, pero somos conscientes de la vitalidad de estos análisis en el día a día de las intervenciones arqueológicas de apoyo a la restauración; a destacar los estudios sobre litología desarrollados sobre cantería cordobesa a lo largo del tiempo (Barrios *et alii* 2003: 47-54) o las más específicas de época califal y emiral bajo la dirección de Utrero, y las últimas sobre el uso de la cal en prehistoria (Maestre *et alii* 2016: e39). La búsqueda de cronotipos en la construcción andalusí ha permitido a diferentes grupos de investigación, como el dirigido por Alejandro en Sevilla, profundizar en la búsqueda de analíticas adecuadas para este fin, sobre todo en el campo de los morteros donde a la tradicional constatación de composición o resistencia a compresión, se suman análisis como los que definen el índice de porosidad abierta, muy distinto según la etapa histórica. En general puede afirmarse que esta línea de investigación, inherente a los estudios cronotipológicos, será una de las que más expansión deberá vivir si el camino de nuestra disciplina sigue avan-

zando, como hasta ahora, hacia la solvencia científica.

- La nueva Arqueología de la Construcción

Durante años esta disciplina, más antigua que la misma Arqueología de la Arquitectura y centrada básicamente en el análisis de la construcción de época romana, ha seguido una trayectoria particular en constante renovación. Es en las dos últimas décadas cuando se ha producido un acercamiento entre los postulados de ambas gracias a investigadores formados en ella pero altamente familiarizados con el método estratigráfico (Pizzo 2009: 31-45). Aunque los intereses de esta modalidad no difieren demasiado de los habituales en Arqueología de la Producción (Mannoni 1988: 403), la tradición bibliográfica, las reuniones científicas y la fuerza proporcional de la Arqueología romana respecto a la de otros períodos, justifican un protagonismo merecido para este tipo de estudios. La apertura de la Arqueología de la Arquitectura hacia esta disciplina ha quedado reflejada en el reciente monográfico dedicado por la revista *A/A* (Pizzo 2016).

- Los nuevos equipos instrumentales y metodologías de datación absoluta, Carbono-14 y luminiscencia (Optically Stimulated Luminescence, OSL)

Es sin duda, a mi juicio, una de las novedades principales de los últimos veinte años. El salto cualitativo dado desde los costosos y puntuales antecedentes tradicionales (carbono-14, dendrocronología, etc.) hacia las nuevas metodologías y protocolos, mucho más operativos y definitivamente asequibles, es trascendente. El diseño de aceleradores de partículas específicos (Mini Carbon Dating System, MICADAS) para la datación por carbono-14 como el instalado en el Centro Nacional de Aceleradores CNA (Sevilla), la automatización de la reparación de las muestras y sobre todo, la ampliación y refinamiento del espectro de datación a materiales presentes en cualquier construcción, como la misma cal o restos de carbón vegetal en los morteros (Alejandro 2018), así como la cada vez más frecuente aplicación de la OSL a las fábricas latericias, auguran una verdadera revolución en los futuros estudios de paramentos (Sanjurjo 2016a; *Id.* 2016b). El caso del Alcázar de Sevilla y su cambio de fecha fundacional ha sido un ejemplo de lo que nos depara el futuro (Tabales *et alii* 2018).

- La mejora de los sistemas de representación gráfica y la ordenación de datos mediante SIGs y más recientemente los BIM

Definitivamente, la representación gráfica en A/A ha sido desde el inicio uno de las herramientas en constante mejora (Angulo 2012). Prácticamente cada año han surgido avances en este sentido, primero a través de la fotogrametría, para poco a poco avanzar hacia modelos tridimensionales y al empleo de nuevos sistemas como los derivados de la aplicación del láser y el escaneo 3D. Sólo en la revista A/A han sido publicados una decena de trabajos de carácter metodológico en la última década, desde los iniciales de Año-ranzas 2003, Cámara y Latorre 2003, Tricio 2009, García 2010, Martín 2014, etc., además de las continuas aportaciones de Antonio Almagro.

Los sistemas de información geográfica (SIG) se están convirtiendo en una herramienta imprescindible para la investigación arqueológica en general y, específicamente, para la arqueología de la arquitectura. El SIG permite combinar información de diferente naturaleza (textual, vectorial, imagen) en un único proyecto basado en un ámbito geográfico, lo que lo convierte en una potente herramienta tanto para la conservación de la información arqueológica, su gestión, su difusión en distintas plataformas y, ante todo, para la investigación. Aunque los datos geográficos son tridimensionales, la visualización en los SIGs es esencialmente en 2D, por lo que su desarrollo futuro irá hacia la modelización y visualización tridimensional de las diferentes capas. En esta línea, el creciente desarrollo del BIM (Building Information Modeling) lo va a situar como una de las herramientas de futuro más útiles para la investigación y gestión de la información arqueológica de edificios. El modelado 3D de las estructuras individualizadas a las que se asigna información textual o gráfica se configura como una de las líneas de desarrollo para el futuro más próximo en la metodología de la arqueología de la arquitectura.

Además de estas líneas de trabajo, hoy en boga, se han producido debates disciplinares del máximo interés, como el desarrollado con motivo de los conflictos con la Historia del Arte, con posiciones reivindicativas (Arce 2009: 21-29) o integradoras (Moreno 2014), o aquellos en los que la docencia o la formación en nuestra disciplina ha sido el argumento protagonista (Tabales, Arellano 2004: 199; Caballero 2009: 11).

3. Perspectivas de futuro

Con todo lo expuesto podría pensarse que la Arqueología aplicada a la investigación de la edificación tiene buenas perspectivas tanto en los campos metodológicos más dispares como en el amplio espectro de líneas de estudio que puede abarcar, así como en el desarrollo de técnicas y herramientas que han de llenar de credibilidad nuestras indagaciones; y sin duda esto es así. Se aprecia un dinamismo, a pesar de las contradicciones, algo superior al de otras ramas de la Arqueología. La apertura, sobre todo a Hispanoamérica, la internacionalización cada vez mayor de nuestros postulados, la efectiva y "real" multidisciplinareidad de las investigaciones y la evidente profesionalización de los que habitualmente la practican, dibujan un panorama de futuro optimista.

Sin embargo, actualmente se observan carencias, contradicciones o simplemente malos usos que hacen obligatoria una reflexión. Por un lado se detecta un decaimiento peligroso del interés de las administraciones por la aplicación de cautelas relativas a la arqueología del edificio, lo cual sorprende ya que el empuje durante los años 90 fue de tal magnitud en algunas zonas como Andalucía y Cataluña, que se hacía previsible una generalización que no se ha dado, observándose a su vez incluso en las citadas regiones tendencias que parecen reflejar un retroceso en dicho interés.

Por otro lado sigue sorprendiendo, y esto ya es viejo, que las innumerables investigaciones de apoyo a la restauración, que siempre han sido abundantes, raramente trascienden a los circuitos científicos principales y es que el desarrollo de la profesión arqueológica ha multiplicado el número de profesionales que, debido a la liberalización de los procedimientos, no tienen vinculación con organismos de investigación, universidades o publicaciones de alto nivel. En general se publica muy poco y localmente y sin embargo la calidad de muchos de estos trabajos, su repercusión social, su protagonismo en el rescate de nuestro patrimonio, etc. es más que notoria.

Concluyendo, auguramos un futuro en el que el desarrollo de las nuevas herramientas y la diversificación del espectro de análisis permitirá avances significativos, hoy insospechados, pero deberán vencerse inercias disgregadoras, por otra parte comunes al resto de disciplinas englobadas en lo que hoy genéricamente llamamos Arqueología.

Bibliografía

- Alejandro Sanchez, F. J. 2018: Consideraciones sobre la datación de morteros de cal mediante ¹⁴C, *Boletín informativo: Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico* 93, 122-140.
- Arce, F. 2009: Historia de Arte, Arqueología de la Arquitectura y el telescopio de Galileo, *Arqueología de la Arquitectura* 6, Madrid-Vitoria, 21-29.
- Ayán, X. 2004: Arquitectura como tecnología de construcción de la realidad social, *Arqueología de la Arquitectura* 3, Madrid-Vitoria, 17-24.
- Azkarate, A. 2002: Intereses cognoscitivos y praxis social en Arqueología de la Arquitectura, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 55-71.
- Azkárate, A. 2008: La Arqueología de la Arquitectura en el siglo XXI, *Arqueología de la Arquitectura* 5, Madrid-Vitoria, 11-13.
- Azkarate, A., Caballero, L., Quirós, J. A. 2002: Arqueología de la Arquitectura: definición disciplinar y nuevas perspectivas, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 7-10.
- Azkárate, A., Cámara, L., Lasagabaster, J. I., Latorre, P. 1998: Catedral de Santa María. Vitoria - Gasteiz. Plan director de la restauración, Vitoria-Gasteiz.
- Azkárate, A., Sánchez, L. 2005: Aportaciones al conocimiento de las técnicas constructivas altomedievales en Álava, Gupúzcoa y Vizcaya, *Arqueología de la Arquitectura* 4, Madrid-Vitoria, 193-213.
- Barrios-Neira, J., Montealegre, L., Nieto, M., Palma, J. 2003: Contribución al estudio litológico de los materiales empleados en monumentos de Córdoba de distintas épocas, *Arqueología de la Arquitectura* 2, Madrid-Vitoria, 47-53.
- Bermejo, J. 2009: Leyendo los espacios: una aproximación crítica a la sintaxis espacial como herramienta de análisis arqueológico, *Arqueología de la Arquitectura* 6, Madrid-Vitoria, 47-62.
- Bermejo, J. 2015: Aplicaciones de sintaxis espacial en arqueología, *Arqueología de la Arquitectura* 12: e030. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2015.121>
- Blanco-Rotea, R., 2017: Arquitectura y paisaje. Aproximaciones desde la arqueología, *Arqueología de la Arquitectura* 14: e051. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2017.007>
- Blanco, R., García-Rodríguez, S., Rodríguez-Costas, A., Rodríguez, A. 2008: Análisis y recuperación de un paisaje urbano fortificado en la villa de Verín (Orense, Galicia), *Arqueología de la Arquitectura* 5, Madrid-Vitoria, 223-242.
- Brogio, G. P. 1987: *Apunti ed imagini per l'analisi stratigrafica dell'edilizia storica*, Como.
- Brogio, G. P. 2002: L'archeologia dell'architettura in Italia nell'ultimo quinquennio (1997-2001), *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 19-26.
- Caballero, L. 1985: Método para el análisis estratigráfico de construcciones históricas o Lectura de paramentos, *Informes de la Construcción* 46, Madrid, 435.
- Caballero, L. 1987: El método arqueológico para la comprensión del edificio. Dualidad sustrato-estructura, *Curso de mecánica y tecnología de los edificios antiguos COAM*, Madrid, 13-58.
- Caballero, L. 2002: Sobre límites y posibilidades de la investigación arqueológica de la arquitectura. De la estratigrafía a un modelo histórico, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 83-100.
- Caballero, L. 2009: Edificio Histórico y Arqueología: un compromiso entre exigencias, responsabilidad y formación, *Arqueología de la arquitectura* 6, doi <https://doi.org/10.3989/arqarqt.2009.09005>
- Caballero, L., Utrero, M.ª À. 2005: Una aproximación a las técnicas constructivas de la Alta Edad Media en la Península Ibérica. Entre visigodos y omeyas, *Arqueología de la Arquitectura* 4, Madrid-Vitoria, 169-192.
- Cámara, L., Latorre, P. 2003: Modelo Analítico Tridimensional obtenido por fotogrametría. Descomposición, manipulación y aplicaciones en el campo de la restauración arquitectónica, *Arqueología de la Arquitectura* 2, Madrid-Vitoria, 87-96.
- Canivell, J., Graciani, A. 2015: Caracterización constructiva de las fábricas de tapia en las fortificaciones almohades del antiguo Reino de Sevilla, *Arqueología de la Arquitec-*

- tura 11: e025. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2015.003>
- Criado, F., Mañana, P. 2003: Arquitectura como materialización de un concepto. La espacialidad megalítica, *Arqueología de la Arquitectura* 2, Madrid-Vitoria, 103-111.
- Cristini, V. 2008: Estudio de las fábricas de ladrillo en Valencia: análisis mensiocronológico y técnicas de acabado (s. XVII-XVIII), *Arqueología de la Arquitectura* 5, Madrid-Vitoria, 243-252.
- Dogliani, F. 1988: La ricerca sulle strutture edilizie tra archeologia stratigrafica e restauro architettonico, *Archeologia dell'Architettura* 1988, Firenze.
- Dogliani, F. 2002: Ruolo e salvaguardia delle evidenze stratigrafiche nel progetto e nel cantiere di restauro, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 131-143.
- Fontes, L., Catalao, S., Alves, M. 2010: Arqueologia da Arquitectura em Contexto Urbano: reflexões a partir de três exemplos da cidade de Braga, Portugal, *Arqueología de la Arquitectura* 7. doi: <https://doi.org/10.3989/arqarqt.2010.10010>
- Francovich, R. 1982: Restauro architettonico e Archeologia stratificata, *Contributi sul restauro archeologico*, Firenze.
- Francovich, R. 2002: L'archeologia dell'elevato come archeologia, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 101-111.
- García, I. 2009: Sistemas complejos y arqueología. Una aproximación teórica al fenómeno urbano, *Arqueología de la Arquitectura* 6, Madrid-Vitoria, 63-92.
- García, I., Fernández de Gorostiza, M., Mesanza, A. 2011: Un horizonte aplicado al análisis arqueológico de edificios, *Arqueología de la Arquitectura* 8, doi [10.3989/arqarqt.2011.10019](https://doi.org/10.3989/arqarqt.2011.10019)
- González, C. 2017: Metrología y modulación en las mezquitas: propuesta de análisis a través de cuatro casos cordobeses, *Arqueología de la Arquitectura* 14: e058. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2017.018>
- Graciani, A., Tabales, M. A. 2008: El tapial en el área sevillana. Avance cronotipológico estructural, *Arqueología de la Arquitectura* 5, Madrid-Vitoria, 135-158.
- Jiménez, A. 2015: La metrología histórica como herramienta para la Arqueología de la Arquitectura. La experiencia en los Reales Alcázares de Sevilla, *Arqueología de la Arquitectura* 11: e022. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2015.001>
- López Mullor, A. 1985: Consideraciones metodológicas sobre la actuación del Servicio de Catalogación y Conservación de Monumentos en el campo de la investigación arqueológica, *Actas del VII cursillo sobre la intervención en el Patrimonio Arquitectónico, Vic 1984*, Barcelona, 19-21.
- López Mullor, A. 1990: Set anys d'investigació arqueològica del patrimoni arquitectònic. *Com i per a qui restaurem. Objectius, mètodes i difusió de la restauració monumental. Memòria 1985*, Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 13-18.
- López Mullor, A. 2002: Veinte años después, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 159-174.
- Mannoni, T. 2002: Archeologia e storia del cantiere di costruzione, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria 29-53.
- Mannoni, T. 2005: Archeologia della produzione architettonica. Le tecniche costruttive, *Arqueología de la Arquitectura* 4, Madrid-Vitoria, 11-19.
- Martín, R.: Documentación gráfica de edificios históricos: principios, aplicaciones y perspectivas, *Arqueología de la Arquitectura* 11: e011. doi:[10.3989/arq.arqt.2014.014](https://doi.org/10.3989/arq.arqt.2014.014)
- Martín, R., Cámara, L., Murillo, J. I. 2018: Análisis integrado de construcciones históricas: secuencia estratigráfica y diagnóstico patológico. Aplicación en la iglesia de Santa Clara (Córdoba), *Arqueología de la Arquitectura* 15: e067. <https://doi.org/10.3989/arq.arqt.2018.001>
- Mileto, C., Vegas, F. 2003: El análisis estratigráfico constructivo como estudio previo al proyecto de restauración arquitectónica: metodología y aplicación, *Arqueología de la Arquitectura* 2, Madrid-Vitoria, 189-196.
- Mileto, C., Vegas, F. 2004: El análisis estratigráfico constructivo y el proyecto de restauración arquitectónica, *Arqueología de la Arquitectura* 3, Madrid-Vitoria, 155-162.
- Moreno, F. J. 2014: Arqueología de la Arquitectura. Una visión conciliadora desde la Historia del

- Arte, *Arqueología de la Arquitectura* 11: e009. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2014.008>
- Murillo, J. I., Sánchez, L. 2004: Presentación. La Arqueología de la Arquitectura y su creciente generalización. Algunos problemas de método, ejecución y organización, *Arqueología de la Arquitectura* 3, Madrid-Vitoria, 123-125.
- Murillo, J. I., Utrero, M.ª À. 2004: Las lagunas estratigráficas y las superficies negativas en arqueología, *Arqueología de la Arquitectura* 3, Madrid-Vitoria, 163-171.
- Parenti, R. 1985: Historia, importancia y aplicaciones del método de lectura de paramentos, *Informes de la construcción*, Madrid.
- Parenti, R. 1988a: Le tecniche di documentazione per una lettura stratigrafica dell'elevato", *Archeologia e restauro dei Monumenti*, Firenze.
- Parenti, R. 1988b: Sulle possibilità di datazione e classificazione delle murature, *Archeologia e restauro dei monumento*, Firenze.
- Parenti, R. 2002: Dalla stratigrafia all'archeologia dell'architettura. Alcune recenti esperienze del laboratorio senese, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 73-82.
- Pizzo, A. 2009: La Arqueología de la Construcción. Un laboratorio para el análisis de la arquitectura de época romana, *Arqueología de la Arquitectura* 6, Madrid-Vitoria, 31-45.
- Quirós, J. A. 2002: Arqueología de la Arquitectura en España, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 27-38.
- Quirós, J. A. 2005: Introducción: ¿Por qué un monográfico sobre las técnicas constructivas?, *Arqueología de la Arquitectura* 4, Madrid-Vitoria, 7-11.
- Quirós, J. A. 2012: Arqueología de la Arquitectura y Arquitectura doméstica en la alta Edad Media europea, *Arqueología de la Arquitectura* 9. doi: [10.3989/arq.arqt.2012.11601](http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2012.11601)
- Quirós, J. A. 2017: Longhouses, biografía de la casa y complejidad social en el noroeste peninsular en la alta edad media, *Arqueología de la Arquitectura*, 14: e060. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2017.019>
- Quirós, J. A., Marzaioli, F., Lubritto, C. 2011: Datando argamasas: tres ejemplos de arquitectura medieval hispana, *Arqueología de la arquitectura* 8. doi [10.3989/arq.arqt.2011.10018](http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2011.10018)
- Rodríguez, A., Pérez, P., Martínez, R., Valle, J.M. 2015: Reutilización de pares fotogramétricos de elementos arquitectónicos para la obtención de modelos 3D y ortofotografías a partir de técnicas SFM, *Arqueología de la Arquitectura* 11: e024. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2015.004>
- Sánchez, L. 2004: Un método de prospección en Arqueología de la Arquitectura. La arquitectura medieval «invisible», *Arqueología de la Arquitectura* 3. Madrid-Vitoria, 185-197.
- Sanjurjo-Sánchez, J. 2016a: Dating Historical Buildings: An Update on the Possibilities of Absolute Dating Methods, *International Journal of Architectural Heritage*, 10:5, 620-635, DOI: [10.1080/15583058.2015.1055384](https://doi.org/10.1080/15583058.2015.1055384)
- Sanjurjo-Sánchez, J. 2016b: Datación absoluta de estructuras y edificios históricos: últimos avances, *Actas del Congreso de Cronometrías Para la Historia de la Península Ibérica (IberCrono 2016)*, Barcelona (Spain), 315-321.
- Tabales, M. A. 1997: Arqueología y Rehabilitación de edificios históricos. Propuesta de intervención y análisis global a través de la experiencia sevillana, *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico* 20, Sevilla, 65-81.
- Tabales, M. A. 1999: Análisis arqueológico de paramentos. Aplicaciones en el Patrimonio edificado sevillano, *Revista Spal* 1999, Sevilla.
- Tabales, M. A. 2002a: *Sistema de análisis arqueológico de edificios*, Textos de doctorado, Instituto de Ciencias de la Construcción, Sevilla.
- Tabales, M. A. 2002b: Arqueología y rehabilitación en Sevilla. Desarrollo metodológico y práctico, *Arqueología de la Arquitectura* 1, Madrid-Vitoria, 139-206.
- Tabales, M. A., Ramírez de Arellano, A. 2004: Noticia: arqueología y construcción. Una propuesta para la docencia técnica, *Arqueología de la Arquitectura* 3, Madrid-Vitoria, 199-203.
- Tagliabue, R. 1993: *Architetto e Archeologo. Confronto fra campi disciplinari*, Milano.
- Vargas, C. 2013: Reflexiones sobre cronotipologías en Arqueología de la Arquitectura, *Arqueología de la Arquitectura* 10: e001. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arq.arqt.2013.001>

LES FINESTRES DE CENTCELLES. APORTACIONS AL CONEIXEMENT DE L'EDIFICI BAIXIMPERIAL

Josep M. Puche Fontanilles,* Jordi López Vilar*

La vil·la romana de Centcelles conserva 8 finestres originals, més dues de possibles, que presenten una gran variabilitat tant de formes com de tipologia constructiva i dimensions. De fet, es podria dir que no hi ha dues finestres iguals. En aquest treball estudiem aquesta singularitat i intentem donar-hi una explicació. S'observen 5 tipus diferents de finestres que són un indicador de la complexitat arquitectònica de l'edifici. A més, es constata que un d'aquests tipus només té paral·lels en cronologies que van del segle II fins a inicis del segle IV dC i que està absent en l'arquitectura postconstantiniana i del segle V.

Paraules clau: finestres, Centcelles, arquitectura.

The Roman villa of Centcelles conserves 8 original windows and evidences of other two with a great variability of forms and constructive typologies. In fact, it can be said that no window is the equal of another. In this work we study this singularity and try to give an explanation. Five different types of windows are identified, indicating the architectural complexity of the building. In addition, it is noted that one of these types only has parallels in chronologies ranging from the 2nd century to the beginning of the 4th century AD and that it is unknown in post-Constantinian and 5th century architecture.

Keywords: Windows, Centcelles, Architecture.

* Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Centcelles és un conegut edifici tardoromà situat a Constantí, a prop de Tarragona, amb una façana d'uns 100 m de llargada i que ocupa uns 1.500 m². Conserva dues sales de planta central, una de les quals encara coberta per una cúpula de quasi 14 m d'alt decorada amb mosaics de temàtica cristiana.

El monument és prou conegut de tothom. No en va, l'excepcionalitat de la decoració musiva de la seva cúpula ha generat una abundant bibliografia que l'ha analitzat i tractat des de múltiples punts de vista (els darrers treballs han estat publicats a Arbeiter i Korol 2016). I no és pas un tema conclòs, doncs encara a dia d'avui segueixen sorgint noves interpretacions sobre la iconografia del mosaic. Així, a les publicacions que ja són clàssiques (Hauschild 1965 i 2002; Hauschild, Schlunk 1961; Schlunk 1988), caldria afegir els darrers treballs de Remolà i Pérez (2013) i de Caba (2016) amb noves propostes.

Coneixem quasi una setantena de publicacions científiques sobre Centcelles però la immensa majoria d'elles es centren en la decoració musiva de la sala de la cúpula, relegant a un segon terme, quan no ignorant-lo completament, l'aparell arquitectònic que, precisament, és el que dona suport a aquesta decoració. De fet, només tenim recollits 7 estudis que es centrin exclusivament en l'estudi arquitectònic de l'edifici, sigui de forma general o en alguns dels seus particulars (Piñol 1993; Brenk 2002; Martín, Rovira 2015; Brülman 2016; Schlimbach 2016; Puche, López 2015 i 2017).

Aquesta és, probablement, una de les causes per les que encara està obert el tema de la interpretació de l'edifici, ja que aquesta s'ha fonamentat quasi exclusivament en la iconografia del mosaic. D'aquí la diversitat de propostes existents que van des d'un baptisteri (Domenech i Montaner 1931), fins a les darreres en què hi veuen o un pretori militar (Remolà, Pérez 2013) o unes termes monumentals (Martín, Rovira 2013), passant per les ja conegudes de mausoleu imperial (principalment Schlunk 1988 i Arbeiter 2010) o les que l'interpreten com una vil·la vinculada a un gran *dominus* (Sotomayor 2006a i 2006b) o a un bisbe (Arce 1999 i 2006).

Les darreres hipòtesis, que intenten contextualitzar l'edifici (Brülmann 2016; Braconi 2016), coincideixen en considerar Centcelles, de forma justificada i argumentada, com a una vil·la senyorial pròpia del segle IV. Brülmann, des d'una anàlisi de la tipologia arquitectònica i del context històric a l'Occident romà, i Braconi emmarcant la iconografia dels mosaics dins els corrents decoratius de representació del poder de l'aristocràcia del segle IV.

Entrem aquí en el tema cronològic, doncs si hi ha dubtes en la interpretació del que fou Centcelles, encara hi ha més incertesa a l'hora de datar l'edifici. Les excavacions arqueològiques només han pogut aportar dades molt parcials i poc concloents que situarien la construcció de l'edifici actual en una àmplia forquilla situada entre els segles IV i V. La darrera cronologia proposada per al conjunt arquitectònic (Remolà, Pérez 2013: 168) es basa, sobretot, en la troballa d'un fragment de TSA D Hayes 91 A/B¹ en el paviment de terratzo² de les termes meridionals, cronologia que fan extensiva a la totalitat del monument ja que consideren l'existència d'un únic projecte arquitectònic. Aquest argument no el podem compartir ja que nosaltres veiem clarament diversos projectes o fases constructives, essent aquestes termes d'una fase posterior a la construcció de la sala de la cúpula i adjacents (Puche, López 2017).³

Tret dels treballs de Remolà i, en menor mesura, de Duval (2002) i Rüger (1969) que es basen en estudis ceràmics, la major part de les datacions s'han fonamentat en argumentacions estilístiques dels mosaics de la cúpula, amb tots els problemes i incerteses que això representa. A més, aquesta metodologia de datació es sosté en un axioma que es dona per descomptat però que està per demostrar; que l'aparell arquitectònic i l'aparell decoratiu formen part d'un mateix projecte. Encara que això sigui el més probable, no es pot descartar que cúpula i mosaic fossin fets en moments diferents. De fet, a excepció de Martín i Rovira (2013: 175), tots els autors donen per fet que es van construir en un mateix moment⁴ sense aportar cap dada que ho corroborari de forma taxativa.

¹ Es data entre el 390 i el 500 dC. (Malfitana, Bonifay 2016: 557).

² Apliquem el terme català *terratzo* en lloc del més popular d'*opus signinum* ja que l'ús d'aquest darrer terme és un error historiogràfic. L'*opus signinum* que descriu Vitruvi res té a veure amb pavimentacions o revestiments fets amb morter de calç i ceràmica. Sobre el tema veure Puche 2017 i Puche en premsa.

³ Opinió ja expressada per Hauschild i Arbeiter (Hauschild, Arbeiter 1993: 36).

⁴ Si es considera aquesta variable, potser s'hauria de replantejar el significat de la troballa, en l'àmbit XIV, de les restes d'un taller de fabricació de tesselles dins una segona fase en la que es van retallar els paviments originals (Hauschild, Arbeiter 1993: 34-35) (Sánchez, Remolà 2006: 52).

En treballs anteriors ja vàrem fer una primera aproximació a l'anàlisi arquitectònica de tot el conjunt de Centcelles (Puche, López 2016 i 2017) on es va posar en evidència una complexitat arquitectònica que només es pot explicar per l'existència de diverses fases constructives en l'edifici actualment visible. Es trencaria així amb la idea, publicada diverses vegades, que Centcelles és un edifici amb una sola fase constructiva i es reforçaria la hipòtesi tradicional que van llençar els seus excavadors; un edifici inacabat que va ser posteriorment reutilitzat (Schlunk 1988; Hauschild, Arbeiter 1993; Hauschild 2002).

Aquest article intenta aportar noves dades que contribueixin, en un futur, a fer una correcta lectura i interpretació del monument. A partir de l'anàlisi d'un element singular, les finestres, es vol posar de manifest la complexitat de l'edifici i la necessitat d'un estudi arquitectònic global i aprofundit, sense el qual no creiem que sigui possible arribar a entendre el monument.

1. Les finestres de Centcelles

A Centcelles coneixem un total de 8 finestres més les evidències d'altres dues. En la façana nord n'hi ha 6, mentre que les altres 4 se situen a la façana sud (Fig. 1).

1.1. Finestra 1 (F1 en Fig. 2 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada⁵ oberta a l'interior

Forma: Rectangular coronada amb arc

Alçada int.: 1,65 m (aprox. 5,5 pedes)⁶

Alçada ext.: 1,20 m (aprox. 4 pedes)

Amplada int.: 1,05 m (aprox. 3,5 pedes)

Amplada ext.: 0,75 m (aprox. 2,5 pedes)

Tipus de rosca:⁷ Ceràmic a l'interior, de doble rosca de pedra a l'exterior

Brancals: No diferenciats del mur on s'obre a l'interior. De pedra tallada a l'exterior

Aquesta finestra se situa en el costat nord de l'àmbit 8, la sala quadrilobulada, i presenta la singularitat de que la cara exterior i l'interior són diferents. En l'interior els brancals no es diferencien del mur on s'obre i l'arc està format per una corona de maons ceràmics d'uns 30 cm de longitud per uns 4 cm d'amplada. L'exterior, per contra, presenta brancals de pedra tallada, igual que l'arc superior, fet amb dovelles de pedra. Aquest arc presenta una segona rosca superior feta amb pedres allargassades que es disposen en forma de llibret. Malgrat aquesta dualitat tot sembla indicar que s'ha construït en un sol moment i que no ens trobem davant d'una reconstrucció o modificació posterior. Presenta forats circulars en els brancals exteriors, dos per cada bloc, que indiquen la pretèrita existència d'una reixa.

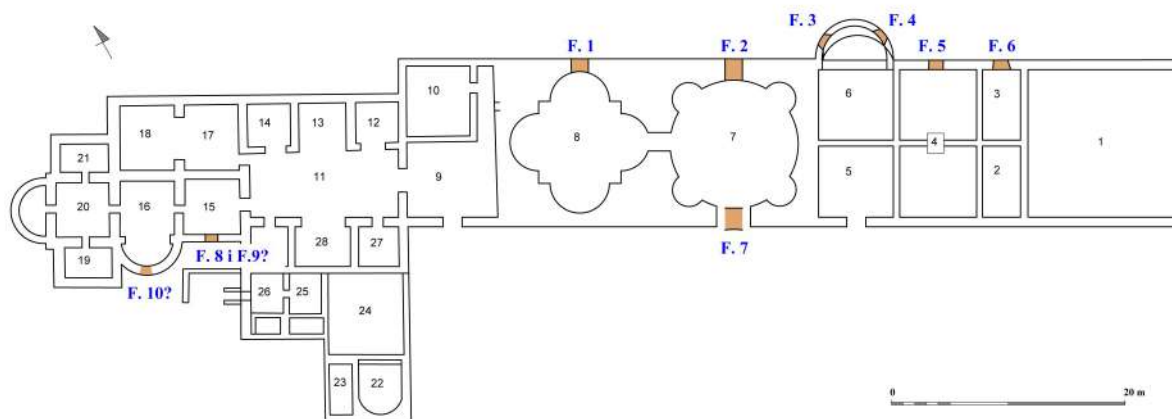

Fig. 1: Planta de Centcelles amb situació de les finestres.

⁵ *Esqueixada* (considerat com l'eixamplament d'una finestra per tal de donar més llum) és un terme recollit al Diccionari Visual de la Construcció del TERMCAT, en el Diccionari de les arts: arquitectura escultura i pintura, de Salvà i Lara, i en el Gran Diccionari de la Llengua Catalana de l'Enciclopèdia Catalana.

⁶ Peu romà de 29,6 cm.

⁷ *Rosca*, amb l'acceptació de la cara visible de l'arc, només apareix en el Diccionari Català-Valencià-Balear d'Alcover-Moll, considerant-lo un modisme barceloní. Fem servir aquest terme donat el seu ús habitual en la literatura específica en català, malgrat que la resta dels diccionaris de català només es recull el terme *corona*, que en geometria és l'espai definit per dos arcs concèntrics.

1.2. Finestra 2 (F2 en Fig. 2 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada oberta a l'interior
 Forma: Rectangular coronada amb arc
 Alçada int.: 3,80 m (aprox. 13 *pedes*). La part inferior està reconstruïda
 Alçat ext.: 2,40 m (aprox. 8 *pedes*)
 Amplada int.: 2,05 m (aprox. 7 *pedes*)
 Amplada ext.: 1,45 m (aprox. 5 *pedes*)
 Tipus de rosca: No visible a l'interior, de doble rosca de ceràmica a l'exterior
 Brancals: De maons

Aquesta finestra se situa dins l'àmbit 7, la sala de la cúpula, a la cara nord. A l'interior, la part superior dels muntants i l'arc estan ocults sota la capa d'enlluït. La part visible dels brancals està feta amb maons d'uns 30 cm de llarg per uns 4 cm d'ample. L'ampit està reconstruït ja que en època moderna es va aprofitar aquesta finestra per obrir una balconada. L'exterior presenta brancals fets de maons coronats per una doble rosca feta, també, de maons. La rosca superior s'inicia en els ronyons.

1.3. Finestra 3 (F3 en Fig. 2 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada oberta a l'interior
 Forma: Rectangular coronada amb arc
 Alçada int.: 1,80 m (aprox. 6 *pedes*)
 Alçada ext.: incerta, entre 1,60 i 1,70 m (aprox. 5,5 i 5,75 *pedes*)
 Amplada int.: 1,35 m (aprox. 4,5 *pedes*)
 Amplada ext.: 1,05 m (aprox. 3,5 *pedes*)
 Tipus de rosca: De maons ceràmics a l'interior, de maons intercalats amb dovelles de pedra a l'exterior
 Brancals: De maons

Aquesta finestra es troba en l'absis de l'àmbit 6, en el seu costat oest. Tant els brancals com l'arc estan fets amb maons però presenta la singularitat que en la rosca exterior s'intercalen amb dovelles de pedra. La part exterior es troba bastant erosionada. L'ampit no es diferencia del mur on se situa la finestra.

1.4. Finestra 4 (F4 en Fig. 2 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada oberta a l'interior
 Forma: Rectangular coronada amb arc
 Alçada int.: imprecisa
 Alçada ext.: imprecisa
 Amplada int.: imprecisa
 Amplada ext.: imprecisa
 Tipus de rosca: Possiblement de maons. No s'ha conservat íntegrament. Finestra restaurada en més de la seva meitat
 Brancals: De maons

Aquesta finestra es troba en l'absis de l'àmbit 6. Només es conserva el brancal occidental i l'arrencament de l'arc, tots dos fets

amb maons. El seu estat de conservació no permet determinar si en l'exterior hi havia l'alternança entre dovelles de pedra i maons que s'ha documentat en la finestra anterior.

1.5. Finestra 5 (F5 en Fig. 3 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada oberta a l'interior
 Forma: Rectangular coronada amb arc
 Alçada int.: 1,65 m (aprox. 5,5 *pedes*)
 Alçada ext.: 1,40 m (aprox. 4,75 *pedes*)
 Amplada int.: 1,20 m (aprox. 4 *pedes*)
 Amplada ext.: 0,95 m (aprox. 3 *pedes*)
 Tipus de rosca: Feta amb dovelles de pedra
 Brancals: Fets amb blocs de pedra tallada

Aquesta finestra se situa en l'àmbit 4 i està feta íntegrament, tant els brancals com l'arc, de pedra. L'ampit està reconstruït. Conserva part de l'enlluït de morter a l'intradós de l'arc i s'observen alguns forats circulars a la cara interna d'alguns dels blocs del brancal exterior. Aquests deuen correspondre a una reixa.

1.6. Finestra 6 (F6 en Fig. 3 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada oberta a l'interior
 Forma: Rectangular coronada amb arc
 Alçada int.: 1,70 m (aprox. 5,75 *pedes*)
 Alçada ext.: 1,34 m (aprox. 4,5 *pedes*)
 Amplada int.: 1,45 m (aprox. 5 *pedes*)
 Amplada ext.: 0,90 m (aprox. 3 *pedes*)
 Tipus de rosca: Feta amb dovelles de pedra
 Brancals: Fets amb blocs de pedra tallada

Aquesta finestra se situa en l'àmbit 3. Conserva part de l'enlluït en l'intradós de l'arc. Presenta la singularitat de tenir una esqueixada més pronunciada en el costat sud, com si es volgués augmentar l'entrada de llum per aquesta banda. Conserva forats d'una possible reixa.

1.7. Finestra 7 (F7 en Fig. 3 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada oberta a l'interior
 Forma: Rectangular coronada amb arc
 Alçada int.: 3,00 m (aprox. 10 *pedes*)
 Alçada ext.: 2,55 m (aprox. 8,5 *pedes*)
 Amplada int.: 2,25 m (aprox. 7,5 *pedes*)
 Amplada ext.: 1,70 m (aprox. 5,75 *pedes*)
 Tipus de rosca: No visible a l'interior, de doble rosca de ceràmica a l'exterior
 Brancals: De maons a l'exterior. No visibles a l'interior

Aquesta finestra se situa a l'interior de l'àmbit 7, la sala de la cúpula, en el costat sud, i és germana de la finestra núm. 2. L'interior està recobert per l'enlluït. L'ampit no es diferencia del mur on s'obre. A l'exterior l'arc presenta una doble rosca de maons. La rosca superior s'inicia per damunt de la ronyonada.

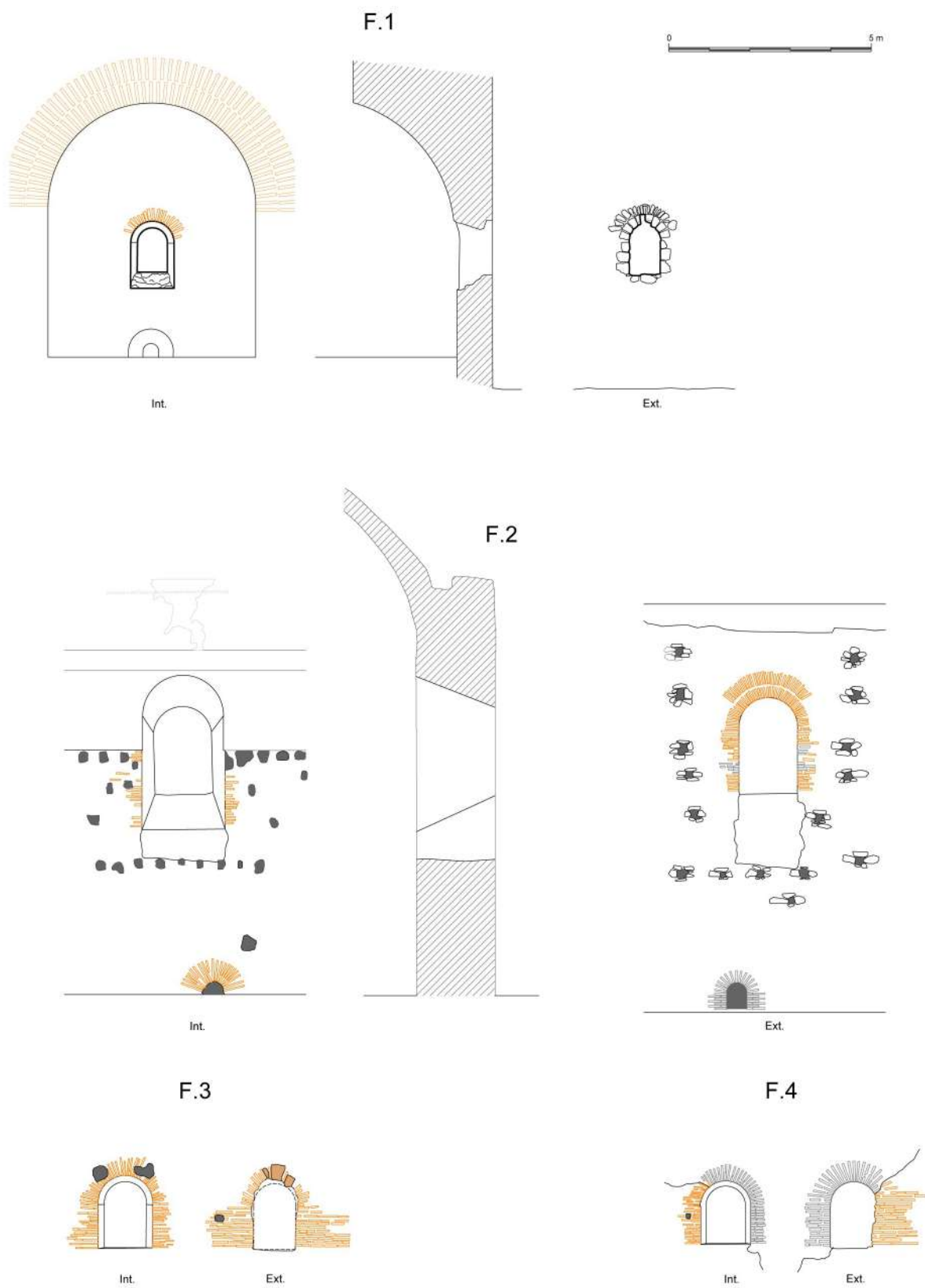

Fig. 2: Alçat i seccions de les finestres 1-2-3 i 4.

1.8. Finestra 8 (F8-9? en Fig. 3 i Fig. 5a)

Tipus de finestra: Esqueixada oberta a l'interior

Forma: Rectangular coronada amb arc

Alçada int.: 1,75 m (aprox. 6 pedes)

Alçada ext.: 1,65 m (aprox. 3,50 pedes)

Amplada int.: 1,20 m (aprox. 4 pedes)

Amplada ext.: 0,75 m (aprox. 2,50 pedes)

Tipus de rosca: De maons amb dovelles de pedra intercalades

Brancals: De maons

Aquesta finestra se situa en l'àmbit 15, una de les sales calefactades de les termes de primera fase. Els brancals són de maons i presenta un arc fet amb alternança de maons i dovelles de pedra. L'ampit està regularitzat en un moment posterior a la seva construcció anul·lant l'esqueixada inferior, que es mostrava bastant marcada incidint amb una major il·luminació de la part inferior. L'ampit no es diferencia del mur on s'obre la finestra.

1.9. Possible finestra 9 (F8-9? en Fig. 3 i Fig. 5a)

A un nivell inferior de la finestra 8 es conserva un arc de pedres idèntic al de la rosca superior de l'exterior de la finestra 1 el que indicaria l'existència d'una obertura en aquest lloc. Podria tractar-se d'una porta, però l'existència d'un possible *praefurnium* en aquest lloc impossibilita aquesta opció i ens decantem més per una segona finestra situada a un nivell inferior.

1.10. Possible finestra 10 (F10 en Fig. 5a)

En l'absis de l'àmbit 16 es conserven les restes d'una verdugada⁸ que en un moment determinat recreix verticalment, de forma esglaonada. Presenta un aspecte idèntic al punt de connexió entre les verdugades i les finestres 3 i 4, raó que ens fa pensar en l'existència d'una finestra en aquest punt, actualment desapareguda.

1.11. Altres possibles finestres

En l'àmbit 8, actualment només es conserva una finestra (F⁹1), que s'obre cap al Nord. En la paret sud no n'hi ha cap i difícilment podria haver-n'hi hagut. A priori, sobta ja que l'única entrada de llum estigui encarada a obaga, convertint-lo així en un àmbit ombrívol i mal il·luminat. Això obliga a pensar en dues possibilitats, o que l'àmbit 8 sigui realment un

àmbit fosc i mal il·luminat, o en l'existència d'obertures en el tambor de la cúpula que, per força, deuria de cobrir aquest espai. Actualment la il·luminació natural s'aconsegueix mitjançant obertures en la coberta construïda a finals del segle XX.

No entenem l'absència d'una finestra en el costat sud. Es dona la circumstància que l'interior de l'absidiola sud és diferent al de l'absidiola nord, que és on hi ha la finestra. En l'absidiola sud es poden observar com s'ha construït mitjançant tongades horitzontals i l'existència de forats de bastida, mentre que en la nord la distribució del material és informe i no conserva els forats de suport de la bastida. No sabem si aquesta diferència constructiva té res a veure amb la presència o no de finestres. A dia d'avui no podem explicar aquestes divergències però no ens estem d'apuntar-les encara que només sigui per remarcar la complexitat constructiva de l'edifici.

2. La tipologia de les finestres

Totes les finestres conservades de Centelles són rectangulars, culminades amb arc i esqueixades cap a l'interior, encara que amb angles i orientacions d'obertures diferents. Així F6 s'eixampla molt cap al costat sud, per tal d'incrementar la lluminositat d'aquesta part de l'àmbit on se situava, mentre que en F8 s'accentua l'esqueixada en el costat de l'ampit. Les finestres 1, 2 i 7 pràcticament tenen la mateixa obertura en les parts superior i inferior, mentre que les 3, 4, 5 i 6 pràcticament tenen l'ampit pla.

Pel que fa a la seva tipologia constructiva es poden diferenciar dos grans grups, les que tenen els brancals i l'arc fets amb blocs de pedra treballats i les que estan formades majoritàriament per maons, tots ells rectangulars d'unes dimensions d'uns 29-30 cm de llarg (un *pedes*) i uns 4-6 cm de gruix. En cap cas es fa ús de *bipedales*.

Les finestres fetes amb maons, alhora, poden tenir un arc amb rosca simple (int. F1, int. F3), amb rosca doble (F2 i F7) o amb una alternança entre maons i dovelles de pedra (F8 i ext. F3). Les finestres fetes amb blocs de pedra, alhora, poden tenir l'arc amb rosca simple (F5 i F6) o amb doble rosca (ext. F1). N'hi ha tres que són de tipologia incerta, però

⁸ Aquest terme, referit a les línies de reforç d'un mur fetes amb maons o totxanes, no ve recollit ni al Diccionari de la Llengua Catalana de l'IEC ni al Diccionari Visual de la Construcció de la Generalitat de Catalunya, que ni tant sols donen una proposta de traducció al terme castellà *verdugada*. Sí que es recull, però, amb aquest significat precís, en el Lèxic Bàsic d'Arquitectura Tècnica redactat pel Servei de Llengües i Terminologia de la UPC. Per tant, considerem justificat utilitzar-lo en català, sobretot per la manca d'un altre terme que descriu aquest element.

⁹ F=finestra.

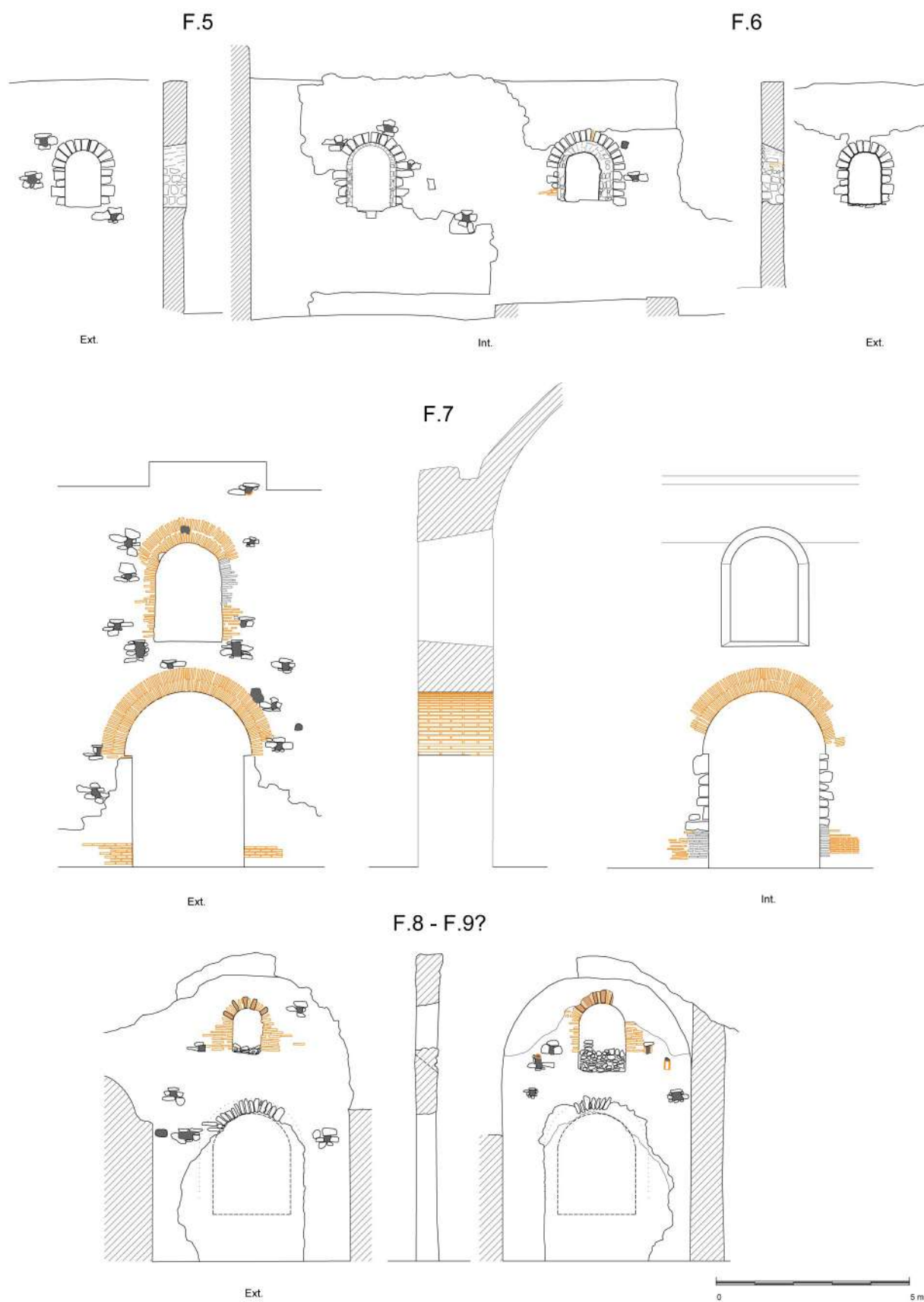

Fig. 3: Alçats i secció de les finestres 5-6-7-8 i 9?

la F4 segurament seria igual que la F3; la F9 podria ser similar a l'exterior de la F1; i la F10 es podria especular que, a causa de la seva situació en un mur en corba i l'ús de la verdugada, podria ser igual que la F3.

En resum, amb 10 possibles finestres hi ha 5 tipus diferents (Fig. 4), una de les quals, a més (la F1) presenta una dualitat entre la cara externa i la cara interna. És cert que la tipologia de finestres pot ser deguda a raons funcionals i variar en funció del tipus d'àmbit en el que se situï, però malgrat això no deixa de sobtar aquesta gran variabilitat.

Pel que fa a la F1, que es caracteritza per la dualitat entre les seves cares internes i externes, no hem sabut trobar cap paral·lel que ens ajudi a entendre aquesta singularitat. Aparentment s'hauria de descartar la possibilitat que ens trobéssim davant d'una finestra que hagi patit una remodelació o modificació ja que la disposició dels materials constructius semblen indicar que es va construir en un sol moment. L'única explicació possible la trobem a partir dels forats cilíndrics que s'observen en els blocs que formen els brancals i la rosca exterior. La seva disposició regular indica que ens trobem davant dels encaixos d'una reixa metàl·lica. Uns brancals fets amb maons difícilment donarien un suport sòlid a una reixa, raó per la qual es deuria optar per utilitzar blocs de pedra, més resistents. El fet que sigui l'única finestra amb traces de reixa, tret de les F5 i F6 que serien més aviat barres que no reixes, es podria explicar tant per la singularitat de l'espai on se situa (àmbit X) com pel fet que sigui a una cota més baixa que les finestres de la sala veïna, el que faria que fos més accessible des de l'exterior.

3. Paral·lels

No es fàcil establir paral·lels a partir de les finestres. L'ús de brancals i arcs amb maons, amb rosca simple o doble, és habitual en l'arquitectura romana, com a mínim, des d'època antonina i continua durant tota l'arquitectura tardoantiga. I el mateix passa amb les finestres fetes amb brancals i dovelles de pedra, que les podem trobar en qualsevol moment de la història de l'arquitectura.

On sí cal centrar l'atenció és en els arcs fets amb rosques on s'alterna l'ús del maó amb dovelles de pedra. Aquesta característica arquitectònica és molt singular i, de fet, només la tenim documentada en dos moments

determinats: entre el segle II i l'època diocleciana/constantiniana inicial i en l'arquitectura tardobizantina (Fig. 5b).

En l'arquitectura tardobizantina trobem l'ús combinat de material ceràmic i dovelles de pedra en els arcs de les finestres i portes a partir del segle XII. Tenim així els exemples de l'església de Crist Pantocràtor de Nesebar, o el palau dels Porfirogenetes i la Porta Selimbria a Constantinoble, entre d'altres.

Amb cronologies més properes a les nostres trobem aquesta tipologia d'arcs en finestres en les termes de Cluny de París, amb una cronologia d'època flàvia o antonina (Bouet, Saragoza, 2007: 42-43), en el palau de Dioclecià a Split (Marasović *et alii* 2014) de finals del segle III dC i en les termes d'Arle d'època constantiniana inicial (Bouet 2003).

S'ha de destacar que cap altra construcció de la dinastia constantiniana fa ús d'aquesta tècnica i fins on han pogut constatar els autors d'aquest treball en qualsevol altra construcció dels segles V i VI dC.

4. Conclusions

El primer fet a constatar és la gran diversitat tipològica de finestres; així, de les 10 possibles finestres conegudes en resulten 5 tipus diferents.¹⁰

És cert que la variabilitat de les formes de finestres pot ser deguda a les diverses funcionalitats que tenen els àmbits, però també és cert que en les construccions de nova planta hi ha sempre la tendència a la uniformitat, que serveix per marcar ritmes i articular visualment les façanes.

Observem com, per exemple, en el palau de Dioclecià a Split, que té una extensió de 3,5 ha, en la Domus Domiciana del Palatí, d'unes 2 ha (Bruno 2012) o en la vil·la de Casale, a Piazza Armerina, d'aproximadament 1 ha i del segle IV-V (Pensabene 2010) només apareixen dos tipus de finestra en cadascun d'ells.¹¹

L'única explicació possible és que la variabilitat tipològica de les finestres de Centelles ha de respondre a una complexitat arquitectònica que és difícil d'encaixar en la idea d'una edificació d'una sola fase constructiva. L'aplicació d'una solució individualitzada per cada finestra en un edifici de nova construcció és contrària a la praxis arquitectònica romana, però en canvi és perfectament explicable en una edificació on s'han superposat diversos projectes constructius (Puche, López 2017).

¹⁰ Si es consideressin les dimensions resultaria que, a excepció de les F2 i F3, totes són diferents unes de les altres.

¹¹ Més les boques de llop quan hi són.

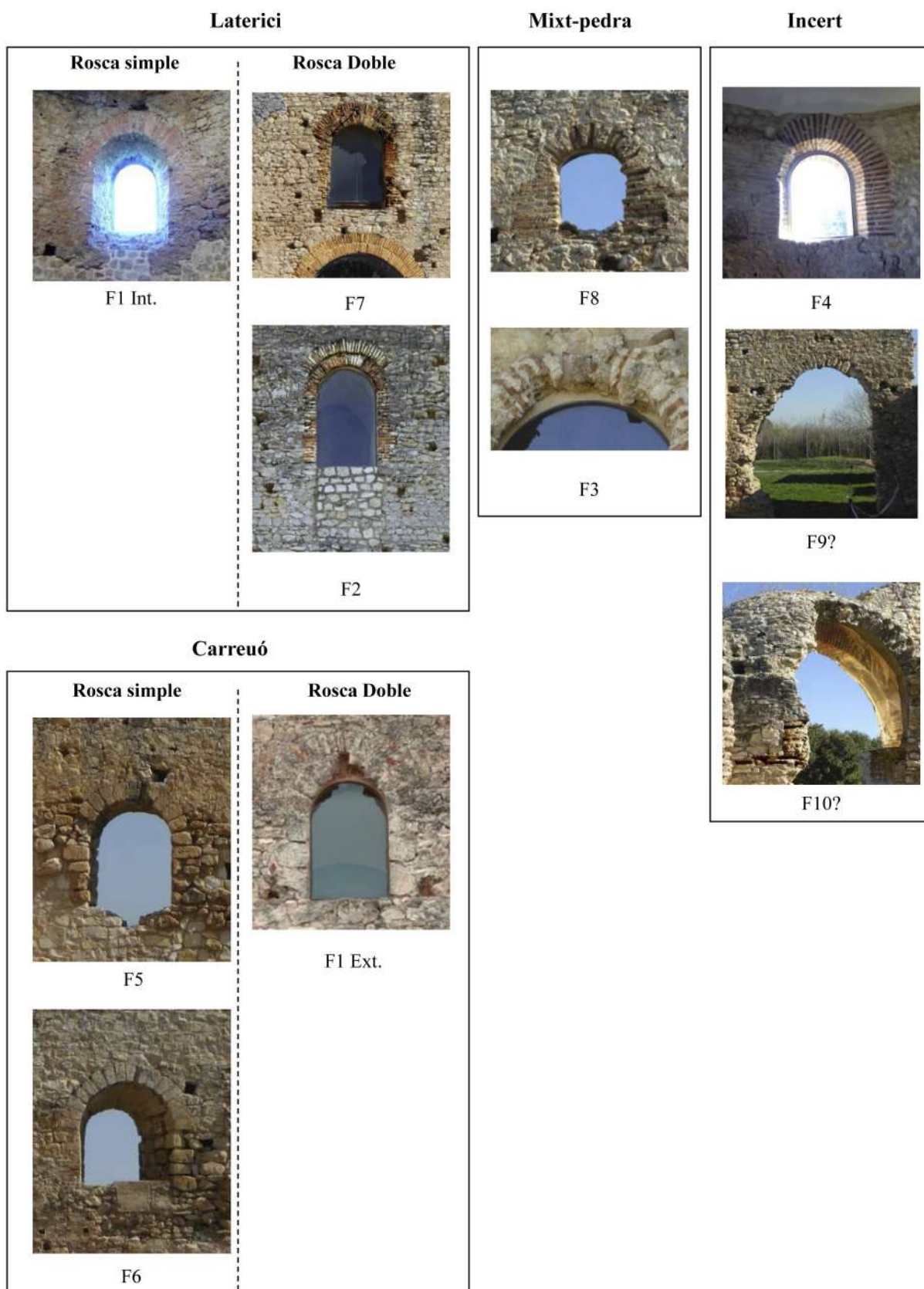
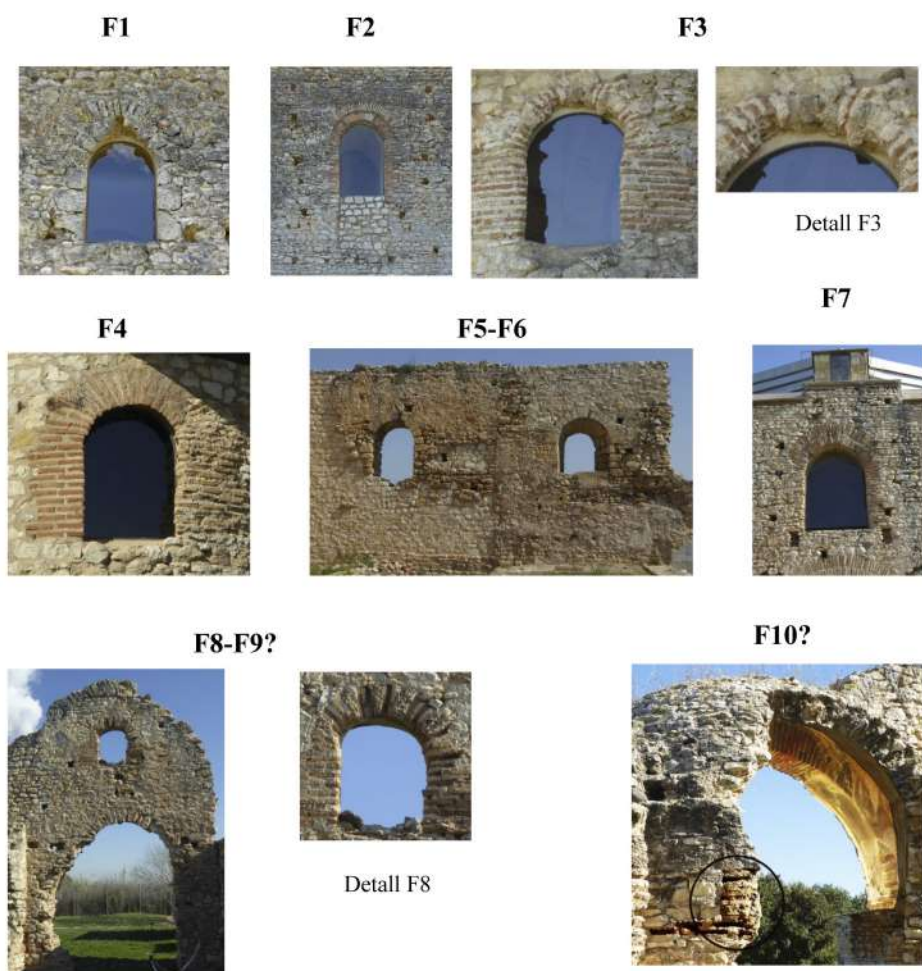

Fig. 4: Tipologies de les finestres.

Termes de Constantí
Arle

Palau de Dioclecià
Split

Termes de Cluny
París

Palau dels Porfirogenetes
Istambul

Església del Pantocrator
Nessebar

Fig. 5: a) Fotografies de les finestres amb detalls. b) Fotografies dels paral·lels esmentats.

Pel que fa a la singularitat dels arcs amb alternança de pedra i maó, només podem constatar que és una tipologia que es documenta, en època antiga, des del segle II fins inicis del IV dC i que és completament desconeguda, fins on poden arribar a conèixer els autors d'aquest article, en la segona meitat del segle IV i en el V. Desconeixem les implicacions que això pot tenir tant a l'hora de datar l'edifici de Centcelles com per establir els seus paral·lels o referents però és un element que cal tenir en compte a l'hora de tractar aquest tema.

En resum, l'estudi de les finestres de Centcelles mostra que aquest és un edifici arquitectònicament més complex del que tradicionalment s'ha suposat i obliga a plantejar-se la possibilitat que s'hagi configurat a partir de la superposició de diferents projectes arquitectònics ja en època tardoantiga. De fet, aquesta és la idea que ja es va plantejar inicialment en les monografies dels investigadors del DAI.

Agraïments

Treball redactat en el marc del projecte de recerca I+D HAR2015-64392-C4-2-P *Parámetros analíticos-evolutivos de las técnicas constructivas del noreste de la Tarraconense en época tardoantigua: homogeneización, criterios de representación y calibración.*

Bibliografia

Alcover, A. M., Moll, B. 2001: *Diccionari català-valencià-Balear*, Institut d'Estudis Catalans, ed. Moll.

Arbeiter, A. 2010: El mosaico cupular de Centcelles. Un programa iconográfico en vías de descifrarse?, *Butlletí Arqueològic* 32, Tarragona, 671-683.

Arbeiter, A., Korol, D. (eds.) 2016: *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*, Mainz.

Arce, J. 1998-1999: Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal, *Anas* 11-12, Mérida, 155-161.

Arce, J. 2006: Obispos, emperadores o propietarios en la cúpula de Centcelles, *Pyrenae* 37-2, Barcelona, 131-141.

Bouet, A. 2003: *Les Thermes privés et publics en Gaule narbonnaise*, Collection de l'École Française de Rome 320, Roma.

Bouet, A., Saragoza, F. 2007: Amoenitas urbium et évergétisme de l'eau: la Fontaine monumentale des thermes de Cluny à Lutèce, *Revue Archéologique* 43, Presses Universitaires de France, 3-64.

Braconi, M. 2016: I mausolei, le cupole, le decorazioni: tra committenza imperiale ed emulazione privata, *Costantino e i Costantinidi. Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Roma (22-28 settembre 2013)*, Città del Vaticano, vol. I, 987-1010.

Brenk, B. 2002: Zum problemem der Krypta, J. Arce (ed.), *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma 25, Roma, 59-81.

Brühlmann, B. 2016: Die Zentralräume in der villa von Centcelles. Zur funktionalen bedeutung im kontext der zeitgenössischen vellenarchitektur hspaniens und gallines, A. Arbeiter, D. Korol (eds.), *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*, Mainz, 49-63.

Bruno, D. 2012: Regione X. Palatium, A. Carandini (ed.), *Atlante di Roma antica*, Milano.

Caba, O. 2016: El mosaico de Centcelles y la evolución del ciclo estacional clásico en contextos cristianos, *Pyrenae* 47-2, Barcelona, 65-94.

Domenech i Montaner, Ll. 1931: *Centcelles. Baptisteri i cellae-memoriae de la primitiva església metropolitana de Tarragona*, Barcelona.

Duval, N. 2002: Le problème d'identification et de datation du monument de Centcelles, près de Tarragona, *Antiquité Tardive* 10, Turnhout, 443-459.

Hauschild, Th. 1965: Vorbericht über die arbeiten in Centcelles 3. Der spätantike bau, *Madrid-Mitteilungen* 6, Mainz am Rheim, 127-138.

Hauschild, Th. 2002: Centcelles: Exploraciones en la sala de la cúpula, J. Arce (ed.), *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma 25, Roma, 51-57.

Hauschild, Th., Arbeiter, A. 1993: *La villa romana de Centcelles*, Barcelona.

- Hauschild, Th., Schlunk, H. 1961: Vorbericht über die arbeiten in Centcelles, *Madriider Mitteilungen* 2, Mainz am Rheim, 119-182.
- IEC 2007: *Gran Diccionari de la Llengua Catalana de l'Enciclopèdia Catalana*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- Malfitana, D., Bonifay, M. 2016: *La ceramica africana nella Sicilia romana*, Monografie del'Istituto per i Beni Archeologici e Monumentali 12, Catania.
- Marasović, J., Marasović, T., Gabričević, B. 2014: *Research and reconstruction of Dionicletian's palace peristyle in Split*, Split.
- Martín, O., Rovira, J. 2015: Centcelles, unes termes romanes, *Butlletí arqueològic* 34-35, Tarragona, 173-224.
- Pensabene, P. 2010: *Piazza Armerina. Villa del Casale e la Sicilia tra tardoantico e medioevo*, Roma.
- Piñol, Ll. 1993: El conjunto termal de Centcelles, *Mar, R.; López Vilar, J.; Piñol, Ll.: L'utilització d'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica 0, Tarragona, 84-100.
- Puche, J. M. 2017: *In signinis operibus*. Sobre el significado real de *opus signinum*, *Butlletí Arqueològic* 36-37, Tarragona, 7-29.
- Puche, J. M. en premsa: Perversiones y versiones, en arqueología, de la terminología técnica latina. El caso del opus signinum, *Actas del II Congreso Internacional sobre otras arqueologías-COTARQ 2017*, Madrid.
- Puche, J. M., López Vilar, J. 2016: Tècnica i arquitectura tardoantiga de Centcelles (Tarragona), Observacions i primeres reflexions, *QUARHIS* 12, Barcelona, 122-143.
- Puche, J. M., López Vilar, J. 2017: Centcelles. Aproximación al monumento a través de su arquitectura. La métrica y la proporción, *Modelos constructivos y urbanísticos de la arquitectura de Hispania: Definición, evolución y difusión. Del periodo romano a la Tardía Antigüedad (Madrid, 29-30 d'octubre de 2015)*, *Documenta* 29, Tarragona, 169-181.
- Remolà, J.A., Pérez, M. 2013: Centcelles y el praetorium del Comes Hispaniarum Asterio en Tarraco, *Archivo Español de Arqueología* 86, Madrid, 161-186.
- Rüger, Ch. 1969: Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles 4. Datierende römische Keramik, *Madriider Mitteilungen* 10, Mainz am Rheim, 251-275.
- Salvà i Lara, J. 2000: *Diccionari de les arts: Arquitectura, escultura i pintura*, Edicions UIB, Palma.
- Sánchez Gil, J., Remolà, J. A. 2006: *Memòria de les intervencions arqueològiques a la vil·la romana de Centcelles, Constantí (desembre 2005-abril 2006)*, Memòria inèdita dipositada als SSTT de Cultura.
- Schlimbach, F. 2016: Die sogenannte krypta unter dem kuppelraum der villa von Centcelles, A. Arbeiter, D. Korol (eds.), *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*, *Iberia archaeologica* 21, Tübingen, 65-78.
- Schlunk, H. 1988: *Die Mosaikkuppel von Centcelles*, *Madriider Beiträge* 13, Mainz am Rhein.
- Servei de Llengües i Terminologia de la UPC 1996: *Lèxic bàsic d'arquitectura tècnica*, Servei de publicacions de la UPC. Barcelona.
- Sotomayor, M. 2006a: La iconografía de Centcelles. Enigmas sin resolver, *Pyrenae* 37-1, Barcelona, 143-173.
- Sotomayor, M. 2006b: Centcelles sigue siendo un enigma, *Pyrenae* 37-2, Barcelona, 143-147.
- TERMCAT 2000: *Diccionari visual de la construcció*, 2a ed., Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Barcelona.

L'ARQUEOLOGIA DE L'ARQUITECTURA APLICADA A LES ESGLÉSIES DE SANTA MARGARIDA I SANT GENÍS DEL PRIORAT DE ROCAFORT (MARTORELL)

Alfred Mauri Martí,* Pablo del Fresno Bernal,** David Baena Asencio,*** Josep Socorregut Domènech,** Rosario Navarro Sáez,**** Montserrat Farreny Agràs,***** Esther Travé Allepuz*****

El desenvolupament metodològic de l'arqueologia ha dut a transcendir la seva identificació amb l'excavació, per a projectar-se de forma integral sobre els conjunts estudiats i, en conseqüència, fent-la aplicable a l'estudi de les estructures arquitectòniques. Això fa possible que per una banda les intervencions de consolidació i restauració es portin a terme sobre la base d'una anàlisi i documentació prèvies i, alhora, que les intervencions que es duguin a terme siguin documentades de forma sistemàtica, utilitzant els instruments que proporciona la metodologia arqueològica i, més concretament, l'arqueologia de l'arquitectura. L'exemple que presentem aquí és un primer pas en un procés que ara tot just s'ha iniciat a l'entorn d'aquests dos monuments: Sant Genís de Rocafort i Santa Margarida.

Paraules clau: Monestir, medieval, consolidació.

The methodological development of archeology has led to its identification with excavation to be projected in a comprehensive way on the groups studied and, consequently, making it applicable to the study of architectural structures. This makes it possible for consolidation and restoration interventions on the one hand to be carried out on the basis of previous analysis and documentation and, at the same time, that the interventions carried out are systematically documented, using the instruments it provides the archaeological methodology and, more specifically, the archeology of architecture. The example that we present here is a first step in a process that has just begun in the context of these two monuments: Sant Genís de Rocafort and Santa Margarida.

Keywords: Monastery, medieval, consolidation.

* Universitat Autònoma de Barcelona / Centre d'Estudis Martorellencs

** Sistemes de Gestió de Patrimoni SCCL

*** BCQ arquitectura barcelona

**** Universitat de Barcelona / Centre d'Estudis Martorellencs

***** Museus de Martorell / Centre d'Estudis Martorellencs

1. El context històric i arqueològic de les esglésies de Santa Margarida i Sant Genís del Priorat de Rocafort

Les esglésies objecte d'aquest estudi són situades al municipi de Martorell (Baix Llobregat). El seu lligam històric s'estableix a partir de l'any 1042, quan Bonfill i Sicarda, senyors de Castellvell de Rosanes, impulsen una fundació monàstica i defineixen una dotació territorial dins la qual s'inclouran ambdós edificis, un com a església monàstica, edificada sobre el turó de Rocafort (Sant Genís), i l'altre, a la plana, com a parroquial (Santa Margarida). Aquesta disposició en el territori serà clau en la diferenciació de la seqüència constructiva d'ambdós edificis, que s'aproxima justament a partir de l'obra romànica, però que s'estén en el temps en el cas de Santa Margarida pels seus antecedents paleocristians.

Ens interessa ara analitzar el context històric que vincula les dues esglésies a partir de la fundació ja esmentada de 1042. No sabem de segur en quina data es va materialitzar la fundació, amb la construcció de les dependències monàstiques. L'existència d'una església sota l'advocació de Sant Genís es constata documentalment el 1042, en el propi document fundacional si bé, com veurem, fins

ara no s'han identificat amb prou solidesa estructures pertanyents a aquesta època sota l'obra romànica, tot i alguns indicis.

Aquesta manca d'evidències, juntament amb el fet que no es faci menció de cap altra església en el moment de la fundació, porta a la possibilitat que a la que es fa referència en el document fundacional sigui l'actual de Santa Margarida, en aquell moment sota l'advocació de Sant Genís. En aquest cas, posteriorment l'advocació es traslladaria a l'església monàstica, alhora que l'església de la plana quedaria sota l'advocació de Santa Margarida. Val a dir que ara per ara no hi ha cap element que provi aquest procés que, per tant, no passa de ser una simple hipòtesi.

Igualment, la documentació deixa un buit important pel que fa a l'establiment dels monjos, que tot apunta que es va fer efectiu ja en època de Guillem Ramon de Castellvell, segurament dins el primer terç del segle XII. Així ho fa pensar la deixa testamentària de 200 mancusos "*per obres a l'església de Sant Genís*", el 1110. La mort de Guillem Ramon es va esdevenir el 1126. És a l'entorn d'aquesta data que trobem ja esments a diversos esdeveniments que tenen lloc a l'església de Sant Genís i que assenyalen el període d'esplendor que viurà el monestir al llarg dels

Fig. 1: Vista del conjunt del monestir de Sant Genís de Rocafort.

segles XII i XIII. Prova d'aquest esplendor serà l'actitud dels Castellvell, com es posa de manifest en el testament de Guillem de Castellvell, el 1176, assenyalant Sant Genís com el lloc on vol que es dipositiu les seves despulles. També ens serveixen de referència els 101 sous pagats com a dècima papal per part del prior de Sant Genís al segle XIII, superior al d'altres priorats benedictins propers contemporanis.

Tot plegat ens situa en el moment històric que afavoreix el procés constructiu de l'església de Sant Genís i les dependències monàstiques i la transformació de l'església de Santa Margarida. Aquest període d'esplendor serà seguit per un de continuïtat i posterior decadència, seguint la seqüència definida per Josep Baucells (2007) en el seu estudi, que ens transportarà fins a un nou moment clau en relació als dos edificis: els efectes dels terratrèmols del segle XV i les intervencions restauradores del segle següent, a partir de la secularització del priorat el 1534.

2. La recerca a Santa Margarida i Sant Genís del Priorat de Rocafort

Des de 1967 ambdues esglésies i els terrenys circumdants són propietat de l'ajuntament de Martorell per donació del seu darrer propietari, Pau Sendrós. Pel que fa a Santa Margarida, les primeres excavacions arqueològiques es remunten a l'entorn de 1870, segurament impulsades per Francesc Santacana Campmany, fundador del museu de L'Enrajolada, a Martorell, on es conserven diversos capitells i elements constructius, alguns també procedents de Sant Genís. Posteriorment i ja des de 1972, Santa Margarida entra en un procés d'estudi sistemàtic que es concreta a partir de 1981 i fins a l'actualitat en les campanyes d'excavació impulsades pel Centre d'Estudis Martorellencs i la Universitat de Barcelona.

Els estudis arqueològics duts a terme a Sant Genís han estat molt més limitats. Els primers es remunten a la realització d'algunes cales el 1937, de la mà d'Isidre Clopas, amb la recuperació d'un seguit de materials que a partir de 1948 es van incorporar i exposar al

Museu Municipal Vicenç Ros. Serà en aquesta data quan es farà el primer aixecament planimètric del conjunt, realitzat per Jaume Amat. Des de 2010 Sant Genís començarà a rebre atenció, a partir de l'acord entre l'ajuntament de Martorell i Abertis, per a l'aplicació d'una partida de l'1% Cultural amb la qual serà possible la redacció d'un Pla Director, aprovat el 2012, i la realització de treballs de millora dels accessos, consolidació de l'església i primeres excavacions sistemàtiques, el 2014, comptant amb el suport de la Diputació de Barcelona.¹

En paral·lel a les intervencions arqueològiques i a les publicacions que hi fan referència, a l'hora de l'anàlisi de les seqüències constructives de Santa Margarida i Sant Genís cal considerar els treballs de Josep Baucells (2007) i Montserrat Pagès (1983 i 1992). L'estiu de 2017 la signatura d'un conveni de col·laboració entre l'ajuntament de Martorell i el Centre d'Estudis Martorellencs permet traçar el pla de recerca integral de l'antic priorat de Sant Genís de Rocafort, de manera que les actuacions arqueològiques que impulsa conjuntament amb la Universitat de Barcelona s'estendran ara a ambdós jaciments.

3. Els fonaments metodològics

Des dels primers treballs a Santa Margarida, l'equip d'investigació ha vingut aplicant la metodologia proposada per E.C. Harris d'identificació d'UE i integració a la matriu tant per a les que corresponen al registre d'excavació com a les estructures edificades, deixant de banda el fals debat entre estudis, especialitats i disciplines competents i a aplicar per sota o per sobre de la cota 0.

En aquest sentit, a banda de la bibliografia específica sobre el mètode Harris, des de ben aviat l'equip va tenir en compte els treballs de R. Francovich i R. Parenti (1988) i E.C. Harris, M.R. Brown i G.J. Brown (1993),² així com els que es van impulsar sota la direcció del Dr. Alberto López, especialment a l'entorn dels projectes executats des de la Diputació de Barcelona.

Al llarg d'aquest temps segurament la transformació més remarcable sigui el

¹ El desenvolupament d'aquests treballs ha implicat diverses empreses i professionals: *Toolbox. Gestión y comunicación integral* va ser responsable de l'elaboració del Pla Director; Ainoha Pancorbo va dur a terme el primer seguiment arqueològic el 2010; *ABAC. Conservació – Restauració SL* es va fer càrrec de l'estudi de l'estat de conservació; *Solometrics. 3D Laser Scan. Consulting and Services* va ser l'encarregada dels treballs de topografia, escanejat 3D i fotografia mètrica; Jaume Moya va elaborar el dictamen tècnic sobre les construccions i mesures correctores; *BCQ arquitectura barcelona* va redactar el projecte i dirigir les obres de condicionament de l'entorn i les edificacions; *Construccions Guardiola SL* va ser responsable de l'execució de l'obra; *Sistemes de Gestió de Patrimoni* va dur a terme la intervenció arqueològica de 2014. El serveis tècnics de l'ajuntament de Martorell van assumir la coordinació de les actuacions.

² Destaquem aquí especialment l'article de M. Davis, 1993.

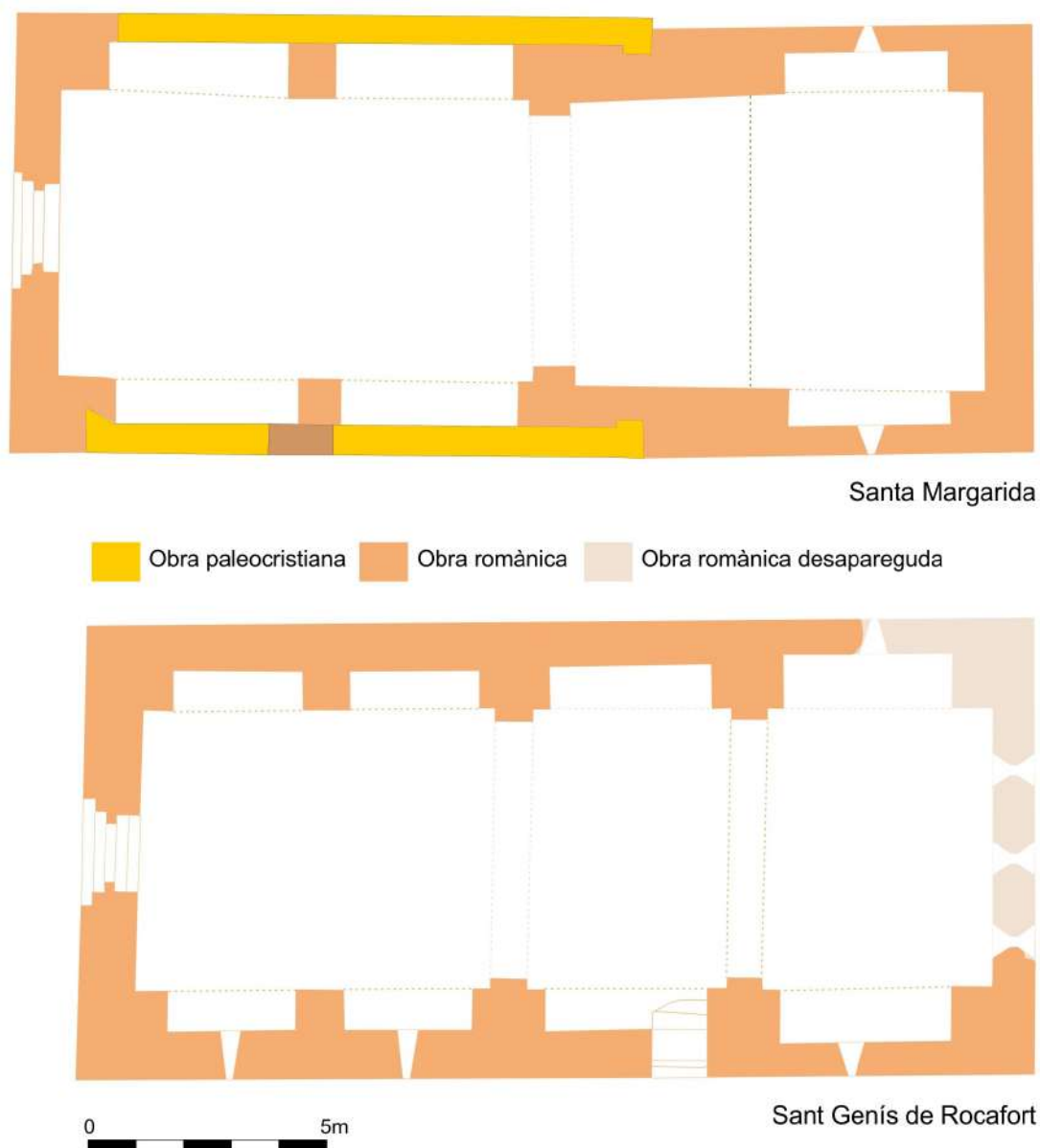

Fig. 2: Planta de les esglésies de Santa Margarida i Sant Genís.

potencial que ara obren la digitalització, la fotogrametria i l'escanejat 3D amb mitjans cada vegada més precisos i, alhora, econòmicament més accessibles. Uns canvis que fan necessari reflexionar sobre el format del registre arqueològic en general, tot i que no ens hi endinsarem aquí.

4. La seqüència constructiva de Santa Margarida i de Sant Genís

Tots els autors que s'han referit a aquestes dues esglésies han fet sempre èmfasi en els paral·lelismes formals que presenten, la qual cosa ha dut a suposar una autoria a mans d'un mateix mestre d'obres i equip

constructor. Sense negar la versemblança d'aquesta hipòtesi, que en part confirmem amb el nostre estudi, també és cert que Santa Margarida presenta unes diferències que segurament no responen únicament al fet de reutilitzar parcialment l'edifici precedent, sinó que cal considerar també un possible canvi en el programa constructiu original, potser derivat d'una limitació dels recursos que s'esdevé mentre s'executa l'obra.

Per tal de facilitar l'exposició d'aquest argument, començarem amb l'estudi dedicat a l'església de Sant Genís, deixant de banda la resta d'estructures del monestir conservades i per a les quals cal un treball de planimetria, i especialment d'alçats, que encara no s'ha dut

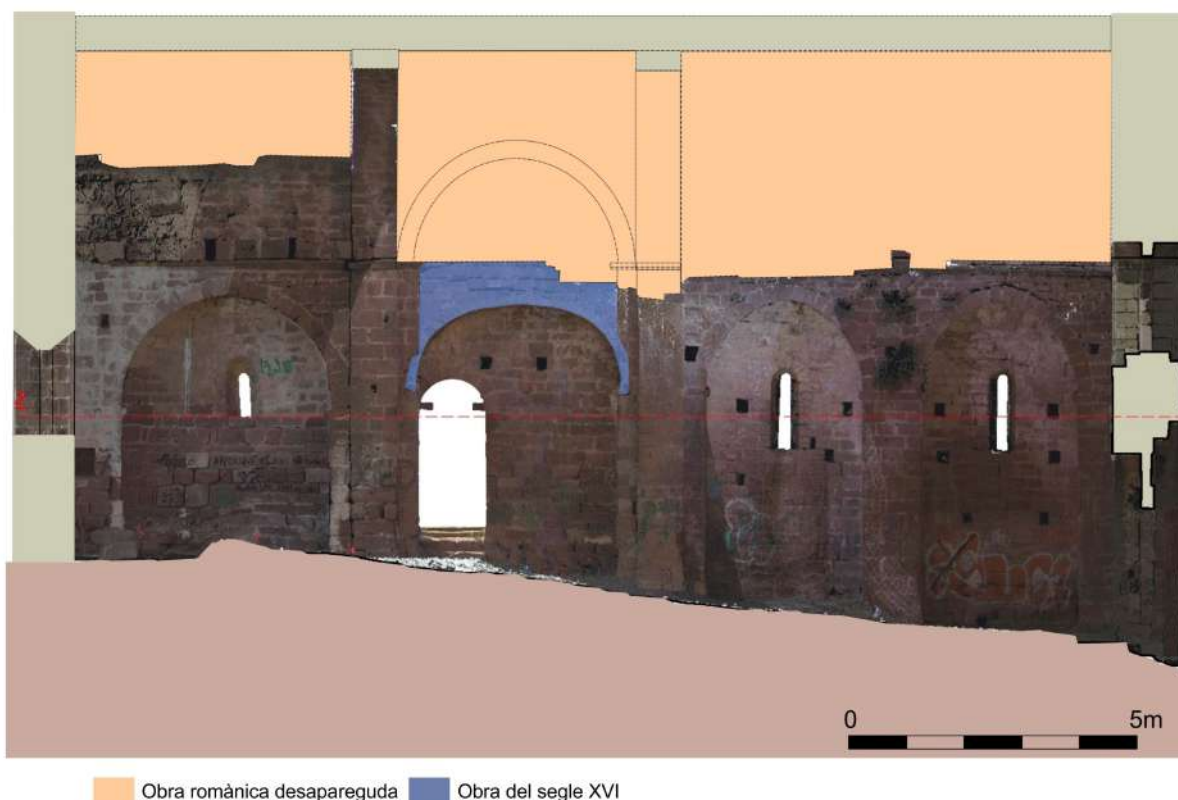

Fig. 3: Alçat del mur interior sud de l'església de Sant Genís, amb indicació de la seqüència constructiva i restitució de l'obra romànica desapareguda.

a terme en bona part per la poca extensió de l'excavació arqueològica executada.

4.1. Sant Genís

L'església presenta una planta rectangular, de 20,2 x 9,6 metres per l'exterior, i era coberta amb una volta apuntada. La capçalera, destruïda a inicis del segle XX per a la reutilització dels carreus, la podem descriure gràcies a les fotografies conservades, les quals ens permeten identificar la presència de tres finestres de doble esqueixada, sota cada una de les quals s'obria al mur un buit quadrangular a manera d'armariet.

L'interior de l'església era dividit en tres parts mitjançant dos arcs torals, dels quals avui solament se'n conserva un. Des d'aquest arc, i dels dos graons que hi ha sota seu i fins el fons, es defineix l'espai corresponent al presbiteri. Entre l'arc toral conservat i el desaparegut, es delimita el cor, i des d'aquest fins a la porta d'entrada, la nau. A banda i banda del presbiteri s'obrien dues capelles laterals, de les que solament es conserva completa la del costat sud, definides per arcs formers de mig punt, sustentats sobre impostes amb perfil de cavet. Ambdues tenen també un armariet, bui-

dat al pilar que les separa del cor, i al centre del parament una finestra d'esqueixada simple.

Per la seva banda, el cor era emmarcat per quatre arcs; dos d'apuntats, transversals a la nau, un dels quals encara es conserva i que faria també la funció d'arc triomfal, i dos, probablement de mig punt, paral·lels a la nau. Els quatre arcs, el punt d'arrencada dels quals se situa al mateix nivell que la volta, recolzen igualment sobre la imposta que recorre el mur als dos costats. Molt probablement aquests quatre arcs sustentaven un cimbori, totalment desaparegut. Als dos murs laterals del cor trobem les dues capelles definides pels arcs de mig punt paral·lels a la nau. A la capella del costat de migdia s'obre la porta que mitjançant cinc graons donava accés al claustre i a les dependències monàstiques.

La part de la nau presenta una distribució simètrica que es configura mitjançant dues capelles a cada costat, coronades per arcs formers apuntats, recolzats en aquest cas sobre impostes amb una motllura amb bocell i un filet, al costat sud, i amb perfil de llistell amb xamfrà inferior, al nord. Cap de les capelles d'aquest costat no presenta obertures, mentre que les de migdia tenen al centre del parament una finestra d'esqueixada simple

cada una. El paviment, en molts casos format per la mateixa roca on s'assenta l'edifici, presenta un pendent progressiu al llarg de la nau i el cor, i s'incrementa amb uns graons a l'alçada del presbiteri.

Pel que fa a la façana, per la cara interior presenta l'obertura de la porta principal, sense cap mena de decoració, sobre la qual s'obre una finestra, que actualment és coronada amb un arc escarser, posterior a l'obra romànica. Per la part exterior la façana principal mostra els únics elements decoratius, tant a la porta com a la finestra superior. La porta presenta doble arquivolta, amb un timpà decorat amb una flor incisa de sis pètals dins un cercle, delimitat per un arc i sustentat per una llinda, decorada també amb el traçat incís d'una creu dins un cercle, amb una flor de quatre pètals a l'esquerra i una de sis a la dreta, cadascuna dins un doble cercle.

Les arquivoltes recolzen sobre impostes. Les dues interiors suportades per columnes sobre basament i amb capitells, avui desapareguts. L'arquivolta exterior té un guardapols decorat amb mitges esferes. La finestra sobre el portal també presenta indicis d'haver inclòs columnes i capitells, tot i que les obres de reforma del segle XVI la van refer incorporant l'arc escarser actual. Aquest, juntament amb els dos pilars d'una espadanya sobre el mur nord de l'església i els arcs de maó a les dues capelles laterals del cor, són els testimonis conservats de les obres realitzades per Joan Bolet al segle XVI, el qual va dur a terme una restauració parcial de l'edifici que, en la part on havia perdut la volta, va ser cobert amb una teulada a doble vessant sostinguda per un embigat (Baucells 2009: 95-99).

L'anàlisi de la seqüència constructiva no ens mostra més fases que les que hem assenyalat. L'obra romànica es presenta com a resultat d'un programa constructiu que sembla executat de forma força unitària, tot i la semblança entre els arcs de mig punt utilitzats al tram del presbiteri i el cor, i els lleugerament apuntats de les capelles de la nau.

4.2. Santa Margarida

A diferència de Sant Genís, l'església de Santa Margarida presenta una seqüència constructiva força complexa, derivada per una banda del fet que la construcció romànica se superposi i reutilitzi parcialment l'església paleocristiana precedent, per un procés constructiu potser més dilatat en el temps i per les diverses refeccions que ha patit.

L'obra romànica defineix un edifici igualment de planta rectangular, de 21,2 x 9,2 me-

tres, amb unes mesures força similars a les de Sant Genís, si bé no iguals. Així veiem com la llargària és superior en un metre, mentre que l'amplada, condicionada per la de l'església preexistent, és inferior en 0,4 metres. Internament trobem una nau amb una capçalera recta amb una única finestra central, de doble esqueixada, coronada amb una peça única decorada amb dues rosques en relleu, les quals són presents també a la part exterior, en aquest cas incises, i amb una factura que sembla voler imitar la peça interior. S'ha apuntat la possibilitat que la peça interior sigui reutilitzada de l'edifici precedent (Pagès 1983: 57).

A l'alçada del presbiteri trobem dues capelles laterals definides per dos arcs formers amb la mateixa llum que els que trobem a Sant Genís, amb una finestra central cadascuna. Els arcs són formats per dovelles regulars, amb la particularitat de combinar alternativament peces de gres roig amb altres de color clar.

Fora del presbiteri l'edifici presenta dos paraments massissos, fonamentats sobre les cambres laterals de l'església paleocristiana. Al mur del costat de migdia s'obren una porta amb arc de mig punt i una finestra quadrangular, sota la qual es va construir un espai a manera d'armari buidant el gruix del mur. Molt probablement corresponen tots a les reformes del segle XVI.

En aquest punt central de la nau trobem els pilars que sustentaven un arc toral únic, que delimita el canvi estructural entre l'obra romànica de nova fonamentació i la que reutilitza els dos paraments laterals de la nau de l'església paleocristiana. En aquest cas es fonamenten dos pilars a banda i banda, adossats al mur antic, mentre s'enderroca el mur dels peus i s'implanta la nova façana. Aquesta actuació permet la construcció de dos arcs torals a cada costat, que defineixen les corresponents capelles, totes amb arc de mig punt que s'assenten sobre impostes motllurades, totes diferents i actualment molt malmeses. La llum d'aquests arcs és superior a la dels arcs del presbiteri.

La nau era coberta amb una volta apuntada, d'alçada superior a la que actualment cobreix la part del presbiteri, reedificada amb posterioritat als terratrèmols del segle XV que van malmetre l'edifici. El disseny de la façana es diferencia radicalment del que hem vist a Sant Genís. Presentava igualment un coronament triangular, amb correspondència amb la coberta a dues aigües, decorat amb una cornisa motllurada. A la part central presenta una obertura en forma de creu i a un nivell inferior

dues finestres simètriques, amb arc de mig punt i doble esqueixada, similars a la que hem descrit de la capçalera, però sense cap mena de decoració. Pel que fa a la porta, presenta doble arquivolta, recolzada sobre impostes motllurades, de disseny desigual entre elles, sense que hagi comptat mai amb timpà ni columnes, com hem vist en el cas de Sant Genís.

Les refeccions del segle XVI van dur a la construcció d'una façana interior que dividia la nau en dues parts. La del fons seguiria sent utilitzada com a església, mentre la meitat anterior va esdevenir cementiri. El despreniment dels dos murs laterals reutilitzats és a l'origen de la imatge actual singular on veiem els quatre arcs formers de la nau desproveïts de tancament.

5. Un programa constructiu únic?

La comparació entre l'obra romànica de Santa Margarida i la de Sant Genís ens porta a pensar certament en un programa constructiu únic, que sembla modificat finalment en el cas de Santa Margarida, ja sigui per la limitació de recursos, pel condicionant de la reutilització parcial dels murs paleocristians, o per ambdues raons. El fet és que ambdós edificis presenten una solució equivalent en la part del presbiteri, amb dues capelles laterals dis-

senyades amb les mateixes mesures en ambdós edificis. Igualment el perfil de l'arc toral i de la volta que li corresponia, tenen mesures equivalents a les de Sant Genís. Tot i que la mesura exterior d'amplada és diferent en un i altre edifici, no així pel que fa a la interior, que es corresponen. A partir d'aquest punt, però, ambdues esglésies presenten diferències clares tant pel que fa a la solució de les capelles de la nau com en el disseny de la façana.

Per ambdues obres els materials constructius provenen de les mateixes pedreres, explotades encara als inicis del segle XX, de manera que l'obra romànica està executada pràcticament de forma exclusiva amb gresos del Buntsandstein. Pel que fa als morters, no presenten indicadors que permetin diferenciar pautes de treball, més enllà d'identificar el fet que en els dos casos els àrids utilitzats s'han obtingut del punt més proper possible al lloc de l'obra. En el cas de Sant Genís del mateix turó de Rocafort i entorn immediat i, en el de Santa Margarida, dels torrents que hi ha a banda i banda.

6. Les intervencions de consolidació i restauració

Aquesta anàlisi, que aquí hem resumit, esdevé la base sobre la qual s'articulen la intervenció arquitectònica i de recuperació de

Fig. 4: Alçat del mur exterior sud de l'església de Santa Margarida, amb indicació resumida de la seqüència constructiva i restitució de l'obra romànica desapareguda.

l'entorn realitzada entre 2012 i 2015 a Sant Genís de Rocafort. També constitueix la base per a les que es realitzin en el futur en ambdós monuments. Presentem a continuació la informació relativa a la intervenció realitzada amb la finalitat de millorar l'accessibilitat i de consolidació estructural de l'església de Sant Genís de Rocafort.

El projecte té dos àmbits ben diferenciats d'actuació. Per una banda l'actuació en el camí existent d'accés al monument, i, per l'altra, els treballs al conjunt monumental per tal de garantir-ne l'estabilitat estructural i la rehabilitació i consolidació de les diferents estructures i elements visibles.

6.1. El camí d'accés

El camí que va des de la carretera fins a la base del turó on es troba el monument era estret, i fins i tot abrupte en alguns trams. Aquest fet va obligar a plantejar el condicionament del camí, tant des del punt de vista de la seva amplada com pel que fa al pendent en algun dels seus trams.

És important justificar aquesta actuació des de dos punts de vista concrets. En primer lloc, si es volia intervenir en el conjunt monumental, calia garantir l'accés segur, tant de persones, com d'equips i material a l'obra. Aquest accés havia d'ésser plantejat apte pel trànsit rodat de vehicles de mida petita que permetessin la càrrega de material d'obra des de la carretera a la base del turó. En segon lloc, el nou camí rehabilitat s'havia d'entendre com un passeig pel visitant, còmode i apte per a la majoria dels visitants, un recorregut documentat en diversos temes relacionats tant amb la història com en la geografia del lloc.

6.2. Consolidació estructural i restauració del monument

En aquest cas es varen diferenciar dues zones: per una banda trobem un nivell corresponent al primer recinte del monestir, delimitat puntualment per estructures localitzades i pels trams conservats del contorn inferior murat; i per altra banda un segon nivell superior, situat al voltant de l'església de Sant Genís.

El projecte va plantejar, en aquesta fase, l'actuació sobre l'edifici de l'església. Bàsicament es va tractar de rehabilitar-lo i consolidar-lo estructuralment, per tal d'atenuar el procés de degradació i deteriorament al qual està sotmès.

Es va plantejar una actuació global, que integrés tots els elements que es trobaven

deteriorats, aquells que eren susceptibles de ser malmesos en un termini més o menys curt, així com aquells que afectaven a l'estabilitat estructural del conjunt.

6.2.1. Consolidació de l'arc toral ogival

Aquest element és l'únic que es conserva a l'interior de l'església; quasi únicament les dovelles i algunes filades superiors de pedra. La falta de càrregues sobre el mateix representa un problema a l'hora d'assegurar la seva estabilitat. L'actuació realitzada garanteix el lligam entre totes les dovelles i carreus existents.

6.2.2. Consolidació dels laterals dels murs de la capçalera

Aquests murs estaven oberts. Per tant es va fer la consolidació de la secció oberta i, en el cas de l'existència de fissures, com succeeix en el mur nord, es procedir al seu cosit.

6.2.3. Consolidació de la base de la capçalera

Aquesta zona de l'església va desaparèixer al ser volada l'any 1928 per aprofitar la pedra per a la construcció d'una casa a Martorell. Aquest fet ha suposat l'erosió del terreny, fins el punt que la base dels murs nord i est estaven deslligats i per tant no estabilitzats. Per a la seva estabilització s'ha executat la construcció d'un element estructural a la cota de paviment interior que uneixi la base i fonament dels dos murs, amb la forma en planta original d'acord amb la informació fotogràfica de què es disposa.

6.2.4. Consolidació del coronament de murs

Prèviament es va netejar la superfície i es van aplicar els corresponents productes herbicides. A continuació es va procedir a l'aplicació de una capa de regularització amb morter bicomponent de calç, fibres i ecoputzolanes.

6.2.5. Fixació de revestiments de morter

Tant a l'església com en altres zones del monument, els revestiments que es trobaven separats del suport original es van fixar amb injeccions de morter de calç hidràulica natural i inerts seleccionats de granulometria molt fina i poc pes, pedra tosca i putzolanes, inclosa neteja prèvia i imprimació de dissolució d'aigua i alcohol 1/1.

Fig. 5: Consolidació de l'arc toral de l'església de Sant Genís.

En aquests revestiments es va realitzar un bisell perimetral de reintegració del revestiment amb morter de calç hidràulica de reparació d'elements lítics de naturalesa i tipus d'àrid, pigmentació i dosificació compatibles amb l'original, així com amb comportament mecànic compatible amb el del material lític.

6.2.6. Consolidació d'elements petris

Es varen tractar aquells elements petris amb degradacions, alveolitzacions o erosions procedint a la seva restitució geomètrica i mecànica amb l'aplicació de consolidant de silicat d'etil, aplicat amb pinzells i espàtula, per capes i amb neteja prèvia dels elements a tractar.

6.2.7. Reposició de carreus

Es varen reposar aquells carreus desapareguts i dels que tenim referències fotogràfiques o de proximitat que feia segura la seva apreciació formal. Els carreus nous són d'iguals característiques als existents, emprant morters de calç hidràulica, tipus d'àrid, pigmentació i dosificació compatibles amb l'original, així com amb comportament mecànic compatible amb el material lític.

6.2.8. Treballs de neteja

Aquests treballs tenien com a objectiu la conservació i preservació del conjunt monumental. Aquesta neteja va anar encaminada a l'eliminació de la brutícia, és a dir, de tots aquells productes aliens al suport.

Bibliografia

Baucell, J. 2007: *El priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell)*, Centre d'Estudis Martorellencs, Martorell.

Davis, M. 1993: The application of the Harris Matrix to the recording of standing structures, E. C. Harris, M. R. Brown, G. J. Brown (eds.), *Practices of Archaeological Stratigraphy*, Academic Press, San Diego, 167-180.

Harris, E. C., Brown, M. R., Brown, G. J. 1993: *Practices of Archaeological Stratigraphy*, Academic Press, San Diego.

Pagès, M. 1983: *Les esglésies preromàniques a la comarca del Baix Llobregat*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

Pagès, M. 1992: *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

Francovich, R., Parenti, R. 1988: *Archeologia e restauro dei monumenti*, Edizioni All'Insegna del Giglio, Firenze.

LA TORRE DE VALLFEROSA (TORÀ, LA SEGARRA, SEGLES VIII-IX). PRIMER BALANÇ DELS ESTUDIS D'UNA CONSTRUCCIÓ SINGULAR

Joan Menchon,* Carme Subiranas,** Mariona Valldepérez,*** Josep Blasco,****
Pilar Giráldez,***** Màrius Vendrell,***** Joan S. Mestres,***** Roger Sala,*****
Helena Ortiz-Quintana,***** Josep Esteve,***** Lurdes Verdés *****

La torre de Vallferosa (Lleida) és una construcció que s'ha datat entre els segles X-XI, per tant formaria part de la sèrie de castells de la frontera o marca entre els territoris d'al-Àndalus i els comtats catalans. La seva reinterpretació i les anàlisis de carboni 14 indiquen que realment es va construir entre els segles VIII-IX per la qual cosa no es va edificar a causa de la formació de la frontera del segle X. La datació obliga a buscar nous models d'explicació històrica: torre relacionada amb el control de les comunicacions –camins i carrerades– i el control fiscal entre territoris.

Paraules clau: Vallferosa, torre, conquesta feudal, reconquesta, marca, frontera, comunicació, carrerada, control fiscal.

The tower of Vallferosa (Lleida) is a construction dated between 10th and 11th centuries, then it would form part of the military defenses of the border or mark between the lands of Alandalús and Catalan counties. The reinterpretation and the analysis by 14C indicates that it is really going to build between the 8th-9th centuries; this chronology leads to a new interpretation and to suggest that the tower does not was built because the border of 10th century. This dating forces to look for new models of historical explanation: may be a tower related to the control of the communications –roads and glens– and fiscal control between territories.

Keywords: Vallferosa, tower, feudal conquest, marca, reconquest, border, communication, glen, fiscal control.

* arqueòleg (jjmb@tinet.cat)

** arqueòloga (carne@carmesubiranas.cat)

*** arqueòloga (marvallay@gmail.com)

**** Global Mediterranea (jblasco@globalmediterranea.es)

***** Universitat de Barcelona / Patrimoni 2.0 (pgiraldez@fempatrimoni.cat)

***** Universitat de Barcelona / Patrimoni 2.0 (marius@fempatrimoni.cat)

***** Universitat de Barcelona, laboratori de ¹⁴C (js.mestres@ub.edu)

***** SOT Prospection (roger_sala_bar@yahoo.es)

***** SOT Prospection (helenaortizquintana@gmail.com)

***** arquitecte (jev.esteve@coac.net)

***** arquitecta (lurdes@coac.net)

1. Introducció

Al llarg dels darrers dos decennis l'Ajuntament de Torà, conscient dels valors culturals i potencialitat turística de la torre de Vallferosa ha realitzat una sèrie d'actuacions en el monument i el seu entorn. Així el 2002 es va agençar el camí d'accés i l'espai d'arribada; el 2005, l'enllumenat exterior; el 2006-2008, una actuació de restauració consistent en habilitar l'accés a l'interior i la coberta gràcies al programa d'1 % Cultural de la Generalitat; entre 2012 i 2014 treballs d'estudi com l'aixecament escàner làser del monument, anàlisis de 14C i morters, finançats pel Departament de Cultura de la Generalitat; i, finalment, la restauració de la terrassa el 2016 gràcies a l'acord de finançament entre l'Ajuntament de Torà, la Diputació de Lleida i la Generalitat de Catalunya. Els treballs de consolidació i restauració al llarg dels anys han anat acompanyats de les corresponents actuacions arqueològiques, anàlisis i realització de prospeccions amb georadar (2016).

El fet és que poder estudiar detingudament el monument des d'un plantejament transdisciplinari ha permès proposar una nova lectura del seu procés constructiu i de la seva datació, fixada fins ara en dues grans fases al tombant del canvi de mil·lenni, i una reforma que s'ha interpretat com del segle XI o del XII-XIII. A més a més ha permès orientar els treballs de consolidació i restauració cap a uns criteris molt clars basats en l'actuació mínima en un monument de les característiques, importància i monumentalitat com aquest.

2. Fins ara una torre de temps de "reconquesta"

Fins no fa tant ens havien explicat que la invasió araboberber del 711, la resposta de la noblesa hispana a la cornisa cantàbrica, el Pirineu i la posterior forja de la Marca Gòtica o Hispànica pels carolingis van generar els fonaments històrics del que amb el temps seran els regnes cristians peninsulars. El seu procés d'expansió cap al sud, és a dir contra els territoris d'al-Àndalus, portaria a "reconquerir" o "conquerir", "repoblar" o "controlar" aquelles terres que abans havien format part del regne de Toledo i acabarien el 1492 amb la presa de Granada i acabar amb els segles de dominació política de l'Islam.

El cert és que el relat del procés d'expansió primer carolíngia i després feudal a la pre-Catalunya a l'empara d'aquests perjudicis historiogràfics o interpretacions que poc a poc va canviant, no sense dubtes, no sense pro-

blemes com passa en tot procés de reconstrucció històrica. Lentament es va bandejant la idea dualista de cristians contra musulmans, o la visió tan romàntica com gairebé ingenua de veure uns heroics pagesos artigadors que s'aventuren a la rompuda de terres desertes i fins llavors sota l'òrbita del califat. Amb tot en els nostres subconscients pesa encara la visió de veure els segles de presència islàmica a la Península com una anomalia històrica que va provocar un heroic procés de conquesta per part dels anomenats regnes cristians amb l'establiment d'una sèrie de línies de tensió, diguem-ne fronteres que massa sovint les hem imaginat com un doble filat fortificat quan la cosa no va anar bé així (Cfr. Miquel 1997; Sabaté 2000: 7-22).

També ha pesat molt la idea de trencament d'un dia per l'altre, com entre el 472 i el 476 quan es tallen les relacions polítiques entre Hispània i el ja minvat imperi romà d'Occident, o la conquesta araboberber del 711. Al darrere del totemisme de les dates de calendari hi ha una realitat històrica encara per escatir, molt més rica, plena de matisos i sorpreses. Certament estem en un món en transformació que comença a canviar ja al segle II quan l'Imperi romà comença a tenir els primers símptomes d'esgotament, però que no trenca amb el seu passat fins el tombant de mil·lenni, quan cristal·litza el nou sistema que coneixem com el Feudalisme.

3. Terres de frontera

L'expansió dels comtats catalans al segle IX arriba als rius Llobregat-Cardener, i cent anys després ja està en la línia del Gaià-Llobregós. Per explicar el procés històric hom s'ha basat en la interpretació dels diplomes carolingis i feudals així com dels edificis que s'han datat en aquesta època. El fet és que s'ha generat un relat en aparença sòlid i coherent amb si mateix, però que per exemple deixa de costat, sovint gairebé nega la presència humana, i poc o gens té en compte l'organització a l'Antiguitat Tardana i primers segles de presència araboberber. L'assimilació d'aquest discurs, gairebé la seva exaltació als altars de la Historiografia ha comportat l'afirmació acrítica sovint de la presència de línies de fortificacions cristianes com a avançada del procés de conquesta quan més bé són la cristal·lització de la feudalització del territori.

La forja del relat Cristianisme *versus* Islam, Marca Hispànica / Comtats *versus* Emirat i Califat és a dir, la configuració de la lluita entre dos mons nord-sud ha comportat de forma conscient o inconscient obviar altres

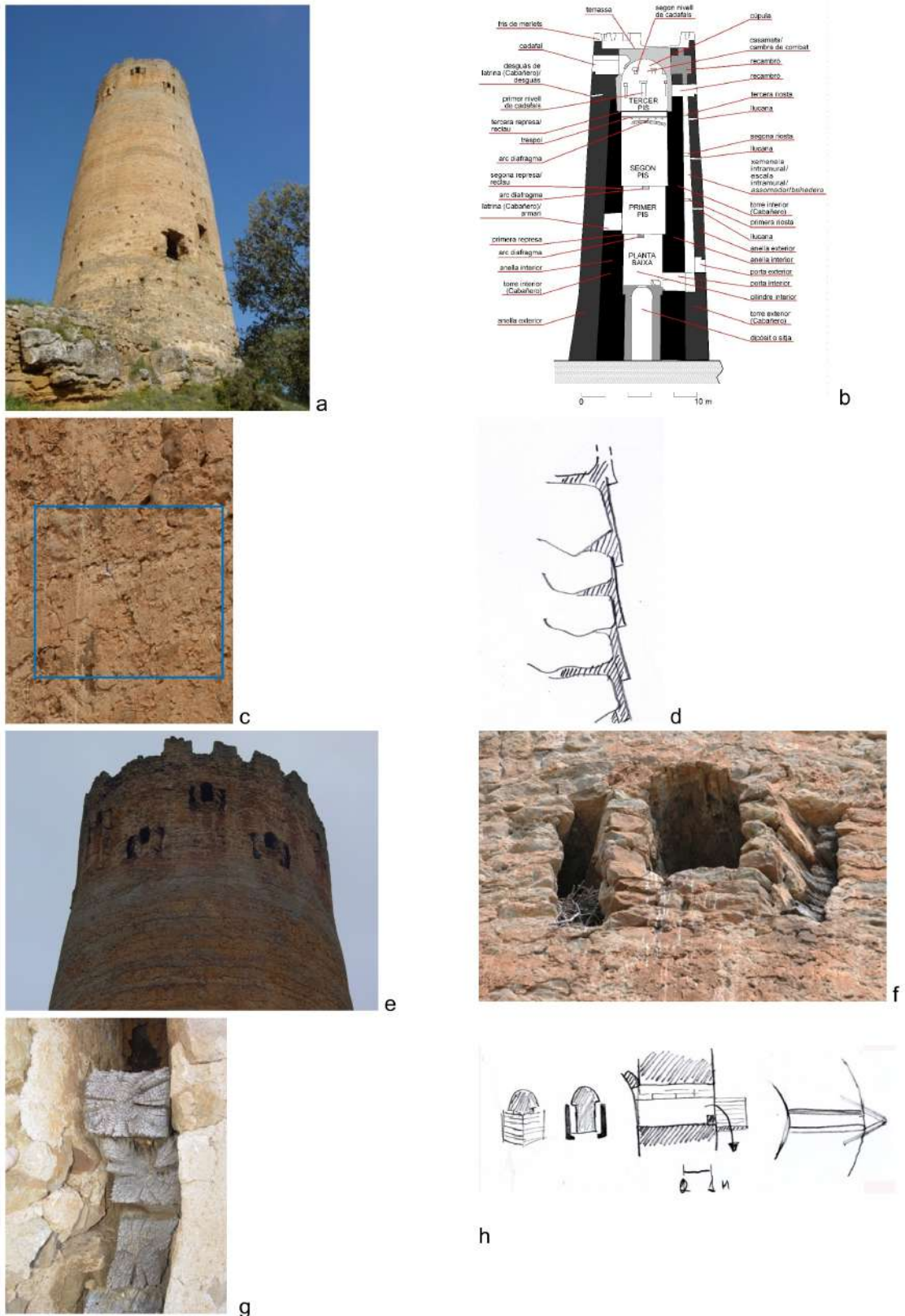

Fig.1: a. vista de la torre de Vallferosa des del sud-est; b. denominació de les diferents parts de la torre; c. detall de l'arrebossat de la cara exterior en el qual es veuen les tongades horitzontals i el començament de les mateixes en la línia diagonal; d. esquema de les diferents capes de l'arrebossat; e. part superior de la torre amb el doble parament de cadafals; f. vista d'un dels cadafals (J. A. Adell); g. detall de les bigues de roure que conformen la part àeria dels cadafals; h. esquema dels cadafals.

relacions territorials a nivell regional o macro-regional: costa-muntanya, est-oest, litoral-Pirineu (Menchon 2013).

La idea de frontera associada a la de desert tot prenent al peu de lletra el que diuen els diplomes com a espai sense població ha generat un corpus intel·lectual que costa posar en crisi: estem en zones sense població perquè ho diuen els textos, i per tant determinades edificacions han de ser posteriors a la conquesta feudal quan les seves característiques arqueològiques apunten a altres possibilitats. I si els documents no permeten datar-les en temps més antics, quedaran fixades sempre en època carolíngia o feudal, però sempre després de la conquesta. El cert és que una sèrie de construccions actualment no acaben d'enquadrar-se formalment, conceptual i tipològica en les datacions fins ara proposades (Adell, Menchon 2005).

La lògica revisió del període està mostrant una realitat més rica i complexa que la fins ara vista, i s'obren noves perspectives, encara que no sense problemes epistemològics, metodològics i conceptuals.

4. Vallferosa, una *rara turris* de frontera

Vallferosa (Torà, comarca de la Segarra, Lleida) i Santa Perpètua de Gaià (Pontils, comarca de la Conca de Barberà, Tarragona) són dos casos paradigmàtics d'aquestes construccions que cal reubicar històricament, i per tant cronològica. En el primer cas, és Philippe Araguas qui defineix Vallferosa –a més de les torres d'Ardèvol i Sant Pere de Ribes– com obra mossàrab (Araguas 1973, 1979). L'any 1987, Jordi Bolòs en va fer una interessant descripció basant-se en els estudis de Jaume Coberó i els seus col·laboradors. Proposava que seria una torre circular folrada amb una primera fase, o torre interior del segle X i el seu reguixat data cap a l'any 1000. Amb les de Peracamps i Ardèvol serien exemples de castells de frontera anterior al canvi de mil·lenni, part de la malla de fortificacions de la marca entre els rius Llobregós/Riubregós i Cardener (Bolòs 1987; Coberó 1982, inèdit), tot i que Joan Ramon González i el seu equip no ho veuen igual (Rubio, Markalain, González 1989).

Però és B. Cabañero qui fa la posta de llarg de la torre de Vallferosa. Hi dedica la seva tesi de llicenciatura i després la inclou en la de doctorat al costat d'altres fortificacions (Cabañero 1985, 1989, 1993, 1996, 1998; Aguirre, Cabañero 2009). S'entén com una torre preromànica de planta circular que data en el decenni 985-995 i es trasdosa en el

1000-1010 (Cabañero 1996: 316-319). Ja en època romànica per Bolòs, i en el segle XI segons Cabañero, es construeix una cúpula i una cisterna o dipòsit. Passem ara a descriure aquesta interessant construcció.

Hom la va construir en una vessant muntanyosa, sobre una carena a la dreta del barranc dels Quadros, que no és més que la comunicació natural entre les planes de Guissona i el Prepirineu. Les seves dimensions extraordinàries la fan més que visible en el territori i és un clar referent geogràfic. Prop passa el camí que comunicaria la *lesso* romana, i els territoris prepirinencs, així com una de les grans rutes de trashumància que uneixen les pastures del Pirineu i la costa. Al costat, el poble abandonat i a uns metres les ruïnes d'una església romànica.

És de planta circular (Ø: 8'8 m), presenta un desenvolupament troncocònic irregular i arriba a una alçada de 30'70 m (Fig. 1). Es va construir sense encofrat ni bastides sinó en jornades successives, que s'identifiquen per les capes de revestiment extern que es van superposant com si fossin un escamat o l'encavallat de les cobertes ceràmiques de teules o de lloses de pedra. Una sèrie de juntes horitzontals al costat d'altres diagonals indiquen que es van executar en tongades de treball començades a la cara meridional. Dalt de la torre es passa de secció troncocònica a cilíndrica, tot marcant un sector de tambor on s'observa un doble fris d'obertures formades per arquets escanyats o gairebé de ferradura flanquejats per parelles d'interrupcions al mur que no son més que les empremtes de les caixes dels cadafals de fusta que protegirien les citades obertures. Es conformarien per una successió de bigues de roure d'entre 12 i 18 cm de costat. Les marques en el parament demostren que es van construir unitàriament a la torre i la planta dels cadafals seria triangular o triangular truncada. Ja dalt de tot es conserva bona part de l'acabament consistent en un fris de grans merlets.

A la cara sud, a una alçada de 8'20 m hi ha l'accés format per una porta amb muntants de carreuada (1'38 x 1'95 m). Al damunt, un arc de descàrrega de ferradura. Per la cara de dins es conserva el cap-i-alt encofrat del qual ha arribat *in situ* encara algun tascó de fusta (Fig. 2, a-h).

La porta dona a una estança que es defineix com a xemeneia intramural o *buhederra* si utilitzem el nom usat en castellà, o *assomador* si fem anar el nom occità. És un espai de 3'40 x 0'92 m a la base amb una alçada de 14'85 m que va tancant-se conforme es va pujant fins a una petit recambró cobert amb

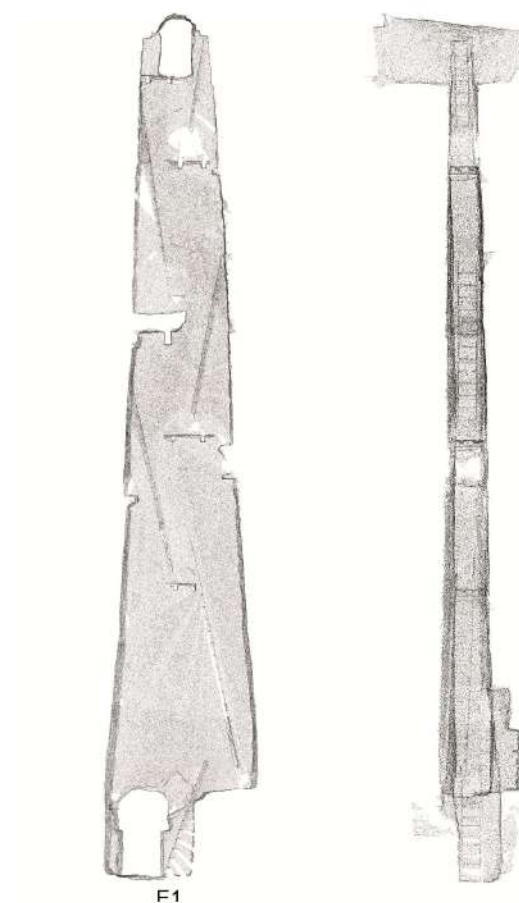
a

c

d

F1

b

e

Fig. 2: a. porta d'accés a la torre; b. escàner làser de la xemeneia intramural, *assomador* o *buhedera* de la torre (Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat-Global Geomàtica); c. vista de l'interior de l'*assomador*, *buhedera* o escala intramural (J. A. Adell); d. esvoranc a la base de la torre a l'interior del qual es veu el parament de l'anella interior, interpretat fins ara com la primera fase de la torre; e. detall dels arrebossats de l'*assomador* i de la fissura en l'angle de lliurament que s'ha interpretat fins ara com la demostració de dues fases, però es veu com el morter es trenca de tal forma que fa pensar que es tracta de la mateixa.

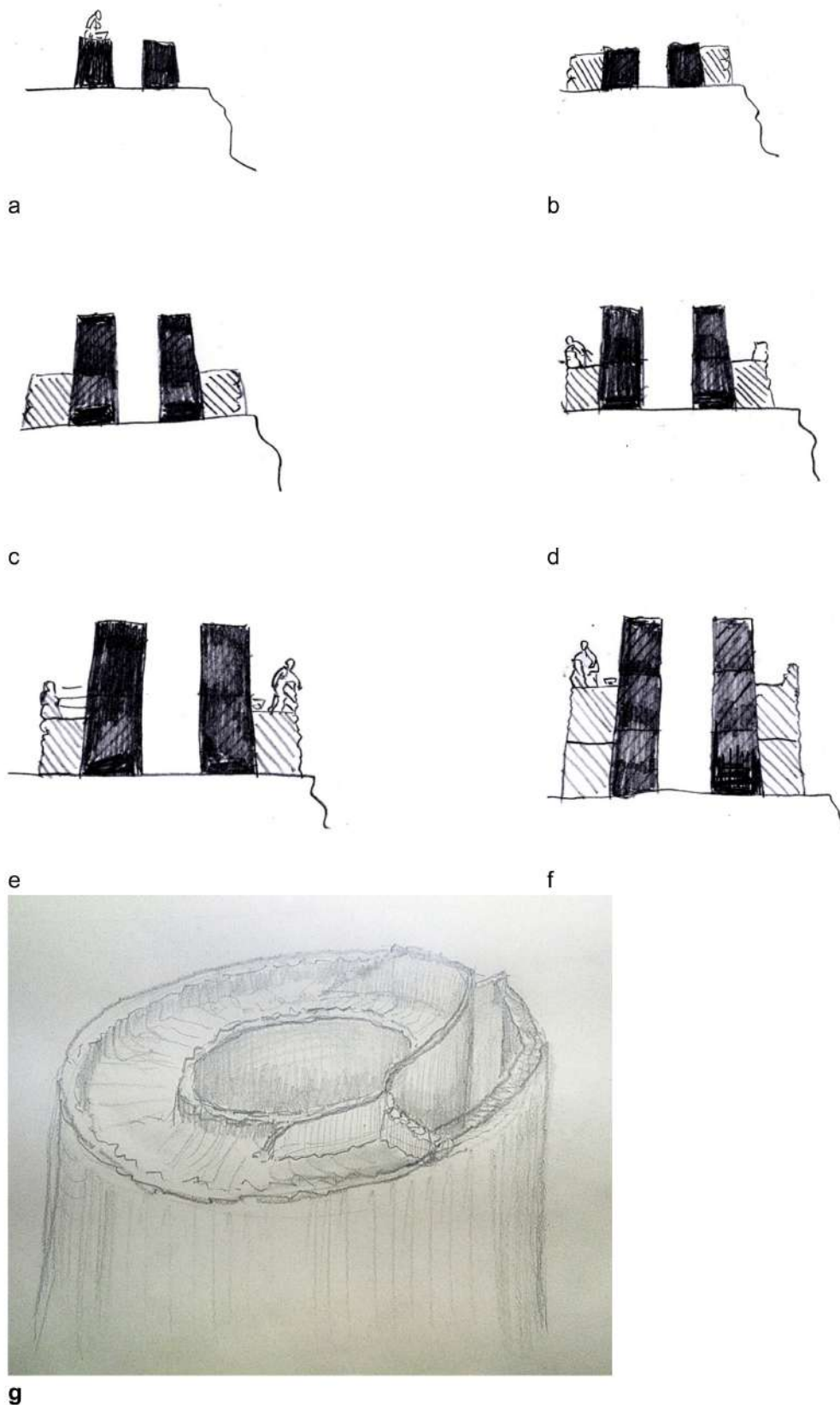

Fig. 3: Esquema de construcció de la torre en dues tongades sincròniques, a. construcció de l'anella interior; b. construcció de l'anella exterior; c. nova tongada de l'anella interior; d. nova tongada de l'anella exterior; e. continuació de la anella interior; f. continuació de l'anella exterior (J. Menchon); g. proposta de construcció de la torre de manera unitària des del costat de la xemeneia intramural/ *assomador/ buhedera* (M. Vendrell).

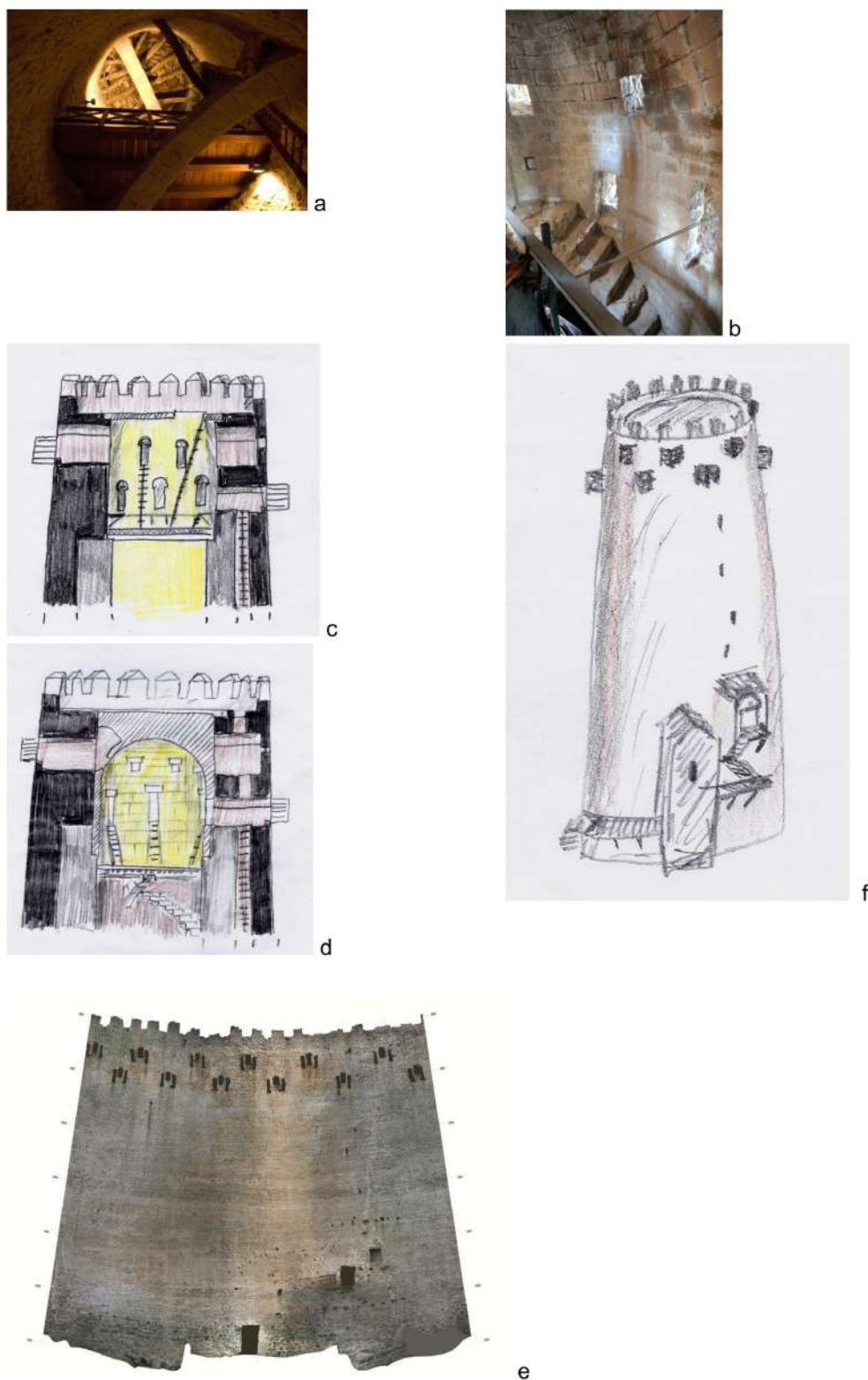

Fig. 4: a. vista de l'interior de la torre, amb els arcs diafragma i paviment de fusta de la reforma de la torre; b. cúpula que cobreix la cara interior dels cadafals de la cambra de combat de la torre on es veu com es respecta l'accés de la línia inferior però no així els de la superior (J. A. Adell); c. esquema de funcionament de la cambra de combat de la torre; d. esquema de funcionament de la cambra després de la construcció de la cúpula i sistema d'arcs diafragma; e. desenvolupament de la cara exterior de la torre (Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat-Global Geomàtica); f. hipòtesi reconstructiva de la torre amb construccions annexes a la cara sud.

volta encofrada (1'38 x 0'60 m). Es conserven les evidències de tres represes o pisos. La segona conserva encara part del paviment format per llistons de fusta i a sobre una gruixuda capa de terra. Es corresponen amb els descansos d'un sistema d'escales de mà.

La base de l'assomador o buhedera s'organitza en dos nivells, el superior funciona amb la porta i l'inferior -1'85 m per sota- és un segon replà que coincideix amb una obertura posterior i dona a la porta interior de la torre. Cal recordar que la interpretació de la torre fins ara ha estat una construcció en tres fases, la primera una torre circular que en un moment determinat es regruixa i finalment es reforma temps després. Aquesta explicació no exempta de lògica descriptiva, neix de l'observació d'un esvoranc de grans dimensions a la base que deixa veure la secció del mur exterior i dins un altre parament circular que s'ha interpretat com el parament de la torre interior. Per això una de les cares de l'assomador o buhedera es defineix de la mateixa manera:

la torre de dins, més quan s'observen dues grans fissures en la unió del que hauria de ser la torre interior i exterior. Però el cert és que aquestes fissures ens poden indicar una forma de construir, ja que el revestiment és el mateix en els quatre paraments, veient-se clarament com s'interromp per les esquerdes (Fig. 2, a-e).

Podem veure que ens trobem davant una torre imponent, construïda sense encofrat ni bastida. El gruix dels murs a l'hora d'assecar el morter marcaria un ritme d'obra bastant lent si fos aixecada amb una sola anella, però si es construeix amb dues anelles concèntriques, edificant un tram de l'interior i mentre s'asseca el morter es fa l'exterior, s'entén el perquè de la seva estructura. A més, els anàlisis de morters mostren una total uniformitat de resultats en les dues anelles (Fig. 3, a-g).

Tornem ara a la porta de la anella interior. Tot i que força modificada encara mostra l'aspecte de gran arc escanyat o de ferradura,

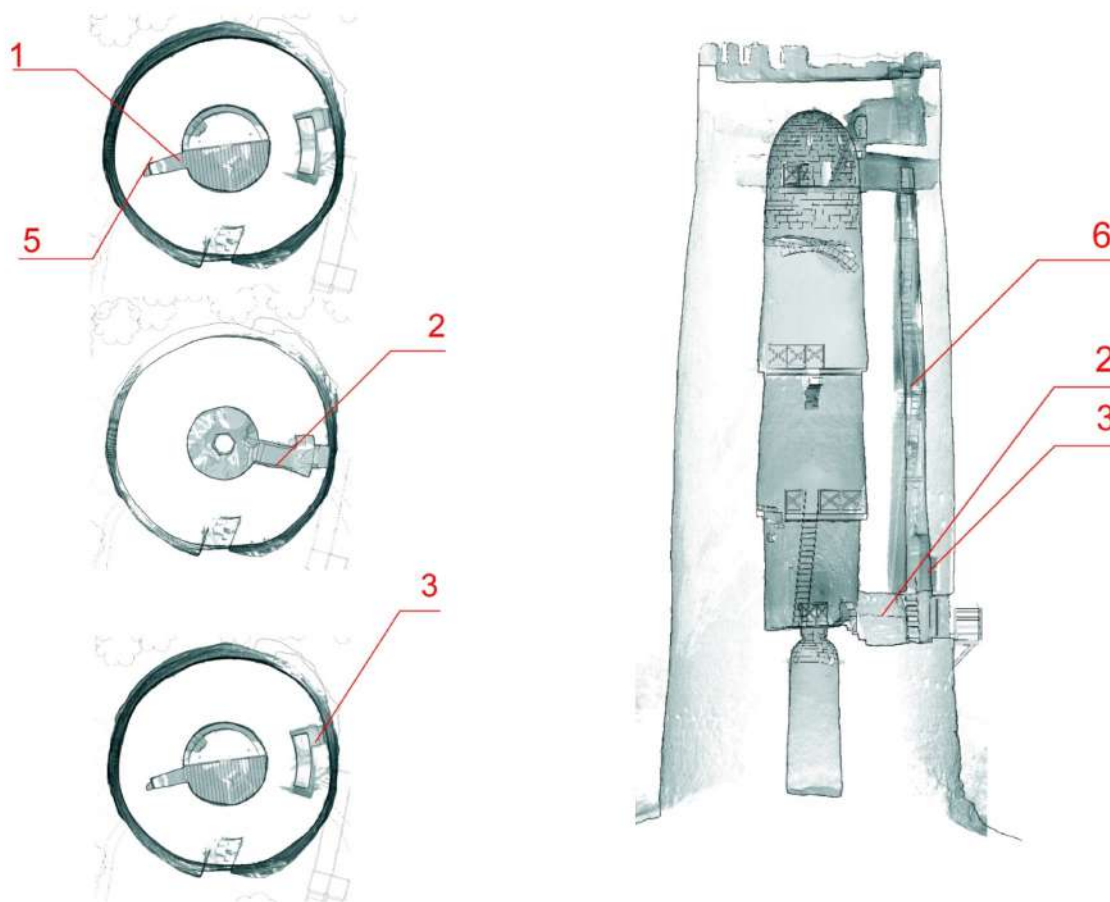

Fig. 5: Ubicació de les mostres de fusta analitzades per radiocarboni (plànols base Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat-Global Geomàtica).

l'armari del segon pis es converteix en latrina, instal·lant les taules que farien de seient (Menchon 2011, 2012, 2015, en premsa a i b; Menchon, Calonge, Esteve 2017; Subiranas 2018).

5. Anàlisis i estudis

Les excavacions realitzades a Vallferosa, amb l'excepció de les fetes a la coberta el 2016, no ofereixen elements per a una correcta data de construcció. En un futur caldrà treballar en els replens al costat del dipòsit per si es pot aconseguir material arqueològic que permeti datar-la seguint els mètodes arqueològics clàssics. Però el cert és que les analítiques de ^{14}C ens han donat la sorpresa.

Els treballs d'escàner làser han permès observar el desenvolupament troncocònic de la torre i les seves irregularitats que apunten a una construcció des de dins dels murs i sense bastides. El georadar ha demostrat l'existència d'una estança segellada per la cúpula que configura la veritable fesomia de la cambra de combat, i una sèrie d'interferències de lectura entre les anelles interior i exterior que hauran de ser estudiades amb deteniment. Les anàlisis de morters han marcat que no hi ha diferències en els de l'anella o torre interior i exterior. Es constata l'ús de morter de calç aèria convencional per al reblert interior, mentre que el paredat irregular que forma les cares interior i exterior, així com els revestiments, són de morter de calç additivat amb matèria orgànica (actualment sota anàlisi per cromatografia de gasos i espectrometria de masses), que en tot cas, accelera la carbonatació i augmenta la duresa del morter. De fet les fulles interior i exterior actuen com encofrat perdut d'un reblert irregular i de limitada densitat en alguns punts. En canvi els morters de la cúpula i arcs interiors són diferents (Sala, Ortiz-Quintana 2017; Tortosa *et alii* 2016; Vendrell, Giráldez 2012).

Però el que ha donat una clara reorientació en la interpretació d'aquesta torre ha estat l'anàlisi de ^{14}C de les fustes utilitzades en la construcció. Les mostres procedeixen totes elles dels moments constructius i no pas d'inclusions posteriors, de manera que la fiabilitat estratigràfica és del 100% (Fig. 5). Una primera anàlisi de Vallferosa va generar els primers dubtes (alguns de maliciosos) sobre la fiabilitat de la mostra: contaminació, possibilitat de ser fusta reciclada, un error... Però la resta de mostres estudiades en diverses tongades pel laboratori de la UB i el Centre d'Acceleradors de Sevilla confirmen les datacions. És estrany que totes estiguin

equivocades dins la mateixa franja cronològica i no es donin resultats de datacions absurdes (Mestres 2010, 2011, 2014, 2017) (Fig. 6, a-b).

Les mostres 1, 4 i 5 daten de l'anella exterior de la torre entre els segles VIII i IX, mentre que les 2 i 3 fixen la cronologia de l'interior en el mateix arc cronològic, sense que sigui significatiu el ressalt temporal entre els dos anells, per la qual cosa és plausible pensar que tots dos són del mateix moment constructiu.

6. Consideracions finals

Vallferosa és un punt clar de control de vies de comunicació ancestrals, relacionables amb la trashumància i el comerç entre l'interior i la costa. A la zona es coneix una ocupació humana estable des d'època antiga i amb focus de monaquisme com es veu amb els monjos de Sant Serní de Tavèrnoles que es documenten a la *solitudine ardevolense* a començaments del segle IX (De Castellet 2014). Per això la construcció de la torre, d'acord amb les datacions radiocarbòniques no és pas relacionable amb la formació de línies o malles de fortificacions de frontera del segle X. A més J. Barbe i L. de Castellet demostren que no està comunicada visualment ni auditivament amb les altres fortificacions de la zona (Barbe, de Castellet 2015).

És necessari explicar la seva existència des d'una altra òptica més àmplia quan ens trobem amb torres arquitectònicament relacionables amb Vallferosa, com Peracamps, Ardévol o Lloberola o de clara filiació andalusí com la del Cargol (Bolòs 1997, 1998; Escala *et alii* 2015; González, Markalain 1991). També tenim casos més llunyans però paral·lelitzables a la zona del Gaià (Tarragona), com la torre de Santa Perpètua, datada radiocarbònicament entre els segles VII i VIII, la de Montferri, la d'Abella, la de Sant Simplicí o les fases més antigues del castell de Selmella (Menchon en premsa b).

La lògica porta a pensar que la torre es va construir per un poder important per tal de dominar les comunicacions i en conseqüència tenir el control fiscal. Cal pensar qui era l'agent responsable de tot això: les aristocràcies hispanoromanes després al servei o convertides a l'Islam, gent vinguda d'orient o del nord, o agents locals que durant un temps poden plantar cara i/o pactar amb els uns i amb els altres (Font 1996; Riu 1950; Trepal, Vilaseca 2010; Vilà Valentí 1958). Cal aprofundir en el tema.

Agraïments

Ajuntament de Torà, Departament de Cultura de la Generalitat, Institut Català del Sòl, Museu de la Noguera, Trac vertical SL, Recop SCP, Arxiu COAC, Arxiu de l'Institut Amatller d'Art Hispànic, Joan Albert Adell, Javier Aguirre-Estop, Carme Alòs, Pau Arroyo, Josep Blasco, Jusèp Boya, Ramon Calonge, Bernabé Cabañero, Cisco Cererols, Anna Maria Cisneros, Màrius Codina, Núria Corbella, Magí Coscollola, Mercè Costa, Joan Closa, Laura de Castellet, Mariana Esponda, Carles Freixes, Roser Galceran, Josep Gallart, Núria Gil, Lluís González, Elsa Ibar, Ramon Martí, Maite Mascort, Maite Miró, Marta Monjo, Joan Olivé Remiro, Isidre Pastor Batalla, Núria Piedra, Carles Pladesaba, Jaume Quadrench, Francisco Reina, José Manuel Rueda, Marta Sancho, Carles Solsona, Xavier Sunyer, Ramón Díez, Palmira Torres i Josep Maria Vila. Aquest article s'inclou al projecte *Gènesis de la noblesa medieval: fortificacions i poders territorials al nord-est peninsular durant els segles VIII-XI del Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat* (HA R2015-63661-P).

Bibliografia

Adell, J. A., Menchon, J. 2005: Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans o les fortificacions de la marca superior d'Al Andalus, *Lambard* 17, Barcelona, 65-85.

Aguirre, J., Cabañero, B. 2009: Memoria de restauración de la torre de Vallferosa (La Segarra, Lleida), *Artigrama: Revista del Departamento de Historia del Arte de la Universidad de Zaragoza* 24, 707-708.

Araguàs, P. 1973: *Recherches sur les châteaux des Marches de Catalogne et Ribagorce, 950-1100*, Bordeus, inèdita.

Araguàs, P. 1979: Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-1100), *Bulletin Monumental* 137, 3, 205-224.

Barbe, J., de Castellet, L. 2015: Archéologie et reconstitution à Charavines-Colletière (Isère): le paysage sonore haut médiéval, Müller Welleda (dir.), *L'instrumentarion du Moyen Âge. La restitution du son*, Paris, 153-170.

Bolòs, J. 1986: Algunes torres de planta circular de les valls del Llobregat i del Cardener, *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Lleida, 157-172.

Bolòs, J. 1987: Torre de Vallferosa, *Catalunya Romànica*, vol. XIII, Barcelona, 152-153.

Bolòs, J. 1998: Torà. Torre de Vallferosa, *Catalunya Romànica*, vol. XXVII, Barcelona, 221.

Cabañero, B. 1985: Problemática de la castelología catalana de la segunda mitad del siglo X. El castillo de Vallferosa, *Artigrama: Revista del Departamento de Historia del Arte de la Universidad de Zaragoza* 2, 305-306.

Cabañero, B. 1989: Problemática de la castelología catalana de la segunda mitad del siglo X. El castillo de Vallferosa, *Resúmenes de Memorias de Licenciatura. Curso 1985-1986*, Universidad de Zaragoza, 287-295.

Cabañero, B. 1993: Los castillos catalanes del siglo X: circunstancias históricas y problemas arqueológicos, *Artigrama: Revista del Departamento de Historia del Arte de la Universidad de Zaragoza* 10, 583-596.

Cabañero, B. 1996: *Los castillos catalanes del siglo X: circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, Zaragoza.

Cabañero, B. 1998: La torre de Vallferosa (Segarra, Lérida): la obra maestra de la arquitectura militar de los reinos y condados hispanos del siglo X, *Artigrama: Revista del Departamento de Historia del Arte de la Universidad de Zaragoza* 13, 195-222.

Coberó, J. 1982: Vallferosa. Un terme ric en art i arqueologia, *Muntanya* 720, Barcelona, 61-62.

Coberó, J.: Castells i torres de guaita i defensa de la conca nord del Llobregós del segle X. La torre-castell de Vallferosa obra mestra. Torà, arxiu de la família Coberó, inèdit.

De Castellet, L. 2014: *Pels camins de la sal. Arqueologia i paisatge i de les dinàmiques de poblament ininterromput a i des de Cardona, de l'antiguitat al feudalisme*, Cardona, inèdit.

Font, J. 1996: Una aproximació a la ramaderia transhumant a Catalunya: els camins ramaders, *Revista d'Etnologia de Catalunya* 8, Barcelona, 99-100.

González, J. R., Markalain, J. 1991: La Torre d'Ardèvol (Pinós del Solsonès), *Quaderns Científics i Tècnics* 3, *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, 287-290.

- Menchon, J. 2011: La torre de Vallferosa (Torà, La Segarra). Aproximació a la seva arquitectura i datació radiocarbònica, *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona 10-13 de juny de 2010*, Ajuntament de Tarragona, vol. 2, Tarragona, 769-782.
- Menchon, J. 2012: Algunes fortificacions (islàmiques?) al sud de Catalunya. Reflexions, dubtes i provocacions, P. Giráldez, M. Vendrell (coords.), *L'empremta de l'Islam a Catalunya. Materials, tècniques i cultura. 6ena trobada de les Egípciaques. Els altres catalans. L'empremta de l'Islam a Catalunya: Materials, tècniques i cultura. Barcelona 15-16 novembre 2011*, Barcelona, 57-106.
- Menchon, J. 2015: La torre de Vallferosa, Torà (La Segarra). Cronologia i construcció, *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 264-294.
- Menchon, J. en premsa a: Una torre, dues anelles i unes analítiques impertinents: Vallferosa (Torà, la Segarra, província de Lleida), Negre, J. (ed.), *Fortificacions a l'extrem oriental de la Marca Superior d'al-Andalus: investigacions recents als districtes de Lārida i Ṭurṭūša*, Lleida.
- Menchon, J. en premsa b: Fortificaciones del fin de milenio (siglo X) en crisis: las torres de Santa Perpètua de Galà (siglos VII-VIII) y Vallferosa (siglos VIII-IX), *1300 aniversario del origen del Reino de Asturias. Congreso internacional. Del fin de la Antigüedad Tardía a la Alta Edad Media en la península ibérica (650-900)*, Oviedo.
- Menchon, J., Valldepérez, M. 2016: Memòria dels treballs arqueològics i de les analítiques efectuades a la torre de Vallferosa. Torà, la Segarra, anys 2006, 2008 i 2012. Inèdita, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Menchon, J., Calonge, R., Esteve, J. 2017: La torre de Vallferosa. Evolució, restauració i datació, J. Segura, N. Corbella, J. Esteve, L. Renailas, L. Soriano (eds.), *Ibèria. Roma, Al-Àndalus. El fi com a principi. XXXIX Jornades Internacionals d'Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic*, Barcelona, 230-233.
- Mestres, J. S. 2010: *Datació per radiocarboni de fusta procedent de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra)*, Barcelona: Universitat de Barcelona, inèdit.
- Mestres, J. S. 2011: La datació per radiocarboni de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra) i la valoració de la seva validesa, *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Tarragona 10-13 de juny de 2010*, Ajuntament de Tarragona, vol. 2, Tarragona, 783-792.
- Mestres, J. S. 2014: *Datació per radiocarboni de fustes procedents de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra)*, Universitat de Barcelona, inèdit.
- Mestres, J. S. 2017: *Datació per radiocarboni de fustes procedents de la torre de Vallferosa (Torà, La Segarra)*, Universitat de Barcelona, inèdit.
- Miquel, M. 1997: *Ipsa marcha extrema*. Les terres del Gaià als segles X-XI, *La Rescola* 1, 27-35.
- Escala, O., Moya, A., Tartera, E., Vidal, A. 2015: La torre del Cargol (Força de l'Estany, Ponts, Noguera): de talaia andalusina a casal despoblat d'època moderna, *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*, Barcelona, vol. II, 1155-1172.
- Riu, M. 1950: Transhumància de la Vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya, *Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Odena*, Martorell, 150-160.
- Rubio, D., Markalain, J., González, J. R. 1989: Sobre la frontera cristiana en el Valle del Llobregós (Lérida), *Arqueologia Espacial* 1, Terol, 195-206.
- Sabaté, F. 2000: *La transformació de la frontera al segle XI. Reflexions des de Guissona arran del IX centenari de la consagració de l'església de Santa Maria*, Lleida.
- Sala, R., Ortiz-Quintana, H. 2017: *Torre de Vallferosa, Torà. Exploració georadar per la caracterització d'elements constructius. Memòria d'intervenció*, Manlleu SOT Prospection, inèdit.
- Subiranas, C. 2018: Memòria de la intervenció arqueològica al terrat de la torre de Vallferosa. Torà, La Segarra, Inèdita, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Tortosa, R., Blasco, J., Aparicio, Ó., Gimeno, L., Vilaplana, A., Menchon, J. 2016: Docu-

mentación geométrica de la torre Vallferosa de Torà, *Proceedings of the 8th International Congress on Archaeology, Computers Graphics, Cultural Heritage and Innovation ARQUEOLOGICA 2.0, Valencia, 5-7 setembre 2016*. Valencia, Universidad Politécnica de Valencia, 324-326 (<http://hdl.handle.net/10251/85775>).

Trepat, E., Vilaseca, A. 2010: *Camins ramaders i transhumància a Catalunya. Recomanacions i propostes*, Barcelona, Fundació del món rural (<http://www.fmr.cat/web3/documentacio/ACTIVITATS/Informe%0Transhumanciaok.pdf>).

Vendrell, M., Giráldez, P. 2012: Torre de Vallferosa, Torà. Caracterització dels materials de construcció i aproximació al sistema constructiu, Barcelona, *Patrimoni 2.0*, inèdit.

Vilà Valentí, J. 1958: La ramaderia a Catalunya, Ll. Solé Sabarís (dir.), *Geografia de Catalunya*, Barcelona, 447-457.

EL CASTELL D'ERAMPRUNYÀ (GAVÀ, BAIX LLOBREGAT). HIPÒTESI GENERAL D'EVOLUCIÓ HISTÒRICA

Àlvar Caixal,* Javier Fierro*

El castell d'Eramprunyà, documentat per primera vegada l'any 957 en una donació de terres al monestir de Sant Cugat, està situat estratègicament en un dels contraforts més inaccessibles del massís del Garraf. El 2007, l'Ajuntament de Gavà va adquirir el castell. Dos anys més tard, l'octubre del 2009, es va signar un conveni de col·laboració entre el consistori i la Diputació de Barcelona amb l'objectiu de garantir l'estabilitat de les estructures, la seguretat dels visitants i el coneixement i la difusió del monument. L'any 2011, el Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL) es va fer responsable d'aplegar el màxim d'informació possible per poder redactar el Pla Director que marcarà en un futur els criteris de restauració i utilització del conjunt. D'ençà d'aleshores, s'han dut a terme intervencions urgents de consolidació i rehabilitació i s'han efectuat dues campanyes de recerca arqueològica vinculades a aquests treballs de recuperació del castell.

Paraules clau: Gavà, castell, arqueologia.

Eramprunyà Castle, documented for the first time in the year 957 in a donation of land in the monastery of Sant Cugat, is strategically located on one of the most inaccessible foothills of the Garraf massif. In 2007, the City Council of Gavà purchased the castle. Two years later, in October 2009, a collaboration agreement was signed between the council and the Barcelona Provincial Council with the aim of guaranteeing the stability of the structures, the security of the visitors and the knowledge and the promotion of the monument. In 2011, SPAL was responsible for gathering as much information as possible in order to draft the Master Plan that will in future mark the criteria for the restoration and use of the ensemble. Since then, urgent consolidation and rehabilitation interventions have been effected and two archaeological research campaigns have been carried out linked to these works to recover the castle.

Keywords: Gavà, castle, archeology.

* Arqueòlegs. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL). Diputació de Barcelona

1. Situació i descripció

El castell d'Eramprunyà està situat a l'extrem nord-oest del municipi de Gavà, en un dels contraforts més orientals del massís del Garraf i al capdamunt d'un penyal espatat a 402 metres d'altitud. Es troba dins del Parc Natural del Garraf i des del seu privilegiat emplaçament es dominen d'una banda les vies que s'endinsen per la plana de Begues cap al corredor del Penedès i l'interior del país, i, d'altra, l'àmplia franja del litoral mediterrani del Baix Llobregat i una gran part del Parc Natural.

El castell ocupa gairebé la totalitat de la plataforma superior del turó. Els costats de llevant i tramuntana són dos espadats pràcticament inaccessibles, mentre que la banda de migdia està protegida per un pany de muralla del qual es conserven diversos trams. L'accés natural a la fortalesa és per ponent, a través d'una pista forestal que recull actualment els diferents camins que s'hi dirigeixen i que s'endinsa en el clos fortificat del conjunt després de dibuixar un doble revolt molt pronunciat. Aquest espai s'estén per la part més baixa del turó (àmbits S, R i Z) i per les plataformes rocoses situades a migdia del recinte jussà (N, P i Q). En el clos fortificat resten dempeus un tram considerable de la muralla, les parets molt malmeses d'una edificació de planta quadrada situada just a l'entrada del

recinte (T) i els murs d'un espai rectangular excavat en part a la roca (Y) i relacionat amb el raval que hauria crescut intramurs al llarg del segle XIV i la primera meitat del segle XV.

El recinte jussà, situat a tramuntana del clos del castell i a ponent del recinte sobirà, allotja la capella castral romànica (M-L), dedicada a sant Miquel, una cisterna excavada a la roca natural (U) i un bastió o barbacana de planta trapezial (K) amb troneres per a armes de foc construït per guardar el vall i protegir d'un atac exterior la façana sud del recinte sobirà. Si els atacants ocupaven aquest segon espai, els defensors encara podien trobar refugi al recinte sobirà, que constitueix una fortalesa per si mateix i que està separat de la resta del conjunt per un fossar parcialment natural, d'uns dos metres d'amplada. És en el recinte sobirà on trobem la major part de les restes que ens han pervingut de la fortificació. Avui, s'hi accedeix per una passarel·la de fusta. Tot just sobrepassada l'entrada, ens trobem en un petit espai quadrat, a mena de rebedor (B), des del qual s'accedeix pel costat de llevant a una sala rectangular de grans proporcions, tradicionalment anomenada sala dels arcs (C). La resta de dependències del castell es distribueixen de manera convencional al voltant d'un pati central a cel obert (H), que allotja, al subsol, una cisterna de planta rectangular. Entre els diferents espais, hi

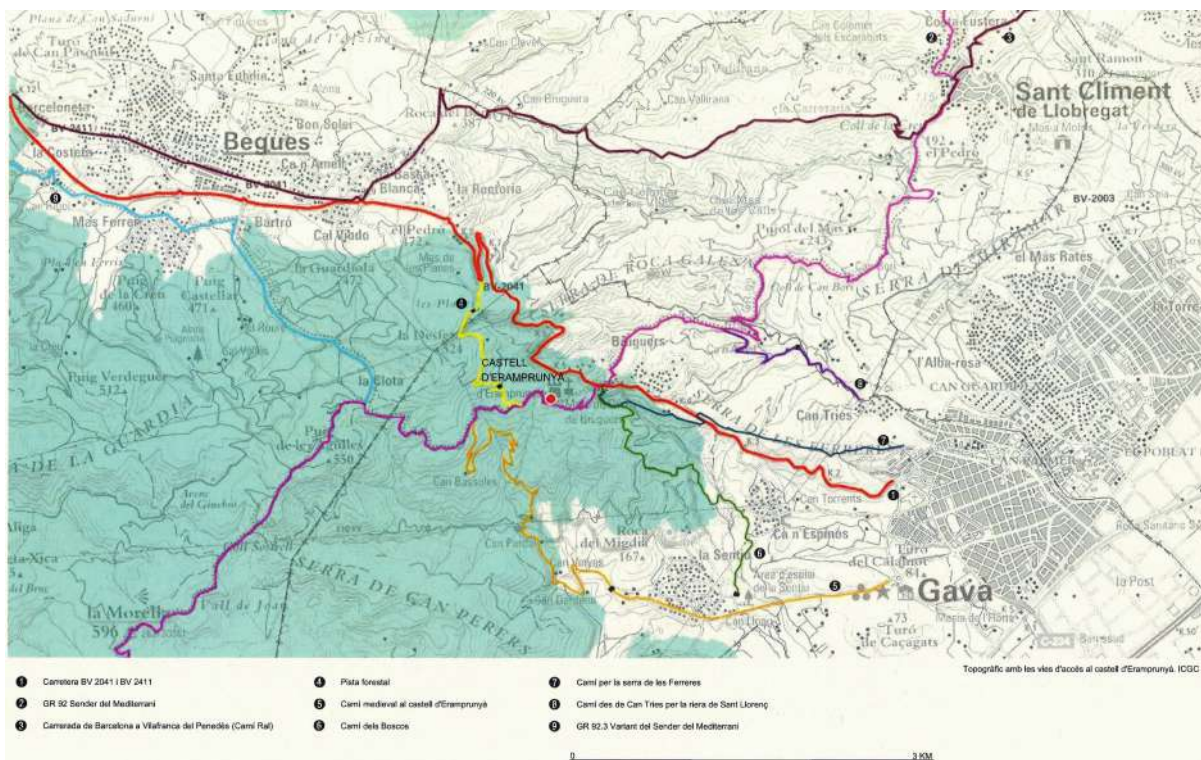

Fig. 1: Plànol de situació del castell d'Eramprunyà i dels camins que hi condueixen.

trobem un baluard (J), una estança porxada (E) i un gran cos de planta quadrada amb restes de filades d'*opus spicatum* (G).

2. Antecedents

El març de 2007, l'Ajuntament de Gavà va adquirir a la família Girona el conjunt del castell d'Eramprunyà, un monument d'especial significació per a la població i per a la història medieval i moderna de Catalunya.¹ El conveni de col·laboració signat entre el consistori i la Diputació de Barcelona el 2009 tenia com a objectius garantir l'estabilitat del conjunt i la seguretat dels visitants, i aprofundir en el coneixement i la difusió del monument. Un any més tard, es van dur a terme les tres primeres fases amb caràcter d'urgència: tancament del recinte per evitar danys al monument i a les persones, delimitació d'un itinerari de visita segur amb la incorporació de

baranes metàl·liques provisionals i estabilització urgent de les estructures més vulnerables del castell. Des d'aleshores, el nostre Servei s'ha fet responsable de la consolidació de l'espardenya i de la restauració de la teulada de la capella de Sant Miquel (2011-2013), de la protecció de la cisterna del recinte sobirà (2013) i de la consolidació i rehabilitació de la muralla de migdia del recinte sobirà (2015). Igualment, s'han efectuat sota la direcció tècnica de l'SPAL els estudis previs imprescindibles per a la redacció del Pla Director (2015-2016), que han inclòs l'aixecament planimètric i topogràfic del castell, la recopilació i revisió crítica de tota la documentació històrica coneguda i les campanyes de recerca arqueològica (2011 i 2013-2014) vinculades a l'execució dels treballs urgents de consolidació i restauració del castell. Cal dir, també, que emmarcat en el context de col·laboració entre administracions, des de l'estiu del 2013 s'organitzen anualment

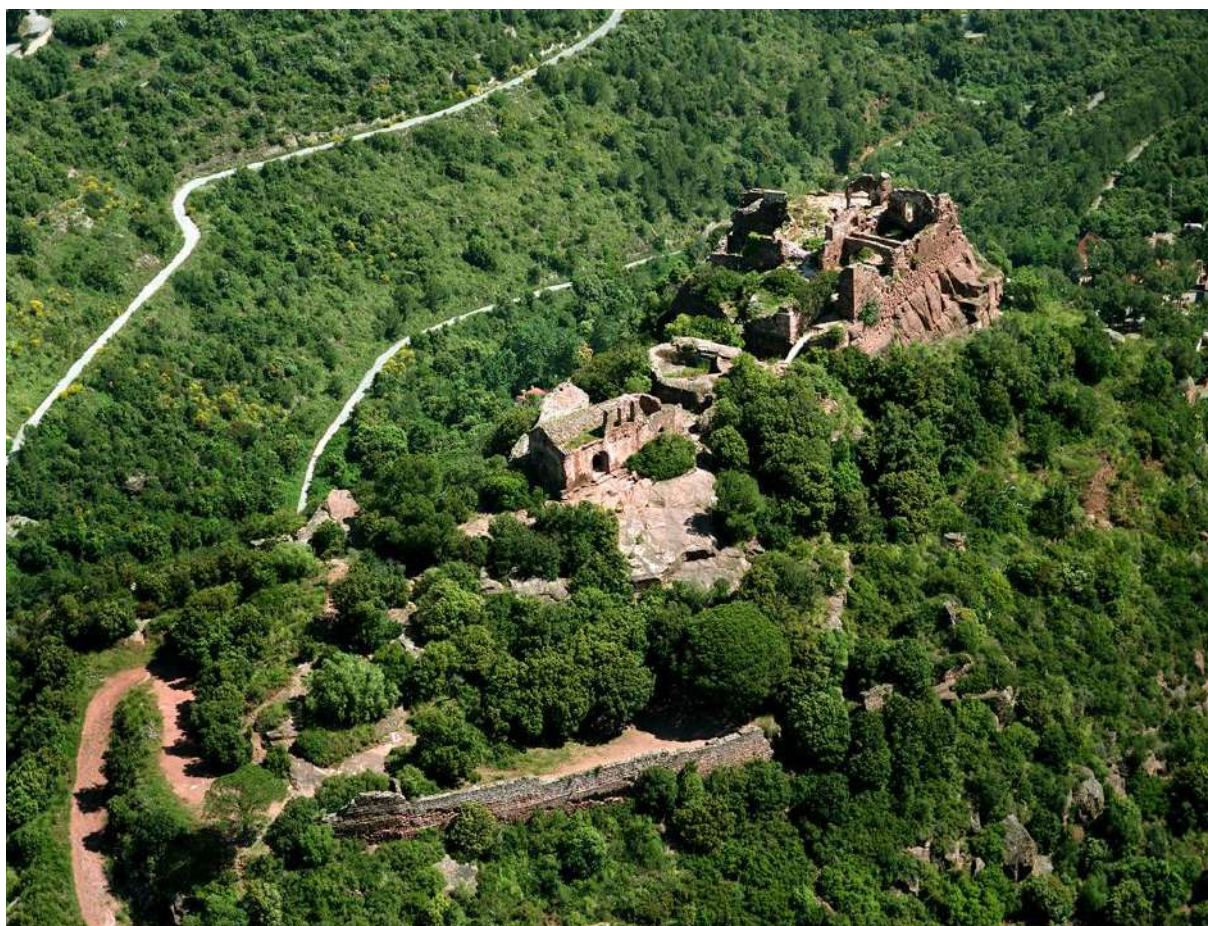

Fig. 2: Panoràmica aèria del castell d'Eramprunyà abans d'iniciar-se les primeres fases d'actuació (Fotografia: *Paisajes Españoles*. Arxiu SPAL, 2010).

¹ El castell està declarat Bé Cultural d'Interès Nacional en virtut del decret de protecció d'arquitectura militar del 22 d'abril de 1949.

PLÀNOL D'EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES DE L'SPAL

Fig. 3: Planta general del conjunt amb la nomenclatura dels àmbits i indicació tramada de les zones excavades durant les campanyes arqueològiques del període 2011-2014 (Delineació: SPAL, 2015).

campes de treball d'arqueologia per a joves de 15 a 17 anys, amb promoció de l'Ajuntament de Gavà i de la Direcció General de Joventut del Departament de Benestar Social i Família de la Generalitat de Catalunya, gestió de la Fundació Pere Tarrés i direcció científica de l'SPAL.

3. Hipòtesi general d'evolució històrica

Els primers testimonis d'hàbitat del lloc poden datar-se com a mínim del segle IV aC, segons que indiquen els fragments de ceràmica comuna i d'envasos d'emmagatzematge ibèrics recuperats en els rebliments associats als vestigis d'aquest període, una estructura de planta ovalada localitzada al fons de la trinxera que es va obrir el 2011 a l'esplanada del recinte clos i dos petits dipòsits per a la transformació de matèries primeres apareguts en l'excavació de l'àmbit G, al capdamunt del turó. A més a més, la presència de bocins d'aquests materials ceràmics dispersos per tota la muntanya permet certificar la presència en aquest indret d'un assentament protohistòric estable, almenys entre el segle IV i el segle II aC, sense que, de moment, en sapiguem la magnitud que podia tenir.

La recerca arqueològica de les campanyes de 2013 i 2014 va posar al descobert a

l'àmbit G un conjunt d'estructures que confirmen l'existència d'un hàbitat amb dues fases d'ocupació en el trànsit de l'Antiguitat Tardana a l'Alta Edat Mitjana. El primer moment l'hem datat del segle VIII, articulat a l'entorn d'un edifici de considerable entitat, format per dos grans pilars quadrats de sustentació i un mur que traspassa els límits d'aquest espai i que s'estén cap a llevant i ponent, en zones que encara no han estat objecte d'investigació. Ara mateix no disposem de materials ceràmics clarificadors, i haurem d'esperar a l'excavació dels àmbits veïns (I i E) per concretar millor a quina mena d'edifici ens estem referint. Cap el segle IX trobem una nova fase d'ús que ve determinada per una sèrie de rebliments que amortitzen les estructures anteriors i transformen aquesta àrea en un abocador. Predominen de manera abassegadora les restes faunístiques derivades del procés de consum domèstic i els materials ceràmics de tradició carolíngia. Júlia Beltrán va establir un marc cronològic segur (entre el c. 800 i el c. 1000) per a aquestes produccions a través de les datacions absolutes per termoluminescència del material trobat a la plaça del Rei de Barcelona (Beltrán de Heredia 2006: 125). Les peces localitzades al castell d'Eramprunyà corresponen majoritàriament a la forma I (olles de cos globular amb

Fig. 4: A l'esquerra, vista general des de ponent de l'àmbit C un cop enllestida la recerca arqueològica; a la dreta, una panoràmica de l'excavació de l'àmbit G on es distingeixen el mur i un dels pilars quadrats de l'edifici associat a la fase d'ocupació del segle VIII (Fotografies: Arxiu SPAL, 2014).

un perfil en S carenat, llavi arrodonit o girat i amb la base plana o lleugerament bombada, i altres variants, com ara les olles de boca tetralobulada amb paral·lels a la pròpia Barcelona o a Sentmenat);² a la forma IV (peces tancades d'emmagatzematge similars a una tenalla o alfàbia, amb el cos globular, el llavi aplanat, sense nansa ni bec, i presència optativa de coll, documentada tant en cocció reduïda com oxidada, i en ocasions espatulada), i també a la forma VIII (gibrells o servidores de cos troncocònic, parets gruixudes, altes i tosques, i amb el llavi variable, que pot ser arrodonit, engruixit, exvassat o fins i tot bisellat).³ També s'han catalogat un grup testimonial de nanses de cinta de pasta ataronjada o vermellosa que caldria atribuir a gerres o sitres (forma II), diferents peces discoidals i un possible mànec de paella que vol recordar les cassoles amb mànec tubular (forma IX) localitzades també a la plaça del Rei de Barcelona. El lot presenta tant ceràmiques de cocció reductora, amb pastes grises i negres, poc depurades i majoritàriament destinades a usos culinàries, com coccions oxidades, més compactes, de pastes ataronjades o bicolors, de tipus sandvitx, amb tonalitats ocre, groguenca o beix i acabats exteriors lleugerament espatulats o polits. Aquestes darreres peces tenen usos habitualment

relacionats amb l'emmagatzematge. Finalment, pel que fa als motius decoratius, habitualment incisos i efectuats amb pintes o eines de puntes punxegudes o esmussades, s'han identificat tota mena de combinacions senzilles amb alternança de línies longitudinals ondulades o rectes o en zig-zag i que es despleguen en traços que, o bé es mantenen paral·lels al llarg de tota la peça, o bé s'ajunten progressivament fins a trobar-se. No ens sembla pas descabellat associar aquesta fase d'ús del capdamunt del turó (àmbit G) amb la consolidació del domini carolingi a partir de la conquesta franca de Barcelona (801), que manté i reforça assentaments com el d'Eramprunyà, llocs enlairats de més o menys entitat edilícia, fàcilment defensables i des dels quals es controla el pas del riu Llobregat, definit aleshores com a frontera natural de migdia de la recent creada Marca Hispànica.

L'estructura defensiva del castell d'Eramprunyà a mitjan segle X —emascarada per reparacions i afegitons posteriors, destruccions parcials i ampliacions fortificades del recinte primitiu—, és, ara per ara, difícil d'identificar. Resten dempeus al capdamunt del turó alguns panys de paret construïts amb murs de maçoneria, formats per pedres irregulars, més o menys treballades, i lligades

² Hi ha formes similars a l'església vella de Sant Menna (Roig, Coll, Molina 1995: 60) i també a la plaça del Rei de Barcelona, amb datacions analítiques per termoluminiscència de 822+183, tot i que n'hi ha de més tardanes (Beltran de Heredia 2006:117).

³ Hi ha exemplars semblants, a part dels localitzats a Barcelona, al jaciment de l'Aiguacuí de Terrassa (Roig, Coll, Molina: 1997: 41) i també a Castellar Vell (Roig, Coll 1999: 468).

amb morter de calç i sorra. Cal pensar, doncs, a l'hora d'imaginar-se el castell que les fonts documentals citen a mitjan del segle X (la notícia més antiga és del 957), en un petit conjunt castral ubicat en el punt més alt del turó (el que anomenem recinte sobirà), fàcilment defensable gràcies als accidents geogràfics favorables, i edificat a base de murs de maçoneria o tàpia (amb un ús esporàdic de la tècnica de l'*opus spicatum*) i fusta (per a les cobertes o per a algun reforç puntual) que delimiten un primer recinte poc complex que serà l'origen del creixement posterior i que engloba totes les construccions, inclosa una torre mestra de planta i factura que, de moment, ens és desconeguda. La capella castral de Sant Miquel està documentada des de l'any 977, quan Galind, veguer d'aquesta fortalesa, hi va dictar testament. En aquesta fase, el temple hauria estat semblant a altres esglésies preromàniques: una planta rectangular, de nau única i amb coberta de fusta. Els murs d'aquesta primera església del segle X són probablement els que es conserven a les parets exteriors de migdia i tramuntana (en aquest cas no en tota l'alçada del pany), amb un carreuat petit i irregular. Les tombes antropomorfes escampades a l'entorn de la capella estan vinculades a aquest moment. Conformen un petit cementiri de set sepultures excavades a la roca.

Els treballs arqueològics efectuats fins ara no han permès trobar evidències físiques que puguin documentar que el castell d'Eramprunyà patís el 985, de manera directa o indirecta, els efectes de la ràtzia d'Almansor contra el comtat de Barcelona. Tampoc s'han trobat testimonis materials, malgrat les indicacions documentals,⁴ de les suposades obres de reconstrucció efectuades per reparar les destrosses generades per l'acció violenta de Bernat Geribert cap el 1050 o per la cavalcada dels almoràvits de camí per atacar la ciutat de Barcelona, als primers anys del segle XII. És cert que sabem, per dues deixes testamentàries de 1129 (Pagès 1992a) i 1141 (Campmany 2011), que en aquesta època es van fer obres a la capella de Sant Miquel (Pagès 1992b; Galí, Lacuesta 2012: 4), però no tenim constància que també s'efectuessin reparacions o ampliacions al castell relacionades amb els desperfectes provocats per aquestes accions violentes.

En realitat, el gran procés de transformació del castell s'inicia a la segona meitat

del segle XIV i s'allargarà fins ben entrat el segle XV. El 1323, el rei Jaume II havia venut el castell al seu tresorer, Pere Marc (Bofarull 1911: 76-77; Sanahuja 2002: 96-97), per la suma de 120.000 sous,⁵ però no va ser fins a la segona part del segle que es van efectuar les reformes que canviarien definitivament l'aparença del castell. Ens trobem en una època de forta inestabilitat que coincideix amb un procés generalitzat de fortificació del país, i que a Eramprunyà es manifesta a través de la construcció de la muralla perimetral del recinte clos i a l'ampliació dels espais d'ús al recinte sobirà (que inclou també un nou pany de defensa en el costat meridional). L'aparença constructiva de la muralla que tanca a migdia l'esplanada inferior i la morfologia de les ceràmiques que acompanyaven els reblliments de fundació avalen la datació proposada, sense descartar, però, la possibilitat d'una línia de defensa preexistent, de menys longitud i entitat, que hauria estat profundament ampliada i reforçada al darrer quart del segle XIV, en una època en què les noves formes de fer la guerra, absolutament renovades amb l'aparició de les armes de foc, van exigir la transformació de les primitives estructures de defensa.

L'estiu de 1374 (Sanahuja 2002: 30 i 32), Jaume Marc I va demanar al rei poder cobrar el dret de pas a tothom que travessés el coll de Begues per sufragar part de les obres de manteniment i ampliació de la fortalesa. Tenim l'evidència física en una inscripció gravada en la plataforma rocosa situada enfront de la façana de migdia de la capella de Sant Miquel, en la qual Jaume Marc fa constar el començament de les obres al castell en *l'any de l'encarnació de Nostre Senyor de 1375*. Altres notícies documentals del 1384 (Sanahuja 2002: 124) i del 1421 (Monreal, Riquer 1958: 273; Sanahuja 2002: 30 i 32), recullen les peticions senyorials per obtenir la facultat d'imposar exaccions fiscals i la capacitat de recaptar impostos a fi de fer obres als murs i al vall del castell. Datem d'aquesta etapa de gran activitat edilícia el llenç de muralla del recinte clos, l'aljub de planta rectangular excavat a la roca en el recinte jussà i el baluard trapezial situat a tocar del fossar del castell, abans d'arribar a la porta principal del recinte sobirà. Creiem que és igualment en aquesta fase de profundes transformacions quan es pren la decisió de retocar el perfil i l'amplitud del fossar del vall i s'afegeix a l'estructura primitiva del castell un nou portal adovellat d'entrada, el

⁴ Ho recull Montserrat Pagès (Pagès 1992a: 247) fent-se ressò d'una cita anterior de Francesc Bofarull (Bofarull 1911: 25).

⁵ Diners que van servir per poder fer front a les despeses previstes en l'empresa real de conquerir Sardenya i Còrsega.

Fig. 5: Planta general del conjunt amb la hipòtesi de l'evolució històrica del castell d'Eramprunyà (Delineació: SPAL, 2016).

baluard dotat de troneres que el defensava a tramuntana, un petit pati interior a manera de rebedor i un potent pany de muralla en bona part emmerletat que s'alçarà de bell nou al costat meridional del capdamunt del turó, ampliant cap a migdia el vell recinte i generant d'aquesta manera la creació de l'anomenat àmbit C. La distribució d'aquest espai s'articula internament amb unes arcades de diafragma que sostenien un embigat pla que feia de trespol del pis superior. El nivell inferior, una gran sala rectangular, hauria fet la funció de cavallerissa del castell, mentre que la planta alta correspondria a estances residencials dels estadants, a les quals s'accediria per les escales situades en el costat septentrional de la sala (àmbit X). L'espai destinat a cavallerisses estava il·luminat i ventilat per una doble filera de finestres; la línia inferior estava formada per almenys sis espitlleres quadrades, amb llinda, parets laterals disposades en biaix i amb una mínima obertura a la banda exterior de la muralla. És probable que haguessin tingut també funcions defensives. No seria aquest el cas de la segona seqüència de finestres, situades per damunt seu, en una cota més alta, i de la qual només conservem dos elements.

La seqüència estratigràfica, allà on la recerca arqueològica ha esgotat la sedimentació històrica, mostra alguns rebliments indirectament associats amb les conseqüències del setge que va patir el castell d'Eramprunyà en el decurs de la Guerra Civil Catalana (1462-1472), que va enfrontar el rei Joan II amb la Generalitat de Catalunya. És ben conegut que la família Marc va participar activament en el conflicte armat. L'any 1464 Jaume Marc III va jurar lleialtat a Pere de Portugal, el nou rei imposat pel Consell del Principat, però dos anys més tard, el 1466, en morir el baró d'Eramprunyà, el seu fill Jaume Marc IV va canviar de bàndol i es va mostrar partidari de Joan II. Aquest tomb d'actitud va coincidir en el temps amb l'elecció d'un nou rei per part del Consell del Principat: René d'Anjou, que el juny de 1466 enviava a Catalunya el seu primogènit, Joan de Lorena, al front d'un poderós exèrcit. Tres anys més tard, el 22 de setembre de 1469, tropes franceses comandades per Joan de Lorena van assetjar en nom de la Generalitat i amb el suport d'artilleria –almenys dues bombardes–, el castell d'Eramprunyà (Campmany 2000). En un document que transcriu una carta de Joan de Lorena a l'abat de Montserrat, el primogènit del rei especificava que

l'11 d'octubre els francesos havien pres i en-sorrat el raval i la barbacana del recinte jussà (Pedemonte 1929: 430-431). Sembla que Jaume Marc IV va resistir uns quants dies més tancat dins del recinte sobirà, fins que el 24 d'octubre va ser fet presoner i retingut sota vigilància a la torre del castell de Cotlliure. Tot i que el 1473 va recuperar el senyoriu del castell, les parts afectades deixaven inservible la fortalesa d'Eramprunyà i, per tant, el conjunt va restar gairebé en desús.

Tot i la situació de conflicte en què vivia Catalunya a començament del segle XVIII, ni l'estudi documental ni l'arqueologia han trobat evidències que el castell d'Eramprunyà fos protagonista directe de cap esdeveniment bèl·lic ni que fos tampoc utilitzat aleshores com a punt estratègic de control i vigilància de la costa i dels camins que s'endinsaven cap a l'interior del país. En aquell temps, la fortalesa continuava en ruïnes i havia perdut la seva importància com a baluard defensiu. No serà fins al 1739, quan s'inicien les obres en algunes dependències del castell, que hi haurà la voluntat de dotar a l'edifici d'un caràcter marcadament residencial. En aquest cas, sí que tenim constància documental (Galí 2012) i arqueològica (campanyes de 2011 i 2013) de la refacció de les cobertes i trespols de les sales situades a migdia del recinte sobirà (àmbits B, C i D). Aquí, l'excavació va posar al descobert els espais corresponents a l'entrada o rebedor de la nova casa de pagès, la cuina amb el forn de pa, el distribuïdor, l'escala d'accés a la planta superior i, finalment, l'àmbit reservat a la quadra d'animals.

Aquestes estructures domèstiques van estar en ús fins a les primeres dues dècades del segle XX. Durant aquest període el castell va continuar habitat per la família Ferret, que mantenien per contracte la facultat de viure-hi, el privilegi de plantar-hi vinya a prop, de vendre's la llenya del bosc i de posseir dotze caps de bestiar. Els Ferret feien vida en els àmbits B, C i D, en realitat, els únics que quedaven dempeus i que encara mantenien la coberta, tret també d'uns pocs corrals i espais a aixopluc situats a ponent de l'antic cos de guàrdia del castell. A aquesta etapa final d'ús pertanyen les reformes per encabir-hi un forn de coure pa, un cup de vi i uns quants dipòsits per a la transformació i emmagatzematge de les matèries primeres. Finalment, als voltants del 1920 els masovers van deixar la casa. D'ençà d'aleshores, i al llarg de tot el segle XX, les estructures del castell han patit un procés constant de degradació –afectades tant per les diferents agressions antròpiques com per la incidència negativa dels agents

atmosfèrics–, que no s'ha aturat fins que, aquests darrers anys, les diverses actuacions finançades i executades per l'SPAL i coordinades amb l'equip tècnic de l'Ajuntament de Gavà han permès posar fil a l'agulla al projecte de recuperació del conjunt monumental.

Bibliografia

Beltrán de Heredia, J. 2006: Los contextos altomedievales de la plaza del Rey de Barcelona, la ceràmica de tradició carolíngia, *QUARHIS* 02, Barcelona, 109-139.

Bofarull y Sans, F. 1911: *El castillo y la baronía de Aramprunyà*, Barcelona.

Campmany, J. 2000: La guerra civil del segle XV a Eramprunyà, *Materials del Baix Llobregat* 6, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, Sant Feliu de Llobregat, 107-124.

Campmany, J. 2011: L'Aplec de Sant Miquel d'Eramprunyà, 50 anys de la valorització popular d'un monument cultural d'interès nacional, *IV Trobades del Centre d'Estudis i d'Estudiosos d'Eramprunyà (3 de desembre de 2011)*, Castelldefels.

Galí, D. 2012: *Estudi sobre l'obra molt útil i necessària per a la conservació del castell i la capella de Sant Miquel d'Eramprunyà, efectuada l'any 1739 (Gavà, Baix Llobregat)*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, juliol [inèdit].

Galí, D., Lacuesta, R. 2012: *Dades històriques, documentals i constructives referents al castell i la capella de Sant Miquel d'Eramprunyà (Gavà, Baix Llobregat)*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, juliol [inèdit].

Monreal, L., Riquer, M. 1958: *Els castells medievals de Catalunya*, volum segon, Barcelona, 265-277.

Pagès, M. 1992a: *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

Pagès, M.. 1992b: Gavà. Sant Miquel d'Eramprunyà. *Catalunya Romànica. El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Volum XX, Barcelona, 365.

Pedemonte, B. 1929: *Notes per a la història de la baronia de Castellví de Rosanes, Martorell, Abrera, Castellví de Rosanes, Castellbis-*

bal, Sant Andreu de la Barca i Sant Esteve Sesrovires, Barcelona.

Roig, J., Coll, J. M., Molina, J.A. 1995: *L'església Vella de Sant Menna. Sentmenat del segle V al segle XX*, Barcelona.

Roig, J., Coll, J. M., Molina, J.A. 1997: Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès, Actes de la *Taula Rodona: El monument, document. Barcelona, 1996. Quaderns Científics i Tècnics 9: Ceràmica medieval catalana. El monument, el document*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona, 37-62.

Roig, J., Coll, J. M. 1999: Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'antiguitat tardana a la fi de l'any mil, Actes del *Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer Mil·lenni (1999)*, Vic, 457-474.

Sanahuja, D. 2002: El territori d'Eramprunyà entre els segles X-XVI, *Rubricatum, Revista del Museu de Gavà* 3, Gavà.

UNA NOVA VISIÓ DEL CONJUNT MONUMENTAL DEL CASTELL DE BESORA (SANTA MARIA DE BESORA, EL BISAURA). UN EXEMPLE DE PROJECTE PATRIMONIAL PLURIDISCIPLINARI

Cesc Busquets i Costa,* Marta Fàbregas i Espadaler**

Des de l'any 2005 s'està duent a terme un projecte de recerca, conservació del patrimoni edificat i posada en valor patrimonial del conjunt monumental del castell de Besora (Bé Cultural d'Interès Nacional). Així, gràcies a la recerca documental, arqueològica, antropològica i arquitectònica, s'ha pogut constatar que: l'indret va estar ocupat des de l'edat del ferro; que hi va existir un hàbitat a l'època ibèrica; que en època visigòtica es convertí en un *castellum* amb un edifici cultual; que s'hi establí una fortificació d'època carolíngia que continuà durant els primers moments de la independència dels comtes catalans dels francs; que aquest castell es monumentalitzà en ple segle XI quan el senyor de Besora era un dels consellers més ben considerats dels comtes de Barcelona; i, finalment, que el recinte castral s'anà transformant en plena època medieval i fins i tot durant els segles XVI, XVII, XVIII i XIX en una fortificació estratègica en els diferents vaivens bèl·lics del país.

Paraules clau: Projecte patrimonial pluridisciplinari, conjunt monumental castell de Besora, 2.000 anys d'història.

Since 2005, a research project is being carried out, the conservation of the heritage built and the heritage value of the monumental castle of Besora (Cultural Good of National Interest). Thus, thanks to documentary, archaeological, anthropological and architectural research, it has been shown that: the place was occupied since the Iron Age; that there was a habitat in the Iberian era; which at the Visigothic era became a *castellum* with a cult building; that a fortification of the Carolingian era was established that continued during the first moments of the independence of the Catalan counts of the Franks; that this castle was monumentalised in the 11th century when Mr. de Besora was one of the most well-regarded councilors of the Counts of Barcelona; and, finally, that the castral enclosure was transformed in the middle of medieval times and even during the XVI, XVII, XVIII and XIX centuries into a strategic fortification in the different warlike vaults of the country.

Keywords: Multidisciplinary Heritage Project, Monumental Ensemble Castle of Besora, 2,000 years of history.

* Àrea Arqueologia Dept. CC. Antiguitat i Edat Mitjana UAB / ATICS SL / Fundació Privada Conjunt Monumental Castell de Besora (cesc@atics.org)

** ATICS SL / Fundació Privada Conjunt Monumental Castell de Besora (marta@atics.org)

El conjunt monumental del castell de Besora, situat al terme municipal de Santa Maria de Besora (Osona), està declarat Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) en la categoria de Monument Històric i es troba emplaçat dins l'Espai d'Interès Natural (EIN) de Serres de Milany - Santa Magdalena - Puigsacalm - Bellmunt.

Es troba, doncs, a la subcomarca del Bisaura, a la confluència entre la comarca del Ripollès i la comarca d'Osona. El Bisaura comprèn actualment els municipis de Montesquiu, Sant Quirze de Besora, Santa Maria de Besora, Sora i Vidrà. És una àrea muntanyosa d'uns 100 km² típicament prepirinenca; amb un alt grau d'humitat i profundes valls i serralades on abunden les pinedes, les rouredes i les fagedes. L'esquema fluvial és simple: la zona és creuada pel riu Ter i la resta beu de les aigües de rieres secundàries que hi desemboquen. És important remarcar que aquests rius i rieres han estat claus pel desenvolupament dels grups humans d'aquest territori al llarg de la història.

Si ens centrem en el castell de Besora, dalt del turó, a 1.025 metres d'altura, hi ha una esplanada de gairebé una hectàrea completament envoltada de cingleres excepte per la banda de tramuntana, per on s'hi pot pujar, a peu, gràcies a un camí "fortificat" i construït en ziga-zaga. El conjunt monumental del castell de Besora està format per l'antiga església de Santa Maria de Besora (datada del segle XI, però ja documentada des del segle IX) i el seu entorn immediat (sagrera), les restes del cas-

tell de Besora (citat per la documentació escrita del segle IX com a *castro bisauraense*) i un gran espai d'esplanada (tant meridional com septentrional), que actualment és una àrea en procés d'estudi i excavació arqueològica amb restes des d'època ibèrica fins a l'edat moderna.

El conjunt monumental del castell de Besora, però, no havia estat objecte de cap recerca històrica ni arqueològica fins l'any 2005. Fins aleshores només uns pocs estudiosos l'havien referenciat o estudiat tangencialment (sobretot: Carreras i Candi, Pericas o Pladevall), estudis que s'havien integrat en els grans treballs de síntesis de l'època medieval (*Els Castells Catalans, Catalunya Romànica...*).

És a partir de la primera dècada del segle XXI que s'han anat desenvolupant un seguit de projectes i actuacions sobre el patrimoni del conjunt monumental del castell de Besora, tant en l'àmbit documental, com en l'arquitectònic, l'arqueològic i el paleoantropològic.

Totes aquestes intervencions no responen a actuacions aïllades, sinó que s'emmarquen en un projecte global, transversal i pluridisciplinari per assegurar els diferents processos d'investigació i recerca; la recuperació i conservació; i la protecció i adequació del Conjunt Monumental per tal de fer-lo visitable, oferint una garantia de comprensió i seguretat de les restes i convertint la visita al lloc en un agradable passeig per la història del Bisaura i pels orígens de la Catalunya actual. Així, les tasques desenvolupades fins al moment es poden sintetitzar de la manera següent:

Fig. 1: Vista zenital 3D del conjunt monumental del castell de Besora (Font: ATICS SL).

S'ha anat fent periòdicament una neteja continuada de la vegetació que ha permès elaborar un registre gràfic i topogràfic en tres dimensions de les restes que estan encara visibles i així s'ha pogut realitzar la planta, els alçats i les seccions d'una manera acurada.

Paral·lelament a tots aquests treballs, des de l'any 2005 s'han anat realitzant diverses intervencions arqueològiques en tres de les àrees o zones del monument: el castell; l'església i el seu entorn; i l'esplanada meridional. Aquestes intervencions arqueològiques s'han desenvolupat en quatre moments concrets de les investigacions en el conjunt monumental. Així, una primera fase, els anys 2005-2007, serví per avaluar les possibilitats arqueològiques de l'indret. Els anys 2009-2011 es concentraren els esforços a crear i assentar un projecte pluridisciplinari per estudiar la zona de la necròpolis, juntament amb el Grup de Recerca en Osteobiografia de la Universitat Autònoma de Barcelona. És amb aquest darrer plantejament que des de l'any 2010 s'han organitzat bianualment els cursos de paleopatologia impulsats des del GROB - Grup de Recerca en Osteobiografia de la UA,¹ en col·laboració amb l'Hospital Universitari del Sagrat Cor de Barcelona i l'empresa ATICS SL.

El 2010 (VI Curs) es dedicà a Tafonomia i Pseudopatologia, el 2012 (VII Curs) a la patologia oral, el 2014 (VIII Curs) a la Paleopatologia traumàtica i lesions per violència, i el 2016 (IX Curs) a la Osteobiografia Infantil. Finalment, l'any 2018, el X Curs s'ha orientat cap al Diagnòstic.

La zona on s'ha treballat correspon a la sagrera i cementiri parroquial (fins el 1759) al voltant de l'església, al cantó de la torre, on ha estat possible recuperar les restes òssies en connexió anatòmica total o parcial de 58 individus a més de nombroses restes sense connexió i que un cop estudiades determinaran una xifra molt més elevada de les persones que hi van ser inhumades. D'aquests 58 individus, 21 són de sexe masculí, 19 són femenins, i en 18 no s'ha pogut determinar el sexe. De la totalitat dels individus estudiats, 24 són adults, 12 madurs, 2 senils, 4 juvenils, 3 infantils II, 7 infantils I i 6 perinatal. Les mitjanes de les estatures calculades per a la població són d'uns 165 cm pels individus masculins i 153 cm pels femenins.

Les malalties observades en la població de Besora són en general de tipus degeneratiu i per sobrecàrrega articular, doncs aquesta

població hauria estat sotmesa a treballs físics intensos tal com correspondria a una població rural. Cal destacar la presència de signes de violència en tres dels individus, dos amb lesions per arma de foc i un amb lesions al crani per arma blanca, aquests individus serien soldats de la primera guerra carlina que van ser enterrats en el cementiri de l'antiga església parroquial quan el castell era un reducte carlí (1838). Només s'ha observat un cas de malaltia tumoral maligna i un cas d'una possible tuberculosi pulmonar. Les malalties dentals també són molt freqüents amb moltes càries, fistules, càlcul dental i retrocés alveolar, tot fruit del tipus d'alimentació i de la manca d'hàbits higiènics en la població.

Pel què fa al ritual funerari, els enterraments van ser efectuats amb taüts de fusta, dels quals es conserven els claus de ferro i també l'empremta o restes dèbils, és a dir en un estat de conservació molt precari, dels taüts de fusta. L'orientació del cossos era homogènia, amb el cap situat a l'oest i els peus a l'est; la posició dels cossos també era bastant homogènia, doncs es trobaven en decúbit supí i amb els braços flexionats sobre el pit o sobre el ventre.

Alguns individus conservaven part dels seus guarniments personals: sivelles de pantalons, botons d'os i de bronze, alguna moneda, rosaris, cadenetes amb medalles, un anell, braçalets, que ens permeten apropar la cronologia general dels enterraments estudiats fins al moment entre els segles XVI i mitjans del segle XVIII.

Les següents fites importants per a la investigació i recerca del Conjunt Monumental foren, primer, durant el bienni 2012-2013 quan les intervencions arqueològiques quedaren incloses dins dels Projectes d'Investigació i Recerca aprovats pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. I, en segon lloc, quan dintre del Pla de Recerca en matèria d'Arqueologia i Paleontologia de Catalunya, s'aprovà el projecte quadriennal (2014-2017) per a les intervencions arqueològiques derivades del projecte titulat «El conjunt monumental del castell de Besora. Un assentament únic per al coneixement de la història del Bisaura (TM Santa Maria de Besora, Osona)».

Per altra banda, des de l'any 2017, el conjunt monumental del castell de Besora es va convertir en campus reconegut per la Universitat Autònoma de Barcelona.² Aquesta seu del Campus d'Arqueologia de la UAB

¹ <http://grupsderecerca.uab.cat/grob>

² <https://tinyurl.com/castellBesora>

s'inaugura després de més de 10 anys de col·laboració entre el Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitja de la UAB, el Grup de Recerca en Osteobiografia (GROB) de la Unitat d'Antropologia Biològica del Departament de Biologia Animal, Biologia Vegetal i Ecologia de la UAB, l'empresa ATICS SL i la Fundació Privada del conjunt monumental del castell de Besora. En ell es desenvolupa tant la recerca arqueològica com la docència específica en l'àmbit de les anàlisis antropològiques amb els cursos de Paleopatologia que ja s'han referenciat abans.

Així, al llarg d'aquestes campanyes arqueològiques s'ha treballat sobretot en la zona de la gran esplanada meridional, tant en la seva banda est com l'oest. A la zona oriental, s'ha localitzat, fins al moment, un mur que almenys separa dos àmbits (en un d'ells existeix una llar de foc) i que sota el que seria el seu nivell de circulació o ús s'hi han localitzat dos enterraments infantils (dos nadons, un de 38-40 setmanes de gestació i l'altre d'unes 40 setmanes de gestació). Els nivells de sediment associats a les dues habitacions citades ens aporten material molt interessant, que ens situa entre els segles II-I aC (amb fragments de ceràmiques d'importació de la Campània i una punta d'una javalina de ferro). Es tractaria doncs, d'un jaciment ibèric que podria tancar el límit d'influència per la part septentrional de la tribu dels ausetans i que podria haver estat clau en els moments de control i conquesta del territori per part dels romans, a partir del 218 aC.

En la zona occidental de l'esplanada s'ha estat investigant arqueològicament, cap a l'oest, fins al límit més occidental de la plataforma del castell i, cap a l'est, vers la zona del

castell i la gran esplanada. S'ha localitzat l'accés al recinte fortificat format per dos pilars fets de carreus de pedra molt ben tallats i mesures regulars. Aquests pilars probablement suportarien una porta d'entrada rematada amb un arc. A la vegada també existeix el marxapeu d'aquesta porta, format per la roca natural retocada i treballada on s'intueix una marca de desgast, a manera de rodera. A banda i banda (exterior/interior) d'aquest accés construït s'han posat al descobert els paviments empedrats, que formarien part del recinte castral. El paviment situat en l'interior del recinte semblaria que va funcionar com a un gran pati a partir del segle XI. Està conformat per un empedrat amb un eix central que, a la banda est es tracta d'un trencacostats però en canvi, es converteix en canalització de desguàs a la zona oest, fins que arriba al cingle per la banda sud, travessant la muralla sud.

Per la banda interior del recinte fortificat, just a redós del costat oest de l'accés s'ha identificat un Àmbit (1), de planta rectangular (6 m de llarg per 4 m d'amplada), tancat per 4 murs. El del nord és la mateixa paret que fa de muralla al recinte castral i té una amplada d'uns 85 cm. Les altres tres parets, bastides amb pedres treballades, forma filades lligades amb terra entre elles, tenen una amplada d'uns 55 cm. Dintre aquesta habitació, sota els nivells d'abandó, del segle XVII, s'ha documentat un nivell d'ús del segle XV, amb restes de forat de pal per sostenir una coberta, molt probablement feta de material perible (encanyissat o fusta). Aquest nivell de circulació estava cobrint una tomba de caixa de lloses, amb restes de dues inhumacions al seu interior, que s'han datat amb C14 d'entre els segles VII-VIII fins a primers tres quarts del

Fig. 2: Tomba de caixa de lloses (Fotografia: ATICS SL).

segle IX. A partir d'aquesta troballa podem deduir, que es tracta de les restes d'un petit edifici cultural (possiblement una *ecclesia*), de planta rectangular, de la qual no se n'ha conservat el paviment, però a la seva part central (banda nord) hi troba refugi una tomba. L'orientació d'aquesta és oest-est i no conserva la coberta, només les lloses perimetrals que marcaven la caixa de planta rectangular i un llit retallat a la roca natural amb un revestiment de morter de calç de color groguenc.

També ha resultat molt interessant l'excavació arqueològica de l'esperó occidental del turó del Conjunt Monumental, ja que a la seva punta s'ha localitzat un mur de planta semicircular (possible torre), que amb tota probabilitat era el tancament oest de la fortificació. Associat a aquest mur, s'ha localitzat un fogar. El material que amortitzava aquesta estructura de combustió era ceràmica espatulada, datada entre els segles VIII-X dC.

D'altra banda, aquests darrers anys s'ha iniciat l'estudi documental de la informació escrita, que pot aportar noves dades sobre el Conjunt Monumental. Fins al moment s'ha realitzat un primer estudi de la documentació demogràfica, portant a terme un buidatge

exhaustiu dels llibres parroquials de Santa Maria de Besora que es conserven i que estan dipositats a l'Arxiu Episcopal de Vic. Aquest estudi de l'antic fossar de Santa Maria de Besora s'ha basat fonamentalment en l'anàlisi de sis llibres, quatre registres de defuncions, "Llibre dels mors (1591-1759)" (sic), "Defuncions (1759-1825)", "Libro de Óbits de esta parroquial Iglesia de Santa Maria de Besora (1826-1851)" (sic) i "Óbits (1852-1856)", i per altra banda dos llibres de registre de baptismes, "Llibre de Baptismes (1566-1724)" i "Llibres de Baptismes de la Parroquial Iglesia de Sta. Maria de Besora (1725-1823)" (sic).

També s'està realitzant el buidatge de la sèrie de Visites Pastorals del fons parroquial de Santa Maria de Besora, i que compon les anotacions corresponents al període 1330 - 1920. Aquestes visites, algunes de les quals s'han localitzat dins el mateix fons de la parròquia i algunes altres al fons de la Cúria del Bisbat de Vic donen fe de l'estat en què es trobava l'església, de què s'hi feia i de què feia falta en cada moment.

D'aquesta manera s'estan començant a establir sinèrgies entre la documentació escrita i la documentació arqueològica comparant

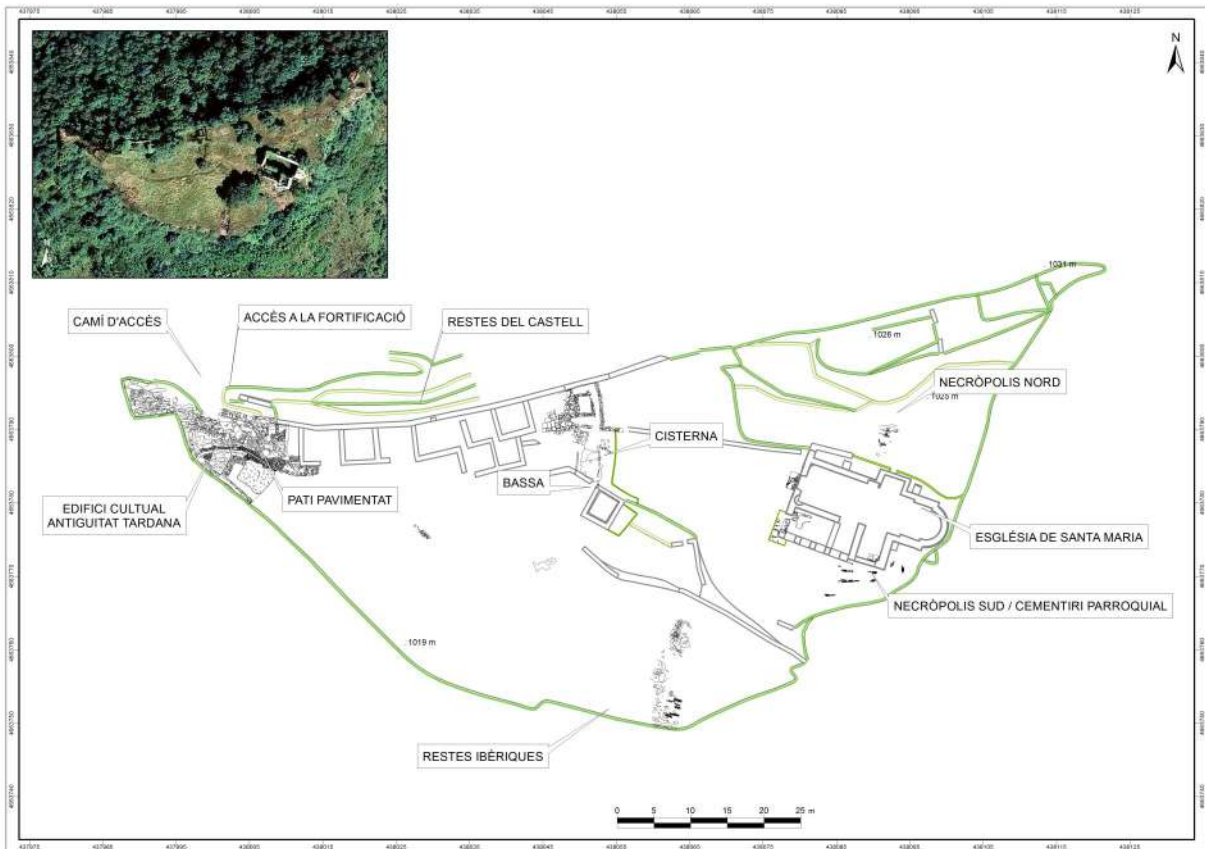

Fig. 3: Plànol de les restes arqueològiques i arquitectòniques de les diverses èpoques localitzades al conjunt monumental del castell de Besora (Font: ATICS SL).

tant les restes estructurals que han anat apareixent, com les restes paleoantropològiques que s'han anat exhumant del cementiri o necròpolis o fossar parroquial que existia al voltant de l'església de Santa Maria de Besora.

Com a resultat de totes aquestes intervencions realitzades, podem sintetitzar que el procés d'investigació i la recerca històrica i arqueològica sobre el conjunt monumental del castell de Besora, l'ha fet emergir de la foscor del coneixement, per convertir-se en la talaia de coneixement històric, arqueològic i, en definitiva patrimonial que es mereix.

Així, a hores d'ara, es pot presentar la següent evolució històrica i cronològica del conjunt monumental del castell de Besora. Com ja s'ha explicat anteriorment, en destaquem l'ocupació ja en època ibèrica a l'entorn dels segles II-I aC i algunes restes d'època visigòtica (segles VI-VII) i carolíngia (segles VIII-IX).

La següent època d'ocupació del turó, i ben remarcable, seria l'alta edat mitjana, i en concret a l'entorn de l'any mil, moment de vital importància per a la consolidació dels territoris de l'anomenada Catalunya Vella. És aquest

moment que el castell de Besora esdevé protagonista de la història, de la mà de Gombau de Besora, conseller actiu del govern de la Comtessa Ermessenda, la qual volgué viure els seus últims dies a Sant Quirze de Besora. Quant a les restes materials d'aquest moment àlgid en la història del castell de Besora, tenim l'església de Santa Maria (església d'una nau, construïda al segle XI), el seu campanar i l'atri. A més, cal ressaltar la troballa d'una necròpolis, a tocar de la paret septentrional de l'església, una bona part de la qual correspon a inhumacions del segle XI- XIII.

A finals de l'època medieval i aprofitant temps de pau (a mitjans del segle XIV), els senyors del castell de Besora fan un canvi de residència i van a viure al castell de Montesquiú.

Finalment, i ja en època molt recent, hi ha una important ocupació de tipus bèl·lic, durant les guerres carlines del segle XIX. Són nombrosos els individus enterrats a l'entorn de l'església, tant de l'època carlina, com també de les èpoques anteriors, durant els segles que l'església de Santa Maria feu les funcions de parròquia dels habitants del masos que

Fig. 4: Vista de la nau central de Santa Maria, després de les tasques de desenrunament i consolidació dels arcs (Font: ATICS SL).

conformen actualment el municipi de Santa Maria de Besora, això és fins a mitjans del segle XVIII.

Tal i com ja hem explicat a l'inici, el projecte pluridisciplinari que s'està portant a terme al conjunt monumental del castell de Besora, contempla la recuperació, la conservació, la protecció i l'adequació de totes les restes per tal de fer-lo visitable. Per a aconseguir aquest objectiu es compta amb un equip d'arquitectes i de restauradors especialitzats.

Així, s'ha dut a terme un estudi de geotècnia i d'estabilitat del talús que conforma la base de suport de l'església de Santa Maria de Besora, s'ha realitzat un estudi de les patologies i degradacions que patia el monument i, finalment, s'ha endegat una primera fase del projecte de consolidació de l'Església de Santa Maria. Aquest projecte té com a objectiu principal consolidar i estabilitzar puntualment les restes arquitectòniques de l'església, ja que a causa del seu estat de degradació representen un perill per a la conservació del monument i per a la seguretat de les persones. Una part important d'aquesta fase del projecte consistí en el buidat de terres i pedres de l'interior de l'església i l'atri (sota control arqueològic). Aquesta actuació de desenrunament ha comportat que es visualitzi l'interior de l'església i de l'atri amb la seva

aparença d'abans de l'enderroc i destrucció (1838). A més, ha fet aflorar tota la complexitat cronològica i estratigràfica de l'edifici cultural, que fins llavors estava amagada sota l'enderroc.

S'han endegat, també, els primers treballs de consolidació i estabilització d'aquells murs de la nau central, de la façana occidental i de la base de la torre del campanar. També s'han consolidat i recuperat tots els arcs que presentaven una major degradació i, a més, constituïen un perill imminent de caiguda de pedres. I s'han realitzat aquells treballs de protecció i recuperació del coronament de la façana principal.

D'altra banda, seguint els mateixos criteris arquitectònics i de conservació, s'ha realitzat la posada en valor de les restes arqueològiques localitzades a la zona oest de l'esplanada meridional del Conjunt Monumental. Així, s'ha actuat a la zona d'accés al monument, realitzant una neteja superficial, una obturació de forats i una consolidació de tots els murs amb pedra i morters tous, segons els conservats en les estructures intervingudes. També s'han reintegrat i consolidat els paviments existents, aconseguint una àrea drenada totalment i fent més segura la visita. Així, a hores d'ara es pot circular per dintre el jaciment, reduint el perill de caiguda de pedres.

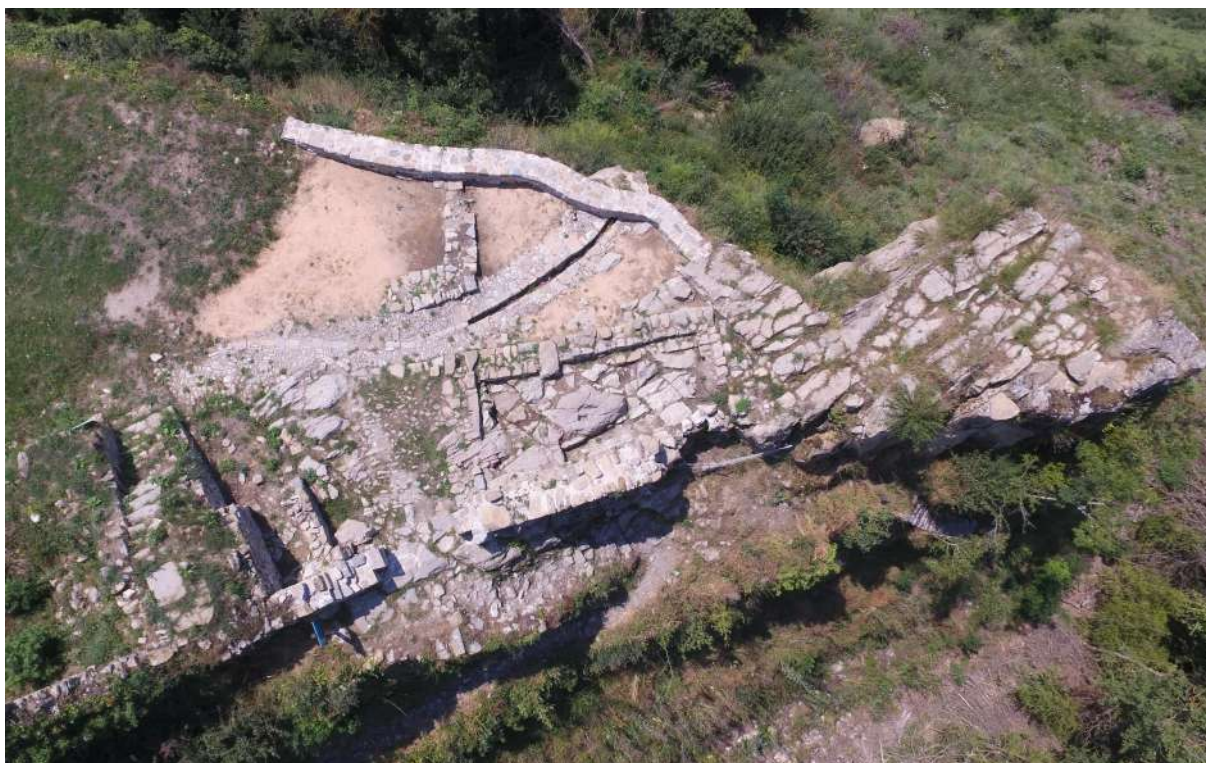

Fig. 5: Vista zenital de l'estat actual de la zona oest de l'esplanada meridional del Conjunt Monumental (Font: ATICS SL).

Amb tots aquests treballs pluridisciplinaris realitzats fins al moment, cada vegada es reafirma més la certesa que la dilatada ocupació del turó del Castell, converteix l'indret en un assentament clau per a la història del Bisaura, d'Osona i, fins i tot, de Catalunya. I és en aquesta línia que des de la Fundació Privada del Conjunt Monumental del Castell de Besora s'està treballant en la divulgació d'aquest conjunt patrimonial, a través de diferents accions: creació de rutes senderistes senyalitzades, fent visites guiades periòdicament, divulgant el seu coneixement a través de les escoles i organitzant jornades d'arqueologia. Només així el conjunt monumental del castell de Besora s'empoderarà d'un reconeixement que no havia obtingut fins ara.

Riu Riu, M. 1982: El paper dels 'castra' en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona, *AUSA* 102-104, Vic, 401-409.

Bibliografia

Busquets, F., Fàbregas, M. 2008-2010-2012-2014-105-2016-2017: *Memòria de la intervenció arqueològica al Castell de Besora (Santa Maria de Besora, Osona)*, Treball inèdit de la Direcció General de Patrimoni Cultural.

Busquets, F., Fàbregas, M., Capdevila, N., Corts, A. 2018: El conjunt monumental del castell de Besora: primeres aproximacions a un assentament amb més de dos mil anys d'història, *AUSA · XXVIII · 179*, Vic, 111-129.

Carreras Candi, F. 1892: *Lo castell de Besora: recull de notes. Documents a ell referents*, Petit aplech de monografies històriques, Barcelona.

Català Roca, P., Pladevall Font, A., Pascual Pagès, J. 1997: Castell de Besora i Casal –o castell– de Montesquiu, *Els Castells Catalans*, vol. V, Barcelona, 96-114.

Corts, A. 2015: *Enjeux territoriaux, alliances et stratégies politiques: Comportements aristocratiques autour du monastère de Sant Joan de les Abadesses*, Treball de màster inèdit, Universitat de Toulouse Jean-Jaurès.

Espadaler, R., 1993: *El Castell de Montesquiu a la darrerria de l'Edat Mitjana*, Publicacions Avenç, (Història local 1), Barcelona.

Montsalvatge Fossas, F., 1889-1919: *Los Castillos del Condado de Besalú, Noticias históricas. Besalú: su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos (vol. 26)*, Editorial Art, Olot.

Pladevall, A., Vigué, J. 1987: Santa Maria de Besora, *Catalunya Romànica*, vol. X, Editorial Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 411-420.

EL CASTELL DE PUIG-REIG (SEGLES IX - XVI)

Eudald Serra Giménez*

Després de dècades d'abandonament, l'Ajuntament de Puig-reig, amb el suport tècnic de la Diputació de Barcelona, ha decidit recuperar el Castell de Puig-reig, un espai que restava molt degradat i oblidat per bona part de la població. Conscients de la història que hi ha vinculada, relacionada amb els vescomtes de Berguedà, l'orde del Temple i més tard de l'Hospital, el Castell de Puig-reig és un cas únic a la Catalunya Vella. Des de l'any 2014 s'hi han realitzat 4 campanyes d'excavació, les quals han permès conèixer a nivell material quines han estat les diferents etapes d'ús de la fortificació, les quals ja s'havien començat a estudiar a nivell documental des dels anys 80 del segle passat. El Doctor Albert López Mullor va participar com a arqueòleg supervisor de les tres primeres campanyes, les quals van permetre elaborar una hipòtesi ben fonamentada sobre els usos de la fortificació al llarg dels segles.

Paraules clau: Templers, Castell, Puig-reig.

After decades of abandon, the City Council of Puig-reig with the technical support of Provincial Council of Barcelona, has decided to recover the castle of Puig-reig, a place abandoned and forgotten by the majority of the population. With the conscience of its important history related, about the viscounts of Berguedà, the order of the Temple and lately, the order of Saint John, the Puig-reig castle is an unique case in the old Catalonia. Four archaeological campaigns took place after the year 2014, and they permitted to discover with materials the different moments of use of the castle, that was started to study at the 80's decade, but only with documents. Doctor Albert López Mullor was the supervisor of the three first campaigns, that permitted us to elaborate an hypothesis well founded about the fortification and its uses during the centuries.

Keywords: Templars, Castle, Puig-reig.

* Arqueòleg col·laborador del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (SPAL) i de l'Ajuntament de Puig-reig

1. Situació i síntesi cronològica

El castell de Puig-reig es troba al sud-est del nucli urbà de Puig-reig (Berguedà). Durant l'Edat Mitjana, el territori formava part dels feus de la casa vescomtal del Berguedà. A mitjan segle XX, es va iniciar una important urbanització de l'entorn, amb la construcció de la nova església parroquial i el nou cementiri, i a la segona meitat s'hi van anar edificant diferents habitatges que van modificar la imatge de l'entorn.

El castell està situat a una altitud de 482 m sobre el nivell del mar, en un petit turó sobre el Llobregat, que al seu pas per Puig-reig fa un meandre de 90 graus. El fort pendent existent entre el turó del castell i el curs del riu facilitaria la protecció de l'assentament ja que, amb la zona nord-est defensada de forma natural, tan sols era necessari construir una fortificació per a assegurar l'entrada sud-oest. Del sistema de muralles del castell encara en resten visibles diversos trams de les tres línies documentades que l'envoltaven. La primera protegia el recinte sobirà, la segona els espais jussans i la tercera encerclava el barri construït a la zona de l'església de Sant Martí.

La primera referència històrica documental coneguda sobre l'ocupació del turó de Puig-reig es remunta a l'any 907, en què es consagra l'església de Pugo-Regis (el puig o muntanya del rei). Això indica que el poblament era anterior i que la consagració de l'església va ser el resultat d'un procés de feudalització i institucionalització i que va cristal·litzar a l'època del comte Guifré, atès el caràcter de terres frontereres amb Al-Àndalus de les valls del Cardener, al nord, i del Llobregat, més al sud.

L'acta de consagració de l'església de Sant Martí de Puig-reig data del dia 21 de gener de 907, i fou el bisbe Nantígis de la Seu d'Urgell l'encarregat de dur-la a terme. L'acta de consagració original de Sant Martí de Puig-reig s'ha perdut, però es conserva una còpia resumida del segle XIII.

Manuel Riu, en la seva tesi doctoral donà a conèixer l'existència del monestir de Sant Martí de Puig-reig, documentat de l'any 974 en una donació de terres "*domun Sancti Martini qui est fundatus in Puieregis*". Aquest document parla d'un prevere, Gentilus, possiblement el cap de la comunitat canonical en aquell moment. Es documenten altres donacions al monestir l'any 984 i el 988, però a partir de mitjans del segle XI aquest monestir ja no s'esmenta més.

Al terme de Puig-reig, a part dels comtes de Cerdanya i vescomtes de Berguedà, hi tenien grans possessions nobles importants

com ara el comte de Barcelona a les terres de la Lladernosa, també el monestir de Santa Maria de Serrateix, i la família dels Merola, estretament lligada als vescomtes de Berguedà.

El vescomtat de Berguedà, documentat a principis del segle X, adquireix protagonisme a partir del segle XI, dins del procés de feudalització que viuen els comtats catalans. Bardina fou el primer vescomte de la dinastia vescomtal berguedana, documentat el 1003, qui morí el 1018 (Miret i Sans 1901: 154). Després de la mort de Bernat Guillem, comte de Cerdanya, l'any 1118, el comtat de Cerdanya passà a mans del comte de Barcelona. Aleshores, el títol de vescomte de Berguedà quedarà vacant fins l'any 1130. A dia d'avui no es coneix encara prou bé l'entrellat vescomtal que hi haurà entre aquests anys i que acabarà amb la designació d'un nou vescomte, aquesta vegada vassall del comte de Barcelona. L'escollit fou Guillem, fill de la vescomtessa Guilla, amb qui s'inicià una nova dinastia vescomtal que s'intitularà sempre "del Berguedà", molt vinculada al castell de Puig-reig. L'any 1142, ja consta documentalment que Guillem era senyor del castell de Puig-reig (de Riquer 1971: 17). Les possessions dels vescomtes a Puig-reig devien ser considerables: el terme del castell de Puig-reig, les terres de la Madrona i Fonollet (Serra 1982: 33), i, fora de Puig-reig, també eren senyors d'altres castells com Casserres i Montfalcó.

Probablement, els vescomtes de Berguedà s'apropriaren del castell fruit del procés de feudalització, o potser va esdevenir-ne patrimoni a partir de compra, en qualsevol cas no es conserva cap document que ho pugui certificar. Durant la primera època vescomtal el castell de Puig-reig fou cedit a diversos vicaris, els quals s'encarregaven d'administrar-ne els drets. En la segona etapa vescomtal sembla ser que l'administració del castell era molt més directa per part dels vescomtes, encara que no es prescindeix de la figura del vicari, tal i com demostra el fet que l'any 1173 s'esmenta un tal Berenguer, vicari del castell de Puig-reig (Serra 1982: 43).

El fill del vescomte Guillem, el reconegut trobador Guillem de Berguedà, continuà tenint la seva residència en el castell de Puig-reig, centre de la seva activitat política i cultural, ja que la gran majoria dels testimonis documentals del terme de Puig-reig d'aquesta època van acompanyats de la seva signatura. La donació més important de Guillem de Berguedà serà la continguda en el seu testament, on disposa deixar bona part de les seves terres del Berguedà, i especialment Puig-reig, castell al que sembla donar preferència, a

l'Orde Militar del Temple. Així, a partir de la mort del trobador, l'any 1196, comença una nova part de l'història de Puig-reig sota el domini de l'orde dels templers (Serra 1982: 46).

Sembla ser que fou a partir de la ratificació del testament de Guillem de Berguedà per part de Jaume I que s'escollí el lloc de Puig-reig com a residència fixa d'una casa conventual i de la comanda, moment també en què, molt probablement, els territoris que l'orde tenia escampats pel Berguedà i la Cerdanya foren administrats ja directament des de Puig-reig independitzant-se totalment de la Comanda de Palau del Vallès (Serra 1986: 19). Segons Miret i Sans (1901), els Templers, degueren descobrir alguna deficiència en els títols de propietat del castell de Puig-reig i per això procuraren reforçar-los amb la confirmació del rei. Jaume I ho confirma a l'orde en mans de G. Caell, Mestre dels Templers de Catalunya i preceptor de Cerdanya, el castell esmentat amb les seves pertinences segons ho havia deixat testat Guillem de Berguedà.

Amb el reconeixement del testament del trobador Guillem de Berguedà per part de Jaume I, els Templers accedien plenament a la possessió dels territoris de Puig-reig. Aquesta confirmació deuria ésser definitiva per a decidir a l'Orde crear una comanda independent a Puig-reig, deslligada de Palau. Des d'aquí, el comanador controlaria i administraria tots els dominis de l'Orde al Berguedà i a la Cerdanya. Al mateix temps de la creació de la comanda independent i de l'aparició de la intitolació de comanador de Puig-reig, deuria organitzar-se també la casa conventual. A partir de l'any 1243 els documents esmenten la casa de Puig-reig ocupada pel comanador Ramon de Vilanova i per dos frares cavallers. És en aquestes dates quan es registren operacions més diversificades conduents a la concentració de la propietat i a la seva explotació racional.

El 28 de juliol de 1281, el gran mestre de l'Orde del Temple d'Aragó i de Catalunya, Pere de Montcada, juntament amb els Comanadors de Gardeny, Ascó i Guillem Puignaucler, Comanador de Puig-reig, i altres frares de l'Orde exposaren la seva voluntat de poblar i millorar el castell i la vila, per la qual cosa concediren als habitants presents i futurs l'exempció dels "mals usos" d'intestia, cugucia, eixorquia i remença. A partir del 1285 són esmentats els frares conventuals, membres iniciats de l'orde, probablement quan la Comanda de Puig-reig és ja totalment consolidada.

L'èxit relatiu d'aquesta crida amb la carta de franqueses, es veu evident davant la petició, per part del comanador de l'orde, l'any 1292, al gran mestre Jacques de Molay, de

vendre a carta de gràcia el castell per tal de finançar la construcció de la nova seu de la comanda. La resposta afirmativa arribarà l'abril de 1300, però sembla que mai s'acabarà produint aquesta venda, i en el moment en que Jaume II ordenarà la detenció de tots els membres de l'orde l'any 1307, Puig-reig serà un nucli relativament important, d'uns 135 habitants (segons el fogatge de l'any 1300 hi ha 27 focs), però sense assolir les expectatives de creixement que l'orde hi havia depositat. El final de l'orde i la posterior adjudicació de les seves possessions als hospitalers, també serà especial a Puig-reig. Jaume II utilitzarà els censos i beneficis obtinguts de la comanda per a expugnar la comanda de Masdú. Un cop abolida l'orde, i decantant-se per cedir a Catalunya les antigues propietats templeres als hospitalers, aquests premiaran a Arnau Cescomes, en aquell moment canonge de la catedral de Barcelona, un dels encarregats de tirar endavant l'anomenat procés dels templers, i qui llegirà la sentència del concili de Tarragona l'any 1312. Cescomes, amb la seva defensa de l'orde de l'Hospital per tal que aquests es fessin càrrec de les possessions templeres, aconseguirà una donació vitalícia de la comanda de Puig-reig, podent-ne explotar tots els seus béns fins la seva mort l'any 1346. Durant el mandat de Cescomes, s'acabarà la construcció del pont sobre el Llobregat que havien incitat els Templers. Malgrat els intents dels familiars de l'arquebisbe de fer-se amb la jurisdicció de Puig-reig, l'orde de l'Hospital la recupera i podrà explotar-ne els beneficis fins la desaparició de l'orde durant la desamortització de Pascual Madoz l'any 1855-57.

2. Campanyes arqueològiques 2014-2017

La fundació del castell, reflectida en la documentació escrita, sembla que finalment es va poder documentar arqueològicament en la campanya de 2016. La presència de restes ceràmiques en nivells inferiors (UE 504) presents els segles X i XI i la descoberta de material d'origen andalusí reforça aquesta hipòtesi. D'altra banda, el fet que la fonamentació del castell sigui directament la roca natural, fa que sigui molt complicat que els elements arquitectònics fundacionals s'hagin pogut conservar més enllà dels negatius excavats a la roca.

El dipòsit d'aigua descobert a la part central del castell (UE 505) i la forma que presenta es pot observar en altres jaciments altmedievals de Catalunya en una forquilla cronològica força àmplia. El material extret del seu interior, restes ceràmiques andalusines presents en el rebliment de la UE 507 ens pot

ajudar a corroborar la hipòtesi que ja als segles X i XI el dipòsit funcionava ple rendiment.

El paviment del tercer sondeig (UE 307), va permetre constatar durant la campanya del 2014 el que podria haver estat l'ús principal del castell en època vescomtal (segle XII) i templeira (segle XIII). La ceràmica grisa del taller de Casa-en-Ponç (Berga) corrobora aquesta hipòtesi, més encara tenint en compte l'establiment dels Berguedà a Puig-reig com a castell principal durant el segle XII i a l'establiment de la comanda templeira de Berguedà i Cerdanya a Puig-reig, a partir de 1231. Aquesta quantitat de material referent a aquesta època i a les construccions vinculades fa pensar que l'establiment dels Berguedà a Puig-reig i la seva conversió en residència permanent del vescomte anirà seguida d'un auge constructiu al recinte del castell.

Pel que fa al mur de tancament de llevant, molt malmès i excavat també en el tercer sondeig (UE 302), el material trobat l'any 2015 (ceràmica decorada de verd i manganes), ens remet a la segona meitat del segle XIII o la primera meitat del segle XIV. Aquestes reformes haurien estat portades a terme

bé pels mateixos templers o bé durant el període en què Arnau Cescomes es feu càrrec d'aquests dominis.

El baluard excavat en el sector sud-oest (sondeig 2) ens dona informació sobre dos moments, la construcció o be reparació del mur que data del segle XV (època en que els hospitalers arrenden el castell però en segueixen tenint el domini eminent), i el nivell 202, que evidencia un abandonament del recinte. Aquest fenomen s'esmenta en un document el 1585, data que podria concordar amb la ceràmica de reflex metàl·lic valenciana de la sèrie de l'Ave Maria i la ceràmica blava de Barcelona, trobades en aquest estrat; la primera una mica amortitzada i la segona al final del seu cicle productiu. La continuació d'aquest sondeig ha permès donar més força a la hipòtesi d'un ús més intensiu del castell al llarg del segle XV i un posterior abandonament cap a finals del segle XVI o bé principis del segle XVII. Els materials més moderns ja ens porten a cronologies dels segles XIX i XX, per tant sembla força evident que Puig-reig pateix una despoblació important entre el c. 1585 i el segle XIX, reflectit en l'abandó del castell. La

Fig.1: Mur de tancament de ponent, després de l'extracció de la caseta de telecomunicacions i de la plataforma de formigó, Juliol de 2015 (Fotografia: Eudald Serra).

recuperació demogràfica comença a produir-se el segle XVIII i l'arribada de la industrialització i del ferrocarril a finals del segle XIX, configuren l'aspecte que el poble encara manté avui.

El sondeig número 4, iniciat l'any 2015, presenta material divers força barrejat, probablement a causa dels usos posteriors del castell, després de l'abandonament, com a zona de cultiu o de galliners; de totes maneres, s'ha pogut constatar un hàbitat utilitzat almenys fins al darrer terç del segle XIX, amb presència de ceràmica blava catalana d'època moderna i d'una moneda de coure de 5 cèntims del govern provisional de 1870 encunyada a Barcelona. A l'anvers presenta la imatge d'una madrona asseguda amb una branca a la mà dreta i el braç esquerre estès. En el revers, hi apareix un lleó dins un cercle de punts i que subjecte a les seves potes un escut ovalat d'Espanya.

L'excavació duta a terme el 2017 en aquest sector no ha aportat més informació sobre usos antics en aquest espai però ha constatat els usos més recents com a galliner i durant els darrers anys com a abocador de

runa. Alguns sectors del castell han conservat l'estratificació arqueològica prou clara, com per poder extreure'n algunes conclusions en relació a l'evolució històrica del recinte. El fet d'haver extret la plataforma de formigó que hi havia situada a la part més elevada del castell i haver pogut incidir en aquesta part ha ajudat a aclarir diversos aspectes, confirmar el moment fundacional (UE 507) i situar-lo al voltant del segle X, definir dos nivells d'us principals, el primer (UE 504-503) entre el segle XII-XIII i el segon (UE 503) el segle XV, amb presència d'una llar (UE 510) vinculada a aquest nivell, i un abandonament (UE 502) a finals del segle XVI o principis del segle XVII. Finalment, el castell es tornarà a utilitzar com a espai agrícola el segle XIX, fet que justifica la barreja material dels nivells més superficials (UE 501-502), fins que a finals del segle XX s'utilitzarà per a construir-hi una torre de telecomunicacions, un dipòsit d'aigua i una caseta amb aparells relacionats amb la torre, tot sobre una plataforma de formigó, extreta el 2015.

Fig. 2: Dipòsit d'aigua excavat durant la campanya 2016, situat a la part central del recinte (Fotografia: Eudald Serra).

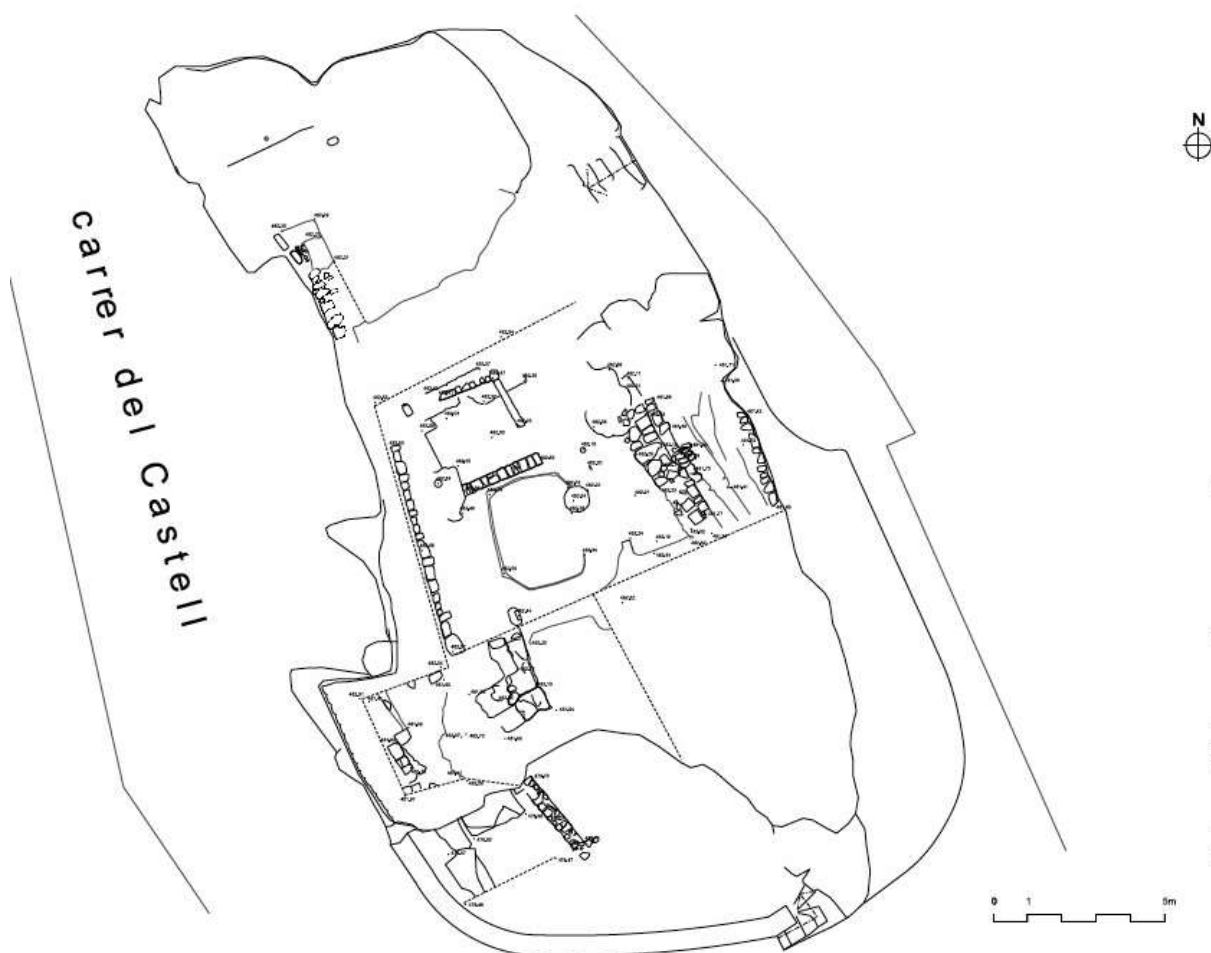

Fig. 3: Planta del castell realitzada un cop finalitzada la campanya 2016, es poden observar els murs perimetrals i el dipòsit central (Realització: Centum).

Agraïments

Aquest treball no hagués estat possible sense l'esforç i la constància de moltes persones, dedicades directament o indirecta, a treballar per la conservació i divulgació del patrimoni de Puig-reig. En especial, agrair a l'Associació Cultural Templers de Puig-reig la seva tasca, sense la qual, molts dels habitants o visitants del municipi, no haurien pres contacte amb una realitat històrica que forma part de la gènesi i la idiosincràsia del poble. Puig-reig, tot i haver viscut el seu gran creixement poblacional amb la revolució industrial a finals del segle XIX, segueix conservant per tots els racons del terme mostres importants d'aquest llegat, en forma de cases, esglésies, ermites i castells. També agrair molt especialment la tasca que l'equip de govern municipal ha desenvolupat en aquest sentit durant els darrers anys. També als treballadors de l'Ajuntament, jardiniers, brigada, personal dels plans d'ocupació i tècnics

municipals, per fer-me tant fàcil la feina. Agrair a professors i companys del màster en identitat europea medieval, a la família, amics i especialment a la Meritxell, la seva paciència, suport i consell, que han estat fonamentals. Finalment, però no per això menys importants, gràcies a l'Antoni Virgili, a l'Helena Kirchner, a l'Àlvar Caixal, i si m'ho permeteu, especialment a l'Albert López Mullor, per ser uns grans mestres i a la vegada grans persones. Valoro molt la seva experiència i capacitat per fer entendre i resoldre els dubtes que anaven apareixent durant la realització dels treballs, tant acadèmics com professionals.

Bibliografia

AAVV 1985: *Catalunya Romànica, volum XII (Berguedà)*, Barcelona.

AAVV 1986: Els Hospitalers al Berguedà a l'època moderna, *L'Erol* 15, Berga, 31-34.

- AAVV 1999: *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Vol. 2, Abadia de Montserrat.
- AAVV 2005-2011: *Memòria de l'excavació al castell de Godmar (Callús)*, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona (SPAL), Barcelona.
- Abadal, R. 2011: *Els primers comtes catalans*, Barcelona (1a ed. 1958).
- Ainaud, J. 1966: *Iconos marianos en Cataluña. Arte in Europa*, Scritti di storia dell'Arte in onore di Edoardo Arslan, Milà, 293-296.
- Bolòs, J. 2008: *Els castells a l'edat mitjana*, *L'Erol* 96, Berga, 10-17.
- Bonassie, P. 1979: *Catalunya mil anys enrere*, Barcelona.
- Bonet, M. 1994: *La orden del Hospital en la corona de Aragón*, Madrid.
- Burgueño, J., Gras, M. 2014: *Atlas de la Catalunya senyorial*, Barcelona.
- Caixal, À. et alii 1996: *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada al pont de Periques de Puig-reig*, SPAL, Barcelona.
- Camprubí, J. 2006: *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (segle IX-XI). La formació del comtat*, Lleida.
- Casanovas, A., Rovira, J. 2005: *L'orde del temple, entre la guerra i la pau*, Barcelona.
- Català, P. 1979: *Els castells catalans*, vol. V, Barcelona.
- Forey, A. J. 1973: *Templars in the "Corona de Aragón"*, Durham.
- Fuguet, J. 1995: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona.
- Fuguet, J., Plaza, C. 2012: *Els Templers, guerrers de Déu, entre orient i occident*, Barcelona.
- Hernández, F. 2004: *Història militar de Catalunya Vol.II: Temps de conquesta*, Barcelona.
- Junyent, E. 1973: *El comtat de Berga en els segles X i XI*, Berga.
- Llubià, L. 1967: *Ceràmica medieval espanyola*, Barcelona.
- López Mullor, A. (ed.) 1995: *Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II). Sant Llorenç prop Bagà. Sant Quirze de Pedret*, Quaderns Científics i Tècnics 6, SPAL, Barcelona.
- López Mullor, A. (dir.) 1997: *Ceràmica medieval catalana, Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de novembre de 1994*, Quaderns Científics i Tècnics 9, SPAL, Barcelona, Barcelona.
- Macià, T. 1996: *Estudi documental, història i artístic del pont de Periques de Puig-reig*, Quaderns Científics i Tècnics 8, SPAL, Barcelona.
- Miret i Sans, J. 1901: *Els vescomtes de Cerdanya, Conflent i Berguedà*, Barcelona.
- Miret i Sans, J. 2006: *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics, Els ordes militars* 9, Barcelona (1a ed. 1910).
- Padilla, J. I. 1984: *Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de época medieval: El taller, los hornos y la producción de Casampons*, Barcelona.
- Parera, M. 1998: *Ceràmica medieval decorada i ceràmica moderna*, A. López, Mullor, I. Estany (eds.), *Torre del Baró. Viladecans. Arqueologia, Monografies* 4, SPAL, Barcelona, 69-128.
- Picó i Candàliga, J. 1995: *Trossos d'història d'un poble, Puig-reig*, Solsona.
- Riquer, M. de 1991: *Guillem de Berguedà*, Abadia de Poblet.
- Riu, M. 1962. Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña Carolingia, *San Jorge* 47, Barcelona, 34-39.
- Salrach, J. M. 1978: *El procés de formació nacional de Catalunya II*, Barcelona.
- Sánchez, E., Guerrero, A. 1989: *Memòria de l'excavació arqueològica a l'església de Periques*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- Sans Travé, J. M. 1996: *Els templers catalans, de la rosa a la creu*, Lleida.
- Santaeulària, J. 1985: Breus apunts biogràfics d'Arnau Ces Comes, *L'Erol* 14, Berga, 13-17.

Santandreu, D. 1986: L'Orde militar de Sant Joan de l'Hospital de Jerusalem, *L'Erol* 15, Berga, 25-27.

Serra, R. 1982: *Aproximació a l'història de Puig-reig*, Puig-reig.

Serra, R. 2006: Els dominis de l'orde militar del Temple a Puig-reig a partir d'un capbreu de finals del segle XIII, *L'Erol* 88, Berga, 36-40.

Serra, R. 2006. 1275: Els dominis de la Comanda Templera de Puig-reig a la Cerdanya, *L'Erol* 90, Berga, 34-38.

Serra, R. 1996: Guillem de Berguedà, un senyor feudal, *L'Erol* 52, Berga, 12-17.

Serra, R. 1986: Els templers al Berguedà, *L'Erol* 15. Berga, 18-23.

Udina Martorell, F. 1951: *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX y X*, Barcelona.

Viladés, R. 1986: El Mas Periques de Puig-reig: probable edifici dels Ordes Militars, *L'Erol* 15, Berga, 28-30.

Viladés, R. 2007: L'església de Sant Martí, *L'Erol* 9, Berga, 12-15.

LA TORRE DE BURJASSÉNIA (L'ALDEA, BAIX EBRE). UN CENTRE DE COLONITZACIÓ AGRÀRIA (SEGLES XII-XIII)

Marina Mateu,* Antoni Virgili**

En aquesta contribució es descriu el context documental i arquitectònic de la torre de Burjassénia (l'Aldea, Baix Ebre). La torre presidia un petit assentament i un espai de conreu adjacent que es van formar els segles XII i XIII sota l'impuls del llinatge Montcada i de la comanda de l'Orde del Temple de Tortosa, en el marc dels primers processos de colonització del prat, en el sector que en aquelles dates constituïa l'inici del delta de l'Ebre.

Paraules clau: torre, merlets, vila.

This paper presents a documental and architectural approach of the tower of Burjassénia. During the 12th and 13th centuries, the tower became the centre of a settlement and its surrounding farming lands promoted by the Montcada family and the military order of the Templar Knights. This establishment should be understood as a part of the colonization process of the Prat's area, which was the beginning of the Ebro Delta at that time.

Keywords: tower, crenellations, village.

* Becària FPU. Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. UAB

** Professor Agregat. Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. UAB

1. Introducció: situació i context

Burjassénia a l'actualitat constitueix un petit caseriu del terme municipal de l'Aldea (Baix Ebre) presidit per una torre medieval de base circular situat en el punt quilomètric 1084-1085 de la N-340. L'entorn ha estat profundament modificat en ser habilitat com a habitatge i zona d'esbarjo particular. L'espai de cultiu adjacent és de constitució moderna, amb parcel·les de grans dimensions i formes geomètriques regulars, amb predomini d'horts, fruiters i arrossars.

Arran de la conquesta de Tortosa, el 31 de desembre de 1148 (Virgili 2001), Burjassénia va romandre en possessió de Guillem de Montcada i el seu llinatge. El districte medieval limitava amb el terme de l'Aldea, a llevant, i el de la Candela, a l'oest. El nucli, situat a la part baixa d'un barranc, constituïa un dels punts de la via de Tarragona a Amposta, d'est a oest, on al seu torn arribava un camí procedent del prat de Quint, la Pedrera i Rocacorba, i una carrerada que venia de la serra de les Veles, al nord (Fig. 1).

El primer document conegut data de l'any 1167, i és una donació a cens de Guillem Ramon de Montcada i els seus germans

a favor de Pere de Vall sobre una sort de terra en la qual hi havia vinya, un hort i un pou.¹ El 1184, Ramon de Montcada va infeudar a Ramon de Centelles un mas que tenia a Burjassénia.² El 1188, va fer un nou establiment a Ramon Pere de Sanaüja sobre un camp situat a tocar de la via que enllaçava Burjassénia amb la Pedrera.³ I el febrer de 1207, el mateix Ramon ordenà a Berenguer de Tornamira la formalització d'un nou establiment sobre sis peces de terra en el lloc anomenat *castrum* de Burjassénia, amb un solar en el nucli per tal d'edificar-lo.⁴

La família Santpoç hi tenia també possessions. L'any 1197, Perota i el seu germà Martí van arribar a un acord per repartir-se l'honor familiar, i el segon es va adjudicar *totum mansum de Boriacenia, cum omnibus domibus et turre et cum omni honore heremo et laborato* (DCT: 553). Es tracta del primer esment de la torre.

La principal senyoria de l'indret fou, però, l'orde del Temple. L'any 1176, Ramon de Montcada va confirmar la donació del prat de Quint que, per ordre seva, havien efectuat Ramona, la seva muller, i Arnau de Tornamira a la comanda del Temple de Tortosa (CTT: 63). Aquesta donació havia d'incloure també

Fig. 1: Localització de Burjassénia al prat de Tortosa, Baix Ebre (M. Mateu, A. Virgili).

¹ ACA. OOMM, Gran Priorat, Tortosa, còdex 115, d. 44, f. 14.

² ACA. OOMM, Gran Priorat, Tortosa, còdex 115, d. 53, f. 17.

³ ACA. OOMM, Gran Priorat, Tortosa, còdex 115, d. 35, f. 11.

⁴ ACA. OOMM, Gran Priorat, Tortosa, còdex 115, d. 46, f. 14v-15r.

Burjassénia, segons es desprèn de sengles inventaris del templers dels anys 1182 i 1184: *illam combam quam Raimundus de Monte-chateno donavit supradicte domui, que comba est in pratum Quinti et Burgaçeniam* (TTE: 206); *illam combam que est inter Boriaceniã et Pratum Quinto, quam Raymundus de Muncada dedit eidem domui Milicie* (CTT: 81). El patrimoni de la Milícia a Burjassénia es va incrementar amb la compra d'una honor i la recepció d'un camp per donació de Joan de Puig, l'any 1219 (CTT: 131; TTE: 17).

L'orde devia tenir aquest domini territorial en gran estima ja que el va retenir quan, l'any 1294, formalitzà la permuta en la qual renunciava a la senyoria de Tortosa a favor de la monarquia (Pagarolas 1998): *retinuerint sibi et fratribus Templi perpetuo in civitate et terminis Dertusie castrum seu locum vocatum Buriaçenia, et turrim seu domum vocatam lo prat, cum suis honoribus et possessionibus, hereditatibus, oliveriis, pratis, devesiis et aliis suis pertinentiis universis et plura alia* (TTE: 180).

La documentació mostra l'existència d'un gran espai de prat on hi havia estanys, llacunes i bassals, així com la voluntat de guanyar terra de conreu a costa d'aquest indret fins aleshores inculte. Burjassénia s'assenta a partir de la dècada dels 80 del segle XII i es consolida la centúria següent. És qualificat en diverses ocasions com a terme, i també com mas, lloc, *castrum* i torre. En dates tardanes, a partir de 1243, es comença a qualificar de vila (TTE: 61), coincidint amb un important procés de colonització agrària i d'urbanització del lloc per part dels templers, mitjançant la concessió de terres, cases i solars. Tot i això, Burjassénia, situada en el bell mig del prat, fou sobretot una gran devesa templera, de manera que la major part de l'espai era aprofitat com a pastura dels seus ramats.

2. La torre de Burjassénia

Actualment, la torre de Burjassénia consisteix en una estructura exempta de planta circular, de forma lleugerament troncocònica i de 17,20 m d'altura (Fig. 2) Interiorment està distribuïda en tres plantes i un terrat coronat per nou merlets troncopiramidals.⁵ Fins a inicis del segle XX la torre havia tingut un mas i altres construccions adossades al seu voltant; només el parament sud-est estava lliure d'estructures. Tanmateix, pels vols del 1956,

Fig. 2: Cara sud-est de la torre de Burjassénia (M. Mateu, A. Virgili).

la família Trías, propietària de la finca, va iniciar l'enderroc d'aquelles construccions annexes a la torre. Les empremtes de les construccions enderrocades encara es poden identificar als paraments a partir de la distribució de les pedres de la fàbrica. En aquelles parts on s'hi havien acoblat estructures, les pedres no segueixen el patró

⁵ L'altura de la torre s'ha calculat sense tenir en compte els merlets els quals fluctuen entre els 0,90 i els 1,05 m d'alçada.

consistent en línies horitzontals que s'observa a la resta de la construcció (UE 01).⁶ Aquesta alteració de l'ordre original es deu als acondicionaments realitzats després de l'enderroc. Finalment, als anys noranta del segle XX, el propietari acabà de restaurar la torre i en rehabilità el seu interior.

La torre destaca per la seva fàbrica homogènia de blocs sense treballar de pedra calcària i, en menor quantitat, de marès (02). Aquests blocs són de dimensió petita i mitjana, i estan units amb morter de calç seguint una distribució de filades horitzontals. Els seus paraments haurien estat coberts per una capa de morter de calç que encara es conserva de forma irregular al llarg de la fàbrica, però a les parts més vulnerables, com a la base, ha desaparegut. Per tot el perímetre s'observen petites reparacions puntuals realitzades amb ciment, fragments de teula i maons. A la planta baixa encara es conserven, incrustats al parament, extrems dels llistons de fusta que s'usaven en l'antic mas per penjar estris domèstics. Un altre tret distintiu de la construcció és el seu hermetisme. Més enllà de la porta d'accés original i d'una finestra quadrangular, ambdues orientades al sud-est, només s'ha identificat una espitllera tapiada.

La planta baixa o base de la torre se situa a nivell de circulació i té una altura de 4 m. El fet que la base no sigui massissa ha facilitat la seva mesura. Aquesta planta presenta un diàmetre exterior de 5,79 m i interior de 1,65 m, mentre que els seus murs tenen un gruix de 2 m. Al parament oest, es distingeix un buit (03) que es deuria obrir per connectar la part baixa de la torre amb el mas que se li adossava. Aquesta obertura ha donat lloc a un corredor que connecta amb l'interior de la torre. A l'exterior, el corredor acaba amb una porta amb brancals de blocs petits de pedra posats de pla i de punta, lligats amb ciment, i rematada amb una llinda d'obra que agafa un perfil d'arc rebaixat i que està reforçada amb una peça de ferro. La seva amplada és d'1,5 m i presenta una altura d'1,73 m al centre de l'arc. Interiorment, la porta és quadrada i té una llinda de fusta, mentre que presenta una amplada de 0,65 m i una altura de 1,40 m; al costat dret encara es conserva una de les frontisses de metall. L'obertura d'aquesta entrada va ocasionar l'esfondrament d'uns 0,80-0,90 m d'amplada de la fàbrica original. El parament es va refer amb ciment, arena i pedres de marès, mentre que les parets del

corredor es van cobrir amb guix, material que s'ha anat desgastant amb el temps i que només es conserva en algunes parts. D'altra banda, del parament nord arrenquen les escales metàl·liques (04) que condueixen a la porta d'accés actual de la torre. Mentre que a la paret interior de la base, a uns 0,50-0,60 m del sòl, s'han identificat unes petites marques concèntriques d'alguna estructura que s'adossava a la paret interior.

La primera planta presenta un diàmetre exterior de 5,70 m i un d'interior de 2,87 m, mentre que la altura és de 3,30 m i els seus murs tenen un gruix de 1,46 m. Aquesta planta es caracteritza per presentar dues obertures. Una d'elles consisteix en l'actual porta d'accés a la torre situada al nord-oest (05). Aquesta està elevada 3 m del nivell de circulació, presenta una amplada de 0,90 m i una alçada de 2,45 m, i, a dia d'avui, la seva part superior acaba en forma d'arc rebaixat. De la mateixa manera que l'obertura de la base, aquest accés es va obrir per connectar la torre amb el mas que tenia adossat. No obstant, tal i com s'aprecia en una fotografia de l'any 1995, aquesta obertura no acabava en forma d'arc, sinó adintellada, i just per sobre seu hi havia un petit orifici, ara desaparegut. En el moment en què es va donar a la porta la forma que té avui, també s'afegiren les escales metàl·liques que permeten accedir-hi. L'altra obertura correspon a una finestra situada al sud-est, elevada 4,70 m del nivell de circulació, amb una altura de 1,64 m i una amplada de 0,80 m (06). Presenta una llinda monolítica i uns carreus com a brancals i ampit; a l'interior, darrera la llinda, s'aprecien uns cabirons de fusta. Tanmateix, es considera que, en un origen, aquesta finestra hauria funcionat com a porta d'accés a la torre (Fig. 3). Llavors, però, seria més allargada per la seva part inferior i no estaria constituïda pels brancals ni ampit, tot i que ja presentaria la llinda monolítica. Això es proposa a partir de tres premisses. En primer lloc, als laterals dels brancals i sota de l'ampit, s'identifica una agrupació de maons i morter (07) que rebleix un espai buit; els maons rebleixen l'espai "sobrant" de la porta original (08). En segon lloc, el tipus de brancals constituït per carreus no s'ha documentat en els paral·lels constructius de la zona, com per exemple les torres de planta circular de la Candela i de la Fullola. Finalment, la diversitat morfològica dels carreus fa pensar que són elements reaprofitats d'una altra construcció.

⁶ D'ara endavant, per facilitar la lectura del text, eliminarem les inicials UE en les mencions de les unitats estratigràfiques, apareixent el seu número senzillament entre parèntesi.

Fig. 3: Porta d'accés original a la torre (M. Mateu, A. Virgili).

La producció d'aquest tipus de maons (07) s'estén des d'època baix medieval (segle XIV) fins al segle XVIII; per tant, són l'element que aporta el marc cronològic en què es pot adscriure l'amortització de la porta i la seva conversió en finestra.

La segona planta destaca per la seva homogeneïtat i l'hermetisme de la fàbrica al llarg de tot el perímetre de la circumferència. Presenta un diàmetre interior de 2,87 m i una altura de 3,78 m.

La tercera planta amida un diàmetre interior de 3,43 m i una altura actual de 2,47 m. En aquest nivell s'han identificat dos orificis. Un d'ells se situa al nord-oest, de petites dimensions, de forma quadrangular i no té connexió amb l'interior de la torre (09). El segon orifici és una finestra (10), de forma rectangular i es troba elevada 1,20 m del sòl d'aquesta planta. Estructuralment, està rematada amb una llinda de fusta i presenta una amplada de 0,70 m i una altura de 0,95 m.

Entremig del tercer pis i del terrat, al parament est, s'han identificat quatre pedres col·locades una sota de l'altra en sentit vertical (11) que tapien una espitllera (12), l'única

identificada en tot el perímetre. Al parament oest, hi ha un desguàs constituït per una teula i un orifici que sembla tenir connexió amb un dipòsit d'aigua que l'antic propietari va construir als anys cinquanta.

El terrat està coronat per nou merlets troncopiramidals i presenta un diàmetre exterior de 5,29 m i interior de 3,55 m, mentre que el gruix dels seus murs és de 0,70-0,80 m. La morfologia dels merlets i la constitució i disposició de la fàbrica indiquen que aquesta part superior de la torre no és de construcció medieval. Al sud-est del terrat s'obre un altre desguàs que només té sentit en un moment en què la torre estava en desús, atès que, del contrari, l'escorrentia hauria caigut just per sobre de les dues grans obertures (06 i 10). Per tant, el mateix desguàs ja impossibilita que el terrat amb els merlets sigui contemporani a la construcció de la torre. De fet, es proposa que el terrat original hauria estat a un nivell inferior i que l'actual és resultat d'un recreixement posterior (13). Cal afegir que en alguns punts del parament, just per sobre del desguàs, sembla entreveure's la silueta d'uns antics merlets amortitzats amb la construcció

Fig. 4: Traçat dels merlets originals.

dels actuals (Fig. 4). Una fotografia del mas i torre de Burjassènia, de l'any 1936, mostra com aquest recreixement ja estava fet aleshores.

Finalment cal remarcar que l'interior de la torre ha estat totalment reformat sense cap tipus de supervisió tècnica ni control arqueològic. Els seus interiors estan arrebossats amb calç, fet que impossibilita identificar qualsevol tipus d'obertura, cosa que podria haver estat útil davant la falta de perspectiva amb què s'ha d'observar la torre. D'altra banda, els trespols també han estat reconstruïts amb un gruix que varia dels 0,44 m als 2,10 m, de manera que l'altura actual de cada planta no és l'original, sinó que està condicionada pel gruix dels trespols. En contraposició, s'ha de dir que la conversió del mas en residència privada i la implicació del propietari i la seva família en el manteniment i conservació de la torre ha garantit que la fortificació s'hagi preservat en bon estat fins al dia d'avui.

No obstant, els diversos acondicionaments que s'han dut a terme al mas i torre de Burjassènia impossibiliten la realització de qualsevol prospecció arqueològica. En conseqüència, amb allò que es compta és amb les dades procedents de la documentació escrita, l'estudi de paraments, el material fotogràfic i els testimonis orals. És a partir d'aquests registres que s'han determinat les diferents fases constructives, de les que se n'han identificat un total de cinc: les Fases A, B, C, D i E (Fig. 5).

Fase A: correspon a la construcció de la torre amb els merlets antics i la porta d'accés original, l'espitllera i les dues obertures de la tercera planta. La primera referència documental de la torre data de l'any 1197 i aquest esment en determina el *terminus ante quem*. La constitueixen les UE 02, 08, 09, 10 i 12.

Fase B: s'emmarca entre la Baixa Edat Mitjana i el segle XVIII. Aquesta cronologia ve marcada pels maons que s'han identificat sota la finestra del parament sud-est. En aquesta

fase es produeix l'amortització de la porta d'accés original i la seva conversió en finestra. També es proposa que es va obrir la porta d'accés actual i la porta de la planta baixa, justament perquè va quedar inhabilitada la del sud-est. Els carreus dels brancals de la finestra semblen indicar una voluntat d'embellir la torre, mentre que l'amortització de la porta original podria significar una reorientació de la funció o del paper que la torre hagués pogut desenvolupar. La constitueixen les UE 03, 05, 06 i 07.

Fase C: se situa entre el segle XVIII i el 1936. Es proposa que durant aquest període s'amortitzaren els merlets originals i es feu el recreixement de la part superior de la torre que culmina amb els nous merlets. Al mateix temps, s'obriren els desguassos i es tapià l'espitllera. En aquest període hi ha una voluntat d'atorgar a la torre més monumentalitat, mentre que l'obertura dels desguassos indicaria que la mateixa torre ha caigut en desús. La constitueixen les UE 13 i 12.

Fase D: correspon als anys cinquanta del segle XX. En aquests anys s'enderrocà el mas que hi havia adossat a la torre i es feren els arranjaments necessaris d'aquells desperfectes causats per l'enderroc. L'absència d'unes escales que facilitin l'accés a la fortificació confirma que la torre ha passat a ser un mer monument. La constitueixen la UE 01.

Fase E: intervencions realitzades a finals dels anys noranta del segle XX. Durant aquest temps es restaurà l'interior de la torre, així com la porta d'accés actual i s'instal·laren les escales metàl·liques que permeten accedir-hi. La constitueixen la UE 04.

En definitiva, a falta de cronologies absolutes que permetin determinar el moment de construcció de la torre, només es disposa del *terminus ante quem* que se situa al 1197. No obstant, la identificació de diferents fases constructives mostra com l'edifici ha estat subjecte a diferents intervencions arquitectòniques degut, probablement, a la seva evolució funcional. La recerca sobre la torre de Burjassènia es manté oberta. D'una banda, es pretén consultar els arxius notariais i els registres de propietat per si es pot determinar quelcom més de les diverses accions constructives. D'altra banda, també es pretén realitzar anàlisis de C-14 d'alguns elements lignis de la fortificació que ajudin a precisar el moment de la seva construcció. Finalment, se seguirà amb l'estudi històric i arqueològic de la resta de torres del Baix Ebre, ja que la de Burjassènia no és un cas aïllat, sinó que es mantenen dempeus altres fortificacions exemptes distribuïdes pel Baix Ebre. Un estudi de conjunt

ajudarà a comprendre millor en quin moment i en quin context s'ha de situar la seva construcció, així com la seva funció en la societat feudal dels segles XII i XIII, i la seva evolució arquitectònica.

Agraïments

Grups de recerques SGR "Arqueologia Agrària de l'Edat Mitjana" (ARAEM), 2017, SGR, 1073 (AGAUR), i als projectes: "Órdenes agrarios y conquistas ibéricas (siglos XII-XVI). Estudios desde la arqueología histórica": HAR2017-82157-P (MINECO), i "Ciutats andalusines i el seu entorn agrari, i l'impacte de la conquesta feudal. Els casos de Tortosa i Balaguer. Projecte d'intervenció arqueològica" (Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya).

Acrònims, fonts i bibliografia

ACA. Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona).

CTT. Pagarolas, L. 1984: *La Comanda del Temple de Tortosa, primer període (1148-1213)*, Dertosa, Tortosa.

DCT. Virgili, A. 2001: *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1193-1212)*. Episcopat de Gombau de Santaoliva, Fundació Noguera, Barcelona.

Pagarolas, L. 1998: La fi del domini de l'Orde del Temple a Tortosa. La permuta de 1294, *Anuario de Estudios Medievales* 28, 269-291.

TTE. Pagarolas, L. 1999: *Els Templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa): de Jaume I fins a l'abolició de l'Orde: 1213-1312*, vol. 2, Diputació de Tarragona, Tarragona.

Virgili, A. 2001: Ad detrimentum Yspanie. *La conquesta de Turçûša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Publicacions Universitat de València-Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, València.

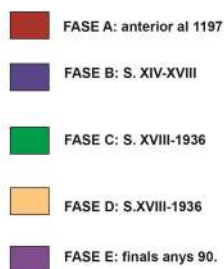
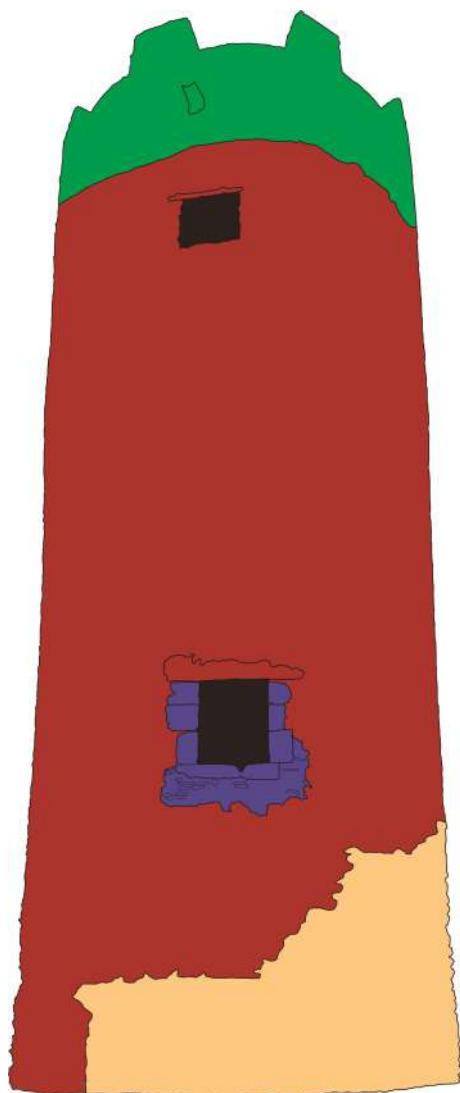

Fig. 5: Fases identificades (M. Mateu, A. Virgili).

ANÀLISI ESTRATIGRÀFICA DEL PONT VELL DE MONTBLANC (CONCA DE BARBERÀ)

Josep M. Vila i Carabasa*

El Pont Vell de Montblanc està situat a l'extrem nord de la població, sobre el riu Francolí. És d'origen medieval però ha tingut diverses reconstruccions al llarg del temps, la darrera de les quals després de la seva voladura parcial al final de la Guerra Civil de 1936-39. L'any 2016, en el marc dels treballs de recerca previs a la redacció d'un projecte de condicionament de l'entorn del pont, es va dur a terme un estudi arqueològic de la totalitat de l'estructura que ha permès determinar una sèrie de fases històriques i establir la seva evolució constructiva. En la present comunicació ens proposem desenvolupar els resultats d'aquesta anàlisi contextualitzant-los amb l'evolució històrica de la població i amb les dades documentals disponibles.

Paraules clau: pont, Montblanc, camins.

The Old Bridge of Montblanc is situated to the north extreme of the population, on the river Francolí. It is of mediaeval origin but has had several reconstructions along the time, the last of which after his partial blasting at the end of the Civil War of 1936-39. The year 2016, in the frame of the works of previous research to the writing of a project of conditioning of the surroundings of the bridge, carried out an archaeological study of the whole of the structure that has allowed to determine a series of historical phases and establish his constructive evolution. In the present communication propose us develop the results of this analysis and relate them with the historical evolution of the population and with the available documentary data.

Keywords: bridge, Montblanc, paths.

* Universitat Autònoma de Barcelona

1. Introducció

L'anomenat Pont Vell de Montblanc se situa a l'extrem nord de la vila, sobre el riu Francolí, en el traçat del camí ral que uneix Lleida i Tarragona i que històricament ha travessat la població, conformant el seu carrer Major. Actualment correspon a una estructura de quatre ulls, amb dos arcs gairebé plans a la zona central, de dimensions i característiques molt semblants (Fig. 1). Als dos extrems, a tocar de les respectives ribes trobem altres dues arcades, la més propera al poble amb perfil d'arc de mig punt i la més exterior en bona part reconstruïda després de la destrucció de l'ull original durant la guerra civil de 1936-39. Els pilars presenten tallamars a tots dos costats i el central, que puja fins a l'alçada de l'ampit generant uns apartadors per facilitar el pas, es caracteritza per la presència de blocs esculpits amb diferents figures que per la seva posició desordenada queda clar que corresponen a materials reaprofitats. Tant els ampits com el paviment del pont corresponen a treballs de reconstrucció endegats durant la segona meitat del segle XX,

especialment com a resultat de la voladura parcial del pont durant la Guerra Civil.

L'estudi que presentem correspon a l'anàlisi estratigràfic dels paraments del pont efectuat amb metodologia arqueològica i per tant amb la identificació, numeració, descripció i relació de la totalitat dels components de l'estructura així com de les accions, sobretot de destrucció, que l'han afectat i que justifiquen la seva forma actual. Aquesta feina ens ha permès agrupar els diferents elements que nosaltres entenem que són contemporanis i establir a partir de les seves relacions físiques una seqüència dels processos de construcció i destrucció que ha patit el pont des de la seva edificació inicial i fins a l'actualitat, així com la definició dels materials i sistemes constructius utilitzats en cada moment. Per a la datació de les diferents fases hem utilitzat tant criteris estilístics, com de context històric i dades documentals. L'objectiu ha estat entendre l'evolució constructiva del pont en el context de l'evolució històrica de la població en la que se situa.

Fig. 1: Vista general del pont aigües amunt.

2. Hipòtesi d'evolució constructiva

2.1. La construcció del pont

La fixació del tram montblanquí del camí ral de Lleida a Tarragona en el seu traçat tradicional (Raval de Santa Anna i carrer Major) s'ha de relacionar amb la fundació de la vila de Montblanc el 1163. Sembla fins i tot que el traçat anterior a aquesta data passava per l'altre costat del riu Francolí (Felip 2016: 34). De fet és lògic pensar que, trobant-se el nucli inicial de Montblanc en la zona de l'aiguabarreig entre els rius Francolí i Anguera, el camí originalment passés més a prop d'aquest sector. Un cop constituït el nou nucli, de domini reial, es degué configurar el nou traçat, que passaria pel peu del turó de Santa Bàrbara. D'aquesta manera es reforçava el paper de Montblanc com a centre de comunicacions de la comarca, condició que serà decisiva per fomentar el futur creixement de la població.

Amb aquesta nova situació, el camí de Lleida a Tarragona, així com el que comunicava amb la Guardia dels Prats, va passar a creuar el riu Francolí aproximadament pel punt on avui en dia trobem el Pont Vell. Es tracta d'una zona ampla, de poca fondària, que es pot considerar un gual natural. Aquesta circumstància devia comportar que no hi hagués una necessitat immediata de construir un pont ja que en època medieval era normal que

tant els carros com les cavalleries utilitzessin aquests guals per travessar els rius i es prioritzés la construcció de ponts en aquells punts on el pas del riu fos més difícil. El que si que hi podria haver és algun tipus de passera, amb pedres o amb fusta, per facilitar el pas a les persones que anaven a peu.

En algun moment, ja sigui del darrer terç del segle XII o més endavant, es va construir un pont que substituïa el gual anterior com a sistema per travessar el riu en aquest punt. La construcció el 1246 de l'hospital de Santa Magdalena en el marge del camí ral es podria utilitzar, potser, com a referent per marcar una certa data límit en la qual el pont podria ja estar construït.

L'estudi de paraments realitzat ha permès establir que les parts més antigues que es conserven se situen als dos extrems de l'estructura i corresponen als dos ulls més propers a les ribes respectives, amb els seus pilars i els murs de contenció dels talussos que s'hi vinculen, especialment a la banda meridional, on es conserven la major part dels murs antics. El parament que associem a aquestes estructures està aixecat a base de carreus de pedra del país (tapàs), de mida mitjana (entre 20 i 35 cm d'alçada) disposats a trencajunts en filades regulars i lligats amb morter de calç. Aquest tipus de mur apareix sobretot a les parets de la caixa del pont per la banda nord ja que les vicissituds que ha

Fig. 2: Fotografia antiga del pont aigües amunt. 1918. S'observa la configuració original de la primera arcada, destruïda durant la Guerra Civil (Fons Fotogràfic SPAL, Arxiu SCCM, clixé 10068).

patit l'estructura, especialment al llarg del segle XX, han fet desaparèixer bona part del mur antic sobre els arcs.

Pel que fa a les arcades o voltes dels ulls del pont, sabem que hi ha diferències constructives entre els dos costats, que podrien indicar que corresponen a moments successius. Tots dos estan fets amb filades de carreus de pedra del país, semblants als de la caixa del pont, disposats en filades a trencajunts i lligats amb morter de calç. Les cares exteriors dels carreus dels extrems de les filades funcionen com a dovelles de les respectives rosques dels arcs, de manera que la formulació de l'estructura és molt regular. L'ull meridional és més estret (3,5 m) que no pas el septentrional (5,5 m).

En relació amb les diferències identificades, sabem que l'ull septentrional presentava, segons les fotografies antigues, un perfil força apuntat que no va ser respectat (per falta d'informació) quan va ser restaurat durant la dècada de 1960-70 (Fig. 2). D'aquell ull es conserven en la base de l'arrencament de la seva volta, que és original, els forats del cindri usat en la seva construcció. En canvi l'ull meridional és força més petit, té un perfil aproximadament de mig punt lleugerament irregular i no presenta els forats per al cindri tot i que el tipus de pedra utilitzat, la disposició i mida dels carreus i les dovelles són molt semblants en tots dos casos.

No podem saber si aquesta probable successió constructiva s'ha de relacionar amb la refacció d'un dels ulls a causa d'una ensulsiada o bé, com passa en altres casos, es va decidir afegir un ull al pont un cop comprovada, a partir d'alguna riuada, l'existència de punts febles en l'estructura inicial. Tampoc no resulta fàcil establir quin dels dos arcs és més antic ni quina distància cronològica hi ha entre ells, ja que les diferències detectades no són significatives a aquest nivell. De tota manera la similitud constructiva i de materials entre els dos ulls semblaria indicar que no poden correspondre a moments gaire allunyats. La diferència formal entre els dos arcs tendeix a fer pensar que l'apuntat sigui més modern que el de mig punt, tot i que en aquest tipus de construccions no ho podem aplicar de manera concloent.

En relació amb quines eren les característiques d'aquest pont en el moment inicial existeix un cert debat historiogràfic sobre el nombre d'ulls que tenia inicialment el pont vell. Actualment en presenta quatre, els dos centrals de grans dimensions i perfil rebaixat que són solidaris entre ells i clarament corresponen a una reconstrucció, i els dos dels

extrems, dels que ja hem parlat, vinculats amb les fases inicials de l'estructura. Hi ha, però una descripció que fa el viatger Henry Cock el 1585 del seu pas per Montblanc acompanyant la comitiva del rei Felip II, del que es desprèn que el pont tenia cinc ulls en aquell moment (Cock 1876). A la vista que no s'han localitzat traces d'altres ulls en cap dels extrems del pont, cal pensar que els tres ulls que falten del pont original, donant per bona la descripció de Cock, s'haurien de situar a la zona central, on avui en dia hi ha els dos grans arcs principals. Des del punt de vista arqueològic ha quedat demostrat que els dos ulls dels extrems, que ja hem dit que són els més antics, són solidaris dels seus respectius pilars i que per tant d'aquests ja inicialment n'arrencaven altres dos arcs en direcció al centre del riu. La distància que existeix entre els dos pilars (28 m) és més que suficient per pensar que a més dels dos arcs a continuació dels existents hi hagués una arcada central més alta, sobre el llit menor del riu, que donaria al pont medieval un perfil d'esquena d'ase més marcat que el que té l'actual, que gairebé és pla. D'altra banda, pel tipus d'arc que s'utilitzava en aquell moment, és més lògic suposar que es fessin servir tres arcs per cobrir aquest espai tant ample que no pas dos.

Sobre les característiques constructives d'aquests tres arcs avui desapareguts no tenim cap mena de dada objectiva. Podríem plantejar en tot cas com a probable que estiguessin aixecats amb carreus de tapàs com els altres dos i que presentessin un perfil apuntat com el que tenia inicialment el que es conserva a la banda nord. De tota manera mai podem saber quina era la seva aparença i només la localització arqueològica dels seus basaments podria permetre'ns determinar-ne l'amplada.

Pel que fa a l'estrep septentrional se'ns ha conservat bona part de la seva estructura original. Sabem que per la banda de ponent el mur girava immediatament després de l'arcada per tal de servir de marge per al camí vell de l'Espluga, on encara avui en dia es pot resseguir una part del mur antic. En canvi, l'estrep aigües avall tenia una orientació més paral·lela al pont, tot i que també esbiaixada i que s'anava lliurant a la riba del riu fins a desaparèixer completament en algun punt no determinat que avui estaria sota les cases del marge del riu.

A banda dels elements ja citats no tenim evidències arqueològiques que ens permetin determinar com eren la resta de components del pont: paviments, baranes, etc, ja que les successives destruccions i reconstruccions de l'estructura n'han fet desaparèixer qualsevol rastre.

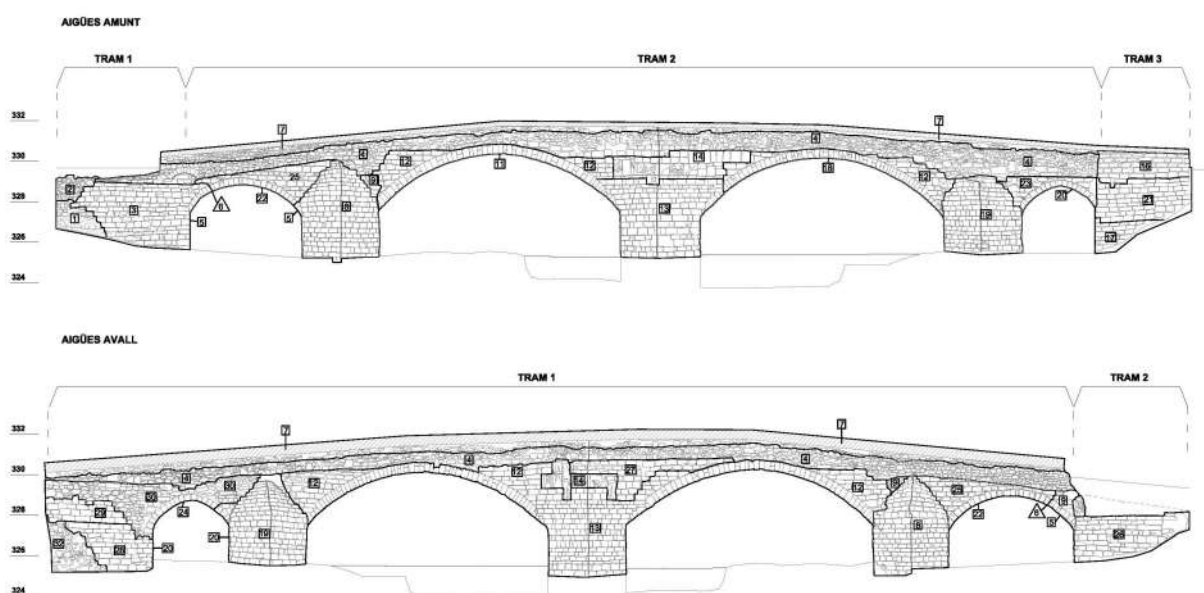

Fig. 3: Alçats analítics del pont amb especificació de les unitats estratigràfiques.

Pel que fa als entorns del pont, en aquestes primeres dates els voltants del riu es devien començar a ordenar amb la construcció dels primers molins amb els seus sistemes de captació d'aigües i les sèquies, que van començar a generar un sistema d'horts i de conreus de regadiu que es nodrien de les aigües sobrants d'aquestes sèquies. Per la seva banda la formació del camí ral entre el pont i l'actual carrer major degué modificar en part l'antiga parcel·lació de la zona.

2.2. La destrucció del tram central del pont i la seva reconstrucció

No tenim gaires dades sobre les possibles vicissituds que va viure el pont durant els segles immediatament posteriors a la seva construcció. Hi ha referències esparses a alguns aiguats i avingudes però no se'n poden inferir les possibles afectacions al pont. La més important, almenys de les documentades, és la de 1320 quan sabem que el Francolí es va endur, aigües avall de Montblanc, el Pont de Goi i el de la Riba, tot i que amb afectacions aparentment menors a la vila Ducal (Felip 1994).

2.2.1. Dades arqueològiques (Fig. 3)

Arqueològicament parlant, amb l'estudi de paraments detectem una reforma important del pont que va afectar a tot el tram central de l'estructura, entre els dos pilars dels arcs que es conserven als extrems. En aquest sector es van substituir els elements antics del pont, probablement els tres arcs que hem conside-

rat que hi podia haver, amb els seus pilars, i es van aixecar els dos ulls actuals, molt grans i de perfil rebaixat. Les diferències entre els dos moments cronològics són molt evidents des del punt de vista arqueològic i permeten distingir clarament les dues fases.

En primer lloc estratigràficament es demostra com els dos extrems dels nous arcs s'adossen als pilars dels antics i només són solidaris del pilar central, constatació que indica una successió cronològica. També el material utilitzat en el parament és força diferent. En aquest sentit ja hem dit que la primera fase del pont està caracteritzada per l'ús de carreus de pedra del país (tapàs), mentre que els trams de parament vinculats amb els dos arcs centrals, i amb els que són solidaris, estan fets fonamentalment de carreus de jaspi (molt utilitzats per exemple en la construcció de les torres de la muralla de Montblanc), amb presència d'algunes peces de tapàs que podrien ser reaprofitades de l'antic pont.

També els arcs, més enllà del canvi de geometria, presenten clares diferències amb els antics pel que fa als materials. Així veiem que també aquí es combinen carreus de tapàs i de jaspi, en aquest cas amb una presència més gran de tapàs que la que detectàvem en la caixa del mur. Com passava allà, aquestes peces probablement són reaprofitades dels arcs antics i de fet acostumen a tenir una menor dimensió que les de jaspi. També és diferent l'alçada dels carreus que componen la rosca dels arcs, més gran en el cas dels moderns, on de vegades es combinen peces del dret i del través.

Per la seva banda, el pilar central és clarament solidari dels dos arcs d'aquesta fase, està fet amb el mateix tipus de material i presenta també la diferència que els dos tallamars dels extrems s'allarguen fins a l'alçada de la barana de l'estructura de manera que generen uns apartadors que faciliten la circulació pel pont.

Així doncs, la clara unitat constructiva que es detecta entre aquests dos ulls i el pilar central que els suporta fa evident la seva pertinença a una mateixa fase constructiva, que per altra banda es comprova clarament posterior a les estructures de la fase inicial, que componen els extrems del pont. L'altre element caracteritzador d'aquesta fase és la presència de peces esculpides en la part alta d'aquests pilars, a nivell de la caixa del pont i de les que parlarem més endavant, però que semblen pertànyer clarament a aquest moment constructiu.

Per altra banda, els pocs trams conservats de parament de la caixa del pont d'aquesta fase, presenten les mateixes característiques constructives que les voltes corresponents i que els pilars, amb la combinació de blocs de jaspí i de tapàs, aquests darrers segurament reaprofitats. No es conserven traces de les baranes d'aquest moment, ni tant sols a la zona del pilar central ja que, com passa habitualment en aquestes estructures, han estat substituïdes diverses vegades amb posterioritat a la seva construcció.

2.2.2. Cronologia de la reforma (Fig. 4)

Aquesta reforma ha de correspondre a una refacció força important del pont, molt probablement com a conseqüència d'una avinguda del riu Francolí que devia comportar l'ensulsiada dels tres arcs centrals i va provocar la construcció dels dos actuals, aprofitant part dels carreus de les construccions antigues que es van poder recuperar. El problema se centra en determinar la cronologia d'aquesta destrucció i de la posterior reconstrucció del pont que tampoc ha de ser necessàriament immediata.

Disposem d'entrada d'un *terminus post quem* que ens proporciona el relat ja esmentat de Henry Cock i que indica que el 1585 el pont encara mantenia els cinc ulls originals. Per altra banda es coneixen dos grups de referències documentals i bibliogràfiques que fan referència a moments diferents. En cada cas sabem que es van dur a terme reformes aparentment importants del pont en una de les quals potser es podria situar la reconstrucció documentada arqueològicament.

Per una banda hi ha referències diverses a una obra important de refacció del pont que se situaria a cavall entre el primer i el segon terç del segle XVII, entorn al 1634.¹ Tenim un segon grup de referències documentals que situen treballs d'una certa importància al pont durant el darrer quart del segle

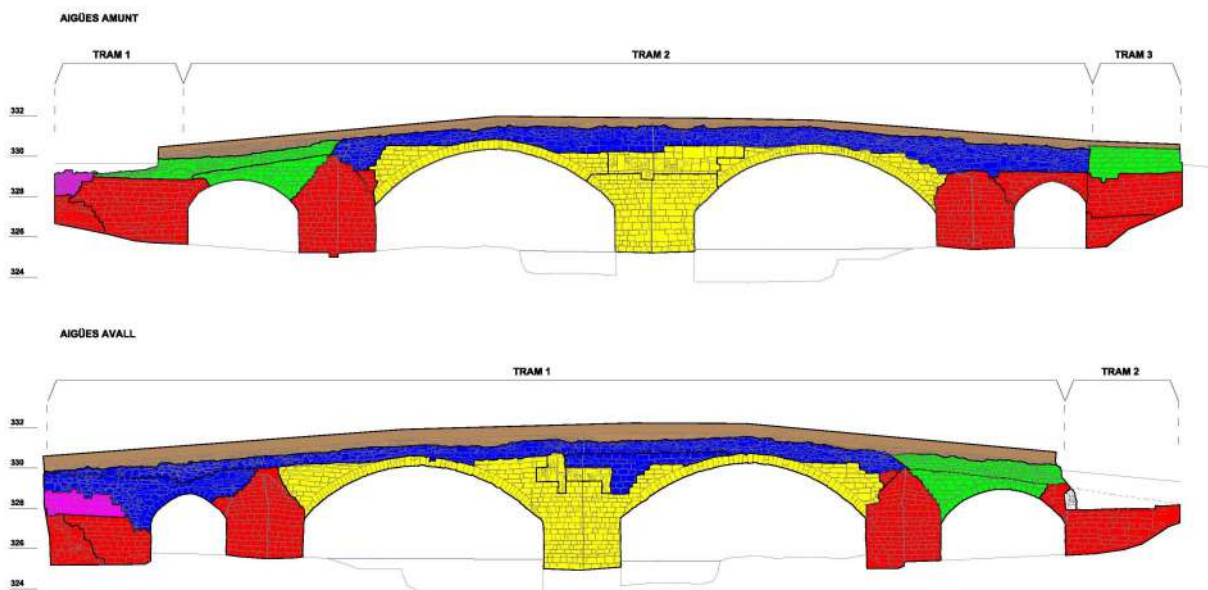

Fig. 4: Alçats interpretatius del pont amb especificació de les fases constructives.

¹ Palau i Dolcet explica "que alguns vells recorden que en el cos ressortit (part esquerra sortint de la vila) existia una grossa pedra amb la data de 1634, desapareguda durant l'aiguat de 1874" (Palau 1931: 141). Historiadors posteriors han donat per bona aquesta data recolzant-la amb noves dades (Felip 1994).

XVIII. En aquest sentit, i en base a les recerques realitzades per Jaume Felip, sabem que durant la plebania de Blai Navarro (1765-1783), es va produir un aiguat que devia provocar greus desperfectes al Pont Vell. L'origen de la hipòtesi és un document redactat pel plebà Navarro i dirigit a l'Ajuntament en el qual es queixava que unes pedres que tenia reservades per a pavimentar l'atri de l'església havien estat utilitzades per l'Ajuntament per fer arranjaments al pont. A la vista d'aquest document, Jaume Felip proposa el 1771 com a any més probable de l'aiguat ja que en aquella data el riu es va endur el pont de l'Argamassa de la Guardia dels Prats entre altres desperfectes vora el riu en altres indrets de la comarca (Felip 1994: 38).

2.2.3. Interpretació i problemàtica dels elements escultòrics (Fig. 5)

Un dels elements caracteritzadors d'aquesta fase del pont és la presència en les parets del pilar central, tant a un costat com a l'altre de l'estructura, d'una sèrie de peces escultòriques que semblen solidàries del

parament d'aquesta fase. Per tant la seva datació ens hauria de permetre acotar millor la cronologia de la construcció dels arcs centrals. Des del punt de vista iconogràfic, resulta clar que no corresponen a cap escena ordenada sinó que es tracta de peces reaprofitades i col·locades d'una manera força aleatòria.

L'origen d'aquestes peces ja va ser determinat fa més de 25 anys per Jaume Felip i José Sánchez Real en un estudi sobre la portalada de Santa Maria de Montblanc. En aquest article els autors demostren que les diferents peces que, desordenades, trobem en el pont formarien part d'un escut de Montblanc semblant, tot i que més petit, al que es va col·locar sobre la nova portalada de l'església parroquial a començament del darrer terç del segle XVII (Felip, Sánchez 1989: 24).

D'aquesta constatació els autors dedueixen que les peces del pont corresponen a una primera versió de l'escut de Santa Maria que va ser descartada per ser d'una factura poc aconseguida. Per tant, en base a la cronologia que els mateixos autors proposen per a la construcció de la portalada, aquestes

Fig. 5: Detall d'algunes de les escultures que es conserven a la part superior del tallamar central.

peces s'haurien esculpit segurament en algun moment de la dècada de 1670.² Felip i Sánchez situen la col·locació de les pedres en el pont un segle més tard i les identifiquen amb les que van motivar la carta del plebà Blai Navarro a l'Ajuntament.

Des del punt de vista arqueològic, sembla bastant clar que la fàbrica del pont (tant la de la caixa com la del pilar) és solidaria de la franja de peces esculpides, ja que les filades de tots dos elements, tot i les seves diferents dimensions, estan perfectament alineades. En base a això cal entendre que tota aquesta fase s'hauria de poder datar a partir de la cronologia de les escultures. Aquest fet, per tant, ens proporcionaria una datació *post quem* de la dècada de 1670 per a la reconstrucció del pont si fem cas a la datació proposada per Jaume Felip.

2.2.4. Consideracions de tipus estilístic

El segle XVIII representa un moment de canvi amb l'entrada dels arquitectes i d'altres tècnics en el disseny dels nous ponts i en la reparació dels antics. Per altra banda, la nova administració borbònica, molt més intervencionista, inicia una tasca de millora de les comunicacions que comportarà la construcció de nous ponts i la reparació d'altres. Aquests canvis comporten la incorporació d'innovacions que provocaran modificacions en les fesomies dels ponts que fins al moment s'havien mantingut força inalterades (Perronet 2005).

Algunes de les innovacions més importants estan vinculades amb la geometria dels arcs, que tendeixen a ser més baixos i amb pilars més petits en relació amb la llum d'aquells. Això és fruit de l'aplicació de tècniques de geometria per calcular la proporció dels components que permetien adequar-ne les dimensions i, per tant, abaratir costos. Un altre resultat d'aquest procés és la progressiva desaparició dels perfils d'esquena d'ase i la seva substitució per ponts més horitzontals, amb arcs que ja no són apuntats i ni tant sols de mig punt, sinó que s'introdueix de manera habitual l'ús dels arcs carpanells.

Així doncs, entenem que des del punt de vista estilístic i de sistemes constructius, el tram central del pont sembla entroncar amb la manera de construir aquestes estructures pròpia del segle XVIII i per tant creiem que cal situar en aquest període, segurament amb posterioritat a la Guerra de Successió, aques-

ta fase constructiva detectada des del punt de vista arqueològic. Més difícil és establir d'una manera clara la datació exacta d'aquest procés ja que les referències documentals que tenim d'aquest moment i que ja hem comentat més amunt, no són prou indicatives.

2.3. Segles XIX-XX

Durant el segle XIX tenim algunes referències esparses a avingudes del riu Francolí sense que, arqueològicament, s'hagi pogut demostrar que afectin a l'estructura del pont d'una manera rellevant i segurament es devien reduir a les habituals reparacions o substitucions dels ampits.

La més recordada és la riuada de Santa Tecla, que va tenir lloc el 23 de setembre de 1874, amb pluges que van provocar una gran crescuda del riu Francolí que va afectar de manera especial a la zona de Montblanc i que sembla va afectar especialment els marges del riu, sobretot per la banda del Raval, on va destruir algunes cases (Iglesies 1971). No hi ha referències documentals ni evidències arqueològiques que indiquin una afectació important del pont. El mateix passa amb les diferents riuades que tenim documentades durant el segle XX (Porta 2006).

La darrera destrucció important que ha patit el Pont Vell es va produir durant la Guerra Civil de 1936-39. Així, el 10 gener de 1939, en un intent d'entorpir l'avenç de les tropes franquistes, l'exèrcit republicà va volar el pont nou, parcialment el pont vell i també els pilars del pont del ferrocarril (Dueñas 2013: 288). Si bé la voladura del pont de la carretera es va desenvolupar a la perfecció, no va ser així la del pont vell que només va ser afectat parcialment en l'ull més exterior i sobretot l'ampit.

Tot i que no tenim notícies documentals dels treballs de reparació del pont, cal pensar que amb caràcter d'urgència es va procedir a refer, aprofitant blocs recuperats de l'ensulsiada, les parts més afectades, el mateix va passar amb alguns desperfectes que es van produir més endavant i dels que ens n'ha quedat constància a través de la fotografia.

Aquesta situació de provisionalitat sembla que va durar fins a principis de la dècada de 1960. Sabem que el 1961 un dels murs del pont es va ensulsiar, fet que va provocar una certa restricció en el pas que l'Ajuntament considerava imprescindible de reparar.

² Hi ha discrepàncies sobre la datació de la portalada de Santa Maria ja que alguns autors la consideren obra de l'escultor Agustí Pujol i per tant la situen a finals segle XVI (Bosch 2009: 69).

Les següents referències que tenim a la restauració del pont són ja de 1966 quan es va projectar una actuació per part de la Dirección General de Bellas Artes del govern de Madrid, destinada a la reparació dels desperfectes ocasionats per les voladures del gener de 1939 tant a l'arcada més exterior del pont com a la seva barana perimetral. En aquest sentit tenim la memòria que l'arquitecte de zona, el senyor Alejandro Ferrant va adjuntar al seu projecte en la què es fa referència a les actuacions que es volien dur a terme al pont vell.³

Del mateix any es conserva un plànol signat per l'arquitecte Lluís Maria Albin en el qual es marca en planta i alçat el tram que es pretenia reconstruir. Es tracta de les baranes del pont, en algun punt des del mateix arrencament de l'arc i també de bona part de l'ull més proper a la zona del raval. El projecte incloïa també els remats de les baranes. No sembla que cap d'aquests projectes s'arribés a executar en aquells moments. Des del punt de vista arqueològic, l'estudi de paraments ha identificat un recreixement de la barana del pont, d'uns 30 cm d'alçada mitjana i que podria correspondre a aquest moment constructiu.

El mes de juny de 1972 es presenta un projecte per tal de completar de manera definitiva l'arranjament del pont que comprèn el desmuntatge de les baranes de paredat i la seva substitució per murs de carreuó, cal pensar que amb el corresponent recreixement per compensar la reducció de l'alçada derivada de la col·locació del paviment. També s'incloïa la fabricació i col·locació del remat de pedra. Finalment els treballs es van dur a terme l'any 1974 sense que se substituïssin les baranes de paredat sobre les quals simplement es va col·locar el remat de pedra picada, completant-se en aquesta data la imatge del pont que ha arribat fins a nosaltres.⁴

Bibliografia

Bosch, J. 2009: *Agustí Pujol. La culminació de l'escultura renaixentista a Catalunya*, Barcelona.

Cock, E. 1876: *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia*, Madrid.

Dueñas Uribe, O. 2013: *La gran destrucció. Els danys de guerra i la reconstrucció de Catalunya després de la Guerra Civil*

(1937-1957), Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, disponible a www.tdx.cat

Felip, J. 1994: Aiguats històrics a Montblanc, *L'Espitllera* 92, 37-41.

Felip, J. 2016: El pont vell de Montblanc. *El Foradot* 97, Montblanc, 34-36.

Felip, J., Sánchez, J. 1989: La portada de l'església de Santa Maria, *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, Barcelona, Vol III, 17-39.

Iglesies, J. 1971: *L'aiguat de Santa Tecla*, Episodis de la Història 156, Barcelona.

Palau i Dulcet, A. 1931: *Conca de Barberà i Guia de Montblanch*, Barcelona.

Perronet, J. R. 2005: *La construcción de puentes en el siglo XVIII*, Madrid.

Porta, J. M. 2006: *Informe per a l'Ajuntament de Montblanc sobre el Pont Vell*, Montblanc, 25 d'octubre de 2006.

³ Document proporcionat per Francesc Albin, arquitecte i procedent de l'arxiu personal d'Alejandro Ferrant.

⁴ *Ibid.*

EL PONT NOU DE MANRESA (BAGES) I LA IMPLEMENTACIÓ DE L'ARQUEOLOGIA DE L'ARQUITECTURA

Anna Gómez Bach*

El Pont Nou és una de les infraestructures aixecades per travessar el riu Cardener a Manresa (Bages) que va ser construït seguint l'estil gòtic, a partir de 1323, segons les directrius de Berenguer de Montagut. La seva unitat estilística, malgrat les nombroses reformes i reparacions a les quals ha estat sotmès al llarg dels segles, el dota d'un gran interès arquitectònic així com històric i arqueològic. Els resultats de la primera intervenció arqueològica efectuada entre 2002 i 2003 per la Diputació de Barcelona van permetre establir una successió cronològica de les diverses fases de construcció i funcionament del pont. Aquesta intervenció va permetre la implementació de l'estratigrafia arqueològica i l'estudi de parament propis de l'arqueologia de l'arquitectura.

Paraules clau: arquitectura medieval, arqueologia de l'arquitectura, pont.

The Pont Nou is one of the bridges raised to cross the Cardener River in Manresa (Bages) and was built following the Gothic style, from 1323, based on Berenguer de Montagut guidelines. Its stylistic unity, in spite of the numerous reforms and repairs throughout the centuries, endows it with great architectural, historical and archaeological interest. The results of the first archaeological fieldworks carried out between 2002 and 2003 under the guidelines of *Diputació de Barcelona* allowed establishing a chronological succession of the different construction and operation phases of the bridge. This works let's to implement the archaeological stratigraphy and the study of the archaeology of architecture.

Keywords: medieval architecture, archaeology of architecture, bridge.

* Universitat Autònoma de Barcelona

1. Introducció

L'anomenat Pont Nou o Pont del Cementiri es troba situat en el nucli urbà de Manresa (Bages) a 348 m s.n.m., i salva el riu Cardener¹ al nord-oest de la mateixa ciutat, en el traçat del camí que porta al municipi veí de Sant Joan de Vilatorrada. La intervenció arqueològica endegada pel Servei de Patrimoni Arqueològic Local de la Diputació de Barcelona (SPAL), i supervisada pel Dr. Albert López Mullor,² es va realitzar a finals de 2002 i inicis de 2003 i es va centrar en l'estudi de la seqüència estratigràfica de la caixa del pont, a través de l'obertura de 9 sondeigs i en l'elaboració del registre estratigràfic dels paraments. La informació aportada, si bé roman inèdita des de llavors, va permetre seqüenciar la transformació històrico-constructiva de l'element des d'una nova perspectiva, gràcies als treballs que el Dr. López Mullor implementava, ja de forma sistemàtica, en aquell moment (López Mullor 2002). Els resultats arqueològics juntament amb les dades proporcionades per l'estudi de la documentació escrita (Galí 2002; Lacuesta *et alii* 2001), va facilitar reconstruir-ne la seqüència de les seves transformacions i situar-les en el temps.

2. Descripció de l'element

El Pont Nou de Manresa presenta una directriu recta amb una longitud aproximada de 140 metres. Consta de 8 arcs de mig punt i de llums desiguals. Els arcs més petits es troben a la riba occidental i els de més llum a la riba oposada, essent el tercer arc el més gran amb una corda propera als 21 metres. A la banda nord, les piles de secció rectangular sobre les quals descansen els arcs disposen de tallamars triangulars que es prolonguen fins a la barana, definint d'aquesta manera uns apartadors o eixamplaments de la caixa. Aquesta té una amplada d'uns 4 m i queda delimitada per uns ampits de 0,90 m d'alçada i 0,40 m de gruix (Fig. 1). La fàbrica és de pedra sorrenca, aglomerada amb morter de calç i executada en filades força regulars. La seva factura sembla, a primer cop d'ull, bastant homogènia, però en una visió més detinguda es poden llegir les nombroses reparacions a les quals ha estat sotmès al llarg dels segles.

Tots els arcs tenen rosca senzilla de dovelles, excepte el número 3, el més gran, que en disposa de dues. Els intradosos són voltes executades amb carreus de pedra ben treballada i disposada en filades contínues que arrenquen d'impostes i tenen una profunditat d'uns 5 m. Mentre que els paraments són continus sense cap tipus d'obertura, el límit superior queda definit per una motllura xanfrana de pedra volada.

Els ampits sobresurten respecte als plans dels paraments, de manera que recolzen en la cornisa i aprofiten la seva volada per donar més amplada a la caixa. Són també de pedra ben treballada i estan acabats amb uns carreus de grans dimensions.

En circumstàncies normals, el cabal del Cardener passa només pels 6è i 7è arc, la qual cosa implica que les tres piles on recolzen són les úniques que tenen la seva base completament o parcialment submergida. Els altres arcs (5è i 2n) salven la riba esquerra que és ocupada majoritàriament per horts i plantacions de plataners i pollanques. Sota el primer arc passava un canal construït amb pedra, avui en dia fora d'ús, les restes del qual són encara visibles (Fig. 3).

3. La dada arqueològica i el creuament amb la dada històrica

El Pont Nou apareix referenciat en nombroses obres i recopilacions (Madoz 1848; Zamora 1973; Sitges 1921; Novoa 1991; Maristany 1998), si bé la recuperació de la dada arqueològica procedent de les nombroses cales obertes (Fig. 2) va permetre validar els següents horitzons cronoculturals.

3.1. Horitzó f.a.q. 1318-1323

La data de la construcció d'un pont nou sobre el riu Cardener, al segon i tercer decenni del segle XIV, prové principalment de la documentació escrita. Les diverses fonts citen que a partir del moment en què Manresa va passar a ser considerada ciutat, segons el privilegi concedit per Jaume II, el 1315, va experimentar un desenvolupament social, econòmic i polític destacat. Amb aquest darrer propòsit, alguns prohoms de Manresa i el comerciant manresà

¹ En l'espai que salva el pont, el riu genera una vall força estreta tallada en els nivells margosos del Triàsic que alternen amb bancs de calcàries més dures, i en la zona més propera a la llera del riu, amb diverses formacions generades a partir de les aportacions al·luvials.

² Aquesta recerca no hagués estat possible sense la confiança, ajuda i suport del Dr. Albert López Mullor. La seva capacitat formativa, que sortia de les aules, ens ha acompanyat a moltes persones al llarg de la vida acadèmica, professional i personal. En aquest article es fa una modesta aportació a una de les recerques que ell va endegar amb la seva perseverança i vitalitat.

Fig. 1: Imatge dels paraments del pont aigües amunt (Anna Gómez Bach).

Guillem Artús van sol·licitar a Jaume II el permís per a la construcció d'un pont. L'any 1312 van rebre del monarca la concessió de poder-lo construir i el decret de la imposició de pontatge durant els cinc següents anys, iniciant-se al 1318 per culminar al 1323 (Canyelles 1896; Gasol 1969 i 2004; Mas 1882; Roig 1692; Sarret 1921; Torras 1996a, 1996b i 2016).

Les evidències arqueològiques associades a aquest primer moment constructiu són força minses. Un dels paviments del tercer arc, a la cala 3, tant per la seva posició estratigràfica com per la seva factura i pel fet d'haver-hi aparegut un fragment de ceràmica de cocció reductora medieval feta al torn ràpid, sembla correspondre al primer nivell de circulació del pont. D'altra banda, l'estudi dels paraments també indica que el tercer arc (o el de

doble rosca) hauria funcionat des d'un principi, malgrat les diverses reparacions que s'observen en la seva fàbrica d'aigües amunt, i que el tercer tallamar també podria ser d'aquest moment.

Cal subratllar que a les dovelles del segon al cinquè arc, començant per orient, s'hi poden observar diverses marques de picapedrer. Tot i les múltiples reparacions que sofriran els arcs, aquests signes formats per fletxes, una creu, o creu coronada per un triangle equilàter, serien de factura gòtica (Dalmales, José 1984).

3.2. Horitzó t.p.q. 1633

Les evidències arqueològiques atribuïbles al segle XVII són força minses. Es té

constància que el pont va ser reformat al llarg d'aquest segle ja que les fonts escrites esmenten que, al 1617, els consellers de Manresa Maurici Gomis, Gaspar Picalques, Aleix Pla i Pere Martí Goiges o Boygues, van encarregar una sèrie d'obres al Pont Vell i al Pont Nou de la ciutat que podrien haver estat importants (Canyelles 1986; Sarret 1955). Molt poc després, es té constància que un gran aiguat va afectar la conca del Cardener, i el mateix va succeir al 1621, quan a la ciutat hi va haver una nova vinguda. Les obres de reparació al Pont Nou van començar al 1633 a mans del mestre Llorenç Bori, però la documentació no concreta en què van consistir.

D'aquell moment semblen datar les restes d'un paviment de grans blocs de pedra, ben escairats i lligats amb morter recuperat cala 3, 4 i 6. Com a material arqueològic s'ha recuperat un sol fragment de ceràmica blava catalana datat del segle XVII.

3.3. Horitzó t.p.q. 1756

El moment d'auge constructiu que suporta el segle XVIII ha deixat evidències significatives a l'estructura arquitectònica del pont. Es desconeixen els efectes de la Guerra de Successió (1701-1714) en la construcció,

però sí que es té constància de la planificació d'una nova xarxa de camins i l'arranjament d'alguns trams ja existents impulsada per Felip V que podrien haver afectat de forma directa o indirecta al pont. A la segona meitat del mateix segle, concretament al 1756, el consistori dona a conèixer les condicions de subhasta per tal d'arranjar el Pont Nou a causa d'una riuada que al 1747 sembla que s'endugué dos arcs. S'esmenta que la primera pila del pont, de la banda de ponent, tenia els fonaments descalçats. També s'havien de repassar les quatre piles següents i la 7 i la 9 (actuals 6 i 8). En aquest moment es va aixecar de nou el tallamar entre el 4 i 5 arc, es van arreglar les arestes dels arcs, i es va pavimentar el pont amb l'objectiu de crear una nova rasant. Les evidències arqueològiques indiquen que data d'aquell moment el paviment de grans carreus lligats amb morter i còdols formant un paviment afectat pel pas d'una canalització d'aigua en tot el seu tram i per les diverses reformes a l'ampit de la barana, perfectament documentades a les cales 4 i 6 (Fig. 4).

3.4. Horitzó t.p.q. 1816

L'any 1816, un cop acabada la Guerra de la Independència (1808-1814), Joan

Fig. 2: Vista general del Pont Nou, en el decurs de l'execució dels treballs d'excavació (Anna Gómez Bach).

Comellas i Francesc Muntada, mestres de cases comissionats pel consistori manresà, van emetre un informe sobre el pont, indicant que els francesos n'havien eliminat els ampits i que calia refer-los o canviar pedres de la capçada. Sembla ser de llavors la construcció d'una nova barana més reculada que se sustenta sobre el paviment del segle XVIII i l'obertura de diversos desguassos vers l'exterior.

3.5. Horitzó t.p.q. 1859

La documentació del segle XIX sobre el Pont Nou és força abundant. Amb la construcció del nou cementiri municipal, al 1847, projectat per l'arquitecte Antoni Rovira i Trias, el viaducte va adquirir també la denominació de *pont del cementiri*. Aquesta actuació va permetre que la zona s'engrandís i es modificés l'estrep de ponent del pont. Al 1860, l'Ajuntament va intentar que el Govern Civil de la Província de Barcelona es fes càrrec de les noves obres de reparació del pont, però sembla que aquestes no es van arribar a fer mai, ja que no se'n té constància documental.

La següent notícia la tenim al 1859, quan arran de la construcció de la carretera de Manresa a Cardona, es va suprimir un dels

arcs del pont. Tot i que la incidència d'aquesta intervenció sobre la primera cala queda emmascarada per les obres de reforç realitzades a mitjan segle XX, sí que s'evidencia una reforma profunda en aquest punt, actual estrep oriental del pont.

3.6. Horitzó inici segle XX

Com serà una constant en la seva història, el pont va seguir patint diversos desastres naturals (Fontserè, Iglésies 1971). Tot i que l'aiguat del 1907 sembla que no va ocasionar problemes estructurals importants al Pont Nou, els greus efectes que van tenir lloc a la ciutat van fer que Alfons XII visités la zona i que en record de la riuada, el Ministeri de Foment col·loqués al pont una placa amb la referència del nivell màxim al qual va arribar l'aigua, i que encara es conserva (Junta Municipal de Auxilios 1908; Novoa 1981).

Sembla datar de llavors una gran reforma realitzada a l'ampit sud i els rebliments de les cales 2, 4 i 7, si és que no formen part de les conseqüències de la guerra civil espanyola, fet que no s'ha pogut contrastar arqueològicament.

Fig. 3: Vista de les cales obertes amb l'estratigrafia recuperada de l'entorn del pilar central (Anna Gómez Bach).

3.7. Horitzó t.p.q. 1939

En el decurs de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), a finals del 1937, es va procedir a l'obertura de l'avinguda Pirelli, aquestes obres van comportar la realització d'una sèrie de contraforts de formigó que encara es conserven a la banda nord de l'estrep occidental del pont (Aloy *et alii* 1992). Sembla ser que també en aquell moment es va construir un voladís a la banda nord de l'estrep oest per tal d'eixamplar l'accés al pont per la banda del cementiri, el qual es va poder documentar en el decurs de l'excavació de la cala 8.

El viaducte també va patir les conseqüències de la guerra i el dia 24 de gener de 1939, els republicans el van volar amb dinamita per tal de protegir la retirada, essent derruïts, segons la documentació escrita el segon, tercer i quart arc, que van ser reconstruïts al 1940. Des del punt de vista arqueològic no s'ha pogut documentar amb exactitud el nivell de destrucció causat pel conflicte. Els arcs 7, 6 i 5, podrien haver estat els afectats, en tenir una estratigrafia més alterada.

Tot i que d'aquesta època, o d'una no gaire anterior, semblen datar-se els nivells de rebliment de les cales 2, 4 i 7 que perforen els estrats del segle XVIII i el segle XVII i es troben per sota dels del 1949, no es pot assegurar que aquests siguin fruit de la retirada republicana.

3.8. Horitzó t.p.q. 1949

Passat ja el conflicte, al 1949, el paviment de la sola del pont, que estava en força mal estat de conservació, va ser reparat i les obres es van aprofitar per fer-hi altres intervencions. S'han documentat les restes del paviment de llambordes de pedra calcària utilitzat en la cala 2, 3, 6, 7 i 8. També es van formigonar els apartadors (101, 801), es van refer les filades superiors d'algunes parts de l'ampit i es van renovar alguns guarda-rodes.

Al mateix any, es va substituir la canonada d'aigua de 6 cm que abastia el cementiri per una de 15 cm, fet que va comportar l'obertura d'una rasa de 40 cm d'ample per 60 cm de profunditat documentada en la cala 3 i la cala 8. També es va aixecar la voravia i es va anivellar la rasant amb la del paviment de l'estrep oriental del pont.

3.9. Horitzó 1956, 1957, 1962, 1972

Al 1956 es va tornar a intervenir al pont, ja que es va ensorrar part de l'estrep nord de

Fig. 4: Imatge del paviment de còdols recuperat (Anna Gómez Bach).

la banda de l'avinguda Pirelli a causa de la caiguda d'un pal de la companyia Telefónica. Llavors, es va construir un nou ampit que s'obre a la carretera de Sant Joan de Vilatorrada. Al cap d'un any d'aquesta reforma, es va enfonsar la part de la calçada del pont situada a tocar de la carretera de Cardona. Aquest fet va ocasionar la ruptura de la canonada d'aigua de rec que travessava l'estructura. A causa de l'enfonsament es va enderrocar l'ampit nord de l'estrep oriental. Les obres consegüents, van ser realitzades per la constructora de Jaume Fornells i possiblement data d'aquell moment el reforç documentat a la cala 1. Es va reconstruir l'ampit, es va treure el rebliment de l'estrep i es va bastir un mur de contenció a la banda nord de 45 cm de formigó revestit amb pedres.

El 1962 es va constatar l'existència de diverses esquerdes a l'obra. Per aquest motiu es va tallar esporàdicament la circulació de vehicles i es va fer una reparació d'urgència a càrrec de Fomento de Obras i Construcciones SA. Aquesta reparació va afectar completament l'estructura de l'arc 5. Arqueològicament, es va documentar un rebliment de ciment tratat amb tirants de ferro que va fer impossible la intervenció en aquest punt. La documentació conservada esmenta que les bigues eren

travades transversalment per dues lloses armades entre les quals passaria la nova canonada d'aigua.

Al mateix temps, es va substituir un paviment de llambordes per un de formigó de 30 cm de gruix amb juntes de dilatació transversal cada 10 m, i que fins als nostres dies s'utilitza com a nivell de circulació. Encara al 1972, el contractista Pere Subirana Casas va restituir algunes parts de l'ampit que tornaven estar en mal estat.

De llavors també daten les diverses reparacions de la canalització d'aigua que travessa el pont i les reformes de l'enllumenat públic evidenciat per les diverses faroles situades a cada tallamar.

3.10. Horitzó inici segle XXI

Durant l'últim quart del segle XX i principis del segle XXI s'han fet petites reparacions al pont causades pels diversos accidents d'automòbil. Al mes d'abril de 2001 un cotxe va xocar amb l'ampit nord corresponent a l'arc de l'extrem occidental. Aquest fet va motivar una reparació d'urgència i el tancament definitiu al trànsit el 21 de juny de 2001 passant a ser pas exclusiu de vianants. Aquestes obres de diagnosi inicial han ajudat a la realització de treballs posteriors, entre els que destaca la Declaració de protecció BCIN al 2013 i les posteriors obres de rehabilitació i reforç estructural al 2016 (Caus 2016; Renyé 2016).

Bibliografia

Aloy, J., Fons, R., Gasol, P. 1992: *La Guerra Civil (1936-1939), Història gràfica de Manresa*, 2 vol., Manresa.

Canyelles, M. 1896: *Descripció de la grandesa i antiguitats de la ciutat de Manresa*, Impremta Anton Esparbé, Manresa.

Caus, M. R. 2016: Rehabilitació i reforç estructural del Pont Nou, *Dovella* 119, tardor-hivern 2016, Manresa, 44-51.

Dalmases, N., José, A. 1984: *L'art gòtic s. XIV-XV. Història de l'art català*, Vol. III, Barcelona.

Fontserè, E., Iglésies, J. 1971: *Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906*, Barcelona.

Galí, D. 2002: *Prediagnòstic sobre el Pont Nou de Manresa*, Unitat d'Investigació His-

tòrica de la Secció tècnica d'investigació, documentació i difusió, i Secció tècnica de projectes d'obres i manteniment, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona (inèdit).

Gasol, J. M. 1969: Transformació urbana de Manresa durant el segle XIV, *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, t. II. vol. I. València, 141-147.

Gasol, J. M. 2004: *El finançament de l'obra de la seu de Manresa al segle XIV*, Butlletí de la Reial Acadèmia de les Belles Arts de Sant Jordi XVIII, Barcelona.

Junta Municipal de Auxilios 1908: *Memoria referente a las inundaciones ocurridas durante el mes de octubre de 1908*, Ajuntament de Manresa, Manresa.

López Mullor, A. 2002: Veinte años después, *Arqueología de la Arquitectura* 1, 159-174.

Lacuesta, R., López Mullor, A., Rovira, J. 2001: *Informe sobre el Pont Nou de Manresa*, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, Barcelona, 16 d'octubre de 2001 (inèdit).

Madoz, P. 1848: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, vol. XI, Madrid.

Mas, J. M. 1882: *Ensayos históricos sobre Manresa*, Manresa.

Maristany, M. 1998: *Els ponts de pedra de Catalunya*, Barcelona.

Novoa, J. 1981: *Inundaciones del 12 de octubre de 1907 en la cuenca del río Cardener (Lérida-Barcelona)*, Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid.

Novoa, J. 1991: Los puentes medievales en Catalunya, *Revista del Colegio de Ingenieros de caminos, canales y puertos* 19, novembre de 1991, Barcelona.

Renyé, J. R. 2016: Intervenció arqueològica al Pont Nou de Manresa, *Dovella* 119, tardor-hivern 2016, Manresa, 38-43.

Roig, J. 1692: *Epítome histórico de la muy noble ciudad de Manresa*, Barcelona.

Sarret, J. 1921: Història de Manresa, *Monumenta Historica civitas Minorisae*, vol I, Impremta Sant Josep, Manresa.

Sarret, J. 1955: *Noticiero-Guía de la muy noble, muy leal y benéfica ciudad de Manresa*, Manresa.

Sitges, X. 1988: *Els ponts medievals del Bages*, Col·lecció de monografies de temes local i comarcals 6, Secció d'Estudis del Centre Excursionista de la Comarca del Bages, Manresa.

Torras, M. 1996a: *El llibre verd de Manresa*, Fundació Noguera, Manresa.

Torras, M. 1996b: *La crisi del segle XV a Manresa. Una aproximació a partir dels llibres de manifestes*, Manresa.

Torras, M. 2016: Les primeres notícies del Pont Nou de Manresa, *Dovella* 119, tardor-hivern 2016, Manresa, 30-37.

Zamora, F. 1973: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona.

ANÀLISI ARQUITECTÒNICA I ESTRATIGRÀFICA DE L'ARC DE L'ALMUDAINA (PALMA, MALLORCA). UN SUPERVIVENT, O UNA MERA REMINISCÈNCIA?

Bartomeu Vallori Márquez*

L'arc de l'Almudaina de Palma formava part al segle XIII de l'alcaçaba de Madīna Mayūrqa, que es tractava possiblement de la pervivència d'un recinte fortificat tardoromà. Tot i que parts del mur i del seu entorn han estat excavats amb metodologia arqueològica, l'arc ha estat objecte d'atenció en poques ocasions. Dins el marc del projecte d'estudi de la topografia de la ciutat romana de *Palma*, se n'han analitzat les característiques arquitectòniques i fases constructives. L'aixecament fotogramètric del conjunt del portal i un tram de murada adjacent ha permès identificar, al menys, tres grans fases principals, que abracen des de l'època tardoromana fins a la baixmedieval. A més, s'ha detectat un canvi d'orientació i eixamplament del portal, que implica la correspondència de la construcció original amb un carrer, avui en dia desaparegut, perpendicular al mur. Aquests resultats són fonamentals per a entendre els canvis urbanístics que ha sofert la zona entre l'antiguitat i la baixa edat mitjana.

Paraules clau: Arqueologia de l'arquitectura, Fortificacions, Illes Balears.

In the 13th century the arch of L'Almudaina (Palma) was part of the alcaçaba of Madīna Mayūrqa. This citadel had its origin possibly in a Late Roman fortification. Although part of the wall and surrounding areas have been excavated with archaeological methodology, the arch has been seldom examined. In the frame of the project on the topography of the Roman city of Palma, its architectural features and building phases have been analysed. A photogrammetric survey has been performed of both gate and adjacent wall. Three main building phases have been identified, running from the Late Roman to the Late Medieval period. In addition, we have recognised a refurbishment, to broaden the gate and change its orientation, possibly meaning that originally it was facing a lost street perpendicular to the wall. The results are relevant to understand urban development in the area from Antiquity to the Middle Ages.

Keywords: Architectural Archaeology, Fortifications, Balearic Islands.

* Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma (EEHAR) – CSIC / Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB)

1. Introducció

Un dels elements que han condicionat més les teories i la interpretació de l'evolució urbanística de la ciutat de Palma, tant pel que fa a l'època antiga com la medieval islàmica, és el recinte fortificat de l'Almudaina (Fig. 1). Aquest havia estat durant el període islàmic l'alcassaba de la ciutat, autèntic barri àulic de Madīna Mayūrqa. En la seva versió coetània a la conquesta cristiana del 1229, circumscriu una àrea d'unes 6,6 ha, però encara avui es coneix poc sobre el seu origen i les possibles reformes que degué patir al llarg de la seva història.

El recinte tenia una sèrie de portes que han rebut multitud de noms, però que a la literatura actual són conegudes com la volta

Pintada, porta dels Jueus, porta Ferrenca o Ferrissa, volta de n'Olesa de Vinagrella o portal de Valldigna, i arc de l'Almudaina (Fig. 1) (Zaforteza 1987: 21).

Aquest estudi pretén esclarir les característiques constructives i l'evolució arquitectònica de l'última d'aquestes portes, l'única que manté dempeus un alçat arquitectònic (Fig. 2). Aquesta anàlisi té, al nostre parer, un interès especial, atès que la porta ha format part de les interpretacions sobre la ubicació i característiques de la *Palma* romana, tot i que no havia estat estudiada des d'un punt de vista arqueològic.

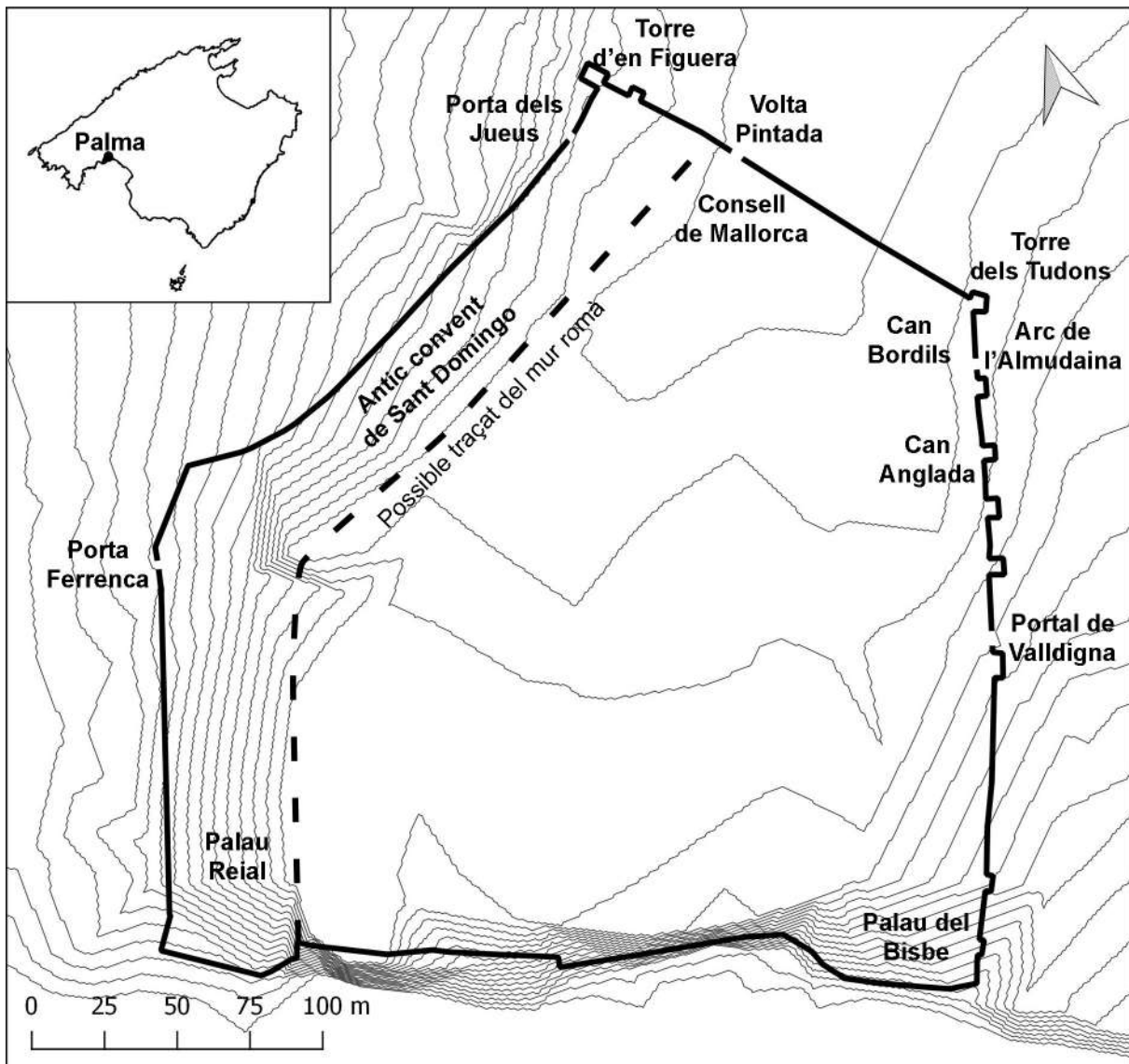

Fig. 1: Planta esquemàtica del recinte complet de l'Almudaina, amb els principals elements esmentats al text (imatge de l'autor).

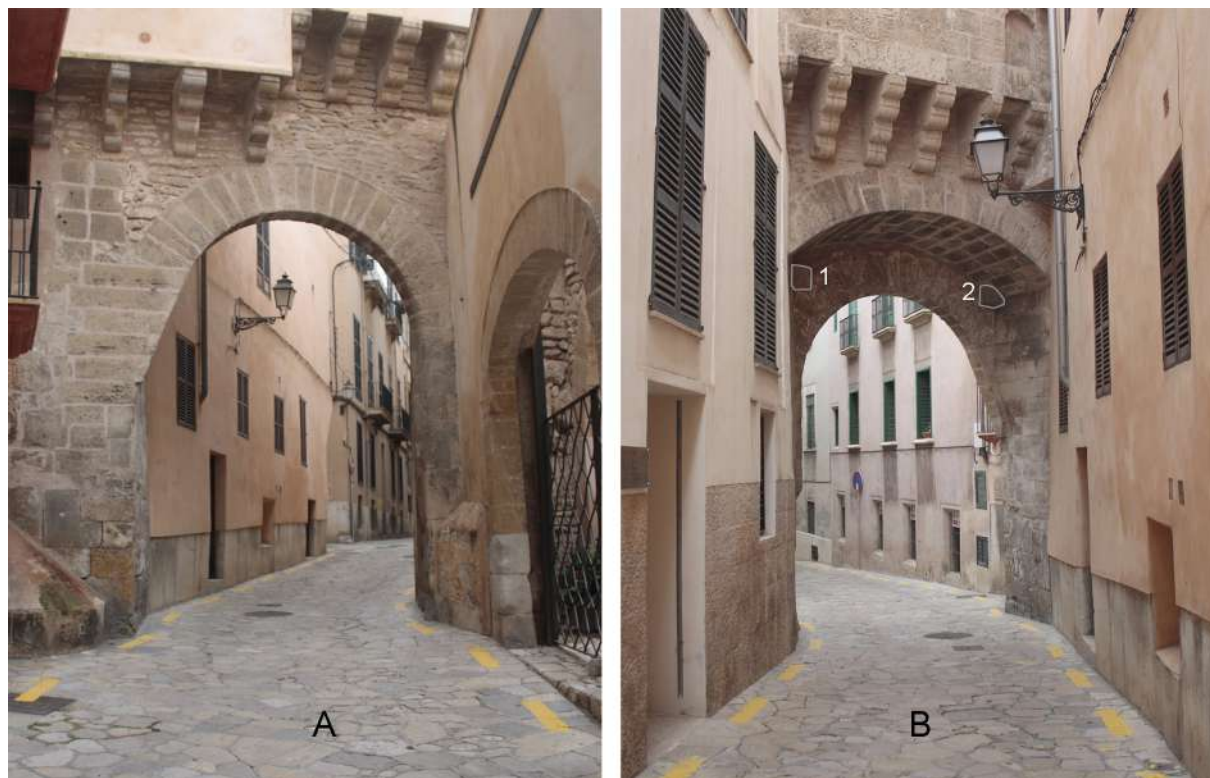

Fig. 2: Vista actual de l'arc de l'Almudaina des de l'exterior (A) i des de l'interior (B) del recinte (Fotografies de l'autor).

2. El recinte de l'Almudaina

Sobre el recinte del qual formava part l'arc, ja en el segle XVII el cronista Dameto (1632: 20-21, 394) afirmava que era el mateix mur de la ciutat romana de *Palma*, la ubicació de la qual, d'altra banda, estava aleshores en discussió. Aquesta idea es va anar repetint i enriquint progressivament entre els treballs d'erudició (Vallori 2018), i al segle XIX va ser recollida a l'obra de Peña (1887) sobre les fortificacions de la ciutat, atribuint-li una datació del segle V dC, proposta utilitzada per la majoria dels estudis al segle XX (Alcover 1917; Alomar 1950; Zaforteza 1987). Rosselló Bordoy seguí aquesta tendència als seus dos treballs sobre l'urbanisme de la *Palma* romana, insinuant, però, una datació en època plenament romana (Rosselló Bordoy 1961; 1983).

L'excavació arqueològica de dos trams a l'interior del recinte, a redós del mur, va permetre comptar amb les primeres evidències materials pel que fa a la construcció del mur i a la seva datació. D'una banda, al palau del Bisbe es recuperaren materials a la trinxera de fonamentació amb un *terminus post quem* del segle IV dC (Cau 2004: 213) i, de l'altra, al casal de Can Bordils, al costat de l'arc de l'Almudaina, es detectà l'adequació del camí

de ronda als segles X-XI (Riera Frau 1993: 169). Per últim, s'ha proposat la creació, en època califal, d'un subrecinte al costat oest de l'Almudaina, que formaria part del *Qasr* (Riera Frau 1993: 36-38) (Fig. 1). Tot i aquests avenços, però, encara avui es coneix poc sobre l'origen de la fortificació, i encara menys sobre possibles reformes.

3. Estudis previs

Un dels elements més interessants d'aquest recinte, del qual ha estat tradicionalment el major exponent conservat, és l'arc de l'Almudaina (Fig. 2), situat al carrer homònim. Aquest fou també conegut en altres èpoques com *Bâb Hidjnawî* (Riera Frau 1993: 87), porta del carrer d'en Bordils (Bover s.d.: 114-116) i porta de les Cadenes, entre d'altres (Alomar 1950: 16; Zaforteza 1987: 21), si bé Riera Frau (1993: 87) atribueix aquest darrer topònim al portal de Valldigna.

Aquest portal ha suscitat algunes de les interpretacions que han marcat les teories sobre la ubicació i característiques de la *Palma* romana. A tall d'exemple, cal esmentar la visió tradicional de la murada antiga esbossada ja per Dameto, amb quatre o cinc portes. Al segle XIX, l'Ajuntament es plantejà el seu enderrocament, que fou evitat gràcies a la

intervenció de Bover (1844). Més enllà de la visió erudita, Rosselló Bordoy (1961: 132; seguit en aquest aspecte per Cau 2004: 228) en feu una revisió quan interpretà que aquest tram de la murada de l'Almudaina, que tindria un origen clàssic, fou reaprofitada en època islàmica. En origen, sempre segons Rosselló Bordoy, el recinte de dita murada es desenvoluparia cap a l'est, mentre que en època islàmica s'invertiria l'orientació d'aquest tram per a formar part d'un recinte a l'oest. Afegeix que l'arc no podia ser islàmic perquè és diferent dels arcs de murada musulmans, i que podria haver estat un arc doble. Finalment, degut a la seva «factura tosca», considera que no pot ser romana clàssica, i apunta a una possible reforma vàndala (Rosselló Bordoy 1961: 132). En canvi, actualment, gràcies a la recerca arqueològica posterior, no hi ha dubte que l'arc formava part del recinte de l'Almudaina des de la seva construcció, i que, per tant, s'obria cap a l'est (Rosselló Bordoy 1983).

Al nord de l'arc, entre el 1985 i el 1992, s'excavà el subsol del casal de Can Bordils, localitzant les dues cares de la murada. Pel que fa a la part interior, presenta una àrea lliure interpretable com a camí de ronda, on el terreny natural va ser regularitzat als segles X-XI. Posteriorment, s'identifica l'anivellament de la zona en el segle XIII (Riera Frau 1987: 106). A la part exterior es detectà com la murada es superposa directament sobre un repeu a la roca mare. Cap a l'est, un fossat retallava el terreny natural (Riera Frau 1993: 169), si bé finalment no es va poder acabar d'excavar a causa de dificultats tècniques, en trobar-se parcialment sota un edifici.¹

4. Metodologia

Per tal d'endegar l'anàlisi arquitectònica i arqueològica de l'arc de l'Almudaina, hem partit dels criteris estratigràfics per a l'anàlisi del patrimoni edificat, desenvolupats per López Mullor (2002; 2010) al Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

En conjunt, i atès que es tracta d'un estudi preliminar, o «fase de reconeixement del monument» (López Mullor 2010: 90), hem realitzat les següents passes:

- Observació detinguda del jaciment,
- Reportatge fotogràfic extens,
- Aixecament fotogramètric i elaboració de vistes ortogonals, plànols i seccions,

- Identificació de les diferents fàbriques,
- Formulació d'hipòtesis sobre la seqüència de les fàbriques,
- Estudi històric i tipològic,
- Conclusions preliminars,

Un dels punts més profitosos ha estat l'aixecament fotogramètric del conjunt del portal i el tram de murada adjacent (Fig. 3), que ha permès l'elaboració d'una documentació clara i el més acurada possible, i d'una manera econòmica i ràpida. Per això, s'ha pres un total de 598 fotografies, un nombre certament elevat atès que es tracta d'un element amb molts de detalls (arc, volta, pollegueres superiors, cara interna i externa, mènsules), dividit per estructures posteriors, situat en un espai reduït i a certa distància de la càmera. Tot això feia necessari comptar amb el màxim d'imatges que permetessin captar el relleu del conjunt. Els núvols de punts s'han obtingut mitjançant el *software Python Photogrammetry Toolbox*, i el model tridimensional s'ha elaborat amb *Meshlab*. Un cop aconseguit el model, n'hem pres imatges ortogonals amb el programa *Autodesk 3ds Max 2015*. Posteriorment, la documentació gràfica s'ha treballat amb *Photoshop CS6*, integrant-hi les plantes arqueològiques treballades amb *Autodesk AutoCAD 2015*.²

Pel que fa a la cronologia de les fases identificades, no ha estat possible, de moment, la realització de cales arqueològiques, fet que dona a la identificació tipològica dels paraments una major importància a l'hora de definir les cronologies, sempre en consonància amb la seqüència estratigràfica i constructiva. En aquest sentit, pensem que la seriació tipològica té un valor cronològic tan sols a escala regional o subregional, i sempre sobre la base de casos estudiats amb metodologia arqueològica i datats de manera fiable (López Mullor 2002: 163; Pizzo 2010), criteri que, d'altra banda, ja va ser avançat en un moment primerenc per Lugli (1957: 24).

Cal assenyalar, doncs, la manca d'estudis específics sobre tècniques constructives a les illes Balears, si bé són rellevants algunes consideracions, certament disperses, sobre determinats tipus. És el cas de la utilització de la tècnica de llarg i través amb grans carreus en època califal (902-1010) al castell Reial de l'Almudaina (Rosselló Bordoy 1985: 11, 13 i 20; Riera Frau 1993: 36, 85 i 162), o el llarg i través de lloses primes en època islàmica en general (902-1229) (Riera Frau 1993: 83).

¹ Informació oral de M. M. Riera Frau, responsable de la intervenció.

² Les plantes arqueològiques ens han estat facilitades per M. M. Riera Frau, responsable de la intervenció.

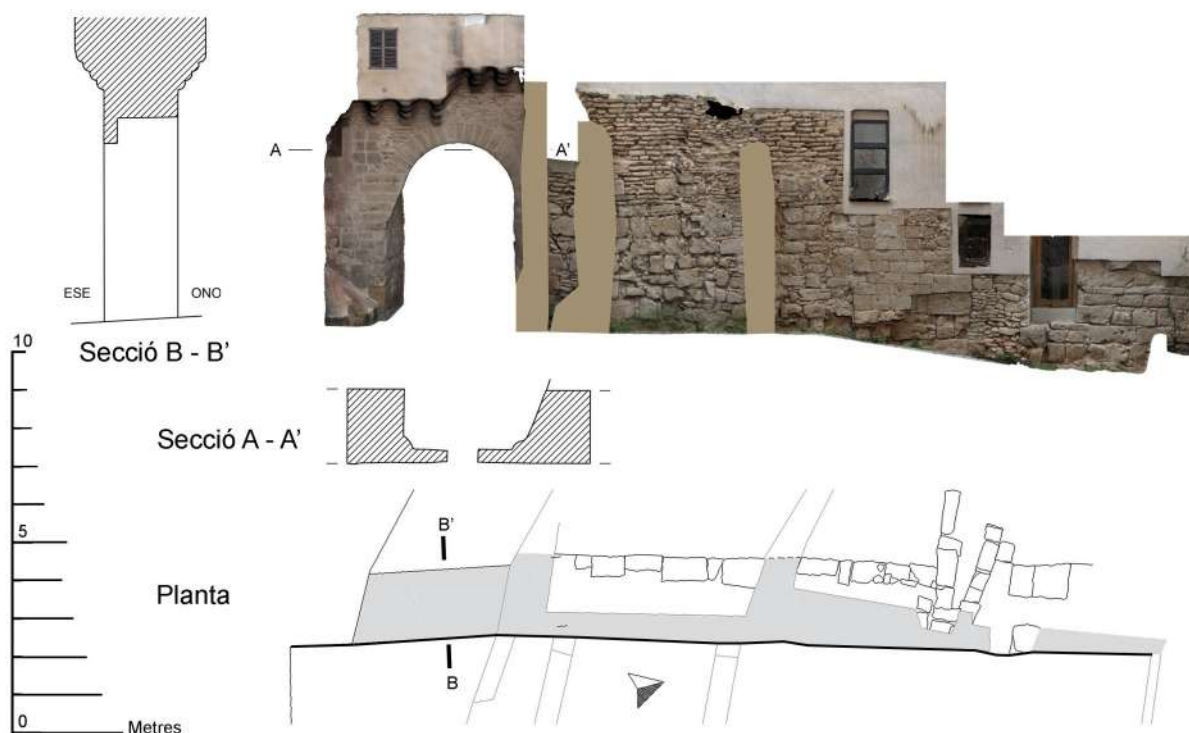

Fig. 3: Vista ortogràfica del model fotogramètric, planta i seccions de l'arc de l'Almudaina i el tram de murada adjacent (imatge de l'autor).

5. Resultats de l'anàlisi

Les restes visibles de l'arc de l'Almudaina i del parament adjacent mostren clarament la successió de reformes que ha patit la murada en aquest tram (Fig. 3 i Fig. 4). A l'extrem nord del llenç conservat s'observa una primera fase de 7 fileres de grans carreus (Fig. 4.1 i 4.2), assentats directament sobre un repeu artificial de la roca mare, que assoleixen una altura màxima de 3 m. Estan disposats a mode d'*opus quadratum*, amb alguns encavalcaments, i tenen dimensions irregulars (Fig. 5). Alguns semblen haver estat reutilitzats, presentant encoixinat i un possible encaix per a biga (Fig. 5.1 i 5.2, respectivament). Es corresponen amb una sèrie de carreus descoberts a l'interior de l'edifici als anys 90 i documentats en planta, raó per la qual el mur en aquesta fase tindria una amplada de 2,32 m (Fig. 3).

A sobre de les restes d'aquest mur, se n'hi assentà en algun moment un altre construït amb blocs de marès³ quadrangulars d'elaboració desigual (Fig. 3 i Fig. 4.3), i de menors dimensions que els anteriors. Aquests es troben lligats amb fang i, en la seva major part, falcats amb pedres petites. Es conserva

fins a una altura de 3,70 m, amb 8 fileres, al seu torn d'altures desiguals. S'assenta sobre la cara exterior de les restes del mur de la fase 1, sense cobrir-la totalment, atès que fa tan sols 70 cm d'amplada, i assolint puntualment 1,46 m. A l'extrem sud, ja al carrer de l'Almudaina, els blocs són de major qualitat (Fig. 4.4), conformant el brancal nord del portal, i constitueixen un reforçament del mur. Succeeix el mateix amb el brancal sud (Fig. 4.5) que, tot i la dificultat d'anàlisi deguda a algunes restauracions i a la incrustació de pol·lució, es pot suposar com a pertanyent a la mateixa fase que els paraments 3 i 4.

Sobre la segona fase s'assenta l'arcençament nord de l'arc (Fig. 4.6), que és de mig punt i actualment té 3,43 m de llum i 4,83 m d'altura màxima. Està format per dovelles bastant regulars d'uns 60 cm de llargada, 25-32 d'amplada i 35 de gruix. Sobre l'extradós de l'arc i del llenç de mur de la fase 2, es desenvolupa una tercera fase successiva (Fig. 4.8), de 3,95 m d'altura, consistent en fileres de llivanyes de marès d'uns 10 cm d'altura. A l'interior de l'arc es troben les dues pollegueres superiors de les portes, fetes en marès, que sembla que s'han de relacionar

³ Segons el DIEC2, Marès: «Roca arenosa de gra i ciment calcari, de bon treballar, abundant a Mallorca».

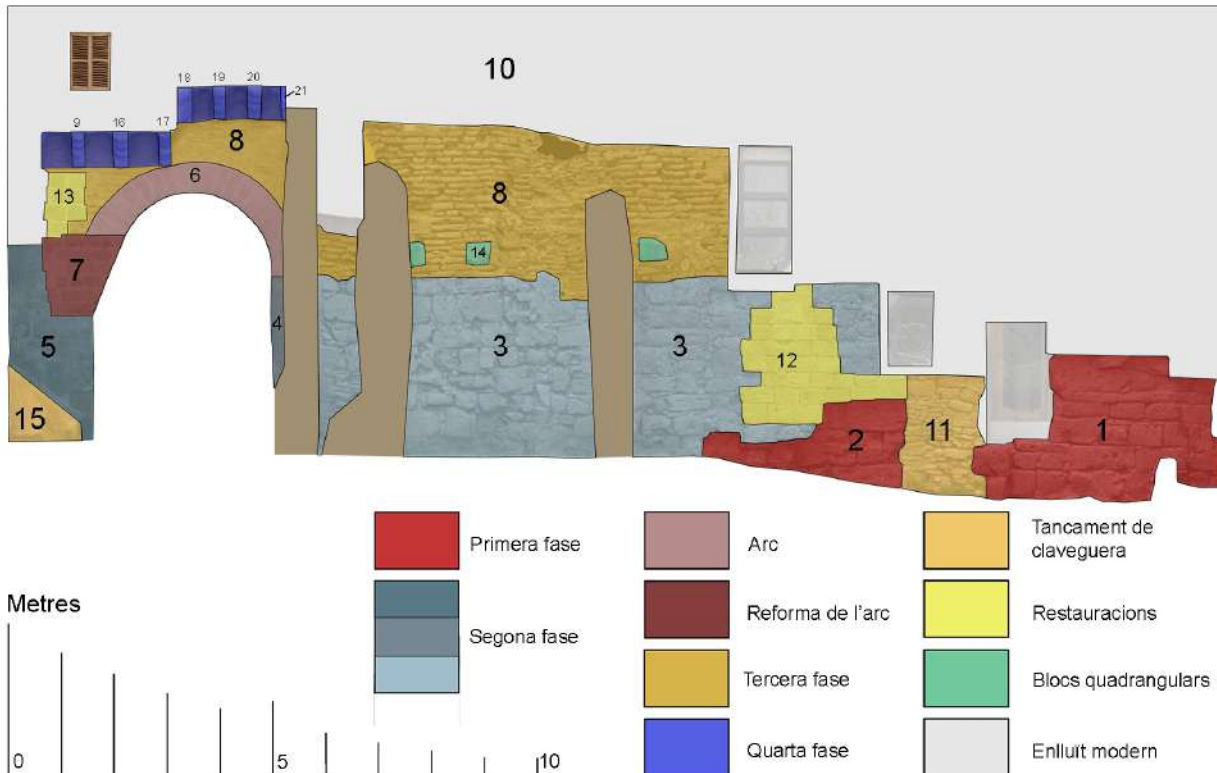

Fig. 4: Fases identificades a l'arc de l'Almudaina i al tram de murada adjacent (Imatge de l'autor).

amb la tercera fase atesa la seva ubicació (Fig. 2.1 i 2.2).

Sobre aquest parament, s'instal·laren una sèrie d'estances damunt de l'arc, sostingudes per 8 mènsules gòtiques (Fig. 4.9 i 4.16-22). No sabem si, a banda d'aquesta construcció, per sobre d'aquesta fase n'existeixen d'altres, car el mur es troba en gran part enlluit (Fig. 4.10).

La col·locació de les mènsules i la construcció de les estances superiors poden estar relacionats amb una intervenció major en la configuració del conjunt. El portal presenta algunes particularitats que són indicis clars d'una remodelació amb l'objectiu d'eixamplar-ne la llum i de canviar-ne l'orientació. A l'interior, la part superior del brancal sud (a l'altura de l'arc pròpiament dit) és perpendicular a l'arc i al mur (Fig. 3. Secció A-A'). En canvi, la part inferior del brancal va ser retallada per tal de donar-li una orientació diferent, esbiaixada respecte del mur, però seguint el sentit del carrer de l'Almudaina (Fig. 3. Planta). Succeí el mateix amb el brancal nord, tot i que sense deixar restes de l'orientació original. Aquesta operació provocà l'eliminació de l'arrencament sud de l'arc, que va quedar suspès en aquest costat, raó per la qual es disposaren una sèrie de carreus de grans dimensions que enllaçaven l'arc amb el brancal en línia recta (Fig.

2.A i Fig. 4.7). La reforma va donar al portal el seu particular aspecte actual.

A l'interior, el portal va ser cobert per una volta escarsera, construïda amb dovelles de marès (Fig. 2.B). Probablement estigui relacionada amb la darrera reforma que hem esmentat, atès que és asimètrica respecte de l'arc i que s'assenta perfectament sobre la nova orientació del brancal nord, alhora que suporta directament les mènsules de la cara interna que sostenen les estances superiors.

A banda d'aquestes grans fases constructives del conjunt arquitectònic, es detecten alguns afegits i restauracions menors. Consisteixen en el probable tancament d'una sortida d'aigües, mitjançant pedres poc treballades i de petites dimensions (Fig. 4.11). Aquesta sortida d'aigües es pot veure en planta a l'interior de l'edifici de Can Bordils, consistent en una canal delimitada per grans carreus, que s'introdueix a la fase 1 del mur en el mateix punt en el qual es detecta el tancament (Fig. 3. Planta). A més, dos punts foren restaurats amb petits carreus de mides molt regulars (Fig. 4.12 i 4.13). Ateses les seves característiques comunes, és probable que es realitzessin alhora. Finalment, un escopidor va ser instal·lat al racó entre el portal i una de les cases adjacents, probablement per a evitar l'acumulació de brutor (Fig. 4.15).

6. Discussió: assaig de seqüència constructiva i cronologies

A partir d'aquesta anàlisi podem realitzar una aproximació a la seqüència constructiva del conjunt. Pel que fa a la cronologia de cadascuna de les fases identificades, tan sols podem fer, de moment, algunes propostes a partir dels paral·lels regionals i dels elements arquitectònics conservats. Just per aquest motiu, es tractarà d'una proposta preliminar, que haurà de ser corroborada mitjançant treballs ulteriors.

Els paral·lels tant locals com regionals semblen apuntar cap a una datació en època tardoromana de la primera fase identificada, si bé cal assenyalar que no compta, al menys pel que fa a aquest tram, amb cap datació arqueològica estratigràfica. En canvi, a la primera fase del tram excavat al palau del Bisbe,

amb unes característiques constructives similars, es va poder fixar un *t.p.q.* del segle IV dC gràcies a l'aparició de *sigillata* africana D (Cau 2004: 213), mentre que a una de les torres del recinte, al sud de l'arc de l'Almudaina (Can Anglada), l'estrat a la base de la construcció es datà de manera preliminar en el segle III dC.⁴ Un clar paral·lel a escala regional es troba en la murada del barri de la Portella a *Pollentia*, amb les mateixes característiques constructives: grans carreus de marès disposats en fileres irregulars i amb encavalcaments (Fig. 5). Les excavacions dels anys 70 conclogueren la seva datació en el segle III dC (Tarradell 1978: 343; Orfila *et al.* 2000: 230), o fins i tot a les darreres dècades de segle (Mattingly 2005: 60; Cau 2012: 122), tot i que la cronologia està en revisió per part de l'equip d'excavació de *Pollentia*. Aquesta darrera datació s'aproxima a la proposada pel tram excavat al palau del

Fig. 5: Fase 1 del llenç al nord de l'arc de l'Almudaina (A), i murada del barri de la Portella a *Pollentia* (B) (Fotografies de l'autor).

⁴ Informació oral de M. Llinàs, responsable de la intervenció.

Bisbe i per la torre de Can Anglada. Sembla, doncs, que també podríem aventurar una cronologia similar, dels segles III/IV dC, pel parament analitzat a Can Bordils.

La segona fase que hem proposat no compta amb una datació estratigràfica i tampoc, fins on nosaltres coneixem, amb paral·lels clars a nivell constructiu a Mallorca. Als altres trams del recinte no s'hi identifica cap parament similar (Riera Frau 1993: 85). Sembla clar que, tal com reflecteix la configuració actual, es construí amb una amplada sensiblement inferior a la de la primera fase, probablement en estat de runa i parcialment desmuntada en el moment de la construcció. Una hipòtesi alternativa seria que hagués estat construïda amb la mateixa amplada que la primera fase, i que el seu parament intern hagués estat eliminat en algun moment per tal de guanyar espai. A parer nostre, amb les dades actuals, el moment de construcció només es pot conjecturar en època tardoantiga o islàmica. Tal vegada, acceptant que el mur sobre el qual s'assenta és tardoromà, podríem relacionar la seva construcció amb el moment immediatament posterior a la conquesta islàmica, en el qual s'emprèn una activitat constructiva destacable a l'antiga *Palma*, aleshores amb molt pocs habitants (*Liber Maiorichinus* 4.269 = Pisano 2017: 303), per a convertir-la en la Madīna Mayūrqa islàmica al principi del segle X (Riera Frau 1993: 27-31). Tot i això, la tècnica constructiva documentada per aquest període en grans infraestructures, com el castell Reial, és la del llarg i través, fet que inclina Riera Frau (1993: 85) a descartar aquest moment per a la construcció. Amb tot, no es poden descartar tant moments anteriors com posteriors, com ara la ràtzia pisanocatalana, que, segons les fonts escrites, va afectar directament al recinte de l'Almudaina (*Gesta Triumphalia* 139-140, 160-162 = Anònim 2010: 14-17; *Liber Maiorichinus* 8.325-355 = Pisano 2017).

Pel que fa a l'arc pròpiament dit, la seva datació no deixa de ser controvertida. A tenor de l'anàlisi exposada, ens sembla clara l'existència d'una reforma important que, com veurem, es pot situar a la baixa edat mitjana, però el fet que recolzi directament sobre el mur de la segona fase permet relacionar-lo, o bé directament amb la construcció d'aquesta segona fase, o bé –i segurament més convenientment– amb la tercera fase. De fet, aquesta fase, consistent en un parament de lloses, s'hi recolza directament, fet que sem-

bla indicar que, arc i parament, es tracta d'una sola intervenció. Desafortunadament, la tècnica utilitzada per a aixecar l'arc, de mig punt i amb dovelles amples curtes, sense motllura, no sembla característica de cap moment concret, i podem trobar exemples similars des d'època romana i tardoantiga (arc de Trajà a Mèrida (Pizzo 2008: 40), Porta Latina, Porta di San Sebastiano i Porta Ostiense al mur Aurelià de Roma) fins a baixmedieval i posterior.

Tot i aquestes mancances, l'anàlisi que hem fet permet reconstruir la configuració original de l'arc, actualment molt alterada. El segment d'arc conservat indica que l'amplada original fou de 2,93 m (equivalent a 10 peus romans = 2,96 m). El portal estaria orientat en sentit perpendicular al mur i, acceptant que l'actual volta interior pertany a la reforma de l'arc, no sabem com s'hauria solucionat la coberta en aquests moments. Si aquest portal està reconstruint un portal de la fortificació tardo-romana, és possible que estàs adaptant l'amplada a la de l'original, i d'aquí la coincidència mètrica amb 10 peus romans. Pel que fa a l'orientació d'aquesta fase del portal, pensem que es pot posar en relació amb una via perpendicular al mur, avui completament desapareguda. De fet, no són estranys els grans canvis urbanístics al llarg de la història de la ciutat de Palma, probablement a causa d'episodis destructius importants. Un bon exemple és la desaparició del barri de terrissaires al principi del segle XII a causa de la ràtzia pisanocatalana (1113-1115), documentada al convent de Santa Clara (Riera Frau 1993: 61-67; Rosselló Bordoy 1997). Aquesta proposta és coherent amb la troballa recent d'un paviment en *opus signinum* al carrer de l'Almudaina,⁵ que indicaria que, al menys en època romana, no tindria el traçat actual. El carrer hipotètic formaria part de l'entramat viari d'origen romà proposat per García-Delgado (1979) i Rosselló Bordoy (1983), i corroborat parcialment per les troballes arqueològiques (Pons Homar *et alii* 1988: 54).

L'última gran fase constructiva és la reforma del portal ja esmentada, consistent en l'eixamplament de la llum, la reorientació per tal d'alinear-lo amb el carrer de l'Almudaina i la construcció de la volta escarsera i les estances superiors. Les noves estances, més amples que el portal, es sostenen en part sobre mènsules gòtiques, tant a l'interior com a l'exterior del recinte. Aquestes mènsules poden donar una indicació, encara que esquemàtica, de la datació de la reforma a la baixa

⁵ Seguiment arqueològic dirigit per M. Riera, D. Ramis i M. J. Rivas, expedient 307/2010 del Consell de Mallorca.

edat mitjana. La reforma de l'arc va deixar la polleguera superior esquerra (sud) a uns 55 cm del brancal i, per tant, hauria inutilitzat la porta, si és que encara estava en ús just abans de la reforma. En aquest sentit, és interessant remarcar la notícia que en el segle XIV les portes del recinte encara es tanquen de nit (Piferrer i Quadrado 1888: 651), fet que ens permetria datar la reforma amb un *t.p.q.* d'aquest segle. L'aspecte de l'arc després d'aquesta reforma, amb estances superiors pertanyents als edificis circumdants, va ser comú amb un altre dels portals del recinte, anomenat de Vallidigna, segons que es desprèn de les descripcions arran del seu enderrocament en el segle XVII (Piferrer i Quadrado 1888: 517-518).

7. Conclusions

La seqüència constructiva que acabem de descriure ens permet copsar la complexitat de l'evolució, no només de l'arc i el tram analitzats, sinó de tot el recinte de l'Almudaina. La perduració de la fortificació des del període tardoromà fins al segle XIII, moment en el qual va perdre la seva funció defensiva, va fer que patís severes modificacions en el seu traçat i configuració, com adequacions a les noves tècniques de setge, destruccions a causa d'episodis bèl·lics i les reparacions subsegüents. Cal recordar, per exemple, les propostes sobre l'ampliació del recinte tardoromà cap al nord-oest en època califal per tal de construir el nou *Qasr* (Riera Frau 1993: 36-38).

Probablement, alguns aspectes de l'evolució del recinte no siguin resolubles. La mateixa construcció del *Qasr* degué esborrar el traçat original del mur romà en aquesta zona, i no cal esmentar les dificultats de realitzar grans intervencions arqueològiques a l'actual castell Reial. Algunes parts foren derruïdes als segles XVIII-XIX, com a tota la zona del convent de Sant Domingo, a l'illa de les Hores, o a l'actual seu del Consell de Mallorca (Pascual s.d.: 9-12; Peña 1887).

Així i tot, resten molts de punts d'interès encara sense esgotar des del punt de vista científic, des de trams sense explorar fins a paraments que, com el que hem analitzat aquí de manera preliminar, són susceptibles de ser estudiats amb profunditat. Els angles des dels quals es poden endegar aquests treballs són diversos, i depenen de la problemàtica de cadascun i de les fonts disponibles. L'anàlisi estratigràfica dels paraments, el suport en les datacions regional i local de les tècniques constructives, la revisió de les excavacions realitzades, noves intervencions arqueològi-

ques tant en horitzontal com en alçat, i la revisió de la documentació escrita (especialment del segle XIII) són algunes d'entre les línies d'actuació possibles. Així doncs, pensem que els estudis tant específics i d'ampli abast, sempre dins un marc d'actuació conjunta, seran definitius per a esclarir les fases constructives del recinte.

Agraïments

Aquesta recerca ha estat possible gràcies a la beca d'investigació Ciutat de Palma 2014 de l'Ajuntament de Palma. Agraïm especialment a M. M. Riera, M. Riera, D. Ramis, M. J. Rivas i M. Llinàs per haver-nos deixat accedir a la documentació d'algunes intervencions arqueològiques i que hagin aportat informació oral sobre aquestes.

Bibliografia

Alcover, A. M. 1917: Conferències en el Museu Arqueològic Diocesà, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana. Revista d'estudis històrics* 16, 235-239.

Alomar, G. 1950: *La reforma de Palma. Hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa*, Palma de Mallorca.

Anònim 2010: *Gesta triumphalia per Pisanos facta*, Edizione Nazionale dei Testi Mediolatini 24, G. Scalia (ed.), Firenze.

Bover, J. M. 1844: El arco de la Almudayna, *Revista Balear* 32, Imprenta de Guasp editor, 2-3.

Bover, J. M. s.d.: *Misceláneas históricas III*, Manuscrit conservat a la Biblioteca Bartolomé March.

Cau, M. Á. 2004: La ciutat romana de *Palma*: hipòtesis sobre el seu traçat urbà i restes arqueològiques, M. Orfila, M. Á. Cau (eds.), *Les ciutats romanes del llevant peninsular i les Illes Balears*, Els Juliols. Biblioteca Universitària 11, Barcelona, 191-237.

Cau, M. Á. 2012: Urban Change on the Balearics in Late Antiquity, N. Christie, A. Augenti (eds.), *Vrbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Towns*, Burlington, 115-144.

Dameto, J. 1632: *La Historia General del Reino Baleárico*, Mallorca.

- García-Delgado, C. 1979: Ciutat de Mallorca: Evolución y permanencia del centro histórico, *2C: Construcción de la Ciudad* 13, 6-24.
- López Mullor, A. 2002: Veinte años después, *Arqueología de la Arquitectura* 1, 159-174.
- López Mullor, A. 2010: La construcción de un método de intervención en el patrimonio arqueológico edificado, M. Domingo, A. J. Sánchez (eds.), *Arqueología aplicada al estudio e interpretación de edificios históricos. Últimas tendencias metodológicas*, 65-101.
- Lugli, G. 1957: *La tecnica edilizia romana. Con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma.
- Mattingly, H. B. 2005: Pollentia: History and Coinage, N. A. Doenges (ed.), *Pollentia. A Roman Colony on the Island of Mallorca*, BAR International Series 1404, Oxford, 60-70.
- Orfila, M., Riera, M., Cau, M. Á., Arribas, A. 2000: Aproximación a la topografía urbana tardía de *Pollentia* (Mallorca): construcciones defensivas, J. M. Gurt, N. Tena (eds.), *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Cartagena, 16-19 d'abril de 1998*, Monografies de la secció històrico-arqueològica VII, Cartagena, 229-235.
- Pascual, B. s.d.: *Miscel·lània Pascual XX*, Manuscrit conservat a l'Arxiu del Regne de Mallorca, rodet 202.
- Peña, P. d'A. 1887: Antiguos recintos fortificados de la ciudad de Palma III, *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* 2, 59-62.
- Piferrer, P., Quadrado, J. M. 1888: *Islas Baleares, España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza é historia*, Barcelona.
- Pisano, E. 2017: *Liber Maiorichinus de gestis Pisanorum illustribus*, Edizione Nazionale dei Testi Mediolatini d'Italia 44, G. Scalia, A. Bartola i M. Guardo (eds.), Firenze.
- Pizzo, A. 2008: *El Arco de Trajano de Augusta Emerita*, Badajoz.
- Pizzo, A. 2010: Propuesta para la documentación y clasificación de las técnicas constructivas romanas, *Arqueología de la Arquitectura* 7, 277-286.
- Pons Homar, G., Riera Frau, M. M., Guerrero Ayuso, V. M. 1988: Excavacions arqueològiques a la Seu de Mallorca, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana. Revista d'estudis històrics* 44, 3-55.
- Riera Frau, M. M. 1987: Cerámicas de forma abierta en Can Bordils (Palma de Mallorca), *Arqueología Medieval Española. II congreso. Madrid 19-24 Enero 1987*, vol. 3, Madrid, 105-110.
- Riera Frau, M. M. 1993: *Evolució urbana i topografia de Madīna Mayūrqa*, Quaderns de la Gerència d'Urbanisme 1, Palma.
- Rosselló Bordoy, G. 1961: La Evolución Urbana de Palma en la Antigüedad. I: Palma romana, *Boletín de la Cámara oficial de comercio, industria y navegación de Palma de Mallorca* 631, 121-139.
- Rosselló Bordoy, G. 1983: Palma romana, nuevos enfoques a su problemática, Ayuntamiento de Alcúdia (ed.), *Symposium de Arqueología. Pollentia y la Romanización de las Baleares. XXI Centenario de la fundación de Pollentia (Alcudia, julio 1977)*, Alcúdia, 141-155.
- Rosselló Bordoy, G. 1985: *Notes en torn al castell reial de Madīna Mayūrqa*, Quaderns de Ca la Gran Cristiana 4, Palma de Mallorca.
- Rosselló Bordoy, G. 1997: Excavaciones en la sala capitular del Monasterio de Santa Clara de Palma de Mallorca y la cerámica arquitectónica producida en Mallorca durante la Edad Media, G. D. d'Archimbaud (ed.), *La céramique médiévale méditerranée*, Aix-en-Provence, 696-702.
- Tarradell, M. 1978: Pollentia. Esquema de una aproximación histórica, M. Tarradell, A. Arribas, G. Rosselló Bordoy (eds.), *Historia de Alcudia I*, Alcudia, 293-357.
- Vallori, B. 2018: Palma (Mallorca, Balearic Islands). The location of a city from classical texts with reference to Ptolemy and archaeology, *Journal of Ancient Topography* XXVIII, 15-28.
- Zaforteza, D. 1987: *La ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico* 1, Palma.

EL PORTAL DELS CONSELLERS DEL MONESTIR DE PEDRALBES. UN EXEMPLE DE CONSTRUCCIÓ “EN LO MODO Y MANERA” DEL SEGLE XVI

Anna Castellano-Tresserra*

El 1576 es va acordar el contracte del nou portal del Monestir de Pedralbes entre els regidors de la ciutat de Barcelona i el mestre d'obres, Bartomeu Brufal. Un cop finalitzada la construcció del mur perimetral del complex original, aquest portal s'afegia i s'anteposava al ja existent des de l'origen de la fundació del monestir el 1327. L'aixecament d'un nou portal a càrrec del Consell de Cent obeïa a la protecció que aquesta institució ofería al cenobi per petició feta per la seva fundadora, la reina Elisenda de Montcada, l'any 1357, i al deteriorament que en aquell moment presentaven certes parts de l'edifici. La descripció detallada de la construcció d'aquest portal, analitzat en relació al plànol més antic que el monestir conserva, proporciona informació interessant per conèixer els sistemes d'edificis d'aquest moment.

Paraules clau: Monestir de Pedralbes, Consell de Cent, sistema constructiu, reformes.

In 1576, the contract for the new portal of the Monastery of Pedralbes was agreed between the councillors of the city of Barcelona and the master builder, Bartomeu Brufal. Once the construction of the perimeter wall of the original complex was completed, this portal was to be adjoined, in front of the existing one that dated from the Monastery's founding in 1327. The construction of the new portal as ordered by the *Council of One Hundred* was in keeping with its offer to protect the monastery in response to the request made by its founder, Queen Elisenda de Montcada in 1357. But mainly it represented a desire to strengthen the enclosure according to a plan of the ecclesiastical powers and the crown for renovating monastic orders, especially feminine monasteries. The detailed description of the construction of this portal provides interesting information about building systems of that time.

Keywords: Monastery of Pedralbes, Council of One Hundred, constructive system, reforms.

* Historiadora. Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Ajuntament de Barcelona

Des del moment de la seva fundació, el Monestir de Pedralbes va disposar d'un important patrimoni i rendes fruit de les deixes de la reina fundadora, Elisenda de Montcada, i d'altres benefactors que al llarg dels segles promocionaran el monestir. No obstant, aquest important patrimoni i les prerrogatives, exempcions i privilegis que li havien estat concedits tant pels diferents estaments polítics: la casa reial i el Consell de Cent de la ciutat de Barcelona, com eclesiàstics, van fer que el monestir estigués des de bon començament, a l'ull de mira d'aquells que veien amb recel el poder econòmic i social de que gaudia. Ja a començament del segle XV, concretament, l'any 1409 (Castellano 1996), hi va haver un primer intent de reforma de la comunitat provocat pel desig de control de l'administració del centre, que es va cloure amb la renúncia de l'abadessa, sor Violant de Pallars. Però seria la guerra entre la Generalitat i el rei Joan II —que va instal·lar el seu campament dins el monestir mateix i va provocar la sortida de les religioses— i l'edat avançada de l'abadessa, el que desencadenaria un seguit d'esdeveniments que comportarien importants canvis i "reformes" al monestir, tant en el propi edifici com en l'àmbit legislatiu, religiós i de convivència de la comunitat. Una certa decadència física es va començar ja a observar a Pedralbes a partir del 1475, quan les religioses van tornar al monestir. Va ser el propi rei Joan II qui intentà una nova reforma religiosa, tot sol·licitant al papa Sixte IV que quan morís l'abadessa que presidia aleshores la comunitat, sor Violant de Centelles, s'intentés evitar que fos escollida una Montcada, com era tradició al monestir en honor de la reina fundadora, i en canvi ho fos una religiosa provinent del monestir de Jerusalem de Barcelona, on se seguia la línia reformadora dels franciscans observants, més estricta. La futura abadessa, que ja devia estar en la ment de tothom, era justament una Montcada, sor Violant, que gaudia del suport de la comunitat i de la constel·lació de famílies que protegien el monestir, moltes d'elles lligades al Consell de Cent.¹ La lluita que es va iniciar en aquest moment pel control del poder del monestir no se circumscribia al seu interior sinó que aquest era el testimoni del que estava pas-

sant en la societat de l'entorn, on les famílies i les institucions que havien patrocinat tradicionalment el monestir i en rebien beneficis no únicament espirituals sinó també econòmics, s'enfrontaven a la pèrdua del control de les institucions davant d'altres més properes a la nova corona hispànica. Cal tenir present l'important paper que havia assolit el Consell de Cent al llarg del segle XIV i que havia anat en augment al llarg del segle següent moment en que, tal com informen les *Rubriques de Bruniquer*, els consellers havien aconseguit una mena de protectorat sobre tots els monestirs de la ciutat (Bruniquer 1912-1916). En el cas del monestir de Pedralbes, aquesta protecció era la resposta a una petició feta per la mateixa reina fundadora del monestir, Elisenda de Montcada, l'any 1357.² Des d'aquell moment, el Consell de Cent va emparar-lo en qualsevol situació de conflicte i va concedir-li diverses subvencions per dur a terme obres al recinte; a canvi, el Consell podia ingressar una religiosa al monestir sense dot.³ Els llibres de Deliberacions del Consell de Cent i d'altres sèries, recullen durant segles i de forma regular, les donacions al monestir per a la realització de diverses obres importants, que només s'acabarien amb la supressió de la pròpia institució.

Al llarg del segle XVI es van dur a terme diverses intervencions al monestir, moltes de les quals, com ja s'ha dit, van ser sufragades pel Consell de Cent de la Ciutat, una de les més rellevants va ser la construcció d'un nou portal d'accés al monestir que s'avançava al ja existent, que corresponia al moment fundacional. Aquesta actuació, com d'altres que es van dur a terme pels mateixos anys, responia al desig de la corona de refermar la clausura del monestir, un dels punts principals del principi reformador que els monarques catòlics volien dur a terme en tot l'estament eclesiàstic, principalment, en el dels ordes monàstics i que en el cas dels convents femenins, passava per sotmetre-les a la branca masculina dels respectius ordes, reforçar la clausura, la vida en comú i controlar la seva economia (Kamen 1998).

La reforma monàstica duta a terme pels reis catòlics, amb el suport del poder pontifici, era un intent d'uniformització de tots els ordes monàstics dels dos regnes, sota les directrius

¹ Aquest tema sobre les *reformes* al monestir de Pedralbes encetada en època del rei Joan II i continuada pel seu fill Ferran, ja va ser objecte d'un article, al que remetem: Castellano 2003.

² Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). *Llibre Vermell*, volum I, Llibre de Santa Eulàlia (1313-1375), fol. 84r-84v.

³ AHCB. *Llibre Vermell*, volum I, Llibre de Santa Eulàlia (1313-1375), fol. 112v-113r.1358, 26 de novembre. La reina Elisenda concedeix al Consell de Cent la facultat perpetua de poder nomenar una religiosa sense dot per a una plaça de monja al Monestir de Pedralbes.

del moviments de l'Observança. Aquest moviment que pretenia retornar als principis més austers i d'estricta observança de la doctrina eclesiàstica, va arrelar de forma més ràpida a Castella, d'aquí que els visitadors-reformadors pensessin que la millor manera i més ràpida d'implantar-la seria traslladant monges d'aquest regne a Catalunya, fet que va generar importants conflictes en alguns monestirs, entre ells el de Pedralbes, per tant que les religioses autòctones veien a les novingudes com a foranies, amb una altra llengua i cultura. Més enllà dels estudis de T. de Azcona, sobre la reforma de les religioses benedictines i cistercenques a Catalunya (Azcona 1957), cal citar l'estudi més recent de Jaume Gabriel Soler, que constitueix una molt bona síntesi de com es va dur a terme la reforma a Catalunya, més concretament, en els monestirs femenins i amb especial detall als monestirs de santa Clara i de Pedralbes a Barcelona (Soler 2016). D'altra banda, el monestir de Pedralbes conserva un interessant manuscrit del que ja fèiem referència en l'esmentat estudi sobre les "reformes" físiques efectuades en aquells anys al monestir, titulat *Chronologisch*, d'autor anònim, que va ser redactat l'any 1598, i que recull tots els fets que es van considerar rellevants de la història del monestir fins aquell moment. Entre aquests fets es troba d'una forma destacada la narració dels esdeveniments que van tenir lloc al monestir per raó dels diferents intents de reforma i l'oposició amb que va comptar tant per part de les pròpies religioses com fora del convent, entre les famílies i les institucions que els hi donaven suport, entre aquestes, i de forma destacada, el Consell de Cent de la ciutat.⁴

De forma paral·lela, els llibres de comptes que es conserven al monestir mostren com al llarg del segle XVI algunes parts del recinte es trobaven en decadència i necessitades d'urgents reparacions com el claustre, la infermeria, o el dormidor. Els llibres també evidencien diverses intervencions adreçades a refermar la clausura, com la col·locació de reixes al parlador i la refacció de les parets de tancament de l'hort.

Cap a mitjan segle XVI, els registres de comptes mostren que la comunitat encara va poder fer front a la despesa d'apuntalar algunes parts del claustre, arreglar les teulades i les vidrieres del cor (Castellano 2003), tot i

que, tal com mostra Ruiz-Olalla, les rendes que percebia el monestir ja havien començat a disminuir paulatinament des d'uns anys abans (Ruiz-Olalla 1987). Amb tot, sembla que la forta davallada es va produir a partir del 1576, coincidint, tal com esmenta l'autora, amb la crisi monetària que es va viure a Barcelona. En aquest moment, la comunitat es trobava en gran penúria econòmica fins el punt d'haver de vendre censals per comprar pa, i amb un deute al qual només podia fer front amb les herències i donacions particulars de les monges i les subvencions que rebia per part del Consell de Cent de la ciutat (Anzizu 1897).

És en aquest context que cal fer esment de forma destacada de la realització d'una obra important al monestir de Pedralbes, com és la construcció d'un portal nou d'accés al recinte que s'avançava a l'original del segle XIV, creant-se un nou espai entre els dos que acollia el torn.

La importància del document rau d'una banda, en el fet que narra amb tot detall el *modus operandi* en que va ser feta la construcció d'aquest cos, i d'altra, pel simbolisme que suposa el fet que fos justament el propi Consell de Cent, un dels màxims garants de la llibertat del monestir, l'encarregat de visualitzar amb aquesta obra el reforçament de la clausura que imposaria definitivament el concili Tridentí.

El primer esment sobre la voluntat de construcció del portal es troba en el llibre de Deliberacions del Consell de Cent de la ciutat de Barcelona, en la data del 17 de novembre del 1575. Aquest dia es va debatre entre els consellers la necessitat de fer un nou portal al monestir, considerant-se que era per facilitar l'accés dels consellers al monestir.⁵ Uns dies més tard, un nou assentament deixa constància de la donació de 100 ducats per a l'obra.⁶ Els dies 16 i 17 d'abril de l'any següent, es va tornar a plantejar el tema i es van destinar 100 lliures més per a l'obra.⁷ Finalment, el 18 d'agost del 1576 es van signar les capitulacions entre els representants del Consell de Cent d'aquell any: mossèn Galcerà de Navel, com a conseller en cap; Francesc Castelló, Francesc Calça, Jaume Genovés i Tomas Magarola, i el mestre de cases, Bartomeu Brufal, amb un preu estipulat de 200 lliures barcelonines. Es preveia dur a terme l'obra en dos mesos i mig i els materials a emprar

⁴ Arxiu Històric Monestir de Pedralbes (AHMP). *Estat Chronologisch dels successos ocorreguts en aquest monestir de Sta Maria de Pedralbes...feta en lo any 1598*.

⁵ AHCB. Consell de Cent, Sèrie II, vol.84 (1574-1575), fol.27.

⁶ AHCB. Consell de Cent, Sèrie II, vol.84 (1574-1575), fol.136v.

⁷ AHCB. Consell de Cent, Sèrie II, vol.85 (1575-1576), fol.46v i 48.

serien pedra, cals, sorra i guix.⁸ Gràcies a aquest document i a l'estudi cronològic i estructural de l'edifici que s'ha dut a terme sobre aquesta part de l'immoble,⁹ es pot anar resseguint la construcció d'aquest nou cos i del portal.

El contracte especifica que en primer lloc s'hauria d'aixecar una paret nova que partiria del cantó dels contraforts de l'absis per arribar en línia recta a l'altra cantó, on hi havia una paret de tapia que s'havia de reformar per donar unitat a l'obra. La narració és interessant perquè a més de detallar el sistema constructiu esmenta dues estances col·laterals: la del pati de la cuina dels mossos i la del torn. Amb aquestes referències podem ubicar el torn del que feia referència una notícia del 1514 i que després reafirmarà un plànol del monestir de cronologies barroques.¹⁰

El document segueix descrivint la forma de dur a terme la fonamentació per, a continuació, donar detall del portal de pedra picada que el mestre hauria d'encastar en l'espai deixat a propòsit, al mig del mur, on s'hi haurien d'esculpir les armes de la ciutat per tal de deixar constància dels promotors de l'obra.

De tots els detalls que el document recull, es troba a faltar l'obertura de tres finestres de les quals no en queda cap testimoni atès que aquest mur es va recreïxer al segle següent. Tampoc s'ha conservat la volta de la nova estança que es preveia fer amb rajola i guix, recoberta de teula exteriorment, enguixada interiorment i amb l'escut d'armes de la Ciutat pintat al centre.

Un cop acabada l'obra, la fesomia de l'accés al monestir va canviar respecte al moment anterior mostrant una imatge de major tancament. El document va ser revalidat pels també mestres de cases, Montserrat Muret, Joan Balsells i Jaume Brufal, el fuster Joan Flix i el tauler Gabriel Rovira.¹¹

Die sabbati XVIII Agusti MDLXXVI

En nom de nostre senyor deu Jesucrist y de la purissima e Inmaculada verge maria mare sua sia Amen.

Fig. 1: Nou portal d'accés al Monestir de Pedralbes amb l'escut d'armes de la ciutat de Barcelona, promotor de l'obra. El cos del costat esquerra s'hi va adossar posteriorment, al segle XVIII (Fotografia: Ajuntament de Barcelona)

En Raho y occasio de la obra e o fabrica del portal fahedor en lo monestir de nostra senyora de Pedralbes territori e bisbat de Barcelona per y entre los Magnifichs senyors m^o Galceran de Navel, Francesch Castello, Francesch Calsa, Jaume Jenoves y Thomas Inagarola, concellers lany present de la dita ciutat de Barcelona tenints ne de aço expres poder del concell de cent jurats celebrat a deset del mes de abril proppassat de una part e mestre Barhomeu Brufal mestre de cases ciutada de Barcelona de part altra son stats fets fermats pactats y jurats los capitols pactes y avinences següents.

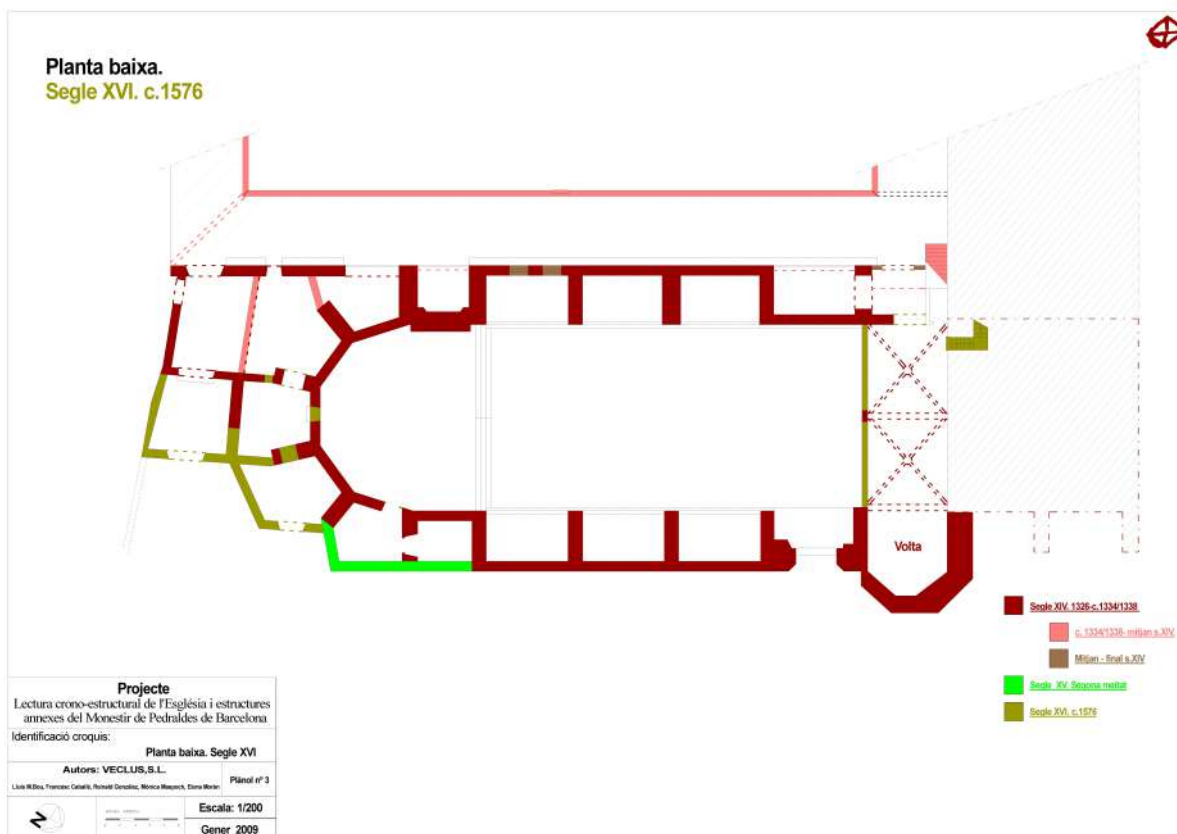
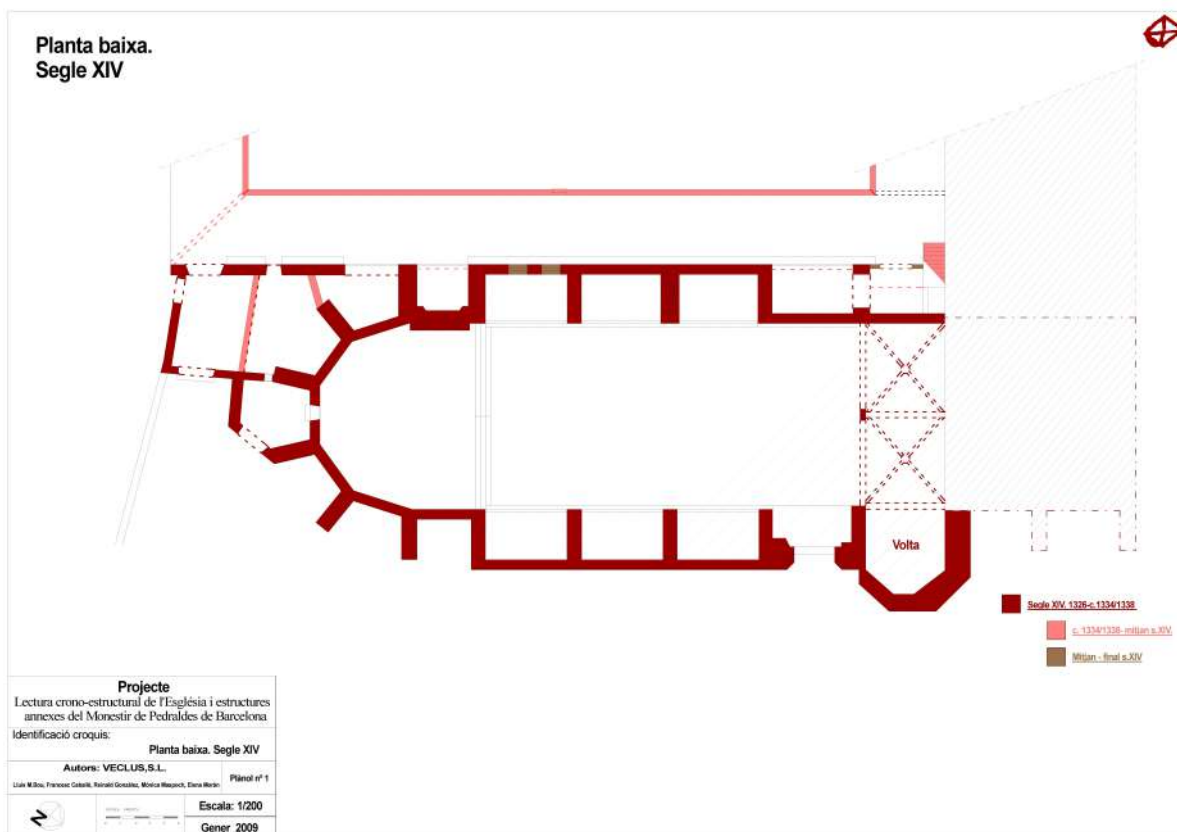
⁸ AHCB. Consellers, Notularum, 1B XIV-15, vol 15, fol.180.

⁹ Com a part de la recerca que es porta a terme des del Museu del Monestir de Pedralbes per tal de conèixer la història de la comunitat i del seu patrimoni moble i immoble, s'ha realitzat un estudi cronològic i estructural dels diferents cossos que conformen el conjunt monumental a càrrec de l'empresa Veclus, SL. Els resultats d'aquestes anàlisis s'han contrastat amb la informació que proporcionen els documents. Pel que fa a la recerca i anàlisi del fons del Consell de Cent, la recerca va ser duta a terme per l'historiador de l'art Ricard Bru, bon coneixedor d'aquest fons.

¹⁰ Al fons històric del monestir es conserva un magnífic plànol sense datar, que per les seves traces i grafia i les estances que hi apareixen i les que encara no hi són, cal situar-lo entre final segle XVI i inici del XVII. La seva importància radica en el fet que és el primer plànol conservat del conjunt del monestir i s'hi enumeren totes les estances que el conformaven en aquell moment i el seu nom. AHMP, *Plànols*. P/Q, n. 185.

¹¹ AHCB. Consellers, Notularum, 1B XIV-15, vol 15, fol.180. *Opus.cit.*

EL PORTAL DELS CONSELLERS DEL MONESTIR DE PEDRALBES.
UN EXEMPLE DE CONSTRUCCIÓ "EN LO MODO Y MANERA" DEL SEGLE XVI

Figs. 2 i 3: Planta baixa del cos de l'església del Monestir de Pedralbes abans i després de la realització del nou "Portal dels Consellers," el 1576 (Planimetria: MMP i Veclus sl).

Primerament lo dit Barthomeu Brufal conve y en bona fe promet a dits Magnífichs senyors Concellers que ell dins dos mesos y mig de vuy avant comptadors a cost y despeses sues propries posant en aquella ço es la cals arena pedra guix manobra e tot lo qui per dita obra sera manester. Primo una paret de pedra y morter que partira del canto del sparo de la dita sglesia la qual sta y fa tanca ab la instancia que vuy es lo torn so es per part de fora y aquella anira o juntara ab la paret o tapia que afronta ab lo pati de la cuyna dels mossos del dit monestir desfent la dita tapia que vuy y es pujara aquella fins a junctar ab un sparo que alli es conforme la trasa que per dit mestre es stada donada lliurada a dits Magnífichs senyors concellers fent los fonaments de la dita paret conforme los de la altra paret que de baix se designara vers lo pati si ja cloneis dit mestre no trobave rocha viva hont dita paret se pogues carregar en ferm posant en lo mig de la dita paret un portal de pedra picada lo qual portal dits magnífichs consellers prometen donar es lliurar a dit mestre dins lo monestir de Pedralbes.

En lo qual portal dit mestre es obligat spes en la pessa del mig de fer ço es rellevades o encastades en lo mig de la dita pedra les armes de la dita ciutat tant grans com sera la dita pedra de ample ab la proportio que deu de manera que parega les dites armes esser de la mateix pedra rebossant dita paret per part de fora ab junctura plana segons la obra o requereix com es promet dit mestre fara y fabricara e posar fara en la dita paret tres finestres a modo de reixas ab ses reixas de ferro en lo lloch a hont voldra lo dit monestir prenent de llum de tres fins en quatre palms a tot quadro. Mes conve y en bona fe promet lo dit mestre que en lo modo y manera que demunt sta dit fara y fabricara altra paret comensant la al costat de torn y tirantla fins a la paret nova fent dita paret de tou y fonaments ço es los fonaments fins ques topia terra ferma tenint de gruixa dita paret fins a mig fonament zinc palms mes... mig fonament de cara de terra quatre palms a una volta que en dita paret a de staban tres palms e de aquí amunt fins a la teulada dos palms y (...)

Mes amunt y en bona fe promet lo dit mestre que sobre lo revolt del demunt dit portal ha nivell del sostre de la sagrastia fara y fabricara una volta de rayola y guix en parament la desobre y enblanquant aquella de sota y en lo mig de la volta posara e o posar fara les armes de la ciutat pintades a pinsell.

Mes conve y en bona fe promet lo dit mestre que tambe a cost y despeses mes propries se fara un portal que así es lo qual vuy te de llum

vuyt palms y aquell vexera fins a onze palms de llum lo qual portal posara en una paret vella que alli es axi que responga ab lo demunt dit portal emblancant a dita causa dita paret de palita comispera..

Mes conve y en bona fe promet lo dit mestre que sobre lo demunt dita obra fara e o der fara una teulada de teula secha ab ses bigas y cabirons de pi bort.

(...)

Item los Magnífichs senyors Concellers convenen y en bona fe prometen al dit Barthomeu Brufal que per la present obra y preu de aquell li daran y pagaran dels diners de la ciutat y del compte dels mil ducats docentes lliures moneda barcelonesa ab lo modo y paga seguent so es a de present cent lliures moneda Barcelonesa e acabada e judicada la dita obra per dos experts elegidors per quiscuna de les parts les restants cent lliures.

Item es pactat y concordat entre les dites parts que si lo dit mestre dins lo die temps no havia feta la dita obra que los dits Magnífichs senyors Concellers la pogan fer fer a cost y despeses sues y de ses fermanses a altra persona prometent lo dit mestre en dit cas a la dita ciutat sustraura tots los danys y despeses.

Memorial de les fermanses dona mestre Barthomeu Brufal mestre de cases per raho de la obra de Pedralbes per cent lliures que ara de present se li bescanvie.

Primo Monserrat Muret mestre de cases, Joan Flix fuster, Jaume Brufal mestre cases, Joan Balsells mestre de cases, Gabriel Rovira tauler. Die martis XXI augusti MDXXXVI.

Agraïments

Voldria que aquest breu article servís com a humil homenatge a l'Alberto López Mullor, el meu cap, company i mestre. Vaig tenir l'ocasió de viure al seu costat la seva passió per la història i el patrimoni, i el seu rigor en el tractament de les dades. Desitjaria haver après, almenys, una petita part del seu mestratge.

Bibliografia

Anzizu, E. 1897: *Fulles Històriques del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes*, Barcelona.

Azcona, T. de 1957: *Reforma de las clarisas de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos*, *Collectanea Franciscana* 27, Roma.

Bruniquer, E.G. 1912-1916: *Rúbriques de Bruniquer: Cerimonial dels magnífichs conse-*

llers y regiment de la ciutat de Barcelona,
F. Carreras Candi, B. Gonyalons Bou (eds.),
Barcelona.

Castellano, A. 1996: *Pedralbes a l'edat Mitjana. Història d'un monestir femení*, Biblioteca Abat Oliba 198, Edicions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

Castellano, A. 2003: Les "reformes" del monestir de Pedralbes al llarg dels segles XVI i XVII, *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* 23, Barcelona, 721-734.

Kamen, H. 1998: *Cambio cultural en la sociedad del Siglo de Oro. Cataluña y Castilla, siglos XVI-XVII*, Madrid.

Ruiz-Olalla, M. P. 1987: *Aproximació a una institució senyorial eclesiàstica: Pedralbes al segle XVI*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona (inèdita).

Soler, J.G. 2016: San Antonio y Santa Clara de Barcelona. Una comunidad en defensa de su identidad (1408-1518), *Studia Monastica* 58-1, Barcelona, 55-134.

LA ALHAMBRA Y SU PROYECTO ARQUEOLÓGICO

Antonio Malpica Cuello*

La formalización del conjunto monumental de la Alhambra y el Generalife se realizó a partir de las intervenciones de restauración llevadas a cabo en el siglo XIX y en la primera mitad del siglo XX, con unas aportaciones posteriores. Las primeras se hicieron partiendo del concepto de la obra de arte, para el disfrute por una minoría ilustrada. Las segundas se basan en un concepto más científico, introducido por Leopoldo Torres Balbás. Finalmente se ampliaron notablemente para recibir a un turismo cada vez más numeroso.

Una vez realizado este examen, planteamos las líneas a seguir en un estudio en el que la Arqueología tiene un peso importante y decisivo. Analizamos los parámetros fundamentales aplicados a las diferentes áreas en que hemos dividido el monumento y proponemos una adecuación a una moderna metodología que tenga en cuenta el conjunto en su globalidad y su relación con la ciudad a la que se yuxtapone, la de Granada.

Palabras clave: Alhambra, arqueología, restauración.

The formalization of the monumental complex of the Alhambra and the Generalife was made from the restoration interventions carried out in the 19th century and in the first half of the 20th century, with subsequent contributions. The first ones were made starting from the concept of the work of art, for the enjoyment by an enlightened minority. The second ones are based on a more scientific concept, introduced by Leopoldo Torres Balbás. Finally they expanded significantly to receive a tourism increasingly numerous.

Once this exam is done, we propose the lines to follow in a study in which Archeology has an important and decisive weight. We analyze the fundamental parameters applied to the different areas in which we have divided the monument and propose an adaptation to a modern methodology that takes into account the whole as a whole and its relationship with the city to which it is juxtaposed, that of Granada.

Keywords: Alhambra, archeology, restoration.

* Universidad de Granada

1. Introducción

La Alhambra es un espacio monumental, un conjunto formalizado como una suerte de museo en el que las piezas que se muestran son las del propio edificio construido y de sus elementos decorativos. Sus salas, vacías de quienes las poblaron, sus huertos y jardines, ahora meramente decorativos, sin funciones claramente productivas en tanto que antes las tuvieron, todos ellos configuran el monumento, pensados originariamente para ser ocupados como morada de un poderoso, el rey nazarí, pero también por sus familiares, su corte, sus servidores y un sinfín de gente. Ahora son esencialmente turistas, ávidos de consumir cultura, aunque esta no se encuentre siempre en las áreas alhambrenas ni siquiera esté esbozada en sus líneas más elementales.

La Alhambra pasó, pues, de ciudad palatina a partir de mediados del siglo XIII, antes solo fortaleza desde el siglo XI, a un museo y un monumento, a vestigios del pasado, con una densidad arqueológica notable, recreados para la contemplación y, por qué no, para el disfrute de la sensibilidad. ¿Está reñida esta con la comprensión? ¿Comprender no es disfrutar?

Estos planteamientos son importantes para recuperar el conjunto del destino que ha tenido hasta ahora. Un destino que era lógico, toda vez que en su proceso de reconstrucción era necesario seguir unas líneas explicables para el momento en que se plantearon. A lo largo del siglo XIX y hasta mediados del siglo XX se fue configurando el espacio monumental, pivotando sobre determinadas áreas y con algunas ideas centrales que justificaban toda la operación (Malpica 2001).

Ante todo, la Alhambra era la zona de palacios, pero no de forma integral, porque se concentró en los espacios ocupados por Comares y por Leones. Ese espacio palatino no explica por sí mismo todo el complejo que lo integraba, ni tampoco nos sirve para entender la generación y evolución de los palacios. Todo indica que hubo diferentes opciones, de la que se eligió finalmente una. Así pues, encontramos palacios articulados de manera distinta, mientras que la organización de los mismos en el período central del reino, el más significativo también desde un punto constructivo, se establece a partir de una ordenación que va desde el aparato administrativo, el llamado *mexuar*, que es mucho más que la sala conocida con tal nombre en la actualidad, hasta el área del *Partal*, ahora fuera de relación con las estructuras de los palacios y

poco entendible. En suma, ni siquiera el área que se configuró de manera plena en tiempos de Mu'ammad V (1354-1359 y 1362-1391), sobre todo en su segundo reinado, se nos aparece como un conjunto. Por tanto, tenemos una imagen fragmentada e inconexa, imposible de dar una mínima coherencia. Por eso mismo, se viene insistiendo en los valores estéticos, desde luego de manera acrítica, de las construcciones y en la inspiración poética. El significado de todo y el resultado inmediato es una insistencia en el exotismo, tan querido por los intelectuales de aquel período de segunda mitad del siglo XIX y de las primeras décadas del siglo XX. Esa idea es central en todos los casos.

Hay evidentes contradicciones. En efecto, cuando se formaliza la alcazaba se entiende como un espacio militar, aun cuando las torres residenciales tienen un papel destacado y durante un primer tiempo se establecieron allí los mismos reyes nazaríes. Tampoco queda una huella visible de la primitiva estructura, visible a partir de las torres poco elevadas con respecto al adarve y de pequeña entidad en comparación con las posteriores. En el mismo sentido apenas se aprecia la conexión entre la alcazaba y la coracha que desciende al río Darro y servía para coger agua de él en las fases primeras de su existencia. Quedan incluso áreas de muy difícil interpretación, como el *revellín*, que es imprescindible que existiera por la unión de Torres Bermejas con la alcazaba. En fin, la precedencia de la alcazaba a la misma ciudad palatina queda reflejada en todo el aprovisionamiento del agua, que, más tarde, fue incorporada a la red hidráulica de todo el conjunto alhambrense. Y eso no se ve en la restauración que se hizo en su día.

Esas dos áreas son las principalmente formalizadas y las que son objeto de visita. Quedaría el *Generalife*, fuera de la parte amurallada y que se conserva como una isla en el espacio externo. En realidad, solo se considera el edificio, no la totalidad de la almunia, con sus sistemas de huertas, imprescindibles para su entendimiento.

Aquí tenemos otro problema de envergadura, que se cifra en la escasa entidad concedida a la materialidad del asentamiento, considerado principalmente desde la perspectiva del poder. Tampoco eso, porque no tenemos una lectura asequible del mismo. Y eso hace que de nuevo aparezca en primer lugar el exotismo. De todos modos, es posible entender la construcción del monumento para dar a conocer un espacio palatino y las áreas que le son inherentes, la militar y la almunia

Fig. 1: Foto aérea del conjunto de la Alhambra y el Generalife.

real. La ciudad en cuanto tal no queda reflejada de manera expresa, siendo una zona descompuesta en elementos sin conexión entre ellos. Apenas unas viviendas sin relación urbanística, algunos talleres que no se conocen y que no se sabe a qué etapa referirlos.

La Alhambra formalizada así estaba en función de una minoría que la visitaba en aquellas fechas, una minoría culta y de una clase social elevada. No es extraño que la grandeza que se creó fuese adecuada al fin propuesto y, por consiguiente, a las personas que allí acudían a disfrutarla. Así vemos todavía en el libro de Torres Balbás (1953) sobre la Alhambra y el Generalife cómo las fotografías nos muestran unos espacios vacíos de gente. En esa idea abunda García Gómez (1989) cuando habla del insigne arquitecto.

Sin duda esa etapa es en la que se construyó una buena parte del monumento que hoy perdura. Solo que la masificación de los visitantes se ha incrementado y han ido vaciando de contenido las acciones de quienes lo han seguido conservando.

A la generalización de las visitas no le ha acompañado una profundización en su conocimiento, ni tampoco un desarrollo teórico que permita ahondar en nociones importantes, tales como la de «patrimonio».

2. Acerca del patrimonio y el caso de la Alhambra

Observo, y con esto hago una afirmación que considero necesaria, que cuando se habla de patrimonio se hace sin partir de una declaración de principios, a lo máximo de intenciones. Da la impresión, al menos a mí me la da, de que interesa más el fin que se busca y procura, que el proceso en que se inscribe. Dicho de otra manera, la imperiosa necesidad, más artificial que real, de conformar un bien cultural, que se suele considerar como un bien de consumo, a veces muy inmediato, impide con frecuencia el debate necesario. Me importa destacar que el conocimiento es el eje fundamental para construir los bienes culturales, para dotar de entidad el concepto de patrimonio.

Sentada esta primera premisa, que habrá que explicar y en la que es necesario profundizar, dejando a un lado de momento la entidad a que nos obliga su conformación, hay que entrar en otra. Me refiero a la vacuidad del término que se suele emplear, porque no se explica normalmente, sino que se atiende a consignas más que a reflexiones. Sería injusto, no obstante, dejar así esta cuestión, ya que se han hecho esfuerzos notables para entender y explicar lo que es el patrimonio y

cómo han de generarse los bienes culturales. Bastaría con echar una mirada a obras tan sólidas como las de Mª Ángeles Querol y Belén Martínez (1996).

No me refiero, pues, de forma especial a los trabajos académicos ni a las enseñanzas que comportan, sino a una cierta vulgarización que impide notablemente entrar en un debate que es imprescindible sobre todo socialmente. Es cierto que la debilidad que se observa parte de esa vulgarización, que no de la imprescindible difusión.

Varias cuestiones es necesario que sean señaladas. En primer lugar la capacidad de conocimiento que es obligada para la creación de patrimonio. Eso supone la necesidad de entrar en un análisis de las disciplinas y su jerarquización para elaborar ese concepto y desarrollarlo, así como la operación precisa para situarlo socialmente. Eso quiere decir que desde el principio se ha de destacar que el debate es científico, pero también social. Sin esa premisa sería imposible elaborar un sistema de conocimiento que tuviera repercusión en la sociedad.

En segundo lugar, hay que establecer una jerarquización de las disciplinas que son necesarias para la creación y desarrollo del concepto, ya que no todas juegan el mismo papel.

Finalmente, es preciso determinar las formas en que se formalizan los bienes culturales.

«Patrimonio» es un término que se emplea en una concepción amplia y al mismo tiempo vaga. Precisa, pues, de una definición lo más ajustada posible con el fin de evitar confusiones y dotarlo de una entidad suficiente. En el lenguaje usual se relaciona de forma directa con una herencia que, por tanto, cuenta con un valor económico y goza de materialidad. Ahora bien, lo empleamos asimismo para referirnos a una serie de valores culturales que se expresan, cómo no, en una materialidad, aunque también cuentan con una intangibilidad; proceden de las sociedades precedentes y son una expresión de su realidad material y social. Los bienes patrimoniales son, pues, culturales. Entroncan con sociedades que expresan material y culturalmente sus propios valores.

De acuerdo con estas ideas el patrimonio podría considerarse inabarcable, si bien a veces lo hemos reducido a una concepción estética y monumental. Esas operaciones, no tan claramente intelectuales como pudiera parecer, conducen inevitablemente a una sobrevaloración de determinados valores, existentes desde luego, y al olvido de la entidad que supone su materialidad.

En realidad, los bienes culturales se convierten en patrimoniales en cuanto los dotamos del carácter de testimonio del pasado en su globalidad. Pienso que el patrimonio tiene un fundamento: las condiciones de vida de las sociedades anteriores a la nuestra. La lectura que hacemos de ellas tiene que ser, aunque no de forma única, material, al menos en sus principios básicos.

La creación del concepto «patrimonio» nos obliga a entrar, como ya hemos enunciado, en unas cuestiones epistemológicas de indudable importancia, ya que van más allá de la operación concreta.

La primera que hemos de destacar es que todas las disciplinas, por tanto también las que entran en el estudio, conservación y difusión del patrimonio, cuentan con un carácter doble; son fundamentales en sí mismas y auxiliares con respecto al resto. En cualquier caso cabe discernir siempre la necesidad de determinar cuál es la esencial en el caso que nos ocupa. De acuerdo con lo que hemos expresado, tendremos que decir que un bien patrimonial sin historia es sencillamente inconcebible. Inmediatamente entramos en la dinámica histórica, lo que supone dotarlo de un contenido más amplio y profundo: la historia está determinada por una sucesión de realidades materiales que son el resultado y han conformado a la vez los procesos productivos. Aun cuando no sea el único valor conformado, ha de considerarse el determinante en última instancia. De ahí la importancia de la arqueología, que estudia esencialmente los procesos de trabajo que han generado la vida material y la mantienen.

La segunda cuestión que nos interesa procede de la anterior, aunque la matiza. La definición de un bien patrimonial requiere un proceso de formación que implica tres momentos claves: investigación, conservación y difusión, ordenados de esa forma. La fase inicial o el arranque del mismo proceso es la de investigación. Sin investigación no es posible la creación de patrimonio. No vale prácticamente nada construir técnicamente un bien cultural y convertirlo en patrimonial si no cuenta con un análisis de la sociedad que lo generó. Es verdad, sin embargo, que la investigación ha de ser también aplicada. El fin último es mostrar el bien patrimonial y hacerlo comprensible a la sociedad actual, integrarlo en su código de valores, aunque proceda de otra realidad en buen medida ya inexistente, si bien tiene que estar dotado asimismo del valor antropológico que igualmente es inherente.

Todas estas cuestiones las podemos precisar explicando el caso concreto del

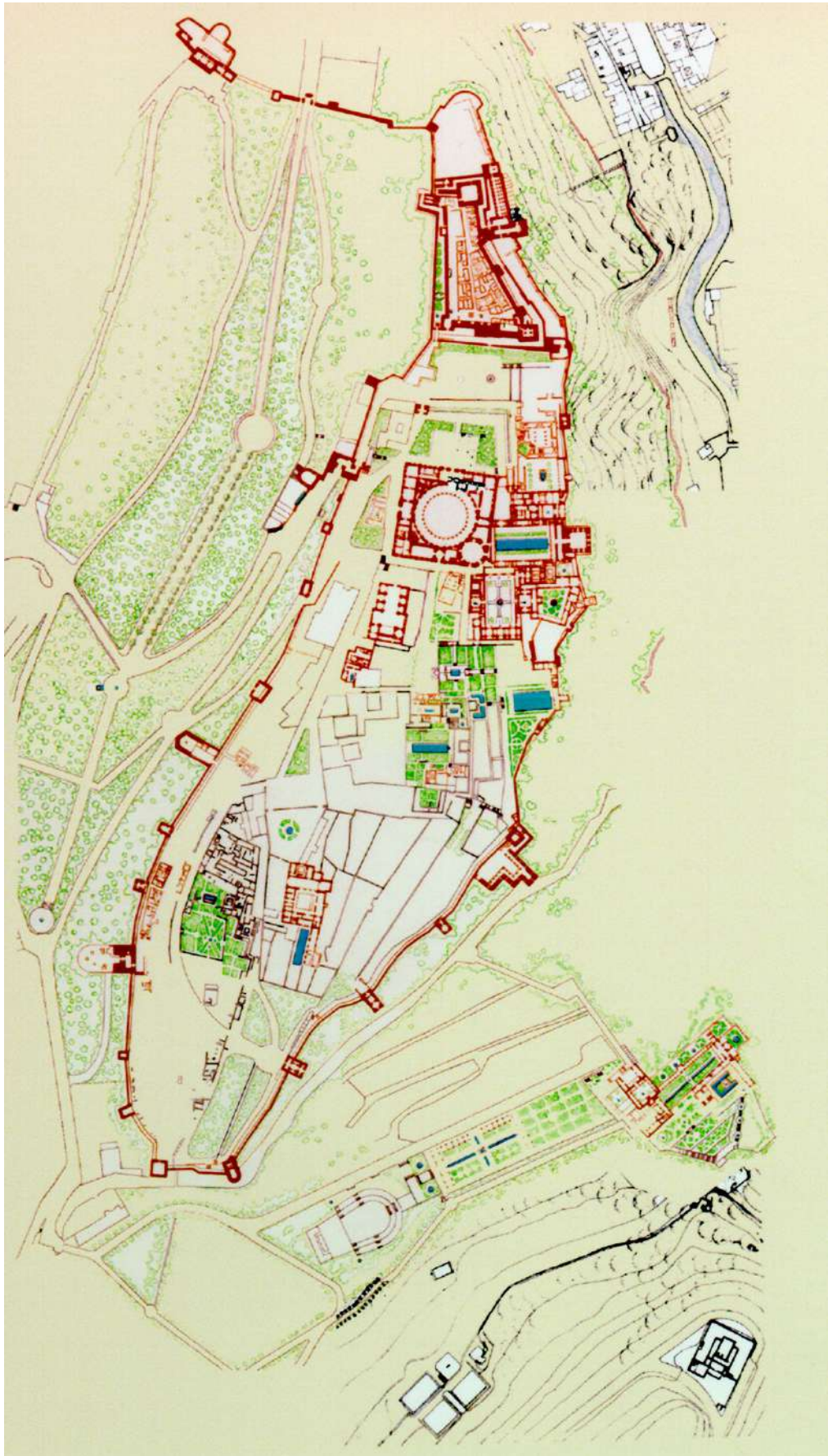

Fig. 2: Plano de la Alhambra y el Generalife.

monumento, del conjunto monumental de la Alhambra y el Generalife.

Sin duda, pese al valor estético con que cuenta, aun sabiendo que fue generada desde el poder y transmite esencialmente la imagen que quiere este, la ciudad palatina es ante todo un asentamiento, por tanto, cuenta con una base material y es asimismo fruto del trabajo humano colectivo, organizado, eso sí, por un determinado poder.

3. Una propuesta arqueológica para la Alhambra

La cuestión central que aparece por lo que respecta a la Alhambra es discernir si la Arqueología es necesaria en un conjunto monumental bastante consolidado en cuanto a su imagen y, en buena medida en su conocimiento. La formalización de ese espacio no se ha llevado a cabo en un momento, sino a lo largo de un período en el que, entonces sí, la arqueología jugó un cierto papel.

Era indispensable entonces para determinar las funciones de las distintas áreas y estructuras constructivas. Ese proceso estaba predeterminado y no surgió de una necesidad de conocimiento para poner en valor el patrimonio heredado de una sociedad y de una

cultura que, por lo demás, se consideraba ajena, exótica y hasta espuria. La admiración por ella conllevaba una sobrevaloración del poder, verdadero creador del espacio construido y no construido que conformaban la Alhambra y, posteriormente, el Generalife. Con evidente lógica, aunque no de manera totalmente justificable, se centraron los trabajos en las áreas hechas para y por el poder nazarí. Una doble característica se observa: las construcciones del conjunto eran monumentales y se levantaron con un evidente deseo de transmitir un mensaje de perdurabilidad y de entidad. Por eso, no se partía de una idea que con el tiempo se ha ido abriendo paso en la formalización de los restos arqueológicos, se olvidó el carácter material de todos ellos. La necesaria consideración de asentamiento no se tuvo en cuenta. La restauración se llevó a cabo a partir de un concepto de belleza formal, sin duda presente y que es innegable. Se configuró un espacio palatino y otro militar. La morada de los poderosos, sobre todo de los reyes, pero también atendiendo a su corte y a los notables que los acompañaban, hizo olvidar los restos de menor entidad estética y de mayor fragilidad constructiva, pero que aseguraban las funciones elementales de las áreas del poder.

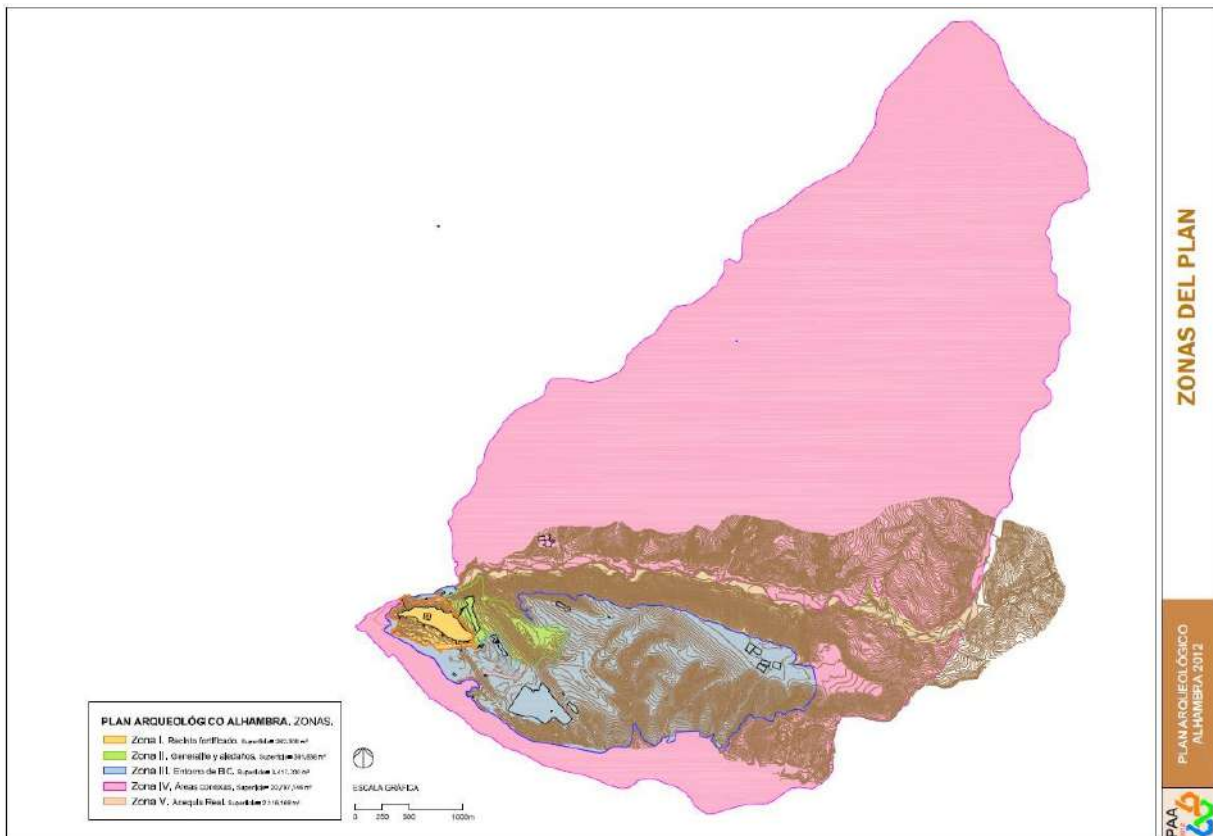

Fig. 3: Zonificación del Plan Arqueológico de la Alhambra.

Una vez que se configuró el monumento, se operó una consolidación de la imagen, se construyó una Alhambra musealizada, en la que, precisamente por todo lo dicho, importaban más los elementos que el propio conjunto. Por ahora no se ha deconstruido, aun siendo conscientes de que es necesario hacerlo para comprender una realidad que no ha llegado todavía a expresarse de la manera mínima requerida. Me refiero, como no podía ser de otra manera, a la consideración de asentamiento que le es inherente, por muy monumental que sea, y lo es. Hablamos de una ciudad palatina, palatina, pero ciudad.

A partir de ese momento, la actuación posible en la Alhambra era y ha venido siendo el mantenimiento y la consolidación de la imagen y la perduración del conocimiento con leves modificaciones. De ese modo no se ha desarrollado el obligado proceso de deconstrucción que necesita el monumento para una nueva dimensión, acorde con los tiempos y el avance de la ciencia. Se necesita una nueva dimensión del conjunto. Al menos ha de hacerse una corrección profunda con el fin de entender la organización espacial de los distintos elementos que lo conforman.

Una dimensión nueva que comenzó a percibirse a partir de 1989, cuando se empezó a trabajar con una cierta programación, cierta pero no total ni mucho menos definitiva, en el área de los Albercones. En rigor se trataba inicialmente de recuperar las estructuras allí existentes. Sin embargo, bien pronto se vio la necesidad, lógica y por tal motivo, imperiosa, de insertarlas en el sistema hidráulico de la Alhambra. Si no se hubiera dado ese giro no se habría alcanzado el mínimo nivel necesario para analizar el asentamiento, condición inexcusable para establecer un principio de construcción de una comprensión más global del conjunto. Y ahí está el punto de partida de una propuesta de deconstrucción previa.

Quizás lo que vino después sea comprensible a partir de este punto de inicio. Me refiero al impulso que se dio a la investigación arqueológica y a su posterior reconducción. Primero se puso en marcha un programa, el 2001, porque se pensaba que había que hacer una programación hasta ese año. La idea era nueva; por vez primera se establecían unas líneas de actuación, si bien con el deseo de señalar áreas de intervención, no buscando una dimensión general y diferente. Más bien era la necesidad de generar patrimonio que se pudiese poner en valor (expresión horrible donde las haya). En aquellas fechas, no tan lejanas, aunque tengamos la sensación

de que lo son, predominaba la idea de crear espacios que fueran consumidos, con una calidad suficiente, eso sí, ante la creciente demanda de consumo de bienes culturales.

Por eso mismo, al no tocar el punto central, la arqueología se convertía en una técnica al servicio de intereses no tanto científicos, cuanto patrimoniales, entendidos de una forma elemental y confusa al mismo tiempo. Lógicamente, se abrió la espita y se proclamó, mucho antes de que llegara 2001, la necesaria libertad de intervención. No se buscaba una profundización del conocimiento científico, sino más bien el mantenimiento de la imagen anterior con leves correcciones. Esa reconducción fue en realidad una derivación lógica del atrevimiento a establecer unas líneas de actuación sin ir al fondo del problema.

4. El Plan Arqueológico de la Alhambra y el Generalife

Es imposible, y es lo que vemos ahora con el paso del tiempo, crear una nueva idea sin entender el proceso de construcción de la existente. Una reflexión en profundidad se impone antes de abrir nuevos caminos por los que transitar.

El que se ha elegido, según creemos, es el que era no solo conveniente, sino obligado. Para su puesta en marcha se optó por un convenio entre la Universidad de Granada y el Patronato de la Alhambra y del Generalife.

El objetivo final era la definición de un Plan de Arqueología de la Alhambra. Para ello se propuso inicialmente:

- Búsqueda, consulta y estudio de documentación existente sobre el conjunto monumental con vistas a documentar las actuaciones que se han ido llevando a cabo en el mismo.
- Estudio y conclusiones de la investigación arqueológica en la Alhambra con vistas a precisar las alteraciones que han podido hacerse en los depósitos arqueológicos.
- Identificación de las áreas excavadas, con una visión regresiva, desde los tiempos más recientes a los más antiguos.
- Análisis y evaluación de los materiales arqueológicos recuperados en las diferentes intervenciones arqueológicas.

El fin que se buscaba era la elaboración de una carta arqueológica, instrumento absolutamente imprescindible para poder organizar y establecer un Plan Arqueológico de la Alhambra. Eso suponía la puesta en marcha de un banco de datos sobre cada área y sector

del conjunto, así como la elaboración de una plataforma informática para la investigación. Como lógica consecuencia se elaborarían los protocolos de intervención arqueológica, así como de los materiales arqueológicos y una normativa de las actuaciones que se deban realizar.

Para llevar a cabo este proyecto se puso en marcha un equipo de investigación, cuya base fue el Grupo de Investigación «Toponimia, Historia y Arqueología del Reino de Granada». Estaba integrado por tres elementos que recogían en cada caso a diferentes investigadores.

- Equipo arqueológico:
Campañas de reconocimiento.
Evaluación en el territorio de los restos arqueológicos existentes.
- Equipo de documentación:
Consulta exhaustiva de bibliografía y de fuentes históricas.
Estudio pormenorizado de fuentes escritas y de documentación diversa, en particular la custodiada en el Archivo de la Alhambra.
- Equipo técnico:
Diseño de la organización instrumental sistemática general del Plan.
Diseño y realización de bases de datos.
Toma de fotografías.
Realización de planimetría.
Formalización de los documentos generados por el Plan.

La metodología utilizada ha insistido sobre la valoración arqueológica con el fin de crear una carta arqueológica en donde se ubiquen todos los restos visibles y se pueda establecer una carta de riesgo de los depósitos existentes. En esos casos se ha incidido en un análisis de los espacios del conjunto, que ha habido que dividir por zonas, áreas, sectores y subsectores. Para ello se ha procedido a una categorización que ha tenido en cuenta los valores funcionales de cada uno de ellos y, en consecuencia, su devenir histórico.

Para llevar a cabo esa división ha sido preciso, como queda dicho, una categorización, siempre apoyada en un trabajo de campo, con el reconocimiento de todo el territorio, y un análisis de la documentación existente.

Se parte de un hecho que se ha de considerar incontrovertible: el conjunto monumental es un yacimiento único que se relaciona y/o integra, según los casos, en el que conforma la ciudad de Granada. Se ha de señalar que, en rigor, se trata de dos estructuras separadas en términos funcionales, aunque con relaciones entre ellas. De hecho, la Alhambra

y el Generalife tienen una banda de contacto con Granada a la que, sin duda, hay que atender, y otra con la naturaleza, especialmente en el entorno del río Darro.

Este trabajo ha sido en la medida de lo posible exhaustivo, pero sería necesario incluir dos tareas esenciales que, sin embargo, requieren una dedicación mayor y concreta para resolver los dos problemas que se plantean. De un lado, el examen más que necesario de las fábricas y las técnicas constructivas, que han de permitir establecer cronologías, marcando evoluciones, pero también los procesos de restauración. De otro, la valoración geomorfológica de los distintos espacios alhambrenos. Son tareas pendientes que afinarán y completarán este Plan Arqueológico de la Alhambra.

He aquí las divisiones por zonas:

Zona I. Recinto fortificado, que integra diversas áreas (cuatro), con una superficie total de 262.309 m².

Zona II. Generalife y aledaños que abarca una superficie de 391.838 m², en la que se integra el espacio periurbano de la ciudad palatina.

Zona III. Entorno del BIC, en donde encontramos el espacio que es considerado como tal y que tiene 3.417.70 m².

Zona IV. Se incluyen en ella las áreas conexas por el sur y por el norte, es decir, respectivamente la banda de relación con Granada y la que se relaciona con la naturaleza. Cuenta con 20.797.144 m².

Zona V. Dada su importancia para la existencia de la Alhambra y del Generalife hemos individualizado la Acequia Real, que tiene una superficie de 2.116 m².

No vamos a desgranar las subdivisiones de cada zona, porque sería demasiado prolijo. Nos limitaremos en primer lugar a señalar las áreas de la Zona I:

Área 100.000. Alcazaba, con una superficie de 8.608 m².

Área 200.000. Medina o ciudad, que tiene 55.055 m².

Área 300.000. Palacios, con una extensión de 30.609 m², lo que da idea de la importancia del área.

Área 400.000. Muralla y bosque, en donde se llega a los 169.521 m².

A su vez, cada área está dividida en sectores, de manera que si tomamos como ejemplo el área I200.000, podemos señalar que en ella aparecen del sector I210.000 al I280.000.

Si atendemos a la siguiente subdivisión, entramos en subsectores. Eligiendo el sector I220.000 hallamos tres: A, B y C.

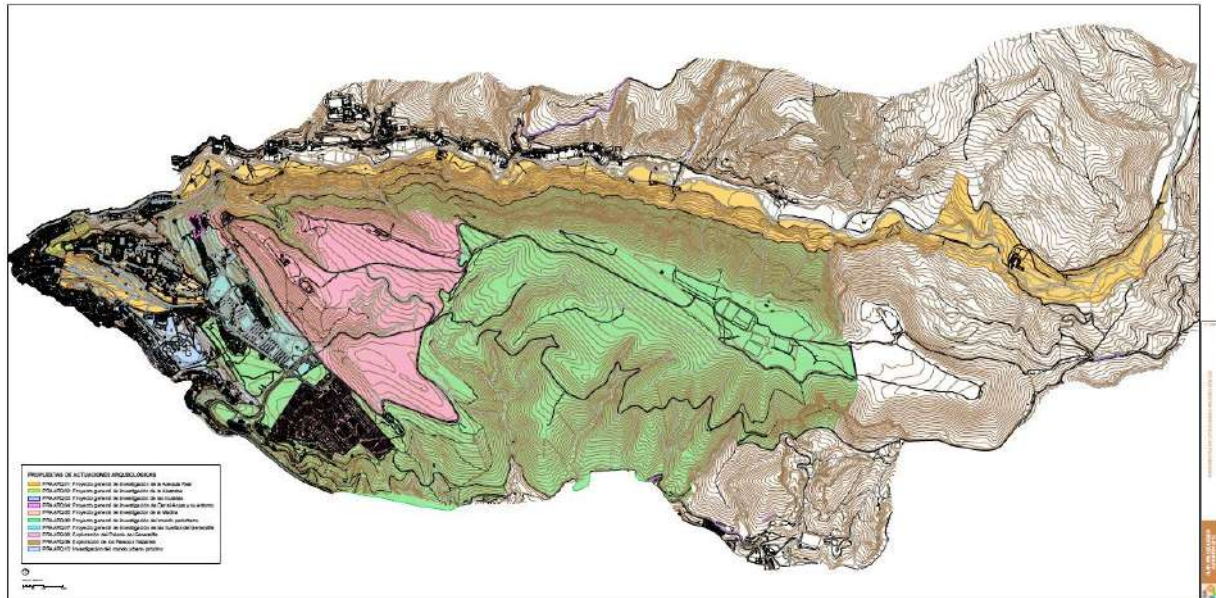

Fig. 4: Propuestas de intervenciones hechas en el PAA.

Este sistema permite desarrollar una codificación de las actuaciones arqueológicas futuras. El tercer dígito marcaría el sondeo concreto, en tanto que los tres últimos servirían para las Unidades Estratigráficas.

Toda la información obtenida va organizada en fichas, que se pueden completar cuando se intervenga en cada espacio. Las fichas en cuestión recogen la información preliminar, pero asimismo se inserta en la Carta Arqueológica, en la que se incluye la caracterización histórica del territorio, la identificación de las alteraciones que ha podido sufrir el depósito arqueológico y la valoración del potencial que presentan para el desarrollo de investigaciones a realizar, pero asimismo se señalan las necesidades de conservación.

En el proceso de elaboración del Plan Arqueológico de la Alhambra hemos tenido que establecer un sistema de organización de los materiales arqueológicos, sobre todo los cerámicos, que forman conjuntos de cierta entidad.

Los materiales arqueológicos procedentes del Conjunto Monumental de la Alhambra y Generalife, se conservan, en su gran mayoría, en el propio recinto. Muchas piezas que fueron claramente empleadas con fines especialmente decorativos o funcionales se mantuvieron tras la conquista castellana en los distintos espacios de la ciudad palatina.

Para su inserción en nuestra propuesta ha sido obligado crear unas fichas en donde se recoge la información básica y precisa para su conocimiento y conservación.

De todo ello queda cumplida referencia en el documento final entregado que ha sido

elaborado en los últimos años y en donde se puede consultar cada espacio con detalle, incluyendo fotografías del estado actual y referencia planimétrica con sus coordenadas UTM. Se inserta además una tabla de equivalencias con otros documentos existentes en el Patronato y está preparado para quedar integrado en el SIG del mismo.

Tenemos que aclarar que la zonificación del Plan tiene como punto de partida una concepción de tipo histórico y arqueológico, que no ha de interferir con otros tipos de zonificación. Se ha tomado esta opción teniendo en cuenta que existen otras formas de planificación, especialmente para la gestión del monumento. Atienden, claro está, a la gestión, con aspectos muy consolidados, como por ejemplo la formas de organizar las visitas por el conjunto monumental y el tráfico de público. Y estos no tienen por qué coincidir con los criterios de nuestro Plan Arqueológico.

Como conclusiones incluimos unas propuestas y su secuencia:

- a. Creación de una Oficina Técnica de Arqueología que ha de servir de germen del futuro Servicio de Arqueología.
- b. Evaluación del potencial arqueológico para valorar la presencia y calidad de los depósitos arqueológicos.
- c. Prioridad de investigaciones arqueológicas, según este orden: Acequia Real (3 años), Alcazaba (6 años), muralla de la Alhambra (3 años), Dar al-'Arusa y su entorno (3 años), creación del parque arqueológico de la madina (9 años), espacio periurbano de la Alhambra (4 años), Huertas del Generalife (3 años),

exploración Generalife (3 años), exploración palacios nazaríes (6 años).

Pienso que esta forma de proponer un Plan Arqueológico integral permitirá iniciar una nueva etapa en todo el conjunto y planificar una pausada, pero constante deconstrucción en busca de una nueva construcción del mismo. El conocimiento es el eje fundamental, no la inspiración ni el deseo de mostrar una realidad no plenamente edificada a partir de él.

No cabe la menor duda de que esta propuesta compleja requiere una discusión muy a fondo y el contraste con la práctica diaria, que ha de incluirse necesariamente en el análisis global de carácter arqueológico que requiere un monumento, necesitado, evidentemente, de un control arqueológico. Un monumento no es una realidad detenida y sin capacidad de generar nuevos conocimientos, por muy formalizado que esté.

Bibliografía

García Gómez, E. 1989: Mi Granada con Torres Balbás, *Cuadernos de la Alhambra* 25, Granada, 13-22.

Malpica Cuello, A. 2001: La Alhambra que se construye. Arqueología y conservación de un monumento, J. González Alcantud, A. Malpica Cuello (eds.), *Pensar la Alhambra*, Barcelona, 33-66.

Querol Fernández, M.ª Á., Martínez Díaz, B. 1996: *La gestión del patrimonio arqueológico en España*, Madrid.

Torres Balbás, L. 1953: *La Alhambra y el Generalife*, Madrid.

ELS REVESTIMENTS: DE LA DOCUMENTACIÓ PARIETAL A LA POSADA EN VALOR

Isidre Pastor i Batalla*

El coneixement de la realitat física d'un element construït és l'essència de la materialització del seu procés d'anàlisi i recerca. En aquest sentit, l'aplicació del mètode de registre arqueològic als estudis històrics de l'arquitectura permet disposar d'un seguit de dades sobre l'obra construïda que són cabdals per definir-ne les relacions físiques que s'estableixen entre cada un dels parts d'una edificació. D'entre el seguit d'estructures i elements constructius de l'obra arquitectònica els revestiments en són una part primordial, encara que siguin, en essència, els acabats dels murs i les parets. La seva rellevància es fonamenta en el fet que són parts que queden vistos, ja siguin aplacats com arrebossats i també pel fet de ser versàtils i susceptibles a transformacions. Factors aquests que, d'altra banda, també en sou la seva principal causa de vulnerabilitat.

Davant aquests plantejaments i amb la finalitat de fer una aproximació a la realitat dels acabats i tractaments exteriors dels paraments muraris es presenten les consideracions que tot seguit s'exposen. On s'hi recullen un seguit de propostes que, òbviament, pretenen ser un reclam per fomentar i incentivar-ne els treballs de documentació i estudi i, a la vegada, ser un reclam en pro de la conscienciació sobre l'entitat arquitectònica i patrimonial dels revestiments parietals.

Paraules clau: acabats, rigging, revestiments.

Within the framework of the historical architectural studies, parietal analysis is one of the main references to deepen our knowledge of the evolutionary sequence of the constructed element. The documentation and registration of the walls allows, at the same time, to have data on the constructive and formal techniques of the architectural elements that make it up. In this sense, coatings, as a fundamental part of the final treatment of wall structures, are key elements in providing information on these aspects of the walls. It is perceptive, therefore, to focus on the uniqueness and technical and formal relevance of these treatments and finishes of the walls, often very vulnerable and easily deteriorated, requiring special care when proceeding with their methodical stratigraphic registration. To this end, a proposal is presented to claim the patrimonial entity of the wall coating and enhance its preservation and recovery.

Key words: finishes, rigging, wall coating.

* Arqueòleg i historiador de l'art

1. Tècnica i tipologia constructiva

En termes constructius els revestiments són, en la majoria de les estructures muraries, una part essencial dels paraments. Aquests conformen l'acabat que es disposa per cobrir l'aparell constructiu dels murs i parets, tant pel que fa a les cares que s'obren a l'exterior com les que donen a l'interior de les edificacions. Les seves característiques constructives, tant estructurals, compositives, formals com decoratives els converteixen en uns elements que esdevenen imprescindibles per a segellar les obres de fàbrica, qualitats per les quals són identificades popularment com "la pell del mur".

Aquesta especificitat edilícia, referida al tractament de les cares dels murs, es documenta ja des d'època prehistòrica. I, en aquest sentit, es pot considerar que la seva diversitat tècnica s'ha anat desenvolupant al llarg dels segles, vinculant-se a les mateixes tipologies dels paraments i les estructures de les que en formen part. Tal com la recerca arqueològica ha posat de manifest arreu, en relació a les tècniques constructives pròpies i característiques de tota realitat arquitectònica. Així mateix, es pot considerar que l'ús d'aquests tractaments en els acabats exteriors dels murs són una pràctica generalitzada en qualsevol tipologia muraria. Des de les construccions més bàsiques i de formes senzilles com a les més complexes i elaborades tècnicament.

No es tracta de fer aquí una revisió del que ha estat l'ús i el desenvolupament de les característiques tècniques d'aquests elements parietals al llarg del temps, ni del que el seu estudi pot aportar al coneixement de l'arquitectura de les societats que les generen. Amb tot, per tal de copsar l'abast i l'entitat constructiva és perceptiu, si més no, fer esment de la diversitat tipològica i formal de les pràctiques emprades en la seva factura. És en funció de les necessitats funcionals i dels requeriments ornamentals que la varietat de les tècniques i materials emprats en determinaràn la seva composició específica. Diferenciant-se dos grups concrets, clarament diferenciat, d'una banda el dels revestiments amb aplacat i de l'altre el dels arrebossats. Els quals són els més emprats a la pràctica arquitectònica de tots els períodes històrics.

Pel que fa a aquest primer grup hi ha una gran diversitat de materials que són emprats en l'empostissat parietal, com són els aplacats de rajoles, pedra o plaques de diverses matèries, etc. amb què es cobreix una construcció o un element d'obra per tal de donar-li més solidesa o bé d'adornar-lo (Fig. 1).

Fig.1: Arrambadors de ceràmica esmaltada (segona meitat segle XVII). Pati de la Casa de Convalescència. Antic Hospital de la Santa Creu. (Barcelona). (Fotografia: I. Pastor)

Al llarg dels segles han estat molts els models arquitectònics, especialment pel que fa a les edificacions més ostentoses, que han emprat i generalitzat la pràctica dels aplacats. Aquests constitueixen un dels més emprats arreu els de plafons de rajola vidriada, els quals han assolit una singular rellevància en diferents períodes de la nostra arquitectura. Pràctica que amb els nous processos de producció seriada dels materials, se n'ha generalitzat el seu ús a l'edificació contemporània actual en tota mena de construccions.

Però sens dubte, són els arrebossats els més generalitzats al llarg del temps i en totes les èpoques i cultures. La versatilitat d'aquesta modalitat de cobriment recau en la diversitat tècnica del tractament que es dona a l'acabat de les capes superposades sobre el parament dels murs i parets. Aquesta diversitat passa, en primera instància per la combinació dels materials emprats i les dosificacions de la composició de les pastes. Factor que és determinant de la seva aparença final i, per tant, de l'essència formal de les tècniques emprades (lliscat, frisat, estucat, esgrafiat, escardejat, emblanquinat, enguixat en totes les seves accepcions formals: raspat,

Fig. 2: Esgrafiats de la façana sud de l'edifici del portal d'accés al primer recinte. Plaça de Santa Llúcia. Monestir de Santes Creus (Aiguamúrcia, Alt Camp) (Fotografia: I. Pastor).

rugós, llis... o cisellats).¹ D'entre aquest grup, se'n pot destacar la plasticitat decorativa dels esgrafiats, tractament que s'aplica sobre els arrebossats i que proporciona rics programes de dibuixos ornamentals. Tècnica força generalitzada a casa nostra a partir del segle XVI (Fig. 2).

A l'interior dels edificis les característiques tècniques i formals del tractament de les cares dels murs tenen una especificitat pròpia. Aquests criteris estan supeditats a la pròpia funcionalitat de les estances, fet que també en determina el seu programa decoratiu. Així mateix, cal remarcar que sovint, aquest tractament dels paraments no és generalitzat a totes les dependències de l'edifici o construcció, restant-ne excloses normalment, part de les situades a la planta baixa i a les golfes.

2. Marc legislatiu i normatiu

Sens dubte, la rellevància de l'entitat arquitectònica dels revestiments assoleix un nivell de conscienciació tècnica i patrimonial que es posa de manifest en el fet que aquesta es recull en el marc normatiu vigent que regula les directrius constructives municipals. Més enllà de les consideracions específiques respecte aquests elements i pràctiques referides als béns immobles catalogats (Bé Cultural d'Interès Nacional, Bé Cultural d'Interès Local, Béns amb Protecció Urbanística) que contempla la legislació pertinent en matèria de patrimoni cultural. On es determina i detalla de forma específica el grau i l'abast de la protecció que tenen aquests figures arquitectòniques dels béns catalogats.

¹ Entre les nombroses publicacions que tracten sobre la tècnica de l'arrebossat i dels no menys nombrosos assajos i estudis històrics, ens referim als treballs de Espuga *et alii* 1997 i de Gonzalez 2005, veritables manuals vers la realitat i essència d'aquestes tècniques.

És aquest marc normatiu del planejament urbà municipal on, a l'hora de desenvolupar les ordenances que regulen el tractament de les façanes dels edificis, es consideren, en termes genèrics, els criteris bàsics a aplicar en relació als revestiments exteriors de les edificacions urbanes. Disposicions que, en qualsevol cas, són més precises i concretes en relació a determinats nuclis, com acostumen a ser els centres històrics o aquells conjunts que tenen una entitat pròpia i específica. Aquestes directrius i tractaments es defineixen en funció d'una singularitat formal com a conjunt, amb la finalitat de preservar la seva cohesió tipològica específica. Per tal de garantir la preservació, conservació i restauració de l'aparença original d'aquestes construccions, com són les façanes, així com les parts i elements que les conformen; com és el cas dels revestiments. Els quals conformen, generalment, un dels principals referents de la morfologia constructiva sobre la qual recauen els valors de la seva singularitat.

En aquest mateix sentit, cada cop es generalitza més l'ús de guies i manuals específics respecte a les tècniques i pràctiques pròpies de l'arquitectura vernacular.² Es tracta de documents on es recullen aspectes tècnics i formals de la tradició constructiva d'un marc territorial concret. Aquests són concebuts com a instruments per fomentar i facilitar les actuacions en pro de la preservació i conservació de les formes de l'arquitectura tradicional.

En aquests documents es detallen un seguit de criteris i pautes concretes amb l'objectiu principal de donar a conèixer les característiques tant dels elements arquitectònics com de les tècniques constructives. Recomanacions que amb caràcter genèric s'adrecen tant a professionals com al públic en general, per tal de contribuir a reconèixer i preservar l'essència i les particularitats d'aquestes tècniques i estructures de la tradició constructiva local.

Aquestes guies i manuals, acostumen a tenir una cura especial en relació als arrebossats, com a parts pròpies i característiques dels revestiments dels murs. Fent-se ressò dels aspectes tècnics relatius a cada una de les pràctiques emprades per la seva aplicació així com dels materials per l'elaboració de les argamasses, pastes i morters.

En definitiva, és en el conjunt d'aquest marc normatiu i ordenances així com en els referits documents de bones pràctiques on es recullen els principals criteris que estableixen les pautes per a la preservació i conservació de la diversitat tècnica i formal dels revestiments en general i específicament dels arrebossats. En qualsevol cas, aquestes són un clar exemple del reconeixement tàcit de l'entitat que tenen aquests elements com a referents de les tècniques constructives de l'arquitectura d'un període històric i un marc territorial determinat. Instruments aquests que, d'altra banda, des de la prescripció normativa o tècnica incideixen i afavoreixen la conscienciació social sobre aquests béns com un referent patrimonial.

Malgrat tot, fora dels casos on el tractament dels paraments està regulat per un marc normatiu vigent, ja sigui per localitzar-se en un element catalogat o bé perquè la seva preservació està supeditada de forma genèrica per un marc normatiu general, en el seu conjunt els revestiments són fàcilment vulnerables. El fet que aquests siguin la part vista dels paraments fa que la seva factura sigui fàcilment alterable. Restant exposats a alteracions o transformacions de la seva aparença original, ja bé sigui per qüestions estètiques o simplement per requerir actuacions de condicionament o reparació pròpies del seu desgast. Vulnerabilitat aquesta que és especialment generalitzada en relació a l'arrebossat dels paraments exteriors. Com és el cas de les façanes de moltes edificacions d'àmbit rural que han sofert un repicat del revestiment original per deixar la pedra de l'aparell vista. Ateñent-se a uns criteris promulgats per una moda estètica impulsada i fomentada pel desconeixement de la realitat constructiva pròpia de l'arquitectura tradicional. Pràctica que malauradament està àmpliament estesa partint d'un fals concepte de "rusticitat" rural, sospesat per la consideració que la pedra vista fa "maco". És en aquest sentit, que la seva documentació i registre és cabdal en els processos de la seva recuperació i posada en valor. Tasques que, per tant són essencials per poder disposar d'un rigorós procés de registre i documentació i que així s'han de referenciar en l'elaboració dels estudis històrics i els estudis de paraments.

² En aquest sentit cal fer referència a algunes de les publicacions específiques sobre les bones pràctiques en l'arquitectura tradicional on es presenten propostes en relació als revestiments (Benet *et alii* 2016, Biosca *et alii* 2012 i Muñoz *et alii* 2016).

Fig. 3: Detall de seqüència estratigràfica parietal de revestiments continus. Castell de Rodonyà (Rodonyà, Alt Camp) (Fotografia: I. Pastor).

3. Estudis parietals, un instrument per a la documentació i registre

L'anàlisi parietal dels edificis és una recerca que permet disposar de dades per aprofundir tant en el coneixement tècnic i formal de l'arquitectura com en els seus aspectes històrics i socials. És a partir de l'aplicació d'una pràctica de registre sistemàtic, centrada en la metodologia arqueològica, que es pot disposar de dades que permeten ser processades amb la finalitat de conèixer l'element construït. Aquesta informació, no sols permet la identificació de les parts i els fets constructius sinó que, a la vegada, en facilita establir les relacions físiques que es donen entre ells. Possibilitant, tanmateix, disposar de dades que possibiliten presentar l'evolució del conjunt, tant pel que fa al marc cronològic de les fases com als moments constructius.³

És la pròpia morfologia estructural que tenen els revestiments com a figures pròpies de l'edifici, la que esdevé un factor determinant a l'hora de manifestar la seva entitat arquitectònica. Per tant, el fet de conformar aquests una part essencial de l'acabat de les estructures muràries, han de ser considerats i tinguts en compte en el moment de portar a terme qualsevol anàlisi o estudi de l'obra edificada. És aquesta rellevància que aquests tenen en relació al fet constructiu la que determina que han de ser referenciats i documentats de forma específica. Tant per ser un element més del procés constructiu, com per la seva pròpia singularitat específica en tractar-se d'un acabat. Conjuntura que s'ha de considerar primordial a l'hora de determinar i concretar tant la seqüència física de les parts com la de l'evolució constructiva de les edificacions objecte d'estudi. A més de les

³ En treballs com els de (Pastor 1997) i (Pastor 2019) s'exposa i reflexiona sobre el paper que tenen els estudis històrics arquitectònics de l'element construït per tal de disposar de dades que permetin aprofundir en el seu coneixement tècnic i històric i com aquesta informació pot revertir en el processos de rehabilitació.

característiques tipològiques i formals dels revestiments, aquesta especificitat seqüencial que presenten permet disposar de dades concloents sobre el procés constructiu de l'obra arquitectònica. I com a tals, esdevenen un clar indicador d'aquesta seqüència física com de la seva cronologia de la seva fàbrica (Fig. 3).

Els revestiments, per tant, són elements que tenen unes peculiaritats i singularitats tan específiques que són determinants a l'hora d'establir i documentar la seqüència física i temporal de qualsevol construcció. Informació aquesta que és essencial per poder determinar la seva evolució arquitectònica. En aquest sentit, els arrebossats i els aplacats són el suport principal dels acabats exteriors de l'edificació, convertint-se en un dels principals referents constructius de les façanes. I, consegüentment, la seva anàlisi és de singular rellevància a l'hora d'establir les característiques formals i decoratives dels murs i parets (Fig. 4).

D'altra, atenen les relacions físiques que s'estableixen amb la resta de les parts constructives, pel fet que aquests formen part dels acabats de cada un dels processos d'obra, permeten disposar d'una informació precisa sobre la mateixa seqüència evolutiva de l'obra. Dades que tenen una singular i rellevant transcendència a l'hora d'establir i concretar el coneixement de l'evolució arquitectònica de l'edifici objecte d'estudi. Degut que, generalitzant, els revestiments que s'apliquen als murs segellen l'aparell del parament que conforma el mur, i, consegüentment, esdevenen un element a tenir en compte a l'hora d'establir-ne el marc cronològic. I, per extensió de totes les altres parts i formes que s'hi relacionen.

A més, les seves característiques positives formals aporten dades que permeten estudiar la tècnica constructiva i l'aplicació emprades en la seva factura. Informació essencial que és un clar referent històric per aprofundir en aspectes tant tècnics com socials del seu ús. Així com de les tendències formals i decoratives dels acabats compostius i cromàtics dels paraments muraris i, de forma especial, en relació a les façanes dels edificis. La connotació social que adquireixen els esgrafiats com a imatge de la condició social dels promotors de l'edificació és un clar exemple de l'abast que, en general, té l'entitat d'aquets acabats.

Així doncs, és perceptiu considerar que en el marc del procés d'anàlisi dels estudis parietals es tingui en consideració el registre individualitzat dels revestiments. La seva identificació específica i diferencial és determinant a l'hora de poder-se establir la seqüència física en relació als altres estructures. Tot i ser

conscients que en bona part aquests tractaments solen ser coetanis a l'obra del parament del qual formen part, tant la seva pròpia seqüència constructiva temporal com les característiques tècniques i formals fan que aquests siguin susceptibles de ser diferenciats i, per tant, individualitzats.

La sistematització d'aquest registre individual i diferenciat, tal com es procedeix amb la resta d'elements de l'edificació, permet disposar de la perceptiva identificació específica de cada revestiment, tenint en compte el model tipus de document emprat –fitxa–. On es detalla la seva descripció i la definició de les seves relacions tant físiques com temporals. El processament d'aquesta informació permetrà aprofundir en el coneixement arquitectònic de l'edifici, en les seves tècniques i materials constructius emprats i en el seu coneixement del seu context històric.

L'anàlisi de les dades tècniques així com de la morfologia i la contextualització dels revestiments, tant de casos concrets com d'estudis genèrics, de ben segur reverteixen en el coneixement de les tècniques constructives i l'essència arquitectònica dels edificis. Com també l'aplicació de l'arqueometria als morters, pastes i argamasses dels arrebossats, aporta dades de la seva composició de gran vàlua a l'hora del processament general de la informació. És en aquest sentit que, en la mesura del que sigui possible, és recomanable la generalització d'aquesta anàlisi per tal de poder disposar de dades comparatives de les tècniques i dels materials.

És en el marc dels estudis parietals que es porten a terme per a l'anàlisi històrica arquitectònica dels fets constructius on la singularització del registre específic dels revestiments és un primer referent de la seva entitat patrimonial. Així doncs s'ha de considerar que la generalització d'aquest treball de documentació i recerca és el primer pas per la conscienciació col·lectiva dels valors que tenen aquests elements, com a referent del patrimoni arquitectònic. I, per tant per la seva valorització, preservació i conservació.

4. Conscienciació i reconeixement de l'entitat patrimonial

La notorietat i especificitat dels revestiments, des dels arrebossats als enrajolats, és una consideració tècnica àmpliament reconeguda com a referent de l'arquitectura. I així es posa de manifest a partir dels nombrosos treballs tècnics sobre les seves diverses tipologies i característiques formals com també en els treballs de recerca històrica al respecte. La

Fig. 4: Façana amb arrebossat de morter de calç pigmentat (Dorve, Pallars Sobirà) (Fotografia: I. Pastor).

consideració de la seva entitat i rellevància la recull, de forma explícita el marc legislatiu en relació als béns del patrimoni immoble, tal com ho considera la normativa que se'n deriva. Amb tot, és plausible insistir en el fet que cal, encara, una tasca per assolir la conscienciació social de la seva entitat funcional, decorativa i patrimonial. S'ha de persistir activament en assenyalar que els arrebossats són, en si, l'acabat del parament dels murs i que els revestiments amaguen l'aparell constructiu de les estructures muraries. De la mateixa manera que cal remarcar que tant la tècnica com els elements d'aquests són un exponent manifest de la pràctica edilícia tradicional. I que en moltes ocasions la senzillesa i efectivitat d'aquestes capes és un clar referent de l'arquitectura tradicional, la qual cal preservar i conservar com a mostra d'identitat patrimonial d'un marc territorial determinat. Amb tot, el fet de tractar-se, genèricament de formes senzilles ha comportat que, massa sovint, des d'una part de la ciutadania no es consideri prou la seva entitat i rellevància arquitectònica. Desestimant-se

d'aquesta manera els seus valors tant tècnics com patrimonials en detriment de la seva preservació. Aquest fet comporta, en molts casos, el repicat parietal del mur i, per tant, la seva pèrdua. És aquest tractament dels acabats parietals originals dels murs de façana o d'interiors una perversificació dels valors de la tradició constructiva local, pròpia i característica de la nostra arquitectura.

Davant d'aquesta tendència cal fomentar i potenciar les iniciatives i propostes centrades a donar a conèixer i divulgar els valors constructius dels revestiments en general i els arrebossats en concret, com a acabats originals dels murs. De la mateixa manera, s'ha d'insistir que el marc normatiu del planejament local se'n faci ressò de concretar i definir els criteris per garantir-ne i regular la seva preservació, recuperació i posada en valor.

5. Consideracions finals

No és cap novetat incidir en el fet que l'anàlisi i la documentació dels elements constructius és, sens dubte, el primer pas per al

seu coneixement. De la mateixa manera que és evident considerar que el seu estudi tècnic i formal aporta dades que permeten aprofundir en el coneixement històric arquitectònic de l'obra. Amb tot, aquest treball de documentació i registre pot ser, en molts casos, l'única oportunitat que es tindrà d'estudiar, o si més no referenciar i deixar constància d'algunes parts de l'edifici. Ja que aquests no gaudeixen d'un grau de protecció específic o bé, perquè la seva entitat i singularitat no és considerada davant d'altres factors.

És per aquest motiu que la sistematització i generalització dels estudis específics de les parts com ara, els arrebossats i els aplacats, i en general els revestiments és una oportunitat per deixar constància d'aquesta realitat constructiva. I el fet de poder disposar de dades permet els estudis sobre la seva tècnica i contextualització històrica. No és tampoc agosarat considerar que aquesta base de recerca esdevé un punt de referència per a la difusió i divulgació de la l'entitat que aquests tenen. Alhora que tampoc s'està lluny d'exaltar els seus valors com a referent patrimonial de les pràctiques i formes de les obres populars.

La conscienciació social vers els valors d'aquests referents i tècniques constructives ha de comportar el seu reconeixement i, conseqüentment, la seva preservació.

Tal com es pot constatar a partir de certes tendències de l'arquitectura actuals que aposten per una construcció sostenible fonamentada, essencialment, en l'ús dels sistemes tecnològics tradicionals i els materials locals. Postulats que no tan sols promouen i defensen la conservació d'aquests elements sinó que se'n fomenten el seu ús en edificacions de nova planta.

En última instància i per tal de concloure, es pot constatar que els plantejaments exposats permeten copsar fefaentment com els estudis històrics arquitectònics no sols participen de la recerca de l'obra de fàbrica sinó que també de la seva preservació. A la vegada, que també aporten dades i coneixements sobre les tècniques constructives històriques tradicionals incidint, també, en la conservació del seu ús.

Bibliografia

Benet, O., Àvila, A. 2016: *Guia per intervenir en el patrimoni arquitectònic del Parc Natural del Ports. Manual de Bones pràctiques*, Parc Natural dels Ports, Generalitat de Catalunya, Departament de Territori i Sostenibilitat, Ed. Serra Indústria gràfica, Ulldescon.

Biosca, R., Bosch, C., Llagostera, S. 2012: *Decàleg de Bones pràctiques. Criteris d'intervenció en l'arquitectura històrica i tradicional*, Col·lectiu Patrimoni, Barcelona.

Espuga, J., Berasategui, D., Gibert, V. 1997: *Arrebossats i estucats. Teoria i pràctica*, Quaderns d'Arquitectes, Edicions Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona.

González, J. 2005: *Revestimientos continuos tradicionales y modernos*, Fundación Escuela de la Edificación, Madrid.

Muñoz, O. 2016: *Arquitectura tradicional. Tècniques constructives*, GRETA Grup de Recuperació i Estudi de la Tradició Arquitectònica, Nexa impressions, Girona.

Pastor, I. 2007: *El análisis histórico arqueológico en los procesos de rehabilitación de la arquitectura tradicional*, 1ª Conferencia Regional Euromediterránea. Rehabimed, Barcelona, 420.

Pastor, I. 2019: *Els estudis i anàlisis parietals com a essència pel coneixement de l'evolució historicoarquitectònica*, Jornada Tècnica Intervencions i Usos Actuals a la Masia. Octubre de 2017, Congrés Masia i Territori, Institució Catalana d'Estudis Agraris i Institut d'Estudis Catalans.

L'ARQUITECTÒLEG I L'ARQUEOTECTE EN LA RESTAURACIÓ MONUMENTAL

Joan Closa Pujabet*

La tasca multidisciplinària de la restauració monumental passa per la interrelació entre diferents tècnics de diverses disciplines. L'objectiu principal de la restauració de monuments és el coneixement de l'element per a poder transmetre els seus valors amb el màxim d'autenticitat. Dos dels actors bàsics d'aquest procés, entre altres, són l'arquitecte i l'arqueòleg, que han de dialogar i aprendre l'un de l'altre. És important reconèixer que a aquesta interrelació, que ara ens sembla normal, s'hi va arribar a través d'un llarg procés durant el qual ambdues disciplines van aprendre de les pròpies necessitats de l'una i de l'altra, amb l'objectiu final de formular un mètode de restauració de monuments que ha estat reconegut i imitat tant en l'àmbit nacional com en l'internacional: el *mètode SCCM de restauració monumental* del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local. L'Alberto va ser un dels precursors de la lectura de paraments, del què avui dia anomenem l'arqueologia de l'arquitectura, però ell també va aprendre dels arquitectes i tècnics d'edificació que tenia a prop seu al Servei de Monuments de la Diputació de Barcelona, on va desenvolupar bona part de la seva carrera professional. L'article és un repàs molt personal a la visió que en tinc de l'Alberto. Per mi, un neòfit que ve del camp de l'arquitectura, va ser un mestre en l'arqueologia, i m'ajudà, com a molts d'altres, a veure els monuments des d'una altra mirada.

Paraules clau: Monuments, arquitecte, arqueòleg, restauració

The multidisciplinary task of monumental restoration involves the interrelationship between different technicians from various disciplines. The main objective of the restoration of monuments is the knowledge of the element to be able to transmit its values with the maximum of authenticity. Two of the basic actors in this process, among others, are the architect and the archaeologist, who must dialogue and learn from each other. It is important to recognize that this interrelation, which now seems normal to us, was reached through a long process during which both disciplines learned from each other's own needs, with the ultimate goal of formulating a method of restoration of monuments that has been recognized and imitated both nationally and internationally: the SCCM method of monumental restoration of the Local Architectural Heritage Service. Alberto was one of the pioneers of the stratigraphic analysis of faces, of what we now call the archaeology of architecture, but he also learned from the architects and buildings engineers he had near him in the Monuments Service of Diputació de Barcelona, where he developed much of his professional career. The article is a very personal review of my vision of Alberto. For me, a neophyte who comes from the field of architecture, he was a master in archaeology, and he helped me, like many others, to see monuments from a different perspective.

Keywords: Monuments, architect, archaeologist, restoration

* Arquitecte. Cap del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (2008-2019) i, actualment, Gerent de Serveis d'Equipaments, Infraestructures Urbanes i Patrimoni Arquitectònic de l'Àrea d'Infraestructures i Espais Naturals de la Diputació de Barcelona

Parlar de l'Alberto és parlar d'un mestre, un mestre a qui he tingut la sort de conèixer i l'oportunitat d'aprendre'n. Pensant en aquest article, m'adono que fa una bona pila d'anys que el coneixia. Trenta-quatre.

Pel que m'han explicat, l'Antoni González i ell es van conèixer l'any 1979 durant les obres de restauració de la Torre de la Manresana, a Els Prats de Rei. Arran d'aquella trobada, i del posterior nomenament de l'Antoni González com a cap del Servei, el 1981, l'Alberto va entrar a treballar al Servei. L'any 1985 vaig coincidir amb tots dos durant les obres de restauració a l'església de Santa Càndia d'Orpí. Jo era força jove, i veia al senyor López, junt amb el senyor González, el senyor Carbó i el senyor Rius (en Santi) com uns senyors que venien de Barcelona i que parlaven de coses fascinants; jo me'ls escoltava embadalit de la mà del meu pare, que era el constructor encarregat de les feines a l'església.

Segurament, jo encara no sabia que acabaria essent arquitecte i que, molt menys, m'acabaria dedicant a això dels monuments, però de ben segur s'estava plantant la llavor. Després van venir les obres de restauració de l'església de Santa Maria de Rubió, les de la restauració de les restes de l'església de Sant Miquel de Veciana i les obres de restauració de l'aqüeducte de Sant Pere de Riudebitlles, on vaig començar a veure que hi havia uns arqueòlegs que miraven, no sota terra, sinó també cap enlaire. Això es va confirmar l'any 1987, quan vaig participar en un camp de treball d'arqueologia organitzat pel Servei al monestir de Sant Llorenç prop Bagà. Jo ja estava estudiant per arquitecte, i anava a allà a aprendre d'arqueologia, junt amb l'Alberto López i l'Àlvar Caixal.

Anys després, molts, vaig acabar treballant conjuntament amb l'Alberto, com a cap del Servei compartint i fent-me meus els seus plànols estratigràfics i evolutius del Montgròs. Potser m'estava convertint en un arqueòleg? Recordo molt clarament, com de manera molt carinyosa en una visita a les obres del monestir de Sant Llorenç prop Bagà, l'Antoni González li deia que ell ja no era arqueòleg, sinó que era un xic arquitecte. De fet, es mirava les coses, com els seus companys del Servei, d'una manera diferent, amb una mirada més arquitectònica. Ja era un xic arqueòleg.

El que sí que és veritat, és que li agradava compartir el seu coneixement, i compartir-lo amb entusiasme. Tinc molt present quan em va plantejar l'oportunitat de participar en el programa de TV3 *Sota Terra* al costat

d'Eudald Carbonell. Recordo els seus ulls espurnejant i com em plantejava l'interès per gaudir d'aquesta oportunitat. Quin optimisme! (Fig. 1).

El Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, on ell treballava des de l'any 1984, és un servei de restauració de monuments creat l'any 1914. Al llarg d'aquests més de 100 anys ha estat dirigit per tres arquitectes, en Jeroni Martorell des de l'any 1914 fins l'any 1954, Camil Pallàs des de l'any 1954 fins l'any 1978 i Antoni González des de l'any 1981 fins l'any 2008. Des de l'any 2008 i fins al mes de setembre de 2019, per qui subscriu aquest article, i d'ençà d'aleshores fins a l'actualitat per José Luis Sanz.

Fig. 1: Una escena del programa *Sota Terra* dedicat al Turó del Montgròs, amb l'Alberto López compartint pantalla amb Eudald Carbonell i Fermí Fernández (Fotografia: Montserrat Baldomà, 2012. Arxiu SPAL).

Com apuntava anteriorment, el Servei va néixer per a la preservació, coneixement i catalogació de monuments i dins d'aquest l'arqueologia tenia un paper important ja des d'un inici, com veurem seguidament. Però i què considerem un monument? D'entrada, quan parlem de monuments, ens ve al cap un seguit d'obres que conformen el nostre imaginari col·lectiu pel què fa a edificis històrics amb una importància en una etapa històrica determinada. Així, ens apareixen les imatges d'obres com el Taj Mahal, les coves d'Altamira, el Coliseu de Roma, la gran muralla xinesa, el Machu Pichu del Perú, l'Acropolis d'Atenes o fins i tot el museu Guggenheim de Bilbao. Són monuments que juguen a la primera divisió, i fins i tot la *Champions* dels monuments.

Dins d'aquest grup, hi ha monuments que han sortit a còmics com les piràmides de Gizà, de la mà d'Astèrix, o al cinema com el temple de Petra a Jordània, escenari d'una

de les aventures de, precisament, un dels arqueòlegs més famosos, com és Indiana Jones, protagonitzat per Harrison Ford, junt amb el seu pare, també arqueòleg, i interpretat per Sean Connery. Molts d'aquests, per no dir gairebé tots, són monuments que formen part del Patrimoni Mundial de la UNESCO.

La major part dels monuments amb els que treballa el Servei són els que, seguint amb el símil futbolístic, podríem dir que jugarien a regional preferent, o a alguna lliga amateur, com per exemple podrien ser l'església de Sant Pere de Madrona a Berga, l'església de Sant Jaume Sesoliveres a Igualada, la torre del castell d'Òdena, el castell de Boixadors a Sant Pere Sallavinera o la muralla del Montgròs al Brull, entre molts i molts d'altres dels més de 600 monuments on el Servei ha treballat en els seus més de cent anys d'existència. Alguns d'aquests monuments, però, estan protegits amb el màxim nivell com a Béns Culturals d'Interès Nacional. Tots, però, tenen una mateixa cosa en comú. Estan arrelats als sentiments i als significats d'un poble.

A Jeroni Martorell, arquitecte i primer cap del Servei de Monuments de la Diputació de Barcelona des de l'any 1914 fins el 1951, el van cridar l'any 1920 des d'Osona, per fer-li saber que en el poble de Centelles estaven enderrocant el portal que encara restava dempeus de l'antiga muralla. Aquest portal feia molts anys que estava en desús, ja que la ciutat s'havia consolidat també fora muralles. L'increment de l'activitat i de la població del fins aleshores petit poble de Centelles, feia que el tràfec pel portal comportés problemes de circulació entre vianants i vehicles, tant carruatges com vehicles a motor, fet que va portar a què ocorregués algun accident en la circulació a través del portal. Aquests fets van comportar que una part de la població, entenenent que la porta de l'antiga muralla era més una nosa que no la resposta a una necessitat encara present, el volgués enderrocar. El poble havia crescut fora muralles, i aquell era un element que es podia aterrar en pro de la modernitat i del progrés.

Jeroni Martorell, amb aquesta situació, va plantejar un projecte per resoldre la problemàtica apareguda: l'obertura de dues portes per a vianants en les parets laterals a la porta original, conservant i recuperant la configuració medieval de la porta del poble. Actualment encara es conserva de la mateixa manera, i la planta primera del portal, tal com proposava el projecte de Jeroni Martorell, es va adequar per a sala de Plens de la casa consistorial que s'ubica en un edifici adjacent al portal. Avui dia, aquest portal és el símbol de la ciu-

tat. Aquest exemple em serveix per explicar que el patrimoni més important pels centellencs, és el de Centelles a banda de les possibles etiquetes de patrimoni mundial que puguin tenir aquells monuments que anteriorment enumeràvem i que juguen la *Champions*. Sens dubte, pels centellencs el què els singularitza i identifica és el seu portal, a banda d'altres elements del poble.

En aquest punt, per seguir el meu discurs, m'agradaria fer un parell d'apreciacions sobre el què és el patrimoni i el patrimoni arquitectònic. Així, què entenem per patrimoni? Segons el Comitè científic de la "Conferència Internacional de Cracòvia 2000" (Carta de Cracòvia) són el "*Conjunt de les obres de l'home en les que una comunitat reconeix els seus valors específics i particulars i amb els que s'identifica. La identificació i l'especificació del patrimoni és, per tant, un procés relacionat amb l'elecció de valors.*" I per patrimoni arquitectònic? Segons la Viquipèdia catalana l'any 2009, és "*l'edifici, conjunt d'edificis o les ruïnes d'un edifici o conjunt d'edificis que amb el pas del temps ha adquirit un valor més gran a l'originalment assignat i que va molt més enllà de l'encàrrec original. Aquest valor, com ho assenyalen els capítols d'ICOMOS, pot ser cultural o emocional, físic o intangible, històric o tècnic.*" Segons la Gran Enciclopèdia Catalana (2009), són el "*Conjunt d'obres arquitectòniques que, per les seves característiques (històriques, artístiques, urbanístiques, etnològiques, etc.) mereixen ser protegides, estudiades i conservades per a les generacions futures.*"

Amb les idees força del patrimoni (marcades en negreta) com són els valors específics, identifica, elecció de valors, valor més gran a l'original i generacions futures, són els que marcaran la manera de treballar que té l'SPAL de la Diputació de Barcelona en els monuments al llarg dels més de 100 anys d'història. Darrerament s'hi ha incorporat altres idees com la **sostenibilitat** i el **desenvolupament econòmic**.

De manera molt resumida i a grans trets, per actuar en els monuments hi ha dues escoles que provenen de finals del segle XIX. Per una banda l'escola iniciada per l'arquitecte francès Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879), que és autor d'actuacions en patrimoni com la reconstrucció de la ciutatella de Carcassona, o la restauració, l'any 1840, de la catedral de Notre Dame de Paris, seguint el seu projecte original de finalització. Aquesta reconstrucció de l'ideal del que havia estat l'edifici parteix d'un coneixement extrem de les tècniques i les formalitzacions de

l'època en què es realitzaren aquests treballs, bàsicament en el cas del Mestre Viollet, l'arquitectura medieval centreeuropea. La manera d'intervenir en monuments preconitzada per l'arquitecte francès té els nostres paral·lelismes en l'arquitectura catalana com la reconstrucció del monestir de Ripoll, enderrocat amb motiu de la primera guerra Carlina l'any 1835, i reconstruït a partir de 1861, obra clau del bisbe Morgades, segons projecte d'Elies Rogent, una obra emmarcada en la renaixença, i on la reconstrucció era clau per recuperar l'esplendor del monument romànic, amb tot el què aquest art començava a representar com a sentiment nacional. Així, el primer director del Servei de Monuments, Jeroni Martorell, actuà l'any 1932 en la reconstrucció d'un tram de la muralla romana de Tarragona, ensulsiada uns anys abans, seguint els mateixos preceptes de Viollet, de la reconstrucció ideal i estilística.

L'altra línia d'actuació en els monuments és la preconitzada per l'historiador de l'art anglès John Ruskin (1819-1900), qui en el seu llibre *Les set làmpades de l'arquitectura* explica que els edificis tenen ànima, i que quan moren i finalitzen la seva vida útil, se'ls ha de deixar «descansar en pau». Així la ruïna ha de continuar essent ruïna, i l'home no és ningú per capgirar els signes del temps. Aquesta manera d'entendre l'actuació en monuments beu i és hereva de l'estètica i del moviment romàntic. Una actuació relativament recent i que segueix els postulats Ruskinians, és la que l'any 2008 va realitzar l'arquitecte Rafael Moneo en el teatre romà de Cartagena, fossilitzant la resta arqueològica sense que aquest es pugui usar més enllà que com a museu d'ell mateix. En aquesta línia, Jeroni Martorell l'any 1934 actuà a l'arc romà del pont del Diable de Martorell, consolidant la imatge que estava documentada de la resta arquitectònica de l'arc des de l'any 1804, tot i que hi havien estudis i suficient coneixement per haver pogut ser reconstruït pedra a pedra, però en aquest cas va prevaldre la imatge romàntica del monument conegut d'aquella manera des de feia més de cent anys enrere.

Per últim, un darrer moviment de com actuar en monuments, més modern que els anteriors, iniciant-se a inicis del segle XX, són els aportats des de l'experiència italiana per Camilo Boito (1836-1914) i Gustavo Giovannoni (1873-1947), qui amb el «restauro archeologico» proposen que les actuacions en els monuments fossin discernibles de la matèria original, com les que van realitzar en les consolidacions estructurals al Coliseu de Roma. L'any 1930 Jeroni Martorell realitzà un

seguir de consolidacions al teatre romà de Sagunt seguint aquests principis. El mateix Jeroni Martorell en funció de cada moment i monument va realitzar una actuació adequada al mateix, en funció de diferents maneres d'actuar. Jeroni Martorell va escriure l'any 1913: *“L'ideal seria no tenir que restaurar, sinó conservar els edificis amb cura constant. Però si s'ha d'afegir alguna cosa a un monument, la barreja d'estils és un signe de vida”*.

El segon cap de Servei des de l'any 1952 i fins el 1978, va ser l'arquitecte Camil Pallàs (1918 - 1982). La seva etapa es podria resumir com de «Recuperació estilística». Hem de contextualitzar el treball de Camil Pallàs en l'època de la dictadura franquista, des de la postguerra i al llarg de gairebé 30 anys de dictadura. En aquella època, doncs, i després de les destruccions ocorregudes durant la guerra civil, hi hagué un programa executat pel govern de la dictadura franquista que era la «Reconstrucció», bàsicament del patrimoni eclesiàstic, afí al règim. En l'àmbit català, el sacerdot, historiador i arqueòleg català Eduard Junyent i Subirà (1901-1978), va escriure el tractat *La Iglesia. Construcción, decoración, restauración*, on plasmava les bases de la recuperació estilística de l'església, sobretot pel què fa al romànic. Aquesta recuperació, tot i estar d'acord amb el règim, recuperava les bases catalanistes del romànic com a art propi de la Renaixença, i que enllaça amb els comtats catalans medievals. Això es plasma en les obres de Camil Pallàs, qui seguint aquests tractats, reconstrueix de manera violetiana esglésies i esglesioles romàniques, deixant de banda actuacions en les mateixes esglésies d'èpoques posteriors (barroques, renaixentistes, etc). És el cas de les obres de reconstrucció de la capçalera tripartita romànica de l'església de Sant Feliet de Terrassola a Santa Maria d'Oló, entre 1964 i 1975.

A partir de l'any 1981 i fins l'any 2008, va ser cap de l'SPAL, el meu predecessor i mestre en la restauració de monuments, l'arquitecte Antoni González Moreno-Navarro (1943 -), qui s'enfrontà a la cerca d'una metodologia objectiva per a la restauració de monuments, independentment de les línies i modes que poguessin haver-hi cada moment. Com a cas que exemplifica aquesta feina, vull recuperar una de les primeres obres de l'Antoni González al capdavant del Servei. La restauració de l'església de Sant Cugat del Racó a Navàs. En aquest cas, era una església romànica de creu grega amb una capçalera tripartita amb un absis major i dos absidioles, i un cimbori en el creuer. Aquesta església

havia vist mutilades les dues absidioles i en època barroca s'hi havia adossat al costat sud una edificació per ubicar, al lloc de l'absidiola una sagristia, necessària per a la litúrgia del moment. D'aquesta manera s'havia obert un pas entre el presbiteri i la nova edificació barroca per unir la sagristia amb el lloc de culte. De fet, l'encàrrec que li arribava a l'Antoni González era la continuació de l'actuació que havia començat l'arquitecte Camil Pallàs, qui en un projecte de l'any 1966 ja recuperava les dues absidioles, desmuntant la sagristia adossada al costat sud. El projecte es va començar a materialitzar com a obra a inicis de la dècada de 1970, però Camil Pallàs només va poder reconstruir l'absidiola nord. En aquest estat, el mossèn de l'església de Sant Cugat va adreçar-se al nou cap de Servei, Antoni González, demanant que es reprenguessin les tasques seguint el projecte de Camil Pallàs, o sigui recuperant estilísticament l'església. Antoni González va recuperar l'autenticitat de l'espai interior de l'església i va reconstruir l'espai romànic dels tres absis, però no va desmuntar la sagristia barroca, ja que si es desmuntava aquest element es perdia una part de la història de l'edifici i del lloc, i l'edifici s'havia d'entendre com un document històric. L'actuació d'Antoni González es pot resumir

en l'interior de l'edifici, aportant una nova il·luminació circular de neó, que afavoreix i remarca la geometria dels tres absis. La circumferència sencera es dona en l'absis central i l'absidiola nord, ja que ambdós existeixen materialment. En el cas de l'absidiola sud, que no existeix, atès que Camil Pallàs no la va arribar a reconstruir, l'actuació de González no desmunta la sagristia per recuperar l'absidiola, sinó que el que fa és col·locar una semicircumferència d'il·luminació de l'absis, que es reflexa sobre un mirall ubicat a la paret que tanca la sagristia amb l'absidiola inexistent, de manera que visualment des de la nau recupera l'absidiola sud de manera virtual, recuperant la percepció de l'espai romànic, sense perdre cap part del monument que hauria tergiversat la seva història i evolució (Fig. 2).

D'una manera semblant, s'actuava uns anys després a l'església de Sant Vicenç de Malla, on l'Alberto va tenir un paper destacat en les investigacions històriques i arqueològiques, que van ser la base del projecte i de l'actual formalització de l'absis de formigó, que des de l'any 1986 presideix l'església i la seva restauració. Eren les primeres passes d'un equip multidisciplinari per abordar la restauració d'un monument, on els arquitectes i

Fig. 2: Interior de la capçalera de l'església de Sant Cugat del Racó després de la restauració (Fotografia: Arxiu SPAL, 1983).

Fig. 3: Alberto López i Pau Carbó, arqueòleg i arquitecte, durant la presentació de les obres de restauració de l'església de Sant Vicenç de Malla (Fotografia: Joan Francés, 1986. Arxiu SPAL).

altres tècnics i els arqueòlegs i historiadors anaven de la mà per obtenir els coneixements d'un objectiu comú: la restauració de monuments. En la presentació de les obres de restauració, l'Alberto compartia espai amb els arquitectes autors de la restauració. Era un treball coral, on les decisions i els coneixements es compartien (Fig. 3).

Aquesta manera de treballar va fer que l'any 1999, el Servei de Patrimoni Arqui-

tectònic Local culminés la seva recerca teòrica en la restauració de monuments amb la presentació del Mètode SCCM de restauració objectiva. El mètode, treballat de manera transversal amb tots els agents de la restauració, es divideix en quatre etapes que es despleguen en diverses fases. Les etapes són el coneixement, la reflexió, la intervenció i la custòdia i manteniment. Aquestes quatre etapes tenen un objectiu comú: la restauració dels monuments amb la transmissió dels valors d'aquests a les generacions futures. Els valors són arquitectònics, documentals i històrics, i sentimentals i significatius, i seguint els postulats de les cartes internacionals del *restauro*, en la intervenció cal que mantinguin al màxim la seva autenticitat.

L'autenticitat l'hem d'entendre no com la conservació dels materials originals, sinó com a la preservació dels seus valors i la seva transmissió (González 1999). El paradigma d'aquest mètode, aplicat en totes les seves conseqüències, el podem trobar a la restauració de l'església de Sant Jaume Sesoliveres, a Igualada, entre els anys 1993 i el 1995, on l'Alberto va estar al capdavant de la recerca arqueològica, i on va veure la llum l'arqueologia de l'arquitectura aplicada al coneixement de l'evolució històrica del monument, juntament amb les altres facetes del coneixement

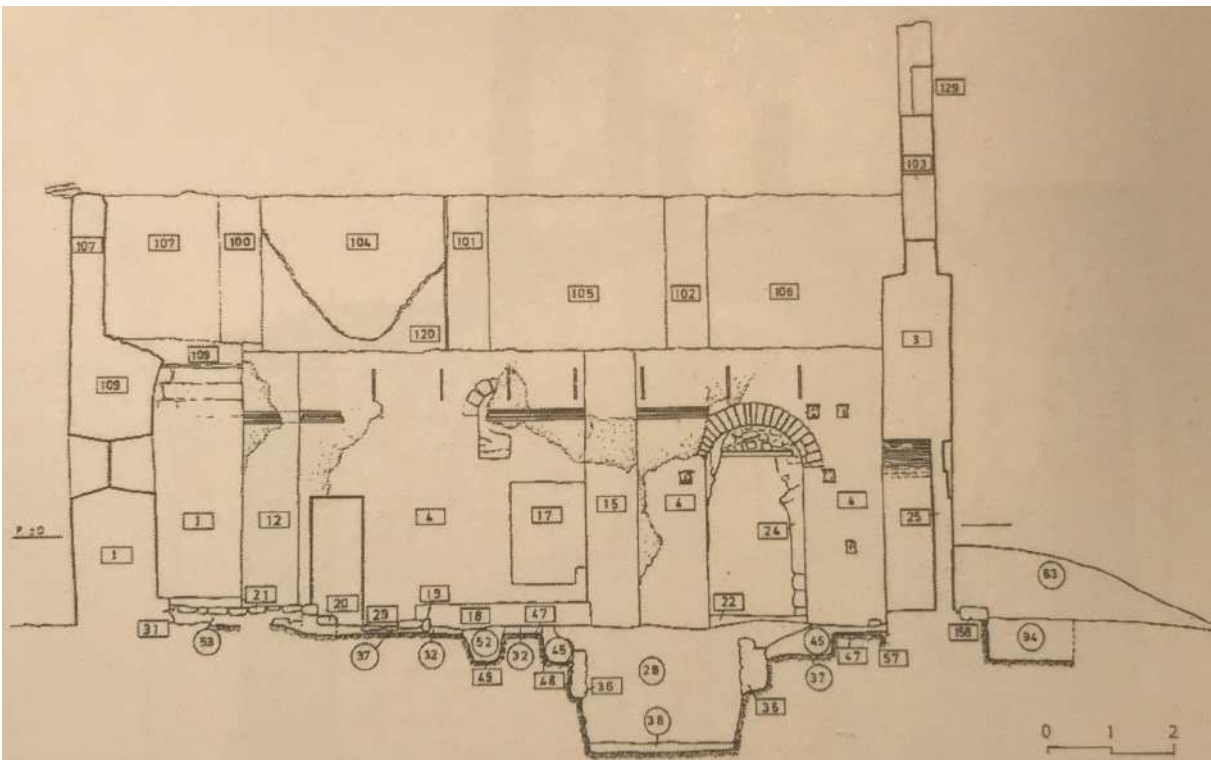

Fig. 4: Secció axial de l'església de Sant Jaume Sesoliveres, Igualada, amb indicació de les unitats estratigràfiques (Interpretació: Alberto López, Javier Fierro, Àlvar Caixal, 1993. Arxiu SPAL).

històric. La documentació històrica i arqueològica d'aquesta obra va disposar dels plànols estratigràfics de les façanes del monument, element que va ajudar i va ser cabdal per a l'evolució del mateix i de la proposta del projecte final (Fig.4).

Voldria acabar amb les paraules d'absolta que vaig llegir el dia del funeral de l'Alberto, el 7 d'abril de 2017, i que crec que resumeixen bé com era i què representava:

*Bona tarda a tothom,
Bona tarda Alberto,*

Quan ahir la família de l'Alberto em va demanar si podia dir unes paraules sobre la seva trajectòria professional a la Diputació, no ho vaig dubtar dues vegades i vaig acceptar.

Mai podia imaginar, però, que aquestes serien unes de les paraules que més em costarien d'escriure, i ara veurem si de llegir. Tampoc sé si soc la persona més adient per fer-ho.

Glossar la trajectòria professional de l'Alberto a la Diputació no és fàcil, i menys en uns moments com aquests, però és el què m'han demanat i ho intentaré fer.

Vaig demanar als companys que m'ajudessin a documentar-me, sobretot d'aquella part de la seva trajectòria professional que jo no vaig compartir amb ell en el Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, que ell anomenava, com molts de nosaltres, el "servei de monuments". Però crec que al final no es tracta de realitzar la seva biografia, sinó parlar de la persona, d'una persona que vaig tenir la sort de conèixer ara fa més de trenta anys a l'església de Santa Càndia d'Orpí, quan ell acabava d'arribar al Servei. Jo era un noi, i acompanyant el meu pare a la visita d'obra, escoltava atentament les explicacions, hipòtesis i tesis d'aquells senyors de la Diputació de Barcelona que en sabien un munt, i venien amb xofer. Qui sap si ell també té un xic de culpa de què jo sigui aquí ara.

Al cap dels anys, la seva trajectòria al Servei ens ha servit a tots els què hem tingut la sort de compartir amb ell hores de treball, per aprendre. Aprendre d'un mestre que anava creant una manera diferent d'entendre els monuments i de fer-nos-els veure des de la disciplina de l'arqueologia.

El seu tarannà optimista i obert enco-manava les ganes de treballar. Gaudia treballant, i gaudia ensenyant i compartint els seus coneixements, tant dins com fora del Servei.

El seu rigor científic, el seu mètode de treball portat als extrems més rigorosos,

contagiaven una manera d'encarar les feines que compartim i que intentem plasmar en totes les que fem. Es va forjar, amb el seu esforç, un nom dins de l'arqueologia. Va aportar lideratge i expertesa en els seus treballs i reflexions cap a la feina del Servei. Primer des de l'arqueologia, després des de la coordinació dels treballs de la investigació històrica en general, i ja darrerament, encapçalant els dos jaciments arqueològics propietat de la Diputació, que eren gairebé com casa seva. Darró i el Montgròs el trobaran a faltar.

Aquests darrers anys plantejàvem nous reptes per aquests jaciments, reptes científics, però també reptes d'un més ampli espectre cultural, de difusió, de restauració... Reptes que reprendrem, que seguirem i que no quedaran en via morta. Reptes que ens han de permetre continuar aprenent de les seves ensenyances i fer que Darró i el Montgròs no l'enyorin, sinó que el recordin com una part important del seu present i del seu futur.

Gràcies a ell, i com deies Antoni, puc dir que jo, i com molts companys, soc un xic arquitectòleg, però crec que podem dir, oi Antoni, que ell era un xic arqueotecte, també.

Amb aquestes paraules, m'hauria agradat poder aglutinar tots els pensaments, records i vivències de tots els que hem gaudit de la seva companyia en algun moment d'aquesta família del Servei de Monuments, però crec que per mi és un repte impossible. Tots els que hem estat amb ell podem tenir-ne algun record especial, alguna anècdota més o menys personal que recordar. Això per mi i en aquests moments és una feina inabastable. El record de l'Alberto i la seva petjada professional és molt més fort que qualssevol de les meves paraules.

*Adeu Alberto,
Adeu Doctor López.
Fins sempre.*

Bibliografia

GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, A. 1999. Memòria SPAL 1993-1998. I. La restauració objectiva (Mètode SCCM de restauració monumental), Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, Barcelona, 1999.

LA INVESTIGACIÓ HISTÒRICA AL SERVEI DE PATRIMONI ARQUITECTÒNIC LOCAL

David Galí*

Durant més de cent anys i especialment en les últimes tres dècades, els estudis previs realitzats per l'equip pluridisciplinari de tècnics i col·laboradors de l'SPAL ha donat fruit en nombroses restauracions de monuments. En el camp de la història hi ha hagut un contrast de parers entre arqueòlegs, historiadors documentalistes i historiadors de l'art, que ha portat a revalorar esglésies, ponts, castells o palaus. Per exemple, el castell de Callús (Bages), destruït a causa d'un atac efectuat el 1464 i que ha restat com a testimoni d'aquell temps; la rectoria de Castellnou de Bages, una ruïna aparentment sense valor després de cremar-se el 1936, però amb origen en el castell medieval que va donar nom a la població, o l'església de Sant Pere de Madrona (Berga), on es van identificar els parroquians enterrats a l'interior i les restes de l'antic castell de Madrona, fins aleshores situat prop del santuari de Queralt.

Paraules clau: restauració, anàlisi històrica, recerca, equip pluridisciplinari, arqueologia, documentació, art.

For more than one hundred years and especially in the last three decades, the previous studies carried out by the multidisciplinary team of technicians and collaborators of SPAL has resulted in numerous restorations of monuments. In the field of history there has been a contrast of opinions between archaeologists, documentalist historians and art historians, which has led to revaluing churches, bridges, castle or palaces. For example, the castle of Callús (Bages), destroyed due to an attack carried out in 1464 and which has remained as evidence of that time; the rectory of Castellnou de Bages, a ruin apparently without value after burning in 1936, but with origin in the medieval castle that gave its name to the town, or the church of Sant Pere de Madrona (Berga), where it is They identified the parishes buried in the interior and the remains of the old Madrona castle, which until then was located near the Queralt sanctuary.

Keywords: restoration, historical analysis, research, multidisciplinary team, archeology, documentation, art.

* Historiador de l'art. Cap de la Secció Tècnica d'Investigació, Catalogació i Difusió del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona

1. Introducció

El Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (SPAL) es va fundar el 9 de juny de 1914 i va ser la primera institució d'una administració pública espanyola consagrada a la salvaguarda, conservació i restauració del patrimoni monumental. Ha estat dirigit per cinc arquitectes en cap: Jeroni Martorell i Terrats (1915-1951), Camil Pallàs i Arisa (1954-1978), Antoni González Moreno-Navarro (1981-2008), Joan Closa Pujabet (2008-2019) i José Luis Sanz Botey des del 2019; entre el 1978 i el 1981 i va estar al capdavant de manera provisional l'arquitecte Albert Sentís Hortet. Té la comesa d'assessorar i oferir ajuda tècnica i científica en matèria de patrimoni arquitectònic als municipis de la província de Barcelona en la intervenció en els seus monuments i centres històrics. També, actuar en part del patrimoni de la corporació, com el Palau Güell de Barcelona, els conjunts monumentals de Darró (Vilanova i la Geltrú) i del Montgròs (el Brull), i d'altres.

Les seves actuacions es basen en els principis establerts pel *Mètode SCCM de restauració monumental*, publicat el 1999, fonamentat en els paràmetres aplicats per Jeroni

Martorell i també en l'activitat desenvolupada en les tres últimes dècades. Aquesta etapa va coincidir amb la trajectòria en la institució del doctor Alberto López Mullor i d'un equip pluridisciplinari de tècnics, que van endegar nombroses actuacions en monuments. El 1981, amb l'arquitecte Antoni González al capdavant del Servei, es comptava amb una plantilla heretada de l'etapa anterior, de setze funcionaris (més dos historiadors contractats). Es repartia entre la Secció Tècnica, l'Administrativa i el departament anomenat Fons Documental, format per cinc persones i que correspon a l'actual Secció Tècnica d'Investigació, Catalogació i Difusió. Una secció que va arribar a ser constituïda per catorze funcionaris l'any 2001 i que avui compta amb sis. La renovació d'aquell departament es va gestar l'any 1984, amb la creació del Negociat d'Investigació i Documentació (sota l'única secció que hi havia, la Tècnica, dirigida per l'arquitecte Pau Carbó), que va ser comandat per l'Alberto, fins aleshores conservador del Museu Arqueològic de Barcelona (Fig. 1). Llavors, s'hi va incorporar la historiadora de l'art María José Sureda, provinent del Museu Marítim de Barcelona, prejubilada el mes de maig de 2017.

La plantilla del Negociat es va ampliar l'any 1985 amb la incorporació dels arqueòlegs

Fig. 1: L'Alberto López (segon per la dreta), Cap del Negociat d'Investigació i Documentació, en una visita d'obres del Servei a l'església de Santa Càndia d'Orpí, el 1984 (Fotografia: Joan Francès. Arxiu SPAL).

Àlvar Caixal i Javier Fierro, col·laboradors del Servei fins aleshores, encara en actiu i que van treballar colze a colze amb l'Alberto. També la historiadora de l'art Raquel Lacuesta, com a responsable de publicacions i exposicions, i, l'any següent, la historiadora de l'art Maria Antònia Carrasco, que aleshores va ocupar una plaça d'auxiliar de biblioteca, i que ara és la cap de la Unitat d'Arxiu Documental. Entre el final de la dècada de 1980 i l'inici de la següent es va completar la plantilla dedicada a tasques d'anàlisi històrica. El 1988, hi va arribar la historiadora documentalista Anna Castellano, que al cap d'onze anys passaria a l'Ajuntament de Barcelona com a conservadora del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes, avui directora del mateix, i que seria substituïda per David Galí. Entorn d'aquella data es va crear el Negociat de Documentació i Difusió, dirigit per Raquel Lacuesta, que el 1990, juntament amb el d'Investigació, van sumar treize membres de plantilla. De les noves incorporacions d'aquella època encara continua al Servei Immaculada Vilamala, historiadora i especialista en catalogació. La plantilla es va estabilitzar el 1996, amb la creació de la Secció Tècnica d'Investigació, Documentació i Difusió, formada per les unitats d'Investigació Històrica i de Documentació, dirigida per Raquel Lacuesta fins a l'any 2014, quan es va jubilar, i encapçalada per qui subscriu des del desembre de 2017 (Galí 2017: 1-4, 13, 14; Memòries 1981-2012).

2. L'anàlisi històrica al Servei

Especialment des del 1984, el contrast de parers de tot l'equip d'investigació del Servei, amb franc diàleg amb la resta dels seus membres, ha comportat la posada en valor de tot tipus de monuments: rectories, castells, esglésies, ponts, palaus o cases de la Vila. L'anàlisi històrica s'hi desenvolupa a varies mans (arqueòlegs, historiadors documentalistes i de l'art, arquitectes, arquitectes tècnics, delineants o infògrafs) i es basa, principalment, en l'estudi del monument com a font documental, la recerca de tot tipus de documents (escrits, fotogràfics o planimètrics) i la investigació historicoartística.

2.1. L'estudi del monument com a font documental

La condició primigènia del monument és la documental, ja que és el resultat de la història i cultura passada i la seva protecció és una fita principal de la restauració monumental. El monument és el millor document de si

mateix i de l'anàlisi de la seva materialitat poden obtenir-se gran quantitat d'informacions útils per al seu coneixement històric, artístic, arquitectònic o constructiu.

Respecte a les tècniques d'estudi emprades per apropar-se al monument, cal optar, en la mesura del possible, per les que no siguin invasives i puguin malmetre'l o perdre'n algun testimoni material, com ara el reconeixement visual de dates i inscripcions i els sistemes, tècniques i materials constructius. Els treballs d'excavació arqueològica són molt efectius i ja van ser reconeguts per la Carta de Venècia en el seu article novè: "la restauració estarà sempre precedida i acompanyada d'un estudi arqueològic i històric del monument". Tot i això, resulten costosos, per la qual cosa en les últimes dècades s'ha primat l'obertura de cales puntuals, la lectura de paraments i la realització d'estudis complementaris (antropologia física, ceramologia, numismàtica, termoluminescència, carboni 14, etc.) per damunt d'excavacions en extensió (González Moreno-Navarro 1999: 39-43).

L'arqueologia té per objecte tots els elements estratificats en una construcció, i no només en el seu subsol, sinó també en l'estructura murària i en la coberta. Els estudis arqueològics es basen en el mètode proposat per E.C. Harris a partir de 1975. L'Alberto López el va aplicar a l'excavació de l'ermita de Nostra Senyora de Bellvitge, on va proposar l'evolució històrica i constructiva de l'edifici. Arran de la seva incorporació al Servei, es va plantejar el monument com a jaciment arqueològic i s'hi va aplicar l'excavació en extensió, Així succeí a l'església de Santa Càndia d'Orpí (1983-1984), on s'havia previst fer algunes cales i després es va excavar tot l'interior, part de l'entorn immediat i la coberta, que van proporcionar dades històriques decisives per a la posterior restauració. Altres excavacions destacades van ser les practicades a l'església de Sant Vicenç de Malla (1983-1984), en la qual va aparèixer la coberta de lloses romànica sota la teulada, amb una sepultura col·lectiva amb cranis humans, la base de la capçalera tripartida romànica desmuntada en època moderna i un monument funerari ibèric; a l'església de Sant Quirze de Pedret (1989-1992), que va permetre discernir els diferents moments de la seva evolució; al castell de Cubelles (1994-1996, 1999 i 2003), on es van descobrir quatre cisternes romanes als baixos de l'edifici i altres restes a l'entorn, i a la casa parroquial de Castellnou de Bages (1997-2000), que era una ruïna aparentment sense valor després d'haver-se cremat el 1936 i se'n va demostrar l'origen antic, com a nou castell

medieval de la població. També es poden esmentar les excavacions en edificis obra d'Antoni Gaudí, com són els casos de la Cripta de la Colònia Güell de Santa Coloma de Cervelló (2000) i del Palau Güell de Barcelona (1988, 1992, 2002, 2003 i 2005). En la primera es va excavar el paviment de la capella del Sant Crist i de la zona exterior on Gaudí havia instal·lat el seu taller, i en la segona principalment les cotxeres i les cavallerisses. En les cotxeres es van descobrir les empremtes del paviment original de llambordes de pi melis sota un paviment de ciment i en les cavallerisses van aparèixer una sèrie d'enterraments d'època moderna, que havien estat inhumats a l'hort del col·legi de carmelites que aleshores ocupava aquell àmbit (López Mullor 2009; Memòries 1981-2012).

2.2. L'estudi de la documentació

El pas previ a la investigació documental és la realització d'un estudi historiogràfic d'estat de la qüestió, que és un punt de partida per accedir als arxius, i permet esbrinar les

fonts d'informació dels autors i possibles errors d'interpretació que hagin pogut cometre. Per exemple, s'havia cregut que l'autor de la reforma del 1897 feta al castell de Castelldefels havia estat l'arquitecte Enric Sagnier per una referència bibliogràfica del 1910 que havia estat mal interpretada a partir de llavors per altres autors. La nostra investigació documental, promoguda per l'Alberto, va demostrar que va ser obra del mestre de cases Ramon Soriano i Tomba.

En els darrers anys el procés de la recerca ha canviat força amb l'aparició de portals o webs d'arxius en els quals es disposa de documents digitalitzats i es poden fer cerques sense gaire esforç. En el cas de l'SPAL, les primeres investigacions es realitzen en el seu fons documental, que conté escrits, fotografies, dibuixos i plànols d'edificis des del segle XIX fins l'actualitat. Després s'acudeix a diferents arxius segons el tipus d'edifici a investigar (civil, religiós, públic o privat). Gràcies a la investigació de documentació escrita, es va tenir notícia de l'atac al castell de Callús pel consell de Manresa, amb bombarda, bales

Fig. 2: L'atac al castell de Callús el 1464, evidenciat per les restes materials (l'esvoranc a la base de la torre i una bala de pedra) i constatat per l'estudi històric documental (Fotografia: Àlvar Caixal, abril 2005. Arxiu SPAL).

Fig. 3: Restitució ideal del mas de Montgròs, vista des del sud-oest (Interpretació: Alberto López Mullor. Dibuix: Centum, 2012. Arxiu SPAL).

de pedra i pólvora el 28 de gener de 1464, del qual s'havien trobat evidències materials en l'excavació (Fig. 2); de la cronologia del mas de Montgròs emplaçat al jaciment homònim entre els segles XI i XV i del qual es conserven algunes restes (Fig. 3); dels parroquians enterrats a l'interior de l'església de Sant Pere de Madrona de Berga entre 1670 i 1731; o de la reutilització per a ús agrícola i masoveria del castell d'Eramprunyà (Gavà) entre 1739 i 1920. A partir del 1982, els historiadors del Servei van dedicar-se a estudiar de dalt a baix el Palau Güell, des de la documentació escrita i planimètrica relacionada amb l'origen de l'ocupació del solar per un col·legi de Carmelites abans de l'obertura del carrer Conde del Asalto el 1788 (avui denominat Nou de la Rambla) fins a la de les obres efectuades per la Diputació de Barcelona en la dècada de 1970 passant per la història de la família Güell i de Gaudí, les arts aplicades a l'arquitectura (ceràmica, vitrall o forja) o tot tipus de mobiliari (llars de foc, taules, cadires o miralls).

Hi ha altres tipus de fonts diguem-ne que no tradicionals, que serveixen per estudiar el període comprès entre finals del segle XIX i el XX, com és el cas de la premsa escri-

ta (reforma de 1897 al castell de Castelldefels documentada en diaris de l'època) o catàlegs publicitaris de ceràmica, mobles, làmpades, etc. (rajoles del Palau Güell, de la Colònia Güell o paviments hidràulics de molts edificis modernistes i noucentistes). Tampoc s'ha d'oblidar la recollida de testimonis orals de propietaris, veïns, constructors, rectors, etc., però amb cautela, ja que a vegades la memòria juga males passades. Aquest recull va ser crucial per determinar les intervencions efectuades entre 1949 i 1974 a l'església de Santa Maria de Matadars (El Pont de Vilomara i Rocafort, Bages) pels seus propietaris particulars, i també les realitzades per mossèn Antoni Margarit a Sant Sebastià dels Gorgs (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès) durant el seu rectorat, en les dècades de 1960 i 1970, tal com va explicar ell mateix (Galí 2017: 6-9).

2.3. La investigació historicoartística

La història de l'art té com a finalitat la identificació, descripció, anàlisi i interpretació de l'obra d'art, producte de l'escultura, la pintura, la il·luminació, el mobiliari o la distribució

Fig. 4: Les pintures de la Sala d'Esgrima i els gravats que les van inspirar (Fotografies: Núria Pinos, 1991 i Montserrat Baldomà, 2004. Arxiu SPAL).

de l'espai segons la litúrgia en el cas d'un edifici religiós. Una obra entesa com a producte resultant de la creativitat i actuació humanes, que es produeix en un marc social concret i en un context històric determinat i que constitueix un valuós testimoni per conèixer l'esdevenidor de les societats. El seu estudi implica l'anàlisi formal, l'estilística, basada en l'adscripció a etapes i corrents artístics, i la iconogràfica, mitjançant la interpretació i la sensibilitat estètica davant l'obra d'art.

La investigació historicoartística aporta notícies que donen sentit a una part del monument, o a la seva totalitat, com va ser el cas de les pintures de la Sala d'Esgrima del castell de Castelldefels. Es creien de 1897 i amb poc valor artístic i l'estudi artístic va demostrar que en aquella data s'havien restaurat sense gaire encert i que originalment havien estat realitzades al segle XVIII. Es basaven en dos llibres de gravats de la centúria anterior referents, respectivament, a frases morals del poeta Horaci i a altres per a l'educació i consell polític del malaguanyat príncep Baltasar Carlos d'Espanya (Fig. 4). També cal destacar el darrer estudi historicoartístic efectuat al castell de Cubelles. Ara fa dos anys es van realitzar les obres d'adequació a la visita pública de la segona planta, on es van descobrir

tota una sèrie de grafitis majoritàriament del segle XVIII, com els trobats en la dècada de 1990 a les golfes, que van permetre valorar, encara més, l'edifici i, a través d'ells, fer-se una idea de la societat de l'època.

La investigació que estem tractant també s'ocupa d'elements artístics que s'han posat al descobert arran de les obres de restauració, com les peces romàniques de les façanes barroques dels temples de Sant Boi de Lluçanès o de Santa Maria de Copons, o en l'excavació (capitells o altres peces de caràcter escultòric) i que, en tractar-se de troballes insospitades, el seu estudi i datació és molt valuós per a la intervenció arquitectònica.

Finalment, cal afegir la importància de l'historiador de l'art com a participant actiu en el procés de restauració monumental. A més d'aconsejar i donar el seu parer a l'arquitecte director de les obres sobre aspectes artístics, en fa seguiment i en deixa constància. Fins i tot col·labora en aconseguir materials antics per a la restauració, tal i com va succeir en les intervencions a les xemeneies del Palau Güell i al trencadís de ceràmica i vidre de la Cripta de la Colònia Güell (Galí 2017: 9-10).

El llegat de les darreres tres dècades d'actuacions del Servei, i de de la resta de la seva història, són un exemple i guia per a les

Fig. 5: La plantilla del Servei (Fotografia: Didier Chérel, 2018. Arxiu SPAL).

que està duent a terme en l'actualitat. En aquests darrers anys aquell equip pluridisciplinari que les va endegar ha minvat de personal, uns estan jubilats i no s'han cobert les seves places i l'Alberto ens contempla des del més enllà. Alguns membres del Servei que han viscut aquella època continuen en actiu i altres que hi van arribar més tard van viure l'última etapa d'aquella tríada que hi estava al capdavant, formada per l'Antoni González, l'Alberto López i la Raquel Lacuesta. Des de deu anys ençà les circumstàncies han canviat força, a causa de la crisi econòmica i la conseqüent transformació de l'administració pública, que ha afectat l'activitat del Servei. Malgrat tot, s'hi treballa amb passió i professionalitat, per continuar pujant graons en la tasca de restauració monumental d'aquesta institució centenària (Fig. 5).

Bibliografia

Galí, D. 2017: *L'etapa del coneixement en el mètode SCCM de restauració monumental. Organització i desenvolupament de l'anàlisi històrica de monuments i aplicació de mitjans de difusió de la Secció Tècnica d'Investigació, Catalogació i Difusió de l'SPAL* [inèdit], Barcelona.

González Moreno-Navarro, A. 1999: *La restauració objectiva (Mètode SCCM de restauració monumental), Memòria SPAL 1993-1998*, volum 1, Barcelona.

López Mullor, A. 2009: La construcción de un método de intervención en el patrimonio arqueológico edificado, *Arqueología aplicada al estudio e interpretación de edificios históricos. Últimas tendencias metodológicas*, Madrid, 65-101.

Memòries del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (1981-2012), Barcelona.

EL MONTGRÒS (EL BRULL), EL MONUMENT COM A DOCUMENT

Claudi Aranyó Bertrán,* Cecília Sanjurjo Marquine**

Els darrers 35 anys del conjunt arqueològic del Montgròs (el Brull, Osona) han estat molt vinculats a la figura del Dr. Alberto López Mullor que en va ser l'arqueòleg director de les excavacions, fins l'any 1982 com a conservador del Museu Arqueològic de Barcelona, i entre 1997 i 2017 com a responsable de la Unitat d'Investigació Històrica i director del Programa de Conjunts Històrics del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL) de la Diputació de Barcelona. Durant aquests anys en va impulsar la investigació científica i la difusió del seu coneixement.

Els resultats de les excavacions arqueològiques a l'*oppidum* ibèric han proporcionat dades per precisar l'emmarcament cronològic i la dimensió espacial de les estructures aparegudes, ajudant així a projectar la seva restauració. Tanmateix, l'arqueologia no conclou quan finalitza l'excavació, sinó que continua durant el procés de restauració arquitectònica. Per aquest motiu, l'estat actual del Montgròs és el resultat de la metodologia de treball de l'SPAL, en la que el diàleg i la reflexió entre les diferents disciplines aborden conjuntament la posada en valor i l'adequació a la visita pública del Montgròs.

Paraules clau: Montgròs, restauració, document.

The last 35 years of the archaeological site of Montgròs (el Brull, Osona) are closely linked to the figure of Dr. Alberto López Mullor, who was the archaeological director of the excavations, until 1982 as conservative of the Archaeological Museum of Barcelona, and between 1997 and 2017 as the head of the Historical Research Unit and director of the Program of Historical Sets of the Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL) of the Diputació de Barcelona. During these years, he promoted scientific research and the dissemination of his knowledge.

The results of the archaeological excavations in the Iberian *oppidum* have provided data to specify the chronological framing and the spatial dimension of the structures that have appeared, thus helping to project their restoration. However, archeology does not conclude when the excavation ends, but continues during the process of architectural restoration. For this reason, the current state of Montgròs is the result of the work methodology of the SPAL, in which the dialogue and reflection between the different disciplines jointly address the putting in value and the adaptation to the public visit of the Montgròs.

Keywords: Montgròs, restoration, document.

*Arquitecte

** Arquitecta tècnica del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona

Fig. 1: L'istme de la península del Montgròs amb les ruïnes de les fortificacions ibèriques successives que el van tancar de nord a sud (c. 450 i c. 300 aC). Al centre, es pot veure el mirador d'estructura metàl·lica construït l'any 2000 per adequar el jaciment a les visites públiques (Fotografia: Aerocat, 2015. Arxiu SPAL).

Arquitectes i arqueòlegs compartim la consideració de la fortificació del Montgròs com un document històric, conscients de què tant les excavacions arqueològiques com les obres de restauració comporten l'alteració de part del jaciment, fet pel qual és necessari llegir-lo, analitzar-lo i interpretar-lo per definir la intervenció i salvaguardar la seva significació com a document.

Amb aquesta premissa d'entesa, és amb la que arquitectes i arqueòlegs coincidim en utilitzar la disciplina de l'Arqueologia de l'Arquitectura al conjunt arqueològic del Montgròs, com a instrument de registre científic de l'estratigrafia i com a mètode d'estudi dels aspectes documentals del monument. A més a més, ens ha plantejat l'interessant anàlisi de l'estructura i el subsol, és a dir, una doble aproximació al jaciment a partir de l'estratigrafia de l'arquitectura (referida a paraments i altres estructures aèries) i de l'excavació dels rebliments.

La fortificació ibèrica del Montgròs es troba al municipi del Brull (a la comarca d'Osona), dins del Parc Natural del Montseny. Està situada estratègicament en l'istme d'una península envoltada d'una cinglera, on actualment es conserven les ruïnes de dues fortifi-

cacions diacròniques d'època ibèrica, la primera fundada al segle V aC i la segona al segle III aC. Ambdues estan orientades de sud a nord i van ser utilitzades al llarg de tres segles. Es tracta d'una fortificació de barrera, d'uns 160 m de longitud, que tanca l'accés a la península (Fig. 1).

El jaciment fou descobert el 1974 de manera fortuïta, el 1982 la Diputació de Barcelona va comprar els terrenys on està ubicat, i fou a partir de llavors que es va engegar un pla sistemàtic de coneixement i posada en valor del conjunt, amb excavacions arqueològiques, programades inicialment pel Museu Arqueològic de Barcelona i, posteriorment, pel Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL) de la Diputació de Barcelona. Paral·lelament a les excavacions, s'han dut a terme projectes de consolidació, restauració i l'adequació a la visita pública.

Els darrers 35 anys del Montgròs han estat molt vinculats a la figura del Dr. Alberto López Mullor, el qual en va ser l'arqueòleg director de les excavacions, fins l'any 1982 com a conservador del Museu Arqueològic de Barcelona, i entre 1997 i 2017 com a responsable de la Unitat d'Investigació Històrica i director del Programa de Conjunts

Fig. 2: Campanya d'excavació de l'interior de la torre 6 adossada a la segona muralla (Fotografia: Cecília Sanjurjo Marquine, 2014. Arxiu SPAL).

Històrics de l'SPAL. L'Alberto va impulsar la investigació científica del Montgròs, va dur a terme una extensa difusió dels resultats de les excavacions i del coneixement adquirit a través de ponències i articles presentats en reunions científiques nacionals i internacionals.

Durant aquest temps, al Montgròs hem conviscut professionals de diferents àmbits que hem intentat aportar, cadascú des de la seva especialitat, el coneixement i l'experiència per a la posada en valor del monument. Hem treballat com a equip pluridisciplinari seguint el Mètode de Restauració Objectiva que l'arquitecte Antoni González va impulsar des de l'SPAL, una metodologia d'actuació que ens ha ajudat a garantir la rigorositat i, per què no?, la convivència i complicitat entre nosaltres (Fig. 2).

Les memòries i conclusions de la recerca arqueològica aporten documentació gràfica amb indicació de les unitats estratigràfiques i dels horitzons cronològics que orienten en la definició de plantes evolutives i restitucions de l'estat ideal en les diferents etapes del monument (Fig. 3). El coneixement d'aquests

aspectes documentals condicionen el plantejament de les respostes als objectius de la restauració i ajuden a projectar la seva dimensió espacial per a la posada en valor del monument històric.

Si bé la praxi del nostre treball de restauració no la podem desenvolupar a fons en aquesta comunicació, creiem que la seva aplicació ha estat una garantia de la regularitat en el tractament del jaciment, tot i petits canvis realitzats al llarg dels anys que milloren la rigorositat del treball i no són apreciables en una lectura global. Citarem tres casos que ens semblen especialment significatius del criteri utilitzat en la consideració del monument com a document:

1. En primer lloc, la presentació de tot l'arc cronològic del jaciment, per no perdre informació de cap etapa (Fig. 4). Així a la zona de ponent, destaca la presència de la muralla principal, però a la vegada es pot observar el traçat de la primera muralla del segle V aC molt arrasada, diverses estructures també d'època ibèrica que es superposen, i finalment les restes de l'edifici residencial d'un mas medieval.

Fig. 3: Secció presa a la torre 6 i a l'entorn immediat en el decurs de la campanya d'excavació 2014. Indicació de les UE i dels horitzons cronològics (Fotografia i interpretació: Alberto López Mullor, 2014. Dibuix: Centum. Arxiu SPAL).

2. En segon lloc, en les actuacions de consolidació les estructures s'han conservat en l'estat més similar a com es van trobar durant l'excavació arqueològica, inclús mantenint les deformacions com a part integrant de la informació que aporten (sempre i quan aquestes no afectin a l'estabilitat).

3. I en tercer lloc, tant per la consolidació com per la restitució de murs, s'utilitza la pedra recuperada durant els treballs d'excavació de l'enderroc de les mateixes estructures.

Al Montgròs l'arqueologia no conclou quan finalitza l'excavació, sinó que continua durant les obres de restauració, condicionant inevitablement la seva evolució, i amb aportacions interpretatives que han estat sovint l'origen de solucions constructives. Com deia l'Alberto en un article "no ens avergonyim de les hores dedicades a discutir sobre l'alineació d'un mur, ja que segurament d'aquesta discussió en depèn el correcte disseny de la seva restitució i posada en valor", i certament en aquesta fortificació hem dedicat moltes hores a reflexionar i discutir. Per aquest motiu, l'estat actual del conjunt monumental és el resultat del què tot un equip ha investigat, reflexionat i projectat.

Els 35 anys d'intervencions al conjunt arqueològic conformen un període molt dilatat que va coincidir amb una època molt activa en el camp de la restauració i en la qual les administracions disposaven de recursos i exercien una forta activitat, constituint-se en una de

les èpoques més productives on s'ha eixamplat més el camp de la intervenció.

L'obra del Montgròs s'ha vist atrapada per aquesta situació i al final per la reducció progressiva de pressupostos que, en un principi, eren més generosos i darrerament s'utilitzen amb dificultats per atendre les necessitats de manteniment i poder avançar discretament en la labor d'exploració i restauració del monument.

Aquest llarg procés ha tingut la virtut que ens ha permès meditar profundament les decisions que s'han dut a terme, fruit de la nostra reflexió i condicionades per l'evolució de la *teoria del restauro* en cada moment, i després valorar l'encert o desencert dels resultats tot i que teníem en compte que no volíem que aquesta progressiva adaptació afectés la percepció global del monument i, en la mesura del possible, barrejés solucions que després no s'entendrien en conjunt. Remarcar que en aquestes circumstàncies sempre cal cercar un cert realisme i sentit comú que facilitaran l'èxit de la intervenció.

Si el conjunt d'aspectes essencials d'un monument es resumeixen en tres facetes: la documental, l'arquitectònica i la significativa, en el cas de les excavacions arqueològiques la primera, és a dir la documental, assoleix un pes específic superior a les altres i assumir profundament aquesta qüestió és essencial. Endemés, pot ajudar a dirigir la intervenció, tant en les fases de recollida de dades com en

Fig. 4: Vista des del sud-oest del traçat de la primera muralla ibèrica (s. V aC) i just al darrere la segona muralla (s. III aC). S'observen també les ruïnes d'una edificació d'època ibèrica i d'un mas medieval ambdós adossats a la segona muralla i assentats sobre els vestigis de la primera (Fotografia: Cecília Sanjurjo Marquine, 2014. Arxiu SPAL).

la consolidació, interpretació i adequació a la visita.

És evident que el valor documental d'unes restes arqueològiques sempre serà de més difícil lectura que en un monument menys afectat pel pas del temps i, per tant, més identificable per la seva major formalització geomètrica. També hem de tenir en compte que la labor arqueològica pot tenir una component d'irreversibilitat, quan per obtenir una informació amagada en zones inaccessibles i capes profundes es pot posar en perill part del document que ha de ser valorada, també, des dels altres aspectes de la intervenció.

Quan parlem de la condició documental ens referim des de la imatge, que és la forma en què el monument es presenta a la col·lectivitat, fins la seva definició constructiva, que explica les condicions d'ús i funcionalitat. Les vicissituds patides pel monument en el decurs de la seva existència també ens expliquen la història del monument, tot i que, en general, correspon a situacions crítiques i moltes vegades a la fase terminal. Però en qualsevol cas,

el manteniment d'aquestes deformacions redueix la magnitud de la intervenció. El límit d'aquest criteri ve determinat per la consolidació, ja que també hem de garantir l'estabilitat de les estructures i, per últim, la informació obtinguda de les restes a través dels laboratoris químics, d'assaigs i altres procediments analítics, que són també fonts d'informació inestimables.

Al corrent d'algunes situacions polèmiques que s'han produït en actuacions de restauració, l'apriorisme amb el qual hem de treballar amb un document, en el nostre cas de més de 2400 anys d'antiguitat, facilitaria la selecció dels criteris i objectius d'intervenció. Posant l'exemple que si tenim a les nostres mans un dels papirs del Mar Mort i hem de cuidar-lo, restaurar-lo i presentar-lo en un museu. No se si, salvant les distàncies, faríem operacions com les que ens atrevim a fer amb les nostres ruïnes.

Totes les etapes del procés d'intervenció s'han de gestionar amb molta cura i mesura perquè no hem d'oblidar que estem parlant

Fig. 5: L'escarpa de la segona muralla ibèrica des de l'extrem nord-est de la fortificació, amb la torre 1 a l'esquerra (Fotografia: Claudi Aranyó Bertrán, 2014. Arxiu SPAL).

d'un monument, segons com delicat, que hem de protegir i garantir la seva supervivència. Tant la intervenció arqueològica com les demés han de sumar de cara l'objectiu final de transmetre la màxima informació possible. Però la base de totes aquestes actuacions és la permanent consideració del jaciment com un document històric a preservar i aquest fet no pot ser deixat en segon terme darrera altres objectius.

Hem començat parlant de l'Alberto i és just reconèixer que tot i no ser el responsable únic de la restauració del monument, se'l va prendre com un compromís tan personal que tant podia promoure i gestionar la compra de la finca del jaciment com intermediar molt hàbilment amb gestors i altres tècnics per facilitar el desenvolupament de les feines. Creiem també que els seus companys de l'SPAL vam estar a l'alçada dels seus desitjos, que era la nostra obligació com a equip, com creiem també que ell aprofitava profundament l'ampliació del seu horitzó d'anàlisi que li facilitaven les nostres capacitats.

Esperem Alberto que ara, quan acabem d'excavar la zona de l'accés de migdia a la fortificació, ens deixaràs que ens dediquem a

consolidar una mica per fer que la teva feina en aquest jaciment sigui perdurable. Una abraçada i fins sempre!

SANT LLORENÇ PROP BAGÀ. LA FORMA DE L'AIGUA

Jordi Grabau Fígols*

La ciència arqueològica rebutja una potent eina de diagnòstic que per altres ciències esdevé imprescindible: *la geometria descriptiva*. Reduïm a il·lustracions el que podrien ser col·leccions de plànols estandaritzats d'investigació arqueològica que permetrien la ràpida comprensió d'un jaciment i la fàcil comparació entre intervencions.

Els monuments són una edificació planificada i coherent constructivament, no és l'atzar ni la indolència, i menys la ignorància, qui determina una inversió econòmica i social tan important.

El treball multidisciplinari real és cabdal en la restauració monumental. La discussió i la constant correcció d'hipòtesis entre l'equip esdevé essencial per arribar a la interpretació més aproximada, accedir a la informació a través de l'acumulació d'informes tècnics damunt de la taula només portarà a interpretacions parcials.

Paraules clau: saber constructiu, geometria descriptiva, treball multidisciplinari.

Archaeological science rejects a powerful diagnostic tool that for other sciences becomes indispensable: *the descriptive geometry*. We reduce to illustrations what could be collections of standardized archaeological research plans that would allow a quick understanding of a site and a easy comparison between interventions. The monuments are planned buildings with coherent construction, it is not random or indolence, and less ignorance, which determines such an important economic and social investment.

A real multidisciplinary work is crucial in the monumental restoration. Discussion meetings and a constant hypothesis review between the team members becomes essential to reach the most approximate interpretation, accessing the information through the accumulation of technical reports will only lead to partial interpretations.

Keywords: constructive knowledge, descriptive geometry, multidisciplinary work.

* Arqueòleg. Infògraf de la Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona

El Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (SPAL) és a Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà) des dels anys vuitanta del segle passat. Fa més de cent anys que l'SPAL restaura monuments amb un equip multidisciplinari i amb un mètode, el Mètode de restauració objectiva SCCM (www.diba.cat/spal/metode_sccm).

Com el propi nom indica, fem arquitectura, som un despatx gran d'arquitectura que ens diferenciem de la resta de despatxos per que disposem d'una secció d'investigació històrica i dues unitats específiques d'arxiu i de suport gràfic i fotogràfic. És d'aquesta manera com la lectura estratigràfica dels arqueòlegs, en particular, i l'anàlisi històrica, en general, s'incorpora al projecte arquitectònic.

El projecte arquitectònic es fonamenta en un coneixement experimental i científic conegut com a "saber constructiu" i que s'expressa amb un llenguatge gràfic anomenat "geometria descriptiva" o, si voleu, "dibuix tècnic" que fa d'abeurador comú de tota la fauna multidisciplinari que forma l'ecosistema de la restauració monumental. Entre tots, creem models a escala dins una realitat més senzilla que ens permet preveure, comprovar, calcular i finalment executar l'obra.

Malauradament, l'arqueologia sembla obviar aquest sistema de diagnòsi que si bé és fonamental per a les altres ciències, per a la nostra no, reduint el què haurien de ser plànols tècnics d'intervenció arqueològica a meres "il·lustracions" al final d'un informe, descuidant el llenguatge gràfic: orientacions, escales, valor de línia... i pretenent només fer un dibuix bonic. L'ús adequat d'aquesta semàntica gràfica faria estalviar centenars de línies escrites i possibilitaria l'accés ràpid a la comprensió d'un jaciment i, el què encara és més important, a la contrastació entre diferents intervencions. La geometria descriptiva permet que enginyers, arquitectes, topògrafs, constructors, geòlegs... parlin un mateix idioma tècnic i esdevé el format d'entrega obligada en els visats dels col·legis i d'exigència legal en les seves activitats professionals.¹

El saber constructiu, que dèiem abans, es pot definir, seguint en J. L. González Moreno-Navarro, com a: "conocimiento que permite que los edificios y elementos urbanos sean, cuando menos, equilibradamente útiles a la Sociedad, y que la forma arquitectónica sea mínimamente coherente con su estructura y su uso previsible" (González 1993).

Fig. 1a: La façana principal de l'església des del sud-est, l'any 1921 (Fotografia: J. Ribera. Arxiu SCCM-SPAL).

Fig. 1b: Després de la intervenció arqueològica (Fotografia: Montserrat Baldomà. Arxiu SPAL).

Fig. 1c: Després de la intervenció arquitectònica (Infografia: Jordi Grabau. Arxiu SPAL).

¹ Arqgraphos. 1a jornada de dibuix i arqueologia. MAC, Barcelona, 30 de juny de 2016. <https://www.icac.cat/difusio/activitats-dels-investigadors/activitat/arqgraphos-1era-jornada-de-dibuix-i-arqueologia/>

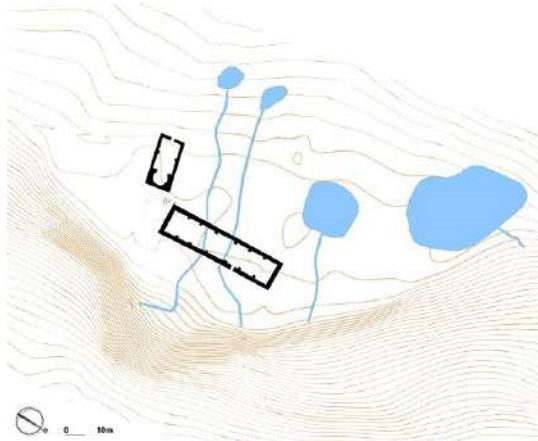

Fig. 1d: Evolució constructiva, segles VI-VII (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic, SPAL).

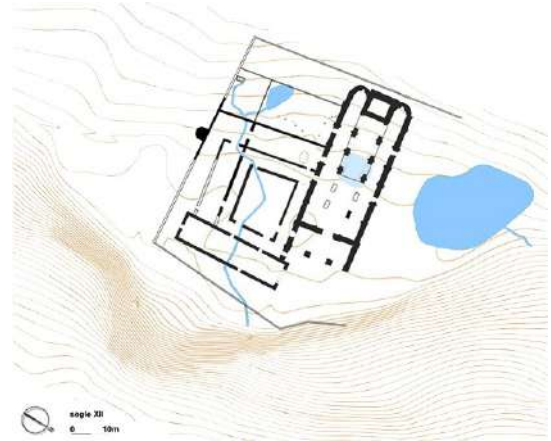

Fig. 1g: Evolució constructiva, segle XII (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic, SPAL).

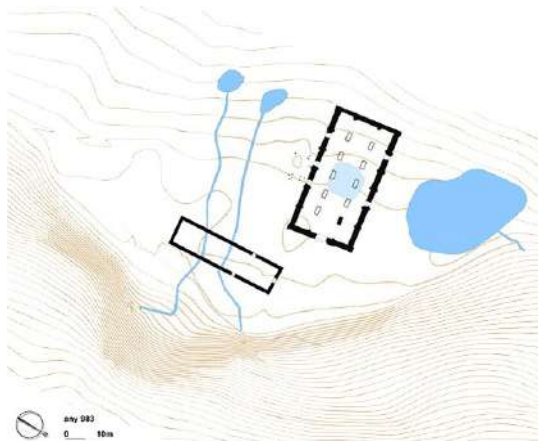

Fig. 1e: Evolució constructiva, segle X (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic, SPAL).

Fig. 1h: Evolució constructiva, segle XVII (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic, SPAL).

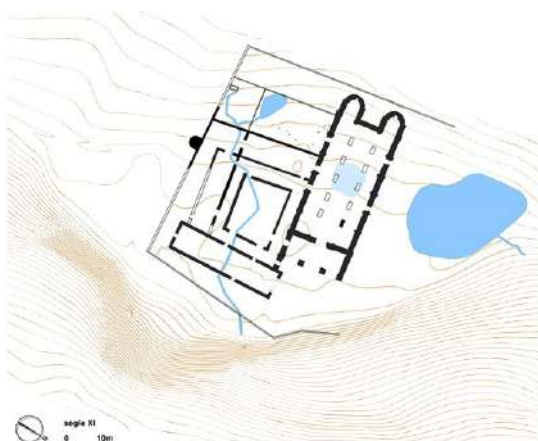

Fig. 1f: Evolució constructiva, segle XI (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic, SPAL).

Fig. 1i: Evolució constructiva, segle XVIII (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic, SPAL).

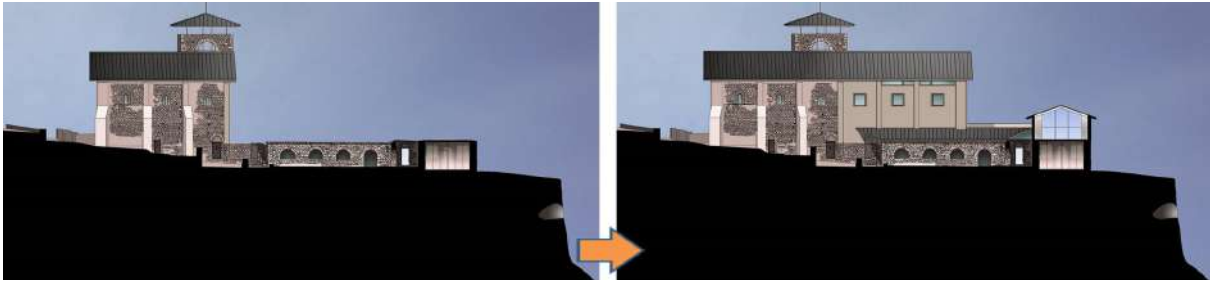

Fig. 2a: Intervenció arquitectònica a Sant Llorenç (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic, SPAL).

Fig. 2b: Saint Laurentius d'Ename (Bèlgica) fotografia i reconstrucció ideal a l'any 1000 (Autor: Daniël Pletinckx – Visual Dimension bvba).

I cal, també, tenir present quan estudiem els monuments que el procés d'edificar requereix d'un esforç econòmic, logístic i social importantíssim en qualsevol època; l'enginyer Eduardo Torroja deia que "construir por construir resulta demasiado costoso para servir de juego a los hombres maduros de ésta y de todas la épocas. La humanidad construye para algo. No siempre alcanza ese algo; pero construye para algo" (Torroja 1996).

Els monuments són el resultat d'una activitat complexa i planificada i la seva realitat material respon a una logística i a una execució molt costosa per a qualsevol societat. Dir d'una fonamentació d'una gran església que està mal feta perquè els operaris d'aleshores eren ignorants o els feia mandra fer-ho bé, com massa sovint llegim, és ignorar la importància de col·legis, gremis, confraries o tradicions familiars que al llarg de generacions desenvolupen un mateix ofici. Les "anomalies" que puguem trobar quan intervenim en una construcció històrica, sovint, amaguen darrera seu enginyoses solucions constructives d'adaptació a la realitat física. Aquells detalls que potser veiem com a nyaps, molts cops, esdevenen clau per entendre el coneixement constructiu de l'equip de professionals que varen executar l'obra.

Ara fa deu anys de la nostra intervenció arquitectònica a Sant Llorenç prop Bagà. Vegeu com era Sant Llorenç a començament del segle XX (Fig.1a), després de l'excavació arqueològica (Fig. 1b) i un cop enllestida la intervenció arquitectònica del 2008 (Fig. 1c).

L'arqueologia, a Sant Llorenç, descobria una evolució constructiva força clara en el temps, sempre amb surgències d'aigua per tot arreu i les seves corresponents respostes tècniques:

- Cap el segle VI-VII (Fig. 1d), apareixen eremites a les coves del penya-segat que, amb el temps, tindran necessitat d'una església i més endavant d'un edifici d'aixopluc per abandonar les balmes i començar a desenvolupar una comunitat monàstica.
- En el segle X (Fig. 1e), en la segona fase carolíngia, s'adapten a la regla de Sant Benet i continuen construint sobre les surgències d'aigua.
- En el segle XI (Fig. 1f) fan noves reformes i ocupen nous espais, tapant més i més l'aigua.
- I en el segle XII (Fig. 1g) disposen ja de tots els àmbits d'un monestir romànic: nova església de tipus llobard, casa

Fig. 2c: Hipòtesi digital de l'edifici inacabat just abans del terratrèmol de 1428 (CENTUM i Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic de l'SPAL).

de l'abat, claustre, refectori, sala capitular...

- Enfonsant-se, més encara, dins la capa freàtica, fins que el 1428 hi ha el terratrèmol que deixa malmès tot el conjunt i que no arreglaran fins el segle XVII (Fig. 1h) quan ja no és abadia sinó priorat i el conjunt està retallat per tot arreu.
- En el segle XVIII (Fig. 1i) l'aparença del priorat és la d'una casa de pagès amb una església estranya. Fins que en els anys seixanta del segle XX (Fig. 1j) s'hi fa una casa de colònies amb aluminosi i moltes humitats, que arribarà als noranta amb un perill clar de col·lapse.

El programa d'usos de la nostra intervenció arquitectònica obligava a edificar a sobre les restes de l'església tal com ja havien fet les anteriors adaptacions (Fig. 2a). Volíem evidenciar les dues grans fases de Sant Llorenç, la del segle X de tipologia carolíngia i similar a les promogudes per Otó I amb el nou renaixement carolíngi (Aragó 1970) per celebrar la victòria en la batalla de Lechfeld, el dia de Sant Llorenç del 955, va fer construir arreu de l'imperi esglésies dedicades a Sant Llorenç com Sant Llorenç de Sint-Laurens o Sant Llorenç d'Ename,² a Bèlgica, que són grans basíliques de tres naus amb grans cossos annexos a banda i banda de l'eix axial (Fig. 2b). Els regnes i comptats producte de la desintegració carolíngia, cada vegada més, anaven caient dins l'òrbita del Sacre Imperi Romano Germànic que inaugurava Otó I amb la pretensió de recuperar la grandiositat del de Carlemany.

I volíem evidenciar, també, la segona gran fase, la reforma romànica del segle XII, que mantenia els murs perimetrals i afegia

només dos absis laterals amb decoració llombarda, voltes a les naus i una tribuna en l'espai central però "oblidant-se" de dos grans elements: l'absis central i la cripta.

Recordem l'enginyer Torroja quan insisteix en que no es construeix per construir i, nosaltres hi afegim, ni s'obvien elements necessaris per què sí. Ens calia entendre com era el volum teòric d'abans del terratrèmol, quina era la seva raó constructiva. No va ser fàcil encaixar l'estudi arqueològic amb la lògica constructiva dels arquitectes, però el veritable treball multidisciplinari mai ho sol ser.

Les hipòtesis històriques partien de les evidències arqueològiques i documentals que no podien apartar-se gens del coneixement constructiu, calia que la hipòtesi fos construïble, per tant, susceptible de ser tractada per la geometria descriptiva. Les restes no ajudaven gaire, de l'època carolíngia ens quedaven les parets exteriors amb les portes a cotes altes, molts elements de la base de la torre axial d'accés i una fonamentació molt irregular.

De l'etapa romànica, voltes molt altes amb només els dos absis laterals i una tribuna en la nau central, però no hi va haver manera de localitzar un dels pilars necessaris per donar continuïtat a les naus fins a l'entrada. L'existència mateixa de les dues etapes històriques s'havia posat en dubte a causa de totes aquestes "anomalies". Els historiadors creien que la documentació escrita era prou clara per evidenciar que van existir ambdós moments (López, Caixal 2008), però els arquitectes discrepaven (González 2008) ja que consideraven que la inexistència de l'absis central, de la cripta i la rotunda absència del pilar feien impossible que mai s'haguessin edificat cap dels dos projectes i que el terratrèmol del segle XV va

² <http://www.heritage-route.eu/en/ename/850-1050ad/#.W7RV8nszaUI>

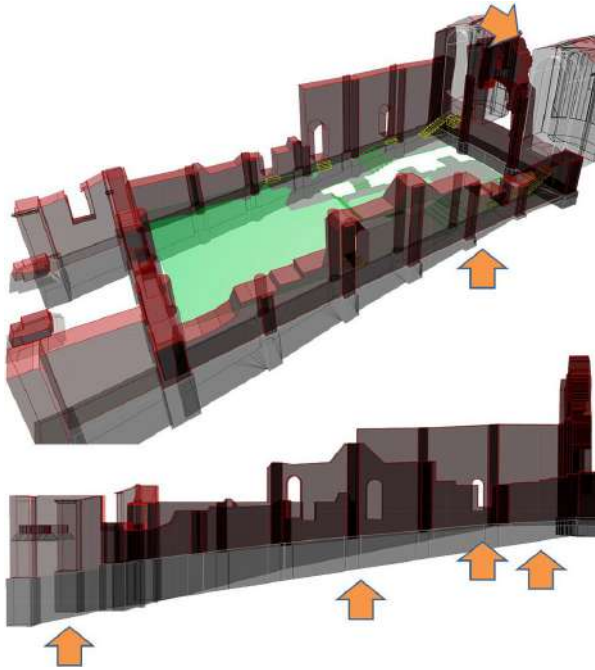

Fig. 3a: Model digital de les restes de les construccions de l'etapa carolíngia i de la romànica, assenyalant les "anomalies". S'indica, també, la posició i la mida dels absis laterals (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic de l'SPAL).

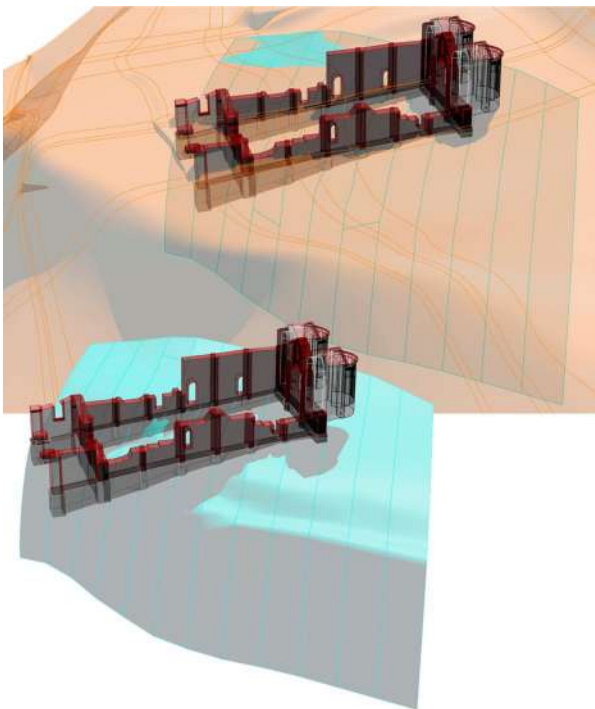

Fig. 3b: Model digital de les restes de les construccions de l'etapa carolíngia i de la romànica sobre "la cascada interior" generadora de pedra tosca (Unitat de Suport Gràfic i Fotogràfic de l'SPAL).

enfonsar un edifici a mig fer, d'aquí que el conjunt presentés un aspecte tant ruïnós (Fig. 2c).

Si res es construeix perquè sí, com deia en Torroja, per què trobem una fonamentació tan irregular? Un edifici de 50x100 peus amb una imponent torre axial no pot estar mal calçat. Les portes d'accés a la basilica són molt altes, pressuposen un terra esglaonat a varis nivells; no seria més pràctic un terra pla, tenim en comte el tipus de litúrgia franco-romana de recorregut processional diari? (Sebastián 1996). I els absis, per què estan tant amunt i per què només n'hi ha dos? I la tribuna sense cripta? (Fig. 3a).

L'abadia de Santa Maria de Cruas (Ardèche, França), per exemple, disposa de tots aquests elements. La forma arquitectònica ha de ser mínimament coherent amb la seva estructura i el seu ús, deia en J. L. González. Certament, hi ha una complicitat en les solucions constructives d'ambdós projectes, responen a una necessitat que no és fàcil veure. La resposta, potser, l'hauríem de buscar en els estudis geotècnics. Els geòlegs, que també formaven part de l'equip multidisciplinari, van arribar a fer tres anàlisis del terreny per entendre la complexitat geològica de la base on recolzava l'església. Els resultats foren sorprenents, Sant Llorenç es va edificar sobre d'una singularitat litogeotècnica que li suposà una condició determinant en l'execució de l'obra. L'estudi descriu una plataforma de "notable complexitat estructural i tectònica..." (Batlle, Mascareñas 2001: 6-7), on es formen crostes calcàries de naturalesa travertínica sobre un dipòsit argilós a manera de cascada interior. Les cotes baixes de les fonamentacions es veuen obligades a adaptar-s'hi. La formació de calcària travertínica (pedra tosca) continua avui dia; aquest sòl natural acaba tapant, inclús, estructures antròpiques antigues aconseguint, així, una situació inusual: un estrat natural per sobre de l'arqueològic.

Potser les restes del pilar perdut formaven part ja d'un estrat nou de pedra tosca i s'identificà com l'estrat natural que exhauria l'estratigrafia arqueològica. Potser, també, el freàtic no possibilitava l'existència de la cripta, d'aquí que el sòl de la nau carolíngia i de la romànica fossin esglaonats obligant a situar les portes a cotes altes, s'estaven, simplement, adaptant a l'aigua. En la nostra intervenció vàrem haver de canalitzar una surgència d'aigua just a sota la tribuna (Fig. 3b). De la mateixa manera, l'altura exagerada del terra dels absis laterals derivava del mateix problema. Un absis central aquí, a sobre de la tribuna, a una altura tan considerable, no fora visible des

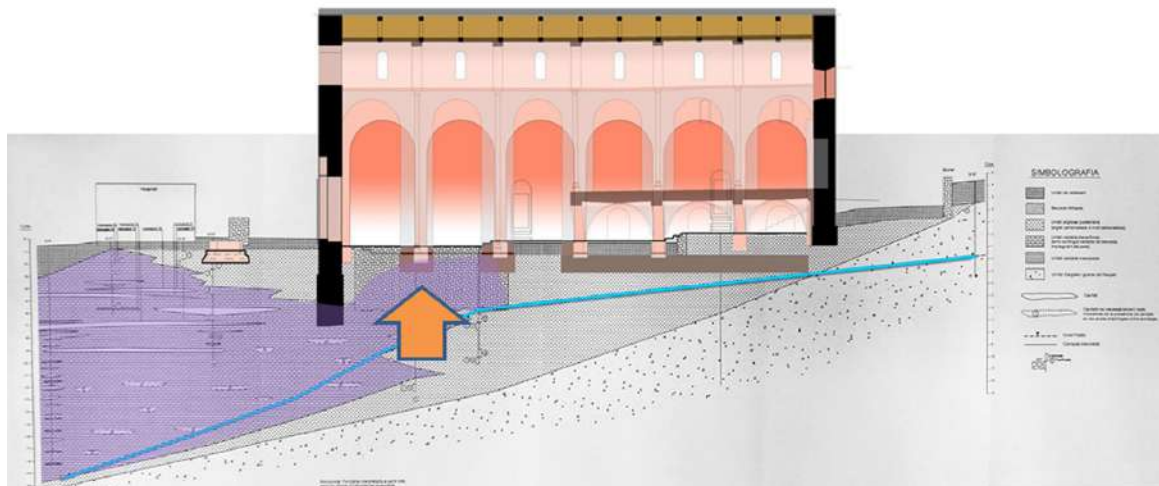

Fig. 4a: De color lila, la zona de formació de calcària travertínica. La fletxa assenyalava la posició on hauria d'haver aparegut el pilar "inexistent". La línia blava és el nivell freàtic (Unitat de Suport Gràfic i fotogràfic de l'SPAL i Batlle & Mascareñas).

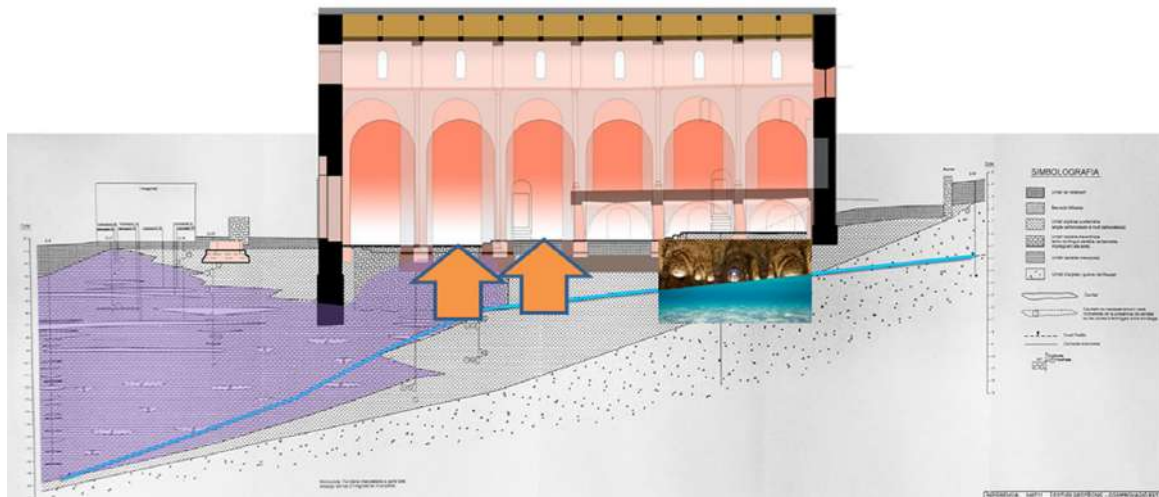

Fig. 4b: De color lila, la zona de formació de calcària travertínica. Aquí les fletxes assenyalen el terra esglaonat. Hem grafiat, també, una hipotètica cripta que romandria sempre inundada (Unitat de Suport Gràfic i fotogràfic de l'SPAL i Batlle & Mascareñas).

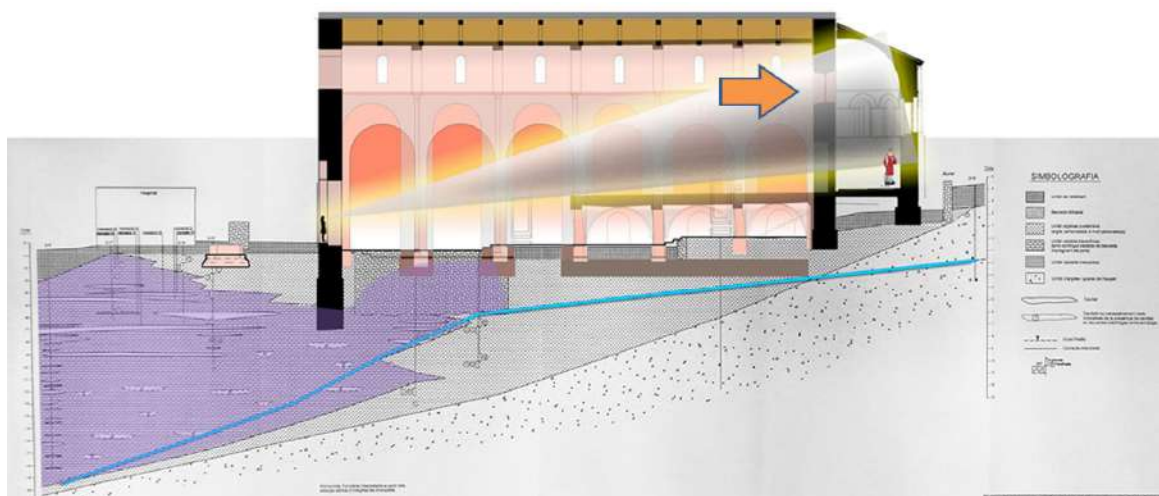

Fig. 4c: Si s'hagués construït un absis central, la finestra carolíngia, que encara veiem avui, s'hauria desmuntat. Potser les funcions litúrgiques d'aquest absis va haver-les d'assumir la tribuna (Unitat de Suport Gràfic i fotogràfic de l'SPAL i Batlle & Mascareñas).

d'enlloc ni pràctic per a les necessitats del culte, d'aquí que la mateixa tribuna podria assumir les funcions litúrgiques pròpies d'absis central i, sota d'aquesta, podria passar el mateix pel que fa a les necessitats rituals de la cripta. Quan es dissenya l'adaptació del carolingi al romànic, ja no es té en compte l'absis central, no hi està previst, les decoracions llombardes dels absis laterals giren massa i l'espai entre ambdós no és suficient per a un absis més gran i més alt que els veïns, de fet, si s'hagués construït, la finestra carolíngia central que avui encara veiem s'hauria d'haver desmuntat (Fig. 4a, 4b i 4c).

En fi, Sant Llorenç prop Bagà a Guardiola de Berguedà té la coherència constructiva que li ve d'un projecte previ calculat i segurament dibuixat i s'executà amb un saber constructiu que va adaptar-lo a una singularitat geològica complexa.

L'aigua va obligar a construir uns fonaments d'una manera especial, els absis i el sòl de les naus s'adaptaren perfectament als requeriments d'aquesta. El monestir fou condicionat per l'aigua, Sant Llorenç segueix la forma de l'aigua.

Bibliografia

Aragó Cabañas, A. M. 1970: Los Otones y la restauración imperial, J. Pijoan (ed.), *Historia del Mundo, Vol. 5: La Edad Media*, Barcelona, 319-340.

Batlle, A., Mascareñas, P. 2001: *Estudi geotècnic per a diversos treballs de restauració i rehabilitació de l'antic monestir de Sant Llorenç prop Bagà al Municipi de Guardiola de Berguedà*, SPAL, Diputació de Barcelona, Barcelona.

González Moreno-Navarro, A. 2008: El perquè de la reconstrucció del monestir de Sant Llorenç, *El nou monestir de Sant Llorenç, L'Erol 99*, Berga, 10-14.

Gonzalez Moreno-Navarro, J. L. 1993: *El legado oculto de Vitrubio: saber constructivo y teoría arquitectónica*, Editorial Alianza Forma, Madrid.

López Mullor, A., Caixal, À. 2008: L'evolució històrica del monestir de Sant Llorenç prop Bagà (Guardiola de Berguedà), *El nou monestir de Sant Llorenç, L'Erol 99*, Berga, 15-20.

Sebastián, S. 1996: *Mensaje simbólico del arte medieval*, Editorial Encuentro, Madrid.

Torroja Miret, E. 1996: *Razón y ser de los tipos estructurales*, CSIC, Madrid.

RESTAURACIÓ DEL CASTELL DE CASTELLDEFELS (2000-2011)

José Luis Sanz Botey*

L'any 1988 el castell de Castelldefels va passar a ser de titularitat municipal i entre els anys 1989 i 1996 el Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (SPAL) va dur a terme la restauració de l'església que forma part del conjunt monumental. El monument ha estat objecte d'amplis estudis històrics i diverses campanyes de recerca arqueològica que han precedit les etapes de projecte i les fases d'obra. L'Albert López Mullor va capitanejar molts d'aquest estudis i en va esdevenir la persona que més va aprofundir en el coneixement del monument. Tot plegat ho va recollir en una extensa sèrie d'articles i en una monografia. A partir de l'any 2000 s'inicien les d'actuacions al cos principal del castell amb l'objectiu de donar-li un nou ús i transformar-lo en un centre cultural amb un ambiciós projecte. A partir d'aquell moment s'estableix una enriquidora dialèctica entre els coneixements històrics, la realitat constructiva de l'edifici i la voluntat transformadora del projecte, un intercanvi que generarà unes tensions molt interessants plasmades en els resultats que es poden veure en aquesta obra de restauració, encara inacabada.

Paraules clau: restauració, mètode, arquitectura, anàlisi històrica, recerca, arqueologia, documentació, art.

In 1988 the Castelldefels Castle passed on to the ownership of the municipality and, between 1989 and 1996, the SPAL carried out the restoration of the church that forms part of the monumental complex. The monument has been the subject of extensive historical studies and various archaeological research campaigns that preceded the previous project stages and the construction phases. Albert López Mullor led many of these studies and became the person who most deepened the knowledge of the monument. He collected all this knowledge in an extensive series of articles and a monograph. From 2000 on, a series of interventions began on the main body of the castle with the aim of giving it a new use and transforming it into a cultural center with an ambitious project. From that moment on, an enriching dialectic is established between the historical knowledge, the constructive reality of the building and the will to transform the project, an exchange that will generate some very interesting tensions that will be reflected in the results that can be seen in this restoration work, still unfinished.

Keywords: restoration, method, architecture, historical analysis, research, archeology, documentation, art.

* Arquitecte. Cap del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona

1. Introducció

Des que a finals de l'any 2000 vaig entrar al Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, se'm va encarregar estar al capdavant d'aquest projecte, al qual m'he dedicat d'una manera intensa i continuada durant més d'una dècada. Es tracta d'una obra molt important dins la meua trajectòria professional, a la qual he dedicat molt de temps i esforços, i que ha estat el motiu de moltes experiències professionals i personals.

Crec que no m'equivocaré si dic que aquest edifici també va ser molt important per l'Alberto López Mullor, tant pel temps i els estudis que li va dedicar com per raons personals. Ell va viure a Castelldefels durant molts anys i va estar molt proper a tot el que envoltava aquest monument. Tant des del vessant professional com des de la faceta de veí i ciutadà, va viure molt de prop el que succeïa al voltant d'aquest monument tant significatiu.

En aquest sentit, vull fer esment dels esforços que va dedicar, des que l'edifici va passar a ser de propietat municipal l'any 1988, a rescatar aquest conjunt arquitectònic i

monumental d'un futur incert i a fer possible que el seu destí es vinculés al Servei de Patrimoni Arquitectònic Local, on ell va treballar al llarg de més de 30 anys. També vull manifestar el meu agraïment a l'Alberto López Mullor perquè, gràcies a aquest esforç, he tingut l'oportunitat de treballar en la restauració d'aquest monument tan emblemàtic.

Pocs monuments del nostre entorn han estat tan ben estudiats com el castell de Castelldefels. També, i en gran part gràcies a l'esforç i la constància de l'Alberto, aquests estudis i treballs han estat recopilats en monografies i publicacions de molta qualitat. Això és molt d'agrair perquè no és habitual, a l'hora d'intervenir en els nostres monuments, poder comptar amb una informació tan abundant i alhora recollida i sintetitzada en una bibliografia específica.

2. Relació de les fases i obres executades

Quan vaig començar a treballar en aquest projecte, ja s'havia acabat la restauració de l'església de Santa Maria del Castell de Castelldefels, realitzada per l'SPAL entre els anys 1989 i 1996. Les obres d'aquesta part

Fig. 1: Vista general del castell de Castelldefels durant la primera fase de les obres (Fotografia: J. L. Sanz, 2 de març de 2005. Arxiu SPAL).

del conjunt monumental s'havien enllestit del tot i inaugurat. Aquesta restauració va ser un referent important perquè em permetia visualitzar un resultat, la qual cosa em donava molta confiança per iniciar una nova etapa que era d'una gran complexitat per algú amb poca experiència en aquest tipus d'obres.

Quan l'edifici va arribar a les nostres mans, tenia l'aspecte que li va donar la restauració historicista i eclèctica realitzada pel banquer Manuel Girona, l'any 1897, quan el va adquirir i el va arreglar en pocs mesos. Aquesta imatge es va mantenir al llarg dels anys malgrat l'alt nivell de deteriorament que va patir. L'any 2000 vam començar amb la redacció del programa d'usos conjuntament amb els tècnics de l'ajuntament i a treballar en els estudis previs per preparar el que hauria de ser la restauració del cos principal del Castell i del recinte encerclat.

Ens enfrontàvem a un edifici molt estudiat, amb les cronologies ben definides, amb anàlisis d'evolució constructiva, lectura de paraments i estudis històrics i artístics ben elaborats i documentats, i també amb la voluntat de l'Ajuntament de Castelldefels de transfor-

mar-lo en un important centre cultural, amb un programa d'usos definit i consensuat per tothom i aprovat per la Comissió de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya.

Es tracta d'un cas paradigmàtic. D'una banda, teníem un monument de gran interès històric i artístic catalogat com a BCIN, i de l'altra, un programa d'ús públic molt ambiciós. Això volia dir que el projecte hauria de complir totes les normatives vigents en tots els àmbits: estructural, funcional, d'ús, d'accessibilitat, d'evacuació d'incendis, d'instal·lacions, etc. I que, a més a més, havia de respectar i conservar el monument i, per extensió, tots els seus valors propis (arquitectònics, documentals, històrics, artístics i socials).

Fins ara s'han executat tres fases d'aquest ambiciós projecte: una primera, que va incloure una part de consolidació, l'estructura general i les cobertes de l'edifici; una segona, on es va fer la restauració de la planta noble, del pati i de l'accés general, i una tercera per acabar la planta baixa, la terrassa-mirador i un nucli de comunicacions verticals que incloïa un ascensor panoràmic accessible fins la coberta. L'any 2012 es va redactar un

Fig. 2: Documentació planimètrica de les diferents fases constructives i històriques del castell de Castelldefels (Plànol de la planta baixa elaborat per l'SPAL, febrer 2002. Arxiu SPAL).

projecte per a una quarta fase, però totes les actuacions programades van quedar aturades per la darrera crisi econòmica.

El resultat és un edifici a mig acabar i amb un ús parcial. L'Ajuntament hi convoca alguns actes i hi organitza visites, però no resta obert al públic com seria de desitjar. Ara, l'Ajuntament vol reprendre les obres i estem pendents, un cop s'hagin adjudicat, de poder iniciar la quarta fase, que inclou una de les sales d'usos múltiples situada sota la coberta i el nucli de comunicacions vertical de llevant.

3. Metodologia i procés de restauració

Una part molt important, a banda dels estudis que ja estaven realitzats quan vam començar els projectes i les obres, va ser el seguiment arqueològic que, en un edifici d'aquestes característiques, s'ha de realitzar durant l'execució de les obres. Qualsevol paviment que s'havia de canviar, els desmuntatges parcials de fàbriques, els repicats i les rases, s'havien de fer amb control arqueològic per tal de garantir que no es perdés cap

dada d'allò que el monument pogués aportar al coneixement, tant del propi edifici com al coneixement històric general. És, molt especialment en aquesta fase dels treballs, quan arquitectes i arqueòlegs hem de treballar d'una manera conjunta i coordinada.

En aquest cas, tant amb l'Alberto López Mullor com amb l'equip d'arqueòlegs que es van dedicar a fer el seguiment des del nostre Servei, l'Àlvar Caixal i el Javier Fierro, hi va haver una molt bona entesa. D'una banda, els arqueòlegs i els historiadors van entendre el que estàvem fent al castell, el tipus d'obra i els compromisos que havíem adquirit i que hauríem de complir. D'altra banda, nosaltres també érem molt conscients del que significa treballar en un BCIN i de la metodologia que calia seguir per garantir el procés de restauració del monument. Això va establir una dialèctica molt productiva entre l'obra que estàvem fent i els estudis i els coneixements necessaris per el bon desenvolupament dels treballs de restauració.

Com ja és sabut, al nostre Servei se segueix el Mètode de Restauració Monumental

Fig. 3: La Sala d'Esgrima durant el procés de restauració. Es poden apreciar les capes corresponents a diferents moments històrics però amb el mateixos motius (Fotografia: J. L. Sanz, 12 de desembre de 2007. Arxiu SPAL).

SCCM escrit per l'anterior cap del Servei, Antoni González. Aquest mètode està estructurat en una sèrie d'etapes correlatives: el coneixement, la reflexió, l'actuació pròpiament dita i, finalment, les etapes de conservació i de difusió. Aquestes etapes marquen els temps i els processos necessaris que requereix la restauració arquitectònica per assolir un cert nivell d'objectivitat en la qual basar les nostres intervencions.

També vull assenyalar com el projecte de restauració arquitectònica, amb les seves propostes i intuïcions, pot fer aportacions al dirigir la mirada en un sentit determinat (arquitectònic i constructiu) cap a realitats que d'altra manera poden passar desapercebudes. Em refereixo a la lectura arquitectònica de l'edifici sobre el que s'actua que necessàriament ha de fer tot projecte de restauració o d'intervenció.

La lectura arquitectònica dels edificis és, al meu entendre, absolutament necessària perquè els estudis històrics i arqueològics, i de tot tipus, puguin ser més productius. Una bona lectura d'un edifici pot aportar dades o fer que les dades aportades per altres puguin interpretar-se de forma correcta.

Durant l'execució de les obres es van haver d'aixecar i canviar paviments i sostres i

es van haver de fer nombroses rases per al pas de les instal·lacions. Es van restaurar pintures i es van reproduir elements artístics i decoratius essencials. Tot això es va fer en col·laboració amb l'equip d'arqueòlegs que feien el seguiment en obra, però també, amb l'ajut d'historiadors i restauradors entre d'altres professionals.

L'historiador de l'art David Galí va estudiar les pintures de la Sala d'Esgrima i va posar de manifest l'origen dels medallons en les làmines d'emblemes de Quint Horaci Flaci, inspirades en les pintures d'Otto van Veen, i l'origen de les del sòcol en el llibre de Diego Saavedra Fajardo, *Empresas políticas del príncipe perfecto*. Van ser executades al voltant del 1770, i reproduïdes i repintades a sobre durant la restauració de 1897.

El fris de la Sala Noble, amb escenes de caça i heràldica, va ser estudiat per la historiadora de l'SPAL Maria José Sureda i restaurat amb la col·laboració de l'equip de restauradors d'ECRA dirigits per l'Anna Cusó. Els grafitis de la planta segona van ser estudiats i documentats per la Raquel Lacuesta i l'Alberto López Mullor. Es van dibuixar i estudiar minuciosament tots els paviments. Es van extreure i embalar tots els plafons de ceràmica i es van guardar en caixes lliurades a

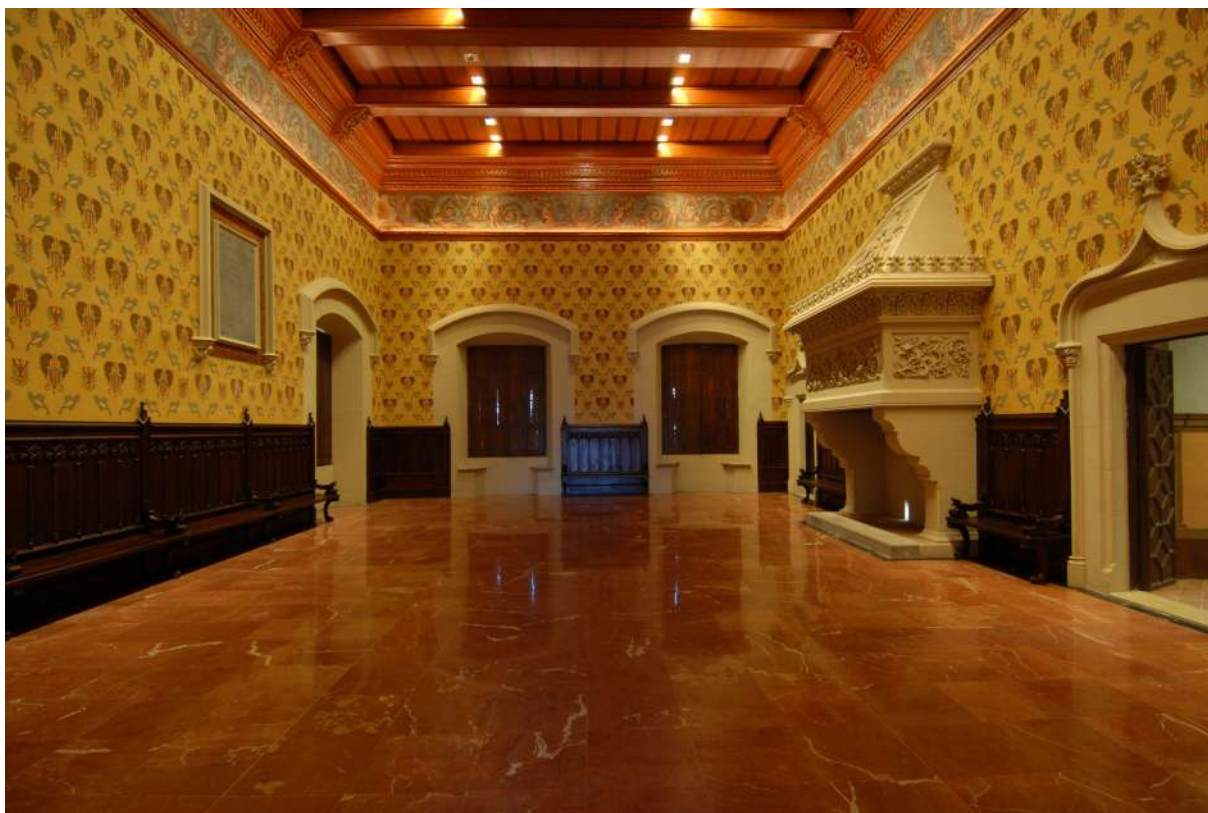

Fig. 4: La Sala Noble un cop acabada la seva restauració (Fotografia: Montserrat Baldomà, 10 de febrer de 2011. Arxiu SPAL).

l'Ajuntament per a la seva posterior museïtzació. Fins i tot, l'SPAL va dedicar un seminari a la ceràmica (de la colònia Güell i Castelldefels) per a mostrar i compartir amb altres experts les anàlisis i les possibilitats de restauració d'aquest material.

L'estudi dels paviments va ser, en aquest sentit, molt productiu i va aportar moltes dades sobre la construcció del cos occidental del castell que estan recollides en un recent article de l'Alberto López Mullor de l'any 2015, *Noves dades sobre la cronologia del cos occidental del Castell de Castelldefels* publicat a les actes del V ACRAM. Tots aquests estudis i investigacions, diu l'Alberto en aquest article, "es van plantejar amb mitjans modestos, però amb objectius precisos".

4. Resum i conclusions

Es pot afirmar que l'obra de restauració és una obra de gran complexitat en la que intervenen nombroses persones i disciplines amb aportacions de tot tipus, des de les de caire tècnic i científic fins aquelles de caire sociològic, polític i econòmic. També l'obra de restauració s'ha de viure com una obra viva i en transformació. Durant les obres és normal

que apareguin noves dades i aportacions que facin canviar el projecte.

En el nostre cas, en la fase d'execució, una escala de cargol existent es va datar com del segle XVI i, donat el seu valor documental important, vam haver de conservar-la malgrat havia estat eliminada en el projecte inicial. Per aquest motiu, es va replantejar de dalt a baix un dels nuclis de comunicacions verticals de l'edifici i, per arribar a trobar una solució satisfactòria per a la nova escala, vam estar buscant alternatives durant més de dos mesos.

Quan comencem una obra d'aquesta envergadura, també hem de pensar que les condicions econòmiques, les condicions socials i les normatives poden canviar i caldrà fer una revisió degut als canvis que es produiran al llarg de 10, 15 o 20 anys perquè no poden mantenir-se els criteris del projecte original.

En el cas del castell de Castelldefels hem tingut, durant aquests anys, al menys quatre alcaldes diferents, quatre presidents de la Diputació de Barcelona i dos caps de Servei. Tota la normativa vigent a l'inici de l'obra va ser substituïda per l'entrada en vigor l'any 2006 del Codi Tècnic de l'Edificació (CTE), i els posteriors canvis i adaptacions de la nova normativa. Canvis que afecten, per exemple,

Fig. 5: La terrassa mirador del castell amb l'arribada de l'ascensor panoràmic (Fotografia: Montserrat Baldomà, 10 de febrer de 2011. Arxiu SPAL).

les instal·lacions en matèria d'eficiència energètica (RITE).

També ens hem hagut d'adaptar a la demanda de noves tecnologies amb uns estàndards molt elevats a l'hora d'implementar sistemes informàtics als quals cal donar resposta, ja que no té sentit mantenir una proposta inicial en contra de les inèrcies i les demandes socials justificades i raonables.

Tot això fa que esdevinguin una sèrie de problemes i que s'hagin d'estar revisant constantment els projectes, al marge dels canvis motivats per la pròpia evolució de l'obra i de les seves circumstàncies. Per aquest motiu, vull insistir en la validesa del *Mètode SCCM* i afegir que no es tracta d'una manera de fer que es segueixi pas a pas una vegada, sinó que és una forma de treballar, un procés mental, que s'ha de reiniciar en cada una de les parts i fases de la intervenció.

Per acabar, voldria aprofitar aquest homenatge a l'Alberto López Mullor per fer una reflexió final. Tots els agents que estem implicats en el procés de la restauració arquitectònica participem, no només en la part de coneixements que ens afecta sinó també en la part dels altres professionals. Hem d'estar atents a tot el que succeeix i no esperar els resultats per incorporar-los. Tots hem de ser part activa en els processos d'altres especialitats. Hem de ser capaços d'incorporar tot allò que les altres disciplines poden aportar per enriquir l'obra de restauració.

Bibliografia

Campmany, J. *et alii* 2003: *Castelldefels. Temps d'història*, Ajuntament de Castelldefels.

Closa, J. *et alii* 2014: *Restaurar o reconstruir. Actuacions del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local en els monuments. Memòria SPAL 2002-2012*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 67-86.

González Moreno-Navarro, A. 1999: *La restauració objectiva (Mètode SCCM de restauració monumental)*. Memòria SPAL 1993-1998, volum 1, Barcelona.

López Mullor, A. 2000: *El castell i les torres de defensa, Guia del Patrimoni arquitectònic de Castelldefels 1*, Ajuntament de Castelldefels.

López Mullor, A. 2015: Noves dades sobre la cronologia del cos occidental del Castell de Castelldefels, *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*, Barcelona, vol. II, 869-886.

López Mullor, A. *et alii* 2005: *Castell de Castelldefels. Arqueologia, història, art*, Diputació de Barcelona, Barcelona.

LES RESTES ARQUEOLÒGIQUES DE DARRÓ (VILANOVA I LA GELTRÚ): DE LA RECERCA CIENTÍFICA A LA RECREACIÓ ARQUITECTÒNICA

Juan Garcia Targa*

Darró és un dels jaciments arqueològics clàssics a Catalunya on s'ha dut a terme una excavació des de mitjans dels vuitanta del segle XX fins l'actualitat. L'excavació sistemàtica de les restes de l'assentament ibèric i de la vil·la romana dins les propietats de la Diputació i l'Ajuntament ha estat completada per les efectuades al Xalet del Nin, propietat privada sobre el turó de Sant Gervasi. El darrers anys, les iniciatives del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL) han permès dinamitzar el lloc amb visites escolars, xerrades, tallers i recreacions històriques destinades a apropar les restes a la població.

Paraules clau: Poblament ibèric, vil·la romana, dinamització cultural.

Darró is one of the classical archaeological sites in Catalonia, where an excavation has been carried out since the mid-eighties of the 20th century to the present day. The systematic excavation of the remains of the Iberian settlement and the Roman villa in the properties of the Diputació and the Municipality was completed by those carried out in the Xalet del Nin, a private property on the hill of Sant Gervasi. Over the last few years, the SPAL initiatives have allowed to boost the site with school visits, talks, workshops, historical recreations aimed at bringing the remains to the population.

Keywords: Iberian village, Roman villa, cultural dynamism.

* Arqueòleg col·laborador del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona

1. Consideracions generals

Les ruïnes de Darró són al nucli urbà de Vilanova i la Geltrú, a la comarca del Garraf, al final del passeig marítim de Ribes Roges. Els sectors excavats s'estenen per una sèrie de parcel·les situades entre el turó de Sant Gervasi, la línia fèrria, el passeig de Ribes Roges i el carrer de Juan de la Cosa. Tanmateix, el sector que va ser ocupat a l'antiguitat és molt més gran, perquè abraça tota la superfície del turó, així com una sèrie de finques a l'altre costat de la via del tren, entre el peu del pujol i l'escola "Llebeig".

La part excavada del jaciment s'ha dividit en quatre grans zones teòriques (Fig.1). La zona 0, a l'oest del conjunt, està situada al peu del turó de Sant Gervasi i és propietat de la Diputació de Barcelona des de 1986, quan van començar les recerques sistemàtiques actuals. Les zones 1 i 2 se situen en la finca de propietat municipal (des de 1997) que s'estén immediatament a llevant de l'anterior. Finalment, la zona 3 ocupa la plaça de Darró que, un cop excavada, es va tornar a urbanitzar el juny de 1998, tot preservant les restes que conté el subsol.

A la zona 0 (Fig. 2) es conserva una retícula urbana formada per 5 cases d'època ibèrica, bastides a començament del segle II aC, arrencades a les dues voreres d'un carrer

antic traçat d'est a oest. Al costat, hi ha les restes de dos forns, de dos dipòsits d'aigua i de diverses sitges, les quals, un cop excavades, romanen tapades.

La zona 3, l'actual plaça de Darró, conté vestigis força malmesos de l'època ibèrica, datats dels segles III-I aC, a més de ruïnes disperses corresponents a la *pars rustica* de la vil·la romana.

A la zona 1, es conserven unes altres estructures ibèriques del segle II aC, situades cap al centre del predi i avui tapades, les quals consisteixen en una retícula de cases molt semblant a la de la zona 0. Aquestes cases tenen a llevant un gran forn ibèric per coure-hi ceràmica, que es va fer servir entre els segles III i I aC. Sota les cases, es troba un segon forn, que va aparèixer ple d'àmfores ebusitanes, idèntiques a les de la forma PE 15, produïdes a Eivissa.

En la mateixa zona 1, molt a prop dels vestigis ibèrics, i de vegades a sobre, hi ha les *pars fructuaria i rustica* de la vil·la. Aquest conjunt d'instal·lacions pertanyia a l'explotació agrícola romana que hi va haver en el lloc de Darró des de mitjan segle I aC fins al segle VI de la nostra era. Està compost per dependències de diverses èpoques repartides per diferents llocs de la zona. A migdia, hi ha vestigis remarcables que havien pertangut a un *torcularium*, datat

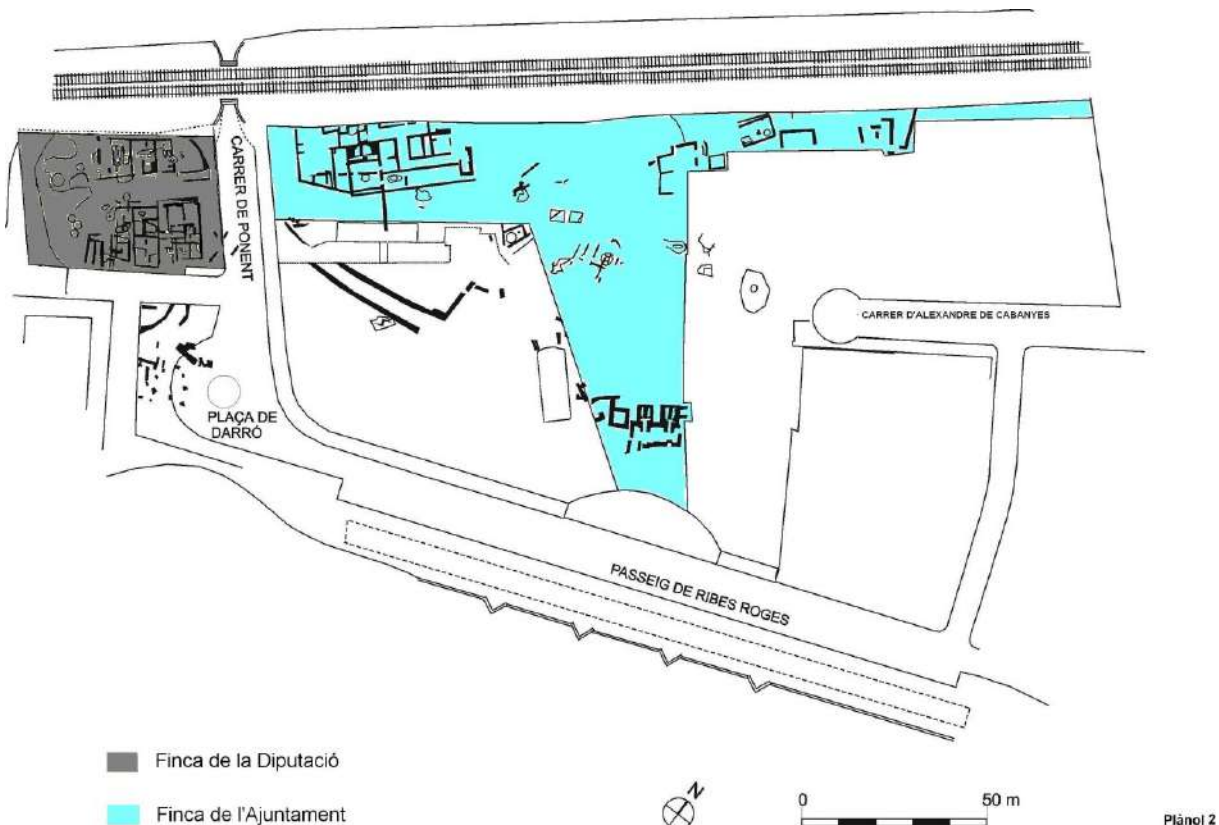

Fig. 1: Plànol dels sectors excavats a Darró als predis de titularitat pública (Arxiu de l'SPAL).

Fig. 2: Zona 0. Barri ibèric dels ferrers (Fotografia: Joan Garcia Targa).

dels darrers anys del segle I aC. Cap a ponent, hi ha una agrupació d'instal·lacions del segle III dC. Un xic més lluny, a tocar del límit occidental del predi, n'hi ha una altra que data del segon quart del segle V dC.

Dins la zona 1, cal destacar les ruïnes de la *pars urbana* de la vil·la, situada al costat de la via del tren, un xic enretirada de les dependències productives. Les restes descobertes corresponen gairebé a la meitat meridional de la residència, ja que la septentrional es troba, en part, a sota i, en part, a l'altre costat del ferrocarril. A la zona 2, l'àrea del jaciment que dona al passeig marítim de Ribes Roges, es conserven tapades les instal·lacions d'una terrisseria romana, que va funcionar durant la segona meitat del segle I aC i al llarg de tot el segle I de la nostra era.

Cal afegir que, al cim i als vessants del turó, hi ha els vestigis més remots del poblat de Darró dins de la propietat del xalet del Nin que han estat objecte de diverses excavacions d'urgència dutes a terme amb motiu de la rehabilitació d'aquesta finca. Al vessant oriental del turonet s'han obert sondeigs, en què s'han trobat materials que daten del segon quart del

segle V aC i, al costat occidental, d'altres que cal situar als segles IV i III aC. D'altra banda, al subsol de les cases ibèriques del segle II aC, es van trobar ruïnes d'habitatges dels segles IV-III aC (Garcia Targa 2015).

2. La recerca arqueològica actual a Darró

Les darreres intervencions a Darró han estat molt més modestes que les llargues campanyes esmentades. L'any 2014 es fa efectuar la darrera excavació a la zona 0, part ibèrica, concretament a dos espais pertanyents a la casa 1, documentant-se diversos petits forns relacionats amb la metal·lúrgia del ferro desenvolupat en aquesta zona de l'assentament. L'excavació minuciosa va permetre disposar d'una seriació evolutiva de l'espai i de les diverses estructures relacionades amb l'elaboració d'eines de ferro (López Mullor, Garcia Targa 2015).

A la zona 1 del jaciment s'han efectuat diverses campanyes d'excavació des de l'any 2015 fins al 2018, alternant una temporada amb treballadors de l'empresa de manteniment de les restes ibèriques de Darró i quatre camps de treballs promoguts per l'Ajuntament

de Vilanova i el Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona amb estudiants, llicenciats i afeccionats locals. Els treballs arqueològics s'han centrat en donar continuïtat a l'excavació de l'àmbit XVI de la vil·la romana que es va aturar a finals de segle XX. Durant aquests quatre anys de feina s'ha pogut documentar un potent nivell d'enderroc que cobria un paviment de calç i la corresponent preparació. S'ha recuperat una considerable quantitat de materials ceràmics, ossis, metàl·lics (ferro, bronze i plom) i constructius, que permeten datar el moment d'ocupació a mitjan del segle IV de la nostra era. Com a complement del treball arqueològic es va dur a terme la restauració i posada en valor d'un dels espais de la vil·la del moment esmentat, que correspon a un àmbit amb columnes, capitells, pintura mural, mosaic i *oecus* que tindria una funció de representació i com a lloc per efectuar els negocis de la vil·la (Fig. 3).

3. L'oferta didàctica de Darró

Des de l'any 2010 l'SPAL va considerar adient la contractació d'un guia destinat a gene-

rar una oferta didàctica de les restes, convidant als visitants a accedir-hi i fer les degudes explicacions sobre l'evolució de les restes ibèriques que es troben dins la propietat de la Diputació de Barcelona.

Els darrers cinc anys se li ha donat un gir a l'oferta de visites, combinant les guies tradicionals i dies especials. La primera necessitat manifestada pel guia per poder efectuar de forma entenedora les visites, va ser disposar d'uns plafons amb un seguit de reconstruccions ideals de com podrien ser diverses estructures en el seu moment de funcionament. Per aconseguir aquest objectiu l'SPAL es va posar en contacte amb l'arqueòleg Jordi Sagra i després de visites i debat amb l'Alberto López, Xavier Fierro i qui subscriu l'article, es van consensuar les sis imatges que ens ajuden molt a explicar aquest espai patrimonial, tant en època ibèrica com romana. (Fig. 4).

L'any 2017, amb l'afany d'oferir un millor servei al visitant, el tríptic anterior ha estat substituït per una guia més extensa, amb una informació actualitzada, amb imatges a color i informació pràctica. S'han fet exemplars en català, castellà, anglès i francès. Aquest

Fig. 3: Vil·la romana. Procés de restauració de l'*oecus* (Fotografia: Joan Garcia Targa).

document elaborat per l'Alberto en col·laboració amb altres tècnics serveix també com a material de difusió, dossier didàctic per a les escoles i altres col·lectius que s'acosten a Darró.

L'interès continuat en posar en valor el conjunt de Darró ha determinat la programació d'activitats especials en dies determinats del calendari cultural. La Nit dels Museus al mes de maig, el Cap de Setmana Ibèric que organitza a l'octubre el Museu d'Arqueologia de Catalunya i, també, les Jornades Europees de Patrimoni (Fig. 5), que se celebren des de l'any 2017, han permès presentar recreacions històriques per donar una visió diferenciada del jaciment, amb personatges, debats sobre temes del passat i del present, amb la inestimable col·laboració de persones de l'empresa Ibercalafell.

Juntament amb aquestes ofertes que ajuden a fer visibles unes restes que formen part del paisatge vilanoví des de fa molts anys, l'acostament cada vegada més intens a les escoles locals i comarcals ha permès transformar Darró en un destí per aprendre el passat ibèric i romà, com a complement als desplaça-

ments tradicionalment habituals a Olèrdola, Barcelona o Tarragona, fonamentalment. A la visita a les restes ibèriques, des de la Setmana Santa de 2017 s'ha afegit l'accés a una part de la vil·la romana de propietat municipal i també la realització de tallers d'arqueologia a través de l'ús d'un sorral amb una quadrícula d'excavació a la part propietat de la Diputació. Aquest taller facilita l'accés al treball arqueològic, la tasca de recuperació dels fragments o les peces de materials culturals, el processat i estudi de les restes i la seva interpretació. L'ús de carpetes per fer esquemes de la quadrícula de treball, de paletins de plàstic i de pinzells, permet recuperar bocins procedents del mateix jaciment de Darró reaprofitats per aquesta ocasió i algunes peces senceres que aporta en Josep Carbonell Vidalet, a qui agraeixo sincerament la seva ajuda i professionalitat durant la realització de les activitats d'excavació i tallers des de fa quatre anys.

A més de les escoles de primària, secundària i ESO, entitats locals de formació professional com IMET, participants en Camps de Treball Internacionals que s'efectuen a l'estiu a Vilanova (Ortoll i Catalunya

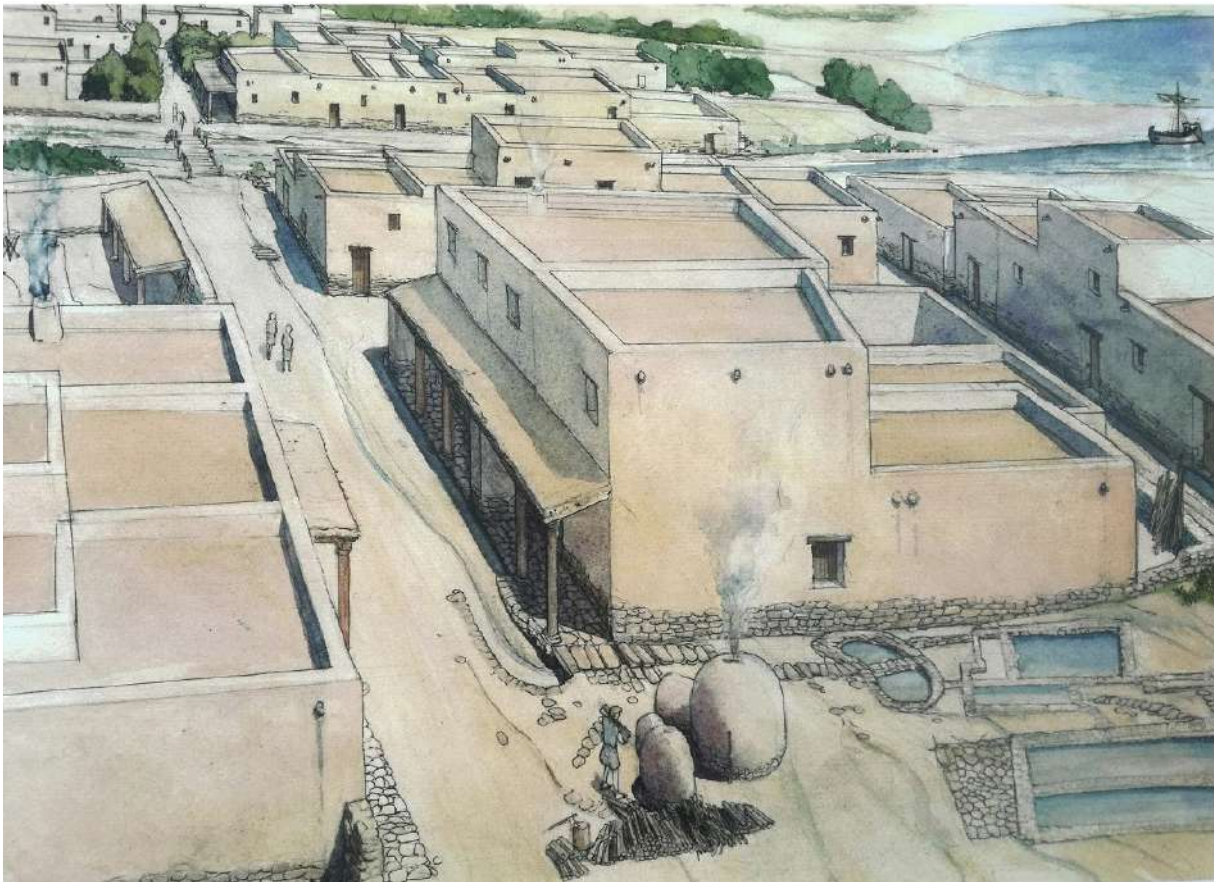

Fig. 4: Recreació ideal del poblat ibèric de Darró (Dibuix de Jordi Sagrera amb dades proporcionades per Alberto López Mullor).

Voluntària), o bé col·lectius interessats en el patrimoni també ens demanen visites personalitzades sobre temàtiques concretes en dies específics. En el cas de Darró totes les visites, ordinàries (dissabtes, diumenges i festius) i extraordinàries son gratuïtes per tothom.

Tot aquest treball sobre el terreny, de difusió per les xarxes, dels pocs mitjans de comunicació local, però si de caire comarcal i general han permès anar augmentant el nombre de visitants any darrera any. La comptabilització va iniciar-se l'any 2010 amb 396 i l'any 2018 vam assolir els 2.389 visitants. Les xifres s'han anat millorant anualment fonamentalment des del 2014 i creiem que amb la renovació anual de les activitats, el seguiment de les ofertes a les escoles i la promoció de les activitats a les xarxes i els contactes personals, el nombre de visitants pot anar millorant. No obstant, ajudaria força disposar d'uns senyals clars i evidents al passeig que informessin de l'existència de les restes. A les enquestes que efectuem mensualment, la major part dels visitants més que anar a veure les restes arqueològiques, se les troben per casualitat. Cal doncs una tasca continuada de

difusió i de fer més visible aquest referent del patrimoni local. En aquest sentit, durant la realització de les Jornades Europees de Patrimoni, es va poder accedir als jardins del Xalet del Nin, construcció privada d'inicis del segle XX sota la qual s'han documentat restes de l'assentament ibèric. Va ser la primera vegada que formant part de la visita es podia entrar a la propietat, recórrer els espais, explicar les intervencions i tenir la possibilitat de veure Darró amb una certa perspectiva aèria.

4. Conclusions

Els treballs arqueològics dirigits per l'Alberto López i els seus col·laboradors durant més de trenta anys han estat i son complementaris durant els darrers cinc anys amb la promoció, difusió i dinamització de les restes del jaciment de Darró. Els successius convenis entre la Diputació de Barcelona i l'Ajuntament de Vilanova, institucions propietàries de la major part del terreny ocupat per les restes permeten la seva conservació, difusió i posada en valor que esperem tingui continuïtat els propers anys, materialitzant-se en successius

Fig. 5: Visita teatralitzada durant les Jornades Europees de Patrimoni de 2018.

campes de treball, jornades especials i accés a les restes pel màxim de persones.

Finalment, volia dedicar aquest treball a l'amic, el mestre, el col·lega Alberto López a qui vaig conèixer fa molts anys a Tossa de Mar, a la vila dels Ametllers i amb qui vaig mantenir una relació professional i d'amistat. Un grandíssim professional, però si cap, encara una millor persona.

Bibliografia

Lògicament, només recollim algunes de les publicacions de caire general sobre Darró; el conjunt bibliogràfic, tant pel que fa als estudis de tipus arquitectònic com als del material arqueològic, és molt extens després de trenta anys de treballs.

López Mullor, A., Fierro, X., Caixal À., Castellano, A. 1992: *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vila romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Diputació de Barcelona, Institut d'Estudis Penedesencs, Barcelona.

García Targa, J. 2015: Darrers treballs al Xalet del Nin: jaciment de Darró (Vilanova i la Geltrú), X. Esteve, C. Miró, N. Molist, G. Sabater (eds.), *Jornades d'Arqueologia del Penedès*, Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, 187-194.

García Targa, J. (ed.) 2005: *Cossetans i romans. Els antics pobladors de Solicrup i Darró*, Catàleg de l'exposició, Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú.

López Mullor, A. 2017: *Poblat ibèric i vila romana de Darró o Adarró (Segles VI aC-VI dC)*, Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, Barcelona.

TABULA GRATULATORIA D'INSTITUCIONS

Ajuntament del Brull (Osona)

Ajuntament de Castelldefels (Baix Llobregat)

Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat (Barcelonès)

Ajuntament de Vilanova i la Geltrú (Garraf)

Asociación Española de Arqueología Medieval (AEAM)

Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM)

Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales et Modernes en Méditerranée (AIECM3)

Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (Vilanova i la Geltrú)

Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Tarragona)

Museo de Zamora

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

Museu de Mallorca

Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (Barcelona)

Servei d'Arqueologia i Paleontologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Societat Catalana d'Arqueologia (SCA)

Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua de Hispania (SECAH)

Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (SFECAG)

